ישראל ושורשיו

נושאי יסוד ביהדות

מאת

אלכסנדר י' שפרן

הרב הראשי לג'נבה, שווייץ

לשעבר הרב הכולל למדינת רומניה

הוצאת מוסד הרב קוק • ירושלים

תורגם מאנגלית, צרפתית וגרמנית

על־ידי

רות בר־אילן

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לתרגם, לאכסן במאגר מידע,
לסדר או לקלוט בכל דרך ובכל אמצעי אלקטרוני אופטי או מכני או
אחר – כל חלק שהוא מהחומר שבספר זה.
שמוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא
ברשות מפורשת בכתב מהמו"ל.

©

כל הזכויות שמורות למוסד הרב קוק, ירושלים תשנ"ד
Copyright by Mossad Harav Kook, Jerusalem 1994

דפוס המקור בע"מ, ירושלים
Printed in Israel

בשער הספר

ספר זה נהגה על טהרת לשון הקודש אך הופץ, ברחבי תבל, בשפות זרות. מאד ערגה נפשי שהספר יופיע בפנימיותו השורשית, בלשוננו אנו, בלשון שבה נברא העולם ובה ניתנה תורה.

את המשימה להחזיר את פרי הגותי אֶל מהותו העברית, המקורית, נטלה על עצמה מרת רות בר־אילן, תחי׳. כבלשנית ומלומדת השכילה לעשות: היא איחדה וגיבשה את המהדורות הלועזיות של הספר – ובפרט את הנוסח הצרפתי והאנגלי – לחטיבה אחת שלֵמה, שקדה על המקורות ואף התקינה, בתבונה, את כתב היד לדפוס. תודתי נתונה לה על העבודה המוסמכת שנעשית על ידה.

שלמי תודה ליושב־ראש הדגול של מוסד הרב קוק, ד״ר יצחק רפאל, נ״י, ולמנהל הנכבד של המוסד, הרב ר׳ משה קצנלנבוגן, הי״ו, על שהואילו לשכן את הספר באכסניה מפוארה זו של תורה. ברצוני אף להביע את רחשי תודתי לעובדי דפוס ״המקור״ בראשותו של מר אריה ובר, שיחי׳, על מלאכתם הנאמנה.

הריני מחזיק טובה לילדי החביבים: בתי ד״ר אסתר סטַרובינסקי־שפרן, תחי׳, פרופסור להגות יהודית באוניברסיטת ג׳נבה, ובעלה השופט יוסף סטַרובינסקי, נ״י; בני ד״ר אבינועם בצלאל שפרן, נ״י, פרופסור לרפואה באוניברסיטת ג׳נבה, ואשתו ד״ר אדית שפרן־אבנצור, תחי׳. בהשראתה הזכה של האֵם העדינה, נוות ביתי, והיא רעייתי הרבנית הצדקת הרוממה, מרת חי׳ שרה, עה״ש, הם, הבנים, התמסרו מתוך חיבה יתרה לכל העניינים הנוגעים להוצאה לאור של כתבַי.

יעמדו כולם על הברכה, הם ובני ביתם!

אלכסנדר י׳ שפרן

ג׳נבה, חנוכה תשנ״ד

הרב הראשי לג׳נבה, שווייץ
לשעבר הרב הראשי ואבד״ק באקוי (רומניה)
(מ״מ אביו הגאון בעל שו״ת הרב״ז זצ״ל);
הרב הראשי ואבד״ק בוקרשט (בירת רומניה)
הרב הכולל למדינת רומניה

תוכן העניינים

בשער הספר V
רשימת הקיצורים XV
הקדמה 1

חלק א: מהותו הפנימית של ישראל

פרק א: עם ישראל וארץ ישראל 5
מושגי היסוד של היהרות 5: ישראל, נחלת ה' 5: ישראל הוא עַם ה' כי הוא חש שהוא נתון במערכת־יחסים עם ה' 7: עַם קרוש ועדת אנשי קודש הודות לשמירת התורה 8; התורה – הכלי הרוחני של ה' לבריאת העולם; והמצוות – הכלים המעשיים של האדם לשכלול העולם 9: עם ישראל וארץ ישראל, שנחזו מראש במעשה בראשית, ראויים להיבחר על ידי ה' 10; עם ישראל קרוי "אדם" כי הוא כוח־החיות של האדם; ארץ ישראל קרויה "ארץ", כי היא כוח־החיות של הארץ 11; אמיתותה של תורת־ישראל יכולה לצאת לאור אך ורק בארץ ישראל 12: ה' מכונה "מקום" ומזדהה עם "המקום", עם ארץ־ישראל 12; בשובו לארץ־ישראל יעקב זוכה בשם "ישראל" 13; בגלל שעזב את התורה, נאלץ עם ישראל לעזוב את ארץ ישראל באופן ארעי; אף־על־פי כן, ארץ ישראל נשארת נהלת ישראל 14; בגולה עבר ישראל חוויה מכאיבה של חניכות בתורה ובמצוותיה 16; שורש כל הוויה טבוע בשמה 17; ה' שיבץ את שמו בשם ישראל בכוונה תחילה; שמם המשותף מביע את השותפות של והותם ההיסטורית 19: ישראל נושא את שם ארץ־ישראל; ארץ־ישראל נושאת את שם ישראל 20; תפישת העם כמבוססת על תפישת "עם ישראל" 21: כל אומה יכולה להיעשות לעם ה' 22: התורה, ישראל וארץ־ישראל, שמקורם בעולם העל־היסטורי, יורדים לעולם המעוגן במימד הזמן ושואפים לחזור למקורם לאחר שישלימו את מפעלם ההיסטורי 23; קשייו של העולם החיצוני בהבנת פנימיותם של התורה, ישראל וארץ ישראל 24; התורה, ישראל וארץ ישראל – מי קודם למי? 26; הופעתו של הצמד ישראל/ארץ־ישראל מציינת את ראשית ההיסטוריה הפתוחה של האנושית והעולם 27; ההשגחה העליונה וחירות האדם 29; בעזרן לישראל להיות לישראל ובעזרן לארץ ישראל להיות לארץ ישראל, אומות העולם עוזרות לה' להציל את עצמן 30; ברית־המילה הפיסית וברית־התורה הרוחנית מבטאות את הקשר הבלתי־נפרד

בין ה', התורה, ישראל וארץ ישראל 32; התורה, ישראל וארץ ישראל הם יסודות קדמוניים אשר נֶהגו בטרם בריאת העולם 34; התנאי האלקי קובע את חיי התורה, ישראל וארץ ישראל 35; אין להשמיד את ישראל 36; אהבת ה' לישראל היא אהבת עולם 37; ישראל, בעל התשובה, מראה לאנושות את דרך התשובה אל ה' 38; ישראל לעולם אינו יכול לשכוח את עצמו כי הוא קשור לה', המחויק אותו במצב של מודעות מתמדת 40; אופיו הייחודי של ישראל מביא ברכה לכל אלה המוכנים בכנות להתברך בו 42; ה"ראשית" צופנת בחובה את ה"אחרית" 43; ה' אינו חדל מלהתגלות באמצעות הראשית 43; החשיבות ההיסטורית, האוניברסלית והייחודית הנודעת להתגלות הבו־זמנית של שלוש הוויות־ראשית אלו 45; בית ישראל אינו "ככל העמים" וארץ ישראל אינה "ככל הארצות" 47; קדושתה של ארץ ישראל וקידושה 48; הכרתן של אומות העולם בקשר הסגולי והלגיטימי בין התורה, ישראל וארץ ישראל 49; אחוות ישראל והאחריות ההדדית של העם היהודי 50; הרהורים ביחס לומננו 51.

פרק ב-1: גלות וגאולה 53

ייחודיותן של הגלות ושל תולדות ישראל 53; גולה ותפוצה 54; עבדות ישראל במצרים כשורש כל הגלויות 55; עונש שאינו בהתאם להטא 56; עונש ואהבה 57; הגלות וקיומו הרצוף של ישראל 58; "יסורים של אהבה" 60; גלות והודככות 64; אהריותם של רורפי ישראל 66; ואף־על־פי כן אל תשנא את צוררך 69; הלקח שיש ללמוד מעברות מצרים: "ואהבתם את הגֵר" 70; היהודים כואבים את הייסורים העוברים על רורפיהם 72; בחג הפסח ישראל חוגג את גאולתו ממצרים ולא את מפלת המצרים 73.

פרק ב-2: גלות ישראל 79

המציאות ההכרחית והתכלית הסופית 79; בין ימי ראשית וההתגשמות, בין בראשית והמשיח: אברהם 79; הגלות היהודית – שליחות אוניברסלית 81; בחירת ישראל וגלות ישראל 82; הדיאלקטיקה של הגלות: כפייה משמים וחירות האדם 83; הדיאלקטיקה של הגלות: מהתלמוד לתוספות, מהמהר"ל לגאון מרוגצ'וב 85; גזירה מן השמים וכוח הבחירה עלי אדמות 91; הגזירה היא הוק; חוק הגלות, התורה והטבע 96; שאלה ושתיקה 98; הצדיק משתתף בצערו של הקב"ה 99; הגלות ותפקידה לאחד את התורה, הטבע וההיסטוריה 99; הגאולה דרך הגלות: הגלות בתהליך הגאולה 101; הגלות – סיבה לגאולה 103; הגלות – ההכנה לגאולה 103; בית הספר של הגלות 105; גלות וגאולה: הֶעדר ושפע 105; חזיונות לילה מנבאים את הגלות 106; חשכת הלילה והפצעת השחר 107; תכלית הגלות – הטוב 109; מידת הדין ומידת הרחמים 110; הסתר פנים והארת פנים 111; מגולה לגאולה 113.

פרק ג: ירושלים: "לב ישראל, לב העולם" 114

ירושלים, מקום המפגש בין ה' לארם, בין ה' לישראל 114; בצאתו את ירושלים, האדם נושא את ה' בעולם 115; בכוונו את לבו כנגד ירושלים, האדם, והיהודי

בפרט, מקדש את כל הארץ 116; ירושלים, מלכתחילה מקודשת ברצונו של ה', מתקדשת לאחר מכן בזכות־מעשיו של האדם. "קודש" אלקי הבא מלמעלה ו"קידוש" אנושי העולה מלמטה מתאחדים לחטיבה אחת של קדושה איתנה וקיימת, "אתערותא דלעילא" ו"אתערותא דלתתא" 117; השם "ירושלים", בלשון רבים, מציין כי קדושתה של העיר הינה פועל יוצא של שיתוף הפעולה בין ה' לבני האדם 119; אם האדם גורע מחלקו בשיתוף פעולה זה, השכינה מסתלקת השמיימה 120; ישראל נושא את ירושלים בלבו בנאמנות. ישראל שומר על זהותו בגולה הודות לירושלים 120; התופעה המופלאה של ישראל מתבטאת בתופעה המופלאה של ירושלים 121; ירושלים מגלמת את אחדות ישראל 122.

פרק ד: הזמן היהודי: זמן שבתי 124

התורה מלמדת כיצד לנצל את הזמן כראוי 124; "שבות כאילו כל מלאכתך עשויה" 125; הודות להודהותו עם התורה ועם השבת, ישראל נעשה לגורם קוסמי 126; השבת תהיה תוצאת ההכנות לכבודה במשך השבוע 128; ימות השבוע אין להם שמות משלהם; כולם מתייחסים לשבת 128; קנייניו שייכים לנו בה במידה שאנו מכידים בכך שאנו עצמנו שייכים לה' 129; השבת מאפשרת לבני האדם להרגיש לפחות בשביעית מהייהם שהם שווים זה לזה 129; מצוות שמירת השבת שקולה כנגד כל שאר מצוות התורה 130; קיימות שלוש הכרזות של השבת, והן "שבת בראשית", "שבת מתן תורה" ו"שבת שלעתיד לבוא" 130; שבת קודש שה' מקדשה תהיה מעתה מקודשת על ידי האדם באמצעות הקידוש 132; הקידושין בין השבת לישראל כתובים בתורה 133; בני ישראל חיים את השבת בבית 134; בהלכות השבת, המתיקות והחומרה, החופש והמשמעת דדים בכפיפה אחת ויוצרים הרמוניה פוריה 135; "זכור" ו"שמור" – שתי מלות המפתח בהלכות השבת 136; אומות העולם אימצו לעצמן את הדעיון של סתם יום מנוחה 137; "השבת שלעתיד לבוא" תהיה התוצאה של סך־הכל השבתות שנשמרו על ידי ישראל 138.

פרק ה: הזהות היהודית 139

היהודי, אשר מלכתחילה נוצר על ידי "הבורא", מסוגל "לחזור ולברוא את עצמו" 139; היהודי אינו משלים עם זהותו בלית־ברירה: הוא מוקיד אותה כשליחות 139; שומה על היהודי להיעשות ליהודי היום הזה כאילו לא היה יהודי כבר אתמול 140; אין טענה לזהות יהודית ללא טענת חזקה על התורה ומצוותיה 141; אין יהודי "אשר לא שמורה לו מצווה אחת" 141; אין מצווה המבודדת משאר מצוות 142; הודות לריבוי המצוות, יהודים רבים ושונים מקיימים אותן 142; כל ישראל ערבים זה בזה ביחס לקיום המצוות 143; הזהות היהודית שייכת רק למי שאינו פורש מהציבור 143; כל יהודי אחראי ליהדותם של בני בריתו 144; במהותה, הנשמה היהודית היא בלתי נדלית 144; "הנקודה הפנימית שבלב היהודי" 144; ישראל תמיד עומד בעינו 145.

חלק ב: עצמיותו של ישראל

פרק א: עם ישראל וארץ ישראל 149

עַם ה'; מונחיה של הריאלקטיקה; הרינמיקה הפנימית וההשלכות החיצוניות; נושאים וקטיגוריות המשלימים זה את זה 149; (א) הזיקה בין התורה לישראל, בין אותיות התורה ליהודים: הערך הסמלי של המספרים שישה, שישים ושישים ריבוא 153; (ב) שישים ריבוא כשורש כלל ישראל: העולם העליון והעולם התחתון מכוונים זה כנגד זה 155; שני העולמות מתגלים לפי המספר: שישים ריבוא 156; ישראל מקשר זה אל זה את שני העולמות 156; שני העולמות מתגלים באמצעות הבריאה, התורה, ישראל וארץ ישראל 156; הבריאה 157; ישראל נקרא אדם: "האדם לאמיתו" 157; תורה, טבע והיסטוריה 157; המספר שישה מתרחב למספר שישים 158; המספר שישים מתרבה עד כדי המספר שישים ריבוא, שהוא שורש כלל ישראל 159; שישים ריבוא הם שלֵמות כנסת ישראל. התורה ניתנה לישראל רק כשמספרו הגיע לשישים ריבוא 160; שישים ריבוא היו יוצאי מצרים בימי משה, כשקיבלו את התורה; שישים ריבוא היו באי הארץ, בימי יהושע 161; הקמת מדינת ישראל הוכרזה כשהיישוב היהודי בארץ הקודש היה בן שישים ריבוא 161; האיהוד היצירתי בין עולם העליון לבין עולם התחתון הורות למספר שישים ריבוא 162.

פרק ב: הגולה והגאולה 164

[א]

הפועל "לגור" מציין ישיבה ממושכת במקום מסוים כגר וכתושב; היהודי הוא "גר ותושב" בארצות העמים, בגולה, ובארצו שלו, בארץ ישראל; האדם (יהודי שביהודי), היהודי (אדם שבאדם), הוא "גר ותושב" עלי אדמות 164; "גוּר" ו"גֵּר", "מָגוּר" ו"מָגוֹר" קשורים זה לזה במשמעותם הפנימית 164; ישראל, האדם המובהק, יורע כי כל אדם הוא גר ותושב כאחר עלי אדמות 165; "אהבת הגֵּר שבא ונכנס תחת כנפי השכינה – שתי מצוות עֲשֵׂה: אחת מפני שהוא בכלל רֵעִים ואחת מפני שהוא גֵּר" 165.

[ב]

סוכתו של היהודי עלי אדמות: כדי ליצור את התחושה שהוא גר בסוכה כב"דירת קבע", על היהודי לחיות בה במשך שבוע שלם 166; את מצוות הישיבה בסוכה מקיימים לא באביב, המועד המרויק של יציאת מצרים, אלא רווקא בסתיו 167; את מצוות הישיבה בסוכה מקיימים רווקא בעונת הגשמים, כהזדמנות לקיים מצווה מיוחדת 168; המצווה לֵישב בסוכה באה ללמד את היהודים שאין להם להישען על כוחם ועוצם ידם, אלא על אביהם שבשמים 168; הדמיון בין מצוות ישיבה בסוכה למצוות ישיבה בארץ ישראל: היהודי נכנס לתוכָן בשלֵמות גופו ונפשו 169; היהודי הרוצה לֵיהנות מסוד האמונה יושב בסוכה, "בצל האמונה" 169; הסוכה משמשת לא רק כרירת אדעי לעם הנודד

במדבר העמים, אלא גם כדירת קבע לעם היושב בציון 170; חג סוכות כעדות לאחווה האנושית 171; סוכת הגלות תיעשה לסוכת התיקון, כי הגלות מעוררת את הגאולה 172; הסוכה במדבר והסוכה לעתיד לבוא 172; אומות העולם תבטאנה את ההכרה בגדולתו הבלעדית של ה' בחגגן את חג הסוכות בירושלים 173; אומות העולם עדיין לא אימצו לעצמן את חגי חודש תשרי 174; במשך שבעה ימים היהודי היושב בסוכה מוכיח שהוא מסתפק בהכרחי ביותר 174; הישיבה בסוכה חלה בתקופת השנה שבה היהודי בארץ ישראל אוסף את תבואת הארץ 176; המסר האקולוגי של הסוכה 176; חג הסוכות – "זמן שמחתנו". כיצד זה יכולה התורה לצוות על היהודי להיות שמח? 176; שמחה "לפני ה'", שמחה עילאית 177; שמחת תורה: שמחת התורה בישראל, ושמחת ישראל בתורה 178; דווקא בחג הסוכות ובשמיני עצרת, בחגים אלה רצופי השמחה, נוהגים לקרוא בספר קהלת, המשקף לכאורה גישה פקפקנית כלפי החיים 178; "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה" 179; אתיקה וכה של חג הסוכות: "נוי סוכה" ו"פרי עץ הדר" 180; בסוכה החולפת שבעולם הזה, היהודי מתקין את סוכת הנצח שבעולם הבא 181.

פרק ג: ירושלים: "לב ישראל, לב העולם" 182

ירושלים – אמצעיותו של עולם 182; ירושלים מחברת שמים וארץ 182; העולם מקופל בירושלים 183; ירושלים היא בית המקדש 183; היהודי נושא את תפילתו לעבר ירושלים 183; סיני ומוריה: סיני הוא מקומם של דבר ה' וקשב האדם; מוריה־ירושלים הוא המקום בו ה' והאדם מחפשים זה את זה 184; "עקידת יצחק" ולא "הקדבת יצחק" 185; ראיה וירָאה; יראה ואהבה; יראה ומנוחת הנפש 186; מקום קדוש נקבע על פי רצון ה' וה' מראה אותו לאדם באופן חלקי בלבד; האדם נקרא לזהות את המקום מעצמו ולקדש אותו 187; המפגש בין פנימיותו של אברהם לבין פנימיותה של הארץ הקדושה; צאצאיו של אברהם נבחרים על ידי ה' באופן שוומן בידי ההשגחה העליונה 188; חיפוש וגילוי 189; בחירה ואישור; הבחירה־מראש של ה' ובחירתו הממשית של האדם 190; קדושה וקידוש; הבחירה האלקית והבחירה האנושית 190; האדם הוא המקום הקדוש האמיתי שה' חפץ בו 193; גאולת ירושלים של מעלה בידי ה' תלויה בגאולת ירושלים של מטה בידי האדם 193; ה' אינו שואל את האדם באיזה מקום הוא עומד אלא באיזו מדרגה רוחנית הוא עומד 194; אַיֶּכָּה/אֵיכָה 195; הגלות – מימד ייחודי בתולדות ישראל; ירושלים – הויכרון של ישראל 195; בחירת דוד נעשתה לשם בחירת ירושלים 197; הזהות בין ירושלים וישראל; ישראל נקראים ציון 197; עלייה: תולדות ישראל אינן אלא תולדות העלייה לארץ ישראל ובפרט לירושלים 199; בירושלים עיר השלום עובדים את ה' בשמחה 200; בירושלים עיר השלֵמות האדם צריך להיות שלם לפני אלקיו 201; ירושלים – ישועה וצדק 202; ירושלים – ישועה ואמת 202; ישועה והשיבה לציון 202; אחדות ירושלים, ישראל וה' 202; שליחותה האוניברסלית, המשיחית של ירושלים, "כסא ה'" 205; ציון וירושלים 206.

פרק ד: הזמן היהודי: זמן שבתי..... 209
השבת כקובעת ומתנה את הקדושה 209; הקב"ה וישראל יוצרים את השבת. השבת מקבלת את קדושתה מה' ומתקדשת על־ידי האדם 209; הקב"ה, השבת וישראל 210; נר שבת, זכותה של האשה היהודיה 210; הקידוש – תפילת קידוש השבת 212; שמירת השבת נעשית בצוותא על ידי בני הזוג 213; הבית השבתי הוא מקום הכבוד הקדוש 214; כיבוד ה', כיבוד השבת וכיבוד הוריים 214; מאז יעקב אבינו, כל בית ישראל חוגג את השבת 214; עונג שבת 215; שבת ופסח. שבת ומקדש: קדושת היום וקדושת המקום. הנוקשות והמתיקות בדיני השבת 217; פיקוח נפש דוחה שבת 218; שמירת שבת ושבריריותה של תרבות הפנאי 220; השבת וסתם יום של מנוחה 220; השבת היהודית ויום המנוחה בארם־נהריים; עונג שבת ועינוי הנפש של "שַפֵּת" 221; אין תחנונים בתפילות שבת 221; שלוש התפילות של יום השבת ושלוש הסעודות של יום השבת 222; בשמירת השבת הארם ניצל מהחומדניות הבאה בעקבות עבודה ממושכת 223; שבת, יום הרעת 223; דיבור ומעשה: דיבור ועדות 224; מאמר ודיבור 224; ה' כרחוק וכקרוב; "הוא" ו"אתה" 224; היהודי הוא עבד ה' בימות החול ובן ה' ביום השבת 225; ידאת השבת ואהבת ה' 225; השבת כחוויה אישית של ההתגלות היוצרת ההשגחתית של ה' 225; שבת הברית קודמת לשבת בראשית 226; ברית־מילה והשבת 226; המן, אות השבת 227; מתנת השבת קדמה למתנת התורה 228; תורה, שבת וישראל 229; שבת היחיד ושבת הציבור 230; הגשמתה של שבת ה' היא תולדת שיתוף הפעולה בין ה' לארם 231; כל שעה היא הזדמנות בלתי־חוזרת 231; ימות השבוע כלולים בשבת 232; השבת, המוגבלת מבחינה חיצונית, הינה עמוקה לאין חקר 232; שבת, יום התגלות וגילוי 233; השבת: כולה יום, כולה אור 233; אחרות השבת 233; בימות השבת שלעתיד לבוא, בימות המשיח, העולם המפולג ישוב למקודו ולאחדותו 234; המספר שבע הוא המקשר את הבריאה, התורה, ישראל והשבת זה לזה 234; משמעות המספר שבע בקודות העולם ובתולדות ישראל: חביבותו של המספר שבע 235; המספר שבע "פתוח לכל" 235; המספר שבע מציין את היחס בין עולם הטבע לעולם העל־טבעי: עולם התורה 235; המספר שבע מציין את היחס בין עולם הטבע לעולם ההיסטוריה 236; המספר שבע מציין את היחס בין עולם הטבע בחיצוניותו: ארצות התבל, לעולם הטבע בפנימיותו: ארץ ישראל 236; קידוש המספר שבע בריבויו במספר עשר. במספר שבעים חל המפגש וגם ההפרש בין חיי עם ישראל לחיי אומות העולם 236; "קידוש" השבת כולל שבעים מלים 237; באמצעות המספר שבע נכנס עולם הנצח לעולם הזמן 237; תהליך התשובה אל ה': משבת לשמיטה, משמיטה ליובל, מיובל ליובל הגדול 237; התפתחות העולם במסגרת הפנימית של המספר שבע 238; המספר שבע מציין את תהליך ההתפתחות וההתחדשות 239; המספר שבע מציין את הדינמיקה המוסדית וההיסטורית של ההשגחה האלקית והחידות האנושית 239; הדינמיקה המוסדית: עימות בין יצירתיות של ערכים ושיממון של הבלים; מהעימות צומחת אחדות פוריה 239; פעולת ההכנה ופרי המימוש 240; אדם הראשון יצר פיחות במספר שבע: הוא חטא בערב שבת; אדם המשיחי מתקרב למילוי המספר שבע: הוא

יתענג על יום שכולו שבת 241; אחרית הימים: אחרית אחרת של ימים אחרים 241; השבע המשיחי מציין את השגת "הכל", שיכול עוד להשתכלל 241; תפילת השבת הרגילה היא תפילה של השקט ובטח; תפילת השבת המשיחית היא תפילה של הוריה והכרת תודה 241; גאולה היא יום שכולו שבת, המורכב משבע גאולות 242.

מראי מקום, מקורות והערות

הערות פתיחה 245

הקדמה 246

חלק א: מהותו הפנימית של ישראל..... 247

פרק א: עם ישראל וארץ ישראל 247

פרק ב-1: גלות וגאולה..... 334

פרק ב-2: גאולת ישראל 348

פרק ג: ירושלים: "לב ישראל, לב העולם" 371

פרק ד: הזמן היהודי: זמן שבתי..... 390

פרק ה: הזהות היהודית..... 428

חלק ב: עצמיותו של ישראל..... 434

פרק א: עם ישראל וארץ ישראל 434

פרק ב: הגולה והגאולה..... 442

פרק ג: ירושלים: "לב ישראל, לב העולם" 453

פרק ד: הזמן היהודי: זמן שבתי..... 481

כתבים נבחרים..... 517

קיצורים וראשי תיבות

אב' – אבות
א"ב דר"ע – אלף־בית דרבי עקיבא
אדר"נ – אבות דרבי נתן
אודר"ע – אותיות דרבי עקיבא
אוה"ח – אור החיים
או"ח – אורח חיים
איכ"ר – איכה רבה
אס"ר – אסתר רבה, אסתר רבתי
אריה"ק – אר"י הקדוש (ר' יצחק לוריא)

ב"ב – בבא בתרא
בהגר"א – ביאור הגר"א
ב"ח – בית חדש
בכו' – בכורים
בכור' – בכורות
במד' – במדבר
ב"מ – בבא מציעא
במדב"ר – במדבר רבה
בעה"ט – בעל הטורים
בעה"ת – בעלי התוספות
ב"ק – בבא קמא
בר' – בראשית
בר"ר – בראשית רבה
ברכ' – ברכות

גיט' – גיטין

דא"ז – דרך ארץ זוטא
דא"ר – דרך ארץ רבא
דב' – דברים
דב"ז – דברים זוטא
דב"ר – דברים רבא
דהי"א – דברי הימים א
דהי"ב – דברי הימים ב
דנ' – דניאל

ה' – הלכה (ה"א – הלכה א וכו')
הג' – הגהות
הלכ' – הלכות
הקד' – הקדמה, הקדמת

ויק' – ויקרא
ויק"ר – ויקרא רבה

זב' – זבחים
זו"ח – זוהר חדש
זכ' – זכריה

ח' – חלק (ח"א, ח"ב וכו')
חבק' – חבקוק
חגי' – חגיגה
חול' – חולין
חו"מ – חושן משפט
חי' – חידושי
חיא"ג – חידושי אגדות
חש"ד – חסר שנת דפוס
חת"ס – חתם סופר

טה' – טהרות
טו"ז – טורי זהב
טוש"ע – טור ושלחן ערוך

יבמ' – יבמות
יד' – ידים
יו"ד – יורה דעה
יחוק' – יחוקאל
ילק"ר – ילקוט ראובני
ילק"ש – ילקוט שמעוני
ירוש' – ירושלמי
ירמ' – ירמיה
ישע' – ישעיה

כלא' – כלאים
כל"ר – כלה רבתי
כרית' – כריתות
כתוב' – כתובות

לק"ט – מדרש לקח טוב

מ' – משנה (מ"א, מ"ב וכו')
מגי' – מגילה
מד' – מדרש
מד"ד – מדרש רבה
מד"ש – מדרש שמואל
מד' תמ' – מדרש תמורה
מו"נ – מורה נבוכים
מו"ק – מועד קטן
מי' – מיכה
מכ' – מכות
מכדרשב"י – מכילתא דרשב"י
מכיל' – מכילתא
מלא' – מלאכי
מל"א – מלכים א'
מל"ב – מלכים ב'
מנח' – מנחות
מס' – מסכת
מס' סופר' – מסכת סופרים
מע' – מעילה

נג' – נגעים
נדר' – נדרים
נז' – נזיר
נחמ' – נחמיה

סא"ז – סדר אליהו זוטא
סד"ע – סדר עולם
סופ' – סופרים
סי' – סימן
סמ"ג – ספר מצות גדול
סמ"ק – ספר מצות קטן
סנהד' – סנהדרין
סע' – סעיף
סע"ד – סדר עולם רבה
ספ"ז – ספרי זוטא

ערו' – ערויות
עוב' – עובדיה
עוקצ' – עוקצין
עז' – עזרא
ע"ז – עבודה זרה
עיר' – עירובין
ערכ' – ערכין

פ' – פרק
פר' – פרשה
פרד"א – פרקי רד' אליעזר
פיהמ"ש – פירוש המשנה להרמב"ם
פסדר"כ – פסיקתא דרב כהנא
פסח' – פסחים
פסיק"ז – פסיקתא זוטרתא
פסיק"ר – פסיקתא רבתי

צפ' – צפניה

קה"ד – קהלת רבה
קיד' – קידושין

ר"ה – ראש השנה
רו"ר – רות רבה
ריה"ל – ר' יהודה הלוי
רס"ג – רב סעדיה גאון

שבוע' – שבועות
שה"ש – שיר השירים
שהש"ר – שיר השירים רבה
שו"ט – שוחר טוב
שו"ע – שלחן ערוך
שופ' – שופטים
שו"ת – שאלות ותשובות
שכ"ט – מרדש שכל טוב
של"ה – שני לוחות הברית
שלה"ק – של"ה הקדוש
שמ' – שמות
שמ"א – שמואל א'
שמ"ב – שמואל ב'
שמח' – שמחות
שמ"ר – שמות רבה
שקל' – שקלים

ת' – תיקון (ת"א, ת"ב וכו')
תרב"א – תנא רבי אליהו
תרא"ז – תנא רבי אליהו זוטא
תדא"ר – תנא רבי אליהו רבא
תדר"י – תנא רבי רבי ישמעאל
תהל' – תהלים
תוס' – תוספתא
תוסיו"ט – תוספות יום טוב
תמ' – תמיר
תמו' – תמורה
תנח' – תנחומא
תענ' – תענית
תקו"ז – תקוני זוהר
תקוז"ח – תקוני זוהר חדש
תרומ' – תרומות
תשב"ץ – תשובות ר' שמעון ב"ר צמח דוראן

הקדמה

רוב המאמרים שכונסו בכרך זה קיבלו את השראתם מהלך המחשבה שהיתוו ועיצבו חכמי הקבלה מראשית דרכה. ואכן כבר בספר יצירה, הגיגים על החיים, העולם, הזמן והאדם קובצו ונערכו לפי תכנית המתייחסת לשלושה מערכים שונים של המציאות: ה"עולם", או המרחב, ה"שנה", מימד הזמן, וה"נפש", עולמו הנפשי והרוחני של האדם. תדמיתם החיצונית של שלושה עולמות אלה מלמדת אותנו, ולו גם באופן שטחי, על ההיבטים השונים של חיינו. יחד עם זאת, ומעל לכל, היא מפנה את תשומת לבנו למהות החיים ולאחדות תולדותיהם, אותה אחדות עמוקה החומקת מהשגת תבונתנו ומקליטת חושינו.

וכך שלושת עקרונות החיים – *עולם, שנה, נפש* – מסווים את מהותם. הוויתם נשארת חבויה ונעלמה; היא מתחמקת מכל סקרנות אינטלקטואלית, ניתוח רציונלי או חקירה ודדישה עניינית, חומרית. כי הבורא "בחר" בשלושה כלים אלה של החיים "לעצמו". הוא "קנה אותם" כדי להשתמש בהם במעשה ההיסטוריה: אלה הם השליחים שהכשיר כדי להודיע על כבודו ברבים, כמו גם הכלים אשר יצר כדי להפיץ את דעת רצונו.

רק "סגולת אדם", בחירי האנושות, אלה המודעים לשלושת העקרונות הללו ומשתתפים בחייהם, מסוגלים לדדת למלוא עומקם. בטהרת המחשבה, יחידי סגולה אלה מתמסדים ללימוד התורה, הקודמת לשלושה עקרונות אלה ועֵבה להתמדתם, ושוקדים עליה למען שמו, לשם שמים, ולא מתוך ציפייה לשכד ולתגמול. בקדושת המעש הם מקיימים את מצוות התודה על כל דקדוקיהן וחומרותיהן, תוך שהם קשובים וחדדים לכוונותיהן הפנימיות. כך הם עובדים את ה' באהבה, "עושים מאהבה", שלא על מנת לקבל פרס. בה במידה הם מעמידים את עצמם ללא פניות לשֵירותם של הבדיות. האהבה שהם מגלים כלפי הזולת אינה תלויה בדבר. אהבה זו מביאה לידיעה בהידה ולדבֵקות עמוקה. היא צומחת מהשורש הפנימי המאחד את שלושת עקרונות החיים עם העיקרון העליון של החיים – עם הקב"ה, "מקור החיים".

אותם יחידי סגולה השוקדים להכיד ולדעת את שלושת עקדונות החיים משתדלים לדדת לעומקם, למצוא את "נקודתם האמצעית", להיעצר בתוך־תוכם, לגלות את

גרעינם הפנימי, לאתר את מקורם ולהגיע לשורשם, עד כי לבסוף עולה בידם לחזור ללבו של כל אחד מהם.

לפי תפישתם של חכמי הקבלה, לב העולם, עולם המרחב, הוא ארץ ישראל אשר לְבה, נקודתה הפנימית, הוא ירושלים; לב השנה, עולם הזמן, הוא השבת ונקודתה הפנימית היא יום הכיפורים; לב הנפש, העולם הנפשי והרוחני של האנושות, הוא עם ישראל אשר נקודתו הפנימית היא הצדיק. לבסוף, שלושת הלבבות של *עולם*, *שנה*, *נפש* חוברים יחד ומתדבקים ב"לב היקום", בקב"ה.

שומה על כל "ישראל האמיתי", על "האדם הכשר", השלם, על "ישורון", עם־ישראל ישר המחשבה והדרך, להתאמץ בכל כוחו לחדור ללבם של כל אחד משלושת גורמי החיים, לחפש את הזיקות הטוויות ביניהם ולמצוא את ה"קשר" האלקי הכורך אותם יחד.

לבם של שלושת הגורמים הראשוניים והמכריעים הללו יוצר את ה"ראשית", היא המקור, ואת ה"אחרית", והיא "תכלית" הכל. מה שקיים בתולדות המרחב יוצא מלב ה"עולם"; מה שמניע את תולדות הזמן נובע מלב ה"שנה"; מה שפועל בתולדות האנושות משתקף בלב ה"נפש".

ארץ ישראל, השבת ועם ישראל מתאחדים ויוצרים לב אחד: לב הכל ולב כולם. הלב, אבר רגיש אך עמיד, מעולם אינו חדל מלפעום בגוף החי ולהזין את יתר האברים. הוא ממלא את תפקידו במסירות ובחוסן כי הוא עצמו ניזון מלב העולם. הוא שרוי במגע מתמיד עם ה'; יתרה מזו, הוא "חלק ה'".

הקב"ה הוא "נסתר ונגלה", "סגור ופתוח"; עם ישראל, ארץ ישראל והשבת גם הם "נסתרים ונגלים", "סגורים ופתוחים". לכן ל"נגלה", ליחסי, יש דבר־מה משותף עם ה"נסתר", עם המהות הפנימית.

זו התורה שנתגלגלה לידינו על ידי הקבלה, המאירה את דרכנו במאורותיה הגדולים[1]. אלה בוהקים מתוך ספר הזוהר אך גם נוגהים מתוך יצירותיהם של גדולי המפרשים של הקבלה.

המאמרים בפרקי הספר הזה מוקדשים למהותם הפנימית של הזמן היהודי, האדם היהודי והעם היהודי, ארץ ישראל והתפוצות – לזהותם, "אישיותם", ייעודם ומקומם בחיי הנצח.

ה"נסתר" וה"נגלה" חוברים יחד בספר זה בניסיון למצות את מלוא משמעותה של "ההוויה היהודית" הן מבחינת מהותה והן מבחינת גילוייה.

אלכסנדר י' שפרן

ג'נבה, י"ח באלול (יום הולדתי), תשמ"ו.

[1] י"ח באלול הוא יום הולדתם של שני קדושי עליון: ר' ישראל בעש"ט ור' שניאור זלמן מלאדי זצ"ל. זכותם תגן עלינו ועל כל ישראל, אמן.

חלק א

מהותו הפנימית של ישראל

פרק א

עם ישראל וארץ ישראל

ישראל – "לב האומות"; ארץ ישראל – "נשמת העולם"

מושגי היסוד של היהדות

מרכיביה של הדינמיקה העיקרית המכלכלת את החיים הפנימיים של העם היהודי וארצו ופועלת בגלוי בהיסטוריה של העולם הם אלה: ה', התורה, ישראל וארץ ישראל.

מושגי־יסוד אלה הם גורמים קבועים בהיסטוריה של ישראל. כך הם נתפשים במסורת האותנטית היהודית הדתית, אותה מסורת עתיקה ומודרנית כאחת, אשר מנקודת מבט זו מהווה מיקשה אחת הן בתחום ההגות והן במישור הקיומי. אנו, היהודים המאמינים של דורנו, יכולים להעיד על כך: אנו מבינים כמודרני את מה שמצטייר לכאורה כעתיק ונושן וחיים אותו בהווה; אנו רואים כעתיק וקדום את מה שמופיע כחדשני ומודרני וחיים אותו מחדש כבעבר.

ישראל, נחלת ה'

את שורשיה של העדה המכונה בלשון המקרא בדרך כלל בשם "ישראל", ואשר הספרות היהודית הבתר־מקראית מכנה אותה בשם "ישראל" (בעיקר בהתייחס למישור הארצי, החומרי, המיידי, הפיסי), או "כנסת ישראל" (בייחוד במישור השמיימי, הרוחני, הנצחי, המטפיסי)[1], אין למצוא בעולם הזה, הנתון להשפעתה המרובה[2], אלא הרחק מעבר לו[3]. לשד החיות המפעפע בשורשים אלה מזין את הגזע העולה מהם ומצמיח את הצמרת המיתמרת ומתנשאת עדי העולם של מעלה. כל יהודי הדבק בקהילת ישראל[4] ו"הולך"[5] בדרכיה הוא "בן העולם הבא"[6]; ישראל, כלל ישראל, אשר רובו ככולו[7] נשאר "דבק בה' אלהיו"[8] ו"הולך בדרכי ה'", קל וחומר שיש לו חלק לעולם הבא[9].

בהיותו כ"שורק" אשר נטע־ה' בעולם הזה, כ"נצר מטעו" של ה'[10], כעם[11] "אשר־בך אתפאר"[12], ישראל משמש כ"עם ה'"[13]. מוצאו, מהותו ועצמיותו אינם מבוססים על קניינים חומריים־ארציים ואף לא על קניינים תרבותיים־רוחניים, אשר הוא נחל אותם בירושה או טיפח אותם כפרי יצירתו המקורית. ישראל הוא

בבחינת עַם, כי מערכת היחסים שהוא מכונן עם הקניינים למיניהם נשלטת על ידי ה' ונקבעת על ידי יחסיו עם ה'.

היסוד למערכת היחסים של ישראל עם כל מה שמשפיע עליו עלי אדמות מוגדר בתנאי הברית[14]. ברית זו[15] נכרתה בין ה' לבין ישראל – בין ה' אשר בחר בישראל[16] לבין ישראל אשר נבחר על ידי ה'; ולחילופין, בין ישראל אשר בחר בה'[17] לבין ה' אשר נבחר על־ידי ישראל. אמנה זו בין שני צדדים בלתי־שווים לגמרי[18] היא על־תנאי[19]; עם זאת, יש בה מיסוד האיזון וההתמד המצויים בשבועה ללא־תנאי – ו"אין ברית בלי שבועה"[20] – שנשבע השותף האלקי, כביכול, ל"אסור באויקים", לשותפו האנושי; אותה שבועה שנשבע "מלך אסור ברהטים" לעבדו, "בן החורין"[21]. והנה, עם כל היותו בן־בריתו של הקב"ה, "ידיד ה'"[22], ישראל כשלעצמו אין לו עצמיות משלו. אף־על־פי שהוא "ממידת המלכות", "לית ליה מגרמיה כלום" (אין לו מאומה מעצמו)[23]. לחסרון זה ניתן פיצוי הולם[24]: בתמורה לכך שישראל מוותר על עצמיות נבדלת, הוא זוכה במתנות שלא יסולאו בפז. עצמיותו יונקת מהשורש האלקי[25], מהעצמיות האלקית, מה"אנוכי" של ה' בכבודו ובעצמו[26].

יתר על כן, את היתרון ממנו ישראל נהנה הוא מקנה לכל אלה הבאים עמו במגע. למענם הוא משקף את עצמיות ה', המוקרנת על עצמיותו הוא[27]. ישראל נעשה לכלי הקיבול[28] אשר לתוכו יוצק הבורא את שפע ברכתו וממנו היא ננסכת על זולתו. ישראל אין לו מִשלו ולא כלום[29]. אין לו הגדרה עצמית משלו, אין לו מציאות משלו ואין הוא אדון לעצמו. ישראל הוא נחלת ה'. יחד עם זאת, הוא עומד ברשות עצמו: "לבו ברשותו"[30] ובכוחו להשתמש בקנייניו אך ורק מפני שבהיותו "נחלת ה'"[31], "עַם ה'"[32], הוא נושא באחריות להעמיד קניינים אלה לרשות הכל. וכך "עָניו", "התמעטותו" ו"התקטנותו"[33] מתגלים כעושר אמיתי[34], כי השפע האצור בו משרת לא רק את זה הטוען לבעלות עליו. הוא עומד לרשותם של כל אלה המעוניינים בו[35]. עָניו של ישראל מביא ברכה; עושרו משמש את כל עמי הארץ.

על־כן ישראל שייך לה' באופן בלעדי ומוחלט: "ולקחתי אתכם לי לעם והייתי לכם לאלהים..."[36].

ישראל הוא הסגולה[37], אבן החן אשר ה' "ברא" ו"יצר"[38], "עשה"[39], ו"קנה" לעצמו. ה' בוחר אותו מאוצר מלכותו לשם מטרות מוסריות ואוניברסליות נכבדות עד מאד[40]. בהוציאו אבן חן מיוחדת זו מתוך מטמונו, ב"בחרו" בה למען תפיץ אור יקרות על הארץ, ה' מכריז ואומר: "כי־לי הארץ" – "כל־הארץ"[41]. הערך שה' מקנה לישראל[42], הקדושה[43] שהוא מאציל עליו[44] והחסד שהוא מעניק לו במתת התורה[45], המספקת ידיעה חיה של הבורא, הבנה בדורה של "דעתו של מקום"[46] וראייה שלמה וישירה יותר של מעשיו[47] – כל אלה נועדו לעורר את צמאונו לה' ולכוון את צעדיו כדי שיתקרב אליו[48]; הנה כך יקבל את ריבונותו של אלקיו[49], כלומר, יקבל עליו "עול מלכות שמים" ו"עול מצוות"[50]. ה' רוצה שישראל יכריז

על יוצרו וקונו בעולם הזה[51] באמצעות דאגתו[52] לטבע[53] והכרתו בחסד[54] שה' מעתיר עליו. ה' רוצה שישראל, מעצם הוויתו[55], בזכות עצמו[56], הודות לחוסן אופיו ויושר התנהגותו[57], יהא מסוגל להודיע לעולם כולו על מציאות מקומו־של־עולם ורצונו[58] ויהיה ה"ראשון"[59] ש"ימליך" את ה'[60] בעולם הזה[61]. ברצונו של הקב"ה כי ישראל, באהבתו לה', ישכנע את האנושות לאהוב את ה', "שיהא שם שמים מתאהב על ידו"[62]. הקב"ה רוצה שישראל, באמצעות יחסו כלפי העולם, התנהגותו בעולם, והעמידה שקנה לעצמו בעולם, ישכנע את "כל הגויים" כי הם כאין וכאפס לעומת ה', "כאין נגדו מאפס ותֹהו נחשבו לו"[63]. מעשיהם נתונים לשיפוטו של שופט כל הארץ והקניינים שהם משקיעים בהם את כל מרצם אינם כלל וכלל שלהם[64], אלא שייכים לה'. הוא אשר יצר אותם, בהיותו בורא הכל ויוצר הכל, "קֹנה שמים וארץ"[65], אשר לו "הארץ ומלואה תבל ויושבי בה"[66]. ההוכחה לריבונותו של האֵל מצויה בישראל[67] – הן במה שהינו והן במה שאיננו עוד[68], הן במה שיש לו והן במה שניטל ממנו[69]. אם לישראל יש חלק בארץ, הרי זה משום שה' נתן לו ארץ זו במתנה[70]. אם ישראל ניחן בשאר־רוח, הרי זה משום שה' "נתן רוחו עליו". "וכי מי אני ומי עַמי... כי ממך הכל ומידך נָתנו לך"[71].

ישראל הוא עַם ה' כי הוא חש שהוא נתון במערכת־יחסים עם ה'

ישראל הוא אפוא "עַם ה'"[72] לא רק משום שהוא יודע שמוצאו מאת ה'[73], שהרי "כי חֵלק ה' עַמו"[74], אלא בראש וראשונה מפני שהוא חש[75] שהוא "אחוז וקשור" אל ה' במערכת יחסים מיוחדת[76]; וזה שנאמר "יעקב חבל נחלתו"[77]. ישראל הוא עַם־ה' כי הוא משתוקק להתהלך לפני ה', "להודיע שמו בעולם", להתהלך "אֶת" ה' ו"עִמו", להילוות אליו בעולם, ללכת "אחריו" ולשמור את מצוותיו[78]. ישראל הוא עַם ה' כי הוא מוכן לעשות למען ה' ולהיות לו לעֵד. "ואתם עדי, נאֻם ה', ואני אֵל"[79]! בעצם מציאותו, בפועלו, בצערו ובשמחותיו ישראל מעיד על מציאותו, פועלו, סבלו ושמחתו של אלקיו[80], שהרי ישראל שלו הוא, שלו בלבד, ואינו שייך לעצמו; אין לו מציאות אותנטית משלו, על כל המאפיינים המתבקשים מכך, פרט למציאותו בה' ולמען ה'[81]. לא זו בלבד שאלקיו מקנה לו מושג על מציאות האֵל; לא זו בלבד שהקב"ה מודיע לישראל כי הוא עשה אותו ויצר אותו באופן מיוחד[82] והועיד אותו לשליחותו עוד בטרם ברא אותו והוציאו לאוויר העולם[83]; לא זו בלבד שהקב"ה מבהיר לישראל כי אחרי שכבר יצר אותו, הוא "יְדָעו מכל משפחות האדמה"[84], בחר בו ועיצב אותו; ולא זו בלבד שהקב"ה מעניק לישראל את התחושה שביחס לישראל ולמענו, הקב"ה הריהו "אישיות" – "האישיות" במלוא מובן המלה[85]; אלא, כיוון שה' הועיד את ישראל לשתף פעולה עמו, הוא מגלה לישראל שהוא, הקב"ה, מהווה למענו "תורה" – "התורה" במלוא מובן המלה[86].

עַם קדוש ועדת אנשי קודש הודות לשמירת התורה

למען ישראל, ה' מתגלה כתורה, כהוראה ה"מאירה אותו מה יעשה", ו"מלמדת אותו כיצד יעשה רצון המקום"[87]. למען ישראל, ה' בכבודו ובעצמו מתממש, כביכול, בתורה[88], על מנת שישראל יוכל לממש את עצמו באמצעותה ולקיים את דבר ה'[89]: להביא את התורה לעולם, להפיץ אותה בעולם[90] ולעודד את העולם לקבל על עצמו את ה"מצווה הקלה", ה"שכלית", אשר ממנה נגזרות מצוות היסוד של המוסר (שבע מצוות בני נח) כתוצאה מההכרה בריבונות־האל ובתוקף חוקיו[91].

היה זה ה' בכבודו ובעצמו אשר בימי בראשית הביא את אדם הראשון לידי הכרה בחוק יסוד זה, בעקרון התורה, ולאחר מכן הציע אותו לצאצאיו של אדם; אך הם לא עמדו בו[92]. ברבות הימים, ה' בכבודו ובעצמו הוא אשר הכריז על עשרת הדברות, גדעין התודה[93], בפני כל אומות האדץ[94]. האומות דחו את עשרת הדברות וסרבו לקיימם בתואנה שמחוקקן הטיף להם לתועלתו האישית – "לכבוד עצמו הוא דורש"[95].

על־כן קרא ה' לעדת ישראל לייצג את התורה בקרב האנושות[96]. "בזכות תורה וישראל", אמר הקב"ה, "ינצל העולם". למטרה זו הוא דורש מישראל להיות ל"עם קדוש", המקדיש את עצמו לאלקים, בהיותו מודע לנטייה לקדושה הטבועה בו מלידה ולחובתו המיידית לקדש את עצמו[97]; ה' דורש מישראל להיות "גוי קדוש"[98] – "ואנשי קדש תהיון לי" – עדה קדושה שאנשיה שייכים בלבדית לה' ובאופן זה חיים חיים שלמים הן כפרטים והן כאומה, תוך כדי קיום התורה במלואה[99]. ה' ציווה על ישראל ללכת בדרכי התורה וכך "להלך אחר מידותיו של הקב"ה"[100], יוצד התורה, שהוא גם "יושב ועוסק" בה[101], ומקיים אותה הלכה למעשה[102]. הוא הורה ל"כל עדת בני ישראל": "קדושים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם"[103]. שומה על ישראל להיות קדוש בקרב האנושות, כשם שה' קדוש בכל מקום. על ישראל להיות קדוש הן באוניברסליות שלו – "לאור גויים" – והן בפרטיקולריות שלו – "עם לבדד ישכן ובגויים לא יתחשב" – בדיוק כשם שהקב"ה הוא קדוש הן בהוויתו־בכל – "מלא כל הארץ כבודו" – והן בייחודיותו – "ואל מי תדמיוני ואשוה ואמר קדוש"[104]. על ישראל להיות קדוש כאלקיו בהפצת שפע חסדו[105] ובשמירה על האופי המהותי של הוויתו[106]. כדי להגיע למדרגת־קדושה אפקטיבית וטהורה זו עומד לרשותו של ישראל אמצעי אחד ויחיד, והוא שמירת התורה. לחילופין, התורה תשמור על חייו בתתה להם תוכן ומשמעות[107]. הדבקות בתורה תבטיח את קיומו של ישראל בהידבקו בה', נותן התורה[108]. ואכן, בטרם נתן ה' את התורה לישראל, הוא "צמצם"* את עצמו[109] בתורה, בביטוי מוחשי זה של רצונו ביחס לעולם שבמרכזו קבע את ישראל, ומן התורה הוא יצד את נשמת ישראל; הוא עשה את "נשמת התורה" ל"שורש נשמתו של ישראל" כדי שרצונו של ישראל

* לפני בריאת העולם "צמצם" כביכול ה' את עצמו, "ריכז" את עצמו, נסוג אל תוך עצמו, על מנת לבריא את העולם.

יתחבר אל רצונו של הבורא לא רק באופן חופשי אלא גם מן ההכרח, כמחויב המציאות. הקב"ה שהוא עצמו נשמת העולם, "רוח־פיו"[110], עשה את התורה לנשמתו של ישראל כדי שהתורה תשרת את העולם ואת כל יושבי תבל[111]. כתוצאה מכך הם יהיו טובים כפי שעלה במחשבתו של הבורא בבוראו אותם – "מעשי ידיו"[112], וכפי שעלה במחשבתו כאשר ברא את התורה – "מעשה אצבעותיו"[113].

הקב"ה ברא את העולם כדי להיטיב עם ברואיו, כדי להעניק להם מטובו[114]. הקב"ה ברא את התורה כדי להורות לבני האדם מהו הטוב האמיתי אשר הוא, בוראם ואביהם, יודע שהוא טוב ויאה בשבילם[115]. "כך היה הקב"ה מביט בתורה ובורא את העולם..."[116].

כדי לשמש כמתווך של טוב זה בעולם, על ישראל לא רק לדבוק בתורה בחיי המעשה, אלא גם להזדהות איתה במישור הקיומי, וזאת באמצעות אמונה פעילה[117]: כל יהודי הנוהג לפי התורה נעשה לאות קורנת[118] וכלל ישראל העושה להפצת אור התורה, כמוהו ככרוך ודבוק ב"ספר תורה" זוהר, עד כי הוא והתורה חד המה[119].

התורה – הכלי הרוחני של ה' לבריאת העולם; והמצוות – הכלים המעשיים של האדם לשכלול העולם

ה' משתמש בישראל ככלי־שרת[120] למימוש כוונותיו בעולם הזה. ישראל משתמש בתורה למימוש כוונותיו של ה' בעולם הזה[121]. כך ישראל פועל בעולם הזה ולמען העולם הזה. הוא משתמש בתורה והיא עצמה משמשת כתכנית בניין וככלי שרת בידי ה' לבריאת העולם[122].

כאשר כונן ה' את התורה[123], הוא שיווה לנגד עיניו את ישראל וצפה שישראל ישתמש בה במעשיו האנושיים לשם שכלול מעשה בראשית, מעשה הבורא בבריאת העולם[124]. אך כדי שישראל ייצג את התורה, וכדי שהתורה תיתן ביטוי לישראל, אין די בכך שישראל יאמץ את התורה כמורה דרך בחייו; עליו להטמיע אותה בקרבו – "בלִבו", "בבִטנו", "בתוך מעיו", בדמו[125]; עליו לערות אותה לתוך חייו. בדרך זו, הפרט בישראל ידאג לכך שכל רגע בחייו יעלה בקנה אחד עם הקיום ההולם של מצוות התורה, וכלל ישראל ידאג לכך שתולדות־חייו בעולם יתלכדו עם תולדותיה של התורה בעולם.

ישראל חייב להזדהות עם המצוות – עם הציווּיים האלקיים הכלולים בתורה[126]. המצוות נועדו להפיח חיים בכל אבר מאברי גופו של בן־ישראל כאשר הוא פועל למען התורה ועל פיה; המצוות נועדו להעניק תוכן ממשי של חיים אמיתיים ורוחניות פעילה לכל יום ויום מימי חייו. מרכיביו של גוף האדם ויחידות הזמן האנושי שקולים כנגד מספרן של המצוות[127]. על־כן, לגבי ישראל בחייו ההיסטוריים ולגבי בן־ישראל בחיי היומיום, שמה המלא של התורה הוא "תורה ומצוות"[128]. התורה מהווה את הכלי הרוחני של ה' לבריאת העולם; המצוות מהוות את הכלי המעשי של האדם לשכלול העולם. תורה ומצוות חוברות יחד לקיים את העולם.

על ישראל לחיות את התורה בשלמותה כדי לשמש דוגמה לשאר האומות. עליו לקיים את כלל המצוות בכל תחומי החיים החומריים והמוסריים, בכל התחומים של חייו האישיים, החברתיים, הקהילתיים, הלאומיים והבין־לאומיים; כך הן תשמשנה כמופת להתנהגותן של כל הבריות.

עם ישראל וארץ ישראל. שנחזו מראש במעשה בראשית. ראויים להיבחר על ידי ה'

כדי לחיות את התורה בשלמותה, כדי לשמור "את כל־המצווה", כדי לקיים את המצוות במלואן[129], ישראל זקוק למקום נאות[130]. ה' דאג למקום מעין־זה. כשם שעשה ביחס לישראל, תכנן ה' שמקום זה יהיה קבוע היטב בעולם הארצי; כשם שעשה ביחס לישראל, כונן ה' מקום זה בעוד מועד, כבר במעשה בראשית, ועיגן אותו בעולם העל־ארצי[131]. מקום מיוחד זה הוא ארץ ישראל[132].

ישראל וארץ ישראל פועלים בר בכר בתכניתו של ה'[133]. "אמר לו הקב"ה למשה: 'הן הארץ חביבה עלי... וישראל חביבין עלי... אני אכניס את ישראל, שהן חביבין עלי, לארץ שחביבה עלי'"[134].

ישראל וארץ ישראל ראויים הם זה לזה. זאת ועוד, שניהם כאחד, בצוותא, ראויים היו להיבחר על ידי ה': "מדד הקב"ה כל האומות ולא מצא אומה שהיתה ראויה לקבל את התורה אלא דור המדבר... מדד הקב"ה כל הארצות ולא מצא ארץ שראויה לינתן לישראל אלא ארץ ישראל"[135].

כשם שהכריז ה' בעת שבחר את ישראל, גם בבחרו בארץ ישראל ה' מכריז כי לו "הארץ וכל אשר בה"[136]. בבחרו בישראל ובארץ ישראל, ה' מוכיח בעליל לא רק שבסמכותו לקבוע את המתרחש בעולם הזה – עולמו – "כאשר ישר בעיניו"[137], אלא מעל לכל שמעייניו נתונים לעולם הזה, לעמים המיישבים אותו ולארצות המרכיבות אותו; ה' "דורש אותם", מחפש אותם לטובתם, דורש את טובתם. ב"שָׁמרו לעצמו" את ישראל ואת ארץ ישראל, ה' מראה לכל האומות ולכל הארצות, שהוא שומר על כולן יחד בכפיפה אחת עם העם והארץ אשר בחר בהם. ה' מעמיד את ברכתו לרשות הכל בתיווכם של ישראל וארץ ישראל[138].

ארבעה גורמים אלה – הקב"ה, התורה, עם־ישראל וארץ ישראל – שהמסורת מעמידה אותם כמיקשה אחת, מן ההכרח שיתלכדו כאשר המדובר בהגשמת תכניתו של ה': לעורר את התורה לחיים אצל בני־האדם ולעורר את בני־האדם לקיים את המצוות עלי אדמות, וכל זאת כדי להביא לידי כינונה של מלכות ה' בעולם הזה[139].

ארבעת הגורמים הללו חוברים יחד במטרה אחת, והיא לממש את כוונתו של ה' בבריאת העולם, דהיינו להשליט את רצונו של ה' בעולם; גורמים אלה מתחברים ונפגשים אך לא תמיד ולא בהכרח משתפים הם פעולה זה עם זה בעת ובעונה אחת. כאשר ההשגחה העליונה מתגלה לבני האדם, היא מותירה מרחב פעולה לגילויים של חירות האדם; וכאשר החסד האלקי מתגלה לבני־אנוש, המשפיע

מחסדו מצפה מהם שאותן סגולות שזיכו אותם בהתגלות זו תצאנה מן הכוח אל הפועל. (לכן ראוי היה דור המדבר לקבל את התורה אך לא להיכנס אל הארץ המובטחת[140]!)

עם ישראל קרוי "אדם" כי הוא כוח־החיות של האדם; ארץ־ישראל קרויה "ארץ", כי היא כוח־החיות של הארץ

אי־לכך ישראל מקבל את ארץ־ישראל כדי לחיות את התורה, "כוח־החיות של העולם", "בעבור ישמרו חֻקיו ותורתיו ינצֹרו"[141].

ישראל הוא האדם והעם שאין מָשלם.

ישראל קרוי "אדם" כי הוא כוח־החיות של האדם[142]; ישראל קרוי "עַם" כי הוא "לב האומות", כדברי הזוהר הקדוש ור' יהודה הלוי[143].

"מחשבתן של ישראל קדמה לכל דבר". ישראל הופיע במחשבתו של הבורא עוד בטרם ברא את העולם. לכן טבעי הדבר שישראל, "כוח־החיות של העולם", "עצמיותו" ו"מצפונו", יקבל כמתת ה' את ארץ ישראל – הארץ המובהקת, שאין מָשלה[144].

ארץ ישראל קרויה "ארץ", "הארץ", ותו לא[145], בהיותה מרכזית לתפישתו של בורא כל הארץ. "ממנה" הוציא את יתר חלקי הארץ. הוא השעין את הארץ כולה על ארץ ישראל ועשאה ל"טבורו של עולם", ל"כוח החיות" ו"מקור החיים" של העולם[146]. לכן, מאז היא כוננה כארץ ישראל, ארץ ישראל נשארה ב"אמצע העולם", בלב "יישובו של עולם", במרכז הדאגות הרוחניות של כלל האנושות[147].

ישראל וארץ ישראל מפתחים בצוותא את הדרך לחיות את התורה ולשמור את מצוותיה, וכל שאר העמים נקראים להפיק תועלת מהתורה[148].

אנשים, חברות־אנוש ומדינות נקראים להתקרב אל ישראל ואל ארץ ישראל כדי שבאמצעותם יוכלו לגלות, להעריך ולהוציא מן הכוח אל הפועל את היסודות הרוחניים והאלקיים ששרדו בהם, אותם יסודות קדומים של קדושה אשר הם דיכאו והחניקו בקרבם[149]. בני אדם ולאומים נקראים לגלות את הוויתם, על כל האותנטיות שבה, בישראל וארץ ישראל. שהרי ישראל, לדברי המהר"ל, הוא "האדם שבאדם", "האדם בו מקופל כל האדם", "האדם באמת" (שאינו בעל "עבות החומר"), או, כהגדרתו של רמח"ל, "מין האדם באמת"; ישראל הוא "בסוד האדם הפנימי", כי "ההשגחה הפרטית אינה אלא בעם סגולתו, שהוא אדם הפרטי בעולם", כהערכת של"ה הקדוש; "הוא האדם הישר שבעולם, כי ממנו נמשכה ההשגחה לכל העולם", קובע הגר"א; ישראל הוא "עיקר החיות", "חיות של כל העולמות כולם", מלמד המגיד ממזריטש, ובו, בישראל, מציין בעל "שפת אמת", נמצא ה"שורש" הנסתר של כל אומה; כי ישראל הוא "התמצית האידיאלית של האדם", "של ההוויה כולה", כחזונו של הרב קוק; וכנגדו, ארץ ישראל מכונה בפי חז"ל בשם "תבל" (עולם), בהיותה "מתובלת בכל" – בכל מה שמצוי בעולם[150].

בהשפעת התורה אשר הם למדו לחפש אותה בישראל ובארץ ישראל, כי שָׁם מקורה, שם חיים אותה ומקיימים אותה בשלמותה, בני־האדם והעמים משחררים את נשמותיהם משביין ומכוננים זיקה עם מקורם האלקי[151]. ואכן שלושה גורמים אלה – התורה, ישראל וארץ ישראל – שייכים לתחום העל־טבעי. הם מצטיינים בקדושה בהיותם קשורים למקורה הטרנסצנדנטי, העל־מרחבי ועל־זמני, של הקדושה האלקית. אך עם כל היותם מעל לטבע, הם גם חודרים לתוכו ומחוללים בו שינויים. שליחותם עלי־אדמות של שלושת הגורמים הללו, התלויים זה בזה בתלות הדדית, היא לסייע לאלה הנדרשים להם להתגבר על פקפקנותה של התבונה האנושית ולכוון אותה לממש את מהותה ולהשיג את יעדה על־ידי כך שיקשרו ויקרבו אותה אל התבונה האלקית[152].

אמיתותה של תורת־ישראל יכולה לצאת לאור אך ורק בארץ ישראל

אפילו כאשר מערכת היחסים האורגנית בין התורה לישראל מתגבשת לכדי זהות שלמה, אין היא מתקיימת במלואה אלא בארץ ישראל[153]. אמיתותה היצירתית של התורה מתגלה אך ורק בארץ ישראל וממנה בלבד היא עשויה לתת השפעתה על עולם ומלואו[154].

מצוות התורה ניתנו לישראל כדי שיקיימו אותן בארץ ישראל[155]. המשימה להוציא לפועל מצוות מסוימות, והן מהחשובות שבמצוות, מוטלת על מערכת השלטון המרינית של הארץ ועל הרשויות המוסמכות שלה[156]. על ארץ ישראל עצמה, בדומה לעם ישראל, חלות מצוות מיוחדות, מצוות התלויות בארץ, והן מהוות את "חובת הארץ"[157]. ישראל כיחיד וכציבור נקרא לשתף פעולה עם הארץ, שותפתו. ארץ ישראל תהיה פוריה ומיושבת כל עוד מצוות אלו תיעשנה כהלכתן[158].

ה' דורש מהארץ לקיים מצוות אלה כי הארץ, כמו העם, ניחנה בעצמיות משלה[159]; יש לה אפוא זיקה אל ה', ארונה ואוהבה, המזין אותה בנותנו לה את הגשם בעתו[160] ותובע ממנה נאמנות. בכוחה של הארץ להיענות לדרישותיו, כי היא ארץ *הרוצה*, או אפילו *רצה*, לפגוש את ידידה ו"לעשות רצונו של מקום", הווי אומר, למלא אחר רצון ה'[161].

ה' מכונה "מקום" ומזדהה עם "המקום", עם ארץ־ישראל

הקב"ה מאמץ לעצמו את השם "מקום"[162] כדי להראות לא רק שיש לו זיקה מיוחדת לארץ ישראל, למקום זה אשר הוא מייעד אותו לישראל[163] ואשר הוא "בוחר"[164] בו, בדיוק כשם שהוא בוחר בישראל; הקב"ה נקרא "מקום" מפני שהוא מזדהה עם המקום, עם מקומה של ארץ ישראל. הקב"ה, הנשגב מבינתנו וחומק מחושינו, הפורץ את גבולות המרחב ומכיל בחובו את מלוא היקום, בהיותו "מקומו של עולם"[165], "מצטמצם" בארץ ישראל[166] ובה הוא עצמו נעשה ל"מקום". ה',

"המקום", נגלה בעיקר בארץ ישראל, מקום משכנו המרכזי[167], ובארץ ישראל עיניו משוטטות ומבטו מעמיק חקר[168].

ארץ ישראל היא ה"מקום" שממנו ניתן לקלוט את השכינה במישרין, באופן מיידי, בתנאי שישראל משתקע ומתבסס בה וחי בה חיים מלאים, כשהוא מתמסר לתורה[169]. למעשה, השכינה דרה עם בני האדם ופועלת במימד הזמן: אין היא שורה בחלל, בנפרד מהזמן האנושי. השכינה דרה במרחב מסוים בזכות האנשים היושבים בו והראויים "לקבל פני שכינה". השכינה "שוכנת בתוכם"[170], בקרב בני ישראל, כי הם חיים בארץ ישראל וביכולתם לעבוד את ה', "לעשות" את המצוות, לבנות מקדש לה' ובית לאדם בו־בזמן ובו־במקום. לפי הזוהר הקדוש, השכינה מזדהה אפוא באחת עם ישראל ועם ארץ ישראל[171].

בשובו לארץ ישראל יעקב זוכה בשם "ישראל"

כך ה' מכונן את מקום מושבו בישראל. יתרונו של עם ישראל נעוץ לא רק בכך שהוא מספק מעון לשכינה. בישבו בארץ ישראל ובקבלו שם את עול מלכות שמים, ישראל מזדהה עם השכינה, עם מלכות ה'. כאשר מלכות ה' מתממשת בעולם האנושי של ישראל, היא מזדהה עם מלכות ישראל (אשר היא עצמה מהווה חלק ממלכות שמים ומתבטלת בפניה)[172]. או־או השכינה מאמצת לעצמה את השם "כנסת ישראל", שמה של קהילת ישראל[173].

ה' שוכן בתוך ישראל כי ישראל, החי בארץ ישראל, חי בתורה ופועל בהתאם למצוותיה[174].

"שם ה' מקודש" הודות לישראל: ישראל מקבל את קדושתו מה' ונותן לה ביטוי מוחשי בקיום המצוות, ומחזיר אותה אל ה' "מחוזקת בדרך זו"[175].

קדושת ישראל וקדושת ה' נפגשות, מתלכדות ומאשרות זו את זו; הן נעשות זהות.

בשובו לארץ ישראל, יעקב מקבל את השם "ישראל". ואמנם, לפי דברי הגר"א, "'יעקב' מורה על גלות ו'ישראל' על הגאולה". בארץ ישראל, יעקב "רואה את אלקים פנים אל פנים"[176].

השם האלקי "אֵל", אשר ה' שיבץ באופן מיוחד במינו בשמו של עם ישראל, מתפשט בעולם בזכות התורה שישראל חי אותה והמצוות שישראל מקיים בארץ ישראל. שֵם ה' מתמזג בשם "ישראל"[177] ובשם "יהודה"[178]: הוא סוגר עליהם כליל; והוא פורץ את גבולות השם "יהוסף"[179]. הודות לישראל, המושרש בארץ ישראל, שֵם ה' נעשה "אחד", תוך שהוא גובר על כל אלה המקילים בכבודו[180] ומשמש לבסוף כבבואה להתממשותה של כוונת ה' בבריאת העולם, הכוונה המסתתרת מאחורי "בהבראם": לחזות בקבלת "מלכות ה'" על־ידי העולם, לחזות בהודדת "מלכות שמים" ארצה וב"איחוד" שתי המלכויות, מלכות של מטה ומלכות של מעלה, למלכות אחת[181]. "ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד"[182]. ה' מתממש באמצעות קבלת שמו, מלכותו ורצונו על ידי האנושות אשר ישראל הוא עצם

מהותה, על ידי האומות אשר ישראל הוא לִבן, על ידי הארצות אשר ארץ ישראל היא מרכזן.

בגלל שעזב את התורה, נאלץ עם ישראל לעזוב את ארץ ישראל באופן ארעי; אף־על־פי כן, ארץ ישראל נשארת נחלת ישראל

בארץ ישראל, ישראל מזדהה עם ה' כי בה הוא יכול לזהות את רצונו עם רצון ה' בצורה הטובה ביותר. בתגובה, ה' מזדהה עם ישראל בזהותו את שמה של השכינה עם שמה של כנסת ישראל[183].

והנה, כאשר ישראל בארצו "עוזב את התורה"[184], דהיינו מרופף את הקשר הסיבתי והתכליתי[185] המאחד אותו עִם ארץ ישראל, הארץ מנתקת את עצמה מעַם ה'[186], וישראל נאלץ לעזוב אותה. ואולם אין הוא מוותר עליה[187]; אין הוא נפרד ממנה לצמיתות[188]. הרי היחסים השוררים בין ישראל לארץ ישראל קבועים במערך מהותי־פנימי הקודם למערך החיצוני־משפטי; לפי הדין "קרקע אינה נגולת" מבעליה[189]. ישראל אינו מאבר את זכות הבעלות על הארץ, כי כאשר ה' מעניש את ישראל, לעולם אין הוא נוטל את הזכות לארץ ישראל, השמורה לישראל[190] לעולמי־עולמים[191]; ה' רק מַגלה אותו ממנה עד אשר יוכל לשוב אליה בלב טהור[192]. למעשה, אין באפשרותו של ישראל לוותר על זכותו לארץ ישראל, כי אין לוותר על מחויבות אנושית ועל הבטחה אלקית[193]; אין להפקיר ירושת אדם ומתנת ה'[194]. ואכן, ארץ־ישראל שייכת לאותן קטיגוריות של ההיסטוריה היהודית הנכפות באמצעות "ידו החזקה" של ה' ומוענקות "בחסד" ה' לעם היהודי[195]. זכויות אלו עוברות בירושה מאב לבן ומתחדשות ומונחלות מדור לדור[196].

יתר על כן, אין ביכולתו של ישראל להשתחרר מהעבותות הקושרות אותו לארץ ישראל אפילו אם יחפוץ לעשות כן, כי לא ימצא מרגוע בין העמים[197]. כשם שנבצר מישראל אפילו בגלות בבל, בתקופת יחוקאל, לפרוק את עול התורה ולהיות "ככל הגויים", כך לעולם לא יהא בכוחו להשתחרר מ"עבותות האהבה" הכובלות אותו לארץ ישראל[198].

החזקה על ארץ ישראל שמורה לישראל לעולם ועד; וכותו ההיסטורית לארץ מעולם לא הופקעה ממנו. ישראל נשאר לעד בעלֶיה האנושי של הארץ, השייכת לה'[199] ואותה העניק ה' לעמו באופן סופי ומוחלט, ללא אפשרות הסבה.

ישראל מממש את זכויותיו באופן מתמיד[200]. אפילו לאחר חורבן ממלכת יהודה, אשר ביטויו המכריע היה חורבן בית המקדש בירושלים[201], נותרו ושרדו בארץ ישראל קהילות יהודיות מאורגנות. אלו עמדו בנסיונות מרים וייצגו בעקשנות את הנוכחות הפיסית הרצופה של ישראל בארצו. באשר לארץ ישראל, נוכחותה הרוחנית הטביעה את חותמה בלבו השבור של עם ישראל, שפוזר בין העמים. ישראל לא שכח את ארץ ישראל; אדרבה, הוא נעשה קשור אליה עוד יותר מִתמיד[202]. והארץ נענתה לנאמנותו של העם. ארץ ישראל, שכבודה נלקח ממנה

ובשממונה לבשה בגדי שכול[203], הפגינה לעיני כל כי ישראל חי וקיים בעיניה[204] ופרידתה ממנו היא פרידה ארעית בלבד. כראיה לכך, ארץ ישראל לא השלימה עם אלמנותה ואף לא באה בברית הנישואין עם עם אחר זולת ישראל; ארץ ישראל היא בבחינת אלמנה אשר אינה מרשה ליתר אומות הארץ להפרות אותה[205]; היא נשארת בעקשנות "עקרה" ומצפה לבעלה הנאמן, הנעדר באופן זמני בלבד[206] ומעולם לא גֵרש אותה מעל פניו*. ארץ ישראל שוכנת בלבו של ישראל כי היא "אשת נעוריו". ארץ ישראל לא המירה את ישראל בעם אחר; ישראל לא המיר את ארץ ישראל בארץ אחרת**.

ישראל וארץ ישראל נשארים מאוחדים זה עם זה בקשר אמין[207], כי הם נשארים מאוחדים עם ה', [208], וה' לא המיר את עמו בעם אחר[209] ולא ימיר את ארצו בארץ אחרת. ה' נשאר עם עמו "בצרה"[210] ואף אינו נוטש את ארץ ה"שממה" שלו[211]. ה' יוצא לגלות יחד עם עַמו: השכינה מצויה בגלות[212]; הקדושה "שוכנת בתוך הטומאה"[213]. אך ה' גם מוכיח בעליל את נוכחותו המיוחדת בארץ ישראל בעצם שממונה[214], ובמיוחד בירושלים החֻרבה, העומדת בקדושתה: "השכינה לא נסתלקה ממנה"[215]. גם בשמָמונה, ארץ ישראל שומרת על קדושתה, והיא קדושת־עולמים.

נטישת ארץ־ישראל אינה אפוא נטישה אמיתית, לא מצד ישראל ולא מצד ה'. ישראל כאומה נאלץ לעזוב את הארץ משום שעזב את התורה ופסק לקיים את מצוותיה בארץ ישראל[216]. ואולם ישראל אינו נוטש את אלקיו[217]. על מנת שישראל יישאר בארץ־ישראל הכריז ה' בטרם יצא ישראל לגלות: "הלַוֵאי אותי עזבו ותורתי שמרו"[218]. אילו היה עושה כן, היה ישראל מחזיק באלקיו לגמרי[219]. "כל הדר בארץ ישראל" – וחי בה חיי תורה ומצוות – "דומה כמי שיש לו אלוה". ואילו "כל הדר בחוץ לארץ" – אפילו הוא שומר את התורה ומקיים את מצוותיה – "דומה כמי שאין לו אלוה"[220].

* הרי דוגמה מובהקת, יחידה במינה בקורות האנושות, לקשר המהותי, הבל־ייניתק, בין ישראל לארץ ישראל: אחרי חורבן בית שני, חי עם ישראל בתפוצות הגולה כאלפיים שנה בעודו מצפה ומייחל לשוב לארצו, ארץ ישראל. בשלהי המאה התשע־עשרה, אחרי הפסקה של קרוב לאלפיים שנה במימוש זכויותיו הפורמליות לריבונות מדינית על ארץ ישראל, תבע עם ישראל את הכדתן של אומות העולם בזכויותיו המקראיות־היסטוריות, שאין להסיבן, על ארץ אבותיו. הוא שב ארצה כישות לאומית, הפריח את שממותיה, הקים את עריה ובמאה העשרים דרש מאומות העולם להודות בפעילות זו של שיקום לאומי ולאשר את כינונה מחדש של המדינה היהודית.

** ראָיות חותכות לנאמנותו של ישראל לארץ ישראל: כשלונם של הנסיונות השונים במאה התשע־עשרה ובמאה העשרים למצוא פתרון "טריטוריאלי" ל"בעיה היהודית" מחוץ לארץ־ישראל, מאמץ מצד הנדיב היהודי הברון הירש להניע יהודים שנושלו ממקומותיהם להשתקע בארגנטינה כקבוצה לאומית חקלאית נחל כשלון חרוץ. הקונגרס הציוני העולמי השבי־עי סירב לקבל את הצעת בריטניה הגדולה להקים "בית לאומי" באוגנדה אפילו כשהמדובר היה ביהודים שנמלטו מסבל ודדיפות. האוכלוסיה היהודית בברית המועצות התנגדה ללחץ שהפעילו עליה השלטונות להקים פלך יהודי אוטונומי בבירוביג'ן, שטה מברית המועצות הגיבל בצפון־מזרח סין.

בגולה עבר ישראל חוויה מכאיבה של חניכות בתורה ובמצוותיה

ה' הוא אלקי־אמת רק כאשר ישראל הוא "עַרו"[221] במלוא מובן המלה, דהיינו כאשר ישראל חי חיי תורה ומצוות[222]. הגולה משחיתה את פני התורה ומסלפת את המצוות. הסביבה הנוכרית, אשר אינה שומרת מצוות, ואיננה מקבלת את מרותו של אלקי התורה, יוצרת השפעה רעה, הפוגעת בקיום המצוות. בְּעל־כורחו, ישראל עובר "אלהים אחֵרים" בגולה[223].

ובכל זאת, דווקא בגולה, במצרים החרשה, בבבל[224] ישראל לומד מחדש, בכאב ובייסורים, את התורה ואת המצוות[225], וזאת כדי שיהא ראוי לחזור לארץ ישראל ולזכות מחדש בריבונות עליה. ואמנם, נאמנותה של הארץ לעם ישראל לעולם אינה מתערערת: ארץ ישראל מצפה לשיבת ישראל, בתנאי שישוב כשהוא מצויר בהוכחה לדבקותו המחורשת בתורה ובמצוות, ומכאן לדבקותו בארץ, אותו מקום אשר בו ניתן לקיים את התורה והמצוות בשלמותן. כי הרי, כפי שקובע הספרי – והרמב"ן מדגיש דברים אלה – גם בחוץ לארץ היהודים נדרשים לקיים את המצוות, אך זאת כדי שישמרו אותן בזיכרונם ויכשירו את עצמם לקיים אותן במשמעותן האמיתית, על כל פרטיהן ודקדוקיהן, בארץ ישראל שלעתיד לבוא[226]. בגולה שמירת המצוות אינה אלא חלקית ובלתי־מושלמת[227]. ובכל זאת המצוות מעצבות את הנשמה היהודית ונותנות את הכוח להירתם לציווי הפונדמנטלי של "יישוב ארץ ישראל" – איכלוסה, בנייתה, ותיקונה של ארץ ישראל[228]. מצוות "ישיבת ארץ ישראל" "שקולה כנגד כל המצוות"[229]. בנסיבות היסטוריות מסוימות, מצוות יישוב ארץ ישראל היא עיסוקם העיקרי של היהודים. ("בכל דור ודור יש מצווה מיוחדת אשר על הדור לתקנה", מלמד רבי אלימלך מליז'נסק[230].) ברגעים מסוימים בהיסטוריה, מצווה זו משמשת כהכנה לשאר המצוות[231] ומכשירה את הקרקע לעשייתן. כאשר מקיימים את מצוות יישוב ארץ ישראל בהתלהבות ובמסירות נפש, היא עשויה לקדם את ההתפייסות בין ישראל לארץ ישראל ולבטא את היענותו הנלהבת של העם לציפיותיה של הארץ.

עם התחזקותה של הארץ כתוצאה ממצוות יישוב הארץ, היא מתרצה לישראל, מקדמת את פניו בברכה, ומכינה עצמה לקבל פני ה', לקבל פני השכינה במשכנה בציון. כאשר ישראל מתמסר באהבה לקיום מצוות יישוב ארץ ישראל, הוא מכשיר את הקרקע להשליט בארץ ישראל את שאר מצוות התורה, הקשורות קשר אמיץ למצוות יישוב הארץ. כך ישראל מפלס את הדרך לשיבתו רבת־התהילה של ה' לירושלים הארצית, "מטרופולין לכל הארצות"[232]. רק כאשר ירושלים של מטה תיבנה ותיכונן על ידי בנֶיה, "יבוא" ה' מחדש ב"ירושלים של מעלה"[233]. תיקונה החומרי והרוחני של ארץ ישראל הוא תנאי מוקדם לשיבתו רבת־התהילה של ה' אל העולם כולו, "אל העולם אשר הוא ברא לפי רצונו", ואשר ממנו הוא "נסתלק" בגלל חטאי האדם. בני האדם "כאילו" העוו "לרחוק רגלי שכינה"[234]. נוכחותה של השכינה בארץ־ישראל השוממה וניצוצות השכינה שהתפזרו בגלות

בעת נדודי ישראל יתאחו ו"יתאחדו"[235] כדי לכונן את אחדות ה' ולייחד ברחבי העולם את שם כבודו[236].

בתפוצות הגולה שמרו היהודים על המצוות כדי שהגויים יקבלו שמץ של מושג על התורה; שם ניתנת להם ההזדמנות להתחיל ללמוד את המצוות הבסיסיות ולתאר לעצמם מה תהיה דמותן האמיתית של המצוות כאשר ישראל יקיים אותן בארץ ישראל[237]. הרי ארץ ישראל היא הארץ היחידה בעולם אשר בה התורה היא התורה – במלוא מובן המלה – ובארץ ישראל מבינים את התורה, מקיימים אותה, ומתרגמים אותה לשפה הברורה והמוחשית של המצוות[238]: "אין תורה כתורת ארץ־ישראל"[239].

בארץ ישראל ה' הוא האלקים בתוקף עשיית רצונו כפי שהוא מתגלה בתורה[240]. ארץ ישראל היא הארץ היחידה בעולם אשר בה אלקי התורה הוא "אלהי הארץ"[241], וממנה מלכותו מתפשטת "על כל הארץ"[242].

שורש כל הוויה טבוע בשמה

אלה הם אפוא הגורמים הקבועים של החיים היהודיים על הדינמיקה שלהם: ה', התורה, ישראל וארץ־ישראל. ה' מתממש ונעשה אותנטי עבור האדם בתורה; ישראל מתממש ונעשה אותנטי בארץ־ישראל, ראשית עבור עצמו ואחר כך עבור הגויים וכלל האנושות. לגבי העולם, ה' בהתממשותו הוא התורה בהתממשותה; לגבי העולם, ישראל בהתממשותו הוא ארץ ישראל בהתממשותה.

הדינמיקה של גורמים קבועים אלה, או, במלים אחרות, מעשה ה"מרכבה"[243] שלהם, מקורה במצב סטטי, במצב מקורי של "מנוחה"[244], של *הווה*; מצב זה נרתם לשינוי, לנפתולי הזמן של *ההתהוות*, אך שואף "לשוב" אל נקודת המוצא היציבה, אל המנוחה.

העצמיות של ההוויה – השורש של ההוויה, של כל הוויה שהיא – נעוצה בשם שהיא נושאת[245]; ההוויה מנסה להתגלות ברבים; היא מפלסת לעצמה דרך ופורצת אל תוך המבוכה המאפיינת את העולם החיצון; יחד עם זאת, היא מקווה לצאת ממנו בשלום וללא פגע, כשהיא מחוזקת ושלֵמה. ההוויה נוטה בהתמדה להצטרף אל פנימיותה.

כך אפוא תולדות השם ממחישים את תולדות ההוויה[246]. במקורה, ההוויה קיבלה את השם אשר התאים לנשמה ואמור היה להקביל לתפקיד שהוטל עליה בעולם הזה. "נפש חיה הוא שמו" (ברא' ב יט) – שמו של האדם הוא נפש החיות שלו, והיא הנשמה. ובכן, אומר האלשיך הקדוש, שֵם האדם הוא נשמתו.

אולם שם ראשוני, "שורשי" זה יכול להיוודע לנושא השם ולעולם הסובב אותו רק במידה שבעליו אכן ראוי לכך; ההוויה נצרפת באש המבחנים, עוברת גלגול צורה, משתכללת, מתחזקת ומתעשרת עד כי היא נעשית כלילת־שלמות, ואז היא זוכה לבסוף לשמה המלא, האמיתי. שם זה, הנראה כחדש, אינו אלא השם הנסתר

בנבכי ההוויה; משעה שהוא יוצא ממצבו הסטטי, השם מתגלה לעולם בדינמיות שלו, באותנטיות של עצמיותו, בהגשמה המלאה של שליחותו[247].

המקרא והתלמוד מביאים דוגמאות חותכות לכך; הם מזמינים אותנו במישרין ובעקיפין לבאר שמות, לגלות את שורשיהם, לחשוף את משמעויותיהם – במלים אחרות, לשים לב לתולדותיהם וגלגוליהם[248]. הלא תולדות האדם הם תולדות שמו וכל הגלגולים ההיסטוריים של האנושות מוגדרים על ידי גלגולי השמות של האנשים אשר קבעו אותם: אדם, גבר, אנוש, איש. מאפיינם העיקרי עשוי להיות בעל אופי ביולוגי או אפילו רוחני[249]; השמות השונים מבטאים את משאת־נפשו של נושא־השם "להידמות" לעולם אלקי נעלה יותר – "אֲדַמֶּה לעליון"[250] – ולהתרומם אליו, או את נטייתו להיכנע לייצר ולרדת לעולם נחות יותר, חייתי, לעולם ה"אד"ם": "אפר", "דם" ו"מרה"[251].

בכוחו של האדם בין לטַפח את שמו ובין להשחית אותו[252]. שליחותו היא לקרוא בשם לכל הוויה, לחברה בה הוא חי, לעצמו ואפילו לה׳[253]. הבורא הוא אשר חונן את האדם ביכולת עצומה זו, היכולת לקבוע שמות[254]. כך הוא העניק לאדם את כושר הראייה הפנימית החודרת[255] המאפשר לו לשלוט בעצמו ובעולם[256], להשפיע על גורל העולם ואפילו, עד לנקודה מסוימת, אף על גורלו כביכול של ה׳ בעולם[257].

רשאי האדם להשתמש בכל מתנה ממתנות ה׳ כפי שהוא מוצא לנכון. אף על פי כן, הוא עלול לאבד את היכולת לראות בבהירות ומכאן לפעול בצורה נכונה[258]; מחמת התנהגות נפסדת, הוא עלול להכהות את ראייתו ולעוות את מעשיו. אי־לכך שמו מועב ומתרגקן מתוכנו המקורי[259], ומאבד את הפוטנציאל הראשוני שלו[260]. מאידך, אם האדם נשאר אדון לשכלו ומשתמש בלבו בשום שכל, אם הוא מקפיד על התייחסות נאותה, הוא מעודר לחיים את שמו המקורי, מממש את תוכנו הראשוני, ומחדש את מקוריותו וכוחו[261]. ה׳ מזכה אדם זה בעמדה מיוחדת של נברא הקורא לעצמו בשֵם[262]. אותו אדם דאוי לשמו; ה׳ מאשר זאת בכך שהוא קובע שם זה כאילו היה שם חדש, ומתוך כך מגלה אותו במלוא המשמעות[263] שעל־פיה נֶהגה ולמענה הוא נועד[264]. כך קושר ה׳ את שמו הוא בשמו של האדם[265] ואת מעשיו במעשי האדם. ה׳ מתחבר עם האדם ומשתף פעולה עמו[266]. תולדותיו של אדם זה נעשים לתולדות שמו, המאוחד עם שם ה׳[267]. תולדותיהם של אברהם וישראל הם סמל לאיחוד זה. בשתפו פעולה עם ה׳, האדם – יציר כפיו של הבורא – "כאילו עושה ובורא את עצמו", מעורר את הוויתו להתבטא במלוא אמיתותה. בשתפו פעולה עם ה׳, האדם – מי שקיבל את התורה מה׳ – "כאילו עושה את התורה לעצמו", "כאילו עושה לדברי תורה"[268]. כתוצאה מכך, אדם זה מקבל את שמו המלא, האמיתי, השם המעיד על אמיתותה ושלמותה של הוויתו[269]. כאשר הוא מקבל את שמו מאת ה׳, האדם מצדו מייחד לאלקיו את השם המתאים לו, לקב"ה[270]. הוא מגלה בכל פעם מחדש את מעשי ה׳, וה׳ גומל לו באמרו כי בכך דומה הדבר כביכול כאילו האדם בורא את ה׳[271].

המפגש בין השמות האנושיים והאלקיים מצביע אפוא על ההשלמה ההדדית במעשה האנושי ובמעשה האלקי[272]. ה' מקנה לארם זכות זו: באשרו את שמו[273], ה' מאשר אותו עצמו, כפי שעשה ביחס ליעקב/ישראל אשר "שרה" עם אלקים ועם אנשים ו"יוכל"[274]. בדומה לכך, גם האדם, "בקראו בשם ה'" ברוח אברהם אבינו, "מקריא שמו של הקב"ה בפי כל בריה", "מודיע אלוקותו לבני אדם", ומקנה לבוראו את "מלכותו" בעולם הזה[275].

ה' שיבץ את שמו בשם ישראל בכוונה תחילה;
שמם המשותף מביע את השותפות של זהותם ההיסטורית

כאמור, ה' בכבודו ובעצמו לימד את ישראל לעורר, להפעיל ולממש את שמו הוא. מעשיו של ה' משמשים דוגמה לישראל. הנותן תורה לישראל מזוהה עם התורה גם באמצעות שמו: הוא נקרא "רחמנא"[276]. והתורה, אשר מקורה בה', מזוהה עם ה' גם בשמה: אף היא מכונה "רחמנא". רחמנא – ה' – טוב הוא, כי הוראתו, תורתו, מיטיבה אותנו. על כן אומר הזוהר: "הקב"ה, התורה וישראל מתקשרים זה בזה"[277]*.

ישראל ראוי להיקרא בשם ה' כי מוצא חן בעיני ה' להיקרא בשם ישראל[278]. כבר על יעקב נאמר "ויקרא לו אֵל"[279]. ה' הטביע את שמו בישראל וישראל מטביע את שם ה' בעולם[280].

יעקב הוא יחיד במינו[281] בהיותו היחיד מכל יצורי אנוש, מכל "באי עולם", שזכה לכך שהאֵל האחד ויחיד "שאין בלתו", "אדון הארץ", "אלהי העולם", "אלהי כל בשר", ייחד את שמו עליו. ה' קשר את שמו יתברך בשם יעקב[282].

בדרך זו ה' נותן גושפנקא למערכת יחסים אישית, ישירה עם יעקב; ה' מחזיק את יעקב "תלוי" בו; הוא נתן ליעקב "מפתח" להידברות איתו[283]. זאת ועוד: ה' מציין את זהותו האלקית באמצעות זהותו של ישראל ה"צדיק", באמצעות זהותו של ישורון: "כָּאֵל ישורון"[284]!

"שמך הגדול... משותף בנו"[285]. ה' נקשר בישראל באמצעות שמו. והאגדה מספרת:

> למלך שהיה לו מפתח של פלמנטריא (אוצר) קטנה. אמר המלך: "אם אני מניחה כמות שהיא, אבודה היא. אלא הריני עושה לה שלשלת. שאם אבדה, השלשלת תהא מוכחת עליה". כך אמר הקב"ה: "אם מניח אני את ישראל כמות שהם, נבלעין הן בין האומות. אלא הרי אני משתף שמי הגדול בהם והן חיים"[286].

וכך יעקב נעשה לישראל.

* כמה מאידים הם דברי ה"שפת אמת" הללו: "ידוע כי אורייתא וקוב"ה וישראל חד. [תלת דרגין אינון מתקשרן דא בדא: קודשא בריך הוא, אורייתא וישראל" (זוהר ח"ג עג ע"א).] וזה שאמרו במדרש (שבת קה ע"א): 'אנכי' [נוטריקון]: 'אנא נפשי כתיבת יהבית'. כי התורה אלקית ממש, ובני ישראל עשי כביכול מקוב"ה אורייתא, וכן בני ישראל נעשו בחינת תורה".

במעשיו בארץ, יעקב מתעלה לרמה של "ישראל", המסוגל לפעילות על-ארצית בעודו נשאר איתן על הקרקע[287]. בחוויה ההיסטורית שלו, ישראל ממשיך להיקרא גם יעקב[288]. סולם יעקב מגיע "השמיימה", אך הוא "מֻצב ארצה"; אין הסולם מנותק מהארץ. יעקב הארצי הינו ישראל השמיימי. בעודו נאבק בארץ, מגמתו השמיימה[289].

על כן יעקב נעשה לישראל[290].

כדי להגיע למדרגה זו, היה על יעקב לקיים את כל המצוות בעולם ברוטלי ועוין והודות להן הוא התקרב אל ה' ודבק בו[291]. על ישראל היה לרצות "לחיות באור-פני-מלך", כלומר לחיות לאור התורה[292]. אך נשקפת סכנה שאור ה', וכמוהו אור תורה משמים, יסנוורו את האדם החי בארץ[293]. לכן היהודי קושר את עצמו למצוות התורה, ל"נר מצווה", ומתחייב לקיים אותן בעולם החומרי עלי אדמות, במגמה להגיע ל"תורה אור" מן השמים. ואכן, במקורן, מצוות אלה הן אורות אלקיים (בבואות של אור ה'), שבאמצעות המעשה האנושי מתלבשות[294] במלבושים הגשמיים של עולם העשייה. בהידבקו במצוות, היהודי נאחז בשורשיהן וכך רבק באלקיו[295].

ישראל נושא את שם ארץ-ישראל;
ארץ-ישראל נושאת את שם ישראל

דבקותו של ישראל באלקיו היא תוצאה של מעשה. היכן? בעיקר במקום אשר, כישראל בין העמים, הריהו קדוש במקורו ובתכליתו; *במקום* אשר ישראל נקרא לקדש אותו במעשים התואמים את מעשי ה'. בכך ישראל יזדהה עם "המקום" (אותו מקום אשר ה' כבר הזרהה איתו באמצו לעצמו את השם "מקום") וישא את שמו[296]. ובכן ישראל נושא את שם ארץ-ישראל, וארץ ישראל נושאת את שם ישראל[297].

"ואשרו אתכם כל-הגויים כי-תהיו אתם ארץ חפץ אמר ה' צבאות". בפי הנביא מלאכי, ה' מכנה את ישראל "ארץ חפץ", הארץ בה חפץ ה'[298]. ישראל וארץ ישראל חביבים על ה'. הוא "בחר" בשניהם גם יחד כי בהם חפצו ואליהם תשוקתו: לכן הם שייכים לו באופן בלעדי[299]. אי-לכך, כאשר ה' נותן את ארץ ישראל לישראל הוא מכריז: אני נותן "את שלי לשלי"[300]. אבל ה' גם מתאר את ישראל כארץ חפץ, כי הן העם והן הארץ פונים אל ה', ובתוך כך אל שמו ותורתו; הם משתדלים להיות ראויים לארונם, לקונם, למקור השראתם, למחוקקם. דאגתם היא לעשות עצמם לעם/ארץ חפץ, לעם וארץ של נבואה והלכה, אמונה ומדע, ובאמצעותם "לחבב שם שמים" בעולם[301]. ואמנם הם מצליחים במאמציהם: כל העמים מתברכים בהם.

המדרש קובע במפורש כי ישראל נקרא ארץ[302]. לישראל ניתן השם "ארץ ישראל", הארץ אשר בה הוא יכול לממש את עצמו בזמן ובמרחב בקיום המצוות של תורת ה'.

"ולֵאמֹר לציון עַמי אתה", מכריז ה'. מפסוק זה בישעיה[303] הזוהר מסיק כי ישראל נקרא בשם ציון: "כנסת ישראל אקרי בשמא דציון". ומוסיף הזוהר: "למהוי שותפא עִמי" – להיות שותף עִמי. ה' פונה אל ישראל וקורא לו "עַמי" ומזמין אותו אליו באמרו: "הֱיה עַמי; היה שותפי ועמיתי"[304].

תפישת העם כמבוססת על תפישת "עם ישראל"

זאת ועוד: בהעניקו לנו תובנה משמעותית בדבר זהות השמות – ומכאן בדבר זהות התפקידים והמשימות – של ישראל וארץ ישראל, הזוהר מלמד אותנו על תפישתו ביחס לאדם ולעם, המבוססת על תפישתו ביחס לעם ישראל. כי, כאמור, עם ישראל הוא היסוד, או אב־הטיפוס, של העם, כשם שהוא היסוד, או אב־הטיפוס, של האדם[305]*, אם כי מבחינה כרונולוגית, לא ישראל ולא אדם הראשון היו ראשוני הברואים. הדבר המושלם בא מאוחר יותר או אפילו בסוף: אדם נברא בסוף הבריאה; ישראל נוצר אחרי שהתבססו כבר העמים האחרים; התורה ניתנה עשרים־ושישה דורות אחרי בריאת העולם; והמשיח יבוא באחרית הימים[306]!

כדי לבטא תפישה זו של עם ולנסח את השקפת־העולם שלו בדבר המונח "עַם", הזוהר מציג בפנינו אינטרפרטציה נועזת של הפסוק מישעיה (נא טז) שהוזכר לעיל, לאמור: "אל תקרא עַמי אלא עִמי" – אל תקרא "עַם ה'" אלא "עִם ה'".

והנה, כאשר הזוהר מתיד לנו, ואפילו מציע לנו, לעשות שינוי קל בניקוד המלה "עִמי" בת שלוש האותיות, אין הוא מתיימר, או מתכוון, לבטל כליל את הניקוד המקורי של המלה על ידי המרת הפתח בחיריק. אדרבה, הזוהר מכבד את ניקוד המסורה, החל גם על פסוק זה מישעיה, וביאורו מחזק ניקוד זה[307] דווקא כאשר הוא מציע ניקוד שונה במקצת. שהרי מנקודת מבטו של הזוהר, הניקוד החליפי מבטא את המשמעות המלאה של המלה "עַמי". כאשר חכמי הזוהר קוראים פסוק זה מישעיה, הם שומעים את ה' מדבר אל ישראל וקורא לו: כדי להיות "עַם" עליך להיות העם שלי, "עַמי"; במלים אחרות, עליך להיות "עִמי"[308].

"עַם" ראשיתו ב"עִם" וסופו ב"עַמית"[309]. "עִם" אחד בלבד הוא בעל תוקף; "עמית" אחד בלבד מצטיין בכנות; ו"שותף" אחד בלבד – הקב"ה – הינו מהימן[310]. רק "עִם" אחד יכול "ללַמד" אותנו וליעץ לנו כיצד להתנהג כך שמעשינו יהיו נכונים ו"צדיקים" ולאפשר לנו לחיות עִם ה' כעַם, לחיות כ"ישראל", לחיות כעם צדיק, כ"ישורון", כעַם ה'; "עִם" זה אינו אלא התורה. התורה משקפת את עצתו הנשגבה של ה' ומספקת לנו הדרכה מיידית ביחס למצוות[311].

וכך, "עִם" אחד בלבד מסוגל ללמד אותנו כיצד לחיות עם הזולת, ויהי זה קרוב או רחוק, יחיד או ציבור, בין אם באמצעות מגעינו איתו הוא נעשה לאישיות

* "אשריהם ישראל, שהקב"ה קראם אדם: זרע ישראל שנשלמו בכל, נקראים אדם ממש" (זוהר ח"ב פו ע"א־ע"ב).

או לקהילה; "עם" זה מתייחס לה'. כל עוד אנו חיים עמו, יראים ממנו ו"לומדים לירא אותו", אנו למדים שלא לפחד מאיש, אנו למדים לחיות בשלום עם הזולת, בין שהוא רחוק או קרוב, ואפילו לאהוב את רֵעֲנו – כי ה' הוא הבא אל שנינו ובינינו כדי לקרבנו זה אל זה. ה' הוא הקורא לנו ומקשיב לנו בשוחחנו איש עם רעהו. עבורנו הזולת הוא יותר מאשר הרֵע המשוחח איתנו פנים אל פנים, "מתרועע" איתנו, "מתחבר" אלינו ו"מסכים" לנו (הגם שהוא עשוי לשנות את יחסו ולחרוש "רעה" עלינו)[312]. עבורנו הוא נעשה לעמית, אשר באמצעות השורש "עִם" מודהה עִמנו, נשאר איתנו ומשלים אותנו[313]. "ולא תונו איש את־עמיתו ויראתָ מאלהיך כי אני ה' אלהיכם; ועשיתם את־חקתי ואת־משפטי תשמרו ועשיתם אתם וישבתם על־הארץ לבֶטח" (ויק' כה יח).

ישראל הוא איש האלקים ועַם האלקים, כי הוא מוכן להיות עִם ה' אלקים. ישראל מקדם בברכה את ידידות ה', מאשר את קרבתו, מתרצה לחברתו ונענה להכוונתו, ללכת בעקבותיו בדרך אשר הוא מתווה ולאורה של תורה[314].

כל אומה יכולה להיעשות לעם ה'

ישראל גילה כי ה' הטיל עליו את השליחות "לנטור את כרמו"[315]; הוא אחראי לכסא ה', אשר מלך מלכי המלכים כונן במרומי ירושלים, במרכז היכלו, דהיינו בטבורה של ארץ־ישראל, הארץ אשר היא עצמה הינה לב "יישובו של עולם"[316]. מה גדולה היא אפוא אחריותו של השומר על נחלת ה'! כי אכן "מציון מִכלַל־יפי אלהים הופיע"; ממקום "נִשא" זה ניתן לחזות במלכות ה' ברחבי העולם[317]!

חרף העובדה כי על ישראל מוטל התפקיד היוקרתי של נטירת כרמי ה' – כל כרמיו – לעיתים קרובות על ישראל לרדת אל האומות, ומבלי להתחשב בכפיות הטובה שלהן, להביא לארצותיהן את דבר ה'[318]. בעוד הוא נהנה מהמעמד הנכבד, מעורר־הקנאה, של האפוטרופוס על כסא ה' בארצו שלו, אשר ממנה הוא מזמין את האומות "לעלות" אל "הר ה', אל בית אלהי יעקב" כדי ללכת שם "בארחותיו" ולחזות בכבודו[319], ישראל אינו מהסס לבשר לאומות העולם כי כל אחת מהן יכולה להִיעשות באמת לעַם, אם תתאמץ להיות ל"עִם", להיות עִם ה'[320]. בדיוק כמו ישראל, כל עם יכול להיעשות לעַם ה'. כל עם יכול "להיאחז"[321] בישראל, לדבוק בו, לחקות אותו ולהידמות לו, כי מבחינה רוחנית, ישראל הוא בכל מקום; כל ארץ יכולה לקבל השראה מארץ־ישראל[322], כי רוחה של ארץ ישראל מתפשטת אל כל הארצות[323].

כבר עתה, ישראל הוא עַם ה' ויהיה כך ביתר שאת כאשר אומות העולם תשובנה אל ה', תידבקנה בו ותיעשנה לעַמו[324]. כבר עתה עם ישראל הוא "ממלכת כוהנים"[325] ויהיה כך ביתר שאת כאשר ה' "יקח לכוהנים" מקרב העמים האחרים[326], שיעמידו עצמם לשירותו ומתוך כך לשירותם של ברואיו[327]. כבר עתה בית ישראל הוא בית ה' ויהיה כך ביתר שאת[328] כאשר בתיהם של הגויים יתחילו להצטרף אליו

בעודם מחזיקים בביתם הם[329]. ביום ההוא יוכל ה' לומד אפילו על מצרים: "ברוך עַמי מצרים"[330]! ישראל הוא כבד עתה מבורך[331] כי שֵם ה', בו זכה ב"מאבק", ב"קשיים"[332], כבד חקוק בשמו, בשם ארצו ובתודה כולה.

וכך, ישראל יהיה ביתר שאת לעַם ה' כאשר העמים האחרים, בחקותם את דוגמתו, יֵעשו כמוהו. ישראל, העם המבודך מלכתחילה, יֵעשה כך פי כמה וכמה כי הוא יקבל "תוספת ברכה"[333] כאשר "תִּבָּרכנה בו כל משפחות האדמה"[334]. כאשר ישראל, הכוהן, מעניק את טוב ברכתו לאחרים (והאחרים מוכנים לשמוח בה), ברכתו גוברת ומתעצמת. הנותן לזולת מקבל יותר משהיה לו קודם לכן. ישראל יקבל תוספת ברכה מהנותן האלקי, ממקור הברכה, ככל שיקיים את שליחותו בעולם[335].

התודה, ישראל וארץ־ישראל, שמקורם בעולם העל־היסטורי, יורדים לעולם המעוגן במימד הזמן ושואפים לחזור למקודם לאחר שישלימו את מפעלם ההיסטודי

ספרות המדרש נוטה להדגיש כי תולדות ישראל כפי שהם מעוגנים במימד הזמן מוצאים את המשכיותם והגשמתם בהיסטודיה הנצחית והקורנת של ישראל בעולם הבא[336].

ההיסטוריה של ישראל, עם היותה מעוגנת במימד הזמן, על כל הסבל האנושי הכרוך בו, ניחנה באופי נצחי; היא נצחית, דהיינו "קדושה" ו"נבדלת", בזכות הנצחיות והקדושה בהן היא אחוזה ומהן היא משתלשלת[337].

אכן, התודה, ישראל וארץ ישראל מקורם מאת ה'[338]. "תודת חיים"[339], "עם ישראל חי"[340] ו"ארצות החיים"[341] נובעים מ"מקור החיים", מה', וחיים "עם ה'" ב"מקוד החיים"[342]. בהיותם מעוגנים בה', הם חיים חיי אמת[343]. "עץ החיים" של התורה[344] ו"עץ החיים" של האדם, של ישראל[345], שורשיהם ב"ארצות החיים" של ארץ ישראל[346]. מקורם בעולם שמעבד לזמן ולהיסטודיה[347] והם יורדים לעולם ההיסטודי של מעשה האדם בכדי לממש את עצמם ולהביא לידי מימושו של ה' בעולם זה[348]. התורה, ישראל וארץ־ישראל באים מה' ומביאים איתם את האור[349] והניחוח של ה"עולם הבא"[350]. בממשם את עצמם בעולם הזה, הם מחדירים בו "מעֵין עולם הבא", כלומר נותנים בו שמץ מטעמו של העולם הבא, העולם הקודם לעולם הזה ועוקב אותו[351]. עם זאת, מימוש עדיין אינו הגשמה; כיון שכך, הם שואפים להגיע לעולם הבא, לשוב אליו[352]. כדי לחזור אל "מקורם", אל "שורשם", עליהם להיות ראויים לו[353]. בכדי לשוב אליו, שומה עליהם בראש וראשונה לנחול הצלחה בשליחותם ההיסטורית בעולם של מטה[354]. אם יצליחו במשימתם, הם יחוללו את השינויים האלה: הזמן בו הם פועלים יתחיל להשתנות ולקבל צורה של נצח[355]; התורה, המסמלת בארץ את "לבושו של הקב"ה", תצטרף בעולם של מעלה

אל עצם מהותה, הנוגעת בהוויה האלקית[356]; ישראל, המשמש בעולם של מטה כ"מעון לשכינה", יצטרף בעולם של מעלה לעצם מהותו, המגיעה אל סף ההוויה האלקית; ארץ ישראל, המשמשת בעולם של מטה כ"היכל המלך", כ"פלטרין של מלך", תצטרף בעולם של מעלה אל מהותה הפנימית, הקרובה אל ה"היכל", "פלטרין של מעלה", מקדש האלוקות[357]. כך תתאחד "תורה מן־השמים" עם "תורה בשמים"[358]. ישראל של מטה, אשר מוצאו בשמים, ייפגש מחדש עם ישראל השמיימי, ישראל של מעלה. ארץ ישראל, אשר מקורה בשמים, תיפגש עם ארץ ישראל השמיימית. ו"ירושלים של מטה" תיפגש עם "ירושלים של מעלה". אולם על מנת שה' יעמוד בראש כל המפגשים הללו, על ירושלים של מטה לזכות מחדש במלוא משמעותה כמקדשו של ה', מלך ישראל, וכמטרופולין של ישראל, עַם ה'. "לא אבוא בירושלים של מעלה" – מכריז ה' – עד שאבוא בירושלים של מטה"[359]!

תפישתה של המסורת ביחס לחיים – החיים בשלמותם האמיתית, החיים אשר אינם מתחילים או מסתיימים בעולם הזה – כוללת שלושה מושגים הכרוכים זה בזה: התורה[360], ישראל[361] וארץ ישראל[362]; הגורם המשלב ומאחד את שלושתם הוא המושג "עולם הבא"[363].

קשייו של העולם החיצוני בהבנת פנימיותם של התורה, ישראל וארץ ישראל

אכן, המימוש העצמי בעולם של מטה, הכרוך לעתים קרובות בעמידה בניסיונות שונים תוך כדי חיפוש מתמיד אחר דעת ה', משווה לקיומם של התורה, ישראל וארץ ישראל אופי ייחודי. תהליך זה ראשיתו בהתוודעות עצמית לאופיים ולפנימיותם והמשכו בידיעה ביחס לכל אחד מהם וביחס לכולם גם יחד. כך תורת ה' נעשית לתורת ישראל[364], עם ה' נעשה לעם ישראל[365], וארץ ה' נעשית לארץ ישראל[366]. הם בוחנים את עצמם בהתמדה; ובמידה מסוימת הם עומדים ברשות עצמם. מודעותם לכך שהם כשלעצמם אינם אלא "אַין"[367] עומדת בעינה למרות ה"אני" החיצוני אשר בדמותו הם מופיעים לעיני העולם[368]. למעשה הם נשארים תמיד יצוריו הענווים של בוראם רב־העוצמה[369]. במציאותם ובפועלם הם מספרים את כבוד ה', "קדוש ישראל", "תפארתם"[370] ו"מעוזם"[371]. כ"צבאות ה'"[372] הם מכריזים כי ה' הוא "דֶגלם"[373]. כצאן ה'[374] הם נושאים בעול אשר הרועה שם על צווארם; הם הולכים בעקבות ה' רועם בלְווית הבינה החכמה של האדם והתמימות הנבערת של הבהמה[375].

אלה הסובבים אותם, אלה השקועים לגמרי בעולם הגשמי והחומרני[376], מגלים כלפיהם חוסר הבנה הגובל בבוז; כי הם, האנשים והעמים, נוהגים לשפוט את זולתם, ויהיו אלה אנשים אחרים, מוסדות ומדינות ואפילו רעיונות, לפי רמותם החיצונית[377] והצלחותיהם החומריות. הבסיס היחיד להתייחסותם הוא האפקטים

הפסיכולוגיים בני־החלוף[378] הנוצרים על־ידי הופעה חיצונית והצלחות מרומות; כי הם עצמם, האנשים והעמים, רוצים שיחלקו להם כבוד על סמך מאפיינים גלויים אלה, על סמך ההיבט החיצוני, או במלים אחרות, על סמך כוחם וגדולתם ומרחב השליטה שלהם[379].

אנשים ועמים מתקרבים לתורה, לישראל ולארץ ישראל בדרכם שלהם. הם אינם נועצים בתוך־תוכם במגמה להתקרב אל הפנימיות של התורה, ישראל וארץ ישראל מתוך זכות נפש ו"אובייקטיביות רוחנית"[380]. הם אינם פורקים מעליהם את הנטל הכבד והמעיק של החומדניות במגמה להבחין ברוחניות המעודנת האופפת את הממד הגשמי המצומצם של התורה, ישראל וארץ ישראל. והנה, כדי ששתי ישויות יבינו האחת את דעותה באמת ובתמים, עליהן להתקרב זו אל זו דרך החיים הפנימיים. בהעדר דרך נסתרת זו, תתגלענה אי הבנות, דגשות כעס וזעם ישתוללו ללא מעצור, והאיבה תחגוג את נצחונה. כלל זה חל על מערכת היחסים בין מייצגיהן של אידיאולוגיות שונות, ובמיוחד כשהמרובר ביחסים בין־אישיים ובין־לאומיים וביחסים בין מדינות, ונודעת לו חשיבות מכרעת כאשר המדובר בגישה לתורה, לישראל ולארץ ישראל.

כל אחת[381] מהקטיגוריות הפיסיות־מטפיסיות הללו – התורה, ישראל וארץ ישראל – מאופיינת בעצמיות משלה, בפנימיות משלה ובמיסתורין משלה[382]. הן אינן מתגלות בנקל ואינן נפתחות לגמרי בפני הזולת[383]. הן אינן מופיעות במלואן בפני העולם הסובב, כי ברי להן שאנשיו אינם יכולים לקלוט ולהשיג את מציאותן, או את משמעות קיומן, ובעצם אינם מעוניינים בכלל להבין אותן, ואם הם טוענים להבנה מעין זו, הרי זה רק כדי לסלף אותן. ככלות הכל, התורה, ישראל וארץ ישראל, עם כל היותם מעורים בעולם הזה, האם אין מקורם בעולם נסתר, שמור ו"נבדל"[384], עולם אין־סופי, ועל כן בלתי מובן, עולם השונה לגמרי מעולמנו?

התורה, ישראל וארץ ישראל מעוניינים לשמוד על שלמותם הפנימית – אך זאת בכדי לשרת[385] את הזולת טוב יותר באמצעות אמיתות הוויתם. בזהותם הפנימית ובנאמנותם לעצמם הם משמשים דוגמה ומופת לאחרים; הם משתדלים לשכלל את דמותם הפנימית בכך שהם מעלים אותה יותר ויותר לדמת המודל המקורי שלה ומקרבים אותה לצלם אלקים הטבוע בפנימיותם[386].

התורה מגיעה לכוללנותה הודות לישראל. ישראל הוא המפענח את מימדיה הראשוניים והסופיים, את אלה הסתומים, הרזיים, המכניסים בסוד[387], ואת אלה הגלויים, המיידיים והאקטואליים, את הממד התיאורטי ואת הממד המעשי, וכל זאת באמצעות האגדה וההלכה שבתורה שבעל־פה. ישראל לבדו עמל ויגע[388] לפתח ולשכלל תדיר את התורה שבעל־פה ועוסק בה הלכה למעשה. כך בכוחו להבין את התורה כולה, התורה שבכתב והתורה שבעל־פה גם יחד, ולקיים אותה בכל יום ובכל שעה[389].

התורה שבכתב מפקידה את סודות לשונה המקודית, הלשון העברית, רק בירי העם העבדי[390]. כאשר ישראל משתמש בלשון זו הוא מודע לכך כי "בלשון

הקודש... נברא העולם"[391]; הוא יודע כי באותה לשון אשר אותיותיה הן "אותיות שנבראו בהן שמים וארץ" נהגתה התורה[392], המהווה את זכות הקיום של עם ישראל ומקשרת אותו עם ארץ ישראל[393].

באשר לתורה שבעל-פה, היא מצדה משקפת את הדפוסים הרוחניים המאפיינים את ישראל ומביאים לידי קיומה המלא בארץ ישראל; היא מתערטלת ממלבושיה וחושפת את רזיה, את "סתרי תורה", אך ורק בפני ישראל וכתוצאה מכך מהווה את ההיבט הסמוי של חיי ישראל; התורה שבעל־פה מכילה את סתרי הברית בין ה' לבין עמו ישראל[394]*.

באשר לישראל, הוא מסרב להתערב בעמים האחרים: "עם לבדד ישכון"[395]. וארץ ישראל – כפי שכבר ראינו[396] – מעדיפה להישאר שוממה, ללא פאר והדר, אלא אם כן ישראל הוא שיישב אותה ויחזיר לה את כבודה הריבוני.

התורה, ישראל וארץ ישראל – מי קודם למי?

מבין שלושה מעשי בראשית – מבין שלושת האובייקטים הללו שה' אוחז בידו, ואשר בתוקף השליחות שהועיד להם נעשו לשלושה סובייקטים, כאשר כל אחד מהם ניחן בעצמיות וברצון משלו – מי קודם למי? מנקודת מבט כרונולוגית, "מחשבתם של ישראל קדמה לכל דבר" – ישראל היה הראשון שעלה במחשבתו של הבורא[397]; התורה נוצרה לפני בריאת העולם[398]; וארץ ישראל הושתתה כטבור הארץ, נקודת התווך שממנה התפשטו כל הארצות[399].

ומנקודת מבט של חשיבות ותכליתיות, מי קודם למי[400]? עונה אליהו הנביא וקובע כי ישראל קודם[401].

ישראל נושא בתפקיד החשוב ביותר בשלבו את שלושת הגורמים האלה של החיים היהודיים בפועלו בהיסטוריה של העולם. כי אם אמנם התורה מכוננת את היחסים בין שני שותפיה ובין שני אלה גם יחד לבין ה'[402], ואם ישראל מקשר את כל האנושות עם ה', וארץ ישראל מקשרת את הארץ ומלואה עם ה', הרי הבכורה שייכת לישראל[403]. אלמלא ישראל, הקשור בקשר אמיץ לתורה ולארץ ישראל, לא היה העולם מתקיים[404]. בטרם נולד ישראל, מציאות העולם והישרדותו היו תלויים לגמרי בסדר הטבעי שכונן על ידי רצון הבורא ובגילוייה הכלליים של נדיבותו. משעה שישראל עלה על בימת ההיסטוריה, וליתר דיוק, מאז התגלותו של ה' לאברהם, יצחק ויעקב בארץ הקודש, מציאותו של העולם והישרדותו נעשו מותנים בקיום מצוות התורה אשר ה' בחסדו העניק לישראל ואשר ישראל יכול לממש

* בימי הביניים, פירשה הכנסיה את "המיסתורין של ישראל" ברדכה שלה ולא היתה מסוגלת לחרור לרוחה של התורה שבע"פ או לשפוט אותה באופן אובייקטיבי. בשנאתה העזה כלפי האמונה היהודית ואורח החיים היהודי כיוונה הכנסיה את חיציה כנגד התלמוד, ביטויה בכתב של התורה שבע"פ. הכנסיה הוקיעה את התלמוד במקרים רבים, גזרה על השמדתו ושרפה אותו בכיכרות הציבוריות של ערי אירופה.

אותן רק בארץ ישראל. בנתנו את התורה לישראל, העלה ה' את כבוד האנושות, אשר ישראל משמש לה כמופת, ואת כבוד הארץ ומלואה, אשר ארץ ישראל היא מקורה ומרכזה הרוחניים. כדי להתקיים ולהישרד, העולם לא עוד מזדקק ל"נהמא דכיסופא" (פת לחם מבישה)[405] מידי בוראו, אלא נהנה ממתנה בזכות[406].

הופעתו של הצמד ישראל/ארץ־ישראל מציינת את ראשית ההיסטוריה הפתוחה של האנושות והעולם

עם ראשית ההיסטוריה של ישראל ושל ארץ ישראל, שינוי מהותי מתחולל בחיי האנושות ובחיי העולם. באה לקצה תקופת ההתפתחות הטבעית במעגל סגור, שלמראית עין היא חופשית ועצמאית אך לאמיתו של דבר היא קבועה, טרגית וקאוטית; התקופה שחז"ל הגדירוה בשם "תוהו". זוהי ההתפתחות הטבעית בחיי בני האדם והיקום. התפתחות זו מפנה מקומה לעידן חדש, להיסטוריה פתוחה וסדורה כאחת, חופשית מבחינה מוסרית ואופטימית במהלכה, בהיותה בעלת משמעות ותכלית לגבי האנושות והעולם. בנקודה זו מתחילה התקופה שחז"ל הגדירוה בשם "תורה" (ראה סנהד' צו ע"א; ע"ז ט ע"א).

עד אשר צירף ה' יחד את ישראל/ארץ ישראל, עד אשר הוכרז על איחודם, שנעשה בראשותו של ה', עד אשר נתפרסמה ברית הנישואין שלהם – והיא תורת ה', התורה שנכתבה בידי ה' – נתן ה' אֱמון באדם[407]. משום כך הקנה ה' לאדם ידיעה מצומצמת בלבד בדבר כל מה שהוא מצפה מהאדם שלא לעשות[408]. כתוצאה מכך ה' רק מסר לאנשים ולחברות האנושיות את תגובותיו למה שאסור היה להם לעשות, בהוכיחו אותם בעקיפין על שלא התחשבו ב"עצות"[409] המצפון החושב והמבין אשר נטע בהם[410].

ההיסטוריה מתחילה בהתגלות ה' לאברהם בנוגע לצאתו ארצה, אל "הארץ אשר אראך"[411]. ה' הסתיר מאברהם את שם הארץ אשר הועיד לו, כדי שיזכה בה תוך כדי לכתו אליה וכמו כן כדי לתת לו הזדמנות להוכיח שהוא מסוגל לגלות אותה באופן אינטואיטיבי הודות לזיקתו אליה[412]. ההיסטוריה ממשיכה עם התגלותו של ה' לאבות ולצאצאיהם הן בארץ המובטחת והן מחוצה לה[413]; באמצעות שותפיו אלה, ה' מבהיר לבני־האדם ולחברות האנושיות מה הוא רוצה מהם – מה ברצונו שיהיו ומה ברצונו שיעשו. כך הוא מתווה לאנשים ולעמים את הדרכים בהן עליהם ללכת ואת העבודה שעליהם לעשות בעולם. מכאן ואילך, תכלית חייו של האדם אינה עוד הרדיפה אחר העושר והרכושנות. ה' קובע לאדם שליחות בעולם ושֵירות לעולם[414].

בטרם התגלה לאברהם, הניח ה' לדורות רבים לפעול כחפצם וקרא אותם לסדר רק כאשר נכשלו. עתה, משהתאכזב מהתנהגותם האנוכית – "וַיִּנָּחֵם"[415] – עלה ברצונו לכונן מחדש את הקשר שלהם עם ה'. ה' עושה זאת בהטילו לראשונה[416] שליחות על האדם, על "האדם הגדול בענקים, זה אברהם"[417]. שליחות זו אינה

נושאת אופי מחמיר, מגביל ומשמר[418] כמו בעבר, בימי נח; זוהי שליחות בונה, פתוחה ואוניברסלית[419], אם כי היא מקבלת ביטוי במעשיו של אדם אחד ויחיד, והוא אברהם, בדרך בה עתידים ללכת צאצאיו, ובגורלה של ארצו לעתיד לבוא[420].

ואכן עם התגלותו לבני ישראל, בלקחו בחשבון את כניסתם הצפויה לארץ ישראל[421], ה' מבהיר באמצעותם לאנשים ולחברות האנושיות מה הן המשימות המיוחדות[422] שה' מטיל על עם ישראל וארץ ישראל ומה הן דרישותיו משאר בני־האדם והאומות.

"החזירה הקב"ה (את התורה) על כל אומה ולשון ולא קבלוה, עד שבא ישראל וקבלוה". ה' מציע את התורה לכל, בתנאי שיקבלו אותה בשלמותה[423] ("את כל הדברים"!), באחדותה הגשמית־רוחנית. ישראל הוא היחיד המוכן לקבל אותה על עצמו בתנאים אלה[424]; הוא מתחייב לשמור על התורה בכל מקום ולממש אותה בארץ ישראל. כך ה' מייחד לישראל ולארץ ישראל[425] את השליחות שעליהם לקיים בשמו בקרב האנשים והעמים עלי־אדמות. על ישראל והתורה לשכנע את האנושות בתוקף שליחותם, בשמשם כמופת לכלל האנושות במדוצת התהליך הממושך, שראשיתו במתן התורה והשתתת סמכותה העליונה. ישראל וארץ ישראל מקבלים זאת על עצמם, אם כי הם מודעים למחיר הכבד, מחיר הייסורים, שיהא עליהם לשלם. מתן התורה על הר *סיני* אכן גורם להתפרצות *השנאה*[426], שנאת אומות העולם כלפי עם ה'. אומות העולם אינן יכולות לסלוח לישראל על שקיבל את מה שהן, מצדן, החשיבו כבלתי־קביל; הן שומרות טינה לישראל על שהתחייב להגיע אל מה שהן, מצדן, אינן מעוניינות להגיע אליו: אל התורה בשלמותה ובאחדותה, אותה תורה אשר אינה מתירה כל שניות בין הגוף והנפש; התורה התמימה, הדוחה כל פשרה עם דתות אחרות וכל ויתור וכניעה לדרישות הברוטליות של הייצר. לכן אומות העולם ממשיכות לתקוף את עם ה', את עם התורה, הזורה מבוכה במבטו החודר, המטריד את מנוחתם בקולו המשכנע, ומרגיז אותם בעצם נוכחותו[427].

כאשר הגויים פוגעים בישראל, כוונתם האמיתית היא לפגוע באלקי ישראל, אשר את תורתו סרבו לקבל ואת ריבונותו דחו מכל וכל[428]. הם שונאי ישראל כי הם שונאי אלקים: "משנאיו". הדרך היחידה שהם יכולים לצאת כנגד ה' היא לעשות את ישראל מטרה להתקפותיהם. וזה שנאמר בפי הנביא: "כי הנגע בכם נגע בבבת עינו" (של ה'). ובפי ר' חנינא: "הסוטר לועו של ישראל, כאילו סוטר לועה של שכינה"[429].

ברתמו את ישראל ואת ארץ ישראל לשירותו, לעבודתו[430], ה', שומר ישראל, לוקח אותם תחת חסותו[431]. כממלאים תפקידים אוניברסליים, עם ישראל וארץ ישראל אינם ניתנים להשמדה[432] ומהותם נשארת סתומה. בדומה לה', המהות הטהורה והסתומה, גם התורה[433], ישראל וארץ ישראל, הטהורים במהותם, נשארים בלתי מנוצחים. אי־אפשר לנצח את ישראל כי אי־אפשר לנצח את ה'[434].

ה' בחר בישראל ובארץ ישראל כדי שימסרו לאנושות ולעולם את דבר ה' ביחס לאדם ולאנושות, למדינה ולארץ. ה' "צמצם" את עצמו בישראל ובארץ ישראל כי

"חָשַׁק לאהבה" כבר את אבותיהם הקרומים של ישראל, ש"ידע" אותם בארץ ישראל[435].

ואכן, במשך התקופה הארוכה שבמרוצתה "נשתתה"[436] הארץ ויושביה, שמרו, לָמדו וטיפחו האבות וצאצאיהם[437], העברים, את המסורת ההומניסטית אשר ה' התכוון לפתח ולשכלל. את עקרונותיה של מסורת זו מסר ה' לאדם, ליצור הקשור לאדמה, בעוד "ראשו מגיע השמימה" ו"מַמֶּה לעליון"[438]. האדם הנחיל את העקרונות הללו לאלה מצאצאיו אשר נשארו "בני־אדם" לכל רבר. לאחר מכן, תוך כרי לימוד ויישום, הם הנחילו את ההומניזם הזה, שקיבל השראתו מה', לראשיהם של בתי המדרש, כגון בית מדרשם של שם ועבר[439]. נושאי "השם" – בני שֵם, העברים, תלמידי עֵבר, ולבסוף בני ישראל – ערבו לקיומה של המסורת, של התורה, עוד לפני מתן תורה בסיני. במשך תקופת התוהו־ובוהו, המרכז הראשי ונקודת המוקד אשר שם נשמרה המסורת, התורה שבטרם מתן תורה, שכן בלב־לבה של ארץ קדושה במקורה שחוללה על ידי אלה שאחזו בה בתוקף זכות טבעית, הלא הם הכנענים. ארץ זו עתידה היתה להיעשות לארץ ישראל משעה שטוהרה מ"חטאי יושביה"[440] וקודשה במצוות ישראל. בארץ ישראל, ובעיקר ב"ישיבה"[441] שלה, המשיכו ללמוד את המסורת, את התורה של קדם־סיני, בטרם נתגלתה במעמד הר סיני[442].

ההשגחה העליונה וחירות האדם

ה' אינו פועל באופן שרירותי[443].

התורה, ישראל וארץ ישראל נכנסו לפעולה כגורמים "יהודיים" בסדר־העולם האלקי דק אחרי שה' הציע לעשותם לאוניברסליים, לעשותם משותפים לכל בני האדם ולכל האומות בהזמינו אותם להיענות להם באופן חופשי. ה' ביקש מהמצפון הרציונלי, האוניברסלי, לדגול באידיאל התורה[444]; ה' הזמין את קהיליית העמים והלאומים לקבל את האידיאלים של ישראל וארץ ישראל[445]. רק לאחר שגישה אוניברסלית זו נחלה כשלון[446], החליט ה' להגביל את התורה, ישראל וארץ ישראל[447], לצמצם אותם בתוך עצמם, בתוך האותנטיות שלהם, כדי שיוכלו להיות בעלי עניין רב יותר[448] לאחרים עקב הישגיהם, הודות לדוגמה שהם נותנים[449]. מגדעין זה עתיד ה' "להרחיב"[450] אותם לכדי מימדיהם הכלל־אנושיים ואז הם יזכו מחדש במימד הקוסמי המקורי שלהם[451].

ה' צפה את התורה, ישראל וארץ ישראל[452]; אך אם כי הקב"ה כונן אותם מראש בתכניתו האלקית לפעולה היסטורית, אין פירוש הדבר שעד לנקודה מסוימת בהיסטוריה הוא בלם את החירות הנתונה לבני־האדם ולאומות לפעול כפי שמצאו לנכון. אדרבה, ה' עודד אותם לעשות כן[453].

ההשגחה העליונה פועלת בהרמוניה עם חירות האדם[454].

וכך, בטרם ניתנה תורה לישראל, הציע אותה ה' לכל האומות[455]. כדי לסכל מראש כל האשמה מצד אומות העולם בדבר אפליה[456], הוא אפילו נתן את מתנת הגבואה לבלעם, שלא היה מבני ישראל[457], וזאת על מנת שישתמש בה לטובת האנושות; אך ה"רואה" העז לנצל אותה לרעת הזולת[458], כפי שהוכח על ידי התעקשותו לקלל את ישראל, "לב האומות"[459].

לפני שעיצב את ישראל, טבע ה' את הפוטנציאל של ישראל בפנימיותם של כל אדם וכל אומה כדי שיוכלו לעורר אותו, לאמץ אותו אל לבם ולהזדהות עמו כליל[460].

בטרם איפשר ה' לישראל להיכנס לארץ כנען, נתן ה' לגויים[461], ובמיוחד לשבעת עמי כנען[462], את ההזדמנות להביא לידי ביטוי את קדושתה המקורית של הארץ באמצעות התנהגות הולמת מִצדם[463]. אבל עמי כנען גילו אטימות לאופייה המיוחד של הארץ הקדושה אשר "אינה סובלת אנשי תועבות"[464] ואיננה מתייחסת בסובלנות לחוטאים[465]; הם גילו קשיחות לב כלפי סירובה של ארץ הקודש לחיות ולשגשג תחת שלטונו של חוק שאיננו חוק התורה. הם טימאו ארץ זו בחייהם המופקרים ובשיקוציהם[466]. וכאשר חטאי יושביה הגדישו את הסאה[467], פלטה הארץ את שבעת העמים מתוכה; היא "הקיאה" אותם[468]. אז נפתחה הארץ הקדושה לקראת ישראל, אשר לבואו היא ייחלה בכליון נפש, בציפייה שֶיחזור ויקדש אותה[469]. ישראל, אשר שבע מרורים עד אשר זכה להיכנס לארץ הקדושה[470], "שב" אליה לקדש אותה[471]. כך ישראל מחזיר את ארץ ישראל לה', בעליה היחידי, והשכינה שורה בישראל[472].

כאשר ארץ ישראל מגרשת מתוכה את שבעת עמי כנען בגלל מעשי התועבה שלהם, התנהגותה מרמזת על יחסה בעתיד כלפי יושביה ה"ממלאים אותה חמס", ומזהמים אותה בעוולותיהם. אחרי אשר בני האדם "ישחיתו את הארץ לפני האלהים"[473] ובהוסיפם חטא על פשע יגדישו את הסאה, תיאלץ הארץ לפלוט את החוטאים[474]. ישראל, אשר שליחותו הברורה היא התשובה ותשוקתו האחת והיחידה היא "לשוב" אל ה', עתיד לכוון את התנועה המסועפת של תשובת העמים[475]; הוא ילכד את מגמותיהם השונות של בני האדם ויגבש אותן לקראת ה"שיבה" אל ה'[476]. ישראל ינחה את יושבי הארץ ה"מלאה דֵעה את ה'"[477] בחזרה אל בוראם.

בעזרן לישראל להיות לישראל ובעזרן לארץ ישראל
להיות לארץ ישראל. אומות העולם עוזרות לה' להציל את עצמן

ה' רוצה להחזיר את האנשים, העמים והארצות למעמדם המקורי, באפשרו להם לגלות בעצמם את נטיותיהם הראשוניות לטוב[478]. ה' רוצה להציל אותם על ידי כך שיעזור להם "בחסדו" להציל את עצמם באופן "אנושי"[479].

לתכלית זו ה' קובע בפניהם את המודל הארצי – מודל אנושי, אישי וקהילתי, לאומי וטריטוריאלי – של ישראל וארץ ישראל[480]. עליהם לבחון אותו ולהתקרב אליו[481]; אם ירצו בכך, הם יוכלו אפילו להזדהות איתו[482]. "בעזרם לישראל" להיות ישראל באמת ובתמים ובעזרם לארץ ישראל להיות לארץ ישראל באופן חד משמעי, אנשי הארץ ואומות העולם "יעזרו לה'" להציל את עצמם.

וכך ה', "אלהי כל בשר"[483], ממשיך ב"הבדלת" בני ישראל[484] משאר בני האדם. ה' "מבדיל" עם זה מכל הגויים. ה' שומר את עם ישראל לעצמו בעצם העמידו אותו לרשותם של כל העמים[485]. בעניין זה מספר המדרש:

> משל למלך שהיה לו פרדס... לאחר ימים בא המלך והציץ בפרדס לידע מה עשה ומצאו מלא חוחין ודרדרין. הביא קוצצים לקוצצו והציץ באותן החוחין וראה בו שושנה אחת של ורד. נטלה והריח בה ושבה נפשו עליה. אמר המלך: "בשביל שושנה זו ינצל כל הפרדס". כך העולם כולו לא נברא אלא בשביל תורה. לאחר כ"ו דורות הציץ הקב"ה בעולמו לידע מה עשה ומצאו מלא מים במים: דור אנוש מים במים, דור המבול מים במים, דור הפלגה מים במים. והביא קוצצים לקוצצו... וראה בו שושנה אחת של ורד – אלו ישראל. ונטלה והריחה בשעה שנתן להם עשרת הדברות ושבה נפשו עליו. בשעה שאמרו "נעשה ונשמע"[486] אמר הקב"ה: "בשביל שושנה זו ינצל הפרדס". בזכות תודה וישראל ינצל העולם[487].

ה', "אלהי כל הארץ", ממשיך ומבדיל גם את ארץ ישראל מכל הארצות[488]. כאשר "מלאה כל הארץ חמס"[489], אותו חבל ארץ שעתיד היה להיעשות לארץ ישראל, יחסית היה פחות מושפע מכך ולפי המסורת ניצל בחלקו מעונש המבול[490].

ה' שומר על ארץ ישראל[491]: הוא שומר אותה לעצמו ומשגיח עליה בהשגחה פרטית: "עיני ה' אלהיך בה" תמיד[492]. בגלל הטבע שהעניק לה, העמדה שקבע לה בעולם והשליחות שהטיל עליה הוא חשף אותה לעיני כל הארצות.

בהבדילו באופן זה את ישראל ואת ארץ ישראל מכל שאר בני־האדם והארצות, ה' מעורר את בני האדם והאומות לתהות על המשמעות של בריאת העולם ויצירת האנושות[493]. בעוררו אותם לטעום קורטוב מטעמם של תורה, ישראל וארץ ישראל, ה' עוזר להם למצוא תשובה לשאלות שיעודר בלבם[494].

כאשר הבריאה יוצאת מעידן התוהו ובוהו[495], היא פותחת בשלב הראשון של ההיסטוריה שלה, הווי אומר בתקופת התורה[496], שנועדה להכין ולכוון את העולם לימות המשיח[497]. בהשראת הבורא ובתמיכתו, הבריאה מתחילה בעבודתה הקשה והמפרכת, עבודת השכלול העצמי; היא נחלצת מנפתוליה, מהשפעת גרמי השמים הקבועים במסילותיהם, מהאמונות הטפלות, האסטרולוגיות שלה[498], קונה לעצמה "יסודות"[499] ומשווה לעצמה מימד היסטורי. השמים והארץ מתחילים ביצירתם מחדש, ב"הבראם", בהיבראותם מחדש – הם מתחילים ליצור ולהוליד את ה"תולדות" האנושיות הסדורות ואת הפעולות ההיסטוריות האנושיות[500]. "תולדות השמים

והארץ", התופעות הטבעיות, פושטות צורה והופכות ל"זה ספר תולדת אדם"[501], לאירועים היסטוריים. האלהים, בורא הטבע, מציג את עצמו בפני העולם והאנושות בשם הוי"ה, בתור ה' אלקים, האֵל השולט גם באירועים ההיסטוריים של העבר, ההווה והעתיד[502]. ה' ה"אחר" וה"יחיד" מדבר אל "האדם", אל אברהם – כי "אחד היה אברהם" – אֶל ה"אחר" וה"יחיד" (כמוהו, יתברך)[503], שדמותו ממצה את מהותו של האדם ה"אחר" שנברא "יחידי"[504]. הודות לחזונו ולמעשיו של אברהם, הבריאה מתקדמת משלב הטבע הנברא לשלב האנושות היוצרת[505]. אברהם הוא "אב המון גויים"[506] בהיותו "צור מחצבתו" של ישראל[507] והוא האדם הראשון המחזיק בבעלות על ארץ ישראל. באברהם מתחולל המעבר מן הטבע אל ההיסטוריה[508]: "בהבראם" מוביל ל"אברהם". אברהם העברי מעורר את הגזע האנושי לגלות ולהבין את משמעות הבריאה, את המשמעות הנודעת ל"הבראם"[509].

הודות להכרת הבורא ("הכיר אברהם את בוראו")[510] והאינטואיציה שלו אודות התורה ("שתי כליותיו, כמין שני רבנים... מלמדות אותו תורה וחכמה")[511]; בלכתו בדרכי התורה ובקיימו את מצוות התורה עוד לפני מתן תורה[512]; בהניחו את היסוד לעם ישראל בארץ ישראל[513]; ובהמחישו מראש את תולדות ישראל בארץ ישראל ובעולם[514] – באמצעות כל הדברים הללו, אברהם מניע את הפעולה המוסרית, ההיסטורית, התורנית, האוניברסלית בממדיה[515], של ישראל־בכוח וארץ ישראל בעתיד. כך הוא פותח את מהלך ההיסטוריה הישיר, ולו גם דוגש ונסער, המכוון את כל בני האדם, את כל העמים ואת כל הארצות[516].

למרות אי־הוודאות המאפיינת את מהלך ההיסטוריה, כבר אברהם קולט את הסממנים המשיחיים[517] של "השמים החדשים" ו"הארץ החדשה", הבוקעים מתוך "תולדות השמים והארץ" ומִנצנצים מתוך "זה ספר תולדת אדם"[518]. באופק, מעבר לסערות והברקים, כבר ניתן להבחין בקווי המיתאר של השמים החדשים והארץ החדשה. אלה מייצגים בעיני האנושות את הפִּירות שעתיד להניב שיתוף הפעולה בין "אלהי אברהם" לבין זרעו של אברהם, "אוהב ה'"[519].

ברית־המילה הפיסית וברית־התורה הרוחנית מבטאות את הקשר הבלתי־נפרד בין ה', התורה, ישראל וארץ ישראל

ה' נגלה לאברהם באופן אישי בארץ הקודש ומחייב אותו במצווה אשר ברבות הימים, במעמד סיני, עתידה לקבל את אישורה בתורה[520]. אברהם נצטווה לחקוק בבשרו את ה"אות"[521] הפיסי המסמל את ברית ה' עמו ועם זרעו[522]. ה' תובע מאברהם ומצאצאיו לקיים את ברית המילה כדי לכונן לעולם ועד[523] את הקשר בינו, האב העברי, לבין גזעו[524], ישראל לעתיד, ובו בזמן גם את הקשר בין ה' לבין הארץ שלאורכה ולרוחבה התהלך אברהם, הלא היא ארץ ישראל העתידה[525].

כך ה' מוריע לאברהם, ובאמצעותו לכל בני האדם – ל"המון גויים" אשר

אברהם הוא אביהם הרוחני[526], לעולם כולו אשר אברהם הוא מנהיגו: "קברניטו"[527] – מהי התכלית אשר שיווה ה' לנגד עיניו כאשר ברא את העולם (אשר מרגע זה ואילך, בהנחייתו של אברהם ובאחריותו, פותח בתהליך השכלול שלו, בתקופת ההכנה לתורה) ונתן בו את האדם, את הגזע האנושי[528]. "גדולה מילה שאלמלא היא, לא ברא הקב"ה את עולמו"[529]; "אילמלא דם ברית (ברית המילה) לא נתקיימו שמים וארץ"[530], כך מבהיד ה' לאברהם[531] ובאמצעותו לכל בני האדם, לכל האומות, מה הניע אותו ליחד את ישראל מכל העמים ואת ארץ ישראל מכל הארצות.

ה' מתגלה לכלל ישראל לפני כניסתם לארץ ישראל ותובע מהם לשמור על הברית הרוחנית, על התורה ועל המצוות[532] אשר יהא עליהם לקיים בארץ ישראל.

כך ה' מודיע לישראל, ובאמצעותם לכל בני האדם, לכל האומות ולעולם כולו מהי התכלית שקבע כאשר ברא את העולם (אשר מרגע זה ואילך, בהנחייתו של ישראל ובאחריותו, פותח בתהליך השכלול שלו, בתקופת־התורה המכרעת[533]) ונתן בו את האדם, את הגזע האנושי. "אילמלא תורה לא נתקיימו שמים וארץ"[534]; כך מבהיר ה' לישראל, ובאמצעותו לכל בני האדם ולכל האומות, מה הניע אותו ליחד את ישראל מכל העמים ואת ארץ ישראל מכל הארצות[535].

באמצעות ברית־המילה הפיסית וברית־התורה הרוחנית, ה' מכונן את הקשר הבל־ייניתק, הקשר השלם והתמים, הגשמי והרוחני, בין בן־ישראל, עם ישראל וארץ ישראל[536].

מצוות ברית המילה "שקולה כנגד כל המצוות"[537]. לכן, אומר הגאון מוילנא, מצווה זו קרויה בפשטות "ברית" (בגימטריא, תרי"ב). כאשר היא מצטרפת לשאר המצוות מתקבל אפוא המספר תרי"ג, שהוא הסך הכולל של מצוות התורה[538].

גם ברית התורה היא מצרף[539], כי התורה כוללת את כל המצוות, והמצווה האחת של "תלמוד תורה" שקולה כנגד כולן[540].

לברית המילה ולברית התורה[541] יש השלכות לגבי קיומו של העולם וזאת עקב אחריותו של ישראל כלפי האומות ומעמדה של ארץ ישראל בקרב הארצות[542].

ה' תכנן את בריאת העולם בהתייחס לקשר המבני, האורגני, העתיד להתקיים בין התורה, ישראל וארץ ישראל.

והנה, הקשר השורשי בין ברית המילה הפיסית לבין ברית התורה הרוחנית מתבטא גם בקרבת־הצליל הלשונית בין "מילה" ל"מִלה".

בספר יצירה (פ"א מ"ג) בא לידי ביטוי מלא־משמעות היחס ההגוי, הפונֶטי, בין "מילה" ל"מִלה", בין "מילת המעור" ל"מִלת הלשון", כלומר בין ברית המילה הגופנית, של בשר המילה, לבין "ברית הלשון" הרוחנית, של דבר התורה.

צו "ברית הלשון" של התורה "חותם", מעדן ומקדש את מציאות "ברית המעור" של הבשר: על־ידי "אות ברית קודש" הבשר נעשה לבשר קודש. אכן, לא רק נשמתו של היהודי טהורה וקדושה היא, אלא כמוה אף גופו של היהודי צריך להיות טהור וקדוש, כיאות לנשמה המחייה אותו.

וזהי ההוראה היוצאת מן המשנה האחרונה של ספר יצירה (פ"ו מ"ז), ככתוב שם:

> וכיון שצפה אברהם אבינו ע"ה, והביט וראה וחקר והבין וחקק..., או נגלה עליו ארון הכל ב"ה והושיבהו בחיקו... וקראו אוהבו, וכרת לו ברית ולזרעו...; וכרת לו ברית בין עשר אצבעות רגליו, והוא ברית המילה, ועשר אצבעות ידיו, והוא הלשון. וקשר לו עשרים ושתים אותיות התורה בלשונו, וגילה לו את יסודו[543].

התורה, ישראל וארץ ישראל הם יסודות קדמוניים אשר נֶהגו בטרם בריאת העולם

הקשר אשר עתיד היה לאחד את התורה, ישראל וארץ ישראל נוצר עוד לפני בריאת העולם. כבר בנצח שקדם לבריאת העולם יצרו שלוש קטיגוריות אלו מערכת יחסים פונדמנטלית, מערך של התייחסויות הדדיות. התורה, ישראל וארץ ישראל עתידים היו לרדת מהנצח אל העולם. בעולם הזה היה עליהם לזכור את האושר העליון שבמשכנם המקורי[544] ולהשתדל לשתף בו את ארץ מכורתם. בעת שהותם כאן, בעולם של מטה, עתידים הם לערוג אל הנצח של מוצאם, אך מאחר שהם נקראו לפעול בעולם הזה ולעשות למען הגשמתו, לא הותר להם להימצא בו כזרים שאין להם זיקה ועניין בצורכי העולם ובשאיפותיו; אדרבה, עליהם להשתתף בחיי העולם הזה במלואם. לפיכך, עוד בטרם נברא העולם, השתתפו התורה, ישראל וארץ ישראל במישרין, ומתוך שיתוף פעולה ביניהם, בעצם תהליך הבריאה. הם נועצו יחד באשר להיווצרותו וחייו של העולם הזה. הם קשורים אליו "מבחינה גנטית". הראגה שהם מגלים כלפיו במרוצת קיומו משקפת את יחסם האבהי כלפיו.

ואכן המדרש[545] רואה את התורה, ישראל וארץ ישראל כשלושת מרכיביו של הסדר האלקי של העולם. שלושתם הם יסודות קדמוניים, יסודות רִאשית[546], אשר נֶהגו על ידי הקב"ה בראשית־כל־ראשית, הרבה לפני שברא את העולם, עוד לפני שהגיע רגע הבריאה, עוד לפני שנוצרה הבריאה הגשמית, ה"בראשית"[547].

ה' הגה את התורה[548], ישראל[549] וארץ ישראל[550] בכוונה תחילה, במגמה שיהיו למופת לעולם בהגשמת התכלית אשר שיווה ה' לנגד עיניו בבראו את העולם, והיא הגשמת מעשה בראשית לכבוד הבורא[551]. שלושה יסודות "ראשוניים" אלה יהיו אפוא "הראשונים" לקבל את "מלכות שמים"[552]. כל אחד מהם יבטיח את ה"ראשית" שלו, את "ראשית ביכוריו"[553] לאלקיו; כך הם ילַמדו גם את העולם להקדיש את "ראשית ביכוריו" לה', כמעשה של נאמנות המציין את ההכרה בעקרון ריבונותו של ה': "כי לי הארץ"[554]. מעשה זה מחייב אותם לזכור לעולם כי הכל שייך לה' – "כי ממך הכל ומידך נתנו לך"[555] – וכל מה שמקבלים ממנו, הן בגשמיות והן ברוחניות, חייב לשרת את רצונו[556].

התורה, ישראל וארץ ישראל נֶהגו על ידי ה' בראשית־כל־דאשית כדי שכל אחד מהם יוכל להיות רֵאשית, אב־טיפוס מכדיע ומופת לכל היצורים שייוולדו בעתיד. הם נֶהגו בראשית למען הקיום החומרי של העולם העתיד להיבדא[557]. שלושתם גם יחד אמורים לאפשר לעולם הפיסי להתקיים לאודך זמן[558]. כי העולם יתקיים רק בזכות הקדושה, התוכן הרוחני, אשר שלוש ישויות קדושות אלו עתידות לצקת אל תוכו במצוות ה'. העולם יתקיים הודות למשמעות המוסרית והתכלית ההיסטורית אשר ה' קבע לו עוד בטרם ברא את העולם ואותה הוא ציין בתחילתו של מעשה בראשית. שלוש ישויות מרכזיות אלה (המסוגלות להשפיע על האורגניזם של העולם כולו) מקבלות מיד את האחריות, וזאת כעקרון הרצון החופשי, אם כי לא פעם הן נושאות באחריות זו כנגד רצונן.

התנאי האלקי קובע את חיי התורה, ישראל וארץ ישראל

התנאי הוא אחד ממאפייניה של התפישה היהודית, המקראית והתלמודית, ביחס לעולם ולהיסטוריה: ה' מַתנֶה תנאים בתחום הרוחניות על מנת שהעולם יוכל להתקיים[559]; ה' מעמיד תנאים בתחום המוסר על מנת שהאנושות תוכל להתקיים[560].

התנאי האלקי הראשון, המקורי, המעודר באדם "ספק" טורדני ונוסך בו אי־וודאות מַפרה ומועילה, עובר כחוט השני בתולדות ישראל. "אִם", מלת האזהרה הקצרה והקולעת, המורכבת משתי אותיות בלבד[561] (וכמוה, לפעמים, "כי"[562]) זרועה בטקסטים של המקרא; והמונח המשפטי "תנאי" בולט לעתים קרובים בטקסטים מהתקופה הבתר־מקראית[563].

ודאי, התנאי האלקי שולט בחייהם של שלושת הגורמים לעיל, התורה[564], ישראל[565] וארץ ישראל[566]. אך עם כל חומדתו, תנאי אלקי זה מאוזן על ידי ההבטחה האלקית המהימנה, הנוטעת ביטחון וגוררת בעקבותיה שבועה[567] אלקית מדוקדקת ומהימנה[568], המגבשת את אמונת ישראל באלקיו הנאמן[569].

לא זו בלבד שישראל שם את מבטחו בה', "המלך הנאמן", בקבלו את "עול מלכות שמים"; ישראל מוסר את חייו בידי ה'. ישראל נשען על ה' בחדוות התלהבות ובשמחת ייסורים: "חביבין יסורין..."[570].

ניתן לראות בתנאי ובהבטחה שני מרכיבים של הברית שנכרתה בין ה' לבין ישראל[571] (כאשר בבריתו עם ה' ישראל מחייב לא רק את עצמו אלא גם את שני בני לוויתו, את התורה ואת ארץ ישראל[572]).

אף כי הברית עם ה' מבטיחה לישראל חופש תנועה, חופש בחירה וחופש החלטה, התנאי עושה את ישראל כחפץ בידי בעליו[573]. מובן מאליו, זהו חפץ יקר־ערך, "סגולה"[574]. ובכל זאת, כמוהו ככל חפץ אחד הנמצא ברשותו של "קונה הכל"[575].

והנה, התנאי הוא שעושה את ישראל לקניין בעל ערך נדיר[576]. "קונה הכל"[577] מגדיר כ"קניין" את יצירות המופת שלו, כגון התורה, השמים והארץ, אברהם,

ישראל או בית המקדש[578]. ה' מקדיש תשומת לב מיוחדת לקניינים[579] אלה כי הוא "גאה" בהם ו"קנאי" להם: גאה על שעשה אותם וקנאי לנאמנותם לו. בקניינים אלה, "מעשה ידיו להתפאר"[580], ה' נופח דחף יצידה הראוי לדחף היצירה של הבורא, המונע ברצון לעשות את הטוב[581].

על קנייני ה' – התורה, ישראל (אשר "כור מחצבתו", "חותמו" וביטויו ההיסטורי והמשיחי הראשון הוא אברהם) וארץ ישראל (אשר "מקורה" הוא מקומו של בית המקדש ותכליתה הסופית היא בניין בית המקדש) מוטלת השליחות לרומם את "השמים והארץ", להעלות אותם למדרגה של ערך המודע לעצמו[582]. מבין הקניינים, ישראל תופס את המקום החשוב ביותר ובידיו מופקד התפקיד המכריע.

דווקא התנאי האלקי, המתייחס להבטחה האלקית ויחד איתה מהווה את תנאי הבדית[583] בין ה' לבין ישראל, הוא העושה את ה' עצמו, אלקי ישראל, ל"קניין" של ישראל, "קניין" אלקי המוקנה לשותף האנושי. מבלי להתחשב במימוש התנאי על ידי ישראל, ה' מכריז על היותו "קנוי" על ידי ישראל[584].

ישראל שם מבטחו בה' וכתוצאה מכך ה' שם מבטחו בישראל. ה' הוא קונה ישראל; בה בשעה, ישראל הוא קונה ה'[585]!

אין להשמיד את ישראל

וכך ישראל ניחן ביתרון על פני שני שותפיו, התורה וארץ ישראל, כי מבין שלושתם הוא השותף הפועל ועושה, הפעיל במודע, באופן אנושי. ואולם ישראל תלוי בשני האחרים לא רק באשר להגשמתו העצמית אלא גם לגבי עצם קיומו. למעשה, ישראל עלול, חס ושלום, להוציא את נשמתו אם לא יהיה שרוי במימיה החיים של התורה[586], כשם שהרג מאבד את נשימתו כאשר מוציאים אותו מהמים אל היבשה. ("בני אדם כיון שפורשין מדבר תורה ומן המצוות, מתים"[587].) מאידך, לדעת הרמב"ם, העדר היהודים מארץ ישראל פירושו "כליון של האומה"[588] היהודית – ישראל יחדל להתקיים כעם אם לא ייוותרו יהודים בארץ ישראל. לדבריו של הרמב"ם יש השלכות הלכתיות חשובות. הוא ממשיך ואומר: "אין קרוי קהל (קהילה יהודית קדושה[589]) אלא בני ארץ ישראל"[590]. (דברי הרמב"ם מוארים על־ידי פוסק מפורסם, והוא ר' משה סופר, מחבר שו"ת חתם סופר[591].) והרמב"ם מוסיף בתוקף שהכחדת האומה אינה אפשרית עקב "ההבטחה" – הבטחתו של הקב"ה לערוב לקיומו הנצחי של ישראל[592]. אפילו בתוך ארץ ישראל, ששטחה מצומצם ביותר, אי־אפשר להשמיד את עם ישראל. דאיה חותכת לכך היא נוכחותם הרצופה של היהודים בארץ ישראל חרף הקשיים שנכונו להם בישיבתם בארץ. באשר להכחדתו של ישראל מהעולם, דבר זה אינו בא בחשבון הודות ל"חסד" ה"פזורה" הפיסית של העם היהודי[593]. גם אם, חס וחלילה, ישמידו את האוכלוסיה היהודית באזור מסוים, או יגרשו את היהודים מארץ זו או אחרת, אי אפשר להשמיד את עם ישראל, כי אי אפשר להדיח את ה' מכס מלכותו[594].

"כי אני ה' לא שָׁניתי ו[לכן] אתם בני יעקב לא כליתֶם"[595]. אכן עם ישראל חי ואינו משתנה. במהותו, במבנהו הפונדמנטלי, הוא עומד תמיד בעינו[596]. הודות לאופייה המקורי[597], הרוחני והקדוש, אין פנימיותו של ישראל מִשתנה[598] ובהיותה קשורה לה'[599], אשר אינו משתנה לעולם, היא מקיימת את ישראל לעולמי־עולמים[600]; ישראל חי וקיים. אפילו השם "ישראל"[601] אינו משתנה כי ה' קשר את שמו עם שם ישראל[602]. כשם ששמו של ה' הוא נצחי[603], כך גם שם ישראל הוא נצחי[604]. עַם הולך ועם בא, גזֵירות כנגד ישראל נגזרות ומתבטלות, וישראל אינו משתנה ואינו נכחד[605], אינו מושמד ולא יושמד לעד[606]. וזה שנאמר: "ואַתם הדבֵקים בה' אלהיכם חיים כֻּלכם היום"[607]. ה"ברית" המאחדת את ישראל עם אלקיו גם היא נצחית, "ברית עולם", לא תופר לעד[608]; וזהי "ברית מלח"[609]. כשם שהמלח נשאר תמיד כמות שהוא[610], נאמן לטבעו, כך ה' נשאר נאמן לבריתו, להבטחתו, לשבועתו "להעמיד" את ישראל[611]. "כי לא יִטֹּש ה' עַמו ונחלתו לא יעזֹב"[612]. את האישור לדבקותו של ה' בישראל אפשר למצוא בעובדה שישראל חי וקיים: כל המהלומות שהוא סופג אין בכוחן לגדוע את גזע ישראל[613], כי "כל־כלי יוצר עליך לא יצלח" – "ישראל עומד לעולם"[614]!

אהבת ה' לישראל היא אהבת עולם

ה' שומר על הבטחתו ומכבד את שבועתו לא רק הודות לאהבתו את ישראל, שהיא "אהבת עולם", אלא גם בזכות אהבתו לעולם, אשר ישראל הוא "לבו". אהבת העולם שרוחש ה' לישראל היא מעצם העוברה אהבה לעולם כולו[615]. ה' אינו יכול להניח לישראל להיאבד מן העולם כי אלמלא ישראל, לא היה העולם מתקיים[616]. וה' מרצונו לא יביא כליה על העולם במשך הזמן שהוא הועיד לו להתקיים[617]. האם לא הבטיח ו"נשבע" הקב"ה אחרי המבול: "לא אֹסף לקלל עוד את האדמה בעבור האדם ולא אֹסף עוד להכות את כל חי כאשר עשיתי"[618]? אלא שעל העולם להיות ראוי להתקיים ושומה על ישראל לזַכות אותו בזכות זו[619]. זו הסיבה מדוע ה' "כופה" על ישראל לרגלי הר סיני לקבל את התורה. הרי אלמלא קיבל ישראל את התורה, לא זו בלבד שהיה "נקבר חיים" בו במקום, אלא כל העולם כולו היה נחרב[620]. ישראל, מצפון האנושות, חייב אפוא להתקיים: הוא נעשה לשומר התורה כדי לערוב לשלום העולם[621].

ואכן אילו היה ישראל נאבד מן העולם, העולם היה נחרב[622]. ואפילו המשיך העולם להתקיים מתחת לחורבותיו, "הוא היה חוזר לתֹהו ובֹהו"[623], למצב הטבעי, הקמאי, הפרהיסטורי שקדם להתגלות התורה[624]. ה' ברא את העולם "כדי להיטיב עם ברואיו"[625]. ה' אוהב את בריאתו ומשתוקק "לשמוח במעשי ידיו". ה' אוהב את בריותיו, "מעשה אצבעותיו"[626], ומצפה מהם לעורר בו את "שמחת הבורא". "כי לא אחפץ במות המת" – במותה של האנושות; אפילו בהיותה על סף המוות בגלל חטאיה, אין ה' מניח לה לגווע, אלא "והשיבו וחיו" – ה' רוצה שיישובו אליו

"למען תִחיון"[627]. ה' רוצה שהעולם ימשיך להתקיים. לתכלית זו הוא ממנה את ישראל כאפוטרופוס על העולם ובכך מטיל עליו שליחות קשה ונכבדה: להציל את העולם מכליה[628]. כאשר ישראל מקבל על עצמו אחריות כבֵדה זו הוא נשאר "עֵד ה'"[629], עֵד לאהבת ה' את עולמו. ישראל נשאר העֵד, הערֵב, האחראי לקיומו של העולם. כדי להצליח בתפקידו הקשה, ישראל הוא הראשון[630] שפותח במעשה התשובה. הוא דבק באידיאל ה' ומביא אותו לביטויו העילאי בכוונו אותו לקראת ימות המשיח[631]. כך הוא מבשר את כינון מלכות ה' בעולם[632].

ישראל, בעל התשובה, מראה לאנושות את דרך התשובה אל ה'

התשובה, השיבה אל ה', מחזירה את האדם אשר חטאיו הרחיקו אותו מה'[633] או שבגלל חטאי הזולת[634] נאלץ להתרחק מה', למצב של "בריה חדשה"[635] העומדת בפני בוראה. הוא מוצא עצמו במצב של פליאה ומחויבות דוחנית, אותו מצב אשר היה שרוי בו אדם הראשון עצמו (אשר אצר בנשמתו את נשמות כל בני־האדם שעתידים היו לבוא אחריו) משעה שה' הביאו לאוויר העולם והפקיד את העולם בידיו.

זהו המצב אשר היהודי חווֹר אליו כאשר הוא עושה תשובה. יתר על כן, היהודי וכלל ישראל אשר "עושים תשובה" מוצאים עצמם שוב באותו מצב של פליאה ומחויבות דוחנית אשר בו היו נתונים שישים ריבוא בני ישראל (אבותיהם של היהודים אשר עתידים היו להיוולד מאו ואילך) כאשר ניתנה התורה[636] במעמד הר סיני.

"*בעל התשובה*" מודע לאחריותו כלפי דורו וכלפי דורות העבר והעתיד; היהודי, "אדון התשובה", יודע כי הוא לבדו מסוגל לתדום לתשובה של כלל ישראל. ישראל העושים תשובה מודעים לכך שעשויה להיות להם השפעה מכרעת על תשובת כלל האנושות[637]; וכל אדם ואדם, כאשר הוא שב באמצעות התשובה אל אלקיו, רואה עצמו[638] באותה אווירה של פליאה ממריצה אשר תאפוף את בני־האדם, את היהודים, את כלל עם ישראל ואת כלל האנושות כאשר ה"שופר הגדול" של החירות והתשובה העליונה ייתקע בעולם ויבשר על כינון מלכות ה'[639].

ההשתוקקות לתשובה טבועה בנשמה היהודית[640]. עוד בטרם בריאת העולם, נפח ה' בישראל, ש"עלה במחשבה תחילה", את רוח התשובה. וכך התשובה (אות ההצלה שה' משגר מהעולם הרוחני) תחייה את ישראל (שהוא עצמו בא מהעולם הרוחני) כאשר יפעל בעולם גשמי זה במגמה שהעולם כולו, על כל יושביו, "ישוב אל ה'". אם כי ווהי תשוקה[641] הבוערת בישראל בצורות רבות, התשובה היא גם עניינה של מצווה פורמלית[642], המורה לישראל לעשות ולקיים תשובה. מעשה התשובה, המעיד על ראייה צלולה, מחדד את מודעותו של ישראל לכוח הטמון בעשיית תשובה, הכוח להנחות את העולם בחזרה לבוראו. נכון שתשובה היא

התנאי לגאולת ישראל, שהרי "אין ישראל נגאלין אלא בתשובה"[643], אך תנאי אלקי זה מלווה בהבטחה אלקית, בהקניית ביטחון שחֵרף כל המכשולים האורבים לישראל, ב"סופו" של דבר[644] יהא בכוחו של ישראל לעשות את המעשה העילאי של התשובה[645] וכך יביא גאולה שלמה לאנושות כולה[646]. ישראל ימלא את התפקיד אשר הוטל עליו, והוא להעלות את העולם לרמה של קניין ה', ככוונת הבורא בשעת הבריאה. בעקבות הדוגמה של אברהם אבינו, ישראל ינחה את העולם אל ה' ויַקנה אותו לבוראו כשהוא מצורף וחדור הארה[647]. והעולם כולו, משעה שיהיה מודע לעצמו, ישוב אל ה' דרך סולמה של ארץ ישראל[648].

גופו של אדם, של אדם הראשון, נעשה מהעפר שאסף הבורא מכל חלקי העולם; ואילו ראשו של אדם נעשה מהעפר שנלקח מאותו מקום עצמו בו עתיד היה להיבנות המזבח של בית המקדש בירושלים[649]. כאשר תטוהר מחשבתו של האדם, היא תמצא את דרכה בחזרה אל ה' דרך "שערי" ארץ ישראל[650]; אדם הראשון ראה את אור היום בארץ ישראל[651]; בני האדם יראו בארץ ישראל את אור הישועה[652].

העולם ישוב אל ה' לאור התורה, אמנתו של היקום[653], ואז, לבסוף, יידע כל אדם את מקומו בעולם[654].

ישראל, המַקנה, יביא לכך שהעולם יהיה "מוקנה" על ידי "קונה הכל"[655].

בשעת תשובה עליונה, "קונה הכל" יקנה *הכל* מחדש; לכל הבריאה יהיה ערך של קניין מיוחד בזכות הכרתה בה': "וידע כל פעול כי אתה (ה') פְּעַלתו, ויבין כל יצור כי אתה (ה') יְצרתו"[656] ויעלה אל ה' מרצונו החופשי[657].

אורח החיים של ישראל טבוע בסימן עשיית תשובה והחְזרה בתשובה[658]. ואולם אחת לשנה, היחיד והציבור בישראל מכריזים בחגיגיות על שליחות התשובה שלהם בפני העולם כולו; אז ישראל קודאים לעולם ללכת בעקבותיהם בדרך המוליכה אל ה'.

בראש השנה[659] ישראל חוגגים את בריאת העולם ובמיוחד את בריאת האדם[660]. ביום זה, לפי הקבלה, העולם חי מחדש את לידתו, ומטובת הבורא, יתברך שמו, מתחדשת חיותו; וכמוהו גם האדם אמור לחיות מחדש את לידתו הוא ולהכיר בה', הנותן לאדם – כפי הבנתו ובחירת רצונו – את התחדשות החיות[661]. זה היום בו ישראל, בהתייצבו לפני הבורא במעמד של יציר נברא, בודק את עצמו, מפשפש במעשיו, מוסר את עצמו למשפטו של הקב"ה ועושה תשובה; ישראל עושה תשובה לעיני העולם ומזמין את שיתוף הפעולה שלו בכינון מלכות ה'[662]. (עשרה ימים לאחר מכן, ביום כיפור, ישראל עושה תשובה עמוקה יותר, בפנימיותו[663].)

בראש השנה, ישראל מבחין בענווה עד כמה העולם מלא בכוחו היוצר של אלקים הגדול והנשגב; בה בשעה הוא גם מַטה אוזן קשבת לקריאה המופנית אליו מאותו אלקים הטוב והקרוב, הקריאה האומרת "המליכוני עליכם!"[664] אם כי הוא, יתברך, הריהו "אדון עולם אשר מלך בטרם כל־יציר נברא", רוצה הקב"ה, בחסדו הגדול, לזַכות את ישראל במשימה נשגבה וקורא לו: "המליכוני עליכם!" אלקי

ישראל הוא מלך, "מלך ישראל"[665], אבל "מלכותו בַּכֹּל מָשָׁלָה"[666] – מלכותו תִכפה עצמה על הכל, בראש ובראשונה באמצעות יִראת הכבוד שמשרה ממשלתו; ומכאן ואילך היא תתקבל על ידי הכל בשמחה[667]. ביום ההוא, מלך ישראל, הנודע כ"מלך על כל הארץ"[668], ימלוך על הכל: "ותמלוך אתה ה' אלהינו מהרה לבדך על כל מעשיך בהר ציון משכן כבודך ובירושלים עיר קדשך"[669].

ישראל לעולם אינו יכול לשכוח את עצמו כי הוא קשור לה',
המחזיק אותו במצב של מודעות מתמדת

היהודי, ובפרט הצדיק – מי שמשמש כ"לב ישראל"[670] מתוך שהוא נושא באחריות כלפיו – מהווה "יסוד עולם", בהיותו עֵדֶב לשלום העולם[671]; היהודי, האוהב את ה' ונענה לאהבתו, נקרא לאהוב את התורה, אשר קיום מצוותיה הוא התנאי לקיום העולם[672]. כדי שאהבת התורה תהיה אפקטיבית, היהודי נקרא לאהוב את כלל ישראל, כי רק ככלל, כציבור, מסוגלים ישראל "לעשות" את כל מצוות התורה[673]; כדי שאהבת ישראל תהיה אפקטיבית, היהודי נקרא לאהוב את ארץ ישראל, המקום היחידי בעולם אשר בו תודעתו של ישראל חדה וערנית, "לבו עד", והוא מגיע למלוא "שיעור קומתו"[674], וכל זאת משום שבארץ ישראל ביכולתו לשמוד את כל המצוות, ויהיו אלה אישיות או קהילתיות, פרטיות או חברתיות, מסחריות או חקלאיות, לאומיות או בין־לאומיות[675].

בגולה, ההאטה בתפקידיו החיוניים, הרפיון הרוחני והייסורים הפיסיים לעתים קרובות גורמים ליהודי לשכוח את המשמעות היוצרת של המצוות. בנסיבות אלו, קיום המצוות נועד מעיקרו לעודד את דריכותו של היהודי, לחזק את מודעתו ולהגן על "פנימיותו", על עצמיותו, מהשפעה מזיקה או עוינת של העולם החיצוני[676]. מאידך, בארץ ישראל המצוות מצליחות להחיות את לבו הער של היהודי, לשחרר את פנימיותו, את עצמיותו, ולהביאה גם כן במגע במישרין, ובאופן קיומי ומציאותי, עם מהותה הפנימית של ארץ ישראל, עם עצמיותה[677].

כאשר היהודי מקיים את המצוות בארץ ישראל הוא אינו שוכח מי הוא ומה הוא[678], הוא אינו נרדם[679]. הוא יודע כי בכל מה שהוא עושה הוא עומד בפני אדונו, אלקי שמים וארץ, אלקי ישראל, אלקי התודה. ביחס לכל שלושת הסובייקטים/אובייקטים הללו ה' אומר: "לי הם"! הם "שלי" ו"עמי" עוד בטרם זכו לקיום עלי אדמות, בשעה שהם כבר בעולם של מטה וגם, לבסוף, ב"עולם הבא"[680].

לגבי היהודי המקבל השראתו מהתורה ומוצא משען במצוותיה, המצב האידיאלי של מנוחה[681], אשר אליו הוא יכול להגיע בארץ ישראל[682], הוא בעיקרו של דבר מצב קבוע של פעילות יומיומית קשובה, מצב של ערנות ודדיכות[683], המהווה סימן לבאות שמבשר את המצב המשיחי האידיאלי ומצביע על ה"יום"[684] שבו חושיו יישארו עדניים ורוחניים, ידיו העוסקות בעבודת האדמה תהיינה רוחניות, וגופו

הנח על האדמה ייעשה לרוח, לנשמה[685]. הנטייה לשִכחה עצמית כתוצאה משכחת ה' והתודה, שכחה הנוצרת בעקבות "גסות רוח", "גובה הלב", "שובע", "התדשנות" ורוב־שפע[686], וכמוה השאננות, הישיבה "לבֶטח" בארץ[687], העלולה להביא לידי חטא חמור ביותר, והוא ההתדשלות במצוות[688], כל אלה לא יהיה להם עוד מקום בארץ ישראל[689].

כי תענוגיו של היהודי, הלא הם קנייניו, מעוררים בו שמחה וכה, דוחנית[690], המשרה עליו חיל וערדה: הוא מוצא את עצמו עומד לפני ה'[691]. בכל מה שהוא חושב, בכל מה שהוא מקבל על עצמו ובכל מה שהוא עושה, הוא "זוכר" שהוא "בן מלך"[692], שהוא "עומד"[693] ו"עובד" את המלך בהיכלו[694]. הוא נזכר מדוע המלך הכניס אותו לגן העדן, הזהה עם ארץ ישראל[695], ומדוע ה' שם אותו שם: "לעבדה ולשמרה" בהתאם למצוות עשה ולמצוות לא תעשה[696]. הוא גם זוכר למה ה' גירש אותו מגן עדן: על מנת שיוכל לשוב אליו כשהוא מצודף על־ידי הנסיון[697].

אם היהודי עובד על המצוות בארץ ישראל, הוא יכול לשכוח את עצמו רק באופן חלקי. בוודאי, כאשר עוברים על המצוות בארץ ישראל עצמה יש לכך השלכות חמורות. הארץ מעמידה תביעות קשות בפני יושביה. ואולם אפילו בתנאים קשים אלה, זיכרונו של היהודי נשאר איתן: בפנימיותו כמעט ואינו נפגע, אלא נחלש קמעה. אפילו כאשר הוא נוטה לשִכחה, הזיכרון לעולם אינו בוגד ביהודי. למעשה, לעולם אין היהודי שוכח את אלקיו; אין הוא שוכח את התורה[698]; הוא אינו שוכח את עמו, את ישראל; ואין הוא שוכח את ארצו, ארץ ישראל. גם אין הוא יכול "לשכוח" את עירו, ירושלים[699]. השבועה שלא לשכוח את ירושלים מכוונת אותו הן באופן רוחני והן באופן פיסי. היא חזקה ממנו ומשתלטת עליו לגמרי*.

לכן היהודי אינו יכול להתנכר לעצמו לגמרי. (באשר לעם ישראל, לעולם אין הוא יכול להתרחק מעצמו או להיעשות זר לעצמו[700], כי הוא קשור אל ה' "בפנימיותו", השומרת אותו במצב של עֵרנות מתמדת). משום שאינו יכול לשכוח עצמו לגמרי, היהודי גם אינו יכול לחטוא ללא תקנה[701]. (באשר לעם ישראל, הוא אינו יכול לשכוח את עצמו כלל וכלל; כי כדי להישאר ישראל שומה עליו שלא לשכוח את אלקיו.) ואכן היהודי אינו שוכח את בוראו. אפילו תוכחות התורה בעניין זה משמשות רַאיָה לכך. הן מכילות את הגרעין של ברכות העתיד[702] ומופנות אל ה"בנים"[703]. והתנא הנודע רבי מאיר מצהיר: "בין כך ובין כך אתם קרויים בנים"**. ונפסקה הלכה כרבי מאיר. הרשב"א והגר"א נותנים להלכה זו גושפנקא מוחלטת[705].

* כאשר עיר דוד הוחזרה לריבונותה של ישראל בשנת תשכ"ז (1967), היינו עדים לכוחה העצום של השבועה הנושנה, בת אלפי השנים.

** אותו רבי מאיר, סניגורו הגדול של ישראל, אמר ביחס לגוי: "אפילו נכרי ועוסק בתורה הרי הוא ככהן גדול" (בבא קמא לח ע"א)[704].

אי לכך, במהותו, בפנימיותו, בכל־כולו, עם ישראל לעולם אינו חוטא באופן סופי ומוחלט ללא אפשרות חזרה: "ועַמֵך כלם צדיקים"[706]. הראֵיה לכך היא קיומו הנצחי והקדוש של עם ישראל. פגמיו חיצוניים בלבד[707] וחטאיו מקריים[708], בעוד לב הוויתו, ישראל הקשור לה', נשאר קדוש[709] וטהור, מבלי שיינזק מכוחות חיצוניים ומחוץ להשפעות זרות[710] – שורשו השתול בה' נשאר ללא רבב[711].

אהבת ה', אהבתו של היהודי לאלקיו, מוצאת את המקבילה שלה ואת ביטויה ב"אהבת התורה", ב"אהבת ישראל"[712] וב"חיבת הארץ"[713] – באהבת ארץ ישראל. שלושתן מקורן טהור באהבת ה', יוצרם ובוראם*.

אופיו הייחודי של ישראל מביא ברכה לכל אלה המוכנים בכנות להתברך בו

כדי להתקרב אל ה' באינטימיות הולכת וגדלה ומתוך רצון חופשי, וכדי ללכת בדרכיו, דרכי תשובה (לגבי ה', כל דרכי התשובה של בני האדם מתלכדות), על ישראל לעסוק בתורה. ישראל עושה זאת אפילו כאשר הוא יורד מן הארץ אל הגולה. בגולה הוא "מפוזר" על מנת שאחרי כן "יתקבץ" ויתלכד בצורה טובה יותר, עשיר בחוויות שעבר וב"ניצוצות האור" ששיחרר וצבר. בעודו בגולה הוא גם יהא מסוגל להורות לאחֵרים, בשמשו להם כדוגמה אישית, את התועלת שניתן להפיק אם מכירים מתוך אֱמון וללא קנאה ב"ייחודיותו"[715] ו"בדידותו"[716] של ישראל, הכפוף לרצון ה'[717] ונהנה מחסותו, ועם זאת הוא שרוי בהרמוניה עם כל בני האדם, עם כל העמים וכל הברואים[718]. למעשה, ייחודיות זו של ישראל "קורנת" כייחודיותו של ה' המצווה אותו ומגן עליו. "אני יחיד בעולמי (אומר הקב"ה) והוא (אברהם) יחיד בעולמו. נאה ליחיד להציל את היחיד". ייחודיותו זו של ישראל מביאה ברכה לכל אלה המוכנים בכנות וביושר להתברך בו[719]. כאברהם, כור מחצבתו[720], ישראל מתפשט בעולם אך נשאר "נבדל מן העמים"[721], "מבודד בין הגויים": "כל העולם כולו מעבר אחד והוא (אברהם) מעבר אחד"; יעקב "נותר לבדו" ועומד לשירותו של אלקיו, שכתוב בו: 'ונשגב ה' לבדו'"[722]. ישראל מושיט יד לעולם, בעודו שומר על בדלנותה של ארצו ודוחה כל "כנעניות", כל "פרקמטיא", כל תגרנות[723], ביחס לאופייה הייחודי. כי ישראל נושא את התורה לכל מקום ומעמיד אותה, מרצונו או שלא מרצונו, לרשות הכל. הוא עושה זאת כדי שייטיב לעזור לבני האדם ולעמים, "לכל בשר"[724], לעלות[725] בבוא הזמן, ומיוזמתם החופשית, למשכן ה' בירושלים כדי "לחזות בה'" – לראות את כבודו; לעלות למקור התורה בירושלים ושם לפגוש באופן חזותי ועובדתי את מציאויות התורה, את ישראל וארץ ישראל, בפריחתן החופשית "לעיני ה'"[726].

* רבי עקיבא, התנא הנודע של ההלכה והאגדה, מגלם בהלכותיו, בחייו ובמותו על קידוש ה' את המזיגה של שלוש צורות אלו של אהבה[714].

ה"רֵאשית" צופנת בחובה את ה"אחרית"

במסורת היהודית, ישראל מהווה לא רק נחיצות ארצית וצורך אוניברסלי, אלא גם נחיצות קוסמית, בהיותו חלק מההקשר הקוסמי של התורה וארץ ישראל.

כמכריזות על ה"רֵאשית" ומהוות את מה שקדם לראשית הזמן, שלוש ישויות אלו, שנודעת להן חשיבות כלל־אנושית, מגלות את המחשבה האלקית אשר הגתה ובראה את העולם ואחר כך החדירה את הזמן ההיסטורי לצורך ראשיתו של התהליך המשיחי.

"רֵאשית" במשמע התחלה מרמזת על אחרית – האחרית המדויקת והאחרית בכוח, החקוקה בה ומוכתבת בידי הבורא.

ה"ראשית" מכילה בכוח את ה"שארית", את האחרית[727], כי ה"ראשית" נהגתה במבט קדימה אל ה"אחרית". ה"ראשית" תוכננה לקראת האחרית שעלתה במחשבת הבורא, דהיינו "לשמה"[728]. ה"ראשית" מכילה את אורה שלה, אשר הוא גם "אורו של מלך המשיח"[729]. ה' "גנז"[730] אותו ב"ראשית" כדי שייגלה ב"שארית", ב"אחרית"[731], "לעתיד לבוא"[732]. האור הגנוז, הנה הינו[733]. עוד מעט קט יפציע[734]. לפי שעה, ה"ניצוצות" של אורות המשיח מופיעים קמעה־קמעה[735], אך זוהרם עתיד להתעצם ולהתפשט עד כי יתלכדו כולם יחד ל"הארת משיח" הגדולה והמושלמת.

"סוף מעשה במחשבה תחילה"[736]. ה' הוא האדריכל. "זכרו ראשונות מעולם כי אנכי אֵל ואין עוד אלהים ואפס כמוני: *מגיד מֵראשית אחרית* ומִקֶּדֶם אשר לא נעשו"[737]. "אֹמֵר עצתי תקום וכל־חֶפצי אעשה"[738]. והנה האדם, הנקרא על ידי בוראו להיות חופשי כמוהו, הוא המשלים, באמצעות קרבתו לה', את רצון הבורא. ואולם ברשעתו האדם, "שותפו של הקב"ה", עלול גם למנוע את עשיית רצונו של מקום, כשם שב"זַכּוּתו" הוא עשוי "להחישו"[739]. ואף־על־פי כן: "מי פעל ועשה *קֹרֵא הַדֹּרות מֵראש* אני ה' ראשון ואת־אחרנים אני־הוא"[740].

ה' אינו חדל מלהתגלות באמצעות הראשית

תורה, ישראל וארץ־ישראל – שלושת עמודי התווך של הרֵאשית, שהעולם "עומד" עליהם – מתגלים לאדם ברציפות.

לאמיתו של דבר ה' נגלה לאדם מתוך כך שהוא מתגלה תדיר בשלוש ישויות אלו של "ראשית"[741], משווה להן אופי היסטורי[742] ומייעד אותן לשליחותן המשיחית[743]. ההתגלות האלקית באמצעות ה"רֵאשית" תימשך ללא הרף עד אשר הרֵאשית תיעשה לאחרית והאחרית תחזור ותהיה לרֵאשית[744].

התגלות ה' בשלוש רֵאשיות אלה היא היסטורית לא רק מפני שהיא התרחשה ברגע מדויק בהיסטוריה, ב"ראשית", ועתידה היא לחזור על עצמה במלואה גם־כן ברגע מדויק בהיסטוריה, ברגע שהאחרית תצטרף לרֵאשית. היא היסטורית לא רק מפני שהיא מציינת את כל ההשתלשלות ההיסטורית מהראשית ועד לאחרית. בעיקרו של דבר, ההתגלות האמורה היא היסטורית מפני שהיא מתרחשת ברציפות, בדרגות שונות ובצורות שונות, לעיני כל אלה המוכנים לראותה; היא גלויה בפני אלה שניחנו בחדות דאייה. ההתגלות מתרחשת "היום", "היום הזה"[745]. היא חוזרת ונשנית "בכל יום ויום" בפני אלה שאוזניהם כרויות להֵדיה, ל"בת קולה", ועיניהם נשואות לקלוט את בבואתה[746]. ואכן, בכל יום ויום ה' מחדש את הרֵאשית למען האדם, ובשיתוף עִמו גם מכין את האחרית. בעיני הצדיק[747] ההתגלות איננה הישנותו של דבר־מה ישן־נושן, אלא היא בבחינת התגלות חדשה: הוא מוקיד אותה "כאילו ניתנה לו היום הזה"; הוא חווה אותה כאילו היתה ראשית לכל־דבר, ראשית אשר כבר עתה בכוחו לחוש היטב באחריתה[748]; כי העתיד צפון בהווה.

בכל אחד מאיתנו ה' מחפש את הצדיק, אשר הוא איש החזון ואיש המציאות כאחד. בשמעו את דבר ה', הצדיק מגלה בפליאה כי ה' בורא מחדש את העולם, "מחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית"[749], אשר "עשה" ב"דברו"[750]. הצדיק חי בעולם הזה וכאשר הוא "שב אל ה'" ומרגיש מדי יום ביומו כאילו "נולד מחדש"[751], הוא גם יודע ששלוש ישויות הרֵאשית שחלשו על בריאת העולם וממשיכות לקיימו ולהכינו לקראת תכליתו הסופית, הן עצמן מתחדשות בכל יום באמצעות ה"דיבור" היוצר, שהוא הוא ה"עשייה", הפעולה היוצרת של ה'.

אכן הצדיק, אותו יהודי, תופש במלוא הוויתו כי "היום", ה' נותן לישראל את התורה, אותה תורה ה"חביבה עליו בכל יום ויום כיום שנִתנה מהר סיני"[752]. ה' נותן את התורה לישראל כדי שתשמור על חייו וכדי ש"תמשוך" אליה את העולם ב"נתיבות שלום" – כדי שתתפשט בעולם הזה ב"דרכי נועם"[753], ללא כפייה; וכדי שתתקרב לאומות ולבני האדם תוך כדי מתן יחס אישי לכל אחד מהם לפי זיקתם אליה ויכולתם להבינה ולאמצה אל לבם. צדיק זה, היהודי, מהלל ומשבח עתה את ה', כי ה' הוא "נותן התורה"[754].

צדיק זה, יהודי זה, יודע כי בנתנו את התורה לישראל בזמן הזה, בהווה, ה' עושה את ישראל ל"עַם", לעמו, "היום הזה". יהודי זה משבח את ה' "הבוחר בעמו ישראל באהבה" ו"עושהו חטיבה אחת בעולם", כדי שישראל "ייחד את שם ה' באהבה" ו"יעשהו – כביכול – חטיבה אחת בעולם"[755].

צדיק זה, יהודי זה, מכיר ויודע היטב כי בבחרו בעמו ובהטילו עליו את שליחותו, ה' "נותן" לישראל את ארצו, את הארץ אשר כבר נתן אותה לאבותיהם של בני ישראל – שהרי כתוב, "הארץ אשר אני (ה' אלקיכם) נתֵן לכם" – כי ארץ זו, היא עצמה נקראת ליחד את שם ה'. ובכן, צדיק זה, יהודי זה, מביע תודה לה' בזמן הזה על מתנת הארץ[756].

החשיבות ההיסטורית, האוניברסלית והייחודית הנודעת להתגלות הבו־זמנית של שלוש הוויות־דאשית אלו

שלוש הוויות־דאשית אלו נגלות בכל יום יום. ואולם לא בכל יום ולא בכל דור ההתגלויות של מתנות הבודא המובחרות הללו מתרחשות בעת ובעונה אחת, באותו הדגע, באותה נקודה בהיסטוריה[757].

ה' מאפשר לשלוש ההוויות האלה להיגלות יחד, בעת ובעונה אחת, רק בזמנים מיוחדים ונבחרים. בתקופות משמעותיות אלה ההוראה פודחת[758].

שלוש הוויות ראשית אלה – התורה, ישראל וארץ־ישראל – מודעות באופן אינטואיטיבי לחשיבות היוצאת מן הכלל של התגלותן המשותפת. באופן אינטואיטיבי הן חשות בהשפעה המוסרית המכדעת שהן נותנות בעולם כאשר הן מופיעות בו בד־בבד. הן חשות בגדולה הרוחנית האופפת דגע זה בהיסטוריה. תחת להוכיח את מציאות ה', להסביר את התנהגותו ולבאר את תורתו, התורה, ישראל וארץ ישראל מקדישים עצמם להראות את כבודו של מלך מלכי המלכים, בהצביעם עליו אפילו בפני תינוקות של בית רבן ובהכדיזם: "הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה ה' קוינו לו". כך הם מכינים עצמם ליחד את ה' ברבים. והקב"ה מעורר את כולם לחוש בנוכחותו המיידית, האישית, ובייחוד שמו יתברך, באפשרו להם להבחין במעשיו הישירים, שאין עליהם עוררין[759].

כך אפוא התורה, ישראל וארץ ישראל מודעים לאחריות הגדולה והרצינית המוטלת עליהם ברגע שכזה בחיי העולם והיקום כולו. ברגע שכזה, היקום מגלה את סודותיו ביתר שאת לעיני האנשים. איזו הזדמנות רבת־משמעות!

בנקודת מִפנה זו בהיסטוריה, שלוש ההוויות הללו, הן עצמן, מתעוררות להכרת הכוחות הפנימים העומדים לרשותן והיכולת המופלאת שהבורא העניק להן. במשך תקופות ארוכות בהיסטוריה, הן אצרו בקרבן כוחות אלה, שלא יסולאו בפז, והנחילו אותן בדרכים סמויות לדורות הבאים. כל דור ודור העשיר אותן בתרומתו המקורית[760] וטבע בכל אחת מהן את חותמו האישי. יחד עם זאת, אופיים הפונדמנטלי של התורה, ישראל וארץ ישראל, ככל שהתעצם והתעשר במדוצת הזמן, רק לעתים רחוקות ביותר בקע ועלה בו־בזמן כדי להתבטא ולפעול במשותף ובאפקטיביות מירבית.

לבסוף, מגיע הרגע הזה והכוחות הנסתרים והבשלים יוצאים אל אוויר העולם ומתגלים[761].

או־אז מה שנסתר בתורה נעשה ברור וגלוי למחשבה; הוא נעשה נִגלֶה[762]. מה שנסתר בישראל מתגלה בעוצמה ומפליא את העולם; גם הוא נעשה נגלה. מה שנסתר בארץ ישראל מתעורר בעוצמה ונותן השפעתו על ארצות אחרות; גם הוא נעשה נגלה[763]. תהליך זה של התגלות, התהליך המוליך מהנסתר אל הנגלה[764], מכין את התגלותו של כבוד ה': "ונגלה כבוד ה'"[765].

"יראו ישרים וישמָחו"[766]. לעומתם, הרשעים "ישמעו וירגזו". מה שהם שומעים מטריד אותם ומה שהם רואים מקניט אותם[767]. אם כי הם קוראים בשם ה' ותובעים

זכות לְדברו[768], הם שופכים את חמתם על ישראל, דווקא משום שהם יוצאים מגדרם ומשתוללים מזעם על מעשי ה'[769]. הם כועסים על כי ה' מראה להם בעליל שתורתו אמת[770]; הם מרוגזים וממורמרים כי ה' דורש מהם להכיר בכך שאמנם ה' "שוכן בתוך" ישראל[771]. הם נפגעים כי ה' מעורר אותם לראות "עין בעין בשוב ה' ציון"[772] לשכון בתוכה. "לא־יֵאָמֵר לָךְ עוד עזובה ולארצֵך לא־יאמר עוד שממה כי לָךְ יִקָּרֵא חֶפצי־בָּה ולארצך בעולה"[773]. במקום לקבל את "האמת" מפי המבשר אותה[774], העמלקים המורדנים "משתוללים". הם עוצמים עיניהם בפני ההוכחה, בפני טוב ה'[775] וגדולתו[776]. הם מסרבים להודות כי ישראל זכאי לקבל את ההתגלות הזאת, את הטוב הזה, את גדולת ה'. כך הם מתקוממים כנגד ה'; הם אינם יכולים לשאת אלוה המכריז: "למען ציון לא אחשה ולמען ירושלַם לא אשקט עד־יצא כַּנגה צדקה"[777]. לכן הם מגנים את ישראל, ארץ ישראל והתורה.

השניות הנוקשה של רוח לעומת חומר אשר בה התבצרו הגויים מונעת מהם לקבל "תורת חיים", תורה אחת, מאוחדת ומובנת[778]. הם היו מעדיפים לראות את התנ"ך כ"טהור" ברוחניותו הנשגבת, מצורף מיסודותיו המוחשיים והמעשיים, מרוקן מאמיתותיו, שהן "חומרניות" מדי, "פוליטיות" מדי ו"אקטואליות" מדי לטעמם. גאים וכברי לב כפרעה[779], ה"עמלקים"[780] אינם רוצים לשמוע על "ה' אלהים אמת הוא־אלהים חיים ומלך עולם"[781]; הם קוראים עליו תגר כי הוא מכיר בזכותם של האבות: "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם אשר נשבעת לאבֹתינו מימי קדם"[782].

ההוכחה ה"מנחמת" בדבר נאמנותו של ה' לישראל[783], כמו גם גילויי חרון אפו על אלה ה"מתעבים" אותו בלב־לבם ונושפים את הבל "שנאתם" כנגד תורתו, עמו וארצו, המבשרים כולם כאחד על אמת ה' ונהנים מחסד ה'[784], מעוררים את העם היהודי להתלכר "כאיש אחד בלב אחד".

כמו בשיא ההתגלות, במעמד סיני[785], ישראל ממשיך להצהיר על אחדותו[786] ללא פחד או היסוס. הוא מכריז על אחדותו בה', ב"ה' אחד"; הוא מכריז על אחדותו באחדות ה'; והוא עושה כן לא רק מתוקף "ייחוד ה'", מודעותו לאחדות ה' ולחוויה שנתנסה בה בעניין זה, אלא בעיקר מפני שהוא חווה את ה' בזה הרגע, בהווה, וחי עכשיו במציאות של ייחוד זה[787]. ישראל הוא גם עֵד לאחדותו של "גוי אחד בארץ", עם הנאסף מכל כנפות הארץ ומתקבץ בארצו. ואכן אחדות ישראל מתחזקת כאשר היא נשענת על ארץ ישראל[788], הארץ אשר באמצעות צרכיה, תביעותיה וכוח משיכתה מגבשת אחדות זו לכלל אחדות שיתופית וקהילתית[789] פעילה*.

* מה נוקבת היא הדוגמה מהשנים האחרונות (תש"ל־תשל"א) ביחס ליהודי ברית־המועצות. במשך עשרות בשנים הם הורחקו מהתורה ונותקו מאחיהם לאמונה בעולם. ועתה, מעוררים מקיומה של מדינת ישראל, הם נעשים מודעים ליהדותם ההיסטורית ואוזרים עוז לתבוע את זכותם לחזור לארץ ישראל הבנויה והמהודשת, לחזור לארץ האבות ההיסטורית של עמם, כדי לחיות בה את יהדותם באופן הופשי ומלא, כדי ללמוד את התורה ולקיים את מצוותיה.

ואולם אחדות זו אינה תלויה בארגון פיסי; היא נשלטת ומכוונת על ידי פנימיותו[790] של ישראל; היא מורכבת מהנשמות היהודיות של כל הדורות[791] ומושתתת על הנקודה היהודית הנסתרת היונקת מה' ומוצאת את ביטויה ברבֵקות עמוקה לתורה[792].

בית ישראל אינו "ככל העמים"
וארץ ישראל אינה "ככל הארצות"

התורה עושה את ישראל לעם אשר אינו "ככל הגויים"[793] ובכך מאשרת שישראל הוא "עַם ה'" ומַקצה לו מעמד מיוחד. התורה עושה את ארץ־ישראל לארץ אשר אינה ככל הארצות[794], ומאשרת בכך שארץ ישראל היא "נחלת ה'"[795], וגם לה מעמד מיוחד[796].

עם ישראל יודע שכדי להקנות לעצמו את ארץ ישראל ולהחזיק בה עליו להתייחס לתורה[797]. התורה בלבד היא הנותנת לו את הזכות על ארץ זו ומייפה את כוחו לדחות את ההאשמה שהוא מחזיק בארץ בכוח הזרוע[798]. מעולם, גם בנסיבות הקשות ביותר, לא נבעה זכותו של ישראל לארץ ישראל מה"חוק" הטבעי של העמים[799], מישיבה על אדמות, או מרכישת קרקעות, אכלוסן וניצולן. הזכות ה"טבעית" של ישראל, עם טבעי ומופלא, לארץ ישראל, ארץ טבעית ומופלאה, נובעת מהזכות העל־טבעית[800] הכתובה בתורתו העל־טבעית של ה', הנותן את ארץ ישראל לעם ישראל[801]. ה' נותן ארץ זו במפורש לישראל[802]. ה' נותן לישראל את ארץ ישראל ואת ארץ ישראל בלבד[803]. הוא אינו דורש מישראל להרחיב את הארץ מעבר לגבולות שנקבעו בתורה[804]. הוא אינו דורש מישראל לרכוש אדמות בארצות אחרות, הממוקמות בחלקיו האחרים של העולם[805]. אמנם כן, ארץ ישראל תוכל "להתרחב"[806] בעתיד ולהתפשט על פני העולם כולו[807], וזאת באופן רוחני; היא עתידה להביא לידי כך שנוכחותה תהיה מורגשת בכל רחבי העולם הודות להשפעתה המבורכת. ארץ ישראל עתידה להיות "גבוהה מכל הארצות" כדי שהן תוכלנה להתבונן בה מרחוק כברוגמה קורנת[808].

התורה מקנה לישראל את הזכות על ארץ ישראל אך עוד יותר מכך, במצוות עשה, מצווה פורמלית המחייבת לפעולה, היא קובעת את "כיבוש ארץ ישראל, ישיבת ארץ ישראל ויישוב ארץ ישראל"[809] כחובות המוטלות על כל ישראל – ועל ישראל בלבד[810]. התנחלותו של ישראל בארץ ישראל אינה עובדה פוליטית, חברתית, כלכלית, לאומית או צבאית הנקבעת בכוח הזרוע[811]; אין זה מעשה שתלטני העטוף באיצטלה של חסד ה'. בעלותו של ישראל על ארץ ישראל היא מעיקרה מתנת ה' והיא כלולה באופן פורמלי בתורה. מתנה זו של חסד ה' מעוררת את בני האדם ליטול על עצמם אחריות כלפי הארץ. באופן אישי וסמלי, אך בצורה חיובית ומוחלטת, נעשה הרבר על ידי אברהם החלוץ אשר "התהלך" בארץ המובטחת "לאורכה ולרוחבה"[812]; באופן אישי וסמלי, אך רוחני, נעשה הדבר על ידי משה,

אשר ראה את הארץ "מנגד"[813]. לבסוף, באופן מוחשי וקיבוצי, באופן כולל, חומרי ורוחני גם יחד, נעשה הדבר על ידי עם ישראל. בני ישראל הפכו לבעליה של ארץ ישראל. ואולם ניתן היה לממש את זכות הבעלים, מתנת ה', בפעולה אנושית רק בשעה שחטאיהם המצטברים של יושבי ארץ כנען הגדישו את הסאה והגיעו לנקודת רוויה אשר הארץ הקדושה לא יכלה עוד לשאתה. בדומה לכך, ההתנחלות בארץ נעשתה מקודשת רק אחרי שהכנענים דחו את קריאתם של בני ישראל לשלום[814], כי התנחלות זו איננה פעולה אלקית שרירותית[815]; יש לה הצדקה מבחינה אנושית.

קדושתה של ארץ ישראל וקידושה

אחרי כניסתו לארץ ישראל, לארץ ה"קדושה" במהותה[816], ישראל מקדש אותה במעשים בעלי אופי דתי ומוסרי[817]. מעשים אלה מוכתבים לו בתורה במצוות מדוקדקות. תרומתו של ישראל ל"קידוש" הארץ מאשרת את הקדושה שה' האציל על ארץ ישראל, משלימה אותה, מקיימת אותה הלכה למעשה ובמידה מסוימת אף מַתנה אותה[818]. הקדושה שה' משרה על ארץ ישראל מצפה מישראל שיוציא אותה מן הכוח אל הפועל ו"יחזק" אותה בקירוש הארץ[819]. כך ישראל מחריר קדושה למהלך חיי היומיום; הוא מעורר אותה לנוע ולהתפשט בעולם העשייה ככוח ממשי.

ואולם ברגע שפעולה אנושית זו של האצלת קדושה מאבדת מכוחה, וכתוצאה מכך ארץ ישראל נעשית שוממה, קדושת ה'[820] היא המקבלת תפקיד מגונן: היא אופפת את ארץ ישראל ושומרת על מהותה הקדושה, המסתתרת במעמקיה[821]. הקידוש האנושי מצטמצם בממדיו ומוגבל עתה למעשים סמליים, חומריים ורוחניים, שנעשים על ידי בני הארץ בצער, הרחק ממנה. "כוונתם" הכנה נושאת אותם במחשבה לארץ ישראל, העומדת בקדושתה. (ואמנם, צרק רבי נחמן מברסלב באמרו כי קדושת ארץ ישראל היא בחינת זיכרון[822].) כוונתם הטהורה מכוונת אותם אליה ומעוררת את געגועיהם אליה, את כמיהתם לחזור ולחיות בה. הם מעלים את "זיכרה" – את זיכרה של הארץ כולה, ובמיוחד את "זכרון ירושלים", עיר הקודש. הם מצטערים, צמים ומתאבלים על חורבנה, ועושים "זכר לחורבן"[823]. הם מתפללים כל ימי חייהם לחידוש תהליך קידושה הפעיל של ארץ ישראל ומתחננים ש"מהרה ייבנה המקדש"[824]. את הרגעים החשובים המציינים את ההתחלה, הפריחה והקץ של מעגל החיים של היהודי – לידה, נישואין ומוות – מציינים בתפילה אשר בה היהודי מבקש לראות ב"בניין" הארץ, בהשבת ירושלים על כנה ובחידושה ותיקונה של עבודת הקודש, העבודה של קידוש מלא וכולל, תרבותי ומוסרי כאחד.

בטקס הנישואין, הברכות שמעתירים על הזוג היהודי הצעיר נאמרות כנגד הרקע של שמחה מקדשת, יוצרת, השמחה השרויה בציון וירושלים[825]. אחרי שנקבר המת היהודי, מנחמים את בני משפחתו ואומרים: "המקום ינחם אתכם בתוך שאר

אבלי ציון וירושלים". האבל על ציון וירושלים מורגש באותה כנות כמו אבלה של המשפחה היהודית אשר שיכלה את אחד מבניה; והמשפחה היהודית מוצאת נחמה בצערה רק כאשר היא מעלה את זכר ציון וירושלים ומתפללת לראות בנחמת ציון וירושלים בתוך ארץ ישראל הבנויה[826]. ארץ ישראל תשמח לשוב ולקבל את מנחת הקודש מהיהודים המשיבים על כנה את העבודה בבית המקדש על כל היבטיה הגשמיים והרוחניים[827].

הכרתן של אומות העולם בקשר הסגולי והלגיטימי בין התורה, ישראל וארץ ישראל

אומות העולם תעֵרנה על תום לבן וכנות־אמונתן בה' כאשר תכירנה באמת בסגוליותו של הקשר שכוננה התורה בין ישראל וארץ ישראל[828]. ההיסטוריה מעולם לא חדלה לתרום לחיזוקו של קשר זה, ולעתים קרובות עשתה זאת באופן מכאיב. בנתנן לו הכרה, אומות העולם תוכחנה בעליל שהן התגברו על היסוד ה"מקנא", ה"ארסי"[829], ה"עמלקי" אשר נשמר בהן; הן "שחררו" את היסוד ה"עִברי" אשר נשאר במעמקי נשמתן בציפייה מתמדת להזדמנות לבטא את עצמו[830]. בהיווכחן בקיומן של מערכת היחסים הייחודית והתלות ההדדית בין ישראל וארץ ישראל, אומות העולם לא עוד תנסינה לשוא, מתוך גישה אידיאולוגית טיפוסית, לכפות באופן שרירותי מערכת דיאלקטית חומרית או רוחנית על התופעה המשותפת של ישראל וארץ ישראל. הן תאמצנה לעצמן גישה מציאותית ותזנחנה את רצונן לראות את עם ישראל כבעל ממר רוחני בלבד – ומתוך כך משול למת מבחינה פוליטית; ואת ארץ ישראל כחילונית, כנענית, פלישתית – ומתוך כך כמוה כמֵת מבחינה דתית[831]. הן תכירנה בכך שעם ישראל וארץ ישראל קשורים לתורה אשר היא "מן השמים"[832] ומקיימים אותה "לא בשמים"[833] אלא בארץ, בחיי המעשה[834]. מחד גיסא, הן תכירנה בכך שעם ישראל, מעצם המבנה שלו, הינו "גוי קדוש"[835], בעל גו פיסי[836], החי עלי אדמות ויש לו צרכים ארציים – אך דוקא משום שיש לו גו, עם זה מוכרח ורוצה להיות קדוש[837], ועל־כן הוא מקדש את חייו הגופניים[838]. מאידך, הן תכירנה בכך כי גוי קדוש[839] זה הוא בו־בזמן גם עם קדוש[840], החי עם ה', ומכאן שהוא משתייך בהכרח לעולם אחר, קדוש יותר, השונה באופן מהותי מהעולם הזה[841].

לבסוף, אומות העולם תגענה לידי ההכרה שארץ ישראל היא "ארץ הקודש". מחד, היבטה הפיסי מקודש על ידי ישראל; מאידך, היא קדושה כי כאן, עלי אדמות, היא משקפת מרחב רוחני נשגב ומרומם, השונה באופן מהותי מהארץ המיושבת על־ידי בני האדם[842].

לפי תפישת הקבלה, עם ישראל וארץ ישראל חד המה, הן במישור האופקי והן במישור האנכי. בהיותם בעת ובעונה אחת "עילא" ו"תתא", יש להם מבנה עליון המצטייר במבנה תחתון ולהפך, וכך הם מהווים חטיבה אחת[843].

מובן מאליו, שקשה לגויים לקלוט ולהגדיד מבנים מעין אלה[844]. כלאומים, יעדם הבלעדי הוא להתבסס באופן איתן בעולם הזה ולהישאר כאן. אמות המידה שלפיהן הם קובעים את ערכה וחשיבותה של אומה כלשהי שייכות אך ורק לסדר החומרי והרציונלי של העולם[845]. אפילו תשוקתם להבנה מיסטית היא עניין ליחידים ולא לקהילות אנושיות. יחסם לעמים נובע באופן בלעדי מענייני העולם הזה וממלחמת הקיום הנטושה בו.

האחדות האופקית והאנכית של עם ישראל וארץ ישראל[846] נראית זרה ומוזרה בעיני הגויים. היא מעוררת את איבתם כי אין הם מעוניינים שיזכירו להם שקיומם הם אינו אלא קיום ארצי, חומרי ופוליטי. לכן הם יוצאים כנגד "אחֵר" זה, המסומל על ידי עם ישראל וארץ ישראל, ובדומה לתודת ה' נובע גם הוא מסיני. לעיתים קרובות הם משתדלים ממש בכוח הזרוע[847] להפריד את עם ישראל ואת ארץ ישראל מתורת ה'. במקרים אחרים הם משתמשים ב"שכנוע"[848] כדי לגרום לישראל לעזוב את תורת החיים, את התורה המאחדת. הם מציעים לישראל להיות כמותם[849] בהבטיחם להם בתמורה לתורה הנצחית, תורת עולם, קניינים בני חלוף, חסדי אנוש ואת תענוגות העולם הזה[850]. אך ישראל עומד איתן ונחוש דעת בפני איומיהם ופיתוייהם[851]. הוא מתעמת איתם כשהוא חדור באמונתו היציבה[852] בדבר ה"אחרית", קץ[853] השליטה החומרית בעולם הזה[854], וראשיתה של מלכות הרוח[855] של העולם הבא, אשר שחרה כבר הפציע ונגלה בעולם זה, העולם הטבוע בחותם הזמן[856] אך עתיד להגיע לשלמות בעולם הנצח[857]. ישראל לעולם אינו חדל מלהכריז בפני הגויים שהוא מאמין כי קיומם הנוכחי מתקדם לקראת מִפנה בלתי־נמנע, שמעֵבר להשגה המיידית.

בכל פעם שהתורה, ישראל וארץ ישראל מתגלים יחד בעולם, צפוי מִפנה עליון ויש לצפות לו.

אחוות ישראל והאחריות ההדדית של העם היהודי

ברגעיה הגדולים של ההיסטוריה, כאשר התורה, ישראל וארץ ישראל נגלים יחד, העם היהודי כולו מתאחד בפרץ של סולידריות נלהבת[858].

הודות לאופייה הבונה ולתוצאותיה היצירתיות והאוניברסליות, סולידריות זו איננה מתבטאת אך ורק באחדות לשם הגנה עצמית או בעזרה הדדית בעת צרה, אלא מפליגה הרבה מעבר לזה[859]. בשעת פורענות, היא מתעוררת בעקבות הלחץ שאויבי ישראל מפעילים על היהודים. ללחץ זה מגיבים היהודים ב"השתתפות בצער הציבור" ומאמץ עז להקל עליו.

בשעותיה הגדולות של ההיסטוריה, כאשר התורה, ישראל וארץ ישראל נגלים יחד, העם היהודי נותן ביטוי לדבקותו בתורה; הוא מכריז ש"כולן (כל ישראל) ערבים זה לזה"[860]. בכל מקום שבו נולד יהודי, "אחד הנולד בה ואחד המצפה לראותה"[861], עם ישראל מדאה את זיקתו לארץ ישראל ולציון.

(מנקודת מבטה של ההלכה, העיקרון לפיו ישראל ערבים זה לזה ונושאים באחריות הדדית מתקיים הלכה למעשה בכל תחומי החיים, משעה שישראל קיבל את התורה והמצוות בסיני – מבחינת "הנגלות" – ובעיקר משעה שבני ישראל עברו את הירדן ונכנסו לארץ ישראל – מבחינת "הנסתרות" – כדי ששם ילמדו את התורה ויקיימו את המצוות[862].)

ואולם רק מיעוט פעיל של ישראל מייחס לתורה משמעות באופן ממשי[863], וזאת באמצעות לימוד תורה אינטנסיבי, אידיאליסטי, ושמירת מצוות קפדנית ודקדקנית[864]. קיים גם מיעוט פעיל בקרב ישראל הנותן ביטוי מעשי לחשיבות שהוא מייחס לארץ ישראל, חוסנה ומעוזה. הוא עושה זאת באמצעות "יישוב הארץ": הכשרת הקרקע, בנייה ושיקום והגנה על הארץ[865].

עם זאת, כל היהודים ברחבי העולם מגלים מסירות נפש, אותה תכונה יהודית מובהקת, המעידה על נכונות להקרבה מלאה[866]. היהודים מאשרים ומודים כי הם גמרו אומר לבטא את הרגשות המקננים בנבכי נשמתם בצורה ברורה ככל האפשר; אהבת ה' מעוררת אותם לאהבת התורה, אהבת ישראל וחיבת הארץ[867]. הם נחושים בדעתם להקדיש את אהבתם הבוערת לכבודו ולשֵׁירותו של אותו הדגע אשר יגלה את אחדותן של שלוש הישויות הללו, הקשורות לה'. כי הם יודעים שהתורה, ישראל וארץ ישראל מתאחדים לא רק לשם גאולת עם ישראל אלא גם כדי לתרום להכנת ישועתו של העולם כולו[868].

יש עץ של אהבה אשר ממנו צומחת תגובתם הנמרצת של היהודים לאתגר הרציני שמציבות בפניהם שלוש ההוויות המאפיינות את החיים היהודיים. אהבה זו אינה עניין של רגשות, ולו־גם רבי־עוצמה, אלא היא ביטוי מוחשי וגלוי של מסירות הנפש אשר היהודים מגלים ברגעים הגדולים של ההיסטוריה שלהם[869]. הם מגלים מסירות נפש, אותה תכונה יהודית מובהקת, בעשיית שלוש מצוות, אשר עקב דחיפותן, הרב קוק ראה בהן "מצוות כוללות", מצוות הקושרות יחד את התורה ואת הקיום הנצחי של ישראל וארץ ישראל[870].

הרהודים ביחס לזמננו

בעקבות השואה, בצד ההלם והשכול, התעוררה בקרב היהודים תגובה יהודית אופיינית: הם קלטו את התלות ההדדית הקיימת בין שלוש מצוות אלו, הנוגעות להישרדותם של תורה, עַם וארץ – שלושת הגורמים היהודיים החיוניים, אשר קיומם מותנה בתלות ההדדית שביניהם.

הפחד שתקף בדורנו את יהודי העולם כולו (בשנת תשכ"ז, ערב מלחמת ששת הימים), כאשר נשקפה סכנת שְׁמד לעם ישראל בארצו, נמוג במהרה הודות לניסים אשר ה', "שומר ישראל", עשה בחסדו למען עמו הנאבק על קיומו. הפחד שקינן בנשמת היהודים פינה מקומו להתפעמות שמקורה במפגש הריבוני, היוצר, בין תורת ה', עם ה' וארץ ה'[871]. היהודים הבחינו בבירור במה שעד כה, במשך אלפי

שנים, הצטייר בדברי הנביאים והחכמים כציפייה נשגבה, הלא הוא תחילת שלטונה של תודת ישראל בארץ ישראל, הגוררת בעקבותיה, מעצם העובדה, את שחר מלכות ה' על כל הארץ. ואכן אין להעלות על הדעת את מלכותו הפעילה, הנגלית, של ה' בעולם ללא מלכות התורה, תודת ישראל, בארץ ישראל[872] ובמיוחד בירושלים, עיר הנצח. עיד זו מסמלת את כסא ה'. היא מפיצה את קרני אורה של התורה ברחבי העולם; היא מגלמת את עם ישראל; והיא מהווה את "טבוד הארץ" של ישראל[873]. מלכות ה' בעולם תיכון כאשר תשוב על כנה מלכות בית דוד בירושלים.

על־כן בשובם לעיר דוד, וביושבם בה כבני־חורין[874], היהודים שואבים עידוד מדברי מחבר התהילים, איש ירושלים, הקודא לעמי הארץ ואומר להם: "הללו את־ה' כל־גויים שבחוהו כל האמים; כי גבד עלינו חסדו ואמת־ה' לעולם הללויה"[875]. היהודים מייחלים לשמוע בירושלים קולות עמים רבים[876], כחזונם של נביאי ישראל[877], אשר עוררו את האומות במלים אלה: "לכו ונעלה אל־הר־ה' אל־בית אלהי יעקב ויורנו מדרכיו ונלכה באדחתיו כי מציון תצא תורה ודבר־ה' מירושלם"[878].

פרק ב

1. גלות וגאולה

הגלות – תופעה יהודית מובהקת

הטווח הקוסמי־אוניברסלי והמימד המֶטה־היסטורי של הגלות

ייחודיותן של הגלות ושל תולדות ישראל

הגולה, הגלות היהודית, הינה תופעה היסטורית ייחודית בהיותה תופעה יהודית מובהקת. הגלות מהווה את אחד מהיבטי־היסוד של ההיסטוריה של עם ישראל, אשר כשלעצמה הריהי היסטוריה מיוחדת במינה בכל היבטיה.

ייחודיותה ההיסטורית של הגלות נובעת בראש וראשונה מזיקתה לארץ ישראל[1]: נקודת היציאה של הגלות, וכמוה נקודת היעד שלה, והיא נקודת השיבה, שתיהן אחוזות בארץ ישראל. על כן קובע המדרש[2] כי אין גלות אלא גלות ישראל, מפני שעם ישראל הוא העם היחיד אשר בהכרח, באופן מחויב המציאות, ישוב אל אותה הארץ אשר גלה ממנה, ואליה בלבד. כשם שוודאי הוא שישראל עזב את ארצו, כן ודאי הוא שישראל עתיד לחזור לארצו[3]. ואכן המדרש אומר:

> אמר הקב"ה למשה: אני אמרתי ליעקב אביהם (אביהם של בני ישראל): "אנכי אדד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם־עָלה" (בר' מד ד). ועתה ירדתי לכאן (למצרים) להעלות בני, כמו שאמרתי ליעקב אביהן. ולהיכן אני מעלן? אל המקום אשר הוצאתים משם, אל הארץ אשר נשבעתי לאבותם[4].

ובכן, השיבה לארץ ישראל מובטחת הן באשר לנושאה, עם ישראל, והן באשר למושאה, ארץ ישראל; ארץ ישראל מעולם לא הופקעה לחלוטין מרשותו של עם ישראל, גם כאשר חטא ישראל; עם ישראל לעולם לא יידון לכליה, אף אם יחטא[5]. אפילו יצא ישראל לגלות, עתיד הוא לשוב אל הארץ. לכן ישראל ימשיך להתקיים כישראל בעודו בגלות; הוא ישמור על קיומו בשמרו על זהותו ועל שלמותו הפנימית. מהותו תישאר ללא מתום על אף מעשי השגגה ה"חיצוניים" אשר הוא עלול להיכשל בהם[6]. ישראל יוכל לחזור כישראל לארצו, לארץ ישראל. ואמנם ההיסטוריה מעידה על נאמנותה של ההבטחה האלקית[7].

וכך, ישראל לבדו מכיד את משמעותה של הגלות; עם ישראל חי אותה ויוצא

ממנה בשלום כי לעולם אינו מאבד את עקבותיו. ישראל לבדו הוא עם הגלות, מחד הודות ליכולת ההסתגלות המופלאה שלו לחיים במחיצתם של עמים אחרים ומאידך הודות לעקשנותו הנמרצת להישאר הוא עצמו, לשמור על זהותו בהתמדה ולנצח־נצחים. יהודי זה או אחר עלול להתבולל בגולה, אך קהילת־ישראל, כלל העם היהודי, נשמרת מהתבוללות[8]. היהודים אינם מעוניינים להיטמע בעמים שבתוכם הם יושבים; הם נבדלים מהגויים בהתנהגותם; הם מתייחדים כבני־ברית, השומרים על בריתם עם ה'. הואיל וכך, מסיק המדרש כי "עכו"ם... אע"פ שגולים, אין גלותם גלות"[9]. ישראל *אינם יכולים* להרשות לעצמם להתבולל באומות אשר הם "מתארחים" אצלן, כי אין הם מוצאים "מנוח"[10] בקִרבן.

את המציאות של הגלות היהודית הביעו חכמי ישראל בהמשילם את ישראל לשֶמן: "מה השֶמן הזה אין מתערב בשאר משקין, כך ישראל אין מתערבים באומות העולם"[11]. אפילו בלעם, שלא היה מבני ישראל, התייחס לישראל כאל "עם לבדד ישכון ובגויים לא יתחשב"[12]. ייחודו של ישראל, והוא זכותו, מודגש בבדידות אשר "אומות העולם" כופות עליו. בכך הן מחזקות את זהותו של ישראל, העושה את ארץ־ישראל – נקודת המוצא ונקודת השיבה – לארץ ה', ואת עם ישראל לעם ה': "וישכן ישראל בטח בדד עין יעקב אל־*ארץ* דגן ותירוש... אשריך ישראל מי כמוך *עם* נושע *בה'* מגן עזרך"[13]. מצב מיוחד זה של ייחודיות ובדידות חיוני הוא לקיומו של עם ישראל בקרב העמים ומרצונם הטוב.

גולה ותפוצה

אכן, הגולה היהודית אינה רק גולה אלא גם "פיזור", "פזורה", "תפוצה", ו"תפוצות"[14]. זוהי תפוצה ממשית בעלת משמעות סמלית. כי תפוצה זו מצויה, לפי המדרש, *בארבע* מלכויות גדולות ועצומות, מלכויות אשר לדעת המהר"ל וה"שפת אמת"[15] עומדות בניגוד למלכות ה'. כמו כן, זוהי תפוצה הפועלת לשם תכלית מסוימת, כי היא נפוצה *לארבע* דוחות השמים, ולדעת הזוהר, האר"י הקדוש והמהר"ל מפיצה בהן את דבר ה'; ישראל מפיץ מסר זה בשם ה', השם שמהותו גלומה *בארבע* אותיות הוי"ה[16].

כך הגלות היהודית חקוקה בבשרו של ישראל וברוחם של העמים, במציאותו של עם ישראל ובחיי האומות, בתולדות ישראל ובקורות העמים – בחיי כלל האנושות. על כולם הגלות היהודית מטביעה את חותמה בעת ובעונה אחת ובאופן בל־יימחה.

מעל לכל, הגלות היהודית היא בעלת אופי על־היסטורי, בעלת מימד מֵטה־היסטורי: היא מצטיינת בערך מטפיסי. לא זו בלבד שהגלות היא פועל יוצא של רצון ה'; בעיקרו של דבר, היא מערבת את ה' בגורלו של ישראל ("גאולת ישראל היא גאולת ה'"!) ותוך כדי כך גם בגורלו של העולם, שאליו קשור ה' באמצעות תיווכו של ישראל[17]. ואכן, ה' יוצא עם ישראל לגלות: "בכל מקום שגלו

שכינה עמהן"[18]. ועצם העובדה שה' בגלות מצביעה על כך כי האדם באשר הוא נמצא בגלות.

ובאמת, גלות ישראל נוטעת באדם את ההכרה כי למרות שהוא חי בארצו, למעשה הוא שדוי בגלות; בהפנותו עורף לה', הקרוב אליו עם כל התעלמותו של האדם ממנו, ובהפנותו עורף לישראל, עם ה', הקרובים אליו עם כל התרחקותו מהם והתייחסותו כלפיהם כאל "זרים" – אדם זה מנתק עצמו מארצו שלו, מפנה עורף לעמו, מפריד עצמו מזולתו ולבסוף מתרחק מעצמו ומתנכר לפנימיותו[19].

בטבעה המיוחד, באופייה הבלתי רגיל, ב"בלעדיותה", לא זו בלבד שהגלות היהודית, הודות לתפוצתה ברחבי העולם כולו, ניחנה במימד אוניברסלי, אלא היא גם מצטיינת במשמעות אנושית נשגבה עקב השאלות שהיא מעמידה בפני האדם[20]. גלות היהודים צריכה לעורר אצל "אדוניהם" מודעות עמוקה למכלול של בעיות דתיות, רוחניות ומוסריות; עליה להנחות אותם לעיון רציני במהות אנושיותם ולחקירה ודרישה יסודית בנוגע לזיקתם לבורא, ליחסיהם עם סביבתם הטבעית והחברתית וליחסם בינם לבין עצמם. בגלות היהודית, מציין המהר"ל, במצב זה שהוא "כפוי", "בלתי מובנה", "לא ממשי", "מיוחד" ומכאן גם "ארעי" ו"מבולבל", במצב זה שהוא "אבנורמלי" ו"מנוגד לטבע", אך יחד עם זה גם "על־טבעי" – פועל גורם ההשגחה אשר נקרא לעורר ולחנך את מצפונו של כל יצור אנוש החי על "אדמת ה'"[21]. (ארבע מאות שנה אחרי המהר"ל, נושא הגלות והזר קיבל ביטוי ביצידתו של הסופר הצרפתי אלברט קאמי וביצירותיהם של סופרים מהאסכולה היהודית־אמריקאית.)

עבדות ישראל במצרים כשורש כל הגלויות

אין אפוא להתייחס אל הגלות היהודית אך ורק כאל עונש שגזר הקב"ה על ישראל בגלל חטאיהם[22]. התיאולוגיה הנוצרית, אשר טיפחה את הרעיון שהגלות היהודית החלה עם חורבן בית שני, בשנת 70 למניינם, *אחרי* מותו של אותו האיש (וכתוצאה ממנו!) אין לה תימוכין בהיסטוריה. למעשה, גלות בבל החלה עם חורבן בית ראשון, כלומר שש מאות שנה לפני גלות אדום, גלות רומי. בשעה שחרב בית המקדש השני, כבר נודעה לגלות היהודית חשיבות מרובה[23].

את תחילת הגלות יש לראות בשעבוד מצרים. לדעת הזוהר הקדוש והאר"י הקדוש, עבדותם של "בני ישראל" בארץ הפרעונים מציינת לא רק את תחילת הגלויות היהודיות אלא היא כשלעצמה הסמל המובהק, המודל וה"שורש" שלהן, והיא שקולה כנגד כל הגלויות[24]. על כן, קובע הרמב"ם, נאסר על עם ישראל לשוב מצריימה[25]. בני ישראל, מציין האר"י הקדוש, כבר השלימו את תפקידם הגלותי שם הן ביחס לחייהם הם – כיוון שכבר "נטהרו" – והן ביחס למצרים – כיון שעוררו אותם "לדעת את ה'"[26].

גלותם של בני ישראל במצרים נשארת לעולם הסמל ל"שעבוד מלכויות", לדיכויו של ישראל לאורך ההיסטוריה במלכויות השונות אשר בזו אחר זו התנכלו לו.

מצרים, בעצם שמה, עדיין משמשת כדוגמה טיפוסית לארץ, מדינה או אומה הרודפת את ישראל. "כל המלכויות (המשעבדות) נקראו על שם מצרים, על שם שהם מצֵירות לישראל"[27], אומר המדרש. ואכן גלות מצרים היא המודל של הצַר, של הימצאות במֵיצרים בגלל הצרה הפיסית והמוסרית כאחת שמביא הצורר, שונא אלקים ושונא האדם, על אלה שהוא משעבד אותם ומעביד אותם בפרך. גלות מצרים היא המודל שיצר הצורר המצרי וממנה הפיקו תועלת כל יורשיו. בהוציאו גזר דין מוות על כל התינוקות ממין זכר שנולדו לבני ישראל, לאמור: "כל הבן הילוד היאֹרה תשליכֻהו"[28], וזאת מתוך כוונה ברורה להשמיד את "גזע" ישראל, הצורר המצרי מראה ליורשיו כיצד לבצע רצח־עם אמיתי. ברבות הימים, דוגמה ידועה לשמצה זו ותכניות נפשעות אחרות להשמיד את ישראל אומצו, הורחבו ו"שוכללו" במשך מאות בשנים על ידי המצרים בכל המלכויות. תכניות אלו עתידות היו להשתפר "באופן שיטתי" ולהתבצע לפי "שיטות מדעיות" בידי צורר היהודים בזמננו – ארולף היטלר, ימח שמו! – וחבר מרעיו, לרבות כל משתפי הפעולה שעשו יד אחת איתו.

עונש שאינו בהתאם לחטא

ודאי, ביחס לסדר העולם הגלוי לעין, הגלות היא תוצאה ישירה של העבֵירות שעברו ישראל על התורה; היא התוצאה מכך שבאופן מיידי, או לאורך זמן, ישראל הֵמרו את פי ה׳, נותן התורה. המאודע הפתאומי של הגלות מיוצג בתלמוד ובמדרש בניסוח קצר וקולע: "על שעברו ישראל על המצוות נתחייבו שלוח זה גלות". ישראל הכעיסו את ה׳ ויצאו לגלות[29].

ישראל חטאו. אבל חטאם היה "חטא שבגדלות"[30]. חטאם נשפט לא ביחס לחשיבות הטבועה בו (דהיינו חומרתו), אלא בגלל גדלותו של החוטא, היכולת הטבועה בישראל מלֵידה להימנע מחטא, וכמו כן, מציין השל"ה הקדוש, בגלל גדלותם של אבותיהם הקדומים, של האבות[31]. אֵילו החטאים שחטא ישראל היו נעשים על ידי אומות אחרות, לא היה ה׳ מעניש אותן כה מהר ובאופן כה חמור כפי שהעניש את ישראל, אומר המדרש[32]. גם אין להשוות בין חטאי אומות העולם לחטאי ישראל: חטאיהן של אומות העולם רבים יותר, חמורים יותר וממושכים יותר, אומר המהר"ל[33]. ועל כך כבר הזהיר את ישראל עמוס הנביא: "רק אֶתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על־כן אפקֹד עליכם את כל־עוֹנֹתיכם"[34].

עונשם הכבד של ישראל אינו עומד, אם כן, ביחס ישיר לחטאיהם; להפך, הוא בבירור ללא פרופורציה לחטאיהם. ה׳ בכבודו ובעצמו מכיר בכך באמרו לישראל: הייסורים שהבאתי עליכם אינם ביחס ישיר למעשיכם[35]. העונש המופלג שהוטל על ישראל, עונש שנועד לשמש כדוגמה וכמופת, הוא פועל יוצא של "יתרונו" ו"זכותו" של ישראל, בהיותו העם הנבחר; העונש נובע ממערכת היחסים המיוחדת, הישירה והמתמדת השוררת בינם לבין ה׳; הוא תוצאה של העמדה המיוחדת שהם תופשים בעולם כ"עֵדים". למעשה, ה׳ "משגיח" על ישראל ער הפחות שבמעשיו;

ה' מחייב את ישראל להיות אחראים כלפיו ביחס להפרה הקלה ביותר של כללי החיים שקבע להם. מי שתופש עמדה חשובה ומצטיין ביכולתו, ה' מעניש אותו על הדבר הפחות ביותר, כשם שהעניש את משה רבינו, כותב המהר"ל[36]. וכבר קבעו התלמוד והמדרש כי "הקב"ה מדקדק עם סביביו (עם הצדיקים) כחוט השערה"[37]. "צדיקים נענשים (בידי ה') על הקלות ורשעים על החמורות"[38].

כך אפוא ה' מחמיר במיוחד בהענשת ישראל, בראותו בו, כדבריו בפי ישעיה הנביא, "מעשה ידי להתפאר" כי "עמֶך כלם צדיקים"[39]. "שאין התוכחות והעונשין לנקמה ואין זו התכלית אלא לחסר ולדחות את חלקי הרע למען יישובו להטותם לתחייה"[40], כלומר, למען יחַיו את העיקר שבהם ויחזירום בתשובה.

עונש ואהבה

ואמנם, כיצד ייתכן שה' ירצה להביא סבל על העם אשר ה' בכבודו ובעצמו אומר כי הנוגע בהם, "נגֵע בבבת עינו"[41], הואיל והוא אוהב אותם "אהבת עולם"[42]? הכי ייתכן כי ה' מוצא קורת רוח בייסרו את ישראל, כאשר "חביבין ישראל לפני הקב"ה יותר מכל האֻמות"? כיצד זה יכול ה' להביא ייסורים על "בני בכרי ישראל", "אומה שאהבה נפשי, שנתתי נפשי עליה"[43]? ובכל זאת ה' מייסר את ישראל; אלא ש"כאשר ייסר איש את־בנו ה' אלהיך מיסרֶך"[44], "כי את אשר יאהב ה' יוכיח וכאב את־בֵּן ירצה"[45]. זאת ועוד: ה' מתייסר כאשר הוא מייסר את ישראל! לפי התלמוד, בעקבות גלות ישראל יצאה בת קול מן השמים והיתה "מנהמת כיונה ואומרת: 'אוי לבנים שבעונותיהם החרבתי את ביתי ושרפתי את היכלי והגליתים לבין האומות... מה לו לאב שהגלה את בניו ואוי להם לבנים שגלו מעל שולחן אביהם!'"[46] לא זו בלבד שה' שרוי בצער על גלות ישראל; הוא "ניחַם" על כך ב"קינותיו", אשר המדרש מעלה על הכתב ומוסר לנו. ה' זועק בצערו, בהשתתפו בצערם של ישראל: "הלואי יהוון בני עמי אע"פ שמקניטים אותי... הלואי יהוון בני עמי בארץ ישראל אע"פ שמטמאין אותה"[47].

הקב"ה אינו מעניש אפוא את ישראל מתוך שהוא נהנה להשיב להם כגמולם, אלא כדי להיטיב עמם[48]. דווקא משום שה' אוהב את ישראל ואומר להם "בנים אתם לה' אלהיכם"[49], הוא *בוחר* לישראל, עמו *הנבחר*, את עונש הגלות. ה' בוחר דווקא בעונש זה ברוח בריתו עם ישראל וככתבה וכלשונה[50]. עונש זה יוכיח בעליל את אהבתו של ה' לישראל ואת שכינתו בקרבם. כי עונש הגלות, ובמיוחד הפזורה בין העמים[51], הוא המגַלה את עינינו להבין כי ה' הוא האב המעניש את בנו, ישראל, מבלי להביא עליו כליה. "שארית ישראל" מוצאת ניחומים בדברי הנביא – והוא הנביא שהביא את בשורת הגלות – כי עוד תחזה בישועת ה' את עמו: "הנני מֵביא אותם מארץ צפון וקבצתים מירכתי ארץ... אוליכם אל נחלי מים בדרך ישר". כי הרי, אומר ה', "הייתי לישראל לאב ואפרים בכרי הוא"[52]!

אילו אהבת העונש היא שהניעה את ה' להעניש את ישראל, הוא היה יכול לעשות זאת בו־במקום, בארצם, בארץ ישראל עצמה, ושם להביא עליהם, חס וחלילה, מוות וכליה[53]. אך לא זו משאת נפשו של ה': "הֶחָפֹץ אֶחְפֹּץ מות הרשע נְאֻם אלהים הלוא בשובו מדרכיו וְחָיָה"[54]. ה' בוחר להביא על ישראל את עונש הגלות כדי שישראל יחיה. הגלות היהודית, מעצם טיבה, תשכנע את ישראל ואת העולם כולו, באמצעות העונש שהיא מהווה, כי אי אפשר להשמיד את העם היהודי. ה' מוציא את ישראל לגלות אך נשבע שלא יפקיד אותם שם[55]. ה' משגיח על היהודים בסבלם ולעולם לא יניח אותם לנפשם[56]. כבר בתורה הכריז ה': "ואף־גם־זאת בהיותם בארץ איביהם לא מאסתים ולא־געלתים לכלתם להפר בריתי אתם כי אני ה' אלהיהם"[57]. וחכמי ישראל נאחזו בדברים האחרונים של ההכרזה האלקית הזאת כדי להדגיש את חוזקה ותוקפה של הבטחת ה' לישראל: "'כי אני ה' אלהיכם' – לעתיד לבוא, שאין כל אומה ולשון יכולה לשלוט בהם"[58]. הניסיון וההיסטוריה מעידים על כך שכל הגלויות השונות בהן נתנסה ישראל לא עמדו לו לכלותו. כבר בעת שעבוד מצרים הודיע ה' למשה "אהיה אשר אהיה". בקביעה זו בלשון עתיד מוצאים חז"ל רמז לעצמיותו של ה' וטיב קשריו עם ישראל. ממנה אנו למדים על המחויבות האלקית, שאין לחלוק עליה: "אמר לו הקב"ה למשה לך אמור להם לישראל אני הייתי עמכם בשעבוד זה ואני אהיה עמכם בשעבוד מלכיות"[59]. שהרי כתוב "כי אני ה' לא שָׁנִיתִי ואַתם בני־יעקב לא כְלִיתם"[60]. נוצר קשר בר־קיימא בין ה', השרוי בגולה עם ישראל, לבין ישראל, המוצאים את עצמם עם ה' בגולה; קשר זה הוא בל־יינתק כי אחד הצדדים בו הוא הקב"ה, אלקי הנצח, ואילו הצד השני, באלקי הנצח שורשיו – ומה שהוא נצחי, מציין המהר"ל, לעולם אינו משתנה.

הגלות וקיומו הרצוף של ישראל

בבחרו דווקא בגלות כענשם של ישראל, ה' "מוציא" את ישראל מהמסגרת ה"טבעית" וה"נורמלית" של חיי האומות; הוא קובע אותם "מחוץ" למסגרת הרגילה, הגלויה, הטבעית־היסטורית וממקם אותם באזור "נסתר".

בטרם כרת ה' את בריתו עם אברהם והביא לו את הבשורה בדבר הארץ שהבטיח לזרעו והגלות שגזר על בניו (שתי הבשורות הללו מהוות הבטחה אחת ויחידה), "ויוצֵא אתו (את אברם) החוצה ויאמר הַבֶּט נא השמימה"[61]. כך (לפי התלמוד, הזוהר ומפרשי המקרא הגדולים)[62] הראה ה' לעברי הראשון כי הוא מוציא אותו, את אברהם, ואת זרעו ישראל עמו, מחוץ לסדר הטבעי; הוא העלה אותו, ואת כל זרעו עמו, מעל לסדר זה וכך העמיד את ישראל בכפיפות ישירה ואישית למרותו הוא[63]. בלשונו של רש"י, "הוציאו מחללו של עולם והגביהו למעלה מן הכוכבים, וזו לשון הבטה מלמעלה למטה"[64].

מכאן שמעמדו של ישראל בעולם, בהיסטוריה, אינו אמור להיות חלק מהסדר הטבעי הקיים, מהסדר הקבוע מראש של רציפות וחזרה בהיסטוריה, אלא חלק

מהסדר הפלאי והיוצר של מעשה בראשית אשר ה' "מחדש בטובו בכל יום תמיד".

הגלות, ובמיוחד פזורת ישראל, יותר משהיא משקפת את גמול הצדק של אלקים, היא מעידה על החסד האלקי, ש"אפילו בשעת כעסו של הקב"ה זוכר את הרחמים". "שאלמלא מוראו של הקב"ה", שואל התלמוד, "היאך אומה אחת יכולה להתקיים בין האומות (העוינות)"[65].

בדרך כלל הגלות ממיטה כליה על העם הגולה בין באמצעות מוות אלים ובין בדרכים אחרות. בעבר אלה שגורשו מארצם נדונו למוות או על ידי השמדה פיסית או באמצעות אבדן זהותם; במרוצת הזמן עתידים היו למות מוות "טבעי". לכן "אומות העולם" עולות על בימת ההיסטוריה בזו אחר זו ומתערבבות ומתבוללות זו בזו. הפולשים מטמיעים בקרבם את אלה שהם פלשו לארצם ואלה האחרונים מטמיעים את הפולשים בקרבם[66].

לא כך הדבר ביחס לישראל. כאשר הודיע ה' לאברהם על ההחלטה ה"נוראה" ברבר הגלות, בו־בזמן הוא גם נתן לו ערובה "כנגד כליה", הבטחה להמשכיות והישרדות[67]. בנוסף לכך אישר ה' כי לא זו בלבד שעצמיותו של ישראל תישמר, אלא היא אף תתחזק כתוצאה מסבל הגלות[68]; הסבל יחשל את אופיו של עם קשה־עורף זה ויחזק את נחישות דעתו ואת יציבותו האיתנה[69].

כך נשאר קשר הדוק בין נצחיותו המתממשת של ישראל, המשכיותו הפעילה ומציאותו הפורה, לבין נצחיותו המתממשת של ה', המשכיותו הפעילה ומציאותו היוצרת בעולם. אף כי הנסיבות ההיסטוריות עשויות להשתנות במרוצת הזמן, לא ה' ולא ישראל "משַנים" את מהותם המקורית, את יחסיהם ההדדיים, את המטרה הגואלת שהם משווים לנגד עיניהם. וכך, כדברי הנביא מלאכי, "כי אני ה' לא שָניתי ואתם בני־יעקב לא כִליתם"[70]. קיומו הרצוף של ישראל קשור במישרין לאופיו הנצחי של ה'[71]; הוא מתממש בקשר של ה' עם ישראל, הנמצאים תמיד בדרך לגאולה:

> כי־אתך אני נאֻם־ה' להושיעֶךָ כי אעשה כלה בכל־הגויים אשר הפַצותיךָ שם אך אתך לא־אעשה כלה ויסרתיך לַמשפט ונַקֵה לא אֲנַקֶךָ[72].
>
> הִנֵה עיני אדֹנָי ה' בממלכה החטאה והשמדתי אתה מעל פני האדמה אפס כי לא השמֵיד אשמיד את־בית יעקב נאֻם־ה': כי־הנה אנכי מצַוה והנעותי את בית ישראל כאשר ינוע בַּכְּבָרָה ולא־יפול צְרור אַרְצה... ביום ההוא אָקים את־סֻכת דוד הנפלת וגדרתי את פִרצֵיהן והֲרסֹתָיו אָקים ובניתיה כימי עולם... הנה ימים באים נאֻם־ה' ונגש חורש בַּקצֵר ודֹרך ענבים במשֵך הזָרַע... ושבתי את־שבות עמי ישראל: ובנו ערים נְשַמות וָיָשָבו ונטעו כרמים ושתו את־יינם ועשו גַנות ואכלו את־פִּרְיהֶם: ונטעתים על־אדמתם ולא יִנָתשו עוד מֵעל אדמתם אשר נתתי להם, אמר ה' אלהֶיךָ[73].

בעיני מוֹנטסקיה, הֶגֶל, ולאחריהם אוסוולד ספנגלר, פּוֹל וַאלֶרי וארנולד טוֹינבי, "תרבויות הן בנות־חלוף"; הן שוקעות ונעלמות ומפנות מקומן לתרבויות אחרות. לאור התורה, התלמוד, המדרש והזוהר, ולדעת ר' יהודה הלוי והמהר"ל, כאשר חטאיהן של אומות העולם מגדישים את הסאה והן מגיעות לשיא השחיתות ולמעמקי ה"ניוון", הן גוֹועות ונכחדות "באופן טבעי"[74]. באשר לישראל, בהיותו בגולה הוא "עולה ויורד" כמלאכים בסולם יעקב אך "אין לו ירידה עולמית". "ישראל נופלין ועומדין!" מכריז מדרש תנחומא ומפרט: "כל זמן שהיסורים באין עליהן היסורין כלין והם במקומן עומדים ואין כלין"[75]. והתלמוד מבהיר: "חֲצִי (החצים שמשלח בהם הקב"ה) כָּלִין והן אינן כָּלִין". ישראל הוא בגולה, בפזורה, אך שב כישראל לאדמו, לארץ ישראל, כפי שהבטיח ה' לאברהם ולמשה[76].

אברהם ביקש לדעת אם צאצאיו יהיו זכאים להחזיק בארץ המובטחת לעולם, גם אם ימרו את פי ה' ויפרו את תורתו[77]. (כותב רש"י: כאשר אברהם שואל ביחס לארץ המובטחת "בַּמֶּה אֵדַע כי אִירָשֶׁנָּה" (בראי ט ח), "לא שאל לו אות, אלא אמר לפניו: 'הודיעני באיזה זכות יתקיימו בה [בני]'".) והוא עצמו, אבי האומה, על־פי הצעתו של הקב"ה, "ברר לו את המלכיות"[78], בחר בעונש הגלות לצאצאיו במקרה שיַמרו את פי ה' ויעברו על מצוות התורה; הוא עצמו "ברר" להם את העונש להיות מפוזרים ב"שעבוד מלכויות". מכאיב הוא עונש הגלות, אך הוא *בהכרח* יבוא אל קצו, אומר המהר"ל[79]. וכך אברהם נעשה סמוך ובטוח בקיומו המתמיד של ישראל בעולם הזה ובקיומו הנצחי בעולם הבא[80].

לאחר שאברהם עמד בנסיונות של ברית המילה ועקידת יצחק, הוא קיבל מה' אישור שכל חטא שהוא שיחטאו בו צאצאיו לא יביא לכליונם של ישראל או ימנע בעדם מלחזור לארץ ישראל; בנוסף לכך הבטיח ה' לאברהם את הגאולה הסופית, המוחלטת, המשיחית, של ישראל[81]. באשר ליעקב, אשר כסבו חשש ל"זכויותיהם" של בניו ולעתיד יחסיהם עם ה' ועם ארץ ישראל, גם הוא מקבל את הבטחת ה': "מה עפר הארץ מבלה את כל כלי מתכות והוא קיים לעולם, כך בניך מבלים את כל העכו"ם והם קיימים לעולם"[82].

כיום ולעולמי־עולמים ישראל עומד איתן כי הוא "עומד לפני ה'" אלקיו. ואומר רש"י: "לפי שדיבר לך ונשבע לאבותיך שלא להחליף את זרעם באומה אחרת לכך הוא אוסר אתכם בשבועות הללו שלא תקניטוהו אַחַר שהוא אינו יכול להיבדל מכם"[83]. כך הדבר ולא אחֶרת. "ואתם הדבֵקים בה' אלהיכם חיים כלכם היום"[84]!

"ייסורים של אהבה"

ישראל סובלים בגלות. עם כל דבקותם בה', בין מרצון ובין בעל־כורחם, יש והם זונחים את "ברית ה' אלהי אֲבתם... וַיִּתַּשֵּׁם ה' מֵעל אדמתם באף ובחֵמה ובקצף גדול וישלְכֵם אל־ארץ אחרת כיום הזה"[85]. אכן, הגלות היא עונש אלקי וישראל סובלים בגולה. הנכון הוא, אומרים חז"ל, כי "אין יסורים בלא עָוֹן"[86]. ובכל זאת,

"אין יסורין באין אלא לטובתן של ישראל ואין יסורין באין אלא לאהבתן של ישראל", כפי שנאמר במדרש, ומאושר על ידי השל"ה הקדוש[87].

המדרש גורס כי, למעשה, "אם חיים (אמיתיים) אתה צריך, יסורין אתה צריך"[88]. חכמי המדרש (ובתקופה מאוחרת יותר ר' נחמן מברסלב), מוצאים צידוק לתפישה קיומית־דתית זו בעצתו של שלמה המלך, החכם מכל אדם. בספר משלי, פרי יצירתו, נאמר: "ודרך חיים תוכחות מוסר"[89]*. המסורת מוסיפה את משקלה לרעיון זה של המדרש (אם כי, מאידך, מימרות המדרש מעלות על נס את אושר החיים). "אברהם התחיל (את חייו) ביסודים", יצחק ביקש מה' ייסורים, ויעקב התייסר רוב ימי חייו[90].

ואף־על־פי כן, ישראל, שכבר עמד במבחנים קשים במשך תקופה ארוכה, כמוהו כיעקב, אינו "תובע" ייסורים[91]. שאיפתו העמוקה היא לשמור את חוקיו ומשפטיו של ה' "אשר יעשה אתם האדם – וחי בהם"[92]. אך אם באים ייסורים, ישראל מקבלים אותם עליהם, מקדמים אותם בשלווה, "בשתיקה", ואפילו מוקירים אותם. "חביבין היסורים" על ישראל, "שהיסורין מרצין יותר מן הקרבנות" ומעל לכל הם האות הגלוי של הברית אשר ברצונו של ה' לכרות עם ישראל. ה' רוצה שהייסורים "יכרתו" את הברית, יחתכו אותה ויעשוה ל"ברית כרותה". אי־לכך, ה' משתף את שמו במתייסר[93].

הנה כי כן, ישראל מתייחסים לייסורים המעיקים עליהם כאל "יסורין של אהבה", שהם מקבלים עליהם "בשמחה"[94]**. הם יודעים כי הייסורים יסירו את חטאיהם ובעיקר הם מרגישים כי "הודות" לייסורים הם "מתקרבים" עוד יותר אל

* "כי ארם לעמל יולד" קורא אליפז בספר איוב (ה ז). המהר"ל בהרהוריו על מצוקת האדם (מבלי שישכח את גדלותו) מאשר את האמת בזעקה זו שמשמיע איש שיחו של איוב, המגלם את הטרגדיה האנושית, טרגדיה לא במובן היווני־הקלסי, כי הטרגדיה של איוב אינה גודת הגורל או גחמה של האלים ויתרה מכן, גם אין היא משתקת את הפעולה האנושית! אפילו הרמן כהן, המסגגר המודרני של האופטימיות הפעילה שגילו נביאי ישראל, מעיר כי בעיקרו של רבר "הסבל מתגלה כמהותו של האדם... אם ברצונך לרעת מהו האדם, עליך להכיר אותו בשעת "ייסוריו" (*Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums*, Leipzig, 1919, 171) השווה בר"ר צב א.

** ברדך לאושוויץ, שר הרב מגלנטא את שירת "אני מאמין" והכריז: "הרי נוסעים אנו לגן־עדן". הוא דרש מאת היהודים, שהיו אתו ברדך, למות על קירוש השם: *"יותר שמחה!"*, "באמונה שלמה" ("מודיה", ירושלים, סיון תשל"ט, עמ' טז־יז). "רב קשיש נכנס לחדר ההתפשטות תוך *שירה וריקודים*. הוא זכה למות על קירוש השם. הרב ר' משה פרידמאן מבויאן, מקראקא התפשט יחר עם כולם, כיסה את ראשו וקרא *בהתלהבות* כבירה, 'שמע ישראל!' יחר אתו קראו כולם ברביקות עצומה, 'שמע ישראל'" ("בית יעקב", ירושלים, מס' 218/217, עמ' יא־יב; בר מארק, מגילת אושוויץ, ספרית פועלים, ת"א תשל"ח).

כתוב בתשב"ץ, ריני קירוש השם, דף מ: "מורנו הרב מאיר מרוטנבורג ז"ל אומר: וכשארם גומר ברעתו לקרש השם, למסור נפשו על קיה"ש, כל מה שעושין לו, הן סקילה, הן שריפה, הן קבורת חיים, הן תליה, אינו כואב לו כלום...".

הרב קוק כותב: "ההרגשה של המכאוב והצער מתבסם ע"י קבלת יסוריו באהבה שהוא מדת הרעת העליונה..." (אורות הקורש, ב, עמ' תסב).

ה' עד כי אפילו בעולם של מטה הם מתכנסים "תחת כנפי השכינה", תחת חסותה המגוננת של נוכחותו המיידית של ה'; שם הם ימצאו את מקלטם הסופי בעולמות העליונים, ב"שמחת עולם הבא" ה"צפונה" ו"שמורה" להם[95]. והנה, השכינה שרויה בעולם של מטה ושורה על אלה השרויים בצער; "בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה שבכל מקום שגלו שכינה עמהם"[96]. השכינה (כפי שכבר אמרנו) מלווה את ישראל בגלות, והגלות היא יהודית כי ישראל מתייסר בה. (על־כן "אומות העולם, אף על פי שהן גולין, אין הן בגלות, כי אינן לוקות כישראל"[97].)

הסבל הקשה העובר על ישראל, במיוחד בגלות, אינו מעכב בעדם לשאת תפילה אל ה'; אדרבה, הייסורים מעוררים אותם "לזעוק אל ה' בצר להם" ולשווע אליו בתחנונים[98]*. אין לצַפות כי המכאובים, ובמיוחד מכאובי הגלות, ידחפו את ישראל למרוד בה' או יעורדו בו "כפירה" בה'. היפוכו של דבר. כאשר אומות העולם שואלות: "אֵיה אלהיהם"; כאשר אומות העולם מדרבנות את ישראל להתכחש ל"אלוה העושה רע", ישראל מגיב בהכנעה שלמה לה', במסירות נפש; ישראל מקדשים ומפארים את "שמו". ישראל מרגישים שה' קרוב אליהם ביותר דווקא בשעה שהם פונים אליו בזעקת־השֶבר של מחבר התהילים: "אלי, אלי, למה עזבתני?" באותה שעה ישראל מאמינים באמונה שלמה שה' לא יעזוב אותם[99]!

בעינויים שעוברים עליהם, במיוחד בגלות, ישראל חשים שהם נמשכים יותר ויותר אל ה' ומרגישים בעוצמתה הגוברת של זיקתם אליו. "לכן אם תקטלני לך איחל, ואם תבקש לעוני אברח ממך אליך", כך הביע ר' שלמה אבן גבירול תחושה זאת ביצירתו "כתר מלכות"; ואילו ר' יהודה הלוי קרא אל ה' בהשתפכות נפש: "הוֹסֵף כאֵב, אוסיף אהוֹב כי נפלאה אהבתךְ לי"! ישראל דבקים ברצונם להיות

* מרים (כיום גב' מרים שנברג, הגרה בארץ) היתה בת שלוש־עשרה כאשר גורשה מהונגריה לאושוויץ על־ידי הנאצים. כאשר הגיעה למחנה ההשמדה, היא וחברתה רות, שהיתה בת־גילה ומאותה ארץ, הופרדו מהוריהם. ההורים מצאו את מותם בתאי הגזים. מרים ורות נמנו על קבוצת הילדים התאומים שנבחרו על ידי מנגלה, "הרופא" הירוע לשמצה במחנה ההשמדה, כקורבן לניסוייו ה"מדעיים". מספרת מרים: "היה לנו סידור תפילה. בבית לימדונו לקרוא עברית. התפללנו בלא להבין את הכתוב. התפילות נאמרו ברבקות. הסידור, כמו קיום המצוות האחרות, היו התקווה שלנו. פעם אחת, משגיחה – אחת המטפלות שאנו כינינו אותה 'הנחש' בגלל המשקפיים שלה והתנהגותה – חטפה מידינו את הסידור, סטרה לנו וזעקה: אחרי כל מה שקורה כאן, אתן עוד מעזות להאמין באלהים!? היא החביאה את הסידור, אבל רות הצליחה לגלותו ולהחזירו אלינו" ("מעריב", תל־אביב, כ' בטבת תשל"ט).

קרובים אל ה' גם אם נדמה להם שה' מנסה להרחיק אותם מפניו, מכריז ד' מנחם מנדל מקוצק*.

ישראל חוסים בה'; הם קושרים את נפשם בה' ובוטחים בו באמונה שלמה[100]; כך הם יכולים להבחין ביתר בירור בפניו הנסתרות אשר אם כי הן מצטיירות בעיניהם כחמורות סבר, הן שופעות אהבה וחמלה; כך הם רואים כי הפנים הזועפות לכאורה הן באמת פניו העצובות של "אב" המעניש את בנו, אב אשר באופן זמני "מַגלה אותו" "מביתו" ו"משולחנו", אך מלווה אותו בעיניו, "משגיח עליו", "שומר עליו", ו"מחכה לו"[101]. וכך הסבל חדל מלהיות סבל. הגלות חדלה מלהיות גלות.

אמונה יציבה זו בה' נתנה השראתה גם בימינו על מאמינים יהודים, קורבנות הריכוי הנאצי, בעת שצעדו לקראת המוות. לנגד עיניהם של מרצחיהם, רבבות יהודים כדו את קבריהם הם, או נכנסו אל תאי הגזים של אושוויץ, כאשר בפיהם מתרונן פיוט האמונה "אני מאמין...".

* רבינו בחיי אבן פקודה מציין: "נאמר על אחר מן החסידים, שהיה קם בלילה ואומר: 'אלהי הרעבתני, ועירום עזבתני ובמחשכי הלילה הושבתני, ועוזך וגדלך הוריתני. אם תשרפני באש לא אוסיף כי אם אהבה אותך ושמחה בך'. דומה למה שאמר איוב (יג טו): 'הן יקטלני, לו איחל'. וזה דומה למה שאמר הנביא (דב' ו ה): 'ואהבת את ה' אלהיך בכל לבבך ובכל נפשך' ['אפילו הוא נוטל את נפשך' (ברכ' נד ע"א)]" (חובות הלבבות, שער אהבת ה'). של"ה הקדוש נוכח לדעת כי "בהיותם גולים... דבוקים בו לבדו יתברך אף בעת רעתם, כמו שנאמר: 'כי חולת אהבה אני' (שה"ש ב ה), אומרים ישראל: אף כשאני חולה, כלומר מוכה ביסורין, מכל מקום לא זזה אהבה ממנו" (של"ה, ח"ב, מד ע"ב). כבר בשנים קדמוניות, אישר דוד המלך ע"ה: "כל זאת בָּאַתְנוּ ולא שכחֲנוך, ולא־שקרנו בבריתֶךָ" (תהל' מד יח).

וחכמינו ז"ל מצהירים: "אומות העולם אומרים לישראל: עד מתי אתם נהרגין על אלהיכם, כדכתיב (תהל' מד כג): 'כי עליך הרֻגְנוּ כל היום'... והוא גומל לכם רעות... וישראל משיבין להם: שמא יכולין אתם לעשות לנו כחולה (מלשון מחול) שעתיד הקב"ה לעשות לצדיקים לעתיד לבוא:? ומראין לו באצבע: 'כי זה אלהים אלהינו עולם ועד, הוא יְנַהֲגֵנוּ על־מות' (תהל' מח טו)" (שהש"ר ז ב).

"צרור המר דודי לי, בין שדי ילין" (שה"ש א יד).

"אמרה כנסת ישראל: 'רבש"ע, אפילו בשעה שאתה מצר לי וממר לי, את נעשה דודי'" (ילק"ש, שה"ש, א תתקפד).

"ד' ברכיה אמר: אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: 'בשעה שאתה מיצר לי, מימר לי, דודי לי, את נעשה דודי'" (שהש"ר א ס).

"א"ר יהושע בן לוי: מאי דכתיב: 'צרור המור דודי לי, בין שדי ילין'. אמרה כנסת ישראל לפני הקב"ה: 'רבש"ע, אע"פ שמיצר ומימר לי, דודי, אפילו הכי בין שדי ילין'" (שבת פח ע"ב).

ראה גם בית אברהם (סלונים), עמ' צא; תורת נתן, ח"ב, עמ' מב; אבן שלמה (בן איש חי), עמ' מח־מט; שם משמואל, הגדה, עמ' מד, מו־מז.

מרגשים מאד, ואופייניים ביותר, הם *דברי תודה* שהפנה ר' קלונימוס שפירא אל חסידיו בגיטו וורשה בשנים ת"ש-תש"ב (1940-1942). כתב היד המכיל את דבריו נתגלה בחורבות הגיטו בשנת תשט"ז (1956) ויצא לאור בירושלים בשנת תש"כ (1960), כשהוא נושא את הכותרת "אש קודש". הרי קטע ממנו:

> ובאמת מה מקום לקושיות ח"ו ולשאלות. הן אמת שיסורים כמו אלו שאנו סובלים עתה באות רק אחת לכמה מאות שנים, אבל מ"מ איך זה נרצה להבין את מעשי ד' אלו, ולהפגם ח"ו כשלא נבין אותם, אם גם קלח אחד של עשב שעשה ד' לא נבין, ומכש"כ שנפש לא נשיג וכש"כ את מלאך וכש"כ את דעתו ית', ואיך זה נרצה בדעתנו להבין מה שהוא ית' ויתעלה יודע ומבין?... וזהו הדבר שאמרנו שצריכים למסור את נפשו ועצמותו ונגיעותיו, ואז לא תפגם אמונתו ויאמין באמונה שלימה שהכל בצדק ובאהבת ד' לישראל[102].

"יודעים ומאמינים אנחנו", אמר הרב שמת על קידוש ה', "שכל מה שה' עושה לנו, אפילו שכשח"ו מכה אותנו, הכל לטובה היא"[103].

בסוף דבריו הרב שפירא מתייחס לתנא המפורסם רבי עקיבא אשר נודע באהבתו את ה', התורה, ישראל וארץ ישראל. רבי עקיבא הוצא להורג על ידי הרומאים ומת על קידוש השם בארץ הקודש. וכך מתאר התלמוד את מותו:

> "אשריך רבי עקיבא" (אמר לו חברו), "שנתפסת על דברי תורה"... בשעה שהוציאו את ר' עקיבא להריגה, זמן קריאת שמע היה. והיו סורקים את בשרו במסרקות של ברזל, והיה מקבל עליו עול מלכות שמים. אמרו לו תלמידיו: "רבינו, עד כאן". אמר להם: "כל ימי הייתי מצטער על פסוק זה, '[ואהבת את ה' אלהיך...] בכל נפשך', אפילו נוטל את נשמתך. אמרתי: 'מתי יבא לידי ואקיימנו?' ועכשיו, שבא לידי, לא אקיימנו?" היה מאריך ב"אחד" עד שיצתה נשמתו ב"אחד". יצתה בת קול ואמרה: "אשריך רבי עקיבא שיצאה נשמתך ב'אחד'"[104]*.

גלות והזדככות

רבי עקיבא מזכיר במשנה את דברי התורה: "בנים אתם לה' אלהיכם", ואומר: "חביבין ישראל שנקראו 'בנים למקום'" ומוסיף ומשבח את ישראל באמרו: "אשריכם ישראל לפני מי אתם מטהרין ומי מטהר אתכם אביכם שבשמים"[106].

* בימי הביניים, ובמיוחד בתקופת מסעי הצלב והאינקוויזיציה, כאשר עינו את היהודים בעינויים נוראים והעלו אותם על המוקד, היהודים היו מוכנים ומזומנים למות על קידוש השם ואמרו "בשמחה" את קריאת שמע, בדומה לרבי עקיבא בשעתו. שמעון ברנפלד מצטט ב"ספר הדמעות", פרי-עטו, מקרים רבים של מוות על קידוש השם[105].

ה' אינו משמיד את זרע ישראל אלא מעניש את בני ישראל בכך שהוא מצרף ומטהר אותם, כותב הגאון מוילנא[107].

הזוהר הקדוש כבר הסב את תשומת לבנו באמרו: "ישראל כשמחללים התורה, הקב"ה מכניסם בגלות של בני עשו ובני ישמעאל תחת השעבוד שלהם... ובהם יתבררו ויתלבנו ויצורפו". אבל הזוהר הקדוש גם מעודדנו, בדרשו את הפסוק "אני ישנה ולבי ער, קול דודי דופק..." (שה"ש ה ב) בהוראה זו: "אמרה כנסת ישראל: 'אני ישנה' – בגלות מצרים, שהיו בני בשעבוד הקשה; 'ולבי ער' – לשמור אותם שלא יכלו בגלות; 'קול דודי דופק', זה הקב"ה שאמר: 'ואזכור את בריתי' (שמ' ו ה)"[108].

"גלות מכפרת עָוֹן" ו"דור שבן דוד (המשיח) בא – צירוף אחר צירוף", מודיעה הגמרא[109].

למעשה, מאו שעבוד מצרים שימשה הגלות כאמצעי *לצירוף וזיכוך* וכתהליך של *בירור* (הבהרה, ניפוי וניקוי) *ותיקון* (החזרת המצב לשלמותו הראשונית)[110].

הזיכוך באמצעות הגלות הינו תהליך מכאיב ששכרו בצִדו לא רק בחינוך, בריפוי ובהתחדשות אלא גם בבריאה[111].

ה' הכניס את ישראל ל"כור ההיתוך" כדי לצרף אותו כזהב, כדי שישראל ייצא ממנו מצורף מכל סייגיו – עוונותיו – ומוחזר לשוויו האמיתי. תהליך הבירור משַווה לישראל את מציאותו בדיוק כשם שהוא פועל על הזהב, בנתנו לו כושר עמידה ואורך חיים. אש הכבשן, אומר המהר"ל, מזככת ומטהרת את ישראל ומעניקה לו חוסן רוחני[112].

תכליתה של הגלות היא, אם־כן, להביא לידי כך ש"יתמו חֲטאים מן הארץ ולא יתמו חוטאים"[113]. בהשתחררו אחת ולתמיד מההשפעה הרעה של חטאיו, לא זו בלבד שישראל נשאר בחיים; בשובו אל ה', חי החיים ונותן החיים, ישראל שב לחיים חדשים[114], חיים אמיתיים, מלאים ומוחלטים. חיים אלה עולים בערכם ובאיכותם על חייו של ישראל בטרם חטא, שהיו חיים של "עמידה בנסיון"[115]; החיים החדשים הם חיים ספונטניים, הקרובים למקור החיים פי כמה וכמה יותר מאשר בימי בראשית:

> והיה כי־יבֹאוּ עליךָ כל־הדברים האלה הברכה והקללה אשר נתתי לפניך וַהֲשֵבֹתָ אל־לבֶבךָ בכל־הגויים אשר הִדיחך ה' אלהיך שמה: ושבתָ עד־ה' אלהיך ושמעת בקלו ככל אשר־אנכי מצוך היום אתה ובניך בכל־לבבךָ ובכל־נפשֶךָ: ושב ה' אלהיך את־שבותךָ ורִחמֶךָ ושב וקִבֶצךָ מכל־העמים אשר הֱפיצךָ ה' אלהיך שָמה: אם־יהיה בקצה השמים משם יקבֶצךָ ה' אלהיך ומשם יקחֶךָ: והביאך ה' אלהיך אל־הארץ אשר־ירשו אבֹתיך וירשתה והֵטִבךָ והִרבךָ מאבתיך[116].

וכך רוח חיים חדשה ומטלטלת מפעמת בישראל בנדודיו ובסבלותיו; הוא גבר על חולשותיו ויצא כשידו על העליונה והוא מחושל באופן רוחני וחומרי כאחד: ישראל "מכין לבבו אצל ה'" ושומר את מצוות התורה "עד העקב"[117]. כל מה שהוא גשמי אצלם, כל מה שהוא קרוב לארץ מבחינה חומרית, נעשה רוחני. אחרי שה' העמיד את ישראל למבחן בכור ההיתוך, ב"כור הברזל", והוציא אותם מהכבשן "למען הקים את השבועה אשר נשבעתי לאבותיכם לתת להם ארץ זבת חלב ודבש", ה' מאשר בפני ישראל: "והייתם לי לעם ואנכי אהיה לכם לאלהים"; "וכבודי לאחֵר לא־אֶתֵּן". ישראל אשר כרתו ברית עם ה' ונשבעו לו כי לא ימירו אותו באל אחר, מכבדים את שבועתם; הם נוכחים לדעת כי ה' אשר כרת עמם ברית ונשבע שלא להמירם בעם אחר, כיבד גם הוא את שבועתו[118].

אחריותם של רודפי ישראל

האם צריך אפוא להודות, לנוכח תהליך זה של זיכוך ותשובת ישראל אל ה', כי דווקא פרעה שהתקרב לבני ישראל כדי לכלותם ("ופרעה הקריב"), הוא אשר, כמבואר במדרש ובזוהר, קירבם לדרך התשובה – "קריב לון לתשובה"? כי הרי "כיוון שרדפו (המצרים) אחריהם (אחרי בני ישראל) וראו אותן, נתייראו מאד ותלו עיניהם למרום ועשו תשובה והתפללו"[119].

והאם אין להודות, כדברי התלמוד, כי כאשר ישראל אינו עושה תשובה מרצונו הטוב, "הקב"ה מעמיד להן מלך שגזרותיו קשות כהמן וישראל עושין תשובה ומחזירן למוטב"[120]?

ואכן ישראל משול לזית: "מה זית אינו מוציא שַמנו אלא ע"י כתיתה, אף ישראל אין חוזרים למוטב אלא ע"י יסורין"[121]. ה' אסר את ישראל בעבותות כדי לשחררם לאחר מכן ולעשותם לעם בן חורין: חופשיים לא רק מכאב פיסי, מסבל מוסרי ומהשעבוד החומרי בגולה, ב"מלכויות", אלא גם מהכאב המטפיסי של המוות. עם ישראל זוכה אפוא בחירות אמיתית: "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה"[122]; ישראל חופשיים בעולם הזה בשמרם את מצוות התורה אשר באו מעולם אחר ואשר מבטיחות להם "חירות ממלאך המוות"[123] ב"עולם הבא".

ודאי, פרעה, אשור ("שבט אפו" של ה'), המן, וכיוצא בהם משמשים כאמצעים ביד ה' כדי "לקרב" אליו את ישראל כאשר הם מנסים להתרחק ממנו; ה' "מעמיד" כנגד ישראל עריצים כדי להחזיר את עם ה' אל ה', כדי שעם התורה ישמור על החוקים שהתורה מצווה עליהם וכך יובטח קיומו של העולם[124].

ואולם שירות זה אשר הפרעונים והבאים אחריהם נותנים לה' "מרצון", ואפילו מתוך "שמחה לאיד"[125], אינו מייפה את כוחם כלל וכלל לתפוש את מקומו של ה' ולהעמיד את עצמם כשופטים על ישראל; הוא אינו מסמיך אותם כלל וכלל לפרש את מחשבתו של ה', "כי לא מחשבותי מחשבותיכם ולא דַרכיכם דרכי, נאם ה'"[126].

המן ויורשיו לא יכלו לקחת לעצמם את ה"זכות", ולא כל שכן לקבל על עצמם את ה"חובה", להוציא לפועל את איומיו של ה' כנגד ישראל, ועל דעת עצמם הם "מענישים" את ישראל "בשם ה'" (או מתנפלים על ישראל באמתלה שהם נוקמים את נקמת "מות האל" שלהם!). והם "לא נתכוונו לשם שמים"! "שידות" זה אשר הם מזדרזים לתת לה', ואשר ה' *לא ביקש מאיתם*, בשום פנים ואופן אינו מפקיע מהם את אחריותם המוסרית ואינו משחרר אותם מהחובה להשתמש כראוי ב"רצונם החופשי"[127]. בכוחם ומחובתם לנהוג כלפי ישראל כמו כלפי כל אדם אחר או עם אחר, בהתאם לשבע מצוות בני נח, אשר ה' חקק במצפונו של כל אדם. ממצוות יסוד אלקיות אלו משתמע לא רק כבוד לבורא אלא גם כבוד לברואיו, ובמיוחד ליצור האנוש, לאדם – לאמונתו, לקנייניו ולחייו[128].

וכך ה' דואה את הפרעונים, את האשורים, את ההמנים ויורשיהם כנושאים באחריות לעוולותיהם; הפשעים שפשעו נגד ישראל, אין להם מחילה[129].

אכן, ה' אמר לאברהם את הדברים האלה: "ידע תֵּדע כי גֵר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועִנו אותם ... וגם את־הגוי אשר יעבֹדו דן אנכי..."[130].

פרעה והמצרים עתידים להיענש בידי ה' כי ההכרזה שהכריז ה' בפני אברהם וכן התוכחות שנאמרו לישראל בדבר הגָלויות שהם יתנסו בהן אם יפֵרו את חוקי התורה (ויק' כו ודב' כח) אינן נוקבות בשם רודפיהם[131], אינן כוללות הזמנה הקוראת לשונאיהם לדכא ולשעבד את ישראל, ואינן "מצדיקות" כלל וכלל את הסבל הממושך שהם גרמו לעם זה מתוך הנאה ושמחה. הודעת ה' לאברהם בדבר שעבוד צאצאיו אינה מבטלת את הרצון החופשי של פרעה[132] או של יורשיו, אשר מפגינים את שנאתם לישראל באלימות עזה; ההכרזה האלקית אינה מצריקה את הפשעים אשר הם פשעו נגד העם הזה. העריצים מציקים לישראל בייסודים כה רבים מפני שהם עצמם חוטאים ורוצים "להרע לישראל הגדים בארצם", קובע הרמב"ם. "לא גזר האל על פרעה להרע לישראל"[133], מדגיש הרמב"ם בהלכות תשובה; והרמב"ן מתייחס לדבריו ומחזק אותם בפידושו לפרשת לך לך. "וגם את הגוי אשר (ישראל) יעבודו דן אנכי", אומר ה' לאברהם. ומבהידים המדרש ורש"י: "לרבות ד' מלכויות" המשעבדות את ישראל, "שאף הן כלים על ששיעבדו את ישראל"[134]. הכרזתו של ה' בדבר דיכוי ישראל אינה משחררת את רודפיהם בעתיד מחובתם ויכולתם לפעול בהתאם למצווה "ואהבת לדעך כמוך". הרודנים והאומות המדכאים את ישראל ייענשו על כן ב"יום ה'"[135] על חטאיהם המרובים והחמודים, כי הם לא כיבדו את שבע מצוות בני נח. בנוסף לכך הם יוענשו על שגרמו סבל נורא לישראל, כי הגורם סבל לישראל גורם סבל לאלקים. אויבי ישראל הם אויבי ה'. הם עצמם גרמו סבל לישראל כי הם שונאים את עם ה'; על כן הם יוענשו "מידה כנגד מידה", לפי הרע שעשו לישראל. "במחשבה שחשבו לאבד את ישראל, בה דנם הקב"ה"[136].

למעשה, פרעה, המצרים והבאים אחריהם יוענשו גם בגלל כפיות הטובה שלהם כלפי עמו של יוסף, העם אשר ה"יוספים" השונים הנמנים עליו עזרו להם בזמנים

קשים[137] ("וכל ישראל נקראים על שם יוסף", לפי רש"י על תהל' פ ב); ה' ייפרע מהם על רצח ילדים יהודים*. הם יוענשו על שניצלו בצורה בלתי אנושית את כוחם הפיסי של עבדיהם בני־ישראל[138]; הם יוענשו על ההשפלה המוסרית שגרמו לישראל ועל שרדפו אותם בגלל דתם.

"אָשִׁיב נָקֹם לְצָרָי ולמְשַׂנְאַי אֲשַׁלֵּם", כתוב בתורה. "והטעם", מסביר הרמב"ן, "כי הם עשו כל הרעות עמנו לשנאתו של הקב"ה כי לא ישנאו את ישראל בעבור שעשו עבודה זרה כהם רק שלא יעשו כמעשיהם ויעבדו את הקב"ה וישמרו את מצוותיו וכענין שאמר 'כי עליך הורגנו כל היום'. אם כן, בשנאתו של הקב"ה יעשו בנו כל הרעות האלה והם צדיו ומשנאיו"[139].

ההכרה באהבה אלקית זו ובצדק אלקי זה הקנתה לדור את הסמכות לפנות אל ה' בדברים אלה: "שְׁפֹךְ חֲמָתְךָ אל־הגוֹיִם אשר לא־יְדָעוּךָ ועל ממלכות אשר בשִׁמְךָ לא קָרָאוּ: כי אכל את־יעקב ואת־נָוֵהוּ הֵשַׁמּוּ..." (אכן זו היתה מטרתם היחידה כשהתקיפו את ישראל.) "אַל תִּזְכֹּר לנו עוֹנֹת רִאשׁנים... עָזְרֵנוּ אלהי יִשְׁעֵנוּ על־דבר כְּבוֹד־שְׁמֶךָ... לָמָּה יֹאמְרוּ הגוֹיִם אַיֵּה אלהיהם"; "אלהים אל־דֳּמִי־לָךְ אַל־תֶּחֱרַשׁ ואל תִּשְׁקֹט אֵל: כי־הִנֵּה אויְבֶיךָ יֶהֱמָיוּן ומשנאיך נשאו ראש: על עַמְּךָ יַעֲרִימוּ סוד... אמרו לכו ונכחידֵם מִגוי ולא יִזָּכֵר שֵׁם ישראל עוד: כי נועצו לֵב יחדו עליך ברית יכרתו... מַלֵּא פניהם קלון ויבקשו שִׁמְךָ ה': וְיֵדְעוּ כי־אתה שִׁמְךָ ה' לבדֶּךָ עליון על־כל־הארץ"[140].

דוד המלך עליו השלום, הפייטן המשתפך בשבח רחמי ה', הרשה לעצמו לחרוג ממנהגו ולקרוא אל ה' בנימה חריפה התואמת את הדברים ששם ה' לאחר זמן בפי זכריה הנביא: "קִנֵּאתי לירושלים ולציון קנאה גדולה: וקצף גדול אני קֹצֵף על־הגוים

* בגיטו וורשה (בשנים ת"ש־תש"ב, 1940-1942) כתב ר' קלונימוס שפירא: "גם הנצחיות של ישראל בעולם הזה רק ע"י הבנים הוא, לכן השונא ישראל הראשון, פרעה, על התינוקות של ישראל התנפל: "כל הבן הילוד וכו'" (שמ' א כב); וכן תמיד האכזריות של השונאי ישראל ביחוד מתאכזרים על ילדי ישראל, אם ח"ו להרגם או לאנסם לכפירה כנורע מהגזירות אשר היו לפני מאות שנים ר"ל. כמו שלראבון לבנו רואים גם עתה, שעל כל האכזריות והרציחות, על הבנים והבנות הקטנים – עולות עליהן... שכל הקיום אשר בעוה"ז לאבותיהם ואבות אבותיהם הוא על־ידי הבנים ובני בנים כנ"ל, וכשח"ו מכלים אותם אז גם קיום אבותיהם נגרע ר"ל. ועל זה מתפללים: 'אבינו מלכנו חמול עלינו ועל עוללינו ועל טפינו', כי גם עוללינו וטפנו לא בנינו לבד הם, רק גם אנו הם.

ובאמת פלא הוא איך העולם עומד אחד כל כך הרבה צעקות כאלו. בעשרה הרוגי מלכות נאמר שצעקו המלאכים: 'זו תורה וזו שכרה', ענתה בת קול משמים: 'אם אשמע קול אחר, אהפוך את העולם למים'. ועתה, ילדים תמימים מלאכים טהורים אף גדולים קדושי ישראל, הנהרגים ונשחטים רק בשביל שהם ישראל, שהם יותר גדולים מן מלאכים, ממלאים את כל חלל העולם צעקות אלו, ואין העולם נהפך למים, רק עומד על עומדו, כאילו לא נגע לו הדבר ח"ו" (צוטט ב"אני מאמין" מאת מרדכי אליאב, עמ' 204).

ראה גם: משה פראגר, שואת ילדי היהודים באירופה, ב (הוצ' ר' מס, ירושלים תש"ו); ר"ר מ' רבורז'צקי, אירופה ללא ילדים (יד ושם, ירושלים תשי"ט).

השאננים אשר אני קָצפתי מעט והֵמה עזרו לרעה: לכן כה־אמר ה' שַבתי לירושלם בְּרחמים ביתי יִבנה בה"[141]. דוד פונה אל ה' בנימה תקיפה זו כי ה' בכבודו ובעצמו "השביע את העובדי כוכבים שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי"[142].

ואף־על־פי כן אל תשנא את צוררך

אמנם דוד וכל ישראל בקשו מה' "להביט ולראות" את עמו נאנק תחת הסבל שגורמים לו אויביו והם העתירו אליו לפעול כנגד מדכאיהם[143]. ואולם עצם העובדה שהם ביקשו מה' לפעול כנגד רודפיהם משמעה שבני־ישראל נמנעו מלפעול לעצמם ובעצמם, כלומר מסמכותם[144], כנגד אלה שעשו להם רעה; הם לא היו מוכנים "לנקם" על הרעות שנפלו קורבן להן.

יחד עם דוד, ישראל ביקשו מה' כי חטאיהם של רודפיהם "יִתַמו", ייעלמו, כדי שיבוא הקץ לפשעים שהם פושעים כנגד ישראל. אך התלמוד מעיר כי הם לא ביקשו מה' שהחוטאים ייעלמו, או שתבוא כליה על הפושעים; "כיון דיתמו חטאים, ורשעים עוד אינם"[145], ודי בכך.

ה', השופט העליון, הוא שעליו לשקול את מעשי האדם, להעניש את הרשעים ו"דם עבדיו יִקום"[146] – "כי המשפט לֵאלהים הוא"[147], קובעת התורה. "כי לאלהים לעשות משפט בין יצוריו כי על כן בראם להיות ביניהם יושר וצדק ולהציל גזול מיד עושקו", כותב הרמב"ן בפירושו לפסוק זה בדברים[148].

באשר לישראל, "עבד ה'", אם אין בכוחו, מבחינה חומרית או פיסית, להגן על עצמו כנגד אלה המתנכלים לו או למנוע את הפשעים שהם זוממים כנגדו[149], כך יעשה: "גֵוי נתתי לְמַכים ולחיי לְמרטים פני לא הסתרתי מכלְמות וָרק"[150]; "מה יונה זו פושטת צוארה לשחיטה כך ישראל"[151] – "נעלבין ואינם עולבים"[152]. ובזה כוחם.

לכן ה', "האֵל הרב את ריבנו והדן את דיננו והנוקם את נקמתנו", הוא אשר עליו להעניש את ה"פרעונים", ה"מצרים", ה"אדומים" ואת כל אויבי ישראל הרבים, אם הוא מוצא לנכון שיש מקום לעשות כן.

באשר לישראל, הוא קיבל את ציוויו המפורש של ה': "לא תשנאם". ה' אשר שחרר את ישראל מעבדות מצרים והצילו מהשמדה בידי צבאות אדום הורה לו באופן חד־משמעי, במצווה המפורשת בחומש: "לא תתַעֵב אֲדֹמי כי אחיך הוא לא־תתעב מצרי כי גֵר היית בארצו" (דב' כג ח). "המצריים משעבדין אותם בטיט ובלבנים; לאחר כל הרעות שעשו לישראל, חס הכתוב עליהן ואמר: 'לא תתעב מצרי'"[153].

בפירושו לפסוק מדברים כותב רש"י: "'לא תתעב מצרי' מכל וכל, אף על פי שזרקו זכוריכם ליאור"; "'לא תתעב אדומי' לגמרי ואף על פי שראוי לך לתעבו שיצא בחרב לקראתך"[154]. זאת ועוד: האדומי – אם כי יצא כנגד ישראל – תמיד נשאר "אחיו" בעיני ישראל, כי "הֲלוֹא אב אחד לכֻלנו הלוא אֵל אחד בְּרָאָנו"[155],

אותו אֵל אשר "ביום ההוא", בימות המשיח, יוכר על ידי כל האומות כ"ה' אחד"[156].

"לא תתעב מצרי". אם כי ארץ מצרים נעשתה ל"בית עבדים", כדברי ה' בעשרת הדברות[157], בכל זאת עבור ראשוני העברים, יעקב ומשפחתו, מצרים היתה חבל הארץ בו התאכסנו כ"אורחי" פרעה והמצרים[158]. על כך אומרים חז"ל: "בירא דשתית מיניה לא תשדי ביה קלא (באר ששתית ממנה לא תשליך לתוכה בוץ), דכתיב: '...לא תתעב מצרי כי גֵר היית בארצו'"[159].

"לא תתעב מצרי". (וזאת חרף דברי המדרש כי "נצטרע [פרעה]... ואמרו חרטומי מצרים: 'אין לך רפואה אם לא נשחוט מקטני ישראל. קום נא בערב וקום נא בבקר ורחוץ בדמיהם שתי פעמים ביום'"[160].) ומסביר רש"י: "מה טעם? שהיו לכם אכסניא בשעת הרחק"[161].

במלים אחרות, זֵכד הסבל שגרמו האדומים, אַל לו לעורר את ישראל לטפח רגשות שנאה נגדם. והכאב שגרמו המצרים בשעבדם את ישראל על אדמת מצרים, אסור שימחה את רגשות הכרת התודה כלפיהם על שהזינו את בני ישראל בזמן ששרר רעב בארץ כנען. ובהקשר אחר לגמרי אומר רש"י: "במקום שדנים האדם שם מזכירין פועל צדקותיו"[162].

הלקח שיש ללמוד מעבדות מצרים: "ואהבתם את הגֵר"

"לא תתעב מצרי" אינו אלא הצעד הראשון ל"ואהבתָ".

בהתייחסו לתקופת שעבוד ישראל במצרים ובהזכירו לבני ישראל את נסיונם הם כגרים בארץ זו ("חמישים פעמים הוזכרה יציאת מצרים בתורה"[163], מציין הזוהר!), לא זו בלבד שחוק התורה אוסר על ישראל לשנוא את המצרים אלא אף דורש מהם לאהוב את כל הגֵרים. המניעים הדתיים, ההיסטוריים, הפסיכולוגיים ואפילו הקיומיים לדרישה זו נעוצים בעובדה "כי גֵרים *הייתם* בארץ מצרים"[164] – אַתם, כלל ישראל בכל דור ודור, ולא רק אבותיכם.

ואכן המשנה מורה (והיהודים נותנים תוקף לדבריה בליל הסדר): "בכל דור ודור חייב אדם לראות את עצמו כאלו הוא יצא ממצרים, שנאמר (שמ' יג) 'והגדת לבנך ביום ההוא לאמר, בעבור זה עשה ה' לי בצאתי ממצרים'"[165]. כל דור בישראל, כל בני ישראל בכל הזמנים, מושפעים אם כן במישרין מעבדות ישראל במצרים ומיציאת ישראל ממצרים. על כן התורה אומרת לכל בן ישראל, לכל יהודי: "וגֵר לא תלחָץ ואתם ידעתם את נפש הגר כי גֵרים הייתם בארץ מצרים"[166]. והתורה מרחיבה את דרישותיה ביחס לגרים בהרחיקה לכת עד כדי כך שהיא מצווה על כל היהודים בכל הדורות: "ואהבתם את־הגֵר כי־גֵרים *הייתם* בארץ מצרים"[167].

בראֵיית הדברים של ההשגחה העליונה, לעבדות ישראל במצרים היתה מגמה חינוכית, דתית ומוסרית. "לא תַטה משפט גֵר יתום ולא תחבל בגד אלמנה; וזכרת כי עבד היית במצרים ויפדך ה' אלהיך משם על־כן אנכי מצַוך לעשות את הדבר הזה"[168].

אם התורה מזכירה לבן ישראל שוב ושוב כי הוא היה עבד במצרים וכי ה' הוציאו לחופשי, הרי זה כדי שיוקיר את *החירות* האמיתית, החירות הפנימית, ולא רק את *החירויות* החיצוניות, אלה המשתנות תדיר; וכן כדי שימיר את מעמדו כעבד לפרעה במעמד של עבד ה' בן־החורין[169]; ויתרה מזאת, כדי שיעזור לכל אדם שהחירות נשללה ממנו לחזור ולזכות בה, ולבסוף כדי שיתמוך באדם אשר אינו מכיר עדיין את משמעות החירות ורוצה לזכות בה. על כן מספר ניכר של מצוות התורה (ששים ושבע), ובכללן מצוות חשובות ביותר, הנושאות אופי מוסרי, מתייחסות לעבדות ישראל במצרים וליציאת מצרים.

מבין מצוות אלה, שתיים קשורות ליציאת מצרים והן נמסרו לישראל עוד בטרם עזבו את ארץ הפרעונים. קבלתן של מצוות אלה על ידי ישראל מהווה במובן־מה תנאי מוקדם לצאתם לחופשי מעבדות מצרים. המצווה האחת קשורה לאופן בו יש לחגוג את חג הפסח "לזכר יציאת מצרים"[170] (האמורה להתקיים בעתיד). המצווה השנייה קשורה להוצאת העבדים לחופשי (במדינה העברית האמורה לקום בעתיד!)[171].

היהודי מצווה לאהוב את רעהו, כפי שהוא למֵד מ"כלל גדול בתורה"[172]: "ואהבת לרעך כמוך". אחרי שהתורה מטילה עליו את האיסור: "לא־תשנא את־אחיך בלבבֶך"[173] (בידעה כי הוא מסוגל לשלוט ביצריו), היא מתקדמת צעד־צעד בדרך לחינוך האדם ומצַווה על בן ישראל לאהוב את רעהו, בין אם הוא "קרוב או רחוק"[174], בידעה שהבורא נטע בלב האדם את היכולת לאהוב.

והתורה מאשרת את כוחה וחשיבותה של מצוות־יסוד זו של "ואהבת לרעך כמוך" בהוסיפה לה את המצווה לאהוב את הגֵר. וזו לשונו, לשון הזהב של הרמב"ם, בעניין זה:

> מצוָה על כל אדם לאהֵב את־כל־אחד ואחד מישראל כגופו, שנאמר: "ואהבת לרעך כמוך" (ויק' יט יח)... אהבת הגר... – שתי מצוות עשה: אחת מפני שהוא בכלל רֵעים ואחת מפני שהוא גר, והתורה אמרה: "ואהבתם את הגר" (דב' י יט). צַוה על אהבת הגר כמו שצַוה על אהבת שמו, שנאמר: "ואהבת את ה' אלהיך" (שם, יא א). הקדוש־ברוך־הוא עצמו אוהב גֵרים, שנאמר: "ואֹהֵב גר" (שם, י יח)[175].

ביחס לאהבת הרֵע, התורה דורשת מהיהודי להסב את תשומת לבו, מתוך רצון להיטיב, *אל* הרֵע ("לרֵעך", ביחסת אֶל [176]), כדי שזה האחרון יהיה מסוגל לראות את האהבה הבאה אליו, לקראתו, ולהיענות לה. ביחס לאהבת הגר, התורה מצווה לאהוב *אותו* ("*את* הגר", ביחסת אֶת, יחס הפעול[177]). בתמורה לכך על הגֵר להאיר פנים לאהבה זו, שלא רק באה לקראתו אלא גם אופפת וממלאת אותו.

אופייני הדבר כי בתורה, המבנה הדקדוקי של ניסוח המצווה לאהוב את הגֵר זהה לזה של המצווה לאהוב את ה'. כך מגלה התורה כי שתי מצוות אלה הינן שוות בחשיבותן; זו גם מבוטאת ביחסת־את: "*את* הגר" ו"*את* ה'"[178]. אהבת ה' –

ה"רֵע" הגדול והכל־יכול אשר האדם יכול להחשיבו הן כהוויה העליונה, הנשגבת ממנו עד מאד, והן כאישיות הקרובה לו ביותר ("רֵעֲהּ' זה הקב"ה"[179]) – שקולה לאהבת הגֵר – ה"רֵע" הקטן והחלש אשר האדם רואה אותו מתקרב לקראתו מרחוק, ובמחיצתו ניעורה בו ההכרה שהוא עצמו אינו אלא "גֵר בארץ"[180], וכדי להיעשות ל"תושב" עליו להישען על תמיכתו של ה', ה"רֵע" העליון. והנה, על פניו של ה"אחֵר" האנושי, של הגֵר, מי שיכול להיעשות לרֵע קרוב, אח אמיתי לאדם המאמין אותו אל לבו, ה' חקק כאות זכות את צלמו האלקי. הודות ליצור אנוש "אחֵר" זה אשר האדם "מכניס" לחייו הפנימיים, לפנימיותו, האדם יכול להיכנס לפנימיות ולאימננטיות של ה"רֵע" האלקי הטרנסצנדנטי. חכמי ישראל מרחיקים לכת בהשוותם את אהבת ה' עם אהבת הגֵר. עניין זה מוצא את ביטויו במימרה החותכת והנועזת: "גדולה הכנסת אורחין מהקבלת פני שכינה" (האורח הוא הגֵר, עובר אורַח)[181].

אברהם, אוהב ה' ואוהב גרים, "עוברי אורח", הוא המשמש כדוגמה לחכמים בהעיזם לקבוע כלל זה, המורה שאהבת הגֵר "קודמת" לאהבת ה'. למעשה, הקב"ה עמד בפתח אוהלו של אברהם "והיה (אברהם) אומר לקב"ה להמתין לו עד שירוץ ויכניס את האורחים"[182]. אברהם ידע היטב כי לא זו בלבד שה' הסכים ליחסו המזלזל כביכול של אברהם כלפיו אלא במפורש תבע ממנו התנהגות מעין־זו. האם לא תאר ה' את עצמו כ"אֹהֵב גֵר"[183]? ה' מזמין את אלה הרוצים לאהבו, אומר הבעל שם טוב, לאהוב קודם־כל את אלה שהוא עצמו אוהב[184]. בהכניסו את האורחים בראשונה, ובקבלו את פני השכינה רק לאחר מכן, היה אברהם קרוב לשכינה יותר מבעבר.

היהודים כואבים את הייסורים העוברים על רודפיהם

בבוא יום הדין הקב"ה יתייסר על שעליו להעניש את הפרעונים, את המצרים, את רודפי עמו ישראל. כי הבורא "חס" על "בריותיו"[185] אפילו כאשר הם מתמרדים כנגדו.

"אשיב נָקָם לצָרַי ולמשנאַי אֲשלֵם, נאֻם ה'"[186]. אך האמנם "נקם" ה' הוא נקמה? בהחלט לא. "כי לא אחפֹּץ במות המת נאֻם ה' אלהים והָשיבוּ וְחיו"[187].

במזמור תהילים מכריז דוד המלך: "אֵל־נקמות ה' אֵל נקמות הופיע"[188]. והתלמוד מעיר: "גדולה נקמה שנִתנה בין שתי אותיות (של שם ה', המייצגות את רחמי ה'), שנאמר: 'אל נקמות ה'"[189].

העונש אשר ה' מביא על הרשעים ועל "אוכלי ישראל"[190], לכשעצמו אינו מעשה נקמה; אין הוא בא בהשראת רגש נקמה ואין הוא מממש כוונת נקם; אדרבה, הוא נובע מרחמים ונוטה לרחמים. יש לראותו כמעשה המכוון ללמד לקח, מעשה של תיקון הנועד להרתיע את הנענשים מלהמשיך במעשיהם המחפירים; הוא מכוון להרתיע אחרים אשר עלולים להתפתות ולנקוט במעשי בלייעל דומים.

מטרת העונש האלקי היא להראות לבני האדם כי "יש דין ויש דיין", "דיין אמת"[191].

העונש שה' מביא על בני האדם, או על העמים, ה"דאויים לו", בין אם הם יהודים ובין אם לאו, אינו עומד בסתירה לאהבתו של ה' אותם. אין הוא נעשה מאהבת העונש אלא מאהבת האדם, מאהבת האנושות.

שירת הים (שמ' טו) מכילה את השירה ששרו "משה וישראל" לכבוד ה' אחרי אשר עברו בניסים את ים סוף. המדרש אומר כי ה' הוקיר במיוחד את השירה הגדולה הזאת שחוברה לכבודו על ידי ישראל, שיר השבח הראשון שהוקדש לה' על ידי העם כולו; זו היתה השירה הראשונה אשר בה עם שלם פירסם את שמו של ה' בעולם[192]. מצא חן בעיני ה' מזמור זה, המבטא את הכרת הטובה של ישראל כלפיו ואת שמחתם על שנושעו מיד אויביהם. ובכל זאת, מספר התלמוד, בשעה שמלאכי מרום (המזמרים בשמים את מזמורי השבח שישראל שרים בארץ) פצחו בשירה, בעקבות בני ישראל ומתוך סולידיות עמם, והיללו את ה' על שהציל את ישראל מטביעה בים, הפסיק הקב"ה את שירתם והוכיח אותם: "מעשה ידי (המצרים) טובעין בים ואתם אומרים שירה?!"[193]

אכן, ה' העניש את המצרים על שניסו להשיג במרכבותיהם את בני ישראל שזה עתה השתחררו מכבלי העבדות. אמנם כן, ה' העניש את המצרים, אך הוא עשה זאת כנגד רצונו כי עדיין ראה בהם את בריותיו, "מעשה ידיו". ה' אפילו הבטיח לעם מצרים כי "ביום ההוא", בימות המשיח, יתן להם את ברכתו ויאמר: "ברוך עַמִי מצרים"[194]! עד לאחרית הימים, עם זה עתיד לקבל על עצמו את מלכותו של ה' ולהכיר בחוקיו.

ה' לא הסכים שהמלאכים ישירו לכבודו בשעה שיצודיו, המצדים, כלים בים. אמנם הם אבדו באשמתם, אבל ייסודיהם, אומר הזוהר, גרמו סבל לבורא[195].

ישראל עצמו כואב את ייסורי אויביו. בשעה שבני ישראל הודו לה' על הטוב שהעתיר עליהם בהצילו אותם מיד משעבדיהם המצרים, הם הרהדו בעצב על משעבדים אלה, אשר ה' העניש אותם על מעשיהם הרעים. בליל הסדר, בשעת הסעודה החגיגית, היהודים מזכירים את יציאת אבותיהם ויציאתם שלהם מעבדות לחירות[196]. והנה, בשעת שמחה זו, הם אוחזים בידיהם גביע מלא יין כסמל לשמחתם ומטפטפים ממנו טיפות מספר, המסמלות דמעות חמלה לזכר המצרים אשר התנסו בעונשו הכבד של ה' בזמן יציאת מצרים.

בחג הפסח ישראל חוגג את גאולתו ממצרים ולא את מפלת המצדים

חכמי ישראל מצביעים על כך כי ביחס לחג הפסח, אותו חוגגים לזכר יציאת ישראל ממצרים, התודה אינה משתמשת במלה "שמחה", בעוד ביחס לחג הסוכות התודה מזכירה את רעיון השמחה שלוש פעמים, וכן היא מציינת את עניין השמחה בקשר לחג השבועות[197].

כיצד נוכל להסביר שעניין השמחה נעדר מחג הפסח, כאשר הוא הראשון מבין שלושת הרגלים – שני האחרים הם שבועות וסוכות – וחוגג מאורע יוצא מן הכלל של ישועה לאומית בתולדות ישראל?

חכמי ישראל מצדיקים את העדר המונח "שמחה" בתיאור חג הפסח במקרא באמרם כי לא יאה להתייחס לשמחה, אפילו כשהמדובר במאורע חשוב של ישועה, כאשר מאורע זה קשור בסבל אנושי או במוות של בני־אדם.

בוודאי, בראש וראשונה חג הפסח מעלה על נס את שחרור בני ישראל מכבלי העבדות ואת הדרך בה ניצלו מכליה. אך בהעלותנו את זכר הניסים והנפלאות האלה עלינו גם לזכור עובדות מצערות הקשורות בהם: כעונש על שעבוד ישראל, שלח ה' במצרים את עשר המכות שהפילו בהם חללים, ובשעת יציאת מצרים, כאשר רדפו המצרים אחר בני ישראל ועמדו להשיגם, הם טבעו בים (שמ' יד). כיצד אפוא נוכל לשמוח בישועתנו, שואלים חז"ל, כאשר אנו יודעים שהיא לא היתה משוללת סבל אנושי? אין זה מתאים שנשמח אפילו כאשר "יתמו חוטאים", כי כפי שאשה צדקת, בדוריה, אשתו של רבי מאיר (במאה השנייה), ביארה בתלמוד[198] את הפסוק "יתמו חטאים מן הארץ ורשעים אין עוד" (תהל' קד לה), "יתמו חטאים", מעשי החטא, ולא "יתמו חוטאים", עושי העוולה – אנו מעוניינים שחטאיהם של בני האדם ייעלמו, ולא החוטאים עצמם. אם אלה יעשו תשובה, לא יהיו עוד רשעים ועל כן לא יהיו עוד מעשי חטא. בוודאי, "באבד רשעים רנה", יש שהעולם שמח על מות הרשעים כי או נגלה "כבוד ה'" או במלים אחרות, כך מגיעים – כפרעה – להכרת ה', לדעת את ה' ולהכיר בכוחו המוחלט בטבע ובהיסטוריה. אך גם בהיפרעו מהם, "אין הקב"ה שמח במפלתן של רשעים"[199], אומר התלמוד. כי הכיצד זה יוכל הבורא לשמוח, שואל המהר"ל, לנוכח חורבן וכליה?[200]

על־כן אין "שמחה" לישראל כאשר בני אדם שרויים בצער, ולו גם יהיו אלה אויביהם; אין מקום לשמחה כאשר נזכרים בסבל האויבים. המקרא ובעקבותיו המשנה (באמצעות ציטוט מדויק מפי שמואל *הקטן!*) כבר קבעו זאת בתוקף: "'בנפל אויביך אל־תשמח ובכשלו אל־יגל לבֶּךָ' פן יראה ה' ורע בעיניו והשיב מעליו אפו"[201].

אכן, רע הדבר בעיני ה'. כבר ראינו זאת בעניין יציאת מצרים. ה' אסר על המלאכים להפגין את שמחתם בשעה שישראל עברו בנס את ים סוף; ה' לא היה מוכן לקבל את השירה, שירת ההלל, שהם רצו לשיר לכבודו בשמים מעל כמענה לשירתם של ישראל בארץ מתחת (שמ' טו). מחובתם של ישראל בעולם של מטה להודות לה': "יודו לה' חסדו ונפלאותיו לבני אדם"[202] – ולכן הם שרים את השירה הזאת; אבל אל להם למלאכים בעולם של מעלה לעשות כן. כיצד זה יכלו הם לשיר כאשר ראו כי בעוד ישראל ניצל, "אויביו", "מרכבות פרעה וחילו" שרדפו אחר בני ישראל בכוונה להשמידם, "טבעו בים סוף"? לכן הקב"ה מוכיח את המלאכים ואומר להם: "מעשה ידי (יצורי, המצרים) טובעין בים ואתם אומרים שירה לפָני?!"[203]

אחרי שעברו את ים סוף, "משה ובני ישראל שרו את השירה"; הם שרו אותה בהתלהבות, כשהם מלאי התפעלות מגדולתו של הנס. במרוצת מאות השנים שלאחר המאורע, היהודים המשיכו לחיות כל יום כ"זכר ליציאת מצרים" ו"קריעת ים סוף". היהודים עדיין מרגישים בכל עת, ובמיוחד במשך חג הפסח, בזמן "פסח דורות", הפסח המשותף לכל הדורות, את הצורך לתת דדור לרגשות הכרת התורה שלהם לקב"ה אשר שיחרר את אבותיהם מעבדות וגאל אותם; הם רואים זאת מחובתם לאמור בפסח את ה"הַלֵל", השבח לאל (תהל' קיג-קיח). התלמוד מכנה את ההַלל בשם "ברכת השיר"[204] וכן "הללא מיצרא" (הלל מצרים), כי קוראים אותו בליל הסדר והוא עוסק בעיקר ביציאת מצרים. כמו כן התלמור מכנה את ההלל בשם "שירה"[205], שם פשוט אך מרומם המוכיר לנו את "השירה" אשר שרו משה ובני ישראל אחרי שעברו את ים סוף. (מחמת חשיבותה, שירה זו כלולה בסדר התפילה היומי.)

המסורת וההלכה קובעות כי את ההלל יש לקרוא בשלמותו רק בשעת התפילה של היום הראשון של חג הפסח (בגלות, בארצות התפוצה, קוראים "הלל שלם" גם ביום השני של פסח, יום טוב של גלויות, ה"מכפיל" את היום הראשון הנחוג בארץ ישראל). ואכן היום הראשון של חג הפסח מעלה את זכר יום יציאת מצרים; הוא מעלה את זכר "פסח מצרים", הפסח שחגגו אבותינו במשך יום אחר בעודם במצרים ובו אכלו מצות. ישראל "בכל דור ודור"[206], בכל הזמנים, חוגגים את "פסח מצרים" בשעת "פסח דורות" וכן קוראים ביום הראשון של פסח את ההלל השלם; כך הם מודים לה' על גאולתם וגאולת-אבותיהם ממצרים.

לגבי שאר ימי הפסח, ובמיוחד היום השביעי, המעלה את זכר קריעת ים סוף, המסורת וההלכה דורשות מהיהודי למתן את נימת ההלל, להנמיך את עוצמת הביטוי, כלומר להפחית את מספר המזמורים שקוראים, לפסוח על אחרים ממזמורי ההלל, ולכן בשעת התפילה בימים אלה קוראים רק "חצי הלל", הלל חלקי[207]. מהטעמים האמורים לעיל ההלכה אינה מסמיכה את היהודים לקרוא הלל שלם בפסח אחרי היום הראשון.

וכך חג הפסח מהווה חריג ביחס לשבועות וסוכות, שני הרגלים האחרים. בכל ימי חג הסוכות וחג השבועות (לרבות היום השני של שבועות בגולה) אומרים "הלל שלם" בתפילה, ואילו בפסח, פרט ליום הראשון, אומרים "חצי הלל" בלבד. וחכמים כבר עמדו על הטעמים לכך, והם: סבל המצרים, מפלת האויב, השתתפותם של ישראל בצער אויביהם[208].

* * *

נראה לנו כי מן הראוי להכליל כאן קטע מהספר "משך חכמה". בקטע זה, פרשן התורה ר' מאיר שמחה הכהן מדווינסק (אשר הוא גם מפרשו הגדול של משנה תורה לרמב"ם בספרו "אור שמח") משתף אותנו בהרהוריו על משמעותם

של חגים יהודיים מסוימים. כבסיס להרהוריו על מצוות התורה ביחס לחג הפסח, כותב הגאון החסיד:

> ולרעתי הא ראמר להם עתה רבר של רוחות, הוא להוחות שלימות מצוותיו יתברך, כי כל העמים ברתותיהן הנימוסיות יעשו יום הנצחון יום מפלת אויבים לחוג חג הנצחון. לא כן בישראל, המה לא ישמחו על מפלת אויביהם, ולא יחוגו בשמחה על זה, וכמו שאמר (מש' כב יז): "בנפול אויבך אל תשמח [ובהכשלו אל יגל לבך] פן ידאה ה' ורע בעיניו, והשיב מעליו אפו", הרי דארם המעלה אינו שמח בנפול אויבו, משום שהשמחה רע בעיני ה' – הלוא הרע בעיני ה' צריך לשנאתו! ולכן לא נזכר בפסח "חג המצות, כי בו עשה במצרים שפטים", רק "כי הוציא ה' את בני ישראל ממצרים". אבל על מפלת האויבים אין חג ויום טוב לישראל. ולכך על נס חנוכה, אין היום מורה רק על הרלקת שמן זית וחינוך בית ה' וטהרתו, והשגחת אלקים על עמו בית ישראל בזמן שלא היה נביא וחוזה בישראל, ולכן נעשה ההרלקה על עניין בלתי מפורסם, ההרלקה שמונה ימים בהיכל. [על כך מסופר בתלמוד: "וכשגברה מלכות בית חשמונאי ונצחום ברקו ולא מצאו אלא פך אחר של שמן שהיה מונח בחותמו של כהן גרול ולא היה בו אלא להרליק יום אחר נעשה בו נס והרליקו ממנו שמונה ימים"[209].] משום שהמנהיגים והשרי צבאות היו הכוהנים הגרולים החשמונאים, והיתה חוששת ההשגחה שמא יאמרו "כוחם ועוצם ידם", ובתחבולות מלחמה נצחו [למעשה, ה' הוא אשר "הושיעם מידם והצילם"[210]], הראתה להם ההשגחה אות ומופת בהיכל, אשר אינו ידוע רק לכוהנים, למען ידעו כי יד אלקים עשה זאת, והם מושגחים דרך נס למעלה מן הטבע. וכן בנס פורים לא עשו יום טוב ביום שנתלה המן או ביום שהרגו בשונאיהם, כי זה אין שמחה לפני עמו ישראל. רק היום טוב הוא "בימים אשר נחו מאויביהם" [ע"פ אסתר ט כב]... שאין השמחה רק על המנוחה, לא על יום ההרג בשונאיהם... והנה במצרים [כאשר המצרים שרדפו אחרי ישראל] נטבעו בים סוף ביום שביעי של פסח [רש"י, שמ' יד ח], ואם היה אומר השם יתברך שיעשו בשביעי מקרא קודש, היה מרמה ארם שהשם צוה לעשות חג לשמוח במפלתם של רשעים. ובאמת הלא מצינו שלא אמרו לפניו שירה... שאין הקב"ה שמח במפלתם של רשעים. ולכן אמר בארץ מצרים שיעשו חג בשביעי ולהודות שאין החג מסיבת מפלת מצרים בים, שצוה להם טרם שנטבעו בים ורו"ק... משום "בנפול אויבך אל תשמח"[211].

בצוותה על ישראל, או על האדם, "ואהבת לרעך כמוך אני ה'"[212], התורה מציינת את הזולת במונח "רֵע". ואכן כל אדם באשר הוא, הריהו – בין בהוויתו

הגשמית ובין בשליחותו המוסרית – הרֵע, ידיד הבריות, ידיד הזולת (הרֵע אשר אין להרע לו)[213]. לפי הדוגמאות המובאות במקרא, כל אדם חייב להתייחס לזולתו כאל רֵעו, כאל "אחיו", בין אם הוא שותף לו בעניינים רוחניים, חברתיים, מדיניים, או אחרים ובין אם לאו[214]. ואמנם, האם לא נבראו שניהם "בצלם אלהים"[215]? "הלוא אב אחד לכֻלנו הלוא אֵל אחד בְּרָאָנוּ"[216]! הרי ה' פונה לשניהם כאחד בבקשו מהם לאהוב זה את זה ובהזכירו לכל אחד מהם: "אני ה' אלהיכם" – אני אלקיך ואני אלקיו, כפידוש רש"י.

במונח "רֵע" המקרא מלמד אותנו כי כל אדם אמור להיות ה"רֵע", הידיד של כל אדם אחר, אפילו אם ידוע כי הוא מסוגל גם להיעשות בכל רגע לידיבו ואפילו ל"שונאו" (בבחינת "אל תחרֹש על רֵעך רעה"[217]). הרֵע בן ישראל יכול להיעשות לידיבו של ישראל אחר, והרֵע שאינו ישראל (במקרה זה המצרי) יכול להיעשות למשעבדו, ל"רָע", לרשע, וכך לאויבו ומשנאו[218]. ואולם, אף כי הוא נעשה לאויב ישראל, המצרי נשאר תמיד לגבי היהודי, באופן מוחלט[219], הרֵע, הידיד. ואכן ה"רֵע" תמיד מסוגל לקבל את האות יו"ד, אותה יו"ד אשר הוא השמיט ממקומה המרכזי במלה "רע"; הרָע תמיד מסוגל להשיב בלבו על כנה את האות יו"ד, המיוצגת על ידי ניקוד הצירה, והיא האות של השכינה[220] החקוקה בו. כך הוא נעשה מורע להשפעה המבורכת אשר האות יו"ד משפיעה עליו, על מלוא הוויתו; ה"רע" תמיד מסוגל אפוא לחדול מלהיות רָע ולחזור ולהיות רֵע. הרשע יכול להיעשות לאוהב וידיד.

הרֵע, כ"רחוק", הוא מושאה של האהבה שהתורה מטיפה לה במצוות "ואהבת לרעך כמוך"[221].

ואולם תפישת אהבת הרֵע במקרא אינה נשארת עניין להטפה בלבד. נכון שהתלמוד קובע, לפי רעתו של רבי עקיבא, כי "זה כלל גדול בתורה"[222]. אך זוהי גם מצווה. היא כתובה בלב ספר ויקרא והיא מוקפת במספר מצוות אחרות. אלה מראות ליהודי כיצד לקיים את ה"כלל" של אהבת הבריות בחיי היומיום של היחיד והציבור, על נסיבותיהם השונות; כיצד לקיים כלל זה לטובת כל אדם, כל "רֵע", בין אם הוא ידיד, כפי שעליו להיות, ובין אם הוא נעשה, כפי שיש בכוחו להיעשות, באופן זמני לאויב[223].

יתר על כן, במצוות ובדינים, התורה, ולאחריה התלמוד, לא רק רואים את השונא כראוי להבנה, אלא גם גורסים כי אפילו בהמתו ראויה לרחמיו של האדם. כך אנו קוראים בספר שמות: "כי תִפגע שור אויִבך או חמֹרו תֹעֶה השב תשיבנו לו: כי־תִרְאה חמור שנַאךָ (זה השונא אותך, ולא מן ההכרח שאתה שונא אותו) רבֵץ תחת משאו וחדלת מעזֹב לו עזֹב תעזֹב עִמו"[224]. יתרה מזאת, התלמוד מורה ליהודי להושיט עזרה לבהמתו של שונאו ולא לבהמתו של רעו. מה הטעם להערפה זו? כי בנהגו כך פעם, ואחר כך "ארבע או חמש פעמים", היהודי יחנך את עצמו; הוא יחליש את התגובה הבלתי אוהדת אשר שונאו מעורר בו, יגבר עליה ולבסוף ידכא אותה לחלוטין. לאור נריבות לב זו, שונאו לא יתמהמה לשוב להיות ידידו ורעו.

התלמוד מנסח דרישה משפטית זו במתכונת של עצה המגלה הבנה פסיכולוגית עמוקה: "'עזב תעזב עמו' – "מצוה בשונא כדי לכוף את יצרו"[225]. ומוסיף התלמוד ואומר כי מצווה היא לפרוק את מטענה של בהמת שונאך אפילו אם בעליה אינו עמה, על מנת שלא תרבוץ תחת משאה[226].

פרק ב

2. גלות ישראל

ההשגחה העליונה וחירות האדם

המציאות ההכרחית והתכלית הסופית

הגלות איננה אך ורק תוצאה ישירה של חטאי ישראל[227]; היא אינה בבחינת עונש בלבד; גם אין היא משמשת אך ורק כ"אש המבחן" המכפרת על עוונותיו של ישראל, או כ"כור הברזל" אשר בו "נצרף" ישראל מחטאיו[228].

הגלות "נצפתה מראש", "נגזרה מראש" ו"נקבעה" על ידי הקב"ה זמן רב לפני שישראל יכול היה לעשות "מרצון" או "באופן חופשי" את מעשי החטא אשר הגלות מהווה את העונש עליהם. הגלות היא הגילוי של "ההנהגה האלקית הניסית"[229]. אין היא מאורע היסטורי המתרחש באקראי, אלא היא מתקיימת כמציאות חיונית והכרחית, כ"הכרח", אם להשתמש בלשונו של המהר"ל[230]. הגלות, הֶעדרותו הארעית של עם ישראל מארצו, מארץ־ישראל, היא הכרח אשר, לפי הרב קוק, ממילא מתחייב ממנו הכרח אחר, והוא שיבת ישראל לארצו, שיבת ציון[231].

המהר"ל ו"שפת אמת" קובעים בתוקף כי "הגלות לא באה במקרה"[232] (ולעומת זאת, "אין החטא להם [לישראל] בעצם והוא דבר מקרה"[233]), אלא היא "הכרח". הגלות נגזרה מראש בסדר *הקוסמי* שכונן הבורא. למעשה ה' *"ברא"* את הגלות, קובע התלמוד[234], ועל־כן, שוב לפי התלמור, "גדול קבוץ גלויות כיום *שנבראו* בו שמים וארץ"[235]. והנה, היות והבריאה האלקית של הטבע, אחריתה הרוחנית, המוסרית, ההיסטורית והמשיחית היא הגאולה, "הגלות והגאולה הוא עיקר מעניין העולם וסדר שלו", כותב המהר"ל[236].

כך אפוא הגלות חקוקה בסדר הקוסמי־היסטורי השולט בעולמו של הבורא; היא חלק מכוונות הבורא ביחס להיסטוריה *הייחודית* של ישראל, שנודעת לה חשיבות *כלל־אנושית*. הגלות נועדה לישראל, עם סגולה בעל שליחות אוניברסלית[237].

בין ימי ראשית וההתגשמות.
בין בראשית והמשיח: אברהם

הגלות וחזון אחרית הימים, כמו גם התשובה אל ה' (האמצעי אשר באופן חופשי אך מחויב־המציאות כורך יחד את ימי בראשית הזכים, את ימי הגלות

ה"מנוונים" והסוערים ואת ימי האחרית הזכים של הגאולה לעתיד לבוא), שורשיהם בעולמות האינסופיים, הקרם־קוסמיים ובעולם הבלתי מוגדר, הפרהיסטורי של ישראל והאנושות.

המדרש ממחיש רעיון זה בהתייחס לפסוקים הראשונים של ספר בראשית. וכך הוא מורה לנו: "'בראשית ברא אלהים'. ששה דברים קדמו לבריית העולם. יש מהן שנבראו ויש מהן שעלו במחשבה להבראות". ובין הדברים שעלו במחשבה להיבראות מונה המדרש את "שמו של משיח" ותשובה[238]. (שמו של משיח הוא העיקרון המשיחי, הכיסופים והציפייה לימות המשיח; והתשובה חייבת להופיע מיד אחרי בריאת האדם ולשמש אותו כדי שיגיע לימות המשיח, לעידן השבתון. למעשה, אדם הראשון השתמש בתשובה שעות ספורות אחרי שנברא, בערב שבת; בכך אדם משמש רוגמה לדורות הבאים.)

בהמשך נאמר בתורה: "והארץ היתה תהו ובהו וחשך על פני תהום"[239]. ומבאר המדרש: "'והארץ היתה תהו', זו מלכות בבל... 'ובהו', זו מלכות מרי... 'וחשך', זו מלכות יון... 'על פני תהום', זו מלכות הרשעה (ארום) שאין לה חקר כמו התהום"[240].

מצב זה של תוהו ובוהו, חושך ותהום, הינו אופייני לתרבויות הגלות, בנות החלוף, אשר לתוכן נקלע עם ישראל במרוצת ההיסטוריה ובקרבן הוא עריין יושב כיום[241]. ישראל נגרר לגלות על ידי נבוכדנצר מלך בבל (במאה השישית לפנה"ס), על ידי אחשוורוש מלך מרי ופרס (במאה החמישית לפנה"ס), על ידי אנטיוכוס אפיפנוס, המלך היווני־סורי (במאה השנייה לפנה"ס), ועל ידי טיטוס, קיסר רומי (במאה הראשונה). מאז ואילך הוא היה נתון לשליטתם של מושלי האימפריות שצמחו מרומי האלילית והנוצרית[242].

התורה מוסיפה ואומרת: "ורוח אלהים מרחפת על פני המים"[243]. ומבהיר המדרש: "זה רוחו של מלך המשיח"[244]. מלך זה הוא הניגוד הגמור של עריצי החושך הרשעים. הוא מתגלה לראשונה כמבשר נצחונו הראשון של האור; ברבות הימים הוא עתיד לאשר את נצחונו הסופי של האור. כי, ממשיכה התורה, "ויאמר אלהים יהי אור"[245]. "'יהי אור' זה אברהם"[246], אומר המדרש. ואכן כתוב: "מי (אני ה') הֵעיר ממזרח צדק יקָראהו לרגלו"[247]. ומבאר המדרש: "אל תקרא 'העיד' אלא 'האיר'"[248]. ה' האיר את העולם בהציגו לעיניו את הצדק המשיחי[249], בעודדו אותו לחוש בצדקת אברהם[250], ובאפשרו לו לשמוע את פעמי משיח[251].

אור בראשית, כיוון שהועב על ידי חשכת העריצות של בני האדם ו"נגנז" על ידי הבורא, חזר והופיע אצל אברהם: האב העברי הראשון מופקד על אור הגאולה שמקורו אלקי; אברהם מפיץ על האדם אור ישועות, אור "מרפא"[252]. אברהם מגלם את ההבטחה והתקווה כי אור חסרים זה יתפשט מסוף העולם ועד סופו וישפיע מטובו על כלל האנושות. באופן פרדוכסלי, אברהם מתבשר בעת ובעונה אחת על הגלות ועל הגאולה. אברהם מקבל את המסר האלקי ברבר גָלויות ישראל ובעמקי נשמתו חש את ה"אֵימה חשֵכה", את הקדרות המצמררת העולה ובוקעת מהן; אך

אברהם הוא אשר גם שומע את הבשורה האלקית בדבר אחריתה הקורנת של חשכת הגלות; הוא מתבשר לא רק על קץ הגלות אלא גם על הגאולה העתידה[253]. גאולה זו היא יותר מאשר שחרור משעבוד מלכויות; היא תכלית הבריאה; היא מהווה את השתחדרותו של מאמר ה' שברא את האור ואת התגלותו של האור האלקי הבוקע מחביון סתריו; הגאולה הינה האיחוד והתזמון של המאמר והאור כהוויתם בימי בראשית.

הגלות היהודית – שליחות אוניברסלית

הגלות היא יסוד חיוני בתכנית־הגאולה האלקית. הגלות היא חלק מ"כוונה עמוקה נסתרת הבאה מחכמה עמוקה"[254], אומר ר' יהודה הלוי. להגשמת הכוונות שהיו מונחות ביסוד בריאת העולם, ה' משתמש בישראל עַמו[255]. עם ה' הוא כלי־שרת בידי ה' לא רק בארץ ישראל, אותה נתן לעם זה, אלא גם בתפוצות ישראל, אשר לשם שלח אותו ה'[256]. ואמנם גלות ישראל מהווה תפוצה, פזורה, של ישראל בין העמים. ישראל הוא "גוי אחד" של "ה' אחר", שהוא הן "אלהי הארץ", ארץ ישראל[257], והן אלהים "על כל הארץ"[258]. וכך, בין בארצו שלו ובין בארצות העמים, ישראל מכריז בפני העולם על רצון קונו.

רבי יצחק לוריא, האר"י הקדוש, מלמד כי הגָלוּיוֹת "הכרחיות" לעולם בשלבים השונים של התפתחותו, בתקופות השונות של ההיסטוריה שלו[259]. בעצם נוכחותו היוצרת ברחבי העולם, ישראל מסוגל לעזור לבני האדם ולעמים להשתחרר ממצב הגלות בו הם שרויים ואשר ייתכן שהם כלל אינם מודעים לו. גלות זו היא גלות רוחנית, "שעבוד מלכויות" רוחני. והנה, מתחת ל"קליפה" המזוהמת והחשוכה, ארצות גולה אלה מסתידות ניצוצות קדושים. הניצוצות נפוצים ומפוזרים בערבוביה ברחבי העולם, הן מחמת שבירת הכלים, אשר לא יכלו לעמוד בפני גודש האור שניתן לתוכם בעת הבריאה, והן מחמת חטאו הראשון של אדם הראשון, אשר הפר את סדר העולם[260]. באמצעות תלמוד תורה וקיום המצוות בכוחו של ישראל "להוציא לחופשי" את "הניצוצות הקדושים" מ"שביים", "לשחרר" אותם מ"בית האסורים", "להעלות" אותם משפל המדרגה ולהביאם בדרך התשובה אל "שורשם"[261]. כך ישראל תודם לתיקון, להשבת התואם הקוסמי על כנו, לכינון ההרמוניה אשר עודערה ונשתבשה במרוצת הגלות. במלאו את חובתו, את התפקיד "לאסוף ולקבץ את הניצוצות הפזורים בעולם", אשר הופקרו ונעזבו כתוצאה מחטאיהם של בני האדם והאומות[262], ישראל מקרב את המועד של קיבוץ הגלויות ושיבתם של הגולים מן התפוצות אל ציון, "מקוד הברכה", בארץ ישראל.

זו הסיבה מדוע ה' שיווה לנגד עיניו את הגלות מלכתחילה, עוד בטרם היה ישראל לעובדה קיימת, עוד בטרם התהוותו של ישראל כעם. הגלות היא פרי גזירת ה' אשר נצפתה ונקבעה מראש, עוד בטרם החל ישראל בפועלו ההיסטורי,

בטרם היה "חופשי" לפעול, ומכאן אף לעשות מעשי חטא העלולים להביא עליו את עונש הגלות[263].

בהשגחה העליונה הקוסמית, החובקת־כל, ה' "הועיד" את ישראל לגלות כי הוא בחר בהם כדי ש"ייסרו אותו עם עולמו", העולם המוכן תמיד להפנות עורף לבוראו. ה' "בחר" את ישראל ברמה קוסמית[264], נצחית, זו עוד בטרם "בחר" בהם במישור של אירועי־הזמן ההיסטוריים – כלומר ברגע היסטורי מובהק ובנקודה טופוגרפית מדויקת, בהר סיני[265] – לשם תקופות היסטוריות מוגדרות, באזור מוגדר, הלא הוא ארץ ישראל[266]. "היבחרותו" של ישראל ברמה הקוסמית היא המַתְנה, מציינת וכופה, כהכרח בל־יעבור, את "היבחרותו" במישור ההיסטורי, הלאומי־דתי והאוניברסלי־דתי.

בחירת ישראל וגלות ישראל

הגלות היהודית נחשבת אם כן לגזירה[267], להחלטה עליונה מאת ה', אשר נחתכה ונחרצה על ידו מלכתחילה ושובצה לא רק בתחום החיים היהודיים, ההיסטוריים, הלאומיים, האנושיים והאוניברסליים, אלא אפילו בסדר הקוסמי הכולל, אשר נקבע מלכתחילה על ידי הבורא. ה' "ברא" את הגלות.

ה' מנחה סדר זה הפועל בשני מישורים, מישור הטבע ומישור ההיסטוריה, הכרוכים זה בזה, לקראת אחרית ברורה: העלאת העולם אל הבורא באמצעות העלאת האדם, בא־כוחם של הטבע וההיסטוריה. על הגלות להביא לגאולה "כי הגלות והגאולה הוא עיקר מעניין העולם וסדר שלו"[268], כדברי המהר"ל.

כדי להוציא לפועל את המשימה הקשה וה"הכרחית", המייגעת והמבורכת, של העלאת העולם לעבר מקודו, של השבת העולם אל ה'; כדי להנחות את העולם ולהובילו מן הגלות בחזרה אל הגאולה, "בחר" הבורא בישראל מלכתחילה[269]. זו הסיבה לכך ש"בטרם נברא העולם עלה במחשבתו של הבורא לברוא את התורה וישראל" ו"בטרם נברא העולם צפה הקב"ה שישראל עתידין לקבל את התורה"[270]. ה' בחר אפוא בישראל כדי להעמיד לרשותם את התורה, אשר היא עצמה נבראה לפני בריאת העולם, והיא כלי־השרת אשר ה' השתמש בו כדי לברוא את העולם ועל ישראל להשתמש בו כדי "להאיר" לעולם חשוך, כדי לעשות תיקון בעולם אשר סדריו נהפכו על פיהם. התורה עתידה ליצור את הקשר בין הטבע להיסטוריה[271]. קיום מצוות התורה על־ידי ישראל, ובמיוחד מצוות התשובה, יביא את הגלות על דרך הגאולה[272].

"בחירה" זו של ישראל איננה זכות שתועלת חומרית בצידה; אין היא מאפשרת ל"נבחר" להחשיב את עצמו כנעלה על הזולת; היפוכו של דבר, זוהי מעמסה כבדה, הגוררת בעקבותיה לא רק מצוקה חומרית אלא גם, ובעיקר, ייסורי נפש.

אברהם, המגלם בחייו את חיי צאצאיו בני ישראל, "נבחר" על ידי ה' לשם הגלות. (אברהם עצמו התנסה בגלות במצרים!) ה' "ידע" את אבי האומה, כלומר הוא אהבו ובחר בו[273]. גם את זרעו אחריו "ידע" ה', אהבם ובחר בם; מבטו הבוחן

של ה' אינו מש מהם כדי שיוכל להשגיח עליהם היטב בחומרת הדין ובחסד הרחמים[274].

נמצאנו למדים שישראל נידונים להתייסר בגלות. הם "מוכרחים" לשאת את הגלות ולהשלים עמה; הם "אנוסים" לקבל על עצמם את הגלות ולתת השפעתם עליה. לכן "יעקב ירד מצרימה', אנוס על פי הדבור"[275], "ויגד שם" (במעמד של גד); ובדבות הימים, "וידעו המצרים (את צאצאיו), ויענום ויתנו עליהם עבודה קשה"[276]. "יעקב אבינו עליו השלום", כותב נועם אלימלך, "היה רוצה לתקן לישראל בגלות המר והמתיק הדינים"[277]. ברדתו מצדיימה, יעקב ביקש להקל על חומרת גזירות ה' ויחד עם זאת עסק בעבודת התיקון.

הדיאלקטיקה של הגלות: כפייה משמים וחירות האדם

הדיאלקטיקה של הגלות נעה על פני קשת רחבה. היא מיטלטלת בין שני קצוות, כאשר האחד הוא ההשגחה העליונה המחייבת, רצונו של ה' כי דיני שמים יישארו לפי שעה נשגבים מבינת אדם, מעל ומעבר להישג־ידו, בבחינת הכרח שטעמו נסתר[278]; ואילו הקצה השני הוא ההתגלות הגלויה של ה', רצונו כי הצדק האלקי הנדאה לעין יובן באופן מיידי, יהיה בהישג־יד, בידי אדם: "וַיַּדְרֵךְ לַמִּשְׁפָּט"[279]: אענישך במידה, בהתאם לחוק.

הקצה האחד של הדיאלקטיקה של הגלות, ההשגחה העליונה, הוא על־שכלי; הוא חובק־כל וצופן בחובו את תכניתו ארוכת הטווח של ה'; הוא מסתיד את השכר לצדיקים, את הטוב השמור להם בעתיד, בעולם הבא[280]. הקצה השני, ההתגלות, הוא גלוי לחלוטין; הוא מובן לאדם באופן חלקי בלבד ובמישדין גוזר עונש על חטאי האדם.

וכך הגלות ממוקמת בין ההשגחה העליונה המֻטה־היסטודית, שאין לה חקר, לבין התופעה של מציאות היסטודית שבמסגרתה מתנהלים חיי היום־יום של ישראל. הגלות ממוקמת בין כל־יכולתו של ה' לבין דפיונו ושבדידיותו של האדם, בין הדין הרחום והחסד המאושש של ה', לבין חידותו המוגבלת והמותנה של האדם.

לאמיתו של דבר, ה' שיווה לנגד עיניו את גלות ישראל לפני שישראל, בחירותם האנושית (שהיא עצמה תלויה בה' בודאה), נכנעו לפיתויי העולם (שאף הוא נברא על ידי ה'). חכמי ישראל, בלמדם זכות על ישראל, קורבן הגלות, העזו לטעון כי "אלהים, נודא עלילה", שופט עליון, ביקש לו "עלילות" – תואנות להאשים את ישראל כדי שיוכל לגזוד גלות על ישראל, עַם המגלה מידה דבה של נחישות דעת ודבקות במטרה בעוד חופש הבחידה שלו מצומצם מעיקרו[281].

אכן ה' צפה מראש את גלות ישראל עוד בטרם חטא ישראל ונתן בכך הצדקה לגלות[282].

הגלות היא גזידה שגזר ה' מלכתחילה. ה' גזד גלות על ישראל עוד בטרם הואשם איש מישראל בעבירה כלשהי על מצוות התודה ויצא חייב בדין[283]. זאת

ועוד: ה' קיבל את ההחלטה על גלות ישראל עוד בטרם קיבל ישראל את התורה. ה' הודיע על החלטתו לאב העברי הראשון, לאברהם אבינו, האדם[284] אשר היה נקי מחטא, על כל פנים מחטא שנעשה בכוונה תחילה[285], אף כי יש להודות כי "אדם אין צדיק בארץ אשר יעשה־טוב ולא יחטא"[286]. אדרבה, אברהם התבלט ברודו, כמו גם ביחס לדורות שקדמו לו[287], כ"ראש לכל הצדיקים"[288]. הוא, אשר היה "המאמין הראשון", שהדי עליו נאמר לראשונה "והאמן בה'", עתיד היה להיעשות ל"אבי המאמינים"[289], "ראש לכל מאמינים"[290]. כאמור, לאברהם הודיע ה': "ידע תדע כי־גֵר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועִנו אתם ארבע מֵאת שנה"[291]. כך הודיע ה' מראש ל"אב" המובהק, לאברהם (והוא "ראש לאבות"[292], המנחיל מידותיו לבניו ולבני בניו ולכל זרעו אחריו[293]), כי נגזר על צאצאיו לחיות בארץ נֵכר בתנאי שעבוד ודיכוי[294]. צאצאים אלה טרם נולדו ועל כן הם בחזקת חפים מפשע[295]. יתר על כן, בגוללו לעיני אברהם את חזון האימה החשכה הצפויה לזרעו במצרים, איפשר ה' לאברהם "האב" לדאות בצער הגלות ולחזות ברצף הגלויות שצאצאיו יצטרכו לעמוד בהן[296]. אברהם אבינו, האב המובהק, משתתף לא רק בצער בניו ובני־בניו, כפי שטבעי הדבר, אלא גם בצערם של כל צאצאיו "עד סוף הדורות"!

בשורת הגלות שנמסרה לאברהם, ולו בלבד, מושכת את תשומת לבו של המהר"ל, כשם שהסבה את תשומת לבם של חכמי התלמוד[297] ומפרשי התורה שקדמו למהר"ל. מדוע זה מצא ה' לנכון להעביר את המסר החמור הזה דווקא ל"אברהם אהבי"[298]? והנה, יש המטילים דופי באברהם על השאלה אשר העז להפנות אל ה' ביחס לארץ המובטחת: "במה אדע כי אירשנה"[299]. אברהם מציג שאלה זו דווקא אחרי שקיבל את האישור האלקי המפורש: "אני ה' אשר הוצאתיך מאור כשדים לתת לך את־הארץ הזאת לרשתה"[300]. אך האמנם יש לראות ב"שאלה" אשר הציג "המאמין הראשון" את התעדערות אמונתו בה' ואמונו בדבר ה'?

"במה אדע?", ביטוי בלתי־הולם זה – כאילו "חטא בפיו" של אברהם – מציין רצון, כה מובן ואנושי, "לדעת" אל נכון, בוודאות מוחלטת, את הצפוי לו ולזרעו. ובכל זאת רע הדבר בעיני ה'. הן ה' "בחר באברהם" דווקא משום ש"האמן בה'"[301].

ואכן שאלתו של אברהם מעוררת את תשובת ה': "ידע תדע" – דע לך בוודאות מוחלטת – "כי־גֵר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום ועִנו אתם"[302]. "במה אדע" ווכה אפוא למענֶה "ידע תדע", בבחינת מידה כנגד מידה – אך גם למעלה מזה. בתשובתו לא זו בלבד שה' משתמש במתכוון באותו פועל המופיע בשאלתו של אברהם; ה' חוזר על פועל זה ומדגיש אותו כדי להחדיר באברהם את עניין הגלות של בניו. ואכן התלמוד רואה בשאלתו הפזיזה של אברהם: "במה אדע", את אחת הסיבות לגלות צאצאיו של האב העברי הראשון: "מפני מה נענש אברהם אבינו ונשתעבדו בניו למצרים מאתים ועשר שנים? מפני שהפריז על מידותיו של הקב"ה, שנאמר: 'במה אדע כי אירשנה'"[303].

ואולם רובם של גדולי מפרשי התורה, כגון רש"י, רמב"ן, אברבנאל[304] וספורנו,

אינם דואים בשאלתו שמץ של התערערות האמונה מצד האדם אשר הרמב"ן כינהו בשם "שורש האמונה"[305]. חרף שאלתו הספונטנית, הם משבחים את האמונה התמימה והמוצקה, אמונה שלא על תנאי, מצד זה אשר ה' הזמינו להיות "תמים"[306]. הם אינם מודים באפשרות שהאמונה נחלשה ולו גם לרגע קט אצל "אדם גדול" זה, אחד מ"ענקי" האמונה. הם משתדלים להראות שבשאלתו האמורה לא ביקש אברהם מה' אות, כלומר הוכחה מוחשית להגשמת הבטחתו. (והרי לימים עתיד היה המלך חזקיהו לבקש מה' אות מעֵין זה ובכך "גרם גלות לבניו"[307]!)

הבטחת ה' סיפקה את אברהם. כאשר אברהם הציג בפני ה' את השאלה "במה אדע", הוא לא ביקש ממנו כל הסבר ביחס להבטחתו. אלא הוא ידע כי הבטחת ה' מוקנית בזכות ויש להיות ראוי לה[308]. השאלה "במה אדע" איננה משקפת ספק קל שבקלים, אף לא צל־צִלהּ של אי־וודאות, בלבו של אברהם אבינו ביחס לנאמנותה של ההבטחה האלקית. אם היה ספק בלבו, הרי זה נגע לזכותם של בניו. האם הם יוכיחו את עצמם כראויים להבטחתו הנדיבה של ה'? החשש בנוגע להתנהגותם הוא שנסך בלִבו אי־וודאות ואפילו חרדה. אברהם תמה אם בניו יהיו זכאים להחזיק בנחלת האבות מדור לדור. כמו כן התלמוד, האומר ש"אברהם נענש ונשתעבדו בניו למצרים" עקב הציגו את השאלה "במה אדע", גם מורה לנו ביחס לאברהם (באותו עמוד עצמו!) כי "אחזתו רעדה" ביחס לאמונתו הוא, אשר לא היה בטוח בה. הוא שאל את עצמו: "שמא יש בי דבר מגונה?!" אך איזה איש אמונה אמיתי יכול להעיד על עצמו כי דעתו נוחה מאמונתו ללא צל של ספק[309]?

יחד עם זאת, מפרשים גדולים אחרים של התורה, כגון המהר"ל, מוהד"ן (ר' נחמן מברסלב)[310], ובעל "מכתב מאליהו" (ר' אליהו אליעזר דסלר)[311], אינם מוציאים מכלל אפשרות החלשת־אמונה מסוימת מצד אברהם בשעה שהציג את השאלה האמורה. הם אינם מצדיקים אפוא בפה מלא וללא הסתייגות את ההתבטאות הבלתי־הולמת בפי אבי האומה, הוא אשר בגודל אמונתו חייב היה לשקול היטב את דבריו. לנוכח אמונתו היוצאת מן הכלל, אפילו סטייה קלה עשויה היתה להביא לידי תוצאות הרות־אסון לו ולזרעו אחריו. נמצאנו למדים שניתן ליחס את גלותם של ישראל לעבירה קלה שבקלות, להיסח הדעת של אביהם הקדמון.

הדיאלקטיקה של הגלות: מהתלמוד לתוספות.
מהמהר"ל לגאון מרוגצ'וב

המהר"ל חדר אל תוך סבך הדיונים הנרחבים בעניין דו־השיח בין אברהם לקונו (בר' טו), הכרוך בסתירות המזינות את הדיאלקטיקה של גלות ישראל, ופילס לו דרך מחשבה משלו בעניין גלות העם היהודי. כדרכו, המהר"ל עושה זאת במקוריות מרובה, אם כי קדמו לו פרשנים רבים, ובמיוחד בעלי התוספות בהערותיהם הממצות (שבת י ע"ב) ואברבנאל בדיוניו המקיפים. המהר"ל נשאר גדול המחשבה הדיאלקטית בעניין הגולה והגאולה, אם כי כה רבים מהוגי הדעות היהודים לאחריו, עד לגאון מרוגצ'וב, יגעו על אותו תחום בעייתי והעשירו אותו במחשבותיהם.

מחשבותיו של המהר"ל על נושא קשה זה עוברות לאורך כל כתביו ובמיוחד "נתיבות עולם", "באר הגולה" ו"פרושים לאגדות הש"ס". ואולם הוא מרכז את דבריו בעניין זה בספרו "גבורות ה'". שם הוא כותב במפורש: "ותוכל לומר שרעת רבותינו ז"ל כי ה' יתברך הביא את זרע אברהם בגלות מפני שלא היה אברהם מתחזק כל כך באמונה לכך הביא השם יתברך זרעו בגלות כדי שיקנו האמונה וידעו כח מעשיו שהוא עושה לאוהביו"[312]. במקום אחר המהר"ל מציין כי אדם המשנה את אמונתו ולו־גם בדבר קטנטן הריהו סוטה מאמונתו. אפילו אברהם, ראש לכל מאמינים, באמרו "במה אדע", "היה בדבר מה יוצא מן האמונה"[313]. ד' נחמן מברסלב מחזק רושם זה שמתקבל מדברי המהר"ל בציינו באותו הקשר: כאשר אברהם מעד באמונתו, היה זה דבר מכריע לירושת הארץ, כי הארץ תלויה באמונה טהורה[314].

ב"גבורות ה'" ממשיך המהר"ל ואומר: "ומה שהיקשה כי איך איפשר שיהי' אברהם נענש, והרי באברהם נאמר 'תקבר בשיבה טובה'[315] ולא תראה כל אלה, ואיך נאמר שהחוטא ימות בשיבה טובה ויישאר החטא לבניו שלא חטאו?"[316] – יש לתרץ זאת בכך שאברהם היה השורש והגזע של ישראל והכל נובע מההתחלה[317]. (בהקשר אחד הרמב"ן מציג השקפה רומה[318].) וכך מסביר זאת המהר"ל:

> ודע כי ראוי שיהי' העונש נמשך אל זרעו של אברהם בשביל אברהם, כי חסרון השורש יתגלה ויראה בענפים ביותר, כי זה עניין הענף שבו יתגלה כח השורש, ולפיכך חטא השורש יתגלה בענפים ביותר ממה שנראה בשרש עצמו.
>
> ועתה לא יקשה לך כי כ"כ שקול החטא זה של אברהם להביא עונש גדול על זרע אברהם. כי בודאי מצד עצמו ראוי שיהיה מתפרסם מציאות השם יתברך בעולם, כי מה היה נחשב העולם אם לא נודע ונתפרסם מציאותו יתברך בעולם, רק שצריך חטא מה להוציא דבר אל הפעל, דסוף סוף היה שיעבוד וצרה ואין זה בלא חטא... ודבר כזה אין צריך רק חטא מעט וקטן להכריע[319].

השל"ה הקדוש, ולפניו כבר רש"י, אמרו את אותם הדברים[320], דהיינו, כי גזירה תצא לפועל בכל מקרה. אך מאחר ואין ייסורים ללא עוון, היה זה הכרחי, מציינים אברבנאל והמהר"ל, שייעשה חטא כלשהו, ואפילו קל שבקלים, כדי להביא את הגלות[321].

אכן הרמב"ן, המכנה את אברהם בשם "שורש האמונה", מוצא באבי האומה, אף כי עמד במבחן האמונה "עשר פעמים", כמה שגגות ללא כוונה רעה, אשר בכל זאת יכלו לעורר, ואפילו להצריק, את הגלות שנגזרה על צאצאיו. לדוגמה, החטא שחטא אברהם בשגגה בירדו מצריימה מרצון, בגלל הרעב ששרר אז בארץ כנען (אברהם לא האמין דַיו בה', לא בטח בה' "הזן את העולם כולו"), סיפק את המניע לגזוד על זרעו גלות מאונס *במצרים*[322].

וכך היסח הדעת, גישה בלתי הולמת, תנועת גוף ללא מחשבה, סעודה מאולתרת,

בכי חינם[323], בדיוק כמו חטא חמור, כגון חטא המרגלים, אשר בשובם מארץ כנען הפגינו חוסר אמונה בוטה בהבטחתו ובכוחו של ה'[324] – התנהגות תמימה לכאורה ועבירות לאומיות חמורות, אלה גם אלה עשויים להביא את עונש הגלות ולגרום "בכיה לדורות"[325].

למעשה, אומר המהר"ל, "היה ראוי הגלות והשעבוד לישראל... שכאשר לא היו ישראל בשלמות... לפיכך השעבוד ראוי מצד עצמו, ומעט החטא מכריע דבר שהוא ראוי מצד עצמו"[326].

* * *

התורה מספרת כי משחזרו המרגלים למדבר מארץ כנען ובפיהם דיבת הארץ, "ותשא כל־העדה ויתנו את־קולם ויבכו העם בלילה ההוא"[327]. אותו לילה, לפי המסורת, ליל תשעה באב היה. באותו יום עצמו מאות בשנים לאחר מכן, אירע חורבן בית המקדש הראשון והשני.

התלמוד והמדרש מפרשים את הפסוק המציין את בכי העם במלים אלו: "ואמר להם הקב"ה: 'אתם בכיתם בכיה של חִנם לפני; אני אקבע לכם בכיה לדורות'. ומן אותה שעה נגזרה על בית המקדש שתתחרב כדי שיגלו ישראל לבין האֻמות. שכה"א 'וישא ידו להם להפיל אותם במדבר: ולהפיל זרעם בגוים ולזרותם בארצות'". ומסכם המדרש: "נשיאות יד (היד החזקה) כנגד נשיאות קול (קול ענות חלושה)"[328].

איזו השתלשלות אירועים ואיזו שותפות גורל בין הדורות! "דור המדבר" נשא באשמה לפני ה' בתאריך מדויק וחטאו היה הגורם לא רק לעונש שהוטל עליו בו ביום אלא גם לגזירת עונשם של הדורות הבאים[329]! עם זאת, דורות אלה יהיו אשמים דיים[330] בפני ה' עד כי "יצדיקו" את ההחלטה שנקבעה בנוגע להם: "בניך חטאו וגלו!"

"פֹּקֵד עוֹן אבות על בנים" נאמר במקרא והתלמוד מדייק: על בנים "האוחזין מעשה אבותיהם בידיהם"[331]. מערכת היחסים בין הקב"ה לעם ישראל עומדת בעֵינה מדור לדור.

ההיסטוריה של ישראל, "גוי קדוש", היא תמיד, בכל תקופה ותקופה של קיומו, היסטוריה מקראית, היסטוריה קדושה.

אם נחזור עתה לסיבות הראשוניות לגלות, המהר"ל[332] שואל שאלה זו: האם ניתן לומר כי ישראל גלה מארצו בגלל החטא שחטאו אחי יוסף במכרם אותו (בר' לז)[333]? או שמא יוסף עצמו הוא שעודד את תגובתם החריפה של אחיו כנגדו? והרי תגובה זו סופה שהביאה לכך שהם מכרו אותו לישמעאלים והללו לקחוהו למצרים. וכך, מעיר השל"ה הקדוש, "ירידת יוסף למצרים היתה תחילת הגלות במצרים"[334]!

התלמוד מדגיש שגם עבירות קלות גוררות תוצאות חמורות. בהקשר זה הוא מזהיר את ההורים להתייחס לילדיהם באופן שוויוני וללא הפליה: "לעולם אל ישנה אדם בנו בין הבנים". כתימוכין לדרישה זו[335] התלמוד מביא כדוגמה את היחסים בין יעקב לבין יוסף ואחיו ואומר: "שבשביל משקל שני סלעים מילת

שנתן יעקב ליוסף יותר משאר בניו נתקנאו בו אחיו ונתגלגל הדבר וירדו אבותינו למצרים (לגלות)". "ואולם", אומר המהר"ל "כאשר האדם ידקדק בזה לומר שישראל באו בגלות בשביל מכירת יוסף, ימצא שזה הפך משמעות הכתוב, שהקדוש ברוך הוא אמר לו לאברהם קודם לידת השבטים (בר' טו יג) 'ידוע תדע כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם ועבדום וענו אותם ארבע מאות שנה'". בעלי התוספות כבר קבעו אותו הדבר בהקשר עם הקטע מהתלמוד שהוזכר לעיל; הם כתבו: "ואע"ג דבלאו הכי נגזר"[336], שאפילו לא הפלה יעקב בין בניו, הגזירה כבר היתה קיימת. המהר"ל מצטט את התוספות ומוסיף בפירושו על הקטע האמור בתלמוד: "וכל מי שיש לו עינים לראות יראה, כי סבת המכירה כדי שיבא לירידת מצרים... והנה היה השעבוד של מצרים סבה למכירה לא שתהא המכירה סבה לשעבוד"[337]. והמהר"ל עומד על כך ביתר דיוק: "אם כי כבר ניתנה גזירת השם יתברך שישראל ישועבדו על ידי האומות, הוא שלח לפניהם אדם אחד, את יוסף, אשר היה עליו להימכר על ידי אחיו עד אשר דבר ה' יתגשם"[338]. וכבר לפני המהר"ל העיר רש"י שיוסף "נשלח" אל אחיו "לקיים גזירתו (של הקב"ה) שיתגלגל הדבר וירדו ישראל למצרים (לגלות)"[339]. יכולים אפוא לראות, ממשיך המהר"ל, שהמכירה (של יוסף על ידי אחיו) נעשתה לצורך הירידה (של ישראל) למצרים, כמו שחז"ל אומרים לנו בתלמוד[340] בפירושיהם לפסוק בתורה[341]. "והנה היה השעבוד של מצרים סבה למכירה (מכירת יוסף לישמעאלים על ידי אחיו) לא שתהא המכירה סבה לשעבוד"[342]!

הגאון מרוגצ'וב, ר' יוסף ראזין, גדול המחשבה ההלכתית, עוזר לנו להגדיר את יחסי הגומלין בין חופש ההחלטה המוחלט של ה' לבין חופש הפעולה של האדם[343]. קיימת מערכת יחסים הדדית בין הדטרמיניזם העל־רציונלי של ההשגחה העליונה של ה', *היודע* הכל, לבין הדטרמיניזם הטבעי והרציונלי למדי של האדם, *השואף לדעת* הכל. שני הסוגים של הדטרמיניזם שייכים לעולם החירות. הם מתגלים לא רק ברמה ההיסטורית אלא גם במישור ההלכה, המישור של הקיום המעשי והמוסרי של התודה בחיי היום־יום, עד לפרטי הפרטים של החיים.

בחיי היום־יום קורים מקרים שונים. המעורבים בהתרחשויות אלו רואים בהן עניין אישי ומשפחתי לגמרי. הם מבחינים רק במשמעותן המיידית. מאידך, בפרספקטיבה של ההשגחה העליונה הנסתרת שמעבר להשגתו של האדם, אותם אירועים מקריים נועדו למלא תפקיד היסטורי מכריע, כי הם נוגעים להיסטוריה של ישראל, ומעצם עובדה זו יש להם השלכות כלל־אנושיות. כך יש להתייחס אל המקרה של יוסף – הוא אשר הוריד את ישראל למצרים:

> היה הקב"ה מבקש לקיים גזירת ידוע תדע. והביא עלילה לכל דברים אלו כדי שיאהב יעקב את יוסף וישנאוהו אחיו וימכרו אותו לישמעאלים... יוסף הורד מצריימה – אל תקרי הורד אלא הוריד את אביו והשבטים למצרים... הקב"ה היה מבקש לקיים גזירת ידוע תדע והביא עלילה לכל אלו הדברים וירדו למצרים ופרעו את השטר[344].

כדי להמחיש את השקפת עולמו לגבי ההיסטוריה היהודית, המדרש לוקח את אחד מסיפורי יוסף כמוטיב. וזה הסיפור (בר' מג א־ו):

> והרעב כבד בארץ: ויהי כאשר כִלו לאכל את־השֶבר אשר הביאו ממצרים ויאמר אליהם אביהם שבו שִברו־לנו מעט־אֹכל: ויאמר אליו יהודה לאמר העֵד הֵעֵד בנו האיש לאמר לא־תראו פני בלתי אחִיכם אתכם: אם־ישך משלח את־אחִינו נרדה ונשברה לך אכל: ואם־אינך משלח לא נרד כי־האיש אמר אלינו לא־תראו פני בלתי אחיכם אתכם: ויאמר ישראל למה *הרעתם לי* להגיד לאיש העוד לכם אח.

על בסיס מקראי זה המדרש מפתח את נושאו ואומר:

> הוא אומר לנו דברים של אמת ואנו משיבין אותו דברים של בטלה. "ויאמר ישראל למה הרעותם לי" וגו'. מעולם לא אמר יעקב אבינו דבר של בטלה. אלא כך אמר הקב"ה: אני עוסק להמליך את בנו במצרים והוא אומר למה הרעותם לי. הוא דהוא אמר (ישע' מ כז): "למה תאמר יעקב ותדבר ישראל נסתרה דרכי מה' ומאלהי משפטי יעבור"[345].

מעוגמת הנפש ה"דגעית" של יעקב הבא־בימים ומהתלוננותו "היום" עתידות היו להיוולד שמחותיו הגדולות של "המחר". יעקב לא ידע זאת, ובעיקר נעלם ממנו שהמקרה המשפחתי של מכירת יוסף היה ראשיתן של התפתחויות היסטוריות גדולות. הוא עתיד היה ללמוד על כך, מתוך שמחה, רק כאשר רוח הקודש שרתה עליו: "ותחי רוח יעקב אביהם"*.

ובכל זאת מה רב ההבדל בין האופקים האנושיים המצומצמים לבין אופקיו רחבי־הידים של ה'! מה גדול השוני בין ה"סובייקטיביות" המאפיינת את עוגמת הנפש וקורת הרוח של הארם, הנעלמות כלעומת שבאו, לבין ה"אובייקטיביות" של התקוות לישועת־עולמים אשר ה' מטפח לטובתו של האדם המובהק, והוא ישראל!

ושוב המדרש, בעזרת דוגמה מהמקרא וכמקורם באופן אירוני, מגלה לנו את הצד הרציני של תפישותיו ההיסטוריות־פילוסופיות. דוגמה זו לקוחה מאפיזודה מקראית אשר לפי התלמוד וגדולי מפרשי התורה שורבבה במתכוון[346] בעיצומו של סיפור המעשה ברבר ירידת יוסף מצריימה והנסיונות הראשונים שעמד בהם בארץ הפרעונים. בין שני פרקים העוסקים בקורות יוסף במצרים משובץ פרק לח של ספר בראשית. פרק זה מספר עובדה שהיא לכאורה "לא רלוונטית". יהודה (שלימים מלא תפקיד חשוב ב"גילוי" יוסף אחיו, שנמכר לישמעאלים ועלה לגרולה במצרים),

* "ותחי רוח יעקב אביהם" (בר' מה כז). והרמב"ם מעיר: "ואמר המתרגם: 'ושרת רוח נבואה (בתרגום אונקלוס: "רוח קודשא") על יעקב אבוהון'. ולשון החכמים (שבת ל ע"ב; פסח' קיז ע"א): אין הנבואה (ובגמרא: "שכינה") שורה לא מתוך עצלות ולא מתוך עצבות – אלא מתוך שמחה (בגמרא: "דבר שמחה של מצוה")" (שמונה פרקים, פרק ז'). ראה אדר"נ ל.

פוגש בתמר. מפגישה זו עתידה לצמוח שושלת יוחסין המביאה במישרין ללידתו של דוד, המלך המשיח, אביו הקרמון של משיח "בן דוד"[347].

במהלך פגישה חטופה זו יהודה "חטא בשוגג"[348]. תמר חטאה מתוך כוונה טובה: "לשם שמים נתכוונה"[349]. ה' צופה במעשיה ואפילו "מקל"[350] על פעולה אנושית זאת שנעשתה מתוך רצון חופשי כי ה' יודע מה תהא אחריתה: "מלכות בית דוד", "המלך־המשיח"[351].

"ויהי בעת ההיא וירד יהודה מאת אֶחיו..."[352]. כך פותחת התורה בפרק המספר אורות הפגישה בין יהודה לתמר "בעת ההיא". והמדרש מעיר:

> "אנכי ידעתי את המחשבות" (ירמ' כט יא). שבטים (ראשי השבטים, דהיינו בני יעקב) היו עסוקים במכירתו של יוסף ויוסף היה עסוק בשקו ובתעניתו... ויעקב היה עסוק בשקו ובתעניתו. ויהודה היה עסוק ליקח לו אשה. והקב"ה היה עוסק בורא אורו של משיח. "ויהי בעת ההיא וירד יהודה מאת אחיו...". "בטרם תחיל ילדה" (ישע' סו ז). קודם שלא נולד משעבר הראשון נולד גואל האחרון[353].

"ויהי בעת ההיא", כאשר יהודה היה עסוק בהתריינות ברבר יוסף, נוצרה לא רק הגלות אלא גם הגאולה. אכן "בעת ההיא", אחרי פגישתה עם יהודה, ילדה תמר את פרץ, אביה הישיר של שושלת דוד[354].

האמור לעיל הוא דוגמה לפעילות הגומלין בין ההשגחה העליונה, הרואה למרחוק ופועלת מתוך חופש גמור, לבין האנושות, שניחנה בטווח ראייה קצר ופועלת מתוך חופש בחירה מצומצם. חרף הניגודים המהותיים, שיתוף הפעולה ההדדי מביא את הגאולה.

* * *

אין תימה שהמהר"ל מרחיק לכת בטיעונו אודות הגזירה. המהר"ל מבסס אותו על אותם מקומות בתלמוד המאפשרים להגיד כי התקיימותה של גזירה אחת, תכניתו של ה', עשויה להצדיק את יציאתה לפועל של גזירה אחרת, אשר על פיה ישראל יחטאו לכאורה כדי שיעשו תשובה[355]. כי בעשותו תשובה, ישוב עם ישראל אל הבורא כשהוא "מחודש", "מתעלה" ו"קדוב" יותר אליו[356]. במקרה זה, מעשה החטא הוא מה שהתלמור מכנה בשם "מצווה הבאה בעבירה"[357], או "גדולה עבירה לשמה" – עבירה שנעשית בכוונה טובה.

אך עבירה מעֵין זו אינה אלא "מתחזה כחטא"; אין היא חטא ממשי, כפי שהוכיחו המקובלים הגדולים, ובמיוחד האר"י הקדוש ורבי משה אלשיך (המכלילים את פגישת יהודה ותמר באותה קטיגוריה)[358], והתלמור כבר קבע קודם לכן כי האומר שישראל (וכמה מהמפורסמים בבני ישראל, לרבות דוד) חטאו, "אינו אלא טועה". כי לא חטאו ישראל "אלא ליתן פיתחון פה לבעלי תשובה"[359].

מכל מקום, הגזירה אשר גזר ה' על ישראל והוא "אסור בשבועה"[360] לקיימה, אינה בהכרח בעלת אופי מכאיב, כגון הגליה; היא עשויה גם להיות נעימה[361]. אם בוחנים אותה מבחינת טובתם הכוללת של ישראל והעולם ומתבוננים בה

מנקודת המבט של הגאולה האחרונה, הגזירה אינה צופה לישראל רק עונשים קשים כגון הגלות; למעשה היא טומנת בחובה – מעצם העובדה – גם צעדים של חסד והגנה המביאים לידי גאולת האדם, גאולת ישראל וגאולת ארץ ישראל[362].

וכך ה' מכריז בפני ישראל: "מה אעשה? כבר גזרתי גזירה עליכם שאתם תהיו בניי;"[363] וביחס לארץ ישראל ה' מכריז בפני אברהם: "לזרעך נתתי את הארץ הזאת"[364]. המדרש מנתח את כוונתה של הבטחה זו ומוצא: "אף מאמרו של הקב"ה מעשה. לזרעך אתן את הארץ הזאת אכ"כ אלא לזרעך נתתי את הארץ הזאת" – כבר נתתי אותה להם והיא שלהם[365].

ואף על פי כן גזירה זו משמים, שדומה שהיא גזירת עולם, גזירה סטטית, שאין להזיזה ממקומה, בהיותה מייצגת את שבועת ה'[366], גזירה זו נעשית דינמית כאשר היא באה במגע עם האדם, עם ישראל, כי מעצם מהותה חייבת היא "להניח לדברים להתגלגל". ואכן הבורא חנן את האדם במתנת החירות כדי שישתמש בה, ולו גם כדי לצאת כנגד גזירת ה': מבטלין גזירה!

גזירה מן השמים וכוח הבחירה עלי אדמות

הגלות היא אפוא גזירה, "חתך" שה' עושה בגופו של ישראל. ה' חקק את גזירת הגלות בבשרו של ישראל כשם שאות הברית, בריתו של אברהם אבינו, האות שהוא סמל לאמונה התמימה של אברהם, חקוק בבשרו של היהודי, וכשם שמאבקו של יעקב עם המלאך והעלאתו לדרגת "ישראל" שָׂשָׂה וַיּוכל הוטבעו בגופו בדמות צליעתו על הירך[367]. ה' קובע את תנאי הברית, את הגזירה, במידת הדין והרחמים כאחד וטובע אותם ברוחו החזקה של ישראל, המחושלת בידי הבורא. את הגזירה הנחרצת ה' "חורץ" בעם ישראל, הלוא הוא "הצור ישראל", שנחצב בכור מחצבתו של ה', "צור ישראל", וניתן בו הכוח לסבול "חתך" מכאיב זה, פגיעה קשה זו שנעשתה בגופו, ולהתמודד עם הרעות אשר ה' חושף אותו אליהן. ה' מתאים את הגזירה לכושר העמידה של העם בנסיבות השונות של הגלויות. כי ה' בעצמו חנן את עם ישראל ביכולת העמידה וההישרדות עם היבראו, משעה שתופעת הגלות נקבעה בסדר הבריאה – "אלהים הֵבין דרכה והוא ידע את־מקומה"[368].

ודאי, ה' מכיר את האדם, כי הוא ברא אותו; ה' מכיר את ישראל, כי הוא ברא אותם; ה' "מבין" ו"משגיח" אל כל מעשיהם, מעשים אשר "הרשות נתונה" להם לעשותם[369]. אך בעשותו את האדם, בבראו את ישראל, ה' החדיר בו את ההכרה כי הוא "יחיד במינו בעולם"[370], בהיותו ניחן ברצון חופשי[371]. על הרשות הנתונה לכל אדם כותב הרמב"ם את הדברים האלה:

> אם רצה להטות עצמו לדרך טובה ולהיות צדיק הרשות בידו. ואם רצה להטות עצמו לדרך רעה ולהיות רשע הרשות בידו... אל יעבור

במחשבתך דבר זה שאומרים טפשי אומה"ע ודוב גולמי בני ישראל שהקב"ה גוזר על האדם מתחלת ברייתו להיות צדיק או רשע. אין הדבר כן אלא כל אדם ראוי לו להיות צדיק כמשה רבינו או רשע כירבעם... ואין לו מי שיכפהו ולא גוזר עליו... אין הבורא גוזר על האדם להיות טוב ולא להיות רע. וכיון שכן הוא, נמצא זה החוטא הוא הפסיד את עצמו[372].

אל דברי הרמב"ם, בעל הרעה הצחה, בשבח כוח הבחירה של האדם מצטרף החסיד הנלהב רבי יעקב יוסף מפולנאה, תלמידו של הבעש"ט, מייסד התנועה החסידית. מחברו הנודע של "תולדות יעקב יוסף" קובע גם הוא כי "כוונת משה רבינו ע"ה שיזכו כל ישראל למדרגה שזכה מרע"ה"[373] (וזאת מבלי שיגיעו למדרגת הנבואה של משה, מדרגה שאיש אינו יכול להגיע אליה[374]).

קביעתם הנועזת של הרמב"ם ושל בעל ה"תולדות" משקפת את עקרון השוויוניות הטבוע ביהדות. כפי שכבר הרגיש ר' משה אלשיך, הרת היהודית אינה מסתפקת במציאותן של "רמויות קדושות", המקרינות מזוהר קדושתן על הקהילה היהודית, אלא דורשת כי כלל הציבור, "כל עדת בני ישראל", יהיו "קדושים"[375]. אך מעל לכל, הקביעה האמודה מאשרת כי עקרון חופש הבחירה הוא יסוד היסודות של התורה, החוזרת ואומרת: "ראה אנכי נתן לפניכם היום ברכה וקללה: את הברכה אשר תשמעו אל־מצות ה' אלהיכם אשר אנכי מצוה אתכם היום: והקללה אם־לא תשמעו אל־מצות ה' אלהיכם..."[376]. עיקרון זה מאפיין את התפישה המוסרית של התלמור, לפיה "הכל בידי שמים חוץ מיראת שמים"[377].

והנה אפילו הרמב"ם, דוברה המובהק של השקפת העולם היהודית, המעלה על נס את הרצון החופשי של האדם, מכיר בכך שבדמה הציבורית־לאומית של *עם* ישראל, חופש הבחירה מוגבל ביותר. כרופא ופסיכולוג, גם אין הוא מתעלם מהעובדה שבתחום הפרט, הרצון החופשי יכול להיות מושפע באופן רציני מגורמים הטבועים באדם מלידה ומהשפעות חברתיות[378]!

עם כל זאת, הגזירה קיימת. ה' טבע אותה עמוק בחיי עמו והיא נותנת את חותמה הכבד על קיומו של ישראל. ב"אגרת תימן", האיגדת ששלח הרמב"ם ליהודי תימן, הוא טוען בתוקף כי הגזירה קובעת את גורלו של ישראל; היא נגזרה עליו מראש. באיגרת זו הרמב"ם מביא אור ונחמה לאחיו המאמינים הנאבקים בחשכת המצוקה אך אין הוא מסתיר מהם – אדרבה, הוא מדגיש בתוקף – את חומרתה של הגזירה ואת השפעתה על חיי עם ישראל; הגזירה היא המבטיחה את הגאולה מחבלי הגלות.

הרמב"ם, איש השכל המפוכח, מלמד זכות על גזירת הגלות באותו להט דגשות הפורץ מדבריהם של חכמי־קבלה כגון ר' יהודה הלוי, ר' משה אלשיך והבעש"ט ביחס לגלות.

ודאי, הגזירה קבועה במקומה בבחינת "גזר דין שיש עמו שבועה". היא עומדת בעינה. כך אנו למדים מחז"ל[379]. לכן ישראל חייב להשלים איתה. ולמעשה ישראל

עומד בגזירה, ובמיוחד בגזירת הגלות, באומץ־לב ובאצילות נפש. אך התנאי לגזירה, כך מלמדים אותנו חז"ל בעקבות הנביאים, הוא שישראל יעסוק לא רק בשאלת לידתה ה"נסתרת", המֻטה־היסטורית של גזירת הגלות אלא גם במניעים ההיסטוריים ה"גלויים" אשר עודדו אותה; כירמיה הנביא, על ישראל לשאול את עצמו "על מה" – על מה זה ולמה קורה לנו כדבר הזה? וכחז"ל עליו לשאול את עצמו "מפני מה" ו"לשם מה" – לאן כל זה עתיד להביא אותנו[380]? בהכירו בכך שיש סיבה ותכלית לכל מה שקורה לישראל; בגלותו עניין עד בכך; בגלותו מעורבות בעניין זה באופן מודע ובלתי מודע; בשאלו "מה לך"[381] – בכל אלה היהודי מפעיל את רצונו החופשי אפילו ביחס לגזירה. כך אפשר ליישב את הסתירה למראית עין בין טיעונו של הרמב"ם בדבר מרחב הרצון החופשי של היהודי כפרט (כפי שהרמב"ם מפתח את הנושא ב"שמונה פרקים", ב"יד החזקה" וב"מורה נבוכים") לבין טיעונו בדבר הרצון החופשי המוגבל של כלל הציבור היהודי (כפי שהוא מציג זאת ב"אגרת תימן").

אמנם חז"ל, ובראשם רבי יוחנן בן זכאי, מורים להיכנע לדוע הגזירה, ובמיוחד לגזירת הגלות; ברומה לירמיה הנביא הם דורשים מהעם היהודי שלא לצאת בכוח כנגד שלטונם של מדכאיהם. כל עוד אלה מאפשרים להם לעסוק בתורה ובמצוות, על העם היהודי להכיר בחומרתה של ה"שבועה" משמים[382] בנוגע לפזורת ישראל בין העמים – שהיא זמנית בלבד, ולו גם ממושכת; החכמים ממליצים כי ישראל יראו ב"שעבוד מלכויות" גזירה משמים: "אומה זו מן השמים המליכוה"[383].

ואולם החכמים מלמדים גם כי גזירת ה' איננה עומדת בסתירה גמורה לרצון החופשי של האדם ואיננה מבטלת אותו לגמרי. על־כן האדם, ישראל, שומר על זכותו לעסוק במעשים רוחניים העשויים להביא את הגאולה. ואם כך הדבר ביחס לגזירה על היחיד, לא כל שכן ביחס לגזירה על הציבור. "גזר־דין של ציבור אינו נחתם ואע"ג שנחתם, נקרע"[384].

כי הציבור, הודות לעושר האישים המרכיבים אותו, ובעיקר הודות לתכונות הטבועות בו, מסוגל לחולל את התשובה באופן בלתי צפוי. תשובת הציבור מבטלת את תוקף הגזירה בשללה ממנה את שעת הכושר ההיסטורית המיידית המחייבת את הוצאתה לפועל של הגזירה.

אכן היחיד מגלה קושי רב יותר במציאת הדרך לתשובה מאשר הציבור, אשר צבר נסיון ממושך ביחסים עם אלקיו. יתרה מכן, תפילת הציבור מתקבלת ביתר רצון על ידי ה' מאשר תפילת היחיד[385]. כלל ישראל, כציבור, כעֵדה, הוא המעיד ברבים על מציאות ה', מקדש את שם ה'[386] ומכריז על מלכותו בעולם. ה' נִגלה לכלל עם ישראל, לעדה כולה, כדי לתת להם את התורה; ובעם ישראל שהתכנס כאיש אחד לרגלי הר סיני כבר נכללו כל דורות העתיד של ישראל[387].

הגזירה אינה עומדת אפוא בסתירה גמורה לרצון החופשי. זו הסיבה מדוע אפילו כשהמרובר ביחיד, גם לאחר שנחתמה הגזירה והוצא גזר הדין, עדיין ניתן לרכך אותה ("להמתיק את הדין בשורשו"), לדחות אותה ולהסיר אותה. מעבידין,

מבטלין ומקרעין את רוע הגזירה. הוא יתברך שגזר את הגזירה מוכן גם לבטלה[388].

ניתן לשקול את האפשרות לבטל את רוע הגזירה בבית דין של מעלה רק אם המניעים לביטול הם בעלי תוקף. אם האדם, דהיינו ישראל, השתמש בכנות באמצעים העומדים לרשותו כדי להעביד או לבטל את הגזירה, ניתן לדון בכך בעולם של מעלה ולקוות לכך בעולם של מטה. מהם אמצעים אלה? תפילה, צדקה – לרבות צדק – ובעיקר תשובה[389]. החזרה בתשובה מַתנה את התפילה והצדקה וכוללת אותן; היא המולידה אותן והיא המביאה אותן לידי גמר מוצלח. לתפילה ולצדקה יש ערך רק אם ישראל קיבלו אותן על עצמם וקיימו אותן כחלק בלתי נפרד משאר מצוות התורה. החזרה בתשובה היא אפוא עניין עיקרי ומוחלט; הודות לתשובה ניתן לחולל "שינוי"[390] בגזירה ו"היפוך" בקללה[391].

אך אין לראות בחזרה בתשובה רק שיפור וכינון מחדש של יחסי האמון בין האדם, ישראל, לבין הבורא. התשובה נועדה בעיקר לשפר ולכונן מחדש את היחסים בין אדם לחברו, בין היחיד לציבור. החזרה בתשובה אל ה' קודמת ומאשרת את התפייסותו של האדם עם זולתו, עם מי שנקרא לשמש כרעו ושותפו, בהיותו גם הוא נברא בצלם. ללא התפייסות אנושית זו, התשובה היא לא רק בלתי שלֵמה, אלא גם נטולת כל ערך. אין זו כלל חזרה בתשובה אל ה'. כי ה' עצמו מייחס חשיבות מרובה יותר להתפייסות בין בני האדם מאשר להתפייסות בין האדם, ישראל, לבוראו. ה' התנה את זו האחרונה בראשונה. סדר עריפות זה בולט בריבוי התשובה של יום הכיפורים[392], אך גלוי גם בתחום היחסים בין ישראל וארץ ישראל לבין אלקי ישראל[393]. "שנאת אחים", השנאה שרחשו בני יעקב כלפי יוסף אחיהם, היא העילה לגלות הראשונה של ישראל במצרים. לעומת זאת, גלות בבל בעקבות חורבן בית ראשון בירושלים הוגבלה בזמן: "ניתן להם זמן"; היא ארכה רק שבעים שנה[394], כי אף על פי שבני ישראל פגעו בה' בארצו, הם התייחסו זה לזה בצדקה ובחסד. גלות אדום בעקבות חורבן בית שני היא הארוכה ביותר: "לא ניתן להם זמן"[395], כי היא נגרמה בגלל "שנאת חינם"[396] שנתגלעה בקרב היהודים בארץ הקודש.

תשובה שלֵמה, המתבטאת בהתפייסות עם ה' ביוזמת האדם והתפייסות עם הבריות הודות לה', מהווה את הביטוי העליון של חירות האדם. היא מעוררת את האהבה: אהבתו של הארם לה' ואהבתו של האדם לבריות הודות לה'. תשובה כזאת מסוגלת להשפיע על הגזירה, בין במישור האישי של יחסי היחיד עם ה' ובין במישור הציבורי של יחסיו של עם ישראל עם ה'. התשובה שעשה המלך חזקיהו בעקבות תפילה וצדקה משמשת כמופת בעיני חז"ל[397]. היא שינתה את הגזירה בנוגע לחזקיהו ולחייו; היא שינתה את הגזירה בנוגע לעמו של חזקיהו ולישיבתו לבטח בארצו. התשובה האריכה את חיי המלך ומנעה את גלות עמו.

אם כי הגלות היא גזירה מראש, תמיד אפשר למנוע אותה. לאמת זו מכוונות תוכחותיה של התורה והאזהרות שהפנו הנביאים לעם ישראל במראה־עין ובמִשמע־אוזן[398]. באמצעות פניותיהם של צריקים אלה אל ישראל, ה' מתרה בעמו

על הצפוי להם ומדרבן אותם לעשות לדיכוך הגזירה כדי למנוע פודענות. "שינוי מעשה"[399], שינוי הכיוון שהאדם מתווה למעשיו, עשיית מעשה לשם שמים, כל אלה עשויים להביא לשינוי הגזירה.

וכך התגלותה של הגזירה, הפומבי שניתן לאותו גזד דין נסתר, אינה נותנת לגיטימציה להרמת ידים, לגישה סבילה של "נחיה ונראה", או "שב ואל תעשה". אדרבה, זוהי הזמנה לפעולת הצלה[400]. התורה אומרת זאת במפורש: "על אשר עזבו את־ברית ה' אלהי אבתם אשר כרת עמם בהוציאו אתם מארץ מצרים... ויתשם ה' מעל אדמתם באף ובחמה ובקצף גדול וישליכם אל־ארץ אחרת... הנסתרת לה' אלהינו והנגלות לנו ולבנינו עד־עולם *לעשות* את כל דברי התורה הזאת"[401].

התשובה עשויה לזרז או לעכב את בוא הגלות, כך שהיא תתקיים בתנאים פחות חמודים מאלה שהיו בכוונת הבורא. אך משיצאה הגזירה לפועל והחלה הגלות, הזכות שמתגלגלת על ידי התשובה יכולה להקל על עול השעבוד בגולה; בכוחה לקצר את משך הגלות כפי שתוכנן מלכתחילה (מאלפת הדוגמה של עבדות מצרים) ובכוחה להחיש את בוא הגאולה[402]. אם זכה ישראל – אם ישראל יזדככו לפני המועד הצפוי, ויימצאו זכאים לגאולה – יבוא המשיח "היום, אם בקולו (בקול ה') תשמעו"[403], כך מבטיחים חכמי התלמוד.

הגזירה משמים בנוגע לגלות כפופה, אם כן, לתנאים ולסייגים שכופה עליה הרצון החופשי של האדם. זוהי גזירה שהיא מותנית, גזירה תלויה ועומדת – "זכות תולה"; למרות כל־יכולתה, היא תלויה בחירות האנושית השברירית. זוהי אפוא גזירה שאינה נוקשה וסטטית, אלא פתוחה ליוזמה הדינמית של ישראל, ובמיוחד ליוזמתו של מי שמייצג במהותו את ישראל, והוא הצדיק.

וכך ה' נוטה לא רק להסיר את רוע הגזירה אלא אף להיכנע לגזירה שמקורה באדם, גזירת הצדיק (וגזירת היהודי הפשוט השומר שבת בדקדקנות ובשמחה, כמו גם גזירתו של היהודי הפשוט המקיים על כל פרטיה מצווה אחת ויחידה)[404].

"אפילו הקב"ה גוזר גזירה הוא (הצדיק) מבטלה", אומרים חכמי התלמוד[405]. צדיק זה מצליח, כביכול, "להיות מושל" על ה'! (זו היתה שאיפתו של הצדיק החסידי רבי לוי יצחק מברדיצ'ב[406], מסנגר נלהב של העם היהודי במצוקתו, שהיה נוהג לשטח את טענותיו בפני ה' ו"לחייב" אותו[407] לכבד את הבטחותיו לעמו ישראל!)

מה מפתיעה היא הדיאלקטיקה של גלות ישראל!

מחד, גלות זו מייצגת את גזירת ה', גזירה שנעשתה מתוך מבט קדימה לתפקיד השליחותי, התעודתי[408], של גלות ישראל: עם ישראל יושב בגולה כדי שהעולם ילמד באמצעותו, באמצעות הדוגמה המופלאה של חייו והתנהגותו, כיצד להגיע להכרה ברורה יותר של מציאות האל, בורא העולם, ולהבנה עמוקה יותר של אופן התערבותו בהיסטוריה האנושית. גלות ישראל מייצגת אפוא צורך אוניברסלי – היא "הוצרכה", כדברי האד"י הקדוש; עם ישראל חייב להיות מפוזר בין העמים כדי שהללו יקלטו באופן מיידי את מציאותו ונוכחותו של ה'.

מאידך, הגלות מייצגת את העונש שה' הטיל על ישראל. ה"אדמו"ר", מחבר "שפת אמת" וה"גאון", מחבר "בית הלוי", שניהם קובעים[409] (כפי שעושה האר"י הקדוש) כי אלולא חטא ישראל לא היה עליו לצאת לגלות ברחבי העולם ושם להעיד על מציאות ה' בפני האנשים והעמים. היפוכו של דבר, אלה האחרונים היו באים אליהם, לארץ ישראל, כך שישראל יוכל ללמד אותם את "דרכיו" ולהורות להם את "דבר ה'", כפי שנצפה והובטח לימות המשיח[410]. או־אז ימי בראשית היו מתמזגים עם האחרית, עם ימות המשיח, מבלי לעבור דרך הגלות, דרך ההיסטוריה של ישראל, המהווה תהליך משיחי כאוב, העולה ביגיעה לעבר הראשית. הרצון החופשי של ישראל בכוח, של האדם, יכול היה לבטל את גזירת הגלות, אך דבר זה לא התרחש בפועל. החטא גרם לגלות. לחילופין, "לפום צערא אגרא" – לפי הצער, השכר; השכר משולם בהתאם למאמץ שמשקיעים בעבודה[411].

הגזירה היא חוק; חוק הגלות, התורה והטבע

ה' משתמש באותם המונחים כדי לציין את מקורם וציווים של הגלות, התורה והטבע. הזהות בין מונחים אלה מורה לנו כי כולם מעשיו המה וכולם נתונים למרותו. הנהגתו המחייבת בכל הנוגע לגלות ישראל; רצונו המחייב בכל הנוגע למתן תורה; חכמתו בכל הנוגע לכינון הטבע – שלושת אלה מוצאים את ביטוים במלה "גזירה" ואותה המלה מוסברת על ידי המלה הנרדפת "חוק". "גזירה גזרתי, חקה חקקתי"[412].

בתור מחוקק התורה, בורא הטבע ואדון ההיסטוריה של ישראל, הקב"ה מודיע באמצעות המלה "חוק" על כניסתם לתוקף והוצאתם מן הכוח אל הפועל של שלושת אלה: התורה, הטבע וההיסטוריה[413]. תורה הקודמת לבריאת הטבע; טבע העומד לשירות התורה; והיסטוריה של עם אשר – במיוחד בגלות, המחייבת עשיית תשובה – מקשר את התורה ואת הטבע לבוראם המשותף[414]. התורה, הטבע וההיסטוריה הם גורמי קבע. יחד עם זאת, ההיסטוריה, המוצאת את ביטויה בתולדות ישראל, כוללת גם את הגלות, שחרף היותה תופעה ארעית, נודעת לה חשיבות אינסטרומנטלית מכרעת. חוקי הגלות כלולים בחוקי ההיסטוריה ומותנים על ידם.

החוקים המושלים בשלושה תחומים אלה נובעים מאותו חוק יסוד דאשוני ונקראים להתמזג בו.

ואכן, ה' מכריז: "זאת חקת התורה"! ואומר: "כה אמר ה' נתן שמש לאור יומם חקת ירח וכוכבים לאור לילה... אם־ימשו החקים האלה מלפני נאם־ה' גם זרע ישראל ישבתה מהיות גוי לפני כל־הימים". אמנם ה' מתרה: "אם בחקתי תלכו", והמדרש מבהיר: "חקים שבהם חקקתי את השמים והארץ, שנאמר: 'אם־לא בריתי יומם ולילה חקות שמים וארץ לא־שמתי: גם זרע יעקוב ודוד עבדי אמאס... כי אשיב את־שבותם ורחמתים'"[415].

וכך ה"חוק" שכונן על ידי ה' ומשקף את החכמה האלקית הנפלאה, שהיא למעלה מן ההבנה ה"משפטית" של האדם, למעלה מן ההשגה השכלית של בני האדם, אותו החוק הוא השולט בעת ובעונה אחת על התורה, הטבע והגלות.

הגלות, התודה והטבע מקורם במחשבתו של הבורא והיא האחראית ל"בריאתם"[416]; מחשבת הבורא קבעה חוקים אלה והיא משגיחה עליהם ועדבה לקיומם. מחשבה זו היא מעל ומעבר לקטיגוריות הרציונליות שנהגו ותוחמו על ידי האדם. תבונת ה' היא על־רציונלית מבלי שתהיה אנטי־רציונלית. היא מאפשרת לאדם להשתמש בתבונתו, בתבונה האנושית אשר בה חנן אותו ה', על מנת להגות במחשבת הבורא ולהשתכנע בצדקת דבר ה'. ועל כך אומר ישעיה הנביא: "כי־גָבהו שמים מֵאָרץ כן גבהו דרכי מדרכיכם ומחשבתַי ממחשבתיכם"[417]. על־כן, מוסיפים חכמי ישראל, "במופלא ממך אל תדרוש ובמכוסה ממך אל תחקור... אין לך עסק בנסתרות"[418]; אל תבקש את "שורשי" הדברים. אלא "יש לך רשות" לחפש את ה"סיבות" לאירועי ההיסטוריה[419] ובמיוחד את הסיבות לגלות, את פשר תופעות הטבע ואת טעמי המצוות. אתה רשאי לנסות "להתבונן" ולהסביר את מה שקיים, את מה שנברא, נחקק וניתן על ידי ה'; מומלץ לך אפילו לנסות להבין "כפי כחך", "ככל יכולתך"[420]; מאידך, עליך לקבל את כל חוקי ה' כשם שאתה מקבל את חוקי הטבע, אף כי אתה גם "חופשי" לאמץ אותם ולהחיל אותם לפי היכולת והדרישות של *אישיותך* ולפי הנסיבות *ההכרתיות* בהן אתה שרוי. ואולם אם אתה מקיים אותם, עשה זאת עקב היותם גזירת ה'[421] ולא מפני שהם תואמים, לפחות בחלקם, את שיקול דעתך, כי שיקול הדעת שלך הוא יחסי ורחוק מרחק רב מהמוחלט. זוהי דעתו הבהירה והרחבה של גדול הדעה, הרמב"ם (בסוף הלכות מעילה, תמורה ומקוואות)[422].

לכן כל שעליך לעשות הוא להטות אוזן להכרזת ה' האומרת: "חקה חקקתי, גזירה גזרתי", ואין טעם לתהות על ערכן, למחות כנגדן, לפקפק בתועלתן; כל זה ייעשה גלוי ובדוד לעתיד לבוא. "אין להרהר אחריהן"[423]. חוקי ה' צודקים. כולם נובעים ממחשבת ה'. מחשבתו מולידה את מחשבתך, מאירה אותה ומכבה אותה; מחשבתו קודמת לך ובאה אחריך; היא נצחית וצופה הכל; לכן היא חובקת־כל.

ושואל הנביא: "מי־מדד בשָעָלו מים ושמים בַּזֶרת תִּכֵּן וכָל בשָלִש עפר הארץ ושקל בפלס הרים וגבעות במאזנָים: מי־תִכן את־רוח ה' ואיש עצתו יודיענו: את־מי נועץ ויבינהו וילמדהו בארח משפט וילמדהו דעת ודרך תבונות יודיענו: הן גויים כְּמַר מִדלִי וכשַחַק מאזנַים נחשָבו..."[424].

על־כן ה' רשאי לדרוש מכם, בני האדם והעמים, להיכנע לכוחו ולתת אמון בחכמתו.

ה' הגה את העולם בטרם ברא אותו והעמיד אותו על חוקי עולם: "חָק־נָתן ולא יעבור"[425]. ה' הגה את התורה לפני שנתן לה פומבי ו"כפה הר כגיגית על ישראל" בסיני[426] לקבל "חוקת עולם"[427]. ה' הגה את התכלית של תולדות ישראל (ומעצם העובדה, גם את זו של תולדות האנושות) עוד בטרם החלו, ולכן כלל אותה בחוק

הגלות – חוק העתיד לעבוד מן העולם, אך לפי שעה הינו קבוע היטב בחוק הכללי של ההיסטוריה – שנאכף על ישראל כרי שהגלות תציין באמצעות אחריתה (קץ הגלות) את אחרית ההיסטוריה (קץ הימין), והיא גאולת ישראל והאנושות.

שאלה ושתיקה

הגלות, התורה והטבע הן "תפישות" אלקיות; כל אחת מהן לחוד וכולן יחד הופיעו מלכתחילה במחשבתו של הבורא.

והנה, קורה לא אחת שאתה שואל שאלות לגבי צדקתן ובסערת רוח מתאווה לתבוע מהבורא דין וחשבון על תופעות מטרידות שאתה נתקל בהן בחיי היומיום: סבל ש"אינו מגיע" לאדם, עונשים בלתי מוצדקים והעדר שכר על מעשים טובים. ייתכן שֶאתה חש בצורך לפנות אל ה' ולשאול אותו בלשונו של משה: "מפני מה יש צדיק ורע לו ויש רשע וטוב לו"[428]? ואם ברגע מסוים תחושת הצדק שלך נפגעת ממעשה או אירוע, הנובע מאותו "סדר" של חוקים ונראה לך בלתי־צודק, ואתה מעז לשאול את ה' על כך, התשובה אינה מאחרת לבוא, אומד התלמוד, והיא יכולה להישמע בבירור. קול תקיף ממרום־השמים פונה אליך בנימה סמכותית ועוצר בך: "שתוק! כך עלה במחשבה לפניו"[429] – לכך נתכוון בורא עולם בטרם בראשית, כאשר השתיקה שררה בעולם הטבע (כפי שעתיד היה לקרות במתן סיני: "כשדִבר הקב"ה על סיני", אומד המדרש, "השתיק כל העולם כדי שיִדעו הבריות שאין חוץ ממנו"[430]. הלוא במציאות, דבר אינו בנמצא מחוצה לו, "וכל הנמצאים משמים וארץ ומה שביניהם לא נמצאו אלא מאִמתת המְצאו"[431]).

וכך ה' הגה עוברה זו, אשר אתה בן אדם מוחה כנגדה, עוד בטרם יכול היה להישמע כל הגה אנושי, בטרם יכול היה האדם לפצות פיו ולהשמיע טענות וטרוניות. ה' גזר את גזירת מעשה זה מלכתחילה, במסגרת אותו סדר מחשבה האחראי לבריאת התורה, הטבע וישראל.

או־אז אתה מכיר בחסרון שיקול דעתך האנושי ואתה שותק. וכאהרן אתה מקבל "שכר" על שתיקתך[432]. ושוב אתה מדבר. אך הפעם אינך מתלונן אלא מכריז בענווה על צידוק הדין[433]. ואתה אומר את הפסוק המונח ביסוד צידוק הרין: "הצור *תמים* פעלו" (מנקודת מבט כוללת, החורגת מההווה המיידי) "כי כל־דרכיו משפט" (עובדה שמכירים בה כאשר מסוגלים לדדת לעומק הדין); "אֵל אמונה" ("לשלם לצדיקים צדקתם לעולם הבא, ואע"פ שמאחר את תגמולם סופם לאמן את דבריו")[434].

באמרם פסוק זה, היהודים הנהרגים על קידוש השם מודדים את העתיד; דומה להם שהינם כבר בעולם אחר, שאינו מרוחק מהם כלל וכלל; הוא מצוי במרחק "שתי פסיעות". הם נשמדים מלהטיח ביקורת, ולו גם אבק של דופי, על צדקת משפטו של הקב"ה ביחס אליהם; הם אוסרים על עצמם להיתפס למפח נפש ולתרעומת: "אין להרהר אחר מדותיו"[435].

הצדיק משתתף בצערו של הקב"ה

הייסורים, עונשה של גלות, אשר יהודים אלה דואים בהם את צער הגלות, מצטיירים בעיניהם כגזירה משמים אשר גזר הבורא והמחוקק, אדון ההיסטוריה, "צופה *הכל*" ו"רואה *הכל*" לטובת *כל* האנשים *ככל* הזמנים[436].

באשר לצדיק, ליהודי היושב בגולה, הוא מתייסר בגלות מחמת ייסוריו של הבורא, "מלך אסור ברהטים", האסור בשבועותיו, המחויב על ידי הגזירות שגזר ומוכרח להוציא לפועל את גזר הדין שפסק בנוגע לבני האדם. לכן הצדיק מתייסר לא בגין עצמו אלא בגין ה'; הצדיק שרוי בצער מתוך השתתפות בצערו של הקב"ה. הוא יודע ומדגיש שה' "עמו בצרה", "איתו בייסודיו". לכן הוא בוכה עם ה' "במסתרים", במסתרי יחסיו האינטימיים עם ה'[437].

וכך הצדיק מתפלל עבור ה'. הוא מתפלל כי יבוא הקץ ל"גלות השכינה"; הוא מתפלל לגאולתה של השכינה מהגלות[438]. וכאשר הוא מתפלל לגאולת ישראל מהגלות, הוא עושה כן משום שהוא יודע כי גאולת ישראל מהגלות תציין בו בזמן את גאולתה של השכינה. כי בו עצמו מפעמת תחושה עמוקה של הווית השכינה בגלות[439].

מעל לכל, הצדיק החש בשכינה ומרגיש את קרבתו המעודדת של ה', דבק באלקיו, מתייחד אתו ומזדהה עמו. וכי יש לו צודך במישהו פרט לה'? "מי־לי בשמים ועמך לא־חפצתי בארץ"[440]. משעה שאלקיו עמו, אין הוא חסר דבר והוא שמח בחלקו: "קרבת אלהים לי *טוב*"[441]. הואיל וכך, בהדרגה חבלי הגלות שוככים ונעלמים. הגלות לא רק נמחית ממחשבתו וחדלה מלהתקיים כממשות לגביו, אלא הוא כבד חי את תחילת הגאולה; הוא אפילו טועם את טעם הישועה. הוא מדגיש זאת ב"*טוב*" המגיע אליו, בשמחה הבאה עליו מהתבוננותו במלאכת־המחשבת כלילת־השלמות של "*כל* אשר עשה" ה': התודה, הטבע, מציאות ישראל ותולדות ישראל. הוא מתענג על מנעמיו של תלמוד תורה: תפילה בציבור מתוך אהבת ישראל, בבית הכנסת, במקום שבו מתכנסים ללמוד ולהתפלל ולקדש שמו של בורא עולם, נותן התורה, אלקי ישראל.

הצדיק כבד חי במלוא הוויתו את השחרור מהגלות; כבר עתה, בעודו בגולה, הוא קולט את רישומם של ניצני הגאולה. המהר"ל ושפת אמת משמשים עדות נאמנה לכך[442].

הגלות ותפקידה לאחד את התודה, הטבע וההיסטוריה

כדי לקבוע את תחומי התורה, הטבע והגלות ולהועיד להם את תפקידיהם, ה' משתמש באותה מלה, "חוק", לגבי שלושתם. בלשון חז"ל זוהי מלה נדרפת ל"גזירה". מכאן שיש התאמה[443] בין שלושה תחומים אלה שמקורם משותף, והתאמה זה עשויה להביא לזהות ביניהם.

התאמה זה מקורה בעובדה ששלושתם הם פרי יצירתו של אותו מחוקק, אותו בורא, אותו אדון ההיסטוריה; הוא "ה' אחד", האֵל האחד והיחיד.

אך אותו בורא יחיד, בכלותו את מלאכתו, את מעשה בראשית, אשר מלכתחילה היה יצירה אחדותית, בהדרגה גיוון ופיצל אותה, עִם שכל חלק מחלקיה התפתח וזכה לאוטונומיה מסוימת. והנה, בהיותה אחת במקורה (ובהישארה אחת בשלמותה), יצירתו עתידה לשוב לקדמותה, לאחדותה הראשונית.

ה"ייחוד", תפקיד האיחוד, מוטל על ישראל, "גוי אחד", המכדיז בפני העולם על "ייחוד השם", אחדותו וייחודו של ה' בעולם. על ישראל מוטלת המשימה "לאחד" את העולמות של התורה, הטבע וההיסטוריה לכבוד יוצרם; לחלץ אותם מהמצב הזמני שאליו הם ירדו ולהעלותם בחזרה למקור האלקי, על סף הנצח, אשר משם הם באו; להוליכם אל שורשם; לעורר אותם לשוב אל ה'[444]. למטרה זו ישראל משתמש בגלות (אמצעי חמור ויעיל) אשר בה הוא מוצא את עצמו; הוא משתמש בעולם גלותי מפוזר ומפולג אשר בו הוא נפוץ לכל עבר[445]; הוא משתמש בו כדי להתגבר על הפילוג והחילוק של האנושות, להגיע ל "כל", לשָלֵם, ולכונן את האחדות.

בכך ישראל מתנשא מעל למעמדו כיצור נברא ומגיע למדרגת בורא; דהיינו מי שבורא באחדות. מנברא (ולו גם מעשה ידיו להתפאר של הבורא![446]), ישראל נעשה "שותף להקב"ה במעשה בראשית"[447]. הוא ראוי לתואר "שותף לבורא", כי בדומה לאברהם הוא מנהיג את עולם הבריאה המפולג בחזרה אל הראשית, אל האחדות. בדרך זו הוא מוציא לפועל את "מה שעלה במחשבתו של הבורא בשעת הבריאה": לקבל בחזרה את מעשה יצירתו כשהוא שב אל מקורו. כך ישראל מתקן את מלאכת הבורא, את מלאכתו אשר עשה, במטרה שתושלם בצוותא על ידי הבורא האלקי וחסדו ועל ידי הבורא האנושי ועבודתו. ה' ברא ועל האדם "לעשות"[448]. בהגותם בתהליך הקוסמי, ההיסטורי והמשיחי הזה, המתנהל בתיווכו הפעיל של ישראל, חז"ל מאשרים כי "גדול קִבּוץ גלויות כיום שנבראו בו שמים וארץ"[449].

במקורה, במהותה ובעצם מטרתה, הגלות קשורה בארץ ישראל. (ה' השמיע את בשורת הגלות ל"אברהם" – או, בחילוף אותיות, "בהבראם" – בה בשעה שהבטיח לו את הארץ; ישראל, עַם נברא, נולד כעם העתידי באותה שעה שהארץ, ארץ נבראת, נולדה כארץ ישראל העתידה.) מן הדין הוא שארץ ישראל, המקום שנועד מלכתחילה לקיבוץ גלויות, לשיבת ציון, תהא המקום בו התשובה, שיבת ישראל אל ה'[450], תתקיים "ברִנה" ותשובת העולם אל ה' תיחגג ב"ששון ושמחה"[451].

בארץ זו, אשר בה, לפי הגאון מוילנא, "נשקא ארעא ורקיעא אהדדי"[452], ולפי ר' מנחם מנדל מקוצק, "הארץ עולה השמיימה והשמים יורדים ארצה"; בארץ ישראל, אשר בה, לפי חידושי הרי"ם, "הארץ נקראת להיעשות לשמים והשמים נקראים להיעשות לארץ" – בארץ זו יתקיים האיחוד הסופי של התורה, הטבע

וההיסטוריה. התודה תגיע למלוא ביטויה המוחשי והמעשי, והטבע ימצא את מימושו הרוחני. כתוצאה מכך, ה"חוקים" – חוקי התודה וחוקי הטבע – יתמזגו לחוק האחד שממנו הם נבעו. עם ביטול הגלות, חוקיה ייספגו מחדש בחוקי ארץ ישראל ובמיוחד במצוות התלויות בארץ; אלה יצטרפו באופן סופי וכולל לחוקי התודה והטבע ויחד יתאחדו באותו חוק שנקבע על־ידי "ה' אחד" המולך על "כל העולמות המאוחדים". משעה שישראל יתבסס מחדש בארצו, ההיסטוריה שלו – אשר מאותה שעה ואילך תייצג את ההיסטוריה של האנושות, המפויסת עם ה' וחיה בשלום עם עצמה – תצטרף ליציבות של התודה והטבע; חוקי ההיסטוריה יתחברו עם חוקי התודה והטבע וכולם יחד יתאחדו לכדי חוק אחד חובק־כל, אשר באופן בו־זמני והרמוני ימשול בתודה, בטבע ובהיסטוריה.

הטעמים המפורטים לכל חוקי התורה, הטבע וההיסטוריה של ישראל יופיעו, מכאן ואילך, במלוא בהירותם ויימצאו בכפיפה אחת זה עם זה[453]. הם יאוחדו בתבונה הכללית המקיפה של החוק, אשר באותה שעה תתגלה במלוא זוהרה. התבונה, טעם החוק, תעניק או לאדם, ליהודי, את ההבנה היסודית והעמוקה של כל החוקים. לא זו בלבד שהתבונה העליונה תיתפס בשכל האנושי; היא תיקלט גם בחושים, באמצעות טעמה המחייה, טעם החיים. אחדות זו של התבונה והתחושה, המוצאת את ביטויה בטעם, מהווה את השכר של היהודי, של ישראל, אשר תַּפְקִד כנפש הפועלת העיקרית של הגולה וסלל את הדרך לימות המשיח.

הגאולה דרך הגלות: הגלות בתהליך הגאולה

אמרנו כי גלות ישראל במצרים היא השורש, אב־הטיפוס, של כל גלויות ישראל בעולם[454]. היא אפילו הסך הכולל של כל הגלויות. לכן יציאת מצרים היא השורש, אב־הטיפוס, ולפי החיד"א וה"שפת אמת"[455] גם ה"הכנה" הממשית, לכל גאולות ישראל.

כשם שירידתו של ישראל מצריימה, אל הגלות, בהכרח מחייבת את יציאת מצרים, כך מסעי בני ישראל במדבר[456] הם סימן לבאות המצביע על "נדודי" בני ישראל ב"מדבר העמים"[457] של כל הגלויות, המסומל על ידי הגלויות ב"ארבע מלכויות". נדודי ישראל מחייבים את כניסתם לארץ המובטחת[458].

בהודיעו על הגלות הראשונה של בני ישראל (גלות מצרים, אם כי שֵם הגולה אינו מצוין במפורש), שממנה משתמעות כל הגלויות, אמר ה' לאברהם: "'ידוֹע' שאני מפזרן; 'תדע' שאני מכנסן. 'ידוֹע' שאני ממשכנן; 'תדע' שאני פורקן. 'ידוֹע' שאני משעבדן; 'תדע' שאני גואלן"[459].

כך אפוא הוודאות שישראל ייגאל מחבלי הגלות שרירה וקיימת. לא זו בלבד שה' הבטיח לגאול את בני ישראל מנוראות הגלויות אלא, אומר המדרש, "נשבע להם שכשם שפדה אותנו ממצרים (הגלות הראשונה) כך הוא יפדה אותנו מאֱדוֹם

(הגלות האחרונה)"[460]. והמדרש נותן תימוכין לקביעה זו בהסתמכו על הדברים ששם ה' בפי מיכה הנביא: "כימי צאתך מארץ מצרים אַראנו נפלאות"[461].

יציאת מצרים נשארת ה"שורש" ואב־הטיפוס של הניסים הנעשים לישראל ביציאה מכל הגלויות. ההוכחה לכך, לפי אותו מדרש ולדעת רבי יהושע בתלמוד, היא מועד הגאולה העתידה, הגאולה הסופית והמוחלטת של ישראל מכל הגלויות; יום זה יחול ביום יציאת מצרים. "בניסן נגאלו; בניסן עתידין להיגאל"[462]. חודש ניסן, חודש האביב, החודש בו אירעה יציאת מצרים ובו חוגגים את הפסח, ייקרא תמיד "חודש של גאולה". וכך נוצר קשר בין "ארבעה לשונות של גאולה", מטבעות־הלשון המסמלות את הגאולה מגלות מצרים באמצעות המספר "ארבע": "ארבע כוסות" בסדר פסח ו"ארבע מלכויות" שהן גלות[463].

ואולם הגאולה העתידה מגלות אדום תהיה גם הגאולה האחרונה ותעלה בחשיבותה ובערכה על הגאולה הראשונה מגלות מצרים. ואכן כתוב במכילתא:

> עתידים ישראל שלא להזכיר יציאת מצרים לעתיד לבוא שנאמר (ירמ' טז יד־טו) "לכן הנה ימים באים נאם ה' ולא יאמד עוד חי ה' אשר העלה את בני ישראל ממצרים כי אם חי ה' אשר העלה את ישראל מארץ צפון"[464].

יתר על כן, הגאולה העתידה תהיה סופית ומוחלטת, תשועת עולמים: "אין אחריה שעבוד"[465].

אך העיקר הוא כי הגאולה העתידה, הגאולה מגלות אדום, תבוא בראש וראשונה מ"אתערותא דלתתא", התעוררות של מטה, החסד האלקי שישראל נמצא ראוי לו עלי אדמות אחד שעמד במבחן במשך זמן ממושך ונזדכך כליל במהותו[466]. לעומת זאת, גאולת מצרים באה בעיקר הודות ל"אתערותא דלעילא", התעוררות של מעלה, הודות לחסד משמים שישראל של מטה לא היו ממש ראויים לו[467]. זו הסיבה לכך שה' היה "אנוס" להוציא את ישראל מ"בית העבדים" "בחִפָּזון"[468], בטרם תחול הידרדרות הרת־שואה במצב; ואילו הגאולה מהגלות האחרונה תהיה "לא בחִפָּזון", כחזונו של הנביא ישעיה: "כי לא בחִפָּזון תֵּצֵאו ובמנוסה לא תֵּלֵכון כי־הֹלֵךְ לפניכם ה' ומְאַסִּפְכֶם אלהי ישראל"[469]. בזמן הגאולה העתידה, ה' בכבודו ובעצמו, גואל ישראל, הוא הוא שיגאלם; ה' לבדו[470] ולא שלוחו, שלא כפי שפעל במצרים באמצעות משה: "אמר הקב"ה לישראל: אילו זכיתם (במצרים) אני בעצמי נעשיתי לכם שליח"[471]. ועל כך כבר אמר ישעיה (ג כב): "כי ה' שפטֵנו ה' מחוקקֵנו ה' מלכֵנו הוא יושיעֵנו". באשר למשיח, לפי תיאורו של הרמב"ם הוא נצר לבית דוד והוא יקים מחדש את מלכות בית דוד: "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד לישנה לממשלה הראשונה ובונה בית המקדש ומקבץ נדחי ישראל"[472]. המשיח הוא אפוא מנהיג רוחני, מלך ומצביא זמני של ישראל, אשר "נחה עליו רוח הקודש", והוא "עוסק בתורה ומקיים את המצוות"; המשיח הוא גם מנהיגו הרוחני של העולם כולו, כי הוא מכשיר אותו לעבודת הבורא כדי שכל העמים יקראו "כלם בשם ה' לעבדו שכֶם אחד", כחזון צפניה (ג ט).

הגלות – סיבה לגאולה

וכך הגלות מעידה על הגאולה. הגלות אינה רק סימן לגאולה אלא גם הסיבה לגאולה, כפי שמדגישים המהר"ל וה"קרושת לוי": "הגלות בעצמו הוא סִבה לגאולה"[473].

כפי שראינו, הגלות היא תופעה שמחוץ לסדר הטבעי, התקין, של חיי העמים. ה' הועיד לכל עם את הארץ המתאימה לו. לישראל הועיד ה' באופן מיוחד את הארץ הנאה לו ביותר ואת ארץ זו בלבד; ואת ועוד: ה' קבע את הארץ בכוונה תחילה בסדר הקוסמי העומד לעולם. על־כן, כאשר ישראל עקור מארצו הוא מוצא את עצמו במצב חריג, שלא כתקנו, המפר גם את סדר העולם; מצב זה אינו אלא זמני, "לשעה אחת", כי הסדר הכולל של העולם, כפי שכונן על ידי הבורא, מן הנמנע שיעורער באורח קבע. המהר"ל מאמין כי יאה הדבר שהגאולה – תופעה אשר כמו הגלות היא על־טבעית, "רחוקה מעולם הטבע" – תכונן מחדש את הסדר התקין שאליו נתכוון הבורא ותשים קץ לגלות אשר הבורא הנהיג אותה בעולם באופן זמני בלבד[474]. וכך ישראל צריך לשוב לארץ ישראל ולהתבסס בה מחדש; בו בזמן, קיבוץ גלויות והשיבה *ההכרחית* של ישראל לארצו יציינו גם שיבה חופשית ומרצון של ישראל אל ה': "ושַבת עד־ה' אלהיך... ושב ה' אלהיך את־שבותך וְרִחֲמֶךָ ושב וקִבֶּצך מכל העמים אשר הֱפיצך ה' אלהיך שמה"[475].

וכך הגלות מולידה בעצמה את הכוח המעורר את הגאולה; הגלות מאפשרת את הגאולה. הגלות היא אפוא עצם הסיבה לגאולה. לכן קובע התלמוד הירושלמי כי "ביומא דאיתיליד איחרוב בית מוקדשא" – יום בו חרב בית המקדש, משיח נולד[476]. משעה שמתחילה הגלות, המשיח נולד; מופיע מי שעתיד להמחיש[477] את "אחריתו" של אי־הסדר שנגרם על ידי הגלות; משתמע מכך שהמשיח יציין את ה"תיקון", את השבת הסדר על כנו, את שיבת ישראל לחיים תקינים ומתוקנים ואת שיבת האנושות לחיים על פי רצון הבורא, החיים שלמענם נברא העולם.

הגלות – ההכנה לגאולה

הגלות מכשירה את הקרקע לגאולה; הגלות היא הכנה לגאולה; קודם כל היא מכינה את הגאולה ברוחם של אותם יהודים הנושאים בסבל הגלות. על הגלות להיעשות מבחינה אידיאולוגית "בלתי נסבלת" לישראל בעיקר בגלל החוסר הרוחני והדתי הכרוך בה. הסכנה של התארכות משך הגלות גוברת כאשר היהודים "סובלים" אותה בקלות: מוצאים בה סיפוק מבחינה רוחנית, מתרגלים אליה מבחינה מוסרית ואפילו מעידים על עצמם שהם "מרוצים" ממנה[478]. לכן, כותב בעל "שפת אמת"[479] בשם חידושי הרי"ם, בהבטיחו לבני ישראל להוציא אותם "מתחת סִבלת מצרים" (שמ' ו ו), ה' גם מבטיח להם כי יגרום לכך שתפקע סבלנותם ממצוקת השעבוד עד כי יתנערו מסִבלות מצרים ויימלאו בשאט נפש כלפיהם. ומתוך הרחייה הפנימית של הגלות על ידי ישראל עצמם, מסיק ה"שפת

אמת", באה הגאולה. ה"קדושת לוי"[480] כבר קרם לו במתן אותו פירוש לפסוק בתורה. מורו ורבו של בעל חירושי הרי"ם, ר' מנחם מנדל מקוצק, מעיר בהקשר זה כי בהודיעו לאברהם על הגלות שנגזרה על זרעו, לא ציין ה' את ארץ הגלות אלא התייחס אליה כאל "ארץ לא להם"[481], וזאת מפני שיהא עליהם *לדעת* כי ארץ מגוריהם אינה ארצם, אלא היא "ארץ לא להם", וכך הם לא ישכחו את ארץ ישראל, היא ארץ מכורתם.

בני ישראל, כותב ה"חתם סופר"[482], חייבים לראות את עצמם בגלות בדומה לבני יעקב, שבהגיעם מצריימה הציגו עצמם בפני פרעה באמרם: "לגור בארץ באנו"[483] – לגור, ולא להשתקע[484]. ואכן הפועל "לגור" פירושו להתיישב כגֵר, כמי שאינו תושב, כמי שרואה את עצמו כזר בארץ[485]. ובאמת, לבם של בני יעקב נשאר בארץ ישראל: הם קיוו לחזור ארצה. הם הרגישו עצמם בגלות כי ידעו שעליהם לשוב לארץ ישראל.

היסוד והשורש של הגלות הוא להזכיר לנו שעלינו לשוב לארץ ישראל, קורא השל"ה הקדוש (ותזכורת זו תרמה להחלטתו לעלות לארץ ישראל).

תזכורת זו של ארץ ישראל (ובפרט השבועה: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני"[486]), יש לה שני היבטים: היבט רגשי והיבט מעשי. ההיבט הרגשי, הסנטימנטלי, נעוץ בעובדה שהיותו מנוע מלחזור לארץ ישראל מחזק בלבו של היהודי השרוי בגלות, בתפוצות ישראל, את הרצון לחזור ולזכות בארצו, אומר ה"שם משמואל". העובדה שהוא מורחק בכוח מארצו, מעיר "בני ישששכר", מעוררת בנפש היהודי בגלות, בנפש ישראל בגלות, את ההשתוקקות להסתפח אל ארץ ישראל, לשוב ולהיפגש עם אהובתו[487].

ערגה זו מביעה לא רק את תגובתו של האוהב המרוחק מאהובתו בעל כורחו; היא מאפיינת גם את האיש שמרצונו הטוב נדר למרינות הים, לארץ זרה, ובהרגישו שהוא מרוחק מאשתו, שואף בכל לבו להצטרף אליה; התשוקה לשוב ולהיפגש מתעוררת ביתר שאת כתוצאה מהפירוד. ואכן, מעיר "בני ישששכר", וכמוהו אנשי הגות נורעים אחרים של מחשבת הקבלה, המרחק שמפריד בין האוהב לאהובתו מגביר את תשוקתו להצטרף אליה; אך המרחק גם מגביר באהובה תשוקה זהה, העולה בד בבר עם זו של אוהבה[488]. ישראל וארץ ישראל הם "דודים", ידידים ואוהבים, המחופשים זה את זו כאותם נאהבים בשיר השירים.

הרי היבט חדש של הדיאלקטיקה של הגלות, אותו מגלים לנו המקובלים, והוא חיבת הארץ.

כבר אברהם, מציין השל"ה הקדוש, כאשר ירד מצריימה, נתקף געגועים של כלות־הנפש אל ארץ ישראל. התורה מספרת: "וַיֵּרד אברם מצרימה"[489], ואחר כך "וַיַּעל אברם ממצרים"[490] אל ארץ כנען. הניתוק מהאהובה, מהארץ המובטחת, מגביר את האהבה, כי הפירוד מעורר געגועים והגעגועים מגבירים את האהבה, מציינים השל"ה הקדוש, ולאחריו בעל "תולדות יעקב יוסף" ובעל "בני ישששכר" מתוך רקות פסיכולוגית מרשימה[491].

מנקודת מבטם של "חובבי ציון" אלה, הגלות ממלאת תפקיד חיובי, יוצר, בחיי ישראל וארץ ישראל: היא מעוררת, מקיימת ומגבירה את "חיבת הארץ".

מאידך, הצורך שמתעורר אצל היחיד והציבור בישראל לשוב לארץ ישראל נוצר גם בגלל גורמים שליליים. אלה הם שונאי ישראל הבזים ולועגים לכל ביטוי של רגש יהודי; אלה הן אומות העולם, המשמשות כאכסניה לעם היהודי בתפוצות, ותוך כדי כך ממררות את חיי היהודי והקהילות היהודיות בגולה והופכות את חיי הגלות לקשים מנשוא. הקיום המר הזה, מנת חלקו של ישראל בגולה, הוא המצמיח את ראשית הגאולה, מעיר ה"שפת אמת"[492].

בית הספר של הגלות

במישור הזמן, הגלות מכשירה את הגאולה[493].

במישור העל־זמני, עצם ההכנה לגאולה היא בעלת חשיבות עליונה.

שעבוד מצרים "קודם" ו"מכין" את ההתגלות בהר סיני, הנושאת אופי "אסכטולוגי"[494]; השעבוד מכשיר את מתן תורה: "בהוציאך את־העם ממצרים תעבדון את־האלהים על ההר הזה"[495]. ואכן עבדי פרעה לשעבר, שהיו נתונים למשטר החמור של חיי העבדות, למדו להעריך את חיי החירות והיו מוכנים להמיר את מעמדם כ"עבדים לעבדים" במעמד של "עבדי ה'". בעשותם את המעבר מ"עבדות פרעה" ל"עבודת השם", בני ישראל הראו שהם ראויים לקבל את התורה[496]; הם קיבלו את התורה בזכות. והנה, התחייבותו של ישראל לכבד את התורה, היא אשר הצדיקה את הכניסה לארץ המובטחת. ה' נתן לישראל את הארץ "בעבור ישמרו חקיו ותורתיו ינצרו"[497].

לימים, תהליכי ההזדככות בגלות עתידים להכין את שיבת ציון בשלמותה הפיסית־רוחנית, והיא תצוין על ידי ביאת המשיח. כניסת ישראל לירושלים תסמל את ביאת ימות המשיח, עידן הישועה של ישראל וכלל האנושות[498].

גלות וגאולה: הֶעדר ושפע

עקב אי־העקביות, אי־הסדר והתוהו ובוהו המציינים את הגלות, יש לראות בה העדר – מחסור וחיסרון. אך "ההעדר היא סיבת ההויה" מציין המהר"ל[499], ובראייתו של ר' יהודה הלוי, בכוזרי, ההעדר קודם לצורה. כשם שהלילה קודם ליום, כך ההעדר, אי־ההוויה, קודם להוויה. "כברייתו של עולם, דברישא חשוכא והדר נהודא", נאמר בתלמוד. ומבהיר הזוהר: "דלית נהורא אלא ההוא דנפיק מגו חשוכא, ולית טבא אלא מגו בישא" – אין אור אלא זה היוצא מתוך החושך, ואין טוב אלא מתוך הרע. הגלות, בהיותה "מצב של העדר, של ריקנות", קודמת לגאולה, שהיא בבחינת "מציאות" ו"שפע", ואף מולידה אותה, בדיוק כשם שהחושך קודם לאור ומוליד את האור. "אמר הקב"ה: מתוך חשיכה בראתי לך אורה"[500]!

ואכן בתלמוד ובמדרש מציינים את הגלות בשם "חושך" וממשילים אותה ללילה, בעוד הגאולה נקראת "אור" ומשולה ליום ולשחר[501].

כשם שהאור נובע, נוצר ובוקע מהחושך, כך הגאולה נובעת, נוצרת ובוקעת מהגלות. הגלות מחוללת אפוא את הגאולה; היא הסיבה לגאולה. "מאחר החושך מסתתר האור", היה רגיל לומר רבי צדוק הכהן מלובלין. ורבנו יונה, בספר "שערי תשובה", מעודד את "הבוטח בשם להוחיל במעוף צוקתו כי יהיה החושך סיבת האורה, כמש"כ (מיכה ז ח) 'כי נפלתי קמתי, כי אשב בחשך ה' אור לי'". וארז"ל (במדרש תהלים כב): "אלמלי נפלתי לא קמתי, אלמלי ישבתי בחושך לא היה ה' אור לי". הגלות היא בפי בעל התניא בבחינת "ירידה צורך עליה"[502].

הגאולה בוקעת מהגלות: ישראל מונה את השנים החוצצות בינו לבין הגאולה מאז תחילת הגלות, מיום חורבן בית המקדש. כי מראשיתה של הגלות, ישראל מצפה לגאולה[503].

יתרה מזאת, חשכת הגלות עוזרת לנו להבחין ביתר בירור בין אור לחושך וכתוצאה מכך להיטיב להעריך את אורה הטוב של הגאולה. כמו שנאמר: "וירא אלהים את־האור כי־טוב ויבדֵל אלהים בין האור ובין החשך"[504]. "כי אין טוב ניכר אלא מן הפכו", מעיר הראב"ד בפירושו לספר יצירה (א ה, כו ע"א).

חשכת הגלות קודמת לאור הגאולה, מציין השל"ה הקדוש[505], כדי להדגיש ולהבליט את אור הגאולה, את ברכת הישועה: לא מכירים את יתרונות האור אלא מכוח החשכה ובהיבדלותו ממנה. זו הסיבה מדוע התורה אומרת: "וירֶד אברם מצרימה... ויַעל אברם ממצרים"[506]. בעלותו ממצרים אל הארץ המובטחת מבחין אברהם עוד יותר ב"יתרון האור מן החשך"[507].

חזיונות לילה מנבאים את הגלות

הגלות משולה ללילה; מתייחסים אליה כאל "חשך"[508].

הנבואה שניבא ה' לאברהם בדבר הגלות והשעבוד נתגלתה לאברהם "במחזה", במראה לילה. התגשמותה של נבואה זו מופקדת ומצווה על ידי ה' ליעקב ב"חלום", בחזיון לילה. אברהם ויעקב מתמלאים צער כאשר הם למדים על בשורת הגלות; אך ה' מנחם אותם ומבטיח להם כי גם בגלות, השכינה תהיה שרויה עמם ועם זרעם, עם כל בני ישראל. אברהם ויעקב מקבלים את החלטת ה' בנוגע לגלות ואת מעורבותו האישית של ה' עם ישראל בגלות; הם מקבלים את דבר ה' במלוא האמון והביטחון אך גם ב"יראה"[509].

ה' מוסר לאברהם את בשורת הגלות בחזון לילה. ה' אומר לאברהם: "הבט־נא השמימה וספֹר הכוכבים"[510]. "ויהי השמש לבוא ותרדמה נפלה על־אברם והנה אֵימה חשֵכה גדלה נפלת עליו"[511]. (לדעת רש"י היה זה "רמז לצרות וחשך של גליות".) אמר הקב"ה לאברהם: "אל־תירא אברם אנכי מָגֵן לָך" – "והאמן (אברהם) בה'"[512].

כאשר יעקב נאלץ להוציא לפועל את תכנית ה' ביחס לגלותם של צאצאי אברהם, ה' (אלקים, אלקי הדין) ריבד אליו ובאמצעותו אל ישראל (לכל ישראל) בחזון לילה ואמר לו: "יעקב! יעקב!" (לדעת רש"י, קריאה חוזרת ונשנית זו של שם יעקב היא "לשון חבה", אות לאהבתו של ה' ליעקב.) "ויאמר הנֵּני: ויאמֶר אנכי אלהי אביך אל־תירא מֵרְדָה מצדימה כי־לגוי גדול אשימך שם: אנכי ארד עמך מצרימה ואנכי אעלך גם־עלה"[513].

בבאר שבע עשה יעקב את ההכנות ליציאתו מצריימה. אכן יציאתו של יעקב לגלות עתידה היתה להביא אותו אל הארץ אשר שם כיהן בנו יוסף כמשנה למלך. כדי להגשים את החלטת ה' ביחס לגלות צאצאיו של אברהם, אומרים חז"ל, "ראוי היה יעקב אבינו לירד למצרים בשלשלאות של ברזל אלא שזכותו גרמה לו...", וכך הוא הגיע למצרים בתנאים פחות קשים[514].

יעקב כבר טעם את טעמה המר של הגלות כאשר נס מפני עשו. אז הוא יצא לגלות מבלי שיצפה לו שם בן אוהב המשמש כמשנה למלך; הוא נתקבל על ידי לבן הארמי הערמומי. ובכל זאת גם על גלות אישית זו, אשר קדמה לגלות הכללית של ישראל, הגלות שהחלה במצרים, נאמר: "וַיצא יעקב מבאר שבע" (מאותו מקום שממנו עתיד היה לצאת למצרים). ומכיון שהיה זה עניין של גלות, "בא השֶמש". בלילה ראה יעקב בחזונו את ה' ושמע את דבריו: "והנה אנכי עמך ושמרתיך בכל אשר־תלך והשִבתיך אל־האדמה הזאת כי לא אעזֶבך עד אשר אם־עשיתי את אשר־דִברתי לָך"[515].

מה מפליא הוא התיאום בין הטקסטים הללו (כיום היו מכנים זאת בשם מערך "סטרוקטוראליסטי"): הם משלימים ומסבירים האחד את משנהו ותומכים זה בזה.

יש להוסיף כי לפי המסורת היה זה יעקב אשר "תיקן תפילת ערבית", הביטוי הצרוף ביותר של "אמונה בלילות", מבטחו של היהודי ש"אינו יכול להישען אלא על אביו שבשמים"[516]!

חשכת הלילה והפצעת השחר

הגאולה מפציעה כשחר מבעד לחשכה הקודרת של הגלות; לפני שעולה עמוד השחר, גוברת חשכת הלילה, "קדרותא דצפרא"; לפני שמופיעה הגאולה, חשכת הגלות מתעבה, מעיקה ומחניקה[517]. הנביאים וחכמי ישראל מלמדים אותנו: "ועת צרה היא ליעקב, וממנה יִוָשֵע", דהיינו כאשר כשל כוח הסבל, תבוא הישועה[518].

בכל פעם שגלות ישראל נתפשת כמעמסה כבדה מתמיד, הגאולה קרֵבה. במצב הגלותי שהוא מסובך ומבולבל ולכאורה ללא מוצא וללא תקווה, נצנוץ הגאולה יופיע לפתע פתאום, באופן בלתי צפוי, בהיסח הדעת; הוא יפציע כבשלהי עבדות מצרים ויביקע חומות בצורות.

לאמיתו של דבר, סיפור תשועות ישראל, מסכת הגאולות העל־טבעיות השמות קץ לגלויות העל־טבעיות, רצוף בהפתעות הבאות כהרף עין ומאופיין ב"ונהפך

הוא" כמו בתקופת אסתר[519]. ("וכדרך כל תשועת ה' שנעשית כמו רגע", מעיר ספורנו בפירושו על התורה.)

כאשר ישראל הוא על פי התהום (כפי שהיה בים סוף[520]), התערבות משמים מופיעה לפתע פתאום ולוקחת את ישראל תחת כנפיה. היא מזניקה אותו מעל לתהום ו"מקימה אותו מעפר"[521]. "שבשפלנו זָכר לנו" – "ורזא דמלה", מפרשים תיקוני הזוהר, "שבשפלותו של אדם זכור יזכרנו לטובה". וזאת לדעת שכאשר ישראל הוא בשפל המרגה, ה' זוכר אותו ומקים אותו על רגליו, וישראל מתעורר לחיים חדשים[522].

מהניסיון ההיסטורי הקדום אנו למדים כי "קושי השעבוד", העול ההולך וגובר של העבדות במצרים, החיש את גאולתם של בני ישראל משעבוד הפרעונים[523]. הניסיון ההיסטורי בעת החדשה מראה כי התקומה המזהירה של המדינה העברית, מדינת ישראל, צמחה מהעשן הסמיך שנפלט מתאי הגזים באושוויץ.

תקומתה המופלאה של המדינה היהודית בוודאי תשתזר בצורה קולעת בהיסטוריה של העם היהודי אשר בלאו הכי היא מפליאה בקורותיה. ואולם אירוע זה כשלעצמו עדיין אינו מורה על ימות המשיח. הן במדינת ישראל והן ברחבי העולם כולו חסרים עדיין כמה מסממני הבשורה העיקריים[524]. ואולם המאורעות הנוראים* שקדמו להקמת המדינה, כמו גם תולדותיה הקצרים, רצופי המכאוב והשכול, מזכירים כמה מסימני ההיכר המרים והעזים אשר לפי הנביאים וחכמי ישראל מאפיינים את התקופות החשובות ביותר בהיסטוריה של העם היהודי. יש המרהיבים עוז בנפשם לקרוא להיבטים אלה סימנים "טרום משיחיים". אחרים מערערים בתוקף על צדקתה של הגדרה זו. ללא ספק מן הראוי להיזהר מלפתח טיעונים בעניין כה עדין כגון הסממנים הטרום־משיחיים (שלא לדבר על המשיחיות כשלעצמה); ראוי לנקוט בזהירות מירבית, כפי שמייעץ לנו הרמב"ם (הלכ' מלכים) ביחס לתחום אשר, לדבריו, אפילו חכמי התלמוד לא העזו לפסוק בו באופן חד וחלק כי עניינים אלה לוטים במסתורין וחבויים בפנימיותו של המקרא[525]... המהר"ל מסכם את הקושי הזה בכמה שורות אופייניות בסוף פרק מד, בספרו "נצח ישראל". הוא כותב:

> ...ומזה תדע כי כל מה שאמרו חכמים בעניין הקץ, לא שהיו גוזרים שכך יהיה בודאי באותו זמן ובאותה שעה, רק שגִלה לנו זמן מוכן שראוי שיהיה בו הקץ ועד אותו הזמן אין ראוי שיהיה הקץ כלל עד אותו הזמן שהוא מוכן, אבל לא באו לומר שהזמן והקץ הוא בודאי באותו זמן, שדבר זה אי אפשר כמו שהקץ הוא מהדברים הנעלמים אשר אי אפשר שיהיה נגלה בבירור.

אמנם חכמינו, בייחוד בסוף מסכת סוטה ובמסכת סנהדרין דף צח, מצביעים על מכלול הניגודים המדהימים הכרוכים ב"עקבות המשיח": תופעות בלתי־שגרתיות.

* "עניין מצוקי הזמן שנתרבה בעולם הוא הכל הכנה לקץ הימין", מצהיר ה"חפץ חיים", ר' ישראל מאיר הכהן, בספרו "שם עולם", ב, יב ע"ב.

המדכאות ומעודדות בעת ובעונה אחת, מתמזגות לחטיבה אחת שלֵמה. הנה דור המתאפיין בקיטוב תכונותיו: "חוצפא יסגא" (שלפי ביטויו המלא עוז, כאב וביטחון גם יחד, של הראי"ה קוק, עלולה להתרחב עד כדי "מרידה דוחנית"!); הגדלת והאדרת לימוד התורה; "דור שצדות רבות באות עליו כנהר"; דור הזוכה לפתע שיאיר לו "קץ מְגוּלֶה" ("הדי ישראל נושאים פריים"; הפרחת השממה, יישוב הארץ וקיבוץ גלויות: בהמוניהם, שבים בנים לגבולם). ודווקא לדור זה פונים חכמינו מתוך אמון תם ואומרים לו: "חכה לו": "וּבָא לציון גואל"; והנה, בסימנים אלה, דסתרי אהדדי, מפענח הגר"א סימנים של "אתחלתא דגאולה"[526]!

ואמנם, כינונה של הדיבונות היהודית הלאומית בארץ ישראל בשנת תש"ח (1948) מהווה מעשה של ההשגחה העליונה, שהוא יחיד במינו בקורות האנושות. אחרי קרוב לאלפיים שנות גלות, עם ישראל, העם המפוזר בתפוצות הגולה, חי וקיים. הוא שמר על זהותו הדתית המקודית ועל הקשר הראשוני שלו עם הארץ המובטחת ואפילו העמיק אותם, ולכן זכה לחזור ארצה ועל אדמת הקודש הֵקים מחדש את מדינתו.

אירוע יוצא מן הכלל זה הוא "אות", "רמז", אשר ה' הפנה אליו את תשומת לבם של עם ישראל ושל העולם כולו. אירוע זה שולח "אותות" ומרמז "רמזים" לישראל ולאנושות אשר כתמיד חווים יחד את נקודות המִפנה הגדולות של ההיסטוריה. עכשיו הם מוצאים עצמם בתפנית היסטורית חשובה[527]...

באשר לביאת המשיח, לפי חז"ל יקדמו לה חבלי משיח, כשם שללידה קודמים חבלי לידה[528]. ודאי, אם ישראל יהא זכאי לכך ואם יוקיר את דבר ה', תתגשם ההבטחה שניתנה על ידי ישעיה הנביא, לאמוד: "בְּטֶרֶם תָּחִיל יָלָדָה בטרם יבוא חֵבֶל לה והמליטה זָכָר"[529].

תכלית הגלות – הטוב

החכמה האלקית, שהיא לפי שעה מופלאה מבינתנו, קבעה את הגלות, על כל הרע הכרוך בה, לשם תכלית עליונה ולמען הטוב המוחלט, אומרים ר' יהודה הלוי, ר' יוסף אלבו, אברבנאל, המהר"ל, השל"ה הקדוש, דמח"ל, הגאון מוילנא, ה"קדושת לוי", ה"שפת אמת" והרב קוק. "הברכה לא תגיע תיכף, דק התכלית הוא טוב", מלמד הגר"א, ומוסיף: אפילו יסוד הרע מושתת על הטוב. "כשהרע גורם לטוב, הוא נעשה כסא לטוב; הכל טוב גמור, ואין רע גמור", גורס הבעש"ט. ולכן "היסוד הפנימי של הרע הוא תוכן של טוב", מורה לנו הראי"ה קוק[530].

בהחליטו על הגלות ובהוציאו לפועל את החלטתו, ה' מודיע לכל אלה ש"נסתבכו בצרות" כי "סופן להיגאל". התגשמותה של הבטחה זו ביחס לקץ הימים תתרחש בעת ובעונה אחת עם מאמציו של ישראל לעשות תשובה: "הבטיחה תורה שסוף ישראל לעשות תשובה". תשובה סופית זו אשר עליה מדברים הרמב"ם והרמב"ן, "תתן עוז לאלקים", תעזור לה' לקיים את הבטחתו[531].

וכך קהילת ישראל שרויה במצב של ציפייה לאחרית הימים, תוך שהיא מאמינה באמונה שלמה בביאת המשיח[532].

ודאי, היהודי סובל בגלות, אך אמונתו נוטעת בו את הביטחון כי בעולם הבא הוא יראה בבירור את הסיבות לגלות ולייסורים שהיא מביאה ויתענג על הששון והשמחה שיבואו בעקבות הגלות וסבלותיה[533]. אמונתו מחזקת אותו בתקווה שבימות המשיח יבין עם ישראל את צדקת הגלות ויחווה את תוצאותיה המבורכות מבחינה חומרית ורוחנית[534].

הצדיק כבר יכול להבחין מבעד לעלטת הגלות באור המסתתר בחושך, כך השתכנע בעל "שפת אמת"[535]. "כי־אֵשב בַּחשֶׁך (אבחין כי) ה' אור לי", אומר מיכה[536]. והצדיק תופס את מה שהמדרש אומר ביחס לדבריו אלה של מיכה: "מתוך כעס – רצון, מתוך אפילה – אורה, מתוך רוגז – רחמים, מתוך צרה – רווחה, מתוך ריחוק – קירוב, מתוך נפילה – קימה"[537].

הצדיק בגלות מודע לקרבתו לאלקיו, אשר עקב גלות השכינה גם הוא (ה') שרוי בגלות[538]. הנוכחות המיידית של השכינה משמשת לו כערובה לכך שבגלות כבר זורח אורה הגנוז של הגאולה. הגאולה לא רק מסתמנת בראשית הגלות אלא ממשיכה להתפתח בהדרגה, "קמעה קמעה"[539]. הגלות עצמה היא כבר הגאולה, קובע ה"שפת אמת"[540]. אם כי הגאולה עדיין נסתרת, מציין הרב חרל"פ ומוסיף: "אי־אפשר לגאולה שתתגלה מבלי אמצעות הגלות כי הגלות לגאולה היא כגוף לנשמה... הגלות נועדה מראש להיות בבחינת הגוף של הגאולה כדי להביא עליה ותוספת לאורה של הגאולה"[541].

המהר"ל, השל"ה הקדוש ובעל "קדושת לוי"[542] מרחיקים לכת ואומרים כי הגלות אינה רק סיבה לגאולה וסימן לגאולה אלא היא גם משמשת כהוכחה ברורה לגאולה[543]. התגשמותן של הקללות שבמקרא בדבר הגלות מהווה לגביהם, כמו לגבי רבי עקיבא[544], הוכחה שהן יתהפכו ויהיו לברכות הגאולה. "אם זכיתם הריני הופך לכם קללות לברכות", מכריז בפנינו המדרש. לא זו בלבד שהברכות קודמות לקללות ובאות לאחריהן, אלא שהקללות עצמן טומנות בחובן את הברכות – כי "כל ארור הוא מכלל ברוך" – וזאת הן הודות להבטחתו של ה' והן הודות לזכויותיו של ישראל[545].

מידת הדין ומידת הרחמים

הקללות והברכות יוצרות אפוא מיקשה אחת; הן "בסוד ההתכללות", כביטויו של הגר"א. הדין והרחמים האלקיים מהווים אחדות[546]. הגלות והגאולה יוצרות אחדות בהיסטוריה, בדיוק כשם שלילה ויום מהווים אחדות בטבע, כמו שכתוב: "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד" – "דלילה לית בלא יום, ולית יום בלא לילה, ולא אקרי אחד אלא בזווגא חד". אך החושך והאור מקורם באותו אֵל יחיד שאין בלתו, אלקי ההיסטוריה והטבע, האֵל אשר הנביא אומר בשמו: "יוצר אור ובורא חשך... אני ה' עֹשֶׂה כל־אלה"; "אנכי עשיתי אֶרץ ואדם עליה בראתי"[547].

הדין, החומרה האלקית האופפת את חשכת הלילה, והרחמים האלקיים האופפים את אור היום, מקודם, אומרים המקובלים, באותו אֵל שהוא אלקי הדין – אלקים – ואלקי הרחמים – שם הוי"ה: "ה' הוא האלהים". ה' מעמיד את העולם על יסוד הדין והרחמים: "עולם *חסד* יִבָּנה"[548] (תהל' פט ג) ו"מֶלך *בְּמשפט* יעמיד אָרֶץ"[549]. "הקדים מדת רחמים ושִתפה למדת הדין"[550] כדי שהעולם יוכל להתקיים[551]. ה' הוא "הרחום *ומקדים* רחמים לרוגז". ובכן, מסיק הדמח"ל בנועם דבריו בסוף ספרו "קל"ח פתחי חכמה", "סוד היחוד העליון" הוא "המחזיד החסד והדין לשורש אחד, בסוד 'ה' הוא האלהים'"[552].

והנה הדין שורשיו ברחמים[553]. לכן הקב"ה מקדים רפואה למכה: "(הקב"ה) מקדים הרטיה ואחר כך הוא מכה"; "אין הקב"ה מכה את ישראל אלא אם כן בודא להם רפואה תחילה"; "קודם שלא נולד משעבד הראשון נולד גואל האחרון"[554]. ועל־כן, אומרים חז"ל, הגאולה באה בעת ובעונה אחת "מתוך צרה" ו"מתוך רחמים"[555]. כמו כן, אומר ה"קדושת לוי", לדין יש הצדקה דק מפני שהוא מוליד את הרחמים[556].

אכן, רוגזו של ה' מסתיר את רחמיו, כי הרחמים הם חסד נסתר. לפי ספר הבהיר, הרשות נתונה למתפלל אל ה' "לזכור" שתוך כדי זעמו של ה', רחמיו נכמרים: "ברֹגז רַחֵם תזכּוֹר"[557]. כי אין דין שלא יהיו בו רחמים, אומר הזוהר ומרגיש: "בכל אתר דאיהו דינא, תמן איהו רחמי"[558]. הדין שואב את כוחו מהרחמים. אצל ה', "הדין – מלכתחילה – בא עם החסד" ובאמת, "מדת הדין שלו היא חסד", כך אנו למדים מהזוהר, ולאחריו מגדולי הקבלה, כגון רבי חיים ויטאל, תלמידו של רבי יצחק לוריא, שאמר: "הדינים העליונים הם עצמן מכפים את הדינים וממתיקים אותן"[559]. ובכן, "נמתק הדין בשורש החסד שבו, ואז נעשה הכל חסד"[560], כמו שמודה ה"תולדות" בשם מורו ורבו הבעש"ט.

הסתר פנים והארת פנים

בכל סבל שהוא, בין פיסי ובין מוסרי, מוסר ר' יעקב יוסף מפולנאה בשמו של מורו ורבו הבעש"ט, מי שהוא קשוב יכול להבחין במציאותו של ה', אם כי הוא, יתברך, מתכסה במלבושים. כאשר האדם נעשה מודע לכך הלבוש מוסר, ההסתר בא אל קצו והייסורים פוסקים. כך מתבטלות כל הגזירות הכבדות[561]... הגאון מוילנא שותף לדעה זו של הבעש"ט[562].

אך מדוע זה ה' מסתתר? בעל ה"תולדות" מוצא את התשובה לשאלה רצינית זו בפסוק האומר "ואנכי הַסְתֵּר אסתיר פני": ה' נסתר כדי שהאדם לא יווכח במציאותו על נקלה[563]. ומורי החסידות מוסיפים: ה' נסתר כדי לעורר את האדם לחפש אותו (בבחינת "יגעת ומצאת"). וכבר עמוס הנביא עורר את בני עמו לעשות כן, באמרו בשם ה': "דִּרשוני וחיו"[564]. החסידים רואים בהסתר ה' "בכמה לבושין ובכמה כסויין" (כך מציג זאת תיקוני הזוהר[565]) עדות לאהבתו של ה' לישראל. ה' רוצה

שהוא וישראל "ידרשו זה את זה", יחפשו איש את רעהו, כדי שאהבתם ההדדית תתגלה, כותב ר' אברהם מסלונים[566], אם כי "לפעמים הקב"ה מסתיר אף את ההסתרה, אך כשתתן לב להבין ש'אנכי [הסתר אסתיר]' הוא בהסתרה, אז תזכה 'לאור פני מלך חיים'", כותב בעל "דגל מחנה אפרים" בשם זקנו הבעש"ט; אם כן, "אילו ידע האדם שהקב"ה מסתתר שם ("שבתוך ההסתר נמצא ה'אנכי'"), אין זה הסתר", מוסר בעל ה"תולדות" בשם מורו ורבו, הבעש"ט, "וכשזוכרין אותו, יתברך, אין בכלל הסתרה". ולפיכך, "אילו ידע האדם כי הכל בא מה' לא היה כל הסתר", מסיק ה"שפת אמת"[567].

"ההֶעלם הוא בשביל הגילוי", מכריז האר"י הקדוש.

"שכל מי שיראה ויבין שיש גם בגלות פקידה (רמז לגאולה) אף שהיא בהסתר, הוא מוכן לגאולה"[568]. למען הצדיק, ה' מסיר את הצעיף החוצץ ביניהם כדי שאפילו בגלות, הצדיק יוכל לראות את הגאולה. בהיותו קרוב אליו מאד, "ה' כבר נותן לו את מפתחות הגאולה...", כך אנו למדים מ"שפת אמת"[569].

ומה באשר ליהודי ה"בינוני", ירא ה' שאינו מסוגל להבחין בפקידת הגאולה מבעד לצעיף הגלות[570], ואף אינו יודע כלל שהצעיף קיים? האם עליו לחכות עד קץ הגלות כדי לגלות את הטעמים הנסתרים לגלות ישראל? אמנם כן. עבורו הצעיף לא יוסר בנקל; ואפילו אם "נקודה" מסוימת נראית לעיניו בהסתר הגלות, ה"שפת אמת"[571] גורס כי גם היא תישאר "נסתרת".

רק בואם הממשי של ימות המשיח יאפשר ליהודי הבינוני להבין את המניעים העמוקים לגאולה ואף "לראות" אותם בבירור. אחרי אשר הצדיק בעולם הזה, באמצעות צידוק הדין, את כל הנסתרות, את כל מה שנעלם מבינתו[572], באחרית הימים יעלה בידו לעמוד עליהם מקרוב *בשלמותם*. בהיותו עתה בעמדה המאפשרת לו להקיף במבטו את העבר, ההווה והעתיד ולראותם כחטיבה שלמה, יראה בעיניו "הכל", השלם, על ייסורי המוות הכלולים בו, כ"טוב", ואפילו "טוב מאד", כפי שהיה הדבר בעיני ר' מאיר שהוארו באור האמונה[573]. אז היהודי הבינוני יווכח לדעת שהיה זה הצעיף אשר מנע ממנו מ"לראות" מציאויות אלו בבירור; שהחושך אינו אלא אור נסתר; ומשעה שהצעיף מוסר, הכל נעשה זך וצלול.

"ונגלָה כבוד ה' *וראו* כל־*בשר* יחדו..."[574]. הבשר במצבו הרוחני הגמור יוכל לראות "עין בעין" מה שמשה לא היה מסוגל לראות בחייו בשלמותו ("כי לא יראני האדם וחי") ומה שהצדיק מצליח להבחין בו רק ברגע שהוא נפרד מהחיים עלי אדמות[575].

מואר ברוב הטוב[576] הצפון ליראי ה', הוא יודה כי הגלות, על כל הרע הכרוך בה, היתה לטובה: "סיבה לטובה", כמו שמדגיש רמח"ל, וכמוהו הרב קוק מבהיר "שבסוף יראה שמכל הקלקולים יוצאים תיקונים גדולים משובחים... הקלקולים היו סיבה לתיקונים"[577]. כנגד מה שראה בו גודש של רע המעכיר את העולם הזה, והוא הגלות, יהיה גודש של טוב בעולם הבא, במציאות האמיתית[578]. ה' אשר היה מסוגל להעניק לו בעולם הזה כמה הנאות רוחניות בנות־חלוף, יתגלה כמסוגל

להרעיף עליו עונג עילאי בלתי צפוי, שאין להעלותו בדמיון, שמחת־עולם, חיי עולם הבא[579].

כשיהיה משוכנע לבסוף כי תכלית הגלות היתה הטוב המוחלט, הוא "יודה" לה' על אשר גרם לו להתייסר ולהתענות. כדוד המלך הוא "יתן תודה" לה' גואלו על אשר נענה לתפילתו: "עֲנִיתָנִי"[580], או, לפי פירוש חז"ל, "עִנִּיתָנִי". כישעיה[581] הוא יודה לה': "אוֹדְךָ ה' כִּי אָנַפְתָּ בִּי יָשָׁב אַפְּךָ וּתְנַחֲמֵנִי" והוא יוכל בסדר פסח "להודות לה' על המרור" אשר אכל בשעבוד גלויות[582]. הוא יודה לה' שהוא "כולו הטוב והמיטיב" וישוכנע ש"אין חילוק בין מדת הדין למדת הרחמים", כמו שחזה מראש רבי נחמן מברסלב[583].

"נאמנותו של ה'"[584]. בטובו ובחכמתו, לשלם שכר טוב ליראיו תתגלה בפניו כליל[585]. מתוך הכרת תודה הוא יכריז ויאמר: "אכן, 'והיה ה' – המציין את מידת הרחמים במלואה – למלך על כל הארץ". מידה זו, בשלֵמותה, תמשול בכל.

מגולה לגאולה

"שורש הגאולה הוא בגלות", כותב ה"שפת אמת". הגאולה מצויה בתוך הגלות, והיא בבחינת הזרע שממנו צומחת הישועה וממנו תצא הגאולה, סובר המהר"ל. לפניו כבר הביעו דעה זו רב סעדיה גאון ור' יהודה הלוי, ואחריו הרמח"ל והמגיד ממזריטש וגדולי החסידות. הם מוצאים תימוכין לקביעה זו בהשקפת חז"ל. ואכן "גאולה" ו"גולה" חופפות באותיותיהן, פרט לאות אל"ף; כאשר מוסיפים למלה "גולה" את האות אל"ף, המורה על המספר אחד, מתקבלת "גאולה"[586].

רבי יהושע מאוסטרובה[587] אמר כי כאשר יבין ישראל כהוגן את ערכה של האות אל"ף, ויכיר ויידע כי היא מסמלת את "אלופו של עולם", ריבונו של עולם, שהוא אחד ויחיד בעולמו, אז הוא יזכה לראות כיצד ה"אל"ף – האחד – משתבצת במלה "גולה" ויוצרת ממנה את ה"גאולה"[588].

בוודאי, כדי שתתבצע התמורה מגולה לגאולה, ישראל זקוק לחסדי שמים. אך אם ישראל יהיה זכאי לכך, תעמוד לרשותו סיעתא דשמייא[589]. או־אז האות אל"ף, "שהוא האחדות והקיבוץ מן הפיזור", תהא מוכנה להתערב ולהפעיל את כוחה המאחד, כוח האחדות, מלמד אותנו המהר"ל[590]. האל"ף תאסוף את ארבע האותיות של המלה "גולה", את תפוצות ישראל, מארבע כנפות הארץ, תקבץ אותן ותעשה מהן "גאולה". היא תגאל אותן גאולה שלמה, תוליכן קוממיות למקום מוצאן ומחוז חפצן, לארץ ישראל, ותעלה אותן לירושלים, מקום האחדות והייחוד.

כאשר משבצים בארבע אותיות "גולה" אות חמישית, והיא האות אל"ף, אות זו תופשת מקום מרכזי במלה. היא מחברת את שתי האותיות הראשונות אל שתי האותיות האחרונות וכך יוצרת את הגאולה. ב"גאולה" כל *חמש* האותיות של המלה, המסמלות את *חמשת* חומשי תורה, מתאחדות באיחוד שלם, גמור. הן מתקשרות הדק היטב כדי שעל ידיהן בני ישראל ייעשו כולם אגודה אחת "לעשות רצונך בלבב שלם".

פרק ג

ירושלים

"לב ישראל, לב העולם"

ירושלים, מקום המפגש בין ה' לאדם, בין ה' לישראל

ירושלים מייצגת, במדרגה הגבוהה ביותר, את תולדות העולם ואת תולדות האדם, את תולדות ישראל ואת תולדות האנושות; היא מייצגת את ההשתלשלות ההיסטורית של מערכת היחסים שביניהם לבין הבורא. ירושלים משקפת את טוהר הרקיע עלי אדמות ומוסרת דין וחשבון על הערך שהארץ מקנה לעצמה במרום. היא, ירושלים, מסוגלת לספר על כל מה שמתרחש בשמים ממעל ובארץ מתחת. כי בה, בירושלים, בנקודה הפנימית שלה, נולדו השמים והארץ ועל אבן השתייה שלה הושתת העולם[1]. כך נעשתה ירושלים ל"שער השמים"[2] ול"טבור הארץ"[3] גם יחד. מאותה נקודה מרכזית, קו אמצעי[4] עלה למרום ויסד את ירושלים של מעלה ובאמצעה בית המקדש של מעלה. מאותה נקודה מרכזית, קו אמצעי ירד למטה ויסד את ירושלים של מטה, ובאמצעה בית המקדש של מטה[5]. בקו אמצעי זה שוכנת השכינה ומשם מתפשט כבודה בעולם כולו: "ממלא כל עלמין"[6], ו"לית אתר פנוי מיניה"[7]. מאותו קו אמצעי, שבו היא שוכנת, השכינה יורדת וחודרת אל לב ההוויה היהודית של היחיד והציבור, של הלאום וארצו; היא יורדת ונכנסת לפנימיות התודעה של ישראל וציון, ובמיוחד של ישראל בשכנו בציון: "צהלי וְרני יושבת ציון כי־גדול בקרבך קדוש ישראל"[8].

ירושלים, נקודת המפגש בין שמים וארץ[9], המקום בו "נשקא ארעא ורקיעא אהדדי"[10], נעשית אפוא למקום המפגש בין ה' לאדם, בין הקב"ה, ה"מתאווה להקים לו דירה בתחתונים", לבין האדם, "עפר מן האדמה" ו"חלק אלוה ממעל", שמעשיו בעולם העשייה, בעולם של מטה, יש להם השפעה גם בעולם האצילות, בעולם של מעלה[11]. כך אפוא ירושלים משמשת כנקודת המפגש הראשונית והיסודית בין ה' לבין ישראל, כאשר ישראל (העוסק במצוות התורה) אינו אלא האדם המובהק, "סגולת אדם", "האדם שבאדם", "האדם היסודי": "יעקב, שורש נשמות ישראל", אשר "נשמתו גזורה מתחת כסא הכבוד" ו"דמות דיוקנו חקוקה בכסא הכבוד"[12].

אם־כן, בתיווכו של עם ישראל וההיסטוריה שלו, ירושלים ממצה את ההיסטוריה של היקום, של הטבע, המשתלבת עם ההיסטוריה של האנושות; ירושלים נותנת ביטוי להיסטוריה, כביכול, של האלקים בכבודו ובעצמו ביחסיו עם הטבע ועם האנושות.

"בנקודה נולד העולם"[13]. ונקודה זו, ירושלים, הממוקמת ומתקיימת "באמצע העולם", מהווה מאז ומעולם את מרכז הדאגות הרוחניות של האנושות; העולם כולו צריך לגלות עניין בירושלים כי היא מרכז ההארה הרוחנית של עם ישראל[14]. גם כאשר מבחינה פיסית ובאופן ארעי ישראל תלוש מארצו ומפוזר בין העמים, מבחינה רוחנית הוא מושרש בביתו הראשוני והסופי, בציון[15].

בדין הוא שירושלים תישאר בבחינת הנקודה המרכזית בעולם, שאליה מוסבת תשומת הלב הרוחנית של האנושות. הרי במקום זה התקרב הבורא אל האדם, בפנותו אליו בדברים לראשונה, בקריאתו אליו; סמוך לירושלים[16] הציג אלקים לאדם את השאלה הנודעת: "אַיֶּכָּה?"[17] בשאלה זו חקר אלקים את האדם בדבר תפישתו באשר למצבו ומעמדו בעולם והגישה שבכוונתו לנקוט כלפי ריבון העולם. ומאז ועד היום ה' מַפנה מירושלים אותה שאלה עצמה, "אַיֶּכָּה", אל האדם באשר הוא. זאת ועוד: באותו מקום עצמו, אחרי שהאדם ברח מאלקיו והתרחק ממנו, הוא שב ו"התקרב" אליו בכך שלראשונה הכיר בריבונותו של האֵל "וַיָּבֵא מנחה לה'"[18]. במקום זה אפוא, בירושלים, מתכוננים היחסים בין ה' לבין ישראל, הקרוי "אדם"[19], האדם המובהק; ובתיווכו של מקום זה מתפתחים בעולם היחסים בין ה' וישראל במגמה להשתרש לבסוף בנקודת המוצא שלהם, בירושלים, וזאת משיתבררו לאשורם היחסים בין ה' לבין כלל־האנושות ומלכות ה' תיכון עלי אדמות, כאשר ירושלים משמשת כבירת־המלכות, "מטרופולין לכל המדינות"[20].

בצאתו את ירושלים האדם נושא את ה' בעולם

מירושלים האדם יוצא לדרכו בעולם, ובצאתו את ירושלים האדם נושא את ה' בעולם; הוא מוליך את האלוקות לכל מקום. הוא משמש מרכבה לשכינה[21] ומשכין אותה בקרב בני האדם. ואף כי העולם מָלֵא את ה' – "מְלֹא כל הארץ כבודו"[22] – בכל מקום, "אל מקומו שואף" אדם, אל המקום שממנו הוא בא[23]. בכל מקום ומקום, באשר הוא נמצא, ובכל מעשה ממעשיו, האדם, אשר "מכל העולם כולו הוצבר עפרו", שואף אל נקודה מרכזית זו, אל מקום המזבח[24], אל ירושלים שלעתיד לבוא, כי מעפר המזבח נוצר ראשו. בכל מקום שהאדם נמצא הוא מכוון את מחשבותיו אל ירושלים. הוא פונה לעבר הר המוריה, הנקרא כך מבראשית, כי מפסגת הר המוריה יוצאת "ההוראה הגדולה"[25] בדבר האדם, ייעודו ויחסיו עם ה'[26]. "בכל המקום אשר אזכיר את שמי", אומר ה' לאדם, "אבוא אליך וברכתיך"; בכל מקום שהאדם נמצא[27], הוא מניח לעצמו להיזכר באמצעות ה' באמת הזאת ופועל בהתאם. ובהיותו בכל מקום[28], הקב"ה, שהוא "המקום", "מקומו של עולם"[29],

יבוא אל האדם, מ"המקום"[30], מן המקום המובהק; הוא יבוא אליו מצויד בתורה, שהוכרזה "במקום אשר בחר"[31], ויזמין את האדם לכוון אל אותו מקום עצמו את אמרי פיו והגיון לבו. על כן האדם, והיהודי בפרט, מתפלל בכיוון ירושלים[32].

בכוונו את לבו כנגד ירושלים, האדם,
והיהודי בפרט, מקדש את כל הארץ

בכוונו את לבו "כנגד ירושלים"[33], "כנגד בית המקדש"[34], "כנגד קודש הקודשים"[35], האדם – והיהודי בפרט – מקדש עוד ועוד, קידוש אחר קידוש, את הארץ כולה, שמלכתחילה הועיד אותה הבורא להיות קדושה ולהתקדש במעשי האדם. עלי אדמות, האדם ינסוך רוחניות בכל מה שה' נותן לו ובכל מה שה' מתיר לו לעשות על מנת שיתענג על כל אלה בהקדישו את המובחר[36] כמנחה לה' ובהשפיעו רוב טובה וברכה על הזולת בפרי עמלו. שמחה זו[37] מכוונת את האדם בראש וראשונה אל עצמו, אל פנימיותו, אל תודעתו, אל עצם הוויתו, ואחר־כך, דרך הבריות[38] ובצוותא עמן, אל ההוויה העליונה, אל ה'. מתוך כך הוא נעשה ראוי לאלקיו ומתקין עצמו כ"מעון לשכינה"[39]. שמחה זו, שמקורה בהכרת הטובה[40] של האדם לה', מאירה ומפלסת את דרכו של האדם בכל מקום בעולם, במהלכו המתמיד אל ארץ־ישראל, "אמצע היישוב"[41], אשר באמצעיתה שוכנת ירושלים, ובאמצעה מתנוסס בית המקדש של מטה (אותו בית מקדש של ימי־קדם ולעתיד לבוא), ה"מכוון כנגד בית המקדש של מעלה"[42]. מעל ל"עיר הצדק"[43], בעולם של מעלה, ברצונה של השכינה להיוודע בשם "צדק", כדי שתשתקף בבחינתה זאת במעונה הארצי, בירושלים של מטה[44], ומשם תתפשט על פני כל הארץ, מקום מושבם של בני האדם, עד כי זו תתבסס כמעון ה'[45]. על מנת שאלה יהיו פני הדברים, שומה על האדם להשתוקק לכך בכל מאודו ולהשפיע על כך בכוח רצונו[46] בכל מקום שהוא נמצא בו; האדם צדיך אפוא לכוון את מחשבתו ומעשיו אל אותו מקום־יקרות, אל מקום־הבחירה, אל ירושלים, אשר מתחילת בדייתו של עולם היא משופעת ב"אורו של עולם", הזיו האלקי שנועד להתפשט בעולם[47]. ואולם, אם אין האדם רוצה בכך, הוא מתנתק מאותה נקודה אמצעית[48], מאותו מרכז רוחני קורן, והוא ירושלים; וכתוצאה מכך הוא מתנתק מה', אשר הוא יתברך, מצדו, רוצה להעתיר את פעולתו הברוכה על היקום מאותה נקודה אמצעית, נקודת האיזון. ובכן, האדם מעז "לדחוק רגלי השכינה" מהעולם, לסלק, כביכול, את ה' השמיימה[49]. האדם מנתק את המגע בין השמים לארץ בכך שהוא מסיח דעתו מן המקום ששם נוצר מגע זה, מבַזהו ואפילו משחית אותו. בפגעו בירושלים של מטה, האדם פוגע גם בירושלים של מעלה. מכאן ולהבא לא ישוב עוד ה' אל העיר השמיימית, האלקית, עד אשר ישוב האדם באופן מכובד לעיר האלקית הארצית, ובכך יאפשר את שיבתו של הקב"ה אליה: "לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא בירושלים של מטה" – "עד שיכנסו ישראל בירושלים דלתתא"[50], מכריז הקב"ה.

האם, אמנם, יעודו האדם במעשיו את התהליך של השיבה האלקית הכפולה הואת? והלא הוא עצמו כבר בנה לו "עיר שוא"[51], ירושלים כוזבת. הוא כבר מתנהג כאילו היה אדון לעצמו. הוא טוען לבעלות מוחלטת על כל מה שיש לו והמצוי ברשותו ועל כל מה שהוא תאב עוד להשתלט עליו ככל שידו משגת, בהתיימרו להיות בורא־עצמו, מי שעושה את עצמו מעצמו ובעצמו ורשאי לעשות באחרים כחפצו. ברי לו שאינו צריך להחזיק טובה לאיש על מה שנפל בחלקו ואין בדעתו כלל וכלל לתת דין וחשבון על מעשיו. אין הוא "ירא" מאיש. בהתכחשו לבורא ולמתת הבורא הוא מעין תוצר־עצמי[52] עליון, בבחינת "אני ואפסי עוד", וה"אני מאמין' שלו מוצא את ביטויו בהתפארות השוא: "כחי ועצם ידי עשה לי את־החיל הזה"[53]. שמחתו בה' ולשם ה', שמחתו עם הבריות, מידדרת לתענוג תלוש מכל, תענוג שמקורו־בעצמו ותכליתו־בעצמו[54] ומימושו כרוך בקיפוח הזולת. האדם חוטא יען כי התרחק מאלקיו[55], מהבריות ומשיירי עדכו־לפָנים. הוא עצוב; בדד ינוע וינוד בעולם[56]. הנה כך החלו גלות האדם[57] ותפוצת האנושות[58]. כל עוד האדם נתן דעתו על "המקום"[59] ועל־פי דרישותיו פעל במקום מושבו, כל אותם מקומות יישוב היוו פריפריה[60] שנמשכה אל המרכז האוניברסלי, הקיפה אותו וניזונה מברכתו[61]. משעה שהאדם הסיח דעתו מן "המקום" וחדל לפעול בהתאם לדרישותיו של המקום, כל המקומות המאוכלסים על ידו הם, מעתה ואילך, בבחינת מקומות גולה, גָלויות צחיחות, שוממות, חשוכות, שביסודן ערבוביה, זוהמה וטומאה, כי הן מנותקות מהמוקד הרוחני הנותן בהן חיים. ואולם, מעצם הגולה מתחייב קיבוץ הגלויות[62]. כל גולה טומנת בחובה את גרעין הגאולה. הגולה נבדלת מהגאולה באות אחת בלבד, והיא האות אל"ף[63]. באות זו הגולה מוצאת את הגשמתה ונעשית לגאולה. כל חטא כבר מכיל בקרבו את זרע התשובה[64]. כל התרחקות מה' כבר מקפלת בתוכה את ההשתוקקות לתשובה־מרצון אל ה' או את כורח המציאות לתשובה־מאונס, בלית־ברירה[65].

אחרי ברחו מה', האדם רץ אליו בחזרה: "אברח ממך אליך", הוא קורא[66]. ככלות הכל, האדם אינו יכול להסתפק בעצמו. הוא נכסף אל ה'. הוא משתוקק להימצא בקרבת הבורא. והיכן[67]? במקום שנברא אדם הראשון[68], באותו מקום עצמו ששם חטא האדם את חטאו הראשון ואשר שם מזומנים לו אמצעי הכפרה על החטא: "ממקום כפרתו נברא"[69]. ובכן ירושלים, מעצם ההגדרה, משמשת כמקום קיבוץ גלויות, כמקום התכנסותם של אלה שהתחמקו מהשפעתה הקורנת[70].

> ירושלים, מלכתחילה מקודשת ברצונו של ה', מתקדשת לאחר מכן בזכות־מעשיו של האדם."קודש" אלקי הבא מלמעלה ו"קידוש" אנושי העולה מלמטה מתאחדים לחטיבה אחת של קדושה איתנה וקיימת, "אתערותא דלעילא" ו"אתערותא דלתתא"

אחרי שילוח האדם מגן־העדן הירושלמי, אחרי גלות קין ופיזור דור ההפלגה, הראשון ששאף לשוב לירושלים היה מלכי־צדק[71], המלך אשר כשמו כן הוא: מלך

צדק[72]; הוא לא יכול היה להיות אחרת; הוא היה מלכה של העיד שלם, אשר שמה מעיד על שלמות המקום שלימים ייקרא בשם ירושלים. מלכי־צדק הלך מארצו לירושלים לעבוד את ה' ושם, לפי הכתוב, נעשה "כהן לאל עליון". המסורת מזהה את מלכי־צדק עם שם, בנו של נח[73], והוא, ביחד עם עבר, הכשיר את האבות להבין ולהנחיל את האמונה הטהורה[74]. והנה, אף כי כבר שם, או מלכי־צדק, הכיר בריבונותו של "אל עליון קונה שמים וארץ", היה זה אברהם, האב העברי הראשון, שהכריז על אלקי־הנצח הכל־יכול כעל אלקיו הוא, האל הבא במגע ישיר עם בני האדם[75]; ול"ארון" זה[76] "הקנה" אברהם "שמים וארץ"[77], בקרבו את העולם אל הבורא, 'בהביאו' את העולם כמנחה לה'.

ואמנם אברהם הוא הראשון שעורר תנועה אותנטית, אמיתית והחלטית, של שיבה אל המקור, אל ההוויה העליונה. אברהם, אבי העם העברי והאב הרוחני של "המון גויים"[78], פותח במסע האמיתי של האיש העברי ושל האדם בכלל, אשר מסולוליהם מתלכדים בנקודת היעד שלהם, היא ירושלים[79]. בתחילה מעצמו[80], ביוזמתו הוא, וליתר דיוק ביוזמתו של אביו[81], אברהם מתרחק מן הפריפריה[82] – פריפריה שהיא עשירה מבחינה חומרית, ומבחינה גיאוגרפית אינה רחוקה ביותר מהמרכז – ושם פעמיו אל הארץ שמבחינה רוחנית מהווה את "מרכז העולם"[83]. יוזמתו מקבלת את אישורה[84] במצוות ה': "לֶךְ־לְךָ". על אברהם "ללכת" קודם כל אל עצמו, אל תודעתו, אל עצמותו[85], ואחר כך אל הארץ האלמונית, אשר שמה, מקומה וזהותה נעלמו ממנו[86]. את הארץ הזאת עליו לגלות על־פי זיקתו אליה[87]. זוהי "הארץ אשר אַראך". ה' יַראה אותה לאברהם בדמותה המופנמת בו, בפנימיותו של אברהם, בסגולותיו: לא "אַראֶה" אלא "אַראֶךָּ"[88]. הודות לאברהם, האב הביולוגי והרוחני של העברים ומבחינה רוחנית גם "אב המון גויים", הארץ הזאת, שהוא חייב להנחיל לזרעו הנבחר, לבנו יצחק, כשם שיצחק ינחילנה לזרעו הנבחר, לבנו יעקב[89], מוקנה לה ערך לאומי ספציפי, מדויק, ובו בזמן נודעת לה גם משמעות נרחבת כלל־אנושית. היא מרכז העולם ומכילה באמצעה את הנקודה היקרה ביותר של מרכז זה, את הר המוריה. אל הר זה, שאינו מצוין במפורש בשמו, אלא נרמז כ"אחד ההרים"[90], ישים אברהם את פעמיו, גם כן לפי מצוות ה', כשהוא מודרך באינטואיציה שלו. אברהם יגלה את *"המקום"*[91], המקום המובהק, המקום במלוא מובן המלה, בזהותו בו את עקבותיהם הרוחניים של אדם הראשון והבל, אשר הביאו שם מנחות לה', ואת אלה של נח ובניו[92], אשר "העלו" שם "עולות"[93] לה'. ובכן, הקב"ה מאשר את גילויו של אברהם[94] ואברהם בונה שם "את־המזבח"[95], המזבח בה"א רבתי, אותו מזבח שקודמיו כבר קוממו בו־במקום, ושהוא "מעלה", דהיינו מַגביה, בכוחותיו הוא, משכלל בכשרונותיו הוא, מבסס בזכויותיו הוא וקובע באמונתו הוא[96]. אותו מקום, מוריה, מצוי בירושלים ואינו אלא ירושלים[97]. וירושלים היא בית המקדש[98]. המקום הזה כונן "על שם העתיד"[99] ולימים יכונה בשמו המלא והאמיתי: ירושלים.

מי שהוא גדול בהרבה מאברהם, הקב"ה בכבודו ובעצמו, יקרא למקום הזה

בשמו המלא[100], וזאת מבלי שמלכתחילה שם זה יובן לאשורו. ירושלים היא עיד *הקודש* מתחילת בדייתו של העולם[101]. הקרושה הראשונית ניתנה לה מאת הבורא; והיא נתגברה אחר כך בזכות *הקידוש* האנושי[102]. וכך מקום זה מקבל את השם היאה לו. ה' קובע את שמה של ירושלים, כשם שהוא עושה בכל פעם שברצונו לציין את השליחות המייחדת את בעל־השם[103]. אך השם ירושלים, כמוהו כשמה של התורה, לא יגיע לכלל מימוש אלא בשעה *שכל ישראל* יוכיח את עצמו כראוי לשאת אותו לתפארת ולהראות לעיני־כל ששם זה מצביע על איחוד האומה בשלמותה החומרית ועל ייחודה בפנימיותה הרוחנית. כאשר כלל ישראל יישב לבטח בארצו[104], תחת שלטונו של מלך ישראל[105], או־אז ירושלים תהיה באמת ירושלים[106]. דוד[107] יתן את השפעתו על השם "ירושלים" ויקנה לשם "ירושלים" את משמעותו הסגולית לא דק באישיותו ובאישיותו של בנו המיידי שלמה[108], שנועד לבנות את מה שיקנה לירושלים את מלוא עדכה, דהיינו את בית המקדש[109]. דוד יציין את השפעתו מראש על השם הזה גם ברמותו של בנו הרחוק, "משיח בן דוד", המשיח שהוא נצר משורשיו[110], ואשר ייקרא להגשים באחרית הימים את ייעודה של ירושלים, לממש את שליחותה.

השם "ירושלים", בלשון רבים, מציין כי קדושתה של העיד הינה פועל יוצא של שיתוף הפעולה בין ה' לבני האדם

ועם כל זאת, גם אברהם הביא תרומה נכברה, מכרעת, לכינון שמה של ירושלים. התנהגותו בשעת עקידת יצחק משמשת כדוגמה ומופת לאמונה ובטחון בה'[111]. האב העברי קרא למקום הנסיון בשם: "ה' יראה"[112]. במלים אלה אברהם מתכוון להשגחה העליונה, החובקת־כל. מבטה האלקי יתמקד לא רק על המקום כשלעצמו[113], בהיותו "נבחר" על ידי ה' – "המקום אשר יבחר"[114]; בעיקר יופנה מבטה אל מי שיבוא אל המקום הזה[115] במגמה "לדרוש"[116] שם את אלקיו. ומי שבאמת דורש את אלקיו יחזור לשם שוב ושוב – כל פעם מתוך תחושה שזו לו הפעם הראשונה, כאילו לא בא לשם אלא "היום"[117] – כדי לדאות את ה': את "ה' יראה"[118], והוא יעשה את כל הדרוש כדי ש"ה' יֵראה" לאדם הראוי לה' (במידה שיציד אנוש מסוגל לזכות לכך בחייו)[119].

אל שם זה: "ה' יראה", המורה על האֵל האישי, המחפש את האדם ובוחן אותו מקרוב, לאותו שם שניתן על־ידי אברהם ונתקבל על־ידי ה', מצדף ה' את השם "שָלֵם" אשר באמצעותו האדם הצדיק מלכי־צדק הגדיד את המקום הזה כמקום שבו האדם, תוך כדי שהוא דודש את אלקיו האישי, מבקש להיות שלם לפני ה'[120]. בצרפו יחד את שני השמות הללו, "ה' יִראה"[121] ו"שלם", אלקים בכבודו ובעצמו יוצר את השם "ירושלים"[122]. השם "ירושלים" הוא בלשון רבים[123] כדי לציין כי קדושתה של העיד נובעת משיתוף הפעולה המתקיים בה בין ה' לאדם, בין ה' ה"נראה" לאדם לבין האדם ה"ירא"[124] את ה' ומבקש להיות שלם בעיני ה'[125]; בין

ה', אשר האדם "מוריד" אותו, כביכול, אליו[126], לבין האדם, שה' מעלה אותו אליו[127].

אם האדם גורע מחלקו בשיתוף פעולה זה, השכינה מסתלקת השמיימה

על פי התפישה היהודית, קדושתה של ירושלים אינה שייכת לקטיגוריה הסטטית של "מרחבים קדושים" כשלעצמם; היא אינה שייכת לקטיגודיה הידועה ברתות אחרות בשם "המקומות הקדושים"[128]. בראייתה של היהדות, קדושתה של ידושלים נובעת משיתוף־פעולה פעיל ובונה[129] הנוצר בין ה' לבין האדם[130]; באמצעותו היא מתממשת ומתחדשת[131].

אם האדם אינו ממלא את חלקו בשיתוף פעולה זה, "כיון שחוטא, מסתלקת שכינה לרקיע"[132], ומשאירה את האדם להיאבק לבדו בגלות (אם כי גם בגלות, שכינה עמו[133]). באשר למקום, שנבחר על ידי ה' כמקום קודש[134], קדושתו מועבת[135], כי האדם לא עוד מוקיד אותה. למעשה, הקדושה הראשונית של המקום – כמו גם של ישראל – תלויה[136] בזכות מעשיהם של אלה המופקדים על שמירתה וטיפוחה[137]. אם זכות מעשיהם של אלה המשתמשים במקום נגרעת, אם נוצר חיסרון בעבודת הקודש, הדבר נותן אותותיו על קדושת המקום[138]. היא מתמעטת אך אינה נעלמת כליל. המקום עומד בקדושתו[139] אך קדושתו נפגמת ומתייסרת[140], בפרט כאשר קדושתו הראשונית היתה בעוצמה חזקה. "כל המקודש מחבדו, חרב יותר מחברו"[141]. ירושלים סבלה יותר מכל הארץ וישראל סובל יותר מכל העמים כאשר הוא פועל בניגוד לרצון האֵל[142], ובמיוחד כאשר אותו "גוי קדוש"[143], "לב־העמים" הרגיש[144], נמצא בציון[145], שהיא הלב הרגיש, העדין והפגיע של העולם[146].

ישראל נושא את ירושלים בלבו בנאמנות. ישראל שומר על זהותו בגולה הודות לירושלים

ואף על פי כן ישראל מחזיק מעמד. גם בהיותו דחוק מירושלים, מפוזר בעולם ומפורד בין העמים עקב מעשי החטא שעשה בעיר הקודש, ישראל חי וקיים, כי ירושלים, עיר הנצח, ממשיכה לחיות בתוכו. ישראל נושא את ירושלים בלבו בנאמנות למופת; אין הוא שומר לה טינה על שלא השלימה עם חטאיו, כי הוא יודע שהיא "עיר הצדק"[147], ש"אינה סובלת אנשי תועבות"[148]. היפוכו של דבר, ישראל מתמיד בזיקתו העמוקה, השורשית, לתורה מציון. הוא נאחז בחוזקה, עד כדי כאב, באידיאל המשיחי[149] של קיבוץ גלויות, הכרוך בבניית בית המקדש[150]. אנשים ועמים, שגורשו מארצם או היגרו ממנה מרצונם הטוב, מתנתקים ממנה במרוצת הזמן ומוחים אותה מזכרונם. לא כן ישראל. בגלות[151] הוא נשבע שלא לשכוח את ירושלים[152]; בגלות הוא חי בכל זאת בירושלים, בירושלים האידיאלית החקוקה בלִבו.

אם אמנם ישראל יורד לגולה באשמתו[153], הרי אין זו אלא ירידה לצורך עלייה. הוא יורד לגולה כדי לשוב ולעלות לירושלים[154]. בגלות הוא שומר על זהותו הודות לירושלים[155], ולא רק הודות לגעגועיו וכיסופיו לירושלים[156], אלא בעיקר הודות לתפישתו את ירושלים. מערכת היחסים בין ישראל לבין ירושלים היא בוודאי עמוקה ומיסטית, הגם שהיא נתונה, מוסדרת, נתבעת ונכפית "ביד חזקה"[157] על ידי ריבונו של עולם, אלקי ישראל, אלקי ציון. הוא מקיים את עם ישראל באמצעות ירושלים והוא מקיים את ירושלים למען עם ישראל, לשֵם עם ישראל. יש בזה סימן חותך לגורלם המשותף, לזיקת הגומלין שביניהם[158]. למרות כל תלאות החיים שעברו על עם ישראל במרוצת הדורות, אין להכחידו. שארית ישראל חיה וקיימת כי ה' חי בתוכה: "כי אני ה' לא שָׁניתי ואתם בני יעקב לא כליתם"[159]! חרף הפלישות וההשתלטויות על ירושלים במהלך ההיסטוריה, ירושלים היא עיר הנצח[160] ונותר בה שריד של בית המקדש, הוא כותל המערבי, שנשאר עומד על תלו אם כי היה צפוי לסכנת הרס במרוצת הדורות[161]. בדומה לישראל, הכותל המערבי מעיד על תוקף השבועה של אלקי ישראל: הקב"ה נשבע שישראל לא ייכחד[162] והכותל המערבי לא ייחרב לעולם[163] (כי "שכינה במערב"[164]); זה גם זו "עומדים", כי שומר ישראל "עומד" מאחוריהם. לעולם אין השכינה עוזבת את ישראל[165], ו"לעולם אין השכינה זזה מכותל המערבי"[166], קובעים חז"ל, בהסתמכם על פסוק משיר השירים האומר: "הנה־זה עומד אחר כתלנו"[167].

התופעה המופלאה של ישראל מתבטאת בתופעה המופלאה של ירושלים

דורות על דורות של יהודים אישרו – בדמעות שהזילו על האבנים הללו ובתקוות שהפנו אליהן מרחוק – את האמת הזאת, שהמדרש ביסס אותה על פסוק מהמקרא; הם *האמינו* באמת זו ולגביהם אמת זו היתה יותר מוצקה, יותר ודאית, מכל מציאות מוחשית[168]. והנה בימינו, אנו *רואים* במו עינינו את האמת הזאת; אנו חווים את תוקף *ההבטחה*: "הנה אלהינו"[169], הנה הוא שם, עומד אחר הכותל[170]. הוא מחכה לנו... הוא מגיח... הוא מופיע – הנהו! אנו רואים אותו במו עינינו[171] והוא, מצדו, רואה אותנו[172], מקדם את פנינו וכך מתכונן לשוב באופן סופי ומוחלט לציון[173]. חיילי צה"ל ששחררו את הכותל מתשע־עשרה שנות בדידות, משבי, פרצו בבכי ברגע שהגיעו אליו. לב נפתח בפניהם מאחורי האבנים שהם התרפקו עליהן[174]. הם הבחינו שם בקולו של זה ה"עומד אחר כתלנו"[175]. ובעמדם לפניו יתברך, הלוחמים הקשוחים פרצו בבכי[176] כילדים תמימים ששבו ומצאו את אמם אחרי שהלכו לאיבוד: "כאיש אשר אמו תנחמנו כן אנכי אנחמכם ובירושלים תנֻחמו"[177]. במשך השעות המסעירות של יום כ"ח באייר תשכ"ז (7 ביוני 1967), עם ישראל בארץ ישראל ובתפוצות, העם היהודי ברחבי העולם, קם "כאיש אחד

בלב אחד"[178] ונהר אל הכותל בהמוניו[179]. כיצד ניתן להסביר את גל ההתעוררות, שסחף מאות אלפים של יהודים ונשא אותם לעבר הכותל מיד עם הישמע הבשורה על שחרורו, כדי לומר תפילה, כדי להזיל דמעה, כדי לנשק את אבניו? האם יש הסבר רציונלי בימינו, ב"תקופה הרציונלית", לתופעה יהודית מובהקת זו[180]? לא ולא. זוהי הוכחה חותכת לאופייה העל־טבעי של ההיסטוריה של ישראל, של חייו במעמקיהם הפנימיים ביותר, ושל ההיסטוריה של ירושלים, של חייה במעמקיהם הפנימיים ביותר[181]. זוהי התופעה המופלאה של ישראל, המתבטאת בתופעה המופלאה של ירושלים. זוהי החוויה החַיה של המאורע שמזה מאות בשנים ציפו לו, שבאורך דוח התכוננו אליו ובמידה מסוימת התרשלו בהוצאתו מן הכוח אל הפועל[182].

ירושלים מגלמת את אחדות ישראל

איחוד ירושלים אינו מאורע בעל ממדים אנושיים, ואין הוא גם מאורע בעל ממדים לאומיים, כבירים ככל שיהיו. מאורע זה כרוך בייחודיות המסתורית של ישראל וירושלים, של תפקידם המשותף בעולם. המגע האותנטי בין הנקודה הפנימית היהודית, "לב ישראל", לבין רעותה, "לב ירושלים", כונן לבסוף מחרש[183]. עם ישראל החזיר לאֵיתנו את האותנטי שבו, את ירושלים שלו, על כל מה שהינה, במהותה, ועל כל מה שהיא דורשת ממנו על־פי מהותה[184]. ישראל, כלל ישראל, שב ומצא אותה, את ירושלים. כי כדי שירושלים תיכון בשלמותה היה צורך שכלל ישראל ייכון בשלמותו. אחדות ישראל כבר היתה התנאי הראשוני לבניין בית המקדש *הראשון*; היא תהיה התנאי לבניין בית המקדש *השלישי*, הסופי והנצחי[185]. ואחרות זו, שעד לא מזמן היתה רופפת, התחזקה בעוצמה מרשימה, הבאה מבפנים, הפורצת מהתודעה של ישראל. אחדות זו הכילה את כל ישראל, כי "העיר דרשה זאת", כאשר היא המחישה באופן נחוש את רצונה להחזיר לרשותה את ריבונות ישראל, כאשר היא גמרה אומר לעטר את ראש ישראל בעטרתה. ירושלים היא העיר ה"מחברת" סביבה את "כל ישראל"[186], המצרפת את כל בני ישראל "יחד" ל"אגודה אחת" ו"עושה כל ישראל חברים"[187]. ואמנם, ירושלים מייצגת את אחדות ישראל[188]. "ירושלים לא נתחלקה לשבטים"[189]. בה חוברים יחד כל הדורות של עם ישראל[190]; מאז ומתמיד, מעתה ועד עולם, היא שייכת כל־כולה לכל ישראל. והיא במיוחד ירושלים המובהקת כאשר ישראל, אשר היא מעצבת את תודעתו, נעשה ראוי לה מֻחדש בזכות אחדותו הפנימית[191]. או־אז היא, ירושלים, המאוחדת בפנימיותה, העיר "שחֻברה לה יחדו"[192] שוב תהא ראויה לישראל, בזכות אחדותה החיצונית – "ירושלים הבנויה"[193]. שניהם גם יחד – ישראל: "גוי אחד"; וירושלים: "עיר אחת"[194] – ימצאו מחדש זה את זו ויגלו את עצמם במשותף להם, במה שהוא אמיתי ונצחי, דהיינו הם יגלו את עצמם בו יתברך, בקב"ה, באלקים אמת, אלקי ישראל, מלך בציון, בתורתו מציון, בדְברו מירושלים[195]. ישראל וירושלים "ראויים זה לזה"[196]. זיקת הגומלין שביניהם היא אפוא יותר מאשר עניין סנטימנטלי גרידא.

הם זקוקים זה לזה לשם הגשמת ייעודם המשותף, והוא העמקת ההוויה היהודית[197]. מעצם העובדה, זהו ייעוד בעל השלכות אוניברסליות[198], דהיינו קוסמיות[199]. יתר על כן, המדובר בשליחות אלקית[200], כי "יקראו לירושלים"[201] "לב העולם", "לְבא דכל עלמא"[202], "כסא ה'"[203].

פרק ד

הזמן היהודי: זמן שבתי

התודה מלמדת כיצד לנצל את הזמן כראוי

היהדות מבוססת על תפישה מיוחדת[1] של הזמן, והיא הזמן השבתי, הזמן אשר השבת היא נקודת התייחסותו הקבועה והמתמדת. "סדר זמנים קודם"[2] לבריאת העולם; הוא קודם ל"בראשית" של התודה, שקדמה לבריאת העולם; כי העולם נברא "בשביל התורה" ו"בשביל ישראל", עם מקדשי שביעי, המקיים את התורה. ובכן, הזמן השבתי קובע, מווסת ומסדיר את חיי היהודי, אשר כל־כולם ערוכים ומתנהלים בהתאם לסדר התורה[3]. הכרונולוגיה של מצוות עשה משתלבת בסדר הזמן[4], ואילו העבירה על מצוות לא־תעשה מערערת את סדר הזמן[5].

אמנם, המושג שבו פותחת תודה שבכתב הוא מונח של זמן: "בראשית"; המושג שבו פותחת תורה שבעל־פה אף הוא מונח של זמן: "מאימתי". הזמן "נברא" וניתן כדי לשמש ככלי המחזיק את ברכות התורה[6].

במצוותיה ובהוראותיה, התורה מלמדת את השימוש הנכון של הזמן[7]. אם ברצונך להצליח בשליחותך כיהודי, אמר פעם ר' מנחם מנדל מקוצק לאחד מתלמידיו, דע מה אתה יכול וצריך לעשות בזמן העומד לרשותך ומה אסור לך לעשות. פעל באופן שלא יהיה לך זמן לעשות מעשה חטא, שלא תהא שעתך בידך לשגות ביחס לזמן. בקיצור, "אל תחטא, מחמת שלא תהיה פנוי לחטוא"[8].

והנה, שלא לשגות ביחס לזמן פירוש הדבר בראש וראשונה שלא לטעות בחישוב הזמן: "לִמְנוֹת יָמֵינו כן הוֹדַע"[9]! האדם לבדו, בהיותו מונחה על ידי מושג הזמן שקנה לעצמו באופן בלעדי, מונע לחַשב את הזמן, לחלקו ליחידותיו השונות ולהעדיך את ייחודיותו החד־פעמית. בזכות האחריות שהוא נושא בה, אחריות כבדת־משקל ומכרעת, הוא מסוגל "לקנות את עולמו", את העולם כולו, "בשעה אחת"; אך הוא גם עלול בשעה אחת "לאבד את עולמו" שלו ואת העולם כולו, כפי שאומר התלמוד ומדגיש הרמב"ם[10]. הוא מסוגל לשלוט בזמן, "להחיותו", עד כדי העלאתו אל הנצח; אך הוא גם עלול להשתעבד אליו, "להמיתו", עד כי הורדתו שאולה. בורא הזמן מסר את הזמן לשליטתו של האדם על מנת שיקדשו[11].

והנה, בחשבו את הזמן, היהודי אינו נוהג כשאר בני האדם ואל לו לנהוג כמותם. הוא מחשב את הזמן באופן שונה כדי שלא להיכנע, כתוצאה מחישוב

מסולף או מאי־חישוב, לתאוות הבצע המשתלטת על חייו, לפחד המוות המשתק או לשאננות אליה דוחף שוויון הנפש.

כדי לעדוב לבהידות החישוב של הזמן ולהבטיח את הצלחתו, המכילתא תובעת מהיהודי למנות את ימות השבוע ביחס לשבת. המכילתא, בפירושה לפסוק "זָכוֹר את־יום השבת לקַדְּשׁוֹ"[12], המובא בשם רבי יצחק, מורה ליהודי: "לא תהא מונה (את הימים) כדרך שאחרים מונין אלא תהא מונה לשם השבת"[13]. בכוונתו של רבי יצחק לומר ליהודי: דע לך כי השבת באה בסוף מניין הימים ולא בראשיתם[14]. השבת באה בסוף ימי המעשה כי היא מורה על "שלֵמות המלאכה וגמרתה"[15]. השבת היא היעד המוסרי, "התכלית"[16], של העבודה אשר תחזור ותעסוק בה לאחר הפסקה. הודות למרץ אשר הפוגה זו הפיחה בך תמשיך לעבוד לפי התכנית אשר הותוותה עבורך, ובאותה משמעות אשר נמסרה לך על ידי מי שקדם לך ויישאר לאחריך[17], מי שסיפק לך את החומרים לעבודתך, את המרץ הדרוש לעשותה, ומעל לכל את היכולת לנוח ממנה, להינפש, ולשוב אליה בכוחות מחודשים[18]. מבחינה רוחנית[19], במעשה בראשית, ה' בכבודו ובעצמו פעל לפי אותו הסדר אשר הוא מציע לך ובנדיבות לב שקד על המטרות[20] אשר הציב בפניך בכלותו את עיקר מלאכתו, והן הטוב, הברכה והקדושה, כאשר הברכה שרויה בתוך הקדושה[21]. הקב"ה גם מציע עצמו לך כדי שיהיה עמך בשעת עבודתך; הוא מציע לך את עצמו כדי שתהיה עמו בשעת מנוחתו: "לפי שאין לו מנוחה להקב"ה אלא עם עושי תורה בלבד"[22]. הוא נותן לך את הזכות להתקרב ולהגיע אליו ועוד יותר מכן להביא לו, לקב"ה, את המנחה האנושית של קידוש שם השם. "קדשים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם... ואת־שבתתי תשמרו"[23].

"זָכוֹר את יום השבת לקדשו" – לקדשו ולא לקדשה, אף כי השבת היא לשון נקבה[24]. לפי אחד ממפרשי התורה[25] נאמר "לקדשו" כי בקדשנו את השבת אנו מקדשים את ה' עצמו, יוצר השבת[26].

"שבות כאילו כל מלאכתך עשויה"

הקצב שצריך לציין את חיי היהודי הוא של שש יחידות זמן לעבודה[27] ויחידה אחת למנוחה[28]: "ששת ימים תעבד" (וזה משמעו של הפועל "עבד")[29] – ששת ימי המעשה, המשתרעים על פני תחום מוגדר, גלוי וניתן לחלוקה – ואחד כך יום אחד אשר בו העבודה מושבתת, מופסקת בכוונה תחילה (וזה משמעו של הפועל "שבת")[30]. את העבודה מפסיקים מרצון, באופן חופשי, כשם שהחלו בה – "ברצונם ובעת שחפצו", לפי הגדרתו של הרמב"ם[31] – וזאת, לדברי פילון האלכסנדרוני[32], בכדי לבחון אותה, בכדי שנשאל את עצמנו, בנוסח ספר החינוך, "אם דבר ראוי וכשר הוא"[33], אם אכן היא עולה בקנה אחד עם התכלית שנקבעה לה. שאם לא כן, הרי לפי משנתם של השל"ה הקדוש[34] והרב קוק[35], יש לעשות תשובה בעבד שבת כתרומה לתיקון[36] – ההשבה על כנה של העבודה האנושית הבלתי־מושלמת. והנה,

אם אמנם העבודה תואמת את דרישותיו המוסריות של הבורא, כמוהו גם אנו נעריך אותה ונתענג עליה, כפי שקובע בעל השאילתות[37].

מכל מקום, ביום השבת על היהודי להחשיב את העבודה שנעשתה במשך ששת הימים שקדמו לה כמספקת. התורה אומרת לנו: "ששת ימים תעבד ועשית כל־מלאכתך"[38]. ושואלת המכילתא: "וכי איפשר לו לאדם לעשות כל מלאכתו בששה ימים?" "אלא", משיבה המכילתא, "שבות כאילו כל מלאכתך עשויה"[39]!

בערב שבת אומר היהודי די למלאכתו, כשם שבתום ששת ימי בראשית, משראה הבורא שהשמים מוסיפים להתרחב ולהתפשט, הוא אמר לעולם די: די להתרחבות, די להתפתחות. "די" – כי העולם, כדברי המדרש[40], היה נתון לסכנת התמוטטות אילו נתרחבו ממדיו יתר על המידה והיו "נמתחים והולכים"[41]. וחכמי ישראל ממשיכים בהפקת הלקח: "אמר להם הקב"ה לישראל: 'בני, לוו עלי וקדשו קדושת היום והאמינו בי ואני פורע'" – "אע"פ שבטלין ממלאכה ואין מרויחין באותו יום לא יהיה חסר בשביל זה... בשביל שצויתי לשבות בו שלא תחסר ממונך... שהב"ה שולח ברכה למי שמבטל מלאכתו בעבורו"[42].

בהקפידו לשמור על השבתת המלאכה, על הפסקת התנועה, מציינים ר' יהודה הלוי[43] והמהר"ל[44], האדם מתעלה למדרגה של מנוחת־נפש זכה ומעיד על דמיונו לבורא. בהימנעו מלעשות את מלאכותיו החומריות ביום השביעי, האדם מתנער מלחציה של המדנותו ומשתחרר מהעבדות[45] אשר גודש יתר של עבודה[46] עלול היה לגרור אותו אליה. הוא אינו מתחרט על מה שאין לו, אלא מעריך את מה שיש לו: הוא שמח בחלקו כי הוא ניזון מנדיבות לבו של הבורא[47]. בהופכו את עבודתו הקשה, המשעבדת והמנכרת, את העבדות, לפעילות נעימה ומשחררת, לעבודת ה'[48], בחדלו להיות "עבד עבדים"[49], עבד לפרעונים החיצוניים והפנימיים[50], האדם נעשה ל"עבד ה'"[51]: הוא חופשי[52] כי הוא מעמיד את עצמו לשירות ה' ומתוך כך לשירות האנושות[53].

הודות להזדהותו עם התורה ועם השבת, ישראל נעשה לגורם קוסמי

הסבילות[54] שבה אנו שומרים את השבת אינה אלא למראית עין[55]. הרמב"ם, אשר קבע את המסגרת ההלכתית של השבת, מייחס לשבת את התכונות של מצוות עשה ומצוות לא־תעשה כאחת. הפועל "תשבות"[56], המורה ליהודי להפסיק את מלאכתו ביום השביעי, הוא מצוות עשה, מצווה פעילה, למרות שהיא מעוררת סמיכות־מחשבה של בטלה וחוסר־מעש[57]. לעומת זאת, "לא־תעשה כל־מלאכה"[58] – והכוונה ל"מלאכת מחשבת", לכל מלאכה חומרית שהיא יצירתית ויצרנית[59] – הוא מצוות לא־תעשה, והיא מטבע השלילה באסרה על היהודי לעבוד ביום השבת[60].

כך אנו מחקים את בוראנו, אשר שבת ממלאכתו הגשמית ביום השביעי; במלים אחרות, הקב"ה לא הוסיף דבר מהסדר הגשמי[61] על מלאכתו אשר עשה

במשך ששת ימי בראשית – וזאת כדי לנוח ממלאכתו, כדי להינפש (פועל חוזר)[62], בכדי לנוח מעבודתו ולחזור ולעיין במלאכה שכבר נעשתה, ובמיוחד, כפי שמציינים "אור החיים"[63], "בני יששכר"[64] ו"שפת אמת"[65], כדי לברוא את הנפש אשר מלאכה זו זקוקה לה ואת המנוחה[66] אשר אליה שואפת הנפש[67].

נפש זו אשר ה' ברא[68] על ידי "וינפש" ביום השביעי, תהא מסוגלת לתפקד באופן יצירתי ופעיל, מייצב ומאחד, כך שהעבודה החומרית אשר הופסקה תוכל להתחדש ולהתקיים[69]. אלמלא נבראה נפש זו על ידי הקב"ה ביום השביעי, כל הדברים החומריים אשר נוצרו בששת ימי בראשית לא היו מתקיימים; הם היו "מתגשמים והולכים" ונותרים כגוף בלי נשמה[70].

על-כן – וכך עלינו להבין את הערותיהם של הזוהר ושל התוספות[71] – בסוף תיאור תהליך-הבריאה התורה אומרת, "ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה"[72] – ביום השביעי ולא ביום השישי. ואמנם, רק ביום השביעי, בזכות הנפש אשר נתן לעולם, השלים הקב"ה את מעשה בראשית[73].

בהשביתו את מלאכתו החומרית למשך פרק זמן מסוים, במשך היום השביעי, הוא יום השבת, האדם גם הוא מסוגל להתרכז בפנימיותו[74] ולהינפש, הודות לכוחה היוצר של המנוחה ובאמצעות הנשמה אשר הבורא העניק ליום השביעי. האדם מצטייד בכוחות הנפש, "מסדר ועורך צבא כוחות נפשו", כדברי ר' יהודה הלוי[75], והכוונה לאותם הכוחות אשר על דרך הגזירה השווה ל"וינפש" האלקי[76] צריכים לאפשר לאדם לשקוד על כל מלאכותיו החומריות, לטפחן ולכוונן.

יתרה מכן, לפי הזוהר, אותה הנפש, אשר ה' ברא כאשר נָפַש ונתן אותה לעולם ביום השביעי, היא ה"רזא דשבת", סוד השבת, אשר בו בזמן היא גם "רזא דאורייתא", סוד התורה, וכמו כן סוד ישראל[77]. "רזא" זה יאפשר לישראל, עם התורה, להבטיח מדי שבת בשבת את התהוותם מחדש של החיים הקוסמיים, את התחדשותו המתמדת של מעשה בראשית (אותו מעשה הבריאה שהגה וברא הקב"ה תוך כדי שהיה "מביט בתורה")[78]. ישראל יבטיח זאת על ידי החידוש שהוא "יעורר" מדי שבת, בקריאת התורה[79] ובמיוחד בעיון בפרשת השבוע, אותו החלק השבועי של החומש שקוראים בשבת[80]. ישראל יבטיח זאת הודות להתחדשותו שלו ביום השבת[81], התחדשות אשר תצא לפועל בזכות שמירת מצוות התורה הנוגעות לשבת – המצוות החובקות את כל מצוות התורה[82]. וכך ישראל יבטיח מעין חידוש העולם, בריאה מחדש של העולם, התחדשות העולם אחרי השבת, על ידי חידושי תורה, החידושים שהוא מחדש בתורה[83], על ידי הלימוד המעמיק של התורה.

לדעת "בני יששכר"[84], המקשר את מחשבותיו לאלו של "אור החיים", כך יש להבין את המימרה התלמודית האומרת, "כל המתפלל בערב שבת ואומר "ויכלו" ('ויכלו השמים והארץ וכל-צבאם: ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה וישבת ביום השביעי מכל-מלאכתו אשר עשה'), מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית"[85]. בכבדו את יום השבת[86], האדם נענה לכוונתו של הבורא לאפשר למעשה בראשית להתקיים, להתחדש ולהימשך.

הודות להזדהותו עם התורה ועם השבת, ישראל נעשה לגורם קוסמי וממלא תפקיד מכריע בהנהגת היקום[87].

השבת תהיה תוצאת ההכנות לכבודה במשך השבוע

לפי תפישת חז"ל, סדר היקום והנהגתו[88] תלוי בסדר התודה וזה מצדו תואם את חיי האדם ובמיוחד את חיי האדם היהודי[89]. משטר החיים של התודה מבוסס על יחס של שישה לאחר[90] והוא היחס בין עשייה על־פי המחשבה לבין המחשבה אודות העשייה[91]. היחס בין חיי המעשה (vita activa) לבין חיי הרוח והמחשבה (vita contemplativa) המתואר על ידי פילון האלכסנדרוני[92], הוא למעשה יחס של איזון בין הכמות המוחשית, החומרית, של ששת ימי המעשה לבין האיכות של היום האחר, "יומא דנשמתין"[93], יום הנשמות, המצטייר כעדטילאי אך למעשה הוא שופע ממשות. ואכן המספר שבע, כדברי המהר"ל, הוא מספר עגול, "מספר שלם": "מספר זה נקרא שבעה מלשון שׂביעה, שכל אשר הוא שָׂבֵע הוא שלם"[94].

השבת מציינת את סופם של ששת ימי המעשה. היא הסיכום שלהם: היא מהווה את סך־הכל המחשבות והמעשים של היהודי בששת הימים שקדמו לה. היא מייצגת את פרי מאמציו[95] במשך תקופה זו של פעילות קרחתנית דוחית לחצים ומתחים. כניסת השבת מביאה לאדם ה"משוחרר" רגיעה ומנוחה מהמתח[96].

הערך של מצוות המנוחה בשבת יהיה תלוי במידה בה קיימו את מצוות העבודה במשך ששת ימי החול (העבודה בששת ימי השבוע גם היא מצווה)[97]. וכך, בראייתה של הקבלה מאז הזוהר ועד ל"שפת אמת", השבת תהא התוצאה של כל מה שהצליחו לעשות לכבודה במשך תקופת ההכנה אשר קדמה לה: "היא ערות לימי המעשה"[98]. לדעת גדולי ההלכה, הכוונה, ההכנה הרוחנית והחומרית, המוסרית והאסתטית לכבוד יום השבת המקודש[99], לא זו בלבד שהיא חיונית לשמירת מצוות השבת[100]; כשלעצמה היא מהווה מצוות עשה[101]. הכוונה מתייחסת לא רק להכנות בערב שבת[102] אלא לכלל פעילותו של היהודי[103]. בין אם הוא קפדן כשמאי או נוח ומֵקל כהלל, וגם אם הוא יהודי פשוט השוקד על צורכי היום־יום, היהודי העוסק בהכנות לשבת קושר את כל מחשבתו ביום השבת, דוחה את הגשמת כל משאלותיו ליום השבת[104], ואת כל מה שהוא מוצא כטוב ויפה הוא מקדיש לכבוד שבת, לשם השבת[105].

ימות השבוע אין להם שמות משלהם; כולם מתייחסים לשבת

במחשבה היהודית, הזמן הוא אפוא זמן שבתי[106], המקבל השראתו מהשבת מראש ולמפרע[107]. החסידים אומרים כי השבת היא "חמרת הימים" – היום אשר כל שאר הימים חומדים אותו, דהיינו "משתוקקים" אליו[108].

דש"י, בפידושו לגמדא[109], מודה לנו כי ימות השבוע מתחלקים לשתי קטיגודיות: "קמי שבתא" ו"בתד שבתא". שלושת הימים האחדונים של השבוע קודמים לשבת ומצפים לה[110]; שלושת הימים הדאשונים של השבוע באים אחדי השבת ודבקים בה[111]. כל ימות השבוע משתוקקים אל השבת, מייחלים אליה ומושפעים מדוחה. כולם שואבים את כוחם מיום השבת[112] והבדכה השדויה בהם "תלויה" בבדכה שמעניקה השבת: "כל בדכאן דלעילא ותתא בשביעאה תליין"[113]. על־כן הפעילות בה אנו עוסקים במשך השבוע מקבלת את מלוא ערכה דק בהתייחס לשבת[114].

לימות השבוע היהודי אפילו אין שמות בפני עצמם, מציינים הדמב"ן ואבדבנאל[115]. אם כי כל יום הוא בדיאה מיוחדת[116], כולם מתייחסים לשבת ונפגשים שוב ביום השבת. אלמלא השבת, ששת ימי המעשה לא היו מתקיימים כלל[117].

קניינינו שייכים לנו בה במידה שאנו מכירים בכך שאנו עצמנו שייכים לה׳

הודות לשבת אנו מודעים לכך שכל מה שהננו, כל מה שיש לנו, וכל מה שאנו עושים או משַנים, כל זה אפשרי רק מפני שבעל הקניין האוניברסלי, "קונה הכל", העניק לנו את הכישודים לבחוד בעבודתנו, לתכנן אותה ולהשלימה באופן שתיטיב לבדיות, כפי שעושה הוא יתברך, הטוב והמיטיב[118]. כי מה שעומד לדשותנו באופן זמני הוא דק אמצעי, "כלי" בלשונם של החסידים ובעלי המוסר כאחד, אשר ה׳ מסר לידינו לשימושנו, בכדי לעשות את הטוב, לשתף את הבדיות בטוב שברשותנו, ולהנחיל אותו לזולת[119].

"שבת בדאשית", ומקבילתה, "שבת הארץ"[120], הלא היא שבת המרחב, מלמדות אותנו כי קניינינו שייכים לנו בה במידה שאנו מכירים בכך שלמעשה אנו שייכים לאלקים, שֶמה שהננו, כמו גם מה שבבעלותנו, שיך לקב"ה. "כשתהיו שלי" אומד לנו הקב"ה, "הדי היא שלכם"[121]. הסמל של שבת מעין זו, כפי שמנסח זאת "שפת אמת", הוא "ביטול היש"[122], ההתבטלות העצמית מול הבודא של מה שהננו במהותנו, על כל קניינינו: כאבדהם[123] אנו "מקנים" ל"קונה הכל" את כל מה שבידינו, אנו מביאים לקב"ה את מנחת הקודבן של כל מה שיש לנו.

ואנו מביאים לו מנחה זו ביום בו אנו מטפחים את עצמותנו יותר מאשד בכל שאד הימים[124], ביום בו יש לנו יותר מאשד בכל שאד הימים[125].

השבת מאפשרת לבני האדם להרגיש לפחות בשביעית מחייהם שהם שווים זה לזה

שמירת השבת כראוי עשויה לאפשד לכל בני האדם לבלות לפחות שביעית מחייהם במצב של מעין שוויון כלכלי, חברתי ותדבותי, כי במשך יום השבת, שהוא "יומא דאודייתא", יום התורה, האידיאל היהודי של חינוך המבוגדים נעשה

למציאות מוחשית[126]. באופן זה הפער התרבותי[127] בין אנשי הקהילה מצטמצם באופן ניכר.

ר' יהודה הלוי[128], הרמב"ם, רבינו בחיי וש' ד' לוצאטו (שד"ל)[129] מביעים את המשאלה שהשבת תשפיע על האנשים להרגיש לפחות בשביעית מחייהם שהם שווים זה לזה וכך תכין אותם לשבת המשיחית, השלֵמה והאוניברסלית[130].

מצוות שמירת השבת שקולה כנגד כל שאר מצוות התורה

השבת היא האות אשר באמצעותו היהודי מעיד[131] על אמונתו ב"חידוש העולם", בריאתו של העולם יש מאין[132].

בתיאור מעשה בראשית, התורה משתמשת במונח "ברא", המציין את מעשה הבריאה האלקי יש מאין[133]. והנה, אומר הרמב"ם[134], הבריאה מורה על הבורא. הבריאה יש מאין היא היסוד והעיקר לאמונתנו באלקים. אם, לעומת זאת, מתוך בורות או אבסורדיות מקבלים את רעיון קדמות העולם, רעיון שהוא לדבריו של הרב קוק[135] "אטום" ו"מבולבל", הרי כטענת הרמב"ם, אין מקום לאמונה[136] ולתורה[137]; במקרה זה, אומר החפץ חיים, ייחסמו נתיביה הפתוחים של האמונה באדנות הבורא, בריבונות הבורא[138].

לפיכך, בעיניהם של חכמי התלמוד, מצוות השבת, הנובעת ישירות מ"בראשית ברא אלהים"[139], הפסוק הראשון בתורה, שקולה כנגד כל מצוות התורה[140]. כך מסביר הרמב"ן[141] את מספרן הרב של התקנות ביחס לשמירת השבת, כי בעיקרו של דבר, שמירת שבת היא שמירת התורה. לכן הרמב"ם בסוף הלכות שבת[142], ולדעתו מצטרפים רוב הפוסקים, קובע את הרעיון שהתלמוד[143] מעלה ורש"י[144] מביא אותו בפירושו, דהיינו שיהודי המחלל את יום השבת במזיד ובפרהסיא, יש להוקיעו כ"עובד עבודת כוכבים", כי הוא כופר בעקרונות של חידוש העולם ובורא העולם, בעיקרון שהעולם נברא יש מאין על ידי בורא העולם מרצונו החופשי[145]. אלה הם העקרונות המביאים לידי אמונה בהשגחה ובנבואה – האמונה בהשגחה העליונה, השגחתו של הקב"ה, ובנבואה שנמסרה על ידי שלוחיו הנאמנים[146].

קיימות שלוש הכרזות של השבת, והן "שבת בראשית", "שבת מתן תורה" ו"שבת שלעתיד לבוא"

במנותו את הסיבות המצדיקות את כיבוד השבת, ר' יוסף קארו ב"בית יוסף"[147] מציין ראשית־כל את מושג ה"השגחה" העליונה ורק אחר כך עומד על המושג "תורה מן השמים". סדר זה נקבע על ידי גדול הפוסקים בעקבות חשיבה מדוקדקת ומתחוור לנו מהאופן שבו השבת מוצגת במדרש.

יש שלוש הכרזות של השבת, אומר המדרש, ואלה הן: "שבת בראשית", השבת הראשונה שבאה לעולם מיד אחרי ששת ימי בראשית; "שבת מתן תורה", השבת

בה ניתנה תורה לישראל, בה נתגלתה התורה בסיני; ו"שבת שלעתיד לבוא", השבת של ימות המשיח. הטור[148] מאמץ ראייה משולשת זו של השבת ולפיה מסביר את התוכן והמשמעות של שלוש תפילות השבת ה"מרכזיות"[149] המציינות את קדושת היום, הוא יום השבת.

בעיני הגאון מוילנא[150] סדר משולש זה של השבת, יותר משהוא משקף רצף כרונולוגי ורצף תכני־מקראי, יש בו משום שילוב של מוטיבים. ואכן, "שבת בראשית" מובילה לשבת המשיחית שלעתיד לבוא. אם נשנה את סדר האותיות של המלה "ראשית" תתקבל המלה "שארית". והמושג "שארית ישראל" מסמל את ישועת ישראל ואת הגאולה הסופית, גאולת עולם, שתהיה גם גאולה אוניברסלית ובאמצעותה יתחרש העולם וישוב לקדמותו כבימי בראשית[151]. באשר ל"שבת מתן תורה", שבת זו היא המהווה את החוליה המקשרת בין "שבת בראשית" לבין "שבת שלעתיד לבוא". "שבת מתן תורה" מהווה ראשית־כל את תכליתה של "שבת בראשית"[152] ושנית את התנאי ההכרחי לשבת המשיחית, וזאת בזכות התורה שנתקבלה ואומצה על ידי ישראל בסיני. שהדי מעשה בראשית תוכנן למען הופעתו של ישראל והתגלותה של התורה[153], וימות המשיח יבואו דווקא הודות לכך שישראל יקיימו את מצוות התורה[154].

על כן התגלות התורה, המעניקה משמעות להתגלות מעשה הבריאה של הטבע כפי שהוא התבטא ב"בראשית ברא", התרחשה, לפי התלמוד, ביום השבת[155], ביום המעלה את זכר "שבת בראשית", השבת הראשונה שבאה בעקבות ששת ימי בראשית. "שבת מתן תורה" מציינת את השלמתה של שבת בראשית ולמעלה מזה את התיקון, את הַשבת העולם על כנו, אותו תיקון־עולם אשר כל השבתות מאז "שבת בראשית" ועד ל"שבת מתן תורה" לא הצליחו לממשו. אך "שבת מתן תורה" גם מפלסת את הדרך ל"שבת שלעתיד לבוא", השבת של ימות המשיח[156]. "שבת מתן תורה" היא אפוא לב־לֵבן של שלוש השבתות האמורות, כי בה ובאמצעותה נבחר ישראל למלא את שליחותו הדתית, שהיא בעת ובעונה אחת גם שליחות לאומית, אוניברסלית וקוסמית.

מדוע זה "שבת מתן תורה" היא המביאה את התיקון, בעוד כל השבתות שקדמו לה, מאז "שבת בראשית" ואילך, נבצר מהן לממש אותו[157]? כי ב"שבת בראשית" דבר ה', מאמרו של הקב"ה שהוא מעשה[158], בא לידי ביטוי במונולוג, בחד־שיח[159]: באותה שעה לא היה עדיין שותף אמיתי לדו־שיח, טרם נברא "אתה" אמיתי[160], "אתה" אנושי, שיכול היה להגיב להכרזה האלקית "אנוכי". והנה, "אנכי", אומר אלקים בפי ישעיה נביאו, "עשיתי אֶרץ ואדם עליה בראתי"[161]. אדם הראשון לא הקריש תשומת לב מספקת להכרזה זו של "אנוכי" שהופנתה אליו על ידי אלקי הבריאה, ולא הגיב עליה כראוי[162]: כבר באותו "ערב שבת שבו נברא", חטא אדם הראשון את חטאו[163]! אף על פי כן, חז"ל אומרים כי אדם נברא דווקא בערב שבת "בכדי שייכנס למצווה מייד", בכדי שתיכף ומיד יוכל לקיים את המצווה הראשונה, מצוות השבת[164]. והנה, אדם הראשון איבד משיעור קומתו בגלל החטא ואף כי

ניצל לבסוף על ידי השבת עצמה[165], המלמדת דרכי תשובה[166], לא עוד היה בכוחו להצטרף כבן־שיחו האמיתי של הקב"ה, ולא כל שכן צאצאיו (פרט לאבות, אשר לפי המסורת היו שומרי שבת)[167].

שבת קודש שה' מקדשה תהיה מעתה מקודשת על ידי האדם באמצעות הקידוש

משום כך בספר בראשית, בהתייחסו ליום השביעי, יום המנוחה, ה' מרבר כאלקים[168], האל הלא־אישי, בעל מידת הדין, בורא הטבע: "'אלהים' בגימטריה 'הטבע'"[169]. שמה של השבת אינו מופיע בספר בראשית והיא מצוינת כ"יום השביעי" של הבריאה. רמז לאפשרות שהאדם עתיד לשמור את יום השבת מצוי בפועל "שבת"[170], המציין כאן את התנהגותו של הבורא[171]. בהקשר זה, עניין השבת הוא בבחינת הצעה בלבד המובאת לעיונו של האדם; האדם טרם שיווה לשבת את אופייה המיוחד. רק בספר שמות, המתאר את מתן תורה, שבת ה' נעשית גם לשבת האדם[172]. שבת קודש, השבת אותה ה' מקדש, בהיותו "מקדש השבת"[173], מתקדשת מעתה ואילך באמצעות הקידוש שהאדם מקדש אותה. ואכן אדם זה "הכין" את עצמו בכרי שיהיה ראוי לשבת; הוא משך אותה כלפיו וקרא לה לבוא לקראתו; הוא "הומין" אותה והכניס אורחת אלקית זו לביתו; הוא "קידש" אותה עד כדי כך שנחשב כאילו הוא עשה אותה, את השבת שהבורא בכבודו ובעצמו עשה, קבע; כי "כל המשמר את השבת, כאילו עשה השבת, שנאמר: 'לעשות את השבת'"[174]!

ה"אנוכי" של אלקי התורה אשר בו פותח הקב"ה את עשרת הדברות[175], מוצא אפוא שותף בעל ערך בארם, האדם האמיתי אשר לו ציפה ה', והוא 'ישראל'[176]: "אתם קרויים אדם..."[177]. ישראל עולה למדרגת "אתה"[178], "אתה" אנושי, העומד מול[179] ה"אנכי", ה"אני" האלקי, לא כמורד אלא כ"שותף לקב"ה במעשה בראשית", כמשתף־פעולה בהשגת התכלית שלשמה נעשה מעשה בראשית, והיא התכלית המרומזת ב"ויכלו"[180]. שותף זה נכנס עתה לתפקידו בהר סיני.

זו הסיבה לכך שרק בספר שמות המלה "שבת" מופיעה בבירור כשם עצם. השבת באה לעולם הודות לישראל ובזכותו אף תעמוד לעולם[181]. היא תיקרא יום השבת, אומר המהר"ל, רק כאשר ישראל ישמור אותה כשבת ה'[182]. ה', בעל מידת הרחמים, מציע אותה לישראל כאות לאהבתו[183], ונותן אותה לישראל במתנה[184] – מתנה שנתקבלה ביום מתן תורה[185], באותו יום עצמו שבו נתן הקב"ה לישראל את מתנת התורה[186]. ישראל מקבל את מתנת השבת; הוא מתחייב לכבד אותה, "לענג" אותה[187] ולהתייחס אליה כאל מצווה[188]. היהודי קורא למצוות השבת "עונג". ומהו עונג? "אפילו דבר מועט ולכבוד שבת עשאו הרי זה עונג"[189].

כ"שומר שבת"[190] ו"משמר שבת"[191] ישראל מחזיר למוטב את אדם הראשון, החוטא ערב שבת. בספר שמות, בהציעו לישראל את השבת, ה' מרבר אליהם כאֵל אישי, כאשר הוא משתמש בשם הוי"ה, השם המפורש המסמל בעת ובעונה אחת

את העיקרון העל־זמני של הבריאה ואת העיקרון המנחה של הזמן ההיסטורי[192]. אבל בעיקר הוא פונה אל עדת־ישראל כאֵל אישי, אשר במסרו את דברותיו לעמו הוא מזכה אותם במצוותיו[193] מאהבת ישראל; וישראל מצדו נענה ומקבל את השבת מאהבתו לאלקיו[194].

"שבת בראשית" מעודדת ידאה בבני־האדם. (במונח "בראשית" הזוהר מבחין בצמד המלים "ידא שבת"[195], ומתוך כך מנסח את האזהרה "לירא את השבת".) כי השבת פונה לתבונתם של האנשים[196] ומתייחסת לכוחו הכל־יכול של הבורא, האל ש"מרחוק נראה לו"[197]; וכך, באמצעות "שבת מתן תורה", "שבת בראשית" הופכת ל"מתנה טובה", לשבת של אהבה, בבחינת "אהבת עולם אהבתיך", אהבה המשתרשת בלבבותינו "באהבה וברצון"[198]. כאן הדברים אמורים באהבת הבורא, אהבתו ה"אינטימית"[199], באהבתו של אֵל הקרוב אלינו, באהבת ה' לישראל עמו, הנענה לטובו של ה': לנדיבותו ולחסדיו.

"שבת בראשית", שבת הטבע, פושטת צורה והופכת לשבת התורה[200], המוצגת בפרשת "כי תשא" של ספר שמות[201]. כאן ה' מביע את המשאלה כי על ידי שמירת השבת לא זו בלבד שבני ישראל כיחידים יעידו על מעשה הבריאה של בורא העולם ועל המקום המיוחד שהקצה לשבת במסגרת הזמן, אלא באמצעות השבת, כלל האומה, כל "עדת בני ישראל", תהיה עדה לייחוד ה' ולמקום המיוחד שהועיד לישראל בעולם[202]. "שבת בראשית" אשר בה חקק ה' את אות הברית הטבעית בינו לבין האנושות[203] – אותה אנושות אשר לא היתה מסוגלת להשיג ברוחה את גדולת השבת – הופכת בספר שמות ל"שבת אות", האות הרוחני של הברית[204] בין ה' לבין ישראל[205].

הברית גלומה במצוות השבת, השקולה כנגד כל שאר מצוות התורה[206]. המלה "ברית" היא בגימטריא תרי"ב ויחד עם מצוות השבת היא מהווה את סך־הכל תרי"ג המצוות. יתרה מזאת, ברית ה' עם ישראל מרמזת על קיומו הנצחי של ישראל בהיותה "ברית עולם"[207]. כך השבת אות היא לנצחיותו של ישראל בעוד ישראל ערֵבים לנצחיותה של השבת.

"רבי אומר, כל המשמר שבת אחת כתקנה, מעלה עליו הכתוב כאילו שימר כל השבתות מיום שברא הקב"ה את עולמו עד שיחיו המתים, שנאמר, 'ושמרו בני ישראל את השבת לעשות את השבת *לדורותם ברית עולם*. ביני ובין בני ישראל... אות הוא *לעולם*' – מגיד שאין השבת בטלה מישראל *לעולם*". ורבי יהודה הלוי אומר: "יש לאלהים איזה סוד הגורם לקיומכם. הסוד הוא שמירת השבתות"[208].

למעשה, אומרים חז"ל, שלושה שותפים יש בעולם "המעידין זה על זה" והם "ישראל, השבת והקב"ה"[209].

הקידושין בין השבת לישראל כתובים בתורה

ר' שמעון בר יוחאי, אשר כה הוקיר את השבת, מלמד אותנו במאמר ידוע שנשתמר במדרש[210] כי בשעה שנברא העולם, "אמרה שבת לפני הקב"ה:

'ריבונו־של־עולם, לכלם יש בן־זוג ולי אין בן זוג'. אמר לה הקב"ה: 'ישראל הוא בן זוגך'. וכיון שעמדו ישראל לפני הר־סיני (לקבל את התורה) אמר להם הקב"ה: 'זכרו הדבר שאמרתי לשבת: 'כנסת ישראל היא בן־זוגך'. וזהו שנאמר: 'זכור את יום השבת לקדשו' (שמ' לא יג)". שכן בלשון הקודש, לקדש משמעו לבוא בברית הנישואין[211].

הקידושין, הזיווג הקדוש בין ישראל והשבת, נערכו לרגלי הר סיני.

הקידושין בין ישראל והשבת[212] נערכו בשעת מתן תורה וברית הקידושין כתובה בתודה. התורה היא הכתובה[213].

על שני בני הזוג מוטלת אחריות הדדית לפי חוק התורה. והנה, כשם שהתורה היא עיקר החיים, כך "עיקר התורה היא ההלכה", כהדגשת המהר"ל[214]. כי ההלכה היא הליכות החיים, היא הכלל החי המלמד אותנו כיצד להחיל בחיינו את מצוות התורה. באמצעות מצוותיה המעשיות, ההלכה קובעת את עובדת השבת[215] ויוצרת את הדוח האמיתית של השבת אשר היא בעת ובעונה אחת עונג – ספונטניות, ותוק – דבר של קבע[216].

היהודי השומר את השבת מכונה בפי החכמים "שומד שבת כהלכתה", שומר שבת לפי ההלכה. היהודי מטפח את השבת והשבת מטפחת את ישראל: בזכותה הוא "שומר שבת כהלכתו". המושג "שמירת שבת" מרמז על יחסי גומלין, על המחויבות ההדדית של ישראל והשבת: כהלכתו וכהלכתה[217].

בני ישראל חיים את השבת בבית

יחס הדדי ואוהב זה של שני השותפים, ישראל והשבת, יכול להיעשות לממשות דק בבית, בחיק המשפחה. בבית היהודי זוג ההורים[218] חי בצוותא, הקביעות והספונטניות של השבת דרות בכפיפה אחת ורצף הדורות המתנהל ברוח המסורת היהודית זוכה לחיזוק ולאישור.

הזוהר מעיד הערה שנודעת לה חשיבות מירבית להבנת השבת. בטכסט היסוד המתייחס לשבת, התורה אומרת לנו: "ושמרו בני ישראל את־השבת לעשות את־השבת לדרֹתם ברית עולם"[219]. והזוהר בפשטות רואה במלה "לדרתם" לשון דידה, דהיינו לעשות את השבת במעונם[220].

איזו תובנה עמוקה! בני ישראל חיים את השבת בבית כי הבית, רשות היחיד, "עלמא דיחודא", הוא תחום השכינה השורה בתוכם[221]. רשות היחיד היא מקום האחרות, מקום השיבה לעצמו, ל"פנימיות" ול"קדושה", והיא מקום הרוך והשלווה, מקום הריכוז, ההפנמה והמחשבה: זאת ירושלים; זאת הגאולה. לעומת זאת, רשות הרבים, התחום הציבודי, הרחוב ודרכי התחבורה הם "עלמא דפרודא", מקום הפירוד, ה"חיצוניות" וה"חולין", מקום היציאה, החיפזון, אי־הביטחון, העצבנות, הגיכור, המבוכה והפיזור: זאת הגלות. היה זה רבי משה אלשיך[222] (אשר השתייך הן לזרם הקבלה של רבי יצחק לודיא והן לאסכולת ההלכה של רבי יוסף קארו)

שהעלה רעיונות אלה ביחס לשני מושגי היסוד של ההלכה הנוגעים לשבת: רשות היחיד ורשות הרבים.

קיים יחס הדוק, ניתן אפילו לומר יחס של סיבה ותוצאה, בין אהבת השבת וכיבוד השבת לבין אהבת אב ואם וכיבוד אב ואם, ולהפך[223]. בעשרת הדברות, המצווה לכבד את ההורים באה אחרי המצווה לכבד את השבת; ובספר ויקרא, כיבוד אב ואם קודם לכיבוד השבת[224]. בחיותנו את השבת בבית כהלכתה, ותוך כדי התנהגות ספונטנית ויחסי־משפחה נעימים ורווי שמחה, המפכים על מי מנוחות[225], נבטיח את הרצף ההרמוני של הדורות[226].

בהלכות השבת, המתיקות והחומרה, החופש והמשמעת דרים בכפיפה אחת ויוצרים הרמוניה פוריה

קיום הדינים הנוגעים להדלקת הנרות לכבוד שבת[227], לקידוש על היין בערב שבת ולהבדלה (התפילה המבדילה בין השבת לימי החול) עם צאת השבת, ועוד פרטים רבים אחרים – וכוונתי היא אכן לפרטי־פרטים – אשר יופיים המרוקדק ורב הרושם משווה להם ממד טכסי־חגיגי, מכינים את האיש היהודי והאשה היהודיה לחוות את מה שחז"ל וההלכה מתייחסים אליו בהקשר של חווית השבת בחוג המשפחה, דהיינו אווירת הבית היהודי החם אשר בו ראש המשפחה "מתרצה עם בניו ועם בני ביתו"[228] וכל בני המשפחה מגלים זה לזה חיבה והבנה הדדית.

ההקפדה על דיני השבת מתוך אהבה והארת־הדעת, כותבים ברגש הוגי דעות יהודים כגון הרמן כהן[229] ופרנץ רוזנצוויג[230], מקנה להורים סמכות מחנכת המעצבת את אישיות ילדיהם. רגישות ורציונליות, מתינות וחומרה, חופש ומשמעת, ספונטניות וסדר קבוע, חדש וישן – כל אלה דרים בכפיפה אחת בדיני השבת ויוצרים הרמוניה רצויה ופוריה[231].

יש לדעת כי הבית היהודי אינו יכול להיעשות למרכז החיים היהודיים, ומתוך כך לקיים את הזמן השבתי בימות החול, אלא אם כן דיני ההלכה יתקבלו באהבה ויישמרו ברקדקנות. דינים הנוגעים ל"הוצאה" ו"תחומין", דינים המגבילים טלטול של חפצים, תנועת בני אדם והמרחקים שמותר לעבור אותם ביום השבת[232] – כל הדינים הללו, אשר הם בוודאי בחזקת הגבלות, נועדו לחזק את הזיקה לבית היהודי[233], להגביר את הלכידות והאחרות של המשפחה היהודית. ההלכה אינה מתירה ליהודי להתרחק מבחינה גיאוגרפית מרחק רב מביתו לפני כניסת השבת, וזאת "כדי שיגיע לביתו ועוד היום רב", בלשונו של הרמב"ם[234], ואם הוא עושה זאת ביום השבת עצמו, במידה ובאופן שהוא מוסמך לעשות כן, ההיתר לכך ניתן בטווח הראייה של הבית ולכבודו[235].

המדרש[236] מספר על אירוע אופייני ביותר בחייו של יעקב אבינו. בערב שבת, כאשר הגיע העירה יעקב, אותו ראש למשפחה גדולה ומורחבת, הוא ראג בראש וראשונה ל"ביתו"[237] ו"קבע תחומין" – קבע את הגבולות שאין לעבור עליהם

ביום השבת. לימים, כאשר ההלכה קבעה את תחום שבת, היא פסקה כי המרחקים בעיר יימדדו בהתייחס לבית המשפחה[238].

ההצלחה ללא־עוררין שנחלה השבת במדוצת הדורות, כאשר בעיצומן של תרבויות זרות למיניהן שמרו היהודים בנאמנות על צביונה היהודי המובהק, נובעת ללא ספק מהעובדה שקבלתו הכְּנָה של רעיון השבת מחייבת מאליה את הקיום המעשי של דיני השבת כפי שאנו מצווים עליו מהתורה ובפרט מההלכה, מהתורה שבעל פה[239]. אין אנו מכנים יהודי השומר את השבת בשם "זוכר שבת", דהיינו יהודי השומר את השבת בזכרונו ובמחשבתו, אלא "שומר שבת", כלומר יהודי ה"מקיים את השבת הלכה למעשה". אמנם, "האזהרות בשבת רבות בתורה", כלשון הרמב"ן[240]!

"זכור" ו"שמור" – שתי מלות המפתח בהלכות השבת

שני פעלי המפתח הקובעים את ההלכה ביחס לשבת ונותנים את השראתם על האגדה ביחס לשבת הם "זכור" ו"שמור": זכור – לחשוב על השבת; שמור – לקיים את מצוותיה. "זכור" מציג את הציווי לקיים את השבת בגירסה הראשונה של עשרת הדברות: "זכור את יום השבת לקדשו", המעלה את זכר המאורע הקוסמי של בריאת העולם. "שמור" מציג את הציווי לקיים את השבת כפי שהוא מופיע בגירסה השנייה של עשרת הדברות: "שמור את יום השבת לקדשו", בהתייחסו למאורע ההיסטורי־חברתי של גאולת בני ישראל מעבדות מצרים.

מבין פירושי חז"ל ל"זכור" ו"שמור", החשוב והמשמעותי ביותר הוא זה המופיע בתלמוד ולפיו "זכור ושמור בדבור אחד נאמרו"[241] – בשעת ההתגלות של עשרת הדברות, הפעלים "זכור" ו"שמור" נאמרו במלה אחת. ואולם הפירוש שנתנו חז"ל לגבי מהותם של שני פעלים אלה חורג מהתיאור המוחשי של נס ההתגלות. מעל לכל, פירושם מלמד אותנו כי רק מה שמקיימים אותו הלכה למעשה מעיד על הוקדה מצד המחשבה: "כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה"[242]. המחשבה צריכה לצאת לאור ולתכלית זו עליה להיות מלווה במעשה. "זכור את יום השבת לקדשו", כך אנו מצווים, ואומר התלמוד: "זוכרהו על היין"[243], דהיינו מקדשים באמירת ה"קידוש" ובשתיית יין בשיעור שנקבע[244].

עתה אנו יכולים להבין מדוע אמו של רבי זכאי, אשה יהודיה ענייה, אשר לא היה לה מספיק כסף לקנות את יין הקידוש בשביל בנה, מכרה את הכיפה שעל ראשה כדי להשיג את הסכום הדרוש לקניית יין־קידוש לְבֶנה הנודע[245]. מכאן אנו למדים כי מי שהיה אמור להורות את דיני השבת לאחרים לא היה מסוגל, בעיני אמו, לחשוב על השבת אלא אם כן כוס יין לקידוש עמדה לנגד עיניו[246].

אומות העולם אימצו לעצמן את הרעיון של סתם יום מנוחה

המצוות "זכור" – "זכור את יום השבת", ו"שמור" – "שמור את יום השבת", הולכות יד ביד בתורה. "המענג את השבת" ו"המשמר את השבת" הולכים יד ביד בתלמוד. הם יוצרים את אחדות השבת עבור היהודים, אשר איש איש בביתו הם "שומרי שבת וקוראי עונג" וכציבור הם "עם מקדשי שביעי", המקדשים את היום השביעי בשבוע וכך מעצבים את יום השבת.

ההרמוניה בין "זכור" ל"שמור" ובין "עונג שבת" ל"שמירת שבת" מהווה את עיקר מהותה של השבת היהודית; כך אנו מקדשים את שמו של ה' בעולם[247].

העולם זקוק לעדות זו. לפי הרמב"ם, על ישראל מוטלת החובה, בהיותו מצווה על קידוש השם[248], "לפרסם דת אמת זו ברבים" ולהכריז בעולם על ייחודו של ה' ועל מערכת היחסים שהוא מקיים עם העולם ועם האדם. על־כן ישראל נקרא להבהיר לאנושות את הרעיון האמיתי המונח ביסוד השבת ולרומם את האנושות באמצעות שמירת השבת באור התורה[249].

חכמי ישראל צדקו באמרם כי לפי שעה אומות העולם בחרו רק ב"זכור" – הן אימצו לעצמן את הרעיון של סתם יום מנוחה אחת לשבוע[250].

התפישה המהפכנית ביחס לאלקי העולם, אל אחד ויחיד ובלתי גשמי – בורא העולם ומנהיג הבריאה[251]; התפישה ההדמונית בדבר אחדות היקום וכל ברואיו, אחדות החי הצומח והדומם[252]; התפישה בדבר אחדות האנושות, האמורה להשתקף בהרמוניה בין יצורי האנוש לבין חיות הבית כמו גם בהרמוניה האקולוגית בכלל; התפישה הנועזת של הצדק הקשור לאידיאל האהבה; התפישה האופטימית בדבר היצירתיות האנושית המתפתחת בחופשיות, על המשמעת הפנימית הכרוכה בה והמתקבלת ברצון[253]; התפישה בדבר כבוד העבודה – שבוחרים בה באופן חופשי, מתחייבים כלפיה, שוקדים עליה ואחר כך מפסיקים אותה באופן זמני – ותכליתה המוסרית; ולבסוף, התפישה שהאדם הוא בן חורין וחירותו ה"מלכותית"[254] מבוססת על קבלת מרותו של הבורא ועל הציות למצוותיו המוסריות; והיא התפישה המחייבת את חירות האדם ועמה את השוויון החברתי – כל התפישות הללו מונחות ביסוד השבת ובזכותן השבת נשמרת בעינה מדור לדור כמוסד אוניברסלי[255]; הודות למהותה הפנימית, הודות לנשמה היתרה שבה, המקשרת את הזמן עם הנצח, השבת מוסיפה להתקיים כ"יסוד עולם", כפי שמדגיש הרמב"ן[256]. ישראל מצדו, בשמרו על צביונה היהודי של השבת, קונה לעצמו את הזכות לשכר העליון: הוא מזכה את עצמו בגאולתו שלו ומחיש את הגאולה המשיחית, האוניברסלית[257].

בהבדילו את יום השבת מימי החול[258], ישראל "מביא ברכה לעולם", כי זהו ייעודו. בעל "שפת אמת"[259], המתבלט כאחד מהחסידים הפרטיקולריסטיים הנלהבים ביותר, משבח שליחות זו של ישראל. ואכן בזכות דבקותו במצוות "שמור"[260], הפרטיקולריזם היהודי פועל כמשרת הנאמן ביותר של האוניברסליזם היהודי.

"השבת שלעתיד לבוא" תהיה התוצאה של סך־הכל השבתות שנשמרו על ידי ישראל

"אמר להם הקב"ה לישראל: 'אם אתם נקהלים בכל שבת ושבת בבתי כנסיות ובבתי מדרשות וקוראים בתורה ובנביאים, מעלה אני עליכם כאילו המלכתם אותי בעולמי'"[261]. השבת של ימות המשיח תהא החיבור, התוצאה הסופית, של סך־הכל ההמלכות שהמליכו ישראל מדי שבת בשבת את נותן השבת[262].

לקראת צאת השבת, בשעת תפילת מנחה, היהודי חש עד מאד באהבתו של ה' – רעוא דרעוין[263] – ומביע את המשאלה לראות בבוא יום המשיח, "יום אחד"[264], היום בו ישראל כאיש אחד[265] ייושע בה' "תשועת עולמים"[266] ויחדיר בעולם את ההכרה בה' כמלך האחד והיחיד[267] בעולם אחד ומאוחד[268]. סוד השבת, שהוא "רזא דאחד"[269], סוד הייחוד, יתגלה לבסוף, והשבת תורגש כ"יום שכולו טוב", "יום שכולו שבת"[270]. או־אז ישראל יאמר את מזמור יום השבת[271] ויקרא: "טוב להודות לה'"[272].

פרק ה

הזהות היהודית

להיות יהודי ולהיעשות ליהודי: יחיד וציבור ביהדות

היהודי, אשר מלכתחילה נוצר על ידי "הבורא", מסוגל "לחזור ולברוא את עצמו"

הזהות היהודית היא נכס שהבורא מקנה למי שהוא מועיד להיוולד כיהודי. מתנה זו, אשר הינה בגדר אילוץ מחייב – "שעל כרחך אתה נוצר"[1] – נותנת את השפעתה עד סוף ימיו של אותו אדם אשר ה', בסוד רצונו, הכניס אותו בכלל "עמו, בית ישראל".

הגם שהזהות היהודית היא תכונה מולדת, הנקבעת באופן דטרמיניסטי על־פי רצונו של הבורא, היהודי מוזמן לתת דעתו על כך באופן עצמאי ו"לפשפש במעשיו". "אשריו" שניתן לו להתבונן בשמחה בנכס שהעמיד לרשותו הבורא בהשרישו את היסוד היהודי בתוכו. היהודי נקרא לקבל על עצמו נכס זה, לפתחו, להעשירו, ובלשון המקרא "לבחור" בו, "לחיות" אותו כל ימי חייו: הוא נקרא להיעשות ליהודי על פי בחירה.

היהודי מלידה מוזמן להיעשות ליהודי בחייו וכך לאשר ביודעין את ההחלטה שנקבעה ביחס אליו על ידי הבורא. אם כי מלכתחילה הוא נוצר על ידי "הבורא", בכוחו של היהודי לחזור ולברוא את עצמו, כי "כל העושה תורה לאמתה... מעלין עליו כאִלו הוא עשה וברא את עצמו"[2]. באופן זה הוא מצדיק מרצון את רצונו של הקב"ה אשר ברא אותו כיהודי. היהודי "מקדש" את רצונו של הבורא תוך כדי חיפוש מתמיד אחר רוחו החובקת כל, המאלפת ומעודדת השראה, המתגלה בתודה ותוך כדי הקיום היומיומי של כל משאלותיו מהאדם כפי שהן באות לידי ביטוי, על כל פרטיהן ודקדוקיהן, באחדות החיה של המצוות, אשר הוא, יתברך, "קִדשָנו" בהן[3].

היהודי אינו משלים עם זהותו בלית־ברירה:
הוא מוקיר אותה כשליחות

זהותו של יהודי נקבעת מבפנים ולא מבחוץ. יש והגויים מייחסים ליהודי את זהותו היהודית בעל כורחו, ונוטים להדביק לו את תווית היהדות גם כאשר הוא

עצמו מנסה להסוותה או אף להתנער ממנה. אנשים כגון אלה שסרטר מתאר אותם[4] דורשים את היהדות לגנאי ולגביהם הזהות היהודית היא אוסף של מגרעות תורשתיות האופייניות לבני העם היהודי. אך הזהות היהודית האותנטית היא דבר שונה לגמרי. אף כי זהות זו עשויה שלא להיות מוצגת לראווה כלפי חוץ באופן הפגנתי, גילוייה ניכרים בבידוד אצל בעליה, הנושא אותה בהדרת כבוד ובעוז נפש; כי היהודי מגלה אותה תריד בראייה רעננה וברוח מחודשת ומתוך עניין באותה מורשה גנטית רוחנית שהוא משמש בעת ובעונה אחת כיורשה, מנחילה ומחוללה. יחסו של היהודי כלפי זהותו היהודית אינו מצטמצם בהשלמה כנועה גרידא; אדרבה, הוא מוקיר אותה ונאחז בה כשליחות. זהותו אינה אותה זהות שהגויים מייחסים לו מתוך איבה ובוז. לאמיתו של דבר, הוא מעורר הערצה, ולו גם מהולה בקנאתו של בלעם[5], ער כי אלה הבוחנים את הליכותיו נאלצים להודות: "ראו כמה נאים דרכיו, כמה מתוקנים מעשיו"[6]. למעשה הם יכולים "לקרוא את שם ה' עליו"[7]. אותו יהודי "מקדש את שם ה'" באופן זה, כי הודות לזהותו ולזכות שהיא מקנה לו, הוא מזדהה עם התורה וממילא גם עם אלקי התורה. יהודי זה מעמיד את זהותו על זהותו של הקב"ה, אשר אותו אין דעתו משגת; ותחת לנסות להשיג את הקב"ה מרחוק בבינתו הדלה, הוא אוהב את ה' מקרוב בכל מאודו. הוא "קרוב לו במצוותיו", כביטוי המדרש. היהודי חי את ה' כה מקרוב עד כי הוא קורא: "זה אלי ואנוֵהו". בקיימו את המצוות לכבודו של ה', בהלכו "בדרכיו", "אחר מדותיו של הקב"ה", בהתקדמו לפי חוקיו, "בהדמותו אליו", שם שמים "מתאהב על ידו". בהיותו מודע לגמרי למה שהינו ולמה שהוא נעשה, אף הוא נהיה "חנון ורחום" ותודם את חלקו לשיפור חיי הזולת, חייהם של כל אלה שהם בניו של ה' הדרים בעולמו[8].

שומה על היהודי להיעשות ליהודי היום הזה כאילו לא היה יהודי כבר אתמול

כאשר אותו יהודי ניעור משנתו ומתפעל ממעשה הבריאה אשר הבורא "מחדש בכל יום בטובו" (ואשר האדם נקרא "לעשות", "לתקן"[9] בכל יום במעשיו), רוח התחדשות ממלאת את אבריו. הוא מרגיש כאילו נברא מחדש ומגלה לשמחתו הרבה שהנה נולד הוא כיהודי. על כן הוא פותח את היום בברכת הודיה לבוראו "שלא עשני גוי"[10] ומיד מתמסר לשכלול עצמו, לתיקון עצמו, לתהליך היומי של הכשרתו העצמית כיהודי. עתה בידו הדבר להשתמש ביכולת שהעניק לו ה' ולקבל על עצמו את התורה הנראית "חדשה" בעיניו; בידו הדבר להשתמש ביכולת שנטע בו ה' ולקיים את המצוות "כאילו בו ביום נצטווה עליהן"[11].

אכן, חובתו של היהודי – וההזדמנות שזכה בה – היא להיעשות ליהודי היום הזה כאילו לא היה יהודי כבר אתמול.

רבי יעקב יצחק מפרשיסחה נקרא בשם "היהודי הקדוש" כי לפי החסידים הוא "נתעלה בכל יום להיות יהודי". מדי יום ביומו הוא פתח בעבודת הבורא "כאלו

היום נולד ולא עבד עדין את בודאו"[12] והתקדם כביכול מהשלב אשר בו טרם היה יהודי לשלב שבו נעשה ליהודי, "כיון שבכל יום ויום הוא לעומת יום אתמול כערך יהודי לנכרי".

אין טענה לזהות יהודית ללא טענת חזקה על התורה ומצוותיה

רשאי אתה לומר, ובצדק, כי דמות היהודי כפי שציידנו לעיל מתייחסת ליהודי האידיאלי, לאדם המושלם, לזה הנקרא בפי חז"ל "אדם כשר"[13], האדם המוכן תמיד להיעשות עוד יותר אדם משהינו, היהודי המוכן תמיד להיעשות עוד יותר יהודי משהינו. אכן, כך הדבר. אך, רשאי אתה לשאול, האמנם יש יהודים רבים השייכים לקטיגודיה זו, או שמא אלה הם דק מקרים בודדים או תופעה נדירה ביותר, כגון "היהודי הקדוש"? על שאלות אלו יוכל לענות אלקים לבדו, מי ש"יודע את מחשבות" האדם ו"בֹחֵן כליות ולב"[14]. מה שאנו יכולים להגיד הוא כי שום יהודי אינו יכול להעמיד את עצמו מחוץ לתורה ולמצוות או לטעון לזהות יהודית מבלי שיתייחס, בין במודע ובין שלא במודע, לתודה ולמצוות. אנו גם יודעים כי אין בנמצא יהודי שמעולם לא נזדמנה לו שעת־כושר – בין אם נתכוון אליה ובין אם לאו – לממש את יהדותו על ידי קיום מרצון או בלית ברירה של מצווה כלשהי[15]. כי דק כך הוויתו היהודית המהותית יכולה לקבל את מלוא ביטויה, דהיינו לתפקד כהוויה יהודית יוצרת ופוריה שברכה בצִדה לעצמו, למשפחתו ולצאצאיו[16].

אין יהודי "אשר לא שמודה לו מצווה אחת"

למעשה אין יהודי אשר "אין לו שעה", שעת האמת, שעת המצווה; אין יהודי אשר אין לו "שעת רצון", שעת התעוררות הרצון, כאשר הוא נמשך למצווה מסוימת אפילו מלכתחילה לא התכוון לקיים אותה לשמה[17]. אין יהודי "אשד לא שמודה לו מצווה אחת", "אשר לא קיים אפילו מצווה אחת כהלכתה", אומרים חז"ל. ישנם גם יהודים אשד בקיימם מצוות אחדות בוחדים מתוכן מצווה אחת ולה הם מקדישים תשומת לב מיוחדת. הם מגלים העדפה[18] למצווה אחת ה"נוגעת בשרשי נשמתם"[19] ותואמת באופן מיוחד את זיקותיהם הדוחניות. למעשה, בכדי "לעשות את עצמו ליהודי" די ליהודי לגלות עניין במצווה הקדובה ללבו ולהיענות לאתגד שמציבה בפניו מצווה זו, אותה ייחד לעצמו מבין המצוות הרבות של התורה. ואמנם מצוות התורה מרובות הן, כי הן מכסות את כל תחומי החיים של היהודי – התחום האישי, הקהילתי, החברתי, הלאומי, הטריטודיאלי והאוניבדסלי של חייו. המקובלים, ובפרט בעל התניא[20], מלמדים אותנו כי גם יהודי שאינו מודגל בקיום המצוות עשוי להתלהב ממצווה מסוימת – מבלי שתיראה בעיניו כמצווה מפורשת – עד כדי כך שיתמסד אליה באופן ספונטני ויקיים אותה

במסירות נפש. נסיון החיים של יהודים רבים נותן תימוכין לדברים אלה במיוחד בתקופתנו, תקופת קידוש השם. ואכן, במחשבתו, בדבריו או במעשיו, כל יהודי באשר הוא, גם אם אינו מוכן להודות בכך בגלוי, מעיד על כך שיש לו חלק פעיל ומכוון, או לכל הפחות סנטימנטלי, באהבת ישראל; שיש לו חלק בארץ ישראל, בבניינה ובהגנתה; שיש לו חלק בתורת ישראל (לפי המקובלים יש לו שווה־ערך של אות אחת מהתורה – טובי היהודים שאלו מה' רק "חלק בתורתו") – ומכאן גם שיש לו "חלק באלקי ישראל"[21].

אין מצווה המבודדת משאר מצוות

בכך שיש לו חלק בישראל, בארץ ישראל, בתורת ישראל, באלקי ישראל, בכך שהוא נאחז ולו גם בקצה אחד בלבד של ערכי־יסוד אלה של היהדות, היהודי דבק בכולם. באחזו בקצה החוט, אומרים לנו החסידים, היהודי נאחז בכל החוט[22]. בעשותו מצווה אחת ויחידה, אפילו מבלי שיקשר אותה מלכתחילה לכוונה הדתית הברורה המונחת ביסודה, היהודי של "לא לשמה" יכול לבטא את הפוטנציאל היהודי הטבוע בו ולהוציאו מהכוח אל הפועל. הוא זוכה ביכולת "לבוא" לקיים מצווה זו לשמה, מתוך רצון איתן ונאור לעבוד את אלקיו, ובסופו של דבר עולה בידו לקיים מצוות נוספות באותה הרוח. למעשה כל מצווה שהיא, לעולם אינה מבודדת משאר המצוות, אלא מצוות רבות אחרות "תלויות בה". כל אחת מהמצוות קשורה בפנימיותה לאחדות האורגנית של שאר המצוות: "מצווה גוררת מצווה" וכן הלאה[23].

הודות לריבוי המצוות, יהודים רבים ושונים מקיימים אותן

ר' חנניא בן עקשיא אומר: "רצה הקב"ה לזכות את ישראל, לפיכך הרבה להם תורה ומצוות"[24]. הרמב"ם בפירושו למשנה מתייחס למימרה זו באמרו: "מחמת ריבוי המצות אי אפשר שלא יעשה האדם אחת בכל ימי חייו בשלמות ויזכה להישארות הנפש באותו המעשה"[25]. מחבר "ספר העיקרים" מוסיף:

> מצוה אחת בלבד תספיק לתת השלמות האנושי, ואולם מה שנמצאו בתורה מצות רבות לא היה זה על צד ההכרח, אבל על צד היותר טוב כדי שלא ימלט אדם מישראל שלא יזכה לעוה"ב על יד אחת מהן אי זו מהן שתהיה. ותא חזי מאן גברא רבה מסהיד עלה הרמב"ם ז"ל שאמר כי דעת רבותינו ז"ל הוא כי רבוי המצות לא היה להעמיס עלינו משא כבד אשר לא נוכל שאתו, אבל היה חסד מהש"י לזכות את ישראל ולהצדיקם כי הגדיל את התורה והרבה מצותיה כדי שיהיה להם דרכים מתחלפים כדי שיקנו על ידם השלמות האנושי... כי אפי' מצוה אחת עשויה כהלכתה כמו שביארנו תספיק אל שיקנה האדם בה חיי העוה"ב, ובעבור זה אמרו רז"ל כל ישראל

> יש להם חלק לעוה"ב, כי אי אפשר שלא יעשה כל אחד מהם מצוה ממצות התורה שעל ידה יוכה למדרגה מה ממדרגות העוה"ב... שאם לא כן לא יהיו כלל ישראל זוכים לחיי העוה"ב ע"י התורה אלא אחד מעיר או יחיד בדורו... שזה עקר פרטי לתורת משה שאליו כוונו רז"ל באמרם כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא. כלומר שכלם ישיגו מדרגה ממדרגות העוה"ב[26].

ובאותו קו מחשבה כותב "אור החיים" בפירושו לתורה:

> בני ישראל יזכו זה לזה והתורה נתנה להתקיים בכללות ישראל: כל אחד יעשה היכולת שבידו ויזכהו זה לזה... כי ה' צוה תרי"ג מצוות ומן הנמנע שימצא אדם אחד שישנו בקיום כולם. וזה לך האות כהן, לוי וישראל[27] ונשים. יש מצות עשה בכהנים שאין מציאות לישראל לעשותם ויש מצות לישראל שאינם בכהנים וכן בלוי וכן בנשים... מתקיים התודה במחברת הכללות ויזכה זה מזה. והוא מה שאמר הכתוב כאן ויעשו בנ"י ככל אשר צוה ה' כינה לכולם יחד מעשה כולם...[28].

כל ישראל ערבים זה בזה ביחס לקיום המצוות

עקרון יסוד בחיים היהודים שנודעת לו משמעות הלכתית ניכרת הוא האחריות ההדדית של היהודים. בקרב עם ישראל, "כל ישראל ערבים זה בזה" ביחס לקיום המצוות[29]. כל יהודי באשר הוא נושא באחריות כלפי יהודים אחרים; כל יהודי חייב להזדהות עם הקהילה, לשאת באחריות המשותפת לכלל הציבור היהודי. בית ישראל, כלל ישראל, כישות כוללת, מצטיין בעצמיות משלו ובדומה לכך, ברמה שהיא מעבר להישג ידינו, נשמתו של כל אחד מישראל צופנת בחובה את נשמת כלל ישראל. אפילו נשמותיהם של אותם יהודים הנראות לנו כ"דיקות" הן "מלאות מצוות", כי קיימת זיקה נסתרת, שאין לערערה, בין היחיד והציבור בישראל. היחיד, מציינים חז"ל, נושא אותו שם ככלל ישראל: זה גם זה הם ישראל. ואכן, המקובלים רואים בכל אחד מישראל, "לפי מדרגתו, אבר מקומה שלימה של כלל ישראל", שלבריאותו צריך לראוג באופן הדדי[30].

הזהות היהודית שייכת רק למי שאינו פורש מהציבור

לפי התלמוד, הזהות היהודית שייכת למי ש"עושה מעשי עמו". מנקודת מבטה של ההלכה, כפי שזו מוצגת על ידי הרמב"ם, הזהות היהודית מציינת את מי ש"אינו פורש מהציבור" ו"אינו פורק מעליו את עול המצוות לגמרי". הזהות היהודית מאפיינת את מי ש"נכנס בכלל ישראל על-ידי קיום המצוות". לפיכך צוין לגנאי ה"רשע", לפי "שמוציא את עצמו מן הכלל (של עם ישראל): (הוא) כופר בעיקר", בעיקרי האמונה, "בעיקר הרת" – בנותן התורה. עוד בטרם חיבר

את "משנה תורה" כתב הרמב"ם ב"הקדמה לפרק חלק": "וכאשר יאמין האדם אלה היסודות כלם ונתבררה אמונתו בהם – הוא נכנס בכלל ישראל ומצוה לאהבו ולרחם עליו ולנהג עמו בכל מה שצווה השם־יתברך איש לחברו מן־האהבה והאחוה. ואפלו עשה מה־שיכול מן העבירות ומחמת התאוה והתגברות הטבע הגרוע הוא נענש כפי חטאיו אבל יש־לו חלק לעולם־הבא והוא בפושעי ישראל"[31].

כל יהודי אחראי ליהדותם של בני בריתו

מצוות אהבת ישראל מחייבת כל אחד מישראל לדאוג להתפתחותם הרוחנית של היהודים המצויים בסביבתו; מצפים ממנו לתרום לחיזוק הזהות היהודית המודעת והאפקטיבית של רעהו, בין אם הוא נמצא איתו במגע ישיר ובין אם אינו מקורב אצלו. כל יהודי אחראי באופן אישי ליהדותם של אחיו, ופירוש הדבר במונחים יהודיים אותנטיים להיות ערב לכך שיחיו ברוח התורה ויקיימו את מצוותיה[32].

במהותה, הנשמה היהודית היא בלתי נדלית

אחת ממצוות התורה דורשת מכל יהודי לאהוב את כל אחד ואחד מבני בריתו ללא הבדל; וגם אם הוא מוצא פסול בהתנהגות רעהו, מכל מקום שומה עליו, בהתאם למצווה, לאהוב אותו "מצד בחינת הטוב הגנוז בו", כך מלמד אותנו התניא[33]. ואכן כל יהודי "אף־על־פי שחטא, ישראל הוא" וצופן בחובו אוצר בלום של טוב.

בכל יהודי יש אפוא מקור לא־אכזב, בלתי נדלה, של מים חיים העשוי לפרוץ החוצה לפתע פתאום, בכל רגע שהוא, ולשכנע אותנו עד כמה הנפש היהודית במהותה אינה נדלית, עד כמה מלאה היא בפוטנציאל בלתי צפוי, עד כמה היא טעונה ב"ניצוצות קדושים" אשר יכולים להשתחרר מבדידותם, "להתכנס יחד ממקום פיזורם", להתלכד ולהיעשות ללפיד בוער וללהבה אדירה של האמונה היהודית (הדוגמה שנתנה לאחרונה יהדות רוסיה היא עדות בולטת לכך!). הנשמה היהודית מהווה "חלק אלוה ממעל" ומי יוכל להשיגה? היא כה מפתיעה ומופלאה. מי יוכל לעמוד על טיבם של הכוחות הכבידים והמרשימים הטבועים בה[34]?

"הנקודה הפנימית שבלב היהודי"

"יש בכל איש ישראל נקודה פנימית (הנקודה היהודית!) להשי"ת", מצהיר בעל "שפת אמת". זוהי "נקודה אמיתית ורצון אמת להשי"ת, רק שנכסה ונסתר ברצונות אחרים. וע"ז כל היגיעה לבוא לאמיתות הרצון להסיר הקליפות הסובבין ומכסין האמת". ("...עד שיאמר: רוצה אני", כלשון הזהב של הרמב"ם, בהלכות גירושין! פ"ב ה"כ)

בעל התניא קרא ב"תורה אור" ל"נקודה (הזאת) שבפנימיות הלב" היהודי: "אהבה מסותרת" להשי"ת; וב"אגרת הקודש" הוא מעריך אותה ב"בחינת ניצוץ אלוקות, שבכל נפש מישראל".

הרב קוק, אף הוא, חש בניצוץ זה ורואה בו "אש בוער ויוקר בפנימי פנימיות", "בתוך הלב פנימה"[35].

ישראל תמיד עומד בעינו

הזוהר הקדוש מלמדנו כי בעם ישראל כל נשמה יהודית מתאחדת, "באור פני מלך חיים", עם כלל ישראל כדי שתוכל לחיות את חייה האותנטיים[36]. מי יכול להבין את ההוויה של עם ישראל? מי יוכל לרדת לחקר קיומו של ישראל? זה גם זו הם מעבר לכל השערה או חישוב. מאז היווצרו, ישראל עומד בעינו ובכל זאת מדי פעם בפעם הוא מגלה מקוריות וייחודיות מופלאה בעוד מעשיו משתלשלים בעולם הזה ומשתרעים ומתפרשים הרבה מעבר לו[37].

כאלקיו ה"משתף שמו בישראל", ישראל ה"מייחד שמו יתברך" נשאר אף הוא אחד ויחיד[38].

חלק ב

עצמיותו של ישראל

פרק א

עם ישראל וארץ ישראל

עַם ה׳: מונחיה של הדיאלקטיקה; הדינמיקה הפנימית
וההשלכות החיצוניות; נושאים וקטיגוריות המשלימים זה את זה

הרי מבחר נקודות הממצות עניין זה:

אלקי ישראל ו״אלקי כל בשר״; ה׳ מלך ישראל וה׳ מלך העולם. עַם ה׳ ואלקי העמים. ה׳, בוחר ישראל, וישראל, העם הנבחר; ישראל, עם הבוחר בה׳, וה׳, בחירו של עם ישראל.

*

הבחירה החופשית באבות העבריים והבחירה החופשית בעם ישראל. בחירה־של־דשות באבות העבריים ובחירה על־פי־זכות בעם ישראל. זכות אבות ואהבת העם. דמותם של האבות וסגולותיו של העם.

*

הבחירה במיעוט, בעני והחלש, והשפעתה על הרוב, על בעלי האמצעים ובעלי הכוח. הדלות האנושית והבעלות האלקית. המִדבר והארץ המובטחת. העבודה והחסד.

*

הברית האנושית הכוללת, ברית־הבשרים וברית־הרוח, והברית האלקית הכוללת, הברית ההיסטורית והרוחנית. הברית ״על־תנאי״ של שותפים בלתי שווים, השותף האנושי והשותף האלקי, והשבועה שלא־על־תנאי של הצד האלקי לטובת הצד האנושי. התחייבויות חוזיות אנושיות ואלקיות: הציות האנושי והמחויבות האלקית; קבלת־המדות האנושית וההבטחה האלקית.

*

ההשגחה העליונה והחירות האנושית. ידו החזקה של ה׳, הכופה על ישראל להיות לעם ה׳, ורצונו החופשי של ישראל להיעשות לעם ה׳ לעולמי־עולמים.

*

התמעטותו־העצמית של ישראל בפני ה׳ וקשיות עורפו כלפי העמים; התלות ביחס לה׳ ואי־התלות ביחס לבני האדם; ״עבד ה״ לעומת ״עבד עברים״.

*

מעמדו הנבדל של ישראל בקרב העמים ומעורבותו של ישראל בחיי העמים. ישראל פועל בעולם בפעלו על עצמו; בו מתברכות כל משפחות האדמה בהיותו כשלעצמו ברכה; ישראל משרת את הזולת מתוך קבלת מרותו של ה'; הוא מפגין את דבקותו ברצונו של הבורא בהתגדרו בסייגי החוק; הוא נפתח לעולם ברוחב־לב דווקא בהסתגרו בד' אמות של ההלכה.

*

ההלכה המפרידה את ישראל מהעמים וההלכה המעמידה את ישראל כמופת לאחרים.

*

שלמותו המהותית של עם ישראל וחסרונותיהם המקריים של בני ישראל.

*

הקדושה המהותית שה' מציע לעם ישראל והקדושה שקונים להם בני ישראל בהתקדשם בה' ובחקותם את מעשיו המצטיינים בטוב חסר־פניות.

*

הזכויות שמעשיו הטובים של עם ישראל מקנים לו ממליצות בעד בני ישראל הממרים; זכויותיהם של הצדיקים מגינות על העם הממרה.

*

עם ישראל נאלץ לעבוד את ה'; בני ישראל נאותים לעבוד את ה'; עם ישראל העובד את ה' בקדשו את שמו בארץ ישראל; בני ישראל העובדים את ה' בקדשם את שמו בתפוצות ישראל.

*

עבודת ה' למופת של בית ישראל ועבודת ה' למופת של "ממלכת כוהנים"; העבודה למופת של בני ישראל, הנמנים על "גוי קדוש".

*

אבינו־מלכנו, מלכו של עם ישראל ואביהם של בני ישראל. עם ישראל, עבד ה'; בני ישראל, בניו של ה'. ישראל כבן וכעבד, בנו של ה' ועבדו של ה'. חסרונותיהם הארעיים של בני ישראל ואהבתו הנצחית של אביהם, אלקי ישראל.

*

יראה ואהבה. יראת ה', אלקי ישראל; ואהבת ה', ידיד ישראל.

*

אף אם לפרקים לא היו ראויים להיות לעם ה', ל"עמו", בני ישראל נשארים לעולם "בני אל חי".

*

ה' משתף את שמו בשם ישראל. אויבי ישראל, אויבי ה', לעולם לא יצליחו למחות את שם ישראל.

*

ה', פנימיותו של העולם, אינו משתנה לעולם; ישראל, פנימיותם של העמים, אינו כלה לעולם.

*

ה', לב העולם, קובע את חיי העולם; ישראל לב האומות, קובע את חיי האומות; הצדיק, לב ישראל, קובע את חיי ישראל.

*

נאמנותו של ה' ביחס לישראל: ה' אינו מפקיר את ישראל; ה' אינו ממיד את ישראל בעם אחר. נאמנותו של ישראל לה': ישראל אינו כופר בה', ישראל אינו מקשר את שם ה' עם אלהים זרים. יתדה מזאת, ישראל מוכיח את דבקותו בה' על־ידי מסירות נפש המגיעה עד כדי הקרבת חייו על קידוש השם. זהו המעשה העליון אשר באמצעותו ישראל מעיד על הזדהותו עם ה' ועל פועלו למען ה'; וזהו המעשה המוחלט אשר באמצעותו ישראל מעיד על היענותו השלֵמה לשליחות לפרסם את שם ה' בעולם, בעולם זה שה' ברא אותו לפי רצונו – "בעלמא די ברא כרעותֵה" – וייחד בו, מתוך בחירה חופשית, את ישראל, המשמש ככלי ביד היוצר. קידוש השם הוא המעשה העילאי אשר באמצעותו ישראל מכריז בעולם על ייחודו ואמיתותו של ה' ועל ייחודה ואמיתותה של תודתו המוסרית, תודת ה'.

*

קלקול המידות ותיקון המידות; סטיותיהם של ישראל מדרך הישר וחזרתם אל דרך התשובה. "הסתר הפנים" של ה' והחיפוש האוהב של ה' אחר בניו. ה' מלווה אותם בגלות. הוא משתתף בצערם – "עמו אנכי בצרה". סבלם הוא סבלו. וישראל נשארים תמיד בניו, בין אם הם עושים את רצונו ובין אם לאו.

*

העונש והאהבה. עונש מחמת אהבה, עונש הנועד לזכך, לחנך או לדפא; ועונש הבא בעקבות החטא.

*

עונשו של ישראל ושימודם של ישראל מכליה.

*

עונש שאינו בהתאם לחטא; החמרת העונש והגברתו עקב אישיותו של החוטא, בחירו של ה', בן המלך אשר קיבל על עצמו את ההתחייבויות המיוחדות כלפי אדונו.

*

העונש הצפוי והעונש הראוי.

*

סבלם של ישראל ואחריותם של העמים אשר פוגעים בו אך ורק בגלל שנאתם אותו ואת אלקיו. האב כועס כאשר מבזים את בנו ש"גלה מעל שולחנו"; המלך

מתמלא חֵמה כאשר פוגעים בעבדו שנשלח אל בין זדים.

*

סבלו של ישראל, "עבד ה'", בגלל חטאי הזולת. הצדיק "נתפס על הרוב". הוא מוכיח את בני דורו על שאננותם; הוא מתערב כדי להביא את פדותם, את הצלתם. ישראל, עיקר האנושות, מביא את הגאולה בשובו אל ה' אחרי שהתרחק ממנו, אחרי ש"נאבד" בתפוצה אנונימית. ישראל קורא לאנושות המקופלת בתוכו ומוקפת על ידו לחזור בתשובה באמצעותו ויחד איתו; ישראל קורא לאנושות לשוב אל עצמה ולשוב אל ה'.

*

גולת ישראל, התפוצה היהודית – פזורה פיסית וקיבוץ רוחני; הזהות היהודית בהיחלשותה כלפי חוץ ובהתחזקותה הפנימית; אמצעים דלים לעשייה ורצון עז לפעול ולעשות.

*

הגולה – מציאות ממשית, מיידית וגלויה וסוד מטפיסי נסתר.

*

הגולה כעונש וכשליחות. ממדיהם הפרופורציונליים של העונש והשליחות; הפיזור רחב־הידיים של התפוצה הפיסית, המבטיח שישראל יתקיים במחיצת עמים רבים וחזקים ויעורר את מצפונם.

*

הגולה, שהיא כשלעצמה נפילה וניכור, משמשת כדחף להתאוששות והתלכדות מחדש. הגולה, כיסופים ותקווה; עצב הפרידה והציפייה לפגישה מחודשת. הפידוד מחֵיק ה' והשיבה אל בית האב.

*

השיבה אל ה' – שיבה להיכל מלך, הנובעת מהאחדות המרחבית והאורגנית של הדורות ומ"רוב חסדו" של ה'.

*

הציפייה באורך רוח לגאולה והפעילות השקדנית והמתמדת להביא אותה לעולם. ההכנה האנושית והעזרה האלקית. הקלת הייסורים והחשת הגאולה.

*

תשובתו הספונטנית והבלתי נמנעת של ישראל. תשובתו החופשית ומחויבת המציאות של ישראל. התשובה שנבחרה על ידי ישראל מרצון חופשי והתשובה הנכפית או מובטחת על ידי ה' בחסדו.

*

השבת כבודו של ישראל היא השבת כבוד ה'. גאולת ישראל היא גאולת ה'.

[א]

הזיקה בין התורה לישראל, בין אותיות התורה ליהודים

הערך הסמלי של המספרים שישה, שישים ושישים ריבוא

"ה' נתן את התורה לישראל. נשמת ישראל היא גוף התורה", ו"התורה היא שורש נשמתם של ישראל". "שישים ריבוא נפשות בני ישראל הם כנגד שישים ריבוא אותיות שיש בתורה". לפיכך, ישראל הם התורה, כי כל אחד מישראל מהווה אות אחת של התורה. כך אנו למדים מהשל"ה הקדוש, "קדושת לוי" ו"ליקוטי מוהר"ן". האותיות המרכיבות את השם "ישראל" הן נוטריקון של המלים "יש שישים ריבוא אותיות לתורה". לפי מסורת הקבלה, שישים ריבוא של אותיות־שורש מצויות בתורה. אותיות־יסוד אלה שקולות כנגד שישים ריבוא נשמות־שורש, שהן נשמותיהם של היהודים השורשיים, הדבקים בשורש העליון, והם השורש של עם ישראל. כל יהודי שורשי יש לו אות־שורש אחת של התורה, "שהיא בחינת שמו"; הוא מוצא לו משען בכך כי אותה אות נותנת חיות לנשמתו. יהודי שיש לו אות בתורה נעשה מודע לקיומה תוך שהוא מתמסר לתלמוד תורה ולקיום המצוות. (יתרה מזאת, לא רק בן ישראל, אלא כל "ארבע רוחות" של ארץ ישראל יש להן אות אחת בתורה; כך אפוא ישראל וארץ ישראל כאחר מזדהים עם התורה.)

אותם יהודים אשר מבחינת העיסוק בתורה ובמצוות אינם מגיעים לשלמותם של היהודים השורשיים, נהנים מה"ניצוצות" שהיהודים השורשיים מפזרים בקרב העם היהודי. הם נצמרים ל"ענפים" אשר יהודי השורש מצמיחים ומגדלים בבוסתנו של עם ישראל; הם תופשים מקום ברווחים המופיעים בין שישים ריבוא אותיות השורש בתורה. (למעשה ב"לובן שבתורה" כתובות שישים ריבוא אותיות השורש; וכך נוצרת תקשורת אורגנית ממשית בין כל מרכיביה של התורה). כל יהודי, ללא כל הבדל, יש לו אפוא חלק בתורה ובמצוות, ובלשונו של רש"י (בפירושו על הגמרא, שבת קה ע"ב): "אין לך ריק בישראל שאין בו תורה ומצוות". כל יהודי, ויהי אשר יהי, יכול "למצוא תיקונו ושורשו על־ידי אות אחת שבתורה", קובעים התניא ושפת אמת.

המספרים שישה, שישים ושישים ריבוא (שש מאות אלף) הם מספרים המצביעים על שלמות ואחדות, מספרים "שלמים וכלליים", לפי הגדרתו של המהר"ל. בשעת יציאת מצרים, כאשר עם ישראל מנה שישים ריבוא ו"לא נגרע" איש ממניין זה, עם זה היה מסוגל לקבל בסיני את התורה, אשר ממנה שום אות "לא נגרעה", וכך נעשה לעם שורשי, לעם ישראל, לעם־התורה המודיע על מציאות ה' בעולם, מציינים המהר"ל והשל"ה הקדוש. (למעשה, מוסיף הרב קוק, המספר שישים ריבוא הוא מספר "הכרחי" לעם ישראל כדי להכריז על ה' בארץ ישראל.)

החטיבה המלוכדת של שישים ריבוא נפש העומדים לרגלי הר סיני כדי לקבל את עשרת הדברות, עיקר התורה, מייצגת לא רק את המספר הכולל של בני ישראל שיצאו ממצרים אלא את כל הדורות בישראל, כיון "שכל הנשמות היו (נוכחות) בקבלת התורה"; חטיבה זו מייצגת את כל ה"ענפים" אשר עתידים היו לצאת ולהסתעף מגזע זה. שישים ריבוא אלה מהווים את עיקר ישראל, את שורש עם ישראל בכל הזמנים.

משה, "ספרא רבה דישראל", "סופרם של ישראל", מוסֵר התורה, קיפל בנשמתו את כלל נשמותיהם של שישים ריבוא בני ישראל, בני דורו, אשר יצאו ממצרים ונכחו בהתגלות השכינה על הר סיני; הוא הכיל בקִרבו את שישים ריבוא אותיות התורה כפי שהובנו ו"פורשו" על ידי שישים ריבוא בני דורו וכפי שהדורות הבאים עתידים היו לפרשן במרוצת מאות ואלפי השנים שחלפו מאז מתן תורה בסיני. לאמיתו של דבר, כל אחד מאותם שישים ריבוא שהשתתפו במעמד הר סיני תרם את "פירושו" האישי לתורה (כי התורה היא בעת ובעונה אחת נצחית ועכשווית, ציבורית ואישית).

בני ישראל מנו שישים ריבוא נפש עם שחרורם מעבדות מצרים ובעת ההכרזה על חירותם וזהותם במתן התורה. אי לכך אין "דור" בהיסטוריה היהודית, אין אוכלוסיה יהודית, אין קיבוץ יהודי גדול המונה פחות מאשר מספר־היסוד של שישים ריבוא. מספר זה הוא מספר בעל תוקף, מספר יסוד, לכלל עם ישראל, כאשר עם זה מקבל על עצמו, למענו ולמען האנושות, תפקידים היסטוריים־משיחיים נכבדים ומכריעים, כי מספר זה שקול כנגד אופיו האונתולוגי של עם ה'. מציין הרב קוק:

> לא נתחלפו התנאים הלאומיים [עובדת היותנו לעולם שישים ריבוא] במאומה, ע"פ מרוצת הזמן השוטף, כי יסוד לאומיותנו תלוי ודבוק הוא בשם ד' אלקי ישראל הנקרא עלינו, וברו קיים לעד. ע"כ אותו המספר, שכלל בקִרבו את סכום הדיעות והפלגות [של עמנו] וערכיהם הפרטיים מראש מקדם מספיק ג"כ לעת כזאת להעמיד בנו את הצביון הכללי... והאוכלוסיה שתהי', לא בארץ הגלות כ"א בארץ ישראל, ובמספר הראוי, ששים רבוא, תהי' תחילת צמיחת קרן לבית יעקב, ובה הננו בטוחים שתהי' נאמנה ע"פ רוח ד' אשר עלינו להקים עדות ביעקב ותורה לשום בישראל להיות לעם לפני ה', והקדישו את קדוש יעקב, ואת אלקי ישראל יעריצו.

למעשה, בתולדות ישראל בעת החדשה, כשישים ריבוא נפש היוו את ה"יישוב", את האוכלוסיה היהודית בארץ ישראל, בשנת תש"ח (1948), בעת שהוכרז על הקמתה של מדינת ישראל.

כבר למספר שישה, היסוד של המספר שישים ריבוא, נודעת חשיבות ראשונה במעלה בהיסטוריה הקוסמית ומתוך כך בהיסטוריה האסכטולוגית של האנושות. "בראשית", אותה מלה עתירת־משמעות, כוללת שש אותיות, ולפי תיקוני הזוהר,

משמעה של מלה אופיינית זו שהתורה מתחילה בה הוא "ברא שית, לקבל שית יומין בראשית". (ששת ימי בראשית עד השבת וכתוצאה מכך ששת אלפים שנות קיום של העולם עד לאלף השביעי, השבת של ימות המשיח.) המספר שישה ממלא תפקיד חיוני בניסוח האמונה היהודית: קריאת שמע, הצהרת האמונה היהודית, המופיעה בפרק השישי של ספר דברים, כוללת שש מלים, בהן היהודי מקבל עליו עול מלכות שמים ומבטא את ייחוד ה' בששת קצוות העולם: מזרח ומערב, צפון ודרום, מעלה ומטה; המשנה, המונחת ביסוד התורה שבע"פ ומאפשרת לנו לקיים את התורה שבכתב (ו"בזכותה", לפי המדרש, "מתכנסות הגלויות"), מורכבת משישה סדרים; והתלמוד, שהתפתח מהמשנה, מונה שישים מסכתות.

המספר שישה ממלא תפקיד חשוב בקורות עם ישראל בימינו. שישה מיליון יהודים נטבחו באירופה בין השנים תרצ"ג ותש"ה (1933-1945) ומותם על קידוש השם הביא במישרין להקמתה של המדינה היהודית בארץ ישראל; שישה מיליון יהודים החיים בארצות הברית תרמו תרומה נכבדה לתקומתה של המדינה העברית בארץ ישראל[1].

[ב]

שישים ריבוא כשורש כלל ישראל*

העולם העליון והעולם התחתון מכוונים זה כנגד זה

חכמינו זכרונם לברכה, ובפרט אלה שהגו בחכמת הנסתר, הורונו ש"כל מה שברא הקב"ה למעלה, ברא למטה"[2]; כל מה שישנו למעלה, דיוקן שלו משתקף למטה; וכל מה שנמצא למטה, יש לו שורש למעלה. הם הניחו לנו כלל גדול, ולפיו העולם העליון והעולם התחתון מכוונים זה כנגד זה. אמנם, לא רק תיאום יש ביניהם, אלא גם קשר הדוק מחבר את האחד אל משנהו: הם משפיעים זה על זה ומשלימים האחד את חברו. מאוחדים הם בידי בודאם ויוצרם, וישראל הוא הוא המחברם לחטיבה אחת ומסייעם במילוי תפקידם, לעשות רצון קונם[3]. ובכן, העולמות, כל העולמות, מהווים באחדותם ובייחודם עולם אחד ויחיד, מעשה ידיו, להתפאר, של בורא עולם, אחד ויחיד.

בשבילנו, יושבי תבל, שני העולמות האמודים, העולם העליון והעולם התחתון, מתגלים באמצעות שלושה גורמים שהם ארבעה. ואלה הם: בריאה, תורה, ישראל וארץ ישראל (כי ישראל וארץ ישראל היו לאחדים במחשבתנו ובקיומנו).

* דברים שנכתבו על־ידי המחבר בלשון הקודש לספר היובל לכבוד הגרי"ד סולובייצ'יק

על ישראל הטיל הבורא את המשימה הקשה והנעלה להוכיח לבני אדם את נחיצותו ואמיתותו של היחס שבין העולם העליון והעולם התחתון, שצריך לפעול לפי רצון הבורא ולהתבטא בשיתוף העבודה שבין שלושת הגורמים, שהם ארבעה, שציינו.

שני העולמות מתגלים לפי המספר: שישים ריבוא

ברם, עלינו לדעת כי מערכת העולמות ותולדותיה מסודרות הן בחשבון מדויק, קבוע מראש על ידי "המוציא במספר צבאם". מספרם הוא לפי הזוהר הקדוש: "שישים ריבוא. הם עומדים יחד ומוציאים צבאות למיניהם, שאין להם מספר"; 'איש לא נעדר': כמו שאיש לא נעדר ממספר שישים ריבוא למעלה, "כך לא נעדר איש ממספר זה למטה"[4].

המספר המאפיין והמחייה את שלושת הגורמים, שהם ארבעה, הוא: שישים, שיסודו במספר שישה, ושיאו במספר שישים ריבוא. מספר זה מסמן, בהוויתם הראשונית ובפעולתם התכליתית, את כל אחד מן הגורמים שהזכרנו, בפרט, ואת כולם ביחד.

המספר שישה, שהוא "מספר שלם", לפי המהר"ל, מתפשט ל"מספר שישים, שהוא שש פעמים עשרה והוא [מספר] שלם לגמרי"[5]. המספר שישים מתפתח ומשתכלל במספר כולל של שישים ריבוא, שעד כדי הגיעו למילואו הוא עובר דרך המספרים שנים־עשר ושבעים[6]; ומדי עלייתו למדרגת שישים ריבוא, המספר הזה מתרבה ומתרבה: ה"ריבוא" נעשה ל"ריבוי", עד בלי די.

ישראל מקשר זה אל זה את שני העולמות

ישראל הוא המפעיל והמדריך את המספר שישה, שבהיותו "מספר שלם", הוא "מסוגל לישראל", המהווה "אומה יחידה"[7].

בכוחו ובכשרונו של ישראל למלא תפקיד יחיד ומיוחד, "לקשר כל העולמות", כאימרתו של המגיד ממזריטש, בהיותו הוא, ישראל, "ראשית הבריאה"[8] ותכלית הבריאה. העולם נברא בשביל ישראל, שהמחשבה עליו קדמה לכל דבר; ובזכות התורה, שקדמה לבריאת העולם, ושעתיד ישראל לקבל אותה[9] בעבוד שיקיים את מצוותיה בארץ ישראל, היא ציון, שממנה נברא העולם[10]. הלכך, ישראל מוכשר הוא ממכורתו לקרב את העולמות זה לזה, להעלותם לשורשם ולהקנות אותם, יחד, לבוראם.

שני העולמות מתגלים באמצעות הבריאה. התורה, ישראל וארץ ישראל

ובכן, הבה נתוודע לכל אחד משלושת הגורמים, שהם ארבעה, שהזכרנו. נעקוב אחריהם בשורשם באֵל חי, חי החיים, במוצאם ממקור החיים; נעלה אותם בהשתלבותם

יחד בשבילי החיים, וניספח אליהם בדרכם חזרה אל צור חוצבו ממנו; נתבונן בהם בעלותם יחד כדי להיאחז בשורשם שממנו לוקחו או נותקו. בתהליך זה, אלקי ואנושי, קוסמי והיסטודי, אוניברסלי ולאומי, כללי ופרטי, תיגלה ותֵידאֶה תעודתו המרכזית, הפנימית, החיונית, הכלל־קיומית והכלל־אנושית של ישראל. עליו להעיד על ההקבלה העֵרה שבין העולם העליון והעולם התחתון ועל שיתוף הפעולה שלהם בעבודתם – עבודת הבורא, עבודת הייחוד.

הבריאה

נתחיל בבריאה, ב"בראשית" – "בראשית ברא אלהים...".

"בראשית", המלה הראשונה בתורה, מכילה שש אותיות. חכמי האמת מפרשים מלה זו כ"ברא־שית" – ברא שש[11].

אלקים "ברא שש אותיות", גורס הגר"א[12], ובהן, לפי ראות התיקונים, "ברא שישה היכלות, כנגד שישה ימים"[13]. הוא ברא את ששת ימי המעשה, שהם בחינת שישה קצוות, לפי רבי שניאור זלמן מלאדי, בעל "תורה אור"[14]. אמנם "שש קצוות הם עיקר הבנין", סובר הרמב"ן[15]. "הנה, העולם הוא משישה קצוות, שהם: מעלה ומטה, וארבע רוחות; והוא סוד ועיר אנפין, הכולל שישה קצוות", מסביר האר"י הקדוש[16].

ישראל נקרא אדם: "האדם לאמיתו"

העולם של "בראשית" משתקף בעולם הקטן, והוא האדם, כליל הבריאה, מבחר היצורים. "בראשית: ברא־שית, דא אדם דכליל שית"[17]. לעולם זה, שכונן בשישה קצוות, מקבילים "שישה קצוות שבאדם"[18]. גם אבריו הפנימיים של האדם הם שישה במספר, בסוד דוגמת העולם, המוציא שישה קצוות[19].

ישראל, שנקרא אדם[20], הואיל ועליו להיות "האדם באמת"[21], ממליך עליו את הבורא "למעלה ולמטה ולארבע רוחות השמים"[22]. מספר התיבות שבהן הוא מקבל עליו עול מלכות שמים הוא שש. הייחוד העליון הוא בן שש תיבות: "שמע ישראל ה' אלהינו ה' אחד"; והוא כנגד הייחוד התחתון, שגם הוא בן שש תיבות: "ברוך שם כבוד מלכותו לעולם ועד", מעיר הזוהר הקדוש. שש התיבות שבכל אחד משני הייחודים מורות על ייחוד "שש קצוות דגדלות". (מלבד זה, מספר הפסוקים בפרשה הראשונה של קריאת שמע הוא שישה[23].)

תורה, טבע והיסטוריה

הזוהר הקדוש מראה לדעת, כי "כל הקורא ושונה שישה סדרי משנה, הוא היודע לסדר ולקשר ייחוד דיבונו כראוי"[24]. המספר שישה שרוי אפוא בסוד תורה שבעל־פה, המבדרת את שכלול העולם ומתפרשת בשישה סדרי משנה[25], שמהם

ניזונה נשמתו של האדם בישראל ("משנה" – אותיות "נשמה"[26]), המסוגלת להגיע לשש מדרגות הנבואה[27], ומודיעה על כינוס גלויות וביאת המשיח, שיחולו בזכות שישה סדרי משנה[28]...

המספר שישה, בהופיעו כמספר שלם בבריאת העולם, ימשיך, בעיני חז"ל, להעיד על היקף העולם: "שיתא אלפי פרסי הוי עלמא"[29], ועל משך קיומו: "שיתא אלפי שני הוי עלמא"[30]. את האלף השישי תיארו חכמינו כזמן־הכנה לגאולה, המאפיין ומבשר את ביאת הגואל[31].

המספר שישה מתרחב למספר שישים

בעולם העליון, בעולם הבריאה, המספר שישה פועל במקביל לאותו המספר שבעולם התחתון, בעולם העשייה. המדרש מונה "שש מעלות לכסא"[32], כנגד שישה רקיעים, כנגד שש ארצות, כנגד שישה סדרי משנה, כנגד שישה ימי בראשית, כנגד שש אמהות[33]. והזוהר שונה: "מהתכללות האורות נבדאו שרפים, שיש לכל אחד שש כנפים, כמו שנאמר: 'שרפים עומדים ממעל לו, שש כנפים, שש כנפים לאחד'"[34].

המספר שישה מתרחב למספר שישים, בעברו דרך המספר שנים־עשר והמספר שבעים[35].

"הרי ששים הם מסביב השכינה, שכתוב: 'ששים גבורים סביב לָהּ'[36]. אלו השישים האירו מן שנים־עשר הגבולים... שלמדנו שנים־עשר גבולים חקוקים עליונים"[37]. תיאור זה של הזוהר הקדוש מוצא את השלמתו בספר יצירה ובמפרשיו, הסופרים ומונים: "שנים־עשר גבולי אלכסון"[38]; "שנים־עשר מזלות בעולם, שנים־עשר חדשים בשנה"[39]; "ומהם לשנים־עשר צינורות, ומהם לשנים־עשר שבטים", "שהם כמספר כלל העולם, באשר ישראל הם כלל העולם כולו"[40].

שנים־עשר שבטים של מטה מכוונים כנגד שנים־עשר שבטים של מעלה, הואיל והרגלים של מטה ושל מעלה ערוכים זה כנגד זה.

שנים־עשר שערים במקדש של מטה מכוונים כנגד שנים־עשר שערים במקדש של מעלה, והם נפתחים בזכות שנים־עשר שבטים. דרך השערים נמשכת, מדי *חודש* בחורשו, *ההתחדשות* בשנים־עשר דברים שהעולם צריך להם[41].

ל"י"ב שבטי י"ה" נתגלו "י"ב הוויות של השמות הקדושים". "והם שתים־עשרה הוויות אשר בידו נפש כל חי ורוח כל בשר איש... ובהם נשמות שנים־עשר שבטים, הכוללים כל ישראל"[42].

ובכן, המספר שנים־עשר מתפשט למספר שבעים, שהמהר"ל מגדיר אותו בתור "מספר מוגדר שלם"[43].

"שתים עשרה עינת מים ושבעים תמרים"[44]. על סמך פסוק זה מורה לנו ספר הבהיר ש"שבעים קומות יש לו להקב"ה ושואבים משתים עשרה פשוטות". ועל סמך אותו פסוק, מורה לנו המכילתא: "כיון שברא הב"ה עולמו, ברא שנים־עשר מבועין כנגד שנים־עשר שבטי יעקב, ושבעים תמרים כנגד שבעים זקנים"[45].

וחז"ל לימדונו כי "שבעים שמות יש לו להקב"ה; שבעים שמות יש לישראל; שבעים שמות לתורה; שבעים שמות לירושלים"[46]. ושבעים נפש באו מצרימה את יעקב, כי "שבעים נפש הוא חשבון ישראל"; לפיכך "שבעים נפש, נקרא ישראל", כפי שמסיק האר"י הקדוש[47], והם מתאימים ל"שבעים פנים לתורה"[48]; לעומתם מתקוממים שבעים אומה ושבעים לשון[49].

המספר שישה התרחב למספר שישים. המהר"ל מנמק התרחבות זו בהסבירו כי "אע"ג שמספר שישה הוא כלול כל הצדדין, הנה השלימות הגמורה ע"י שישים נעשה. וזה כי כל צד יש לו התפשטות באורך וברוחב, וכל התפשטות באורך וברוחב נעשה ע"י שישים. כי כל זמן שאין העשירי, הם מחולקים בחלקים. והעשירי הזה מאחד את כולם"[50].

אם כן, בעלמא דאתי רואים חכמינו: "'ששים המה מלכות'[51], אלו שישים חבודות של צדיקים, שיושבות בגן ערן תחת עץ החיים ועוסקות בתורה"[52]; וכנגדן, הם שומעים "שיתין פולסי דנורא", שישים הכאות של אש, שמכאיבות את מי ש"מחטיא את פיו"[53]. אכן בעלמא הדין הם מוקירים "ששים המה מלכות"[54], "אלו שישים מסכתות של הלכה"[55], ומעדיכים "'ששים גבורים סביב לָה'[56], שישים אותיות שבברכת כהנים"[57]. אמנם, האותיות האלו הן, לפי ה"רוקח", "כנגד שישים ריבוא בני ישראל"[58].

המספר שישים מתרבה עד כדי המספר שישים ריבוא, שהוא שורש כלל ישראל

ובכן, המספר שישים מוסיף והולך, מתרבה ומתרבה עד כדי המספר השלם, הכולל, של שישים ריבוא.

ולאודו, החוזים האלקיים מגלים בשמי מדומים "שישים ריבוא כוכבים"[59]; וכנגדם, עלי אדמות, הם יודעים ש"אין לך בכל יום ויום שאין נולדים בו שישים ריבוא, ומתים בו שישים ריבוא. ומה טעם? 'דור הולך ודור בא'[60]. ומניין לדור שהוא שישים ריבוא? שנאמר: 'אם יראה איש באנשים האלה הדור הרע הזה [את הארץ הטובה אשר נשבעתי לתת לאבתיכם]'[61]; ואותו הדור שישים ריבוא היה"[62]. ולכן קבעו חכמים כי בכלל "אין דוד פחות משישים ריבוא"[63].

"נשמת אדם הראשון היתה כלולה משישים ריבוא"; וגודס של"ה הקדוש, כי "מנשמת אדם הראשון נתפשטו שישים ריבוא נשמות של ישראל. ולכן, ישראל קדויין אדם"[64]. וישראל ממלא ייעודו בעולם, שמתקיים במשך "שישים ריבוא שבתות, כמספר בני ישראל"[65].

אולם התורה, שבה הביט הקב"ה ובדא את העולם[66], שבו הוא שם את האדם, לא ניתנה ליחידים, לא לאדם הראשון, ואף לא לאבות[67]. היא ניתנה לישראל. "חביבין ישראל שניתן להם כלי חמדה שבו נבדא העולם"[68]; הוא ניתן להם "היום הזה" – ביום שבו ישראל נהיה ל"עם"[69]. ברם, למדרגה זו, לזכות זו, הוא הגיע רק

כשמספר בניו, "מבן עשרים שנה ומעלה", הושלם והיה לשישים ריבוא. אז, ורק אז, נתכונן הקשר החי, היוצר, בין שמים וארץ, בין השמים שירדו לארץ ובין הארץ שהוגבהה לשמים, ונתחזק היחס הפעיל בין העולם העליון לבין העולם התחתון. אז גם השתווה היחס ההדרי, במספר ובפעולה, בין מלאכים המוני־מעלה לבין עם ישראל קבוצי־מטה, בין שישים ריבוא "צבא השמים" למעלה, ובין שישים ריבוא צבאות ה' על הארץ למטה[70].

שישים ריבוא הם שלֵמות כנסת ישראל. התורה
ניתנה לישראל רק כשמספרו הגיע לשישים ריבוא

הבה נראה כיצד העמידו רבותינו, יודעי חן, בוני העולם, את הבניין המפואר הלז, המורכב משלושה מדורים, שהם ארבעה, ואלה הם: תורה, עולם, ישראל וארץ ישראל, וכולם קנייני הקב"ה.

בזוהר חדש מצאנו כתוב: "בתורה ממש השגיח הקב"ה וברא את עולמו. הה"ד: 'ה' קנני ראשית דרכו'[71]... מאותם רברים שעלו במחשבה קודם שברא הקב"ה את עולמו, ישראל עלה במחשבה מפני שהוא ראוי לקבל התורה, וכל האותיות (אותיות התורה) נכתרו בראשו. כיון שעלה במחשבה, כביכול, עמר הקב"ה וחקק בו את התורה, וכל האותיות נכתבו בראשו"[72]. והזוהר מדייק ואומר כי האותיות "התפשטו" עד שעלו למספר "שישים ריבוא, כחשבון שבטי ישראל"[73]. ו"בשעה שהקרימו ישראל נעשה לנשמע, באו ששים ריבוא של מלאכי השרת לכל אחד ואחד מישראל, קשרו לו שני כתרים, אחד כנגד נעשה ואחד כנגד נשמע..."[74].

ובכן, בדין מלמד אותנו הזוהר הקדוש, כי שישים ריבוא הם שלֵמות כנסת ישראל, ומעולם לא חסר מספרם אפילו אחד: "ישראל הם שישים ריבוא, ובסוד שישים ריבוא הנמצאים תמיר בעולם". אמנם, דווקא התמדתם במעמד הבסיסי של שישים ריבוא היא המרשה להם, מעוררת אותם ומחזקת אותם לצאת ממספר זה לרווחה, לפרוץ ממסגרת זו, לעלות, להתרחב ולהתפשט, עד אשר לא ייספרו מרוב. אי לזאת, "כל אחת ואחת (מאותיות *ברכת* הכהנים, שהן שישים) היא ריבוא אחד..."[75].

המהר"ל מרחיב את הדיבור בתארו את התהוות ישראל עד הגיעו למדרגה היציבה של המספר המקווה: שישים ריבוא; הוא מאריך בציורו את עמידתו האיתנה של ישראל במספר זה ואת התפתחותו הפוריה הימנו. הוא כותב: "וכך בני ישראל היו מתגדלים ומתהווים בתוך מצרים עד שנעשו שלמים להיות שש מאות אלף, ואז יצאו... צורת ישראל"[76]. "שלימות ישראל היא שישים ריבוא, וכל דבר מתנועע אל שלימותו, והיו פרים ורבים מאד במצרים (שישים בכרס אחד)"[77]. "ומה שניתוספו אחר כך, זה מפני *הברכה* שנתברכו. אבל שלימות ישראל, המספר שראוי להם, הוא שש מאות אלף. הטעם הוא ידוע, כי שש הוא מספר שלם. ולפיכך דבר שהוא בעל שש צדדין הוא השלם... אבל השלם, מצד השלימות אשר בו, הוא אחד. ומאחר שמספר שישה הוא מספר שלם, הוא *אחדות* גם כן... וכאשר היו

ישראל, שש מאות אלף רגלי, 'הגברים לבד מטף'[78], הגיעה לישראל שלימותם לגמרי, והיו דומים לעובר כאשר נשלמ[ה] צורתו (יוצא מבטן אמו)"[79]. ומאמת המהר"ל את הוכחתו זו בכתבו: "ווה היה כאשר יצא ממצרים, נקרא בשם עם כללי, ובשביל [זה] לא ניתנה להם התורה עד שיהיו שישים ריבוא"[80].

דברי המהר"ל מוכירים לנו את דברי הזוהר, המרחיבים ביתר שאת את אופק רעיונותיו, בהראותם לנו כי "כאשר יצאו ישראל ממצרים והושלם מספרם לשישים ריבוא, התחזקה מלכות הקודש והתעלתה על הכל, *והירת* האיר במלואו"[81]. וכן אמרו חכמינו: "'ששים המה *מלכות*'[82]. 'ששים', אלו שישים ריבוא שיצאו (ממצרים)"[83].

שישים ריבוא היו יוצאי מצרים בימי משה, כשקיבלו את התורה; שישים ריבוא היו באי הארץ בימי יהושע

ישראל, שנמשלו ללבנה ו"מונין ללבנה"[84], מאמינים שחידוש הלבנה מתייחס לדוד *מלך* ישראל חי וקיים[85], ויודעים שמילוי הלבנה קשור לשלמה *המלך*[86], שמלכותם נכנעת כלפי מלכות שמים של אלקי ישראל שהוא אלקי הארץ, ומודיעה עליה. ולפיכך "נצטוו ישראל בכניסתן לארץ להעמיד להם מלך"[87]. וכשם שיוצאי מצרים, בימי משה, כשקיבלו את התורה, מספרם עלה או לשישים ריבוא, כך באי הארץ, בימי יהושע, מספרם היה שישים ריבוא. וחכמינו העידו על כך באמרם: "מקיש יציאתן ממצרים לביאתן לארץ. מה ביאתן לארץ שנים מס' (משישים) ריבוא, אף יציאתן ממצרים שנים מס' ריבוא... וכן לימות המשיח..."[88]. וכשם שעם ישראל מהדר את אלקיו, מלך מלכי המלכים, ברוב עם, כאשר מספרו עולה לשישים ריבוא, כך ארץ ישראל נשתבחה בברכתה את אלקי הארץ, כאשר דרה בה אוכלוסיה בת שישים ריבוא. כי כן ציוו לנו חכמינו: "תנו רבנן: הרואה אוכלוסי ישראל, אומר: ברוך חכם הרזים... בן זומא ראה אוכלוסא על גב מעלה *בהר הבית*, אמר: ברוך חכם הרזים". והגמרא מוסיפה ומלמדת אותנו: "אמר עולא: נקיטינן, אין אוכלוסא בבבל. תנא: אין אוכלוסא פחותה משישים רבוא"[89]. והרמב"ם פוסק, בשפה ברורה: "הרואה שש מאות אלף אדם כאחד, אם *ישראל הם ובארץ ישראל*, אומר: ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, חכם הרזים"[90].

הקמת מדינת ישראל הוכרזה כשהיישוב היהודי בארץ הקודש היה בן שישים ריבוא

בימינו אנו הוכחה חשיבותו של המספר שישים ריבוא. ערכו המיוחד הובע ביד רמה ומשמעותו האופיינית נראתה באספקלריה מאירה. הכרזת מדינת ישראל, כלומר פרסום ריבונותו של *עם ישראל בארץ ישראל*, חלה בזמן שהיישוב היהודי בארץ הקודש היה בן שישים ריבוא. (לפי הגר"א, גם "קיבוץ גלויות העיקרי הוא

לא פחות משישים ריבוא" ואותו "מספר של שישים ריבוא כֹּחו גדול גם כשתשתלם הגאולה"[91].)

> הרב קוק ניבא וידע מה ניבא. הנה מה שהוא צפה מראש והודיע בכתבו: כדי להבין את מושג הכלל ברום מעלתו, צריך שילוו אליו המכשידים שיעמידו את הכלל בתוך אומה שלמה, שאז יוכד ענין החטיבה של האומה, ובעם ד' אלה יגלה דק אז יתדונם הכללי בתוך גוי גדול וקדוש. המכשידים הם: הארץ והמספר. הארץ ארץ הקדושה, דק היא שבעזרתה הרוחנית ההסטורית והחומרית וכל תנאיה, נתדאה בתור עם שהוא המובן של אוכלוסא. אבל בבבל, מקום הגלות, בארץ ממשלת זדים, לא נוכל להתיצב בתוך עם, ולא יקבלו ענינינו הכלליים תכונה כללית לאומית. ע"כ לא יתדאה בהם ההוד וההדר ששופע על הכללות הלאומית, שמתאחדים על ידה כל פרטי האוכלוסא באחרות נפלאה, בחכמת חכם הדזים ית'... ששים רבוא הוא המספר ההכדחי, לפי תכונת עם ה', כאשר עד זה המספר הי' העיכוב עד שעמדנו עליו להיות לעם בתחילת היותנו לעם בצאתנו ממצרים ולהורות ניתן כי לא נתחלפו התנאים הלאומיים במאומה, ע"פ מדוצת הזמן השוטף, כי יסוד לאומיותנו תלוי ודבוק הוא בשם ד' אלקי ישראל הנקרא עלינו, ודברו קיים לעד. ע"כ אותו המספר, שכלל בקרבו את סכום הדיעות והפלגות וערכיהם הפרטיים מראש מקדם, מספיק ג"כ לעת כזאת להעמיד בנו את הצביון הכללי... *והאוכלוסא* שתהי' לא בארץ הגלות כ"א *בארץ ישראל*, ובמספר הראוי *ששים ריבוא*, תהי' *תחילת צמיחת קרן לבית יעקב*. ובה הננו בטוחים שתהי' נאמנה ע"פ רוח ד' אשר עלינו... להיות לעם לפני ד', והקרישו את קדוש יעקב, ואת אלקי ישראל יעריצו[92].

האיחוד היצידתי בין עולם העליון לבין עולם התחתון הודות למספר שישים ריבוא

נמצאנו למדים, כי המושג והישות של שישים ריבוא מאפיינים את ההשתרגות היצידתית בין הגודמים היסודיים: תורה, עולם, ישראל וארץ ישראל, שהבורא, בחכמתו, הכינם וצידפם ושם עינו עליהם בתהליכם הקוסמי וההיסטורי. האפיון הזה מופיע אפוא הן במישור הקוסמי, הן במישור האוניברסלי והלאומי, הן במישור הכללי והפרטי.

אמנם, החוט המאחז את כל חלקי האריג הנפלא המשתרע תחת השגחת הבורא; הגורם האחראי כלפי הבורא לאי־הניתוק של הקשר שבין החלקים העומדים להיות דבוקים זה בזה – הוא ישראל. עליו להבטיח את איחודם היצידתי; הוא מסוגל לתפקיד נעלה זה, הואיל ושורשו נעוץ עמוק [illegible] הן בבריאה, הן בצורה והן בארץ ישראל; הוא מוכשר לייעוד נשגב זה, ד[illegible] ואיל והוא, ואיתו כולן י' – בריאה,

תורה וארץ ישראל – מקורן ברוך ופוריותן אפשרית הודות לכוח, הנסתר והנגלה, של "שישים ריבוא", הפועל בהן ולמענן; מספר זה מגדיר אותן ובו בזמן גם מחייה אותן.

ההוגים בסתרי תורת הסוד מורעים לכך. בשעות חקירתם האלקית הם מעלים מגנזי סתרים אורות קודש מבריקים, שבהתנצנצותם מסתדרים אצלם במערכת רעיונית מרשימה.

נסתפק הפעם בציון כמה משפטים מאירים של בעל התניא, שלפי רעתנו מסכמים את שיטותיהם של יורעי חן העוסקים בפענוח הרז של שישים ריבוא ובביאורו. הוא קובע בליקוטי אמרים:

> כללות ישראל, שהם שישים ריבוא נשמות פרטיות, הם כללות החיות של כללות העולם, כי בשבילם נברא. וכל פרט ופרט מהם הוא כולל ושייך לו החיות של חלק אחד משישים ריבוא מכללות העולם התלוי בנפשו החיונית, להעלותו לה' בעלייתה, רהיינו במה שמשתמש מעוה"ז לצורך גופו ונפשו החיונית, לעבודת ה'... אלו שישים ריבוא נשמות פרטיות, אלו הן שרשים, וכל שורש מתחלק לשישים ריבוא ניצוצות, שכל ניצוץ הוא נשמה אחת, וכן בנפש ורוח, בכל עולם מארבע עולמות: אצילות, בריאה, יצירה, עשייה...[93].

דבריו אלה של בעל התניא משקפים ומשלימים את מחשבתו המזהירה של רבו הנערץ, המגיד ממזריטש, שמרגיש ואומר:

> בכל ריבור ודיבור ובכל אות ואות [שבתורה] נכללו כל שיתין ריבוא אתוון דאורייתא, שהם נגר שיתין ריבוא נשמותיהן של ישראל. [ומי ש]כוונתו רצויה לעשות יחורים, ובשם כל ישראל, שהם שורש השישים ריבוא והם ראשית הבריאה..., יכול הוא לעורר ולקשר כל העולמות... כי כל ששים ריבוא אותיות התורה נכללים זה בזה. א"כ במה שהוא למד, בין מעט ובין הרבה, נכללת כל התורה וכל הנשמות [של] בני ישראל... הארם הרוצה להעלות הדיבורים והאותיות למעלה..., שיהא כוונתו בשם כל ישראל. ובזה הוא מנטלם ומנשאם, ומעלה לעילא... כי כל דבר חוזר אל שורשו, ויכול האדם לבנות ולחדש עולמות[94].

פרק ב
הגולה והגאולה

[א]

הפועל "לגור" מציין ישיבה ממושכת במקום מסוים כגר וכתושב;
היהודי הוא "גר ותושב" בארצות העמים, בגולה, ובארצו שלו,
בארץ ישראל; האדם (יהודי שביהודי), היהודי (אדם שבאדם),
הוא "גר ותושב" עלי אדמות.

ה' משתמש בפועל "גור" כאשר הוא פונה אל יצחק ומצווה עליו שלא לרדת מצריימה אלא "לשכון" בארץ כנען ולשבת בה באורח קבע: "גור בארץ הזאת"[1]. המקרא משתמש בפועל "גור" כדי להודיע לנו שאבותינו ישבו בארץ זו, הארץ שה' הבטיח להם ולזרעם: "ויבא יעקב אל־יצחק אביו ממרא קרית הארבע הוא חברון אשר־גר־שם אברהם ויצחק"[2].

והנה שם העצם "גֵּר", שמשמעו "זָר", שאינו תושב, קשור דווקא לפועל "גור", שמשמעו לשבת בארצו שלו באורח קבע.

"גור" ו"גֵּר", "מָגוּר" ו"מָגוֹר" קשורים זה לזה במשמעותם הפנימית

ובאמת, האבות העבריים ולאחריהם צאצאיהם, בני ישראל, ידעו כי בהתגורדם בארצם שלהם, בארץ ישראל, הם בכל זאת גם גֵּרים. (כי ארצם, הארץ בה הם יושבים, אינה שייכת להם ממש, כשם שאינה שייכת לכל עם אחר.) כאשר יעקב ירד מצריימה והציג את עצמו בפני פרעה הוא אמר: "ימי שני מגורי (נדודי) שלשים ומאת שנה מעט ורעים היו ימי שני חיי ולא השיגו את־ימי שני חיי אבתי בימי מגוריהם"[3]. יעקב משתמש בשם העצם "מגור" שמשמעו נדודים וגם השתקעות במקום, מגורים, כדי להבהיר לפרעה את הקשיים והסבל שהיו מנת חלקו כל ימי חייו, בין כאשר נדד לארץ לא־לו ובין כאשר ישב בארצו שלו. ואמנם האותיות המרכיבות את המלה "מגוּר" הן אותן המרכיבות את המלה "מגוֹר", שפירושה מורא ופחד, כפי שציין אברבנאל[4] בפירושו לפסוק שמופיע קודם לכן בהקשר עם

יעקב (ברא' לז א). יעקב השתמש באותו שם עצם "מגור" כדי להוריע לפרעה כי סבו אברהם, אשר גר לסירוגין בארץ המובטחת, ויצחק אביו, אשר גר בארץ המובטחת כל ימי חייו, היו שותפים לתחושתו שהם גֵרים בארץ. ואכן, "הגֵירות התחילה מימי האבות"[5]! ישנה קירבה מסוימת בין שני מצבים קיצוניים אלה של נדודים וישיבת קבע המאפיינים את מגוריהם של יעקב, יצחק ואברהם, עם כל היותם שונים זה מזה מבחינות אחרות. ניתן להבחין ברמז לקירבה זו בפירוש שנותן תרגום יונתן בן עוזיאל לפסוק האמור (ברא' מז ט), הממצה את קורות חייו של יעקב: "יומי שני תותבותַיי... ביומי תותבותהון".

ללא ספק, "גוד" ו"גֵר", "מגור" ו"מגוֹר" קשורים זה לזה במשמעותם הפנימית.

ישראל, האדם המובהק, יודע כי כל אדם הוא גר ותושב כאחד עלי אדמות

לאמיתו של דבר, בעיני כל שלושת האבות הארץ, ארצם, ארץ מגוריהם, איננה שייכת כלל להם, לצאצאיהם, לעמם או למדינתם: ארץ זו שייכת אך ורק לה'. ה' מכריז ביחס לארצם, הלוא היא ארץ ישראל, הארץ המובטחת: "...כי־לי הארץ כי־גֵרים ותושבים אתם עמדי"[6].

והרי כאשר הגיע אברהם לארץ המובטחת, הוא הודה בכך שהינו "גר ותושב"[7]. וכאשר יעקב ירד מצריימה ותאר בפני פרעה את "ימי שני מגוריו", בכוונתו היתה לומר: "כל ימי הייתי גֵר בארץ" (רש"י ביחס לברא' מז ט), (כאשר "בארץ" משמע עלי אדמות בכלל ובארץ ישראל בפרט). דוד גם הוא, עם כל היותו מלך ישראל המולך על ארץ ישראל, בתור אדם ראה את עצמו כגר: "גֵר אנכי בארץ"[8]. ישראל, האדם המובהק, יודע כי כל אדם הוא גר ותושב כאחד עלי אדמות, ומצב הגֵרות הוא המאפיין באמת את חיינו בעולם הזה[9]*.

משום כך הפועל "גור", שמשמעו לשבת בקביעות במקום כלשהו, בארץ כלשהי, משמעו גם לשהות באופן ארעי כגר במקומות שונים ובארצות שונות.

"אהבת הגֵר שבא ונכנס תחת כנפי השכינה – שתי מצוות עֲשֵה:
אחת מפני שהוא בכלל רֵעים ואחת מפני שהוא גֵר"
(רמב"ם, הלכ' דעות, פ"ו ה"ד)

כאשר ירדו בני יעקב מצריימה, הם אמרו אל פרעה: "לגור בארץ באנו"[10]. הם לא נתכוונו "לישב שם ישיבה של קבע", אלא רק לדור בה באופן ארעי, "לגוד"[11]. "מלמד שלא ירד יעקב אבינו להשתקע במצרים אלא לגור שם". בני יעקב באו

* מה מרשימים הם דברי רבינו בחיי ב"חובות הלבבות", באמרו: "חשבון האדם עם נפשו בתנאי הגֵרות בעולם הזה, ויהשוב מעלתו בו כמעלת אדם נכדי הגיע אל ארץ נכריה... על כן קבל על עצמך, אחי, תנאי הגֵרות בעולם הזה, מפני שאתה בו גֵר באמת"!

להגשים את מה שה' הוריע לאברהם מראש: "ידע תדע כי־גר יהיה זרעך בארץ לא להם"[12]. ואכן, ישיבתם במצרים עתידה היתה להיות כשל גרים, כשל אלה הנחשבים כזרים לא רק בעיני אלה שבארצם הם יושבים אלא גם בעיני עצמם[13].

ברבקותה בתפישתה המוסרית בדבר האדם כגר וכתושב, התורה משתמשת בפועל "גור" (שמשמעו לשבת בארצו שלו לבטח, בשלום ושלווה, תוך כדי חירות ויציבות) ביחס לגֵר (והוא הזר, אשר קיומו עומד, בדרך כלל, בסימן של אי־ביטחון ומחסור). ואמנם התורה מצווה: "וכי *יגור אתך* גר בארצכם לא תונו אותו"[14]. על הגר להרגיש בנוח עם כל אחד ואחד מהתושבים אשר הוא גר *איתם*. ועוד אומרת התורה: "וכי ימוך אחיך ומטה ידו עמך והחזקת בו גר ותושב וחי עמך... וחי אחיך עמך"[15]; "כאזרח מכם יהיה לכם הגר הגר אתכם ואהבת לו כמוך כי־גרים הייתם בארץ מצרים אני ה' אלהיכם"[16].

היות וארץ ישראל היא, בזכות ובעוברה, ארץ ה', האזרח היהודי, אשר אינו אלא גר, חייב להתייחס אל הגר, אל מי שבא אל הארץ במעמד של זר, כאל תושב הארץ. יחד "עִמך" הגר ייהנה לא רק מהגנתה של המדינה, האמורה לכבד את הזכויות המשותפות לכל בני הארם, בין אם הם אזרחים או גרים, בהיותם כולם נבראים "בצלם אלהים", ריבונה של ארץ ישראל, אלא הוא ייהנה גם מיחס אישי אוהב ("עִמך") שעל כל יהודי לגלות כלפיו מחמת אהבת ה': "אני ה' אלהיכם"[17]. בצדק אומר הרמן כהן, הוגה הדעות היהודי שחי בגרמניה, כי דפוסי מחשבה יהודיים "לאומיים" מונחים ביסוד אהבת הזר, אשר הוא עצמו מהווה את היסוד ל"ואהבת לרעך כמוך"[18].

[ב]
סוכתו של היהודי עלי אדמות

כדי ליצור את התחושה שהוא גר בסוכה כב"דירת קבע",
על היהודי לחיות בה במשך שבוע שלם

מדי שנה בשנה בסתיו, בעונת הגשמים, עם ישראל חוגג את חג הסוכות. חג זה מעלה את זכר הסוכות בהן ישבו בני ישראל כאשר ה' הוציאם ממצרים והנהיג אותם אל הארץ המובטחת. ואמנם התורה אומרת:

> וידבר ה' אל משה לאמר: דבר אל־בני ישראל לאמר בחדש השביעי באחד לחדש יהיה לכם שבתון... בסכות תשבו שבעת ימים כל־האזרח בישראל ישבו בסכת: למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את־בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם[19].

כדי לחוג את חג הסוכות בהתאם למצוות התורה, יש לדור בסוכה במשך שבעה ימים רצופים: "כל שבעת הימים אדם עושה סוכתו קבע וביתו ארעי"[20]. על מנת למלא אחר מצווה זו אין די בכך שהיהודי יבנה סוכה וידור בה, למשל, יום אחד ותו לא, בתור שחזור סמלי של מגוריהם של אבותיו במדבר. אין לצמצם את מצוות סוכה לפעולה קצרת־מועד מעין זו, לשהייה קצרה כזאת, למחווה של חיקוי בלבד. מה שהתורה מבקשת מהיהודי לעשות הוא לבנות סוכה ולהיכנס לתוכה כדי לחזות מבשרו, באופן ממשי ומוחשי, את התנאים שהתנסו בהם אבותיו במשך עשרות השנים שעברו עליהם במדבר מאז יציאת מצרים.

כדי לקיים את מצוות סוכה אל ליהודי להסתפק בהעלאת זכרם של האירועים ההיסטוריים או בשחזור התנאים הטופוגרפיים של העבר; עליו להתנסות, באופן אפקטיבי וקיומי, באותם הדברים שאבותיו הקדמונים התנסו בהם במרוצת אותם אירועים ובאותם תנאים. כך היהודי מקיים את המצווה "לישב בסוכה", כאשר לשבת פירוש הדבר לגור ממש, לדעת חז"ל: "תשבו כעין תדורו"[21].

כדי ליצור את התחושה שהוא גר בסוכה כב"דירת קבע", על היהודי לחיות בה במשך שבוע שלם. ואכן "כל שבעת הימים (של חג הסוכות) אדם עושה סכתו קבע וביתו (כדירת) ארעי"[22]. על כן קובעים חז"ל כי "סוכה הראויה לשבעה שמה סוכה"[23] – רק סוכה שניתן לשבת בה שבעה ימים ראויה לשמה והיא סוכה כדבעי.

וכך, מתוך חוויה אישית, היהודי מוכיח כי הוא חי מחדש את החוויה שהתנסו בה אבות אבותיו.

את מצוות הישיבה בסוכה מקיימים לא באביב.
המועד המדויק של יציאת מצרים, אלא דווקא בסתיו

והנה, שחזור נאמן זה של מצבו החומרי והרוחני של דור המדבר, שחזור שנעשה על ידי כל אחד ואחד מישראל בכל דור ודור, אינו מתרחש בעונת האביב, המקבילה לזמן "יציאת מצרים"[24].

את זכר יציאת מצרים מעלים בחג הפסח, בניסן, חודש האביב; וזאת בהתאם לחוקי התורה ודיני ההלכה הקובעים כי על היהודים לחיות מחדש בצורה מוחשית את מצבם של אבותיהם בני ישראל כאשר נגאלו מעבדות מצרים. במשך חג הפסח על היהודים לאכול מצות כדי להרגיש מה עבר על אבותיהם כאשר אכלו את "לחם העוני" הן בהיותם עבדים לפרעה במצרים והן בצאתם "בחיפזון"[25] מארץ עבדותם. המצה אשר כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, אוכלים בחג הפסח היא לחמם של העניים ("לחמא עניא"), פיתם הדלה של הגרים; הסוכה בה יושבים כל היהודים, ללא יוצא מן הכלל, במשך חג הסוכות היא מעונם של העניים, משכנם הדל של הגרים.

ה' דורש מישראל לחגוג את חג הסוכות "למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את־בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים". וכך במצוות סוכה התורה מדמזת בלבד על התקופה בה הוציא ה' את ישראל ממצרים, וזאת בהשתמשה

במלה "בהוציאי"[26]; אין התורה מתייחסת באופן מפורש, כפי שהיא עושה במקום אחר, ליום בו הוציא ה' את ישראל ממצרים: "ביום הוציאי". מצוות התורה אינה מקשרת אפוא את חג הסוכות למועד המדויק של יציאת מצרים.

את מצוות הישיבה בסוכה מקיימים דווקא בעונת הגשמים. כהזדמנות לקיים מצווה מיוחדת

את מצוות סוכה מקיימים בסתיו ולא באביב. מקימים "דירת ארעי" ויושבים בה בתקופת השנה בה הרוב מעדיפים להישאר בבית, בבניינים מוגנים, ולא להימצא באוהלים או בסוכות, החשופים לתנאי מזג האוויר.

במדבר סוככה הסוכה על בני ישראל מפני השמש הצורבת ביום ומפני קור הלילה[27]; היא גוננה עליהם מפני הנחשים ששרצו שם. בארץ המובטחת, בארץ ישראל, ובכל מקום שישראל גרו בו במרוצת ההיסטוריה, הסוכה לא שימשה לכל מטרה מעשית, שימושית. אדרבה, מקימים את הסוכה בעונת הגשמים ותכליתה לאפשר ליהודי לקיים מצווה, למלא אחר פקודת ה', לעשות את גזירת המלך. בהיכנסו לסוכה, במנעו מעצמו חמימות ובוותרו על נוחיות הבית, היהודי מברך את ה' "אשר קידשנו במצוותיו וציוונו לישב בסוכה"[28]; בעשותו זאת הוא מוכיח בעליל את נכונותו "לעשות רצון הבורא"[29], כלומר, את נכונותו לקיים את המצווה ותו לא. ואכן כל מה שהוא עושה בסוכה, כל מה שיש בה וגורם לו לשמוח, מתייחס לעצם העובדה שהוא מקיים את מצוות סוכה.

המצווה לישב בסוכה באה ללמד את היהודים שאין להם להישען על כוחם ועוצם ידם, אלא על אביהם שבשמים

יתר על כן, המצוה לישב בסוכה, המעוררת את היהודי להימצא באופן מוחשי וקיומי במצב הדומה לתנאים שהתנסו בהם אבותיו במדבר, תכליתה העיקרית היא ללמד את היהודים שגם הם, כאבות אבותיהם, אינם יכולים להישען על "כוחם ועצם ידם". בכל תנאים שהם, עליהם לבטוח בה' לבדו וכדרך אבותיהם במדבר למצוא חסות בצלו כדי שיסוכך עליהם מפני קשיי הקיום; תנאי־המדבר הקשים הם שאילצו את דור המדבר לבקש את קרבת ה' ולהתפלל אליו, בורא הטבע, שיעניק להם מחסה ומקלט[30].

ואכן ה' שמע לתפילות בני ישראל במדבר. מחד הוא הקיף אותם בסוכות רוחניות, העשויות מ"ענני כבוד"; מאידך הוא הושיב אותם ב"סוכות ממש"[31].

הסוכות שימשו לבני ישראל כמחסה בלב המדבר ודרכן הם הפנו מבטם השמיימה; מבעד לסכך הם נשאו עיניהם אל ה' ובפיהם תפילה האומרת תחנונים, ביטחון והודיה.

כאבותיו ששבעו נדודים ב"מדבר ארץ מצרים", היהודי הנודד בכל דור ודור ב"מדבר העמים"[32] מבקש את חסותו של ה' באמצעות הסוכה. ואמנם ה' מהווה

לגביו סוכה גואלת: "יצפנני בסכה ביום רעה"; "סכותה לראשי ביום נשק"[33]. ה' הוא בבחינת סוכה[34]. ("סוכה" בגימטריא צ"א, כגימטריא של שני השמות הקדושים "הויה" ו"אדני"[35].)

הדמיון בין מצוות ישיבה בסוכה למצוות ישיבה בארץ ישראל: היהודי נכנס לתוכן בשלמות גופו ונפשו

ואולם מעשה חסד זה של ה' בא בזכות מעשה האדם. היהודי "עושה" את הסוכה. התורה צוותה: "חג הסכות תעשה לך", וחז"ל מדייקים: "תעשה, ולא מן העשוי"[36]. ובכן היהודי מקים את הסוכה במו ידיו. על כן יש לו הזכות להתענג על מעשה ידיו: יש לו הזכות להיכנס לסוכה בכל מאודו; הוא נכנס אליה לא רק בכל נפשו אלא גם בכל גופו, כי ההלכה דורשת ממנו להיות "ראשו ודובו" בסוכה[37].

המצווה לשבת בסוכה והמצווה לשבת בארץ ישראל מחייבות את היהודי להיות מוקף לגמרי[38] באובייקט המשמש כיעדה של המצווה. הסוכה וארץ ישראל מאפשרות ליהודי להיכנס לתוכן בשלמות. גופו ונפשו מצויים הן בסוכה והן בארץ ישראל, מעיר הגאון ר' אליהו מוילנא[39].

בנוסף לכך, גם בסוכה וגם בארץ־ישראל היהודי מודע להשגחה העליונה השומרת ממעל על עם ישראל ועל ארץ ישראל. בישבו בסוכה, היהודי יכול לראות מבעד לענפי הסכך השבדידי את כוכבי השמים[40]; כך הוא יכול להפנות מבטו אל על, אל מרומי ה'. בחיותו בארץ ישראל, היהודי ה"נושא מרום עיניו"[41] נפגש במבטו של ה', כי ארץ ישראל הינה, לפי ערותה של התורה, "ארץ אשר ה' אלהיך דרש אתה תמיד; עיני ה' אלהיך בה מראשית השנה ועד אחרית שנה"[42]. הגאון מוילנא מבסס את מחשבתו בדבר הדמיון בין מצוות ישיבת סוכה למצוות ישיבת ארץ ישראל על הפסוק מתהילים (עו ג) "ויהי בשלם (בירושלים) סוכה ומעונתו בציון". ועוד מציין הגר"א, שכשם שיעקב אבינו נקרא "שלם" – "שלם בגופו, שלם בממונו, שלם בתורתו"[43] – כאשר הגיע לארץ ישראל, כן גם היהודי זוכה למידת השלמות כאשר הוא נכנס "ראשו ורובו" (בגופו ובנשמתו) אל הסוכה. ומוסיף הגאון מוילנא: כשם שעל היהודי לפעול באופן אישי כדי לקיים מצוות ישיבת סוכה, וזאת על ידי עשיית הסוכה במו ידיו – "תעשה ולא מן העשוי"[44] – כך מחובתו לעשות באופן אישי כדי לקיים את מצוות ישיבת ארץ ישראל ויישוב ארץ ישראל, בעשותו כמיטב יכולתו ליישב ולפתח את ארץ ישראל.

היהודי הרוצה ליהנות מסוד האמונה יושב בסוכה, "בצל האמונה"

לפי הזוהר, היהודי המודע לכך שהוא מזרע קודש, מגזע ישראל, והרוצה להגיע לסוד האמונה, יושב בסוכה "בצילא דמהימנותא", בצל האמונה[45].

הניתוק מביתו ומרכושו מעורר את היהודי להתנער מאמונת־השוא כי "כחי ועצם ידי עשה לי את־החיל הזה"[46]. בישבו בסוכה, יתאמץ היהודי להגיע אל

הדוחניות שבחיים. הוא ישתדל לגַלות ולמצוא בסוכה את "רוח הקודש" השורה בתוכה, כמאמרו של רבינו בחיי[47]. בסוכה הוא חושף את עצמו בפני ה' כדי שה' יסוכך עליו. שם הוא שם מבטחו בה' כדי שה' יקיפו סביב. כדוד המלך בירושלים הוא מתפלל לה' שיתן לו מחסה בסוכתו: "כי יצפנני בסכה ביום רעה יסתרני בסתר אהלו"[48]. אחרי שעשה את סוכתו במו ידיו, אחרי שהקים את הסוכה וישב בה, היהודי יכול לקוות שיזכה להקביל בה פני שכינה ולברך לשלום את האושפיזין – האורחים, המזומנים, הקרואים, והם אבות עם ישראל – המגיעים מעולם העליון להתארח בסוכתו[49].

הסוכה משמשת לא רק כדירת ארעי לעם הנודד במדבר העמים, אלא גם כדירת קבע לעם היושב בציון

והנה, הסוכה היא בבחינת דירת הארעי של ישראל במדבר העמים. בגלות, בתפוצות ישראל, אין לעם היהודי בית של ממש, דירת קבע, ודומה עליו כאילו ישב בסוכה שפלת־הקומה[50], אשר גובהה מוגבל לעשרים אמה, "צילתה מרובה מחמתה"[51] וכסכך משמש לה "דבר הצומח מן הארץ ותלוש"[52]. מאפיינים אלה של הסוכה, המעוגנים בהלכה, מקבלים משמעות סמלית בגולה. ואותה דירת ארעי שברירית מעוררת את יהודי הגלות, שנושל מנכסיו ונואש מעזרת אדם, להישען על קונו – שהרי, ככלות הכל, על מי יש לנו להישען אם לא על אבינו שבשמים[53]. יתר על כן, הסוכה היא גם דירת קבע של ישראל בארצו, בארץ ישראל. ואמנם ארץ ישראל אינה אלא סוכה, דירת ארעי; וממילא נודעת לה אותה משמעות דתית, רוחנית ומוסרית המציינת את הסוכה במדבר ואת הסוכה בגלות, במדבר העמים[54].

אפילו יעקב, כאשר שב מהגולה, מארץ המקלט, כאשר חזר אל הארץ המובטחת, אל ארץ האבות, אל ארץ ישראל העתידה, "עשה סֻכֹּת"[55] ובזה דמז ש"יישבו ישראל בסוכות"[56] (יעקב "עשה סֻכֹּת" ובו־בזמן, "ויבן לו בית". בית יעקב, ביתו וארצו־נחלתו הוא בית, כי הוא בבחינת סוכה[57]!) בדרך שהביאה אותו בחזרה לארצו, ובטרם הַגיעו אל העיר שכם, המקום הראשון שיעקב קרא בשמו היה סוכות. זהו השם הטופוגרפי הראשון שיעקב הועיד, בו ברגע שראה לנגד עיניו את הארץ, ארץ מכורתו[58]! ברבות הימים היה זה יהושע, שבהנהגתו נכנסו אנשי המדבד אל ארץ כנען, אשר המריץ את בני ישראל לבנות סוכות כדי שיוכלו לחוג באדצם את חג הסוכות[59]. גולת הכותרת של מלכות שלמה היתה חנוכת בית המקדש בירושלים שחלה בדיוק במועד, דהיינו בחג הסוכות[60]. חנוכת בית המקדש ציינה את מימושה של התכלית הדתית העליונה שלשמה נכנסו בני ישראל לארץ ישראל[61]. עיר דוד עצמה נבנתה על ידי דוד כי היא נועדה להכיל בתוכה את בית המקדש[62]; לפיכך, בעיני הזוהר, "ירושלים היא סוכה"[63]. לבסוף, עזרא ונחמיה, שָבֵי ציון, אשר עמדו בראש היהודים "השבים מן הַשִּבי", מגלות בבל, בנו סוכות כדי שישראל יוכלו לחוג את חג הסוכות בארץ[64].

מדוע זה ייחסו בני־ישראל חשיבות לבניית הסוכה ולחגיגת חג הסוכות כאשר נכנסו לראשונה לארץ כנען וכאשר שבו אליה מגלות בבל? מהדוגמה של יעקב אבינו, אשר התנסה הן בסבל הפרידה מהארץ והן בשמחת השיבה אליה[65] וזכה בשם "ישראל" בשובו "אל בית אביו"[66], אל ארצו שלו, אנו למדים כי בכל דור ודור אין די בחזקה על הארץ ובהתנחלות כדי לשבת בה לבטח. ארץ ישראל אינה קניינם של ישראל אלא היא ארץ ה'. ה' הכריז במפורש בפני בני ישראל: "כי לי הארץ כי גרים ותושבים אתם עמדי"[67]. הארץ ואנשיה, ארץ ישראל ועם ישראל, שייכים לה', חיים עם ה'. לכן ה' דורש מכל מתנחל, מכל יליד הארץ, מ"כל האזרח בישראל": "בסכות תשבו שבעת ימים... למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את־בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם". ומבאר הספרא: "'כל האזרח בישראל' – לרבות גרים"[68].

חג סוכות כעדות לאחווה האנושית

אופייני הדבר שמצוות סוכה חלה במיוחד ובמפורש על האזרח בישראל. ואמנם ר' חיים אלפנדרי, בן המאה הי"ז, מציין כי האזרח, זה הנהנה מכל זכויות האזרח ופרנסתו מובטחת, עשוי להחשיב את עצמו כאדון הארץ, כשליט על גורלו, כבעל־הבית, ומתוך כך מוגן מכל רע. לכן המצווה מופנית במיוחד אליו ואומרת לו: על אף שאתה אזרח ומפני שאתה אזרח, צא מהמגודים אשר אתה סבור שהם שלך, לך אל הסוכה, היכנס ל"משכן", שא עיניך השמיימה וזכור את דברי קהלת: "אם־עשק רש וגזל משפט וצדק תראה במדינה אל־תתמה על החפץ כי גבהַ מעל גבהַ שמֵר וגבהים עליהם"[69]. אל לך לשכוח כי אתה הוא צאצאם של אלה אשר ה' הוציא ממצרים, מבית עבדים, והושיב בסוכות במדבר.

וכך, באמצעות הסוכה, חובה על התושב, האזרח, בעל הבית בארצו, להעיד על תחושת האחווה שלו, תחושת השוויון החברתי והסולידריות המוסרית עם הגֵר הגר בארצו, אשר אין לו בית משלו.

גם ביום השבת, היהודי נושא באותה עדות בדבר האחווה האנושית, הצדק החברתי והסולידריות המוסרית עם הגר, כמצוות הדיבר הרביעי, המכליל את "גֵרְךָ אשר בשעריך"[70] בין אלה המנועים לעשות כל מלאכה בשבת. הוא הדין בחג הפסח ובסדר פסח, כאשר מקיימים את מצוות התורה הדורשת, לזכר יציאת מצרים, כי הגר, כמוהו כאזרח, ישתתף באכילת "מצות, לחם עוני"[71] ויימנע מאכילת חמץ במשך שבעת ימי החג[72]. כך האזרח מכיר בעובדה כי מימוש זכויות האזרח והזכויות הדתיות כרוך במילוי חובותיו האנושיות והדתיות: אלו מושתתות קודם כל על ההכרה בזכויות היסוד של הגר ובמיוחד בזכותו לעבוד ולנוח, הזכות למזון ולקורת־גג – "לחם לאכול ובגד ללבוש"[73], זכויות המתחייבות מהערך המוחלט של השמירה על כבוד האדם. ואמנם "כל בני האדם נולדים שווים בכבוד ובזכויות".

באותה רוח כותב חזקוני בפירושו על המצווה לישב בסוכה:

...האזרחים והמיושבים בישראל אעפ"י שיש להם בתים ופלטרין גדולים ישבו הם בסוכות. חג זה נקבע בזמן אסיפת גרן ויקב פן ירום לבבם על בתיהם שהם מלאים כל טוב ויאמרו: "ידינו עשתה לנו את כל החיל הזה" ומתוך ישיבתם בסוכה יתנו שבח והודיה למי שנתן להם נחלה ובתים מלאים כל טוב"[74].

סוכת הגלות תיעשה לסוכת התיקון, כי הגלות מעוררת את הגאולה

לא רק בעת התנחלותם בארץ מצווים ישראל לזכור באמצעות חג הסוכות כי ארץ זו אינה קניינם אלא שייכת לה', כי ארץ זו אינה אלא סוכה. במיוחד כאשר ארץ ישראל מתברכת בהישגים יוצאים מן הכלל, כמו בימי מלכות דוד, ומגיעה למרומי כבודה הרוחני ושגשוגה החומרי, אזי כל הארץ נעשית סוכה: מלכות בית דוד זוכה בשם "סוכת דוד"! אכן מלכות בית דוד אינה אלא סוכה שברירית אשר ה' אדון הארץ מגן עליה ומציל אותה. וכאשר ישראל, בעטיים של חטאיהם כנגד אלקי הארץ, מגורשים באופן זמני מהארץ ויוצאים לגלות, הם מתפללים לה' "להקים את סוכת דוד הנופלת"[75].

סוכת הגלות תיעשה לסוכת התיקון, כי הגלות מעוררת את הגאולה.

כשם שארץ ישראל הוכתרה בתואר "סוכה" בימי זוהרה הראשונים, בתקופת זוהרה הקדם־משיחי, בימי מלכותו של דוד המלך[76], כך תיקרא ארץ ישראל בשם "סוכה" ביתר הצדקה בעידן המובהק של כבוד בית דוד, בימות המשיח, לעתיד לבוא, עם ביאת "משיח בן דוד". ארץ ישראל תיעשה אז לסוכה אמיתית המגלמת ומפיצה את זוהרו של ישראל; "גאון ותפארת" תלבש, "ובא ה' על כל־מכון הר־ציון ועל־מקראֵה ענן... ונגה אש להבה... כי על־כל־כבוד חֻפה; וסכה תהיה לצל־יומם מחֹרב ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר"[77]. זו תהיה "סכה של ענני כבוד ומיני מאורות לצדיקים לעתיד לבוא", מעיר רבינו בחיי בהסתמך על פסוקים אלה מישעיה[78].

הסוכה במדבר והסוכה לעתיד לבוא

במדבר, אחרי יציאת מצרים, ישראל הפיק תועלת מהסוכה העשויה ענני כבוד, ענני חסד ה'. לפי הזוהר, עננים אלה נקראו גם בשם "עננים דאהרן" (ענני אהרן)[79], כי הם ליוו את ישראל בזכות אהרן, הכוהן הגדול, עושה הטוב, "אוהב שלום ורודף שלום ואוהב את הבריות". אמנם, "מצוות סוכה – כשלעצמה, במלוא משמעותה המוסרית – היא כעין מִדתו של אהרן"[80].

כנגד הסוכה במדבר, תהא הסוכה שלעתיד לבוא "סוכת שלום"[81] – שלום של "אמת", "צדק" ו"אהבה", שלום "שלם", שלום קבע. שלום זה יהיה הביטוי

המובהק לשאיפתו של האדם לשלום, אך הוא ייווצר על ידי בורא עולם, "ה' שלום". כמעשה יצירתו של הקב"ה, השלום יהא טבוע בחותמו של הקב"ה, והוא חותם האמת. על כן השלום עצמו עתיד להיות בבחינת סוכה[82].

אז "יפרוש" ה' "סוכת שלום" על עמו, על בית ישראל ועל ירושלים[83]. "עיר דוד" תיבנה מחדש כמקדש; היא תשוב ותהיה למה שהוסמכה להיות מבראשית: המקום אשר שם ייבנה בית המקדש. בית המקדש בירושלים הוא המקום אשר בו שורה רוח הקודש; ובחג הסוכות רוח הקודש מתגלה שם בכל עושרה[84], ואז היא מתגלה גם בכל מקום בעולם למי שראוי לה, בסוכתו שלו.

ה' שיווה לנגד עיניו את בריאת העולם לאור בניין הסוכה בירושלים וההוראה שהסוכה נקראת להביא לעולם. ואכן אומרים חז"ל: "מתחלת ברייתו של עולם עשה הקב"ה סוכה בירושלים, כביכול שהיה מתפלל בתוכה ואומר יהי רצון מלפני שיהיו בני עושין רצוני כדי שלא אחריב ביתי ומקדשי שנאמר (תהל' עו ב) 'ויהי בשלם סכו ומעונתו בציון'"[85].

אומות העולם תבטאנה את ההכרה בגדולתו הבלעדית של ה' בחגגן את חג הסוכות בירושלים

מאז ומתמיד הורגלו "אומות העולם" להישען על חוסנן החומרי וחוזקן המדיני; הן הורגלו להתגאות בעושר אשר ארצותיהן התברכו בו. לעתיד לבוא, בימות המשיח, עתידות "אומות העולם" לגלות תבונה ודעת בהכירן בהבלות כוחן ובאווילות גאוותן; הן תפגינה את תום לִבן בהודתן באבסורדיות של איבתן כלפי עם ישראל, אשר הזכיר להן תדיר שכוחן ועושרן אינם אלא הבל הבלים[86]. כיצד זה תודענה אומות העולם על השינוי המוסרי והרוחני שיתחולל בהן? חז"ל אומרים כי שינוי זה יסתמן כאשר יקיימו הגויים את מצוות סוכה, אותה "מצווה קלה"[87] אשר קיים יעקב ה"קטן"[88] בשכבר הימים; אותה מצווה אשר ישראל, "המְעט מכל־העמים"[89], ממשיך לקיים עד עצם היום הזה. ואכן זהו העם אשר ה' "קשר אותו לעצמו", אשר ה' "אוהבו", וזאת, מציין התלמוד, משום ש"אפילו בשעה שאני משפיע לכם גדולה אתם ממעטין עצמכם לפני... אבל עובדי כוכבים (כגון נמרוד, סנחריב, נבוכדנצר וחירם) אינן כן"[90]. כיצד זה תבטאנה אומות העולם את ההכרה בגדולתו הבלעדית של ה'? בחגגן את חג הסוכות בירושלים. כפי שניבא זכריה:

> והיה כל הנותר מכל־הגויים הבאים על־ירושלים ועלו מדי שנה בשנה להשתחות למלך ה' צבאות ולחג את־חג הסכות: והיה אשר לא־יעלה מאת משפחות הארץ אל־ירושלים להשתחות למלך ה' צבאות ולא עליהם יהיה הגשם: ואם־משפחת מצרים לא־תעלה ולא באה ולא עליהם תהיה המגפה אשר יגף ה' את־הגויים אשר לא יעלו לחג את־חג הסכות: זאת תהיה חטאת מצרים וחטאת כל־הגויים אשר לא יעלו לחג את־חג הסכות[91].

אומות העולם עדיין לא אימצו לעצמן את חגי חודש תשרי

עד כה, "משפחות הארץ" טרם עלו לרגל לירושלים לחוג את חג הסוכות. הן עדיין משועבדות לכוחן ושבויות בגאוותן; הן עדיין מתכחשות לגדולת ה', לדיבונותו ולהשגחתו על כל יושבי ארץ. אומות העולם הינן כפויות טובה לעם ישראל, שבשבילן ולמענן הוא הקריב קודבנות בימי החג כדי "לכפר עליהן". ואילו הן, ברשעתן הן עומדות. הן מתעלמות בעקשנות ממצוות סוכה, שהיא – לפי מאמרו של ה"בני יששכר" – בבחינת אור "מקיף", אלקי, המסוגל להאיר לארץ ולדרים עליה[92].

אכן מעורר מחשבה להיווכח כיצד אומות העולם, השולטות מזה זמן רב על פני תבל, ובמיוחד האומות הנוצריות, אימצו כמה מהחגים היהודים הגדולים והתאימו אותם לתפישותיהן; עם זאת, הן לא אימצו לעצמן את החגים היהודיים החלים ב"ידח האיתנים", והם ראש השנה, יום כיפור וסוכות. ראש השנה ויום הכיפורים מציינים את התחדשות החיים של האדם, החברה והאנושות על ידי בחינת המצפון האישי והקיבוצי מתוך התמקדות היסטורית־משיחית, מתוך הכאה־על־חטא אישית וציבורית ומתוך חזרה בתשובה של היחיד והציבור. חג הסוכות, אשר אליבא דאבודרהם יש לו רלוונטיות היסטורית ומשיחית, מבליט את האבסודדיות שבגאווה האנושית האישית והציבורית. שלושת חגי הסתיו הללו (ראש השנה, יום כיפור וסוכות) גולת הכותרת שלהם היא שמיני עצרת ושמחת תורה. שמיני עצרת הוא היום השמיני, הנוסף לשבעת ימי הסוכות. בעוד ימי הסוכות מתייחסים, בהקרבת הקודבנות, גם לטובתן של שבעים אומות העולם, שמיני עצרת מאפיין את היחס ה"ייחודי" בין הקב"ה וה"אומה היחידה", ישראל[93]. חג שמחת תורה מביע את השמחה המלווה את היהודי בלימוד התודה ובקיום המצוות. שמיני עצרת ושמחת תורה אין להם אפוא מקום בלוח הגויי!

והנה, לפי התלמוד, כאשר אומות העולם תקבלנה על עצמן את חג הסוכות במשמעותו האותנטית – מבלי "לבעוט" בו – יהא זה האות לכניעתן הכנה והאמיתית לה'. דק אז הן תהיינה דאויות במלוא ההצדקה לקדוא יחד עם זכריה הנביא, שניבא על חג הסוכות, את הדברים האלה: "והיה ה' למלך על־כל־הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד"[94]. וכבר הנביא ישעיה ניבא לפניו: "ושח גבהות האדם ושפל רום אנשים ונשגב ה' לבדו ביום ההוא"[95]. הכוח הפיסי והחווק החומרי יהיו חסרי ערך[96], "כי־מלאה הארץ דֵעה את־ה' כמים לים מְכַסים"[97].

במשך שבעה ימים היהודי היושב בסוכה מוכיח שהוא מסתפק בהכרחי ביותר

היהודי מתכונן לקראת "היום ההוא" באמונה ובאורך רוח, ומדי שנה בשנה עוזב את "דירת הקבע" שלו, את ביתו הנוח, וגר שבוע ימים ב"דירת ארעי",

בסוכה. כך הוא מזכיר לעצמו ולעולם עד כמה שברירי ומַשלה הוא החוסן החומרי של האדם ועד כמה יציב ואיתן הוא כוחו כאשר הוא מכיר בכוחו של ה'; עד כמה פגיע ורצוץ כוחו שלו כאשר הוא בוטח בעצמו, ועד כמה חזק ובטוח כוחו כאשר הוא שם מבטחו בה', בבורא, ומתקרב אליו.

בכל שנה, במשך שבעה ימים, היהודי "מקים לו בית" בסוכה הצנועה ומוכיח שהוא יכול להסתפק במיטלטלים מועטים ולוותר על מותרות. כיעקב איש הסוכה, וכבני דוד המדבר, יושבי הסוכות, הוא מחפש את חסותו של ה' ומבקש ממנו לספק לו אך את צרכיו הבסיסיים ביותר: "לחם לאכל ובגד ללבֹּש"[98]. הוא מכריז על עצמו שרי לו בהכרחי ביותר, בצורכי־קיום מינימליים. בדומה לדוד המדבר, שניזון מהמן והתגורר בסוכות, גם הוא מרגיש בטוח "היום", וכמוהו אף הוא אינו דואג ליום המחרת, אלא מעריך את מה שניתן לו ללקוט "דבר יום ביומו". אין הוא "מחוסר אמונה", ואף אינו מ"קטני אמנה". להיפך, הוא מלא ביטחון לגבי העתיד: לבו נכון ובטוח הואיל ואמונתו היא אמונה שלֵמה בקב"ה אשר "יום יום"[99] מספק את הצרכים הבסיסיים של כל ברואיו. לפיכך הוא רואה את עצמו כ"עשיר" ו"שמח בחלקו"[100]. היהודי אינו חרד מפני העתיד ואינו חומד את שאינו שלו; הוא אינו מתפתה לקחת את מה שאינו שייך לו; כיעקב אבינו, איש הסוכה, איש האוהל, הוא נרתע מכל מה שעלול להיחשב כגזל[101]. ה"חתם סופר" מעיד כי על כן הוא שלם עם עצמו כי בהיותו "ארם ישר", "יש לו כל". עכשיו "אינו חסר מאומה" ולהבא "לֹא יחסר כל טוב"[102]. הוא אפילו מסוגל להשפיע משלוותו על אחרים כי בהיותו נדיב לב, הוא משתף את הנזקקים והנצרכים בעושר שה' העתיד עליו. הוא נותן מעשר; הוא נותן "מִמְּמונו", מהממון שה' נתן לו, בפרט "למי שהוא ראוי לקחתו לכבוד ה'"[103]. כפי שמציין בעל התניא, מצב של שלום, של נוחיות ורווחה, אינו מחליש אותו ואינו מונע בעדו מ"מעשה הנתינה והקבלה", או מלקיחת חלק פעיל בכל מה שעשוי לתרום ליישוב העולם, להתפתחות העולם ולשגשוגו הכלכלי. אין זה מונע בעדו גם מלטעום את השמחה של ידיעת עצמו כבעלים של מה שרכש ביושר, ברומה ל"יעקב הצדיק" – כפי שקראו הרמב"ם – שֶעבד את לָבן באמונה, "בכל כוחו", וראוי היה ליטול שכר[104]. למעשה, התורה מכירה בזכותו של היהודי לרכוש פרטי. רכוש זה, לפי בעל העקידה, צריך קודם־כל לספק חיים הגונים לכל אחר, את המינימום הדרוש לפרנסה ולדיור. אך התורה גם מטילה סייגים על הרכוש. לא לחינם נקרא העם לשמוע את דברי התורה "מקץ שבע שנים במֹעד שנת השמִטה בחג הסכות"[105], שהרי חג זה מסמל את אידיאל התורה בדבר הצדק החברתי[106]. התורה דורשת אם כן מהיהודי שיחשיב את רכושו כשלו במסגרת גבולות מסוימים הנכפים עליו על ידי הכרתו בריבונותו של הבורא, שהוא הבעלים היחיד של הארץ ומלואה וארון הכל: "קונה הכל".

הישיבה בסוכה חלה בתקופת השנה שבה היהודי בארץ ישראל אוסף את תבואת הארץ

כדי לטפח את המודעות הזאת, התורה מצווה על היהודי לשבת בסוכה שבעה ימים בכל שנה ושנה. הישיבה בסוכה חלה בסתיו, בתקופת השנה שבה היהודי בארץ ישראל אוסף את "תבואת הארץ"[107], בעונה אשר בה האיכר מביא הביתה את האסיף; העונה אשר בה הוא אוסף אל תוך ביתו את כל אוצרות תבואתו; בזמן בו הוא מביא את יבול אדמתו פנימה, הביתה, וסוקר בהנאה את כל אסמיו. זה הזמן בו הוא מוצא נחמה במה שיש לו, במה ששייך לו באופן טבעי, במה שהטבע הביא לו. דווקא באותה עונה של שפע טבעי, היהודי כיצור אנוש רגיל מתפתה להתגאות בקנייניו. על כן בא הציווי של התורה הדורש ממנו *שלא להיות שקוע יתר על המידה כמה שיש לו*, במה שהוא טוען לבעלותו, אלא *להפנות את תשומת לבו למה שהינו, למה שעליו להיות*. התורה מצווה עליו אפוא לעזוב את ביתו, לצאת החוצה, ללכת אל הסוכה ולשבת בה במשך שבוע שלם כדי שיתפנה לתת דעתו על האשליה שבקניין ועל המציאות שבהוויה. עליו להקריש מחשבה לעניין זה, לשאת עיניו למרום, אל ה'[108], לדרוש ולמצוא מאין יבוא עזרו ולראות בעיני רוחו את התנהגות המופת של האבות[109].

המסר האקולוגי של הסוכה

כשם שה' "הוציא את אברהם החוצה" וגרם לו ולזרעו אחריו לצאת החוצה, להוציא את עצמו מכל "ציפייה טבעית" כדי שה' יכרות עמו את בריתו וירשה לו את המטרות הגדולות שלשמן נועדו קורות ישראל, כך ה' מוציא כל יהודי החוצה ומפנה אותו אל הסוכה כדי שיחגוג בה את חג הסוכות, החג שיעקב חגג. באמצעות הכללים שהיא קובעת לסוכה, התורה מעמידה את היהודי מחוץ לטבע ובו בזמן מקרבת אותו לטבע ככל האפשר, בהזמינה אותו להעריך את מתנות הטבע, להוקיר את השפע[110] הנובע ממנו ולנהל אורח חיים טבעי, פשוט ובריא. (האם אין הסוכה מביאה ליהודי, ובאמצעותו לעולם כולו, מסר אקולוגי אמיתי?)

חג הסוכות – "זמן שמחתנו". כיצד זה יכולה התורה לצוות על היהודי להיות שמח?

חג הסוכות, אותו חוגגים בחוץ, בסוכה, חופף לחג האסיף, המציין את איסוף הקציר והבאתו מהחוץ, מהשדה, פנימה, אל האסמים[111]. שבעת ימי סוכות שקולים כנגד שבעת המינים של התוצרת החקלאית אשר נתברכה בהם ארץ ישראל. החגיגה הבו־זמנית של חג הסוכות וחג האסיף מעידה על הזהות בין השניים. שמחה אמיתית מלכדת ומאפיינת את חג הסוכות ואת חג האסיף וכך עושה אותם, לפי המסורת, ל"זמן שמחתנו". בנוסף לכך, זמן שמחה זה, המציין את שבעת ימי סוכות, מגיע לשיאו ביום השמיני. יום זה, יום שמיני עצרת/שמחת תורה[112], הוא

כולו שמחה, שמחה טהורה, שהיהודי חוגג אותה "לפני ה'"[113]. בחג זה של "תקופת השנה" אומר הקב"ה לישראל: "אני עצרתי אתכם אצלי". והו ביטוי לאהבתו של הקב"ה. הוא, אבינו־מלכנו, מזמן את בניו לסעודה למספר ימים. "כיון שהגיע זמנם להיפטר מאביהם", הוא אומר להם בלשון חיבה: "בבקשה מכם עכבו עמי עוד יום אחד; קשה עלי פרידתכם"[114]. (בתפוצות חוגגים יום אחרון זה של שמחה כפולה במשך שני ימים רצופים ומתפללים לה' כי לשנה הבאה יזכו לחוג את שמחת החג באופן מרוכז ואינטנסיבי יותר בירושלים הבנויה.)

אכן התורה "מצווה" על היהודי במצווה לחגוג את חג הסוכות, חג האסיף, מתוך שמחה: "והיית אך שמח"[115]. כתוב בתורה: "חג הסכת תעשה לך שבעת ימים באספך מגרנך ומיקבך; *ושמחת בחגך* אתה ובנך ובתך ועבדך ואמתך והלוי והגר והיתום והאלמנה אשר בשעריך; שבעת ימים תחג לה' אלהיך *במקום אשר־יבחר* ה' כי יברכך ה' אלהיך בכל־תבואתך ובכל מעשה ידיך והיית אך שמח" ("לילי יו"ט האחרון לשמחה")[116].

כיצד זה יכולה התורה "לצוות" על היהודי להיות שמח? האם אין השמחה דבר המתעורר מאליו בלבו של אדם? האין היא תנועת הנפש, אשר רק הלב יכול לחוללה?

שמחה "לפני ה'", שמחה עילאית

בוודאי, בעונה אשר בה היהודי חוגג את חג הסוכות ואת חג האסיף השמחה יכולה להתעורר ולמצוא את צידוקה בשביעות הרצון מפרי עמלו; אך האם מראה הדברים הגשמיים הללו דיו כדי למלא את היהודי בשמחה מלאה ושלמה? לא ולא. התורה מבינה לנפשו של היהודי ודואה לעצמה זכות "לצוות" עליו להיות שמח, לצוות עליו לטפח את הרגש אשר בדרך כלל מקודו בלב. כי התורה יודעת שהשמחה אשר היהודי מרגיש ביום זה של חג הסוכות היא "לכבוד ה'". שמחה זו היא בעלת מניע כפול – דוחני וגשמי – שעשוי לעורר את היהודי לחוות בה "לפני ה' אלהיו", במחיצתה של השכינה, ו"אין שכינה שורה... אלא מתוך דבר שמחה של מצוה"[117].

בקיימו את המצווה לשמוח בחג הסוכות, ב"שמחו שבעה ימים לפני ה' אלהיו", כמצוות התורה, *מוכטח* לו ליהודי מהתורה עצמה כי ביום שמיני עצרת/שמחת תורה תפעם בו באופן מוחלט ובלעדי שמחה טהורה ושלמה שאין כמותה, שמחה כפולה, שמחה רבה[118]. הוא יתמסר כולו לשמחה לפני ה'. ובצדק מעיד דש"י: "והיית אך שמח'. לפי פשוטו אין זה לשון צווי אלא לשון *הבטחה*". ואבן עזרא מוסיף והולך, ומטעים בכתבו: "כי יברכך לעתיד ותהיה לעולם שמח"[119].

השמחה הפוקדת את היהודי למראה גודש האסיף; השמחה שמרגישה נפש היהודי בהכרת תודה לה' אשר "בירך" אותו בנתינה, במתן שפע של אסיף; כל השמחה הזאת מתעורדת על ידי מניעים גשמיים ורוחניים כאחד ומתגבשת כשמחת

אמת[120]. אזי היהודי מרגיש את השמחה היוצאת מן הכלל של שמיני עצרת/שמחת תורה במלוא האותנטיות שלה. וכך, אחרי החוויה המכינה של שמחת חג הסוכות שחוגגים אותו *לפני* ה' ובחיפוש אחריו, מתעודדת אצל היהודי שמחה עילאית והוא חוגג אותה באופן אישי עם ה' ובשיתוף עמו.

שמחת תורה: שמחת התורה בישראל, ושמחת ישראל בתורה

שמחת שמיני עצרת/שמחת תורה היא שמחה דתית צרופה; שמחה זו אין לה ולא כלום עם יסוד חומרי, גשמי.

ואמנם, הסוכה ה"חומרית", בנויה, וארבעת המינים[121] ה"צומחים", ב"הדרם", "אסורים כל שמונת ימי החג", "ואין נאותין מהן לדבר אחר"[122]. הואיל והתעדנו, התעלו ו"התקדשו" הודות לברכות שהיהודי "בהתקדשו" בידך עליהם, הם המריאו אל על ובשֶגֶב שלהם הגיעו ל"עולם האצילות", ושם יכלו "להתדבק" ב"שורשי המצוות", בשורשיהן של אותן מצוות שהיהודי קיים ב"עולם העשייה", בימי החג.

שמחת שמיני עצרת/שמחת תורה הינה שמחה עליונה שמקורה בה' ובתורתו ואליהם היא מכוונת. זוהי שמחה בלעדית: "והיית אך שמח"[123]. זוהי שמחת תורה. שמחה זו היא שמחה כפולה המבטאת את שמחתה של התורה בישראל ואת שמחתם של ישראל בתורה. התורה שמֵחה בהיותה שייכת לישראל ומלמדת אותם את דרך החיים וישראל שמחים על שהתורה היא קניינם ועל שהם מקבלים ממנה תורת חיים, דברי תורה המבטיחים להם חיים וקיום[124]. זוהי אפוא שמחה "לפני ה'", שמחה בנוכחותו: ב"שכינה"! ישראל שמחים בה' אשר בחסדו בחר בישראל כדי לתת להם את תורתו, ובחסדו זיכה את ישראל במתנת התורה, שהיא התגלמות רצונו יתברך[125].

דווקא בחג הסוכות ובשמיני עצרת, בחגים אלה רצופי השמחה,
נוהגים לקרוא בספר קהלת, המשקף לכאורה גישה פקפקנית כלפי החיים

ואולם אל לה לשמחה זו לפרוץ את כל הגבולות. זו צריכה להיות שמחה זכה וטהורה ואפילו מחמירה, שמחה שאין בה שמץ של "קלות ראש", של "הוללות וסכלות", אלא היא "שמחה שיש בה עבודת יוצר הכל", כהגדרתו של הרמב"ם[126]. כי זוהי שמחתו של היהודי לפני ה' שהוא מרגיש בקרבתו; זוהי שמחה בה'; זוהי שמחה האופפת אותו כרוח הקודש, ה"מקפת וסובבת" אותו כחכמה[127], המסוככת עליו כסוכה, או מגוננת עליו כבית[128].

התורה מדגישה את אופיו השמח של החג ומזכירה "שלוש פעמים" את עניין השמחה[129]. מבין שלושת הרגלים, חג הסוכות הוא הנקרא בפי המסורת "זמן שמחתנו".

ובכל זאת, בצורה פרדוכסלית, דווקא בחג הסוכות ובשמיני עצרת, בחגים אלה רוויי השמחה, נוהגים לקרוא בספר קהלת. המסורת מזמינה את היהודי דווקא בימי

שמחה אלה להרהר בכובד ראש ב"דברי קֹהלת בן־דוד מלך בירושלים"[130]. קֹהלת הוא שלמה, המלך החכם מכל אדם, אשר טעם בשפע מכל תענוגות העולם; שלמה "ולא אחר", אומר המדרש[131], הוא שפתח ואמר: "הֶבֶל הבלים, אמר קֹהלת, הבל הבלים; הכל הֶבֶל"[132]. דברים אלה, שלכאורה משקפים גישה פקפקנית כלפי החיים, אל להם להפחית מדחף היצירה של היהודי או לגרוע מהשמחה שדחף זה מביא לו. כי כוחו היוצר של היהודי צריך להתפתח ולתפקד בהתאם לתכנון ולתכלית שנקבעו לו על־ידי הבורא. ואכן קֹהלת *מסיים* את דבריו בקביעה הנחרצת: "סוף דבר הכל נשמע את־האלהים ירא ואת מצותיו שמור כי־זה כל־האדם; כי את כל־מעשה האלהים יבא במשפט..."[133].

לפי התלמוד, סופו של קֹהלת ותחילתו עולים בקנה אחד: "תחילתו דברי תורה וסופו דברי תורה"[134]. תחילתו של הספר (א ב) האומרת: "מה יתרון לאדם בכל־עמלו שיעמל תחת השמש", אינה עומדת בסתירה לסופו של הספר (יב יג), האומר: "את האלהים ירא ואת מצוותיו שמור כי־זה כל האדם". ("מאי: 'כי זה כל האדם'", שואל התלמוד ומסביר: "כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה" – זו תכלית הבריאה[135].) ללא ספק, תחילתו וסופו של קֹהלת מאשרים ומחזקים זה את זה כי ללא תכלית זו, ללא התכלית הסופית שלקראתה צריכים בני האדם לחתור, "הכל הבל".

"עִבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה"

הודות לקריאה בספר קֹהלת, השמחה המלווה את היהודי בימי חג הסוכות/חג האסיף היא זכה ומרגיעה, מאופקת, מדודה ומתונה; אין זו שמחה של קלות ראש, אלא של "מנוחה ושקט"[136]. לשמחה מעין זו התלמוד מטיף בדרשו את הפסוק מתהילים (ב יא) האומר: "עִבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה" בהוראה של "במקום גילה שם תהא רעדה". רבינו בחיי, בפירושו על דברים טו טו, מקשר שמחה זו עם חג הסוכות, ומבהיר כי היהודי "ראוי לו שישמח וירעד". בו בזמן שהוא נקשר בה' על־ידי אהבת הבורא, אין הוא שוכח כי המרחק בינו, הנברא, לבין הבורא הינו רב ועצום לאין שיעור; על כן השמחה מהולה ברטט של יראת ה'. אכן, יראת ה' ואהבת ה' הן הן המעוררות את היהודי לכבד ולאהוב את הבריות[137]*.

*מאז תקופת המקרא ועד לתקופת החסידים ובעלי המוסר, היהדות התנגדה תמיד להפרזה בשמחה ובצער. בהיותה אופטימית ביסודה, תמיד היה בכוחה להימנע מהנטייה להפרזה הטבועה בנפש האדם ולקבוע איזון בין שני מצבים קוטביים אלה של רוח האדם.

בשעת שמחה, היהדות מזכירה לאנושות את אי־הוודאות והסופניות הכרוכות בצד הפיסי של הקיום האנושי; בשעת צער היא מזכירה לאנושות את ההשפעה המתמדת של מעשים שברות. השמחה והצער צריכים להשתלב זו בזו וליצור מזיגה של זַכות טהורה; עליהם להשלים זה את זו ולהתגבש כתפישה כוללת, החובקת את תנאי קיומה השברירים של האנושות כמו גם את שליחותה רבת ההוד והתפארת.

וכך התלמוד עצמו מספר: "מר בריא רבינא עבד הלולא לבריה חזנהו לרבנן דהוו קברחי טובא אייתי כסא דמוקרא בת ארבע מאה זוזי וחבר קמייהו ואעציבו רב אשי עבד הלולא ללבריה חזנהו

אֶתיקה זכה של חג הסוכות: "נוי סוכה" ו"פרי עץ הדר"

היהודי חוגג את חג הסוכות מול אותן סתירות־לכאורה. עם זאת, אין פירוש הדבר שבימי שמחה אלה הוא שרוי בצער על היותו יצור בן חלוף עלי אדמות, שמעשיו עוברים ובטלים מבלי שישאירו את רישומם על העולם בהעדר תכלית מוסרית; אדרבה, בימים אלה של התבוננות הוא חדור תחושת שמחה בידעו שהוא מסוגל – בהיותו נברא בצלם הבורא – להגות ולכוון, בשׂום־שכל ובאהבה, עשייה ברוכה, טובה ומיטיבה, המשרתת תכלית עליונה. פעילות מעין זו מאפשרת לאדם, ליהודי, לנברא בצלם, להתעלות למדרגה של בורא; הוא ניחן בתכונות הדרושות כדי להבטיח שפועל ידיו לא ייעלם כלא־היה – "כצל עובר וכענן כלה..." – אלא יושתת על יסוד איתן וב־קיימא.

דווקא בהיותו בסוכה, ב"דירת אדעי", קרוב לטבע, היהודי יושב לבטח. הואדר בסוכה המצטיינת בפשטותה, בהעדר בולט של חפצי מותרות. ואף על פי כן, הסוכה על כל אשר בה נאה ונעימה היא ומעוטרת בקישוטים צנועים אך משובבי נפש הממחישים בבירור את אידיאל הנוי שמוצא את ביטויו בסוכה – "נוי סוכה"[141]. אידיאל זה מיוצג בזמן החג על ידי ארבעת המינים הקשורים בסוכה, ובמיוחד על ידי האתרוג, הנקרא בתורה בשם "פרי עץ הדר" – פרי נאה והדור של "אילן פאר", המסמל את ה"הדר" של אברהם אבינו, ואת "שופריה דיעקב אבינו", כלומר את יופיו הרוחני והמוסרי של הצדיק, המשקף את ה"נוי", ה"נאה לצדיקים ונאה לעולם"[142].

כפי שמציין רבנו בחיי, היהודי חי בסוכה כשהוא אפוף ברוח הקודש. מתוך הסוכה, מוסיף בעל חידושי הרי"ם, הוא מביט החוצה בעין יפה אל הקרוב והרחוק.

לרבנן דהוו קא בדחי טובא אייתי כסא דזוגיתא חיורתא וחבר קמיהו ואעציבו אמרו ליה רבנן לרב המנונא זוטי בהלולא דמר בריה דרבינא לישרי לן מר אמר להו ורי לן דמיתנן ווי לן דמיתנן[138]. (ובתרגומו: מר, בנו של רבינא, עשה חתונה לבנו. ראה את החכמים שהיו מבורחים ביותר. הביא כוס יקרה, השווה ארבע מאות זוז, ושבר לפניהם והתעצבו. רב אשי עשה חתונה לבנו וראה את החכמים מבורחים ביותר. הביא כוס של זכוכית לבנה שהיתה יקרה ביותר ושבר לפניהם ונתעצבו. אמרו לו חכמים לרב המנונא זוטי (הקטן) בחתונתו של מר בנו של רבינא: ישיר לנו מר. אמר להם: די לנו לשמוח; אוי לנו שנמות.) בדברים אלה ביקש לומר כי תכליתם העיקרית של הנישואין היא להוליד בנים ובנות לשם קיום המין האנושי (שהרי לא לתוהו אלא לכבורו השי"ת ברא אותו) ולשם המשך עבודת ה' בעולמו, על ידי ישראל עַמו (ברוך אלקינו שבראנו לכבורו); לכן, אם כי מחד הנישואין כשלעצמם הם אירוע שמח, אירוע זה מזכיר לנו כי אנו בני תמותה. מאידך, היות שבאמצעות הנישואין אנו מקיימים מצווה, הלא היא מצוות "פרו ורבו", המצווה הראשונה בסדר הכרונולוגי של מצוות התורה[139], עלינו לקיים את המצווה בשמחה.

ייתכן שמהאמור לעיל נובעת המסורת היהודית (אשר מקורה בתהל' ב יא: "עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה"), הדורשת כי בשעת הקירושין, תחת החופה המקדשת את הזיווג עם בחירת לבו, ילבש החתן בגדי לבן, המסמלים את המוות (התכריכים עשויים מאריג לבן פשוט). המסורת היהודית גם דורשת כי מתחת לחופה הכלה, מאותה סיבה, תלבש בגד לבן. בשיא שמחתם החתן והכלה לבושים בלבן כדי להזכיר להם ולאורחים שכולנו בני תמותה; בו בזמן מחובתם של הקרואים המוזמנים להשתתף בטכס הכלולות להתייחס אל הזוג כאילו היו בני מלכות: מצווה עליהם "לשמח חתן וכלה"[140].

בסוכה החולפת שבעולם הזה, היהודי מתקין את סוכת הנצח שבעולם הבא

הסוכה דורשת מהיהודי "לדעת" – "למען ידעו דורותיכם"[143] – כי "בעולם הזה" הוא דר ב"דירת ארעי" ואין השמחה שלֵמה; "דירת הקבע" שלו היא בעולם הבא, ושם, במידה שהוא ראוי לכך, מצפה לו שמחת אמת[144]. סוכתו האמיתית של היהודי מצויה אפוא בעולם הבא ומותאמת למה שתיקן בעולם הזה. בסוכה של העולם הזה, הקדוי "פרוזדור", הוא מתקין את עצמו לסוכה של העולם הבא, הקדוי בשם "טרקלין"[145]. מי ש"שמח לפני ה' אלהיו" בסוכה של מטה, יזכה לקבל פני שכינה ולשמוח עמה בסוכה של מעלה. שם הוא יפגוש את האושפיזין, את הקדואים, את אבות עם־ישראל אשר הוא חש בנוכחותם האצילה ומבחין בהם בעיני רוחו בשבתו בסוכה המתקינה של העולם הזה. בעולם הבא הוא יהיה אחד מבני לוויתם וישוחח עמם; הוא "ייהנה יחד איתם מזיו השכינה".

אם בסוכה של מטה ידאג היהודי להתקין את סוכת הנצח, לא זו בלבד שבעולם הבא הוא יזכה לחיים של "זיו עולמים", אלא אף בחייו עלי אדמות הוא ידאה את אורה של שכינה. הוא יתענג על האור האלקי אשר עם כל עוצמתו לא יכהו בסנוורים אלא יאיר את פניו בזוהרו הענוג. הוא ייהנה מ"זיו השכינה"[146]. והנה שם, בסוכת הנצח, אהבתו לה' תהיה ללא מורא ופחד, "בלא דחילו", קובע הזוהר; "עיקר השמחה ושלמותה הוא לעולם הבא בראִית פני שכינה, בשפע שאין לו הפסק ובתוספת השגה ותענוג שאין לו תכלית" מכדיז רבינו בחיי. ובאמת "הוא ישמח בה'", הוא "יתענג על ה'", הוא יגלה את "דזא דמהימנותא", את סוד האמונה, בשלֵמותו[147].

בסוכה של מעלה "הקב"ה ישמח עם בניו" (עם ישראל) כפי ששמח בימי קדם עם יעקב אבינו בשִבתו בסוכה שעשה בעולם הזה. "אשרי חלקם בעולם הזה ובעולם הבא!" קודא הזוהר[148].

אך כדי להגיע לסוכה השמיימית, על היהודי קודם כל לבנות באורך רוח ובביטחון את הסוכה הארצית, הסוכה המכינה, בעולם הזה. הוא יודע כי סוכתו מחברת שמים וארץ[149].

ואז הסוכה במדבר, סוכת הגלות, והסוכה בארץ, בארץ ישראל, ייעשו סוכה לעתיד לבוא, הסוכה של ימות המשיח בעולם של מטה, הנפתחת אל סוכה של מעלה בעולם הנצח[150]. "והיה לעת ערב יהיה אור"[151]. "בִּלע המות לנצח", "ומחה אדני ה' דמעה מעל כל פנים"[152]; וחיי האדם יהיו חיי נצח ושמחת עולם.

פרק ג

ירושלים

"לב ישראל, לב העולם"

ירושלים – אמצעיותו של עולם

ירושלים היא "לִבא דכל עלמא"[1], לב העולם. ירושלים היא באמצעם של העולם, ארץ ישראל ובפרט חבל יהודה. בלב־לבה של נקודה מרכזית זו מצוי בית המקדש. זיקה עמוקה שורדת בין ירושלים, "אמצע היישוב", לב העולם הגיאוגרפי, לבין בית המקדש, הנקודה האמצעית שבה, לבין עם ישראל, לב האומות ההיסטורי, ולב־לִבו, נקודתו האמצעית, הוא הצריק. קשר הדוק[2] קיים גם בין מרכזים אלה, מרכזים מרחביים, ארציים ואנושיים, לבין המרכז הטמפורלי, הוא השבת (שהיא בעלת נקודה אמצעית משלה). בחיי העולם והאנושות, המרכז ונקודת האמצע מהווים את עיקר העיקרים, את המהותי, את מה שהוא פנימי ורוחני, שקול ומאוזן, צריק וקדוש ולפיכך חיוני באמת.

לירושלים תפקיד עיקרי בהיסטוריה, תפקיד חיוני בהיותו מהותי והכרחי[3].

עמי העולם מכירים בעדכה הרתי ובחשיבותה הרוחנית של ירושלים[4].

משאת נפשם של מלכי הארץ, בעלי העוצמה בעולם, היא להשתלט על חלק מעיר דוד, לרכוש בה איזה קניין, להיאחז בה באחוזה כלשהי[5].

על כן ירושלים, שמבחינה היסטורית היא ירושלים היהודית, מהווה מושא לקנאה ומדנים, לחמדנות ותאוות שלל, מצד כה רבות מאומות העולם[6].

ירושלים מחברת שמים וארץ

ירושלים היא "שער השמים"[7], המקום המחבר שמים וארץ[8]. ירושלים היא המקום שראה יעקב בחלומו[9], אותו חלום שבישר לו את הבשורה אודות הארץ שהובטחה לו ולזרעו. הסולם שנגלה לעיני יעקב בחלום הלילה, "אמצע שיפועו הגיע כנגד בית המקדש"[10], שעתיד היה להיבנות בירושלים. סולם יעקב מפגיש שמים וארץ ומחבר את שני הקצוות, את העליונים והתחתונים, לחטיבה אחת, לדבר־מה שלם, עלי אדמות[11].

העולם מקופל בירושלים

מירושלים, נקודת־המוצא, נקרא יעקב להעניק רוחניות לעולם כולו ולקדש אותו, כי העולם מקופל בירושלים[12] כשם שהוויתו של האדם מקופלת בנפשו.

כאבותינו הקדומים, אשר חוו את התגלות ה׳ בארץ הקדושה, הצדיק הוא מרכבת ה׳ בעולם; הוא שופרו של ה׳ המפרסם בעולם את התגלות השכינה בארץ ישראל[13].

ירושלים היא בית המקדש

ירושלים נתכוננה לא רק משום שנודעה לה חשיבות מיידית אלא בעיקר לשם שליחותה העתידה[14].

ירושלים היא מקומו של בית המקדש ובית המקדש הוא ״עיקר ירושלים״[15] ועיקרה של ארץ ישראל כולה[16]. ״ירושלים לא נתקדשה אלא בשביל הבית״[17]. ״ירושלים ובית המקדש כולא חדא״[18]. ״ירושלים היא ליבא דכל עלמא, מקום המקדש הוא ראש עפרות תבל״[19].

היהודי נושא את תפילתו לעבר ירושלים

היהודי מכוון בתפילתו אל ירושלים[20]. ״והתפללו אליך דרך ארצם אשר־נתתה לאבותם העיר אשר בחרת והבית אשר בנית לשמך״; ״אל המקום הזה״ (כך התפלל שלמה אל ה׳ בחנוכת בית המקדש בירושלים)[21].

״היה עומד בחוצה־לארץ יכוין את לבו כנגד ארץ ישראל... היה עומד בארץ ישראל יכוין את לבו כנגד ירושלים. היה עומד בירושלים יכוין את לבו כנגד בית המקדש. היה עומד בבית המקדש יכוין את לבו כנגד בית קדש הקדשים״[22].

כאשר היהודי מתפלל בכיוון ירושלים הוא ״מכוין את לבו״ כנגד עיד הקודש[23] כי לבו הוא הנושא תפילה: היהודי עובד את הבורא ב״כוח החיות״ של לבו[24] ובאותו אופן הוא ״מדבר על לב ירושלים״[25]. הוא פונה אל לב ירושלים ומרעיף עליו מלות אהבה[26]. אם היהודי השקוע בתפילה מדבר אל ירושלים בכנות הלב, ממעמקי פנימיותו הדוחנית, מתוך ״הארת הלב והמוח״, הוא עצמו נקרא ירושלים[27].

בית המקדש הוא בית קודש קודם כל בה במידה שהוא ״בית קדושה״ – בית שהקדושה שורה בו כי מטפחים אותה שם[28].

ישנה התקדמות במהלך מחשבתו של היהודי בשעת התפילה. ראשית כל הוא מכוון את לבו לארץ ישראל, משם לירושלים, וממנה לעבר בית המקדש; לאחר מכן לעבר קודש הקודשים, ולבסוף אל כסא הכבוד[29]. התפילה מתקדמת צעד אחר צעד.

ואכן קדושתה של ארץ הקודש הולכת וגוברת ככל שקרבים לירושלים, להר הבית (בית ה׳), לקודש הקודשים, ולבסוף לכיסא הכבוד. מהלך הקדושה שמסתמן מהווה התקדמות מבחינת ההפנמה וההתדכזות[30].

סיני ומוריה: סיני הוא מקומם של דבר ה' וקשב האדם;
מוריה־ירושלים הוא המקום בו ה' והאדם מחפשים זה את זה

הרצון ההדדי להיפגש בירושלים מכוון את שיתוף הפעולה היוצר בין ה' לאדם. "סטר קדושה לא שריא, אלא בלבא דכל עלמא, ודא ירושלים"[31], אומר הזוהר הקדוש. הקדושה שורה בירושלים כי לב ישראל משתוקק שה' ישכון בירושלים. מתוך היענות לתשוקתו של ישראל, ה' משכין את השכינה בירושלים[32].

"בכל המקום" – "בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבוא אליך וברכתיך"[33]. בכל המקום אשר נפשו של האדם, כנפשו של דוד, "נכספה וגם כלתה... לחצרות ה'"[34], ה' בא ומשרה שם את שכינתו; ה' בא אל המקום הקדוש, אל בית המקדש, ושם מברך את ישראל. זה יהיה מחוז חפצו: "זאת מנוחתי עדי־עד פה אשב כי אויתיה"[35]. כי ישראל חפץ שה' ישכון במקום הזה[36]. ואכן השכינה שורה בבית המקדש מאהבת ה' את ישראל[37]!

סיני הוא המקום אשר בו ה' דיבר והאדם הקשיב; מוריה־ירושלים הוא המקום בו ה' והאדם מחפשים זה את זה.

בית המקדש לא נבנה על הר סיני, המקום בו נתגלה חסדו של ה' במתן תורה לאדם, לישראל. בסיני שיתוף הפעולה בין ה' לאדם אירע ביוזמתו של ה' ויצא לפועל בעיקר על ידי מעשהו של ה'. מהר סיני "ירד" ה' לעבר האדם[38].

בית המקדש נבנה על הר המוריה, המקום בו נתרחשה עקידת יצחק ונתגלתה מסירותו המוחלטת של האדם לה'. גם בהר המוריה נוצר שיתוף הפעולה בין ה' לאדם ביוזמתו של ה', אך שם הוא יצא לפועל בעיקר הודות למעשה האדם. בהר המוריה האדם "עולה" אל ה'[39]. הר המוריה, המתקדש במעשה האדם, עולה אפוא בערכו על הר סיני, הגם כי הר סיני מתקדש במעשה ה'. אחרי התגלותו של ה' ראשית כל בסנה הבוער, ההקדמה למעמד סיני, ואחר כך בהר סיני, "המקום הזה" חדל להיות מקום קודש[40]. הוא היה "אדמת קודש" כל עוד האדם משה "עמד עליו" ומצא עצמו במגע ישיר עם אלקיו וחדל להיות אדמת קודש מאותו רגע בו נותק מגע זה בין ה' לאדם. סיני, "הר ה'", "איבד" את צביונו הקדוש משנסתיימה התגלות ה' ונסתלקה שכינה ממנו, משעה שה' "נסוג" וניתק את מגעו הישיר עם האדם. קדושת סיני היתה קדושה ארעית, קדושה הקשורה באופן בלעדי לאירוע הייחודי שהתרחש בו[41].

בעוד הר סיני נקבע מראש על־ידי ה', צוין ב"דיוק" מירבי, והוגדר ונתחם בתור "ההר" במדבר סיני[42], האדם, אברהם, הוא שגילה את "אחד ההרים" ב"ארץ המוריה" כהר המוריה[43]. והנה, גם לאחר עקידת יצחק, שמר הר המוריה על צביונו הקדוש. קדושתו עומדת בעינה עד עצם היום הזה. מלכתחילה הר המוריה מתבלט במעשה ההקרבה הראשון של האדם וממשיך להתייחד במעשי ההקרבה שנעשו בו במרוצת הדורות ולהישאר הר קדוש, "הר הקודש", "הר קדשי", הר קדושת ה'[44], כי האדם במעשיו מחזיק שם בה' לעד. "סיני קדושתו לשעה"[45] ואילו המוריה "עומד בקדושתו"[46].

מה אופייני הדבר שבדיוק לאחר ההתגלות בסיני ציווה ה' את הדברים האלה: "מזבח אדמה תעשה לי"[47]; "בכל־המקום אשר אזכיר את־שמי אבוא אליך וברכתיך"[48]. מקום זה יהיה תמיד "המקום", בה"א הידיעה, המקום אשר יבחר בו ה' ובו יוקם בית הבחירה[49]. יחד עם זאת, "בכל המקום" אשר יחפוץ בו האדם, הוא יוכל "ליחד לו מקום תפילה" ולפנות אל ה'[50]. וכך ה' משאיר לאדם את היוזמה לקדש את המקום. יתרה מזאת, קידוש המקום על ידי ה', אשר מבחינה כרונולוגית קודם לקידושו בידי האדם, נסוג בפני עבודת הקידוש של האדם. המקומות שנתקדשו על ידי ה' הולכים בעקבות האדם אל המקום שהוא מקדש מעצמו. לכן האדם הוא הקובע את קדושת המקום[51]. מוריה נעקר ממקומו והולך בעקבות האדם, יעקב[52]. סיני, הר ה', נעקר ממקומו ומצטרף אל המוריה, הר ה' *והאדם*[53].

ואמנם "המוריה זה סיני"[54], מציינים בעלי התוספות. (יש והאדם מקדש מקום בעיקר בזכות התקדשותו האישית של האדם; בכך הוא מקדים ואפילו קובע את הבחירה הראשונית של מקום המקודש על פי ה'. דוגמה לכך היא התקדשותם של בני ישראל לרגלי הר סיני[55].)

ר' חיים הלברשטאם מצאנז, גדול בחסידות ובהלכה, בעל "דברי חיים", שואל: מדוע גדלה זכותו של הר המוריה עד כדי כך שנעלה היא מזכותו של הר סיני, הר מתן תורה? והוא משיב: "מפני שעל הר המוריה פשט יצחק אבינו את צוארו על קידוש השם, ואין לך מדה יותר נעלה ממדת גבורה זו של יהודי שמקדש שם שמים. בבחרו את מקום העקידה למקום מקדש לעולמים, הקב"ה, בכבודו ובעצמו, מעיד על גדולת ערכה של מדה זו"[56]. ואכן, הר המוריה מסמל את קורותיהם של היהודים מדור לדור, המצטיינים במסירות נפש וקידוש ה'. בהכירו בכך, אמר הגאון מוילנא כי השכינה שורה באורח קבע בהר המוריה, בארץ ישראל, אבל לא בסיני[57].

מתחילה היה סיני מקום שמחת הכלולות, המקום בו נתקדש ה"זיווג" בין ה' לישראל. ירושלים־מוריה הוא המקום בו מתקיימת שמחת חיי הנישואין[58].

"עקידת יצחק" ולא "הקרבת יצחק"

פרק כב בספר בראשית נודע בעולם הנוצרי בשם "הקרבת יצחק". ואולם במסורת היהודית פרק זה ידוע בשם "העקידה". המונח "עקידה" שורשיו במלה "ויַעקֹד" המופיעה באותו הפרק ומשמעה לכבול בידים וברגלים ("ויעקד את יצחק בנו וישם אתו על המזבח").

בנכונותו להקריב את בנו, אברהם הפגין את אמונתו באופן יותר מרשים ומעורר כבוד מאשר יצחק[59]. החוויה שהתנסה בה יצחק היתה פחות מפחידה ממה שעבר על אביו; קל יותר למאמין למסור את נפשו למען אלקיו, להקריב את עצמו, מאשר "להקריב" את בנו האהוב. יתר על כן, המעשה שאברהם מוכן היה לעשותו נקרא "נסיון"[60], בעוד מה שיצחק מוכן היה להתנסות בו נקרא "עקידה". אם מעשה האמונה של אברהם אינו נקרא "הקרבה" אין זה רק משום שהקרבת

יצחק לא נתרחשה למעשה, אלא מפני שה' לא ציווה במפורש על הקרבה מעין זו.

לאמיתו של דבר, ה' אינו מצווה על קורבנות אדם: "אשר לא צויתי... ולא עלתה על לבי" – "'ולא עלתה על לבי' זה יצחק בן אברהם"[61], כך מפרש התלמוד את הדברים שאומר ירמיה בשם ה'.

לכן בצדק מעיר רש"י: "'והעלהו שם לעולה' – והעלהו. לא אמר לו 'שחטהו', לפי שלא היה חפץ לשחטו אלא להעלהו להר לעשותו עולה (מנחה אשר מעלים לה')[62] ומשהעלהו, אמר לו ה': 'הורידהו'".

זאת ועוד: תוך כדי ההכנות שעשה אברהם כדי למלא בקפדנות אחר מצוות ה' הוא אמר לנעריו שהיו עמו: "נשובה אליכם". בכך "נתנבא שישובו שניהם", מסביר רש"י[63]. זו גם הסיבה, לדעת ר' מנחם מנדל מקוצק, שהתורה אומרת: "וישלח אברהם את ידו ויקח את המאכלת לשחוט את בנו". מדוע "שלח" את ידו? כי ידו של אברהם עשתה מאליה מה שהקב"ה ביקש ממנו לעשות. הא כיצד? מאותה שעה שאברהם (שהוא בגימטריא רמ"ח) השליט את ה' על רמ"ח אבריו, השקולים כנגד רמ"ח מצוות עשה של התורה, הוא הגיע למדרגה שבה אבריו עשו את רצון ה' מאליהם[64]. בפרשת העקידה, הוצרך אברהם לשלוח את ירו, "לאלץ" את ידו לפעול, כי "לא היתה היד נמשכת מעצמה לעשות פעולה זו", מתוך שחשה "שבאמת לא היתה כוונת השי"ת לשחטו אלא להעלהו בלבד" – כעולה, כמנחה לה'[65].

ה' עורר את אברהם למעשה העקידה (כי הרי אמר לאברהם "קח נא את בנך") וזאת, כותב הרמב"ם, כדי "שבזה המעשה אשר בו תיקרא 'ירא אלהים' גמור, ידעו כל בני האדם גבול יראת ה' מה הוא... להוריע אותנו גבול 'אהבת' האלוה ית' ו'יראתו' עד היכן היא מגעת"[66].

ראֵיה וירָאָה; יראה ואהבה; יראה ומנוחת הנפש

בתיאור עקידת יצחק ובהתייחסותם של התורה שבכתב והתלמוד אל העלייה לרגל לירושלים[67], "למקום אשר יבחר ה'" ולהעלאת מנחה לה', המלים "יראֵה" ו"יֵרָאה", מלשון "ראֵיה", תופשות מקום מרכזי; למלים אלו מתקשר רעיון היראה, יראת ה'[68]. ואכן המלה "יראֵה" זהה בכתיב למלים "יראֵה" ו"יֵרָאה". שלוש מלים אלו נבדלות זו מזו אך ורק בניקוד[69].

גם בהתייחסותה אל בית המקדש שעתיד היה לעמוד באותו מקום בו נתרחשה העקידה[70], התורה משתמשת – כמו ביחס לפרשת העקידה – הן בפועל "ראה": "יֵרָאה", "לֵרָאות"[71] והן בפועל "ירא": "ומִקדשי תיִרָאו"[72]. (המצווה ביחס לבניית המשכן במדבר, "ועשו לי משכן ושכנתי בתוכם"[73], מכילה את המונח "מִקדש" והיא הבסיס העיקרי במקרא לחובתם של ישראל לבנות את בית המקדש בירושלים[74].) יחד עם זאת, "לא ממִקדש אתה מתיירא אלא ממי שהזהיר על (כבוד) המקדש"[75].

מטרת העקידה (כמו גם מטרתו של כל יהודי בפקדו את בית המקדש[76]) היתה להביא את אברהם, אוהב ה'[77], למצב של "ירא אלהים". השכר על נסיון העקידה,

אמר ה' לאברהם בפי המלאך, נעוץ בעוברה כי "עתה ידעתי" (אני ידעתי ואני יודע, ואודיע לך ולכל בני האדם באמצעותך) "כי ירא־אלהים אתה"[78]. הדרך להר המוריה הוליכה אפוא את אברהם אל המורא, אל יראת ה'[79]! גם משה קיבל את שכרו בהכרה העליונה בדבר מסירותו לה'. התורה מכנה את משה "עבד ה'"[80], דהיינו ירא ה', העבד המשרת את אדונו מתוך מורא שמים, מתוך יראת ה'[81].

אצל רוב בני האדם יראת ה' מסתמנת מלכתחילה כתחושה פרימיטיבית בלתי מגובשת[82]; רק בשלב התפתחות גבוה יותר היא ניזונה מחכמתו של האדם[83]. יראה זו שמקורה בחכמה היא המעוררת את האדם לאהבת ה'[84].

אצל אברהם (אך לא אצל איוב[85]), אצל האדם היודע כי הוא "עומד לפני אלקים", אהבת ה', אהבה ללא פניות, מביאה ליראת ה', ליראה המלווה באהבה.

אותו אדם מגיע למימוש עצמיותו באמצעות התייחסותו אל קונו; הוא מוצא את הגשמתו העצמית במצב של היותו לנוכח אלקיו ומגבש את זהותו העצמית תוך כדי התייחדות בה', כמו שכתוב: "ויחד לבבנו לאהבה ולירא את שמך". כאשר אדם זה מתקרב אל ה', מתעורר בו מורא שמים. המודעות למרחק העצום החוצץ בינו לבין אלקים נוטעת בו תחושת יראה ודווקא יראה זו מקרבת אותו עוד יותר אל ה'[86]. זאת ועוד: עצם נוכחותו הקרובה של ה' מגבירה את היראה, אותה יראת שמים אמיתית הנובעת באופן מיידי ובלתי־אמצעי מה' בכבודו ובעצמו. לכן יראה זו אינה פחד פרימיטיבי עמום, אלא היא תחושה רציונלית זכה; תכליתה אינה להדוף את האדם, ליאשו או להשפיל את קומתו, אלא להעלותו כך שיתקרב אל ה' עוד יותר. זוהי יראה עליונה, "יראה עילאה", "יראת הרוממות"; היא מקנה לאדם יציבות ועושה אותו מודע מחד לקרבת ה' המיטיבה עמו, עם האדם, היצור היוצר החי לאורו של הבורא, ומאידך למרחק המפריד בינו, היצור הנברא, לבין בוראו. היראה אינה מחלישה את אהבתו של האדם לבורא או את דבקותו בו; אדרבה, היא מחזקת ומעמיקה אותן, כי יראת ה' נעלה על אהבת ה' ובו בזמן נשענת עליה ומתמזגת עמה[87].

האדם אשר הגיע למדרגה זו של יראת ה' הוא "שלם"; הוא אינו ירא אלא את ה'; אין הוא נוטה לפחד מבן־תמותה או לחשוש פן יאונה לו כל רע. הוא קדוש ואינו חסר מאומה[88]. לכן הוא "ירא ושלם", הוא "אדם השלם"[89]. שלמות זו, הנוצרת הודות ליראת ה', מעניקה לו איזון פנימי, מנוחת הנפש. והנה, "מנוחה זו ירושלים"[90].

מקום קדוש נקבע על פי רצון ה' וה' מראה אותו
לאדם באופן חלקי בלבד; האדם נקרא לזהות את
המקום מעצמו ולקדש אותו

"ויאמר ה' לאברם לך לך אל הארץ אשר אראך" – לא גלה לו הארץ מיד כדי לחבבה בעיניו ולתת לו שכר על כל דבור ודבור"[91].

על אברם היה לגלות בעצמו את הארץ אשר בה טמון שורש נשמתו[92].

"וישא אברהם את־עיניו וירא את־המקום מרחוק"[93]. באינטואיציה שבה ניחן זיהה אברהם את המקום אשר ה' לא הגדירו במפורש; אברהם ויצחק בנו ראו שם "ענן קשור על ההר", בעוד הנערים שהיו עמהם לא הבחינו בכל דבר מיוחד: "אין אנו דואים אלא מדברות"[94].

בדרך זו גילה אברהם את ההר שה' אמר כי "יֵרָאה" לו, אך תחת לגלות לו אותו במפורש הסתפק בכך שציין אותו באופן סתמי כ"אחד ההרים" ב"ארץ המוריה"[95]. ואמנם אברהם "ראה" את ההר הנכון, את ההר אשר אליו התכוון ה'. ראייתו של אברהם הוכיחה את עצמה כנכונה. גילויו של אברהם תאם את כוונתו של ה'.

ברבות הימים תופעה דומה עתידה היתה להתרחש באותו מקום. דוד ושלמה עשו את ההכנות לבניין בית המקדש בירושלים ללא הנחיות לגבי מיקומו המדויק. בכל זאת המקום "נראה" לדוד, הודות להארתו הנבואית: הוא הבחין בו, כאברהם בשעתו, על אותו הד המודיה[96]. גם בתקופת עזרא ונחמיה, כאשר שבי ציון מגלות בבל עמדו לבנות את הבית השני, שקדו מנהיגיהם לאתר את המקום המדויק אשר עליו עמד המזבח. היה עליהם "לדרוש ולמצוא" אותו על אף שעמדו לרשותם התיאורים המפורטים בדבר בית המקדש אשר הנביא יחזקאל הכין עבורם[97]. לבסוף, באשר לעתיד לבוא, לבניין הבית השלישי, אם כי מידותיו מפורטות בספר יחזקאל ונירונות במסכת מידות במשנה, אין הנחיות מדויקות כיצד יש להבין את "כתב יד ה'", כיצד יש לזהות מחדש את המקומות השונים על הר הבית הקדוש אשר ישמשו לעבודת הפולחן של בית המקדש[98].

מקום קדוש נקבע על פי רצון ה' אך הפרטים אודותיו נמסרים לאדם באופן חלקי בלבד. האדם נקרא לזהות אותו מעצמו, להבחין בו, לטפחו ולקדשו. בחיפוש אחר ה"מקום", ההארה הנבואית מגבוה באה לעזרת האדם אך ורק אם הוא נמצא ראוי לכך בזכות ההידור במצווה, בזכות המעשים אשר הוא עושה ושוקד עליהם, התפילות שהוא מתפלל בלהט אמונה, הייסורים שהוא מקבל על עצמו, והנסיונות שהוא עומד בהם באומץ, כשלנגד עיניו המטרה היחידה של גילוי "המקום"[99]. הקדושה המוחלטת, הקדושה האחרונה של המקום, היא אם־כן על תנאי: היא תלויה במישרין ביחס שבני האדם מגלים כלפיו עוד בטרם מצאו אותו, כמו גם לאחר מכן. בני האדם גורמים למקום (הקדוש) לעמוד בקדושתו[100].

המפגש בין פנימיותו של אברהם לבין פנימיותה של הארץ הקדושה; צאצאיו של אברהם נבחרים על ידי ה' באופן שזומן בידי ההשגחה העליונה

"לך לך אל הארץ אשר אראך"[101]. ה' יראה לאברהם את הארץ. אברהם יצטרך להתבונן בה בעיני רוחו. רק אז תחשוף הארץ בפניו את אופייה המיוחד העל־זמני והרוחני. פנימיותו הרוחנית של אברם ופנימיותה הרוחנית של הארץ ייפגשו ויתלכדו. זו הסיבה מדוע אברהם, שקיבל ארץ זו בזכות, ראה בה משהו שנעלם

מעיניו של עפרון החיתי[102]. עפרון ראה בה ארץ ככל הארצות ובראש מעייניו עמדו היתרונות שיצמחו לו ממנה. והנה, לאברהם גילתה ארץ זו את זהותה האמיתית, את ערכה המהותי והאישי. אברהם הוא אשר ירד לפישרם ועמד על עדכם ובכך הראה שהוא ראוי להם; הארץ מגלה את סגולותיה למי שנפשו מגלה את "שורשיה" הטמונים במעמקי אדמתה ובמרומי שמיה: הארץ גילתה אותם לאברהם ובאמצעותו לישראל[103].

את הארץ המובטחת היה על אברהם להוריש לזרעו, והכוונה, כפי שנאמר שוב ושוב במפורש, לבנו יצחק, "כי ביצחק יִקָּרא לך זרע"[104], ויצחק אף הוא היה אמור להנחילה לזרעו, בדמות בנו יעקב. צאצאים אלה נבחרו על ידי ההשגחה העליונה ללא משוא פנים ועל פי רצונו של הבורא אך גם בזכות הנאמנות שעתידים היו הם לגלות כלפיו. בבחרו באברם, ה' עצמו הראה לצאצאי אבי האומה באילו תנאים נאמנותם צריכה להתקיים. הם קיבלו על עצמם תנאים אלה כמו גם את הנסיונות שיהא עליהם לעמוד בהם בקשר עם נחלת ארץ ישראל (שעבור, צער, גלות אפשרית)[105]. הברית נגעה רק לאברהם, יצחק ויעקב[106].

"ואקח את אביכם את־אברהם מעבר הנהר ואולך אתו בכל־ארץ כנען וארֶב את־זרעו ואתן־לו את־יצחק; ואתן ליצחק את־יעקב ואת־עשו ואתן לעשו את־הר שעיר לרשת אותו (מבלי להעמיד אותו בנסיון הגלות) ויעקב ובניו ירדו מצרים (כדי להעמידם בנסיון הגלות)... ואתן לכם ארץ..."[107].

חיפוש וגילוי

"אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם... לשכנו תדרשו ובאת שמה". ומוסיף הספרי: "דרוש על פי נביא, יכול תמתין עד שיאמר לך נביא? ת"ל: 'לשכנו תדרשו ובאת שמה'. דרוש ומצוא ואחר כך יאמר (יאשר) לך נביא"[108]. דרשו מבלי לחכות לדבר הנביא; דרשו – ומצאו; אם תדרשו, אני מבטיח לכם כי תצליחו להגיע שמה.

"כי אם אל המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל שבטיכם לשום את־שמו שם לשכנו תדרשו ובאת שמה"[109]. האדם, היהודי, הולך אל המקום הזה *לדרוש* את ה' וה' בא לקראתו ב"ארץ אשר ה' אלהיך *דרש* אותה"[110]. דרשו את הדורש – חפשו את מי שמחפש אתכם: ה' והאדם נפגשים אחרי שחיפשו זה את זה[111]. "תדרשו ובאת שמה" – "אל־המקום אשר יבחר ה' אלהיכם מכל־שבטיכם לשום את־שמו שם". תוך כדי החיפוש אחד מקום זה, "ובאת שמה".

ואכן "ציון בעיא (צריכה) דרישה"[112]. יש לשאול ולדרוש על ציון ללא הרף: "לעולם שואלים על שלום ירושלים"[113]. וכיוצא בזה, "לשכנו תדרשו": "שתלכו לו מארץ מרחקים ותשאלו אנה דרך בית ה'"[114]. אין להגיע לירושלים אלא על ידי חיפוש ודרישה, על ידי תחנונים ממושכים ותפילה קבועה[115]. את ירושלים מוצא מי שחפץ בה – בתנאי שהוא משקיע מאמץ סבלני להגיע אליה וקונה לעצמו את הזכויות העושות אותו ראוי למחוז חפצו.

זו הסיבה מדוע ה' לא גילה לאברהם מיד מהי הארץ אליה עליו לשים פעמיו כדי לקבלה במתנה מידו[116]. זו גם הסיבה לכך שלמים לא גילה ה' לאוזניו את המקום המדויק של המזבח שעליו נצטווה להעלות את בנו יצחק לעולה[117]. ההודאות אשר נתן ה' לאברהם לא איפשרו לו למלא אחריהן באופן עיוור. הן היו בבחינת נסיונות לאב העברי הקדמון ובאו להראות לעיני העולם עד כמה שלמה אמונתו בה', עד כמה גדולה יכולתו לשאת בסבל הקשה ביותר כדי למלא את התפקידים שה' הטיל עליו[118]. רק לאחר הליכה מרובה מצא אברהם את הארץ[119] וגילה את מקום העקידה[120]. בוודאי, גילויים אלה נעשו באופן ספונטני, אך הם לא היו נטולי קשיים. יעקב גם הוא "עבד" זמן ממושך עד אשר הצליח לזהות את "המקום"[121].

בחירה ואישור; הבחירה־מראש של ה' ובחירתו הממשית של האדם

ה' ציווה על עם ישראל לבנות את בית הבחירה, הבית שנבחר על־ידי ה', במקום אשר יבחר ה', אך זאת מבלי לציין איזהו המקום הזה[122]. לא תהיה בכך משום הפתעה אם מקום זה יתגלה כירושלים, אותו מקום בו אדם, הבל, נח ואברהם הקריבו קורבנות לה'[123]. והנה המקום המדויק, האתר המוגדר ששם ישראל יצטרך לעסוק בפועל בעבודת הפולחן, לא הובא לידיעתם; עליהם לחפש אחריו ולפיכך לזכות בו.

המיקום המדויק של מקום זה לא נודע מראש אפילו לדוד, שנקרא להניח את היסודות ולעשות את ההכנות לבניין בית המקדש בירושלים[124]. דוד יידע בבירור מהו המקום שנועד לבית הזה ומהם תחומיו המדויקים רק לאחר שיעמול קשה לגלות אותם וירֵאה שאכן הוא ראוי לקבל את הנחיותיו המדויקות של ה' בדבר מיקומו המדויק של בית המקדש בעתיד ואופן "חנוכת הבית"[125]. ה' יודיע את בחירתו כאשר דוד יפגין את יכולתו לקדש את המקום בדבריו ובמעשיו[126]. ה' יודיע על כך בשעה שדוד כבר יהא מסוגל לגלות בכוחות עצמו את הקדושה הראשונית שה' הטביע במקום הזה. באמצעות התערבותו החופשית של האדם, מקום זה נעשה ראוי לתכלית שלשמה הועיד אותו ה'[127]. כך בחירתו של ה' מגיעה לידי מימוש מלא הודות לאדם. זכותו של האדם מאשרת ומבססת את בחירת ה'. הבחירה הממשית של האדם תואמת את הבחירה מלכתחילה שנעשתה על ידי ה'. שתי הבחירות נעשות לאחת. השמירה הפעילה והיוצרת על החפיפה ביניהן, היא לבדה מסוגלת להבטיח את נצחיותן המשותפת[128].

קדושה וקידוש; הבחירה האלקית והבחירה האנושית

הקדושה המהותית שהטביע הבורא בירושלים יוצאת מן הכוח אל הפועל באמצעות נוכחותו המקרשת של האדם. במקורו, המקום הקדוש מקודש על פי

רצון ה'; מכאן ואילך הוא מתקדש בזכות בני־האדם (ורצף הדורות) המקדשים אותו. המקום הקדוש מתקדש על ידי הקידוש – במלים ובמעשים – של דמויות כגון אברהם, יצחק ויעקב, דוד ושלמה, ולאחר מכן הנביאים והצדיקים, הכוהנים והחכמים[129]. בקדשם את המקום הקדוש, המקדשים הוסיפו על קדושתו[130]. כל אחד מהם הטביע בו את החותם המיוחד של אישיותו[131]. בנוסף לכך, כל אחד ואחד מהם נעשה הוא עצמו בבחינת בית מקדש, מעון לשכינה (כגון יעקב, אשר נעשה ל"בית" של קדושה)[132].

התורה מספרת על יעקב את הדברים האלה: "ויפגע במקום וילן שם... ויקח מאבני המקום וישם מראשתיו וישכב במקום ההוא: ויחלם... וישכם יעקב בבקר ויקח את האבן אשר שם מראשתיו וישם אתה מצבה... וידר יעקב נדר... האבן הזאת אשר־שמתי מצבה יהיה בית אלהים" (בר' כח: יא, יח, כ). והזוהר מדייק: "דא היא אבן שתיה דמתמר אשתיל עלמא ועלה אתבני בי מקדשא"[133]. אבן זו היא האבן "שנעקד עליה יצחק אבינו" ועתיד היה להיבנות עליה המזבח[134]. אבן זו היא האבן אשר עליה עתיד היה לקום "בית אלהים", בית המקדש בירושלים[135].

רש"י מעיר את ההערה הזאת על המסופר בתורה: "... וזהו 'ויפגע במקום'. וא"ת וכשעבר יעקב על בית המקדש מדוע לא עכבו שם איהו לא יהיב לביה להתפלל במקום שהתפללו אבותיו ומן השמים יעכבוהו איהו אזל כדאמרינן בפרק גיד הנשה וקרא מוכיח וילך חרנה כי מטא לחרן אמר אפשר שעברתי על המקום שהתפללו אבותי ולא התפללתי בו. יהב דעתיה למהדר וחזר עד בית אל וקפצה לו הארץ"[136]. (היה זה בית המקדש עצמו אשר בא עד לבית אל כדי לפגוש את יעקב ולירושלים, מקום המקדש, קרא יעקב בית אל, כלומר בית ה'[137].)

יעקב ואבותיו לפניו אהבו להתפלל במקום שכבר היה "מקודש בתפילה". אברהם התפלל ב"מקום המזבח אשר עשה שם בראשונה"[138] ויצחק יצא "לשוח בשדה", באותו שדה שנקנה על ידי אברהם, ושם התפלל יצחק[139].

ר' אברהם מסלונים כותב:

> ...ותמצא שמ"מ האבות עשו רשימה אחר רשימה להשראת השכינה בארץ כי עיקר מקום דירת השכינה הוא בהר המוריה, ואברהם ע"י קרושת מעשיו ונסיונותיו ועם ענין העקדה עשה רשימה ראשונה שקרא להר הזה הר ה' (בר' כב יד) כמש"כ בפ' העקדה, ויצחק זכה אח"כ להוסיף חיזוק הרשימה שקראו שדה (ראה בר' כד סג). ויעקב אחר כך זכה והוסיף לקדוא אותו בית (ראה בר' כח יט; פסח' פח ע"א)... ודוד ושלמה זכו יותר שבנו בהמ"ק במקום הר הזה. ולעתיד יזכה מלך המשיח שיהי' הר בית ה' במקדש שם ומשכן עולם שלא יחרב עוד[140].

"המקום אשר יבחר ה' אלהיכם בו לשכן שמו שם". "המקום" נבחר מראש על ידי הבורא עוד מתחילת ברייתו של עולם. אך ה' יבחר אותו באופן סופי ומוחלט כאשר בני האדם יהיו ראויים לו דיים לבחור אותו בעצמם. כאשר בחירתו של ה'

תחפוף את בחירת האדם, או־אז ייבחר "המקום", המקום בה"א הידיעה, ושם יבנו בני־האדם את בית הבחירה, את הבית הנבחר[141].

ה' "בוחר" את העיר והאדם בונה בה את הבית "לשמו של" ה'[142].

"שהבניין בלא המקום (שם הוא עומד) הנבחר על־פי ד' לא חלה עליו קדושת בית עולמים וכן המקום בלא הבניין (של בית עולמים) ג"כ לא חלה עליו קדושה", כתב הרב קוק[143].

מקום השכינה תלוי בארם המקבל אותה, קובע המהר"ל[144]. השכינה נמצאת בכותל המערבי כי זהו ההר שכל ישראל מכוונים את לבם אליו ורואים עצמם כאילו הם עומדים שם ומתפללים לה', אומרים חז"ל[145]. "שכינה במערב" – השכינה שורה בצד המערבי של בית המקדש[146], "אם כי הוא יתברך מצד עצמו אין לו מקום וגבול מקיף אותו", מדגיש המהר"ל ומבהיר בהמשך דבריו:

> דבר זה הוא מצד המקבל. כי המקבל אינו מקבל החבוד (של ה' עם דרי מטה) רק במקום מיוחד שהוא מוכן לו אל הקבלה ואף על גב שהשמים ושמי השמים לא יכלכלו כבודו[147], מכל מקום מצד המקבל שייכים כל אלו הדברים... כי הוא יתברך נמצא לנמצאים כפי המקבלים וכפי עניין הנמצאים בעצמם הם מקבלים כבודו יתברך... והנה תמצא כמו כן שהארץ, שהוא יסוד התחתון והשפל מכל הנמצאים יש בה מעלה מצד השלמת הכל, שמפני שהוא אחרון מכל היסודות על ידה יושלם הכל, כי לעולם הדבר יושלם על ידי האחרון שהוא השלמה... ומפני זה ראוי שיהיה ב"ה בתחתונים לא מצד הארץ אלא במה שהארץ היא השלמת הכל משלמת המציאות, ובשביל כך יש בתחתונים מקום ראוי לחבור הזה הנכבד, ומפני זה תבין למה השכינה בחלקו של בנימין דוקא ולמה בשבט שהוא אחרון (האחרון בבני יעקב), שכל אחרון יש בו השלמה, ולפיכך ראוי שבחלקו של שבט שהוא השלמת השבטים תהא השכינה, כי אין השכינה בארץ בתחתונים רק מצד שהתחתונים הם השלמה, ולפיכך ראוי שתהיה דוקא בחלק מי שהוא השלמה, והובחר צד המערב שהשכינה במערב שהוא אחרון כמו שנקרא מזרח קדם שהוא התחלה כך מערב אחרון נקרא, ומקום אחרון שבחלקו של בנימין בו היה השכינה כי בית המקדש הוא סוף חלקו של בנימין... כי השכינה בתחתונים מצד שהתחתונים הם השלמה וכל השלמה הוא באחרונה ולכך כל אחרון שם השכינה[148].

קדושתו של המקום מתמלאת מקדושת ההתנהגות האנושית. ירושלים היא עיר הקודש כי תושביה, "נקיי הדעת שבירושלים", נותנים מעיניהם לטוהרת המחשבה, לנדיבות מעשיהם, להגינות התנהגותם – בקיצור, לקדושה[149]. "כי המקדש והמזבח וירושלים הכל הוא לאדם... באדם הוא הכל" קורא המהר"ל[150]. ורבי שמואל שמעלקא הורוויץ מניקלשפורג מדייק: האדם נקרא בית המקדש, ירושלים[151].

קדושתה של ירושלים צומחת משיתוף הפעולה הפעיל בין ה' לאדם, בין ה' לצדיק[152].

היהודים החיים בירושלים, שער השמים, צריכים לעסוק ב"מלאכת שמים", כך מתחייב מהתוספות[153], דהיינו עליהם להתנהג על־פי רצון ה' ולשם "דעת ה'", תוך כדי הקפדה על טוהרת חיי המשפחה ודאגה לטובת הציבור. לכן אמינותו של היהודי עולה מעצם העובדה שהוא דר בירושלים; ב"היכלו של מלך" הוא יושב לפני ה', ירא את ה' ועובד אותו בשמחה. תושבי ירושלים יראים את ה' והם שלמים בפני הקב"ה – "'מבנות ירושלים' אלו ישראל, יראים ושלמים להקב"ה", כותב רש"י[154]. תושבי ירושלים אינם חוטאים בעקשות לב והצעירים שבהם אינם נכשלים בדבר עבירה; כולם מגלים פתיחות רבה יותר לדרך התשובה[155].

קדושת המקום מזמינה ומטפחת את קדושת האדם[156].

האדם הוא המקום הקדוש האמיתי שה' חפץ בו

במידה שהאדם זכאי לכך, הוא עשוי להיות "מעון לשכינה". ואמנם, ראוי האדם להיות מקום הקודש האמיתי שה' חפץ בו בעולם הזה: "אהל שָׁכַן באדם" (תהל' עח ס). וכך לב האדם יכול להיעשות לבית מקדש: האדם מסוגל להכיל את ה'[157]. בעל ה"לב" אינו זקוק עוד ל"מקום" כי הוא "מקומו של עולם" – האלוקות שוכנת בלבו[158]. זו הסיבה מדוע ה' מצווה על בני ישראל: "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" – "'בתוכו' לא נאמר אלא 'בתוכם'" (כלומר, בתוך בני ישראל!)[159].

על־כן הרמב"ן קובע: "אנשי המעלה הזאת (של קדושה) הם בעצמם מעון לשכינה"[160]. והמהר"ל מדגיש: "כי האדם עצמו נחשב כמו מקדש, שהאדם הוא כמו בית נחשב. ואם האדם הוא קדוש, נחשב האדם בהמ"ק קדוש"[161]. ורבי שמואל שמעלקא הורוויץ מניקלשפורג מוסיף: "אדם השלם נקרא בית ה'"[162]. כן סובר גם ר' חיים מוולוז'ין כי האדם המתקדש תוך כדי קיום המצוות נעשה למקדש וה' שוכן בתוכו[163]!

גאולת ירושלים של מעלה בידי ה' תלויה בגאולת ירושלים של מטה בידי האדם

"אמר הקב"ה לא אבוא בירושלם של מעלה עד שאבוא לירושלם של מטה"; ולפי הזוהר אף "נשבע הקב"ה שלא יכנס בירושלים דלעילא עד שיכנסו ישראל בירושלים דלתתא"[164].

גאולת ירושלים של מעלה בידי שמים תלויה בגאולת ירושלים של מטה בידי קהילת ישראל. כאשר קהילת ישראל תהא "במקומה", בירושלים של מטה, "הקב"ה ישוב למקומו, לציון". אז יקראו בני ישראל: "הנה אלהינו זה קוינו לו ויושיענו זה ה' קוינו לו נגילה ונשמחה בישועתו". והזוהר משלים ציטוט זה מישעיה (כה ט) בשתי מלים אופייניות: "בישועתו, ודאי"[165]. בתפישה היהודית, ירושלים של

מעלה איננה משוחררת כל עוד ירושלים של מטה ובניה משועבדים, כי ירושלים של מעלה שוממה כל עוד ירושלים של מטה שוממה[166]. גאולת ירושלים של מעלה ועמה גאולתו כביכול של ה', היושב במרומים, יכולות להתרחש רק אם ירושלים של מטה, ויחד איתה דרי מטה, ישראל, יזכו לגאולה. אכן "ירושלם לעילא ירושלם לתתא אחידא לעילא ואחידא לתתא ירושלם לעילא אחידת בתרין סטרין לעילא ותתא ובגין כך כפלתא היא"[167].

ירושלים של מעלה ובית מקדשה לא ייבנו אלא בעבודתם של צדיקים, בזכות מעשיהם הטובים של צדיקי העולם הזה. אל לנו לשכוח שלא רק ירושלים של מטה אלא גם ירושלים של מעלה נפגעה ממעשיהם הרעים של רשעי עולם. בגלל שחרבה ירושלים של מעלה וחרב בית מקדשה, ניטל חוסנה של ירושלים של מטה ובית מקדשה ונקל היה להביא עליה הרס וחורבן[168].

"אימתי אקרי קב"ה גדול, בזמנא דכנסת ישראל אשתכחת עמיה, הה"ד ['גדול ה' ומהלל מאד] בעיר אלהינו' (תהל' מח ב). הוא גדול בעיר אלהינו, עם עיר אלהינו"[169]. "שנשבע כ"י שלא ייכנס לירושלים של מעלה עד שייכנס לירושלים של מטה ה"ז מגיד שחביבה לו של מטה יותר משל מעלה... כי העיקר הם התחתונים שהם עמו ונחלתו", מעיר אור החיים הקדוש[170].

ה' אינו שואל את האדם באיזה מקום הוא עומד אלא באיזו מדרגה רוחנית הוא עומד

> וישמעו את־קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוך עץ הגן: ויקרא ה' אלהים אל־האדם ויאמר לו אַיֶּכָּה: ויאמר את־קֹלך שמעתי בגן ואירא כי־עירם אנכי ואֶחבא (בר' ג ח־י).

ה' שואל את אדם לא באיזה מקום הוא עומד אלא באיזו מדרגה הוא עומד. אין הוא שואל אותו "איפה אתה?" (ה' יודע היטב היכן הוא אדם, כי ממקומו חובק־הכל הוא יכול לאתר בדיוק את מקום הימצאו ולשם הוא מפנה את דבריו אליו!) ה' שואל את אדם "אַיכה" – באיזה מקום אתה עומד ביחס אלי? (בפנותו אל אדם הראשון בשאלה זו, אין בכוונתו של ה' להפתיעו אלא לפתוח עמו בדו־שיח בנוגע ליחסיו עם ה', לדרוש ממנו בירור דברים על התנהגותו, ולעורר את שימת לבו על תפקידו הוא ועל המקום הרוחני שעליו לתפוס בעולם: "עד כה היית קרוב אלי והנה התרחקת ממני. ובכן, איפה אתה עכשיו, בהיותך בודד, נבוך וחרד? הרי אינך במקומך, במקום אשר הועדתי לך בעולם הזה לצורך יישובו. תן דעתך על מה שעשית ולמה נעשית עם השתמטך מהתפקיד שהוטל עליך. האם סבור אתה כי בעשותך מעשה חטא זה תוכל להסתתר ממני כילד שהמרה את פי אביו ומתחבא מפניו מאחורי הדלת? חשוב על מה שעשית, שא באחריות למעשיך. שא עיניך אלי, התקרב אלי, תקן את מה שקלקלת, והתחל מחרש כרך הנולד".

זוהי משמעותה של המלה היחידה "אַיכה" כפי שהבינו אותה הגאון מוילנא ובן דורו, בעל התניא, רבי שניאור זלמן מלאדי[171].

אַיֵּכָה/אֵיכָה

האדם, אשר בגלל חטאו "מתחבא מפני ה'", מוצא עצמו "נע ונד בארץ"[172].

קריאת־התגר האלקית, "אַיכה" (בראׁ ג ט) מעידה על אבדן הזהות של האדם. ה' ידע היטב היכן היה אדם אך בשאלו אותו "אַיכה" הוא התכוון לומר: מה נהיה ממך אדם? לאן פנה לבבך?[173] האם לא הזנחת את חובותיך? מה התרחקת ממני! נכמרו רחמי עליך – אֵיכה! (איכה א א).

בקראו "אַיכה" ה' מאשר כי אדם הוא "בדד" ובדידותו תביא אותו לגלות[174]. אלה שרואים אותו, מופתעים – אֵיכה! – ממה שנהיה ממנו ולמה הוא נעשה – והכל משום שברח מה' ו"ההתחבא" מפניו. אחרי שהושמעה באזניו שאלתו הנוקבת של ה', "אַיכה", נגרר אדם בעל־כורחו למצב שבו הוא צריך להטות אוזן לקינת "אֵיכה", לזעקה שמשמיעים ה' והאדם כאחד[175].

המלים "אַיכה" ו"אֵיכה" הן בעלות אותו הכתיב ורק הניקוד מבדיל ביניהן. "אַיכה" של ספר בראשית מרמז על "אֵיכה" של מגילת איכה. אלמלא כן, "אַיכה" יכול היה להיכתב בספר בראשית כ"אַיֵּךָ", ללא האות ה"א בסוף המלה. (מבחינה דקדוקית, אין צורך באות ה"א והיא נוספת רק כדי לתת יתר משמעות למלה[176].) אם כתוב בתורה "אַיֵּכָה" במקום "אַיֵּךָ" הרי זה משום ש"אַיֵּכָה", קריאת ההפתעה, התוכחה, והאזהרה משמשת כהקדמה לזעקת הקינה, ל"אֵיכָה", המסתיימת באות ה"א. ובהקשר לכך הזוהר כותב: "'ויקרא ה' אלהים אל האדם ויאמר לו: אַיכה' (בראׁ ג ט). הכא רמיז ליה, דעתיד לחרבא בי מקדשא ולמבכי בה איכה הה"ד (איכה א א) 'איכה ישבה בדד'"[177].

הגלות – מימד ייחודי בתולדות ישראל; ירושלים – הזיכרון של ישראל

הגלות היא מימד ייחודי בתולדות עם ישראל. "אומות העולם אין גולים אלא אע"פ שגולים אין גלותם גלות... אבל ישראל (בני ישראל, אשר בגלות אינם מתבוללים בגויים) גלותם גלות. לכך נאמר (איכה א ג) 'גלתה יהודה'" (איכ"ר א כט).

אחד מגדולי התורה בחסידות ובהלכה, ר' אברהם מסוכצ'וב, כתב בספר שו"ת שחיבר: למרות העובדה שכיום ישראל בגלות, מקומם של בני ישראל אינו אלא בארץ־ישראל. כאשר אנו בכל ארץ אחרת פרט לארץ ישראל, אנו נחשבים לגולים. לפיכך, מסיק להלכה בעל שו"ת אבני נזר, מצווה עלינו לשבת בארץ־ישראל. ואפילו אם לפי שעה איננו יושבים בה, בדין הוא שניחשב כאילו כולנו חיים בארץ ישראל, כי שם מקומנו[178].

"אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני: תדבק לשוני לחכי אם־לא אזכרכי אם לא

אעלה את־ירושלים על ראש שמחתי"[179]. לגבי היהודי, לחשוב על ירושלים פירוש הרבר לחשוב על ה', כדברי ירמיה: "זכרו מרחוק את־ה' וירושלים תעלה על־לבבכם". בזכרם את ה', ישראל מפצירים בו באותו המזמור המעלה את זכר ירושלים שגם הוא יחקוק אותה בזיכרונו[180].

מאז חורבן הבית, נעשתה ירושלים לזיכרון פעיל ויוצר בחיי האומה. ירושלים מכוונת את חיי היחיד והציבור בישראל[181].

שלוש פעמים ביום מתפללים על ירושלים ועל "ההיכל שכל הפנים מכַוונות אותו". ביחס לברכת המזון נאמר: "כל שאינו אומר ברית ותורה בברכת הארץ ומלכות בית דוד בבונה ירושלים, לא יצא ידי חובתו... חותם בבונה ירושלים"[182]. ואת סדר פסח מסיימים במשאלה: "לשנה הבאה בירושלים".

החלק המרכזי של תפילת יום כיפור משחזר את עבודת הפולחן כפי שנעשתה לפנים ביום כיפור, כאשר בית המקדש עמד על מכונו.

במשך השנה מוקדשים לירושלים "שלושת השבועות" של התרכזות הנפש, "תשעת הימים", ימי האבל על החורבן, ושלושה (ארבעה) ימי צום[183]. אחד מהם, תשעה באב, עומד בסימן אֵבל מיוחד. ביום זה מעלים את זכר חורבן הבית הראשון והשני. אווירת תשעה באב בבתי הכנסת ובבית היהודי משחזרת בנאמנות את האווירה המתוארת במזמור קלו: "על נהרות בבל שם ישבנו וגם בכינו בזכרנו את ציון". בשעת התפילה בתום תשעה באב חוזרים על תפילה נוגעת ללב זו, שמקורה בירושלמי: "נחם ה' אלהינו את אבלי ציון ואת אבלי ירושלים ואת העיר האבלה והחרבה והבזויה והשוממה: האבלה מבלי בניה והחרבה ממעונותיה, והבזויה מכבודה, והשוממה מאין יושב. והיא יושבת וראשה חפוי כאשה עקרה שלא ילדה. ויבלעוה לגיונות ויירשוה עובדי פסילים ויטילו את עמך ישראל לחרב ויהרגו בזדון חסידי עליון. על כן ציון במר תבכה וירושלים תתן קולה. לבי לבי על חלליהם, מעי מעי על חלליהם, כי אתה ה' באש הצתה ובאש אתה עתיד לבנותה, כאמור (זכ' ב ט): 'אני אהיה־לה נאם־ה' חומת אש סביב ולכבוד אהיה בתוכה': ברוך אתה ה' מנחם ציון ובונה ירושלים"[184].

היהודי לעולם אינו חדל לבכות בזכרו את ציון[185]. כאשר ברצונו להביע תנחומים לרעהו השרוי באבל, הוא מכליל את האבל האישי בהקשר של אבל האומה, אבלם של אלה המבכים את ציון וירושלים.

גם שמחתו של היהודי מהולה בצער על ירושלים; שמחתו אינה שלמה כי בניינה מחרש של ירושלים טרם הושלם. "בראש שמחתו", בשעת טכס הכלולות, היהודי מעיד ששמחתו אינה שלמה; הוא שובר כוס לזכר בית המקדש החרב בירושלים ומתפלל לכינונו מחרש[186]. אורח החיים היהודי עומר בסימן "זכר לחורבן". כדי להראות שבית ישראל אינו גמור, אינו שלם, כל עוד הבית בירושלים עומר בחורבנו, משאירים בבית שטח של "אמה על אמה" בלתי מסויד[187].

מאז חורבן הבית, היהודי מרגיש שהוא עצמו אינו שלם. הוא שואף לשלֵמות – ושלֵמות זו ירושלים; הוא שואף לשפע – ושפע זה בית המקדש.

בחירת דוד נעשתה לשם בחירת ירושלים

ה' בחר בדוד ובירושלים בעת ובעונה אחת. בבחרו בדוד – משורר כבוד ה' – ובצאצאיו, בחר ה' באופן סופי ומוחלט במי שעתיד היה להיות למלך על ישראל; בבחרו בירושלים, בחר ה' באופן סופי ומוחלט במושב המלכות: מקום השכינה, בירת המלכות האלקית מחד, ועיר הבירה הארצית של ממלכת ישראל, של מלכות בית דוד מאידך. עד לבחירתו של דוד לא היתה יכולה להיעשות הבחירה הסופית של ירושלים[188].

כותב המלבי"ם בפירושו על תהילים, בהערכתו את סדר הפסוקים: "בעבור דוד עבדך אל־תשב פני משיחך: נשבע־ה' לדוד אמת לא־ישוב ממנה מפרי בטנך אשית לכסא־לך; כי בחר ה' בציון אוה למושב לו" (תהל' קלב י, יא, יג): "בחירת זרע דוד היתה על שם בחירת ציון"[189]. בית המקדש לא יכול היה להיבנות לפני כינון מלכות בית דוד, כי המשיח עתיד להיות חוטר מבית דוד[190].

הזהות בין ירושלים וישראל; ישראל נקראים ציון

ישנה זהות בין ירושלים וישראל.

בגלות היהודי שומר על זהותו הודות לירושלים. רמז לכך נמצא במגילת אסתר: "איש יהודי היה בשושן הבירה ושמו מרדכי... אשר הָגלה *מירושלים* עם־הגלה"[191].

"מיום שגלו (ישראל) מירושלם לא זקפו קומתם". כשהיהודי מרוחק מירושלים הוא כופף קומתו; כשהוא מתנחם בבניין ירושלים ובבניין בית המקדש הוא שב וזוקף קומתו כי הוא מתנחם בתקווה לתשועת ישראל[192].

יתר על כן, מאז תחילת תולדותיהם המשותפים, ישראל וירושלים אחוזים יחדיו. קרבתם הפורמלית מסתמנת בשמותיהם, שהם שמות נרדפים, ובזהות המהותית ביניהם, העומדת בעינה. זהות שורשית ומתמדת זו, הצפונה ב"לבבותיהם"[193], יוצרת זיקה עמוקה בין שני הלבבות[194], בין "לב ישראל" ו"לב ירושלים".

החפיפה המסתורית בין מהותו הבלתי־משתנה של ישראל ומהותה הבלתי־משתנה של ירושלים מתקיימת גם בין ישראל, "ירושלים" של האומות, לבין ירושלים, "ישראל" של הארצות[195]. כי ישראל וירושלים שניהם "בחירי" ה'. ישראל עובד את ה' בשמשו כלי לתמורות העיתים, בשוותו מגמה דינמית להיסטוריה; ירושלים עובדת את ה' בשמשה כמקום משכן לו, כנקודה קבועה, כמרכז ברחבי העולם[196].

"ישראל נקראים ציון".

ירושלים מגלמת את הארץ ואת עם ישראל כאחד. "'ותאמר ציון' (ישע' מט יד) – אמרה כנסת ישראל לפני הקדוש ברוך הוא" (ברכ' לב ע"ב). ציון היא אם־כן ישראל. ציון, אשר לבה הוא בית המקדש, מזוהה עם ישראל, אשר לבו בבית המקדש בירושלים[197].

זמן רב לפני שנבנה בית המקדש הוא היה האידיאל הגדול שיעקב אבינו קיווה לראות בהגשמתו[198]: חזונו היה שבית המקדש יאחד את לבבות בני ישראל ויקרבם לאביהם שבשמים[199]. בתקופה שבית המקדש עמד על מכונו, ירושלים שימשה כגורם מאחד לכל עם ישראל. העלייה לרגל לבית המקדש בשלושת הרגלים[200] חיזקה את אחדותם הלאומית והדתית[201]. גם אחרי חורבן בית המקדש, אתר הבית וחורבותיו הוסיפו לתרום את תרומתם לליכוד עם ישראל בתפוצות הגולה; הם היו מקור נאמן לתקווה ואמונה[202].

ואכן ירושלים חובקת את המימד הגיאוגרפי של ארץ ישראל ואת המימד ההיסטורי של עם ישראל.

הישות הטריטוריאלית של ארץ־ישראל מוצאת את ביטויה בשם "ירושלים". "תחת עובי כותל מערבי שם מצומצם ונכווץ כל המקומות המקודשים עד שאפשר להיות שקדושת כל ירושלים מצומצם שם"[203]. ישותה הדתית של ארץ ישראל גם היא מצויה שם.

שם ה' נקרא על שם ירושלים ועל שם ישראל. "אדני הקשיבה ועשה אל תאחר, למענך אלהי, כי *שמך* נקרא על *עירך* ועל *עַמך*"[204].

ציון היא "הר ה'"; ישראל הוא "עם ה'"; וארץ ישראל היא "ארץ ה'"[205].

בה', ציון היא ישראל, ובזכות התורה, ה"יוצאת מציון", כל עדת ישראל מצויה בירושלים[206]. הזהות ביניהן היא שלֵמה; היא אינה רק חיצונית אלא גם – ובעיקר – פנימית, כי ה' בכבודו ובעצמו אמר לציון "עַמי אתה"[207].

על בסיס אחדות זו בנויה כל מסכת התפילה היהודית. היא מדגישה את המזיגה ההדדית של שלוש מציאויות אלו: עם ישראל, ארץ ישראל וירושלים.

האחדות הפנימית של שלוש מציאויות אלו ש"קדמו למעשה בראשית" היתה גלויה כבר בשעת בריתן[208], נתקיימה לאורך כל ההיסטוריה שלהן[209] והעמיקה בזמן גאולתן[210]. הן אחוזות זו בזו מכוח שותפות גורל ותקווה משותפת[211].

אחדותן הפנימית של שלוש הישויות האמורות פירושה כי כל אחת מהן מכילה את מהותן של שתי האחרות. כך ירושלים מגלמת את המהות של עם ישראל[212], יעקב־ישראל מגלם את המהות של ארץ ישראל, וארץ ישראל מקופלת בירושלים[213].

במרוצת ההיסטוריה, צוררי ישראל מאו אדריאנוס וקונסטאנטינוס, דרך הצלבנים והכובשים המוסלמים ועד היום הזה, חתרו בעקשנות להפריד בין ירושלים, ובכלל זה ארץ ישראל כולה, לבין ישראל. בטיעונים תיאולוגיים ואידיאולוגיים ובכוח הזרוע הם ניסו להקנות לישראל, ארץ ישראל (שנקראה בפיהם פלסטינה) וירושלים משמעות כפויה וזרה, ברוח תפישותיהם. אף על פי כן, מעולם לא עלה בידם לחדור לגרעין האחדות הפנימית של ישויות יהודיות אלו. גרעין זה נשאר בלתי חדיר ובר־קיימא[214].

עם ישראל – בארצו ועל אחת כמה וכמה בתפוצות הגולה – ממשיך לערוג לירושלים ולבית המקדש:

> נכספה וגם־כלתה נפשי לחצרות ה' לבי ובשרי ירננו אל אל־חי:
> גם־צפור מצאה בית ודרור קן לה אשר־שתה אפרחיה את מזבחותיך
> ה' צבאות מלכי ואלהי: אשרי יושבי ביתך עוד יהללוך סלה[215].

כיסופים עמוקים אלה הם אשר יביאו לכינונה של ירושלים, "כי־רצו עבדיך את־אבניה ואת־עפרה יחננו". ור' יהודה הלוי מבטיח: ירושלים תיבנה כשישתוקק עם ישראל אליה בשיא התשוקה... עד כי יבואו ויחוננו את אבניה ועפרה[216].

עלייה: תולדות ישראל אינן אלא תולדות העלייה לארץ ישראל ובפרט לירושלים

"עלה", הפועל המציין את הליכתם של היחיד והציבור בישראל אל ארץ ישראל, ובמיוחד לירושלים, הוא גם המלה החותמת את כתבי הקודש: "מי בכם מכל עמו ה' אלהיו עמו ויעל"[217].

התורה כולה עומדת בסימן של עלייה, וירידה לצורך עלייה. התורה מספרת את קורות עלייתם של האבות העבריים ועם ישראל, ואיתם ה', אל ארץ ישראל ובפרט לירושלים; התורה מתעדת את ירידת האבות העבריים (פרט ליצחק) ועם ישראל, ואיתם ה', אל הגלות; התורה מבשרת על העלייה מחדש של האבות העבריים (פרט ליצחק) ועם ישראל, ואיתם ה', אל ארץ ישראל ובמיוחד לירושלים. תולדות עם ישראל, המשקפות (בעקביות מפתיעה, עם כל ההבדלים בנסיבות ובמצב) את תולדותיהם של האבות[218] ועם ישראל בימי המקרא, מתמצות בסיפור העלייה לארץ ישראל ולירושלים בפרט, הירידה לגלות, והעלייה מחדש לארץ ישראל ולירושלים.

התורה פותחת במלים "בראשית ברא אלהים את השמים ואת הארץ". ורש"י פותח את פירושו לתורה במלים אלה:

> אמר רבי יצחק: לא היה צריך אלא מ"החודש הזה לכם [ראש חדשים]" (שמ' יב), שהיא מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל (המצווה לחוג את חג הפסח). ומה טעם פתח בבראשית? משום (תהל' קיא ו): "כח מעשיו הגיד לעמו לתת להם נחלת גויים". שאם יאמרו אומות העולם לישראל: "ליסטים אתם שכבשתם ארצות שבעה גויים" (שבעת עמי כנען), הם אומרים להם: "כל הארץ של הקב"ה היא; הוא בראה ונתנה לאשר ישר בעיניו[219]. שברצונו ה' נתנה להם וברצונו נטלה מהם ונתנה לנו".

לאור הדברים הללו, לא ייפלא אפוא שהתנ"ך מסתיים בפסוק זה: "כה אמר כורש מלך פרס כל ממלכות הארץ נתן לי ה' אלהי השמים והוא פקד עלי לבנות־לו בית בירושלים אשר ביהודה מי־בכם מכל־עמו ה' אלהיו עמו ויעל"[220].

אליבא דעם ישראל בכל הזמנים, כל כניסה לארץ ישראל היא עלייה וכל יציאה ממנה היא ירידה, הליכה לגלות[221]. העלייה לארץ ישראל, ובמיוחד לירושלים,

מלווה בעלייה רוחנית, כי ארץ ישראל, ובמיוחד ירושלים, מתנשאת למעלה מכל מקום בעולם: היא "גבוהה מכל הארצות"[222].

"שלוש פעמים בשנה יֵראה כל זכורך את פני האדן ה' אלהי ישראל". היהודים העולים לירושלים בשלושת הרגלים מקיימים את מצוות עלייה לרגל. ישראל "עולין לרגל"[223]. בני ישראל העולים לירושלים כדי להביא את "ראשית־כל פרי האדמה"[224] עושים מצווה: "מעלין את הביכודים" לירושלים[225]. גם כיום היהודי השם פעמיו לארץ ישראל, הבא אל ארץ ישראל להשתקע בה, נקרא "עולה"[226]. בהלכה, בעיקר בדיני נישואין ומשפחה, המונח "מעלין" ממלא תפקיד חשוב. (זכותם של הבעל או האשה לדרוש את הסכמתו של בן הזוג להשתקע בארץ ישראל ובמיוחד בירושלים[227].)

העלייה לארץ ישראל היא אפוא עלייה דתית. למעשה, בעלותו לארץ ישראל, ובמיוחד לירושלים, היהודי מקיים את מצוות יישוב ארץ ישראל, דהיינו חיזוקה וכינונה של ארץ ישראל. לכן התורה משתמשת בפועל "עלה" כאשר היא מתייחסת לדרך המוליכה את ישראל לארץ ישראל[228]. העלייה לירושלים, השוכנת על הר ציון, לעיר שממנה יוצאת תורה וממנה יוצא דבר ה', היא קודם כל עלייה במובן הפיסי, אך לא פחות מכך זוהי עלייה דתית, רוחנית ומוסרית[229]. אפילו כדי לראות את הארץ המובטחת מרחוק, "מנגד", כפי שעשה משה, אפילו כדי להיות מסוגלים להתבונן בה בלבד, צריך "לעלות"[230].

וכך "עלייה" משמעה עלייתו הדתית, הרוחנית והמוסרית של מי שעולה לישראל. היהודים "עולים" לארץ ישראל ובמיוחד לירושלים. הם "עולים" כאשר הם מעידים על אלקיהם באמצעות שמירת המצוות[231]. לפי ההלכה, בשעת התפילה בבית הכנסת מקיימים "עלייה לתורה": מי שמקבל "עלייה", "עולה" לקרוא את ברכות התורה מעל לספר התורה. במחשבת הקבלה יש עלייה לשמים של נשמת הצדיק החי בעולם הזה ויש עלייה בשמים של נשמת המנוח העולה במדרגות העולם הבא.

כל העליות מקורן בעלייה לארץ ישראל ובמיוחד בעלייה לירושלים, שער השמים, שממנה הנפש היהודית מרחפת ביתר קלות מאשר מכל מקום אחר אל העולמות העליונים.

ביורשלים עיר השלום עובדים את ה' בשמחה

> גדול ה' ומהֻלל מאד בעיר אלהינו הר־קדשו: יפה נוף משוש כל־הארץ
> הר־ציון ירכתי צפון קרית מלך רב; אלהים בארמנותיה נודע למשגב[232].

"אין שכינה שורה אלא מתוך דבר שמחה של מצווה"[233] ואין לעבוד את ה' אלא בשמחה[234]. בית המקדש הוא מקור השמחה, שמחה קדושה ומקדשת[235]. בבית המקדש השכינה שורה במלואה כאשר האדם עובד את ה' בשלמות. שם ה' שותף לשמחתו של האדם והאדם שותף לשמחתו של ה'. שם שמחת האדם היא טהורה: זו

השמחה של האדם השלם המקריב שלמים לכבוד אלקיו. שם שמחת האדם היא הביטוי להוויתו השלֵמה המוצאת את הגשמתה בקרבתו של ה'. את השמחה הזאת שואבים מרוח הקודש[236]. לכן זוהי שמחה זכה, "גילה", העומדת בסימן של "רעדה", של יראת ה'[237], יראת הכבוד כלפי המלך שבשמים. הירא שהאדם חש בבית המקדש מקרבת אותו לבורא[238]. לכן מי שעולה לירושלים לעבוד את ה' אינו יכול להיות שרוי בעצב כי הוא חש בחובו את השמחה השופעת מציון[239]. מאידך, השרוי באבל פטור מלהביא מנחה לה' כי "לבו בל עִמו"; הוא אינו שלם, הוא אינו מלא שמחה[240]. אדם זה מקבל על עצמו את הדין ושומר לעצמו את הזכות לעבוד את ה' בירושלים בהזדמנות אחרת, בשמחה[241].

בירושלים עיר השלֵמות האדם צריך להיות שלם לפני אלקיו

ירושלים היא "עיר שָׁלֵם", העיר השלֵמה, עיר השלֵמות[242].

לכן בירושלים האדם צריך להיות "שלם" לפני ה' אלקיו.

בתפילתו של שלמה המלך לרגל חנוכת בית המקדש חוזר ומופיע המונח "שלם": "והיה לבבכם שלם עם ה' אלהינו ללכת בחקיו ולשמור מצוותיו כיום הזה"[243].

האדם מהווה שלם; בירושלים הוא שלם מבחינה שכלית ומוסרית. התבונה מכתיבה לו את יראת ה' (מוריה – "הר שממנו יוצא מורא", מורא שמים[244]); לבו מצווה עליו את אהבת ה' (הוא עושה את רצון אהובו: הוא מקיים את מצוותיו באהבה)[245].

בירו־שלם, מלכי־צדק החשיב רק את ה"שלֵמות" החיצונית של המקום ואת ההתנהגות שהמקום תובע מתושביה. ואילו אברהם ראה בירושלים מה ש"ה' יִראה", מה שה' כבר ראה במקום זה מבחינת מהותו עוד בטרם נברא. אברהם, יצחק ויעקב וצאצאיהם "יִראו" בפנימותם את מה שה' ראה בו מלכתחילה: הם יִראו שם את ה' כפי שברצונו להיגלות בפני ישראל. ה' "יִראה" במקום זה, על "ההר הזה", אשר שם ייראה ישראל. "ה' יִראֶה" יביא לידי "ה' יֵרָאֶה"[246].

היהודי עולה לבית המקדש הן כדי "לראות" את ה' והן כדי "לְהֵראות" בפניו. הוא עולה לדגל לבית ה' כדי להיות ראוי "להֵראות" על ידי ה'; הוא בא לשם כדי שה' יעריך אותו, שהרי "לא יֵראה את פני ה' ריקם". הוא מביא עמו את שלמות הכרתו ונדיבות לבו ומעשיו ואותם הוא מקריש ל"ה' אלהי ישראל"[247].

מלכי־צדק הביט במקום הקדוש באופן שטחי; בראייתו המוגבלת הוא קלט את המיידי, את הגלוי, הגם שהגלוי משקף את הנסתר. האינטואיציה של אברהם קלטה את סגולתו המהותית של המקום הקדוש. היא חדרה אל פנימיותו הנסתרת, על כל היבטיה: הפיסי והמטפיסי, הפֶּרה־קוסמי[248], ההיסטורי והמֶּטה־היסטורי, המיידי והאסכטולוגי[249].

ירושלים – ישועה וצדק

"אחרי כן יקרא לך עיר הצדק קריה נאמנה: ציון במשפט תפדה ושביה בצדקה"[250].

כיבוד הצדק היה התנאי העיקרי לבחירת ירושלים כעיד הבידה לעתיד של ארץ ישראל, של הארץ אשר ה' הבטיח לאברהם. ואכן, ביחס לאב העבדי הראשון, אמר ה': "כי ידעתיו למען אשר יצוה את־בניו ואת־ביתו אחריו ושמרו דרך ה' לעשות צדקה ומשפט"[251]. "צדק צדק תרדף למען תחיה וירשת את־הארץ אשר־ה' אלהיך נתן לך"[252].

בית המקדש לעתיד לבוא ייבנה כאשר "צדיק וצדק יתחברו", כותב השל"ה[253].

ירושלים – ישועה ואמת

הגאון מוילנא מלמד: "תכלית הגאולה: גאולת האמת... וזאת כוונת הנביא [באמרו]: 'גאֵל ירושלים' (ישע' נב ט), [ירושלים הנקראת] 'עיר האמת' (זכר' ח ג)". והגר"א מוסיף ואומר: "תכלית גאולת האמת היא קידוש השם", כדברי ישעיה (נב י): "חשף ה' את זרוע קדשו לעיני כל הגויים וראו כל אפסי ארץ את ישועת אלהינו"[254].

כל עוד הגאולה מתמהמהת, האמת נשארת בחביונה[255]. כאשר תבוא הגאולה, "אמת מארץ תצמח". צמיחה זו של האמת, היא הסימן המבשר את הגאולה, כותב המהר"ל[256]

ישועה והשיבה לציון

תכלית הישועה היא לראות בשיבת בני־ציון אל ציון. התכלית העליונה של הישועה מוצאת את ביטויה בתקווה שבשובם לציון יזכו בני ציון אלה לראות את ה', אלקי האמת, גואלם[257], לראות את מלכם מגיע לירושלים, לראות את השכינה שורה בירושלים.

היהודים מתפללים בכל יום: "ולירושלים עירך ברחמים תשוב" ומביעים את התקווה: "ותחזינה עינינו בשובך לציון ברחמים". הם מצפים בכליון עיניים לשיבת ציון. "זמרו לה' ישב ציון", נאמר בתהילים. ושואל המדרש: "זמרו לה' – אימתי?", ומשיב: "כשיבא להחזיר שכינתו לציון"[258]. או־אז "יאמר הקב"ה לישראל: הואיל ואורי הוא אורכם ואורכם הוא אורי, אני ואתם נלך ונאיר בציון, שנאמר (ישע' ס א): 'קומי אורי כי בא אורך וכבוד ה' עליך זרח'"[259].

אחדות ירושלים, ישראל וה'

האחדות בין ה', ישראל וירושלים היא שלֵמה ומוחלטת. "נקראו ישראל ציון" ו"ירושלים נקראת על שמו של הקב"ה"[260].

כתוב בזוהר: "ירושלים דלתתא הוא יקרון ישראל. מנא לו דכתיב '[ומי כעמך] גוי אחר בארץ' (שמ"ב ז כג). וראי, בארץ גוי אחר; עמה (ישראל) אקרון אחר"[261].

"הנחלה אשר ה' אלהיך נתן לך" – "נחלה זו ירושלים", מרגישים ספרי ורש"י[262]. מרוע? מסביר הרב חרל"פ: "בחינת נחלה זאת של כל ארץ ישראל נמשכת ממקור הקדש שבירושלים, כי שם הוא מקום גילויה. וכל זמן שלא הגיעו ישראל לירושלים, לא נתגלתה המדרגה הנפלאה הזאת, 'נחלה זו ירושלים'"[263].

לעומת זאת, האחריות ההדרית המקיפה את כל בני ישראל (ביחד ולחוד) חלה עליהם מיום שעברו את הירדן[264]. כפי שמציין ר' אברהם מסוכצ'וב בצטטו את המהר"ל, ארץ ישראל, השמורה לישראל בלבד, עושה את כל ישראל "כאיש אחד". זו הסיבה לכך שמשנכנסו בני ישראל לארץ ישראל, הם נעשו ערבים זה לזה[265]. ולכן כל היהודים יש להם חלק בנחלה המשותפת, בנחלת ארץ ישראל[266].

"ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו". ירושלים בנויה כעיר בעלת אחרות הרמונית. "עיר שחוברה – עיר שמחברת את ישראל זה לזה". ירושלים היא עיר המאחדת את ישראל[267].

יחדיו פירושו ייחודיות ואחדות[268]. ה"יחדיו" של ישראל, העם היחיד במינו המאוחד מסביב לירושלים, מתלכד עם ה"יחדיו" של ירושלים, העיר היחידה במינה המאוחדת מסביב לישראל.

"בירושלים דלתתא יקרון ישראל 'אחר'", אומר הזוהר[269]. ואכן ירושלים (במיוחד, ובית המקדש, בעת העלייה לרגל, בפרט) מאחדת את ישראל[270]:

- "ירושלים הבנויה": ירושלים הבנויה מחדש ומאוחדת מחדש נקראת, לרעת רש"י, לנחם ולהושיע את ישראל וכך תורמת לחיבור שלם של ירושלים של מעלה עם ירושלים של מטה[271].
- "כעיר שחוברה לה יחדיו": ירושלים "מהווה חטיבה בפני עצמה ונושאת את מרכזה בתוך עצמה"[272].
- "ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו": "עיר שהיא עושה כל ישראל חברים". ירושלים היא עיר המאחדת את כל היהודים לקשר אמיץ של חברות[273].

וכך ירושלים מסמלת את אחדות ישראל[274]. "בירושלים איקרון ישראל אחר: גוי אחר"[275].

ירושלים בכללותה שייכת לכלל ישראל. לכן "ירושלים לא נתחלקה לשבטים" אלא "כל ישראל שותפים בה". כאשר קנה דור את גורן ארניה – לימים מקום בית המקדש – הוא התרים לצורך זה את כל השבטים, אף כי שטח זה היה ממוקם בנחלת שבט בנימין. ואמנם, שנים־עשר השערים שעל הר הבית הם כמספר שנים־עשר שבטי ישראל[276].

כקניין לאומי, כנחלת כלל ישראל, "אין לוקחין בה (בירושלים) שכר מטות ומצעות" שהעמידו תושביה לרשות עולי הרגל שנקהלו לעיר הבירה בזמן הרגלים. "אין משכירים בתים בירושלים", קובעת ההלכה, "לפי שאינה שלהן" ו"ירושלים אין הבית נחלט בה" – דיני הקניין אינם חלים על ירושלים. מבחינה משפטית

הבתים בירושלים לא היו שייכים לבעליהם: אורחי ירושלים נאלצו אפוא להעמיד את דירותיהם לרשות האורחים חינם אין כסף ואכן הם עשו זאת ברוחב לב. לעתים קרובות הם הכניסו את אורחיהם הביתה בעוד הם עצמם לנו בחוץ[277].

התנאי המוקדם לגאולת ישראל, המסומלת על־ידי ירושלים, הוא אחדות ישראל[278].

התנאי המוקדם לתשועת ישראל, המסומלת על־ידי בניין ירושלים, הוא "אהבת ישראל", ומתוך כך אהבת ירושלים[279].

האות האמצעית של השורש "גאל" היא אל"ף, סמל האחדות, מעיר המהר"ל[280]. אות זו מקשרת את שתי האותיות גימ"ל ולמ"ד. בדומה לכך, כאשר קהילת ישראל תיעשה לאגודה אחת, בזכות כוח האחדות ("כח המקבץ והמאחד", בלשונו של המהר"ל), היא תהיה ראויה לגאולה ותשמש כמרכבתה של מלכות שמים, כמו שכתוב, "ויהי בישרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל"[281].

אחדות ישראל אינה רק תנאי מוקדם למלכות ה' בעולם הזה; הודות לאחדות זו, כסא ה' מכונן בעליונים בעוד בני ישראל מהווים אחדות בתחתונים: "כסא ה' מבוסס למעלה בזמן שישראל עשויין אגודה אחת". "'בונה בשמים מעלותָו ואגדתו על־ארץ יסדה' (עמוס ט ו) – אימתי [בונה ה' מעלותיו בשמים]?" שואל המדרש, ומשיב: "בזמן שאגודתו על־ארץ יסדה"[282].

ואומר רש"י: "בהתאספם יחד באגודה אחת ושלום ביניהם, הוא (הקב"ה) מלכם ולא כשיש מחלוקת ביניהם"[283].

וכך הכרחי שישראל יחוו את אחדות ישראל כאחדות בה'. רק אז תביא אחדות ישראל לגאולת המשיח[284].

"גדול ה' ומהלל מאד בעיר אלהינו"[285]. "אימתי אקרי קב"ה גדול?" שואל הזוהר ומשיב: "בזמנא דכנסת ישראל אשתכחת עמיה, הה"ר הוא גדול בעיד אלהינו, עם עיר אלהינו"[286].

כדי שאהבת ה' לישראל תגלה את כוחות הישועה שלה, אל לה לאהבת ישראל זה לזה להיחלש ולהתערער.

הבית השני חרב בגלל שנאת חינם, שנאתם של היהודים זה לזה. חטא זה הוא החמור בחטאים, "ששקולה שנאת חנם כנגד שלש עבירות: ע"א וגילוי עריות ושפיכות דמים" (עליהן נאמר: ייהרג ואל יעבור)[287].

על־כן הגלות שבאה בעקבות חורבן בית שני, גלות אדום (גלות דומי), היא הארוכה בגלויות. חטא שנאת אחים טרם נתכפר עליו כליל. על שלושת החטאים החמורים ביותר שגרמו לחורבן בית המקדש הראשון, כולל החטא שחטאו בהמריית פי ה', כיפרו בני ישראל בשבעים שנות גלות בבל. החטא שחטאו כנגד האדם, והוא שנאת חינם, חמור בעיני ה' יותר מהחטא שחטאו כנגדו!

יתר על כן, גלות אדום, הגלות הנרחבת ביותר מבחינה גיאוגרפית, היא גם הממושכת ביותר, וואת על מנת לאפשר לישראל להשלים את שליחותו. שליחותו של ישראל בגלות היא למסור את דבר ה' לאומות העולם, להוריע להן את רצונו האוהב שהן יעשו את הטוב והישר וישכינו שלום ביניהן[288].

"ואם נחרבנו, ונחרב העולם עמנו, על ידי שנאת חִנם, נשוב לְהִבנות, והעולם עמנו יִבּנה, על ידי אהבת חנם, היורדת מראש צורים, 'וחנתי את אשר אחן ורחמתי את אשר ארחם'", כותב הרב קוק[289].

שליחותה האוניברסלית, המשיחית של ירושלים, "כסא ה'"

בימות המשיח "עתידה ירושלים להיעשות מטרופולין לכל המדינות"[290]. באחרית הימים ירושלים תיעשה לבירה הרוחנית של כל העמים: "והלכו עמים רבים (מבלי לאבד את זהותם) ואמרו לכו ונעלה אל־הר ה' אל־בית אלהי יעקב..."[291].

בבית ה', בבית המקדש בירושלים, היהודים ישאו תפילה וכאבותיהם לפניהם יביאו מנחה לטובת כל העמים האחרים (המיוצגים על ידי "שבעים אומות"). על־כן לירושלים, בדומה לה', לתורה ולישראל, יש שבעים שמות[292].

"אילו היו אומות־העולם יודעים מה היה המקדש יפה להם, קסטריות היו מקיפים אותו כדי לשומרו"[293]! בירושלים, בירת ארץ ישראל ומקומו של "בית אלהי יעקב", ייפגשו וייוועצו ביניהן ממשלות שאר המדינות. הן "ילכו לאורה" ואז "ירושלים תרחיב אהלה"; היא תרחיב את השפעתה הרוחנית על כל הארצות כי אלו "יסובבו אותה". לבסוף ירושלים תתפשט אל המקומות העליונים ביותר בעולם של מעלה; השפעתה תגיע עד לכסא הכבוד[294].

"כמגדל דוד צוארך בנוי לתלפיות"[295]. ירושלים נקראת "צוואר" כי היא מחברת את העולם של מטה לעולם של מעלה[296].

"בעת ההיא יקראו לירושלים כסא ה' ונקוו אליה כל־הגויים לשם ה' לירושלים"[297]. כסא ה' של מטה, העומד במקום שנבחר עלי אדמות בתשומת לב מירבית, יציין את כינון מלכות ה' בעולם ההיסטוריה; כסא ה' דלמטה יהא מכוון כלפי כסא ה' דלמעלה, המכונן בעולם העל־היסטורי[298].

ירושלים המאוחדת בעולם של מטה תהיה אחת עם ירושלים המאוחדת בעולם של מעלה: זו גם זו תתאחדנה בה'[299]. כאשר ירושלים תהא מאוחדת בשלום, העולם של מטה והעולם של מעלה, כל העולמות גם יחד[300], ירננו יחדיו את כבוד ה' האחד והיחיד.

וכך ירושלים תהיה לאור העולם, כמו שכתוב, "והלכו גויים לאורך"[301]. ומי יהיה אורה של ירושלים? הקב"ה! שנאמר, "והיה לך ה' לאור עולם"[302]. אור ה' הקורן על ירושלים הוא אורו של ישראל בארץ ישראל[303], כי הודות לירושלים ולבית המקדש נתן ה' את ארץ ישראל נחלה לעם ישראל. ואכן, ארץ ישראל כולה שואבת את כוחה מירושלים וירושלים שואבת את כוחה מבית המקדש[304].

בימות המשיח ארץ ישראל כולה, כל "ארץ הקודש", "אדמת הקודש"[305], תיחשב כ"ירושלים עיר הקדש"[306] והעיר ירושלים תיקרא "בית המקדש", בית הקדושה[307]. כתוצאה מכך, ארץ ישראל כולה תיעשה ל"כסא ה'".

עד כמה גדושים בהוראה ובתקווה הגיגיו של הראי"ה קוק, אשר נכתבו הרבה בטרם נעשתה ההכרזה הרשמית על הקמת מדינת ישראל. וכך הוא כותב ב"אורות הקודש":

> אין המדינה האושר היותר עליון של האדם. זה ניתן להאמר במדינה רגילה, שאינה עולה לערך יותר גדול מחברת אחריות גדולה, שנשארו המון האידיאות, שהם עטרת החיים של האנושיות, מדחפים ממעל לה, ואינם נוגעים בה.
>
> מה שאין כן מדינה שהיא ביסודה אידיאלית, שחקוק בהויתה התוכן האידיאלי היותר עליון, שהוא באמת האושר היותר גדול של היחיד. מדינה זו היא באמת היותר עליונה בסולם האושר. ומדינה זו היא מדינתנו, מדינת ישראל, *יסוד כסא ד' בעולם*, שכל חפצה הוא שיהיה ד' אחד ושמו אחד, שזהו באמת האושר היותר עליון.
>
> אמת שאושר נשגב זה צריך הוא לביאור־ארוך, כדי להעלות אורו בימי חושך, אבל לא מפני זה יחדל מלהיות האושר היותר גדול[308].

דבריו אלה של הרב קוק, המצטיינים בחזון וכיסופים לעתיד לבוא תואמים את דברי הזוהר. גם שם המשאלה מצטרפת לקביעה והתפילה מתגבשת לכלל ודאות:

> "בעת ההיא יקראו לירושלים כסא ה' [ונקוו אליה כל הגויים לשם ה']" (ירמ' ג יז). וכדין כתוב "[והיה ה' למלך על כל הארץ] ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד" (זכ' יד ט). ברוך ה' לעולם. אמן ואמן. ימלוך ה' לעולם. אמן ואמן[309].

ציון וירושלים

אם כי ציון וירושלים הן שמות נרדפים[310], בכל זאת הן מהוות שתי קטיגוריות נבדלות המשלימות זו את זו.

בדרך כלל שני שמות אלה מציינים את אזור ההרים אשר שם שוכנת בירת ארץ ישראל כולה וממלכת יהודה. ציון היא ההר, האזור הכפרי, וירושלים היא העיר, עיר דוד. "ציון זה ההר"[311]. "ציון זה שדה"[312]. "באר בשדה זו ציון"[313]. "ירושלים היא העיר"[314].

אולם המשמעות המוסרית, הרוחנית והדתית של שני מונחים אלה, ציון וירושלים, עולה בחשיבותה על הוראתם הפיסית, הגיאוגרפית. בתחום הרוח יש הקבלה הדדית, הרמוניה והשלמה הדדית בין ציון וירושלים. "ציון איהו רחמים"[315]; "ציון וירושלים דא דינא ודא רחמי"[316]. "בגיני ציון ירושלים אתברכא"[317]. והנה, "לא אתברכא ירושלים אלא מציון וציון מעילא וכלא חד בחד אתקשר"[318]. הגאון מוילנא מעיר ביחס למערכת היחסים בין ציון לירושלים: "ציון פנים דגדלות"; אך

היא מאוחדת באחדות מוחלטת עם ירושלים. ר' יצחק אייזיק מסובאלק מבאר דבדים אלה של הגר"א ומוצא בציון "גדולה של ידאה" בעוד בירושלים הוא רואה "מלכות": מלכות ה' ומלכות האדם, וביחוד מלכות בית דוד (המשרתת את מלכות ה'). ובכן, יראה ומלכות "נמתקין זה בזה"[319].

ציון כפי שמציגים אותה הגאון מוילנא ותלמידו, ר' יצחק אייזיק מסובאלק, מצטיירת בבירור. דומה שתיאור חוותה של ירושלים מקבל את השראתו מרעיון תלמודי. הפסוק מתהילים "אהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב" נדרש על ידי חז"ל כדלקמן: "מאי דכתיב 'אוהב ה' שערי ציון מכל משכנות יעקב'? אוהב ה' שערים המצויינים (מתנשאים ומתבלטים) בהלכה" (המשמשת להחלה הנכונה של מצוות התורה)[320]. גדולת ציון נעוצה אפוא בעובדה שהיא "מצויינת", מתבלטת, בתורה הנלמדת בה בלהט, וממנה יוצא אורה של תורה אל העולם כולו[321].

באשר לירושלים, תיאורה על ידי ר' יצחק אייזיק מסובאלק מקרב אותנו לתפישתו של הרב קוק בדבר תפארתה של ירושלים.

ברוח ר' שלמה אלקבץ מצפת, מחבר הפיוט "לכה דודי", הרב קוק מעלה על נס את תפארתה של עיר ה' הנודעת לתהילה, עיר התורה האלקית ומקום בית המקדש. אך בעוד הוא משבח את הוד קדושתה, הוא גם מריע לה כְּבירת המלכות האנושית, עיר דוד: הוא משבח את כבוד המלך דוד, מחבר מזמורי התהילים[322]. באשר להבדל בין ציון וירושלים ולזיקה ההדדית ביניהן, הרב קוק מגדיר זאת כך:

> ציון וירושלים נמצאות הן זו אצל זו. מאז מראשית תולדתנו התבלט שם "ציון" בהבטאה של מלכותנו, כחנו העולמי, שהוא הנהו גם כן ודאי קדוש מצד עצמו, והוא משמש את כל המטרות הקדושות של עמנו, שהוא הוה ויהיה לעד ממלכת כהנים וגוי קדוש של העולם כולו.
>
> אמנם 'ירושלים' מבטאת בהבלטתה את המטרה של קדושתנו מצד עצמה, בתור המגמה היותר גבוהה באידיאליותה של הויתנו הישראלית, בעד עצמנו ובעד האנושיות כולה; המקום של בית־המקדש, בית־התפלה העתיד של כל העמים, המקום שבו ישבו הסנהדריה הגדולה אשר ממנה יצאה ותצא תורה לכל ישראל, – זה מצַין השם 'ירושלים'[323].

האינטרפרטציות בדבר ציון וירושלים שמציעים לנו הזוהר[324] וגדולי המחשבה היהודית הן בוודאי שונות ומגוונות, אך תמיד משלימות הן זו את זו. ציון וירושלים מהוות צמד בל־ייניתק המסמל אב ואם, את האבות והאמהות, את הבינה והחכמה. וכך השל"ה הקדוש, ר' ישעיה הורוויץ, ראה בציון "נקודה פנימית המייחדת תפארת ומלכות"[325]. ואילו ד' שמואל שמעלקא הורוויץ גורס כי ציון מסמלת את הבחינה החיצונית של האדם בתפילה, את שפתיו הנעות, בעוד ירושלים מגלמת את הבחינה הפנימית של האדם המתפלל, את לבו[326]. והגאון

מוילנא מפליג אל שיאי המחשבה ברעיונותיו בדבר הסמליות של ציון וירושלים. הוא מוצא בהן גימטריא של האותיות המהוות את שמות ה'[327].

לבסוף, ר' יונה מגירונדי מצא כי צירוף המלים "משכני עליון" (שערכו הגימטרי תקפ"ו) הוא בגימטריא "ירושלם"[328]. ביטוי זה מקורו בפסוק ה במזמור מו בתהילים, ובו קורא דוד: "נהר פלגיו ישמחו עיר־אלהים קדש משכני עליון".

פרק ד

הזמן היהודי: זמן שבתי

השבת כקובעת ומתנה את הקדושה

את רעיון הקדושה התורה מציגה לראשונה בהקשר של השבת: תיאור מעשה בראשית מסתיים במלים אלו: "ויברך אלהים את־יום השביעי ויקדש אתו"[1]. קודם לכן נתן ה' את ברכתו לכל יצור נברא, לרבות אדם וחוה, למען יפרו וירבו[2]. את האדם ואשתו מברך ה' בפנותו אליהם בדברים במישרין, באופן אישי.

יצר הפרייה ורבייה אצל החי והאדם זוכה לברכת הבורא כי אין ברצונו שהיקום יישאר בשיממונו: "לא־תֹהו בראה לשֶבת יצרה"[3]. ואולם אידיאל הקדושה צומח בהקשר עם השבת: אדם וחוה נקראים לאמץ אותו מעצמם ולהיענות לו מרצונם החופשי.

מבלי לדכא את הייצר, הקדושה מרוממת את האדם למעלה ממנו: היא מעדנת אותו, מאצילה אותו ומציעה לו תכלית מוסרית. הקדושה מטביעה את חותמה על הזיווג בין האיש והאשה היהודיים והיא המשווה לו צביון מיוחד בפרט ביום השבת[4].

אין קדושה ללא טוב. בעשותו את השבת לעיקר הטוב, לטובתו של האדם, בה במידה עשה אותה ה' לעיקר הקדושה[5]. לגבי האדם, הקדושה צריכה להיות הגשמתה של כוונתו המוסרית לעשות את הטוב בכל מחשבותיו, דבריו ומעשיו, למען עצמו ולמען זולתו; לעשות את הטוב כפי שעלה במחשבתו וברצונו של הבורא[6].

הקב"ה וישראל יוצרים את השבת. השבת מקבלת את קדושתה מה' ומתקדשת על־ידי האדם

כמעשה יצירתו של ה', השבת "*קבועה* וקיימת"[7]; כבת טיפוחיו של ישראל, השבת *חיה* וקיימת. למעלה מזאת, היא נעשית ליצירתו של ישראל: "ושמרו בני־ישראל את־השבת *לעשות* את־השבת" (שמ' לא טז) – "כל המשמר את השבת כאִלו *עשה* השבת"[8].

השבת קדושה בזכות אופייה האלקי, שהוא למעלה מן הזמן[9]. ה' "מוסר" אותה ליהודי, מפקיד אותה בידיו, כדי ש"יקדש" אותה ויטפח את קדושתה בעולם

האנושי, המוסרי, המעוגן בזמן[10]. השבת נשלחה על ידי ה' ומקורה בנצח והיא מתקבלת בברכה על ידי היהודי, הקובע אותה בממד הזמן וממצה ממנה את מהותו העיקרית של הזמן. כך ישראל נעשה "שותף לקב"ה במעשה בראשית", שהזמן והנצח חוברים בו יחדיו: ה' הינו יוצר השבת ובעקבותיו ויחד עמו יוצר השבת הוא ישראל!

הקב"ה, השבת וישראל

שיתוף הפעולה בין שלושת השותפים, הקב"ה, השבת וישראל, מגיע לכדי זהות שלמה: "מהו שבת? שמא דקודשא בריך הוא"[11] – השבת היא שמו של הקב"ה – ו"כנסת ישראל אקרי (נקראת) שבת"[12]. השבת, "שמו של הקב"ה", מחזקת את האחדות הפנימית של ישראל (כשם שהיא מחזקת את האחדות הפנימית של כל אחד מישראל).

ישראל הוא אחד כי אחרותו־ייחודיותו נשענת על אחדותו־ייחודיותו של הקב"ה; ישראל משקפים את אחרותו־ייחודיותו של הקב"ה בעולם[13].

נר שבת, זכותה של האשה היהודיה

הדלקת נרות עם כניסת השבת היא בעיקר מחובתה של האשה היהודיה, האם היהודיה[14].

בקיימה את המצווה להדליק נר של שבת, מצוות הדלקת הנרות לכבוד שבת, האשה היהודיה מתקנת את מה שקלקלה חוה אשר בפתתה את אדם הראשון, "נרו של עולם", לעשות את החטא הראשון, "כִּבתה את נשמתו"[15] והמיטה עליו חשיכה; היא סכסכה בין ה' לבין בריאתו האנושית; היא גרמה לפידוד בין אדם לבין צאצאיו; היא עודדה מחלוקת בין הדורות, הסובלים עקב החטא הראשון של אדם הראשון; היא פגעה בתקינותה של ההתנהגות האנושית; היא יצרה את הערבוביה, את הבלבול בין הטוב לרע[16].

נרות השבת שהאשה היהודיה מדליקה בביתה, מטרתם לכונן את השלום שחוה, עקב קלקלתה, הֵפרה בבית המקורי של הזוג הראשון בעולם; האשה מדליקה את הנרות לשם "שלום ביתו", כדי להשכין שלום־בית[17], כי היא הנושאת באחריות לבית, בהיותה היא עצמה התגלמותו הממשית: "ביתו זו אשתו"[18]!

באמצעות האור, הגשמי והרוחני כאחד, שהיא מכניסה אל הבית עם כניסת השבת, האשה היהודיה מכוננת מחדש למשך השבת (ואפילו, כשרה אמנו, "מליל שבת עד ליל שבת"[19]) את השלום בין הגוף לנפש[20]; היא מכוננת "קדושה" בבית, והרי הקדושה היא משמעותה של השבת[21]. בהידות צלולה זו, המזמינה את התשוקות

הזכות, שאין בהן זכר ליצר הרע, מבטאת את הקדושה שמתממשת בשלמות נטולת סתירות. הודות להדלקת נרות שבת, השבת נעשית למלאכת התיקון של חטא "עץ הדעת טוב ורע"[22]: השבת נעשית אפוא לדבר־מה שהוא "טוב" לגמרי[23].

בהדליקה את נרות השבת, האשה היהודיה, "כוהנת הבית"[24], מזמינה את השלום ומקבילה את פניו. כי השבת היא שלום, "שבת שלום". קוראים לה שלום ומברכים אותה לשלום. השבת היא שלום כולל, שלום בעליונים ובתחתונים[25].

בליל שבת הבעל ואשתו משמשים ככוהנים בביתם. ואולם הפעולה הטכסית שעושה האשה עם כניסת השבת עולה בחשיבותה על התפקיד שנפל בחלקו של בעלה, כוהן הבית, בערב שבת. אם אין ידם משגת לקנות נרות שבת ויין לקידוש, הדין נותן עדיפות לנרות "משום שלום ביתו", כי "אין שלום בבית בלא נר"[26].

בהדליקה את נרות שבת בביתה בערב שבת, האשה היהודיה מביאה שמחה לבית. ואם שמחה בבית, שכינה בבית. באותה שעה השכינה אומרת: "זה שלי הוא, ישראל אשר בך אתפאר"! אך אם, חלילה, אין שמחה בבית, "שכינתא אזלת (יוצאת) ומלאכין עמה, וייתי (נכנס) יצר הרע עם חיליה (צבאותיו) ואתחברו עמהון (ומתחברים עם האיש ואשתו) ויאמר זה שלי הוא... ומיד שורה עליו ומטמאתו ויסתלק י"ה (שם ה') מן איש ואשה וישתאר אשא עם אשא (אש ואש במקום איש ואשה), ומאכלו (האוכל שהוכן לכבוד שבת) טמא"[27].

התלמוד[28] רואה את מקור ההרמוניה, את מקוד השלום בין איש לאשתו (והם שני יסודות אשר מעצם טבעם מנוגדים זה לזה) בהימצאות השכינה ביניהם. שם ה' מהווה את המקף שביניהם; הוא מעלה אותם מעולם הטבע, עולם המחלוקת, אל עולם הרוח, עולם האחדות. וכך, כשהבעל והאשה מאוחדים מבחינה רוחנית, הם מתקרבים אל ה' האחד.

האות יו"ד במלה "איש" והאות ה"א במלה "אשה" הן אותיות של השם המפורש. על כן נאמר: "איש ואשה - זכו, שכינה ביניהן; לא זכו, אש אוכלתן". אם אין בני הזוג ראויים לשכינה, היא מסתלקת מביניהם, ובהעדר האותיות יו"ד וה"א (המעניקות להם בעת ובעונה אחת את זהותם כיחידים ואת זהותם הכוללת כזוג), בהתערטלם משם ה', בדחקם את רגלי השכינה, בדחותם את נוכחותו המאחדת והמפייסת של ה', האיש והאשה נותרים לבדם כאש ואש: מוכנים ומזומנים לתקוף זה את זה, לחבוד יחד לא כדי להתענג על אודה של אהבה ההולכת ומעמיקה אלא כדי לשרוף זה את זו באש אוכלת, בפרץ של שמחת מריבה הרסנית ומכלה[29].

אור ולא אש: כניסת השבת נעשית באור, בהדלקת נר שבת (שנעשית בדרך כלל על־ידי האשה); יציאת השבת נעשית באור, בהדלקת נד ההבדלה (שנעשית בדרך כלל על־ידי הבעל), והיא ההבדלה "בין יום השביעי לבין ששת ימי המעשה". בשעת ההבדלה אומרים את ברכת "בורא מאורי האש". האש שמדליקים במוצאי שבת מציינת את תחילת הפעילות המתרבתת והשקרנית של ימי המעשה, ימות החול; אך אותה אש עצמה, אשר הבורא העמיד לרשותנו ואשר הוא מלמד אותנו

כיצד להפיק אותה, היא גם שלהבת של אור הנוגֵה מבלי לשרוף ולכלות; והיא גם אש הקדושה המרוממת את כל ה"דברים" שהאדם מוכן לעשותם[30].

בהדליקה בביתה את נרות שבת, בהפיצה בבית את אורה הענוג של השבת, האשה היהודיה ערה לאיסור המפורש שהתורה קובעת ביחס לשבת: "לא תבַערו אש בכל מֹשבֹתיכם ביום השבת"[31]. את האיסור המדויק הזה לא רק המקובלים אלא גם הפוסקים[32] מחילים במידה שווה ובתוקף על תחום היחסים הבין־אישיים: אין להבעיר אש מריבה ובעיקר לא בבית, שהוא משכן השלום; ומכל מקום לא ביום השבת, יום השלום[33], המכין לקראת השלום בכל השבוע שלאחר השבת. השבת הוא יום של שלווה פנימית קוסמית[34], המכינה לקראת השלום והשלווה בעולם הבא.

הקידוש – תפילת קידוש השבת

בערב שבת עושים את הקידוש, אומרים את הברכה המקדשת את השבת, כדי לתת ביטוי מוחשי למצוות "זכור"[35], המחייבת אותנו להקדיש את מחשבתנו לשבת[36].

מתוך מעשה נעים, מעשה של "שמחה"[37] – שתיית יין במידה, בשיעור כדין – "נתעורר... לזכור גדולת היום ונקבע בלבינו אמונת חידוש העולם"[38]; באמצעות אותו מעשה נעלה את זכר יציאת מצרים ונחקוק אותו בזכרוננו, כי יציאת מצרים מזכירה לנו את ההשגחה העליונה, את החסד אשר ה' משפיע על עמו, ישראל[39].

בקידוש השבת, "זכרון למעשי בראשית" ו"זכר ליציאת מצרים" מופיעים זה בצד זה. למעשה, בשעת ההכנות ליציאת מצרים ובשעת יציאתם של בני ישראל ממצרים, הניסים והנפלאות שעשה ה' לעמו היו עד כדי כך יוצאים מן הכלל שדמו לניסים שחולל בבריאת העולם. על־ידי "שידוד מערכות" ה' עורר את בני ישראל להבין, אחרי שהוציאם "מארץ מצרים, מבית עבדים", גם את פלא הבריאה, אשר האדם לא יכול היה להיות עֵד לו[40].

על כן קידוש היום (ו"קידוש היום" החשוב ביותר הוא הקידוש בערב שבת[41]) מתחייב מ"זכור"! "זכור" כולל את זכר מעשה בראשית כמו גם את זכר יציאת מצרים: שני האירועים דורשים מאיתנו להעלות את זכרם, דהיינו להשתתף בהם באופן פעיל, להזכיר אותם באופן שיחדיר את העבר אל תחום ההווה. באמצעות השימוש במלה "זכור" התורה תובעת מאתנו (אחרי שכבר חווינו ביציאת מצרים ומתוך כך במעשה בראשית) "לזכור"[42] הן את בריאת העולם והן את יציאת מצרים.

קידוש ליל שבת, מעשה רוחני וגשמי כאחד, מגבש בדיבור ובמעשה[43] את עניין "זכור"[44] ומעורר אותנו לקיים את "שמור"[45]. "זכור", הרעיון החופשי והפתוח, מביא לידי "שמור", השמירה הקפדנית והדקדקנית, המכוונת את מעשינו ביום השבת על כל פרטיהם.

"זכור", כפי שאומר ר' שניאור זלמן מלאדי בסוף חיבורו "קונטרס אחרון"[46], מייצג את הפנימיות של מצוות השבת[47], בעוד "שמור" מייצג את היצוניותה. ברם,

"שמור" ו"זכור", כל אחת מהן מייצגת הן את החיצוניות והן את הפנימיות של מצוות השבת.

"זכור" היא מצוות עשה, וככל מצוות עשה מקיימים אותה, כפי שמציין הרמב"ן[48], מתוך *אהבת ה'*; ואילו "שמור" היא מצוות לא־תעשה[49] וככל מצוות לא תעשה מקיימים אותה מתוך *יראת ה'*[50]. אך מצוות לא־תעשה מקבלת את השפעתה של מצוות עשה הקודמת לה, והכדוכה באהבת ה', ולכן ניתן לקיימה בנקל. ה"שמור" – "שמור את יום השבת" – אינו נוקשה אלא נעים, כי הוא כבר נקבע בלבו של היהודי על ידי ה"זכור". הזוהר הקדוש ולאחריו ספר חרדים ואור החיים הקדוש[51] אומרים כי "שמור" נענה לציפייה קצרת־הדוח של היהודים המשתוקקים לכניסת השבת. הם מוצאים תימוכין לפירוש זה של "שמור" בפסוק המבטא את אהבתו הקשובה של יעקב ליוסף בנו, בעל־החלומות המצפה להתגשמות חלומותיו: "ואביו *שמר* את־הדבר"[52].

יתר על כן, כשם ש"זכור" מביא לידי "שמור", כך "שמור" מביא לידי "זכור".

ואכן, "שמור", שמידתה של שבת אחת באופן מעשי, מכינה את היהודי, בשוותה לו מימד דוחני ובוזכה אותו[53], לקראת כניסתה של השבת הבאה. יהודי זה מגיע מעודן ומטוהר עדי השבת החדשה, האורחת שמצפים לה בכליון עינים; אז הוא מסוגל לחדור אל הפנימיות של מצוות "זכור"[54].

"זכור" מביא לידי "שמור" ו"שמור" מביא לידי "זכור"; שניהם יחד יוצרים שלמות: "שמו"ר וזכו"ר כחדא מתחברן"[55].

אחדות זו של "זכור ושמור", של מצוות עשה ומצוות לא תעשה, ביחס למצוות השבת[56] נעשית למקוד האחדות של כל המצוות[57], כלומר למקוד של הברכה שאומרים כפתיחה לעשית מצווה: "ברוך אתה ה' אלהינו מלך העולם, אשר קדשנו במצוותיו...".

שמירת השבת נעשית בצוותא על ידי בני הזוג

הזוג היהודי מקבל את פני השבת בביתו ונוסך בה רוח חיים. מאמץ כפול זה של שני בני הזוג גם יחד נוטה באופן הדמוני לאחרות ומוצא בה את מימושו השלם.

"כל עסקה של שבת כפול"[58]. מאז ימי המקרא, בזמן שבית המקדש היה קיים[59], ועד ימינו, שמירת השבת, על כל פרטיה ודקדוקיה, היא עניין כפול, המאודגן על־ידי בני־הזוג בצוותא. כפילות זו משקפת את התפקיד החיוני שממלא הזוג היהודי בבית.

שני נרות מאירים את שולחן השבת ולפניהם מונחות שתי ככרות של "לחם משנה" לשם עשיית ברכה; שתי ככרות הלחם נועדו להזכיר את שני העקרונות המקראיים המכוונים את שמירת השבת: "זכור" ו"שמור". "זכור" (שמ' כ ח) הוא העיקרון הזכרי ואילו "שמור" (דב' ה יב) הוא העיקרון הנקבי[60] ושניהם חקוקים על שני לוחות הברית[61]. שני הפעלים "זכור" ו"שמור" משלימים זה את זה באחדות

השבת, לאור הכיסופים לימות המשיח, זמן האחדות. בימות המשיח, שתי השבתות כאחת, "שבת דלמטה" ו"שבת דלמעלה" עתידות ליצוד את האחדות השבתית המושלמת[62]. ועל הצלחתה של קבלת שבת בבית הזוג היהודי מעידים שני מלאכי השרת הפוקדים את ביתם בערב שבת[63].

הבית השבתי הוא מקום הכבוד הקדוש

"דְאו כי־ה' נתן לכם השבת על־כן הוא נתן לכם ביום הששי לחם יומַים שֶבו איש תחתיו אל־יצא איש ממקומו ביום השביעי" (שמ' טז כט). "ממקומו" הוא דמז ל"בדוך כבוד ה' ממקומו" (יחזק' ג יב), מציין הזוהר ומוסיף: "ובג"כ, אזהדותא לב"נ דהא מתעטרא בעטרא קדישא דלעילא,דלא יפוק מיניה... 'אל יצא איש ממקומו [ביום השביעי]', דא איהו אתר יקרא דקדושה"[64].

את הקידוש יש לומד במקום בו נערכת הסעודה המשפחתית, סעודת השבת, דהיינו "בביתו"[65]. "'ונתתי מטר־אדצכם בעתו' – בלילי שבתות, שהכל מצויין בבתיהם"[66].

ה"זמן" הטוב ביותר להזדווגות בקדושת המחשבה, בטוהרת האהבה ובשמחת השבת הוא ליל שבת, ליל "שבת קודש", "שבת שהיא סוד האחדות"[67].

כיבוד ה', כיבוד השבת וכיבוד הורים

"שקיל יקָרא דאב ואם, ליקרא דשבת"[68] – מצוות כיבור אב ואם שקולה כנגד מצוות כיבוד שבת, מלַמדנו הזוהר הקדוש. על היהודי *לכבד* את השבת ו*לכבד* את הוריו: "וקראת לשבת עֹנג, וכבדתו"; "כבד את אביך ואת אמך"[69].

כמו־כן, "הִשווה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום. נאמד: 'כבד את אביך ואת אמך' ונאמר (משלי ג ט) 'כבד את ה' מהונך'"[70]. עצם העובדה שיש לנו *הורים*, וההורים שלנו הם הורינו מטבע הדברים ולא מתוך בחידה, מעורדת בנו רחשי כבוד *לבורא*. האוחז ב"מפתחות החיים", בסוד החיים"[71]. ואכן, "שלשה שותפים" הם ללידת האדם: "הקב"ה, אביו ואמו"[72]. ואומר הקב"ה (לאב ולאם של הדך שייוולד להם): "נעשה אדם"[73].

ואולם, אם ההודים דודשים מבניהם או מבנותיהם לחלל את השבת, אל להם לשמוע בקול הוריהם, כי ההורים וילדיהם כאחד חייבים בכבודו של הבורא, כפי שמעידה על כך מצוות שמידת השבת[74].

מאז יעקב אבינו, כל בית ישראל חוגג את השבת

בשחרית לשבת אומרים: "כי לישראל עמך נתתו (את יום השבת) באהבה. לזרע יעקב אשר בם בחרת". במנחה לשבת אומרים: "אברהם יָגֵל. יצחק ירַנן. יעקב ובניו ינוחו בו". תפילות אלו מדגישות את "זרע יעקב", את "יעקב ובניו",

המהווים את עם ישראל: מאז יעקב ובניו, *כל בית ישראל* חוגגים את השבת (בעוד ישמעאל, בנו של אברהם, ועשו, בנו של יצחק, לא חגגו את השבת)[75].

עונג שבת

המצווה להנעים את השבת נקראת "עונג שבת". הציווי וההנאה מתלכדים ומשלימים זה את זה כדי ליצור שלמות: אחדות של כבוד והוקרה לשבת. "עונג זה מהו?", שואלים חז"ל ועונים: "כשהוא אומר (ישע' נח יג) 'וקראת לשבת עֹנג', הוי אומר זה עונג שבת"[76].

"עונג שבת" הוא מושג יהודי מובהק שנודעת לו חשיבות בתחום ההלכה והאגדה כאחד. הוא מציין את ה"תענוג" הרוחני (הכולל תענוג חומרי וגשמי, המתעלה למדרגה של שמחה עילאית) שהשבת מציעה ליהודי, תענוג המעֲרֵב את מלוא הוויתו, בגוף ובנפש כאחד, כי האדם הוא אחד[77]. מאידך, "עונג שבת" מציין גם את התענוג שהיהודי מצדו מציע לשבת, הווכה להאנשה בביטויים כגון "לענג את השבת" ו"לכבד את יום השבת"[78]. ישעיה אף הוא מאניש את השבת באמרו: "וקראת לשבת עֹנג (בפנותך אליה), לִקדוש ה' (והוא יום השבת) מְכֻבד וכִבדתוֹ".

"וקראת לשבת עֹנג" – אתה תפנה אל השבת, תדבר אליה, תקרא לה ותזמין אותה[79].

על יסוד פסוק זה מישעיה הקימו חז"ל את הבניין הנהדר של עונג שבת, הנשען על אשיות ההלכה וההגדה. כשלעצמו איכות ומציאות, עונג שבת סופו שנעשה למה שיאה לו להיות כאשר קודמים לו איכות אחרת ומציאות אחרת: כבוד שבת, הכבוד המגיע לשבת[80].

הכבוד שחולקים לשבת מתבטא הן בהכנות הרוחניות לקבלת השבת, כגון עיון בפדשת השבוע ובתרגום המסורתי לארמית, והן בהכנות החומריות לכבוד שבת, כגון קניות. כך היהודי מכין את עצמו במשך כל השבוע באופן רוחני וגשמי לקבל את פניה של אורחת נכבדה זו והוא מרבה בהכנותיו ככל שיום השבת מתקרב. בערב שבת היהודי מכין גם את עצמו, באופן אישי, לכבוד שבת (הוא רוחץ את גופו, לובש בגדים נקיים וכך מקדש את גופו ומשווה לו רוחניות). בהכנות אלו לפני כניסת השבת הוא מציין בכל מקום את השינוי שהוא מחולל סביבו ובתוכו לכבוד שבת. ואכן צריך להיות הבדל גלוי לעין בין מנהגיו, התייחסויותיו, ואופן הילוכו ודיבורו בימות החול לבין התנהגותו ביום השבת.

ביום השבת היהודי שונה ממה שהינו בימות החול. הוא אדם אחר, אדם טוב יותר. הוויתו והופעתו שונים: הם קורנים; הם אינם דומים למה שהיו בימי המעשה.

על מנת להיות שונה ביום השבת, במחיצתה של השבת, היהודי מכין את סביבתו המשפחתית, את ביתו, את חדר האוכל וחדר השינה, כדי שיהיו מוכנים לבואה של "שבת המלכה": הבית מצוחצח ומקושט, הרהיטים מבהיקים, השולחן ערוך והמיטה מוצעת.

כאשר הכל כבר מוכן לכבוד שבת, היהודי – הגבר, האשה, הילד – הולך לקראת הכלה, מקבל את פניה של השבת.

אז מתחיל עונג שבת.

העונג שהיהודים נותנים לשבת והעונג שהשבת נותנת ליהודים מוצא את ביטויו ראשית כל בהדלקת הנרות ואחר־כך בתפילה נלהבת, בתלמוד תורה עֵרֶב, ברברי נועם, בפסיעה רכה, בזמירות עליזות, בהתבוננות שקטה, בהליכה לבית הכנסת בשובה ובנחת, וכן בהכנסת אורחים, בפרט נזקקים ונצרכים; באכילה מתוך שמחה, בסדר הנכון ובזמן המתאים, של מטעמי שבת; בשתיית משקאות מתוקים; בזיווג הנעשה מתוך אהבה זכה.

כל הפעולות הללו, וכל פעולה "מותרת" אחרת שנעשית לשם שמחת מצווה, מהוות את מצוות עונג שבת ותורמות לקיום *החובה* הדתית אשר מטרתה היא עונג שבת. עונג זה אינו מצטמצם בהנאה חולפת אלא מתמשך מעבר לעולם הזה אל מקורם של ישראל והשבת. בעולם הזה העונג נובע מלימוד תורה, מאכילת תבשילי שבת, מהליכה לבית הכנסת, משהייה בבית, מהדורים טהודים ושינה רגועה, בתנאי שכל אלה נעשים לשם מצווה. בשלבו את כל הפעילויות הללו, היהודי עושה את יום השבת ליום ש"כולו תורה"[81]!

כוונת התורה היא כי עונג שבת יעניק צביון ותוכן של קדושה לאורח החיים של הזוג היהודי, של המשפחה היהודית ושל כל עם ישראל. עונג שבת נמדד לא לפי הכמות אלא באיכות של אופן מימושו, בכוונה המעצבת אותו, בלב המחייה אותו. לכמות האמצעים העומדים לרשותו של היהודי לשם קיום מצוות עונג שבת נודעת חשיבות מועטה; מה שקובע הוא מודעותו למצווה שהוא מקיים במידת יכולתו ואמצעיו. אפילו אם יהודי אוכל מעט שבמעט, אם הוא אוכל בשמחה, לכבוד שבת, הרי הוא מקיים את מצוות עונג שבת. ור' יהודה החסיד (בן המאה הי"ג) אומר: "טוב ארוחת ירק בשבת ואהבה שם (בבית) עם אשתו ובני ביתו משור אבוס ושנאה בו"[82]. מאידך, השפע העולה על שולחנם של אלה המתברכים בכל טוב ביום השבת עד כי הם מדושני עונג אינו מעיק עליהם, כי הם נהנים ממנו בקדושה ומתוך כך במתינות ובאיפוק[83] ותוך כדי שמירה על טוהרת היחסים בינם לבין עצמם ובינם לבין בני משפחתם.

עונג שבת הוא שמחה גדושה אך זכה המלווה בתחושת קדושה. עונג זה מעורר אפוא את היהודי לחוות אותו במחיצתו של מקור כל הקדושה, הקב"ה, ובהתייחדות עמו: "אם־תשיב משבת רגלֶךָ עשות חֶפְצֶךָ ביום קדשי וקראת לשבת עֹנג... אז תתעַנַג על־ה' (הודות למי שנותן לך את השבת ויחד עם מי שמשפיע עליך מטובו)"[84].

על כן עונג שבת מערב את מלוא הוויתו הגשמית והרוחנית של האדם: הוא ממלא את הגוף והנפש גם יחד. הזוהר הקדוש דורש את הפסוק מישעיה (נח יג) אשר עליו מבוססים האידיאל והמציאות היהודיים ביחס לעונג שבת באמרו: "וקראת לשבת עונג' ענוגא דכלא, ענוגא דנפשא וגופא, ענוגא דעלאין ותתאין".

חווית עונג שבת מעידה על כך כי נפש היהודי באה מעולם העונג העליון, מקורה בעולם התענוג. היהודי מחפש תענוג זה בעולם של מטה ומוצא אותו ביום השבת[85].

שבת ופסח. שבת ומקדש: קדושת היום וקדושת המקום.
הנוקשות והמתיקות בדיני השבת.

יש מערכת יחסים פנימית וגם פורמלית בין המניע לשני מועדים יסודיים: שבת ופסח, והאופן בו חוגגים אותם[86]. בקשר לשבת ופסח, התורה משתמשת בפועל הנמרץ "שמור", שמשמעו לקיים בקפידה[87]. הפועל "שמור", מרמז על "הישמר", בציינו מצוות לא תעשה, כלומר איסור מוחלט לעשות[88]... רוב דיני השבת בהם דנה המשנה במסכת שבת הם בבחינת לא תעשה.

שלושים ותשעה סוגים של פעילויות עיקריות, פעילויות יצרניות, אסורים בשבת. התורה שבעל־פה מכוננת את העקרונות לפיהן נקבעו פעילויות אלו שהן יצרניות, טרנספורמטיביות ומתרבתות (פעילויות מחושבות, בונות, מסכמות) ולוקחת כמודל את "מלאכת המשכן" – המלאכות שהיו כרוכות בעשיית המשכן במדבר[89]. שלושים ותשע הפעילויות העיקריות האסורות ביום השבת (ל"ט אבות־מלאכות) "יוצרות" פעילויות אחרות (שהן תולדות של אותן אבות־מלאכות) וגם הן אסורות בשבת[90]. קיים יחס הדוק בין איסורי התורה ביחס לשבת לבין האיסורים המתייחסים לבניין המשכן. קדושת השבת קודמת לקדושת המשכן; קדושת הזמן קודמת לקדושת המקום. בית המקדש לא יכול היה להיבנות ואין לו להתקיים אלא בתנאי שישמרו את השבת[91]. בכוחה של השבת להביא את האדם בכל מקום שהוא – "בכל מושבותיכם" – ליחסים אישיים קרובים עם אלקיו וזאת ללא תלות בבית המקדש; בית המקדש, הנמצא במקום מוגדר, אינו יכול לקרב את האדם לאלקיו אם מחללים את השבת[92].

השבת יורדת ממעל; בית המקדש מתנשא מלמטה. בית המקדש יכול לעזור לאדם שחטא להתקרב לה' (המשכן נבנה אחרי שנעשה החטא של עגל הזהב!)[93]. השבת, לעומת זאת, מאפשרת לאדם להידבר במישרין עם ה' ללא מתווכים; באמצעותה אפילו החוטא, לרבות מי שנכשל בחטא החמור של עבודה זרה[94], יש ביכולתו להידבר עם ה', כי בעצם שמירת השבת, אותו אדם שהתרחק מה' מעיד על כך שהוא מכיר במציאותו של הבורא, במעשיו, בריבונותו על הבריאה, על כל הנבראים ועל עצמו, על עצם הוויתו, לרבות קנייניו, אשר את כולם הוא מקדיש לאלקיו.

התורה שבעל־פה, המבוססת על התורה שבכתב, פיתחה את דיני השבת בדיוק מירבי כ"הררים התלויים בשערה"[95]. היסודות להלכות השבת מצויים בעיקר בפרק השביעי של מסכת שבת במשנה. מסכת הדינים של השבת היא קוהרנטית ושיטתית, עקבית ואחידה; היא בנויה באופן מתודי בהתאם לכללי היגיון ומשקפת בכך את המערך המוחשי של החיים.

הדקדקנות המשפטית והדאגה לתקן תקנות בדוח התודה, המונחות ביסוד ל"ט מלאכות האסודות בשבת, משתקפות נאמנה בחומדת הדדישות הנוגעות לשמידת שבת. חומדה זו אינה מצננת את דבקותו הנלהבת של שומר השבת בשמידת השבת על כל פרטיה ודקדוקיה ואינה פוגעת בהשפעה המדעננת של קיום המצוות על דוחו. אדרבה, לגביו *ל"ט* המלאכות האסודות הן בבחינת *טל*, מעין הטל המושיע והקורן של ימות המשיח, טל הגאולה, טל החיים[96].

פיקוח נפש דוחה שבת

הזהות בין שלושת השותפים, ה' השבת וישראל[97], מטדתה הראשונית היא כיבוד החיים ובמיוחד פיקוח נפש. עליונותם של החיים נובעת ממציאותו של סולם ערכים המדדג את מידת החשיבות היחסית של קדושת המקום, הזמן והחיים.

מההשוואה בין "המקום הקדוש", בית המקדש, לבין "הזמן הקדוש", השבת, עולה כי קדושת הזמן קודמת לקדושת המקום. קדושת המקדש היא משנית לקדושת השבת. המצווה לבנות את המשכן במדבר, ולאחר מכן את המקדש בירושלים, מפנה מקומה למצווה לכבד את השבת. "אין בניין בית המקדש דוחה שבת"; "לא חדבה ירושלים (ובית מקדשה) אלא בשביל שחללו בה את השבת"[98].

קדושת חיי האדם (קדושת הנפש), לא זו בלבד שהיא עולה על קדושתו של בית המקדש אלא היא אף עולה בחשיבותה על קדושת זמן השבת. מכאן עקרון היסוד בהלכה ובאגדה שנקבע בתוקף על ידי המכילתא: "כתוב (שמ' לא יד) 'ושמדתם את השבת כי קדש היא לכם' – לכם השבת מסורה ואי אתם מסורין לשבת"[99]. קביעה זו עולה בחשיבותה על המימדה "השבת נעשתה בשביל האדם ולא האדם בשביל השבת", שכן המכילתא ממשיכה ואומרת: "כתוב (שמ' לא טז) 'ושמרו בני ישראל את השבת [לעשות את השבת לדורותם]'; חלל שבת אחת כדי שתשמור שבתות הרבה"[100].

קדושה היא השבת. ואולם מכל הדברים המוכרים לנו בעולם הזה, הקדושה העליונה היא קדושת החיים, ובמיוחד קדושת חיי אדם, כי הקדושה האלקית הטרנסצנדנטית, אשר ממנה נובעת כל קדושה בעולם הזה, מביאה את האימננטיות שלה לכלל ביטוי דווקא ברוח האדם[101]; השכינה שודה בקדושתה של רוח האדם: "ושכנתי בתוכם". האדם הוא "משכן לשכינה"[102].

מכאן נובע העיקרון של "פיקוח נפש דוחה שבת" – הצלת חיי אדם קודמת לשמידת השבת[103]. השבת עצמה, אשר את חוקיה קבע ה' בתודה, מסמיכה אותנו ומצווה עלינו "להשעות" את שמידת השבת כאשר חיי אדם בסכנה, אפילו כאשר החשש לסכנה מעין זו קלוש ביותר: "ספק נפשות דוחה את השבת"[104]. גם צל־צלה של סכנת נפשות דוחה שבת.

בהתאם לכך, גדולי הפוסקים, הרמב"ם וד' יוסף קארו, קובעים כי לא זו בלבד

שמותר (לחולה, לרופא או לכל אדם אחר) לחלל שבת כדי לרפא ולהתרפא, אלא אף חייבים לעשות כן מכוח מצווה. גם במקרה של חשש בלבד לסכנה לבריאות האדם, כאשר הסיכון אינו ודאי, השמידה על בריאות החולה דוחה שבת.

למעשה, הגדרת הבריאות היא עניין יחסי וסובייקטיבי וההלכה היהודית מתחשבת באי־הוודאות הכרוכה בכך. לכן כאשר החולה מבקש לחלל את השבת בניגוד לדעת רופאו, יש לתת עדיפות לרגשות החולה, יש לשמוע בקול החולה ולא בקול הרופא. ולחילופין, במקרה שהחולה מסרב לשתף פעולה ולחלל את השבת למען בריאותו, ניתן להכריח אותו לעשות כן. מי שפועל במהירות להצלת חיים או לריפוי חולה ראוי לשבח; מי שמהסס להתערב יש להתייחס אליו כאילו שפך דמים. נאמר אפילו כי אלה המחללים את השבת כדי לרפא ולשמור על חיי אדם הם מגדולי ישראל, כך שחשיבותה של מצוות פיקוח נפש אינה מוטלת בספק. הרמב"ם כותב: "הא למדת שאין משפטי התורה נקמה בעולם אלא רחמים וחסד ושלום בעולם. ואִלו האפיקורסים, שאומרים שזה חילול שבת ואסור, עליהן הכתוב אומר גם אני נתתי לכם חוקים לא טובים ומשפטים לא יחיו בהם"[105].

חכמי ישראל, לרבות הפרושים שביניהם, מעולם לא נהגו כאותם "אפיקורסים". הם העמידו את האדם, את חייו ואת בריאותו מעל לשבת וראו בתלמיד־חכם ובצדיק את התגלמותה של השבת: "ונפש דתלמיד חכם אתקריאת שבת מלכתא, נפש יתרה דשבת"; "והכי תלמידי חכמים, בנוי דמלכא ומטרוניתא, אתקריאו שבתות וימים טובים"[106].

המושג "פיקוח נפש" הוא יחיד במינו ואין לו אח ורע בלשונות אחרות או בחוקים אחרים. פיקוח נפש הוא השגחה על חייו של האדם, על בריאותו, על עצם קיומו. כי האדם הוא אדם בזכות נפשו. אך עם כל היותו ישות רוחנית, יש להחשיב את האדם באופן כולל מבחינת רוחניותו וגשמיותו כאחת: נשמתו אחוזה בגופו ויחד הם מהווים נפש. האדם הוא הנפש.

אופייני הדבר שהעיקרון של פיקוח נפש מוצא את ביטויו העיקרי בתחום שמירת השבת אשר הוא כביכול חותר כנגדה! עקרון פיקוח נפש מוכיח את הרצון לקדש את הזמן שהאדם חי בו אפילו כאשר הדבר כרוך בעבירה על החוקים הקובעים את מתכונת הזמן הקדוש של השבת, אפילו הוא כרוך בחילול שבת.

חכמי ישראל שאבו את הכלל של פיקוח נפש מפסוק חשוב המצביע על כיבוד החיים כתכליתן של כל המצוות. ואכן התורה אומרת: "ושמרתם את־חֻקתי ואת משפטי אשר יעשה אתם האדם וחי בהם אני ה'"[107].

על יסוד פסוק זה, הדן בשמירת כל המצוות ודורש את כיבוד החיים, ביססו החכמים את פירושם לפיקוח נפש; הם הורו את חשיבותם של דברי התורה הדורשים מהאדם לשמור את חוקיו ומשפטיו של ה' למען יחיה – "וחי בהם" – בהוסיפם: "ולא שימות בהם"!

חכמי ישראל קבעו כי תכלית שמירת המצוות היא קיום החיים והעלאתם למדרגה רוחנית גבוהה עלי אדמות; אך הם גם הוסיפו כי החיים בעולם הזה,

כאשר חיים אותם כראוי, עתידים להוביל אל החיים האמיתיים, חיי עולם הבא[108]. חיי העולם הזה חולפים ועוברים; חיי העולם הבא הם חיי נצח.

השבת עצמה, ככל שאנו מתענגים עליה בעולם הזה, אינה אלא הקדמה ל"שבת שלעתיד לבוא"; היא רק הכנה לכך שלעתיד לבוא נעזוב לצמיתות את ששת ימי המעשה של השבוע, של העולם הזה, העולם הסופי, ונזכה ל"עולם שכולו ארוך", ל"יום שכולו שבת", לשבת הנצח[109].

שמירת שבת ושברירידיותה של תרבות הפנאי

היהודי יוכל להיות סמוך ובטוח שיש בכוחו לכבד את השבת ולהפיק ממנה תועלת אמיתית, מבחינה מוסרית ופיסית, רק אם יקבל אותה על עצמו כפי שהתורה דורשת: לשמור את השבת כ"שבת ה'"[110], כ"קודש לה'"[111]. שמירת השבת נקבעת לפי תורה מן השמים, לפי חוקי השבת היוצרים הדמוניה בין העל־רציונליות ההטרונומית של ה' לבין הרציונליות האוטונומית של האדם: "חוק ומשפט"[112].

אך אם האדם מתייחס אל השבת כאל מוסד אזרחי מועיל, שהוא לגמרי עניין של מוסכמה חברתית, במקום לדאות בה דבר־מה אלקי ונצחי שאין להעבירו מן העולם; אם האדם מסתמך אך ורק על שכלו או נכנע למצבי רוחו בשעה שהוא שוקל עד כמה צודק ונחוץ קיומו של מוסד זה; אם הוא מחליט על דעת עצמו מה עליו לעשות בשבת ובעצמו קובע מה אסור לו לעשות בשבת – אז שמירת השבת אינה אותנטית ואינה אפקטיבית. אפילו רבי העוצמה וחריפי השכל לא יצליחו להתענג על מנוחת שבת אמיתית אם לא יכבדו את חוקיה בתור חוקים קבועים, בעלי אופי אלקי, שאלמלא כן, לא יעמדו בפני הפיתוי "לעשות עבודה ולצאת למסע באותו היום"[113].

אין מנוחת שבת אמיתית אלא אם כן אנו מוכנים למנוחה שלֵמה כפי שנתכוון אליה הבורא והועיד אותה למען אושרנו ולטובתנו.

כשלונה של תרבות הפנאי, תרבות המעניקה לאדם את החופש לעשות ככל העולה על רוחו, ובפרט בשעות הפנאי, נובע מהעובדה שרעיון המנוחה – אפילו זו שמייחסים לה אופי דתי – אינו מעוגן בנוהג הקבוע והסדיר של מנוחת שבת[114].

השבת וסתם יום של מנוחה

"אומות העולם" קיבלו על עצמן רק את "זכור", את רעיון השבת. אך בעוד רעיון השבת מקובל עליהן, הן סילפו את עצם העיקרון שלו, שהוא אלקי. על ידי השינויים שהן חוללו במוסד השבת, אותם שינויים פונדמנטליים שהן החדירו למבנה השבת, נטלו מהשבת של התורה את אופייה המונותיאיסטי הטהור. בהפנותן עורף ליום המנוחה של התורה, שנקבע על ידי הבורא אחת ולתמיד, ובבחרן כיום מנוחה את אחד מימות החול, לא זו בלבד ש"אומות העולם" מחקו את משמעותו האוניברסלית, אלא הן גם נטלו ממנו את אופיו המוסרי־חברתי[115].

השבת היהודית ויום המנוחה בארם־נהריים: עונג שבת ועינוי הנפש של "שַפַּתְּ"

השבת היהודית אינה כימי המנוחה שקבעו אנשי אדם־נהריים (מסופוטמיה) הקדמונים באופן בלתי סדיר ובלתי עקבי.

היהודי מקדיש את השבת לבורא הטבע המעריך את יכולתו של האדם להשתחרר מאילוצי הטבע. יתר על כן, הבורא רואה את האדם כמסוגל לללכת בדרכיו, דרכי הבורא, ומאפשר לו, לאדם, לברוא גם הוא, דהיינו לשכלל את מעשה הבריאה האלקי מתוך כוונה מוסרית של עשיית הטוב. בה במידה ה' מרשה לאדם גם להפסיק את עבודת הבריאה, הווי אומר לנוח, להינפש, להשתחרר קמעה מעמלו המפרך ולא להזדקק לעבודה באותו היום שה' בכבודו ובעצמו כילה את מלאכתו "וינח". היהודי רואה בשבת את גולת הכותרת של עשייה חיובית בידעו שהבורא הטוב בדא באהבה כדי "להיטיב לברואיו"[116]. על כן השבת היא מקור הברכה והקדושה, מקוד השמחה והאהבה.

השבת עומדת בניגוד לאותם ימים שהבבלים והאשורים הקדישו לטבע ולמזלות המגלמים אותו: הם לא העזו לשחרר עצמם מאילוץ זה. עמים אלה הקדישו ימי מנוחה לאלי ה"טבע" ובכך ניסו לזכות בחסדם ולרַצות את כעסם. אנשי ארם־נהריים לא עבדו בימים מסוימים מפני שהם דאו בהם ימים חסרי־מזל ומתוך כך ימים מסוכנים; לכן בימי שַפַּתְּ אלה הם נמנעו לא רק מכל עבודה[117] אלא גם מכל גילוי של שמחה. הם בילו את ימי השַפַּתְּ, ימי מנוחה מקוללים אלה, בצער ובצום, בהתנזרות מתענוגות, בהכאה על חטא ובחיי פרישות, וכל זאת מפחד זעמם של האלים אשר לפי השקפתם נטו במיוחד לכעוס בימים אלה[118].

מובאה ממדרש תנחומא יכולה להמחיש על הצד הטוב ביותר את ההבדל, ועוד יותר מזה את הניגוד, בין השבת היהודית וימי המנוחה במסורת ארם־נהריים: "השבת ניתנה לישראל לקדושה, לעונג ולמנוחה ולא לצער"[119]!

אין תחנונים בתפילות שבת

דבד לא חסר ליהודי ביום בו הוא שומר את השבת כהלכתה. עבורו השבת היא הכל – "שבת איהו כלא", מכריז הזוהר הקדוש[120].

לכן התפילות שאומרים בשבת אינן כוללות תחנונים[121].

דאגות, צער ואבל אינם מטרידים את היהודי ביום השבת; ביום זה הכל אודה ושמחה בעולם של מעלה ובעולם של מטה[122]; ביום זה הכל "אהבה ונדבה", "רצון טוב" ו"שלום"[123].

שלוש התפילות של יום השבת ושלוש הסעודות של יום השבת

את התפילה הראשונה מבין שלוש התפילות ה"מרכזיות" של יום השבת אומרים בערב שבת, עם כניסת השבת. תפילה זו מעלה את זכר בריאת העולם: "אתה קדשת את־יום השביעי לשמֶךָ תכלית מעשה שמים וארץ...".

את השנייה מבין שלוש התפילות המיוחדות ליום השבת אומרים בשחרית, בתפילת הבוקר. תפילה זו מעלה את זכר מתן תורה בסיני: "ישמח משה במתנת חלקו... בעמדו לפניך על הר־סיני. ושני לֻחות אבנים הוריד בידו. וכתוב בהם שמירת שבת..."[124].

את התפילה השלישית המיוחדת לשבת אומרים בשבת אחרי־הצהרים, לקראת סוף היום. תפילה זו מציינת את ימות המשיח כאשר יכירו בייחודו של הקב"ה: "אתה אחד ושמך אחד"[125]. ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ[126]... יכירו בניך וירעו כי מאתך היא מנוחתם ועל מנוחתם יקדישו את־שמֶךָ".

יש גם תפילה רביעית של שבת, שאומרים אותה בתפילת מוסף[127], והיא "תיכנת שבת". שלוש התפילות האופייניות לשבת מתייחסות לאירועים של *זמן השבת*; "תיכנת שבת" מתייחסת לעבודת הקודש של השבת הנעשית במרחב, *במקום השבתי*: בבית המקדש בירושלים.

השבת היא אחת: היבטיה הרוחניים והגשמיים יוצרים את אחדות השבת[128]!

במקביל לשלוש תפילות השבת נערכות שלוש סעודות: בערב שבת, בצהרי יום השבת ולפני יציאת השבת[129]. שלוש סעודות "חובה" אלו הן חלק מתכנית השבת; הן מצטיינות ב"טעם" השבת והן "סעודות שמחה", "סעודות אמונה" "סעודות קודש"; הן מעידות על כך שהיהודי חוגג את השבת בכל מאודו, במלוא הוויתו[130]. העונג הרוחני המתלווה לשלוש *הסעודות* הנערכות לכבוד שבת (עונג המזכיר את טעם *המן* בשבת) משלים את השמחה הרוחנית האופפת את היהודי כשהוא מתפלל את שלוש תפילות השבת. אחרי כל אחת מהתפילות ניגשים לסעודה החגיגית.

שלוש הסעודות האלה מזכירות גם את שלושת האבות, אברהם יצחק ויעקב[131].

הבסיס המקראי להן הוא שמות טז כה ושם נאמר: "אכלֻהו היום כי־שבת היום לה' היום לא תמצאֻהו בשדה". בפסוק זה המלה "היום" חוזרת ונשנית שלוש פעמים (בנוגע למאכל בשבת) ומכאן הסיקו החכמים את "חובתו" של היהודי לסעוד שלוש סעודות ביום השבת[132]. והנה, אותה מלה, "היום", מתייחסת לשלושה אירועים של יום השבת המוזכרים בשלוש התפילות המרכזיות של השבת: "היום" – יום בריאת העולם[133]; "היום" – יום מתן תורה[134]; ו"היום" – יום המשיח[135].

כך אנו יכולים להבין את החשיבות שחז"ל ייחסו לשלוש סעודות השבת שאומנם באות מהעולם הגשמי אך נכללות בעולם הרוח. שלוש הסעודות מעידות דווקא על הרוחניות האופפת ביום השבת את גוף האדם, על כל תשוקותיו ויצריו; הן מציינות את העלאת הדברים החומריים למדרגת הרוח. הן מצביעות על טבעה

ושליחותה של השבת עצמה. השבת יודרת מהעולם שלמעלה מן הזמן אל תוך העולם המעוגן בזמן ומרוממת את זה האחרון לגבהים רוחניים, אל הנצח, בחזרה למקור שממנו הוא עצמו בא[136]. וכך שלוש סעודות השבת שמכינים אותן לשם מצווה ומגישים וסועדים אותן לכבוד ה' – הבורא, המחוקק והגואל – נחשבות לסעודות אמונה, סעודות קודש. את שולחן השבת עורכים אפוא לפני ה'[137]. אותו יהודי עצמו העומד לפני אלקיו ומתפלל ובישבו לפני ה' אוכל את תבשילי השבת מגלה נאמנות ומסירות לה', וכך ביום השבת הוא "שב למקודו"[138].

ישנה סעודת שבת רביעית שאוכלים אותה עם צאת השבת והיא סעודת מלווה מלכה. היהודי "מלווה את שבת המלכה" ונזכר באליהו הנביא, מבשר המשיח, ובמלך דוד, אביו של המשיח[139]. כך היהודי המלווה את השבת לדרכה ועומד להיכנס לימי החול נותן ביטוי לאמונתו האיתנה שהאידיאל המשיחי הדוחני אשר מילא את נפשו במשך השבת יגיע למימוש מוחשי, טמפורלי, מעוגן בזמן.

בשמירת השבת האדם ניצל מהחומדניות הבאה בעקבות עבודה ממושכת

רבי שמואל מסוכצ'וב מעיר את ההערה העמוקה הזאת: "אך הנה אמרו ז"ל דכל בציד משבעה ימים הוא עראי, וע"כ ניתן שבת אחת לשבעה כדי שלא יהיו שבעה ימי המעשה יחדיו שיחשב קביעות (רציפות של שבעה ימי חול עשויה ליצוד את הרושם של דבר־מה קבוע) אלא ששת ימי המעשה לבד שאין בהם קביעות למען לא יתגשמו כ"כ (על כן שמירת השבת ביום השביעי מונעת חומרניות יתר)"[140].

שבת, יום הדעת

במשך השבת, באמצעות כוחות הנפש ורצון הלב שדעת ה' מעניקה לנו, אנו משעים את העשייה החומרית ובתמורה מגבירים אנו את העשייה הרוחנית[141].

השבת היא במיוחד יום הדעת[142]. היא מתחילה בהאירה בנו את אור הדעת של הקדושה; היא מסתיימת בהאירה בנו את אור הדעת של ההבדלה[143]. יום השבת כולו הוא יום של דעת וכאשר אנו יודרים לעומקו אנו זוכים להאדה בדבר ערכו של מוסד אלקי זה; בשבת באה לנו ה"דעת" ה"מחברת" אותנו לבורא[144], מי ש"חונן לאדם דעת" בנטעו בנו את היכולת להבדיל בין דבר אחד למשנהו ואפילו בין ערך לערך.

כיום־דעת, השבת מקרבת אותנו למקור הקדושה, המצוי בה', והוא האומר לנו: "אך את־שבתתי תשמרו (לא רק כדי לשבות ממלאכתכם אלא בעיקר כדי) לדעת כי אני ה' מקדשכם", אני המבדיל ביניכם לבין האחרים ברתמי אתכם לעבודתי, לעבודת עולמי וברואי, ובמיוחד לשירותם של בני האדם וכלל האנושות[145].

דעת השבת משקפת את דעת משה; ה' מסר למשה את מתנת השבת, מציין התלמוד, בכוונה שיתן אותה לישראל ויודיע להם "כי אני ה' מקדשכם"[146].

דעת־השבת של משה מבשרת את דעת־השבת של ימות המשיח: "כי מלאה הארץ דעה את ה'..."[147].

דיבור ומעשה: דיבור ועדות

היהודי חייב לומר את הפסוקים של "ויכֻלו" (ברא' ב א־ג) "בקול רם ומעומד" ובציבור. בקראו בקול את מצוות ה' המכוננת את מוסד השבת, היהודי נושא את עדותו האנושית בעניין זה. הוא מכריז על ההסכמה האנושית ביחס לשבת ה'; הוא "מעיד" על כך בעמידה, בחגיגיות[148].

בעשותו את הקידוש של ליל שבת בביתו, היהודי שוב אומר את "ויכֻלו" וכעד הנושא עדותו בעמידה, הוא עומד ומעיד על השבת[149]. עם כניסת השבת היהודי "אומר: ויכֻלו". כך הוא "מחקה" את הקב"ה אשר בדא את העולם "לא בעמל ולא ביגיעה" אלא "במאמר"[150]. בהפסיקו את מלאכתו האנושית המייגעת והמנכרת ובאמרו "ויכֻלו", בעשותו מעשה מילולי, רוחני זה[151] הנושא אופי של דבר ה', היהודי עצמו נעשה "שותף לקב"ה במעשה בראשית". ואכן "הדיבור במעשה, שנאמר (תהל' לג ו): *כדבר* ה' שמים *נעשו*'"[152].

מאמר ודיבור

"בעשרה מאמרות נברא העולם"[153].

התורה נגלתה בסיני בעשרת הדברים, בעשרת הדברות[154].

מהו ההבדל בין מאמר לדיבור? הדיבור מקשר את הדובר לבן שיחו ואילו המאמר הוא עצמאי, עומד בפני עצמו, כי את המאמר אפשר להגות מבלי להתכוון להשמיעו לאוזן קשבת, אם כי כמובן ניתן לשמעו. זה ההבדל בין עשרה מאמרות לעשרת הדברות. בריאת העולם נעשתה על־ידי המאמר, שהוא בלתי־תלוי וקיים לעצמו בלבד; עשרת הדברות יוצרים את הקשר בין ישראל ואביהם שבשמים[155]. אמירה פירושה המאמר כשלעצמו ואילו הדיבור מצביע על יחס בין הדובר לאיש שיחו[156].

עם זאת, לפי "שפת אמת", אמירה משמעה "חיבור" ולפי "בני יששכר" היא "מגלה הדברים שבלב"[157]. אכן במשנה הביטוי "עשה בה מאמר" מציין את השמעת הדיבור המחייב "הרי את מקודשת לי". אמירה זו היא נשמעת וחרישית, חגיגית ואינטימית[158].

ה' כרחוק וכקרוב; "הוא" ו"אתה"

כבורא העולם, ה' רחוק מהאדם; הוא מולך בעולם של מעלה. "הוא", הקב"ה, נסתר ונעלם מעינינו. וכאשר הוא יתברך נגלה ומניח לאדם לקרב אותו אליו מטה, כאשר עולה ברצונו שהאדם יעבוד אותו, "הוא" נעשה ל"אתה", המקורב לאדם[159]. או־אז הוא יתברך מושל בעולם של מטה[160].

"ויום השביעי שבת לה' אלהיך לא תעשה כל מלאכה, אתה...". "מלת 'אתה'", מבהיד אבן עזרא, "כוללת כל מי שהוא בן מצווה"[161]. ה' המשחרד, המחוקק, מדבר אל "אתה", אל האדם החופשי – בן חורין – המסוגל לשמוע בקולו, ומצווה אותו, את האדם, לכבד את השבת.

היהודי הוא עבד ה' בימות החול ובן ה' ביום השבת

"לישראל עמך נתתו (את יום השבת) באהבה", "כי אות הוא ביני וביניכם" – "אות גדולה היא בינינו שבחרתי בכם להנחיל לכם את יום מנוחתי למנוחה"[162]. ה' מציע את השבת לבכורו, לישראל, העובד אותו באהבת בן ובוטח בו[163].

בימות השבוע, היהודי חייב לעבוד את ה'. בשבת הוא עובר ממעמד החובה של "עבד" למעמד הרשות של "בן"[164].

בימות החול, היהודי מראה את רבקותו בה' על ידי רצועות התפילין הקשורות לזרועו ולמצחו ומעידות על כך שהוא מקבל על עצמו את "עול מלכות שמים". ביום השבת היהודי פטור מהנחת תפילין ומקנה ל"עול מלכות שמים" ביטוי רוחני לגמרי: "אהבה ונדבה"[165].

"חזי (ראה) כמה חביבין מצוות על ישראל"[166]! מה שיכול היה להיחשב כ"עול המצוות" במשך השבוע מתגלה בשבת כרצון חופשי ואוהב לקיים את המצוות. כי המצווה שמצווים עליה ומקיימים אותה בשבת היא עונג. ואכן ביום השבת נפש היהודי שואבת מכוחה של השבת שמעל־לזמן, השבת של העולם הבא, ומתוך כך מתחזקת, צוברת כוח, נפתחת, מתפשטת ומקרינה יותר ויותר על הוויתו הפיסית. הנפש המחוזקת, המאוששת, עוזרת לגוף למצוא במצווה את מקודות העונג; היא עוזרת ללב לטעום את טעם העונג, לקלוט אותו ולהבינו[167]. והנה, בעולם של מטה, אין דבר טוב יותר מהתענוג, והעונג האותנטי בעולם הזה, עונג שבת, הוא "מעין עולם הבא" – יש בו שמץ מהעונג האמיתי, העליון[168].

"נשמה יתרה נותן הקב"ה באדם ערב שבת", תוספת לנשמתו הוא[169].

יראת השבת ואהבת ה'

המוח קולט את יראת ה'; הלב מעורר את אהבת ה'[170].

היהודי המאמין, שומר המצוות, "אימת שבת עליו": הוא חדור ב"יראת השבת"[171]. אין זו יראה מאובייקט או סובייקט חיצוני כלשהו, כגון יראת העונש; זוהי "יראה פנימית", "יראת הרוממות", המעלה אותו אל "מי שהזהיד על השבת"[172].

השבת כחוויה אישית של ההתגלות היוצרת ההשגחתית של ה'

"אנכי ה' אלהיך אשר הוציאך מארץ מצרים מבית עבדים" (שמ' כ ב) – "לא אמר לישראל 'אני בורא העולם ובוראכם'"[173].

האדם, בן ישראל, אשר אליו מדבר ה', לא נכח בבריאת העולם ולא עוד אלא שאינו זוכר אף את בריאתו הוא. עם זאת, היתה לו הזכות לראות במו עיניו ולחוות את ההתגלות היוצרת ההשגחתית של ה' כפי שבאה לכלל ביטוי בשידוד מערכות, באותות והמופתים שנעשו בעת יציאת מצרים: "וירא ישראל את־היד הגדולה אשר עשה ה' במצרים"[174]. "בכל דור ודור חיב אדם (יהודי) לראות את עצמו כאילו הוא יצא ממצרים"[175]. אותו אדם, בן ישראל, גם נהנה מהזכות שנתגלגלה לידו להשתתף בחווית ההתגלות של תורת ה' בסיני: הוא "*רואה* את הקולות". "*היום הזה* ה' אלהיך מצַוך" – בכל יום יהיו *בעיניך* חדשים כאִלו בו ביום נצטוית עליהם". "סיני" הוא בגימטריא "עין"[176]!

לבן־ישראל שחי בזמן יציאת מצרים וההתגלות בסיני, השבת אשר בה אלקים, הבורא, מדבר אליו באופן אישי – בפעלו בתור האל האישי של ההשגחה – היא "שבת הגדול" הראשונה[177], שאפשרה לו לחוש ולהבין באופן אישי את בריאת העולם: הוא שותף למעשה זה ומאשר אותו. מעשה בראשית, אשר קדם לו בזמן, נראה בעיניו עתה כבן־זמנו, כחלק בלתי־נפרד מההווה[178]. מכאן ואילך, הודות לשבת, תהיה לו, לבן־ישראל, מערכת יחסים ישירה עם ה"אנכי" אשר הוציאו מארץ מצרים, והוא ה"אנכי" בורא העולם[179]. לדעת הרמב"ן, "השבת זכר ליציאת מצרים ויציאת מצרים זכד לשבת"[180]. וה"קדושת לוי" מציין כי "פסח הוא שבת"[181].

לכן בפרשת "כי תשא", הבאה אחרי תיאור יציאת מצרים וההתגלות בסיני, המצווה לקיים את השבת מוזכרת אחרי המצווה לחוג את חג הפסח, המעלה את זכר יציאת מצרים, ולפני המצווה לחוג את חג השבועות, המעלה את זכר ההתגלות בסיני; החוק הנוגע לשבת מופיע בין חוקי הפסח לחוקי חג השבועות.

שבת הברית קודמת לשבת בראשית

"ושמרו בני־ישראל את־השבת לעשות את־השבת לדרֹתם ברית עולם: ביני ובין בני ישראל אות הִוא לעֹלם כי־ששת ימים עשה ה' את־השמים ואת־הארץ וביום השביעי שבת וינפַש"[182].

שתי השבתות, שבת בראשית, השבת של בריאת העולם, ושבת הברית, שבת התורה והמצוות, מופיעות בטכסט יסוד זה. והנה, באורח אופייני ביותר, שבת הברית מוזכרת קודם לשבת בראשית!

ברית־מילה והשבת

האבות היו הראשונים שהכריזו על אחדותו של הקב"ה וקיימו בנאמנות את השבת, המעידה על בריאת העולם על־ידי הקב"ה.

יתרה מכן, אחרי שקיבלו על עצמם את המצווה להיכנס עמו בברית, בברית המילה, היה זה "טבעי" עבורם כ"בני ברית" להוקיר גם את מצוות השבת, אשר בדומה לברית המילה ובשווה לה גם היא מהווה ברית"[183].

שלושת האבות נעשו אם כן לשומרי שבת; הם הורו לצאצאיהם לכבד את השבת והללו נשארו נאמנים לשבת גם בשעבוד מצרים[184].

המן, אות השבת

המן ממחיש באופן מופתי וגלוי את רעיון השבת; המן משכנע את בני ישראל בריאליות של השבת וכך מחייב אותם לקבל על עצמם את שמירת השבת[185]. זאת ועוד: לגבי בן־ישראל המן מהווה הזמנה להאמין ולבטוח בה', כמו גם לגלות איפוק בתשוקותיו ובסיפוק צרכיו[186]. הזמנה זו אינה עניין עיוני בלבד אלא, בדומה למים שנמתקו במדבר זמן קצר לפני כן[187], היא בבחינת נסיון קיומי, ממשי. "ויאמר ה' אל־משה הנני ממטיר לכם לחם מן־השמים ויצא העם ולקטו דבר־יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתי אם־לא"[188].

הניסיון של המן איפשר לבני ישראל להפגין את חוזק אמונתם ועומק בטחונם בה' ולהוכיח בעליל עד כמה הם ראויים לחסד ה'. זהו מבחן אנושי הנענה לאופייה המופתי, העל־טבעי, האלקי, של השבת. כי השבת היא התגלות רצונו של ה' המכוון בחופשיות את הטבע אשר ברא, משפיע מטובו על ברואיו, צופה מראש כל מה שנחוץ וטוב לאדם, אשר איתו הוא מעוניין לקיים יחסי הידברות. אכן השבת היא מוסד אלקי; היא תוצר אלקי[189]. עד כה רק רעיון השבת התגלה לבני ישראל. מעתה הם "יראו" את השבת בעליל, בהיווכחם במתנה שה' נתן להם לכבוד שבת. מכאן ואילך מתנה זו עתידה לשמש כאות מוחשי מיידי ותמידי של מתנת השבת הכוללת והם יזכרו וישמרו אותה מדור לדור[190]. "ראו כי־ה' נתן לכם השבת על־כן הוא נתן לכם ביום הששי לחם יומים ... וישבתו העם ביום השביעי"[191]. העם ראו את המתנה; הם נגעו במן. "לקטו ממנו איש לפי אכלו עמר לגלגלת מספר נפשתיכם איש לאשר באהלו תקחו: ויעשו־כן בני ישראל וילקטו המרבה והממעיט: וימדו בעמר ולא העדיף המרבה והממעיט לא החסיר איש לפי־אכלו לקטו: ויאמר משה אלהם איש אל־יותר ממנו עד־בקר: ולא־שמעו אל־משה ויותרו אנשים ממנו עד־בקר וירם תולעים ויבאש..."[192].

המן, אשר היה בבחינת מתנה והזמנה, נעשה למתנה ולהגבלה: מתנה המוגבלת למה שהיה הכרחי לגמרי לצורכי היום. המן, מתנה והזמנה, נעשה למתנה ולהתחייבות: הוא חייב כל אחד לעמור לצד משפחתו כי רק עם בני המשפחה יכלו למצוא את לחם חוקם[193]. המן, מתנה והזמנה, נעשה למתנה ולנסיון: הוא אילץ את האדם שחי במדבר מהיד אל הפה, באי־וודאות, להסיח דעתו מדאגות המחר; הוא לימד אותו להאמין בה' ולבטוח בו[194]. המן, אותה ישות מוחשית וגלויה לעין, מעורר את בני ישראל לאמונה מוחשית וגלויה (ובאמת *אמונה* היא עניין של *ראייה*; השווה שמ' יד לא). קריאתם של בני ישראל "מן הוא!" (שמ' טז טו), כשראו את המן, מתגלגלת להצהרת אמונה: האותיות המהוות את המלים "*מן הוא*" הן אותן האותיות היוצרות את המלה *אמונה*; ואפילו אם בני ישראל התכוונו במלים "מן הוא" לשאלה "מה זה?", הרי שאלה זו, שביטאה את השתאותם, נתגלגלה במהרה

להכרזת ודאות, ודאות של אמונה שחשים בה וחווים אותה. הלוא העם לקטו את המן שישה ימים, והנה, "ויהי ביום השביעי יצאו מן־העם ללקט ולא מָצאו" (שמ' טז כז). זאת ועוד: כאשר משה הציב לבני ישראל אתגר באמדו: "ראו כי־ה' נתן לכם השבת על־כן הוא נתן לכם ביום הששי לחם יומַים" (שמ' טז כט), נוצרה ההוכחה ליום השבת; השבת נעשתה דבר־מה גלוי ובדור: השבת באה מעולם הניסים ושייכת אליו; היא משולבת בטבע אך חורגת ממנו, מתעלה עליו ומנצחת[195] אותו. מכאן ואילך לא ייתכן לכפור בכך שהשבת מבטאת את רצונו של ה', אדון הטבע, ושהיא מראה את טובו של ה', הצופה מראש כל מה שטוב לאדם, לישראל, באופן טבעי, כל מה שמתאים בשבילו, לפי המזג הטבעי שהוא, בורא העולם, שתל בו. בן ישראל, בקבלו את ההוכחה בדבר השבת, כפי שניתנה על ידי המן, מעיד על אמונתו הנשענת על השבת[196].

בזכות אמונתו, בן־ישראל מוצא במן יותר מהדרוש לצדכיו הפיסיים: המן הוא יותר מאשר מזון לגוף. העובדה שהוא מוגבל בכמות מתבטלת לנוכח איכותו האינסופית, הבלתי מוגבלת. האיכות גוברת אפוא על הכמות בהיותה צידוף של "ברכה" ו"קדושה". כי לבן ישראל המאמין בברכתה ובקדושתה של השבת, המן מביא "ברכה" ו"קדושה"[197]. ו"כל דבר שהוא ברכה הוא שפע" שהולך ומתרבה; וכל דבר שהוא קדושה "נבדל"[198] ומתעלה. בן ישראל, שעם כניסת השבת קיבל תוספת לנשמתו, "נשמה יתרה"[199], מסוגל להבחין באיכות הנוספת של המן: הוא יכול להבחין בטעם המיוחד, הנוסף, המייחד אותו; הוא מגלה את העושר הבל־יאומן של טעם המן. והנה, הטעם שהוא מגלה מוצא חן בעיניו. זהו הטעם שהוא מחפש. זהו הטעם שהוא מתאווה לו[200]. זהו טעם השבת, השבת שלו, וזהו טעמה המיוחד של התורה המתלווה אליה. זהו טעם השבת מהבחינה הרוחנית והחומרית, הטעם של התורה הרוחנית והמצווה החומרית[201]. טעם זה נשמר והועבר על ידי המן (מזון רוחני וגשמי כאחד) "למשמרת לדורות הבאים"[202]. היהודי ה"מענג את השבת" ושמח בשבת מוצא טעם זה גם בתבשיל של שבת, במטעמי השבת. השבת היא המביאה לו טעם זה; זהו טעם אישי, בלתי ניתן לתיאור ולהעברה, ברומה לאמונה עצמה אשר היא אישית ובלתי ניתנת לתיאור ולהעברה[203]. אמנם טעם התבשיל של שבת מתחדש בכל פעם, הוא "משתנה" כטעמו של לחם המשנה ביום שלפני השבת – כטעם המן שהיה "משונה" בכל פעם[204]. תבשיל של שבת אינו אלא זכר ל"לחם מן השמים"[205], "לחם הנשמה", המזין את גופו של היהודי ברוחניות ונבלע במלוא הוויתו[206]. לכן בצדק קורא הזוהר הקדוש לסעודת השבת שהיהודי סועד באמונה ובשמחה "סעודתא דמהימנותא" (סעודת אמונה), "סעודתא דקודשא בריך הוא" (סעודת הקב"ה), "סעודתא דמלכא" (סעודת מלך), שעל שולחנו סועד היהודי, שומר שבת כהלכתו[207].

מתנת השבת קדמה למתנת התורה

ה' נתן לישראל את השבת בטרם נתן להם את התורה. המדרש מציין כי התורה

אומרת: "ראו כי־ה' נתן לכם השבת" – "ראו" ולא "דעו". זו הסיבה לכך שהוא "נותן לכם" ביום הששי "לחם יומַיִם"[208].

אל מתנת השבת, שקדמה למתנת התורה, מתייחסת המלה "זכור" בעשרת הדברות כפי שהם מופיעים בנוסח של ספר שמות (כ ח): "זכור את יום השבת לקדשו"[209]. לאותה מתנה של השבת שניתנה מקודם למתנת התורה מתייחסות גם המלים "כאשר צִוך" בעשרת הדברות שבספר דברים (ה יב): "שמור את־יום השבת לקדשו כאשר צִוך ה' אלהיך"[210].

וכך ה' מקדים את המתנה הגלויה, הרוחנית, של השבת למתנה הגלויה, הגשמית של המן: ה' מעביר את מתנת המן "מידו ליד ישראל"[211]! בהופעתו הפלאית ובמנתו הכפולה בעֶרב שבת שכנע המן את בני ישראל להאמין באופייה האלקי של השבת. "ראו" במו עיניכם, כי ה' בכבודו ובעצמו מלמד אתכם על השבת בכך שמדי ערב שבת חוזר ומתרחש הנס של "לחם יומים"[212]. נס המן, "נס ומופת שאין עליו סתירה", מחייב את אלה *הרואים* אותו לקבל עליהם את השבת[213]. ומתנה יקרה זו של השבת ניתנה לבני ישראל *אחרי* שקיבלו את חוק השבת, כדי שיידעו כיצד להשתמש בה כראוי[214].

לשתי השבתות שקיימו בני ישראל לפני מתן תורה בסיני היתה השפעה מאלפת; שבתות אלו הכשירו אותם לקבל את מתנת התורה בסיני[215].

בזכות השבת ראויים היו ישראל להיכנס בברית עם ה' בסיני[216], כשם שבזכותה ראוי הבן־זכר היהודי להיכנס בבריתו של אברהם אבינו, ברית המילה, ביום השמיני ללידתו, אחרי ש"תעבור עליו שבת"[217]. "אין מילה בלא שבת"[218]!

תורה, שבת וישראל

"בשבת ניתנה תורה לישראל"[219]. ומהר"ל מפרש דברי חז"ל אלה בכתבו: "ישראל נעשו לעם ישראל ביום השבת כי ביום של השלמה היה הווית ישראל שהם השלמה לעולם. לכך בשבת ניתנה תורה לישראל כי זהו הזמן הראוי להם ומפני כן כנסת ישראל בן זוג לשבת לגמרי"[220]. שלושה גורמים אלה, תורה, שבת וישראל, ירדו מהעולם העל־זמני, העל־טמפורלי, כדי להשלים את שליחותם ולקיים בהרמוניה את פעילויותיהם ה"מתַרבתות" בעולם הזה, הטמפורלי, המעוגן בזמן. הם תופשים את מקומם בעולם הזה באופן ארעי אך אפקטיבי, ממשי, מציאותי, כשהם מעשירים אותו ומאירים אותו בנוכחותם, ובכך יהיו ראויים יותר לשוב באופן סופי אל העולם העל־זמני, העל־טמפורלי שממנו הם באו ואליו הם משתייכים[221]. שמירת שבת יש לה אם כן מובן כפול: ישראל משמרים את השבת והשבת משמרת את ישראל. "ה' נתן לכם את השבת *שתשמרוה*"[222], קובעת המכילתא. התורה אומרת: "ששת ימים תעשה מעשיך... וביום השביעי תשבֹת.... ובכל אשר אמרתי אליכם תִשמֶרו (היו קשובים לכל מה שציוויתי עליכם)". והזוהר הקדוש מדייק: "מאי תשמֶרו, תשמורו מבעי ליה. אלא תשמרו ודאי, מאי אשר אמרתי אליכם. דלא ימטי עליכון שום ביש" – מה פירוש "תשמֶרו"? התורה

צדיכה היתה לומד "תשמורו". אך הביטוי "תִשמֵרו" ודאי פירושו כי *השבת תשמור* עליכם"[223]!

בצדק כתב הוגה הדעות היהודי־גרמני הרמן כהן: "השבת היא פטרונו הקדוש של העם היהודי"[224].

"בשבת ניתנה תורה לישראל"[225]; בנסכו רוחניות בגשמיות ביום השבת, היהודי עושה את יום השבת "כולו תורה"[226].

השל"ה הקדוש מלמד אותנו כי בכל נשמה יהודית כלולה נשמה של שבת ונשמה של אות מהתורה"[227].

שבת היחיד ושבת הציבור

"'כי אות הוא ביני וביניכם' – "אות גדולה היא בינינו שבחרתי בכם בהנחילי לכם את יום מנוחתי למנוחה. 'לדעת' – האומות בה (שיידעו האומות על ידי אות זה) 'כי אני ה' מקדשכם'"[228].

ה' מקדש את ישראל בנתנו להם את השבת. בכבדם את השבת ובקדשם אותה ישראל מקדשים את שם ה', מכריזים על ייחודו בעולם, מודיעים על כבודו וריבונותו של הבורא, ומעידים על מציאות ההשגחה העליונה של אלקי ישראל, הוא אלקי כלל האנושות.

"מה לפלוני בטל ממלאכתו? שהוא משמר את השבת"[229]. בגלותם איפוק, בכבדם את השבת, ישראל מקדשים אפוא את שם ה'[230].

הכבוד שחולקים היהודים לשבת מאופיין בשני היבטים: אישי וציבורי[231]. לכן יש היבט פנימי־יהודי והיבט חיצוני־אוניברסלי לשמירת השבת. ייתכן שכפל־פנים זה מרומז בפסוק[232] "ושמרו בני־ישראל (באופן אישי)[233] את־השבת לעשות את־השבת" (בציבור)[234], להודיע עליה לעולם כולו. כך גם ניתן לפרש את המאמר התלמודי: "אלמלא משמרין ישראל שתי שבתות (שני ההיבטים האמורים) כהלכתן, מיד נגאלים, שנאמר (ישע' נו ד־ז) 'כה אמר ה' לסריסים אשר ישמרו את שבתותי... *ובני הנֵכר* הנלוים על־ה' לשרתו ולאהבה את־שם ה'... כל שֹמר שבת מֵחללו... והביאותים אל־הר קדשי'"[235]. כלומר, בשמרם את השבת, ישראל ימלאו את שליחותם האוניברסלית: להודיע על ה' כבורא וכריבון העולם, לעורר את העולם לנוכחות ה'.

אכן ישראל חי את חייו במגמה לעבוד את ה' ומתוך כך לעמוד לשירותה של האנושות. שליחותו היא להמליך את ה' בעולם הזה ולהעלות את העולם אל ה', לעורר את בני האדם לקבל את צדקת רצונו המוסרי של ה' ולהבטיח את מימוש תכליתה האלקית של הבריאה. ישראל מקבל על עצמו תפקיד זה כשומר השבת[236]. כאשר כלל־האנושות תעריך את מורשת השבת בכנות וביושר, ישלים ישראל את תפקידו ויזכה בגאולה.

גאולת ישראל מאשרת אם כן את גאולת האנושות; וגאולת האנושות מאשרת את גאולת ישראל.

הגשמתה של שבת ה' היא תולדת שיתוף הפעולה בין ה' לאדם

הגאון ר' יוסף דובער מוולוז'ין דרש באופן נועז את הפסוק "ויברך אלהים את־יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל־מלאכתו אשר־ברא אלהים *לעשות*" (בראי ב ג). בספרו "בית הלוי" הוא כותב:

> בריאת שבת יהיה גמרו לעתיד לבוא, שיודע לכל העולם שהכל הוא לה' לבדו. וזה ביאורו של הפסוק: "כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות". דכל מלאכת הששה ימים נגמרו אז, אבל בריאת יום השביעי יהיה גמרו לעתיד לבוא, ואז יהיה החינוך שלו שיגלה כבודו. וזהו "אשר ברא אלהים לעשות", היינו לעתיד לבוא[237].

אם כי כבר עתה השבת משמשת כיסוד התגלות כבוד ה', בכל זאת בני ישראל, בשמרם את רוח השבת ואת מצוותיה, תורמים לכך שכבוד ה' יתגלה עוד יותר, עד כי בעתיד לבוא יופיע "יום שכולו שבת". ביום ההוא, כאשר "יהיה ה' אחד ושמו אחר", תיחנך השבת (שבת הגדול).

רעיון דומה (אם כי ללא התייחסות לשני הפסוקים לעיל) הובע על ידי הצדיק ר' יהודה אריה ליב מגור ב"שפת אמת"[238].

"ימים יצרו ולא אחד בהם" (תהל' קלט טז). לכן השבת שאחרי ששת ימי בראשית תגיע *להשלמתה* רק בימות המשיח, באחרית הימים. כי "ויברך אלהים את יום השביעי... אשר ברא אלהים *לעשות*". השלמה זו תהיה התולדה של שיתוף הפעולה השלם בין אלקים לאדם. "לעשות" חל על ה' והאנושות בצוותא.

בריאת היום השביעי נמשכת אם כן במהלך ההיסטוריה, דהיינו כל עוד אלקים והאדם משתפים פעולה זה עם זה. היא תבוא אל קצה עם הופעתה של שבת שלעתיד לבוא. רק אז תושלם לגמרי בריאתה של השבת והיא תגיע למלוא כוחה[239].

כל שעה היא הזדמנות בלתי־חוזרת

בנוגע לברכת ספירת העומר, הדין הוא: "שכח ולא בירך כל הלילה, יספור ביום בלא ברכה. אם שכח לברך באחד מהימים... סופר בשאר ימים בלא ברכה"[240].

כל יום קובע ונכלל במניין ימי החיים הקצובים לאדם והוא בבחינת הזדמנות בלתי־חוזרת. אם "שוכחים" אותו, או מזניחים אותו, מפריעים למהלך הימים הבאים.

"ואם לא עכשיו אימתי?"[241] שאל הלל הזקן.

בכל שעה שומה על האדם לעשות מעשה טוב כי כל דחייה פירושה החמצה וביטול זמן[242].

ימות השבוע כלולים בשבת

ל"שיר של יום", אשר היהודי המאמין אומר בכל יום בסוף תפילת שחרית, קודמת הקביעה: "היום יום ראשון (שני, וכו') בשבת".

ימי החול כלולים בשבת; הם מרוכזים, לדעת השל"ה הקדוש, באותה נקודה פנימית, שבתית, שהיא שורש כל הימים[243].

ימות השבוע נקראים "ימי שבת"[244]. השבועות נקראים שבתות[245]. העיקרון של מועדי ישראל – והם שבעה במספר, כנגד ימות השבוע – כלול בעצם השם שבת[246].

ר' אברהם מסוכצ'וב העיר כי השבת היא מקור הזמן הקדוש והמוערים נובעים מהשבת. השבת היא מהות הקודש; ומועד הוא מִקרא קודש[247]. רעיון זה בוטא קודם לכן על ידי רבי לוי יצחק מברדיצ'ב אשר הצדיק אותו כדלקמן: "שבת נקרא קודש, כי הוא מאת ה' לבדו; ויום טוב מקרא קודש, כי ישראל הם מקדשים לזמנים, כפי המצות שעושין בכל יום טוב"[248].

המקור למחשבותיהם אלו על שבת קודש מצוי בזוהר הקדוש[249].

השבת, המוגבלת מבחינה חיצונית, הינה עמוקה לאין חקר

יחידה אחת (של זמן) למנוחה לעומת שש יחידות של זמן המוקדשות לעבודה. אך אותה יחידת מנוחה, משום ששורשיה בעולם שלמעלה מן הזמן, עולה בעומקה ובפנימיותה על שש היחידות האחרות[250]. התורה אומרת לא רק "שמור את יום השבת" (דב' ה יב) אלא גם "ושמרו בני ישראל את השבת" (שמ' לא טז), מבלי להזכיר את המלה "יום" לפני "השבת". ואכן אם חיים את השבת לעומקה, על כל משמעותה הפנימית, העמוקה לאין־שיעור, ללא מידה וגבול, היא אורכת הרבה מעבר למשך הזמן המוגבל של יום אחד. היא באה מהנצח ושבה ומצטרפת אליו דרך תחנות הביניים שלו בעולם הזה; היא מחוץ לדברים הזמניים, הטמפורליים, ובעת ובעונה אחת ניחנה בתכונות זמניות, טמפורליות; היא החוליה המקשרת בין העולם הזה והעולם הבא.

היהודי השומר את השבת באמונה ובשמחה מכין את עצמו לקראת העולם הבא; הוא רואה בשבת את המודל של העולם הבא וכבר טועם בחייו "מעֵין עולם הבא", אומר התלמוד. ב"מעֵין" טעם זה, אומרים החסידים, היהודי מגלה את מַעין עולם הבא. ואמנם "טועמיה חיים זכו" – הטועם את טעם השבת זוכה לחיי אמת[251].

השבת עמוקה לאין ערוך, רחבה ללא מצָרים[252]. אכן היא מוגבלת, אבל רק מבחינה חיצונית[253]: היא נקראת חוק[254], כי היא מציבה גבול לששת ימי המעשה; היא מזמינה את האדם לנהוג איפוק במעשיו. ה' בכבודו ובעצמו נתן את הדוגמה לכך. הוא נקרא "שדי", כי אחרי אשר הרשה לעולם להתפשט ולהתרחב במשך שישה ימים, אמר לעולם "די"[255] ותחם אותו בין "קצות הארץ", קצווי העולם[256].

די לו לבודא במה שעשה לשם השגת מטרתו[257]. בית יעקב, המוחזק ביום השביעי ב"תחום שבת", נעשה מעצם עובדה זו לתחום הנרחב של עונג שבת, ה"נחלה בלי־מצרים" של שמחת השבת[258].

שבת, יום התגלות וגילוי

במחשבת הקבלה זמן השבת, שיבוא אל קצו בימות המשיח, כשתופיע שבת שלעתיד לבוא, נחשב לזמן מלכות ה': "שבת בחינת מלכות – מלכות שדי".

במשך השבת האדם מהרהר בעשיית מעשים טובים, "עושה את ה' למלכו" ו"ממליך" אותו כי הוא קיבל את רצונו בימים שקדמו לשבת בהורידו את מלכות שמים לעולם העשייה. על כן הוא מכדיז את שם ה'[259]. וה' מצדו מודיע לאדם את שמו, אותו השם שהאדם יפרסם בעולם. ה' מעודד את האדם להבין מה שלא היה בכוחו להבין קודם לכן, הווי אומר לדעת שכל מעשיו של ה' מוליכים אל הטוב. וכך ה' מתגלה בעצמו, באחדות שמו: הוא מתגלה כמות שהוא וכפי שהוא נראה. והוא מתגלה בשבת, יום התגלות הפנימיות, בשבת של ימות המשיח, שהוא יום התגלות הסודות[260]. שבת היא אפוא יום הגילוי, אפילו בעולם הזה, בדבר העולם הבא, העולם בו האדם יוכל להבין את "מחשבותיו" של ה' ו"לראות", דהיינו לגלות, את "דרכיו" (ולא, כמו בעבר, רק להיכנע להן ולהצדיק אותן בשפלות דוח).

השבת מנחילה לשומר־שבת מעין עולם הבא בעודו שרוי בעולם הזמן. למרות טבעו הזמני, הטמפורלי, אותו יהודי כבד ניעוד על ידי "דוח פיו" של משיח והוא מוכן ומזומן לקרוא בלב שלם: "והיה ה' למלך על־כל־הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד"[261].

השבת: כולה יום, כולה אור

בימות המשיח, בדומה לימי בראשית, מהותה של השבת תתגלה בדמות יום ללא לילה, יום שכולו אור[262].

ביחס ליום השביעי של הבריאה, לא נאמד בפרשת בראשית "ויהי ערב ויהי בקר", כפי שנעשה הדבר ביחס לשאר הימים, כי השבת הדאשונה היתה כולה אור[263].

וביחס ליום המשיח אומר זכדיה הנביא: "והיה יום־אחד יודע לה' לא־יום ולא לילה והיה לעת־ערב יהיה־אור"[264].

אחדות השבת

השבת היא אחת ויחידה כי היא כוללת בחובה, בנקודתה הפנימית, את כל ימות השבוע[265]. "ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה וישבת ביום השביעי מכל מלאכתו אשר עשה". ה' הכליל את "כל מלאכתו" ביום השביעי[266].

השבת היא אחת והיא מצויה בעולם העשייה כי בה מתמצות כל המצוות, מצוות עשה ומצוות לא־תעשה, המסומלות בשתי מלות המפתח של השבת: "זכור" ו"שמור"[267].

השבת היא אחדות אחת ביקום, כי היא כוללת את שבת של מטה ואת שבת של מעלה ושתיהן יחד יוצרות שבת אחת ויחידה ומהוות את סוד השבת[268].

השבת תגלה את השלום בעולם של מעלה ובעולם של מטה כי השבת היא שלום: על יסודותיה ייבנה העולם לעתיד לבוא כשם שעל יסודותיה נבנה העולם מלכתחילה[269].

בימות השבת שלעתיד לבוא, בימות המשיח, העולם המפולג יישוב למקורו ולאחדותו

העולם, שהיה אחד במקורו, הסתעף, התפצל והתפלג כבר במרוצת ששת ימי בראשית ועוד יותר מכך במהלך הזמן. ביום השבת העולם שב לשורשו; הוא פונה בפנימיותו אל ה' אחד: הוא חוזר ונעשה לאחד[270].

בשבת שלעתיד לבוא, בימות המשיח, העולם יעלה לשורשו, יישוב אל ה'; אך אז הוא ישוב לגמרי, גם בחיצוניותו, ויהיה לאחד. הוא יהיה אחד כי האדם, ובמיוחד ישראל, בזכות פעולתו המוסרית המאחדת, המוקדשת לה' אחד, בזכות פעולת הייחוד בעולם, יתרום לאיחודם של עולם הטבע ועולם המוסר לכלל עולם אחד, המוקדש לה' אחד[271].

המספר שבע הוא המקשר את הבריאה, התורה, ישראל והשבת זה לזה

הפסוק הראשון בבראשית מכיל שבע מלים, כנגד שבעת ימי הבריאה[272]. וכך כבר תחילתה של התורה רומזת על תכלית הבריאה, והיא השבת במובן הרחב ביותר של המלה. ששת ימי המעשה מוצאים את גולת הכותרת שלהם ביום השבת; שש שנים מסתיימות בשנת שבתון, שנת השמיטה; שבע שמיטות סופן בשנת היובל[273]. במשך תפילת השבת שבעה אנשים נקראים לעלות לתורה. שבעה אלה הקוראים את ברכות התורה (אותה תורה אשר ה' הביט בה כאשר ברא את העולם) הם כנגד שבעת ימי בראשית ושבעת קולותיו של ה' שנשמעו במעמד הר סיני[274].

הפסוק הראשון בספר בראשית כולל שבע מלים והפסוק הפותח את עשרת הדברות שנאמרו בסיני (שמ' כ א) – עיקר מהותה של התורה – כולל גם הוא שבע מלים[275].

הפסוק המצווה לכבד את השבת, היום השביעי בשבוע, הוא הפסוק השביעי בעשרת הדברות. פסוק זה פותח באות ז"ן, שהיא בגימטריא שבע: "זכור את יום השבת לקדשו...". האיסור לעשות מלאכה בשבת חל על שבע קטיגוריות של יצורים: "אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך אשר בשעריך", ושבע

קטיגודיות של מנוחה מפורטות בתפילת "אתה אחד" שאומרים בתפילת מנחה של שבת[276].

משמעות המספר שבע בקורות העולם ובתולדות ישראל

חביבותו של המספר שבע

המדרש אומר: "כל השביעין" חביבים על הקב"ה. מכל הרקיעים, חביב הרקיע השביעי: עֲרָבוֹת[277]; מכל הארצות, חביבה השביעית: תבל[278]; מבין הדודות חביב השביעי: חנוך[279]; באבות, שביעי חביב: משה[280]; בבנים חביב השביעי: דוד[281]; מבין השנים, חביבה השביעית, שנת השמיטה[282]; ומשנות השמיטה, חביבה השביעית, שנת היובל[283]; מכל הימים, חביב היום השביעי, יום השבת[284]; ומכל החודשים, החודש השביעי[285], תשרי, ירח האיתנים, הוא החביב[286]. נמצאנו למדים שהקב"ה אוהב ומקדש את השביעי, שהוא בעת ובעונה אחת היסוד והתולדה[287]. כי השביעי הוא ה"נפש", ה"אמצע", ה"פנימיות" של כל דבר, של כל הוויה: השביעי הוא הצדיק[288]. "הכל תלוי על שבעה"[289].

המספר שבע "פתוח לכל"

מבין כל המספרים "ברר לו"[290] הקב"ה את המספר שבע. עם כל היותו "נבדל", המספר שבע מיוצג על ידי האות ז"ן, שמעצם צורתה, "הפונה לכאן ולכאן", היא "פתוחה לכל"; בהיותה "פתוחה מכל צדדיה" היא מציעה את מזונה הרוחני לכל דורש[291]. הקב"ה בחר במספר שבע והעלה אותו למעלה מכל המספרים; הוא יעד אותו לתפקיד פרטיקולרי ואוניברסלי: הוא קרא לו לקבץ יחד את "שש הפינות", את "שש הקצוות"[292] של ששת הימים האחרים, ימי המעשה, ולאחד אותם תחת חסותו. הוא נקרא "להשפיע" על שאר המספרים, לקדש אותם ב"קדושתו" האוהבת.

המספר שבע מציין את היחס בין עולם הטבע לעולם העל־טבעי: עולם התורה

ה' בחר במספר שבע כדי לציין באמצעותו את היחס שחייב להתקיים בין עולם הטבע (שבעה רקיעים[293], שבעה כוכבי לכת[294], שבעה יַמים[295], שבע יבשות[296]) לבין עולם התורה (שבעה קולות שנשמעו בשעת מתן תורה ביום השביעי, יום השבת[297], בסיני[298]; שבעת קני המנורה[299] המאירים באור התורה).

ה' בחר במספר שבע כדי לציין באמצעותו את היחס שחייב להתקיים בין עולם הטבע (העומד על שבעה "עמודים", שבעה יסודות עולם[300]) לבין העולם שמעל לטבע (המחולק לשבע אדצות, ובו שבעה "היכלות"[301]).

ה' בחר במספר שבע כדי לציין באמצעותו את היחס שחייב להתקיים בין עולם הטבע (העומד על שבעה "דברים", שבעה עקרונות שנהגו עוד בטדם נברא[302]) לבין עולם הבינה של הטבע (הפועל בהתאם לשבעת עקרונות החכמה[303]).

המספר שבע מציין את היחס בין עולם הטבע לעולם ההיסטוריה

ה' בחר במספר שבע כדי לציין באמצעותו את היחס שחייב לשרור בין עולם הטבע, עולם המרחב (העומד על שבעה עמודים), לבין עולם המוסר, עולם ההיסטוריה[304], עולם הזמן (העומד על שבעה צדיקים[305], שבעה רועים[306], שבעה דורות, שבעה אבות[307], שבעה בנים[308], שבעה נביאים, שבע נביאות[309]).

ה' בחר במספר שבע כדי לציין באמצעותו את היחס שחייב להתקיים בין עולם הטבע וסדריו לבין עולם הנישים וסדריו (שבעה עננ כבוד [310]).

המספר שבע מציין את היחס בין עולם הטבע בחיצוניותו: ארצות התבל, לעולם הטבע בפנימיותו: ארץ ישראל

ה' בחר במספר שבע כדי לציין באמצעותו את היחס שחייב להתקיים בין עולם הטבע בכללו, בחיצוניותו (המותווה על ידי שבעת הימים המקיפים אותו), לבין עולם הטבע במהותו, בפנימיותו (ארץ ישראל, המוקפת בשבעה "ימים"[311]; ארץ ישראל המורכבת משבעה חבלי ארץ, המחוברים לשבע "ארצות החיים" בעולם של מעלה[312]; הארץ אשר ישראל גאל מחטאי "שבעת העמים"[313] אשר ישבו בה, אותם שבעת העמים המייצגים "עשירית" סמלית של "שבעים אומות העולם"; ארץ ישראל, המבורכת ב"שבעת המינים"[314] המייצגים את עושר הצמחיה, והם שבעת המינים אשר היהודים צורכים אותם לפי הנורמות שנקבעו בתורה כחלק מעבודת ה', בעליה של הארץ; ארץ ישראל אשר ביכוריה, ה"טעונין שבעה דברים"[315], מוקדשים על ידי בני ישראל לאלקים, אדון הארץ).

קידוש המספר שבע בריבויו במספר עשר. במספר שבעים חל המפגש וגם ההפרש בין חיי עם ישראל לחיי אומות העולם

את המספר שבע, החביב עליו, בחר ה' וקידש ולכן הגדילו במספר הקודש עשר[316]. ה' קבע את המספר שבעים, "עץ החיים", כנקודת המפגש בין חיי אדם (אשר תוחלת החיים שלו היא שבעים שנה[317]) לבין חיי ישראל (העם אשר מהותו המקורית היתה מרוכזת ב"שבעים נפש" אשר ירדו עם יעקב מצריימה[318]). ה' קבע את המספר שבעים לנקודת המפגש בין חיי עם ישראל (המיוצג על ידי שבעים זקנים, "עיני העדה"[319]) לבין חיי האנושות (המיוצגת על ידי "שבעים אומות העולם"[320] המהוות את "משפחות האדמה"). ה' קבע את המספר שבעים כנקודת

מפגש בין חיי התורה (הכתובה בלשון הקודש, ולה "שבעים פנים"[321]) לבין חיי האנושות (המורכבת מ"שבעים אומה ושבעים לשון", שבעים אומות עיקריות, הדוברות שבעים שפות עיקריות[322]). ה' קבע את המספר שבעים כנקודת מפגש בין היקום (המונה שבעים עולמות עיקריים[323]) לבין המשכן (ששבעים עמודים התנשאו בחצרו[324]). ה' קבע את המספר שבעים כנקודת מפגש בין היקום[325], האדם, ישראל והאנושות (אשר קורותיהם עומדים בסימן המספר שבעים[326]) לבין ה' בכבודו ובעצמו (אשר שכינתו בתוכם נגלית בשבעים שמותיו[327]).

"קידוש" השבת כולל שבעים מלים

הכל קשורים אל ה' ואל "קדושתו" באמצעות הקידוש היהודי של השבת: קידוש השבת כולל "שבעים מלים"[328], המייצגות את "שבע העטרות" המעטרות את השבת[329]. יום השבת הוא "יום תשובה". שבת הגדול שלעתיד לבוא, של ימות המשיח, הוא "שבת תשובה". צאצאיהם של "שבעים הנפש" שירדו לגלות מצרים עלו ארצה, שבו אל הארץ המובטחת. וברבות הימים, אחרי שבעים שנות שבי בגלות בבל, החלו היהודים בשיבת ציון[330]. אחרי שבעים יחידות־זמן עיקריות, האנושות תחוג עם ישראל את התשובה של התפוצה הרוחנית, הגלות המוסרית; היא תשוב אל ה'; היא תעלה ציונה, אל הר ה'. בשם האנושות המפויסת עם ה' ועם עצמה יקיים ישראל את שנת היובל, היום הגדול של התשובה אחרי שבעים שנה של "חבלי משיח", של "ימות משיח"[331].

באמצעות המספר שבע נכנס עולם הנצח לעולם הזמן

ה' בחר במספר שבע כדי לקבוע את הנצח בעולם הזמן, הערוך בשבע קטיגוריות: היובל, שנת שבתון, חודש, שבוע, יום, שעה ודקה[332]. היום השביעי הוא השבת; השבוע השביעי "אחרי השבת", דהיינו אחרי פסח, חג השחרור הפיסי, מסתיים בשבועות, חג השחרור הרוחני; החודש השביעי של השנה הוא תשרי, ירח האיתנים; ישנם שבעה מועדים בכל שנה[333].

תהליך התשובה אל ה': משבת לשמיטה, משמיטה ליובל, מיובל ליובל הגדול

ה' בחר במספר שבע והכפילו באותו מספר עצמו כדי לאפשר לאדם, לבן ישראל, אחרי שישה ימים מדי שבוע בשבוע ושש שנים רצופות של עבודה, של פעילות מקדשת ושותפות עם הבורא, להגיע ליום השביעי, שהוא יום השבת, יום קודש, "שבת ה'", ולשנה השביעית, שהיא שנת שבתון, "שבת לה'"[334]. אחר־כך ה' מכפיל בשבע את שבע שנות השבתון, שנות השמיטה, ומאפשר לאדם, לבן־ישראל ולעם ישראל, אחרי ארבעים ותשע שנים שהם מקדשים את החיים לפני ה', להגיע לקידוש המיוחד של השנה החמישים, שנת היובל, אשר ה' מועיד אותה, כשם

שעשה ביחס לשבת בראשית ("יום קודש")[335], כ"שנת קודש", "שנת תשובה"[336]. תשובה זו היא של האדם אל ה' ואל עצמו; אז האדם יכול להימשך אל האמיתי בחובו ולעשות אתנחתא כאשר הוא זכאי לכך. וכך שנת היובל היא שנת "חירות" לאדם, הדבק באלקיו, והיא גם שנת השוויוניות בין בני האדם, כי הם מוצאים עצמם עומדים כאיש אחד בפני ה'; זוהי גם השנה המסמלת את עידן החירות של ימות המשיח. את "יום ה'", הווי אומר אלף שנים[337], ה' מכפיל במספר שבע וכך לבסוף מאפשר לאדם – אחרי ששת אלפים שנה של שותפות מוצלחת למדי עם ה' – להגיע לאלף השביעי, ל"יום שכולו שבת", ל"יום שכולו טוב". באלף הזה (לפי מפרשי התלמוד וחכמי הקבלה[338]) כל מה שהוא ארעי, נטול שורשים ונטול ודאות ייעשה ל"מדבר שממה", או (לפי פרשנים אחרים[339]) ייחשב כשומם וצחיח, ואילו כל מה שהוא בר־קיימא וטוב יתחרש כדי שימשיך להתקיים ולהתפתח במדרגה גבוהה יותר[340]. אז יכפיל ה' את שבעת האלפים בשבעת אלפים ויאפשר לאנושות לפעול ולפרוח לנגד עיניו ולהגיע לאלף החמישים, שהוא האלף של ההגשמה. אלף זה נפתח לשעד הבינה ומעבר לו האדם יהיה מסוגל לראות ולהבין "מעט" ממה שלא היה בכוחו לדאות או להבין קודם לכן[341]. עולם הבא, אשר שומרי השבת חשים בשמץ מטעמו ביום השבת בעור טעמו המלא הוא מעבר לעולם הזה, ימומש לגמרי עלי אדמות באותו שבת הגדול של האלף החמישים, ביובל הגדול, היובל של האלף החמישים. או־אז העולם יהיה דוחני לגמרי (אך לא באופן סופי ומוחלט); העולם ייעשה לתורה[342].

התפתחות העולם במסגרת הפנימית של המספר שבע

הדרך אל האלף הזה, עם כל היותה "ישדה"[343] היא קשה; אך היא פתוחה לאדם. דרך זו רצופה בסכנות; "היא כמו גשר צר". היא אוצרת בחובה רזים. ואולם האמצעים להתגבר על סכנות המסע ועל הסבל הכרוך בו והמפתח המאפשר לעדטל את הסודות צפון במספר שבע. "כל רזין וכל קדושין יקירין, כלהו תליין בשביעאה וההוא שביעאה עלאה, עלמא עלאה", אומר הזוהר הקדוש[344]. כדי להגיע למדרגה זו האדם נקרא להיות שותף עם הבורא, לקחת בחשבון את העובדה שעל הכלכלה הנזילה של המספר שבע, מספר השפע, העמיד הקב"ה את יציבות העולם. ה' נותן לאדם את האפשרות לפתח את העולם בהשגחתו. הוא נותן לאדם את ה"חירות" לעצב, תחת עינו הפקוחה של ה', את קורות העולם, אשר ה' "צפה מראש" את התפתחותו; התפתחות זו תתרחש במסגרת הפנימית של המספר שבע, מספר ההתממשות. ה' מאפשר לאדם ולעולם להתקרב אליו. הוא נטע באדם ובעולם את הגעגועים לשוב למקורם. אם זכה האדם, הוא יוכל להחיש את התשובה[345]. מכל מקום, ה' קבע את המועד הסופי בו ה' בעצמו יפעל, בחסדו וברצונו, לעודד את התשובה ולהביא לידי מימוש את גורלו של האדם וגורל היקום – וזאת כאשר יפוג משך הזמן הקצוב שה' יעד למספר שבע.

המספר שבע מציין את תהליך ההתפתחות וההתחדשות

חייהם של האדם ובן־ישראל, של עם ישראל וארץ ישראל, של האנושות עלי אדמות – בקצרה, חייו של היקום ומלואו – מהווים אפוא תהליך שנקודת מוצאו היא המספר שבע. המספר שבע מציין את יסוד הקיום ואת ראשיתה של כל היווצרות והתהוות; הוא מציין את ההתהוות אשר עם הגיעה לסיומה נותנת תנופה להתחלה חדשה של הוויה והתהוות[346].

המספר שבע מציין את הדינמיקה המוסרית וההיסטורית של ההשגחה האלקית והחירות האנושית

בפנימיותו של תהליך זה, המבוסס על המספר שבע, שהוא תהליך המצטיין בהישנות וביצירתיות, ברציפות ובחדשנות, במחזוריות ובמקוריות, ניתן להבחין בעליות וירידות, בהצלחות ובכשלונות. הדינמיקה החיה הזאת היא דינמיקה של חירות; משחק סלקטיבי זה הוא משחקה של החירות; מאבק אוהב זה הוא מאבקה של החירות. בפנימיותו של תהליך־שֶבע זה של ההתפתחות ההדרגתית של ההגשמה (אך לא בתחילתה או בסופה), דבר אינו גזור מראש. "הכל צפוי" אך הכל גם חופשי, "הרשות נתונה"[347]. והנה, בעוד הכל הוא ליניארי, נערך בקו, דבר אינו סדיר, דבר אינו פשוט, דבר אינו מתקדם ללא עיכובים ומעצורים. כי הכל חופשי וחירות האדם נעוצה ביכולתו ליטול יוזמה – במסגרת המגבלות של כוחותיו והאמצעים העומדים לרשותו; יתר על כן, הוא יכול לנתב את יוזמתו כדי להיענות לאותן יוזמות, לאותן הארות, הבאות מלמעלה ומכוונות אליו. הכל חופשי כי הכל חייב להיות חופשי, משום שהתהליך שהאדם מוצא עצמו ממוסגר בתוכו שייך לסדר המוסרי ומתוך כך היסטורי. האדם אינו יכול להיות אלא בן־חורין; הוא אינו יכול לפעול אלא מתוך חירות. והחירות, עם כל היותה עניין יחסי, נודעת לה חשיבות רבה.

הדינמיקה המוסרית: עימות בין יצירתיות של ערכים ושיממון של הבלים; מהעימות צומחת אחדות פוריה.

כדי לאפשר לדינמיקה הזאת של החירות המוסרית, ההיסטורית, להתפתח ולממש את עצמה, המספר שבע של ברכה, של עשייה מתוך אהבה, של שמחה[348], של צדק, צדקה וחיוב, מעומת עם הצד האחר של אותו מספר[349], זה של קללה[350], פורענות, צער ומספד[351], של שלילה, של "הבל־הבלים". (בשבעת הפסוקים המתארים את מעשה בראשית כתוב "וירא כי טוב"[352]; שבע ברכות מקדשות את הזכות והחובה של החתן והכלה לקיים את מצוות פרו ורבו[353]; שבעת הבלי העולם הם כנגד שבעת ימי בראשית[354].) ואולם האנטגוניזם ביניהם, ההתנגשות שלהם זה

בזה, יוצרים חיים[355]. התחככות זו יוצרת את הדינמיות של החיים, ובמיוחד בכל הנוגע לחיים המוסריים, לחיים ההיסטוריים. מהעימות ביניהם צומחת לבסוף אחדות יוצרת, הנוטה להצטרף אל האחדות האבסולוטית האחת ויחידה, אל אחדות ה'. אחדותה של הפעילות האנושית, של ההוויה האנושית, היא תולדה של התפייסות או פשרה בין דחפים, רעיונות וכוחות מנוגדים. מהעימות של "שבע מידות טובות"[356], שבע מידות טובות של החכם[357] (המאפשרות לו לקיים את מצוות ה', כגון שבע מצוות היסור, "שבע מצוות בני נח"[358] שהן אוניברסליות באופיין, או "שבע מצוות דרבנן"[359] שהן בעלות צביון יהודי מובהק) עם שבע מידות רעות של ה"גולם"[360] (הגודמות לו לעבור שבע עבירות חמורות, "שבעה גופי עבירה"[361], ולעשות "שבע תועבות"[362], השקולות כנגד שבעת שמותיו של יצר הרע[363]), נובע חיפושו של האדם אחר אחרותו, אחדות מעשיו והוויתו, ואחר עצם האחדות. אחרות זו נוצרת מעידון היצרים, מהעלאת שבע המידות הטבעיות הנגזרות על ידי שבעת כוכבי הלכת ומההתגשמות, מירידתן של שבע מידות רוחניות משבעה רקיעים. זוהי אחרות זורמת, אחרות פעילה וגמישה. אחדות זו מכוננת מצב של איזון אשר אינו קבוע באופן סופי. זהו מצב של שלֵמות שאינה סופית; זהו מצב של מנוחה שאינה סטטית. כי אילו אחרות זו היתה מוחלטת, סופית וסטטית, היא היתה חותרת כנגד ההצדקה המוסרית ההיסטורית למציאותה, כנגד משמעותם של החיים עצמם.

פעולת ההכנה ופרי המימוש

במישור האישי, אחדות זו מבדילה בין היום השביעי, שהוא יום המימוש, לבין ששת ימי המעשה של פעולה מכינה, כמו גם בין השנה השביעית, שהיא שנת עונג[364] בעולם של מעלה ובעולם של מטה, לבין שש שנות הכנה שקדמו לה[365]. במישור של היחיד והציבור, במישור האוניברסלי והקוסמי, הטבעי והעל־טבעי, אחדות זו מבדילה את יום השבת מדי שבוע בשבוע, מדי שבע שנים וחמישים שנה, כל אלף שביעי וכל אלף חמישים, מיום השבת של מעלה: היום שכולו יום ולא לילה[366], החֵל אחרי שישה ימים ושישה לילות, אחרי כל הימים והלילות. אחדות זו מציינת את המזיגה בין האחרות שנוצרה תוך כדי המאבק למען הטוב האישי והכלל־אנושי (מאבק שהועמד בניסיון קשה אך נעים במעשה השליחות האלטרואיסטי) לבין האחרות הראשונית הנתונה, אחדות בראשית. האחדות שנוצרה תוך כדי מאבק האנושות עולה בערכה על אחדות בראשית, שעם כל היותה מושלמת וטהורה נתקבלה כמתנת־חינם. באמצעות האחדות שעלתה כמנצחת, האדם המשיחי מצטרף אל אדם הראשון. אך המשיח עולה על אדם הראשון כי יש לו הזכות לתנועה במעשה ובניצחון שלאחר המאבק; עומדת לו זכות הטוהרה וההזדככות[367]; הוא נהנה מזכות הצירוף.

אדם הראשון יצר פיחות במספר שבע: הוא חטא בערב שבת; אדם המשיחי מתקרב למילוי המספר שבע: הוא יתענג על יום שכולו שבת

כאשר האדם המשיחי יתקרב להגשמת המספר שבע, הוא ישקוד ביתר עוצמה על מלאכת הצירוף וההזדככות (הנעשית לפחות שבע פעמים[368]), הכוללת עידון יצרים, התעלות, העמקה עצמית, היפתחות לאחרים ושיתוף פעולה סבלני ובוטח עם שותפו העליון. בעבודת הצירוף הזאת, החסד האלקי הוא בוודאי קובע אך אינו מכריע. אחדות ההגשמה של המספר שבע, של השלֵמות[369], של השלֵמות הניתנת לשכלול[370], היא אחדות של שלום[371], של שלום ההולך ומשתכלל. זוהי אחדות יוצרת המבשרת על כינון המלכות, מלכות ה'. מלכות זו, עם כל היותה הגשמה, דהיינו יציאה מהכוח אל הפועל, היא עריין בבחינת עשייה מתפתחת המרמזת על תחילה, על חידוש הפעולה; היא מהווה אתנחתא שבטרם התחלה חדשה[372].

אחרית הימים: אחרית אחרת של ימים אחרים

אחרית הימים שכה מייחלים ומצפים לה תהיה תחילה של "אחרית אחר", של ימים אחרים טובים יותר, טובים יותר ויותר[373]. השכינה תשרה בקרב בני האדם כי בדומה לשבעת הצדיקים, החֵל באברהם וכלה במשה, יעלה בידם להוריד אותה משבעת הרקיעים אשר אליהם היא נסתלקה, בזה אחר זה, אחרי כל אחד משבעת החטאים שנעשו על ידי האדם[374]. השכינה תשכון בארץ, במקום שהיא משתוקקת להיות[375], במקום משכנה בטרם חטא: "עיקר שכינה בתחתונים".

השבע המשיחי מציין את השגת "הכל", שיכול עוד להשתכלל

כאשר יושלם הייחוד, איחוד ה' ואיחוד העולמות, באמצעות פעולתו הדתית, המוסרית וההיסטורית של האדם, תכונן האחדות הכוללת. באחדות זו האדם, האנושות ובמיוחד ישראל, "עם מקדשי שביעי", יחגגו את אחדותו המוחלטת של ה'. אחדות זו תתגלה הודות לעשייה של האדם. אז תתקיים השבועה אשר נשבע ה' שלא להפקיר את האדם[376], את ישראל, כמו גם השבועה אשר נשבעו ישראל לרגלי הר סיני (ביום השבועות־השָבועות) להישאר נאמן לה' – שבועה ששורשיה ב"שבעה"[377], בעיקרון הראשוני של הקיום והקביעות. השבעה השבתי, המשיחי, מציין את "הכל", את השפע[378]. אך "הכל" יכול להוסיף ולהשתכלל; השפע יכול להתמלא עוד ועוד.

תפילת השבת הרגילה היא תפילה של השקֵט ובטח; תפילת השבת המשיחית היא תפילה של הודיה והכרת תודה

את אחדות ה' חוגגים בתפילה[379], כי אחדות זו כשלעצמה הינה אחריתה של

תפילת השבת, הנשענת על עקרון המספר שבע: תפילת השבת כוללת את "תפילת שבע"[380] ומוליכה דרך שבע ברכות לאחדות הברכות, למקור הברכות - ל"מעֵין שבע", ל"מעֵין הברכות", ל"מַעין הברכות"[381]. התפילה המעלה על נס את ייחוד ה' היא תפילת שבת גם בגלל תוכנה, כי זוהי תפילה של שביעות רצון והודיה (בימות המשיח יהיו רק תפילות הודיה וקורבנות תודה[382]). תפילה זו מבטאת "שבע הודיות"[383] שהאדם חייב לתת לאלקיו. האדם אסיר תודה לבוראו על "שבע ברכות" שהעניק לנשמתו[384] כאשר נתן אותה בגוף האדם והטיל עליה את שליחותה הארצית. שבע הודיות שתיעשנה להודיות של ימות המשיח תֵיאמרנה מתחת ל"שבע חופות"[385], המסמלות חיים פוריים שתחילתם בזיווג שמח ובוטח בין ה' לאדם[386].

גאולה היא יום שכולו שבת, המורכב משבע גאולות

וכך מתממשת הגאולה. הגאולה תהא מורכבת משבע גאולות[387], כשבע הגאולות המופלאות שבאמצעותן בירך ה' את עמו ישראל בצאתם ממצרים. את שחרור ישראל מעבדות מצרים חוגגים הקב"ה וישראל[388] במיוחד במשך שבעת ימי הפסח; את הזיווג המשיחי בין ה' לישראל יחוגו הבורא ועַמו, מלך ישראל ועם ישראל, במיוחד במשך "שבעת הימים" של השמחה, ברומה לשבעת ימי המשתה שחוגגים החתן והכלה אחרי טכס כלולותיהם[389].

כך המספר שבע מקשר לעולמי עולמים את הבורא ואת הבריאה, את ה' ואת עמו, *עַם־ה'*; והמקף המחבר אותם זה לזה הוא שבת קודש.

מראי־מקומות, מקורות והערות

• •
•

המאמרים המופיעים בכרך זה נהגו ונכתבו מלכתחילה ללא הערות. ואולם, במהלך הזמן, תוך כדי שהצגתי אותם בשיעורים ובכינוסים שונים ועם הוצאתם לאור בכתבי עת שונים ובאסופות למיניהן, הסתבר לי שיש צורך בהפניית הקורא למקורות המסורתיים ועל־כן הוספתי את האיזכורים הכלולים להלן.

אחדים ממקורות אלה, בפרט כתביהם של המהר"ל, השל"ה הקדוש, שפת אמת, אבני נזר והרב קוק עוררו בי מודעות לזיקה העמוקה הקיימת בין מחשבתי הצנועה למחשבתם של מורינו ורבותינו הדגולים, לנקודות מפגש ולהתלכדות בדרכי החשיבה המוצאות את ביטוין אפילו באופן הדומה של ניסוח הרעיונות.

המקורות המצוינים בזה מצויים כולם בחדרי היכלה של תורה. הם מייצגים את כל התחומים של מעשה היצירה הרוחני המהווה את המורשה הגדולה, העשירה והנרחבת של כארבעת אלפים שנה של יהדות חיה ודינמית. תחומים אלה הם עשירים ומגוונים ומשלימים זה את זה. יריעתם הרחבה, שנשזרה במרוצת הדורות, משתרעת על פני כתבי הקודש, התלמוד, המדרש, ההלכה, האגדה, הספרות הרבנית, הקבלה, ההגות והפילוסופיה היהודית, הדינים והפסיקה, דברי פרשנות ודרשות, המחשבה החסידית וספרות המוסר.

הכללת מראי־המקום והמקורות נעשתה לא רק כדי לתת "ביסוס למדני" לטקסטים המתייחסים אליהם. היא נועדה גם להציע לקורא המשכיל, על דרך הרמז והקישור, הסבר לסוגיות רבות במחשבה היהודית, להפנות את תשומת לבו להשקפות מנוגדות, החולקות על הטיעונים הצומחים מאותם מקורות המאוזכרים כאן, וכמו כן כדי לעצב פרספקטיבה רחבה ביחס לנושאים קרובים המועלים או נתמכים על ידי המקורות.

בהערות להלן, האזכורים *המובלטים באות נטויה* מתייחסים למובאות בגוף הטכסט. כל המובאות — בין בטכסט ובין בהערות להלן — זהות למקור פרט לשינויים דקדוקיים מזעריים ולתוספת של סימני פיסוק במקרים מסוימים, לשם הקלת הקריאה. כל ההדגשות הן של המחבר.

הערות להקדמה

1. השווה ספר יצירה ג ו; ו א; זוהר, ח"ב, מז ע"א; ח"ג, רכא ע"ב. ספר הזוהר עם פירוש הסולם, כרך ה, ח"י, ויקהל, עמ' 60. ספרא דצניעותא עם ביאור הגר"א, ליקוטי הגר"א, עמ' עח. שהש"ר ה. פרד"א יח. שו"ט צב ב. ילק"ש, תהלים, קלט תתפח. כוזרי ג ה; ד כה. רבינו בחיי, על שמ' כ ח, עמ' קצו־קצח. פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"ב, שבת קיח ע"ב, עמ' צז. עץ חיים, ג כ; מט ג. של"ה, ח"א, כו ע"א. מהרש"א, חיא"ג, יומא ב ע"א; ביצה טז ע"א. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 322, 340. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, כ, עמ' 23-33; פו, עמ' 149. תניא, א; ה. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ה, ב, ה ע"א; סידור שערי רצון, עמ' תפ. ר' צבי אלימלך מרינוב, בני יששכר, ח"א, כב ע"א, כג ע"ב. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 83; באר אברהם, עמ' רג־רד; ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' קב, קה, קט, קמו, קנב. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' קכה; נאות הרשא, עמ' ב, קכ, קלו, קמט. ר' שמואל מסוכצ'וב, שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' ה; שם, ח"ב, עמ' רכג; שמות, ח"ב, עמ' רכה, רמו; ויקרא, עמ' שנא, שנד; במדבר, עמ' שמז־שמח; דברים, עמ' צ, קעו; מועדים, עמ' קיא. ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"א, עמ' 6, 9, 10, 51, 81, 222, 229, 246, 247; ח"ב, עמ' 79, 210; ח"ג, עמ' 197-198; ח"ד, עמ' 61, 174. ר' מאיר שמחה כהן מרווינסק, משך חכמה, עמ' קמו־קמח. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' שג.

הערות לחלק א, פרק א:
עם ישראל וארץ ישראל

1. השווה זוהר, ח״ב, צ ע״ב; ח״ג, ז ע״ב, כג ע״ב, רנב ע״א. תקו״ז, א ע״ב, כא ע״ב, מ ע״א. שהש״ר א יא. ראה גם בר״ר עד ח; שהש״ר ד ו; רש״י על תענ׳ ח ע״ב. השווה רמב״ן על ברא׳ כד א. של״ה, ח״א, כא ע״ב. הגר״א, ביאור הרעיא מהימנא, עמ׳ לה (ח״ג, בהר, כט ע״ב). תניא, לקוטי אמרים, יט, עמ׳ מח; לז, עמ׳ צח; מא, עמ׳ קיד. ר׳ חיים מוולוז׳ין, נפש החיים, שער א, פי״ז, עמ׳ יז. ר׳ לוי יצחק מברדיצ׳ב, קדושת לוי, עמ׳ קמא. ראי״ה קוק: אורות, עמ׳ קמ־קמא; אורות הקודש, ח״ב, עמ׳ קיז. ר׳ שמואל מסוכצ׳וב, שם משמואל, דברים, עמ׳ רי. ר׳ יוסף חיים מבגראר, בן איש חי, דעת ותבונה, עב ע״ב. ראה גם ר׳ יעקב עמדין, סידור בית יעקב, ח״א, עמ׳ פג.

2. השווה זוהר, ח״א, לא ע״ב. ר׳ יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח״א, עמ׳ 49; ח״ב עמ׳ 94, 109; ח״ד, עמ׳ 5. ר׳ יוסף חיים מבגראד, בן איש חי, עמ׳ קלב־קלג.

3. השווה הקד׳ ספר הזוהר, ח״א, יג ע״א, יד ע״א. זוהר, ח״א, כה ע״א, מז ע״א, עב ע״א, צז ע״א, קסג ע״ב; ח״ב, קלח ע״א; ח״ג, ז ע״ב, יב ע״א, כו ע״א, כט ע״ב, קע ע״א, ריח ע״ב, ריט ע״א. זו״ח, בראשית, ו ט״ר; י ט״ר; בלק נו ט״ד. הקד׳ תקו״ז, א ע״א. תקו״ז, תכ״ב (סה ע״ב); תס״ז (צח ע״ב); ת״ע (קלח ע״א). ספר הזוהר עם פירוש הסולם, ח״א, עמ׳ ה. ספר הזוהר, מהד׳ הרב ראובן מרגליות, ח״ג, עמ׳ שלט. הרב ראובן מרגליות, שערי זוהר, עמ׳ רסר. ראה גם שבת קנב ע״ב. רש״י על חול׳ צא ע״א. תרגום יונתן לברא׳ כח יב. השווה בר״ר סח יח; עח ו. פסיק״ז ויצא. תנח׳ במרבר יט. אבן עזרא על דב׳ לב ח. רמב״ן על ברא׳ ב ז ועל דב׳ לב ז. הרקאנטי על ברא׳ ז ב. סידור האר״י, מה ע״א. אלשיך, לך לך ונצבים. ר׳ חיים ויטאל, שערי הקדושה, ח״ג. של״ה, ח״ג, קסד ע״ב. מהר״ל, באר הגולה, באר ג, יט ע״א; נצח ישראל, ז; יא; דרך חיים, עמ׳ ז; פירושי מהר״ל מפראג לאגדות הש״ס, ח״ד, יבמ׳ סג ע״א, עמ׳ כז; תפארת ישראל, א, ד ע״ב–ה ע״א; יט, כא ע״ב; כד, כ ע״ב; גבורות ה׳, מז, עמ׳ קטו; סז, עמ׳ קצג. הגר״א, אדרת אליהו, עמ׳ 16, 515 (באר יצחק); ביאורי הגר״א על אגדות, ח״ב, ליקוטי הגר״א, עמ׳ פה; ספרא דצניעותא עם ביאור הגר״א, ג, עמ׳ כח; ד, עמ׳ לב. קדושת לוי, חוקת. ר׳ חיים מוולוז׳ין, נפש החיים, שער א, פ״ה, עמ׳ ט; שער א, פי״ז, עמ׳ יז; שער ב, פי״ז, כז ע״א–ע״ב; רוח חיים, אבות ו ג, עמ׳ צו. תניא, לקוטי אמרים, ב, ו ע״א; יט, דף מח; לז, דף צח. אגרת הקודש, ז, עמ׳ 111-112. ר׳ נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר״ן, יד ג, יט ע״א. ר׳ צבי אלימלך מדינוב, בני יששכר, ח״א, קיב ע״א; הגדה של פסח, עמ׳ כה. אוה״ח על בחוקותי (ויק׳ כו יא), על נצבים (דב׳

כט יז), על האזינו (דב' לב ח). ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, עמ' 253. באר אברהם, עמ' מט. ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הדשא, עמ' קנב. ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"ה, עמ' 36, 130, 182. ר' שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' כח. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' שכו; אורות הקודש, ח"ג, עמ' סח. ר' דוד כהן, קול הנבואה, עמ' סח. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, עמ' כו. ר' אליהו לפיאן, לב אליהו, עמ' קלח־קלט. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תשפ־תשפא. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' קכט־קל.

4. השווה ברכ' ל ע"א; רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג הי"א. ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"ג, עמ' 158; ח"ה, עמ' 131. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' ע. ראי"ה קוק: אורות, עמ' עד, קמו; אורות הקודש, ח"ג, עמ' רא, שיט־שכ; אורות התשובה, עמ' פא; עולת ראיה, ח"א, עמ' רצו; ח"ב, עמ' ב. ר' ברוך הלוי עפשטיין, ברוך שאמר, אבות, עמ' יד־טו. ר' בצלאל זאב שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' רסז.

5. השווה בר"ר ל יא; שמ"ר טו יח; ילק"ש, נוח, ג; רש"י על נוח, בראי ו ט. כלי יקר על וילך, דב' לא ו. ר' נפתלי צבי יהורה ברלין (הנצי"ב), העמק דבר, ח"א, ויחי, בראי מח טו, עמ' קפא.

6. השווה משנה סנהד' י א ("כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא") ורמב"ם על אתר; בבלי סנהר' צ ע"א, קד ע"ב ורש"י על אתר. ראה גם סנהר' י ע"ב, צ ע"א–ע"ב. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ו. השווה מהר"ל, דרך חיים, אבות ג יא, עמ' קא־קג. של"ה, ח"ג, רא ע"א. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, עמ' קלג.

7. השווה ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, עמ' קצג. ר' יוסף חיים מבגראד, בן יהוירע, ח"ב, פא ע"ב.

8. השווה דב' ד ד: "ואתם הדבקים בה' אלהיכם חיים כֻּלכם היום". תנח' כי תשא ח: "תן דעתך על ישראל שהם דבֻקים לי במתני...". זוהר ח"א רז ע"א, זו"ח, בראשית, י ע"א.

9. השווה ישע' ס כא: "ועמך כלם צדיקים לעולם יִרשו ארץ"; משנה סנהר' י א: "כל ישראל יש להם חלק לעולם הבא". בבלי סנהד' צ ע"א; שבת קנג ע"א; מגי' כח ע"ב; תענ' כב ע"א; כתוב' קיא ע"א; מנח' נג ע"ב. השווה תוספות על כתוב' קג ע"ב. השווה בר"ר ו ה; שמ"ר לב א; שהש"ר ו טו. זוהר, ח"א, לג ע"א, נט ע"ב, צג ע"א, צה ע"ב, קעט ע"א, רטז ע"א; ח"ב, כג ע"א; ח"ג, קיג ע"א, קעז ע"ב. זו"ח, רות, עח ע"ב. תקו"ז, ת"ה (קמא ע"ב). פדר"א לו. תדא"ז כד. כוזרי ב יד; רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה; הלכ' איסורי ביאה, פי"ד ה"ד. מהר"ל: נצח ישראל, טו; דרך חיים, אבות, עמ' ב, ו, ז־ח, רנא; תפארת ישראל, ה, ח ע"ב; דרשות על התורה, עמ' מא. של"ה, ח"ג, כג ע"א, קעא ע"ב, קעה ע"א, רא ע"א. הגר"א, ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' פב, ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"ב, עמ' 62; ח"ר, עמ' 183. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' כח. הנצי"ב, העמק דבר, ח"ה, כי תבא, דב' כו יז, עמ' קח. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' קנז. ר' יוסף חיים מבגדאר, בן איש חי, עמ' קלג, קמז; דעת ותבונה, עמ' קי. ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 106-107.

10. השווה ירמ' ב כא: "ואנכי נטעתיך שורֵק..."; השווה ישע' ס כא: "ועמך כלם צדיקים... נֵצֶר מַטָּעַי...". תנח' כי תשא ח. הקר' ספר הזוהר, ח"א, יג ע"א. זוהר ח"א צו עב. של"ה, ח"א, קסג ע"ב. השווה גם שהש"ר ז ז.

11. השווה שמ' ו ז: "ולקחתי אתכם לי לעם". רב' ז ו: "כי עם קדוש אתה לה' אלהיך... להיות לו לעם סגֻלה"; שם, יד ב. שמ"א יב כב: "...לעשות אֶתכם לו לעַם". מל"א ח טו. ישע' כו

ב: "פִּתחו שערים ויבֹא גוי צדיק". זוהר ח"ב קכא ע"א. רבינו בחיי על שמ' יט ו.

12. *ישע' מט ג*; השווה שם, מג ז: "כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו, יצרתיו אף עשיתיו". ספרי, וזאת הברכה (רב' לג כו), שנה, קמח ע"א. פסיק"ז שלח (במד' יד כא). יומא פו ע"א. אס"ד ז. תנח' קרושים ב. לק"ט, שלח. זוהר, ח"א, צו ע"א; ח"ב, עט ע"א, פז ע"ב; ח"ג, ד ע"ב, נה ע"א, קיב ע"א. השווה גם הקר' ספר הזוהר, ח"א, י ע"א. השווה רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ה הי"א. ר' חיים ויטאל, שערי קרושה, ב ה. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יז א, כא ע"ב–כב ע"א; ח"ב, מ, כו ע"א. מהר"ל, גבורות ה', מר, עמ' קר־קה. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קו.

13. השווה רב' ט כט: "והם עַמך ונחלתך". השווה גם שופ' ה יב: "אז יָרדו לשערים עַם־ה'"; שמ"ב ו כא. השווה מכיל' בשלח (שמ' טו טז), מסכתא דשירה ט, נא ע"ב; *ישע' מג כא*.

14. השווה רש"י על רב' ל יט. רמב"ן על רב' כח ט; לב א. זו"ח, ד ע"ב. מהר"ל, דרשות על התורה, עמ' לט.

15. השווה שמ' יט ה: "ועתה אם־שמוע תשמעו בקלי ושמרתם את־בריתי..."; מכיל' יתרו (שמ' יט ה), מסכתא דבחודש ב, עא ע"א. השווה שמ' לא טז; לד כז; ירמ' לג כה. (השווה גם ברא' ו יח; ט ט; יא טו.) השווה במרב"ר ט נר. זוהר ח"ג כט ע"א. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, לא ג, מג ע"ב. ראה גם ר' דוד צבי הופמן, ספר בראשית, ח"א, עמ' רלה־רלו.

16. השווה ברא' יב ב; יז ז־ט. שמ' ו ז. ויק' כו יב. רב' ד לז; ז ו־ח; י טו; יד ב. *ישע' מא ח־ט*; מר א־ב. ירמ' ל כב; לא ב, לב. יחזק' לו כח; לז כז. הושע יא א; יד ה. מלא' א ב. תהל' קלה ר. נחמ' ט ז. מל"א יז יג. ספרי, ראה (רב' יד א), צו, צד ע"א ורש"י על רב' יד ב. ירוש' יומא פ"ז ה"א; סנהר' פ"י ה"א. בבלי ברכ' ו ע"א, יא ע"ב; שבת נה ע"א ותוספות על אתר; ראה גם קיד' ע ע"ב ורש"י על אתר. ברר כ טז; כט ז; מד ר. שמ"ר לב ב; מז ד; מט א; עד ט־י. ויק"ר ז א; לו ה. במרב"ד ג ב; ח ב. רב"ר ה ו. שהש"ר ב לד; ו ד. קה"ר יב ז. פרד"א, כד. תנח', כי תשא, ח; שם, במדבר, יז. זוהר, ח"ב, דה ע"ב, רס ע"ב; ח"ג, קכח ע"א, דנו ע"א, רסג ע"ב; זו"ח, מט ע"ב. רש"י על ברא' יח יט ועל מל"א כח י. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קיד; ראה גם רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים וחוקות עובריה, פ"א ה"ג. רמב"ן על ברא' יב ב; שמ' ג טו; רב' ז ו־ז; ט ד. רשב"ם על רב' ז ח; ראה גם רשב"ם על רב' ז ט. רבינו בחיי על ברא' יא כח. רבי יצחק עראמה על ברא' יב א. אלשיך, רב' ט ד; י טו. ראה מפרשי התורה על ברא' טו ח. מהר"ל: נצח ישראל, יא; גבורות ה', ח, עמ' כח; כר, עמ' סר; דרך חיים, אבות, עמ' ח; ה ב, עמ' קסז; ה טז־יז, עמ' ר; דרשות, דרוש לשבת הגדול, עמ' נט; פירושים לאגדות הש"ס, ח"ב, שבת נה ע"א, עמ' נב־נג; ח"א, קיד' ע ע"ב, עמ' קג. של"ה, ח"א, כא ע"ב–כב ע"א, סט ע"א, עח ע"ב, עט ע"א, צג ע"ב. אוה"ח על ברא' יב א. נועם ורצון, עמ' רכו־רכט. מלבי"ם, על שמ' יט ה. רש"ר הירש, על שמ' לב יג. העמק רבר, על רב' ז ז־ח, עמ' לח; על רב' טו ר, עמ' מר; על רב' י טו, עמ' נא. ראי"ה קוק: אורות, עמ' עה; עולת ראיה, ח"א, עמ' ס־סא; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפו. ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' עה־עו, קפט; ח"ח, עמ' עד. שפת אמת, ח"א, עמ' 45, 136; ח"ה, עמ' 136. אבני נזר, עמ' פב. שם משמואל, מוערים, עמ' רז־רח; בראשית, ח"א, עמ' קכה: "...הרב... בלקוטי תורה, כי ברית הנעשה בין שני אוהבים, כל עצמה אינה נצרכת בעוד האהבה תקועה בלבם, אלא על להבא כשתתקרר אש האהבה, וכמעט שתהיה קרובה להשתקע, אז הברית תזכרם ותעורר את האהבה... *הבטחה*, שגם כשאפילו לא יהיו כל כך זכאים, לא יפקֹד עליהם במרת הרין הקשה...". ר' שמחה זיסל זיו, חכמה ומוסר, ח"א, עמ' רמה. ר'

אליעזר אליהו דסלר, מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 22. ר' אברהם יפהן, המוסר והרעת, ח"ב (ירושלים תשל"ג), עמ' קסא. ר' יצחק הוטנר, פחד יצחק, ראש השנה, עמ' מא. משך חכמה, עמ' סא, שכח. סידור רבינו שלמה מגרמייזא (וורמס), עמ' ח.

17. השווה רב' כו יז־יח: "את ה' האמרת היום להיות לך לאלהים... וה' האמירך היום להיות לו לעם סגֻלה". השווה רב' ד ר; ו ד (השווה גם רב' ז ו; לב ט); יהושע כר כא־כב. ישע' סג טז (ראה גם רב' יר א; מל"א יז יג). ירמ' י טז; יא ד; ל כא. יחזק' לו כח; לז כו. ראה גם הושע א ט. השווה מלא' ג ז. תהל' טז ה; פט כז; קיט נז. שהש"ר ב טז; ו ג. איכה ג כר; ה כא. ספרי, האזינו (רב' לב ט), שיב, קלר ע"ב. ספרי, ראה (רב' יר ב), צז, צר ע"א; ראה גם ספרי, האזינו (רב' לב א), שו, עמ' קל־קלא. ספרי, וזאת הברכה (רב' לג ב), שמג, קמג ע"א; ראה גם שם, (רב' לג כו), שמה, קמח ע"א. מכיל' בשלח (שמ' טו ב), מסכתא דשירה א, עמ' מב. ברכ' ו ע"א, מח ע"ב; פסח' פז ע"א; חגי' ג ע"א; גיט' נז ע"ב; קיר' ע ע"ב ורש"י על אתר; מנח' נג ע"א. בר"ר כ טז; מו ז. שמ"ר לו ב־ג; מב ט. במרב"ר י א; יר כב. רב"ר ב כר. אס"ר ז. שהש"ר א כה; ב לר; ז א, טז, יח. איכ"ר ג ג. רו"ר ב כר. תנח', משפטים יז; שם, נצבים א. פרר"א כר. תרא"ז כג. שו"ט ה כ. ילק"ש, ישעיה, מג א. זוהר, ח"ב, ה ע"ב, כ ע"א, כקו ע"א–ע"ב; ח"ג, סא ע"א, פא ע"א, קכח ע"א, רנח ע"א. כוזרי ג יז; ד ג. רש"י, על שה"ש ח ה. רמב"ן, על רב' כו יז־יח. רבינו בחיי, על שמ' כה ח. רד"ק, על ירמ' ג יט. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רפה. אלשיך, בחקתי, כו יב. מהר"ל, גבורות ה', כג, לא ע"א; מר, עמ' קג; סז, עמ' קצג; פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"א, קיד' ע ע"ב, עמ' קג; דרך חיים, אב' ג יד, עמ' קיא. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קרושת לוי, נר ע"א, צ ע"ב; קמב ע"ב. שפת אמת, ח"ר, עמ' 172; ח"ה, עמ' 136-137. ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' קו, קלו. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' פב. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ב, עמ' מז. ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' מר. ר' יצחק זאב הלוי מבריסק, חידושי מרן ריי"ז הלוי, עמ' מט.

18. השווה שמ"ר כר א; שהש"ר ה ג. תקו"ז, תס"ב (צר ע"ב). ראה גם שהש"ר ג כא. ראה גם רש"י, על ויק' כו יב. השווה גם אברבנאל, על ברא' יז ד, ט, עמ' רכב־רכג; מלב"ים, על ברא' יז ב. השווה אלשיך, ואתחנן; מהר"ל, דרשות, עמ' לט; של"ה, ח"א, כה ע"ב.

19. השווה שמ' יט ה ("והיה אם־שמוע תשמעו בקלי"), אבן עזרא ורש"ר הירש על אתר. מ"ר קאסוטו, פירוש על ספר שמות, עמ' קנו. השווה שמ"ר מז ד.

20. *במדב"ר ט נד*. תנח', תצוה ו; שם, נצבים ג. השווה אבן עזרא ורד"ק על ישע' מה כג; מט יח; סב ח. רש"י, שמ' ו ה־ו: "...ואזכור' אותו הברית...' לכן', על פי אותה *השבועה*, אמור לבני ישראל 'אני ה'', הנאמן *בהבטחתי*". שר"ל, ברא' טו ח: "[אברהם] שאל: 'במה ארע'... והקב"ה השיבו... כי קיום *הבטחתו* אינו תלוי *בשום תנאי*". אבל ראה להלן, הערה 573; אוה"ח, שמ' ו ד.– אמנם, הרב קוק מעיר ומאיר כי "השבועה היא הבעה קרושה, המחברת את הבטחון עם האיריאליות המנורבת... את ההכרח של הכריתות הברית עם נרבת החסר החפשית ברוח עזה" (עולת ראיה, ח"א, עמ' פר). יש אפוא קשר בין הברית והחסר והשבועה והתנאי: "והיה *עקב* תשמעון את המשפטים האלה ושמרתם ועשיתם אתם, ושמר ה' אלהיך לך את *הברית* ואת *החסד* אשר נשבע לאבתיך" (רב' ז יב). ראה גם רב' כט יא.

21. עיין ירוש' נדר' פ"ט ה"א. השווה בבלי גיט' נז ע"ב; בר"ר עו א; ויק"ר ו ה; כג ב; תנח' נצבים, ג; "'מלך אסור ברהטים', ואין אסור אלא שבועה". השווה רש"י, על ברא' לב יא ועל דב' כט יב; ראה גם רש"י על שמ' לב יג. השווה רמב"ן, על ברא' טז ז; כב טז; כו ג;

ועל דב' ט ד; כח ט; כח מב. השווה רד"ק, על ברא' כב טז. ביאור הגר"א, ספר משלי, יד כב, עמ' פח. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 21-22. חידושי מרן רי"ז הלוי, עמ' כ, נב, קד.

22. השווה מנח' נג ע"ב: "'מה לידידי בביתי'... לידיד זה הקב"ה". השווה דב' ד ז; ירמ' יב ז; תהל' קמה יח; קמח יד. ירוש' ברכ' פ"ט ה"א. בבלי שבת קלז ע"ב; סוטה לז ע"א. פסדר"כ, ח"ב, תסד (ירמ' יא טו). בר"ר מא יא; שמ"ר כז ח; ויק"ר ו א; במדב"ר י ג; דב"ר ג יב. שהש"ר ג כא; ה א. אס"ר ז יז; קה"ר ד יג. תנח', קדושים ה; שם, בהר א. שו"ט, ד, פר, קיח. ילק"ש, בוא, יג רכב. זוהר, ח"א, צו ע"א; ח"ב, נה ע"ב (תהל' קכב ח), קכב ע"א, קס ע"ב; ח"ג, ז ע"ב, עז ע"ב, צו ע"א, רעז ע"ב; זו"ח, חקת, נב ע"ב. רש"י, על שבת לא ע"א (משׁ' כז י). ראה גם רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ו. השווה רמב"ן, על ברא' מח טו. פירושי מהר"ל מפראג על הש"ס, ח"א, סוטה ה ע"ב, עמ' כט; ח"ב, שבת קלז ע"ב, עמ' קכד־קכה. כלי יקר, על שמ' יט ד. בית אברהם, עמ' קכח.

23. השווה חול' פט ע"א ורש"י על אתר ("כי אתם המעט ממעיטים עצמכם בענוה"). ראה מכ' כד ע"א. זוהר ח"א, מח ע"ב, רלח ע"א, רמ ע"א; ח"ב, יג ע"א, מג ע"א, פא ע"א, ריח ע"ב; ח"ג, קנט ע"ב, רפז ע"א. תקו"ז, ת"ו. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התמימות, א, קסג ע"ב; נצח ישראל, יג; ל; סב; גבורות השם ג; ד; פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, ח"א, סוטה ה ע"ב, עמ' כט; שם, מב ע"ב, עמ' עג. עיין מהרש"א, חיא"ג, סנהד' מב ע"א. של"ה, ח"ג, קעו ע"ב–קעז ע"א. תניא, לקוטי אמרים, ו, עמ' כ. תולדות יעקב יוסף, בא. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191; ח"ה, עמ' 136. בית אברהם, עמ' קנר. נאות הדשא, עמ' קכו, קלה. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' שלג, שמט־שנ; הגדה של פסח, עמ' צה. שנת רצון, עמ' ל, לא, לד. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קמט; אורות הקודש, ח"ג, עמ' קיו.

24. השווה תנח' עקב ג. ילק"ש, עקב, יא תתעד. השווה רש"י על חול' פט ע"א; השווה גם רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קכח. השווה תענ' ג ע"ב. זוהר, ח"א, קעז־קעח (ישע' מא יד). של"ה, ח"ג, קעח ע"א. השווה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, פ"א, עמ' לא. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, אב' א א, עמ' ג־ט. ר' בצלאל זאב שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' קלז.

25. מהר"ל, נצח ישראל, כ: "ישראל אינם בעלי תכלית מצד עצמם... כי הוא יתברך תכלית להם. ומפני זה אין לישראל קץ ותכלית, שהרי לא הגיעו אל התכלית בצד עצמן, רק תכלית שלהן אל הש"י, ומצד הזה אין הפסק להם". השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 2; ח"ה, עמ' 12, 136. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ח, עמ' קח, קי. מהר"ל, נצח ישראל, נז; פירושים לאגדות הש"ס, ח"א, סוטה ד ע"ב, עמ' כז; שם, יז ע"א, עמ' מט.

26. השווה ספרא, בהר (ויק' כה כג), ד ח, עמ' קח. סוטה ה ע"א; חול' פט ע"א; ויק"ר ז ב; כז ה. תנח' עקב ג. השווה זוהר, ח"ג, רנו ע"ב. תקו"ז, ת"ל (עג ע"ב). רבינו נסים גאון על ברכ' נו ע"ב. מהר"ל: נצח ישראל, ל; תפארת ישראל, י, יד ע"א. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 152. ר' דב בער, המגיד ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קלב, עמ' 129. קדושת לוי, מז ע"א. ר' משה יחיאל הלוי אפשטיין, באר משה, בראשית (תל־אביב תשכ"ד), עמ' קטז, ושמות, עמ' תקמט. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' רמד. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' קיז־קיח, קנה.

27. השווה מהר"ל, גבורות ה', מד, עמ' קג.

28. השווה זוהר ח"ג קנב ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' לד. שפת אמת, ח"ד, עמ' 175; ח"ה, עמ' 9. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' קיז. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום,

ח"ב, עמ' מא.

29. רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פ"ח הי"ב־הי"ג. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 42 (שיח יצחק). ריה"ל אשלג, מתן תורה (ירושלים תשל"ז), עמ' נה.

30. השווה בר"ר לר יא: "הצדיקים לְבן ברשותן"; סז ז. רב"ר ב כר (מש' כר כא). זוהר, ח"א, קו ע"ב. זו"ח, נוח, כא ט"ר. ראה גם אב' ר א; בבלי ב"ב עח ע"ב; ילק"ש, שמ"ב, כג קסה. השווה חזקוני, לך לך, על ברא' יז יז, עמ' כר. שפת אמת, ח"א, עמ' 211. באר אברהם, עמ' קטו.

31. השווה רב' ר כ: "ואתכם לקח ה'... להיות לו לעם, נחלה כיום הזה..."; שם, ט כו: "אל תשחת עמך ונחלתך"; שם, לב ט: "יעקב חֶבל נחלתו". יואל ד ב: "ונשפטתי... על עמי ונחלתי ישראל אשר הצרו בגויים...". מכיל' בשלח (שמ' טו יז), מסכתא דשירה י, נא ע"ב. רמב"ן על ויק' יח כה.

32. על שבט לוי, השורש הרוחני של עם ישראל, ש"ה' הוא נחלתו" ראה גם רב' י ט; יח א־ב; שמ"ר, לז; במרב"ר א ג; פסיק"ר כא.

33. השווה חגי' ט ע"ב ("יאה עניותא ליהוראי"). ויק"ר יג; שהש"ר א. תרא"ז ג. שו"ט יח (תהל' יח כח; ראה גם תהל' קיג ז). זוהר ח"ג רעג ע"ב (שמ"ב כב כח; תהל' קטז ו; ראה גם צפ' ג יב). ראה גם עיר' מא ע"ב; מגי' יא ע"א; נדר' סר ע"ב; ע"ז ה ע"א. שמ"ר לא יא. תנח' משפטים יא. זוהר, ח"ב, קיט ע"א; ח"ג, לג ע"ב. תקו"ז, תכ"ב (ס ע"ב). זו"ח, כי תבוא, ס ע"א. ראה גם ביאורי הגר"א על אגרות, ח"ב, עמ' ז (ליקוטי הגר"א).

34. השווה רב' ז ז והעמק דבר על אתר, עמ' לח; רב' י כב והעמק דבר על אתר, עמ' נב. השווה רב' א י־יא. ברא' יג טז; טו ה; כב יז. ישע' מח יט. ויק"ר כז ה. במרב"ר יא א; יג ה. קה"ר ג יט (קהלת ג טו; ראה גם תהל' לר יט). תנח' עקב ג. ראה גם שבת פח ע"ב ופירושי מהר"ל מפראג, ח"ב, עמ' עה־עז. עיר', דף נר: תענ' ז ע"א; ב"ק צג ע"א; חול' פט ע"א. השווה פירושי התורה לר' יהודה החסיד, עמ' 202. של"ה, ח"א, כא ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 520. משך חכמה, עמ' רלח.

35. השווה ישע' מח י ואילך. השווה מש' ג לה. שמ"א יז יד. ראה גם עמוס ז ב, ה. השווה עיר' יג ע"ב; תענ' י ע"א; מגי' יא ע"א; סנהר' צו ע"ב־צח ע"א; חול' ס ע"ב. ראה גם מגי' לא ע"א. שמ"ר כא ד (תהל' צ א; קב א); ויק"ר ל ג. במרב"ר ב יב־יג; יא א (ישע' כט יט). תנח' חיי שרה, ח (ישע' ס כב). זוהר, ח"א, קכב ע"ב, קנז ע"א, קסח ע"א, קצב ע"ב, רלח ע"א, רמט ע"ב, רנו ע"ב־רנז ע"א; ח"ב, מג ע"א, רלב ע"ב; ח"ג, מט ע"ב, קסח ע"א. תקו"ז, תכ"א (נג ע"ב). רש"י על סוטה ה ע"א. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' קצו. ר' שלמה לוריא (מהרש"ל), חכמת שלמה, על ברכ' יז. פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, ח"א, שבת נה ע"א, עמ' יא־יב, וסוטה ה ע"א, עמ' כו. מהר"ל, גבורות ה', כג, סב ע"ב. של"ה, ח"ג, כה ע"ב, קעח ע"א, קפג ע"ב־קפר ע"א, רב ע"ב. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, א א, א ע"א; ח"ב, עב, לג ע"א; ספר המדות, עמ' מא־מב; סידור שערי רצון, עמ' שס. קרושת לוי, נז ע"ב. בית אברהם, עמ' עח. אבני נזר, עמ' פג. שם משמואל, הגרה של פסח, עמ' מג. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קס־קסא; עולת ראיה, ח"א, עמ' שפו; אורות התורה, עמ' יג־יד. ר' י' חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רסח. ר' יוסף חיים מבגראר, עור יוסף חי, עמ' רט־רי. ריה"ל אשלג, הקר', ספר עץ חיים, עמ' ב. ר' בצלאל זאב שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כו.

36. שמ' ז ז; השווה שם, יט ה ומכילתא על אתר, מסכתא דבחודש ב, עמ' עא. שמ' טו טז. ויק'

כ כו; כה נה ופירושים. ישע' מג א. ירמ' ב ג. קיד' כב ע"ב; שם, נג ע"א ורש"י על אתר; ב"ק קטז ע"ב. במדב"ר כג יא. תנח' קדושים ג. ילק"ש, יתרו, יט רעו. זוהר ח"ג צד ע"א. רש"י על ברא' א א.

37. השווה שמ' יט ה: "והייתם לי סגֻלה מכל העמים"; דב' ז ו: "בך בחר ה' להיות לו לעם סגֻלה מכל העמים"; שם, יד ב; שם, כו יח: "וה' האמירך היום להיות לו לעם סגֻלה". תהל' קלה ד: "כי יעקב בחר לו יה ישראל לסגֻלתו". ראה גם קהלת ב ח. ילק"ש, קהלת, ה תקעב. ב"ב נב ע"א. ספר הבהיר, מ, עמ' יח. תנח' כי תשא ח. רמב"ן ומלבי"ם על שמ' יט ה. הרקאנטי, יתרו, ז ע"ב. דרשות מהר"ל מפראג, דרוש על התורה, עמ' מא. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' נא. רש"ר הירש על שמ' יט ה'-ו, עמ' קצר־קצה; אגרות צפון, עמ' עו. העמק דבר, על דב' ז ו, עמ' לח, ועל דב' כו יח, עמ' קח. מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, על שמ' יט ה, עמ' 156. בית אברהם, עמ' קנא. שפת אמת, ח"ה, עמ' 182. ראי"ה קוק, אורות, עמ' ט־י, צר־צה, קמח, קסז; חזון הגאולה, עמ' צו־צז; עולת ראיה, ח"א, עמ' רלו, רסט, שצו; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפו, קצר; שבת הארץ, עמ' ט.

38. השווה ישע' מג א; מד ב, כד. ירמ' א ה. תהל' קב יט.

39. השווה דב' לב ו, טו. ישע' מד ב. תהל' ק ג; קמט ב. השווה גם ישע' כט כג; נד ה.

40. רש"י על שמ' יט ה.

41. ויק' כה כג: "והארץ לא תמכר לצמתת כי־לי הארץ". שמ"ר כט ג. רש"י על ברא' א א; שמ' יט ה: "ועתה אם שמוע... ושמרתם... והייתם לי סגֻלה... כי־לי כל־הארץ"; דב' י יד. אבן עזרא על שמ' יט ה. שפת אמת, ח"א, עמ' 229.

42. השווה אבן עזרא על שמ' לג כא. ראה גם יבמ' עט ע"א.

43. השווה שמ' כב ל; דב' יד ב; ישע' ו יג; ירמ' ב ג; עז' ט ב. ספרי, ראה (דב' יד ב), צו, צד ע"א. חול' ז ע"ב. שמ"ר לח ח. זוהר, ח"ב, רכא־רכב. כוזרי א צה. פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"א, קיד' ע ע"ב, עמ' קג. מי מרום, ח"ח, עמ' עד. מלבי"ם, על ירמ' א ה.

44. השווה זוהר ח"א מז ע"א.

45. השווה משנה אב' ו יא; מכות ג טז. רמב"ן על דב' כו יח.

46. השווה אדד"נ ד (מש' ב ה). זוהר, ח"ב, קלד ע"ב, קסא ע"ב. ראה גם ירוש' ר"ה, פ"א ה"ג.

47. השווה זוהר, ח"א, נה ע"א, קעז ע"ב; ח"ב, פז ע"ב; ח"ג, יא ע"ב, רעח ע"ב. ראה גם ברכ' יא ע"ב. השווה ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד לב, עמ' נ.

48. השווה תהל' מב ב־ג; סג ב; פד ג. השווה שהש"ר ז טז; ראה גם בר"ר סד ב. השווה גם סוכה מה ע"ב. השווה זוהר, ח"א, רה ע"א; ח"ג, קיב ע"א. זו"ח, מז ע"א. רש"י על סנהד' עו ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, כא; גבורות ה', מז, עמ' קטו. תניא, לקוטי אמרים, יט, עמ' כד. נפש החיים, א ד, עמ' ח. שפת אמת, ח"ה, עמ' 78. בית אברהם, עמ' צח. ראי"ה קוק: עולת ראיה, ח"ב, עמ' ב; אורות, עמ' מח־מט, נב, סד־סה, קלה, קלח־לט. שם משמואל: שמות, ח"א, עמ' כב; דברים, עמ' רי; הגדה של פסח, עמ' לט, מו.

49. השווה ילק"ש, יתרו, יט רעו. רש"י על שבת פט ע"א. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קלט, קנט.

50. השווה משנה ברכ' ב ב; בבלי ברכ' יג ע"א–ע"ב; דב' ו ד. הקד' ספר הזוהר, ח"א, יב ע"א; זוהר, ח"ג, קח ע"א. ראה גם ר"ה לב ע"א.

51. השווה זוהר, ח"ב, קכא־קכב. מהר"ל, נצח ישראל, י; דרך חיים, אב', הקדמה, עמ' 3; ו, עמ' 251-252; תפארת ישראל, א, עמ' ד־ה; ה, ח ע"א. של"ה, ח"א, סט ע"א. בני יששכר,

ח"א, קיב ע"א. ראי"ה קוק: אורות, עמ' מט, נב, סר, צ, צו, קי, קסז; שבת הארץ, עמ' ז; ראה גם ראי"ה קוק, אורות, עמ' צג, קנ; עולת ראיה, ח"א, עמ' רסט, שצז; ח"ב, עמ' קנה־קנו; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפו. השווה מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קנה.

52. השווה אוה"ח, על ברא' יב א.

53. השווה ברא' כא לג. ישע' כט כג; מג ז; מג כא. תהל' כב לב; קב יט. אב' ו יא. בבלי סוטה י ע"א–ע"ב; סנהד' קי ע"ב; מנח' נג ע"א; חול' צא ע"ב. ראה גם ברכ' ז ע"ב. תוספות על ברכ' מ ע"ב. ברא"ר לט כד; מג ח. שמ"ר כג א, ד. ויק"ר ו ה. במדב"ר ה ו; יד ז. שהש"ר ב א, ד. אס"ר ו. שו"ט קד. ילק"ש, תהלים, קי תסט. זוהר, ח"א, מ ע"א, צ ע"א, קפט ע"א; ח"ב, יח ע"ב, מב ע"א, קסד ע"ב; ח"ג, כב ע"א. תקו"ז, ג ע"א. זו"ח, יז ע"א. שו"ע, יו"ד, רס. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה ג; הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ג. רמב"ן על ברא' יב ח; כא לג; כב כג ועל שמ' יג טז. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, לז א, נא ע"א; ח"ב, עא, לב ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 203, 211, 214, 216, 218, 221, 229, 245; ח"ב, עמ' 65, 68; ח"ה, עמ' 136. אבני נזר, עמ' לו. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' קו. סדור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תשל. ר' נתן צבי פינקל מסלובודקה, אור הצפון, ח"א, עמ' ריח־רכ.

54. השווה מכיל' משפטים (שמ' כב ל), מסכתא דכספא כ, קד ע"א. שבת קד ע"א; יומא לט ע"א. שמ"ר לח ח; במדב"ר ג ב. תנח' קדושים ב; ט (תהל' כ ב). מד"ש ח ב. זוהר, ח"א, סב ע"א, עז ע"ב, פח ע"ב, קמב ע"א; ח"ב, יא ע"ב, עט ע"ב, קכא ע"א–ע"ב. רמב"ן על דב' כו יז. מהר"ל, תפארת ישראל, ז, יא ע"א. שפת אמת, ח"ה, עמ' 15, 62. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' מט. ראי"ה קוק, אורות, עמ' צו־צז; חזון הגאולה, עמ' צו; עולת ראיה, ח"א, עמ' שצז; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפו; מוסר אביך, עמ' פד.

55. השווה מהר"ל, דרך חיים, אבות, עמ' ז, רנא; של"ה, סדור שער השמים, עמ' 517; מלבי"ם, על שמ' יט ה; בית אברהם, עמ' קלו; ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' מא.

56. השווה ספרי, ראה (דב' יד ב), צז, צד ע"א; שם, האזינו (דב' לב ח), שיא, קלד ע"א. ביצה כה ע"ב; ראה גם יומא עא ע"א. השווה בר"ר מא יא. שמ"ר כא ה; לז ה; מב ט; מז ד. ויק"ר יח ג. במדב"ר ב ה; ג א־ב. שהש"ר מב ח. תנח' במדבר יג. תרא"ז י. זוהר, ח"ב, קכא ע"ב. כוזרי א צה; ב יד, כו. רמב"ן על דב' ז ז. מהר"ל, דרך חיים, אבות, עמ' ח; תפארת ישראל, א, ד ע"ב–ה ע"א; דרשות, עמ' נג; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב כוח היצר, קלו ע"ב; גבורות ה', כג, סב ע"ב–סג ע"א; מד, עמ' קב־קג. סידור הגר"א, אשי ישראל, עמ' 43 (שיח יצחק). העמק דבר, ח"א, פתיחה לספר ברא', עמ' א; שם, על דב' ז ז, עמ' לח; ט ו, עמ' מה; י טז, עמ' נא; כו יז, עמ' קה. שפת אמת, ח"ד, עמ' 174; ח"ה, עמ' 9, 78. אבני נזר, עמ' כט־ל, קי. ר' אליהו לפיאן, לב אליהו (ירושלים תשל"ב), עמ' עא. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 22. ר' ב"ה עפשטיין, תוספת ברכה (תל־אביב תשל"ו), ח"ה, עמ' 244. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' לז־לח.

57. השווה ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' רלו.

58. השווה בר"ר מג ד; שמ"ר ו ב. תורה אור, מט ע"ב, נג ע"ב, סר ע"א, סה ע"א, פב ע"ב.

59. השווה זוהר ח"ב ג ע"א; שפת אמת, ח"ה, עמ' 78; ראה גם ויק"ר ב ד.

60. השווה ר"ה טז ע"א, לד ע"ב. תנח' כי תשא ח.

61. השווה תענ' כה ע"א; ראה גם סנהד' כ ע"ב. השווה ילק"ש, יתרו, יט רעו; ישעיה, מג

תקנה. שו"ט כ. ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל השלם, עמ' רי.

62. השווה ספרי, ואתחנן (דב' ו ה), לב, עג ע"א. *יומא פו ע"א*; סוטה י ע"ב. זוהר, ח"א, רל ע"ב. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצוה ג; הלכ' יסודי התורה, פ"ה ה"א. מהר"ל, גבורות ה', מז; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב אהבת ה', עמ' קה; פירושים לאגדות הש"ס, ח"ב, שבת קלג ע"ב, עמ' כג־כד. הגר"א, דברי אליהו, עמ' מב (דב' כח י). העמק דבר, על דב' י טז, נא ע"ב. שפת אמת, ח"ה, עמ' 34. ר' ידוחם הלוי ליבוביץ', דעת חכמה ומוסר, עמ' קיט־קכ.

63. *ישע' מ יז*; השווה שם, ב יא, יז. השווה גם במד' כג ט. השווה סנהד' לט ע"א–ע"ב. ראה רש"י על שמ' יט ה.

64. השווה ירמ' ט כב־כג. נדר' ט ע"ב; ע"ז ב ע"ב. ילק"ש, ישעיה, מג תנד. תקו"ז, ת"ו (כב ע"א). הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 46 (שיח יצחק).

65. ברא' יד יט; השווה רש"י על אתר.

66. *תהל' כד א*; השווה שם, נ יב; פט יב; צח ז. השווה ברכ' לה ע"ב. רש"י על ברא' א א. רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"א ה"ג־ה"ה; הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג הי"ג. שפת אמת, ח"א, עמ' 5; ח"ג, עמ' 190; ח"ה, עמ' 35, 56, 68.

67. השווה יומא סט ע"ב.

68. השווה יחזק' לט כג, כח, לו.

69. רש"ר הירש, סידור הירש, עמ' 221. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197.

70. השווה סנהד' לט ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 5; ח"ג, עמ' 196. מי מרום, ח"ו, עמ' רצד.

71. ישע' מב א: "הן עבדי אתמך־בו נתתי רוחי עליו"; השווה שם, נא טז; נט כא. יואל ג א־ב. זכ' יב י. דהי"א כט יד: "וכי מי אני ומי עמי כי־נעזר כח להתנדב כזאת כי־ממך הכל ומידך נתנו לך". אב' ג ח. איכ"ר ב יא. השווה ילק"ש, משלי, ב תתלב. זוהר ח"ב מג ע"א. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער חג המצות, ז, עמ' יא. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 42. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' שנו. מי מרום, ח"ו, עמ' רסח.

72. השווה במר' יא כט: "ומי יתן כל־עם ה' נביאים"; דב' כט יב; שופ' ה יא: "אז יָרדו לשערים עם ה'"; יחזק' לו כ; ועוד. כוזרי ב נו; ד ג.

73. השווה ישע' מה יא ורש"י על אתר. מהר"ל, נצח ישראל, יא; תפארת ישראל, יז, יט ע"ב; פירושים לאגדות הש"ס, ח"ד, יבמ' סג ע"א, עמ' כז. בית אברהם, עמ' צח. ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' צו־צז.

74. דב' לב ט, השווה סוכה נא ע"ב, נג ע"ב. השווה דב"ר ב כד. תנח', האזינו, ו. זוהר, ח"א, קעז ע"ב; ח"ב, לט ע"ב, צו ע"א, רעח ע"ב; ח"ג, יב ע"א, פ ע"ב, קיב ע"ב, קצב ע"ב. זו"ח, בראשית, ו; עד (ירמ' י טז; נא יט). מהר"ל, נצח ישראל, יא; גבורות ה', ח; מז; באר הגולה, ג, יט ע"א: דרך חיים, אב' ר ד, עמ' קל. מגן אברהם על שו"ע, או"ח, רכד ה. של"ה, ח"א, עח ע"ב; ח"ג, כא ע"ב, קעא ע"א, רא ע"א; סידור שער השמים, עמ' 517. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 484. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קצח, עמ' 321. ד' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, נד ע"א. שפת אמת, ח"ג, עמ' 153, 197. ד' יעקב חדל"פ, מי מדום, ח"ו, עמ' רצר. ר' יוסף דב בער מבריסק, בית הלוי, ח"א, לה. ר' יוסף חיים מבגראד, בן יהוידע, ח"ב, פא ע"ב.

75. השווה אב' ג יד (דב' יר א). השווה מהר"ל, דרך חיים, אב' ג יד, עמ' קז, קיא; חנוך אלבק, ששה סדרי משנה מפורשים, סדר נזיקין, אב' ג יר, עמ' 367.

76. השווה זוהר ח"א, צה ע"ב, קצה ע"א. אוה"ח, על דב' לב ח; רש"ר הירש, על דב' לב ט.
77. דב' לב ט; ספרי, האזינו (על אתר), שיב, קלד ע"ב. ויק"ר ב ד. רב"ר ב. תנח' כי תשא ח. תרא"ז (תהל' טז ה). פרר"א כה. זוהר, ח"א, יג ע"א; ח"ב, לט ע"ב, קכו ע"א, קמט ע"א; ח"ג, פ ע"ב, קמט ע"א. ראה גם רמב"ן על בראי ב ז. השווה פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"א, סוטה ט ע"א, עמ' לב. של"ה, ח"א, ע ע"א; ח"ג, קעא ע"א, קעה ע"א; סידור שער השמים, עמ' 517. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 16. אוה"ח, על דב' לב ח. מאור עינים, נצבים. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א ה, עמ' ט; שם יז, עמ' יז; שם יט, עמ' יח. רוח חיים, אב' ו מג, עמ' צו. תניא: לקוטי אמרים, יט; אגרת התשובה, ה, עמ' צה; ו, עמ' צו. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197-198. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קלט. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, עמ' רמז.
78. השווה בראי ו ט: "את האלהים התהלך־נח"; שם, יז א: "התהלך לפני והיה תמים". דב' יג ה: "אחרי ה' אלהיכם תלכו". סוטה יד ע"א; סנהד' צ ע"ב. זוהר, ח"ב, קס ע"ב (דב' כז ט). בר"ר ל יא. במדב"ר יד ז. זוהר, ח"ג, רעח ע"א. ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, ח"א, עמ' קיז. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 179-180.
79. ישע' מג (י־ז) יב. ויק"ר ו ה. ילק"ש, ישעיה, מג תנה. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197-198; ח"ה, עמ' 30, 132. ראי"ה קוק, אורות, עמ' יח, קלח, קמג.
80. השווה תהל' צא טו; קמט ב. ברכ' ג ע"א; סוטה לח ע"ב; סנהד' מו ע"א. שמ"ר ל כא; שהש"ר ה ג. תנח' שמות יד. זוהר, ח"ג, יז ע"א, ער ע"ב, קצו ע"ב, ריט ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כג ע"א). מי מרום, ח"ח, עמ' פו.
81. השווה ביצה כה ע"ב ורש"י על אתר. מהר"ל, נצח ישראל, יג. ראי"ה קוק: אורות, עמ' נ; חזון הגאולה, עמ' צו־צז. רש"ר הירש על שמ' ו ז; יב ג.
82. השווה דב' לב ו. ישע' מב ו; מג א, ז, טו, כא; מד א־ב, כד; מו ג; מט א, ה; נד ה. תהל' כב לב; קב יט; קמט ב. שמ"ר כט ו. במדב"ר יא ד (בראי יב ב). ארר"נ א. הקד' ספר הזוהר, ח"א, יג ע"א. זוהר, ח"א, קעז ע"ב. תוספות על שבת קלז ע"ב. מהר"ל, גבורות ה', כג; תפארת ישראל, יז, יט ע"ב־כ ע"א; דרך חיים, אבות, עמ' ז־ח; פירושים לאגדות הש"ס, ח"ב, שבת קיט ע"ב, עמ' קט; שם, קלז ע"ב, עמ' קכד. של"ה, ח"א, עמ' עח. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, מא, עמ' 62. ר' שמחה בונים מפרשיסחה, מדרש שמחה, ח"א, עמ' כז. ר' יוסף חיים מבגדאר, בן איש חי, עמ' קפט.
83. השווה ישע' מד ב; מו ג. ירמ' א ה. ירוש' ברכ' פ"ט ה"ג. שמ"ר כה יג. ר' אבדהם מסלונים, באר אברהם, עמ' צח, קז.
84. השווה עמוס ג ב.
85. השווה ר' יעקב צבי מעקלענבורג, הכתב והקבלה, ח"א, שמות, עמ' ח.
86. השווה שבת קה ע"א. ספר הבהיר, נח. שמ"ר לג א. דב"ר ח ו (תהל' קמח יד). שהש"ר א לב. זוהר, ח"א, קנב ע"ב; ח"ב, ס ע"א, פו ע"א, פז ע"ב, צ ע"ב, קכד ע"א; ח"ג, צ ע"ב, סא ע"א, עג ע"א, פא ע"א, קעו ע"א, רלח ע"ב, רס ע"ב, רעח ע"ב. זו"ח, כט ע"א. רמב"ן, הקד' בראשית; רמב"ן על שמ' כה ג. אלשיך, בראשית. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, פ"א; גבורות ה', ח; מז; נצח ישראל, ה; תפארת ישראל, הקד', ב ע"א־ע"ב; דרך חיים, עמ' ג, צג, צט, ריא, רטז; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' יח, מט, פא. של"ה, ח"א, ב ע"ב, כז ע"א, צו ע"א; ח"ג, ט ע"א, יב ע"א. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), נחל קדומים, בהעלותך, במד' ח ב. כלי יקר, על דב' לג י. באר מים חיים, יתדו, עמ' קכג.

תולדות יעקב יוסף, הקד'. מגיד דבריו ליעקב, נה, נו, קכב, קלב, קסח. תניא, לקוטי אמרים, ד, להלן: אגרת הקודש, ז, יח, יט, כג. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א ו; ד ב־ג, י, יז, יט, כד־כה; דוח חיים, עמ' כט, ל, סה, צ, צו; לקוטי מוהר"ן, ח"א, ה ב; לג ד־ה; לד ד; מח א; ח"ב, כח ב; ס. ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מאור עינים, חוקת. חסד לאברהם, עמ' נב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 26, 206; ח"ד, עמ' 44, 52; ח"ה, עמ' 53, 65. שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' קכא; שמות, ח"א, עמ' קעו. בית אברהם, עמ' רלד. העמק דבר, על דב' כו יז. עולת ראיה, ח"ב, עמ' תי. אורות התורה, עמ' כ. משך חכמה, עמ' כ. בן איש חי, עמ' סה. שיעורי דעת, ח"ב, עמ' 197-198. מתן תורה, קכט־קל, קמד.

87. ראה גם ברכ' יא ע"ב. במדב"ר יד כב. השווה זוהר ח"ג נג ע"ב.

88. ראה זוהר, ח"ב, פו ע"א, קכד ע"א. דמב"ן, הקד', פירושי התורה.

89. השווה במדב"ר יד כב. זוהר ח"ג, נג ע"ב.

90. דב"ר ח: "אמר הקב"ה: אם קריתם את התורה, מצוה אתם עושים על עולמי, שאלמלא התורה כבר היה העולם חוזר לתוהו ובוהו". שו"ט כ: "...בצדקה שעשיתם עמי וקבלתם את התורה, שאלמלא כן הייתי מחריב את העולם ומחזירו לתוהו ובוהו, שנאמר (ירמ' לג): 'אם לא בריתי יומם ולילה...'"; ילק"ש, ישעיה, סג תקו: "...בצדקה שעשיתם עמי שקבלתם את התורה; שאלמלא כן היכן היתה מלכותי?" השווה תרא"ד יח. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' קיא, קכ, די־ריב, דכ; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התודה, א; תפארת ישראל, כה.

91. השווה שבת נה ע"ב; סנהד' נו ע"ב. בר"ר טז ט: כד ה. שמ"ר ל ו. שהש"ר א טז. זוהר, ח"א, לה ע"ב; ח"ג, קיא ע"ב. תקו"ז, תנ"ו (פט ע"ב). זו"ח, יתדו, לג ע"ב. רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ח הי"א; פ"ט; פ"י. רמב"ן על בראי לד יג. ספר החינוך, תטז. של"ה, ח"ג, ב ע"ב (בדא' ב טז).

92. השווה מכיל', ה (שמ' כ א). ב"ק לח ע"א. שמ"ר, לב ע"א. זוהר ח"ג קכב ע"א.

93. השווה במדב"ר יג טו. רש"י על שמ' כד יב; דלב"ג על מל"א ח ט. הרקאנטי, יתרו, עמ' ת. אוה"ח על שמ' כ א. של"ה, ח"א, יא ע"א; ח"ג, מז ע"ב, קעב ע"ב. תניא, לו. שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כב.

94. השווה מכיל', א (שמ' יט ב), ה (שמ' כ ב); ספרי (דב' לג ב), שמג; ילק"ש, יתדו, יט דעה. פסיק"ד כא ג; לא ד. שמ"ד כז ד; איכ"ר ג ג; תנח' שופטים ט. שבת פח ע"ב; תענ' כה ע"א; ע"ז ב ע"ב–ג ע"א. זוהר, ח"א, כה ע"א; ח"ב, ג ע"א, קמו ע"א; ח"ג, צא ע"ב, קכב ע"א, קצב ע"א, קצג ע"א. זו"ח, רות, פג ע"ב. תקו"ז, תכ"ב (סד ע"א). רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קמג. דאה גם פסדר"כ, ה, עמ' 81-82; ד' יוסף דב בער הלוי, בית הלוי, ח"ב, עמ' מא.

95. השווה קיד' לא ע"א; פסיק"ז, תצווה, כז ב.

96. השווה שמ' ו ז; ויק' כו יב; דב' ד כ; כז ט; כט יב. שמ"א יב כב; שמ"ב ז כג־כה. מל"א יז כב; ישע' כו ב. ירמ' ז כג; יא ד; כד ז; ל כב־כה; לב לח. יחזק' יא כ; יד יא; לו כח; לז כג, כז. זכ' ח ח; ועוד. מכיל' ג (שמ' יט יא); דב"ד ז ט. חול' קא ע"ב. פתיחתא דדו"ר (תהל' נ ז). ראה גם זוהר, ח"ב, קפט ע"א; ח"ג, קמט ע"א; במדב"ר יא ד. השווה אוה"ח, דב' לב ח. קיד' כב ע"ב (ויק' כה נה). רס"ג, ספר האמונות והדעות, ג ז. מהר"ל: דרך חיים, עמ' ח־ט, צט; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' סר (תהל' סח כו; מש' יד כח); תפארת ישראל, יז; גבורות ה', לח; נצח ישראל, יא; נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, טו. כוזרי, א כה, מז, פז, צה; ב נו; ג יז, עג; ד ג, יא. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קלב־קלג; ראה גם הלכ' תרומות, פ"א

ה"א־ה"ב. רמב"ן, רב' לב כו; לג ד. ראי"ה קוק: אורות, עמ' כא, לב־לג, נ, נב, צו, קר־קה, קט־קי, קמר, קנר; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קעח. מי מרום, ח"ח, עמ' פא־פב. בית אברהם, עמ' קנא. שפת אמת, ח"א, עמ' 109. העמק דבר: ויק' כו יב ורב' כו יט. משך חכמה, עמ' קנו, שכח. בן איש חי, עמ' פר־פה.

97. *ויק"ר כג ג*; השווה שהש"ר ב ב.

98. *שמ' יט ו*; השווה שם, כב ל; רב' ו ט. ירמ' ב ג. חול' ז ע"ב; קיר' נג ע"א ורש"י על אתר. ווהר, ח"ב, קכא ע"א; ח"ג, פא ע"א. מכיל' ב (שמ' יט ה־ו). ראה גם שמ' ו ז; ויק' כו יב. רב' כז ט; כט יב; ועוד.

99. *שמ' כב ל*. השווה רב' כח ט: "יקימך ה' לו לעם קדוש". ספרי (רב' לג ב), שמג; מכיל' ה (שמ' כ א).

100. *סוטה יד ע"א*; השווה שבת לג ע"ב: ויק"ר כה ג. שפת אמת, ח"ג, עמ' 153.

101. השווה ע"ז ג ע"ב: "שלש שעות הראשונות הקב"ה יושב ועוסק בתורה..."; ב"מ פו ע"א. בר"ר מט ו; סר ד. רב"ר ה יא. ווהר ח"ג קסו ע"ב. בן איש חי, הקר'.

102. השווה ירוש' ר"ה פ"א ה"ג. בבלי ב"ק ס ע"ב. שמ"ר ל ו; ויק"ר לה ג; רב"ר ג יג. פסיק"ר, לא. ביאורי הגר"א על אגרות, ח"א, עמ' קג. של"ה, ח"ג, דר ע"א. שפת אמת, ח"ג, עמ' 207. ראי"ה קוק, אורות הקורש, ח"ב, עמ' רמט־רנ.

103. *ויק' יט ב*; השווה שם, יא מר. מכיל' כ (שמ' כב ל); ספרא (ויק' יט ב) א; ספרי קטו (במר' טו מ). שמ"ר טו כר; לח ח. ויק"ר כר א; במרב"ר ט ר; יו ז. תנח' קרושים א. ווהר ח"ג צד ע"א. רש"י על ויק' יא מר. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 365-366. מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קנה.

104. השווה ויק' יא מר־מה: "והתקרשתם והייתם קרשים...". במר' כג ט: "הן עם לברד ישכן". ראה ישע' ו ג: "וקרא זה אל זה ואמר קרוש קרוש קרוש ה' צבאות מלא כל־הארץ כבורו"; שם, מ כה: "ואל־מי תרמיוני ואֶשוה יאמר קרוש"; שם, מב ו: "ואתנך לברית עַם לאור גויים"; שם, נר ה: "וגאלך קרוש ישראל". חסראי קרשקש, אור השם, ח"א, ב א. מהר"ל, תפארת ישראל, מר. ר' משה חיים אפרים מסורילקוב, דגל מחנה אפרים, וישלח. שפת אמת, ח"ג, עמ' 153.

105. השווה שבת קלג ע"ב.

106. השווה ישע' נז טו.

107. השווה ביצה כה ע"ב.

108. השווה שהש"ר א לב; ווהר ח"ג רס ע"ב.

109. לפני בריאת העולם הקב"ה "צמצם" את עצמו כרי לברוא אותו. השווה עץ חיים, א א. מגיר דבריו ליעקב, א, עא, קכב, קפט. קרושת לוי, כה ע"ב, מז ע"א, סא ע"א, צב ע"א. תניא, לקוטי אמרים, ר; לה. אגרת הקורש, ז; יט. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, לג ד; מט א; סידור שערי רצון, עמ' רז. רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, כר ע"ב. ליקוטי הגר"א, בספרא רצניעותא, עמ' לח. נפש החיים, שער ג, פ"ז. רעת תורה, עמ' סו. לב אליהו, עמ' קצה. מי מרום, ח"ה, עמ' קעט. ראה גם שמ"ר לר א; ויק"ר כט ר.

110. השוה רמ"א, תורת העולה, ב ב. תניא, נ.

111. תנח', דברים, ג: "נתן הקב"ה את התורה לישראל כרי שיזכו בה לכל האומות". השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 9.

112. השווה תהל' ח ו: "תמשילהו במעשי ירין כל שַתָּה תחת־רגליו".

113. השווה שמ' לא יח: "שני לֻחֹת העֵדֻת לֻחֹת אבן כתֻבים באצבע אלהים".
114. השווה ר' חיים ויטאל, עץ החיים, א. ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מאור עינים, וישב. ראה גם אב' ו ה ומהר"ל על אתר, דרך חיים, עמ' רמו.
115. השווה תהל' לג טו.
116. בר"ר א ב. תנח', בראשית, א. זוהר, ח"א, ה ע"א, צ ע"א, קלד ע"א–ע"ב; ח"ג, לה ע"א, סט ע"ב, קעח ע"א. זו"ח, בראשית, ה ע"ב. רש"י, איוב כח כג. מגיד דבריו ליעקב, סג. השווה ויק"ר לה ד. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קיא, רי־ריא; תפארת ישראל, כ.
117. השווה ליקוטי מוהר"ן, לו א.
118. השווה תולדות יעקב יוסף, הקד'. מגיד דבריו ליעקב, קצב. תניא, לז. בני יששכר, הגדה, עמ' מד. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יד ג. נפש החיים, ד יא. אבני נזר, עמ' סח, ע. יסוד העבודה, עמ' 273. בן איש חי: עוד יוסף חי, עמ' כז; רעת ותבונה, עב ע"א–ע"ב; בן יהוידע, ח"ב, כב ע"ב.
119. השווה שבת קה ע"ב ("העומד על המת בשעת יציאת נשמה חייב לקדוע; הא למה זה דומה? לס"ת שנשרפה") ודש"י על אתר; מו"ק כה ע"א. ראה גם סנהד' סח ע"א: "אמר [ר' עקיבא] אוי לכם שתי זרועותי שהן כשתי ספרי תורה שנגללין"; שם, קא ע"א: "אפשר ספר תורה שרוי בצער ולא נבכה"; מכ' כב ע"ב; ע"ז יח ע"א. זוהר, ח"ג, כט ע"ב. הקדמת תקו"ז, יא ע"ב; תקו"ז, ת"י (כה ע"א). דרשות מהר"ל, עמ' מו.
120. השווה שפת אמת, ח"ר, עמ' 67.
121. השווה מהר"ל: תפארת ישראל, יז; דרך חיים, עמ' יז־יט. שפת אמת, ח"ב, עמ' 89, 93; ח"ר, עמ' 175; ח"ה, עמ' 88.
122. השווה אב' ג יד ("חִבה יתרה נודעת להם שנתן להם כלי חמדה שבו נברא העולם") ורבינו יונה גירונדי על אתר (עמ' נ); מהר"ל, דרך חיים, עמ' קיא. ספר הבהיר, ה. בר"ר א א; תנח' בראשית א. זוהר, ח"א, ה ע"א, מז ע"א. הקד' תקו"ז, ד ע"ב, יא ע"ב; תקו"ז, ת"ב (יח ע"א). דעת תורה, עמ' יב־יד.
123. השווה ברכ' יא ע"ב. של"ה, ח"א, עמ' מג־מד. מהר"ל, דרך חיים, עמ' ח־ט.
124. השווה שמ"ר מו ד.
125. השווה ישע' נא ז: "תורתי בלִבם"; ירמ' לא ל־לב: "נתתי את תורתי בקרבם ועל־לבם אכתבנה"; תהל' לז לא: "תורת אלהים בלִבו"; שם, מ ט: "ותורתך בתוך מֵעָי"; שם, קיט יא: "בלִבי צפנתי אִמרתך". מש' כב יח: "כי תשמרם בבטנֶך". מכיל' א (שמ' יג יז). ברכ' יז ע"א; עיד' נג ע"ב–נד ע"א ורש"י על אתר; ברכ' יח ע"א; תענ' יא ע"א; מו"ק כא ע"ב; סנהד' קו ע"ב (תהל' קיט יא). דב"ר יא ה; שהש"ר א יט. ארד"נ כד ד. תרא"ז יד; שו"ט קיט (תהל' לז לא). תוספות על כתוב' קר ע"א. מהר"ל, תפארת ישראל, סח; פידושים לאגדות, ח"א, עמ' סג. של"ה, ח"ג, יא ע"א–ע"ב, יב ע"א, כג ע"א. נפש החיים, א פו; ד כט. ר' צדוק הכהן מלובלין, צדקת הצדיק, עמ' קלג. משך חכמה, עמ' רנח. סידור הירש, עמ' 8. שפת אמת, ח"ב, עמ' 61, 206; ח"ר, עמ' 42. בן איש חי, עמ' קיח. ר' יחזקאל סרנא, דליות יחזקאל, ח"א, עמ' שנג.
126. השווה תניא, ד; כג.
127. משנה אוהלות א ח. השווה בבלי מכ' כג ע"ב; נדר' לב ע"ב. תרגום יונתן בן עוזיאל על ברא' א כו. בר"ר יב א; שהש"ר א ג. תנח': לך לך, טו; כי תצא, ב. זוהר, ח"א, קע ע"ב, רכד ע"א; ח"ב, כה ע"א; קיח ע"א, קסב ע"ב; ח"ג, קי ע"ב, רעח ע"ב. תקו"ז, תמ"ח (פא

ע"ב); ת"ע (קל ע"ב). זו"ח, כי תשא, מד ע"א. רמב"ם, ספר המצוות, עמ' ו, יר. השווה גם רמב"ן על שמ' כ ח. ר' יצחק לוריא, ליקוטי תורה, עמ' קד. ר' חיים ויטאל, שערי קדושה, א ב. מהר"ל, תפארת ישראל, ד; ז; יז; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, א. של"ה, ח"א, כב ע"א, כו ע"ב, כז ע"א, שע ע"ב; ח"ג, עמ' ג־ד, ט ע"א, נ ע"א, קעג ע"א, קצח ע"ב, קצט ע"ב. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 483; ספרא דצניעותא עם ביאור הגר"א, עמ' לח, וליקוטי הגר"א, עמ' עח. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א פו; רוח חיים, עמ' כז, כט, ל. תניא, לקוטי אמרים, לז; נא; אגרת הקודש, ז. אוה"ח, רב' ד ד. תולדות יעקב יוסף, הקד', חיי שרה, שמיני. נועם אלימלך, דברים. חסד לאברהם, לו ע"א, נא ע"ב, נב ע"א, נה ע"ב. באר אברהם, עמ' קיז, קע־קעא, קפה, קפח. אבני נזר, עמ' קנו. השווה גם ליקוטי מוהר"ן, ה ע"ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 151; ח"ד, עמ' 74-75, 78, 82, 84. ר' ישראל מאיר הכהן, חפץ חיים, עמ' ד; משנה ברורה, ח"ג, א א. ריה"ל אשלג, מבוא, ספר הזוהר עם פירוש הסולם, ח"א, עמ' כט.

128. השווה ספרי (דב' יא יג), מא; ילק"ש, עקב, יא תסא. השווה שמ"ר לא טז. השווה מגי' כו ע"א; קיד' ל ע"ב; מ ע"ב; סוטה כא ע"ב (מש' ו כג); ע"ז יז ע"ב. השווה זוהר, ח"ב, פב ע"ב, קיז ע"ב, קיח ע"א; ח"ג, פב ע"ב–פג ע"א, ריח ע"ב. תקו"ז, תנ"ב. השווה ר' אליהו וידאש, ראשית חכמה, הקדמה. מהר"ל, דרשות, דרוש על המצוות, עמ' עג־צג; הספד, עמ' טו. מהר"ל: פירושים לאגדות, ח"א, עמ' נ, צ, צג, צה; ח"ב, עמ' י, סז־סח, קכא; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, א; ה. תפארת ישראל, יג; נט; דרך חיים, עמ' ג, קיט, קכה־קכו, ריא, רטו. של"ה, ח"א, ב ע"ב. הגר"א, ביאורים על משלי, יר כז; על אגדות, ח"א, עמ' לט. תניא: לקוטי אמרים, מא; אגרת הקודש, כ. נפש החיים, א ו; ד ל. ליקוטי מוהר"ן, לג ד. באר אברהם, עמ' ריא, שט. נאות הדשא, עמ' סד, פח, צ־צא, רלט, רנא. שפת אמת, ח"א, עמ' 67, 231, 234, 237; ח"ג, עמ' 195; ח"ד, עמ' 68, 73-75, 82, 84, 99, 131; ח"ה, עמ' 66, 131. דעת ותבונה, קו ע"א. בית הלוי, ח"ב, עמ' נ.

129. השווה ברא' כו ב־ה. דב' ד א, ה, יד; ה כח: "וארברה אליך את כל־המצוה והחקים והמשפטים אשר תלמדם"; ח א: "כל המצוה אשר אנכי מצוך היום תשמרון לעשות"; יא ח: "ושמרתם את כל המצוה אשר אנכי מצוך היום"; יא כב־כג: "כי אם שמר תשמרון את כל המצוה הזאת...". תהל' קה מד־מה ורד"ק על אתר. מכיל', בשלח, ט; שם, יתרו, ו: "'לאוהבי ולשומרי מצוותי' (שמ' כ ו): אלו ישראל שהם יושבין בארץ ישראל, ונותנין נפשם על המצוות". ספרא, ו (ויק' כה לח). ספרי, מא־מב (דב' יא יג־יד), פ (דב' יב כט). פסיק"ז, וישב (ברא' לז א). בר"ר מו ז. ויק"ר לו ב. במדב"ר י ג; יז ז; כג ז. תדא"ר יא יב. ילק"ש: עקב, יא תתס־תתסא; ישעיה, נג תעו. תנח': בהר, א; ראה, ח. משנה קיד' פ"א ה"ט. בבלי קיד' לו ע"ב–לז ע"א; כתוב' קי ע"ב; סוטה יד ע"א: "מפני מה נתאוה משה רבינו ליכנס לא"י... הרבה מצות נצטוו ישראל ואין מתקיימין אלא בא"י, איכנס אני לארץ...". זוהר, ח"א, קעז ע"ב. זו"ח, בראשית, יד. הקד' תקו"ז, ב ע"א. כוזרי, ה כג. רש"י, במד' לד ב. רמב"ן: ברא' א א; ויק' יח כה; דב' ד ה. רשב"ם על ב"ב צא ע"א, קיז ע"א. תוספות על פסח' קיג ע"ב. תשב"ץ, ח"ג, רפח. אלשיך, בהר. מהר"ל, נצח ישראל, כד. של"ה, ח"א, עט ע"ב, קסח ע"ב; ח"ג, קעב ע"א–קעג ע"א. ספורנו על דב' לא כא. אוה"ח, ויק' כה א, לה. ליקוטי מוהר"ן, כ. חת"ס: שו"ת יו"ד, רלד; חידושים, סוכה לו ע"א. ר' יעקב עמדין, מור וקציעה, טז ע"א. אורות, עמ' קסג; מוסר אבי, עמ' פה. מי מרום, ח"ו, עמ' רסא, שיד. משך חכמה עמ' סג, רסט. העמק דבר, על דברים ח יא. מכתב מאליהו, ח"ג,

עמ' 191.

130. השווה ברא' יב א־ב: "לך לך מארצך... אל הארץ... ואעשך לגוי גדול ואבדכך". ר"ה טז ע"ב; כתוב' קיב ע"א; גיט' נז ע"א. במדב"ר כג ה: "ישראל הם נאים לארץ והארץ נאה להם". תדא"ז ב. תנח' מסעי ד (ישע' מב ה). זוהר, ח"א קעז ע"ב, קעט ע"ב–קפ ע"א; ח"ג, ז, כוזרי, א קט; ב ח, יב, יד, כ, נ; ד יז. רש"י, דב' לב מג. רמב"ן: ברא' י טו; יד יח; ויק' יח כה. ספורנו על ברא' יב א. אלשיך, לך לך. מהר"ל, נצח ישראל, א; ו; גבודות ה', ח; כד; תפארת ישראל, סד; נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, ה; יח; דרך חיים, עמ' קפט; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' נט; ח"ד, עמ' קג; גור אריה, שלח לך. של"ה, ח"א, קסח ע"ב. קדושת לוי, עמ' כא, עד. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 192. שפת אמת, ח"ג, עמ' 148; ח"ד, עמ' 174, 198-199. רש"ר הירש: ויק' יח כד; דב' ד ה; כז ט; לב ט; אגרות צפון, עמ' נ־נג; *Gesammelte Schriften,* II (Frankfurt a. Main 1904), 322; ראי"ה קוק: אורות, עמ' ט, לג, נ־נא, קסה; חזון הגאולה, עמ' צח־צט; עולת ראיה, ח"א, עמ' רג־רד; ח"ב, עמ' פג; שבת הארץ, עמ' ח'. מי מרום, ח"ו, עמ' רסה, רפ. ר' ד"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' רי; העמק דבר, ברא' טו ז. ר' יי"ל בלוך, שיעורי דעת, ח"ב, עמ' 122-123. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' יב.

131. השווה שמ' כג כ: "הנה אנכי שולח מלאך... ולהביאך אל המקום אשר הכנתי"; ישע' נא טז: "לנטע שמים וליסד ארץ ולאמר לציון עמי אתה". ספרי (דב' יא יא) לח. ירוש' חלה פ"ב ה"א, בבלי תענ' י ע"א. בר"ר א א, ג, ה. תנה"ק, בראשית, א. רש"י, ברא' א א; ויק' כ ב. באר אברהם, עמ' קמה. יצחק ברייער, נחליאל (תל־אביב תשי"א), עמ' רלב. ראה גם רש"י, אבן עזרא וספורנו על דב' לב ח. זוהר, ח"א, כד ע"א, קיח ע"ב; ח"ב, קח ע"ב, קיט ע"א–ע"ב; ח"ג, רכט ע"ב. הקד' תקו"ז, ו ע"א. כוזרי, ב יד.

132. השווה יחזק' מ ב; מז יח. ראה גם מל"ב ה ב; ו כג; יחזק' כז יז, ועוד. משנה דמאי ו יא; שקל' ג ד; כתוב' יג יא; גיט' א ג; מקוואות ח א, ועוד. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, מ. ר' יעקב יצחק הלוי מלובלין, דברי אמת, לך לך. באר אברהם, עמ' קמה. שם משמואל, הגרה, עמ' מו.

133. השווה שמ' ו ו־ח: "...והוצאתי אתכם מתחת סבלת מצרים... ולקחתי אתכם לי לעם... והבאתי אתכם אל־הארץ...". מכיל', י (שמ' טו יז). במרב"ר כג יא. פדר"א יח. תדא"ז ב. תנח', במדבר, יז; שם, ראה ח. מהר"ל, גבורות ה', ח.

134. במדב"ר כג ז; השווה שמ"ד לז ה; במדב"ר טו יג. תנח' בהעלותך יא. השווה רש"י ורד"ק על ירמ' ג יט. של"ה, ח"א, קסח ע"ב. מי מרום, ח"ו, רצ.

135. ויק"ר יג ב. השווה תהל' קלה ד; קלב יג. ספרי, לז (דב' ז יב), רצו (דב' כו א), שא (דב' כו ט), שי (דב' לב ח). קיר' לז ע"ב; ב"ק לח ע"א. בר"ר מד יז. ויק"ר יג ב; כח ד, ו, ז (ברא' מד יז). תנח' במדב"ר יז; ראה גם במרב"ר ג א. ילק"ש, חבקוק, ג תקסג; כוזרי, א צה; ב נ. רמב"ם, פיהמ"ש, זבח' יד ח. רש"י, ברא' טו ח. רמב"ן, דב' ז ז. ספורנו, שמ' ו ח. מהר"ל, תפארת ישראל, א; יז; גבורות ה', ח; כד; דרך חיים, ה; דרשות, עמ' לב־לה. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198. רש"ר הירש, על ברא' יב ו.

136. דב' י יד. השווה מכיל' ט (שמ' טו טז): "ויבואו ישראל שנקראו קנין לארץ שנקראת קנין ויבנו בית המקדש שהוא קנין בזכותה של תודה שנקראת קנין. לכך נאמר 'עם זו קנית'", רש"י, רב' י יד־טו. ירוש' יומא פ"ז ה"א. תנח', בוא, ה; שם, בהר, א. רש"י על בדא' א א. תרגומי אונקלוס, יונתן, ירושלמי ופירושי אבן עזרא, רמב"ן, ספורנו ורש"ר הירש על שמ'

יט ה־ו (ישע' מג כא; נד ה). רמב"ן: על בר' יב ב; כח כא. בר"ר מד כד; זוהר, ח"א, כב ע"א; ח"ב, פא ע"א. ראה גם רמב"ן: בר' כד ג; כו ה; ויק' יח כה; דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רמט־רנ. מל"ב יז כו. אלשיך, יתרו. זוהר, ח"ב, קלה ע"א. שפת אמת, ח"ג, עמ' 196. משך חכמה, עמ' סו, רנט.

137. השווה בר"ר א א, ג; תנח' ישן, בראשית, א יא.

138. השווה ספרי, לח (דב' יא י): "מי שאמר והיה העולם קונה לו עברים שיהא הוא זן ומפרנס אותם"; מ (רב' יא יב): "וכי אותה בלבד הוא דורש... אלא אותה דרישה שהוא דורשה, דורש כל הארצות עמה". רש"י על דב' יא יא־יב. תענ' ג ע"ב, י ע"א; יבמ' סג ע"א; ע"ז י ע"ב. ראה גם ירוש' שביע' פ"ד ה"ג; בבלי סוכה נה ע"ב. בר"ר סו ב; ויק"ר לו ב; במדב"ר א ג; שהש"ר ז א; שו"ט, קט ד. זוהר, ח"א, פד ע"ב, פו ע"א, קיד ע"א; ח"ב, ה ע"ב, כב ע"ב, קכא ע"א, קנב ע"ב, קנז ע"א, קפז ע"א; ח"ג, רכא ע"ב, רסה ע"ב. רמב"ן, דב' יא יא־יב. הרקאנטי, לך לך, כא ע"ב. ספר הפלאה, קרושין, קנח ע"א–ע"ב. ביאור הגר"א על ספרא דצניעותא, ליקוטי הגר"א, לח ע"ב (76). אוה"ח, בר' כח יד. תולדות יעקב יוסף, הקד'. מגיד דבריו ליעקב, כ; קיח; קצח. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, מז. הראי"ה קוק: אורות, עמ' יז, לג; עולת ראיה, ח"א, עמ' צו.

139. השווה של"ה, ח"ג, עמ' קעא. ראי"ה קוק: אורות, עמ' ט; שבת הארץ, עמ' יב. י' חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רעח. ראי"ה קוק: עולת ראיה, ח"א, עמ' ריא; חזון הגאולה, עמ' צח־צט. שפת אמת, ה"ר, עמ' שפא. ר' ד"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' רי; ח"ב, עמ' תלב.

140. השווה דרך חיים, עמ' רמו־רמח. השווה בר"ר לט יד, יח; במדב"ר יא ד. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קנב, קנז. השווה במדב"ר ג א.

141. השווה ד־ך חיים, עמ' ריא. השווה *תהל' קה מה*. ספרי, מא (דב' יא יג); שמ"ר טו יא. זוהר, ח"ג, קצג ע"א.

142. השווה ב"מ קיד ע"ב (יחזק' לד לא: "ואתם צאני צאן מרעיתי ארם אתם אתם קרוין אדם"); יבמ' סא ע"א. שמ"ר מ א; ויק"ר ה ז; במדב"ר י ה; יב ז. השווה סנהד' לח ע"ב; ראה גם ב"מ פד ע"א; ב"ב נח ע"א. זוהר, ח"א, לה ע"ב; ח"ב, קיא ע"א; ח"ג, מח ע"א, פג ע"ב. השווה בר"ר יט יח. זוהר, ח"א, כ ע"ב, כו ע"ב, כח ע"ב, קל ע"ב; ח"ב, כה ע"א–ע"ב, פו ע"א; ח"ג, קכה ע"א, רלח ע"ב. תקו"ז, תמ"ז. תקוז"ח, צח ע"א. הרקאנטי, בראשית, ז ע"ב. של"ה, ח"א, ג ע"א, ט ע"א, יא ע"ב, כא ע"א–ע"ב, ע ע"א, קלז ע"ב, קסב ע"א; ח"ג, מט ע"א, קע ע"א. מהר"ל: תפארת ישראל, א, יז, יט, כד, לג; גבורות ה', כג, כד; פירושים לאגדות, ח"ד, עמ' כו; דרך חיים, עמ' מב, מג; גור אריה, מטות. ביאור הגר"א על ספרא דצניעותא, ליקוטי הגר"א, לח ע"ב (76); אדרת אליהו, עמ' 482-484. תניא, יט. נפש החיים, א. אוה"ח על בר' ג כ: "שם זה אדם הוא שם מעולה, וכמאמר הנברא: 'אדם אתם', וארז"ל: 'אתם קרויים אדם'"; שם, ויק' יח ה; דב' לב ח־ט. תוספות הרא"ש ליבמ' סא ע"א ומובא בשיטה מקובצת, ב"ק לח ע"א. הבדל בין "האדם" ל"אדם": "אדם קאי על תוכן אדם פנימי, חלק אלוק ממעל; זה קאי אישראל ולא אעכו"ם". שו"ת חת"ס, חיו"ד שלו. (אבל ראה גם מו"ב, ח"א, פי"ד). ראי"ה קוק: אורות הקודש, ח"ב, עמ' שג; ח"ג, עמ' מג, ער, פא, שנז; אורות, עמ' קנא, קסט, קע. מי מרום, ח"ב, עמ' קלח. שפת אמת, ח"א, עמ' 73, 229; ח"ה, עמ' 131. העמק דבר (הרחב דבר), על בר' לד א. בית אברהם, עמ' קב. עוד יוסף חי, עמ' קמב; דעת ותבונה, ס ע"ב. שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' לח. ראה Alexandre Safran, *La Cabale* (Paris. 1983[3]), 342; idem, *The Kabbalah*, trans.

Margaret A. Pater (New York and Jerusalem, 1977²), 275; מהר'
עברית, אלכסנדר י' שפרן, הקבלה: חוקת עולם ורזי עולם; הנגלה והנסתר בהשתלבותם, תורגם ע"י רות בר-אילן (מוסד הרב קוק, ירושלים, ברפוס), חלק ב, סוף פרק ב, סעיף "השבת העולם למקורו האלקי".

143. השווה של"ה, ח"א, כא ע"א, קסח ע"א. אורות הקודש, ח"ג, עמ' מז, סח. השווה זוהר, ח"ג, רכא ע"ב; כוזרי, ב לו. השווה גם איכ"ר ב. ראה ירוש' תרומ' פ"ח ה"ד; זוהר, ח"ג, קסא ע"א. השווה הרקאנטי, יתרו, ט ע"א; שם, כי תשא, טו ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, ח; גבורות ה', מד; פירושים לאגדות, ח"ד, עמ' כו; דרך חיים, עמ' רז; גבורות ה', מד; פירושים לאגדות, ח"ד, עמ' כו; דרך חיים, עמ' רז. נפש החיים, א ו. ראי"ה קוק: אורות הקודש, ח"ג, עמ' שמט; אורות, ח"א, עמ' קמו; חזון הגאולה, ח"א, עמ' קכא; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' סה־סו. בית אברהם, עמ' קנד.

144. בר"ר א 7. השווה זוהר, ח"א, קיח ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כג ע"ב). זו"ח, יתרו, לז ע"א. השווה רד"ק על בר' מט כד; תענ' ג ע"ב; זוהר, ח"ב, ה ע"ב; מגיד דבריו ליעקב, קיח. השווה אורות, עמ' יז, יט־כא, ל, קל, קלח, קנב, קנה־קנו, קסח־קע. השווה גם רמב"ן, בר' כד א.

145. השווה בר' יב א־ג: "לך לך... אל הארץ אשר אראך"; ויק' כה כג: "והארץ לא תמכר לצמיתות"; ילק"ש, תהלים, כד תרצה; רש"י על תהל' כד א; רש"י ואבן עזרא על דב' לב כב ("ותאכל ארץ ויבולה"); קה"ר א ט. זוהר, ח"א, רה ע"ב; ח"ג, רסו ע"א. השווה ספרא: ויק' יט כג; כג י; כה ב. במדב"ר כג יא. משנה תרומ' יא ה. בכו' ג יא. תענ' ב ד; אב' ה ט; ועור. בבלי תענ' י ע"א; גיט' מו ע"א, עו ע"ב; ב"ב צא ע"א; מכ' ז ע"א. זוהר, ח"ב, לג ע"א. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עח; קט. מי מרום, ח"ו, עמ' קמר.

146. השווה ספרי, לז (דב' יא י). תענ' י ע"א; יומא נד ע"ב (איוב לח ד; תהל' נ ב). בר"ר סט ג. תרא"ר ב. זוהר, ח"א, עב ע"א, רלא ע"א; ח"ב, רכב ע"א. תקו"ז, תי"ח (לו ע"ב); תס"ט (קי ע"א). זו"ח, בראשית, ב. חול' צא (בר' כח יג); זוהר, ח"א, קנו ע"א. ראה גם סנהד' לח ע"א. הגר"א, שנות אליהו, על משנה ברכ' ו א (בבלי ברכ' לה ע"א): "'על הפת הוא אומר: 'המוציא לחם מן הארץ' ולא: 'המוציא לחם מן האדמה'. 'על הארץ' מפני שממנה לחמה". ראה גם כן ביאור הגר"א על ספרא רצניעותא, ליקוטי הגר"א, לח ע"ב (76). שפת אמת, ח"א, עמ' 229. השווה סנהד' לז ע"א; שו"ט, סח ז; תוספות, ר"ה כג ע"ב. השווה אדר"נ, לד י. תרגום, על ירמ' יא יט; יחוק' כו כ. זוהר, ח"א, קטו ע"א; ח"ג, פר ע"א. יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 83. השווה זוהר, ח"ב, קצא ע"א; ח"ג, קסא ע"א–ע"ב. תקו"ז, תי"ג (כט ע"א). אבן עזרא, על שמ' ח יח. של"ה, ח"א, קצב ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 109. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית עמ' 330 ואילך; מהד' אנגלית עמ' 266 ואילך; מהד' עברית, חלק ב, פרק ב, סעיף "הצמצום".

147. השווה ספרי, לז (דב' יא י), שנג (דב' לג יז). חולין ס ע"ב. בר"ר א ב; לב ב. במדב"ר כג ז. תנח': משפטים יז; כי תשא ב; קרושים י; מסעי ו; ראה ח. שו"ט ה א. ילק"ש, ירמיה, ג רעא. זוהר, ח"א, עח ע"א, קיד ע"א, קכח ע"ב, קפו ע"א, רכו ע"א, רלא ע"א, רס ע"ב; ח"ב, קנז ע"א, קפר ע"ב, רכב ע"א; ח"ג, סה ע"ב, קסא ע"ב. זו"ח, בראשית, י ע"א; שם, רות. עו ע"א. תקו"ז, תכ"א (נו ע"א); תל"ז (עה ע"ב). כוזרי א צה; ב י־יב, כ. רש"י: בר' יב ט; ישע' כד טז; יחוק' ה ה. אבן עזרא על דב' לב יג. רמב"ן: ויק' יח כה; דב' יא י; דרשה על דברי קהלת, עמ' ר; דרשה לראש השנה, עמ' רנ (כתבי רמב"ן, ח"א); פירוש לשהש"ר,

עמ' קיב (כתבי רמב"ן, ח"ב). רר"ק על יחוק' לח יב. מהר"ל: גבורות ה', הקר' ג; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, י; נתיב האמת, ג; באר הגולה, באר ו; דרך חיים, עמ' ז־ח, קפח, רכו; פירושים לאגרות הש"ס, ח"ב, עמ' נה־נו. תוסיו"ט, סנהר' פ"ר ה"ג. ספר הפלאה, קיר' ד, קנח ע"א–ע"ב. מהרש"א על קיר' סט ע"א. ראה ב"ב קנח ע"ב. הגר"א: ביאור, ישע' ו יב; רברי אליהו, עמ' מט. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 194. אבני נזר, עמ' קנר. בית אברהם, עמ' קט, קטו. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קנא. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רנר, רסז. ר' ד"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' רי. משך חכמה, עמ' י. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהד' צרפתית עמ' 354; מהר' אנגלית, עמ' 283; מהר' עברית, נספה (בסופו).

148. השווה רמב"ן, ררשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רמט־רנא. אוה"ח, ברא' יב א. סירור בית יעקב (עמרין), סולם בית אל, י ע"ב, יא ע"ב. ראי"ה קוק: אורות, עמ' יז, יט, כא, ל, קנה־קנו; אורות התורה, עמ' ט, סר.

149. השווה זו"ח, קכ ע"ב–קכא ע"א, תיקונים. של"ה, ח"ג, קע ע"א. שפת אמת, ח"ה, עמ' 18. ראי"ה קוק: אורות, עמ' לג, לה, צח־צט, קל, קנה, קסט־קע. אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' לט. השווה ירוש' מגי' פ"א ה"ט. רש"י, רב' לב ח. רמב"ם, הלכ' עבורת כוכבים, פ"א ה"א. גבורות ה', ט. מגיר רבריו ליעקב, כ, קצו (במר' לא ב). רמח"ל, ררך ה', עמ' 141. תניא, לז. שם משמואל, רברים, עמ' רלו (רב' לב ז). ר' יואל טייטלבוים מסטמר, רברי יואל, ח"א (ניו־יורק תשל"א), עמ' תקפ־תקפא.

150. השווה מהר"ל: גבורות ה', ר; ררך חיים, עמ' מב, נח, קי, רנב; פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, ח"ד, יבמ' סא ע"א, עמ' טו; כתוב' סו ע"ב, עמ' סח; כתבי מהר"ל מפראג, ח"א, עמ' לה. השווה מגיד דבריו ליעקב, כ, קיח, קצו. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קלח; אורות הקורש, ח"ב, עמ' שפר; עולת ראיה, ח"ב, עמ' סה, רסג; ערפלי טוהר, עמ' לט־מ. השווה ספרי (רב' יא י) לז (מש' ח כו, לב). השווה איכ"ר ח; ארר"נ לז. תרא"ר ב. ילק"ש, שלח, קלז מג; שם, משלי, ח תתקמג. רד"ק על תהל' קיח כב. רמב"ן על רב' יא י (דב' ח טז). של"ה, ח"ג, עמ' עו. ראה גם חול' צ ע"ב. זוהר, ח"א, קנו ע"א. הגר"א, ביאור הגר"א על ספרא רצניעותא, ליקוטי הגר"א, לח ע"א–ע"ב. הגאון מרוגצ'וב, צפנת פענח, בראשית, עמ' נח־נט. ראה גם עמוס ט ז־ח. *ספרי, עקב*, עו ("למה נקרא שמה תבל").

151. השווה ישע' ב ג ומיכה ר ב: "לכו ונעלה אל הר ה'"; דב' ד ה־ח: "ואמרו רק עם־חכם ונבון הגוי הגרול הזה". ספרי, שנד (רב' לג יט: "עמים הר יקראו"): "ועולים לירושלים ורואים את ישראל שעובדים לאל אחד ואוכלים מאכל אחר... והם אומרים אין יפה להרבק אלא באומה זו"; רמב"ן על ברא' יב ב. השווה מגיר רבריו ליעקב, כ.

152. השווה ויק' כ כו: "והייתם לי קרושים... ואבדיל אתכם מן העמים", ועור מקומות. מכיל' יב (שמ' יב כו). ראה גם מכיל' יב (שמ' יב כה); ספרא א (ויק' יט ב); ספרי, צב (במר' יא טז). השווה ויק"ר כר ר. זוהר ח"ב, קכא ע"א; ח"ג, פא ע"א, קכו ע"א. רש"י: ויק' יט ב; קיר' נג ע"א. השווה כוזרי, ר ג. רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג הי"ג. ר"ן על נרר' כ ע"ב. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, א; ב; ג; תפארת ישראל, א; ב; ה; י; גבורות ה', ה; טו; כד; מז; דרך חיים, עמ' קפח־קפט; ררשות, עמ' ה; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' צז; ח"ד, עמ' קג. תניא, אגרת הקודש, ז. נפש החיים, ג ה. מלבי"ם, ויק' יט ב. שפת אמת, ה"ג, עמ' 184. אורות, עמ' לה, לט, קנה. העמק רבר, שמ' טו יא. הכתב והקבלה, ח"ב,

דברים, עמ' ל. מ"ד קאסוטו, שמות, עמ' 163. השווה מגיד דבריו ליעקב, צד.

153. השווה דב' ד יד. פסיק"ז, ויצא (ברא' כח כא). ילק"ש, שלח, יג תשמג. כוזרי, ב כ. רש"ר הירש, כתבים (לעיל, הערה 130), עמ' 322.

154. השווה ירוש' ר"ה פ"ג ה"ח; ספרי, עקב, לו. פתיחתא דאיכה רבתי, ב; תדא"ז כא; השווה בר"ר טז; שהש"ר ג ה; כוזרי ב כ. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' קכב; מהר"ל, תפארת ישראל, כ; סה; נתיבות עולם, ח"א, נתיב האמת, ג. פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס (ח"ב, עמ' צז), קיד' מט ע"ב: "החכמה הוא השכל הנבדל וראוי שיהיה בארץ ישראל, אשר היא הארץ הקדושה... מיוחדת בחכמה מכל שאר ארצות". רמב"ן על ברא' א א; יט ה; ספר המדות לר' נחמן מברסלב, עמ' קנא: "לפי החידושים שאדם מחדש בתורה, כן נמשך לו הארה מקדושת ארץ ישראל". כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 192; ליקוטי מוהר"ן, ח"א, מז. דגל מחנה אפרים, מסעי. ראי"ה קוק: אורות, עמ' י, יב־יג, ע; אורות התורה, עמ' יג, עז. השווה שמ"ר לו ב (תהל' מח ג; ישע' ס ג). אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קיב; מאמרי הראי"ה, עמ' 28: "אדמת הקודש, המקום המוכשר להוציא את האידיאלים כולם במתכונתם מן הכח אל הפועל, לא ע"י יחידים וכתות כי אם ע"י האומה, ע"י כל קהל עדת ישראל".

155. השווה שמ' יב כה; יג ה, יא ואילך. דב' ד א, ה; ו יח; ח א; יא ח; כו א; ל טז. מכיל' ו (שמ' כ ו); ספרי, מג (דב' יא ז). ירוש' שקלים, פ"ג ה"ג; ויק"ר לד ז. כוזרי ב יח; ב כ והפירושים על אתר; ה כג. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה קנג; הלכ' קידוש החודש, פ"א ה"ח; פ"ה הי"ג; הלכ' תרומות, פ"א ה"ב. רש"י, דב' יא יח. רמב"ן: ברא' כו ה; ויק' יח כה; רב' ד ה; יא יח; רדשה על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' ר־רא; האמונה והבטחון (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' שעח. רבינו בחיי, על דב' יא יח (ח"ג, עמ' שיח): "אף־על־פי שאנו עושין המצוות בחוצה לארץ והם חובת הגוף לעשותם בכל מקום, לְמדונו החכמים ז"ל שאין עיקר עשייתן אלא בארץ הקדושה". וכן רבינו בחיי על ברא' מו ד (ח"א, עמ' שס). אלשיך, על דב' יא לב. מהר"ל, גור אריה, בראשית. של"ה, ח"א, קסט ע"א, קפח ע"א; סידור שער השמים, עמ' 512. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 390. חת"ס: שו"ת, חיו"ד, קלח, רלד; חידושים, סוכה לו ע"א, על פרשת וישב. ר' חיים מטשערנאוויץ, סדורו של שבת, ח"ב, דרוש תשיעי. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רנב. חפץ חיים, עמ' ד. שו"ת אבני נזר, יו"ד, תנד. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כה.

156. השווה ויק' כה ח־י וספרא ב על אתר. במד' לה יג־יד. דב' יז יד־יט; לא יב. מכיל' ב (שמ' יב ב), ד (שמ' כא כד). ספרי ו (דב' א ז). משנה סוטה ט א; סנהד' א; שבוע' ב ב. בבלי ברכ' סג ע"א; כתוב' כה ע"א; סוטה מד ע"ב; גיט' ח ע"ב ורש"י ותוספות על אתר; קיד' לח ע"א; ב"ב ד ע"א; סנהד' ב ע"א, כ ע"ב, נו ע"ב; מכ' ז ע"א; שבוע' יד ע"ב; ע"ז כא ע"א ותוספות על אתר; ערכ' לב ע"ב. תוס', סנהד', ד י. תנח' תצא יא. רמב"ם: ספר המצוות, שורש יד; מצוות עשה, מצווה קנג; הלכ' תרומות, פ"א; הלכ' קידוש החודש, פ"א ה"ח; פ"ה ה"א; הלכ' רוצח ושמירת נפש, פ"ח ה"א. הלכ' סנהד' פ"א ה"א; הלכ' שמיטה ויובל, פ"י ה"ח; הלכ' ממרים, פ"א; הלכ' מלכים, פ"א, פ"ה, פ"ז; מו"נ, ח"ג, פמ"ח. ספר החינוך, מצווה ד; מצווה תרד. שפת אמת, ח"ד, עמ' 174. חידושי מהר"ן ריי"ז הלוי, עמ' כא.

157. השווה שמ' כג. ויק' יט; כה. במד' טו; יח. דב' יח; כד; כו. משנה קיד' א ט. ירוש' שביע' פ"ו ה"ה; קיד' פ"א ה"ח. בבלי קיד' לו ע"ב–לח ע"א. רמב"ם: הלכ' מתנות עניים, פ"א; הלכ' שמיטה ויובל, פי"א ה"א. ספר החינוך, מצווה רטז. שו"ע, יו"ד, רצג, שלג. בית הלוי, שמות, עמ' לט.

158. השווה רב' כט ט; מל"א יז כא. משנה סנהד' ד ה; תמו' א ו. בבלי כתוב' עה ע"א (תהל' פז ה); ב"ב קיט ע"א, קכב ע"א; מכ' כג ע"ב; ע"ז כא ע"א; תמו' יג ע"א. בר"ד לט י. שמ"ר א יג; מח ב. תרא"ר כה. ירוש' תענ' פ"ד ה"ב; מגי' פ"ג ה"ו (ישע' נא טז). זוהר, ח"ג, לה ע"א. ראה גם זוהר, ח"א, קעב ע"ב. ראה רש"י, על חול' קלה ע"א; תוספות, ב"ב מר ע"ב; אך ראה גם תוספות, פסח' ג ע"ב; רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ב. ר"ן על נדר' כח. אלשיך, נצבים. מהר"ל, גבורות ה', יא. של"ה, ח"א, כא ע"א; ח"ג, רא ע"א–ע"ב. אוה"ח, ויק' כו מג. חידושי וביאורי הגר"א, עמ' פב. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 192-193. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עא. שפת אמת, ח"ג, עמ' 196; ח"ד, עמ' 174, 176. אבני נזר, עמ' קמט-קנג. ראי"ה קוק: שו"ת משפט כהן, קנר; עולת ראיה, ח"א, עמ' רג; אורות, עמ' נה. ר' י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות (ירושלים תשכ"ז), ח"א, עמ' כו. שם משמואל, ויקרא, עמ' רפו. צפנת פענח, דברים, ח"ב, עמ' רמז. חזון איש, שביעית, כא ה.–השווה ויק' כו מב-מג; ישע' נו ח. ירוש' יומא פ"א ה"א. השווה גם יבמ' סר ע"א. השווה רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה ר. ראה גם שו"ת אבני נזר, יו"ד, תנג; שו"ת ישועות מלכו,יו"ד, סו. רב"ז שפרן, רודש לציון, עמ' ט-י.

159. השווה ויק' יח כה-כו, כח; יט כט; כ כב וספרא על אתר; כה ב וכלי יקר על אתר; כה ב, ד, ו, יט, כד; כו לד, מב וספרא על אתר, מג; לו ד; במד' יג לב; יד; לה לג-לד. דב' כד ד; כט כא-כח. ישע' כד ה. ירמ' ג א-ב. הושע ב כג-כד. ספרא, יג (ויק' יח כח), יז (ויק' כו לד). ספרי, לז-לח (רב' יא י), שלג (רב' לב מג). אב' ה ט. ירוש' כלא' פ"א ה"ז; פ"ט ה"ג; שקל' פ"ג ה"ג; תענ' פ"ג ה"ג. בבלי ר"ה טז ע"ב; גיט' נז ע"א; כתוב' קיא-קיב; ב"ב כה ע"ב; ע"ז טו ע"ב. פסיק"ז, שמ' ג ח. שמ"ר לב ב; ויק"ר לו ד. רב"ד ג ז; פתיחתא ראיכה רבתי, לד. ילק"ש, ירמיה, מא שכח. תנח', משפטים, י; שם, ראה, ח. אונקלוס על רב' לב מג. רש"י: ויק' יח כה; רב' לב מג; קיד' לו ע"א. תוספות, ב"ב פא ע"א. רמב"ן: ברא' א א; ויק' יח כה; במד' לה לג; יבמ' סר ע"א. רד"ק על יחזק' לג כה. כוזרי א קט; ב יח. רמב"ם: ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה קלה. הלכ' שמיטה ויובל, פ"א ה"א; הלכ' מלכים, פ"ה הי"א. טור, או"ח, רח. אלשיך, נוח. מהרש"א על ב"מ מציעא, צא. מהר"ל: דרך חיים, עמ' קפט; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' נט. של"ה, ח"ג, כג ע"א. אוה"ח: ויק' כו מג; רב' לב מג. סרוד בית יעקב (עמרין), סולם בית אל, יא ע"א–ע"ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191. ראי"ה קוק, שבת הארץ, עמ' י, יב. מי מרום, ח"ה, עמ' רה-רו; ח"ו, עמ' קמר, קפו. ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 259, 316 (ברא' ג יז). רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כא.

160. השווה ישע' נר א, ד-ה; סב ד-ה; רש"י ורד"ק על אתר. השווה ויק' כו ד; רב' יא יז.

161. השווה בר"ר ה ז; פסיק"ז, ברא' א א; זו"ח, כ ע"א; אונקלוס ורש"י על ויק' כו לד; שפת אמת, ח"ג, עמ' 190; שם משמואל, הגרה, עמ' לט, מו; ראה גם אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית עמ' 41, 288; מהר' אנגלית עמ' 37, 233; מהר' עברית, חלק א, פרק א, סעיף "ההתגלות והחוק" (בסוף); חלק ב, פרק א, תחילת הסעיף "מן האַין אל האני". השווה ב"ב כה ע"ב; ויק' כה כג. ראה תהל' קטז ט; יחזק' כ מא.

162. השווה תקו"ז, תמ"ז (פג ע"ב). השווה ביאורי הגר"א על אגרות, ח"ב, עמ' ט, פ. השווה פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, ח"א, עמ' פג-פד.

163. השווה שמ"ב ז י'. ראה ביאורי הגר"א על אגרות, ח"א, עמ' יג. תורה אור, בשלח, עמ' סר: "אי אפשר לעולם בלא ישראל, שהרי המשכת אוד אין סוף להיות מתלבש בבחינת מקום

הוא על ידי ישראל, שהם הממשיכים".

164. השווה דב' יב יא, יד, יח, כא, כו; יד כג־כה; טו כ; טז ב, ו־ז, יא, טו; יז ח, י; כג יז; לא יא; הושע ט כז. נחמ' א ט. דהי"ב ז יב.– תהל' קלב יג.– מל"א ח טז, מד, מח; יא לב, לו; יד כא. דהי"ב ו ה, לד, לח; יב יג.– מל"א יא יג, לב; יד כא. מל"ב כא ז; כג כז. דהי"ב ו ו; יב יג; לג ז. זכר' א יז; ב טז; לב.– דהי"ב ו לד, לח; ז טז.– ראה זוהר, ח"א, פה ע"א.– ראה גם רש"י על תענ' טו ע"א. ב"ב עה ע"ב.

165. השווה כד"ד *סת* י (שמ' לג כא). ספר הבהיר, יד, עמ' ח; צ, עמ' לח. השווה מכיל' א (שמ' יג כא); ספרי, קלד (במד' כז יב). ברכ' יג ע"ב. ראה גם בר"ר ד ג; מו ב; סח ט; ראה גם סוכה ה ע"א; תרגום יונתן בן עוזיאל, שמ' יז טו. השווה שמ"ר ב ט; כח ד; לד א; מו ו. במדב"ר יב ג־ד. שהש"ר ג טו. פסיק"ר כא י; פסיק"ז, דב' לג כז. שו"ט צ י. תנח' כי תשא כז. זוהר, ח"ב, צט ע"ב; ח"ג, רמב ע"א, רמג ע"ב: "ארעא קדישא דאיהי שכינתא"; רסו ע"ב: "הארץ, דאי כנסת ישראל". תקו"ז, תכ"ו, ת"ע. כוזרי ד ג. ראה רמב"ם, מו"נ, פ"א ה"ח. השווה ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, ב יז. רש"י, שמ' לג כא. פירושי התורה לר' יהודה החסיד, עמ' 126. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' קעו־קעז. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, ה; גבורות ה', כג; ל; ע. של"ה, ח"ג, מ ע"ב. רמ"א, תורת העולה, א ב. דב בער ממוריטש, מגיד דבריו ליעקב, קכר, קמו. ר' חיים מוולוז'ן, נפש החיים, ב יד; ג א, ד; רוח חיים, עמ' מא, צ. תניא, לו. קדושת לוי, עמ' נד. ר' נחמן מברסלב, הגדה של פסח, עמ' מד־מה, מז. ראה דב' ד לט; ירמ' כג כד; ישע' ו ג; ראה גם מל"א ח כז; ישע' ס א־ב. ראה ר' י' וינשטוק, במעגלי הנגלה והנסתר (ירושלים תש"ל), עמ' 212. ר' י' ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, עמ' רנג. Esther Starobinski-Safran, *"De Fuga et Inventione" de Philon d'Alexandrie* (Paris: Editions du Cerf, 1970), 156

166. השווה תהל' קלה כא; יואל ד יז, כא; של"ה, סדור שער השמים, עמ' 381; קדושת לוי, דף נד; שפת אמת, ח"א, עמ' 9, 51; ח"ב, עמ' 51. רש"ר הירש, על שמ' טו יז.

167. השווה רמב"ן, דב' לא טו; מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח־קפט. השווה תנח' בוא, ה. השווה זוהר, ח"ב, פה ע"ב. ראה דב' יד א; אב' ג יד; בבלי קיד' לו ע"א.– השווה סנהד' יד ע"ב.

168. השווה דב' יא יב. השווה דרשות מהר"ל, עמ' כב־כג. של"ה, ח"א, קסח ע"ב–קסט ע"א. מגיד דבריו ליעקב, קיח, קמב. שפת אמת, ח"א, עמ' 9; ח"ב, עמ' 139.

169. השווה במדב"ר ז ח, י; במד' לה לד. השווה בר"ר סד ג (ברא' כו ב). מו"ק כה ע"א. זוהר, ח"א, קמא ע"ב. אוה"ח, ברא' יב א. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 194. השווה ספרא, ו (ויק' כה לח); שו"ט קה; ספרא, כד (ברא' כח יא; ראה גם ברא' לה טו). פדר"א לה. השווה ירוש' שקל' פ"ג ה"ג; שבת פ"א ה"ג. בבלי פסח' קיג; כתוב' קיא ומאירי על אתר. השווה זוהר, ח"א, קכ ע"א; ח"ב, ד ע"ב, רלח ע"ב, רסח ע"א. רש"י ורד"ק על מל"א ט ג; רש"י על מל"א ט ז. רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג, הי"ג. ספר החינוך, מצווה צה. של"ה, ח"א, א ע"ב.

170. השווה שמ' כ כד: כה ח; כט מה. ויק' כו יא. במד' ה ג; לה לד. יחוק' לז כו־כח. הושע יא ט. תהל' עח ס: "אהל שכן באדם". ספרי, לח (דב' יא י). משנה ברכ' ט א; אב' ג ב, ו, יד. ירוש' בכו' פ"ג ה"ג; קיד' פ"א ה"ז. בבלי ברכ' ו ע"א, נד ע"א. שבת לא ע"ב, לג ע"א, נה ע"א (יחוק' ט ו). תענ' יא ע"א (הושע יא ט); כב ע"א (שמ' יט יג; לד ג). חגי' טז ע"ב; מו ע"ב. יבמ' ו ע"א (ויק' יט ל); סד ע"א (ברא' יז ח). כתוב' ה ע"א. סוטה יז ע"א, לח ע"א.

ב"ב כה ע"ב. שבוע' טז ע"א. ע"ז ד ע"א. מנח' קי ע"א. חול' צב ע"א. (ראה גם ירוש' תענ' פ"ג ה"י; יבמ' פ"א ה"ו. בבלי ברכ' טז ע"ב; שבת יב ע"ב; סוכה לג ע"א, לה ע"ב. נדר' סו ע"ב. קיר' ל ע"ב, לא ע"ב. סנהד' יז ע"א; מו ע"א.) השווה בר"ר יט יג; סח ז. שמ"ר א ה; יח ו; כד א; ל כ; לג ד, י; לר ד; מה ו; מו ב. ויק"ד כט ג. במרב"ר יב ג. דב"ר ז ב. שהש"ר א כ; ה א; ח טז. איכ"ר א לט; ב ה. פרד"א, לה, מ. שו"ט סח. ילק"ש, ויצא, כח קיט. (ראה גם ויק"ר ה ד; יא ח.) השווה זוהר, ח"א, נה ע"ב, סח ע"א, פה ע"א, קנ ע"א (ברא' כח יז), רה ע"ב; ח"ב, קכה ע"ב, קמו ע"א, קסג ע"ב; ח"ג, עט ע"ב, פב ע"א, קו ע"ב, קעט ע"ב. תקו"ז, כב ע"ב, קלב ע"א. רש"י, ברא' כח י; לג כ; לה ז; שמ' יז טו; ירמ' ג טו; אבן עזרא, שמ' ח יח. רמב"ן על דב' יא כב: "ויתכן באנשי המעלה שתהיה נפשם צרורה בצרור החיים, כי הם בעצמם מעון לשכינה". ספורנו, שמ' ג ה־ו. אלשיך, שמ' ג א; כה ח: "עיקר משכנו באדם, כמו שנאמר: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'. 'בתוכו' לא נאמר, אלא 'בתוכם'"; מל"א ו יא־יג. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נת"ב התשובה, פ"א, קמג ע"א: "האדם עצמו נחשב כמו מקדש, שהאדם הוא כמו בית נחשב; ואם האדם הוא קדוש, נחשב האדם בהמ"ק קדוש". ספר חרדים, סו ע"ב: "עיקר מכון השכינה בלב ישראל, שנאמר: 'ושכנתי בתוכם'... לבות בני ישראל הם ביתו יתברך". אוה"ח: ברא' א א; לה ז, טו; מו ד; ויק' כא יא; כו יא: "אמרו: 'אהל שָכַן באדם'. שעיקר משכנו יתברך הוא תוך נשמות עם קדושו". מסילת ישרים, כו: "קדוש... איש כזה הוא עצמו נחשב כמשכן, כמקדש וכמזבח". מלב"ים, ירמ' ז ד, ז. העמק דבר, ברא' לה טו. תוספות, ביצה ה ע"ב. דרשות ר"ן, ח. מהר"ל: תפארת ישראל, י; לג; גבורות ה', ע; דרך חיים, עמ' רח; דאה גם שם, עמ' יא־יב. מהרש"א על ברכ' ח ע"א. של"ה, ח"א, קיו ע"א; ח"ג, יא ע"ב, קסה ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 515-516. הגר"א, ביאור הגר"א, שה"ש א טו; מס' דא"ז, עמ' סו; סידור אשי ישראל, עמ' 333. תניא, לקוטי אמרים, לו; לז; אגרת הקודש, כג. נפש החיים, שער א, פ"ד. קדושת לוי, נט ע"א, קיט ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, צר. ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' כו־כז. ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, ח"א, עמ' רה. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 83; בית אברהם, עמ' קמ־קמג; באר אברהם, עמ' קכח־קכט, קס, קסו, קפב, קפה, קפט, רט. אבני נזר, עמ' מ; שפת אמת, ח"ב, עמ' 140. ראי"ה קוק: שו"ת משפט כהן, עמ' קפה; עולת ראיה, ח"ב, עמ' רער־רעה. רש"ר הירש, על תהל' כו. דברי יואל, תרומה, עמ' רנ, רנו־רנז. משך חכמה, עמ' סח. חפץ חיים, על סידור התפילה, עמ' נג־נד. שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' סח.

171. השווה ויק"ר יט ה; תנח' בהר א; זוהר, ח"ג, רמג ע"ב, רסו ע"ב. רש"י, על חול' צב ע"א; תוספות, על ע"ז כא ע"א; אוה"ח, על ויק' כה כט. ראה גם ברא' כח יז, יט; ל ל.

172. השווה ויק' כה לח וספרא על אתר. ראה ויק' כה כג וספרא ורש"י על אתר. ראה גם ויק' כה מב וספרא על אתר. קיר' כב ע"ב. השווה מכיל' ב (שמ' יט ו). כתובות קי ע"ב ופני יהושע על אתר (שמ"א כו יט). ראה ברא' יז ח; שמ' ו ו־ח; במד' טו מא; ראה גם ויק' כב לג וספרא על אתר. ספר הבהיר, סו. השווה רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ה הי"ב. רמב"ן על ברא' כח כא. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח. ר' יוסף ג'יקטילא, שערי אורה. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 193. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קמ. ר' יי"ל בלוך, שיעורי דעת, ח"ב, עמ' 123. השווה זוהר, ח"א, פה ע"א. של"ה, ח"א, קסט ע"א. השווה שהש"ר א; איכ"ר ב. זוהר ח"א כז ע"ב. תקו"ז, א ע"ב; תכ"א. השווה שמ' יט ו. השווה זוהר, ח"ג, פר ע"א. השווה זוהר, ה"ב, קכו ע"א. השווה שהש"ר ה ג. תקו"ז, תס"ב. השווה זוהר, ח"א, רנו ע"ב–רנז

ע"א; ח"ב, קא ע"ב; ח"ג, צ ע"ב. חיד"א, ניצוצי אורות, זוהר ח"ג קנט ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, עד.

173. השווה זוהר, ח"ב, פה ע"ב. ראה גם זוהר, ח"ב, עט ע"ב–פ ע"א, פה ע"ב. השווה ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, ח"א, עמ' רד־רה.

174. השווה זוהר, ח"ג, פב ע"ב–פג ע"א.

175. השווה ויק' כב לב וספרא על אתר. השווה ישע' כט כג. ירוש' שביע' פ"ד ה"ג. בבלי סנהד' עד ע"ב. רמב"ם: ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה ט; הלכ' יסודי התורה, פ"ה ה"א; אגרת תימן. השווה ויק' יא מד וספרא על אתר. ראה ויק' כ ז; כב לג. השווה שמ"ר טו כד; ויק"ר כד א. זוהר, ח"א, סא ע"א; ח"ב, קלג ע"א; ח"ג, כד ע"ב, פ ע"א. השווה ויק' כב לב. סוטה יד ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' יב. ראה גם מהר"ל, גבורות ה', מז.

176. השווה זוהר, ח"א, קעד ע"א; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' כט: "יעקב" מורה על גלות ו"ישראל" – על הגאולה. השווה ברא' לב לא; ראה זוהר, ח"א, קמח ע"ב (ברא' כח יא).

177. השווה ברא' לב כט; לג כ; לה ט וספורנו על אתר; לה י ורמב"ן על אתר. השווה רמב"ן על ברא' מו ב. השווה חול' קא ע"ב; של"ה, ח"א, כא ע"א. השווה זוהר, ח"א, קצד ע"ב; ישע' מט ג; תנח', קדושים, ב. השווה גם ב"ב עה ע"ב; זוהר, ח"א, צג ע"ב. ראה גם ברא' לג כ ורמב"ן ורבינו בחיי על אתר. מגי' יח ע"א. בר"ר עט י; זוהר, ח"א, קלח ע"א. תנח' קדושים ה; תהל' פב ו. ראה גם זוהר, ח"א, ריג ע"ב; ח"ב, סו ע"ב; ח"ג, פו ע"א. ראה גם זוהר, ח"ב, לח ע"א, צ ע"ב, קכד ע"ב. רבינו בחיי על שמ' לג ז. תרגום ירושלמי, רשב"ם והעמק דבר על ברא' כה כב. ראה גם רש"י ואבן עזרא על ברא' כה כג. בר"ר סג ח. ירוש' עיר' פ"ה ה"א.

178. השווה ברא' מט ח; בר"ר צח יא; סוטה לו ע"ב ורש"י על אתר. זוהר, ח"א, פט ע"ב. השווה בר"ר סג ג. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' פו. השווה סוטה לז ע"א; תהל' קיד ב. ראה גם אס"ד ו ב.

179. השווה סוטה לו ע"ב; בר"ר עא ג; ירמ' לא יד; רש"י על תהל' פ ב; מהרש"א על ברכ' נה ע"ב. ראה גם מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב אהבת השם, ב; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' לט.

180. השווה זוהר, ח"א, קנד ע"ב. ראה גם עיר' יח ע"ב; זוהר, ח"ב, רכח ע"ב. השווה רש"י על שמ' יז טז; ברכ' נח ע"א; ילק"ש, בשלח, יז רסח. השווה סנהד' כ ע"ב; מכיל' א (שמ' יז טז); ספרי, רצו (דב' כה יט); פסיק"ר יב (דב' כה יז־יט); תהל' ט ז־ח. השווה תנח' כי תצא יא. ראה גם פסח' נ ע"א; קיד' עא ע"א. במרב"ר יא ז; רש"י על שמ' ג טו. זוהר, ח"ג, רל ע"א, רפא ע"א. תקו"ז, תי"ז, תנ"ז. השווה שמ"ר ג ט. השווה פירושי התורה לר' יהודה החסיד, עמ' 75-76. חירושי מר"ן ריי"ז הלוי, עמ' יב.

181. השווה ברא' ב ד; בר"ר יב טי. מנח' כט ע"ב. זוהר, ח"א, ג ע"ב, כה ע"א, מו ע"ב, פו ע"ב; ח"ב, רכג ע"ב; ח"ג, כט ע"א, לד ע"ב, קכב ע"ב–קכג ע"א. ראה גם זוהר, ח"ג, ד ע"ב; שפת אמת, ח"א, עמ' 109.

182. *זכ' יד ט.*

183. השווה ילק"ר שלח; במד' יד כא; ישע' מג ז. השווה זוהר, ח"א, ט ע"א; ה"ב צ ע"ב. השווה ויק"ר יא ג (תהל' פב ו). השווה גם זוהר, ח"ב, צו ע"א, קכר ע"א. ראה גם נדר' פא ע"א: מהר"ל, תפארת ישראל, הקד', ב ע"א–ע"ב.

184. השווה נדר' פא ע"א (ירמ' ט יא־יב; השווה ירמ' לב כג); השווה ב"מ פה ע"א. השווה ספרי לח (דב' יא יא), מא (דב' יא יג; ישע' ה כד; עמוס ב ד). ספרא ה (ויק' כו יט). ירוש' ר"ה פ"ג ה"ח; חגי' פ"א ה"ז. מס' כלה, ח. בבלי שבת קיט ע"ב. בר"ר, סר; דב"ר ג יב. פתיח' ראיכה רבתי, ב; איכ"ר א א. תרא"ר יח; תרא"ז א. שו"ט קיט. ילק"ש, עקב, יא תתס. זוהר ח"א קפה ע"א; זו"ח, בראשית, ח. רמב"ן, דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רפט. רון יצחק אברבנאל על שמ' כ (ח"ב, עמ' קצא). מהר"ל, נצח ישראל, יט. של"ה, ח"ג, רג ע"א. ר' יעקב עמדין, סידור בית יעקב, סולם בית אל, עמ' יא־22: "הקב"ה גילה סור וה, שהרין הוא שהארץ תסבול ג"כ עונש בסיבת עויבת ישראל התורה, כי ניתנה להם 'בעבור ישמרו חוקיו ותורותיו ינצורו', והם קשורים ותלויים וה בזה, שאם אין ישראל אין ארץ, ואם אין תורה אין ישראל... אם היו ישראל רוצין ונותנין רעתם לשוב אל הארץ לעסוק בתורה שם, היתה גם הארץ חוזרת לכוחה ולטובתה...". אוה"ח על ויק' לו מג. שפת אמת, ח"ה, עמ' 5. ראה גם סוטה יד ע"א; ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רעו. חת"ס, הגרה של פסח, עמ' עא.

185. השווה דב' יא יג ואילך, כט כג־כה. ספרא, א (ויק' כו ג). ראה ספרי, מ (דב' יא יב). השווה תדא"ר, יא, יב, יד. תנח' ראה ח. ראה גם יומא לח ע"ב. משך חכמה, עמ' סג. חפץ חיים, על התורה, עמ' סה; פירושים על סידור התפילה, עמ' ית.

186. השווה ויק' יח כה: דב' יא יו; כט כא־כח; ועור. ירוש' פאה פ"ז ה"ז (תהל' קו לד); כלא' פ"ט ה"ג; תענ' פ"ד ה"ה. זוהר, ח"ג, קיר ע"א. רב"ר יא יו. בר"ר יט יח (ברא' ג יז), ויק"ר יז ה. זוהר, ח"ב, רסב ע"ב; ח"ג, קכב ע"א (הושע ו ז). ראה גם אב' ה ט; אדר"נ כ. שבת לג ע"א; סנהד' לט ע"א. תנח' בהר א; שם, נצבים, ג (דנ' ט יא). רש"י על ויק' כה טו. של"ה, ח"ג, קסח ע"א, קסט ע"ב, קע ע"א. ראי"ה קוק, אורות, ארץ ישראל, ג, עמ' י. ר' ירוחם הלוי ליבוביץ', רעת תורה, עמ' קס.

187. השווה במרב"ר ו י (במד' ה ב; ירמ' טו א). ראי"ה קוק, שבת הארץ, עמ' יא.

188. השווה של"ה, ח"ג, קע ע"א–ע"ב (במד' לג ב). ליקוטי מוהר"ן, עמ' עד. ראה גם תולדות יעקב יוסף, נוח; בני יששכר ח"א, קיא ע"א.

189. השווה ירוש' פאה פ"ב ה"ה. בבלי סוכה ל ע"ב ותוספות על אתר; ב"ב מר ע"ב ותוספות על אתר; קיט ע"א. ר' י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"א, עמ' כו. נ' רקובר, השליחות וההרשאה במשפט העברי (ירושלים תשל"ב), עמ' 257-258; ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, עמ' קפד; חזון איש, חושן משפט, א, כו.

190. השווה ברא' טו יג־טז; מו ד; ויק' כו לד. רב' ל ב־ה. ישע' סה ח־ט, כא־כג. ירמ' ג יד; כט י; ל י־יא; לא י, טו־טז, לב. יחוק' כ מא־מב; כח כה־כו; לו כד־כה; לז כא־כב; לח טו; לט כח. זכ' ח ז־ח. השווה ירוש' קיד' פ"א ה"ח. בר"ר מד כא; מו ד; סח יב. שמ"ר ג ד; מו ד. ויק"ר כט ב. במרב"ר כג יד. פסדר"כ, ח"ב, כג, ראש השנה, ב, עמ' 336; ליקוטי מהרש, עמ' תסד. רמב"ן על ברא' מו א־ב; ויק' כו טז. אוה"ח על ויק' כה ב. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 44 (שיח יצחק). העמק דבר על ויק' כו מב־מג.

191. השווה ברא' יג טו; יז ח (ראה גם ברא' טו ה; כב טז־יז). שמ' לב יג. ירמ' ז ז. יחזק' לו כה. מל"א טו טו־יח. השווה ספרא יג (ויק' יח כה, כח). ר"ה יב ע"ב. בר"ר יז ח. אס"ר א. השווה רמב"ן על ברא' טו יח; כב טז; רב' ט ד; ראה גם רמב"ן על ויק' כו טז; רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ה; הלכ' מלכים, פי"א ה"א. במרב"ר ז י (ישע' ל טו); סנהד' צו ע"ב. ראה מהר"ל, גבורות ה', ח. בית הלוי, ח"א, עמ' כב (מגי' לא ע"ב). משך חכמה, עמ' סג. רש"ר

הירש על שמ' לב יג. עולת ראיה, ח"ב, עמ' פג. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 50.

192. השווה רב' ד כ ותרגום ירושלמי על אתר; מל"א ח נה; ירמ' יא יד; זכ' יג ט. השווה ברכ' נו ע"א; תענ' טז ע"א; כתוב' קיב ע"ב; סנהד' לו ע"ב. השווה בר"ר מד א, ח. זוהר, ח"א, פג ע"א; ח"ג, רטז ע"א. כוזרי ב מד; ג יא־יב; ד כג. אברבנאל על ברא' טו יב. ר' משה קורדוביו, פרדס רימונים, יג ג. מהר"ל, נצח ישראל, יד; גבורות ה', ג. של"ה, ח"ג, כב ע"ב, קע ע"א–ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 517. אוה"ח על ויק' כה כו. קדושת לוי, לו ע"א. ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' צו. שם משמואל, הגדה של פסח, עמ' מו.

193. השווה תנח' ראה ח; קדושת לוי, עמ' עד. השווה גם של"ה, ח"ג, כג ע"א. השווה ספרי, ח (רב' א ח), לא (רב' ו ד). ראה אוה"ח על רב' יא כו. השווה ברא' יב ז, טו; יג יז; טו יח ורמב"ן על אתר; יז ח; כו ג־ד ורמב"ן על אתר; כח יג; לה יב, שמ' ו ד־ח; יהושע א ג־ד; ירמ' לא ד־ה; דהי"א טז טו. השווה מכיל' יז (שמ' יג ה); ילק"ש, בוא, יג רכב.

194. השווה ב"ק כט ע"ב; ב"ב קיז ע"ב, קיט ע"ב; ע"ז נג ע"ב; השווה גם ב"ב קיט ע"א. השווה רמב"ן על ברא' יג יז; אברבנאל על ברא' יז ז־ח; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' סג; העמק דבר על ברא' טו ז. השווה ב"ב מט ע"ב. מהר"ל, גבורות ה', מז. י' חרל"פ, מי מרום, ח"ה, עמ' רלה; ח"ו, עמ' רעו־רעח. ראה גם משך חכמה, עמ' שכח. השווה גם ירוש' ב"ב פ"ח ה"ב (שמ' ו ח); ב"ב קיט ע"ב; רב' כו טו; זוהר, ח"ב, עט ע"ב. יחזק' יא טו; לג כד. ויק"ר לה ז. ראה ספורנו על רב' כו ה. ראה גם אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהד' צרפתית עמ' 177-178; מהד' אנגלית עמ' 143-144; מהד' עברית, חלק א, פרק ב, סעיף "התורה, מורשת הכלל וההישג האישי".

195. השווה יחזק' כ לא־מ. ספרי, קלב (רב' לב א); ירוש' תענ' פ"א ה"א; בבלי סנהד' צו ע"ב; שמ"ר ג ז; שמ' ו א; יא א. ספורנו על ויק' כו טו. עקידת יצחק, נצבים, צט. מהר"ל, נצח ישראל, יא. גבורות ה', לח. חת"ס, דרשות, ח"ב, עמ' שיב. ראי"ה קוק: אורות, עמ' סג; עולת ראיה, ח"א, עמ' רג. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ה, עמ' רלח. בית הלוי, ח"ב, עמ' ה. משך חכמה, עמ' קצא־קצב. ר' אלחנן וסרמן מברנוביק, עקבתא רמשיחא, ה. ספרי, לב (רב' ו ה); שמ"ר א א; תנח' שמות א; שו"ט צד ב. ברכ' ה ע"א. מהר"ל, דרשות, עמ' ה. סדור בית יעקב (עמדין), סולם בית אל, יא ע"ב. של"ה, ח"א, קסט ע"ב. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 194. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רעו. ר' יוסף חיים מבגדאד, בניהו בן יהוידע, ח"א, ג ע"א.

196. השווה ויק' כ כר. רב' א ח; טו ד; טז כ; יז יד; כו א; ל ה. יהושע א ה. יחזק' לג כד. השווה ב"ב קיז ע"ב, קיט ע"ב; ע"ז נג ע"ב ורש"י על אתר. פסיק"ז, שלח, במד' טו ב. ראה ירוש' שביע' פ"ו ה"א. ראה רמב"ן על ברא' טו ז (ח). קרושת לוי, עד ע"ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 202. מי מרום, ח"ו, עמ' שב. העמק דבר על ברא' טו ז. מכיל' יח (שמ' יג יא). רב' כו ג. שפת אמת, ח"ג, עמ' 196.

197. השווה רב' כח סה: "ובגויים ההם לא תרגיע"; איכה א ג; בר"ר לג ח; שו"ט, קמו. שבת פח ע"א: "כפה הקב"ה עליהם את ההר כגִגית"; ע"ז ב ע"ב; זוהר, ח"ג, קכה ע"א; זו"ח, יתרו, לח ע"א; שהש"ר ח ב; מהר"ל, נצח ישראל, יא. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קלו: "זאת התורה לא ימלט ממנה איש מבני יעקב, לא הוא ולא זרעו ולא זרע זרעו... ירצו או לא ירצו". אור זרוע, ח"א, תרה. שפת אמת, ח"ה, עמ' 5. אורות, עמ' יא; מי מרום, ח"ו, עמ' רמב, רעז; חת"ס, הגדה, עמ' קכ.

198. יחזק' כ לב־לג: "...ביד חזקה... אמלוך עליכם". השווה ספרא ו (ויק' כו ל); תנח' נצבים ג;

רש"י על במד' טו מא; שבת צו ע"ב ותוספות; ב"ב קיט ע"ב; רמב"ן, על במד' טו כב; עקידת יצחק, אברבנאל, מלבי"ם והעמק דבר, נצבים. של"ה, ח"א, סח ע"א–סט ע"א; שפת אמת, ח"ג, עמ' 185. ראה גם חול' טז ע"ב; רש"י על ברא' לו ז; ראי"ה קוק, משפט כהן, קמד. השווה הושע יא ד. ע"ז יח ע"א: "אומה זו מן השמים המליכוה". סנהד' צז ע"ב. כתבי ר' נחמן מברסלב (תל־אביב תשי"א), עמ' 192-193, 343.

199. השווה ויק' כה כג; ספרא ד (ויק' כה כג), ז (ויק' כו לד).

200. לדעת ר' נחמן מברסלב, התפילות שאומרים בכל יום על ירושלים וארץ ישראל הן "בחינת מתאה" של ישראל כנגד הגויים שגזלו את ארץ ישראל מבעליה החוקיים. ראה כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 192-194. השווה ירוש' מעשר שני פ"ה ה"ב; בבלי ברכ' מד ע"א, מח ע"ב, מט ע"א. במדב"ר כג ז; שהש"ר ה ה. שו"ט קכא. תנח', נוח יא; שם, מסעי ו. זוהר, ח"א, קלד ע"א; ח"ב, קנז ע"ב, קסט ע"א; ח"ג, רעד ע"א. רמב"ם, הלכ' ברכ' פ"א ה"א; פ"ב ה"א, ה"ג. טור ושו"ע, או"ח, קפז. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, יח; גבורות ה', כד. השווה גם תרגום אונקלוס ורש"י על ברא' מח כב.

201. השווה שמ' לב ב; במדב"ר ט, בסוף (יחוק' לז כא־כו); זו"ח, סט ע"א. השווה ירוש' תענ' פ"ד ה"ה; סוכה פ"ד ה"ו. בבלי ברכ' לב ע"ב, נח ע"ב, נט ע"א; שבת סג ע"א, קיט ע"ב; תענ' כט ע"א; מגי' יב ע"ב; סוטה מח ע"א–מט ע"א; ב"מ ל ע"ב; ב"ב יב ע"ב, כה ע"ב, ס ע"ב; סנהד' עה ע"א; ע"ז ג ע"ב; ערכ' יא ע"ב; מס' סופ', יט יב. שמ"ר לא ט; במדב"ר טז יב; שהש"ר ד יא; איכ"ר א לב; ד ה; תרא"ר כא: פדר"א יז; תנח' תצוה יג. זוהר, ח"ב, ה ע"ב, ו ע"א, קע ע"א; ח"ג, טו ע"ב, עד ע"ב; רלו ע"א, רסז ע"א.

202. השווה אלשיך, בחוקותי; של"ה, ח"א, קסח ע"ב–קסט ע"א; כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 194. בני יששכר, ח"א, קיא ע"א.

203. השווה איכה א א; סנהד' קד ע"ב. השווה גם זוהר, ח"ג, רעז ע"א; העמק דבר על ויק' כו לב. השווה גם רש"י על ברכ' נח ע"ב.

204. השווה רד"ק על ישע' נד א, ו.

205. השווה ויק' כו לב; ספרא (ו ה), רש"י ואוה"ח על אתר. השווה רמב"ן, ויק' כו טז; תפילה על חורבות ירושלים (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' תכח; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רע. רבינו בחיי על ויק' כו לב. הרקאנטי, ויק' לג א. השווה גם של"ה, ח"ג, כו ע"ב; סידור בית יעקב (עמדין), סולם בית אל, יא ע"א–ע"ב. השווה גם ברכ' נח ע"ב. ראה גיט' נז ע"א; כתוב' קיב ע"א. ירוש' פאה פ"ז ה"ג; כלא' פ"ט ה"ג; תענ' פ"ד ה"ה. פתיח' דאיכה רבתי לד; איכ"ר ז. פדר"א לד. רש"י ומהרש"א על סנהד' צח ע"א, מהר"ל, נצח ישראל, ו; פירושים לאגדות, ח"ד, עמ' קג. מי מרום, ח"ו, עמ' קכג. השווה גם עמוס ט יד; ישע' סא ד.

206. ראה ישע' נד ד־ח; סב ד; רד"ק על אתר. ראה גם ישע' סא י־יא; סב ה. ראה הושע ב יח. השווה סנהד' קד ע"א (איכה א א); ראה רד"ק על ישע' נד א, ו.

207. השווה שפת אמת, ח"ד, עמ' 199. ראי"ה קוק: אורות, עמ' ט; עולת ראיה, ח"ב, עמ' רסה. מי מרום, ח"ו, עמ' נט. השווה רד"ק על ישע' נד ו; סנהד' קד ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, נו.

208. השווה עז' ט ט. תהל' מד יח, כג. גיט' נז ע"ב. שמ"ר טו ז; מב ט. במדב"ר, יא; יג ג; שהש"ר א סג. תנח' תצוה ה. שו"ט ט. זוהר, ח"ב, קיט ע"ב; ח"ג, סא ע"א. רש"י: דב' לב מג; שה"ש ג ה; ח ז. רמב"ן, דב' ז ז; לב כו. מ. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קלד־קלה. מהר"ל, פירושים לאגדות, ח"ב, עמ' קכג. רש"י על שה"ש א טו. רמב"ן, ספר הגאולה

(כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רסג. ראה גם ויק' כו מב. מגי' יא ע"א; פסח' פז ע"א. שמ"ר כג ו. זוהר, ח"ג, קיב ע"א, רנו ע"א. תקו"ז, מ ע"א. תהל' צד יד; קלב יג; קלה ד. רמב"ם, פיהמ"ש, זבח' יד ח. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 518. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ב, עמ' תקב. מי מרום, ח"ו, עמ' קעט־פא, רה.

209. השווה גיט' נז ע"ב; ספרי א (דב' לב א); דב"ר ב ו; ג ב; רש"י על דב' כט יב; רמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רסג. ראה גם פסח' פז ע"א. דב"ר ב כג. אורות, עמ' קמב.

210. השווה תהל' צא טו: "עמו אנכי בצרה". ויק' כו מד; תנח' שמות יד; זוהר ח"ג רחצ ע"א; רש"י על שמ' ג ב; מהר"ל, גבורות ה', ג.

211. השווה זוהר, ח"א, סט ע"א; משך חכמה, עמ' רסח. העמק דבר על שמ' ו ו; ויק' כו מב. השווה דב' יא יב. ראה גם זוהר, ח"ג, רחצ ע"א–ע"ב; פתיח' דאיכה רבתי, כד. איכ"ר א לג; תנח' בובר, שמות, י. ר"ה לא ע"א; גיט' נז ע"ב. ספר יראים, רמט.

212. השווה מגי' כט ע"א; מכיל' יד (שמ' יב מא), ספרי, פד (במד' י לח), קסא (במד' לה לד). שמ"ר טו יז; כג ו; ל כא. ויק"ר ט ג. במדב"ר ז י; יא יט. שהש"ר ד ח. פתיח' דאיכה רבתי, כ. קה"ר ד ג. ראה גם בר"ר יט ז; במדב"ר יב ו. השווה תנח': וישלח י; שמות יד; אחרי יב. שו"ט יג, כ. ילק"ש: שמות, כז שעו; זכריה, ט תקעז; איכה, א תתרט. השווה ברא' מו ד; ויק' כו מד; דב' לג כט. ישע' מה יז; נו א; סג ט. זכ' ט ט; תהל' ג ט; יג ו; נ כג; פ ג־ד, ח, כ; צא טו. דהי"א יז כא. ירוש' סוכה פ"ד ה"ג. בבלי ברכ' ג ע"א; מגי' יא ע"א; חגי' ה ע"ב, טו ע"ב; סנהד' מו ע"א; ע"ז ג ע"ב. זוהר, ח"א, כח ע"א, סט ע"א, קכ ע"ב, קכד ע"א, קכח ע"א, קלר ע"א, קמט ע"א, קסו ע"א, קצד ע"א, ריא ע"א, ריג ע"ב; ח"ב, ב ע"ב, מא ע"ב, נה ע"א, נז ע"ב, פב ע"א, רטז ע"ב; ח"ג, יז ע"א, כח ע"א, סט ע"א, עה ע"א, צ ע"ב, קיב ע"א, קצו ע"ב, רג ע"ב, רסו ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כג ע"א). רש"י, שמ' ג יד; דב' ל ג. רד"ק, שמ' ב ז, כג; שמ"ב ז כג. מהר"ל, נצח ישראל, סב; גבורות ה', כג; נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א. ספר החינוך, מצווה צה. מהרש"א על תענ' טז ע"א. תולדות יעקב יוסף, וירא. תניא, אגרת התשובה, ו. בני יששכר, הגדה, עמ' כד, כה. הגר"א, ספר האמונה וההשגחה, ח"א, טו ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 210–211; ח"ה, עמ' 5. אורות, עמ' עז־עח. מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' רטז. בן יהוידע, ח"ב, א ע"ב. סדור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תשטו־תשטז.

213. השווה ויק' טז טז ("השכן אתם בתוך טומאתם") ורש"י על אתר. יומא נו ע"ב–נז ע"א. שמ"ר טז ו, יט; יח ו. במדב"ר ז ט. פדר"א לט. תנח' וישלח י. זוהר, ח"ג, קנה ע"א. רש"י על במד' לג כא; לו לד. של"ה, סדור שער השמים, עמ' 518. אורות, עמ' קנ־קנא.

214. השווה רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ה, ה"י; הלכ' בית הבחירה, פ"ו הט"ז; משנה עדויות ח ו ורמב"ם על אתר. ירוש' שביע' פ"ו ה"א; דמאי פ"ג ה"ד. בבלי חגי' ג ע"ב; שבוע' טז ע"א; ערכ' לב ע"ב. רמב"ן על ויק' כו מב. חת"ס, שו"ת, יו"ד, רלד.

215. השווה משנה מגי' ג ג (ויק' כו לא). רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א ה"ב־ה"ג; פ"ו הי"ד, הט"ז; משנה זבח' ד ח ורמב"ם על אתר. ראה גם תהל' קלב יד. דהי"ב ז טז; ל ח. פסיק"ז, ויצא, ברא' כח טז. שמ"ר ב ב; במדב"ר יא ג; שהש"ר ב כב. תרא"ר, כא. שו"ט יא ג. תנח' בובר, שמות, נא. ילק"ש, מיכה, ד תקנב. מגי' כח ע"א; זבח' קיט ע"א. זוהר, ח"ב, ה ע"ב, קטז ע"א. תוספות על יומא מד ע"א; שבוע' יד ע"ב. ספר יראים, רעז. רשב"ץ, ח"ג, רא. חידושי הרשב"א והריטב"א על מגי' י ע"א. חידושי הרמב"ן על שבוע' טז ע"א; ראה גם רמב"ן, מלחמות, על ע"ז נב ע"ב. ספר החינוך, מצוות קפד, שסב, שסג. סמ"ג, מצות עשה,

שסג. מהרש"א על תענ' כט ע"ב. צל"ח על ברכ' מח ע"ב. חת"ס, יו"ר, רלג, רלה. ראי"ה קוק: אורות הקודש, ח"ג, עמ' רפח; חזון הגאולה, עמ' קסא; משפט כהן, סג, צו. ראה גם שו"ע, או"ח, קנא י־יא. אבל ראה גם ראב"ד על רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו ה"ד; מאירי על שבוע' טז ע"א. שו"ת הרדב"ז, ח"ב, תקצא. אבל ראה גם ירוש' תענ' פ"ב ה"א; בבלי יומא כא ע"ב (אבל ראה גם יומא ט ע"ב); שהש"ר ח; זוהר ח"א כו ע"א. ראה גם פתיח' ראיכה רבתי, כר. השווה מי מרום, ח"ו, עמ' רלז. העמק רבר, על ויק' כו לא. השווה ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות (ירושלים תשל"ו), עמ' קמא.

216. ראה גם ילק"ש, איכה, ג י, לח.

217. ראה לעיל, הערה 198.

218. השווה ירמ' טז יא; פתיח' ראיכה רבתי, ב; *ירוש' תגי' א ז*; מס' כלה, ח.

219. השווה מס' כלה, ח; מכיל' א (שמ' יב א); מו"ק כה ע"א ורש"י על אתר; פסיק"ר לה; זוהר ח"ב עט ע"ב; כוזרי ב יד; רש"ר, יונה א ג; רמב"ן, ויק' יג מז. ראה גם ירוש' חגי' פ"א ה"ז; סנהר' יר ע"א. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, הקר', ב ע"א–ע"ב.

220. *כתוב' קי ע"ב (ויק' כה לח; שמ"א כו יט).* השווה ספרא, ה ר (ויק' כה לח). זוהר, ח"ב, עט ע"ב; ח"ג, קט ע"ב. הרי"ף וספר הפלאה על כתוב' קי; מאירי על כתוב' קיא. רש"י, על ברא' יז ח ועל רב' יא טז. רמב"ן, ברא' כח כא; ויק' יח כה; רב' ר כח. רמב"ם, פיהמ"ש, ע"ז פ"א ה"ר; הלכ' מלכים, פ"ה הי"ב. תשובות הרשב"א, ח"א, קלד. תשב"ץ קטן, תקסב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח. ראה תוספתא, על ע"ז ה. בר"ר כה ג, סד. ארד"נ כו. רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ה. ראה גם ב"ב צא ע"א. השווה אלשיך על עקב, רב' יא יב. של"ה, ח"א, קסח ע"א–ע"ב; ח"ג, כב ע"ב, כג ע"ב. אוה"ח, על רב' כו יז. מלבי"ם, על ויק' כה לח. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 194. בניהו בן יהוירע, ח"ב־ח"ג, ער ע"ב.

221. השווה ישע' מג י: "אַתם עֵדי נאֻם ה'"; ספרי, שמו (רב' לג ה); ויק"ר ו א; ילק"ש, ישעיהו, סג תקו; בעה"ט, על רב' ו ר.

222. השווה בר"ר מו ז (ברא' יז ח); תוספתא, על ע"ז ה; זוהר ח"ג ר ע"ב; רש"י: ברא' יז ח; ויק' כה לח; כתוב' קי ע"ב; רמב"ן: ברא' כח כא; ויק' יח כה. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח. הגר"א, ספר האמונה וההשגחה, עמ' א (עיר' יח ע"ב).

223. השווה זוהר, ח"א, קעז ע"ב (רב' יא טז); ע"ז ח ע"א; השווה גם זוהר, ח"א, רכה ע"א; ח"ב, ט ע"א; ח"ג, רכו ע"ב. תקו"ז, תס"ט (צז ע"ב). השווה רש"י ורמב"ן על רב' ר כח; רמב"ן על ויק' יח כה; ר' משה קורדובירו, שיעור קומה, קי: מהר"ל, גבורות ה', ח; מז. סירור בית יעקב (עמרין), סולם בית אל, עמ' 20; שפת אמת, ח"א, עמ' 188.

224. השווה של"ה, סירור שער השמים, עמ' 512.

225. ב"ב ח ע"א ורש"י על אתר. סנהר' צט ע"ב. זוהר, ח"ג, ער ע"א; זו"ח, שה"ש, ער; שמ"ר ל ה; ויק"ר ז ג; תרגום על ישע' לה ר; פסיק"ר, טז, יז; תרא"ז יר; ילק"ש, הושע, ח תקכה. ראה איכ"ר ג יט (תהל' קיט צב). ראה גם ברכ' ח ע"א; זוהר, ח"ג, רב ע"ב. זו"ח, בראשית, טו. השווה של"ה, ח"א, קסח ע"א. ר' יעקב עמרין, סירור בית יעקב, סולם בית אל, עמ' 22. אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קיג. שפת אמת, ח"ה, עמ' 8. מי מרום, ח"ו, עמ' טו. ראה גם רב"ז שפרן, רורש לציון, עמ' יב.

226. ספרי מג (רב' יא יז); רש"י ורמב"ן על רב' יא יח; רמב"ן, על ויק' יח כה ועל רב' ר ה; דרשה על רברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' ר־רא. הגר"א, ארדת אליהו, עמ' 390. השווה זוהר, ח"ב, יא ע"ב. תניא, לז: "תכלית השלימות... של ימות המשיח... שהוא גילוי

אור א"ס ב"ה בעוה"ז הגשמי תלוי במעשינו ועבורתנו, כל זמן משך הגלות".

227. ראה להלן, הערה 676 וטכסט.

228. השווה משנה רמאי ו ב. ירוש' מו"ק פ"ב ה"ד. סוכה לו ע"א; ב"ק פא ע"ב; ב"מ קא ע"א; סנהר' קב ע"ב. בר"ר ב ח; לט י; סד ג. חיד"א, יוסף אומץ, יט. חת"ס על סוכה לו ע"א. ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' רכא־רכב.

229. אדוני אבי, מורי ורבי הגאון, ז"ל, בחיבורו "רורש לציון", ניתח את מכלול המשמעויות ההלכתיות הנובעות ממצוות ישוב הארץ. הוא ירד לעומקם של הטיעונים השונים (המשלימים זה את זה) בעניין זה כפי שהועלו מחר על ידי הרמב"ן ומאידך על ידי רש"י, רמב"ם ובעלי התוספות. הוא יישב את ההבדלים בין נקודות המבט שלהם המתייחסות למצווה, חובתו של היהודי לפעול כדי שירור בארץ ישראל, או להבטחה, הבטחת ה' לעזור ליהודים להתקיים בארץ ולהישאר בה. ראה ספרי, לח (רב' יא י), פ (דב' יב כט), שלג (דב' לב מג). בבלי כתוב' קי ע"ב ותוספות על אתר. השווה ירוש' שקל' פ"ג ה"ג; שבת פ"א ה"ג. בבלי כתוב' קי ע"ב–קיא ע"א; פסח' קיג ע"א. תוספתא, ע"ז ה ג. זו"ח, מד ע"א. רמב"ן על במד' לג נג; ראה גם רש"י, אוה"ח ומלבי"ם על במר' לג נג. אך ראה גם רש"י על גיט' ח ע"ב; מז ע"א. רמב"ם, ספר המצוות, מצווה ר; רמב"ן, חירושים, שבת קל ע"ב; רדשה על רברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רד. ספר חררים, ב (הלכות התלויות בארץ). השווה תשב"ץ, שו"ת, ח"ג, רפח; מבי"ט, ח"א, רמה; מהרי"ט, יו"ד, כח; נורע ביהורה, ח"ב, יו"ד, רו; אבני נזר, יו"ר, רנד; אגרות משה (ר' משה פינשטיין), אבן העזר, קב. ראה של"ה, ח"א, קסט ע"א. ר' עובריה יוסף, "מצוות ישוב ארץ ישראל בזמן הזה", תורה שבעל־פה, כרך יא (ירושלים תשכ"ט), עמ' לה ואילך. ראה גם ר' יואל טייטלבוים מסטמר, ויואל משה (ניו יורק, תש"ד), עמ' רלז־רלט, רנד, רס, רצד.

230. השווה גיט' ח ע"ב; ב"ק פ ע"ב; השוה גם סוטה מר ע"ב. ילק"ש, עקב, יא תתס. רמב"ן, הירושים, שבת קל ע"ב. רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ו הי"א. טור ושו"ע, או"ח, רמח (ר), שו (יא). משפט כהן, קמו. רורש לציון, עמ' כד. הגר"א, אבן שלמה, עמ' קנח: "בכל רור יש קצים לפי ענין התשובה והזכויות המיוחרות לאותו הרור". ראה נועם אלימלך, נוח: "בכל רור ורור יש מצוה מיוחרת, אשר על הרור לתקנה". השווה גם ירוש' שבת פ"א ה"ח; מו"ק פ"ב ה"ר. בבלי שבת יט ע"א, קכט ע"א. בר"ר מז יב; במרב"ר יר ה. תנח' מסעי ה.

231. השווה נועם אלימלך, נוח; מי מרום, ח"ו, עמ' ריג; מעייני הישועה, עמ' קצו. ראה שבת קיח ע"ב.

232. *שמ"ר כג יא*; השווה שהש"ר א טז; זוהר ח"א קעא ע"ב; תקו"ז, ת"ו (קמו ע"א); איכה ה ה.

233. *תענ' ה ע"א*; השווה במרב"ר יב; תנח' פקורי א. זוהר ח"א, א ע"ב, לה ע"א, קכט ע"א, רלא ע"א; ח"ב, נה ע"ב; קמ ע"ב; קנט ע"א, רלר ע"ב, רלה ע"ב. ח"ג, ג ע"ב, טו ע"ב, סח ע"ב, קמז ע"ב, רסב ע"ב, רסז ע"א, רעח ע"א. תקו"ז, ת"ו (כא ע"א) תכ"ו (עא ע"א); ת"נ (פו ע"ב), ראה גם סנהר' צט ע"ב; זוהר, ח"ב, רמ ע"א; זו"ח, נוח, כ; תרומה, מב; שהש"ר עא. ראה שערי זוהר, עמ' נה, קנא. חזון הגאולה, עמ' קכז.

234. השווה ברכ' מג ע"ב; חגי' טז ע"א. פסרד"כ א א.

235. השווה פסח' פז ע"ב; השווה רב' לב ח; השווה סוכה נה ע"א; זוהר, ח"ג, קיז ע"א. כוזרי ד כג. הרקאנטי, לך לך, כא ע"ב. מהר"ל, גבורות ה', ט. של"ה, ח"ג, עמ' רא. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' רח־רט; עץ היים, א, ב. הגר"א: סירור אשי ישראל (שיח יצחק), עמ' 45; ספר האמונה וההשגחה, ח"ב, ה ע"ב. אוה"ח על ויק' כה לט ועל במר' י לה; כר ה. מגיד

דבריו ליעקב, סו, ע, עח. בני יששכר, הגדה, עמ' מד־מה, צט. קדושת לוי, נט ע"א, ער ע"ב, פב ע"א–ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עו. באר מים חיים על דב' ל ג־ד. שפת אמת, ח"א, עמ' 54-55, 109, 123, 211, 273; ח"ב, עמ' 80; ח"ה, עמ' 35. בית הלוי, ח"א, עמ' לב; ח"ב, עמ' לג. אורות הקודש, ח"ב, עמ' שמג; ח"ג, עמ' קטז, שסו. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ח, עמ' ח, צח, קו, רנה. רש"ר הירש, פירוש תהלים, עמ' תטו ואילך; אגרות צפון, עמ' נד־נה. ויואל משה, עמ' שטו. מתן תורה, עמ' לו־לו, מה.

236. השווה בר"ר ל יא; מז ח. של"ה, ח"ג, קע ע"א. קדושת לוי, כא ע"א. אורות, עמ' צח־צט, קנב, קנו, קסט, קע.

237. השווה תענ' ג ע"ב ורש"י על אתר. מהרש"א על פסח' פז ע"ב; ע"ז י ע"ב. של"ה, ח"ג, קסט ע"ב–קע ע"א. תניא, לז. שפת אמת, ח"ב, עמ' 32; ח"ה, עמ' 5. ויואל משה, עמ' שיז.

238. השווה ספרי לז (רב' יא י). ילק"ש, שלח, יג תשמג. ראה קיד' מט ע"ב. ראה גם רמב"ן, בראׁ כו ה; ויק' יח כה; דרשה על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' ר.

239. בר"ר *טז ז*; השווה ספרי לז (רב' יא י). ויק"ר יג ד; לד ז. אס"ר א. אדר"נ כח. ראה גם ב"מ פה ע"א; סנהד' כד ע"א. השווה מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, יג; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' צז. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, עמ' רמו; ח"ב, עמ' עא; שבחי הר"ן, עמ' נב. אורות הקודש, ח"א, עמ' קלג.

240. השווה בר"ר מו ז; שו"ט קה א.

241. בראׁ כד ג; השווה רמב"ן על אתר; ויק' יח כה; דב' לא טז; ראה מל"ב יז כו; דהי"ב לב יט. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' ח־ט, קפח.

242. השווה ישע' נד ה: "אלהי כל הארץ יקרא"; זכ' יד ט: "והיה ה' למלך על כל הארץ"; השווה זוהר, ח"א, קעא ע"א.

243. השווה בר"ר מז ח; השווה גם בר"ר סח; עח; פב; ילק"ש, וישלח, לה קלו; זוהר, ח"ג, כח ע"ב, רנז ע"ב. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קסב; רמב"ן על דב' יא כב; ר' חיים ויטאל, עץ חיים, א. של"ה, ח"ג, כג ע"ב, קסא ע"א, רא ע"ב; מגיד דבריו ליעקב, סה; תניא, יח; כג; שפת אמת, ח"ב, עמ' 3.

244. השווה במדב"ר י יד; השווה גם מהר"ל, דרך חיים, עמ' ח, קפח; מגיד דבריו ליעקב, צ; ראה גם שם, סז. אורות, עמ' קיט. ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פכ"ד.

245. השווה בר"ר יז ד; השווה גם תנח' בובר, בראשית, ל. השווה ספר הבהיר, עמ' לה. זו"ח, אחרי, מט ע"א; שם, רות פר ע"א (משלי י ז), פט ע"ב. פילון האלכסנדרוני: על שינוי השמות, 60-129; חיי משה, ב, 38. רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פ"ל. רמב"ן על בראׁ ב כ; השווה שם, על שמ' ג יג. רד"ק על תהל' כד ד. ספורנו על שמ' א א. תשובות הרשב"א, ח"ד, ל. ר"ן, נדר' נב. מהר"ל: גבורות ה', מג, ע; דרך חיים, עמ' סב, קי, קכט, קמג־קמה; דרשות, עמ' כו; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' נט. של"ה, ח"א, כ ע"ב. רמח"ל, דעת תבונות, ח"ב, עמ' קלב. אוה"ח: וישלח, לה י; שמות, ב י. בעה"ט, ויחי, מט א. ר' יעקב יוסף מפולנאה, צפנת פענח, ו; ר' רב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, יג, קפח; ר' אלימלך מליז'נסק, נועם אלימלך, שמות; ר' שמחה בונים מפרשיסחה, מרגש שמחה, ח"א, עמ' כד; ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, עמ' נ; ר' אברהם חיים מזלוצ'וב, אורח לחיים, במדבר; רש"ז מלאדי, תניא, שער היחוד והאמונה, א; ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, רס (בראׁ ב יט); כתבי ר' נהמן מברסלב, עמ' 193. תורת נתן, ה"א, עמ' לה: ח"ב, עמ' קסז־קסח. אוה"ה, דב' כט יט; לא א. מאור ושמש, על בראׁ ב ו. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' יט, נא.

קלט ע"ב.

263. השווה ברא' יב ב; רש"י ובכור שור על אתר. השווה בר"ר: יר יד; מג ב. במרב"ד יג ו. תנח', לך לך, טז. ילק"ש, תהלים, מה תשמז. השווה ישע' סב ב; סה טו. חיזקוני על לך לך, ברא' יז ה, עמ' כר. אלשיך על שמ"א יט. רמב"ן על במר' י כט (השווה יבמ' כב ע"א; בכו' מז ע"א).

264. השווה ירוש' ברכ' פ"א ה"ו. בבלי ברכ' יג ע"א. ב"ק סו ע"ב; ר"ה טז ע"ב; הור' יא ע"ב; ב"מ עה ע"ב. השווה ברא' יז ה ורש"י שם, יז יט; לב כט; לה י. השווה ישע' סה טו. השווה בר"ר ל ד; לט יז; מר יב, טו; סא ר; סר ר; עז ח; עח ה. שמ"ר ב יב; יז ה. פסיק"ר מר. פסרר"כ כב. פרר"א לב. תנח' שופטים יא. זוהר, ח"א, ס ע"א, צ ע"ב, צו ע"א, קכו ע"א, קלג ע"ב, קעד ע"א; ח"ב, רכב ע"א, רכר ע"ב; ח"ג ט ע"א, עו ע"ב, קיא ע"ב, קיג ע"א, קמח ע"א, ריז ע"ב. זו"ח, שה"ש, עב ע"א–ע"ב; רות עט ע"א, פה ע"א. פילון, על שינוי השמות, 60-129. רש"י על ברא' טו ה; כה כו. רמב"ן על במר' י כט. באר מים חיים על ברא' ב יט. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ב ה"ר. ר' יהורה החסיד, ספר חסידים, רמר"רמו. מהר"ל, גבורות ה', מג; ראה גם שם, ז. ר' ר"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' נה; ח"ב, עמ' תצח. ר' אליהו לפיאן, לב אליהו, עמ' קצר. ר' ירוחם הלוי ליבוביץ', רעת חכמה ומוסר, עמ' קיא. ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"א, עמ' 204.

265. השווה ב"ב עה ע"ב; סוטה י ע"א. זוהר, ח"ב, צ ע"ב, קכר ע"א. תקו"ז ט ע"א; תס"ט (קיא ע"א). השווה תנח' האזינו ו. מהר"ל: דרך חיים, עמ' קמג; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' לט-מ. הגר"א, דברי אליהו, עמ' מב. ראה מגי' יח ע"א; זוהר, ח"א, קלח ע"א.

266. השווה זוהר, ח"ב, צו ע"א, קכר ע"א–ע"ב (רב' ר ר; לב ט; תהל' פא ט). מהר"ל: נתיבות עולם, ח"ב, נתיב אהבת השם, ב; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' קר; אך ראה גם שם, עמ' סז. השווה שמ"ר ג. במרב"ד י יר.

267. השווה סוטה לו ע"ב; שו"ט, כ (ישע' מג ז); ראה גם שמ"ר יז ה; זוהר, ח"ב, לו ע"א.

268. השווה ויק"ר כז א; לה ו. ראה גם בר"ר לט כא. השווה תנח' כי תבוא א. סנהר' צט ע"ב. זוהר, ח"ב, קצח ע"א; ח"ג קיג ע"א. זו"ח, יא ע"א. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית עמ' 115; מהר' אנגלית עמ' 95; מהר' עברית, חלק א, סוף פרק א, סעיף "הערך של היום הזה" (בסוף).

269. השווה מר"ש, כג.

270. השווה זוהר, ח"א, קעג ע"ב. השווה שמ' ג ו; זוהר, ח"ב, מב ע"ב. השווה זוהר, ח"א, קער ע"א. השווה ברא' לה י, טו. השווה ברכ' ז ע"ב; זוהר, ח"א, צט ע"ב. ראה גם בר"ר יז ה (ישע' מב ח); במרב"ד טז ג. ילק"ש, ישעיה, מב תקנא. ראה גם מהר"ל, תפארת ישראל, לג; ראה גם רש"י על ברא' ד כו. השווה כתבי ר' נחמן מברסלב, בעריכת א' שטיינמן (תל אביב תשי"א), עמ' 193. עיין ירוש' ברכ' פ"א ה"ו: "למה נשתנה שמו של אברהם ושמו של יעקב, ושמו של יצחק לא נשתנה? אילו אבות קראו אותן בשמן, אבל יצחק הקב"ה קראו יצחק, שנאמר: 'וקראת את שמו יצחק' (ברא' יז יט)". ראה גם ברכ' יג ע"א: "כל הקורא לאברהם אברם, עובר בעשה, שנאמר (ברא' יז ה): 'והיה שמך אברהם'". זוהר ח"ג, קיא ע"ב; ח"א, קעג ע"א. ר' יעקב קנייבסקי, ברכת פרץ.

271. השווה ויק"ר כז א; זוהר, ח"ג, קיג ע"א, קנב ע"א. השווה של"ה, ח"א, כב ע"ב; ח"ג קלו ע"ב.

272. השווה ב"ב עה ע"ב; תענ' כב ע"ב ורש"י על אתר. זוהר, ח"ג, קמט ע"א. מהר"ל, תפארת

ישראל, יז. שפת אמת, ח"א, עמ' 5. ר' ירוחם הלוי ליבוביץ', דעת חכמה ומוסר, עמ' כב־כג. ר' יוסף חיים מבגדאד: בן איש חי, עמ' קעה; עור יוסף חי, עמ' קיג; שו"ת תורה תמימה, עמ' כח־כט.

273. השווה ברכ' נה ע"א; זוהר, ח"ב, קנב ע"א, רכב־רכד, רלד ע"א–ע"ב. תקו"ז, יג ע"א. תנח' פקודי ג. עור יוסף חי, עמ' קצר.

274. השווה בר"ר עט י; זוהר, ח"א, קלח ע"א, ריג ע"ב; רמב"ן על בראי לג כ. ראה בר"ר לח ו.

275. בראי יב ח: "ויקרא בשם ה'". השווה ברכ' ז ע"ב. רמב"ן על בראי יב ח. השווה סוטה לו ע"ב. בר"ר מג ד. במדב"ר יא ז. ילק"ש, ישעיה, מג תקנב. זוהר, ח"ג, ד ע"ב, קמט ע"א. תקו"ז, יז ע"ב; תנ"ז (צא ע"ב). ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, עמ' רד.

276. השווה זוהר, ח"ב, ס ע"א, פו ע"א, צ ע"ב, קכד ע"א; ח"ג, יג ע"ב, עג ע"א, צח ע"ב; רמב"ן, הקר', פירוש התורה; של"ה, ח"ג, ט ע"א. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהד' צרפתית, עמ' 14; מהד' אנגלית, עמ' 13; מהד' עברית, תחילת ההקדמה (ביחס לעול תורה ומצוות).

277. השווה זוהר, ח"ג, עג ע"א. השווה של"ה, סדור שער השמים, עמ' 399. תניא, כג; ראה שם, ד. נפש החיים, א ו, יז; ד כב. שפת אמת, ח"ה, עמ' 53.

278. השווה זו"ח, קכ ע"ב–קכא ע"א.

279. בראי לג כ; השווה ירוש' תענ' פ"ב ה"ו וקרבן העדה על אתר. בבלי מגי' יח ע"א. השווה זוהר, ח"א, קלח ע"א, ריג ע"ב; ח"ב, סו ע"ב; ח"ג, פו ע"א. תקו"ז, תכ"א (מה ע"א). השווה בר"ר עו א; קרושת לוי, כ ע"ב–כא ע"א (שמ"ב כג ג). מו"ק טו ע"ב; שבת סג ע"ב. זוהר, ח"ב, טו ע"א; ח"ג, טו ע"א. ראה פסח' קיא ע"א; זוהר ח"א צד ע"א. ראה גם תנח' קדושים ה.

280. השווה בראי לה י; ישע' מט ג; תנח' קדושים ב. השווה זוהר ח"ב קלב ע"ב (תהל' מח יא).

281. השווה אס"ר ו; ראה גם מגי' יג ע"א. השווה פסח' קיח ע"א.

282. השווה שמ"ר כט ג. השווה ספרי, קלד (במד' כז יב), לא (דב' ו ד), שיט (דב' לב יח). ראה גם חגי' ג ע"ב. תנח' קדושים ה.

283. השווה ירוש' תענ' פ"ב ה"ו; ילק"ש, יהושע, ז יז; ראה רש"י על יהושע ז ט; ירמ' יד ט. השווה פדר"א מ. ראה ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, סו, ל ע"א.

284. דב' לג כו; השווה ספרי על אתר, פיסקא שנה; בר"ר עז א. השווה תדב"א, כא (ישע' מד ב). שו"ט ד; כה (תהל' כה ח); סט. זוהר, ח"א, קעז ע"ב. ראה ע"ז כה ע"א; ראה גם חול' קא ע"ב. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, א. שם, ח"ב, נתיב התמימות, ב; דרך חיים, עמ' ח. דרשות, עמ' לג־לד; פירושים לאגדות, ח"ב עמ' נב, נה, עז, צה. ראה בראי יז א. דב' יח יג; לג ד. מיכה ו ח. מש' יא ג; ראה גם בראי כה כו; איוב א א. ראה גם דב' לב טו. השווה רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג הי"ב. ראה זוהר, ח"ב, קנ ע"א (קהלת ז כט). השווה רמב"ן על דב' לג ה. של"ה, ח"ג, קעו ע"ב. ביאור הגר"א, מש' ב ז. קרושת לוי, כ ע"ב. עולת ראיה, ח"ב, עמ' שכו. שפת אמת, ח"ה, עמ' צ (דב' לב ט; מלא' ג ו); העמק דבר, ח"א, פתיחה, בראשית, עמ' א. משך חכמה, עמ' שיח. אבני נזר, עמ' לז. ראה גם אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142). מהד' צרפתית, עמ' 190; מהד' אנגלית, עמ' 153-154; מהד' עברית, חלק א, פרק ב, סעיף "עקרון ההשלמה ההדדית".

285. *ירוש' תענ' פ"ב ה"ו*. השווה תקו"ז, יא ע"א.

286. *ירוש' תענ' פ"ב ה"ו*. השווה מהר"ל, נצח ישראל, י. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א יט.

287. השווה זוהר, ח"ב, עט ע"ב–פ ע"א; ח"ג, די ע"ב. מהר"ל, גבורות ה', כג. הגר"א, סדור אשי ישראל (שיח יצחק), עמ' 44. השווה זוהר, ח"א, קמח ע"ב, קעד ע"א; ח"ג, קיב, די ע"ב, שו ע"ב (ישע' מד ב; שמ' ד כב). מהר"ל, גבורות ה', ג, מד. של"ה, ח"ג, נא ע"א, נב ע"א, נג ע"א–ע"ב, נד ע"א (תהל' קלה ד), קעו ע"ב. קדושת לוי, כ ע"ב. אוה"ח, בראׁ לה י; מז כח; במר' כד יז. אבני נזר, עמ' פו. העמק דבר, בראׁ לה י; מח כ. ר' נחמן מברסלב, סדור שערי רצון, עמ' קלה; ליקוטי מוהר"ן, מז, נה ע"ב. דש"ד הירש, פירוש תהלים (מהד' עברית, ירושלים תשל"א), עמ' תטז.

288. השווה ירוש', ברכ' פ"א ה"ו; ברכ' יג ע"א. בד"ר מו ו; עח ה. זוהר, ח"א, צו ע"א; קעג ע"ב–קעד ע"א, קעז ע"ב. זו"ח, חוקת, נא. אבן עזרא, בראׁ לה י; שמ' ו ג. רמב"ן ורבינו בחיי על בראׁ לה י. אברבנאל על בראׁ יז ד. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' כט.

289. השווה בראׁ לב כט: "כי שרית". זוהר ח"ג עג ע"א. של"ה, ח"א, ד ע"ב, כח ע"ב; ח"ג עמ' נג–נג. השווה בראׁ כח יב: "ויחלם והנה סֻלָּם מֻצָּב ארצה".

290. השווה בד"ר סג ג. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' פו. של"ה, ח"ג, קסד ע"ב.

291. השווה רש"י על בראׁ לב ה. השווה של"ה, ח"א, כא ע"א–ע"ב, כה ע"ב, כז ע"א–ע"ב.

292. השווה *משׁ' מז טו*. השווה זוהר, ח"א, קמו ע"ב. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' ה.

293. השווה ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, פב, לח ע"ב.

294. השווה משׁ' ו כג; סוטה כא ע"א. ספרי, לו (רב' ו ט); שבת יד ע"א; תרגום, קהלת ה יד; תנח' שמות יב. זוהר, ח"ג, קי ע"א, קעה ע"א; השווה גם אב' ו א. מהר"ל, תפארת ישראל, יג. ביאור הגר"א, משׁ' לא כא. תניא, ד; ח; ט; י; כג. ליקוטי מוהר"ן, לג ד; לד ד. בני יששכר, הגדה, עמ' לא. שפת אמת, ח"א, עמ' 60; ח"ב, עמ' 62. מלבי"ם על שמ' כח ב.

295. השווה זוהר, ח"ג, קי ע"ב: "בכל מצוה ומצוה, קשיד לון לישראל בשמיה"; בני יששכר, ח"ב, כא ע"א; השווה גם ר' נחמן מברסלב, סדור שערי רצון, עמ' רז.

296. השווה תנח' בהר א; כוזרי ב יב; ה כג. השווה שמ' יט ו; ויק' יא מד; כ ז; דב' ז ו; ישע' ו יג; ספרי, קד (רב' יד כא); יבמ' כ ע"א; רש"י, ויק' כ ב; חת"ס, שו"ת יו"ד, רלד. דאי"ה קוק: אורות, עמ' קס; עולת ראיה, ח"א, עמ' רסב. מי מרום, ח"ו, עמ' רלג. השווה משנה כלים א ו; במדב"ד ז־ח; רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ז הי"ב.

297. השווה ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, מ, כו ע"א (ישע' מט ג).

298. *מלא' ג יב*; השווה זוהר, ח"א, ג ע"א.

299. השווה ילק"ש, יתרו, יט דעו.

300. השווה במדב"ד כג יא; תנח' מסעי י.

301. יומא פו ע"א.

302. קה"ר א ט (מלא' ג יב): "עד יום גלות הארץ – אלו ישראל שנקראו ארץ". השווה זוהר, ח"א, לא ע"ב; ח"ג, פה ע"ב, רטז ע"ב, רסו ע"ב. השווה דב' כט כג־כז; יואל ד ב; דש"י על דב' לב מג ועל קהלת א ד; הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 483-484.

303. *ישע' נא טז*.

304. עַמי – עִמך: השווה שמ' כב כד (עיין ב"מ עא ע"א). עִמך: ראה ויק' כה (כג), כה, לו, מז. זוהר, ח"א, ה ע"א; *ח"ג לה ע"א*. השווה ירוש' תענ' פ"ד ה"ב; מגי' פ"ג ה"ו; השווה גם כתוב' עה ע"א. השווה איכ"ד ג יח; ילק"ש, איכה, ג תתרלח. תקו"ז, תס"ט (קר ע"א). השווה הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 440. ראה גם זוהר, ח"א, קיז ע"ב. דאה רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה קנג. השווה ליקוטי מוהר"ן, מז, נה ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ'

5. ראה גם העמק דבר, על רב' כט יב, עמ' קכא; ראה גם מ"מ בובר, דרכו של מקרא (ירושלים תשכ"ד), עמ' 90, 93, 300. רב"ז שפרן, רורש לציון, עמ' ר. אבל נמצא המושג "עַם" גם במובן שלילי: ראה יבמ' מב ע"א; במדב"ר כ כב; רש"י, במד' יא א. השווה שמ' לב ז; ישע' א ר; נח א. ראה ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"א, עמ' 164; ח"ב, עמ' 97: "שורש שֵם 'עם' הוא 'עמם', ממובן כהות וקדרות"; שם, עמ' 291; ח"ר, עמ' 210.

305. השווה זוהר, ח"ב, פו ע"א. עולת ראיה, ח"ב, עמ' רסג.

306. השווה ברא' מט א; ישע' ב ב; חגי ב ט. השווה ספרי, לז (רב' ז יב). תוס', סנהד' פ"ח ה"ר. ירוש' סנהר' פ"ד הי"ב־הי"ג; שבת פ"ב ה"ו. בבלי סנהר' לח ע"א. תענ' י ע"א. ראה גם ברכ', סוף ו ע"ב: "כל העולם כולו לא נברא אלא בשביל זה", ופירש"י: "בשביל זה', שיברא זה". שבת ל ע"ב. השווה גם ברכ' יב ע"א: "עיקר ברכה בתר חתימה אזלינן". ראה גם תוספות, ברכ' ס ע"ב. עיין מהרש"א, חיא"ג, ר"ה כז ע"א. השווה בר"ר א ה; ח א־ב; יר א; סג י־יא; עח יא; פח ו. פסיק"ז ורש"י על ברא' לג ב. ויק"ר יר א; יט א; רב' ה ו. שהש"ר ב ו. קה"ר א ל. מר' הגרול, בראשית (מהדורת מרגליות), עמ' נר. תנח', לך לך, יט. זוהר, ח"א, לר ע"ב; עג ע"ב; קעו ע"ב; רסו ע"ב; ח"ב, כח ע"א, קח ע"ב; ח"ג, קנט ע"א, רכא ע"א. זו"ח, בראשית, ה ע"א. תקו"ז, ו ע"א. רמב"ם, מו"נ, ח"א, פל"ר. רש"י, ברא' כה כו; רש"י, ויק' יב ב. אברבנאל, ח"א, בראשית ב, עמ' עז; ח"ב, יתרו, עמ' עג. ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, נוח, טו, עמ' קט. אריה"ק, ליקוטי תורה, וישלח, עמ' מד. מהר"ל: תפארת ישראל, יב, יז; נצח ישראל, י; סט; גבורות ה', ע; דרך חיים, עמ' ט, נב; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' צר־צה; גור אריה, בראשית, עמ' ז. של"ה, ח"ג, ט ע"א, כב ע"א. הגר"א, ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' עט; ספר האמונה וההשגחה, ח"א, עמ' יב; ראה גם ארדת אליהו, עמ' 427. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א ו. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, ל, עט. ר' נחמן מברסלב, הגרה, עמ' מז. ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"א, עמ' 244. ר' יוסף רב בער מבריסק, בית הלוי, ח"א, עמ' כו. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קיד־קטו, רסז. ר' אברהם יפהן, המוסר והדעת, ח"ב, עמ' פג. ר' יוסף חיים מבגראד, בן איש חי, עמ' צח (איוב ח ז).

307. של"ה, ח"ג, מ ע"א.

308. אבל ראה גם כן ספרי (פה) ורש"י על במר' יא א; במרב"ר כ ה (מיכה ו ג); כ כב: "כל מקום שנאמר העם, לשון גנאי הוא". שמ' יז ד; ישע' א ר; ירמ' יג י. ראה גם ישע' יט כה; זכ' ב טו. ראה גם הושע א ט; ב כה; פסיק"ר מר.

309. השווה ויק' יט טו; ב"מ נט ע"א. ראה גם תוספת ברכה, ח"א, קסד.

310. השווה שמ"ר לא יב. השווה גם שהש"ר ג כא; רש"י, ויק' ה כא וספרא (כב) על אתר; ישע' נא ר; שהש"ר ג יא. ראה גם בר"ר כ כח. השווה גם קיר' כ ע"א.

311. ראה רמב"ם, הלכ' תמורה, פ"ד הי"ג (ישע' כה א; ירמ' לב יט; משלי כב כ־כא). השווה ספרי, שכב (דב' לב כח); סנהר' כו ע"ב; במרב"ר יר כב. זוהר, ח"ב, פב ע"ב; ח"ג, נג ע"ב. מהר"ל, תפארת ישראל, יג, טו ע"א–ע"ב.

312. השווה רשב"ם על ויק' יט יח. מש' ג כט: "אל תחרש על רעך רעה".

313. ראה Julius Fuerst, *Librorum Sacrorum... Concordantae* (Lipsiae 1932), 842

314. השווה ספרי, ברכה, לג יב; מנח' נג ע"ב. זוהר, ח"א, צו ע"א; ח"כ, פו ע"א–ע"ב, קס ע"ב.

315. השווה ישע' ה ז: "כי כרם ה' צבאות בית ישראל"; תהל' פ ט. שה"ש א ו; ב טו. השווה ב"מ פג ע"ב; חול' צב ע"א. בר"ר מב ד; שמ"ר מד א; ויק"ר לו ב. שהש"ר א מב; ח יב. תדא"ר ז. פסדר"כ, ח"א, יד ד, עמ' רמד.

316. השווה ירמ' ג יז. פסיק"ר יב. אודר"ע ר. ראה גם דהי"א כט כג; סנהד' כ ע"ב. ראי"ה קוק: אורות הקודש, ח"ג, עמ' קצא; אורות, עמ' קס. ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"א, פ"ט (ירמ' יז יב).

317. תהל' נ ב. השווה יומא נד ע"ב; תענ' טז ע"א. תנח' בובר, וירא, מה (ישע' ב ג); השווה מיכה ד ב; ישע' מב ו; ס ג; שהש"ר א כא, סה. זו"ח, חוקת, נ. ראה גם בר"ר ע ח. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 342-343; מהד' אנגלית, עמ' 275-276; מהר' עברית, חלק ב, סוף פרק ב, סעיף "השבת העולם למקורו האלקי" (בסוף).

318. השווה ירוש' שביע' ד ג. במדב"ר כא כב. שו"ט, קט (תהל' קט ד-ה). לק"ט, שמות. תנח', בשלח, כה. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קצח. ראי"ה קוק: עולת ראיה, ח"א, עמ' צו; אורות, עמ' לג. מי מרום, ח"ו, עמ' כח-כט. השווה יבמ' סג ע"א. בר"ר סו ב. ויק"ר א יא. זוהר, ח"ב, ה ע"ב; ח"ג, קמח ע"ב.

319. השווה ישע' ב ג; מיכה ד ב; ישע' נה ד. שו"ט פז. זוהר, ח"ב, ריח ע"ב.

320. השווה תדא"ר י; רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג הי"ג; ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' מו.

321. השווה זכ' ח כג; השווה גם במדב"ר א ג.

322. השווה ארר"נ לו. זוהר, ח"ב, קעו ע"ב; ח"ג, פג ע"א, קג ע"ב, רמב ע"ב. רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"ב ה"ר; הלכ' תשובה, פ"ט ה"א. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, יז; סרוד שערי רצון, עמ' תפ (ישע' מד ה). שפת אמת, ח"א, עמ' 5; ח"ג, עמ' 200. עולת ראיה, ח"א, עמ' רלר. ויואל משה, עמ' שיו. ריה"ל אשלג, הקד', עץ חיים, עמ' ב. ראה גם אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהד' צרפתית, עמ' 342-343; מהר' אנגלית, עמ' 275-276; מהד' עברית, חלק ב, סוף פרק ב, סעיף "השבת העולם למקורו האלקי" (בסוף).

323. השווה ספרי א (רב' א א); ילק"ש, ישעיה, ס תקג. זוהר, ח"ב, רכ ע"א; ח"ג, נו ע"א. מהר"ל, נצח ישראל, כ. שפת אמת, ח"א, עמ' 5. מי מרום, ח"ו, עמ' רנד-רנה.

324. השווה זכ' ב טו; ראה גם ישע' נו ו-ז. השווה רש"ר הירש על תהל' קמז כ (מהד' גרמנית, עמ' 306; מהד' עברית, עמ' תקמח).

325. שמ' יט ו. ראה גם תנח' בובר, תצווה, ט; ויק"ר ב ב; במרב"ר טו יג; ילק"ש, תרומה, כה שסר.

326. ישע' סו כא; השווה תדא"ו כ. ראה גם שמ"ר יט ד.

327. השווה ישע' סא ו; במרב"ר ח ב; ספרי, קיט (במד' יח כ). זוהר, ח"ג, רלר ע"ב. רש"י, שמ' כח ג; כט ל. רבינו בחיי, ספורנו ואוה"ח על שמ' יט ו (צפ' ג ט); הירש וקאסוטו על שמ' יט ה-ו.

328. השווה זכ' ב טו.

329. השווה מיכה ד ה.

330. ישע' יט כה; השווה שמ"ר לה ה. השווה פסח' קיח ע"ב.

331. השווה זוהר, ח"ג, קיא ע"ב; שפת אמת, ה"ג, עמ' 189, 192-198.

332. השווה ברא' לב כט.
333. השווה בר"ר לט יח; סא ד. שמ"ר יט ה; לו ב־ג. במדב"ר יג טו. רב"ר א יא. פסיק"ז, חיי שרה, ברא' כה א. תנח' חיי שרה ז. שבת קכב ע"א; תענ' ח ע"ב; סוטה לח ע"ב. זוהר, ח"א, קצט ע"ב; ח"ב, ג ע"א, פו ע"ב; ח"ג סג ע"ב, קמז ע"ב, רכ ע"א, רמב ע"ב, רעב ע"ב. זו"ח, בראשית, ח. תקוז"ח, צד ע"א. רש"י, סוטה י ע"א. אבן עזרא, רב' יא כז. הרקאנטי, יתרו, עמ' ט. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' קטז. של"ה, ח"ג, כד ע"ב, דב ע"א, רד ע"א. ספר הפלאה, ח"ב, קנח ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' ל. תניא, לו. ראה נפש החיים, ג ה. השווה ד' אברהם המלאך, חסר לאברהם, עמ' קיד. אבני נזר, עמ' קס. אורות, עמ' לט, קנו. מי מדום, ח"ו, עמ' קפב, קפג; ח"ח, עמ' צד. ראה גם ישע' מ ה; מט כו; מש' כב ט.
334. השווה ברא' יב (ב־) ג.
335. השווה ויק"ר ב ב; במדב"ר טו יג. ילק"ש, תרומה, כה שסד; מהר"ל, דרשות, עמ' מא. ראה של"ה, ח"ג, רב ע"א.
336. ראה משנה סנהר' י א ורמב"ם על אתר; סנהר' צ ע"א. השווה פדר"א לז. זוהר, ח"א, לג ע"א, נט ע"ב, צג ע"א, רטו ע"א; ח"ב, כג ע"א, פב ע"ב. שהש"ר ו ח. רש"י על קיד' לט ע"ב. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה; ראה גם שם, פ"ח ה"ז־ה"ח. מהר"ל, דרך חיים, עמ' ו־ח. של"ה, ח"ג, קעא ע"ב. דעת תורה, ח"א, עמ' קמז.
337. ויק' כ כו: "והייתם לי קדשים... ואבדל אתכם מן־העמים". השווה ספרא, יב ג (ויק' יא מד). כוזרי ב יד. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פי"א ה"א. מהד"ל: תפארת ישראל, מד; גבורות ה', ח, טז, כג, כט, מד; דרך חיים, עמ' קלב, קעה, קפח; פירושים לאגרות, ח"א עמ' פה־פו; ח"ב עמ' ח, פ; ח"ד, עמ' טו, קג. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 46. תניא, אגרת הקודש, יז. ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הדשא, עמ' רב.
338. השוה מהר"ל, נצח ישראל, יא; באר הגולה, ג. של"ה, ח"ג, קעה ע"א; שפת אמת, ח"א, עמ' 11; ח"ג, עמ' 191; ח"ד, עמ' 17.
339. השווה אב' ו ז. בבלי קיד' ל ע"ב; שבת ל ע"ב, פח ע"א; עיד' נד ע"א; יומא עב ע"ב; תענ' ז ע"א; ע"ז ה ע"א. תרא"ר יח. דב"ר ז ג; שהש"ר א יט. זוהר, ח"ג, קלה ע"א, קעו ע"ב. זו"ח, מט ע"ב. תקו"ז, תכ"א (מט ע"א), ת"ע (קלו ע"א). מהר"ל: תפארת ישראל, טו; דרך חיים, עמ' לד־לה, סב. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' נא. ד' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד לב. תניא, לו. באר אברהם, עמ' שט.
340. השווה ע"ז ה ע"א; אדד"נ, לר (דב' ד ד); שמ"ר לב א; זוהר, ח"א, יג ע"א ; ח"ג, ריח ע"א (ישע' סה כב). מהד"ל, דרך חיים, עמ' ב; של"ה, ח"ג, קעה ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' נא.
341. השווה תהל' קטו ט; יחזק' כו כ; מכיל' א (שמ' יח י). ירוש' כלא' פ"ט ה"ג; שקל' פ"ג ה"ג. בבלי כתוב' קיא ע"א; פסח' קיג ע"א. אדר"נ לד. בר"ד ער א; דב"ר יא ד. שו"ט נו. ילק"ש, משלי, יז תתקנו. זוהר, ח"א, א ע"ב, קיד ע"א, קטו ע"א, קלא ע"א, קעו ע"ב, קצג ע"א, רה ע"ב, רטו ע"א, ריט ע"ב; ח"ב, קנב ע"א, קפד ע"ב; ח"ג, פד ע"א, רפד ע"ב. רש"י, על קיד' לט ע"ב. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, נה; דרך חיים, עמ' ז־ח, קפח, רנב. אלשיך, לך לך. של"ה, ח"ג, קעא ע"ב. מס' דא"ז עם ביאורי הגר"א, עמ' 134. שפת אמת, ח"ג, עמ' 201. אורות, עמ' יג; מי מרום, ה"ח, עמ' יט, כא; בן איש חי, עמ' רלד.

342. השווה זוהר, ח"א, סג ע"ב; ח"ג, כה ע"א, קיג ע"א, קנב ע"א, קעו ע"א. פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"ד, עמ' קג. נפש החיים, ד לב. שפת אמת, ח"ה, עמ' 90, 130.

343. השווה שבת פח ע"ב; כתוב' קיא ע"ב. ספרא דצניעותא, ה, עמ' סו (שמ"א כה כט; תהל' קטז ט). נפש החיים, ד יז.

344. השווה מש' ג יח ואבן עזרא על אתר. אב' ו ז. ספרי מז (דב' יא כא). ערכ' טו ע"ב. בר"ר יב ה; לב ב, ויק"ר ט ג; לה ה; במדב"ר יג יא. אדר"נ לד. ילק"ש, משלי, ג תתקלד. זוהר, ח"א, קצג ע"א; ח"ב, ס ע"ב, קכא ע"א, קלד ע"ב; ח"ג, נג ע"ב, פג ע"א, קנג ע"א, קנט ע"ב, קעו ע"א, ריח ע"א. תקו"ז, תכ"א (ס ע"א). מהר"ל, דרך חיים, עמ' ג, קיג. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד כו, לג.

345. השווה ישע' סה כב; ספרי מז (דב' יא כא); תענ' ז ע"א; אדר"נ לד; בר"ר יב ה; זוהר, ח"א, קעח ע"א; ח"ב, מח ע"ב, פר ע"ב, קכא ע"א; ח"ג, סו ע"ב, פב ע"ב. תקו"ז, תמ"ג (פב ע"ב).

346. השווה זוהר, ח"ג, קנט ע"ב; מהר"ל, דרשות, עמ' מא.

347. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 11; מי מרום, ח"ו, עמ' נא.

348. השווה זוהר, ח"א, סא ע"א (תהל' סח לה); ח"ב, לב ע"ב.

349. השווה ישע' ס ג; מש' ו כג; ב"ב ד ע"א; ויק"ר לא ו; מהר"ל, תפארת ישראל, טו.

350. השווה ברכ' ה ע"א; מכיל' א (שמ' יח טז); מהר"ל: תפארת ישראל, יג; דרך חיים, עמ' ט, צו, רלו. בן איש חי, עמ' קלב־קלג.

351. השווה ברכ' יז ע"א; כתוב' קיא ע"א. זוהר, ח"א, קעז ע"ב; זו"ח, מט ע"ב. שו"ט, נו. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ח ה"ז; הלכ' מלכים, פ"ה הי"א; שפת אמת, ח"ג, עמ' 197. ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, עמ' רד.

352. השווה שבת קנב ע"א; מהר"ל, דרשות, עמ' יז. שם משמואל, ויקרא, עמ' קצד: "עיקר מהות וצורת ישראל הוא למעלה למעלה, והוייתם בעולם הזה היא הכנה לבר, כאמרם ז"ל (אב' ד טז): 'העולם הזה דומה לפרוזדור בפני העולם הבא: התקן עצמך בפרוזדור כדי שתיכנס לטרקלין'; וכמו מלבוש שאיננו מעצם האדם אלא הכנה לשמירת גופו וליכנס בין אנשים, כן בדמיון זה הוא העולם הזה לישראל. וזה עיקר גדול לישראל שיהיה זכרון זה תמיד בין שתי עיניו".

353. השווה זוהר, ח"ג, קיג ע"א.

354. השווה מהר"ל, גבורות ה', כג; שפת אמת, ח"ג, עמ' 196-197.

355. השווה ברכ' יז ע"א; ב"ב טו ע"ב–יז ע"א; חול' מד ע"ב. שו"ט, א. זוהר, ח"ב, פו ע"ב; ח"ג, שא ע"ב. מהר"ל: תפארת ישראל, טו; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, א; פירושים לאגדות, ח"ג, עמ' ח; דרך חיים, עמ' סב, רלו. מי מרום, ח"ו, עמ' רעט.

356. השווה זוהר, ח"ב, פה ע"ב. תניא, לקוטי אמרים, ד, לה; אגרת הקודש, כג.

357. השווה סנהד' צט ע"א, דברי שמואל; ירמ' ז ד.

358. השווה ב"מ נט ע"ב; דב' ל יב. מהר"ל, פירושים לאגדות, ח"א, עמ' קמו־קמז; ח"ב, עמ' קכא; דרשות, הספר, עמ' טו.

359. *תענ' ה ע"א*: השווה שו"ט, קכב. זוהר, ח"א, א ע"א; ח"ב, נה ע"ב: "וכשתחזור כנסת ישראל למקומה אז ישוב המלך הקדוש לציון, למקומו, לזיווג אחד ואחד".

360. השווה אב' ב ז; בבלי פסח קיג ע"א; שבת סג ע"א. שמ"ר ב ו. זוהר, ח"א, פח ע"א, קסח ע"א, קעה ע"ב, קצ ע"א; ח"ב, פו ע"ב; ח"ג, שא ע"ב. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי,

קלג.

361. השווה זוהר, ח"א, קעא ע"ב, קעז ע"ב, קעט ע"א, רה ע"ב; ח"ג, פב ע"ב. פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, ח"א, עמ' פה־פו.

362. השווה ירוש' שקל' פ"ג ה"ג. בבלי כתוב' קיא ע"א; פסח' קיג ע"א; ב"ב קנח ע"ב. שו"ט, נו. ילק"ש, משלי, יז תקנו. זוהר, ח"א, קעז ע"ב; ח"ג, רמה ע"ב. תקו"ז, ה (קמא ע"ב). שירי יהודה הלוי ("ציון הלא תשאלי"), עמ' רלג. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה. אבן עזרא, ברא' לג יט; רמב"ן, ברא' לג יח. מהר"ל, דרך חיים, עמ' ז, רנב. של"ה, ח"ג, כג ע"א, קעא ע"ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197, 201. מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ריב. בן איש חי, עמ' קלג.

363. השווה מכיל', ד (שמ' טז כה), א (שמ' יח ט). ברכ' ה ע"א. מהר"ל, דרשות, עמ' ה, מא; דרך חיים, עמ' רנא־רנב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 201-202.

364. השווה ירוש' ר"ה פ"א ה"ג. בבלי קיד' לב ע"ב ורש"י על אתר; ע"ז יט ע"א ורש"י על אתר. שמ"ר מז יג; תנח' שופטים ה. רש"י, תהל' א ב. ר' בצלאל זאב שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' ל.

365. השווה שמ' לז, ועוד; במד' יא כט; יז ו. שמ"ב יד יג; יחזק' לו כ; תהל' נ ז; דהי"א כח ב, ועוד. חול' קא ע"ב. פתיח' דרו"ר. זוהר, ח"ב, קס ע"ב.

366. השווה יואל ד ב. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ב. רמב"ן, דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רמט־רנא; רמב"ן, רב' לא טז. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח.

367. השווה מכיל' יח (שמ' יג ה). עיד' יג ע"ב, נד ע"א; ר"ה יז ע"ב; תענ' ז ע"א; מגי' כט ע"א; נדר' נה ע"א; סוטה ה ע"א, כא ע"ב; ע"ז ה ע"ב; חול' פט ע"א. השווה במר' יב יג. אב' א א; ד ט. במרב"ד א ו; שהש"ר א יט. זוהר, ח"א, רנו ע"א, רס ע"ב; ח"ב, נר ע"א. רש"י: שבת קר ע"א; סוטה ה ע"א; זבח' נר ע"ב. של"ה, ח"ג, כב ע"ב. חיד"א, ניצוצי אורות; זוהר, ח"ג, קנט ע"ב. תולדות יעקב יוסף, ויקהל. רש"ז מלאדי, ליקוטי תורה, במדבר. ר' יעקב יצחק מלובלין, דברי אמת, שלח. שפת אמת, ח"ה, עמ' 24, 26. בית אברהם, עמ' עח; באר אברהם, עמ' קעא, רו. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' שכא.

368. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, י. ר' שמואל מסוכצ'וב, שם משמואל, הגרה, עמ' מג־מד. ראה גם אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 288; מהר' אנגלית, עמ' 233; מהר' עברית, חלק ב, פרק א, סעיף "מן האַין אל האני".

369. השווה חול' פט ע"א (רב' ז ז); השווה גם שבת פח ע"ב; אב' ה יט. השווה במרב"ד יג ה; תנח' עקב ג. לק"ט, שמות, ה. שפת אמת, ח"א, עמ' 201; ח"ג, עמ' 190. ר' בצלאל זאב שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כז.

370. השווה ישע' מא טז: "בקדוש ישראל תתהללי"; שם, נה ה. השווה רב' י כא. תהל' פט יח: "כי תפארת עֻזמו"; שם, קה ג: "התהללו בשם קדשו" ורש"י על אתר.

371. השווה שמ"ב כב לג: "האל מעֻזי חיל"; תהל' מג ב: "כי אתה מעוזי".

372. השווה שמ' ז ד ("והוצאתי את־צְבאתי את־עמי בני־ישראל") ואוה"ח על אתר, יב מא. השווה ישע' ה ז. השווה גם שבוע' לה ע"ב; ברכ' לא ע"ב. רמב"ן, במר' יא טז; אוה"ח על שמ' יט ו. ראה גם תקו"ז, פו ע"א.

373. השווה תהל' כ ו: "ובשם אלהינו נדגל".

374. השווה יחזק' לד. יבמ' סא ע"א; ב"מ קיר ע"ב. זוהר, ח"ב, כא ע"א, כה ע"ב, קיט ע"ב. ראה שמ"ר כר ג.

375. השווה יחזק' לו לח: "צאן אדם". תהל' לו ז: "אדם ובהמה תושיע"; שם, עג כב־כד: "ואני־בער ולא אדע בהמות הייתי עמך"; שה"ש א ד. חול' ה ע"ב ורש"י על אתר; קיד' כב ע"ב ורש"י על אתר; ע"ז ה ע"ב; בכור' מד ע"ב ותוספות על אתר. שמ"ר כד ג; לד ד. ויק"ר כז א; במדב"ר כג ב. קה"ר א לא, לט. תדא"ר, ב כב. זוהר, ח"ב, פז ע"א; ח"ג, קח ע"א, קמז ע"א. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התמימות, ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 192, 205; ח"ה, עמ' 9, 136. אורות, עמ' עד, קסז; מי מרום, ח"ו, עמ' שיא. אבני נזר, עמ' קיח. דעת תורה, עמ' קצד.

376. השווה יבמ' סב ע"א; נידה יז ע"א. ויק"ר כ ב. תנח' וירא כג; פדר"א לא; מהר"ל, גבורות ה', נר.

377. השווה מהר"ל, דרשות, עמ' צ; אלשיך, לך לך; השווה גם אלשיך, נוח.

378. השווה ישע' ל ז ורש"י על אתר. מגי' ו ע"א; ב"ב י ע"ב. במדב"ר יא. מהר"ל, גבורות ה', מר.

379. השווה חול' פט ע"א; השווה רש"ר הירש על שמ' יט ה־ו.

380. השווה מהר"ל: נצח ישראל, יד; גור אריה, לך לך; שם, מטות.

381. השווה זוהר, ח"א, קנח ע"א; ח"ב, כג ע"א, רמ ע"א–ע"ב; ח"ג, עא ע"ב, עג ע"א–ע"ב, צח ע"ב. הרקאנטי, בראשית, ז ע"ב. של"ה, ח"ג, קצט ע"ב. סידור שער השמים, עמ' 515-516. נפש החיים, א ו; קדושת לוי, נז ע"ב; בני יששכר, הגדה, עמ' סג. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, לט. שפת אמת, ח"א, עמ' 42, 60, 76, 202; ח"ג, עמ' 200-202; ח"ד, עמ' 68. אורות, עמ' קנו. מי מרום, ח"ו, עמ' שיב; ח"ח, עמ' צא, צד; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ז־ח, רט־ריב. ריה"ל אשלג, הקד', ספר הזוהר עם פירוש הסולם, א.

382. תורה: השווה פסח' קיט ע"א; סוכה מט ע"ב; חגי' יג ע"א. בר"ר א א. דב"ר א יז; ז י. תנח' כי תשא לד. זוהר, ח"ב, קיא ע"ב; ח"ג, ג ע"א, עג ע"א, צא ע"ב, צח ע"ב. תקו"ז, תכ"ח (עב ע"ב). זו"ח, קו ע"ב, תיקונים. הרקאנטי, יתרו, ט ע"א. ר' משה קורדובירו, ספר הפרדס, כז. מהר"ל, פירושים לאגדות הש"ס, ח"א, עמ' סג־סד; צז; דרך חיים, עמ' רכו. נפש החיים, ד כח. שפת אמת, ח"ג, עמ' 206; ח"ד, עמ' 64, 150-151. אבני נזר, עמ' קלג, קנד, קס.

ישראל: השווה סוכה כט ע"א; כתוב' קיא ע"א; ב"ב י ע"ב. בר"ד ו ה; שמ"ר יט ז. במדב"ר י ג; כ כא. שהש"ד ו ד. תדא"ר, ז, ח. שו"ט יח קיד. פסיק"ז, שמ' יב ג. זוהר, ח"א, רל ע"ב. תקו"ז, תכ"ב. זו"ח, מד ע"ב. הרקאנטי, יתרו, ט ע"א. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, יג; גבורות ה', יח; כג; מג; סג; סז; פירושים לאגדות, ח"ד, כז; דרשות, עמ' לה־לו. של"ה, ח"א, ד ע"א, כא ע"א, כב ע"א; ח"ג, כד ע"ב, כו ע"א, לד ע"א, קעא ע"א, קפג ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 517. תולדות יעקב יוסף, הקד'. קדושת לוי, עמ' צז. חת"ס, דרשות, ח"ב, עמ' רמד. ראי"ה קוק: אורות, עמ' צד, קצב; אורות הקודש, ח"א, עמ' פו־פז; ח"ג, עמ' לג, קפ, קפא; משפט כהן, קכד. מי מרום, ח"ו, עמ' שיב; ח"ח, עמ' צא, צד, קיח. שפת אמת, ח"ד, עמ' 158, 202. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קטו, רנז־רנח. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' מב; נאות הדשא, עמ' קלח, קעג. ר' שמואל מסוכצ'וב, שם משמואל, הגדה, עמ' מב־מג. ריה"ל אשלג, הקד', ספר הזוהר עם פירוש הסולם, ח"א, עמ' יח.

ארץ ישראל: השווה משנה ברכ' ד ה־ו; בבלי ברכ' כח ע"ב; ירוש' ברכ' פ"ד ה"ד; כלא' פ"א ה"ו. בבלי ברכ' ל ע"א, לא ע"א, לד ע"ב; תענ' י ע"א; חול' צא ע"ב, צב ע"א ורש"י

על אתר. תהל' פר יא. בר"ר ד ה; רב"ד ר י. רא"ז ט. תרא"ז ב. שו"ט סח. תנח', קרושים י; שם, ראה ח. זוהר, ח"א, נה ע"א, עב ע"א, פר ע"א, קכח ע"ב; ח"ב, קנז ע"א; ח"ג, פר ע"א, קסא ע"א–ע"ב. זו"ח, סט ע"א. תקו"ז, תל"ז (עח ע"ב). מהר"ל, גור אריה, שמות. של"ה, ח"ג, כג ע"ב, כר ע"א–ע"ב, קעב ע"ב–קעג ע"א. ספר הפלאה, ח"ב, קנח ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, מ. נפש החיים, א ר. אורות, עמ' ט. מי מרום, ח"ו, עמ' רלג, רלה, רנר, רצג־רצר; שיב; ח"ח, עמ' יט, כא; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ריב. שפת אמת, ח"א, עמ' 60; ח"ג, עמ' 189, 200, 206; ח"ר, 96, 102, 109; ח"ה, עמ' 26. באר אברהם, עמ' שכר.

383. השווה מהר"ל, דרשות, עמ' פח־פט.

384. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' כא, צו. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 287.

385. השווה מהר"ל, דרשות, עמ' פח.

386. השווה ראי"ה קוק: אורות, עמ' לג, קנה־קנו; אורות הקודש, ח"א, עמ' פו־פז.

387. השווה תנח' כי תשא לר. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 57; מהר' אנגלית, עמ' 49; מהר' עברית, חלק א, פרק א, סעיף "סתרי תורה".

388. השווה תנח' נוח ג.

389. השווה ירוש' פאה פ"ב ה"ר. גיט' ס ע"ב ותוספות על אתר. שמ"ר מז א, ר. במרב"ר יר כב. תנח', וארא ה; שם, כי תשא לר. בית הלוי, ח"ב, עמ' מא, מה, מח.

390. השווה סוטה לח ע"א; רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פ"ח; רמב"ן, שמ' ל יג. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב הצניעות, ג; גבורות ה', מג. ליקוטי מוהר"ן, יט. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191; ח"ד, עמ' 157. פרנץ רוזנצוויג, כוכב הגאולה (ירושלים תש"ל), עמ' 326. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קסר. ר' בצלאל זאב שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כא.

391. השווה ירוש' מגי' פ"א ה"ט; ברכ' נה ע"א; שהש"ר, א. *תנח' נוח יט.* צפ' ג ט; רש"י, ברא' יא א. זוהר, ח"א, רד ע"א, רה ע"ב; ח"ב, רסה ע"א. של"ה, ח"א, כה ע"א: סידור שער השמים, עמ' 512. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191, 200; ח"ר, עמ' 20; ח"ה, עמ' 17. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תשכר.

392. ברכ' *נה ע"א*; השווה בר"ר יח ו; לא ח; ראה גם שם, א א, יב. תנח' לך לך ט. רש"י, ברא' ב כג; רמב"ן, שמ' ל יג. של"ה, ח"א, יז ע"א. שפת אמת, ח"ה, עמ' 4, 14.

393. השווה ספרי, מו (רב' יא יט). ירוש' שקל' פ"ג ה"ג; שבת פ"א ה"ג.

394. השווה ברכ' ה ע"א; סוכה מב ע"א; נרר' כב ע"ב; גיט' ס ע"ב; קיר' לז ע"א ורש"י על אתר. שמ"ר מז א; במרב"ר יר כב; רב"ר ז י. זוהר, ח"א, רמז ע"ב; ח"ב, קכט ע"ב (ויק' כב לב), קסא ע"א; ח"ג, ר ע"ב. רמב"ם, פיהמ"ש, אב' ב; הקר', משנה תורה. טור, או"ח, קלט; ב"ח, טור, או"ח, מז. הרקאנטי, יתרו ח ע"א. של"ה, ח"ג, כא ע"ב, רב ע"א, רד ע"א; סידור שער השמים, עמ' 512. מהרש"א, חידושי אגרות, סוטה לז ע"א. קרושת לוי, עה ע"א. אדרת אליהו, עמ' 429-430. ליקוטי מוהר"ן, יט. שפת אמת, ח"א, עמ' 5; ח"ג, עמ' 189, 191; ח"ר, עמ' 103, 174-175, 202; ח"ה, עמ' 5. אורות הקורש, ח"ג, עמ' שנו; אורות, עמ' כו, פו־פז: אורות התורה, עמ' ז־ט, סט, עה. מי מרום, ח"ו, עמ' רנר, שב. חירושי הרי"ז, עמ' פו; בן איש חי, עמ' קפב, רנג. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כא; רורש לציון, עמ' כה.

395. השווה ויק' כ כב־כו; ספרא ורש"י על אתר. *במד' כג ט*; אבן עזרא, רמב"ן ומלבי"ם על

אתר. דב' לב יב. שמ"ר טו ח; לו א; במדב"ר י ג; כג ט. דב"ר ז ג. שהש"ר א כא; ו ר. ראה גם שבת קנו ע"א; ב"ב ח ע"א; סנהד' לט ע"א. מהר"ל, תפארת ישראל, א; גבורות ה', יא־יב.

396. ראה לעיל, הערה 205 וטכסט.

397. בר"ר א ה; השווה זוהר, ח"א, כד ע"א, קיח ע"ב; ח"ב, קח ע"ב, קיט ע"א–ע"ב; ח"ג, רכט ע"ב. זו"ח, יתרו, לז ע"א. תקו"ז, ו ע"א; ת"ז (כג ע"ב).

398. השווה ברא' א ה־ו; ח ב. שמ"ר ל ו. ויק"ר יט א. שו"ט, צ. זוהר, ח"א, ב ע"ב; ח"ב, מט ע"א, פר ע"ב; ח"ג, צא ע"ב. זו"ח, בראשית, ה ע"א.

399. השווה ספרי, לז (דב' יא י).

400. השווה משנה פאה א א; קה"ר א ט; תדא"ז א; תנח' בשלח כ; רמב"ם, הלכ' תלמוד תורה, פ"ג ה"ג.

401. קה"ר א א; שם, א ט: "מי נברא בשביל מי? התורה בשביל ישראל או ישראל בשביל תורה? לא! תורה בשביל ישראל. אלא תורה שנבראת בשביל ישראל, הרי היא קיימת לעולמי עולמים; ישראל שנבראו בזכותה, על אחת כמה וכמה". תרא"ד יד. השווה רס"ג, אמונות ודעות, ג ז; כוזרי ב נו. מהר"ל, דרך חיים, עמ' ח־ט; של"ה, ח"ג, יא ע"א. תורה אור, פב ע"ב.

402. השווה ע"ז יג ע"א ותוספות על אתר. שמ"ר מז ד; במדב"ר יד כג. מהר"ל: דרשות, הספד, עמ' יד־טו; דרך חיים, עמ' צט; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' פא; גבורות ה', ח, מז. של"ה, ח"א, יא ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' לז. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א טז; ד יא; רוח חיים, עמ' יב. ראי"ה קוק, אורות התורה, עמ' ח; שפת אמת, ח"ג, עמ' 184. ר' ישראל מאיר הכהן (ה"חפץ חיים"), שם עולם, ח"ב, עמ' ו.

403. השווה שמ"ר מז ד; של"ה, ח"א, ד ע"א; ר יעקב עמדין, סידור בית יעקב, סולם בית אל, יא ע"ב; ראי"ה קוק, משפט כהן, עמ' קמד.

404. השווה שמ"ר מ א; ויק"ר לו ד; דב"ר ח; שהש"ר ב ו; אס"ר, פתיחתא; פסיק"ז, ברא' ל ר. פסח' סח ע"ב. תענ' ג ע"ב. זוהר, ח"ג, יא ע"א, רכא ע"ב. רש"י, סנהד' צא ע"ב; על ברא' א א; מהר"ל, גור אריה, שם. מהר"ל, נצח ישראל, יא: "בחירת ישראל הוא הכרחי, לפי סדר המציאות בשביל התורה, שאי אפשר לעולם בלי תורה ואי אפשר שתהי' התורה זולת ישראל". ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד כה; רוח חיים, עמ' פח־צ. רש"ר הירש על דב' ד ה.

405. השווה פסח' קיח ע"א; ברכ' ו ע"ב; יז ע"ב; עיר' יח ע"ב; ב"מ נח ע"ב ותוספות על אתר. ירוש' ערלה פ"א ה"ג: "סימנא דאכיל מן חבריה בהית מסתכל ביה". ראה ר' עובדיה מברטנורה, אב' ג יא; תוסיו"ט, ערלה א ה. השווה בר"ר צא ה; במדב"ר יב יד. אלשיך, לך לך. רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, יא; דרך ה', א ב. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 98; ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, עמ' צג. מלבי"ם, בראשית, ב (א־ב). ר' יעקב יצחק ("החוזה מלובלין"), דברי אמת, חיי שרה. באר מים חיים, על ברא' א ה, קיג ע"ב; שם, על שמ' יב א, עא ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 28, 48-49, 64-65, 121; ח"ד, עמ' 27. משך חכמה, עמ' קפט. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, עמ' 233; באר אברהם, עמ' קמה, רטו, רעג, רפה; בית אברהם, עמ' קנא. אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' צא; נאות הדשא, עמ' רה. שם משמואל, שמות, ח"ב, עמ' קעה; שם, במדבר, עמ' פג. ר' נתן צבי, שנת רצון, עמ' קיג. ר' אליהו לפיאן, לב אליהו, עמ' קמט. ר' יצחק הוטנר, פחד יצחק, פסח, עמ' צו.

406. השווה רש"י על ברא' כו כח. רש"י, ספורנו והעמק דבר על דב' יא יב־יג. מלבי"ם, ברא' מח טו. חת"ס, הגדה של פסח, עמ' קלט. שפת אמת, ח"א, עמ' 54-56. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' קנד. ר' שמחה זיסל זיו, חכמה ומוסר, ח"א, עמ' רמה. ר' יצחק הוטנר: פחד יצחק, ירח האיתנים, עמ' מו־מז, נד; ירחא תליתאי (ניו יורק תשל"א), עמ' סד־סה, צח־צט. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' כג־כו.

407. השווה ספרי, שז (דב' לב ד).

408. השווה ברא' כ טז־יז. השווה שמ"ר ל ו, יח. השווה ע"ז ג ע"א; סנהד' נו ע"ב. תנח' שופטים ט; זוהר, ח"ג, קכב ע"א. רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ט. מהר"ל, תפארת ישראל, ר; ז; יז.

409. השווה ספרי, שכב (דב' לב כח). ע"ז יז ע"ב. במדב"ר י ט. זוהר, ח"ב, פב ע"ב, צו ע"ב; ח"ג עז ע"א. רמב"ם, הלכ' תמורה, פ"ד הי"ג. רבינו בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, שער הפרישות, ז.

410. השווה בר"ר צה ב. רמב"ן: על ברא' ו ב, יג; תורת השם תמימה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קעג. אברבנאל על יתרו, שמ' יט (ח"ב, עמ' קסא ואילך). מהר"ל: תפארת ישראל, כה; דרך חיים, עמ' קיא, ריב, רכ. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עח. באר אברהם, עמ' מט.

411. השווה במדב"ר יא ר; זוהר, ח"ב, לב ע"א. ר' ר"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' רו.

412. השווה בר"ר לט יב; רש"י, ברא' כב ב. רמב"ן: על ברא' יב א; דרשה על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רב. אוה"ח, ברא' יב א. ראה גם זוהר, ח"א, עח ע"א. השווה אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' מב. של"ה, ח"ג, כג ע"ב–כד ע"א. "ביום השלישי וישא אברהם את עיניו וירא את המקום מרחוק' (ברא' כב ד). מה ראה? ראה ענן קשור בהר... אמר ליצחק: בני, רואה אתה מה שאני רואה? אמר לו: הין. אמר לשני נעריו: רואים אתם מה שאני רואה? אמרו לו: לאו".– "אילו עפרון היה רואה במערה מה שראה בה אברהם, לא היה מוכר אותה לעולם. אלא ודאי שעפרון לא ראה בה מאומה, כי אין דבר מתגלה וולת לבעליו, ומשום זה רק לאברהם נתגלה ולא לעפרון... וע"כ לא נתגלה לעפרון מאומה במערה, ולא היה רואה בה אלא חושך, ועל כן מכר אותה" (זוהר ח"א, קכז ע"ב, לפי תרגום הסולם). כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 287; שם, עמ' 192: "ארץ ישראל היא בחינת הנקודה הטובה והקדושה שבבחינת העולם, שבבחינת מקום העולם. ולכן זוכה בה כל אחד לקבל את אור הנקודה שלו, כפי חלקו שיש לו בארץ ישראל". שפת אמת, ח"א, עמ' 46, 48; ח"ג, עמ' 200; ח"ד, עמ' 96: "המרגלים לא השיגו לראות טוב הארץ... לא ראוה, זולת יהושע וכלב... הגם שעריין אינו בהתגלות, הבינו שיש בה טוב הגנוז". שם, עמ' 102: "ובודאי היא חמדה גנוזה. שלא לחִנם שלח הקב"ה ראשי בנ"י להיות מבינים למצוא מתנה גנוזה זו, שהאבות הקדושים השתוקקו לה, כמ"ש הקב"ה לאברהם אע"ה: 'אשר אראך'"; שם, עמ' 199. מי מרום, ח"ה, עמ' 237; ח"ו, עמ' רצג, שיב; ח"ז, עמ' סב־סד; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ריב. רש"ר הירש, ברא' יב ו. ר' ד"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' רט־רי.

413. השווה קיד' לא ע"א; זו"ח, מד ע"א. רמב"ן, על ברא' כו ה ועל ויק' יח כה.

414. השווה מכ' כג ע"ב; שמ"ר ל ו; זוהר, ח"ב, פב ע"ב; תנח' מסעי ו; מהר"ל, תפארת ישראל, ז.

415. השווה ברא' ו ו ("וינחם ה' כי עשה את האדם") ורמב"ן על אתר; בר"ר כו ו־ז.

416. ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"א, פס"ג; ח"ב, פל"ט; אברבנאל, יתרו יט (ח"ב, עמ' קסא ואילך).

417. השווה מס' סופ' טז י; בר"ר יד ו; שמ"ר כח א; השוה גם ע"ז יט ע"א.
418. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, כ.
419. השווה בר"ר לט כר; מט כ. ראה זוהר, ח"א, קה ע"ב. השווה ר' יצחק עראמה, עקירת יצחק, ח"א, לך לך, יח.
420. השווה ברא' יח יח־יט וספורנו על אתר. רהי"א טז טז־יט. ירוש' סנהר' פ"י ה"א; ראה גם בבלי שבת נה ע"א. השווה בר"ר מד ו; סג ב־ג. ויק"ר לו ג־ה. תנח', שמות, ד. זוהר, ח"א, פו ע"א, קנר ע"ב. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ב. רר"ק, ברא' יב ז. רש"י, ברא' יח יט. רמב"ן, ברא' כד א. רבינו בחיי, ברא' מו ח. מהר"ל, נצח ישראל, יא. של"ה, ח"א, כא ע"ב, קמב ע"ב. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 200-202. בית הלוי, ח"ב, עמ' ט.
421. השווה שמ' ג ח, יב, יז; ו ו, ח. שמ"ר ג ד; במרב"ר יא ד. זוהר, ח"ג, רכא ע"א.
422. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, יז.
423. השווה ע"ז ב ע"ב; זוהר, ח"א, כה ע"א; ח"ב, ג ע"א; ח"ג, צא ע"ב, קצב ע"א–קצג ע"א, רכז ע"ב. השווה תוס', רמאי, ב ד; ספרי, שמג (דב' לג ב); בבלי בכור' ל ע"ב; רמב"ם, הלכ' איסורי ביאה, פי"ד ה"ה; מהר"ל, תפארת ישראל, א.
424. השווה ע"ז ב ע"ב. תנח', וזאת הברכה, ד; ראה גם איכ"ר ג ג. השווה רמב"ן, רב' כו יז־יח.
425. השווה שמ' ו ז־ח.
426. השווה שבת פט ע"א; פדר"א מא. רמב"ם, אגרת תימן. מהר"ל: באר הגולה, ז; דרך חיים, עמ' ריט. חת"ס, הגדה של פסח, עמ' ה; ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קמה; ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' צז, קמח; ראי"ה קוק, אורות, עמ' לח־לט, מט־נ, נב־נג, פח־פט, קיב, קלח, קנה, קנז.
427. השווה ישע' מב א. השווה ויק"ר יג יד. מהר"ל, גבורות ה', נד; אלשיך, נוח.
428. השווה מכיל' ג (שמ' יד טו). ספרי, פר (במד' י לה). תנח' בשלח טז: "'וברב גאונך תהרס קמיך' (שמ' טו ז). הרבית להתגאות כנגד כל הקמים לנגדך. ומי הן? אלו הקמים כנגד בניך. מגיד שכל הקם כנגד ישראל, כאלו קם כנגד השכינה". ראה כוזרי ד ג. תהל' קלט כא.
429. השווה במד' י לה ורש"י על אתר: "וינסו משנאיך'. אלו שונאי ישראל, שכל מי שהיה שונא את ישראל, שונא את מי שאמר והיה העולם. שנאמר: 'ומשנאיך נשאו ראש' (תהל' פג ג). ומי הם? 'על עמך יערימו סוד' (שם, ד)". שמ"ר יג ב. ספרי (במד' י לה), פר (שמ' טו ז; כג כב; במד' לא ג; תהל' עד כג; פג ד; *זכ' ב יב*). לק"ט, שמות. דב' לב י; רש"י ורמב"ן על דב' לב ז; רמב"ן, סו"פ האזינו: "לשנאתו של הקב"ה יעשו בני הגוים כל הרעות האלה". רש"י, דב' לב יא. רמב"ן, דב' לב מ. ירמ' ב ג; חגי' ה ע"ב; שמ"ר כר יג; במרב"ר ב יב; י ה; מכיל' ו (שמ' טו ז). איכ"ר א; אס"ר ז; תרא"ד ל; זוהר, ח"ג, קכב ע"א; ספר החינוך, מצווה תרג. ראה גם *סנהד' נח ע"ב*, ישע' סג ט; ילק"ש, מטות, לא תשפה. בית הלוי, ח"ב, עמ' יא.
430. השווה קה"ר א ט. השווה שמ' ד כב; אב' ג יד; בבלי שבת לא ע"א. ישע' מא ח־ט; מב א, יט; מר ב (זוהר ח"א קמה ע"ב); מד כא; מה ד; מט ג (זוהר ח"ג קיב ע"א); מט ו; נב יג. ירמ' ל י; מו כז־כח. ויק' כה נה. קיד' כב ע"ב; ב"ק קטז ע"ב. שהש"ר א לט. מהר"ל, גבורות ה', מר. שפת אמת, ח"ג, עמ' 193.
431. השווה ברא' טו א; כח טו; ישע' מא י; זוהר, ח"א, קמה ע"ב, קעז ע"ב. תהל' קכא ד. תנח' נצבים ג. תנח' ישן, לך לך, יד. ילק"ש, יתרו, יט רעו.
432. השווה רש"י על במד' כג ט.

433. השווה ע"ז יח ע"א. רס"ג, אמונות ודעות, ג ז.

434. השווה תנח' עקב ב.

435. השווה ברא' יח יט: "כי ידעתיו"; דב' י טו: "רק באבתיך חשק ה' לאהבה אותם". ראה ויק"ר לו.

436. השווה ברא' ו יא־יב: "ותשָׁחת הארץ... והנה נשחתה כי־השחית כל בשר את דרכו על הארץ".

437. השווה ויק' ט ג; לה ה. תדא"ר א. תנח', לך לך, יא. כוזרי א מז. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"א־ה"ג. רבינו בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, שער הפרישות, ב ז. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"ב, נתיב דרך ארץ, א; דרך חיים, עמ' ג, ח. של"ה, ח"א, קא ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עח. שפת אמת, ח"א, עמ' 55. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 201. רעת תורה, ח"א, עמ' י.

438. השווה בר"ר, ירֵ; חגי' יב ע"א; זוהר, ח"א, נג ע"ב, קמב ע"ב; ח"ג, פג ע"ב, קיז ע"א. ישע' יד יד: "אעלה על במתי עב אֶדַּמֶּה לעליון".

439. השווה תרגום יונתן בן עוזיאל על ברא' כב יט; תרגום ירושלמי ורש"י על ברא' כה כב. מגי' טז ע"ב; יומא כח ע"ב; ע"ז לו ע"ב; מכ' כג ע"ב. בר"ר לו ט; לז י; נו כ; סג ז, יד, טו; סז ח; תנח' שמות א. זוהר, ח"א, קלז ע"ב, קלח ע"ב, קלט ע"א, רנה ע"ב. תקו"ז, תס"ט (קיג ע"א). כוזרי, א מז, סג, צה, קג; ב סח. רמב"ם: הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ב; מו"נ, ח"ב פל"ט. רש"י, על ברא' כא ח; כה טז, כז; כח ט, יא. רמב"ן, על ברא' לז ג; רש"ר הירש, על ברא' י כא. חת"ס, שו"ת, חיו"ד, שנו.

440. השווה ברא' יב ו־ז ורש"י על אתר. ברא' יד יח ורש"י על אתר. ברא' ט יח, כב; י ו; כר לא. מיכה א טו ורש"י על אתר. בר"ר א ג; מב יג; נט יב. ויק"ר יז ה. השווה מכילֵ' א (שמ' יג יז); ברא' כא כג. רמב"ן, ברא' טו יא. ראה גם מכילֵ' ט (שמ' טו טו־טז); ספרי, לח (רב' יא י). השווה סנהד' צז ע"א; תקו"ז, תל"ו (עז ע"ב). השווה פדר"א לא; תנח' שלח ח. השווה ברא' טו יג, טו־טז ורש"י על אתר. ויק' יח כח; כ כג־כד. ישע' כז ח. זוהר, ח"א, קיג ע"ב. השווה מכילֵ' יח (שמ' יג ה); רמב"ן, ברא' י טו; ראה בר"ר נט יב; ויק"ר יז ה. השווה סנהד' צא ע"א, צד ע"א. ירוש' שביע' פ"ו ה"א; ראה גם זוהר, ח"א, פג ע"א.

441. *יומא כח ע"ב;* השווה זוהר, ח"א, רסד ע"ב.

442. השווה אב' ה א; שמ' לד כח. שמ"ר כד ד; כט ז. ויק"ר לה ד; במרב"ר יד כד. פסיק"ר כא. זוהר, ח"א, סג ע"ב; ח"ג, יא ע"ב, קיז ע"א. של"ה, ח"א, נו ע"ב, קעו ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עח. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 50; מהר' אנגלית עמ' 43; מהד' עברית, חלק א, פרק א, סעיף "הדיבור והמסורת" (בסוף).

443. השווה ברא' טו טז ורש"י ורמב"ן על אתר. דב' ט ד־ה ורמב"ן על אתר. שמ"ר ל א; שה"ש ב יב, ילק"ש, שלח, יג תשמב. מכילֵ': בא (שמ' יג ה) יח; בשלח (שמ' יג יז) א. ראה גם ערכ' טו ע"א. השווה זוהר, ח"א, סא ע"ב, עג ע"ב, קיג ע"ב, קכא ע"ב. הרקאנטי, נוח, כ ע"ב.

444. השווה ספרא, ט (ויק' יח ד); יומא סז ע"ב; עיר' ק ע"ב; סנהד' נו ע"א, קח ע"א, ב"ק פז ע"א. בר"ר סא א; צה ב. ויק"ר ב ט; ט ג; יג ב. שהש"ר א טז. תנח' לך לך יא. דס"ג, אמונות ודעות, ג א, ב. אבן עזרא, על ברא' כו ה; שמ' כ ב. כוזרי ב מח. רמב"ם: שמונה פרקים, ו; הלכ' גניבה, פ"ו הי"ב; הלכ' רוצח ושמירת נפש, פ"ד ה"ט; הלכ' מלכים, פ"ח

הי"א; פ"ט ה"א. רש"י, ברא' כו ה; קיד' מ ע"א. רמב"ן: ברא' ו ב, יג; טו כה; כו ה; ויק' יט ב; דב' ו יח; תורת השם תמימה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קעג. רבינו בחיי על ברא' יג יז. מהר"ל: גבורות ה', כט; תפארת ישראל, יט; כ; דרך חיים, עמ' ג, מח, נב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עח. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, על אבות ה י. שפת אמת, ח"א, עמ' 24, 55; ח"ב, עמ' 31, 33; ח"ג, עמ' 32-33. עולת ראיה, ח"א, עמ' רטו; אורות הקודש, ח"ג, עמ' כא, לב-לג; אורות התורה, עמ' סד-סה. מי מרום, ח"ח, עמ' יח. משך חכמה, עמ' שכח. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 51. בן איש חי, עמ' קפ.

445. השווה ספרי, שמג (דב' לג ב), שבת פח ע"ב; סוטה לו ע"ב. שמ"ר כח ד; במדב"ר יד כב. תנח', לך לך, יט. ילק"ש, ישעיה, ס תקג. זוהר, ח"ב, קמו ע"א, רכ ע"א. תקו"ז, תכ"ב (סד ע"א). מהר"ל, תפארת ישראל, א; יז; דרשות, עמ' כו-כח.

446. השווה ב"ק לח ע"א; ע"ז ב ע"ב. ויק"ר יג ב; שהש"ר יט יא; איכ"ר ג ג; ילק"ש, ישעיה, מג תנד. זוהר, ח"א, כה ע"א; ח"ב, ג ע"א; ח"ג, צא ע"ב, קצב ע"א. רמב"ן, דב' לב כו. מהר"ל: פירושים על אגדות, ח"א, עמ' סג; דרך חיים, עמ' ריב. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' שסג, שפו.

447. השווה ספרי, שיב (דב' לב ט). ערכ' י ע"ב. בר"ר לט יג. ויק"ר א יב; לו ד. במדב"ר ג ח; יד כב; שהש"ר ב יב; ג ה. תנח', בוא ה; שם, תרומה ט. תרא"ז ב; שו"ט קלב; ילק"ש, יחזקאל, א שלו. זוהר, ח"א, פו ע"א. כוזרי, א צה; ב מד. ר' משה קורדובירו, פרדס רימונים, יג ג; אלשיך, תולדות. מהר"ל: גבורות ה', ט; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התמימות, ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 25. באר אברהם, עמ' קמה; שם משמואל, הגדה, עמ' עו. משך חכמה, עמ' יח-יט. השווה ברא' כא יב; רשב"ם ודד"ק על אתה. ברא' כח ד ורש"י על אתר. משנה נדר' ג יא ורמב"ם על אתר. ירוש' נדר' ט ח. בבלי נדר' לא א ורש"י ור"ן על אתר. זוהר, ח"א, קכ ע"א. רמב"ם, הלכ' נדרים, פ"ט הכ"א; הלכ' מלכים, פ"י ה"ז; אגרת תימן, עמ' קמ-קמא. סנהר' נט ע"ב. בר"ר נג יב; סג יא. תנח' וזאת הברכה א. רמב"ן על ברא' יז ו; כו ג. רמב"ן וספורנו על ברא' כה יט. רד"ק על ברא' יז ז. אוה"ח על ברא' טז ה; כח יב. מהר"ל, גבורות ה', נד. תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 34.– מכיל' א (שמ' יב א). משנה, זבח', יד; בבלי זבח' קיב ע"ב, קטו ע"א. רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א ה"ג; של"ה, ח"ג, רד ע"א; הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 287; ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' רנד.

448. השווה ויק' כ כו; במדב"ד י ג; רמב"ן, דב' לב כו; שפת אמת, ח"א, עמ' 11; אורות הקודש, ח"ג, עמ' תלט-תמא.

449. השווה ע"ז ב ע"ב; ילק"ש, ישעיה, מג תנד; הרקאנטי, נוח, כ ע"ב; אוה"ח על דב' לב ט; מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 200-201.

450. השווה ישע' מד ה ורש"י על אתר; השווה ישע' מ ה. ראה ישע' ב ג; מיכה ד ב. השווה ספרי, א (דב' א א); שמ"ר כג יא; שהש"ר ז י; אדר"נ לה; ילק"ש, ישעיה, ס תקג; לקוטי מוהר"ן, מז.

451. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' קיא; ראי"ה קוק: אורות, עמ' לג; עולת ראיה, ח"א, עמ' שסג. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' לו-לז, מא.

452. השווה ירוש' חלה פ"ב ה"א.

453. השווה סנהד' צח ע"א; זוהר, ח"א, קעז ע"ב; רס"ג, אמונות ודעות, ח ב; רמב"ן, שמ' יב מב; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעז. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' סד-סה. ראה

גם רמב"ן, שמ' ב כה; ספר הגאולה, עמ' רפז. אוה"ח על ויק' כה כז. השווה רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, ח ע"ב.

454. השווה שמ"ר לד א; פסיק"ר טז ח; תנח' כי תשא י; ילק"ש, יתרו, מג תנד.

455. השווה מכיל' א (שמ' יט ב); תנח' ויקהל ח; ילק"ש, יתרו, יט רעה. ראה תוספות על סוטה לה ע"ב.

456. השווה מכיל' ה (שמ' כ ב); ע"ז ב ע"ב; ויק"ר ב ח; במדב"ר ב טז; תרא"ז ז; ילק"ש, ישעיה, מג תנד. ראה רש"י, במר' כב ה; שפת אמת, ח"ד, עמ' 151-153, 156.

457. השווה ספרי, שנז (דב' לד י); ב"ב טו ע"ב; בר"ר נב ז; סה טו. במדב"ר יד לה. זוהר, ח"ב, כב ע"א. במרב"ר כג ד, טז. רש"י, על ויק' א א ועל במד' כג ד. מהר"ל, דרך חיים, עמ' יא. ראי"ה קוק, אורות, עמ' לה; מי מרום, ח"ח, עמ' ער.

458. השווה במדב"ר כ א. רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פמ"ה; ראה הלכ' יסורי התורה, פ"ז ה"א. של"ה, ח"ג, קסר ע"ב (ירמ' ד כב). ראה מס' סופ' יג ט. רש"ר הירש על במר' כב ח; סידור הירש, עמ' 340-341. ר' יוסף חיים מבגדאר, עוד יוסף חי, עמ' מח.

459. השווה סנהד' קה ע"ב; תנח' בלק יב; פסיק"ז כר ו. תוספות על ע"ז ד ע"ב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' רד. בן איש חי, עמ' רנב. ר' יי"ל בלוך, שעורי דעת, ח"א, עמ' 72 ואילך, 250 ואילך.

460. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, א. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יז.

461. השווה שמ' א ה; סוכה נה ע"ב; סוטה לו ע"ב. במדב"ר יג טו; כא כא. פסדר"כ ל. תנח' בובר, וישלח, ל. זוהר, ח"ב, נח ע"ב-נט ע"א, קפז ע"א; ח"ג, כד ע"ב, קג ע"ב. רש"י, דב' לב ח; הרקאנטי, לך לך, כא ע"ב. בעה"ט, במר' יא טז. מהר"ל, גבורות ה', ט; יא. של"ה, ח"ג, קעא ע"א, רא. מגיד דבריו ליעקב, עח, קז. אוה"ח, על ברא' כח יד ועל רב' לב ח; ליקוטי מוהר"ן, ח"א, לו א. אבני נזר, עמ' ער.

462. השווה ירוש' שביע' פ"ו ה"א. ספרא, ט (ויק' יח ג). בר"ר מד כז; שהש"ר א לז. רמב"ן, רב' יט ח. אריה"ק, ליקוטי תורה, לך לך, עמ' נ. מהר"ל, גבורות ה', ד. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, עח. העמק דבר על רב' ט ד"ה; אבני נזר, עמ' יג, עו, עה; בן איש חי, עמ' קעד. השווה ברא' טו יט, כא; דב' ז א. ויק"ר יז ה. ראה ב"ב נו ע"א. השווה רש"י, שמ' יג ה; רש"י ורמב"ן על דב' יח ב.

463. השווה זוהר, ח"ג, קצג ע"א; רמב"ן, דב' יא י. ראה ר' ד"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' רי-ריא.

464. השווה ספרא, יג (ויק' כ כב): "א"י אינה מקיימת בעלי עוברי עבירות". ראה במר' לה לג; דב' כד ג-ד, יד; כה טו. השווה רמב"ן, ברא' א א; יט ה; ויק' יח כה; במד' לה לג. רד"ק על יחזק' לג כה. אלשיך על עקב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח. מי מרום, ח"ו, עמ' רלז. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 194-196.

465. השווה ויק' יח כה; עמוס ג ב. ע"ז ד ע"א ורש"י על אתר. שמ"ר ג יא; ויק"ר כז א. רמב"ן: על ברא' יט ה ועל ויק' יח כה; דרשה על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' ר-רב; דרשה לראש השנה (שם), עמ' רמט-רנ; אגרת ז (שם), עמ' שסח. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, עמ' כ. אלשיך על דב' יא יב. מהר"ל: גבורות ה', ט; דרך חיים, עמ' קסב. של"ה, ח"ג, קלו ע"ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 148; ח"ר עמ' 103. ראי"ה קוק: שבת הארץ, עמ' יא. עולת ראיה, ה"ב, עמ' קנו-קנז. ר' יעקב הרל"פ: מי מרום, ח"ו, עמ' קמח-קמט; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ז-ח. רש"ר הירש, אגרות צפין, יא, עמ' נר. העמק דבר, דב'

ז ו. עוד יוסף חי, עמ' מז. לב אליהו, עמ' קסב. אבני נזר, עמ' סט־ע.

466. השווה ויק' יח ורמב"ן על אתר. ויק' יט יב וספרא ורש"י על אתר. ויק"ר כד ו. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח. של"ה, ח"א, קסט ע"א. ליקוטי מוהר"ן, לו ע"ב.

467. השווה ספרא, ט (ויק' יח ג). רמב"ן על דב' ט ד; לב לה. מהר"ל, גבורות ה', ד.

468. השווה ויק' יח כח ("ולא־תקיא הארץ אתכם... כאשר קאה את הגוי אשר לפניכם") וספרא (יג) על אתר. רש"י, סוטה לה ע"ב; רמב"ן, ברא' טו ז. ראה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ו ה"ג.

469. השווה מר"ש וישב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197-198. ר' מ"מ כשר, התקופה הגדולה (ירושלים תשכ"ט), עמ' תעח.

470. השווה רש"י, שמ' יט ד; במדב"ר י ה.

471. השווה ברא' טו טז: "ודור רביעי ישובו הנה"; במד' לב כב; תהל' קה מד־מה. ספרי, מא (דב' יא יג), נ (דב' יא כג). משנה ברכ' ט א. ירוש' חלה פ"ב ה"א. בבלי ע"ז מה ע"ב. תמורה טז ע"א ורש"י על אתר. יהושע טו טו־יז; ראה ערבי נחל, שלח. קה"ר יא י; תנח' קדושים יא; ילק"ש, עקב, יא; תתס; דאה גם פדר"א לד. זוהר, ח"א, קנא ע"ב; ח"ג, קעז ע"א. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פ"ז ה"א. רש"י על דב' יב י; ב"מ פט ע"א; רמב"ן, ויק' יח כה. שו"ע, או"ח, רכד ב. ספר החינוך, מצוה תלו. מלבי"ם, דב' כו א. קדושת לוי, עמ' פב. מדרש שמחה (מפרשי־סחה), ח"ב, עמ' רכא. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197-200; ח"ד, עמ' 102, 175, 194, 199; ח"ה, עמ' 8. בן איש חי, עמ' לז, קעא. שם משמואל, ויקרא, עמ' שיט; שם, דברים, עמ' רנא. נאות הדשא, עמ' פד. מי מרום, ח"ו, עמ' שי.

472. השווה תהל' מב ו; ויק"ד יג ה; בר"ר טז ז. ויק' כה כג. שפת אמת, ח"ג, עמ' 190.

473. השווה ברא' ו יא.

474. השווה סנהד' קח ע"א; פסיק"ז, בראשית, ו ה; תנח' בובר, בראשית, כא. זוהר, ח"א, סו ע"ב–סז ע"א; זו"ח, נוח, כא. בר"ר יט יח.

475. השווה ירוש' סנהד' פי"א ה"ה. תנח' שמיני, ה, ט. ראה במדב"ר י ג. השווה מהר"ל: פירושים לאגדות, ח"ד, עמ' טו; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, עמ' 146: "והתשובה בעולם יסוד גדול. ואי אפשר רק שתהא התשובה בעולם, רק על ידי מי שמוכן לגמרי אל התשובה כמו ישראל, שאי אפשר שלא יעשו תשובה". ראי"ה קוק: אורות הקודש, ח"א, עמ' קנא; ח"ב, עמ' שעו, תקמד־תקמה; עולת ראיה, ח"א, עמ' יג; אורות התשובה, עמ' לח־לט. שפת אמת, ח"ה, עמ' 18.

476. ראה מהר"ל, גבורות ה', מד.

477. השווה ישע' יא ט.

478. ראה אב' ה. ראה לעיל, עמ' 11.

479. השווה ויק"ר כג ג; שהש"ר ב ו.

480. השווה בר"ר פג ד; במדב"ר י ג; יז ז. שהש"ר ו ד; ז ז. ראה זוהר, ח"ג, קצג ע"א. השווה רש"ר הירש על שמ' יט ה־ו; על ויק' כה ז; על תהל' פא (מהד' גרמנית, ח"ב, עמ' 53-56; מהד' עברית, עמ' שלז־שמ). ראי"ה קוק, אורות, עמ' קנה.

481. השווה שמ' ד כב. מהר"ל, גבורות ה', כט.

482. השווה ישע' מד ה; אדר"נ לו.

483. השווה במד' טז כב ("אל אלהי הרוחות וכל בשר"); כז טז ("אלהי הרוחות לכל בשר"). ירמ' א ז. שמ"ר כט ג, ז. ישע' מ ה; תדא"ז ב.

484. השווה מכילי' ב (שמ' יט ו), יט (שמ' כב ל); ספרא (א) ומלבי"ם, על ויק' יט ב. ראה פסח'

קר ע"א. השווה שמ"ר לא ח; במדב"ר י ג; שהש"ר ו ד. זוהר, ח"ג, קכו ע"א. רש"י על ויק' כ כו; רמב"ן על שמ' כב ל. ראה אבן עזרא, על ויק' כ כד.

485. השווה ויק' כ כד: "אני ה' אלהיכם, אשר־הבדלתי אתכם מן העמים"; שם, כו: "ואבדל אתכם מן העמים"; ספרא (יא) ורש"י, על אתר. דב' ד כ, לד. ירוש' ברכ' פ"ה ה"ב. בר"ר יד א; ויק"ר כ ב. במדב"ר ג ח; י ג; יד כב. תנח': נוח א; אחרי, ב; במדבר, יז. תדא"ז ב. שו"ט, קז, קיד. זוהר, ח"ב, קלה ע"א; ח"ג, צ ע"ב, קכה ע"א. אונקלוס ורש"י, על שמ' ח יט; רש"י, על דב' כו יז. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קמ'. רמב"ן, שמ' כ ג; דב' ז ז. ר"ן על נדר' כ ע"ב. מהר"ל, גבורות ה', ג. שפת אמת, ח"א, עמ' 11; ח"ג, עמ' 197. שם משמואל, הגדה, עמ' עח. בית אברהם, עמ' קנג.

486. שמ' כד ז.

487. *ויק"ר כג ג*; שה"ש ב ב; השווה שהש"ר ב ו; ו ו; ז ז; שמ"ר מב ו; זוהר, ח"ג, סא ע"ב. ראה בר"ר פג ד. זוהר, ח"א, א ע"א; ח"ב, קפט ע"ב; ח"ג, רפו ע"ב–רפז ע"א.

488. השווה ישע' נר ה. רמב"ן, דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רנ; רמב"ן על ויק' יח כה. תנח': משפטים יז; קדושים יב.

489. השווה ברא' ו יא.

490. השווה זבח' קיג ע"א. השווה בר"ר לג; ויק"ר לא ח; שהש"ר א סח; פרר"א כג; זוהר, ח"א, סא ע"א.

491. השווה תנח' ראה ח; דב' לב ט. תנח' במדבר יז; יואל ד ב. ראה ילק"ש, עקב, יא תתס.

492. השווה דב' יא יב ואלשיך על אתר; השווה שמ' לג יד־טו; דב' לב ט, יב. השווה מכיל' ב (שמ' יט ו); ספרי, מב (דב' יא יד). ירוש' שביע' פ"ד ה"ג; ראה גם בבלי שבת קנו ע"א. תענ' ג ע"א, י ע"א; ראה גם סוכה כט ע"א; יבמ' סג ע"א. בר"ר לט: ב, יט; שמ"ר לב ז־ח; במדב"ר ב יב; שהש"ר ז ז; פסדר"כ לב. שו"ט פב. פדר"א כד. תנח': משפטים יז; ראה ח; האזינו, ד, ו. ילק"ש: יתרו, יט רעו; עקב, יא תתס. זוהר, ח"א, י ע"א, סא ע"א, סט ע"א, קח ע"ב, קעז ע"א–ע"ב, קצה ע"א; ח"ב, קנב ע"ב, רט ע"א; ח"ג, יב ע"א, רס ע"ב. כוזרי ב יד, מד. אבן עזרא, דב' ד יט. רמב"ן: על ברא' יב ב; טו יח; כח יב; על ויק' יח כה; על דב' ד טז; ז ו; י כא; יא יב; לב יב; דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רמט־רנ. רבינו בחיי על שמ' יט ה. הרקאנטי, יתרו, ז ע"ב. אברבנאל על ברא' יב יז, מח. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח. של"ה, ח"ג, קלו ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 354. מגיד דבריו ליעקב, קצח. ביאור הגר"א על ספרא דצניעותא, ליקוטי הגר"א, לח ע"ב (76). אדרת אליהו, עמ' 85, 388; סידור אשי ישראל, עמ' 47, 329. אוה"ח, דב' כו יז; לב ח; מלבי"ם, מל"א יח לא. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, ח י; מ. רש"ר הירש על תהל' קה (מהד' עברית, עמ' תטו). שפת אמת, ח"ג, עמ' 190, 198. ראי"ה קוק, אורות, עמ' טו, טז. מי מרום, ח"ח, עמ' סו. משך חכמה, עמ' שטו. העמק דבר, על דב' ו ד; בית אברהם, עמ' קג־קד; אבני נזר, עמ' קב, קמה; שם משמואל, הגדה, עמ' פה. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 50.

493. השווה מהר"ל, גבורות ה', כג. שפת אמת, ח"ד, עמ' 35.

494. השווה זוהר, ח"א, רה ע"ב; ישע' מה יב. שהש"ר ז ז. של"ה, ח"ג, כב ע"א.

495. השווה סנהד' צז ע"א; ע"ז ט ע"א; ר"ה לא ע"ב. תקו"ז, תל"ו (עז ע"ב).

496. השווה בר"ר ב ד: אונקלוס על ברא' יב ה. ראה ע"ז ט ע"א. השווה זוהר, ח"א, ד ע"א, כר ע"ב; ח"ב, פג ע"ב, קמז ע"ב; תקו"ז, ת"ע (קלז ע"א). מהר"ל: גבורות ה', ה; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' כד. של"ה, ח"ג, כג ע"א, כה ע"ב. מלבי"ם, ברא' יז ב.

497. השווה שמ"ר ל ב (ברא' ב ד; רות ד יח). תניא, לו.

498. השווה שבת קמו ע"א, קנו ע"א; נדר' לב ע"א; ראה גם מו"ק כח ע"א. השווה ירוש' ר"ה פ"ג ה"ח. בר"ר מ יד; שמ"ר לח ז; במדב"ר כ יא. דב"ר ח ו. ישע' מ כו; ירמ' י ב. פסיק"ר, מד א; פסיק"ז, לך לך, ברא' טו ה. תנח' שופטים יא. זוהר, ח"א, צ ע"ב; ח"ב, עח ע"ב; ח"ג, קמח ע"א, רטז ע"ב, רלה ע"א. זו"ח, יתרו, לב. תקו"ז, ת"נ (פו ע"ב), תס"ט (ק ע"א). כוזרי ד יז, כז. אגרת תימן, עמ' קנז-קנט. רש"י על ברא' א יר. אבן עזרא על שמ' ו ג; כ א; לג כא; על דב' ד יט. אברבנאל על ברא' יב. ר' יהורה החסיד, פירושי התורה, עמ' 122. מהר"ל, גבורות ה', ז. אלשיך, לך לך; בוא. של"ה, ח"ג, כג ע"א-כד ע"א; סידור שער השמים, עמ' 351-355. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 44, 46. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, עמ' לו. מגיד דבריו ליעקב, עמ' 100; קדושת לוי, עז ע"א; בני יששכר, ח"ב, עמ' צר. כלי יקר, על שמ' יט ד; שפת אמת, ח"א, עמ' 53, 55; ח"ב, עמ' 58. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' שמט; דעת חכמה ומוסר, עמ' קמו-קמז; מכתב מאליהו, ח"א, עמ' 185-186; ח"ג, עמ' 169-170.

499. השווה שבת קמו ע"א; ע"ז כב ע"ב. שהש"ר ד; ז א. תרא"ר יז. זוהר, ח"א, לו ע"ב, נב ע"ב, סג ע"ב, ע ע"ב, קכו ע"ב, רכח ע"א; ח"ב, צד ע"א, קסח ע"א, קצג ע"ב, רלו ע"ב, רמב ע"ב; ח"ג, יר ע"ב, צז ע"ב, קיז ע"א. שערי זוהר, עמ' לה. מהר"ל: פירושים לאגדות, ח"א, עמ' כה; דרשות, הספד, עמ' טו. של"ה, ח"ג, כא ע"א-ע"ב, קלו ע"ב. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 43, 46, 47. שפת אמת, ח"א, עמ' 8; ח"ב, עמ' 40, 84, 86, 93, 109; ח"ג, עמ' 190, 200.

500. השווה ברא' ב ד ורר"ק על אתר. בר"ר יב. זוהר, ח"ב, רכג ע"א. השווה ר' ד"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' נר ואילך, קיז. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהד' צרפתית עמ' 186 ואילך; מהד' אנגלית עמ' 150 ואילך; מהד' עברית, חלק א, פרק ב, סעיף "אחדותה של הקבלה והאוניברסליות של ההיסטוריה של עם ישראל".

501. השווה זוהר, ח"א, נה ע"ב (ברא' ב ד; ה א); השווה זוהר, ח"א, ס ע"ב.

502. השווה בר"ר יג ג. זוהר, ח"א, ד ע"א, מח ע"ב; ח"ב, פח ע"א; ח"ג, קיג ע"ב, רסד ע"א. אבן עזרא, ברא' ב יב; רר"ק, ברא' ב ד; ר' ר"צ הופמן, בראשית, ח"א, עמ' נט; מ"ד קאסוטו, מאדם עד נוח, עמ' 55-56. של"ה, ח"ג, כו ע"א; הגר"א, ספר האמונה וההשגחה, ח"ב, ו ע"ב; שפת אמת, ח"ה, עמ' 165; באר אברהם, עמ' נ-נא.

503. השווה ע"ז ט ע"א. פסח' קיח ע"א. במדב"ר יג ה. ישע' נא ב: "כי אחד קראתיו"; *חזק' לג* כד. זוהר, ח"א, פה ע"ב. אלשיך, תולדות. מהר"ל: גבורות ה', ה; ו; לו; דרך חיים, עמ' קעב.

504. ראה אב' ה ב; ו ט. מס' סופ' טו י; כא ט. בבלי ר"ה יא ע"א; ב"ב טו ע"א, צא ע"א-ע"ב. בר"ר ב ד; יר ו; טו ה; לט יג. במדב"ר יג ה. פסדר"כ, ח"ב, כג, עמ' 341. זוהר, ח"א, פו ע"א. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קסז-קסח, רמד. שפת אמת, ח"א, עמ' 18.

505. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, יט; שפת אמת, ח"ב, עמ' 31-33.

506. ברא' יז (ד-ה), ירוש' בכו' פ"א ה"ד. בבלי ברכ' יג ע"א; שבת קה ע"א; פסח' פח ע"א; סוכה מט ע"ב. ישע' ב ג. זוהר, ח"א, צו ע"א, קה ע"ב; ח"ב, פט ע"ב-צ ע"א. רמב"ם, הלכ' בכורים, פ"ד ה"ג; הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ב; אגרת תימן, עמ' קסא-קסב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' ר'. של"ה, ח"ג, כו ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 66. מכתב מאליהו,

ח"ב, עמ' 82.

507. השווה ישע' נא א־ב: "הביטו אל צור חֻצבתם... אל אברהם אביכם". ברכ' טז ע"ב. בר"ר א ה. זוהר, ח"א, א ע"ב. מהר"ל: נצח ישראל, יא; גבורות ה', ה; ו; ז; ט; לו; דרך חיים, עמ' קסט. ראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' שכ. מי מרום, ח"ח, עמ' סה. דעת תורה, ח"א, עמ' פא, פה.

508. השווה אב' ה ב. זוהר, ח"ג, קיא ע"ב. הגר"א, סידור אשי ישראל (שיח יצחק), עמ' 43. שפת אמת, ח"א, עמ' 53.

509. ברא' ב ד. השווה בר"ר יב ח־ט; ראה מנח' כט ע"ב. זוהר, ח"א, ג ע"ב, ד ע"א, כה ע"א, פו ע"ב, צא ע"א, קה ע"ב, קכח ע"ב, קנר ע"ב, רל ע"ב, רמז ע"א; ח"ב, לא ע"א, מח ע"ב, עט ע"א, רכ ע"ב; ח"ג, לא ע"א, לח ע"א, רחצ ע"א. זו"ח, מד ע"א. שערי זוהר, עמ' רנו. בעה"ט על ברא' יב ג. מהר"ל: גבורות ה', ה; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' כד. של"ה, ח"ג, כב ע"א, כה ע"ב, מו ע"א.

510. השווה נדר' לב ע"א; ברכ' ז ע"ב ומהרש"א על אתר. בר"ר סר ד. במדב"ר יר ז; יח יז. תנח': לך לך ג; ויגש יב; בהר א. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ג; אגרת תימן, עמ' קסב. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' כד.

511. בר"ר *סא א*; השווה שם, צה ב. תנח' ויגש יא. אדר"נ לג א. רמב"ן ואוה"ח על ברא' יב א. רמב"ם, הלכ' עבודת כוכבים, פ"א ה"ג. מהר"ל, גבורות ה', כט. של"ה, ח"ג, כג ע"ב. קדושת לוי, קמב ע"ב–קמג ע"א.

512. השווה משנה קיד' ד יד; בבלי יומא כח ע"ב. בר"ר מט ו; סר ד; צה ב. ויק"ר ב ט. שו"ט מא; קיב. תנח': לך לך יא; בהר א. זוהר ח"ג רעו ע"ב.

513. השווה יחזק' לג כד. ראה גם רד"ק, ברא' יב ז.

514. השווה בר"ר מ ח; סג ג; עו ו. במדב"ר יד כב. תנח', לך לך, ט, יט. זוהר ח"א פג ע"א. רש"י, ברא' יב ו־ז. רמב"ן, על ברא' יא כח; יב ו, י; על ויק' כד י. הרקאנטי, שלח, לז ע"ב. אברבנאל על ברא' טו (ח"א, עמ' ריד). מהר"ל, דרך חיים, עמ' קעב. של"ה, ח"א, קמב ע"ב; ח"ג, כד ע"ב–כה ע"א. רש"ר הירש, על ברא' טו ז; על תהל' קה (מהד' עברית, עמ' תיז). שפת אמת, ח"א, עמ' 52-54, 69. בן איש חי, עמ' יח. משך חכמה, עמ' י'.

515. השווה נדר' לב ע"ב. ראה תנח': לך לך, יא; קורח יב. השווה זוהר, ח"א, עח ע"א, צ ע"ב; ח"ג, קמח ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 54-55.

516. השווה שבת קמו ע"א, קנו ע"א. זוהר, ח"א, עח ע"א, צ ע"ב; ח"ג, קמח ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 54-55.

517. השווה בר"ר ב; לה ב; מב יג; מד כב. תרגום יונתן בן עוזיאל על במר' כג כא. רמב"ן על ברא' כב טז. מהר"ל, גבורות ה', כט. של"ה, ח"ג, כט ע"ב. מכתב מאליהו, ח"א, עמ' 158. ר' מ"מ כשר, התקופה הגדולה, עמ' תעח.

518. השווה ישע' סה יז: "כי הנני בורא שמים חדשים וארץ חדשה"; שם, סו כב: "כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עשה עֹמדים לפני ה' נאם ה', כן יעמד זרעכם ושמכם". ברא' ב ד: "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם". ברא' ה א: "זה ספר תולדות אדם".

519. השווה ישע' מא ח: "זרע אברהם אהבי".

520. השווה רמב"ם, פיהמ"ש, חול' ו ו.

521. השווה שבת קלו ע"ב; קיר' עב ע"ב; מנח' מג ע"ב. שמ"ר יט ו. זוהר, ח"ג, עג ע"ב; תקו"ז, תכ"ב (סה ע"ב). רמב"ם, הלכ' מילה, פ"ג ה"ג. טור, יו"ד, רס. ספר החינוך, מצוה ב. של"ה, ח"ג, כא ע"ב.

522. השווה ברא' יז ט־יג. משנה שבת יט ו; תוס', שבת, טז ח; שבת קח ע"א, קלו ע"א. ירוש' יבמ' פ"ח ה"א. בר"ר מו ד; מח ב. במרב"ר י ה. אס"ד, פתיח י (איוב יט כו; השווה ירמ' יא ה). פרר"א כט. תנח', לך לך, כ. זוהר, ח"א, צד ע"א, צה ע"א, ריר ע"ב; ח"ב, פו ע"א; ח"ג, כט ע"א. רמב"ם, הלכ' מילה, פ"ב ה"ד; פ"ג ה"א; מו"נ, ח"ג פמ"ט; ישע' מא ח (תהל' קה ו). רש"י, ברא' יז ג, יד; ויק' יט כג. (ראה גם רמב"ן, רב' יט ח; ל ו. השווה רב' י טז ופסיק"ז על אתר; ויק' כו ד; ירמ' ד ד; ט כה; יחוק' מד ז, ט.) השווה רד"ק על ברא' יז א־ב; ר' יצחק עראמה, עקירת יצחק, לך לך, יח; מלבי"ם על ברא' יז ב, ה. מהר"ל: תפארת ישראל, יט; דרשות, עמ' מ. של"ה, ח"א, ב ע"ב, קסר ע"ב, קפז ע"א–ע"ב; ח"ג, ט ע"א, קסט ע"ב. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, יט; ליקוטי הלכות, הלכ' מילה, ב. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קע; עולת ראיה, ח"א, עמ' שפז־שפח. שפת אמת, ח"א, עמ' 45, 51, 61. בית הלוי, ח"א, עמ' יח־כ.

523. השווה ברא' יז ח. תנח' בובר, בשלח יב. תדא"ז כה. פרר"א כט. רמב"ן, ברא' טו יח.

524. השווה ברא' יז א. רמב"ן על ברא' יז ד. אברבנאל, לך לך, יז ד־ט (ח"א, עמ' רכב־רכג). שפת אמת, ח"א, עמ' 46.

525. השווה ברא' יז ח־יא. בר"ר מו ז; זוהר, ח"א, צג ע"ב; ח"ב, כו ע"א. זו"ח, בראשית, לב. פרד"א כט. יהושע ה ב. ילק"ש, יהושע, טו. רמב"ן, ברא' טו יח. של"ה, ח"ג, כא ע"ב–כב ע"א.

526. השווה שם משמואל, הגדה, עמ' עו.

527. השווה ב"ב צא ע"א–ע"ב: "אוי לו לעולם שאבר מנהיגו ואוי לה לספינה שאבר קברניטא".

528. השווה שמ"ר לא א; ויק"ר ט ג; תנח', לך לך, יא. השווה במרב"ר י א.

529. *משנה נדר' ג יא*; השווה בבלי נדר' לא ע"ב (ירמ' לג כה).

530. *שבת קלז ע"ב*; השווה נדר' לב ע"א. זוהר, ח"א, לב ע"א, נו ע"א, נט ע"ב, סו ע"ב, פט ע"א, צא ע"ב, צג ע"ב. ראה רש"ר הירש על ברא' יז ב.

531. השווה ברא' יז א. נדר' לא ע"ב; תנח', תזריע, ה; ספר הזוהר, ח"ג, יד ע"א; תקו"ז, לז. מו"נ, ח"ג, פמ"ט. אברבנאל על ברא' יז א. מהר"ל: תפארת ישראל, ב; יט; דרשות, דרוש לשבת תשובה, עמ' כט. שפת אמת, ח"א, עמ' 44-45; ח"ג, עמ' 136. שם משמואל, הגדה, עמ' כו.

532. השווה שמ' יט ה; לר כז, רב' ד יג. שבת לג ע"א; ע"ז ג ע"א. ויק"ר כא ו. זוהר, ח"ג, יד ע"א, עג ע"ב, מהר"ל, גבורות ה', ח; מז.

533. השווה חול' קא ע"ב. זוהר, ח"א, כה ע"א, סג ע"ב; ח"ב, צד ע"א; ח"ג, קיז ע"א. שפת אמת, ח"ב, עמ' 52, 55, 85-86, 93; ח"ג, עמ' 190.

534. נדר' לב ע"א. השווה שבת פח ע"א; פסח' סח ע"ב; ע"ז ג ע"א. רב"ר ח ו. תנח' בראשית א. זוהר, ח"א עז ע"א, פט ע"א, קלר ע"ב, קפה ע"א; ח"ב, צר ע"א, ר ע"א; ח"ג, יא ע"ב, קצג עא. רש"י על ברא' א: לא. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, ג ע"א; דרשות, הספר, טו ע"א; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' כר־כה.

535. השווה ויק"ר לה ד. פסיק"ר כא (ויק' כו ג; ירמ' לג כה). זוהר, ח"ג, יא ע"ב, עג ע"ב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קסר־קסה. תניא, לו.

536. השווה שמ"ר יט ה; תנח': צַו יד; תזריע, ה. רמב"ם, הלכ' מילה פ"ג ה"ח. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רמו, שו. שם משמואל, ויקרא, עמ' שיט.– ברא' טו; יז. שמ' יט ה; כד ח. יחזק' טז ו. ויק"ר ו ה. במדב"ר ט. פדר"א כט. זוהר, ח"א, צג ע"א. ספר יצירה, א ג. מהר"ל, פירושים לאגדות הש"ס, ח"ב, עמ' קכד־קכה. שפת אמת, ח"ד, עמ' 170, 178, 180, 182; ח"ה, עמ' 95-96. ראי"ה קוק, אורות, עמ' לח. זוהר, ח"ג, עג ע"ב. מהר"ל: פירושים לאגדות הש"ס, ח"א, עמ' ו; דרשות, עמ' לט. שפת אמת, ח"א, עמ' 53. זוהר, ח"ב, צב ע"א. יסוד העבודה, עמ' 282; חסד אברהם, עמ' קיד; נאות הדשא, עמ' רח. אבני נזר, עמ' ח. בר"ר יט יח. זוהר, ח"ב, קסח ע"ב; שפת אמת, ח"ד, עמ' 178. השווה ספרי, לו (דב' ו ט). מנח' מג ע"ב. שו"ע יו"ד, רס. תוסיו"ט, נדר' ג יא; ירוש' נדר' פ"ג ה"ט; בבלי נדר' לב ע"א. זוהר ח"א, קצו ע"א; ח"ב, סא ע"א; ח"ג, יג ע"ב. תקו"ז, תמ"ז (פד ע"א).

537. השווה ספרי (דב' ו ט) לו. מנח' מג ע"ב. שו"ע, יו"ד, רס. תוסיו"ט, נדר' ג יא. ירוש' נדר' פ"ג ה"ט. בבלי נדר' לב ע"א: "גדולה מילה ששקולה כנגד כל המצוות שבתורה". זוהר ח"א, קצו ע"א: "כל מאן דנטר ברית קדישא כאילו קיים אורייתא קדישא כולה, *דהא ברית שקול ככל אורייתא*"; שם, ח"ב, סא ע"א; ח"ג, יג ע"ב. תקו"ז, תמ"ז (פח ע"א).

538. השווה משנה נדר' ג יא; נדר' לא ע"ב. רמב"ם, הלכ' מילה, פ"ג ה"ט. של"ה, ח"ג, כו ע"א. בן איש חי, עמ' קמב.

539. השווה זוהר, ח"א, כד ע"ב; ח"ג עג ע"ב. מהר"ל, פירושים לאגדות, ח"ב, עמ' ח־ט (ראה עיר' מ ע"ב). ברכ' מח ע"ב ותוספות על אתר. במדב"ר כג ז. זוהר, ח"ב, קסח ע"ב. רמב"ם, הלכ' ברכות, פ"ב ה"ג; טור ושו"ע, או"ח, קפז: ג. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, עמ' יח.

540. משנה פאה א א. השווה רמב"ם, הלכ' תלמוד תורה, פ"ג ה"ג־ה"ד. טור ושו"ע, יו"ד, רמו יח.

541. השווה משנה נדר' ג יא. בבלי נדר' לא ע"ב; שבת קלז ע"ב. ר"ה יט ע"א. בר"ר מו ז; שמ"ר לו ט. ילק"ש, תהלים, קמז תתפח. זוהר, ח"ב, פו ע"א; ח"ג, יג ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, ו; גבורות ה', כג. בני יששכר, הגדה, עמ' סג. עולת ראיה, ח"א, עמ' שצז־שצח. בית הלוי, ח"א, עמ' יט־כ.

542. השווה נדר' לב ע"א. ויק"ר לו. פדר"א כט. תנח', לך לך, כ. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רפה, רפט. בן איש חי, עמ' ז.

543. ספר יצירה (ירושלים תשמ"ט־תש"ן), כא ע"א; ס ע"א–ע"ב; ספר יצירה (וואַרשא תרמ"ד), ו ע"ב; כב.

544. השווה ישע' נא טז. זוהר, ח"ג, לה ע"א. אלשיך, לך לך, בראׁ' יב א. ראה גם נידה ל ע"ב.

545. השווה בר"ר א ה; ראה גם זוהר, ח"א, כד ע"א; ח"ב, קח ע"ב; ח"ג, רכט ע"ב.

546. השווה ספרי, לז (דב' יא י). ראה רש"י, בראׁ' א א.

547. השווה הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 9.

548. השווה שבת פח ע"ב; פסח' נד ע"א; זבח' קטז ע"א. בר"ר ח ב. שמ"ר ל ו. ויק"ר יט א, ג (מש' ח כב). שו"ט צ. תנח': וישב ד; יתרו יד. ספר הבהיר, נה. זוהר, ח"א, ה ע"א, כד ע"ב, מז ע"א, צ ע"א, קלד ע"ב; ח"ב, קסא ע"א, ר ע"א; ח"ג, לד ע"ב, לה ע"א, סט ע"ב. תקו"ז, ד ע"ב, יא ע"ב, תכ"ח (ע ע"א), תס"ט (צח ע"ב), ת"ע (קכ ע"א). זו"ח, בראשית, ה ע"א; שם, וישב, כט ע"ב; שם, אחרי, מט ע"א. שערי זוהר, עמ' פ. מהר"ל, נצח ישראל, ג.

549. השווה תענ' י ע"א; יומא נג ע"ב; שבת לב ע"א ורש"י על אתר. ויק"ר לו ד (ירמ' ב ג).

זוהר, ח"א, א ע"ב. ד' ישראל מקוונין, עבודת ישראל, עמ' ריא.

550. השווה בר"ר א ה; סג י. זוהר, ח"ג, לד ע"א.

551. השווה ישע' נא טז: "לנטֹע שמים וליסֹד ארץ ולֵאמר לציון עמי אתה". השווה פסח' פז ע"ב. אדרת אליהו, עמ' 13. כתבי מהר"ל מפראג, מהד' קריב, ח"א (ירושלים תש"ך), עמ' יז־יח, שעה. מהר"ל, גבורות ה', כט. שפת אמת, ח"א, עמ' 11, 15; ח"ה, עמ' 104, 110, 155.

552. השווה מהר"ל: גבורות ה', לח, נז; דרך חיים, עמ' ז; דרשות, דרשה לשבת הגדול, עמ' פח. ראה כוזרי ב כ. של"ה, ח"ג, עמ' קצט ע"א–ע"ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 140.

553. השווה שמ' כג יט; לד כו: "ראשית בִּכורי אדמתך"; במד' יח יב; דב' כו ב. בר"ר א ו: "אין ראשית אלא ביכורים. שנאמר 'ראשית ביכורי אדמתך'". זוהר, ח"ב, עט ע"ב, קכא ע"א–קכב ע"ב. ספר חסידים, קנה. שפת אמת, ח"א, עמ' 15.

554. *ויק' כה כג;* השווה ספרא (ד) על אתר. סנהד' לט ע"א. ויק' כה מב וספרא (ו) על אתר (בדא' טו יג; איכה ה ח). (ראה ברא' כג ד; כו ג; לז א; שמ' ו ד. תהל' לט יג; קיט יט. רהי"א כט טו.) רמב"ם: ספר המצוות, מצוות לא תעשה, מצווה רכז; הלכ' שמיטה ויובל, פי"א ה"א. ספר החינוך, מצווה שלט. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קמט־קנ. של"ה, ח"א, קא ע"א–ע"ב; ח"ג, כב ע"ב, כג ע"א. אוה"ח, ויק' כה ב. שפת אמת, ח"ה, עמ' 154. מי מרום, ח"ו, עמ' רפב־רפג.

555. *דהי"א כט יד.* אב' ג ח. שמ"ר, לא. ברכ' לה ע"א: "'קֹדש הִלולים להי' – אסור לאדם שיהנה מהעולם הזה בלא ברכה: 'להי' הארץ ומלואה'"; גיט' מז ע"א. מהר"ל, דרך חיים, עמ' צו־צז.

556. השווה מנח' סב ע"ב. בר"ר א ו; יב ח. שמ"ר מח ב. יחזק' מד ל. תהל' ח ד. מש' א ז. תנח' בובר, בראשית ג. פסיק"ז, ברא' א א. זוהר, ח"ב, עט ע"ב (דב' כו ג). שפת אמת, ח"א, עמ' 5.

557. השווה בר"ר א; ויק"ר לו ד; ילק"ש, ישעיה מג תנב; אורד"ע א. רש"י על ישע' מה יא. ד' יהודה החסיד, פירושי התורה, עמ' 2. של"ה, ח"ג, רא ע"ב. המגיד ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, סה.

558. השווה שמ"ר לח ה. מהר"ל, גבורות ה', נר. שפת אמת, ח"א, עמ' 15-16.

559. השווה שמ"ר ה ד; כא ו. ויק"ר לה ד. זוהר, ח"א, מז ע"א; ח"ב, מט ע"א, נו ע"א, קע ע"ב. רמב"ם, פיהמ"ש, אב' ה ה. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קעו־קעח.

560. השווה שבת פח ע"א; ע"ז ג ע"א (ירמ' לג כה). במרב"ד יט ג; שהש"ר ז; ח. פתיח' רו"ר א. תנח' בראשית א. זוהר, ח"א, קפה ע"א; ח"ב צר ע"א.

561. השווה ויק' כו ג; ראה גם רש"י על ע"ז ה ע"א. רב' יא יג; כח א (ראה גם רב' כח מז־מח). ישע' א יט־כ; ויק"ר יג ד; שבת פח ע"א; כתוב' קיא ע"א; קיד' סא ע"ב; ב"מ סו ע"ב. תנח' דברים ד. רמב"ם, הלכ' מכירה, פי"א ה"ח. שו"ע, חו"מ, רז יג.

562. השווה תנח' ראה ח (רב' יב כט). ראה גם ירוש' תענ' פ"א ה"א; שמ"ר לב ג; איכ"ר יב ח.

563. השווה משנה קיד' פ"ר ה"ג; בבלי קיד' סא ע"א; ב"ב צר ע"א; ב"ב קלו ע"ב.

564. השווה מכיל' ב (שמ' יח כז), א (שמ' יט ב). שבת פח ע"ב. משנה קיד' א ט. בבלי קיד' לז ע"ב, לח ע"א. ירוש' קיד' פ"א ה"ח. ויק"ר לה. שו"ט, קלב. ילק"ש: תהלים, קלב תתפא; מל"א, ב קע. רמב"ן, ברא' יב ב.

565. השווה שמ' יט ה. ויק' כו טו־טז. רב' כה ט. השווה ספרא על ויק' כ כו; כב לג; כה מב. ספרי, צו (רב' יד א), שמו (רב' לג ה). שבת פח ע"ב; כתוב' סו ע"ב; קיד' לו ע"א; סנהד'

צח ע"א. שמ"ר כה יג; לג ט. ויק"ר לה א־ב. במדב"ר יב ה; טו א, ג, ה. רב"ר ג ב; ד א, ר, ז, י; ח ו. תנח': קרושים ו; נשא כב; נצבים ג. פסיק"ר ה ז. זוהר, ח"ג, קיב ע"ב, קכה ע"א, רצח ע"ב: "כל מה דעבד קוב"ה על תנאי עבד". זו"ח, יתרו, לח ע"א. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה ב, מצווה ט. רש"י, ברא' כו מ; שמ' יג ה; ויק' ו ה; יא מה; יח ל; כ כד, כו; כב לג; במד' טו מא; דב' כד יח. רש"י, אבן עזרא ורמב"ן, על שמ' כט מו. רמב"ן, על שמ' ב כה; יב מב; כה א; כט מו; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעז (סנהר' צד ע"א). אברבנאל על דב' ז יב. מהר"ל, נצח ישראל, יא: גבורות ה', ח. מלבי"ם, על תהל' קלב יב. העמק דבר, על שמ' יט ה ועל דב' כו יח. צפנת פענח, דברים, ח"ב, עמ' ש. בית אברהם, עמ' קו.

566. השווה ויק' כו ג, ד. דב' יא יג־כא, כב. תהל' קה מד. מכיל' ה (שמ' טו כה), ב (שמ' יח כו). ספרי, לח (דב' יא יא), מ (רב' יא יב), מא (דב' יא יג). ראה קיד' סא ע"א; ב"ב כה ע"ב. השווה בר"ר יט יח מו ז; סז ו. שמ"ר טו יא, כג; לא ט. ויק"ר יג ד; כח ו. תדא"ר יא. תנח': מסעי ט; ראה ח. תנח' בובר, וישלח, י. ילק"ש: מל"א, א קע; תהלים, קלב תתפא. רש"י, ברא' כו מ; ויק' יח ל; כו ג־ד. במר' טו מא; מל"א ט ג (ורד"ק על אתר), ז. רד"ק, על תהל' קה מד־מה. אבן עזרא, על ויק' כה א. רמב"ן, ברא' א א; ויק' ב יד; רב' יט ח. רשב"ם, רב' ז ט; ב"ב קיז ע"א. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפט. אוה"ח, על שמ' ו ח; על ויק' כה א־ב. קדושת לוי, קיג ע"ב. מאור ושמש, רב' כו ח, עמ' 373. העמק רבר, על דב' ט ר. חירושי מר"ן רי"ו הלוי, עמ' ה.

567. השווה ספרי, שט (דב' לב ו), שי (דב' לב ז). מס' סופ' יג יא. שמ"ר טו יח, כג. דב"ר ג ג; אס"ר ז. רש"י, שמ' ו ו. מהר"ל, גבורות ה', ז. השווה דב' כח א־ב, ח־ט. השווה עולת ראי"ה, ח"א, עמ' רב־רג.

568. השווה ברכ' ז ע"א, לב ע"א; מגי' יא ע"א (ויק' כו מד). ראה גם ירוש' סנהד' פ"י ה"ב (דב' לא יח). השווה דב"ר ג ב; תנח' נצבים ג. רש"י, דב' כט יב. אבן עזרא, רמב"ן, אברבנאל, אלשיך ושד"ל על ברא' טו ו־ח. רמב"ן, רב' ז ז. רד"ק ורש"ר הירש על ברא' כב טז. מהר"ל, גבורות ה', ה. של"ה, ח"א, סט ע"א. עק"דת יצחק, שער צט.

569. השוה במדב"ר ד ו. זוהר, ח"ג, רפה ע"ב. רש"י, שמ' ו ו; במרב"ר טו מא; שבת קיט ע"ב. רמב"ן, דב' ז ט.

570. השווה ב"מ פה ע"א; סנהד' קא ע"א. פסיק"ז, עקב, דב' ח ה; תנח' כי תצא ב; שו"ט צד.

571. השווה רמב"ן, ברא' כו ג; דב' לב מ; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעז. מהרש"א על יומא לה ע"ב. הגר"א, סדור אשי ישראל (שיח יצחק), עמ' 48. סדור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תקכח. שפת אמת, ח"ה, עמ' 130.

572. השווה ספרי, שג (דב' כו טו). רמב"ן, דב' ט ד.

573. השווה ירמ' יח ד, ו. אוה"ח, שמ' ו ז: "ואמרו ז"ל: 'אין לכן אלא לשון *שבועה*' (שמ"ר ו ה)... *תנאי* הוא הרבר... וזולת זה אם תנאצו ה', אין כאן *הבטחה*". אבל ראה לעיל, הערה 20.

574. השווה שמ' יט ה: "והייתם לי סגֻלה מכל העמים". דב' ז ו; יד ב כו יח. תהל' קלה ד. ויק"ר ב א; ילק"ש, יתרו, י רעו.

575. השווה מכיל' ב (שמ' יט ה). ספרי, שט (דב' לב ו). חול' נו ע"ב. רש"י על ברא' יד יט ("אל עליון קונה שמים וארץ").

576. השווה מכיל' ט (שמ' טו טז). אב' ו ט. פסח' פו ע"ב ורש"י על אתר. מס' כל"ר, ה. תדא"ז,

ז; ט. תנח' האזינו ו. מהר"ל, דרך חיים, עמ' רמא־רמו. שפת אמת, ח"א, עמ' 57. מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות (ירושלים תשי"ט), עמ' 156.

577. השווה תהל' כד א: "לה' הארץ ומלואה תבל וישבי בה"; שם, קד כד: "מלאה הארץ קנינך".

578. השווה תהל' פד. השווה ספרי, רצח (דב' כו ב), שא (דב' כו ט). משנה כלים א ו. רמב"ם, פיהמ"ש, סוכה ג יב; שם, ר"ה ד א. ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג; מעשר שני פ"ג ה"ו. בבלי כתוב' ח ע"א; זבח' קיט ע"א (דב' יב ט). ראה גם ב"ק ק ע"ב; חול' קלג ע"ב, וכן רמב"ם, הלכ' נשיאת כפים, פי"ד הל"ט. בר"ר יג ב. שמ"ר טו ט; לב ב. שהש"ר ז י. איכ"ר, פתיח' ח. תדא"ז ב. זוהר, ח"ב, קנז ע"א; ח"ג, קיד ע"ב, קסא ע"ב. זו"ח, סט ע"א. תקו"ז, ת"ו (כג ע"א). רש"י על דב' יב ט; תענ' טז ע"א. תוספות, זבח' ס ע"ב. רמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רפג. הגר"א, חידושי וביאורי הגר"א, עמ' קלב. אדרת אליהו, עמ' 427; סדור אשי ישראל, עמ' 356-357; ראה גם ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' סט. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' רפח. ר' יעקב חרל"פ: מי מרום, ח"ה, עמ' רלה; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ריא. דעת תורה, עמ' קנט.

579. השווה ויק"ר ב ב. ראה מהר"ל, דרך חיים, אב' ו ט, עמ' רמה־רמו.

580. ישע' ס כא.

581. ראה ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, לך לך, יח; סידור הירש, עמ' 526-528.

582. השווה מכיל' ט (שמ' טו טז). השווה בר"ר יג ד־ה. שפת אמת, ח"א, עמ' 5.

583. השווה דב' יא יג־יד ואילך. אב' ה ט. ספרא, א (ויק' כו ד). ירוש' תענ' פ"ג ה"ה. בבלי תענ' ז ע"א; שבת לב ע"ב. אדר"נ לת א. פדר"א יז. בר"ר יג ה; במדב"ר ח ד; רו"ר ד ז. תנח': בראשית יב; בהר א; בחוקותי, א־ב. ילק"ש, עקב, יא תתנז. זוהר, ח"א, כז ע"ב. רש"י, ברא' כז כח; ויק' כה יח. במדב"ר ט.

584. השווה שמ"ר לג א: "מכרתי לכם תורתי, כביכול נמכרתי עמה"!

585. ראה מהר"ל, גבורות ה', כג.

586. השווה ספרי, שכג (דב' לב כט). ב"ק יז ע"א; פסח' פז ע"א; ביצה כה ע"ב; סוטה כא ע"א. תדא"ר ב יח. תדא"ז, א יג. זוהר, ח"א, קלב ע"א, ח"ב, קלד ע"ב; קסז ע"א. מהר"ל: גבורות ה', מז; דרשות, הספד, עמ' טו. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד לג.

587. *ע"ז ג ע"ב*; השווה ברכ' סא ע"ב; זוהר, ח"ג, רעח ע"ב; של"ה, ח"א, עמ' מג־מד. נפש החיים, ד כט.

588. השווה ירוש' נדר' ו ח. רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה קנג. הלכ' קידוש החודש, פ"ה הי"ג; ראה גם שם, פ"ה ה"ב, והלכ' סנהד', פ"ד. ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, אור שמח, על רמב"ם, הלכ' קידוש החודש, פ"ב ה"ח. ר' אברהם מסוכצ'וב, שו"ת אבני נזר, או"ח, עמ' שי־שיא. שפת אמת, ח"ה, עמ' 5.– ראה גם ויק' כו מד. שבת נה ע"א ותוספות על אתר. מגי' יא ע"א, יב ע"א. סוטה מא ע"ב. ב"ב קטו ע"ב. אך ראה גם תענ' ז ע"ב. ויק"ר לו. רמב"ן על שמ' ג טו; דב' כח מב. חידושי מר"ן רי"ז הלוי, עמ' כ.

589. השווה ברכ' נח ע"א; סנהד' קיא ע"א. זוהר, ח"א, ב ע"ב, כה ע"א.

590. *רמב"ם, הלכ' שגגות, פי"ג ה"ב*. השווה ירוש' הור' פ"א ה"ב. בבלי ברכ' נח ע"א; הור' ג ע"א; ערכ' לב ע"ב (ויק' כה י). ילק"ש, בהר (ויקרא) כה תרנט. דהי"א יז כא. רמב"ם, פיהמ"ש, הור' א א וברכ' ד ג; הלכ' ברכות, פ"י הי"א. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191, 198. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קסג, קסו: עולת ראיה, ח"א, עמ' שפו־שפה; חזון הגאולה, עמ' צח־צט. חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ'

שב, שי. צפנת פענח, בראשית, עמ' ס. ר' י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ב (ירושלים תשכ"ח), עמ' עט.

591. ראה שו"ת חת"ס, יו"ד, רלר, עמ' צז.

592. השווה רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קיז, קכז, קכח. ראה יומא סט ע"ב. השווה כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 193.

593. השווה פסח' פו ע"ב ורש"י על אתר; השוה גיט' פח ע"ב; סנהר' לח ע"א; ע"ז י ע"ב. בר"ר עו ג. תרא"ז י'. רמב"ן על בר' לב ט. של"ה, ח"ג, קע ע"א. חיד"א, נחל קדומים, רב' ר כו. בית הלוי, ח"ב, עמ' ו.

594. השווה ירמ' מו כח. השווה שמ"ר ב ט־י; טו כז (שמ' ג ב). שהש"ר ב ט.

595. שמ"ר לב ז: "'אני ה' לא שָׁניתי, ואַתם בני יעקב לא כִלִיתם' (מלא' ג ו). אמר הקב"ה ... כשם שאני חי וקיים, כך בַּנַי קיימין". השווה רב"ר ג ט. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קכט. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, רנא. שפת אמת, ח"ד, עמ' 52.

596. השווה ברא' כח יג; ישע' נט כא; תהל' פב ו; בר"ר מא יב. שמ"ר לב ז; מז ט. ויק"ר יח ג; קה"ו א ט. ראה גם עיר' נר ע"א. השווה זוהר, ח"א, קנב ע"ב; ח"ב, מה ע"ב, קיג ע"ב, קלר ע"ב, קפג ע"א; ח"ג, ו ע"ב, קעו. רס"ג, אמונות ורעות, ג ז. רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פכ"ט. מהר"ל: גבורות ה', מב; דרך חיים, עמ' רכ. אלשיך, כי תשא. השווה ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, עמ' רכב. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' רטו. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יז. ראה גם רש"י על רב' ו ה. תהל' כב כט. פסח' נ ע"א.

597. השווה מהר"ל, גבורות ה', מז. ראי"ה קוק, אורות, עמ' סר.

598. השווה מהר"ל, גבורות ה', כר. באר אברהם, עמ' ריר־רטו, שלד. שם משמואל: שמות, ח"א, עמ' רפז; דברים, עמ' ריר; מועדים, עמ' קל (סנהר' צב ע"א); הגדה, עמ' כח, מב.

599. השווה שהש"ר ו י (רב' ד ד).

600. השווה מגי' כט ע"א; מנח' נג ע"ב. בר"ר ו ה. זוהר, ח"א, קעז ע"ב. רבינו בחיי על שמ' יט ו. מהר"ל, נצח ישראל, י; דרשות, עמ' מא. ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, ליקוטים, עמ' רמג.

601. "כי כאשר השמים החדשים והארץ החדשה אשר אני עֹשה עֹמדים לפני, נאֻם ה', כן יעמד זרעכם ושְמכם" (ישע' סו כב). השווה זוהר, ח"א, ס ע"א; כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 193. ראה יומא לח ע"ב (מש' יז). ראה מו"נ, ח"ב, פכ"ט.

602. ראה זוהר, ח"ג, רחצ ע"ב. השווה מהר"ל: תפארת ישראל, יז; פירושים לאגרות, ח"א, עמ' קמו־קמז. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קנז. ראה ויק"ר יח ג. השווה רב' כח י'. במדב"ר ה ו (ישע' מח טז). מהר"ל, נצח ישראל, סב.

603. השווה ברכ' יב ע"א, לב ע"א. שמ"ר יז ה; מד ב. זוהר, ח"ב, לו ע"א, צו ע"א. רש"י על שמ' לב יג. רש"ר הירש על תהל' קלה יג (מהר' עברית, עמ' תקח).

604. השווה מל"ב יד כז; ישע' נר י; סו כב. השווה ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, ד מב; ירמ' לא להּ־לו; לג כ־כא. רב' יא כא. מכיל' ג (שמ' יד טו). שמ"ר לא ט. במדב"ר ב יב; אס"ר ז. ברכ' לב ע"א. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קכט, קל. רש"י, שמ' לב יג; רב' א י; ל ט; סנהר' מד ע"א. רמב"ן, רב' לב א. מהר"ל, גבורות ה', כר. חת"ס, הגרה, עמ' קכ. מלבי"ם, ישע' נא טז. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, עמ' צר. מי מרום, ח"ה, עמ' רמא; ח"ו, עמ' טז. רב"ז שפרן, רורש לציון, עמ' יז.

605. עם ישראל אינו *נכחד*: "*לא מאסתים ולא געלתים לכלתם*" (ויק' כו מר): "...ונשארתם..." (רב' כח סב). "אמרתי אַפאֵיהֶם" (רב' לב כו): "אשאיר איזו פאה מהם... כאמרו: 'כי בהר

ציון ובירושלם תהיה פליטה, כאשר אמר ה' ובשרידים אשר ה' קרא' (יואל ג ה)" (ספורנו). "הראהו הקב"ה [למשה] אש בוערת ואיננו אוכל. אמר לו: כשם שהסנה בוער באש ואיננו אוכל, כך המצריים *אינן* יכולין *לכלות* את ישראל" (שמ"ר ב י). "ירמוז הסנה לעם השפל אשר ברזל באה נפשו, והוא בוער תמיד באש הצרות, והצרות יקיפוהו מכל צדדיו, וראו *שיכלה* בצרותיו, והוא עומד ומתקיים בין האויבים בדרך המופת, ואיננו אוכל, וזהו 'חצי אכלה בם' (דב' לב כג): 'חצי כלין והם אינם כלים' (סוטה ט ע"א)" (רבינו בחיי, שמ' ג א, עמ' כב). השווה קה"ר א ט. בר"ר מא יב (ברא' יג טו); סח; ק . שמ"ר לב ז. ויק"ר כט ב. במדב"ר ב יב. תנח', ויצא, ב. פרד"א לה. שו"ט לו. אגרת תימן, עמ' קכח. רמב"ן, ברא' כח יב. ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' צז.

606. השווה שמ' א יב. דב' לב כג. ישע' ו יג; נד י; סה ח, יז; סו כב. ירמ' ל יא; לא לה-לו; מו כח. תהל' פג ה; צד יד; קכט א-ב. ספרי, מז (רב' יא כא). ברכ' לב ע"א; סוטה ט ע"א; מנח' נג ע"ב; כתוב' קיא ע"א. בר"ר מא א; שמ"ר לא ט. ויק"ר כט ב. במדב"ד ב יב; ה ו; י ה. דב"ר ג ב. אס"ר א. תנח' נצבים, א, ג. פסדר"כ, ח"ב, כג, עמ' 336. זוהר, ח"א, קמ ע"ב, קפ ע"ב, רה ע"א; ח"ב, כא ע"ב. כוזרי ב מד. רש"י, ברא' טו י; במד' כג ט; דב' כט יב; לב א. רמב"ם, הלכ' איסודי ביאה, פי"ד ה"ה; אגרת תימן, עמ' קיז, קכו-קכט. רמב"ן, ברא' כב טו; כח יב; במד' כג י; דב' לב ב, מג. רד"ק, ברא' טו יא. מהר"ל, גבורות ה', ח; פידושים לאגדות, ח"א, עמ' לב (סוטה ט ע"א). סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' כח. של"ה, ח"א, כא ע"א. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 45, 543. רש"ר הירש, על ברא' טו ח-ט. משך חכמה, עמ' קצב. מי מרום, ח"ו, עמ' קנב-קנג; ח"ח, עמ' סו. יסוד העבודה, עמ' 235; באר אברהם, עמ' ריד, שלה. שם משמואל, הגדה, עמ' מ. תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 247-248. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 201.

607. דב' ד ד; השווה זוהר, ח"א, דז ע"ב. במדב"ר יב כג; שהש"ר ו י. אדר"נ לד. תנח' נצבים א. מהר"ל, פידושים לאגדות הש"ס ח"א, עמ' לב; ח"ב, עמ' קכד-קכה. תניא, נ.

608. השווה ישע' נה ג: "ואכרתה לכם ברית עולם"; שם, סא ח: "וברית עולם אכרות להם". ירמ' לב מ: "וכרתי להם ברית עולם"; יחזק' טז ס; לז כו. תהל' קה י; ועוד. שבת נה ע"א ותוספות על אתר.

609. השווה ויק' ב יג; במד' יח יט. השווה ברכ' ה ע"א; ויק"ר כט ע"ב.

610. *במד' יח יט.* השווה ספרי, קיח (במד' יח יט). ראה בכור' ח ע"ב; רש"י, אבן עזרא ורש"ר הירש על ויק' ב יג. קרושת לוי, עמ' קיג.

611. השווה תנח' נצבים א (דב' כט ט): "יש לכם עמידה"; "ועמד זרעכם"; "והם במקומן עומדים". השווה ילק"ש, ראה, יג תתצ. ראה גם סוטה ט ע"א; קה"ר א ט: "ישראל עומד לעולם". השווה זוהר, ח"ב, רטז ע"ב. עקידת יצחק, נצבים.

612. *תהל' צד יד.*

613. השווה בר"ר מא יב; סט ג. במדב"ר ב יא-יב (ברא' יג ו). מהר"ל, נצח ישראל, יד.

614. *ישע' נד יז;* קה"ד א ט: "מלכות נכנסת ומלכות יוצאת *וישראל עומד לעולם*. הוי 'והארץ לעולם עומדת'".

615. השווה ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, עא. ראה אס"ר ז. ראה לעיל (הסעיף על עם ישראל כ"אדם" וא"י כ"ארץ"), עמ' 11.

616. השווה בר"ר סו ב; שמ"ר לז ד; במדב"ד א ג; דב"ר ח ו; שהש"ר ז א. שו"ט, כ, קט. זוהר, ח"ג, יא ע"א. ראה רמב"ן, דב' לב כו.

617. השווה סנהד' צו ע"א; ע"ז ט ע"א; תרא"ר ב.
618. ברא' *n* כא; השווה ברא' ט יא. ישע' נד ט. סוטה יא ע"א. זבח' קטז ע"א. תוס', תענ' א יא.
619. השווה שמ"ר מ א.
620. השווה שבת פח ע"א: "אם ישראל מקבלים התורה אתם מתקיימין ואם לאו אני מחזיר אתכם לתֹהו ובֹהו"; ע"ז ב ע"ב–ג ע"א. בר"ר א; ויק"ר לו. תנח' בראשית א; שמיני ט. שו"ט כ. ירוש' סנהד' י ב. אב' ג יד. זוהר, ח"ג, יא ע"ב, קכה ע"א. זו"ח, יתרו, לח ע"א. מהר"ל: נצח ישראל, יא; תפארת ישראל, לב; גור אריה, יתרו; דרשות, הספד, עמ' טו; פירושים לאגדות, ח"ב, עמ' עה, קכא. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א טז; רוח חיים, עמ' פט. אבני נזר, עמ' פ־פא.
621. השווה תענ' ג ע"ב; יבמ' סג ע"א. פסיק"ז, ויצא, ברא' כח יד. בר"ר סו ב; שמ"ר, לח. שו"ט ב. ברא' ט יב. ירמ' לג כה. זוהר, ח"א, כר ע"ב–כה ע"א, קכא ע"ב; ח"ב, ה ע"ב. זו"ח, ויצא, כח. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, א; דרך חיים, עמ' קסו. תניא, לז. נפש החיים, א ו, טז; ב ו; ד יא, כה. שפת אמת, ח"ב, עמ' 93. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קלט, קמב־קמג.
622. פסח' סח ע"ב; אס"ר ז יז; תנח' האזינו ג; תדא"ר, יד, יח. זוהר, ח"א, כד ע"ב.
623. השווה ע"ז ג ע"א; שמ"ר ז ה; לז ד. רב"ר ח ו. תנח' בראשית א. זוהר, ח"א, עז ע"א, פט ע"א, קלר ע"ב, קפה ע"א; ח"ב, צר ע"א, ר ע"א; ח"ג, יא ע"ב, קצג ע"א.
624. השווה סנהד' צז ע"א; ע"ז ט ע"א.
625. השווה ר' חיים ויטאל, עץ חיים, שער הכלים, א. ראה רמב"ן על דב' י יב. השווה ר' רב בער, המגיד ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קכה. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, נו ע"ב. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, סר. רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, י ע"ב. ר' ישראל, המגיד מקוזניץ, עבודת ישראל, עמ' א.
626. תהל' ח ד: "כי אראה שמיך מעשה אצבעותיך"; שם, קד לא: "ישמח ה' במעשיו".
627. *יחזק' יח* לב. השווה ברכ' יח ע"ב; יומא עא ע"א. בר"ר לט ז. תנח' יתרו א; וזאת הברכה ז. תקו"ז, סו ע"ב. יחזק' לג יא.
628. השווה סנהד' צט ע"ב. ראה תנח' בובר, בראשית, ג. פסיק"ז, בראשית, א א. השווה רמב"ן, רב' לב כו. מהר"ל: דרך חיים, עמ' רטו־רטז; דרשות, הספד, עמ' יד־טו. העמק רבר, על רב' כו יח.
629. השווה ישע' מג י: "אתם עֵדַי נאֻם ה'"; ויק"ר ו א. ראה ראי"ה קוק, אורות, עמ' קמג.
630. השווה ע"ז ד ע"ב; פסיק"ז, ואתחנן, דב' ה כו. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, ר. ראה גם מכיל' א (שמ' יב א); פדר"א י.
631. השווה שהש"ר ז ו. השווה ראי"ה קוק: אורות, עמ' כו, מב, קמא; אורות התשובה, עמ' לז, קכב; ראה גם שם, עמ' לג־לד.
632. השווה בר"ר א ה; ב ר־ה; ויק"ר לו ד. ראה פסח' נד ע"א; זוהר, ח"א, קיג ע"א. ראה גם שבת קיט ע"ב.
633. השווה ישע' נט ב. זוהר, ח"ב, רסב ע"ב; ח"ג, קכב ע"א. ראה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ז. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, עמ' 144: "התשובה היא לאדם, מצד כי האדם נברא בהתחלתו בלא חטא, וכאשר הוא שב אל הש"י אז האדם חוזר אל התחלתו". התשובה אינה דווקא במי שיש בידו עבירות, אלא בכל אדם. ועניינה הוא "להשיב נפשו, שירדה מטה מטה ונתלבשה בדברים גשמיים, אל מקורה ושרשה, לדבקה בו יתברך, לבטל

רצוננו מפני רצון עליון" (תורה אור, ויחי).

634. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 211; אורות התשובה, עמ' עב.

635. השווה ירוש' ר"ה, פ"ד ה"ת. ויק"ר ל ג. שו"ט, קב. ילק"ש, פנחס, כט תשפב (ישע' סו כב). רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ו. הגר"א, רברי אליהו, עמ' לט. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' שלח.

636. שבוע' לט ע"א; שבת קמו ע"א. שמ"ר כח ר. תקו"ז, פו ע"א. ראה זוהר, ח"א, צא ע"א; פרד"א מא.

637. יומא פו ע"ב: "גדולה תשובה, שבשביל יחיד שעשה תשובה מוחלין לכל העולם כולו". השווה ברכ' לד ע"ב; סנהד' צט ע"א; ועור. השווה זו"ח, נוח, כג. השווה ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' צא. ראה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, עמ' 145. ספר חרדים, סו ע"א.

638. השווה אורות הקורש, ח"ג, עמ' קעה־קעח. רעת חכמה ומוסר, עמ' קה־קו, קיג.

639. השווה ישע' כז יג: "והיה ביום ההוא יתקע בשופר גרול", ועור. השווה ויק"ר כז ר.

640. השווה שמ"ר כג יא; ילק"ש, יונה, תקנ; ראה גם תנח' שמיני ט; האזינו ר. זוהר, ח"ג, קכב ע"ב. מהר"ל: נצח ישראל, יר; גבורות ה', מר; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, ר. תניא, יט. בני יששכר, ח"ב, עמ' כר. ר' נחמן מברסלב, הגרה, עמ' פר. ראי"ה קוק: אורות, עמ' צו; אורות התשובה, עמ' לו, קכב; עולת ראיה, ח"ב, עמ' ב. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום: ח"ז, עמ' רנג ואילך; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קצט. חירושי מר"ן ריי"ז הלוי, עמ' מג. המוסר והרעת, ח"ב, עמ' רפ. בן איש חי, עמ' קלב. שם משמואל, בראשית, ה"ב, עמ' רמר.

641. השווה פסח' נר ע"א. זוהר, ח"א, צ ע"א, קלר ע"ב; ח"ג, סט ע"ב. זו"ח, רות, פה ע"א. השווה בר"ר א ה. אורות הקורש, ח"ג, עמ' פא. שם משמואל, רברים, עמ' רכא.

642. השווה רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה עג; הלכ' תשובה, פ"א ה"א: "מצות עשה...: שישוב החוטא מחטאו לפני ה' ויתורה... כשיעשה תשובה וישוב מחטאו, חיב להתורות". אמנם, הרמב"ם לא מנה את מצוות התשובה לכשעצמה בתרי"ג המצוות, אלא רק את הוירוי, שהוא חלק יסורי של התשובה, וזאת בהתאם ל"כלל הרביעי" בספר המצוות שלו, "שאין למנות צוויים הנוגעים לכל מצות [התורה כלה]". והלא מצוות התשובה (וכמוה מצוות כיבוש ארץ ישראל, שאף אותה לא מנה הרמב"ם בתרי"ג המצוות) קשורה לכל מצוות התורה. השווה ספר החינוך, מצוה שסב. ראה רמב"ן, רב' ל יא.

643. *רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ה*. ירוש' תענ' פ"א ה"א: "ר' ליעור אומר: אם אין ישראל עושין תשובה, אין נגאלין לעולם. אמר לו ר' יהושע: וכי אם יעמרו ישראל ולא יעשו תשובה אינן נגאלין לעולם? אמר לו ר"א: הקב"ה מעמיר עליהן מלך קשה כהמן ומיר הן עושין תשובה והן נגאלין". השווה בבלי, סהנר' צז ע"ב–צח ע"ב; יומא פו ע"ב (ישע' נו א). במרב"ר ז י; שהש"ר ה ג. תנח' בחוקותי ג. זוהר, ח"ב, קפח ע"ב; ח"ג, קכב ע"א, ער ע"א, רעח ע"א. זו"ח, בראשית, ח ע"א, כג ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כב ע"ב). רש"י ומהרש"א, על סנהר' צז ע"ב. רש"י, ישע' מ ט; רמב"ן, ויק' כו טז; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רסז, רעז. רבינו בחיי, כר הקמח, גאולה, א; מהרש"א על מגי' לא ע"ב. סירור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רל. מהר"ל, נתיב התשובה, ב; אבל ראה גם מהר"ל, נצח ישראל, לא; גבורות ה', כר. אוה"ח על ויק' כה כח: "'והיה ממכרו... ער שנת היובל', שהוא זמן המוגבל לגאולה 'בעתה', ואז 'ויצא ביובל' 'ושב לאחוזתו', כי קץ הגלות ישנו אפילו יהיו ישראל

דשעים גמורים ח"ו". ראה רבינו בחיי, ויק' כה מז, עמ' תקסט: "הגאולה תלויה בתשובה, ואף אם לא יעשו תשובה, אי אפשר להתאחר מזמן הקץ הקצוב. ובהגיע תור הקץ הקצוב, לא ישאר לישראל שום עבדות בלתי עבודת ה' יתברך".

644. השווה זו"ח, נט ע"ב. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ה (דב' ל א-ג); הלכ' מלכים, פי"א ה"א. רמב"ן, על שמ' ב כה; יב מב; על דב' ל ו, יא; לב מ. מהר"ל, נצח ישראל, לא. אוה"ח, דב' ד כט. באר מים חיים, על דב' ל ג-ד. ראי"ה קוק, אורות התשובה, עמ' קכג. ראה גם יחזק' לו. שמ"ר טו ה. מהר"ל, נצח ישראל, יג, סב. מלבי"ם, ישע' יב ב. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 50. בית אברהם, עמ' צג.

645. השווה ברא' כב טז; יחזק' לו. ישע' מח יא. תהל' קו ח. דנ' יב ז. שמ"ר א מא-מב; ג ג. שהש"ר ב ו; בסדרא תנינא, יט; ח טז. שו"ט, צד. תנח', שמות, יב. פסיק"ז, תצוה, כז כ. ילק"ש, מלאכי, ג תקצה. ראה גם ירוש' סנהד' פ"י ה"א; בבלי בדכ' לב ע"א; שבת נה ע"א. ויק"ר לו ה. השווה זוהר, ח"א, קיז ע"ב, קיט ע"א; ח"ב, ו ע"א, י ע"א; ח"ג, סו ע"ב. תקו"ז, תכ"א (נה ע"א); תקוו"ח, ח ע"ב. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ה. רמב"ן, ויק' כו מה; דב' ט ד; לב כו, מ, מג. ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעז, רפו, רצ. מהר"ל, גבורות ה', כא, כר. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רכט. של"ה, ח"ג, כד ע"ב, קסה ע"ב. אוה"ח, ויק' כה כז; במד' כר יז. ראי"ה קוק: אורות התשובה, עמ' לג-לד; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפו-קפז. מי מדום: ח"ו, עמ' טז; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קצב. ד' מ"מ כשר, התקופה הגדולה, עמ' תעא, תעה; מלחמת יום הכיפורים (ירושלים תשל"ז), עמ' 12-14, 32-33, 41, 62, 74. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' ה, יג.

646. השווה מהר"ל, נצח ישראל, סב. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קלו-קלז.

647. השווה סוטה ד ע"ב; ברא' יד כב. אב' ו י'. בבלי פסח' פז ע"ב. ברי"ר יג ה; ל ח; מג ח. במדב"ר יב יג; שהש"ר ב ב. תנח' בהר א. רש"י, סנהד' פא ע"ב. עקירת יצחק, לך לך, יח. פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, ח"א, עמ' כד. ראי"ה קוק: אורות הקורש, ח"ב, עמ' תקעב-תקעה; אודות, עמ' כב. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 343; מהד' אנגלית, עמ' 276; מהד' עבדית, חלק ב, סוף פרק ב.

648. השווה פסיק"ר, כח. ספר יראים השלם, תיג. של"ה, ח"א, תולדות אדם. מגיד דבריו ליעקב, סו, קכו. באר מים חיים, על ברא' א א, ו. שפת אמת, ח"א, עמ' 16. ח"ג, עמ' 189, 191, 195, 197, 200. ראי"ה קוק, אורות הקורש, ח"א, עמ' קנא.

649. השווה סנהד' לח ע"ב. זוהר, ח"א, כג ע"ב, כד ע"ב, לד ע"ב, קל ע"ב, רה ע"ב; ח"ב, כג ע"ב; ח"ג, פג ע"א. רש"י, ברא' ב ז.

650. השווה ברא' כח יז. פדר"א לה. שו"ט צא. זוהר, ח"א, קמז ע"ב; ח"ב, קצ ע"ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197-198. שם משמואל, במדבר, עמ' שמז-שמח.

651. רמב"ן, תורת האדם (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' רצו. ראה בר"ר יט יח.

652. השווה בר"ר יר ט. תרגום יונתן על הושע ו ז. זוהר, ח"א, פ ע"א, קמז ע"ב; ח"ב, רסב ע"ב. של"ה, ח"א, ע ע"א.

653. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' רי-ריא, רכ. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"א, עמ' קנא.

654. השווה בר"ר יג ה. של"ה, ח"א, כד ע"ב, כו ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 5, 16; ח"ב, עמ' 49; ח"ג, עמ' 190, 196-197, 200; ח"ה, עמ' 164. ראי"ה קוק: אורות הקורש, ח"ב, עמ' תקעג; אורות התשובה, עמ' ל.

655. השווה בר"ר מג. מהר"ל, דרך חיים, עמ' רמה. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197. אבני נזר, עמ'

א־ב. ראה ר"ה לא ע"א; רמב"ן, ברא' יר יח־יט.

656. השווה של"ה, סידור שער השמים, עמ' 576. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 395. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191. מי מרום, ח"ו, עמ' שיא; ח"ח, עמ' סר.

657. השווה פסח' קיח ע"ב; ע"ז כד ע"א. סנהד' צב ע"ב; שבוע' לט ע"א. בר"ר ו; ח; נד. שמ"ר, כט. תנח' אחרי, ט. שפת אמת, ח"ב, עמ' 65, 68; ח"ג, עמ' 189, 190, 198-200. מי מרום, ח"ו, עמ' רנז.

658. השווה ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קמג.

659. השווה מהר"ל, גבורות ה', נז; השווה גם עיר' מא ע"א.

660. השווה פדר"א ח; ילק"ש, פנחס, כט תשפב. זוהר, ח"ג, ק ע"ב; זו"ח, בראשית, יד. של"ה, ח"א, יא ע"א.

661. קרושת לוי, קכט ע"ב: "בר"ה נתגלו ההארות [ב]בריאת העולם, כמבואר בכתבי האר"י ז"ל". השווה תניא, אגרת הקודש, יד: "בכל שנה ושנה יורד ומאיר מחכמה עילאה אור חדש ומחודש... כי האור שנתחדש והאיר בר"ה זה הוא מסתלק בער"ה הבאה לשרשו...". שפת אמת, ח"א, עמ' 56, ועוד; ח"ג, עמ' 196; ח"ה, עמ' 144, 152, עט. שם משמואל: בראשית, ח"ב, עמ' קפו; נצבים, עמ' רי, רכט. באר אברהם, עמ' קכג.

662. השווה שפת אמת, ח"ה, עמ' 78, 154-156.

663. השווה ויק' טו ל. ר"ה יח ע"א. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ב ה"ו־ה"ו. של"ה, ח"א, יא ע"א, כו ע"א. ראי"ה קוק: עולת ראיה, ח"ב, עמ' שמב; אורות התשובה, עמ' נז.

664. השווה ר"ה טו ע"א, לר ע"ב. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רי־ריר.

665. השווה ישע' מד ו: "כה אמר ה' מלך ישראל וגאלו", ועוד מקומות.

666. *תהל' קג יט*. ראה של"ה, סידור שער השמים, עמ' 576.

667. "מלך" מרצון; "מושל" בכוח. אבן עזרא והעמק רבד (קלו ע"ב) על ברא' לו ה. השווה הגר"א: ביאור הגר"א, מש' כז כז, פא ע"א־ע"ב; אדרת אליהו, עמ' 10. סידור אשי ישראל, עמ' 69 (אבל ראה יחוק' כ לג). ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יז. ראה גם רש"י על דב' יר. תהל' כב כט. פסח' נ ע"א.

668. *זכ' יד ט*; השווה גם תהל' מז ח.

669. *תפילות לראש השנה ויום כיפור*. השווה מהר"ל, גבורות ה', כד.

670. השווה תהל' קמה יז. במרב"ר יא א; שהש"ר ה ב. זוהר, ח"א, צג ע"א (מש' ג לג; ישע' ס כא); רטז ע"א (ישע' כו ב); ח"ב, כג ע"א; ח"ג, סא ע"א; קכה ע"א; רסו ע"ב. ראה גם רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ג ה"ו. השווה רש"י, תהל' עב ז; רבינו בחיי על שמ' יט ו; מהר"ל, דרשות, הספד, עמ' י־יא; מגיד דבריו ליעקב, קצא; נפש החיים, קטז.

671. מש' י כה: "וצדיק יסוד עולם". השווה חגי' יב ע"ב. זוהר, ח"א, לא ע"א, מה ע"ב, נט ע"ב, קה ע"ב, קצה ע"א, רח ע"א; ח"ב, קטז ע"א. תקו"ז, א ע"א, ב ע"ב; תכ"א (נ ע"ב). זו"ח, בראשית, ז. ראה סנהד' צז ע"ב, קג ע"ב, יומא לח ע"ב. בר"ר לה ע"ב. תנח' נצבים ב. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' קנו־קנז.

672. השווה ברכ' טז ע"ב.

673. השווה סנהד' כז ע"ב; שבוע' לט ע"ב. ויק"ר ל. רש"י על ר"ה כט ע"א. רמב"ם, פיהמ"ש, מכ' ג טז. ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, כט. אריה"ק וד' חיים ויטאל, ליקוטי תורה וטעמי המצוות, קרושים, עמ' עז. ר' משה קורדובירו, תומר דבורה, א. של"ה, ח"ג, ב ע"א. ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, הקד' ב, בראשית, לך לך. ר' אלימלך מליז'נסק,

נועם אלימלך, דברים. רש"ז מלאדי, תניא, מא. אוה"ח, שמ' לט לב.

674. השווה כוזרי ב כד. שפת אמת, ח"ג, עמ' 195-197, 189, 200. אורות הקודש, ח"א, עמ' קלד; חזון הגאולה, עמ' צח-צט, קיח; אורות, עמ' יב, קסו. מ' מדום, ח"ו, עמ' רמד, דפב-רפג.

675. השווה ירוש' שקל' פ"ג ה"ג. בבלי ר"ה ט ע"ב; מו"ק ב ע"ב; גיט' לו-לז; קיד' לו ע"ב-לז ע"א, לח ע"ב; ערכ' לב ע"ב. ויק"ר לד ו; במדב"ר יז ז. רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פ"י ה"ח. רמב"ן, דב' יא יח. מהר"ל, נצח ישראל, ה. חת"ס, יו"ר, רלד; חידושים, סוכה לו ע"א: "העבודה בקרקע גופה מצוה"; ראה ג"כ חת"ס, יו"ד, קלח; חת"ס על התורה, תורת משה, שופטים. עולת ראיה, ח"א, עמ' שפז-שפח; אורות, עמ' יג; אורות התורה, עמ' סח, עח; חבש פאר, עמ' כר. דברי יואל, ח"ד, עמ' רמא: "בגלית אי אפשר לקיים רוב המצוות בפועל. מספר מצוות כמנין "הגשם" חסרים מאתנו בגלות. סימן: 'הגשם חלף הלך לו' (שה"ש ב יא). ורק בשמיעה, שהוא לימוד התורה, אפשר לקיים מצוות אלו".

676. השווה ברכ' יו ע"א; שבת יד ע"ב; פסח לד ע"ב; יומא נו ע"א; מגי' יב ע"ב, יד ע"א. כתוב' קי ע"ב; נדר' כב ע"א (רב' כח סה); סנהד' כד ע"א; ע"ז ה ע"א; זבח' ס ע"ב; מנח' נב ע"א, קי ע"א. השווה מאירי על כתוב' קיא ע"א. ילק"ש, בשלח, יד רלד; משלי, יז תתקנו. זוהר, ח"א, כח ע"א, קמא ע"ב; ח"ב, מ ע"א; ח"ג, פב ע"ב, רלה ע"ב. תקו"ז, תס"ט (צו ע"ב). רמב"ם, הלכ' שופר, פ"ג ה"ב; מו"נ, ח"ב, פל"ו. רמב"ן, ויק' יח כה. אלשיך: לך לך, ברא' יב א; כי תבוא, דב' כו ו. שה"ש ה ב. מהר"ל: גבורות ה', ח; דרשות, דרוש לשבת תשובה, עמ' לב-לג. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 521. הגר"א: חידושי וביאורי הגר"א, עמ' נח; ספר האמונה וההשגחה, ח"א, עמ' א. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יט; ח"ב, יז. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198. חת"ס, הגדה, עמ' כז. דאי"ה קוק: אורות, עמ' י, מב, עז-עח, פו, צ, צד, קמב, קנח; אורות הקודש, ח"א, עמ' קלד; ח"ג, עמ' קטז, רפח; חזון הגאולה, עמ' פט, קג, קיד; אורות התורה, עמ' ט; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קי. ד' יעקב חרל"פ, מי מרום: ח"ה, עמ' רמג-רמר; ח"ו, עמ' כו, סג-סד, פה, רמד, רנו, שט; ח"ח, עמ' נג, סז, סט; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ר. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 192. פחד יצחק, ירח האיתנים, עמ' מה-מו. בן איש חי, עמ' קד. תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 88. שם משמואל, הגדה, עמ' מו.

677. השווה ספרי, לו (רב' יא י). סנהד' כר ע"א; ברכ' ו ע"ב. בר"ר טז ו; ע ח. ויק"ר יג ד. אדר"נ כח; לד. שו"ט קמז. זוהר ח"ג קיח ע"א. הרקאנטי, יתרו, ח ע"ב. של"ה, ח"א, קסט ע"ב. אוה"ח, דב' כו א. קדושת לוי, כה ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 216; ח"ה, עמ' 5. ראי"ה קוק: אורות התורה, עמ' פ; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קכג ואילך; שבת הארץ, עמ' יב; אורות, עמ' יב, עז-עח; מוסר אביך, עמ' פה; אורות הקודש, ח"ג, עמ' קלח, רפח. חרל"פ, מי מרום, ח"ב, עמ' עט; ח"ו, עמ' רנג, רנח, רסה, שי; ח"ח, עמ' כ, סט, קו. העמק דבר, ברא' טז ז. באר אברהם, עמ' קמה; דעת תורה, עמ' קס.

678. השווה דב' כו יג; השווה גם ויק' כו מב; רב' כה יט. השווה זוהר, ח"א, קע ע"ב. רבינו יונה גירונדי, פירושים, אב' ג א, עמ' לט. רמב"ן, דב' ח יא. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קסא. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 98. תולדות יעקב יוסף, מקץ; מגיד דבריו ליעקב, קי; קדושת לוי, עמ' קמב ואילך. מוהר"ן, ספר המדות, עמ' רכט-רל; כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 193. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' קפז. הרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' סו, רנד. אבני נזר, עמ' כט; נאות הדשא, עמ' קח-קט. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' רנד,

שכב; הגדה, עמ' כב. ויואל משה, עמ' קסב־קסג. ראה גם דב' ח יד; לב טו. הושע יג ו. העמק דבר, דב' ח יא־יב. סוכה כ ע"א. תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 244.

679. השווה מהרש"א על מגי' יג ע"ב.

680. השווה ספרי, צב (במד' יא טז). ויק"ר ב ב. תנח' תרומה ג. רש"י, ויק' כו יב. מהר"ל, דרשות, עמ' מא. קדושת לוי, פז ע"ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 149.

681. השווה רב' יב ט; תהל' צה יא; קלב יד. זבח' קיט ע"א; הור' י ע"ב. שהש"ר א סו. זוהר, ח"ב, רכא ע"ב, רמ ע"א. מהר"ל, דרך חיים, עמ' ז, קפח. קדושת לוי, נט ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עא. ראי"ה קוק, מוסר אביך, עמ' פ. מי מרום, ח"ו, עמ' רעח, רפא־רפב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 189, 198. נאות הדשא, עמ' קכג. ראה אב' ד טו; רש"י על ברא' לז א. ראה גם זוהר, ח"ב, קעד ע"א; ירמ' מו כו.

682. השוה מד' הגדול וישב, ברא' לז א. ילק"ש, בחוקותי, כו תרעב. ויק' כו ה וספרא על אתר. דב' ח יב; יב ט. ירוש' מו"ק, פ"ג ה"א. תוספות, ע"ז כא ע"א. ראה מנח' מד ע"א; רמב"ם, הלכ' תפילין, פ"ה ה"י; טור ושו"ע, יו"ד, רפו כב. בית יוסף, או"ח, רכח. דב' ח: יב. ראה ירוש' סוטה פ"ח ה"ד. ראה גם בר"ר לט י; עד א.

683. השווה ברא' יג ז. תהל' פד ח. ברכ' ד ע"א; זוהר, ח"א, קנא ע"א; ח"ב, קמג ע"א; ח"ג, סא ע"א, ריח ע"ב. ברכ' סד ע"א ומהרש"א על אתר. ראה גם ברכ' יז ע"א; אדר"נ, א ה. שו"ט מח. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ח ה"ב. ראה גם ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, עמ' כ. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, ט: דרך חיים, עמ' קפח. השווה בר"ר לז ב; פד א. שמ"ר לא ד. פסיק"ז, וישב, ברא' לז א. תנח' בחוקותי ב. ויק' כו ג. עמוס ט טו. ילק"ש, תהלים, פד תתלג. ראה גם ישע' נז כ; אב' ד טו. ראה גם מו"נ, ח"ג, פכ"ד. השווה של"ה, ח"א, כה ע"א–ע"ב; ח"ב, כג ע"א. מהרש"א, מכ' כד ע"ב. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 235. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, עמ' צב. קדושת לוי, נט ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 42, 211. עולת ראיה, ח"ב, עמ' קפא; אורות, עמ' פד. מי מרום, ח"ו, עמ' רמז, רפב. דעת תורה, עמ' קמד, רכב.

684. השווה משנה ברכ' א ה. בבלי ברכ' יב ע"ב; ע"ז ג ע"ב; זבח' קיח ע"ב. בר"ר צא יג; זוהר, ח"א, רכו ע"א. במדב"ר כא כ; ישע' ס א. ראה גם שבת סג ע"א; זוהר, ח"א, פח ע"א.

685. השווה מש' ג ו. דב' לב מג וספרי (שלג) על אתר. ירוש' ברכ' פ"ט ה"ה; שקל' פ"ג ה"ג; שבת פ"א ה"ג. בבלי ברכ' סג ע"א; פסח' קיג ע"א; כתוב' קיא ע"א; ב"ב קנח ע"א. פסיק"ז, ויצא, ברא' כח כג. בר"ר כו יא. שו"ט, נו, פד. ילק"ש, ישעיה, א שצ; שם, משלי, יז תתקנו. זוהר, ח"א, קעז ע"ב; ח"ג, ע ע"ב. של"ה, ח"א, תולדות אדם, א, קסט ע"ב. תניא, לז. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 354. שפת אמת, ח"ג, עמ' 189, 195, 200. אורות, עמ' כב, כח־כט, קעא. בית אברהם, עמ' קנג.

686. השווה רב' ח יא־יד: "פן תאכל ושבעת... ורם לבבך... ושכחת את ה' אלהיך". ספרי, מג (דב' יא טז); שם, שיט (דב' לב טו: "וַיִּשמן יְשֻׁרון ויבעט שמנתָ עבית כשיתָ"): "לפי שבעז מורדין... וכן אתה מוצא באנשי דור המבול שלא מרדו לפני המקום אלא מתוך מאכל ומשתה ומתוך שלוה... באנשי המגדל שלא מרדו בהקב"ה אלא מתוך שביעה... באנשי דור המדבר שלא מררו לפני הקב"ה אלא מתוך מאכל ומשתה... כשישראל נכנסין לארץ עתידין למרוד מתוך אכילה ושתיה ומתוך שלוה...". ברכ' לב ע"א: "שבעו וירם לבם על כן שכחוני... ורם לבבך ושכחת את ה'. וישמן ישורון ויבעט. אכל ושבע ודשן ופנה...". רש"י על סוטה ה ע"א: "אלמא מגובה לב בא לידי שכחה ששוכח את בוראו...".

687. השווה ויק' כה יח־יט, כו ה וספרא על אתר.

688. השווה קיר' פא ע"ב (ויק' ה יז). ראה שם משמואל, הגרה, עמ' כב. אורות הקודש, ח"א, כרך ב, עמ' שפה.

689. השווה שפת אמת, ח"ג, עמ' 198.

690. השווה תהל' מח ג; ראה גם ישע', כר. השווה שהש"ר ז י. זוהר, ח"ג, קיח ע"א. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 83-84.

691. השוה תהל' ב יא. רב' כו ג־ה.

692. השווה ברכ' ט ע"ב, שבת סז ע"א, קכח ע"א. ב"מ קיג ע"ב; הוד' יג ע"א. זוהר, ח"ב, כו ע"ב; ח"ג, רנה ע"א, רעו ע"א. תקו"ז, א ע"ב; תכ"א (ס ע"א). זו"ח, יתרו, לג.

693. השווה רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כה.

694. השווה ספרי, קפח (רב' יט יד). ירוש' ברכ' פ"ח ה"ה. בבלי סנהר' צט ע"ב. רש"י, חול' צב ע"א. רמב"ן, בר' יט ה; דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רמט־רנא. אלשיך, רב' יא יב. חפץ חיים, פירוש סדר התפילה, עמ' קסט־קע. דורש לציון, עמ' יב.

695. השווה עיר' יט ע"א. ארד"נ, לר. שו"ט, נו. זוהר, ח"ב, קפר ע"ב; ח"ג, פר ע"א. של"ה, ח"א, קסח ע"א; ח"ג, כב ע"א, קסט ע"ב–קע ע"א. מי מרום, ח"ו, עמ' רלג־רלד; ח"ח, עמ' כ־כא.

696. בר' ב טז. ויק"ר כה ג (ויק' יט כג): "ויטע ה' אלהים גן בעדן'. אף אתם כשנכנסין לארץ לא תתעסקו אלא במטע תחילה"; בר"ר סר ג. השווה זוהר, ח"א, כז ע"א. ספרי, מא (רב' יא יג). פרר"א יב. של"ה, ח"ג, קסט ע"ב–קע ע"א.

697. השווה בר"ר יט יח. תרא"ר יד. רמב"ן, דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א) עמ' ד־רא, רנא. אריה"ק, ליקוטי תורה, לך לך, עמ' מח.

698. השווה ברכ' סג ע"ב; שבת קלח ע"ב. ראה זוהר, ח"א, פג ע"ב; ח"ג, נח ע"א.

699. השווה תהל' קלו ה־ו: "אם אשכחך ירושלים...". השווה ויק' כו מב: "וזכרתי את־בריתי יעקוב ואף את־בריתי יצחק ואף את־בריתי אברהם אזכר והארץ אזכר". ירוש' ברכ' פ"ה ה"ג. תרא"ר, ל. תנח': נוח יא; ויקרא ב. ילק"ש, תהלים, קלו תתפה. טור, או"ח, קכו. תוספות על ע"ז ג ע"ב. השווה זוהר, ח"א, קיד ע"א; ח"ג, ריג ע"ב, רכא ע"א, רחצ ע"א–ע"ב.

700. השווה בית הלוי, ח"א, עמ' כא.

701. השווה רב' ד לט. ירמ' ב ג; ג יב; לא ב, ח. הושע ז א; יר ב, ה. שהש"ר ד ג; ו ז. ברכ' יז ע"א, נו ע"א. עיר' יט ע"א, כא ע"ב. ראה גם ר"ה יז ע"א; תגי' כז ע"א; יבמ' ז ע"ב; קיר' נג ע"א; ב"ב מז ע"ב; סנהר' לז ע"א, מר ע"א ורש"י על אתר, קב ע"ב; בכור' ל ע"ב; כרית' ו ע"א. בר"ר לב טז; מא א, סה. שמ"ר כר ג; מב ט. ויק"ר לא יא. במרב"ד ג א; ז י, יג; דב"ר ב. שהש"ר ד ה, ז; ה ז, יז. תדא"ר יח. פדד"א מג. ילק"ש, שה"ש, ד תתקפח. זוהר, ח"ב, ק ע"א, קיט ע"ב, קכא ע"א; ח"ג, כה ע"א–ע"ב, כז ע"א, קיב ע"א. תקו"ז, ת"ו (מר ע"א); תכ"ב (סח ע"ב). זו"ח, מד ע"ב, קכ ע"ב–קכא ע"א. זו"ח, רות, פג. רמב"ם: פיהמ"ש, סנהר' י יב; הלכ' גירושין, פ"ב ה"כ; הלכ' אישות, פ"ד הט"ו; הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה; פ"ז ה"ה; אגרת תימן. טור, או"ח, קיט. שו"ע, אבן העזר, קנז ה; חו"מ, רנג. רש"י, שבת קה ע"ב; קיר' ע ע"ב. תוספות על שבת נה ע"א. תומר דבורה, ב. מהר"ל: גבורות ה', כג; מב; פירושים לאגרות, ח"ב, עמ' קכג; דרך חיים, עמ' ר, רנ־רנב; תפארת ישראל, ה; נצח ישראל, יא; באר הגולה, ג. של"ה, ח"א, סט ע"א; ח"ב, מר, ע"ב; ח"ג, ד

ע"ב. הגר"א על ישע' א כה; סדור אשי ישראל, עמ' 543. ב' לנדוי, הגאון והחסיד מוילנא (ירושלים תשכ"ח), עמ' קד, קפז, קצב. תניא, יד, יח, יט, כה, לב, מא, מד. נועם אלימלך, דברים. מאור עינים, ליקוטים, נצבים. מוהר"ן, סדור שערי רצון, רו. שפת אמת, ח"א, 103, 202; ח"ג, עמ' 197; ח"ה, עמ' 9, 102. בית הלוי, ח"ב, עמ' יב. ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב־יג, עד, עו, פד, קמד־קמז, קנ־קנא, קעא; חזון הגאולה, עמ' רעה. מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, קצח־קצט. אבני נזר, עמ' נז. באר אברהם, עמ' שיד. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 278. המוסר והדעת, ח"ב, עמ' עט־פ. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תקכח. אלכסנדר י' שפרן, מוסר וחברה בעידן המודרני, "הגות עברית באירופה" (תל־אביב תשכ"ט), עמ' 216 ואילך.

702. השווה סנהד' קה ע"ב. ויק"ד לה א. זוהר, ח"ג, קמג ע"ב. זו"ח, נט ע"ב. שו"ט, כב. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ה, עמ' רמג־רמד.

703. השווה שמ' ד כב; דב' יד א; ירמ' לא יט; תהל' ב ז. אב' ג יד. שבת לא ע"א, פט ע"א; יומא פה ע"ב. מס' גרים א ה. במדב"ר י ה. דב"ר ב; ראה גם שמ"ר כט ד. השווה אדר"נ ג. זוהר, ח"א, מז ע"א, קנד ע"ב, רה ע"ב, ריג ע"ב; ח"ב, ב ע"א, מג ע"ב; ח"ג, קיא ע"ב, רלו ע"ב, רלח ע"א, רעו ע"ב, רעח ע"ב, רחצ ע"א. מהר"ל, נצח ישראל, יא; באר הגולה, ג. השווה ישע' א ב, ד; ל א, ט. ירמ' ג יד, כב. ברכ' ג ע"א, לב ע"ב; שבת פט ע"א; פסח' פז ע"ב; יומא פה ע"ב (משנה יומא ח ט); תענ' כג ע"א, כה ע"ב. דב"ר ב טז. תדא"ר, יח. זוהר, ח"א, מז ע"א: ח"ב, מג ע"ב; ח"ג, ד ע"ב, צט ע"ב, קמג ע"ב, רנז ע"א; ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער השופר, א, כג ע"א. תולדות יעקב יוסף, נוח.

704. ראה רבינו יונה גירונדי על אב' ד יז. ראה גם תוספות על ע"ז ג ע"א.

705. קיד' לו ע"א: "'בנים אתם לה' אלהיכם' (דב' יד א). בזמן שאתם נוהגים מנהג בנים, אתם קרוים בנים; אין אתם נוהגים מנהג בנים, אין אתם קרוים בנים; דברי רבי יהודה. רבי מאיר אומר: בין כך ובין כך, אתם קרוים בנים, שנאמר (ירמ' ד כב): 'בנים סכלים המה'..." ונפסקה הלכה כרבי מאיר: תשובות הרשב"א ח"א, קצד, רמב; הגר"א על שו"ע, יו"ד, קנט ג. ראה ספרי על דב' לב ה. פסדר"כ טז. זוהר, ח"ב, כ ע"א; ח"ג, רכ ע"א. רש"י על ירמ' לא יט; על שבת פט ע"ב. תומר דבורה, ב. מהר"ל, נצח ישראל, יא. אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפד ואילך. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198. שם משמואל, הגדה, עמ' מו. (אבל ראה שו"ט, צח: "'כי הוא אלהינו, ואנחנו עם מרעיתו וצאן ידו' [תהל' צה ז]. אימתי אנו עמו, כשאנו צאן מרעיתו, שנאמר [יחזק' לד לא]: 'ואתן צאני, צאן מרעיתי'".) השווה בבלי ע"ז ג; במדב"ר יג טו. ראה גם במדב"ר ח ב; תהל' קמו ח. השווה זו"ח, רות, עח. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה; הלכ' מלכים, פ"ח הי"א. ר' יהודה החסיד, ספר חסידים, שנת. ביאורי הגר"א על דא"ז, יג ע"ב. השווה תשובות הרשב"א, ח"א, קצד, רמב. השווה רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כא. השווה ישע' סג ח. ירמ' לא ב. הושע א ט; ב א, כא, כה. ספרי, צו (דב' יד א), שח (דב' לב ה). ירוש' קיד' פ"א ה"ז; סנהד' פ"י ה"א; בבלי ברכ' ג ע"א, לב ע"א; שבת נה ע"א; קיד' לו ע"א; ב"ב י ע"א; סנהד' מד ע"א, קה ע"א. פסיק"ד מד; תרגום יונתן על הושע ב א. בר"ר כ טז. שמ"ר כד א, ג; ל ה; מב ו־ז; מט א; ראה גם שמ"ר כה יג. ויק"ר לו ה. במדב"ר ב טז; ט ד; י ב. דב"ר ב טז; ג ב; ז י. שהש"ר ז טז; ח ז. איכ"ר, פתיח' לא; תדא"ר יח; שו"ט, ק ג. תנח': מסעי ז; עקב ג. ראה גם פדר"א מה; יחזק' לו כ. זוהר, ח"א, צה ע"ב, ריג ע"ב; ח"ב, כ ע"א, רה ע"ב; ח"ג, יא ע"ב, פא ע"א, קיא ע"ב, קיב ע"ב, רנו ע"א, רפו ע"ב, רחצ ע"א. רמב"ם, פיהמ"ש, אב' ה טו; אגרת

תימן, עמ' קכח־קכט. רש"י, במר' כג כא; רב' ז ח; כט יב; לב ו, ט. ישע' סג ח; שבת פט ע"ב; סנהד' מד ע"א; רמב"ן, דב' ז ז; ט ד. תוספות על יבמ' כב ע"ב. סדור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' כח. מהר"ל: נצח ישראל יא; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' לב; דרשות, דרוש לשבת תשובה, עמ' לב. של"ה, סדור שער השמים, עמ' 516. מהרש"א על ב"ב י ע"א. ר' נחמן מברסלב, הגדה, עמ' לט. בית הלוי, ח"ב, עמ' ס. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198. שם משמואל, בראשית, עמ' רפה. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קנ־קנא; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפד־קצה; משפט כהן, קכד. העמק דבר, על דב' ז ה; ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' שיר. רב"ו שפרן, דורש לציון, עמ' כא.

706. ישע' ס כא. השווה במר' כג יג, כא. ישע' מד ה. ירמ' ב כא; לא לו (מש' י כה; קהלת ז כ). שה"ש ר ז. פסח' פו ע"א; יומא נו ע"ב; סוכה מה ע"ב; סנהד' צז ע"ב; ע"ז ד ע"ב; מנח' נג ע"ב. בר"ר לה ב. שמ' ז ד; לב ז; שמ"ר מא יב; מב ו (הושע א ט; ב א). במדב"ר ב טו; יג. זוהר, ח"א, צה ע"ב, קה ע"ב, רטו ע"א; ח"ב, קו ע"א, קצ ע"א; ח"ג, רלד ע"ב. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה; אגרת תימן, עמ' קכח־קכט. רש"י, תהל' עב ח; סנהד' מד ע"א; ע"ז כב ע"ב. רמב"ן, על ברא' כב טו; על דב' ט ד. רד"ק על ברא' כב טו. אלשיך, ברא' טו ז־ח. מהר"ל: תפארת ישראל, ה; נצח ישראל, יא; דרך ח"ים, עמ' נה; גבורות ה', ג. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 483. אוה"ח, ויק' כו יא. נועם אלימלך, דברים: "יש עולם הנקרא כל ישראל, והעולם ההוא הוא שלם בלי שום פגם, כי כללות ישראל הם צדיקים, כמ"ש 'ועמך כולם צדיקים'. ואם כן, אף שהפרטים חוטאים לפעמים, אבל הכללות הם תמיד קיימים בקדושתם". שפת אמת, ח"ג, עמ' 13. ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב, סג־סד, עד, קמד, קמט, קפג; חזון הגאולה, עמ' קר; אורות הקודש, ח"ג, עמ' שיט; עולת ראיה, ח"ב, עמ' רעז, תצ; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' שסט. מ' מרום: ח"ה, עמ' ריב; ח"ו, עמ' יב, שכז, שכט; ח"ח, עמ' עט, צא, צד; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קצט־ר. רש"ר הירש על שמ' לב יג. משך חכמה, עמ' שכד. שם משמואל, במדבר, עמ' נו. בית אברהם, עמ' קלז, רלה. לב אליהו, עמ' קמג. פחד יצחק, חנוכה, עמ' עב. ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, עמ' קפ, קפט, רלט.

707. "אפילו ריקנים שבך מלאים מצוות כרימון": ברכ' נז ע"א; עיר' יט ע"א; סנהד' לז ע"א; שהש"ר ד ה; בר"ר לב טו; זוהר, ח"ב, ק ע"א; זו"ה, רות, פג ע"ב. ראה ליקוטי מוהר"ן, יד ג: "גם הפושע ישראל יש לו אחיזה ושורש במחשבה עליונה, וע"י התנוצצות מתנוצץ גם שורש נשמתו". תניא, יח: יט: "אהבה מסותרת ומכוסה בלבוש שק רקליפה בפושעי ישראל... רק שהיא בבחינת שינה ברשעים ואינה פועלת פעולתה בהם כל זמן שעסוקים ברעתם ובינתם בתאות העולם, אך כשבאים לידי נסיון בדבר אמונה, שהוא למעלה מהדעת ונגעה עד הנפש... אזי היא ניעורה משנתה ופועלת פעולתה בכח ה' המלובש בה". ראי"ה קוק, אורות, עמ' יב: "בלב כל ריקנים שבישראל ובלב כל פושעי ישראל האש בוער ויוקר בפנימי פנימיות". השווה בית הלוי, ח"א, עמ' כא (ברא' יז ז). מ' מרום, ח"ה, עמ' רמא. שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' צד.

708. השווה ברכ' יז ע"א; ע"ז ד ע"ב. כרית' ו ע"ב; בר"ר סה י. שהש"ר א ה"ו, מא. ילק"ש, שהש"ר, ד תתקפח. פסיק"ז, ואתחנן, דב' ה כו. זוהר, ח"ב, קו ע"ב. ביאור הגר"א, זוהר ח"ב קיט ע"ב; השווה ב' לנדו', הגאון החסיד מוילנא, עמ' קפו. קצב. השווה רש"י, במר' כג כא. מהר"ל: נצח ישראל, יא; כה: גבורות ה', ח; נתיבות עולם, ה"ב, נתיב התשובה, ד; פירושים לאגדות, ח"ב, עמ' עט; דרשות, דרוש לשבת תשובה, עמ' ל, לב. ישע' א יח:

תהל' קל ר; איכה, א יז. אוה"ח, ויק' יג ב. בני יששכר, ח"א, קיב ע"א; ח"ב, כר ע"א. ר' צדוק הכהן מלובלין, רובר צדק, יט. שפת אמת, ח"ב, עמ' 5: "בכל איש ישראל בחינת אמונה"; ח"ה, עמ' 87, 121. ראי"ה קוק, אורות, עמ' עד־עו, קמט, קנד־קנה. מי מרום, ח"ה, עמ' רמג; ח"ו, עמ' יא, קסב־קסג; ח"ז, עמ' רנג. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, עמ' 248; באר אברהם, עמ' ריד, רצד. אבני נזר, עמ' קכא. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כא.

709. השווה דב' ר ד. גיט' נז ע"ב; פסח' פז ע"א. ויק"ר כר ב. דב"ר ב כג; תהל' עג כה. איכ"ר ג יט. תהל' מד יח. תנח', תצוה, א. זוהר, ח"א, צה ע"ב, קעח ע"א; ח"ג, סא ע"א, פ ע"ב, קיב ע"א, רס ע"ב. רש"י, יבמ' מט ע"ב; ישע' א יח. רמב"ן, ויק' א יד. מהר"ל: דרך חיים, עמ' ט; גבורות ה', ח; מב; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב כוח היצר, ד. של"ה, ח"א, כא ע"א; ח"ב, מד ע"ב; ח"ג, ר ע"ב. מוהר"ן, סידור שערי רצון, עמ' רו, ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב, סג־סר, קמב; שבת הארץ, עמ' ז; עולת ראיה, ח"א, עמ' רלו. מי מרום, ח"ה, עמ' ריב; ח"ו, עמ' יב, שכט; ח"ח, עמ' צא; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' רטז. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' מט; בית אברהם, עמ' קסג. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' לה.

710. סנהר' מד ע"א: "ישראל, אע"פ שחטא, ישראל הוא"; רש"י על אתר: "עדיין שם קדושתם עליהם". שפת אמת, ח"ה, עמ' 169: "...אעפ"י שחטא, ישראל הוא, כי יש חלק לכל איש ישראל בזה השֵם". ראה שמ"ר כג ו. ילק"ש, בשלח, רלד. השווה זו"ח, מד ע"ב. ברכ' יז ע"א: "רבון העולמים, גלוי וידוע לפניך, שרצוננו לעשות רצונך. ומי מעכב? שאור שבעיסה ושיעבוד מלכיות". רמב"ם, הלכ' גירושין, פ"ב ה"כ: "מי שתקפו יצרו הרע לבטל מצוה או לעשות עבֵרה... אנס עצמו בדעתו הרעה... (אבל) הוא רוצה להיות מישראל ורוצה הוא לעשות כל המצות ולהתרחק מן העבֵרות...". אור זרוע, ח"א, תרה. אוה"ח, במד' כה יד. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 21. תניא, אגרת הקודש, יח: "...ואהבה זו היא מוסתרת בלב כלל ישראל אפילו ברשעים". קדושת לוי, מז ע"א. רמח"ל, דעת תבונות, עמ' קפא. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עח; מוהר"ן, הגדה, עמ' לט, נג. תורת נתן, ח"ו, עמ' עג. אגרא דכלה, קרח. מאור עינים, ליקוטים, נצבים: "כל איש ישראל יש לו חלק מהקב"ה, 'כי חלק ה' עמו': נמצא כמו שהקב"ה אין סוף ואין לו תחילה ותכלה, כן כל איש ישראל חלק קדושתו הוא דבר שאין לו סוף ותחילה ותכלה". מאור ושמש, במר' כה י', עמ' 420. שפת אמת, ח"א, עמ' 62, 88, 103, 202, 210-211; ח"ב, עמ' 155: "יש בנפשות בני ישראל נקודה טמונה, אשר על זה נאמר: 'אם תבקשנה כו' וכמטמונים תחפשֶנה כו'" (מש' ב ר). וע"י רוב יגיעות נפש ויגיעות בשר לזכך החומר, מתגלה הפנימיות"; ח"ג, עמ' 13, 153, 157; ח"ה, עמ' 9, 62, 88; שם, עמ' 175: "בכל איש ישׂראל יש נקודה [של] חיות, רק שצריכין לעורר הפנימיות ע"י התורה"; שם, עמ' 182. ראי"ה קוק, אורות, עמ' יב: "בתוך הלב פנימה... מתגברת השלהבת הישראלית הדורשת בחזקה את ההתקשרות... של החיים אל מצוות ה' כולן"; אורות הקודש, ח"ב, כרך ג, עמ' שכח: "המסתכלים העליונים... יודעים... לחפש את נקודת הטוב..."; עולת ראיה, ח"ב, עמ' רנד־רנה. מי מרום, ח"ה, עמ' רמג; ח"ח עמ' יט, קיח. אבני נזר, עמ' לד, קכה, רכז. יסוד העבודה, עמ' 164, 253; באר אברהם, עמ' רצז. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' יט; הגדה, עמ' מב, מג: "שורש נשמת ישראל נמשכת לרצון השי"ת". לב אליהו, עמ' קמה.– להלכה: בית יוסף, בטור, או"ח, נה: "ואם שהוא עבריין [לתיאבון] ולא נדוהו הקהל מאצלם, נמנה למנין עשרה וחייב בכל המצוות... אע"פ שחטא ישראל הוא, דבקרושתיה קאי". שו"ע, או"ה, נד יא. רמ"א, שו"ע,

יו"ר, שלר יא; ועור.

711. השווה פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, ח"ר, עמ' כו. רמב"ן, רב' לב לב. ליקוטי מוהר"ן, יר ג: "כי התורה הם ששים רבוא אותיות כנגר ששים רבוא נשמות. ויש לכל הנשמות שודש למעלה במחשבה רקב"ה". תניא, לב. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א ה.

712. השווה S. A. Horodezki, *Religiöse Strömungen im Judentum* (Bern, Leipzig,1920), 64

713. השווה תהל' קב יג־טו. ישע' סו יג. כתוב' קיב ע"א–ע"ב. שירי יהודה הלוי, עמ' קצר. של"ה, ח"א, קסח ע"ב. אוה"ח, ויק' יט כג. מי מרום, ח"ו, עמ' יר.

714. השווה ירוש' נדר' פ"ט ה"ד. בבלי ברכ' סא ע"ב; שבת נט ע"א–ע"ב. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קמט. ויק' יט יח; דב' ו ה.

715. השווה ברכ' ו ע"א (דב' ו ד; רהי"א יז כא; שמ"ב ז כג): "...ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם"; פסח' קיח ע"א; בר"ר לח ו; מו ג; עז א (ברא' לב כה; ישע' ב יז): "מה הקב"ה כתוב בו 'ונשגב ה' לבדו' אף יעקב: 'ויותר יעקב לבדו'". זוהר ח"א קסר ע"א. מהר"ל: גבורות ה', כג; דרך חיים, עמ' ט, רמה־רמו.

716. השווה אס"ר ו; ראה סנהד' קו ע"א: עם ישראל, המשול לארז, "אפילו כל הרוחות שבעולם באות ונושבות בו אין מזיזות אותו ממקומו".

717. השווה ויק' כ כו ורש"י על אתר. יונתן בן עוזיאל על במד' כג ט. ראה תנח' כי תצא ט. מהר"ל, גבורות ה', מב. בית הלוי, ח"ב, עמ' ג־ו.

718. השווה במד' כג ט: "הן עם לברד ישכון"; ישע' מט ו: "ונתתיך לאור גויים". מהר"ל, גבורות ה', כג. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קנב.

719. *פסח' קיח ע"א.* השווה מי מרום, ח"ו, עמ' כח־כט. ראה פרק זה לעיל, סעיף "עם ישראל וא"י, שנחזו מראש במעשה בראשית, ראויים להיבחר ע"י ה'", עמ' 10.

720. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' קעב, רמב ואילך. ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פכ"ר.

721. ויק' כ כו: "ואבדל אתכם מן־העמים להיות לי". השווה ברא' יר יג; בר"ר מב יג. פסיק"ר, לג. ראה ראי"ה קוק, אורות, עמ' קסט.

722. השווה במד' כג ט, תרגום ורש"י על אתר. דב' לב יב: "ה' בדד ינחנו". ראה ירמ' ל יא; מו כח. ספרי, שנו (דב' לג ח). בר"ר *מב יג*; מו ג; *עז א*. זוהר, ח"ג, רי ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, יג. של"ה, ח"ג, רא ע"א; סידור שער השמים, עמ' 518. ר' רב בער ממודיטש, מגיד רבריו ליעקב, קצח. ר' ירוחם הלוי ליבוביץ', דעת תורה, עמ' רה־רו.

723. הושע יב ח: "כנען בירו מאזני מרמה לעשק אוהב": השווה בר"ר נט יב. ויק"ר יז ה: "חם סרסו וכנען לקה... שהיו כולם תגרין". במדב"ר כג י: "מהי ארץ כנען – ארץ של פרקמטיא". תנח' מסעי ט. תרגום יונתן על זכ' יר כא.

724. השווה ישע' מ ה: "ונגלה כבוד ה' וראו כל־בשר יחדו כי פי ה' דבר".

725. השווה ישע' ב ג ומיכה ד ב: "לכו ונעלה אל הר ה'".

726. השווה דב' יא יב: "ארץ אשר־ה' אלהיך דרש אתה תמיד עיני ה' אלהיך בה מרשית השנה ועד אחרית שנה".

727. השווה *ירמ' מב ב; מג ה*, ועור. זוהר, ח"ב, נד ע"א. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ח, עמ' כ. שם משמואל, הגרה, עמ' מג.

728. השווה בר"ר ב ז: "מתחילת ברייתו של עולם צפה הקב"ה בהמ"ק בנוי וחרב ובנוי... 'יהי אור' הרי בנוי ומשוכלל לעתיד לבוא". ירמ' כט יא: "כי אנכי ידעתי־את המחשבת אשר

אנכי חשב עליכם נאם ה' מחשבות שלום ולא לרעה לתת לכם"; בר"ד פה ב: "'כי אנכי ידעתי את המחשבות...' – והקב"ה היה עוסק בורא אודו של מלך המשיח. 'בטרם תחיל ילדה' – קודם שלא נולד משעבר הראשון נולד גואל האחרון". משנה חגי' ב ט. השווה מהר"ל, באר הגולה, ה. של"ה, ח"ג, קסו ע"א. תניא: לקוטי אמרים, לו; אגרת הקודש, כ. ראה טור, או"ח, רצב. מכתב מאליהו, ח"א, עמ' 158. דעת תורה, עמ' ה.

729. *בר"ד פה ב*; שם, א ח; ב ד, ה, ט; ויק"ר יד א. פסיק"ר, לה־לו. ילק"ש, ישעיה, ס תצט. פסח' נר ע"א. זוהר, ח"א, קיג ע"א, קל ע"ב–קלא ע"א, קצב ע"ב, דג ע"ב, דמ ע"א; ח"ג, לד ע"ב. זו"ח: בראשית, ה ע"א. רות, פח ע"א. תקו"ז, תכ"ו (עא ע"ב), ת"ל (עג ע"ב). השווה רא"ה קוק, אורות, עמ' כז־ל.

730. השווה חגי' יב ע"א: "אור שברא הקב"ה ביום ראשון... עמד וגנזו... לצדיקים לעתיד לבא"; תענ' ז ע"ב. בר"ד ג ו; יא ב; יב ה. במדב"ר יג ז. תרא"ז כא. זוהר, ח"א, א ע"א, לא ע"ב; ח"ב, קמח ע"ב; ח"ג, דלא ע"ב. זו"ח, רות, פה ע"א. מאור עינים, צו. דגל מחנה אפרים, בראשית.

731. השווה חיד"א, נחל קדומים, בראשית. השווה מיכה ד ז; צפ' ג יג. ויק"ר לה ד.

732. השווה בר"ד ג ו: "אורה שנבראה בששת ימי בראשית... והיא מתוקנת לצדיקים לעתיד לבא"; השווה שם, יא ב; יב ה. במדב"ר יג ז.

733. השווה בר"ר סג י; ישע' מא כז. השווה באר אברהם, עמ' רצט־ש. ראה ירוש' ברכ' פ"ב ה"ד.

734. השווה ברכ' יב ע"ב; שבת ל ע"ב; ב"ב טז ע"ב, יז ע"א; סנהר' צז ע"ב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' רלו; פירושים לאגדות, ח"ג, עמ' פ. של"ה, ח"ג, כג ע"א. רא"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' עד; עולת ראיה, ח"ב, עמ' קנז. מי מרום, ח"ו, עמ' יד, רמ. דאה רמב"ם, הלכ' תשובה פ"ח ה"ח.

735. השווה ירוש' ברכ' פ"א ה"א; זוהר, ח"א, קע ע"א.

736. *מזמוד לשבת*: "*לכה דודי*" לר' שלמה אלקבץ (בן המאה הט"ז). דאה ר' דב בעד ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, עט.

737. ישע' מו ט. השווה זוהר, ח"א, פו ע"א; ישע' מא ד.

738. *ישע' מו י*.

739. השווה סנהר' צח ע"א: "זכו – אחישנה; לא זכו – בעתה"; ישע' ס כב: "אני ה' בעתה אחישנה". השווה ירוש' תענ' פ"א ה"א; שהש"ר, סיפא. זוהר, ח"א, קיז ע"ב, קיט ע"א; ח"ב, י ע"א; ח"ג, סו ע"ב, רנב ע"א. תקו"ז, תכ"א (נה ע"א). תקו"ח, צח ע"ב.

740. *ישע' מא ז*.

741. השווה ויק"ר לו ד; ירמ' ב ג. ראה של"ה, ח"ג, ט ע"א.

742. השווה דש"י, ברא' א א; תהל' קיא ו. דאה מי מרום, ח"ו, עמ' רצב־רצר.

743. השווה מהר"ל, נצח ישראל, לט.

744. מהר"ל, גבורות ה', ע. של"ה, ח"ג, כו ע"א, כט ע"ב, קסו ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' נט. באר מים חיים, על דב' לג י.

745. השווה דב' יא כו: "ראה אנכי נותן לפניכם *היום* ברכה וקללה"; שם, כו טו: "*היום הזה* ה' אלקיך מצוך לעשות את החקים האלה ואת המשפטים"; שם, כז ט: "*היום הזה* נהיית לעם". מכיל' יה (שמ' יג יא). ספרי, לג (דב' ו ו). פסדר"כ יב. פסיק"ז, ואתחנן, דב' ו ו. ירוש' פאה פ"ב ה"ד. בבלי ברכ' סג ע"ב; עיד' נד ע"ב; קיד' ל ע"א. בר"ד צו ה; שהש"ר א

נב. תנח' בובר, יתרו, יג י; תנח', כי תבוא, א. לק"ט, כי תבוא. זוהר, ח"א, ר ע"ב; ח"ב, עט ע"ב; ח"ג, קעט ע"ב, רטו ע"ב. רש"י על דב' ו ו; כו טו; כז ט. טור ושו"ע, או"ח, סא. של"ה, ח"ג, ר ע"ב. קרושת לוי: ואתחנן, פה ע"ב; ראה, פח ע"ב–פט ע"א; כי תבוא, צ ע"ב. מוהר"ן, הגרה, עמ' מב. דגל מחנה אפרים, עקב. בני יששכר, ח"א, קו ע"א. שפת אמת, ח"ג, עמ' 10; ח"ה, עמ' 20.

746. השווה אב' ו ב: "בכל יום ויום בת־קול יוצאת מהר חורב ומכרזת ואומרת אוי להם לברויות מעלבונה של תורה". אונקלוס על דב' ה יט. סנהד' יז ע"א ורש"י על אתר. זוהר, ח"א, רכד ע"א; ח"ב, ה ע"א; ח"ג, נב ע"ב, קכז ע"ב. קדושת לוי: חיי שרה, יב ע"ב; ואתחנן, פה ע"ב; כי תבוא, צ ע"ב. דגל מחנה אפרים, ויקרא. שפת אמת, ח"ה, עמ' 20, 27, 35-37; שם, עמ' פה: "כתוב בכל יום 'וירא אלהים כי טוב'. אם כן, בכל ימי המעשה האור גנוז בתוכם. ועל זה כתוב: 'מחדש בטובו בכל יום מעשה בראשית'. צריך האדם לחפש זה האור הגנוז בכל יום". נאות הרשא, עמ' קנג. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 11 ואילך, 110 ואילך, 118 ואילך; מהר' אנגלית, עמ' 10-11, 91 ואילך, 96 ואילך; מהר' עברית, תחילת ההקרמה; חלק א, פרק א, סעיף "הערך של 'היום הזה'"; חלק א, תחילת פרק ב, סעיף "התחרשות העולם והתורה".

747. השווה ישע' כו ב. ויק"ר ה ז; במדב"ר יא א. זוהר, ח"א, רטו ע"א. רש"י, תהל' עב ז. רמב"ם, הלכ' איסורי ביאה, פי"ד ה"ד. נועם אלימלך, דברים. ראה שהש"ר ה ב.

748. השווה ברא' מר כו; ירמ' לב. ירוש' חלה פ"ב ה"א. בבלי ברכ' ה ע"ב ותוספות על אתר; ח ע"א, יז ע"א; תענ' ל ע"ב; ב"ב ס ע"ב; הור' י ע"ב. ברי"ר עז א. שו"ט קה. ספר הבהיר, ה, עמ' ב. זוהר, ח"א, י ע"א, קיר ע"ב; ח"ג, שא ע"ב. זו"ח, מט ע"ב. רמב"ן, דב' יא כב. ר' חיים ויטאל, עץ חיים, הקר', א ע"ב. מהר"ל: גבורות ה', ז; נצח ישראל, י; דרך חיים, עמ' צג, רטז; גור אריה, בלק; נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א. של"ה, ח"ג, קעא ע"ב–קעב ע"א, קעד ע"א. סידור שער השמים, עמ' 530. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, עמ' א. מאור עינים, צו. ראי"ה קוק, מוסר אביך, עמ' קא. מי מרום, ח"ו, עמ' יר. ר' משה גרסברג, צפונות הרוגצ'ובי (ירושלים תשל"ו), עמ' כב. תוספת ברכה, ח"א, עמ' 225.

749. *מתוך תפילת שחרית*; השווה ברא' יר יט. ישע' מב ה; מר כד; מה ז, יח. תהל' קטו טו; קכא ב; קכד ח; קלר ג. איכה ג כג ותרגום על אתר. ברכ' יא ע"ב; נר ע"א; נח ע"ב; נט ע"א. ברי"ר מר כו; מט ו: "אין יום ויום שאין קב"ה מחדש הלכה בבית דין של מעלה"; שם, סר ד. פסיק"ר מא ד. זוהר, ח"ג, רטז ע"ב. תניא, שער היחוד והאמונה, א; ב; אגרת הקורש, יד. קדושת לוי: בראשית, א ע"א; ראה, פח ע"ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 87; ח"ג, עמ' 190; ח"ר, עמ' 28. משך חכמה, עמ' צח: "כל העולם מתהווה ומתחרש בכל עת ורגע מרצונו יתברך, כאמור לעושה אורים גדולים, אשר מזה למרו בתפילה 'המחרש [בטובו] בכל יום תמיד מעשה בראשית'". ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, עמ' 142), מהר' צרפתית, עמ' 117-118; מהר' אנגלית, עמ' 96-97; מהר' עברית, חלק א, תחילת פרק ב, סעיף "התחרשות העולם והתורה".

750. השווה תהל' לג ט: "כי הוא אמר ויהי הוא־צוה ויעמד"; שם, קיט פט: "לעולם ה' רברך נצב בשמים"; ישע' מ ח: "רבר אלהינו יקום לעולם". שו"ט, קיט. תניא, שער היחור והאמונה, א.

751. השווה ירוש' ר"ה, פ"ר ה"ח. שו"ט, קב. ילק"ש, פנחס, כט תשפב: "מעלה אני עליכם כאילו היום נעשיתם, כאילו היום בראתי אתכם בריה חרשה". רגל מחנה אפרים, עקב. שם

משמואל, נצבים, עמ' רה, ריב, ריג.

752. השוה רב' לא יט. ברכ' סג ע"ב: "חביבה תורה על לומדיה בכל יום ויום כיום שנתנה מהר סיני". רמב"ם, הלכ' חגיגה פ"ג ה"ו: "וגרים שאינן מכירים חייבים להכין לבם ולהקשיב אזנם לשמוע באימה ויראה וגילה ברעדה כיום שניתנה בו בסיני". רש"י על דב' כו טז. תוספות על מגי' ג ע"א. שו"ע, או"ח, סא. לק"ט, כי תבוא. שפת אמת, ח"ד, עמ' 175. אבני נזר, עמ' צט. שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' רמב.

753. השווה מש' ג יז: "דרכיה דרכי נעם וכל־נתיבותיה שלום". השווה שפת אמת, ח"ד, עמ' 175.

754. השווה דב' ד ב, ח. ברכ' יא ע"ב. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' סא: "וזה הוא הפלא העליון מאורה של תורה בישראל, שגם מצד הסגולה הפנימית שלה... היא הולכת ושוטפת בנו בתדירות, בשטף חי ומתחדש בתוכיותה של הנשמה, בכל עת ובכל רגע, בהוה התדירי... אנו מברכים על הופעתה התדירית: נותן התורה".

755. השווה דב' כו יז ("את ה' האמרת היום"); שם, כז ט ("היום הזה נהיית לעם") ודש"י על אתר. ירוש' יומא פ"ח ה"א. בבלי ברכ' ו ע"א ("אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם"), סג ע"ב ("חביבה תורה על לומדיה...") ומהרש"א על אתר; קיד' ל ע"א; ראה גם חול' קא ע"ב. השווה זוהר, ח"ג, קעט ע"ב.

756. השווה ויק' יד לד; כג י. במד' יג ב; טו ב, יח. דב' ד א; יא יז; טז כ; כו א; כז ג; כח ח; לב מט, נב. תהל' קמז ב. מכיל' יח (שמ' יג יא). ספרי, רצו (דב' כו א). זוהר, ח"א, קעב ע"ב; ח"ב, עט ע"ב. מהרש"א, על מנח' פז ע"א. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 133. אוה"ח, ויק' כה ב. תניא, אגרת הקודש, יד: "לעורר את האהבה הישנה וחִבת ארץ הקודש להיות בועדת כרשפי אש מקרב איש ולב עמוק כאלו היום ממש נתן ה' דוחו עלינו... כמדת קודש העליון המאיר לארץ הקודש המתחדש ומתרבה". קדושת לוי, שלח, עד ע"ב. שפת אמת, ח"ג, קצו, רב. מי מרום, ח"ו, עמ' רעו, רפב. אלכסנדר י' שפרן, אורה של ירושלים, "שנה בשנה" (ירושלים תשל"ח), עמ' 192 ואילך.

757. השווה שפת אמת, ח"ה, עמ' 178.

758. השווה ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' רעד.

759. השווה שמ' טו ב; לג כ. ויק' כו: יב. ישע' כה ט; ל כ; מ ה; נב ח. תהל' מח טו; קב יז. מכיל' ג (שמ' טו ב), ט (שמ' כ יח). תענ' לא ע"א ודש"י על אתר; סנהד' קב ע"א. שמ"ר כא ג; כג טו. במדב"ד יד לו; כ יט. שהש"ר א כג. קה"ר א ל. תנח': צַו יב; במדבר יז; דברים א. שו"ט, יג; קה. זוהר, ח"א, קטו ע"א; ח"ב, ה ע"א–ע"ב, נה ע"ב, ס ע"א, פב ע"א, צד ע"א; ח"ג, פד ע"א. כוזרי ה כג. רש"י, על שמ' טו ב; על ויק' כו יב; על במד' כג כג. רמב"ן, ויק' כו יב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קמט. של"ה, ח"ג, יא ע"ב, קיח ע"ב. קדושת לוי, פז ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, לג ה.

760. השווה תקוו"ח, צה ע"ב.

761. השווה תהל' קב יג־יד. ראה גם מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קנג.

762. השווה בר"ר צה ב; שמ"ר כא ג. ויק"ר יא ג; ישע' נח ד. במדב"ר יט ד; כ יט. קה"ר יא יב. תרא"ז כ. תנח' כי תבוא ד. ילק"ש, ישעיה, נד תעט. שו"ט כא (ישע' נד יג). זוהר, ח"א, קיח ע"א; ח"ג, כג ע"א. רש"י, על במד' כג כג; על שה"ש א ב. של"ה, ח"א, צו ע"א; סידור שער השמים, עמ' 530. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 483; ב' לנדוי, הגאון והחסיד מוילנא, עמ' קמג. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד כא. ר' דב בער ממוריטש, מגיד דבריו

ליעקב, ה. ליקוטי מוהר"ן, לג ה. ר' משה חיים אפרים מסורילקוב, דגל מחנה אפרים, בראשית. ראי"ה קוק: אורות, עמ' ל, פר, פט, צ־צא, צג, צו; חזון הגאולה, עמ' פט, קטו; אורות הקודש, ח"ג, עמ' קטז, קלח. מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ריר, ריח־ריט. ר' מ"מ כשר, התקופה הגדולה, עמ' תעג, תפו, תצו, תקו, תקטו. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' י־יא; קלג־קלה, ר. ר' יוסף חיים מבגדאד, דעת ותבונה, עב ע"א.

763. של"ה, ח"ג, כו ע"א. מי מרום, ח"ו, עמ' רלד, רפב; ח"ח, עמ' סח.

764. השווה ר' אברהם חנוך גליצנשטיין, רבי ישראל בעל שם טוב, עמ' 151.

765. *ישע' מ ה.* השווה מס' סופ', יד: ב. זוהר ח"א, קיח ע"א. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 576.

766. *תהל' קז מב.* השווה אוה"ח, על רב' לב מג.

767. השווה שמ' טו יד: "שָׁמעו עמים ירגזון". השווה ישע' נב טו: "אשר לא סִפר להם ראו ואשר לא־שמעו התבוננו"; תהל' צט א: "ה' מלך ירגזו עמים". מכיל' ט (שמ' טו יד). ילק"ש, תהלים, צט תתנב. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קנט־קס, קפא־קפב. רש"י, במר' כג ט. אבן עזרא, תהל' קיח כב. מי מרום, ח"ו, עמ' קפו, דסו־דסז.

768. השווה סנהר' צא ע"א.

769. השווה תהל' ב א־ב: "למה רָגשו גויים..."; שם, פג ג־ח: "כי הנה אויביך יהמיון"; שם, יט. ע"ז ג ע"ב. תנח' נוח יח. רש"י, במר' יא לה. רמב"ן, רב' לב מ. ר' חיים ויטאל, הגהות, זוהר, ח"ב, סה ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, לח. באר אברהם, עמ' רכג.

770. השווה ב"ב, ער ע"א. ירוש' ר"ה פ"ג ה"ח. תנח' קורח יא. זוהר ח"ג פב ע"ב. ספר החינוך, מצווה תרג. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, רנא.

771. השווה זכ' ב יד: "כי הנני בא ושכנתי בתוכֵך".

772. *ישע' נב ח.* ראה מי מרום, ח"ו, עמ' רעה.

773. *ישע' סב 7*; השווה רש"י ורר"ק על אתר; ראה גם רד"ק, על ישע' נר ה. השווה ברכ' נח ע"ב ורש"י על אתר.

774. ישע' נט טו: "ותהי האמת נעדרת וסר מרע משתולל"; השווה סנהר' צו ע"א. ראה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב האמת, ב.

775. השווה תהל' צח ב. במרב"ר יג ה. רש"י, רב' כה יח; לב מג.

776. השווה שמ' יז ח־טז; במרב"ר כר כ; רב' כה יז־יט. ירמ' ב ג. חול' פט ע"א. אונקלוס, יונתן בן עוזיאל, רש"י, רמב"ן ובעה"ט על במר' כר כ. רש"י על שמ' יז יד; על במר' כא א; על רב' כה יז. רמב"ן על שמ' יז ט. שמ"ר ג יז; כו ר. במרב"ר יג ה. תרא"ד א כר. שו"ט ט. תנח': יתרו ג; כי תצא ט. זוהר, ח"א, כה ע"א, כט ע"א; ח"ב, עמ' סר־סז, קצד ע"ב; ח"ג, קס ע"א, קצט ע"ב, רמ ע"א. זו"ח, קכא ע"א. תקו"ז, סט ע"א. ספר החינוך, מצווה תרג. מהר"ל, נצח ישראל, י; ס; גבורות ה', מב; נר. קרושת לוי, כי תשא, נו ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, יט. מלבי"ם, רב' כה יח. שפת אמת, ח"ה, עמ' 6, 114. שו"ת אבני נזר, או"ח, תקח. אורות, עמ' ער, פה. באר משה: שמות, ח"א (תל־אביב תשכ"ו), עמ' תפט ואילך; דברים, ח"ב (תל־אביב תש"ל), עמ' תתטז ואילך. דליות יחזקאל, עמ' רעד־רעה, רעו־רעח.

777. *ישע' סב א.*

778. תהל' קכב ג: "ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו"; השווה תענ' ה ע"א; השווה ראי"ה קוק: אורות, עמ' כב־כד, מה־מו, קסח־קעא; אורות הקודש, ח"ב, עמ' שצא־שצב,

תיא.

779. השווה שמ"ר ח ג; יחזק' כט ג. זוהר, ח"ב, סז ע"ב.

780. השווה מג' ו ע"א ורש"י על אתר. רש"י על במד' כ א. ספר חרדים, ב (מצוות לא תעשה התלויות בארץ ישראל). של"ה, ח"א, קסט ע"א.

781. ירמ' י י; השווה שם, ב כא. השווה רש"י על תהל' מג ג.

782. *מיכה ז כ.*

783. השווה ישע' מ; מט יג; נא; נב ט"י; ועוד. זכ' א יז. תהל' קב יד, כב. תדב"א כ.

784. השווה ירמ' לא א; תהל' פה ב. מכ' כר ע"א. ברי"ר צב ג. אגרת תימן, עמ' קסט־קע. רש"י, שמ' לח א; דב' לב מ־מג.

785. השווה שמ' יט ב, מכילי' (א) ורש"י על אתר. פסרד"כ, יב. ויק"ר ט ט. תנח' יתרו יג. ילק"ש, יתרו, ערה. זוהר, ח"ג, פר ע"ב, קעו ע"ב. אבן עזרא, שמ' יט ח. תורת נתן, ח"ב, עמ' צב; ח"ג־ח"ר, עמ' כב, כג. נאות הדשא, עמ' סז. אבני נזר, עמ' לה, לט, קו, קטו. באר אברהם, עמ' קעו. מי מרום, ח"ו, עמ' רלז־רלח, שיט. ש"י עגנון, אתם ראיתם (ירושלים תשי"ח־תשי"ט), עמ' לו.

786. השווה בר"ר לח ו; סה טז; צח ב. שמ"ר א לה. ויק"ר לב ה. במרב"ר יא כ. דב"ר ה י, יד. תנח': שופטים יח; נצבים א. תרא"ד כר. שו"ט קיד. מס' ראז, ט. משנה עוק' ג יב. בבלי כרית' ו ע"ב; יומא ט ע"ב. זוהר, ח"א, עו ע"ב, קעא ע"א, ד ע"ב; ח"ב, נח ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, א; י; כה; נג; גור אריה, ויחי. תניא, לב. אוה"ח, דב' לג ה. נועם אלימלך, בראשית. ראי"ה קוק: אורות, עמ' עז; חזון הגאולה, עמ' קמג. ד' יוסף ראזין, צפנת פענח, על סנהד' מג ע"ב: "כל ישראל הוה כמו מין יחיד, מין פרט". רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' ה.

787. השווה דב' ו ד; דהי"א יז כא; שמ"ב ז כג. השווה ירמ' לא יט ורש"י על אתר. הושע ד יז. השווה תהל' קלג. השווה גם אס' ג ח. ספרי, מב (במד' ו כו), שמו (דב' לג ה). ספרא, שמיני, ויקרא ט ו, מג ע"ב. אב' ג ב־ד. ידוש' מגי' פ"א ה"ט; סנהד' פ"ד ה"ט; פ"י ה"א; בבלי ברכ' ו ע"א, ח ע"א; פסח' נו ע"א; חגי' ג ע"א; סנהד' לז ע"א, לט ע"א, קו ע"א. בר"ר כא א, ה; לח ו; עו א; צח ה. ויק"ר, ד; ל יא. במרב"ר, י; יא טז־יז; יד; טו יד; יח ז; כג ו. דב"ר ב כב־כג, כה־כו. אס"ר ו ב. תרא"ר י. פרר"א מח. פסיק"ז, עקב, יא ט. תנח': משפטים יז; בהעלותך יא; קורח ה; שופטים יח. ילק"ש: שמיני, ט תקכא; נשא, ו תשיא; זוהר, ח"א, יג ע"א, מח ע"א, עו ע"ב, קסר ע"א, ד ע"ב; ח"ב, טז ע"ב, קטז ע"א, קיט ע"א, קכו ע"א, קס ע"ב, רטז ע"א; ח"ג, ז ע"ב, פא ע"א, צג ע"ב, צו ע"א, קכח ע"א, רסב ע"ב־רסג ע"א. תקו"ז, סב ע"ב. רמב"ם: ספר המצוות, מצוות עשה, מצווה ב; פיהמ"ש, סנהד' פ"י, פי"ב; הלכ' תשובה, פ"ג הי"א; הלכ' אבל, פ"א ה"י. רש"י, ברא' מו כז; במד' טז ו; ירמ' לא יט; צפ' ג ט; ר"ה כט ע"א; מנח' כז ע"א. רעת זקנים מבעה"ת על דב' לג ה. רמב"ן על דב' לב כב; לג ה. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' רכו. ר' חיים ויטאל, "טעמי המצוות", ליקוטי תורה לאריה"ק, קרושים, עמ' עז; שערי קרושה, ב ה. אלשיך, נצבים, דב' כט ט. ר' משה קורדובירו, עבורת יוה"כ, אות טז. מהר"ל: נצח ישראל, י; לח; מר; גבורות ה', ג; כג; גור אריה, בלק; באר הגולה, ג; נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבורה, א; נתיב גמילות חסרים, א; נתיב הצרקה, ו; דרך חיים, עמ' ח־ט, מב־מג, צג, קמ, רטז. של"ה, ח"א, כא ע"א–כב ע"א, צג ע"א, צט ע"א; ח"ג רא ע"א, רה ע"א. הגר"א: ביאורי הגר"א על אגרות, ח"ב, עמ' סא; סידור אשי ישראל, עמ' 287. תניא,

לב, מא. קדושת לוי, קיט ע"ב, קמא ע"ב, קמג. תולדות יעקב יוסף, חיי שרה. אוה"ח, דב' לג ה. נועם אלימלך, רברים: "ישראל נטהרים באחדות, משום שמתקשרים בשורשם העליון, מקום שם אין שליטה לחטא. ולפיכך, 'האספו' – 'הטהרו'". עוללות אפרים, ב. תורת נתן, ח"ב, עמ' קנז. דברי שמואל, עמ' קו. נאות הרשא, עמ' קלח. שם משמואל, מועדים, עמ' קסא; הגדה, עמ' קכט. שפת אמת, ח"ג, עמ' 186, 188-189, 200; ח"ד, עמ' 44, 52; ח"ה, עמ' 31, 33, 35-36, 66. משך חכמה, עמ' קעח, ריז, רנה־רנו. אורות, עמ' נה, קמו. בית אברהם, עמ' קמג, קנ־קנא, רלה, רסא; באר אברהם, עמ' רנט. חסד לאברהם, עמ' קכ. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תרנד. המוסר והדעת, ח"ב, עמ' קלד. חפץ חיים, שמירת הלשון, עמ' מג־מד. אלכסנדר י' שפרן, מוסר וחברה בעירן המודרני (לעיל, הערה 703), עמ' 206 ואילך.

788. השווה שמ"ב ז כג; תהל' קלג ג. זוהר ח"א רה ע"ב; ח"ג צג ע"ב. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב הצרקה, ו; דרשות, עמ' לד. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, מ; כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 287. נועם אלימלך, ויגש. תורת נתן, ח"ב, עמ' קע. שפת אמת, ח"ג, עמ' 191-192; ח"ד, עמ' 198-199. רש"ר הירש על תהל' קלג א (מהד' גרמנית, עמ' 256; מהד' עברית, עמ' תקה). ראי"ה קוק: אורות, עמ' י, יב, מר־מה, עה, קסג; אורות הקורש, ח"א, עמ' קלד; חזון הגאולה, עמ' צח־צט. מי מרום, ח"ו, עמ' דלו־רלח, שב, שי. צפנת פענח, מכ' כד ע"א: סנהר' מג ע"ב. באר אברהם, עמ' קמה. שם משמואל, במדבר, עמ' שלט. שו"ת אבני נזר: או"ח, ח"ב, שיד; יו"ד, ח"א, קכו. ראה גם של"ה, ח"ג, פרשת ויחי. בן איש חי, ררשות, עמ' רג.

789. השווה הור' ג ע"א; ערכ' כט ע"א, לב ע"ב; בדכ' נח ע"א; תענ' יא ע"ב. רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פ"י ה"ט; הלכ' בכורים, פ"ה ה"ה; הלכ' איסורי ביאה, פ"כ ה"ג. רמב"ן, ויק' א ב. חת"ס, סוכה לו. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי תפילות, ח"א, פד; ח"ב, כט. שפת אמת, ח"ה, עמ' 12. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קסו; עולת ראיה, ח"א, עמ' שפז־שפח; משפט כהן, קכד, קמד. ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב): מפענח צפונות, עמ' קעט; שו"ת צפנת פענח, קמג.

790. השווה ראי"ה קוק, אורות, עמ' מה.

791. השווה ירוש' סנהד' פ"י ה"ב. בבלי שבועי לט ע"א. מהר"ל, גבורות ה', סא. כוזרי ג יז. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קמו, קנז; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' שסט; ח"ב, עמ' קפו־קפז. שעורי רעת, ח"ב, עמ' 242. בן איש חי, עמ' קנג־קנה.

792. השווה ויק' כה כג וספרא על אתר. תנח' במדבר יז (יואל ד ב). זוהר ח"א קמה ע"א. רמב"ן על ויק' יח כה. שפת אמת, ח"ג, עמ' 196. בית אברהם, עמ' רסא.

793. השווה שמ"א ח כ; יחזק' כ לב; כה ח.

794. השווה ויק' כ כד; דב' יא י, ספרי (לה) ורמב"ן על אתר; דב' יא יג־יד. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, יח: "בודאי ישראל ראוים שנהיה להם שלימות הזה... מה שהשלים ישראל יותר שנתן להם השלמה זאת, ארץ מיוחדת, ארץ קדושה, נבדלת מכל הארצות, ובזה הם נברלים מכל האומות"; גבורות ה', ח; תפארת ישראל, סר.

795. השווה שמ"א כו יט. יחזק' לח טו־טז; יואל ד ב; השווה גם ירמ' כא ז. יחזק' לו ה; יואל א ו. מכיל' י (שמ' יז יז).

796. השווה ויק' כ כב, כד. השווה ויק' יט כג; כג י; כה ב וספרא על אתר. מהר"ל: פירושים לאגדות הש"ס, ח"ד, עמ' קג. נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, יח; תפארת ישראל, סר.

גבורות ה', ח. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 287.

797. השווה רב' כז ב־ג, ח. סוטה לב ע"א; סנהר' צא ע"א ומהרש"א על אתר. ירוש' שביע' פ"ו ה"א. תרא"ר יד. קרושת לוי: מסעי, פב ע"א; כי תבוא, צ ע"ב. שפת אמת, ח"ה, עמ' 8. מי מרום, ח"ו, עמ' רצב־רצג. ראה תורת נתן, ח"ה, דברים, עמ' כב: "כלל הקדושה של ישראל הוא ארץ ישראל. וכל מה שהאדם מקדש ומטהר עצמו ע"י איזה מצוה או רבר שבקרושה, כן הוא *כובש* איזה חלק מארץ ישראל". – *הכיבוש היסודי והאמיתי של ארץ ישראל נעשה בכוח התורה*. ראיתי מובא בשם מהרש"ם, הגאון מברעזאן ז"ל שאמר עה"פ (יהושע טו טו־יז) "ויעל משם אל יושבי רבִר, ושם רבִר לפנים *קרית־ספר*... *וילכדה* עתניאל בן קנז": "את *קרית־ספר*, *שנעשתה למקום תורה*, הוא לכר בכוח התורה. אכן, רש"י (יהושע, שם, שם) מפרש: "'קרית־ספר': רבותינו [תמו' טז ע"א] אמרו: אלו הלכות שנשתכחו בימי אבלו של משה שהחזירן עתניאל בן קנז מתוך פלפולו" ["שנאמר: 'וילכרה עתניאל בן קנז'"] (תמו' טז ע"א).

798. השווה בר"ר א ג; סא ו. תנח' ישן, ברא' א יא. רש"י, ברא' א א. ראה מכיל' יח (שמ' יג יא).

799. השווה ילק"ש, קרושים, יט תרטו. ראה גם ספרא, יא (ויק' כ כר). רש"י, ברא' יב ו (ברא' יב ז; יר יח). רמב"ן, על ברא' י ה; יא כח. רשב"ם, על ב"ב קיט ע"א. ראה יחזק' כח כה; לג כר. ירמ' ז ז. ב"ק קיט ע"א. ע"ז נג ע"ב; ב"ב ק ע"א. תוספות, על יבמ' פב ע"ב.

800. ראה במר' יג לא; יר יא. רב' א כח־לב; ט כג. תהל' לז ג, לר; קו כר. ישע' נז יג. שבת קיט ע"ב; כתוב' קי ע"ב. שמ"ר כג. במרב"ר טז ג, ו, ט, יב; כג ה. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב האמונה, ב. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, ז, קכט, קנה; ליקוטי תפילות, ח"א, פד. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קסג; חזון הגאולה, עמ' לו, מז, רצר, שב.

801. השווה ישע' נא טז. תהל' כר א; קלר ג. יומא נר ע"ב. זוהר, ח"א, קפו ע"א; ח"ב, לט ע"ב; ח"ג, קג ע"ב. רמב"ן על ברא' י טו. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבורה, ה; גבורות ה', ח. הגר"א, סידור אשי ישראל (שיח יצחק), עמ' 44. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, ח. ראי"ה קוק: אורות, עמ' כר, קסה; עולת ראיה, ח"א, עמ' רג־רר.

802. השווה מכיל' יח (שמ' יג יא). ספרא, יא (ויק' כ כר). ספרי, שיא (רב' לב ח). ירוש' שביע' פ"ו ה"א. בבלי סנהר' צא ע"א, צר ע"א; תמ' לב ע"א. ויק"ר יז ו. תנח': קדושים יב; ראה ח. ילק"ש: בוא, יג רכב; בשלח, יז רסח; קרושים, יט תרטו (שהש"ר ו ח־ט); ירמיה, ג רע; תהלים, לב תשיט. זוהר, ח"א, קעז ע"א. כוזרי ב טז. רמב"ן, על ברא' י ה, טו; יר יח; על במר' כ יט; פידוש לשה"ש (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' תקיב. הרקאנטי: נוח, כ ע"ב; ויצא, כט ע"א. מהר"ל, נצח ישראל, א. חת"ס, וארא. רעת תורה, עמ' קנט. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 200.

803. השווה רמב"ן על במר' כה יח; לג נג; רב' ב י, כג; כג ז. ראה גם רמב"ן על ברא' כו כ; רב' יב כ; יט ח; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רסר, רעז. רמב"ם, הלכ' רוצח ושמירת נפש, פ"ח ה"ר (דב' יב כ; יט ח; ל ה); הלכ' מלכים, פי"א ה"ב. – וְהִיטִיבְךָ וְהִרְבְּךָ מאבתיך" (רב' ל ה): "אבותיך ירשו ארץ של שבעה עממין, ואתם עתידין – לעתיר לבא – לירש של עשר עממים... את הקיני ואת הקניזי ואת הקרמוני" (ירוש' שביע' פ"ו ה"א). ראה גם רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א הכ"ו.

804. השווה ספרי, נא (רב' יא כר). גיט' ח ע"א–ע"ב (רש"י ותוספות על אתר); מז ע"א; תוספות על ע"ז כא ע"א. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ב־ה"ג; פיהמ"ש, רמאי, פ"ו

הי"א. ראה ירוש' חלה פ"ב ה"א. רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ה ה"ו. רמב"ן על רב' יא כה. תנח' מטות ה. ראה ברא' טו יח. במר' לה. מל"ב יד כה. ירוש' שביע' פ"ג ה"א; פ"ו ה"א; חלה פ"ב ה"א; פ"ר; מגי' פ"א ה"א; קיר' פ"א ה"ח. בבלי גיט' מר ע"ב; ב"ב נו ע"א; סנהר' ה ע"א; בכור' נה ע"א–ע"ב. ויק"ר ה ג. תוס': מעשר שני, ב; גיט', א; ב"ק, ח. רמב"ם, הלכ' סנהדרין, פ"ר ה"ו; הלכ' תרומות, פ"א ה"ה. השווה ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), צפנת פענח, בראשית, עמ' נח, סב.

805. ראה ספרי, נא (רב' יא כה); רמב"ן על רב' יא כה. ראה משנה אוהלות יח ז; בבלי תענ' י ע"א; תרגום ואבן עזרא על איוב ה י.

806. השווה ברא' טו יח, כא. רב' ז א. רש"י על רב' יח ב. ב"ב נו ע"א ורשב"ם על אתר. רמב"ן על שמ' יג ה; רב' יח א. מכיל' עה (שמות יב כה), קפר (רב' יט ח). ירוש' שביע' פ"ו ה"א; קיד' פ"א ה"ח. בר"ר מר כו; רב"ר ר ח. רש"י, ברא' טו יט. רמב"ן, ברא' כו כ; רב' ב כג; יב כ; יט ח־ט. רמב"ם, הלכ' מלכים פי"א ה"ב; הלכ' רוצח ושמירת נפש, פ"ח ה"ר. זוהר, ח"א, קמא ע"ב. מלבי"ם על רב' א ז.

807. השווה פסח' נ ע"א. ב"ב עה ע"א–ע"ב. שמ"ר כג. שהש"ר ז י. ארר"נ לה. תנח', צו, יב. ילק"ש: ישעיה, מט תעב; ס תקג; זכריה, ט תקעה. זוהר, ח"א, פר ע"ב; ח"ג, נו ע"א, רכ ע"א. רס"ג, אמונות ודעות, ח. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קפא (ישע' יח ב, ז). ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, מז; ח"ב, ח; י; ליקוטי תפילות, ח"א, פר; ח"ב כט. ריה"ל צרפתית, עמ' 342-343; מהר' אנגלית, עמ' 275-276; מהר' עברית, חלק ב, סוף פרק ב, סעיף "השבת העולם למקודו האלקי" (בסוף).

808. *זבח' נד ע"ב*, השווה מי' ר א־ב. ישע' ב ב־ג; ס ג. ספרי, כג (רב' א כה), לו (רב' יא י), קנב (רב' יז ח). ירוש' ברכ' פ"ד ה"ד. קיד' סט ע"ב וסנהר' פז ע"א: "מלמד שבית המקדש גבוה מכל ארץ ישראל וארץ ישראל גבוה מכל הארצות". שהש"ר, א כא. ארר"נ לה ט. ילק"ש, משלי, ח תתקמג. זוהר ח"ג י ע"א. רש"י, ברא' מה ט; שמ' לג: א. רמב"ן, תורת האדם (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' רצו. רד"ק על יחוק' לח יב. מהר"ל, תפארת ישראל, סר. מהרש"א וספר הפלאה (ח"ב, קנח ע"א) על קיד' סט ע"א. מי מרום, ח"ו, רנר. ראה גם רב' ר ז; כו יט. שפת אמת, ח"ה, עמ' 90.

809. השווה רב' א כא; ט כג; יא לא; יב כט; רמב"ן על במר' לה נג; רב' יא כד; כתבי רמב"ן, ח"א, דרשה על דברי קהלת, עמ' רד; דרשה לראש השנה, עמ' רנא; השגות לספר המצוות, עשין, מצווה ד, הוספות. ראה גם ר' יצחק דה ליאון, ספר מגילת אסתר, על אתר. השווה ספרא על ויק' כה. ספרי, פ (רב' יב כט). ירוש' בכו' פ"ג ה"ג. בבלי כתוב' קי־קיא; גיט' עו ע"ב; יבמ' סר ע"א ורש"י, רמב"ן ורשב"א על אתר; ב"ב צא ע"א–ע"ב ורשב"ם על אתר; ע"ז יג ע"א. תוס', ע"ז, ה. תוספות על נז' נר ע"ב. רמב"ם, הלכ' אישות, פי"ג הי"ט־ה"כ; הלכ' מלכים, פ"ה: ה"ט, הי"א. שו"ע, אבן העזר, עה. שו"ת מהרי"ט, ח"ב, יו"ד, כח. זוהר, ח"א, דה ע"ב. וי"ח, מר ע"א. ראה גם ירוש' ברכ' פ"ג ה"א. עיר' מו ע"א; כתוב' קיא ע"א. תוספות על כתוב' קי ע"ב; ע"ז יג ע"א; נז' נר ע"ב.– השווה אוה"ח על רב' ל כ; ראה גם אוה"ח על במר' לג נג. השווה הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 426. שו"ת אבני נזר, יו"ד, תנר. השווה ספרי, ח (רב' א ח). ירוש' סוטה פ"ח ה"ר; ב"ק פ"ט ה"א. בבלי ב"מ קא ע"א; ב"ב יד ע"א: סנהר' קב ע"ב; מנח' מר ע"א. בר"ר לח ח; סר ג; עט ו. ויק"ר כה ג. תנח' ראה יא. רמב"ם, הלכ' תפילין, פ"ה ה"י. שו"ע, יו"ד, רפו כב. חת"ס,

סוכה לו. השווה ספרי, נא (דב' יא כד). משנה שביע' ו א; כלים א ו. ירוש' דמאי פ"ו ה"ב. בבלי שבוע' טז ע"א; גיט' מו ע"א; סוטה מד ע"ב; ב"ב ק ע"א, קיט ע"א; ע"ז נג ע"ב; ערכ' לב ע"ב. ברי"ר מא ו. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ב, ה"ה־ה"ו; הלכ' בית הבחירה, פ"ו הט"ז; הלכ' מלכים, פ"ה ה"א, ה"ו. רש"י על ויק' כ ב; סנהד' ב ע"א; נידה מו ע"ב. רמב"ן על ויק' יח כה; במד' לג נג; ב"ב נו ע"א. חזון איש, שביע' פ"ג ה"א. רב"ו שפרן, דורש לציון, ו.

810. השווה מכ' כג ע"ב. אדרת אליהו, עמ' 393, 428. אורות, עמ' עו, קמד; עולת ראיה, ח"ב, עמ' קנו. פחד יצחק, חנוכה, עמ' עא־עב; פסח (ניו יורק, תש"ל), עמ' סח־סט. ראה ברי"ר ע ח; דב"ר ו ט. זוהר, ה"א, ב ע"ב.

811. השווה ויק' כה כג ורש"י על אתר. תהל' מד ד. אונקלוס על בראי מח: כב. מכיל' ג (שמ' טו ב). ספרי, פט (במד' יא ט). פסח' ח ע"ב; ובח' קטו ע"א. ברי"ר לט י; עט ו (בראי כג טו; לג יט; דהי"א כא כה); ויק"ר לה ז. במדב"ר כב ו. תנח': קדושים יב; ראה ח. זוהר, ח"ב, נח ע"א, צד ע"א. רמב"ן, על דב' כ א. תוספות על שבת סג ע"א. אבן עזרא על בראי לג יט. מהר"ל, גבורות ה', מז. מהרש"א על ב"ב קכג ע"א. ראה חגי' ה ע"ב; סנהד' צט ע"א. רמב"ם, הקד' לפרק חלק; הלכ' מלכים, פי"ב ה"ג־ה"ד. רש"י על סנהד' צא ע"ב. השווה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ט ה"א; של"ה, ח"ג, רעא ע"ב. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 48, 331. קדושת לוי, מסעי, פב ע"ב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 196. הרב קוק, אורות, עמ' ט, יד, נב, נח־ס. ר' יהושע מקוטנא, שו"ת ישועות מלכו, סו.

812. בראי יג יז; השווה תרגום יונתן בן עוזיאל ורבינו בחיי על אתר. ראה בראי יג טו. השווה תהל' מח יג. ירוש' קיד' פ"א ה"ג. בבלי כתוב' יא ע"א; ב"ב ק ע"א; קיט ע"א ורשב"ם על אתר; קנח ע"ב. ראה רמב"ן על בראי יג יז; טו יח. אוה"ח, בראי יג טו, יז.

813. דב' לב מט: "כי מנגד תראה את הארץ". השווה בראי יג יד; דב' לד א, ד. השווה ספרי, קלד (במד' כו יב). במדב"ר כג ד. ראה גם במד' כו יב־יג; דב' ג כו. השווה שפת אמת, ח"ה, עמ' 26.

814. השווה דב' ב כו; כ י. ספרי, קנז (במר' לא ו). ירוש' שביע' פ"ו ה"א. ויק"ר יז ו. ראה דב"ר ה יד; גיט' מה ע"א. רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ו ה"א, ה"ה, ה"ו. רמב"ן, דב' ב לד; כ י. רש"י ורמב"ן על במד' כא כא; ראה גם רמב"ן על דב' כג ו; רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ו ה"ד. ראה גם ספרי, רב (במד' כ יח); סוטה לה ע"ב; רש"י, דב' כ יח. ראה תוס', סוטה ח ז.

815. השווה בראי טו: יג־טז; בר"ר א ג; תנח' ישן, בראשית, א יא. רמב"ן: בראי א א; ט כו; י ה; יב ו; טו טז; על שמ' ג ח; דב' ב כג; ט ד; יב כ; יט ח. פירושי התורה לר' יהודה החסיד, עמ' 18. העמק דבר, דב' ט ה.

816. השווה ירוש' חלה פ"ב ה"א. בבלי יומא נד ע"א; ר"ה טו ע"ב ורש"י על אתר; מו"ק כה ע"א ורש"י על אתר. תנח': במדבר יז; ראה ח (דב' יא יב). פדר"א יח. זוהר, ח"א, קפו ע"א; ח"ב, קנז ע"א. רש"י, יונה א ג. כוזרי ב יד. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ב; רש"י, ויק' כ ב. רמב"ן, בראי לג כ; כפתור ופרח, י. שו"ת תשב"ץ, ג ס; שו"ת מהרי"ט, יו"ד, כח. מהר"ל, דרך חיים, עמ' קפח־קפט, רו, רנב. שו"ת חת"ס, יו"ד, רלד. בני יששכר, ח"א, כב ע"ב. ליקוטי מוהר"ן ח"ב, מ. ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב־יג, סב, עז, קעא: אורות הקודש, ח"א, עמ' קלד; ח"ב, עמ' שג. מי מרום, ח"ה, עמ' רו; ח"ו, עמ' רצ. שו"ת ישועות מלכו, יו"ד, סו. ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' קמו. חזון איש, זרעים, ג יט; אבל ראה גם תוספות על גיט' ב ע"א. רב"ו שפרן, דורש לציון.

817. השווה ויק' יח: יט ב וספרא על אתר; יט כה. דב' כד ד. ספרי, קי (דב' יד כט); קפח (דב' יט יד). משנה עדו' ח ו ורמב"ם על אתר; כלים א ו; בבלי שבת לג ע"א; ר"ה ח ע"ב–ט ע"ב, יג ע"א; חגי' ג ע"ב; יבמ' ו ע"ב ותוספות על אתר (שמ"א ב ב); שם, פב ע"ב ותוספות ישנים על אתר; קיד' ל ע"ב; שבוע' טז ע"א. במדב"ר ז ח. כוזרי ב ט, יד; ג יט. דש"י, ב"מ פט ע"א; ערכ' לב ע"ב. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ה; הלכ' בית הבחירה, פ"ו הט"ז; פ"ו הי"ב. רמב"ן, הקד' לויקרא; ויק' יח כה; כו מב; דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רנ־רנא. מהר"ל: נצח ישראל, ו; גבורות ה', ח; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, י; נתיב העבודה, יז; דרך חיים, עמ' קפח־קצ, רו־רז; פירושים לאגדות, ח"ד, עמ' קג־קד. שפת אמת, ח"ד, עמ' 119. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קס; עולת דאיה, ח"א, עמ' קה, רלו; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' קפו. חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' שיד; ה"ח, עמ' עד. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 194.

818. השווה דב' יא ט, כא; לב מג. מיכה ב ד. ישע' ב ג; כו יט. תהל' קב. מכיל' א (שמ' יב א). ספרי, לז (דב' יא י). אב' ה ה. אדר"נ, כו ב; לה ח. ירוש' שקל' פ"ג, בסוף; נדר' פ"ו ה"ח; כתוב' פי"ב ה"ג; דאה גם כלא' פ"ט ה"ד. בבלי ברכ' ח ע"א, מד ע"א, סג ע"ב; שבת קלח ע"ב; יומא כא ע"א; ד"ה טז ע"ב; מו"ק כה ע"א ורש"י על אתר; יבמ' סד ע"א ורש"י, רמב"ן ורשב"א על אתר; כתוב' קי־קיב ומאירי, בסוף; גיט' נז ע"א; ב"ב קנח ע"ב ורשב"ם על אתר; סנהד' יר ע"א, צח ע"א; מכ' ז ע"א; עדכ' לב ע"ב. תרגום ורש"י, ברא' מט כא. בר"ר טז ז; עו ב; צו ז; שהש"ר ד יא; איכ"ר, פתיחה כד. תנח' ויחי ג. פדר"א, ח; לג. שו"ט צא. ילק"ש: ישעיה, א שצ; מב תנא; יחזקאל, כ שנה; יונה, א תקמט; תהלים, פה תתלג. זוהר, ח"א, עט ע"ב, קמא ע"א, קסו ע"א, רה ע"ב; ח"ב, ד ע"א, קמא ע"א, קנא ע"ב–קנב ע"א; ח"ג, ד ע"ב, עב ע"ב, פד ע"א, רמה ע"ב, רסו ע"ב. תקו"ז, תכ"ב (סד ע"א). זו"ח, ויצא, כח ד. כוזרי ב יד. שידי ר' יהודה הלוי, עמ' רלג. רש"י, יונה א ג; ב"ב טו ע"א; סנהד' צ ע"ב. רמב"ם, פיהמ"ש, סנהד' א; ספר המצוות, מצוות עשה, מצוה קנג; הלכ' קידוש החודש, פ"א ה"ה וה"ח; ועוד. הלכ' סנהד', פ"ד הי"א; הלכ' מלכים, פ"ה ה"י־הי"א. רמב"ן, ברא' כח יא; דב' ד כח; דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רמט־רנא. רד"ק על יונה א ב. ב"ח, טור, או"ח, רח. שו"ע, יו"ד, שסג א־ב. מהר"ל: גבורות ה', ח; כד; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' צז; ח"ד, עמ' קג; דרך חיים, עמ' רו־רח; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התודה, י; נתיב העבודה, יח. של"ה, ח"א, קסח ע"א–ע"ב; ח"ג כג ע"א, קעא ע"ב. שו"ת חת"ס, יו"ד, רלג־רלה. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, ז ע"א; קנב; ח"ב, יא; מ. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 192-194, 287. ראי"ה קוק: אורות עמ' ט, קעא; אורות הקודש, ח"א, עמ' קלג, רלו; ח"ג, עמ' ר; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' קיב־קיג. מי מרום, ח"ו, עמ' רלג־רלו, רפא; ח"ח עמ' סו־סח. יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 101, אבני נזר, עמ' קיג. מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 191-196.

819. השווה ויק' יח כה, ל. במד' לה לג־לד. דב' כא כג; כד ד. ספרי, לה (דב' יא י). ירוש' שקל' פ"ד ה"א. תנח': קדושים ט; בהר א. רש"י ורמב"ן על ברא' א א. רמב"ם, הלכ' תרומות, פ"א ה"ה; הלכ' בית הבחירה, פ"ז הי"ב. רמב"ן על ברא' יט ה; ויק' יח כה. ספר יראים, רמט. הגר"א על כלים א ו. קדושת לוי, ויגש, כה ע"ב. בני יששכר, ח"א, יא ע"ב. עבודת ישראל, עמ' רה. מי מרום, ח"ו, עמ' שיד. ר' י' שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ב, עמ' פז, קא.

820. השווה תענ' כט ע"א. אדר"נ ד ה. זוהר, ח"א, רב ע"ב. ראה תנח' פקידי א.

821. השווה משנה שקל' ו א־ב. בבלי יומא נג ע"ב; תענ' ה ע"א. תנח' בובר, שמות, י. זוהר, ח"א, א ע"ב; ח"ב, רמ ע"ב. שירי ר' יהודה הלוי, עמ' רלג.

822. השווה ישע' ל יח; צפ' ב א; משנה תענ' ד ח; תמ' ז ג; ראה גם אב' ה כ, כג. בבלי שבת לא ע"א; סוכה מא ע"א; תענ' יז ע"א ורש"י על אתר; שם, ל ע"ב; מגי' טו ע"ב, כט ע"א; כתוב' עה ע"א; ב"ב ס ע"ב; סנהד' צז ע"ב, צח ע"א; חול' צא ע"ב. איכ"ר ג יט. תרגום יונתן בן עוזיאל על ברא' מט יח. תרא"ר ה; תדא"ז יז. פסדר"כ, בשלח, פז ב. פדר"א כו. זוהר, ח"א, צט ע"ב–ק ע"א (מגי' יט ע"א), קל ע"ב, ריא ע"ב; ח"ב, רכה ע"א; ח"ג, רעח ע"ב (ברא' מז א, כז). רס"ג, אמונות ורעות, ה ג. כוזרי ה כז. רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א ה"א; ראה גם מו"נ, ח"ג, פמ"ז. רש"י, ברא' כח יז; חול' צא ע"ב; ראה גם ספר החינוך, מצווה קפד. מאירי על כתוב' קיא ע"א. מהר"ל: תפארת ישראל, ה; נצח ישראל, ח; כט; נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א. של"ה, ח"א, קסח ע"ב–קסט ע"א; קעה ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 520. מהרש"א על ברכ' ח ע"א; סוטה יד ע"א. אוה"ח על ויק' כה כב. מגיד דבריו ליעקב, עז, פה, קלב. דגל מחנה אפרים, בראשית. בני יששכר, ח"א, עמ' קיא. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, נה ע"ב; ח"ב, ה; טו; מ; עו; ליקוטי תפילות, ח"א, פר; ח"ב, כט. סידור שערי רצון, עמ' תפ; שבחי מוהר"ן, ח"ב, עמ' ו. שנת רצון, עמ' צו. ר' צדוק הכוהן מלובלין, צרקת הצדיק, עמ' קמד; שפת אמת, ח"ה, עמ' 5. ראי"ה קוק: אורות, עמ' ט־יג, נז־ס, סב; שבת הארץ, עמ' יב; מוסר אביך, עמ' יט; עולת ראיה, ח"א, עמ' רעט. שפא; אורות הקודש, ח"א, עמ' קלג; ח"ג, עמ' רצה. מי מרום, ח"ה, עמ' פד־פה; ח"ו, עמ' יא, נט, פז, קפז, רמ־רמא, רנג־רנד, רעו־רעז, שא, שיג. כל כתבי ח"נ ביאליק (תל אביב תש"ט), עמ' א־ב. ר' א"ח גליצנשטיין, רבי ישראל בעל שם טוב, עמ' 159. משך חכמה, עמ' שיז. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תרט. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' כא, פח (משנה עיר' ד ז; בבלי עיר' מט ע"ב); נאות הדשא, עמ' קה, קכד. שם משמואל, הגדה, עמ' מא. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, עמ' נט, סג; עוד יוסף חי, עמ' קיב־קיג. ויואל משה, עמ' שמ, שמא. מפענח צפונות, עמ' קכא.

823. מצטערים ו"ממעטין בשמחה": ראה משנה תענ' ד. ירושלמי תענ' פ"ד ה"ו. בבלי תענ' כו ע"א וע"ב, כט ע"ב. משנה סוטה ט טו. בבלי סוטה מ"ח ע"א, מט ע"א וע"ב; יבמ' מג ע"ב; גיט' ז ע"א ותוספות שם. רמב"ם, הלכ' תעניות, פ"ה הי"ב והי"ג. שו"ע, או"ח, תקס. צמים: ראה זכ' ח ט. משנה תענ' ד. בבלי, תענ' כז ע"ב. ר"ה יח ע"ב ותוספות שם. טושו"ע או"ח תקמט־תקסא. מתאבלים: משנה, תענ' ד. ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג. שו"ע, או"ח, תקנב, תקנד, תקסא. תענ' ל ע"א. רא"ש, תענ' פ"ג. מו"ק כא ע"א, כו ע"א. רמב"ם, הלכ' תעניות, פ"ה.– "צריך לתת אפר בראש החתן, זכר לאבלות ירושלים" ונוהגים "לשבר כוס זכוכית בשעת חופה". ראה ב"ב ס ע"ב. רמב"ם, הלכ' תעניות, פ"ה הי"ג. שו"ע, או"ח, תקס ורמ"א שם. ועיין תוספות, ברכ' לא ע"א, טושו"ע, אבן העזר, סה. זוהר, ח"ב, קסט ע"ב. הפטרות "שבע דפורענותא" ו"שבע דנחמתא", טושו"ע או"ח, תכח ח. ראה תוספות, מגי' לא ע"ב. "זכר לחורבן": "סד אדם ביתו בסיד ומשייר בו דבר מועט". תוס', סוטה, בסוף; שם, ב"ב, ב. בבלי ב"ב ס ע"ב. טושו"ע או"ח, תקס, ובית יוסף וב"ח שם; ראה גם משנה ברורה, שם. רמב"ם, הלכ' תעניות, פ"ה. "זכר למקדש": משנה סוכה ג יב; ר"ה א ד. בבלי ר"ה כט ע"ב, ל ע"א–ע"ב, לא ע"ב; ביצה ה ע"ב; מנח' סו ע"א. רמב"ם, הלכ' לולב, פ"ז הכ"ג: אליעזר ועירא נעל נעליים שחורות כדי לציין את אבלו על ירושלים. ב"ק נט ע"א וע"ב. השווה ויק' כו מב. רב' ח י"א; כה יט; לב יח־כא. תהל' קב

יג־יד; קלו ד־ו. איכה א ז. מכילי ו (שמ' כ ג). ספרי, מג (דב' יא טז־יז), שכ (דב' לב כא). ירוש' קיד' פ"ד ה"א. בבלי פסח' קיד ע"ב–קטז ע"א; במדב"ר יז ז; איכ"ר א נד. תנח' שלח טו. פסיק"ר ל. פסיק"ז: בשלח טז; שלח, קנה. פדר"א יז. ילק"ש, תהלים, קלז תתפה. זוהר, ח"ב, קנו ע"ב. כוזרי ה כו. רש"י, דב' יא יח; רמב"ן, ויק' יח כה. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 193. שפת אמת, ח"ה, עמ' 5. ראי"ה קוק: אורות, עמ' ט, יא, נז; חזון הגאולה, עמ' קא. מי מרום, ח"ו, עמ' רעז. ר' שלמה גורן: תורת המועדים, עמ' 443-447; תורת השבת והמועד, עמ' 419-457. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן יהוידע, ח"ב, עח ע"ב; בן איש חי, עמ' סג.

824. ראה משנה תענ' ד ח; אב' ה כ; תמ' ז ג. בבלי תענ' כז ע"ב; מגי' יז ע"ב. מס' סופ' יג, יד. ברכת הארץ: ירוש' ברכ' פ"א ה"ו. בבלי ברכ' מח ע"ב, מט ע"א והמאירי שם. רמב"ם, הלכ' ברכות, פ"ב. טושו"ע, או"ח, קפז־קפח. אבודרהם השלם, עמ' שכב־שכג. רוקח, שלו. מהרה ייבנה המקדש: ראה סוכה מא ע"א; תענ' יח ע"א; בכור' נג ע"ב. שמ"ר ל כא. במדב"ר יח כא. תנח' אחרי יב. שו"ט יג; קכא (תהל' קלו ה־ו). זוהר, ח"א, רי ע"ב, רסו ע"ב; ח"ב, תקנו ע"ב; ח"ג, רג ע"ב. כתבי רמב"ן, ח"ב, עמ' שכד־שכה. כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 194, 287 (תהל' לו לד). מוהר"ן, לקוטי תפילות, ח"א, פר; ח"ב, כט. מי מרום, ח"ו, עמ' שא. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תקי, תשעה.

825. השווה רש"י, כתוב' ח ע"א. השווה תהל' קלו ו; השווה ישע' לג י־יא; נד א. השווה גם ירמ' ז לה. ראה רמב"ם, הלכ' ברכות, פ"ב הי"א, והלכ' אישות, פ"י ה"ג. השווה ברכ' ו ע"ב. תענ' ל ע"ב. ב"ב ס ע"ב. פסיק"ר כט ג. זוהר, ח"ב, נה ע"ב. השווה ישע' סא ב־ג; שו"ע, אבן העזר, סה ג; ראה תוספות על ברכ' לא ע"א. אי"ש שו"ב (אברהם יצחק שפרלינג, שוחט ובודק), טעמי המנהגים (ירושלים חש"ד), עמ' תיב.

826. השווה ישע' סא ג; סו י־יג. ירמ' יג יז. תהל' עט; קיט סב; קלו. ספרי, פ (דב' יב). ירוש' כלא' פ"ט ה"ד; ברכ' פ"ד ה"ג; תענ' פ"ב ה"ב; כתוב', פ"ה, בסוף; בבלי ברכ' ג ע"ב, נח ע"ב; תענ' כו ע"ב, ל ע"א–ע"ב; חגי' טז ע"ב; מו"ק כו ע"א; כתוב' סז ע"א; גיט' נז ע"א; ב"ק נט ע"א; ב"ב ס ע"ב; סנהד' לז ע"ב, קד ע"ב; מכ' ה ע"ב, כד ע"ב. תוס', סוטה, טו. איכ"ר, פתיח' ז; איכ"ר א כה, נ; ד יא. שו"ט כב. זוהר, ח"א, לח ע"ב, פה ע"ב, רי ע"ב, רטו ע"א; ח"ג, קיח ע"א. רמב"ם, הלכ' תענית, פ"ה ה"ט, הי"ד, הט"ו; אור זרוע, ח"ב, תיט. בית יוסף, טושו"ע, או"ח, תקנד, תקנו, תקנט, תקסא, תקפ. שו"ע, או"ח, א ג; יו"ד, שסג א ורמ"א על אתר; שעט ב. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, עמ' נה־נח. של"ה, ח"א, רט ע"א–ע"ב, רי ע"א; סידור שער השמים, עמ' 7. מהרש"א על ברכ' ה ע"ב. ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, עמ' מח, נד. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תרו.

827. השווה ויק"ר ז. שו"ט יז. מד"ש, לא. פסדר"כ כה. רוקח, שכב. זוהר, ח"ג, יא ע"ב.

828. השווה דב' לב מג, רש"י ואוה"ח על אתר. ישע' ס ג; סא ה־ט; סב ב ואילך. מגי' ו ע"א. ע"ז ג ע"א. סנהד' צד ע"א. בר"ר סב ו; שמ"ר לה ה. פסיק"ז, ויחי, מט י. שו"ט, פז, צח. זוהר, ח"ג, קג ע"ב, רכ ע"א. רש"י, בראי כה ט; במד' כג כג. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ט ה"ב; הלכ' מלכים, פי"ב ה"ד; אגרת תימן, הקד' לפרק חלק. ספודנו ואבן עזרא על בראי טז יב. מהר"ל, נצח ישראל, מג; נה. אוה"ח על בראי כה ו ועל ויק' כו ה. ליקוטי מוהר"ן יד ב (צפ' ג ט). אורות, עמ' טו־יז, לג, לה, פח, צ־צא, קנא, קנה. מי מרום, ח"ו, עמ' כח־כט, פג, רז, רצב־רצד; ח"ח, עמ' עז, פו, קי־קיא. ר' דוד כהן, קול הנבואה (ירושלים תש"ל), עמ' רנו.

829. דאה ספרי, סט (במד' ט י); פרד"א מד; פסיק"ז, כה יח; רש"י, ברא' לג ד; אגרת תימן, עמ' קמז; אבני נזר, עמ' לח.

830. השווה ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יז ו; ח"ב, עח. שפת אמת, ח"ג, עמ' 200; ח"ה, עמ' 5. צדקת הצדיק, עמ' דנו. אודות, עמ' סח, צא, קלח, קסט; אודות הקודש, ח"ב, עמ' שג. באר אברהם, עמ' רצו.

831. השווה תהל' פג ד"ה, יג. תנח' כי תשא לד. רש"י על ברא' א א. רמב"ן, דב' לב כו. מהר"ל, תפארת ישראל, סח. מי מרום, ח"ד, עמ' רצב־רצג. ריה"ל אשלג, הקד', ספר הזהר עם פרוש הסולם, ח"א, עמ' יט.

832. ראה סנהד' צט ע"א.

833. דב' ל יב: "לא בשמים היא לאמר מי יעלה לנו השמים ויתנה לנו וישמענו אותה ונעשנה"; השווה ב"מ נט ע"ב: "לא בשמים היא – שכבר נתנה תורה בהר סיני".

834. השווה מש' ג ו; ברכ' סג ע"א; ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, קסז; אורות, עמ' כו־כט, פו.

835. השווה שמ' יט ו: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש"; דבינו בחיי (ח"ב, עמ' קסט), העמק דבר (ח"ב, פא ע"א) ומ"ד קאסוטו (עמ' 156) על אתר. ב"ב י ע"א. פסדר"כ, ח"ב, יב ב. רש"י על ישע' א ד. בית אברהם, עמ' קנג.

836. השווה שהש"ר ב ו. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב הצדקה ו, ע ע"ב. הגר"א, ביאור, משלי, מש' ג כו, עמ' יב; סידור אשי ישראל (שיח יצחק), עמ' 45. העמק דבר, על ברא' מח ד (ח"א, עמ' קעט). ראה י' היינמן, דרכי האגדה, עמ' 113-114; מ"מ בובר, דדכו של מקרא, עמ' 300.

837. השווה דב' ד ז; שמ"א ז כג. מכילי' ב (שמ' ט ו). רבינו בחיי על שמ' יט ו. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, י; דרשות, עמ' ה. בני ישששכר, ח"ב, עמ' כא. שפת אמת, ח"א, עמ' 61. ראי"ה קוק: אודות, עמ' לב, קע־קעא; אורות הקודש, ח"ב, עמ' תכג; ח"ג, עמ' רצה; עולת ראיה, ח"ב, עמ' תא־תג.

838. השווה ברא' לה יא; שמ"ב ז כג; תהל' קו ה. ברכ' נז ע"ב; שבת פח ע"ב. יבמ' כ ע"א. של"ה, ח"א, כא ע"א.

839. השווה זוהר, ח"ב, קכא ע"א.

840. השווה דב' ד ו־ח; כו יח־יט. סוטה לט ע"א. זוהר, ח"ב, קכא־קכב. רש"י, במד' יא יא; ישע' א ד. רמב"ן, ברא' יז ו. מהר"ל: תפארת ישראל, א; גבורות ה', ג; יד; יח; מד; גוד אריה, במדבר, יג ח; פירוש לאגדות, ח"ב, עמ' פ. של"ה, ח"א, כא ע"א; ח"ג, קסד ע"ב. הגר"א: ביאור, משלי, מש' יד כח, מה ע"ב: סדור אשי ישראל, עמ' 21. ראי"ה קוק: אורות, עמ' כד, נג־נד, סב, סד, סו־סט, עב־עד, פ, פג, פט־צ, צח, קלג, קמא, קנט; אורות הקודש, ח"א, עמ' נט־ס; ח"ב, עמ' שיא; חזון הגאולה, עמ' קפד־קפו; עולת ראיה, ח"א, עמ' צו. מי מרום, ח"ו, עמ' יד, רסה. אבני נזר, עמ' כט.

841. השווה ספרי, מג (דב' יא יח), שא (דב' כו ה). במדב"ר, י; יא ד. רש"י, דב' יא יח. הגר"א, ישע' א ד; ב ג. חידושי מר"ן ר"ז הלוי, עמ' כ.

842. השווה שמ' ג ח. ויק' כ כד. דב' ז יב־טו; ח ז־י; יא י־יז. ירמ' ג יט. מכילי' א (שמ' יח ט), ספרא, א (ויק' כו ד). ספרי, ח (דב' א ח), כח (דב' ג כה), לז (דב' יא י), מז (דב' יא כא), קיד (דב' טו ד), שג (דב' כו טו), שלג (דב' לב מג), שנה (דב' לג כד). משנה בכו' א ג; סנהד' י א (ישע' ס כא). ירוש' בכו' פ"א ה"ח; פאה פ"ז ה"ג; ב"ב פ"ט ה"ה. בבלי ברכ' לו ע"ב–לז ע"א; שם, מא ע"א ורש"י על אתר; שבת ל ע"ב, סג ע"א; פסח' קיג ע"א; יומא

פא ע"ב: סוכה לה ע"א; מגי' ו ע"א ורש"י על אתר; כתוב' קיא–קיב: ב"ב קמו ע"א; סנהד' צ ע"א: מנח' נג ע"ב, פה ע"ב. בר"ר טז ג; לט י; סד ג; סה טז־יז. שמ"ר ג ד. ויק"ר ג א; כה ג. במדב"ר ט כד. איכ"ר ב יז. קה"ר ב ה. ילק"ש: עקב, יא תתסד; ישעיה, נד תעח; קהלת, ב תתקסח. זוהר, ח"א, צה ע"ב, קעז ע"ב: ח"ג, סה ע"ב, עב ע"ב, פד ע"א, רפד ע"ב. רש"י, ברא' יב א. אבן עזרא, ברא' לג יט. רמב"ן, שמ' ג ח; תורת האדם (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' רצו. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ה. מהר"ל: גבורות ה', כד; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' קג; דרך חיים, עמ' קפח, רנא־רנב: נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, י; נתיב העבורה יח. של"ה, ח"ג, כג ע"א–ע"ב, קעא ע"ב, קעב ע"ב. מהרש"א על סנהד' צח. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' ק־קא: ח"ב, עמ' ה, נה, נח. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, כ; ח"ב, קטז; כתבי ר' נחמן מברסלב, עמ' 193, 354. ראי"ה קוק: אורות, עמ' עט; אורות הקודש, ח"ג, עמ' רצה. מי מרום, ח"ב, עמ' מא: ח"ו עמ' רנט, רע, שכו. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן יהוידע, ח"ב, פא ע"א. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כד.

843. השווה ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה. סנהד' צ ע"א, צט ע"ב. שהש"ר ד ה. תנה' פקודי א. זוהר, ח"א, ב ע"ב, כט ע"א, לא ע"ב, פ ע"ב, קכח ע"ב, רה ע"ב: ח"ב, פה ע"ב: ח"ג, ד ע"ב, יב ע"א, יג ע"א, מה ע"ב, פד ע"א, פה ע"ב, צג ע"א–ע"ב: צו ע"א, רלה ע"א, רסח ע"א. תקו"ז, פו ע"א. אריה"ק, ליקוטי תורה, עקב, עמ' קצג. אלשיך, לך לך, ברא' יב א, של"ה, ח"ג, כא ע"ב, כג ע"א, כו ע"א, מה ע"ב, קעא ע"ב, קעב ע"ב, קעג ע"א, רב ע"ב, רד ע"א: סידור שער השמים, עמ' 525. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' סט. שפת אמת, ח"ג, עמ' 202; ח"ה, עמ' 5. שם משמואל, במרבר, עמ' קכח. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן יהוידע, ח"ב, פ ע"ב.

844. השווה אס' ג ח. מו"ק טו ע"ב. מהר"ל: תפארת ישראל, א; גבורות ה', יב, כג, כד. לקוטי מוהר"ן, ח"א, ז א. אורות, עמ' ט. מי מרום, ח"ו, עמ' רלז־רלח, שכז־שכח; ח"ח, עמ' קיא.

845. השווה מכיל' על שמ' יב ב. סוכה כט ע"א; גיט' נז ע"ב: ב"ב י ע"ב; סנהד' מב ע"א; ע"ז ב ע"ב. יונתן בן עוזיאל על ברא' כה כה. בר"ר ו ה; סה טז; סג־סז. שמ"ר טו כז, ל; כא. במד"ר י; כא. שהש"ר א כא; ו ר. תנח' תולדות ז; תנח' בובר, תרומה, ז. שו"ט יח. פסיק"ר, טו־טז. פסיק"ז, בוא, יב ג. פדר"א, לז: לח; נא. תדא"ז יד. ילק"ש, בשלח, יז רסח. זוהר, ח"א, רל ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כב ע"א). כוזרי ב יג. רש"י על ברא' כה לא. רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג, הי"ב־הי"ג. סידור רבינו שלמה מגרמייזא, עמ' קצו. מהר"ל: נצח ישראל, יד; מו. תפארת ישראל, א; ב; גבורות ה', יא; יב; יח; כד; מד; נד; סז; סח; פירושים לאגדות, ח"א, עמ' קלה; ח"ד, עמ' טו; דרך חיים, עמ' יג; נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבורה, יג. של"ה, ח"ג, קפג ע"ב. הגר"א: ספר האמונה וההשגחה, עמ' יב; סידור אשי ישראל, עמ' 335. חת"ס, דרשות, ח"ג, עמ' רמד; הגדה (בני ברק תשל"ו), עמ' כו. בית הלוי, ח"א, עמ' לג. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197. ראי"ה קוק: אורות, עמ' ט, יר, מט־נ, נד, סר, קלט, קנ, קנח־קנט, קסח־קסט; עולת ראיה, ח"א, עמ' שפו־שפז. אורות הקודש, ח"ג, עמ' לג־לד. מי מרום: ח"ו, עמ' שכג; מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קמא. באר אברהם, עמ' רכג־רכד, רנז, רנח. ר' יוסף חיים מבגדאד, עוד יוסף חי, עמ' רט־רי.

846. השווה זוהר, ח"ב, נד ע"א.

847. השווה בר"ר ב ד; שמ"ר טו ח; שהש"ר ז א. ראה של"ה, ח"ב, מד ע"ב.

848. השווה של"ה, סידור שער השמים, עמ' 520. בית הלוי, ח"א, עמ' לג; ח"ב, עמ' ה־ו. פחד

יצחק, חנוכה, עמ' יג־יד, קיג.

849. השווה ספרי, שמג (דב' לג ב), חת"ס, הגדה, עמ' כז־כח.

850. השווה חול' צא ע"א; ילק"ש, בשלח, יז רסח; אגרת תימן, עמ' קטז־קיז, קכו־קכז, קלב־קלג.

851. השווה ר"ה יט ע"א; ב"ב ס ע"ב; מע' יז ע"א. רש"י, שה"ש ג ה; ה ח; ח ז. רמב"ן, דב' לב מ. מהר"ל, באר הגולה, ז.

852. השווה תוספות על ברכ' יב ע"א.

853. השווה בר"ר סר ד. ויק"ר לו. שהש"ר א כא; ב ט. תנח': עקב ה; נצבים א. זוהר, ח"א, יז ע"ב. מהר"ל, דרשות, הספר, יב.

854. השווה שבת לא ע"א. בר"ר פג ג; שהש"ר ז ז. סמ"ק, מצוות עשה, א.

855. השווה ריה"ל אשלג, הקד', ספר הזוהר עם פירוש הסולם, ח"א, עמ' יח; הקר', ספר עץ חיים, עמ' ב. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 342; מהד' אנגלית עמ' 275; מהד' עברית, חלק ב, סוף פרק ב, סעיף "השבת העולם למקורו האלקי".

856. השווה ברכ' יז ע"א; שבת י ע"א; ב"ב טז ע"ב. זוהר, ח"א, צב ע"א; ח"ג, שא ע"ב. של"ה, ח"ג, רד ע"א. ראי"ה קוק; אורות, עמ' כו; עולת ראיה, ח"ב, עמ' קנו. ראה גם רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ח ה"ח.

857. השווה ספרי, שי (דב' לב ז), תנח', ויקרא, ז, ת. זו"ח, בהר, מט.

858. השווה פסח' ה ע"א; בר"ר צח; תנח' נצבים א; תדב"א כג; ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' קמג.

859. השווה מכי"ל ב (שמ' יט ו): "מה שֶׁה כשהיא לוקה מאחר מאבריה כל אבריה רגישין; כך ישראל, אדם נהרג, אחד מהם, כולם מרגישים ומצטערים". ירוש' נדר' פ"ט ה"ד. בבלי תענ' יא ע"א. ויק"ר ד ו (ירמ' נ יז). שהש"ר ו יז. איכ"ר א. תרא"ר, כג. תדא"ז א טו. פסיק"ר יא. פסיק"ז, בשלח, יז ב. תנח' יתרו יג. ילק"ש, יתרו, יט רעו. זוהר ח"ג קכו ע"א. רמב"ם, הלכ' מתנות עניים, פ"י הי"ב. אריה"ק, ליקוטי תורה, ורבי חיים ויטאל, טעמי המצוות, קדושים, עמ' עז (ויק' יט יח). ר' משה קורדובירו, תומר דבורה, א. אלשיך, נצבים (דב' כט ט). מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, ב; נתיב הצדקה, ו. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, עמ' קמא. תניא, לב. ליקוטי הגר"א, עמ' לח (בספרא דצניעותא עם ביאור הגר"א). ר' יוסף חיים מבגראד, שו"ת, תורה שלמה, שכה. חפץ חיים, שמירת הלשון, עמ' מג־מד.

860. השווה שבוע' לט ע"א: "כל ישראל ערבים זה בזה"; סנהד' כז ע"ב ("כולן ערבים זה לזה") ורש"י על אתר; שם, מג ע"ב ורש"י על אתר; שבת קיט ע"ב; ר"ה כט ע"א–ע"ב ורש"י על אתר; מכ' כג ע"ב ורש"י על אתר; חול' קלה ע"א ורש"י על אתר. ויק"ר ד ו. תנח', נצבים, א, ג. ראה ירוש' נדר' פ"ט ה"ד. רבינו בחיי, על בחוקותי כו לז (ח"ב, עמ' תקעט). ר' חיים ויטאל, טעמי המצוות, עמ' עז. תומר דבורה, א. מהר"ל: גבורות ה', ו; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, ה; נתיב הצדקה, ו; ח"ב, נתיב התוכחה, ב. ראה גם פירושי מהר"ל לאגדות, ח"ד, עמ' מט. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 483; עמ' 514: "בני ישראל הם תרי"ג שרשים שבישראל. לכן נצטוה על תרי"ג מצוות, שכל אחד ואחד כלול מחבירו וערב בער חבירו". משך חכמה, עמ' ריז, צפנת פענח, דברים, ח"ב, עמ' רמז; מכ' כד ע"א. תניא, לז. תוספת ברכה, ח"ג, עמ' 151-152. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' מד ואילך. חפץ

חיים, פירוש על סידור התפילה, עמ' ער.

861. השווה כתוב' עה ע"א.

862. השווה רב' ד יג־יד; כט כח. מכיל' ה (שמ' כ ב). ספרא, בחוקותי, ז. תוס', סוטה, ח. ירוש' סוטה פ"ז ה"ד. בבלי סוטה לז ע"א, רבינו יונה בחירושיו שם וגם המאירי שם. סנהד' מג ע"ב. תנח', יתרו, יג. זוהר, ח"ג, צג ע"ב. רש"י וריטב"א על ר"ה כט ע"א. רש"י על רב' כט כח. מהרש"א על ב"ב פח ע"ב. ר' חיים ויטאל, טעמי המצוות (ב"לקוטי תורה" להאר"י ז"ל), פרשת קרושים, עמ' עז: "רע כי כל ישראל גוף אחד... וכל אחר מישראל הוא אבר פרטי, כי זה הערבות, שאדם ערב בשביל חבירו אם יחטא... ולכן תקנו בלשון רבים: 'חטאנו'". ר' משה קורדובירו, תומר דבורה, א: "'ישראל ערבים זה לזה' מפני שממש יש בכל אחר חלק אחר מחבירו". אלשיך, רב' כט: "ישראל ערבים זה לזה, יחשבו כל איש ואיש מישראל כאֵבר אחר מגוף שלם, וכל הכללות כגוף מקובץ מאברים רבים ונפשותם כנפש אחת המחיה את כולם יחד". מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה ב: "'כל ישראל ערבים זה בזה', בשביל שהם עם אחד, מה שלא תמצא בשום אומה, שאינם עם אחד כמו שהם ישראל". ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, חלק ההלכות, שנה ראשונה ושניה, עמ' רעו: "ישראל נפשם באה מעולם האחרות... 'שבעים נפש'... אומות העולם נפשם ממקום הפירוד". שו"ת אבני נזר, או"ח, שיד; יו"ד, ח"א, קכו. צפנת פענח, סנהד' מג ע"ב; שו"ת צפנת פענח, קמג. שפת אמת, ח"ה, עמ' 2. שם משמואל, נצבים, עמ' ר; שם, מוערים, עמ' קמר. פחר יצחק, שער חורש האביב, עמ' קעב.

863. השווה סוכה מה ע"ב; זוהר, ח"א, ריט ע"א; תנח' נצבים ב.

864. השווה זוהר, ח"א, קנר ע"ב.

865. השווה מכיל' ו (שמ' כ חז). ראה זכ' י ג. השווה רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ה ה"א. ראה נועם אלימלך, נוח.

866. השווה ויק' כב לב; רב' ו ר; שהש"ר ח ו. ירוש' שביע' פ"ד ה"ב. ברכ' סא ע"ב; גיט' נז ע"ב ורש"י על אתר; סנהד' מר ע"א ורש"י על אתר; שם, ער ע"א. (ראה גם כרית' ו ע"ב; מנח' כז ע"א; טושו"ע, או"ח, תריט.) שהש"ר א. שו"ט ט. זוהר, ח"א, צג ע"א, קכר ע"א; ח"ב, קיט ע"א; ח"ג, קצה ע"ב, רפא ע"א. תקו"ז, ת"ס. רמב"ם, הקר' לפרק חלק; הלכ' יסודי התורה, פ"ה ה"א. רמב"ן, פתיח' ספר דברים. רשב"א, תשובות, ח"א, נה. מהר"ל: נתיבות עולם, ח"ב, נתיב אהבת השם, א; נצח ישראל, יג; דרך חיים, עמ' ו ואילך. תניא, יר, יח, יט, כה, לב, מא. קרושת לוי, מז ע"א. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יר ג; ח"ב, פב. שפת אמת, ח"א, עמ' 176; ח"ה, עמ' 182. ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב־יג, ער, עו, פר־פה, צה־צו, קמר, קמו, קמח־קנא, קנג, קנה, קנו, קסו, קסז; חזון הגאולה, עמ' לו, קלט, קמח־קנ, רי, רעה; אורות הקורש, ח"א, עמ' יז־יח; ח"ג, עמ' שכר, שכו, שכח, של־שלג; אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' רסג, שסט; ח"ב, עמ' קצד, רפא, שכ. מי מרום, ח"ו, עמ' יא, יח, רעד. משך חכמה, עמ' שכר. שם משמואל, הגרה, עמ' מר, מו־מז. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' יב, כא.

867. השווה ויק' יט יח; רב' ו ה; ח י; ירמ' טז יא. ראה ירוש' חגי' פ"א ה"ז. שמ"ר לב. זוהר, ח"ג, עג ע"א. ספר החינוך, מצווה רמג. כתוב' קיב ע"א. תרא"ר כב. ראי"ה קוק: אורות, עמ' מר־מה, עה, עט, פה־פו, צו, קלד, קמו, קמח־קמט, קנא, קנה־קנו, קנח־קנט, קסו; חזון הגאולה, עמ' קמה־קנ; עולת ראיה, ח"ב, עמ' ג־ד; אורות התשובה, עמ' לב־לג; קיא־קיב, קכב־קכג, קלז־קלח. מי מרום, ח"ו, עמ' קנ. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' ח.

868. השווה עולת ראיה, ח"א, עמ' שפו־שפז.

869. השווה ישע' א כז. ספרי, קטז (רב' טז ו). אב' ה יט. ירוש' סנהד' פי"א. בבלי ביצה לב ע"ב; סוטה יד ע"א; יבמ' עט ע"א; ב"ב ט ע"א. ברא' מא: א. במרב"ר ג א. תנח' בובר, וירא, ד. שו"ע, יו"ד, רנא. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב הצדקה, ה. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, לז ד; ח"ב, עא. תניא, אגרת הקודש, ו. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קמח־קמט. ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' קכא, קכט, קלד, רער. בית הלוי, ח"ב, עמ' לט. בן איש חי, עמ' רמה. רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כר.

870. השווה משנה פאה א א; רמב"ם, הלכ' תלמוד תורה, פ"ג ה"ג. בבלי ב"ב ט ע"א. ספרי, פ (רב' יב כט). ירוש' פאה פ"א ה"א־ה"ב. רמב"ן, על ויק' כח כה: "כי עיקר כל המצוות ליושבים בארץ ה'"; על שבת קל. ראה רמב"ם, ספר המצוות, שורש ד: "שאין למנות צוויים הנוגעים לכל מצוות התורה". ראה גם כוזרי ב צו; ג יז. השווה מהרש"א על מכ' כג ע"ב. אוה"ח, דב' ל כ: "כי ישיבת הארץ היא מצווה כוללת כל התורה". הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 366-367. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קסג. שו"ת משפט כהן, קמו; שו"ת רעת כהן, קעט. ריה"ל אשלג, מתן תורה, עמ' יט ואילך.

871. השווה ישע' נא יא ואילך.

872. השווה ירמ' ג יז; יז יב; מיכה ד ז. עוב' א כא. תהל' מח. דנ' ז כז; ט: כר־כה. שבת סג ע"א; תענ' ה ע"א; סנהד' צח ע"א. שמ"ר, כא. במדב"ר, יא (שמ"א ב ח); אס"ר א; קה"ר א. שה"ש זוטא, ג. זוהר, ח"א, א ע"ב, רלא ע"א; ח"ב, נה ע"ב; ח"ג, פג ע"א, רלד ע"ב (תהל' קכו), רסו ע"ב; תקו"ז, סב ע"א. כוזרי ב טז. רש"י על סנהד' צא ע"ב. רעת זקנים מבעה"ת על שמ' יז טז. רמב"ם, הקד' לפרק חלק; הלכ' תשובה, פ"ט ה"ב. מהר"ל: נצח ישראל, מג; גבורות ה', מז; ע. לקוטי מוהר"ן, ח"א, ר ב. אוה"ח, ויק' כו ו. ראי"ה קוק: אורות, עמ' כו, נב־נג, קנה־קנז, קס; חזון הגאולה, עמ' כט, מז, קכז, קכט־ל, קמג; עולת ראיה, ח"א, עמ' רלג, שפו־שפז.

873. השווה ברכ' נח ע"א. ירמ' יז יב. ישע' ב ג; מיכה ד ב. ישע' נב ט. תנח' קרושים י; זוהר, ח"א, קיד ע"א, קכח ע"ב; ח"ג, קסא ע"ב. ילק"ש, ישעיה, ס תקג. כתבי רמב"ן, ח"א, דרוש לראש השנה, עמ' רנא. מהר"ל, גור אריה, ויצא.

874. השווה רש"י על ברכ' מח ע"ב–מט ע"א.

875. *תהל' קיז א־ב.*

876. ראה יומא נד ע"ב; שמ"ר כג יא; אדר"נ לה; פסיק"ר י ב. זוהר, ח"א, רכו ע"א; ח"ב, קפד ע"ב; ח"ג, סה ע"ב. תקו"ז, תל"ז (עח ע"ב). ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, ח; י.

877. השווה בר"ר פב ג.

878. ישע' ב ג; מיכה ד ב. שו"ט, צח א: "עתידין אומות העולם לשורר שירה על תשועתן של ישראל".

הערות לחלק א, פרק ב:
גלות וגאולה

1. השווה ברא' כח טו: דב' ל א־ה; ירמ' לב. משנה שקל' ב ד; נז' ה ד; מדות ג א. בר"ר מד כא; עה ח. שמ"ר ג ד; במדב"ר ז י. זוהר, ח"א, ריד ע"ב. ר' צבי יהודה ברלין מוולוז'ין (הנצי"ב), העמק דבר, ח"ג, ויק' כו מב, עמ' קכא.
2. השווה מד"ש ח לה.
3. השווה איכ"ר ה יט: מכ' כד ע"ב. ראה גם ברכ' יח ע"ב. השווה זוהר, ח"ב, קפח־קפט. השווה רמב"ן על רב' לב: מ, בסוף; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רח. ראי"ה קוק, אורות, עמ' פה.
4. *שמ"ר ג ג:* השווה בר"ר מד כ־כב; נו ג: סט ד. שמ"ר טו יח. שהש"ר ז. רש"י על סנהד' צב ע"ב. רמב"ן על ברא' כח יב.
5. השווה ויק"ר כט ב. רמב"ן, אגרת תימן, עמ' קיז, קכח. רמב"ן על ברא' טו ז, יח; כב טז; ויק' כו מה; רב' כח מב. ראה גם רש"י, אבן עזרא, רמב"ן ורבינו בחיי על במד' כג יט. השווה מהר"ל, נצח ישראל, הקדמה.
6. ראה אבן עזרא ורמב"ן על במר' כג כא.
7. ראה ברא' כב יז; כו ג. שמ' לג א. במד' יד כג־כד; לב יא־יב. רב' א לה־לו; י יא; לא כ־כא, כג: לד ד. יהושע א ו. שופ' ב א. ירמ' יא ה; ועוד.
8. השווה מהר"ל, נצח ישראל, מ. חת"ס, דרשות, עמ' שטז. ראי"ה קוק, אורות, עמ' סג־סד.
9. איכ"ד *א כט;* שמ"ר טו ח. מגי' יב ע"א. דנ' א ו. ילק"ש, בלק, תשסח. זוהר, ח"ג, רכא ע"ב; זו"ח, יתרו מ. רמב"ן על רב' לב כו. משנה ברורה על שו"ע, או"ח, תקס.
10. השווה רב' כח סה: "ובגויים ההם לא תרגיע ולא־יהיה מנוח לכף רגלך ונתן ה' לך שם לב רגז וכליון עינים ודאבון נפש"; איכה א ג: "גלתה יהודה... היא ישבה בגויים לא מצאה מנוח...". בר"ר רבה לג ח; סג יח. זוהר, ח"ב, טו ע"א. כתבי הרמב"ן, ח"ב, עמ' תקטז, ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, בחוקותי. מצודת דוד על יחזק' כ לב. בית הלוי, שמות, עמ' ג, ה־ו. משך חכמה, עמ' קצא.
11. *שהש"ר א כא;* השווה שמ"ר לו א. השווה ירוש' פאה פ"א ה"ז. ראה גם בבלי מנח' נג ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 232.
12. *במד' כג ט;* השווה אבן עזרא ורמב"ן על אתר; השווה אסתר ג ח. ראה גם אבן עזרא על דב' כח לו: "'ועבדת שם', ולא – 'ועוללך רק תהיה לשמה כל רואיך ישומו'".
13. *דב' לג כה־כט;* השווה בעה"ט וספורנו על במר' כג ט. ראה רש"י על ברכ' מח ע"ב.
14. השווה ויק' כו לג. דב' ד כז: "והפיץ אתכם ה' בעמים..."; כה סר. יחזק' ה י: "...וזֵרִיתי את־כל־שאריתך לכל־רוח". עמוס ט ט; ועוד. בר"ר מד כ(־כא): "ידוע שאני מפזרן...";

סח; סט. שמ"ר לה ה: "...שפיזרו את ישראל מן העולם". ויק"ר כט ב. במדב"ר ז י: "...וכשהן פוזרין שכינה עמהם". מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' ל; כג, עמ' סג; נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א, עמ' נז. אריה"ק, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח־רי.

15. ירוש' פסח' פ"י ה"א; בר"ר מר. השווה מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' ל; נצח ישראל, כא. השווה מגלה עמוקות, ויצא, לח ע"א.

16. שמ"ר לה. השווה זוהר, ח"ג, יא ע"ב, רנב ע"א: "ארבע גאולות עתידין למהוי, לקבל ארבע כוסות דפסח, בגין דישראל מפוזרין בארבע פנות עלמא...". ראה גם זוהר, ח"א, קכד ע"ב. רמב"ן על ברא' כח יב; רבינו בחיי, כד הקמח, גאולה. אריה"ק, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח־רי. שלה"ק, ח"ג, עד ע"ב; מהר"ל, גבורות ה', כג, עמ' צט. מגלה עמוקות, לך, עמ' יא, יד ע"ב, טו ע"א; ויצא, לד ע"א. אוה"ח, על שמ' ו ו. שפת אמת, ח"א, עמ' 228. שם משמואל, ויקרא, עמ' יז־יח; הגדה, עמ' נד. חידושי הרי"ם, על התורה, עמ' רלא. ר' יהודה הלוי אשלג, מתן תורה, עמ' קמט.

17. השווה שם משמואל, במדבר, עמ' שמח: "לעתיד, לאומות ג"כ תהיה עלֵיָ; ישראל, ששורשם: 'שבעים נפש' (שמ' א ה) ומקריבים שבעים פרי החג כנגד שבעים אומות" כדי "להשפיע להם שלום... ומזונות". (ראה סוכה נה ע"ב, זוהר, ח"ב, נט ע"א; ח"ג, קג ע"ב.)

18. השווה מגי' כט ע"א; ברכ' ח ע"א, ט ע"ב. ירוש' סוכה פ"ד ה"ג; תענ' פ"א ה"א. מכיל' בוא (שמ' יב מא), מסכתא דפסחא, יד, כ ע"א–ע"ב. ספרי, בהעלותך, פד, כב ע"ב; מסעי, קסא, סב ע"ב. שמ"ר ג ז; טו יג. ויק"ר ט ג. במדב"ר ז י. דב"ר ד א. תנח' אחרי יב. שו"ט, יג. ילק"ש: זכ' יט תקעז; איכה, תתרלח. זוהר, ח"א, כח ע"א, סט ע"א, קכ ע"ב, רכד ע"א, קלד ע"א, קמט ע"א, קנט ע"ב, קסו ע"א, קפב ע"ב, קפט ע"א, רי ע"א, ריא ע"א, ריב ע"ב: ח"ב, ב ע"ב, מא ע"ב, נה ע"ב, פב ע"א, קצו ע"א, רטו ע"ב; ח"ג, ד ע"ב; כג ע"ב, נו ע"ב, סו ע"א, סט ע"א, עה ע"א, צ ע"ב, קיד ע"ב, קטו ע"א–ע"ב, קצו ע"ב, רג ע"ב, רמב ע"א, רסו ע"ב, רפא ע"א, רצו ע"ב. תקו"ז ט ע"א, יב ע"א; ו (כא ע"ב); יג (כח ע"א), כא (נא ע"א, נג ע"ב); ע (קכד ע"ב). זו"ח: אחרי, מז־מח; חוקת, נא; רות, פר, צד. שערי זוהר, קיח. רש"י על שמ' ג ב; דב' ל ג. אלשיך, על איכה ג כו. מהר"ל, גבורות ה', כג, סא ע"ב; נצח ישראל, י, סב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 6-7.

19. השווה תולדות יעקב יוסף, ויקהל; שפת אמת, ח"א, עמ' 211; ח"ב, עמ' 25.

20. השווה מהר"ל, נצח ישראל, א; כד. גור אריה, דב' ל ג; בני יששכר, ח"א, כב ע"א. ראה תניא, מז: "...וכל יום ויום חייב אדם לראות עצמו כאילו הוא יצא היום ממצרים. והיא יציאת נפש האלקית ממאסר הגוף...". – ראה גם תורה אור, בשלח, סד ע"א: "בכל נפש ישראל צ"ל בכל יום בחינת יציאת מצרים... כי כל העולמות נקראים מצרים, שהם בבחינת מצרים וגבולים... וגלות מצרים נקראת ההתקשרות בזה העולם הגשמי והמוגבל...". – ראה גם תורה אור, ויגש, מה ע"א. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 25.

21. השווה כוזרי ב: לד ואילך, מה. מהר"ל, נצח ישראל, א; כד; גבורות ה', ח, עמ' כט; נד, עמ' קמח; גור אריה, דברים ל ג. ראה תהל' כד א; אס"ר י: יא; תנח' תולדות ה.

22. השווה רבינו סעדיה גאון, אמונות ודעות ח א; אברבנאל, ח"א, ברא' טו, עמ' רג; מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג.

23. אבל ראה רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א ה"ד: "אף ישוע הנוצרי, שדימה שיהיה משיח... וזה גרם לאֲבד ישראל בחרב, ולפור שאריתם ולהשפילם...".

24. השווה זוהר, ח"ב, רטו ע"ב; אריה"ק, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח־רי; ר' חיים ויטאל,

פרי עץ חיים, כח ע"ב; בית הלוי, שמות, עמ' יט; שפת אמת, ח"ב, עמ' 5.

25. דב' יז טז: "ולא ישיב את העם מצרימה". רמב"ם, ספר המצוות, מצוות ל"ת, מו; הלכ' מלכים, פ"ה ה"ח. ריטב"א, יומא, לח ע"א. שמ' יד יג. ירוש' סוכה פ"ה ה"א; סנהד' פ"י ה"ט. רבינו בחיי, דב' יז טז (ח"ג, עמ' קב). העמק דבר, דב' יז טז (עמ' עט).

26. השווה שמ' יב לו; ברכ' ט ע"ב. ראה פסח' קיט ע"א; כוזרי ב מר. אריה"ק, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח-די. השווה מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' לג. של"ה, ח"ג, עד ע"ב. ראה גם ראי"ה קוק, אורות, עמ' קטו.

27. *בר"ר טז ז*; ויק"ר יג ה. אבל ראה גם מכיל' בוא (שמות יג א), מסכתא דפסחא, טז, כד ע"א. אוה"ח על ברא' מו ג. תניא, מז; תורה אור, מה ע"א, קט ע"ב: מצרים, מבחינת "מצר", "צמצום". ראה שפת אמת, ח"ב, עמ' 7. שם משמואל, הגרה, עמ' מה, נו.

28. *שמ' א (טו-) כב*. השווה שמ"ר א כב, מא.

29. *במדב"ר ז י*; השווה ויק' כו לב-לג: "...ואתכם אזרה בגויים". דב' ד כה-כז; כח לו, סר. יחזק' יב כ; כב טו; לו יט. מל"א יד טו: "מכעיסים את ה'". בר"ר לו ז. שמ"ר א לה; לא ט; נא ג. במדב"ר כג יד, בסוף. דב"ר ב יג. פתיח' דאיכה רבתי. איכ"ר א לו. תנח' נצבים ג. ילק"ש, צפניה, תקסו. משנה אב' א יא; ה ט. ארר"נ כ לח. שבת לג ע"א; יומא ט ע"ב; סנהד' לט ע"א; מנחות נג ע"ב. פסיק"ר כה ג. פסדר"כ (מהרורת מנרלבוים), ח"ב, ה, עמ' 464. זוהר, ח"ב, קעה ע"ב; ח"ג, סט ע"ב. ראה גם רבינו סעריה גאון, אמונות ורעות ח א. כתבי רמב"ן, ח"א, ספר הגאולה, עמ' רעט-רפ. שם משמואל, הגרה של פסח, עמ' כג-כה.

30. חטא שבגדלות: השווה שמ' לג ה; קהלת ז טו. יומא פו ע"א; יבמ' קה ע"ב, קכא ע"ב: "'וסביביו נשערה מאד', מלמד שהקב"ה מדקדק עם סביביו כחוט השערה". ב"ק נ ע"א; פו ע"א. מסכת כלה, בסוף. ויק' ר כב: "אשר נשיא יחטא". הור' י ע"א-ע"ב: "יכול גזירה (נסיון)"; "אשרי הדור שהנשיא שלו מביא קרבן על שגגתו". ראה ע"ז ד ע"ב: "לא היו ישראל ראויים לאותו מעשה (למעשה העגל), אלא שעשו כן כרי לתת פתחון פה לבעלי תשובה". השווה ב"מ לג ע"ב: "...אלו תלמידי חכמים ששגגות נעשות להם כזדונות". השווה בר"ר לג ג; שמ"ר לב; ויק"ר יא; כו א; במדב"ר כ כה; רב"ר ב. שו"ט, יא, קטז. רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ה הי"א: "ויש דברים אחרים שהם בכלל חִלול השם, והוא שיעשה אותם ארם גדול בתורה ומפורסם בחסידות... ואף על פי שאינם עבירות - הרי זה חִלל את השם".- רמב"ן, על ויק' י ג: "'בקרבי אֶקָּדֵש'... אמר לו השם שיראה קדושתו בקרובים אליו, כטעם: 'רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה [על כן אפקד עליכם את כל עונותיכם]' (עמוס ג ב)".- דרשות הר"ן, הדרוש התשיעי, עמ' קח-קט.- ספר חסידים, תקצא, עמ' שפז-שפח.- מהר"ל, נצח ישראל, ב, עמ' יג: "'אמר אביי: ובתלמידי חכמים יותר מכולם... כל הגדול מחבירו, יצרו גדול הימנו' (סוכה נב ע"א)... ופירוש רבר זה, כי מי שיש לו מעלה גרולה יותר ממה שהוא לשאר אדם, נחשב רבר זה כאילו הוא יוצא מן הסדר והשעור, ובשביל זה דבק בהם כח אשר הוא מבטל מעלתם... ודבר זה תמצא מבואר, כי השטן, הוא היצה"ר, היה מתגרה בישראל כאשר קנו ישראל המעלה העליונה..."; דרך חיים, עמ' 162.- של"ה, ח"ג, קלו ע"ב. רמח"ל, דרך ה', עמ' 58. באר מים חיים, על ברא' א א. ר' יעקב, המגיד מרובנא, אהל יעקב, ויקרא, עמ' 156-157. לקוטי אנשי שם (מקראות גדולות, ספר ויקרא, ירושלים תשל"ו), עמ' 49-51: "עונש אדם החוטא, הוא לפי מררגתו. לכן היה יעקב ירא פן יגרום החטא".- רש"ר הירש, אגרות צפון, מכתב ט, עמ' 54: "בתקופת ממלכתו, לא עבר ישראל אלא על אותם החטאים שגם עמים אחרים רשו

בהם. אבל גם אם העמים האחרים לא נענשו עליהם, ישראל בא על ענשו, כי יעודו היחידי בחיים היה להשמר מלהלכד ברשת התעתועים האלה, כי ה' הוא אלקיו".– ד' אברהם מסלונים, בית אברהם, בשער הספר. שם משמואל, ויקרא, עמ' קלט; במדבר, עמ' קצא; הגדה, עמ' פג. מלבי"ם, פרשת שמיני, י א ג (נדב ואביהוא). העמק דבר על ויק' יב; על דב' א יח; כט יב. דרך הקודש, עמ' שסא. כוכבי אור, עמ' סב. מנחת שבת, על מסכת אבות, ג כב, עמ' לד. פרקי אמונה, עמ' קפ־קפא; פרקי תודה, עמ' קנד. ד' יוסף חיים מבגדאד, עוד יוסף חי, עמ' מז.

31. השווה שלה"ק, ח"ג, קלו ע"ב. השווה ד' יעקב, המגיד מרובנוב, אהל יעקב, ויקרא, עמ' 156-157. ד' יוסף חיים מבגדאד, עוד יוסף חי, עמ' מז; ד' אברהם מסלונים, בית אברהם, בשער הספר.

32. השווה איכ"ר א לז: "עכו"ם אע"פ שחוטאין, אינן כלום, אבל ישראל חטאו ולקו". השווה ד' אברהם יפהן, המוסר והרעת, ח"ב, עמ' רעד.

33. ראה גם רמב"ן על דב' לב כח.

34. *עמוס ג ב*; ראה כוזרי ב מד. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, קו א־ב.

35. תנח' יתרו טז.

36. מהר"ל, דרך חיים, אבות ד, עמ' קסב.

37. *יבמ' קכא ע"ב*. ראה גם תענ' יא ע"א: "נפרעים מן הצדיקים בעוה"ז על עבירה קלה שעושין..."; ב"ב לג ע"ב; סנהד' קר ע"א. מסכת שמח' ח. ויק"ר כו א: "הקב"ה מרקדק עם צדיקים עד תהום רבה"; במדב"ר כ כה: "מרקרק עם הצדיקים כחוט השערה"; תנח': אמור ה; בלק כ. פסיק"ז, שמ' ד כו. זוהר, ח"א, קמ ע"א; קפה ע"ב; ח"ב, רמז ע"ב. רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ה הי"א: אדם מפורסם בחסידות "צריך שידקרק על עצמו ויעשה לפנים משורת הדין"; הלכ' דעות פ"ה. דלב"ג על מל"א יז יח. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, עמ' כ. מהר"ל: גבורות ה', ט; דרך חיים, אבות ד, בסוף, עמ' קסב; דרשות, הספר, עמ' יב־יג. רש"ר הירש, אגרות צפון, ט, טו. ד' נתן צבי פינקל ("הסבא מסלובודקא"), אור הצפון, ח"ב, עמ' נז. ר' אליהו לפיאן, לב אליהו, עמ' קסב; ד' אליהו אליעזר דסלד, מכתב מאליהו, ח"ג, עמ' 194-196. ד' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' ע, עו; שם משמואל, ויקרא, עמ' קלט. מי מרום, ח"ו, עמ' קמח; ח"ח, עמ' קמח. תוספת ברכה, ח"א, עמ' 202.

38. *תדא"ר ב*.

39. *ישע' ס כא*.

40. *אבני נזר, עמ' עו*. שם משמואל, הגדה, עמ' יא.

41. *זכ' ב יב*; גיטין נז ע"א.

42. ירמ' לא ב: "מרחוק ה' נראה לי ואהבת עולם אהבתיך על־כן משכתיך חסד"; דב' ז ח: "כי מאהבת ה' אתכם ומִשָּׁמרו את־הַשְּׁבֻעה אשר נשבע לאבתיכם הוציא ה' אתכם ביד חזקה ויפרך מבית עבדים מיד פרעה מלך־מצרים". השווה שמ' ב כה ("ויירא אלהים... וידע אלהים"); השווה שמ"ר לב ב: "אמר הקב"ה משעה שעמדתם בסיני וקבלתם את התורה וכתבתי שאני אוהב אתכם, שנאמר 'כי מאהבת ה' אתכם...'".

43. שמ' ד כב: "ואמרת אל פרעה כה אמר ה' בני בכורי ישראל"; *שהש"ר א יט* ("חביבין ישראל"); *א מד* ("אומה שאהבה נפשי..."); ה יג. זוהר, ח"ג, קצו ע"ב, ריט ע"ב.

44. *דב' ח ה*. השווה אריה"ק, ליקוטי תורה, שמות, צה ע"א.

45. *מש' ג יב*. השווה ברכ' ה ע"א. תנח': יתרו טו; נצבים ג.
46. *ברכ' ג ע"א*. ראה פתיח' דאיכ"ר כד. השווה שמ"ר טו יג; כט ט; ל כא. תנח' אחרי יב. זוהר, ח"ג, צ ע"ב, רג ע"ב.
47. *ילק"ש, איכה ג תתרלה*; שם, ירמ' ט דפג; סוכה נב ע"ב.
48. השווה ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי: ויגש, כה ע"ב; פקודי, נט ע"ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 7; אבני נזר, עמ' עו.
49. *דב' יד א*.
50. השווה דב' כח סט: "אלה דברי הברית...". השווה שפת אמת, ח"ג, עמ' 45.
51. השווה פסח' פו ע"ב; תדא"ר י; רמב"ן על בדא' לב ט ועל דב' לב כו; שמ"ר ל ה.
52. *ירמ' לא ו"ט*; כג ג. ראה ישע' מו ג; מיכה ב יב; ה ו"ז. השווה ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, עמ' 234-235.
53. ראה גם אהל יעקב, ספר ויקרא, בחוקותי, עמ' קנט ואילך. בית הלוי, ספר בראשית, ויצא, עמ' לב.
54. *יחזקאל יח כג*.
55. השווה מגי' יא ע"א: "(ויק' כו מד) 'לא מאסתים', בימי יוונים; 'ולא געלתים', בימי נבוכדנצר; 'לכלותם', בימי המן; 'להפר בריתי אתם', בימי פרסיים; 'אני ה' אלהיכם', בימי גוג ומגוג". שמ"ר ג; כג ו: "הלכה שכינה עם ישראל בגולה". דב"ר ג ב: "נשבע הקב"ה שלא יניח את ישראל לעולם". אס"ר, פתיח'. פסדר"כ (מהד' מנדלבוים), ח"ב, ה. רש"י על סנהד' צב ע"ב; רמב"ן על דב' כח מב.
56. דב"ר ג ב: "בשבועה נשבע הקב"ה *שלא יניח* את ישראל לעולם". זוהר, ח"ג, קיב ע"א. תקו"ז, מ ע"א.
57. *ויק' כו מד*. השווה רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קסט־קע.
58. *מגי' יא ע"א*.
59. שמ' ג יד ("אהיה אשר אהיה") ורש"י על אתר. *ברכ' ט ע"ב*. זו"ח, אחרי, מח ע"א. ראה מגי' כט ע"א; זוהר, ח"א, כח ע"א.
60. *מלא' ג ז*. ראה גם תקו"ז, תכ"ו.
61. *ברא' טו ה*.
62. השווה שבת קנו ע"א. זוהר, ח"א, עח ע"א, צ ע"ב; ח"ג, קמח ע"א, רטז ע"ב. אברבנאל ח"א, ברא' טו, עמ' רז. שם משמואל, הגדה, עמ' פו.
63. השווה תקו"ז, ת"נ (פו ע"ב). מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' לא.
64. *רש"י על ברא' טו ה*; השווה בר"ר מד יד.
65. *פסח' פז ע"ב; יומא סט ע"ב*. תדא"ר י. בר"ר עח א; אס"ר י יא. תנח' תולדות ה. כוזרי ב לב. רמב"ן על ברא' לב ט. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' שלד.
66. השווה משנה ידים ד ד: "'לא יבוא עמוני ומואבי בקהל ה'' (דב' כג ד) – סנחריב... בלבל את כל האומות". בבלי יומא נד ע"א: "סנחריב בלבל את כל הארצות". שו"ט לו. תנח' מסעי יג, בסוף. ר' יוסף אלבו, עיקרים, מב.
67. השווה בר"ר מד י: "אמר [אברהם] לפניו: רבש"ע, אם עתיד אני להעמיד בנים ולהכעיסך, מוטב לי 'ואנכי הולך ערירי' (ברא' טו ב)". ראה גם בר"ר סט ג. השווה פסדר"כ, ח"א, ה, עמ' 80. רש"י על ברא' טו י. מהר"ל, גבורות ה', נד, עמ' קמו.
68. השווה שמ' א יב. מנחות נג ע"ב: "למה נמשלו ישראל לזית? לומר לך: מה זית אין עליו

נושרין, לא בימות החמה ולא בימות הגשמים, אף ישראל אין להם בטילה עולמית". תנח': תולרות ה; ויצא ב; נצבים א. כוזרי ב מר. מהר"ל, נצח ישראל, יד. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), מרבר קרמות, עמ' ל.

69. השווה ביצה כה ע"ב: "מפני מה נִתנה תורה לישראל מפני שהן עזין... שאילמלא נִתנה תורה לישראל, אין כל אומה ולשון יכולין לעמור בפניהם"; שמ"ר מב ט; אבני נזר, עמ' קי.

70. *מלא' ג ז*; תנח' נצבים א: "ישראל כל זמן שהיסורין באין עליהם, היסורין כלין והם במקומן עומרין".

71. השווה בעה"ט וספורנו על במד' כג ט.

72. *ירמ' ל יא*; מו כח. השווה פסדר"כ, ח"א, ה, עמ' 80. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קטז־קיז, קכח־קכט.

73. *עמוס ט ח־טו*; ראה אבן עזרא ורד"ק על אתר.

74. השווה ברא' טו טז ("כי לא *שלם* עון האמרי") ורש"י על אתר. כוזרי ב מר. ראה סוטה ט ע"א: "אין הקב"ה נפרע מן האדם עד שתמלא סאתו". השווה יסוד העבודה, עמ' 234-235.

75. השווה מלא' ג ו: "כי אני ה' לא שָׁניתי ואתם בני־יעקב לא כליתם"; *ויק"ר כט ב*: "אין לו ירירה עולמית". ברא' כח יב. בר"ר עז ג. שמ"ר ב י: "כשם שהסנה בוער באש ואיננו אוכל, כך המצריים אינן יכולין לכלות את ישראל". *תנח' נצבים א*: "ישראל נופלין ועומדין... והם במקומן עומדין ואינם כלים"; שם, ויצא ב; *סוטה ט ע"א* ("חצי כלין..."). רב' כט יב ורש"י על אתר. כוזרי ב: מר. עיקרים, מב. רמב"ם, הלכ' איסורי ביאה, פי"ד ה"ה. רמב"ן על שמ' ג יג; ספורנו על דב' לב כו. מהר"ל, גבורות ה', נר; נצח ישראל, יד; כ, עמ' קו: "אל תהיו יראים מיום הדין שיהיה ח"ו כליון בישראל, כי זה אונו... כי תכליתן של ישראל אל השי"ת, ורבר זה אין לו הפסר וכליון. וכך מורה עצם השם שנקרא ישראל; כתיב בסוף השם שם אל, להורות כי סוף ותכלית שלהם הוא אל השי"ת. וזה שאמר הכתוב (ירמ' ל יא): 'אעשה כלה בכל הגויים... אך אותך לא אעשה כלה ויסרתיך למשפט', כלומר אף שהוא יתברך במשפט מייסר אותם אבל אין עושה אותם כלה. והתבאר כי ישראל הם עומרים קיימים לנצח...". – מהרש"א, חיא"ג, מגי' יג ע"ב. משך חכמה, עמ' קצב. כלי יקר, על ברא' כב יז. שם משמואל, ויקרא, עמ' סב. רש"ר הירש, על ברא' טו ח־ט. העמק דבר, על שמ' לר י. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, עמ' יג־יד.

76. השווה ברא' טו טז; בר"ר מד כא. ראה רב' ל ג־ה.

77. השווה רש"י, רמב"ן וספורנו על ברא' טו ו־ח. מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' ל. ר' ירוחם הלוי ליבוביץ', רעת תורה, עמ' רמט ואילך.

78. *בר"ר מד כא*.

79. השווה מהר"ל, נצח ישראל, הקדמה; גבורות ה', ח, עמ' לב־לג. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' כה.

80. השווה בר"ר מר כ־כב. פסדר"כ, ח"א, ה, עמ' 80.

81. השווה שמ"ר ג; כג ו. מגי' יא ע"א. רש"י על סנהד' צב ע"ב. רמב"ן על ברא' טו ז; כב טז. ראה גם פסדר"כ, ח"ב, ה, עמ' 464.

82. *בר"ר סט ג*.

83. *רש"י על דב' כט יב*.

84. דב' ד ד. השווה מהר"ל, נצח ישראל, י.

85. *דב' כט כד, כז.*

86. *שבת נה ע"א.*

87. *תדא"ז יא.* של"ה, ח"ג, עמ' קסא־קסב. אברבנאל, ח"א, ברא' טו, עמ' רג, ריד. קדושת לוי, פקודי, נט ע"ב. נועם אלימלך, מקץ, עמ' קכח. שפת אמת, ח"א, עמ' 134, 199; ח"ב, עמ' 7. ראה גם ברכ' ס ע"ב; זוהר, ח"א, קפא ע"א.

88. *ויק"ר ל ב.*

89. *מש' ו כג.* ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עז, לה ע"א; קהלת א יח.

90. השווה תנח' נוח יג; בר"ר סה ט: "יצחק תבע יסורין... יעקב תבע את החולי"; דש"י *על ברא' לז ב.* השווה ברא' מז ט: "מעט ורעים היו ימי שני חיי".

91. השווה רש"י על ברא' לז ב: "ביקש יעקב לישב בשלוה קפץ עליו רוגזו של יוסף"; רש"י, שם, מג יד: "'שדי' – יאמר די לצרותי"; רש"י, שם, מז ט: "'שני מגורי' – ימי גרותי. כל ימי היותי גר בארץ. 'ולא השיגו' – בטובה". מהר"ל, דרך חיים, אבות ה ה, עמ' קעב. שפת אמת, וישב.

92. *ויק' יח ה.*

93. *תנח' יתרו, טז:* "וצריך אדם להיות שמח בייסורין יותר מן הטובה שאפילו אדם בטובה כל ימיו לא נמחל לו עבירות שבירו ובמה נמחל לו ביסורין... חביבין היסורים שכשם שקרבנות מרצין כל היסורין מרצין.. ולא עוד אלא שהיסורין מרצין יותר מן הקרבנות שהקרבנות בממון ויסורין בגוף". השווה ספרי, ואתחנן לב (שמ' ו ה), עג ע"א–ע"ב. שו"ט צד ב; סנהר' קא ע"א. ברכ' ה ע"א: "נאמר ברית במלח ונאמר ברית ביסורין". שבת יג ע"ב: "מחבבין את הצרות"; ב"מ פה ע"א: "חביבין יסורין... מאהבה באו"; שו"ט קיח. ראה שבת יב ע"ב; זוהר, ח"ג, רלד ע"ב. ראה גם תנח' נצבים א.

94. השווה ברכ' ה ע"ב: "יסורין של אהבה"; שבת פח ע"ב: "עושין מאהבה *ושמחין* ביסורין"; זוהר, ח"א, קפ ע"ב. כוזרי ג יא־יב. אגרת תימן, עמ' קלר. שפת אמת, ח"ה, עמ' 54.

95. השווה תהל' לא כ: "מה רב טובך אשר *צפנת* ליראיך". ברכ' ה ע"א: "כל שהקב"ה חפץ בו מרכאו ביסורין... אלו הם יסורין של אהבה... שממרקין כל עוונותיו של אדם"; בר"ר צב א: "אשריו לארם שיסוריו באים עליו מן התורה"; זוהר, ח"א, קפא ע"א. ראה שבת פח ע"ב; זוהר, ח"ג, נו ע"ב, קצט ע"ב. פסיק"ו, עקב, ח ה. רמב"ם, הלכ' איסורי ביאה, פי"ר ה"ג. אברבנאל, ח"א, ברא' טו, עמ' רג. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג. Hermann Cohen, *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* (Leipzig 1919), 511

96. "בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה שבכל מקום שגלו שכינה עמהם" (מגי' כט ע"א); ירוש' תענ' פ"א ה"א. ספרי, מסעי קסא (במר' לה לד), סב ע"ב; במרב"ר ז י'. זוהר, ח"א, כח ע"א, ריא ע"א; ח"ב, ב ע"ב, מא ע"ב; ח"ג, ר ע"ב, קצו ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כא ע"ב). ראה גם שבת יב ע"ב; זוהר, ח"ג, רלד ע"ב.

97. השווה איכ"ר א לה: "אומות העולם אינן חוטאים? אלא אע"פ שחוטאין אינן כלום. אבל ישראל חטאו ולקו". ראה שו"ט קמו.

98. *תהל' קו יג; קו יט:* "ויזעקו אל־ה' בצר להם ממצוקותיהם יושיעם". השווה בר"ר ע א; שמ"ר כא ז; איכ"ר א כג. תנח' נצבים א: "ישראל כשהיסורים באים עליהם נכנעים ומתפללים". זוהר, ח"ג, כה ע"ב. רמב"ן על שמ' ב כה; יב מב. מהר"ל, גבורות ה', כר. מסילת ישרים, יט: "לא תהיינה הצרות קושי ומניעה אל האהבה...לטב עביד תפילתם

להגדיל כבוד שמו יתברך... וישמחו להראות תוקף אמונתם".– תורה אור, נא ע"א. נועם אלימלך, ויקהל. ראה גם ר"ה יז ע"ב; תרא"ז כג. ראה ע"ז ד ע"א.

99. *תהל' כב ב;* השווה זוהר, ח"ג, כה ע"ב. השווה שמ' לב יב: "למה יאמרו מצרים לֵאמר בְּרָעָה הוציאם להרג אֹתם בהרים ולכלֹתם מעל פני האדמה שוב מחרון אַפֶּךָ והִנחם על־הרעה לעַמֶּךָ". תהל' מב ד: "היתה לי דמעתי לֶחם יומם ולילה באמר אלי כל־היום אַיֵּה אלהיך"; שם יא: "בְּרֶצח בעצמותי חֵרפוני צוררי באמרם אלי כל־היום איה אלהיך"; שם, עט י: "למה יאמרו הגויים איה אלהיהם..."; שם, קטו ב. השווה ברכ' ה ע"א. במדב"ר יג ג; שהש"ר רבה ז ב. פסיק"ר טו, כא. זוהר ח"ב, מז ע"א; ישע' כו טז. תהל' מד כג; תנח' נצבים א; רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קלד־קלה; רמב"ן על דב' לב מ; ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעט־רפ. רש"י על דב' לב מג. ראה גם מהרש"א על יומא נד ע"ב.

100. השווה רבינו בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, שער אהבת השם, א. אברבנאל, ח"א, בראˊ טו, עמ' רג. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לד ואילך. שפת אמת, ח"א, עמ' 266; ח"ב, עמ' 6, 24. ח"ה, עמ' 5. איוב יג טו.

101. השווה ברכ' ג ע"א: "אוי לבנים שגלו מעל שלחן אביהם". שבת פח ע"ב. תנח': כי תצא ב; נצבים ג: הקב"ה "משמר את ישראל כאב המשמר את הבן". תקו"ז, תכ"ו. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לד־לה. אהל יעקב, בחוקותי. שפת אמת, ח"ה, עמ' 5. בית אברהם, עמ' צא־צד; באר אברהם, עמ' שטו.

102. ר' קלונימוס שפירא, אש קודש, עמ' קלט־מ. השווה איכ"ר א נג; הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 543.

103. מצוטט על ידי מרדכי אליאב בספרו "אני מאמין" (ירושלים תשכ"ט), עמ' 203.

104. *ברכ' סא ע"ב.*

105. שמעון ברנפלד, ספר הדמעות, ח"א (ברלין תרפ"ד), עמ' קפב, ועור מקומות. ראה גם ח"נ ביאליק, "אם יש את נפשך לדעת", כל כתבי ח"נ ביאליק (תל־אביב תש"ט), עמ' יז.

106. דב' יד א; *משנה אב' ג יד* ("חביבין ישראל..."); *יומא חט* ("אשריכם ישראל").

107. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 543. ראה זוהר, ח"ג, צה ע"א. השווה מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג. רמח"ל, דעת תבונות, עמ' קכג־קכד.

108. *זוהר, ח"ג, קכד ע"ב; צה ע"א.*

109. *כתוב' קיב ע"ב;* השווה תענ' טז ע"א; סנהדרין לז ע"ב; ברכ' נו ע"א. בר"ר מד א, ח. זוהר, ח"א, פג ע"א, קמ ע"ב; ח"ג, קכד ע"א, רטז ע"א. ר' משה קורדובירו, פרדס רימונים, יג ג.

110. השווה דב' ר כ ותרגום ירושלמי על אתר. מל"א ח נא; ירמ' יא ד; זכ' יג ט. כוזרי, ב מד; ג יא־יב; ר כג. מהר"ל, דרך חיים, אבות ג ד, עמ' קעב; נצח ישראל, יד. של"ה, ח"ג, קע ע"א–ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 517-518. רמח"ל, דרך ה', עמ' 138-140. אוה"ח על ויק' כה כו; תורה אור, מה ע"א, מט ע"ב, עד ע"א. קדושת לוי, בוא, לו ע"א; ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עו, לה ע"א; בני יששכר, הגדה של פסח, עמ' מה־מו; דברי שמואל, עמ' נה; שפת אמת, ח"ב, עמ' 16, 80; באר אברהם, עמ' שטו. תורת נתן, ח"ב, עמ' קסט. מלבי"ם על ברא' יב א: בראשונה זיכוך ואח"כ גולה. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' תקע. ראה גם בר"ר מד א, ח.

111. השווה ירוש' ר"ה פ"ג ה"ה. רבינו סעדיה גאון, אמונות ודעות, ח א. כוזרי ד כג. שלה"ק, ח"ג, כב ע"ב. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קטו. העמק דבר על דב' ח ב, טו.

112. השווה זכ' יג ט: "וצרפתים כצרף את־הכסף ובחנתים כבחן את־הזהב". מהר"ל, נצח ישראל, יד; גבורות ה', ה, עמ' יז־יח; ט, עמ' לג. דרשות, הקדמה, עמ' ה. בני יששכר, הגדה, עמ' לז. ראה גם ר' משה קורדובירו, פרדס רימונים, יג ג. תורה אור, מה ע"א: "כי התשובה אינו דוקא במי שיש בידו עבירות ח"ו, אלא אפילו בכל אדם. כי ענין תשובה הוא להשיב את הנשמה למקורה ושרשה, וצריך להשיבה ע"י 'ויצעקו אל ה' בצר להם', כי צר לו המקום, שהוא בחינת מצר וגבול. וע"ז נאמר: 'אשר הוצאתי אתכם מארץ מצרים', מבחינת מצר... שע"י המרירות אשר יהיה לו, על ההיפוך תגדל האהבה לה' ביתר שאת להתכלל באור אין סוף ב"ה, כיתרון האור הבא מן החושך".

113. *ברכ' י ע"א*. ראה עמוס ט י: "בחרב ימותו כל חַטָּאֵי עַמִּי". השווה דנ' ט כד ("שִׁבְעִים שָׁבֻעִים נֶחתַך על־עמך ועל־עיר קדשך...") ורש"י על אתר. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 45. ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' צ, צו. השווה תהל' קר לה.

114. השווה מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' לג.

115. השווה רבינו סעדיה גאון, אמונות ודעות, ח א. השווה אר"י הקדוש, ליקוטי תורה, ויחי, נ ע"ב–נא ע"א.

116. *דב' ל א־ה*; השווה יחזק' יח כג. ירוש' קיר' פ"א ה"ח.

117. השווה *דב"ר ג כ*: "אני מביא עליכם יסורים עד שתכינו לבבכם אצלי. ועד היכן אני מַיסר אתכם? עד העקב. עקב כי זאת אעשה לך, עד תשמרו את מצותי עד העקב". ראה ר' אלימלך מליז'נסק, נועם אלימלך, ח"א, מקץ, עמ' קכח.

118. השווה דב' ד כ: "ויוצֵא אתם מכור הברזל"; *ירמ' יא (ד־)ה*; *ישע' מח י־יא*: "הנה צְרַפתיך ולא בכסף בחרתיך בכור עֹנִי: למעני למעני אעשה כי איך יֵחל וכבודי לאחֵר לא אתן"; יחזק' כב כ־כב: "קִבְצת כסף ונחשת וברזל ועופרת ובדיל אל־תוך כור לָפַחַת־עליו אש להנתיך כן אקבץ באפי ובחמתי והנחתי והתכתי אתכם; וכנסתי אתכם ונָפחתי עליכם באש עברתי ונתכתם בתוכה: כהתוך כסף בתוך כור כן תִּתכו בתוכה וידעתם כי־אני ה' שפכתי חמתי עליכם". איכ"ר א נג; דב' כו יז־יח. מהר"ל, דרך חיים, אב' ג ד, עמ' קעב; דרשות, הקד' עמ' ה. שפת אמת ח"ב, עמ' 25.

119. *שמ' יד י*; *"ופרעה הקריב* וישאו בני־ישראל את־עיניהם והנה מצרים נוסע אחריהם...": השווה *שמ"ר כא ה*; שהש"ר ב ל. זוהר, ח"א, פא ע"א; ח"ב, מז ע"א. ישע' כו טז. מגי' יד ע"א: "גדולה הסרת טבעת... החזירתן למוטב...". רבינו בחיי, שמ' יד ו (ח"ב, עמ' קיג). אבני נזר, עמ' טז, קא, קנט. תורה אור, עמ' קיג, פו.

120. *סנהד' צז ע"ב*; השווה אס' ג ח־י; מגי' יד ע"א; דב"ר ג ב; איכ"ר ד כו. דב' ד ל. רמב"ן על דב' לב לב. שפת אמת, ח"ה, עמ' 34; אבני נזר, עמ' קיא, קנט. בית הלוי, שמות, עמ' ג־ו, יב; משך חכמה, עמ' קצא.

121. *מנח' נג ע"ב*; שהש"ר א כא.

122. *משנה אב' ו ב*; השווה בבלי עיר' נד ע"א; שהש"ר ח ג; פדר"א מו; תדא"ז ד. זוהר, ח"א, קנב ע"ב; ח"ב, קיג ע"ב–קיד ע"א; ח"ג, ו ע"ב, קעו ע"א, רעו ע"א. תקו"ז, תנ"ה (פח ע"ב). מהר"ל, תפארת ישראל, מז.

123. דב"ר ב ו: "'חרות על הלוחות' – אל תקרי 'חָרות' אלא 'חֵרות'" (ממלאך המוות, מהמלכויות, מן היסורים).

124. השווה ישע' י ה: "הוי אשור שבט אפי ומַטה־הוא בידם זעמי"; פסח' סח ע"ב; תדא"ר יח. בר"ר סו ב; שמ"ר לו ד; במדב"ר א ג. שו"ט קט ד. זוהר, ח"ב, קנב ע"ב. ראה גם מנח' נג

ע"ב; שהש"ר א כא; דב"ר ג ב.

125. שמ"ר ל יב: "גזר הקב"ה שיהיו ישראל משועבדים במצרים עד שירצה ויחזירם. עמדו עליהם ושעבדו אותם בחוזק, לא שמרדו בהן, אלא אמרו להם: אלהים היה לנהוג בהם כעבדים ויעשו צרכיהם עד שתשלם הגזירה. אלא (זכ' א טו): 'אני קצפתי מעט והמה עזרו לרעה'...". ראה יואל ד. ראה גם רש"י על במד' כב כא; סנהד' צד ע"ב, קה ע"ב; אבל ראה גם גיט' נו ע"א. אבן עזרא, רמב"ן והעמק דבר על במד' כב יט־כ. דרשות בן איש חי, עמ' קפז. השווה זוהר, ח"ג, רז ע"א. השווה הגר"א: האמונה וההשגחה, י ע"ב; פירוש על כמה אגדות, יב ע"א.

126. *ישע' נה ח.*

127. השווה ברכ' לג ע"ב; זוהר, ח"א, נט ע"א; תקוז"ח, קכא ע"א. שבת קד ע"א; זוהר, ח"א, נר ע"א. מכ' י ע"ב; זוהר, ח"א, קצח ע"ב; ח"ב, נ ע"א; ח"ג, מז ע"א, רז ע"א. זו"ח, רות, פה ע"א. ראה ליקוטי אנשי שם על איכה א ה; משך חכמה, עמ' יב. השווה שם עולם (חפץ חיים), ח"ב, יג ע"א.

128. ראה סנהד' נו ע"א. ראה גם כתוב' קיא ע"א: "השביע הקב"ה את אומות העולם שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי".

129. השווה ר"ה כג ע"א, רש"י שם. ע"ז ד ע"א. שמ"ר טו יח; לא. ויק"ר כז ה; במדב"ר י ה. ילק"ש, יחזקאל, לח שעה. זוהר, ח"ב, קיד ע"א. באר מים חיים, על ברא' מה יז. שם משמואל, הגדה, עמ' יא. ראה רש"י על איכה ג כ. ראה גם ב"ק ס ע"ב ורש"י על אתר.

130. *ברא' טו יג־יד.*

131. ראה רש"י על ברא' טו יג (ראה גם רש"י על ברא' יב א; כב ב). השווה שמ"ר טו כז.

132. השווה זוהר, ח"א, קצח ע"ב; ח"ב, נ ע"א. רמב"ן על דב' לב כו. בית הלוי, שמות, עמ' יב. ראה גם מאירי על שבת פז ע"ב.

133. *רמב"ם, הלכ' תשובה ו א־ג.* ראה גם מו"נ, ח"ב, כט.

134. *ברא' טו יד* ורש"י על אתר; השווה בר"ר מד כב; שמ"ר ל.

135. השווה ישע' סו ו: "קול ה' משלם גמול לאויביו". במדב"ר י ה.

136. *שמ"ר כב א;* השווה שמ"ר טו כז. מד' הגדול, ויצא, כט, לא. תנח' בשלח טז: "כל הקמים לנגדך... אלו הקמים כנגד בניך. מגיד: שכל הקם כנגד ישראל כאלו קם כנגד השכינה. וכן הוא אומר: 'אל תשכח קול צורריך' (תהל' עד כג), 'כי הנה אויביך יהמיון ומשנאיך נשאו ראש' (שם, פג ג). מפני מה? 'על עמך יערימו סוד' (שם, פג ד). וכתיב: 'הלא משנאיך ה', אֶשְׂנָא' (שם, קלט כא)...". ראה שו"ט, עד. ראה גם רד"ק, על זכ' ב יב. קרושת לוי, לך.

137. השווה שמ' א ח. תהל' פ ב ורש"י שם. ראה רמב"ן, אברבנאל, אוה"ח, הכתב והקבלה ומשך חכמה על ברא' טו.

138. השווה שמ"ר ל; סנהד' צא ע"א.

139. *דב' לב מא; רמב"ן על דב' לב מ.* שהש"ר א סג. תוסיו"ט, על אב' ב ו.

140. *תהל' עט ו־י; פג ב־יט.*

141. *זכ' א יד־טז.*

142. *כתוב' קיא ע"א;* השווה סנהד' צד ע"ב. תנח' דברים ד. ראה גם שהש"ר ב: יח.

143. השווה רב' לב מא־מג: "...אשיב נקם לצרי ולמשנאי אשלם..."; איכה א כב: "תבא כל־רעתם לפָנֶיךָ"; שם, ג סד־סה: "תשיב להם גמול ה' כמעשה ידיהם; תתן להם מגנת־לב תַּאלָתְךָ להם".

144. השווה במד' כה טז־יח ("צָרוֹר את־המִדינים"); שם, לא א־ג: "וידבר ה' אל משה לאמר: נקֹם *נקמת בני ישראל* מאת המדינים"; אבל "וידבר *משה* אל העם לאמֹר: החלצו... לתת *נקמת ה'* במדין". הנקמה היא *של ה'*! ברם, ראה ספר החינוך, מצווה תרג: "משרשי המִצוה: לתת אל לִבֵּנו שכל המֵצר לישראל שנאה לפני השם־ברוך־הוא, וכי לפי רעתו וַעֲרמַת רֹב נזקו – תהיה מפלתו ורִעתו. כמו שאתה מוצא בעמלק, כי מפני שעשה רעה גדולה לישראל שהתחיל הוא להזיק – צִוָּנו ברוך הוא לאבד זכרו מני ארץ ולשָׁרש אחריו עד כַּלֵּה". – ראה איכ"ר ג לא. ראה גם קרושת לוי, לך.

145. תהל' קד לה: "יִתַּמּוּ חַטָּאים מן הארץ ורשעים עוד אינם"; ברכ' י ע"א. ראה גם תהל' קמה כ ("ואת כל הרשעים ישמיד"); איכה ג סו: "תרדֹף באף ותשמידם מתחת שמי ה'".

146. *דב' לב מג*. מגי' כא ע"ב, מס' סופ' יד ה.

147. *דב' א יז*.

148. *רמב"ן על דב' א יז*.

149. השווה סנהד' עב ע"א.

150. *ישע' נ ו*.

151. *שהש"ר א סג*.

152. *גיט' לו ע"ב*; השווה שבת פח ע"ב; יומא כג ע"א. ראה רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כז.

153. *דב"ר ה יד*.

154. *רש"י על דב' כג ח*.

155. *מלא' ב י*.

156. רש"י על דב' ו ד; זכ' יד ט: "*ביום ההוא* יהיה *ה' אחד* ושמו אחד".

157. *שמ' כ ב; דב' ה ו*.

158. השווה ברכ' סג ע"ב.

159. *ב"ק צב ע"ב*. העמק דבר, על דב' כג ח: "'כי גר היית בארצו: גם זה מתכונת הנפש והמעלה לגמול טובה ולא להיות כפוי טובה, ונקרא נבל".

160. שמ"ר א מא.

161. *רש"י על דב' כג ח*.

162. *רש"י על יבמ' עח ע"ב*.

163. *זוהר ח"ב, פה ע"ב*: "חמשין זמנין ארכר יציאת מצרים באורייתא". עיין ניצוצי זוהר שם. הגר"א בביאורו לתקו"ז, תיקון ל"ב (עו ע"ב), כתב כי "יש תשעים פעמים לשון הוצאה, אבל הזוהר לא חשב כי אם אותן שאמר הקב"ה לאמרן לישראל".

164. *שמ' כג ט; דב' י יט*.

165. *משנה פסח' י ה*; בבלי פסח' קטו ע"ב; שמ' יג: ח; פסיק"ז, בוא, יב כז. ראה ב"מ נט ע"ב. זוהר ח"ב, צח ע"ב; שו"ט קמז. רמב"ם, ספר המצוות, מ"ע, רז; הלכ' דעות, פ"ו ה"ד; ותשובות הרמב"ם, תמח. העמק דבר, שמ', עמ' פז; הוספות, דברים, עמ' טז.

166. *שמ' כג ט*.

167. *דב' י יט*.

168. *דב' כד יז־יח*.

169. השווה שמ' ג יב; של"ה הקדוש, ח"ג, עמ' כב; ר' חיים יוסף דוד אזולאי (החיד"א), כסא הרחמים, י ע"א. ראה ב"מ י ע"ב; ויק' כה גה; זוהר, ח"ב, מ ע"א.

170. השווה שמ' יב יג.
171. השווה ירוש' ר"ה פ"ג ה"ה; ירמ' לד יג־יז.
172. ירוש' נדר' ט ר; השווה בבלי שבת לא ע"א; פסיק"ז, קרושים, יט יח.
173. *ויק' יט יז.*
174. השווה ישע' נז יט: "שלום שלום לרחוק ולקרוב"; השווה שמ' יא ב.
175. *רמב"ם, הלכ' דעות, פ"ו ה"ג, ה"ד.* בהקשר לפסק הרמב"ם שאהבת הגר מתבטאת בשתי מצוות, מאר מרשימים הם דברי רבי יהורה החסיד, בספר חסידים, קטז, עמ' קמא, ואלה הם: "'ואהבתם את הגר' (רב' י יט), מצוה אותנו לאהוב את הנכנס תחת כנפי השכינה לקיים כל המצות והתורה. ובל"ו מקומות הזהירה תורה על אהבתו... וגדולה אהבתן וחביבה לפני המקום יותר מאהבתן של ישראל. משל לשני בני אדם: אחר אוהב את המלך והאחר המלך אוהבו. מי גדול? אותו שהמלך אוהבו. נמצא ישראל אוהבים הקב"ה, והקב"ה אוהב את הגר, שנאמר (שם, שם יח): 'ואוהב גר'... על כן מצוה עלינו לאהוב את מי שהמלך אוהב אותם. לפיכך כתיב: 'ואהבת את (נפש) הגר'". ראה גם ע"ז י ע"ב; מס' גרים ג ר; רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"ב ה"ג.
176. ויק' יט יח: "ואהבת לרעך כמוך".
177. רב' י יט: "ואהבתם את הגר"; ראה גם ויק' יט לד: "ואהבת לו (לגֵר) כמוך". ראה רמב"ן, על ויק' יט יז: "לא אמר: ואהבת *את* רעך כמוך". מלבי"ם, על ויק' יט יח: "יש הברל בין מלת *את* שמורה על הפעול ובין שימוש*הלמ"ד* שמורה ההגעה אל הדבר [ואהבת לרעך]". ראה העמק רבר על רב' י יט, עמ' נב.
178. רב' ו ה: "ואהבת את ה' אלהיך"; י יט: "ואהבתם את הגר". תשובת הרמב"ם, סימן תמח: "על האב נצטוינו בכבוד ומורא, ועל הנביאים לשמוע להם, ועל הגרים צוונו באהבה רבה המסורה ללב: 'ואהבתם את הגר', כמו שצוונו לאהב את שמו: 'ואהבת את ה' אלהיך'".
179. "רֵעך ורֵע אביך' (משׁ' כו י) – "רַעֲךָ', זה הקב"ה" (שמ"ר כו א). השווה תנח' יתרו ה; זוהר, ח"ב, נה ע"ב; רש"י, על משׁ' כו י.
180. השווה תהל' קיט יט: "גֵר אנכי בארץ".
181. *שבת קכז ע"א;* השווה שבוע' לה ע"ב; ב"מ פו ע"ב; תקו"ז, ת"ו (כג ע"ב).
182. *רש"י על ברא' יח ג.*
183. רב' י יח: "עשה משפט יתום ואלמנה *ואהֵב* גר לתת לו לחם ושמלה".
184. השווה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב אהבת ריע, א, קו ע"ב: "רבר זה שאוהֵב את הבריות הוא אהבת השם יתברך גם כן. כי מי שאוהב את אחר, אוהב כל מעשה ידיו אשר עשה ופעל".
185. השווה יונה ד יא: "אתה חסת על הקיקיון... ואני לא אחוס על ניגוה?"
186. *רב' לב מא.*
187. השווה *יחז' יח לב;* רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ב ה"ג.
188. *תהל' צד א.*
189. *ברכ' לג ע"א;* סנהר' צב ע"ב.
190. השווה תהל' עט ז: "כי אכל את יעקב ואת נוהו השמו".
191. השווה בר"ר כו יר; ויק"ר כח א; קה"ר א ר.
192. שמ"ר כג א: "ולא נורעתָ בעולמך עד שאמרו בניך שירה".
193. *מגי' י ע"ב;* סנהר' לט ע"ב, צח ע"ב. חגי' טו ע"ב. השווה זוהר, ח"א, נז ע"ב, קכא ע"ב;

ח"ב, קמט ע"א, קע ע"ב. אבל ראה סנהד' קיג ע"ב; במדב"ר ג ג; שו"ט צה. זוהר ח"א, סא ע"ב. ראה גם תוס' סוטה פ"ו, בבלי סוטה ל ע"ב. מכיל' בשלח ו. ראה ר"ש גורן, משיב מלחמה, כרך א, עמ' ו־ט. השווה שפת אמת, ח"ג, עמ' 92.

194. *ישע' יט כד־כה*. השווה פסח' קיח ע"ב: "עתיד מצרים שתביא דורון למשיח".
195. השווה זוהר, ח"א, סא ע"ב, קכא ע"ב; ח"ג, רצו ע"ב.
196. משנה פסח' י ה; בבלי פסח' קטו ע"ב.
197. השווה ויק' כג מ; רב' טז יא, יד־טו; ילק"ש, אמור, כג תרנד; ראה גם פסדר"כ, כט; רבינו בחיי על דב' טז יד (ח"ג, עמ' שמה).
198. השווה ברכ' י ע"א. מסילת ישרים, יט: "אין הקב"ה חפץ באברן הרשעים, אלא מצוה מוטלת על החסידים להשתדל לזכותם ולכפר עליהם, וזה צריך שיעשה בכוונת עבודתו וגם בתפלתו... ולהשיב בתשובה מי שצריך לה...".
199. *מגי' י ע"ב*. השווה אב' ד יט; ברכ' כח ע"ב; סנהד' יא ע"א. ירוש' סוטה פ"ט הי"ג, הט"ז. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' רעו.
200. השווה דרך חיים, אב' ד יט, עמ' עז.
201. *מש' כד יז־יח*; השווה אב' ד יט.
202. *ברכ' נד ע"ב*; השווה שו"ט קז; זוהר, ח"א, קעג ע"ב.
203. *סנהד' לט ע"ב*; השווה מגי' י ע"ב.
204. *פסח' קיח ע"א* (הלל – ברכת השיר); השווה ברכ' נו ע"א ורש"י על אתר.
205. *ערכ' י ע"ב* (הלל – שירה). השווה פסח' קיו ע"ב.
206. ראה משנה פסח' י ה־ח; בבלי פסח' קטז ע"ב.
207. ראה שו"ע, או"ח, תפח, תצ. ר"ש גורן, משיב מלחמה, כרך א, עמ' ו, י.
208. ראה שו"ע, או"ח, תצד, תרמר. השווה ילק"ש, אמור, כג תרנד.
209. *שבת כא ע"ב*.
210. *רמב"ם, הלכ' חנוכה, פ"ג ה"א*; ראה מס' סופ' כ ח.
211. *משך חכמה, עמ' נ־נא*.
212. *ויק' יט יח*.
213. השווה תהל' טו ג. ראה גם רמב"ם: ספר המצוות, מצוות עשה, רו; הלכ' דעות, פ"ו ה"ג; הלכ' אבל, פי"ד ה"א.
214. ברא' כט ד; במד' כ יב; מל"א ט יג.
215. ברא' א כו־כז; ט ו.
216. *מלא' ב י*.
217. מש' ג כט.
218. השווה שמ' ב יג; יא ב; כא יד, יח. רב' ד מב; יט יא; כז כד; ועוד. ראה גם ברא' לח ז: "ויהי עֵר בכור יהודה דע בעיני ה'" (עֵר =רָע).
219. השווה ישע' יט כה; ראה גם פסח' קיח ע"ב.
220. השווה תקו"ז, ת"ע (קכט ע"א–ע"ב).
221. ראה שמ' כג ד־ה ומכיל' על אתר.
222. ראה *ויק' יט יח, ספרא ורש"י על אתר*. ירוש' נדר' פ"ט ה"ד. ראה גם שבת לא ע"א.
223. שמ' כג ד־ה ומכיל' ואבן עזרא על אתר. השווה פסח' קיג ע"ב; ב"ק נד ע"ב; ב"מ לא ע"א; לב ע"א–ע"ב. ראה גם ב"ק לח ע"א; רמב"ם, פיהמ"ש, ד ג (תרגום קאפח, ירושלים

תשכ"ד, ח"ב, עמ' טז); ראה גם שם, הקד' למשנה (ירושלים תשכ"ה), ח"א, עמ' כב.

224. *שמ' כג ד"ה.*

225. *ב"מ לב ע"ב.*

226. השווה ב"מ לא ע"א, לב ע"ב. תוספות, פסח' קיג ע"ב.

הערות לחלק א, פרק ב:
גלות ישראל

227. השווה סנהר' לט ע"א: "ישראל חטאו וגלו..."; מנח' נג ע"ב: "בניך חטאו וגלו...".

228. השווה כוזרי י ה; אברבנאל, ברא' טו (ח"א, עמ' רג, רר, רידּ): "כתב הר"ן שלא היה גלות מצרים על חטא כלל, כי אם להכניע לבותם של ישראל כדי שיהיו ראויים לקבלת התורה ושהיה זה מכלל יסורין של אהבה... (אם כי) יסור הרעת הזה שזכר הר"ן מסופק מאד, וכבר ארז"ל: "אין מיתה בלא חטא ואין יסורין בלא עוֹן" (שבת נה ע"א)... גלות מצרים גזרת השם לטובתם של ישראל מבלי חטא ועוֹן... כדי להֵטיבם באחריתם... שהגלות ההוא היה להם הכנה טובה לקבלת התורה ולקניין האמונות האמִתיות". מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג, לה־לו: "לכך הביא קב"ה על ישראל גלות, לנקות את ישראל ולזכות ישראל במה שזכו... שלא היה זה בשום חטא, אלא בשביל יסורים של אהבה... השעבור ראוי מצד עצמו, ומעט חטא מכריע דבר שהוא ראוי מצד עצמו..."; "על כל פנים, השעבור והגלות ראוי מצד עצמו, רק שבלא חטא לא היתה הגזֵרה יוצאת לפֹעל".

229. רש"י על ברא' מב ב; בעה"ט על ברא' טו ח, יג. השווה גיט' פח ע"ב; רש"י ורמב"ן על רב' ד כה; ראה גם רמב"ן על רב' לב מ, בסוף. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קעב־קעג. ראה בר"ר עח ח. ראה גם בר"ר מד; ירוש' חלה פ"ב ה"א; תדא"ר יח.

230. השווה מהר"ל, גבורות ה', נד, עמ' קמח.

231. השווה ראי"ה קוק, אורות, עמ' פד־פה; שם, עמ' קנו: "לא רק הגלות הכרח אלא גם השיבה הכרח. שיבת ישראל לארצו, בשביל קיומו העצמי, הוא מאורע מוכרח".

232. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 276-277; ח"ב, עמ' 7. ראה גם רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קסח; הלכ' תענית, פ"א ה"ג.

233. השווה מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' כט; נצח ישראל, לא; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה ד, קמו ע"ב: "דע כי כל חטא הוא מקרה לאדם, ומי שהוא בעצמו צריק כמו ישראל... אין ראוי החטא שהוא במקרה יקרהו...".

234. סוכה נב ע"ב ("ארבעה מתחרט עליהם הקב"ה *שבראן*...").

235. *פסח' פח ע"א*; השווה רש"י על דב' ל ג. ראה גם ברכ' נט ע"א.

236. *מהר"ל, גבורות ה', נד, עמ' קמח*: "שהרי ידוע ומפורסם בודאי, כי הגלות והגאולה הוא עיקר מעֵנין העולם וסדר שלו. וכבר אמרנו שכל דבר מעֵנין זה היה בעצם לא במקרה... עד שהיה בא הגלות בכרח... לכך דרשו: 'וירד מצרימה' (רב' כו ה), אנוס על פי הדבור".

237. השווה כוזרי ד כג. ראה שפת אמת, וישב.

238. *כר"ד א ה*. השווה פסח' נד ע"א: "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם, ואלו הן: תורה ותשובה... ושמו של משיח". זוהר, ח"א, צ ע"א, קלד ע"ב; ח"ג, סט ע"ב.

239. *ברא' א ב*.

240. *בר"ר ב ה*, ראה זוהר, ח"ג, רעט ע"א; זו"ח, נוח, כג.
241. השווה פרד"א לה; השווה גם ברא' כח יב.
242. השווה מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' לא־לב.
243. *ברא' א ב*.
244. *בר"ר ב ה*. השווה זוהר, ח"א, קצב ע"ב, רמ ע"א. ראה יחזק' יא יט; ישע' נז טז; איכה ר כ; תוספות על ע"ז ה ע"א.
245. *ברא' א ג*.
246. *בר"ר ב 7*.
247. *ישע' מא כ*; השווה ב"ב טו ע"א; זוהר ח"א פו ע"א.
248. *בר"ר ב 7*. השווה זוהר, ח"א, רנב ע"ב; ח"ב קמז ע"ב. תקוז"ח, קטז ע"א. ראה גם בר"ר ל י, בסוף. זוהר, ח"א, מה ע"ב. שם משמואל, במדבר, עמ' קפט.
249. השווה ישע' יא ה: "והיה צדק אזור מתניו והאמונה אזור חלציו".
250. השווה מיכה ז כ: "תתן אמת ליעקב חסד לאברהם". זוהר, ח"א, מה ע"ב; ח"ג רלח ע"א. זו"ח, תולדות, כז ע"א. כתוב' ח ע"ב ("אברהם גומל חסדים").
251. השווה איכ"ר א.
252. השווה ב"ב טז ע"ב: "אבן טובה היתה תלויה בצוארו של אברהם, שכל חולה הרואה אותה מיד מתרפא".
253. השווה ברא' ט יב־יד; בר"ר מר כ־כא. ראה גם ויק"ר כט ב.
254. *כוזרי ד כג*.
255. השווה רמב"ן על רב' לב כו. שפת אמת, ח"א, עמ' 123, 126; ח"ב, עמ' 7; ח"ג עמ' 26. מי מרום, ח"ח, עמ' צח.
256. השווה פסח' פז ע"ב; בית הלוי, ח"א, עמ' לב. ח"ב, עמ' לג. ראי"ה קוק, אורות, עמ' קטו.
257. השווה רמב"ן על ברא' כר ג ועל ויק' יח כה; דרוש על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' ר.
258. זכר' יר ט: "והיה ה' למלך על־כל־הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד".
259. השווה אר"י הקדוש, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח־רי. ר' חיים ויטאל, פרי עץ החיים, כח ע"ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 34. ראה ברכ' ט ע"ב.
260. השווה ר' חיים יוסף דור אזולאי (חיד"א), מרבד קרמות, עמ' ל. שפת אמת, ח"ב, עמ' 35. ר' יהודה הלוי אשלג, הזוהר עם פירוש הסולם, הקרמה, ח"א, עמ' קנו; ר' יואל טייטלבוים מסטמר, דברי יואל, ח"א, עמ' תקפ־תקפא.
261. השווה אריה"ק, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח־רי. פרי עץ חיים, כח ע"ב; ראה ברכ' ט ע"ב. פרי עץ חיים, שער התפילה יז, ו ע"ב. שלה"ק, סידור שער השמים, עמ' 177. מגלה עמוקות, ויגש, סה ע"ב. אוה"ח על ברא' מז כז; שמ' ג ח; תולדות יעקב יוסף, ויקהל; בהר. מגיד דבריו ליעקב, ע, עמ' 119; תורה אור, עמ' 112, 192. בני יששכר, הגרה, עמ' לז; ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עו, לה ע"א. מאור ושמש, על רב' ח ג, עמ' 149; כו ח, עמ' 375; כו ב־ג, עמ' 377. שפת אמת, ח"א, עמ' 230; ח"ב, עמ' 80, 159, 195. תורת נתן, ח"ב, עמ' קסט. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, פ"א, הערה 142), מהר' צרפתית, עמ' 338-339; מהר' אנגלית, עמ' 272-273; מהר' עברית, חלק ב, פרק ב, סעיף "נסיגת האין־סוף ושבירת הכלים" (בסוף).
262. השווה זוהר, ח"ג, רכא ע"ב; כוזרי ב לה; רבינו בחיי, כר הקמח, גאולה. קדושת לוי

(פרשת מסעי), עמ' פב: "בי"ד מסעות שנסעו בנ"י כתיב: 'ויחנו בחרדה' וכו', 'ויחנו במתקה' וכו', 'ויחנו בהר שפר'. כלומר כשהיו ישראל חונים באיזה מקום שהיה שם יראת רעות רח"ל, אזי היו עובדים להשם ית' ביראת הרוממות, לירא מפני פחדו והדר גאונו. וזו 'ויחנו בחרדה', מרת היראה... וכשהיו חונים באיזה מקום שהיה שם אהבת רעות... היה צריכין לעבוד הש"י במדת האהבה אמיתיות, וזו 'ויחנו במתקה', מרת אהבה; וכן, 'ויחנו בהר שפר', הוא מרת התפארות. ובזה היו מעלים כל הניצוצות שנפלו שם והעלו אותם לשרשן, לעולם הקדושה. וזו היתה עיקר נסיעתם במדבר. וזו 'ויכתוב משה את מוצאיהם', הוא העלאת הניצוצות שהוציאו ממקום הקליפות, 'למסעיהם ע"פ ה'', כלומר זאת היתה מאת ה' ע"י מסעיהם. 'ואלה מסעיהם', כלומר אלה המסעות שנסעו ישראל במדבר, הודיע לנו הכתוב שעיקר נסיעתם היתה 'למוצאיהם' – 'ואלה מסעיהם למוצאיהם' (במד' לג ב) – להוציא הניצוצות ולהעלותם למקור הקדושה".– תולדות יעקב יוסף, ויקהל. בני יששכר, הגדה, עמ' לז. שם משמואל, הגדה של פסח, עמ' טו. שפת אמת, ח"א, עמ' 123; ח"ב, עמ' 80. בית אברהם, עמ' נר. דברי יואל, ח"ר, עמ' תצ. אריה"ק, שער המצוות, פרשת ראה: "קודם ביאת המשיח צריכין להיות בגולה בכל הארצות ללקט משם הניצוצות הקדושים". תורת נתן, ח"ב, עמ' קסט: "וגם א"י בעצמה הוציאו מהקליפה והסט"א שחפה עלי' ע"י החטא (של אדה"ר), שמחמת זה הי' א"י ביר כנען תחלה. וישראל תקנו כ"ז, הכניעו ז' עממין והעלו כל הניצוצות, שנפלו ע"י חטא אדה"ר, אל הקדושה. נמצא שכניסת ישראל לא"י הוא בחינת תשובה".

263. השווה אברבנאל, ח"א, בראשית טו, עמ' רג: "לפי שבמראית ברית בין הבתרים הזאת לא כיון הקב"ה אלא להודיע לאברהם מה שהיה *קודם זה גזור לפניו*".

264. השווה בר"ר א ד'ו. פילון האלכסנדרוני, השליחות לגיוס, 1,28; כד הקמח, ערך גאולה; אוה"ח על ברא' כח יד. העמק רבר, על ברא' מז כח; הרחב דבר, על ברא' יז ו; שפת אמת, ח"א, עמ' 123.

265. השווה שמ' יט ה'ו; השווה ברכ' יא ע"ב.

266. השווה שמ' ו ז'ח.

267. השווה מהר"ל, גבורות ה', נד, עמ' קמו.

268. שם, עמ' קמח.

269. השווה מהר"ל, גבורות ה', ד, עמ' יח; אבני נזר, עמ' י.

270. השווה בר"ר א ד'ו: ששה דברים קדמו לבריאת עולם... מחשבתן של ישראל קרמה לכל רבר... אלמלא שצפה הקב"ה שאחר כ"ו דורות ישראל עתידין לקבל את התורה...".

271. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, פ"א, הערה 142), מהד' צרפתית, עמ' 117-118; מהד' אנגלית, עמ' 96-97; מהר' עברית, חלק א, תחילת פרק ב, סעיף "התחדשות העולם והתורה".

272. השווה שמ"ר נא ה.

273. השווה ברא' יח יט ורש"י ורמב"ן על אתר: "'כי ידעתיו', לשון חִבה...".

274. השווה עמוס ג ב ("רק אתכם ידעתי מכל משפחות האדמה על כן אפקוד עליכם את עוונותיכם") ותרגום ורש"י על אתר. השווה מהר"ל, גבורות ה', ט.

275. השווה דב' כו ה; ספרי, כי תבוא, שא (דב' כו ה), קכח ע"א ומאיר עין על אתר. מהר"ל, גבורות ה', נד, עמ' קמו, קמח. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 520. אבני נזר, עמ' קיג. ראה גם שבת פט ע"א; שו"ט קה; בר"ר פו א; תנח' וישב ג; פסיק"ז, וישב, לט א; זוהר,

ח"א, קצר ע"ב.

276. דב' כו ה'ו.

277. *נועם אלימלך, ח"א, ויצא, עמ' עט;* השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 123.

278. השווה מהר"ל, גבורות ה', נר, עמ' קמח; נצח ישראל, פרק לא, עמ' קמר: "החכמות הם שתים בעולם... חכמת התורה והם דרכי השם... וחכמה האנושית...". – ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הדשא, עמ' קצג. ראה גם במדב"ר א א. שמ"ר א ר: "[ואלה שמות בני ישראל] הבאים מצרימה' (שמ' א א). וכי היום באים, והלא ימים רבים היו להם שבאו למצרים...?". – ראה אוה"ח על שמ' א א: "פירוש 'הבאים': לסבול עול הגלות במצרים... לפרוע שטר חוב הגלות". אבל ראה רש"י על ברא' מו ח: "'הבאים מצרימה': על שם השעה קורא להם הכתוב 'באים'. ואין לתמוה על אשר לא כתב: 'אשר באו'".

279. *ידמ' ל יא; מו כח.*

280. השווה תהל' לא כ: "מה רב טובך אשר צפנת ליראיך"; ישע' סר ג: "אלהים יעשה למחכֶּה לו". ברכ' לד ע"ב; קיר' לט ע"ב; סנהר' צט ע"א. במרב"ר י ה; יג ג. זוהר, ח"א, נט ע"א; ח"ב קנו ע"ב, קסג ע"א, רי ע"ב, ריא ע"א. תקו"ז יב ע"א. רש"י על דב' לב מג. רמב"ם, הלכ' איסורי ביאה, פי"ד ה"ר־ה"ה. רמב"ן על רב' לב מ.

281. "נורא עלילה": השווה תהל' סו ה; תנח' וישב ד: "'ויוסף הורד מצרימה' (ברא' לט א) זה שאמר הכתוב: 'לכו וראו מפעלות אלהים, נורא עלילה על בני אדם' (תהל' סו ה)... אף הנוראות שאתה מביא עלינו, בעלילה את מביאן... הקב"ה היה מבקש לקיים גזירת 'ירוע תדע [כי גר יהיה זרעך בארץ לא להם...]' (ברא' טו יג), והביא עלילה לכל אלו הרברים, וירדו למצרים ופרעו את השטר. לכך נאמר: 'ויוסף הורד מצרימה'. הוי, נורא עלילה". ראה גם תנח' אמור ט. השווה זוהר, ח"א, קס ע"א; ח"ג, קנט ע"ב. זו"ח, בראשית, יח. תקו"ז, תס"ז, קצח ע"א. אריה"ק, ליקוטי תורה, בראשית. דרשות הר"ן, עמ' קב. כלי יקר, על ויק' טז א; שם משמואל, שמות, ח"ב, עמ' עה. ר' יוסף חיים מבגדאר, בן איש חי, חסר אבות, עמ' קעח. ראה גם רב' כב יז; שמ"א ב ג; ירמ' לב יט; רש"י על במר' יא ב. ראה גם ע"ז ג ע"א.

282. השווה אברבנאל, ח"א, ברא' טו יב, עמ' ריד.

283. בטווח האנושי הכללי, לפי המקרא והתלמוד, הגלות עשויה להיות תולדה של עבירה בין במזיד ובין בשוגג. השווה ברא' ג כג־כר; ר יב־יד; יא ח. בר"ר יט יח; ל ח. במר' יא יג. סוטה מט ע"א; סנהד' לז ע"ב; מכות י ע"א; מנחות לז ע"א. משנה שביעית י ח; מכות א; ב; ג יד. תוספ' סנהד' פ"ז. מהר"ל, באר הגולה, ז, עמ' 147.

284. יהושע יד טו ("הארם הגרול בענקים הוא") ורש"י על אתר.

285. השווה מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג.

286. *קהלת ז כ.* ראה ערכ' יז ע"א.

287. השווה אב' ה ב־ג; ארד"נ לב לג.

288. השווה *שהש"ר ד טז.*

289. ברא' טו ו: "והאמן בה' ויחשבה לו צדקה". שבת צז ע"א: ישראל "מאמינים בני מאמינים".

290. השווה מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לד.

291. *ברא' טו יג.*

292. השווה בר"ר נט ט. השווה ברכ' יג ע"ב.

293. השווה ברא' יח יט: "למען אשר יצוה את בניו ואת ביתו־אחריו"; יבמ' עט ע"א: מהר"ל,

גבורות ה', ט, עמ' לג-לו.

294. השווה תוספות על שבת י ע"ב.

295. השווה מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג: האדם נמדד לפי מעשיו בהווה ולא לפי התנהגותו בעתיד. השווה ירוש' ר"ה, פ"א ה"ג; בבלי ר"ה טז ע"ב; בר"ר נג יט; שמ"ר ג ג; רש"י על ברא' כז יז.

296. השווה ברא' טו יב ("והנה אימה חשכה גדולה נופלת עליו") ורש"י על אתר. השווה בר"ד מר כ-כב; שמ"ר נא ה. מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' ל; נר, עמ' קמו. ראה בר"ר סח כ-כא; תנח' ויצא ב; ויק"ר כט ב; רמב"ן על ברא' כח יב. ראה פרר"א לה. ראה ברכ' ט ע"ב; שמ"ר ג ז, יד. ראה גם רב' ב יד; ראה גם מנח' נג ע"ב.

297. נדר' לב ע"א.

298. השווה ישע' מא ח: "ואתה ישראל עבדי יעקב אשר בחרתיך זֶרַע *אברהם אֹהֲבִי*".

299. *ברא' טו ח.*

300. ברא' טו ז.

301. ברא' טו ו: "והאמן בה' ויחשבֶהָ לו צדקה".

302. *ברא' טו יג.*

303. השווה נדר' לב ע"א. ראה בעה"ט על ברא' טו ח.

304. השווה אברבנאל, ח"א, ברא' טו, עמ' רב ואילך. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' קעג, קצא.

305. רמב"ן, פירושי איוב (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' כח, צו.

306. "התהלך לפני והיה תמים". ברא' יז א ופירושים על אתר. השווה נדר' לב ע"א.

307. *סנהד' קד ע"א.*

308. פירושי שר"ל על חמישה חומשי תורה, לך לך, ברא' טו ח, עמ' סט.

309. השווה *נדר' לב ע"א* (אבל ראה גם נדר' לב ע"א-ע"ב); בר"ר יח. השווה חולין פט ע"א; ברא' יח כז ורש"י על אתר; בר"ד מט כג. ראה גם רש"י על ברא' לב ח; ברכ' ד ע"א. מלבי"ם, על ברא' כח יח. ראה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 28: "...ובוודאי הוא רבר גדול לבוא למדרה זו: לירא אחר הבטחת הבורא ית"ש...".

310. ליקוטי מוהר"ן, ז א, ח ע"ב.

311. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 173-177.

312. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לא-לז.

313. השווה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב האמונה א, עט ע"ב.

314. ליקוטי מוהר"ן, ז א, ח ע"ב.

315. השווה רש"י על ברא' טו טו; רמב"ן על שמ' יב מב.

316. *מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג.* השווה אברבנאל, ח"א, עמ' רג.

317. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לא, לג.

318. השווה רמב"ן על רב' כט יז: "כי האב שורש והבן נצר משרשיו יפרה. והזכיר השורש, לומר כי הוא יכול להביא באלה הדורות הבאים שהשורש אשר ממנו יצמחו הוא לפניו היום... משורש מתוק לא יצא מר...".

319. *מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לה, לז.*

320. של"ה, ח"ג, כר ע"ב. השווה רש"י על במד' טז ה: "...גבולות חלק הקב"ה בעולמו. יכולים אתם להפוך בקר לערב? כן תוכלו לבטל את זו!"

321. השווה אברבנאל, ח"א, ברא' טו, עמ' דג. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לה: "ודבר כזה אין

צריך רק חטא מעט קטן להכריע".

322. ראה רמב"ן על ברא' יב י; טז ו. בעה"ט על ברא' כא י. ראה גם מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג.

323. השווה יומא לח ע"ב: "כל המשכח דבר מתלמודו גורם גלות לבניו". סנהד' קד ע"א: "בשביל שנכרים אכלו על שולחנו, גרם גלות לבניו". סוטה מו ע"ב. ראה גם בר"ר לו.

324. השווה במד' יד יא; במדב"ר טז ו.

325. השווה במדבר יג; סנהד' קד ע"א–ע"ב; תענ' כט ע"א: "אתם בכיתם בכיה של חנם, ואני קובע לכם בכיה לדורות". איכ"ר א כג. ראה גם סוטה מו ע"ב. העמק דבר, על במד' לג לח, קמב ע"א.

326. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' להּ־לו.

327. *במד' יד א.*

328. *במדב"ר טז יב.* תענ' כט ע"א.

329. השווה יומא לה ע"ב.

330. השוה יומא ט ע"ב.

331. *שמ' כ ה;* לד ז; במד' יד יח; דב' ה ט. ברכ' ז ע"א: "והא כתיב 'פוקד עון אבות על בנים' (שמ' כ ה) וכתיב 'ובנים לא יומתו על אבות' ורמינן קראי אהדדי ומשנינן לא קשיא הא כשאוחזין מעשה אבותיהם בידיהם הא כשאין אוחזין מעשה אבותיהם בידיהם". ראה יחוק' יח כ; מכ' כר ע"א. דב' כר טז; ספרי, כי תצא, רח (דב' כר טז), עמ' קכר. ירמ' לא כט־ל. ראה גם דב' לב יט; כתוב' ח ע"ב: "דור שאבות מנאצים הקב"ה כועס על בניהם ועל בנותיהם ומתים כשהם קטנים". במדב"ר ח ד.

332. גבורות ה', ט.

333. השווה שמ"ר ל ה.

334. *של"ה, ח"ג, נו ע"א.* ראה בר"ר פה ב; פו א. תנח' וישב ד.

335. *שבת י ע"ב* (ביחס לשני הציטוטים).

336. תוספות, *שבת י ע"ב.*

337. *מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג.* פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, ח"ב, שבת י ע"ב, עמ' ב.

338. השווה תנח' וישב ג: "תדע שבשעה שבקש הקב"ה לקיים גזירות 'ידוע תדע' (ברא' טו יג), בקטן שבשבטים עושה שליחותו, ונמכר יוסף במצרים, וירדו יעקב ובניו ופרעו את השטר. לכך כתיב: 'ויוסף הורד מצרימה' (ברא' לט א)".

339. תהל' קה יז ("שלח לפניהם איש לעבד נמכר יוסף") ורש"י על אתר: "'שלח לפניהם איש' – וישלחנו אלהים לפניכם. ואיזה אישׁ? יוסף שנמכר"; קה יט ("עד־עֵת בֹּא דברו אמרת ה' צרפתהו") *ורש"י על אתר;* ראה שו"ט, קה. זוהר, ח"ג, נה ע"א.

340. השווה סוטה יא ע"א.

341. ברא' לו יד: "ויאמר ישראל אל־יוסף הלוא אחיך רֹעים בשכם לכה *ואשלחך* אליהם...".

342. *מהר"ל, גבורות ה', ט עמ' לג.*

343. ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, עמ' קע.

344. *תנח' וישב ד.* ראה בר"ר פה ב: "שבטים היו עסוקים במכירתו של יוסף. ויוסף היה עסוק בשקו ובתעניתו. והקב"ה היה עוסק בורא אורו של מלך המשיח"; שם, פו א: "ויוסף הורד מצריימה – בחבלי אדם אמשכם... יוסף הוריד את השכינה מצרים עמו".

345. *בר"ר צא ג.*

346. השווה סנהד' קב ע"א; סוטה יג ע"ב. רש"י, אבן עזרא וספורנו על ברא' לח א.

347. השווה רש"י, רעת זקנים מבעה"ת וספורנו על ברא' לט א. ראה רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א ה"א. תורת נתן, ח"א, עמ' כו־כח.

348. השווה בר"ר פה ד. סוטה יג ע"ב; סנהד' קב ע"א. אבל ראה גם ברא' פה ו.

349. השווה נזיר כג ע"ב ותוספות על אתר. הור' י ע"ב. בר"ר פה ג, ח. פסיק"ז, וישב, לח יד; לט י. ראה גם רש"י על ברא' לט י. באר מים חיים, על שמ' ב א; העמק רבר, על ברא' לח א. ר' יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), אבן שלמה, עמ' טז.– השווה גם תוספות, ב"ב, קיט ע"ב; שבת צו ע"ב.

350. השווה בר"ר פה ט: "וזימן לו הקב"ה מלאך...".

351. השווה סוטה י ע"א–ע"ב; ירוש' סוטה פ"א ה"ד. בר"ר פה ח. רש"י על ברא' לט א. אר"י הקדוש, ליקוטי תורה, וישב, מו ע"ב. אלשיך על רות ג ב.

352. ברא' *לח* א.

353. בר"ד *פה* ב.

354. השווה ברא' לח כט; רות ד יח־כב.

355. השווה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, ד, עמ' קמו־קמז. השווה: "'אשר נשיא יחטא" (ויק' ד כב), יכול גזירה? (הור' י ע"א).– "לא עשו ישראל את העגל אלא ליתן פתחון פה לבעלי תשובה" (ע"ז ד ע"ב). השווה שבת נה ע"ב, נו ע"ב. זוהר, ח"ב, קז ע"א–ע"ב; ח"ג, קיד ע"א. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, כב יא, לג ב.– מה נכונים הם דברי רמח"ל, דרך ה', ח"א, ה ד: "ואולם צריך שתדע, כי גם האדם עצמו אין כל מעשיו בחיריים, אלא יש מהם מצד בחירתו, ויש אחרים שיסובב להם מצד גזרה עליונה לשכרו או לעונשו".

356. השווה ברכ' לר ע"ב; סנהד' צט ע"א. זוהר ח"א לט ע"א, קכט ע"ב; ח"ב קו ע"א, קיג ע"ב; ח"ג טז ע"ב, רב ע"ב.

357. השווה ברכ' מו ע"ב, סוכה ל ע"א. ויק"ר ל ו. זוהר, ח"ב, קצח ע"א. השווה תרגום יונתן בן עוזיאל על במד' טז לב. שבת צו ע"ב. ב"ק יט ע"א. זוהר, ח"ג, קנו ע"ב, קנז ע"א, רה ע"ב. תוספות על יבמ' קג ע"א. מהרי"ך, שורש, קסה. שמונה פרקים להרמב"ם, פ"ה בסוף. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א), מדבר קדמות, ז. ראה הור' י ע"ב; נזיר כג ע"ב.

358. השווה אר"י הקדוש, ליקוטי תורה, וישב, מו ע"ב, מח ע"א; אלשיך על רות ג ב.

359. השווה שבת נה ע"ב–נו ע"ב ("האומר... אינו אלא טועה"); תענ' כב ע"א; ע"ז ד ע"ב: "לא עשו ישראל את העגל אלא ליתן פתחון פה לבעלי תשובה". פסיק"ז, ואתחנן, ה כו. זוהר, ח"א, קעו ע"א, ח"ב, קז ע"א–ע"ב; ח"ג, קיר ע"א.

360. השווה תנח' תצווה ו: "אמר להן הקב"ה לישראל, כביכול, אני אסור בשבועה עמכם".

361. *תדא"ד יח*: "...ומפני מה אתם עושים דברים מכוערים... אבל מה אעשה: כבר גזרתי עליכם שאתם בניי ועבדיי...".– ראה רש"י על רב' כט יב: "לפי שדבר לך ונשבע לאבותיך שלא להחליף את זרעם באומה אחרת, לכך הוא אוסר אתכם בשבועות הללו שלא תקניטוהו מאחר שהוא אינו יכול להבדל מכם".

362. ראה שבת ל ע"א; זוהר, ח"א, ריח ע"א.

363. *תדא"ד יח*; שמ"ר כט ט (על "מציון ישאג"): "והקב"ה אומר איה מעון אריות? *היכן הם בניי*?"; ויק"ר כג ב: "אילולי שאסר הקב"ה עצמו בשבועה, לא נגאלו ישראל לעולם". רש"י על רב' כט יב.

364. *ברא' טו יח.*
365. *בר"ר מד כה.* ראה ירוש' ברכ' פ"ב ה"ד: "דביומא דאתיליד [משיח] איחרוב בית מוקדשא". חלה פ"ב ה"א.
366. השווה תנח' תצווה ו. ר"ה יח ע"א; יבמ' קה ע"א. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א, נז ע"א.
367. ראה ברא' יז; לב.
368. השווה *איוב כח כג*, גיט' יז ע"א; פסח' פז ע"ב. ראה גם ע"ז ג ע"א; שמ"ד לד א; תנח' כי תשא, י; פסיק"ד טו ח.
369. השווה תהל' לג יד־טו: "ממכון־שבתו השגיח אל כל־ישבי הארץ: היצר יחד לבם, המבין אל־כל־מעשיהם". אב' ג טו: "הכל צפוי והרשות נתונה...". הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 48.
370. השווה ברא' ג כב: "הן האדם היה כאחד ממנו לדעת טוב ורע".
371. השווה דב' יא כו ואילך: "ראה אנכי נותן לפניכם היום ברכה וקללה" וגו'.
372. *רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ה ה"א, ה"ב.* ראה גם מאירי, מס' שבת, פז ע"ב.
373. *תולדות יעקב יוסף, ויקהל.* ראה גם מהר"ל, דרך חיים, אב' ב א, עמ' נ.
374. השווה דב' לד י. ר"ה כא ע"ב. רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ז ה"ו; מו"נ, ח"ב, פל"ג; אגרת תימן, עמ' קעז.
375. ויק' יט א ("דבר אל־כל עדת בני־ישראל ואמרת אלֵהם קדושים תהיו") ואלשיך על אתר.
376. *דב' יא כו־כח.*
377. *ברכ' לג ע"ב.* השווה זוהר, ח"א, נט ע"א; תקוו"ח, קכא ע"א. השווה מכ' י ע"ב: במרב"ד כ יא; תנח' בלק ח. פסיק"ז: שלח יג; בלק כב. זוהר, ח"א, קצח ע"ב; ח"ב, נ ע"א; ח"ג, מז ע"א; ראי"ה קוק, משפט כהן, קמד.
378. השווה רמב"ם, הלכ' דעות, פ"ד, פ"ה, פ"ו; שמונה פרקים להרמב"ם, סוף פ"ו, עמ' קצג־קצה. ראה משך חכמה, עמ' שכד.
379. השווה *ר"ה יח ע"א*; יבמ' קה ע"א: "מנין לגזר דין שיש עמו שבועה שאינו מתקרע...". ראה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב גמילות חסדים, א, נז ע"א.
380. השווה ירמ' ט יא: "על מה אבדה הארץ?"; שם, טז י־יא; מל"א ט ח. ב"מ פה ע"א; פתיח' דאיכ"ר ב; ספרי ורש"י על במד' טו מא. שו"ט יח. *שבת לג ע"א–ע"ב; ברכ' סא ע"ב;* ע"ז יז ע"ב. השווה דב' כט כג. שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' לג.
381. השווה מכיל' יתרו ו (שמ' כ ה), עו ע"א; ויק"ר לב א; שו"ט יב.
382. השווה כתוב' קיא ע"א; שהש"ר ב יח; תנח': נוח י; דברים ד. ראה מהר"ל, נצח ישראל, כד; באר הגולה, באר ז, עמ' קמז. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קפט.
383. השווה *ע"ז יח ע"א*; חת"ס, דרשות, ח"ב, עמ' שיב.
384. *ר"ה יח ע"א* ותוספות על אתר. ירוש' פאה פ"א ה"א. בבלי שבת סג ע"א; מו"ק טז ע"ב; סוטה יד ע"א; ב"ק קו ע"א (איוב כב כח); ב"ב יא ע"א. בר"ר מד טו; ויק"ר י ה. ילק"ש, תהלים, תשפט. זוהר, ח"א, נד ע"א; ח"ב, טו ע"א (שמ"ב כג ג), קו ע"א–ע"ב; ח"ג, טו ע"א. זו"ח, בראשית, יט ע"ב. דרשות הר"ן, עמ' קט. פידוש הד"מ בוטריל על ספר יצירה, א א, יד ע"ב–טו ע"א. ספר חסידים, לג, עמ' צה. ר"ח ויטאל, פרי עץ חיים, עמ' כ. מהר"ל, גבורות ה', ז, עמ' כה. קדושת לוי, וישלח, כ ע"ב–כא ע"א. שפת אמת, ח"ב, עמ' 169. מאור ושמש, על דב' ג כה, עמ' 61. ד' יעקב משה חרל"פ, מי מרום, ח"ו, עמ' קמה.

ר' יחזקאל סרנא, רליות יחזקאל, ח"ב, עמ' שטו־שיז. דברי יואל, ח"ד, עמ' שצה. מכתב מאליהו, ח"ד, עמ' 93.

385. השווה ברכ' ח ע"א; תענ' ח ע"א ורש"י על אתר. תוספות, ד"ה טז ע"א. יומא פו ע"ב. דב"ר ז. זוהר, ח"א, קה ע"ב, רלר ע"א. חי' הגר"א על ברכ' ח ע"א. ראה רדשות הר"ן, דרוש א. מגלה עמוקות, ויצא, לח א־ב. שו"ע הרב, צ. שם משמואל, מוערים, עמ' רמח. משך חכמה, עמ' לז.

386. השווה מגי' כג ע"ב. תקו"ז: טז ע"ב; ת"י, כה ע"א; תי"ח, לה ע"ב; תי"ט, מא ע"ב; תכ"א, נז ע"א; תכ"ד, סט ע"ב; ת"ע, קלב ע"א; שערי זוהר, קיח. זו"ח, יתרו, לר.

387. השווה שבוע' לט ע"א; שבת קמו ע"א. שמ"ר כח ר. זוהר, ח"א, צא ע"א.

388. השווה ירוש' תענ' פ"א ה"ד; פ"ב ה"א. בבלי יומא פו ע"א; ר"ה טז ע"ב, יז ע"ב. סנהד' י ע"ב. בר"ר מד טו; ויק"ר י ה. קה"ר ה ד; ט ז. ילק"ש, קהלת, יא תתקפט. פסיק"ר מה ט; פסיק"ז, לך לך, טו ה. זוהר, ח"ג, ריח ע"א. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה ו, עמ' קמח. רי"מ חרל"פ, מי מרום, ח"ר, עמ' פט־צ: "ענין התפלה שמבטלת את הגזירות אינו ח"ו שינוי רצון כלפי מעלה, כי 'אני ה' לא שניתי', אלא משום שכל גזירה הנגזרת על האדם אינה חלה רק על מקום ירוע וזמן מסויים, לזאת באה התפלה [כמו התשובה!] להעלות את האדם לעולם אחר יותר עליון, שהוא אינו נמצא תחת אותו מקום ואותו זמן ושמה לא חלה הגזירה כלל, ועל ידי התפלה ממשיכים את המקום היותר עליון גם למטה, וממילא מתבטלת הגזירה לגמרי, ולכן נקראת תפלה 'דברים העומדים ברומו של עולם', כי התפלה פועלת לרומם את האדם לעולם יותר עליון, עולם שאין הגזירה פוגעת בו".

389. תפילה לימים נוראים: "ותשובה ותפילה וצדקה מעבירין את רוע הגזֵרה". ראה גם ברכ' י ע"ב. ויק"ר לה א. סנהד' קח ע"א. מהר"ל, פירושים לאגדות הש"ס, ח"א, ב"מ פה ע"א, עמ' קמה.

390. השווה מהר"ל, גבורות ה', ז, עמ' כה: "...אם היה מבטיח לרעה *וישתנה* ע"י תשובה".

391. השווה ויק"ר לה א: "אם זכיתם הריני *הופך* לכם קללות לברכות. אימתי? כשתשמרו את תורתי".

392. השווה יומא ח ט.

393. ראה במד' יג יד; שמ' לב לג. ראה גם סנהד' קח ע"א.

394. השווה תרא"ר יד: "בבית ראשון ניתן להם זמן, ובאחרון לא ניתן להם זמן. אמרתי לו, בני, יושבי בית ראשון אע"פ שהיו עובדי ע"א היה בהן דרך ארץ והיתה בהן צדקה וגמילות חסדים". ראה מהר"ל, נצח ישראל, יג.

395. השווה זוהר, ח"ג, רעט ע"א; זו"ח, נוח, ל. ראה בר"ר ב ה. ראה גם מהר"ל, נצח ישראל, יט.

396. השווה יומא ט ע"ב: "מקדש שני, שהיו עוסקין בתורה ובמצוות ובגמילות חסדים, מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חִנם...". הגר"א, ספר האמונה וההשגחה, ה ע"א.

397. ירוש' סנהד' פ"י ה"ב; בבלי ברכ' י ע"ב; בר"ר סה ד; קה"ר ט כז. ישע' לח.

398. השווה יחוק' יח כה. איכ"ר א כב. רש"י על ברא' ו יד. ראה ר"ה לא ע"א.

399. השווה ר"ה טז ע"ב: "ד' דברים מקרעין גזר דינו של אדם... צדקה, צעקה, שינוי השם ושינוי מעשה". מל"ב כ. ברכ' י ע"א. הגר"א, קול אליהו השלם, עמ' סו.

400. השוה רנ' ט יג. איכ"ר א כג: "כל נבואות קשות שנתנבא ירמיה על ישראל, הקדים ישעיה ורפאן". ראה גם תהל' קכו א; זוהר, ח"ג, רכא ע"א.

401. *דב' כט כד, כו-כח.*
402. השווה גיט' פח ע"א; רש"י על רב' ר כה. ברא' טו יג ופירושים על אתר. בר"ד צא ב; זוהר, ח"א, קצח ע"א. ראה גם ויק"ד י ה. ירוש' תענ' א א. סנהר' צח ע"א; ישע' ס כב; שהש"ר ח, בסוף; זוהר, ח"א, קיז ע"ב; קיט ע"א; ח"ב, י ע"א, קפח ע"א–קפט; ח"ג, סו ע"ב, קעח ע"ב, רנב ע"א. תקו"ז, תכ"א, נה ע"א; זו"ח, אחרי, נט. תקוו"ח, צח ע"ב. שערי זוהר, קא. רמב"ן על שמ' יב מב. ראה גם ר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), קל"ח פתחי חכמה, ח ע"א–ע"ב.
403. *סנהד' צח ע"א;* תהל' צה ז: "כי הוא אלהינו ואנחנו עם מרעיתו וצאן ידו היום אם-בקלו תשמעו".
404. השווה בר"ר לג ד. שבת קיט ע"ב.
405. שבת סג ע"א: "'שומר מצוה לא ידע דבר רע' (קהלת ח ה)... אפילו הקב"ה גוזר גזירה הוא מבטלה". השווה שבת נט ע"ב; מו"ק טז ע"ב: "...אני מושל בארם. מי מושל ביי? צדיק! שאני גוזר גזרה ומבטלה". ראה גם זוהר, ח"ב, טו ע"א; ח"ג, טו ע"א. שמ"ב כג ג.
406. ד' לוי יצחק מברדיצ'ב, קרושת לוי, וישלח, כ ע"ב–כא ע"א; דרוש לראש השנה.
407. ראה משנה תענ' פ"ב; בבלי תענ' טז ע"א; רש"י על יונה ג ח.
408. השווה פסח' פז ע"ב: "לא הגלה הקב"ה את ישראל לבין האומות אלא כדי שיתוספו עליהם גרים".
409. השווה שפת אמת, ח"ר, עמ' 45, 47. ד' יוסף דוב בער הלוי, בית הלוי, ח"א, עמ' 32; ח"ב עמ' 33.
410. השווה ישע' ב ב-ג; מיכה ד א-ב. ד"ח ויטאל, עץ חיים, שער ח, שער החשמל, פג ע"א–ע"ב. אוה"ח על שמ' יט ועל ויק' כה כה.
411. *אב' ה כב.*
412. השווה במדב"ר יט א: "אמר הקב"ה: 'חֻקה חקקתי גזירה גזרתי אי אתה רשאי לעבור על גְזֵרתי'; קה"ר ח ה; תנח' חקת ח; רש"י על במד' יט ב. יומא סז ע"ב; שו"ט ט. השווה שבת ל ע"א; ב"ב קנט ע"א; ע"ז לח ע"א.
413. השווה בר"ר א ה; מד כז; זוהר, ח"א, קלא ע"ב.
414. השווה פסח' נר ע"א, סח ע"ב; ע"ז ג ע"א. בר"ר א א-ב. שו"ט צ. זוהר, ח"א, ה ע"א, כר ע"ב, מו ע"א, צ ע"א, קלד ע"ב; ח"ב, קסא ע"א, ד ע"א; ח"ג, לה ע"א, סט ע"ב. תקו"ז, ד ע"ב, יא ע"ב, תכ"ח (ע ע"א), תס"ט (צח ע"ב), ת"ע (קכ ע"א). זו"ח: בראשית, ה ע"א; וישב, כט ע"ב; אחרי, מט ע"א. שערי זוהר, מ, מא. רבנו בחיי, בחוקותי (ח"ב, עמ' תקפז).
415. *במד' יט ב* ("זאת חֻקת התורה"); *ירמ' לא לד-לה; ויק' כו ג* ("אם בחֻקותי תלכו"); ויק"ר *לה ד, ירמ' לג כה-כו.* השווה קדושת לוי, חוקת, עז ע"א. השווה גם ירוש' כלאים פ"א ה"ז. ויק' יט יט.
416. השווה בר"ר א ה; מד כז; זוהר, ח"א, קלא ע"ב.
417. *ישע' נה ט.*
418. ראה חגי' יג ע"א.
419. השווה רב' לב ז ("זכֹר ימות עולם...") ורש"י על אתר.
420. השווה חגי' יג ע"א; בר"ר ח ב; זוהר, ח"ב, ער ע"ב; תקוז"ח, צט.
421. השווה ספרא ורש"י על ויק' כ כו. שבת ל ע"א; יומא סז ע"ב; ע"ז לה ע"א; ב"ב קנט ע"א. ויק"ר לה; תנח' משפטים ז. רש"י על ברא' כו ה ועל ויק' יח ד. מנחת שבת, עמ' מה.

העמק דבר, על דב' כט כח.

422. השווה רמב"ם, הלכ' מעילה, פ"ג ה"ח, בסוף; הלכ' תמורה, פ"ד הי"ג, בסוף; הלכ' מקוואות, פי"א הי"ב, בסוף. מו"נ, ח"א, פל"ב; ח"ג, פכ"ה.

423. השווה במדב"ר יט א: "אמר הקב"ה: "חקה חקקתי גזירה גזרתי אי אתה רשאי לעבור על גזֵרתי"; קה"ר ח ה; תנח' חקת ח; רש"י על במד' יט ב. יומא סז ע"ב; שו"ט ט. השווה שבת ל ע"א; ב"ב קנט ע"א; ע"ז לח ע"א.

424. *ישע' מ יב־טו*; ראה גם איוב טו ז־ח.

425. *תהל' קמה ו.*

426. *ע"ז ב ע"ב*; השווה שבת פח ע"א. שהש"ד ח ב. זוהר, ח"ג, קכה ע"א. ראה גם תנח' יתרו יג.

427. השווה רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ט ה"א: התורה – "מצוה עומדת לעולם ולעולמי עולמים: אין לה לא שנוי ולא גרעון ולא תוספת... חוקת עולם לדורותיכם"; הלכ' מלכים, פי"א ה"ג.

428. ברכ' ז ע"א: "מפני מה יש צדיק וטוב לו ויש צדיק ורע לו; יש רשע וטוב לו, יש רשע ורע לו". השווה זוהר, ח"ב, קיז ע"ב; ח"ג, קסח ע"א, רלא ע"א, רעו ע"ב. תקו"ז תמ"ה (פג ע"א), תנ"ו (צ ע"ב), ת"ס (צג ע"ב). ראה גם מהר"ל, נצח ישראל, יט.

429. *מנח' כט ע"ב*. השווה ברכ' סא ע"ב, סב ע"א. זוהר, ח"א, קלא ע"ב; ח"ג, כז ע"ב. זו"ח, כי תשא, מו ע"א. תקוו"ח, צט. תקו"ז, תי"ט (לט ע"ב, מ ע"ב). ליקוטי מוהר"ן, ח"א, סד ג. ראה גם ירוש' חגי' פ"ב ה"א.

430. *שמ"ר כט ט, בסוף.*

431. *רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"א ה"א.*

432. השווה זבח' קטו ע"ב: "ששותק ומקבל שכר על השתיקה"; רש"י על ויק' י ג.

433. השווה ספרי, האזינו, שו (רב' לב ר), עמ' קלב ע"ב–קלג ע"א; ע"ז יח ע"א; מס' שמחות, ח; מס' דא"ז, ג. כוזרי ג יא.

434. *דב' לב ד ורש"י על אתר.*

435. ספרי, האזינו (רב' לב ר), שו, קלב ע"ב. ראה שפת אמת, ח"א, עמ' 193.

436. השווה ברא' א לא: "וירא אלהים את כל אשר עשה והנה טוב מאד"; בר"ר ט: "הנה טוב מאד זו מדת הטוב" וגו'.

437. "עמו אנכי בצרה" (תהל' צא טו), שמ"ר ב ז. ראה ירמ' יג יז: "במסתרים תבכה נפשי מפני גֵוֶה". חגי' ה ע"ב ורש"י על אתר: "מקום יש לו להקב"ה ומסתרים שמו... 'תבכה נפשי מפני גֵוה': מפני גאוותן של ישראל שניטלה מהם ונתנה לאומות העולם". זוהר, ח"ב, יז ע"ב; ח"ג, טו ע"ב. הצדיק מרגיש את יסוריו של הקב"ה ומתפלל על גלות השכינה. ברכ' נט ע"א; מגי' כט ע"א; מהרש"א, חי"ג, ברכ' סג ע"א. מגלה עמוקות, ויצא, ד ע"א; מגיד דבריו ליעקב, יב, עמ' 25; תורה אור, עמ' נא; קרושת לוי, ויצא, טז ע"ב. שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' יז, יט.

438. השווה תולדות יעקב יוסף, תרומה; ויקהל, מגיד דבריו ליעקב, יב, עמ' 25. ביאורי הגר"א על תקו"ז, מח ע"ב. שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' יז, יט, נה.

439. גאולת ישראל היא גאולת ה': ירוש' סוכה פ"ד ה"ג: "...עמך אשר פרית לך ממצרים, כביכול, כאילו עצמך פרית"; קרבן העדה על אתר: "שהיית בגלות מצרים בצרתן של ישראל". ספרי במדבר, פד: "אלמלא מקרא שכתוב, אי אפשר לאומרו: אמרו ישראל לפני

המקום: פרית את עצמך. וכן אתה מוצא שכל מקום שגלו שכינה עמהם". כמו כן: מכיל' מסכתא דפסחא, בא, פרשה יד.– שמ"ר טו יג: "לי ולכם היא הגאולה, כביכול אני נפריתי עמכם, שנאמר (שמ"ב ז כג): 'אשר פרית לך ממצרים גוי ואלהיו'". שמ"ד כג ו: "אֶתי גליתם ועמי אתם חוזרים". שמ"ר ל כא: "'כי קרובה ישועתי לבוא' (ישע' נו א). כי 'קרובה ישועתכם' אינו אומר, אלא 'ישועתי'... אילולא שהדבר כתוב אי אפשר לאמרו. א"ל הקב"ה לישראל: ...כל ימיך לשאתם שם בצרה, אני עמכם, שנאמר (תהל' צא טו) 'עמו אנכי בצרה'. ואני גואל לעצמי... וכן הוא אומר (זכ' ט ט): 'מלכך יבוא לך צדיק ונושע'. 'ונושע', 'ומושיע' אין כתיב כאן, אלא, 'ונושע'". ויק"ר ט ג: "ישועתו של הקב"ה, ישועתן של ישראל (תהל' פ ג): 'ולכה לישעתה לנו'". במדב"ר ב ב: "אמרו ישראל להקב"ה: הרי אנו מרננים בישועתך, מה שעשית לנו בשמך, נרננה בישועתך (תהל' כ ו)... 'ויושע ה' ביום ההוא את ישראל' (שמ' יד ל), 'ויושע' כתיב, כביכול, ישראל נגאל כאילו הוא נגאל". תנח', אחרי, יב: "כל ישועה שבאה לישראל, היא של הקב"ה... אמרו ישראל: רבש"ע, 'הושיעה ימינך וענני' (תהל' ס ז), שאם אתה עונה אותנו, הישועה שלך היא". שו"ט, ט; יג; פ.– זוהר, ח"א, קכר ע"א; ח"ב, נה ע"ב, נו ע"ב; ח"ג, סט ע"א, צ ע"ב: "'לה' הישועה, על עמך ברכתך סלה' (תהל' ג טו). אשריהם ישראל שבכל מקום שגלו, השכינה גלתה עמהם. כשיצאו ישראל מן הגלות, למי תהיה הגאולה? 'לה' הישועה'! וודאי, בעת ש'על עמך ברכתך סלה'!" ראה גם זוהר, ח"ג, רג ע"ב.

440. *תהל' עג כה*; השווה רב"ר ב כג.

441. *תהל' עג כה*.

442. ראה מהר"ל, נצח ישראל, א, ועור. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 193, 211, 257; ח"ב עמ' 7. ראה גם ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' תקח־תקט.

443. רש"י על במד' טו ה: "'בבקר וידע ה' את אשר לו' (במד' טו ה) – בֹּקֶר א"ל משה: גבולות חלק הקב"ה בעולמו. יכולים אתם להפוך בקר לעדב, כן תוכלו לבטל את זו שנאמר (ברא' א ה, ד) 'ויהי ערב ויהי בוקר... ויבדל ה' (בין האור לבין החושך'. כך (דהי"א כג יא) 'ויברל אהרן להקדישו וגו'".

444. השווה פסרר"כ, ח"ב, עמ' 463; ברא' ב ג: "אשר ברא אלהים לעשות". השווה מהר"ל, נצח ישראל, סב; סג. ראה אלכסנדר י' שפרן, הקבלה (לעיל, פ"א, הערה 142), מהד' צרפתית, עמ' 339 ואילך; מהד' אנגלית, עמ' 273 ואילך; מהד' עברית, חלק ב, סוף פרק ב, תחילת הסעיף "השבת העולם למקורו האלקי".

445. השווה אס' ג ח. תקוו"ח, קלט.

446. ישע' ס כא.

447. השווה מכיל' יתרו, מסכתא דעמלק ב (שמ' יח יג), סו ע"ב; *שבת* י ע"א: "כל דיין שרן דין אמת לאמיתו, אפילו שעה אחת, מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית"; *שם, קיט ע"ב*: "כל המתפלל בע"ש ואומר 'ויכולו' מעלה עליו הכתוב כאילו נעשה שותף להקב"ה במעשה בראשית".

448. ברא' ב ג: "ויברך אלהים את־יום השביעי ויקדש אתו כי בו שבת מכל־מלאכתו אשר־ברא אלהים *לעשות*". ר' אלכסנדר זיסקינד מהוראדנא, יסוד ושורש העבודה, עמ' רכג.

449. השווה *פסח' פח ע"א*.

450. השווה דב' ל א־ה.

451. השווה ישע' לה י: "ופדויי ה' ישבון ובאו *ציון* ברנה; ושמחת עולם על ראשם *ששון*

ושמחה ישיגו ונָסו יגון ואנחה". שבת פח ע"א. ראה מהר"ל, נצח ישראל, סג.

452. השווה ב"ב עד ע"א: "נשקא ארעא ורקיעא אהדדי".

453. השווה זוהר, ח"א, קטז־קיט. רמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רפ. מהר"ל, תפארת ישראל, נב, עמ' סז. בית הלוי, ח"ב, עמ' ית.

454. השווה זוהר, ח"ב, רטו ע"ב. השווה ברכ' יב ע"ב; מהר"ל, תפארת ישראל, נב, עמ' סה־סו; נצח ישראל, הקר'.

455. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 5; ח"ג, עמ' 45; ח"ד, עמ' 195. השווה מהר"ל, נצח ישראל, נג; נד; גבורות ה', ג; ית; ר' חיים יוסף דוד אוולאי (החיד"א), לחם מן השמים, עו ע"ב.

456. במד' לג א: "אלה מסעי בני ישראל"; רמב"ן, ספורנו ואוה"ח על אתר. ראה ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' שסג.

457. השווה יחוק' כ לה: "והבאתי אתכם אל מִדבר העמים".

458. השווה שפת אמת, ח"ד, עמ' 142, 197.

459. בר"ד מד (כ)־כא. ראה רש"י על סנהד' צב ע"ב. ראה זוהר, ח"א, פג ע"א.

460. *שמ"ר טו יח.*

461. *מיכה ז טו;* השווה שמ"ר טו יב.

462. ניסן, שורש הגאולות: "בניסן נגאלו, בניסן עתידין ליגאל" (ר"ה יא ע"ב). – שמ"ר טו יב: "'החדש הזה לכם' (שמ' יב ב) – כשבחר הקב"ה ביעקב ובניו, קבע בו ר"ח של גאולה שבו נגאלו ישראל ממצרים ובו עתידין ליגאל, שנאמר (מיכה ז טו): 'כימי צאתך מארץ מצרים אראנו נפלאות'". זוהר, ח"ב, רטז ע"ב: "...ובהאי שעתא (ביציאת מצרים) קיימא ואתפרקת ארבע גאולות בההיא יציאת מצרים". ומוסיף ר' חיים יוסף דוד אוולאי (חיד"א) בניצוצות אורות (שם ריז ע"א): "מזה מבואר דגאולת מצרים היא יסוד מוסד לגאולות ולגאולה עתידה". בר"ר, מד; שמ"ר, ג. ברכ' ט ע"ב.– זוהר, ח"ב, לד ע"א; קכ ע"א; ח"ג, יא ע"ב; רמט ע"א. תקו"ז, תכ"ב (סז ע"ב). רש"י, על שמ' ג יד; שבת פט ע"ב. אריה"ק, ליקוטי תורה, כי תצא, עמ' רח־רי; ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, כח ע"ב. מהר"ל, גבורות ה', לה, עמ' פא. רמח"ל, דרך ה', עמ' 138-140. תורה אור, עמ' נא. אוה"ח על שמ' ג ח. בית הלוי, שמות, עמ' יט. שפת אמת, ח"ב, עמ' 5. שם משמואל, הגדה, עמ' פג. תורת נתן, ח"ב, עמ' מב. דברי יואל, ח"ב, עמ' רנ.– השווה אריה"ק, ליקוטי תורה, נ ע"ב–נא ע"א: "'עד כי יבא שילה' (ברא' מט י), שילה ומשה שניהן שוין בגימטריא; כי משיח בן דוד, הוא נקרא שילה, וגם מצינו שמשיח הוא סוד משה. וא"כ המשיח הוא משה עצמו". השווה רב"ד ב ו. וראה גם אריה"ק, ליקוטי תורה, שמות, נד ע"א.

463. השווה ירוש' פסח' פ"י ה"א; בבלי שבת פט ע"ב ורש"י על אתר. בר"ר פח ד; זוהר, ח"ב, כה ע"א; רמב"ן על ברא' כח יב.

464. *מכיל' בוא, מסכתא דפסחא טז (שמ' יג א), עמ' כג.* אבל ראה גם דב' טז ג; משנה ברכ' פ"א ה"ה; ברכ' יב ע"ב; רמב"ם, משנה תורה, ספר זמנים, נוסח ההגדה (אחרי הלכות חמץ ומצה).

465. השווה *מכיל' בשלח, מסכתא דשירה א (שמ' טו א), מא ע"ב; שמ"ר כג.* ילק"ש, זכריה, ט תקעו; זוהר, ח"א, קיד ע"א; זו"ח, אחרי, נט; מהר"ל, נצח ישראל, מו; מז; סג.

466. השווה הושע ב יח; ג ה; זוהר, ח"א, רכה ע"א; ח"ג, ו ע"א, נב ע"א, קעח ע"ב, רלט־רמ, רע ע"א. מהר"ל, נצח ישראל, מז. ראי"ה קוק, אגרות הראיה, ח"א, עמ' שסט.

467. השווה יחוק' כ ו־י; שמ"ר יז ג; רמב"ן על שמ' ב כה; יב מב. מהר"ל, נצח ישראל יג, לא,

מב; גבורות ה', לה, עמ' פא־פב. שפת אמת, ח"ג, עמ' 46. ראה גם שמ"ר א טז; ויק"ר לב ה; במרב"ר יג יז; כ כא; שהש"ר ד כב. פסיק"ז: שמות ו ו; בוא, יב ו. פרר"א מח; תרא"ר יז; תנח' בלק טז; שו"ט קיד; ילק"ש: אמור, כר תרנז; בלק, כג תשסח. זוהר, ח"ב, ז ע"א.

468. השווה שמ' יב יא: "ואכלתם אתו (את קרבן פסח, לפני יציאת מצרים) *בחפזון* פסח הוא לה'"; רב' טז ג. מכיל' בוא, מסכתא דפסחא ז (שמ' יב יא), י ע"א, ברכ' ט ע"א; זוהר, ח"ב, ר ע"ב; צד ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, מז; גבורות ה', לו, עמ' פג.

469. *ישע' נב יב.*

470. השווה ילק"ש, זכריה, ט תקעז. מהר"ל, נצח ישראל, לא; סב.

471. *שמ"ר לב ג;* אפילו כאשר ה' שולח לפני ישראל את משה, אהרן ומרים להנחותם בדרכם, ה' ולא אחר הוא המעלה את ישראל מארץ מצרים ופורה אותם מבית עבדים (השווה מיכה ו ד). למעשה התורה אומרת בפירוש "ויציאנו ה' ממצרים" (רב' ו כא; כו ח). הגדת פסח מרגישה: "ויוציאנו ה' ממצרים. לא על ידי מלאך ולא על ידי שרף ולא על ידי שליח. אלא הקב"ה בכבודו ובעצמו". ראה מהר"ל, נצח ישראל, יג; שלה"ק, סידור שער השמים, 517-518. ראה גם שמ"ר א כב, כה.

472. *הלכ' מלכים,* יא; יב; ראה גם תהל' קמז ב.

473. הגלות היא סיבה לגאולה: השווה מהר"ל, נצח ישראל, א: "הגלות בעצמו הוא ראיה והוכחה ברורה על הגאולה. וזה כי אין ספק כי הגלות הוא שִׁנוי ויציאה מן הסדר, שהש"י סִדר כל אומה במקומה הראוי לה וסִדר את ישראל במקום הראוי להם שהוא ארץ ישראל, והגלות מן מקומם הוא שִׁנוי ויציאה לגמרי. וכל הדברים כאשר הם יוצאים ממקום הטבעי והם חוץ לִמקומם, אין להם עמידה במקום הבלתי טבעי להם רק הם הוזרים למקומם הטבעי". קרושת לוי, ויגש, כה ע"ב. השווה זוהר, ח"א, פג ע"א: "בוא וראה סוד הדבר: אם לא ירד אברהם למצרים, ולא נצרף שם בתחילה, לא היה חלק גודלו בהקב"ה. כעין זה היה לבניו כאשר רצה הקב"ה לעשותם עם אחר, עם שלם, ולקרבם אליו. אם לא ירדו מתחילה למצרים, ולא נצרפו שם, לא היו עם אחר שלו" (תרגום פירוש הסולם). שפת אמת ח"ר, עמ' 197. העמק רבר, על רב' ח ב, עמ' 41. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' שסג.

474. השווה מהר"ל, נצח ישראל יג; לא: "א"א בעולם רק שיהיה קץ אחרית לגלותנו"; שם משמואל, הגדה, עמ' פו.

475. *דב' ל ב־ג.*

476. *ירוש' ברכ' פ"ב ה"ד:* "מעשה ביהודי שהיה עומר וחורש וצעק השור שלו צעקה אחת. אמר לו ערבי אחר שעבד לפניו: יהודי, יהודי, תתיר צמר השוורים ותתיר המחרשה שלך, ותניח מלחרוש, מפני שהיום חרוב בית המקדש שלכם. ואח"כ שצעק (השור) עוד פעם שנית אמר לו: יהודי, יהודי, קשור שורך ותחרוש, מפני שבו ביום נולד המשיח שלכם". (ראה פני משה על אתר.) ראה גם בר"ר ה ב; ישע' סו ז. השווה רמב"ן, ויכוח (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' שו. השווה מכ' כר ע"ב. סוף פתיח' ראיכ"ר, לג. איכ"ר א נו, מתנות כהונה על אתר: "ביום שנחרב הבית, בו ביום נולד המשיח". ספר אורחות חיים לר' אהרן הכהן מלוניל, הלכ' תשעה באב, סי' יב; בית יוסף, סוף סי' תקנ"ד. מהרש"א, חיא"ג, סנהד' צח. קרושת לוי, ויגש, מו. בני יששכר, חודש אב, מאמר "צום החמישי". תודת נתן, ח"א, עמ' רמר. ראה גם שו"ע או"ח תקנט ד: "בט"ב אין נופלים על פניהם, משום דמקרי 'מועד' (איכה א טו)".

477. השווה שמ"ר א לא. מהר"ל, נצח ישראל כו; כח; גבורות ה', יח, עמ' נא־נב.

478. השווה מי מרום, ח"ו, עמ' רמב: "ארץ ישראל צריכה הכנה... וההכנה היא בזמן הגלות בחו"ל. וכל זה הוא בזמן שאינם מרוצים מן הגלות..., ועל ידי זה זוכים להשיג מדרגת קדושתה של הארץ".

479. השווה קדושת לוי, בא, לו ע"ב. ר' יעקב עמדין, סידור בית יעקב, סולם בית אל, עמ' 20 (י ע"ב). אוה"ח על ויק' כה כה. שפת אמת, ח"ב, עמ' 24: "'מתחת סבלת מצרים', פי' שלא יוכלו לסבול עכ"פ טומאת מצרים, ומזה בא הגאולה אח"כ"; ח"ה עמ' 5. משך חכמה, עמ' קצא. ראה פסח' קיח ע"ב. השווה כלי יקר על ויק' יח ג.

480. השווה קדושת לוי, בוא, לו ע"ב.

481. ברא' טו יג: "*ידע תדע* כי גר יהיה זרעך *בארץ לא להם...*".

482. השווה חת"ס, הגדה של פסח, עמ' קכ. ראה אוה"ח וכלי יקר, דיש פרשת וישב, ברא' לז.

483. ברא' *מז* ד.

484. ראה כלי יקר על ויק' יח ג.

485. השווה שמ' יד מט, ועור.

486. השווה *תהל' קלז* ה.

487. השווה אבני נזר, עמ' כא; שם משמואל, הגדה, עמ' מא.

488. השווה פסדר"כ, ח"א, כא, עמ' 328. ראה גם מו"נ ח"ג פמ"ז; ספר החינוך, מצווה קפר. ראה גם "אל הציפור" מאת ח"נ ביאליק (כל כתבי ח"נ ביאליק, תל-אביב תש"ט, עמ' א).

489. ברא' יב י.

490. ברא' יג א.

491. השווה של"ה, ח"ג, כד ע"א; תולדות יעקב יוסף, נוח; בני יששכר, ח"א, קיא ע"א; שפת אמת, ח"ה, עמ' 5; שם משמואל, דברים, עמ' לד.

492. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 25; השווה תורה אור, מה ע"א. ראה פרקי עיון בתולדות החינוך היהודי מאת אחי, הרב ד"ר יוסף שפרן, הפרק המוקדש לשואה, עמ' 510-555.

493. ראה תניא, לז.

494. השווה שבת קמו ע"א; זוהר ח"ג, יד ע"ב; ויק"ד יח ד; קה"ר ח ג; פסיק"ר ז ז; כו ו; אבן עזרא, על שמ' ג יא (יב). מהר"ל, גבודות ה', ט, עמ' לג. של"ה, ח"ג, עב ע"א, עג ע"ב, עה ע"א. תורה אור, נ ע"א: "עיקר תכלית המכוון בגלות מצרים, הי' בכדי לזכות לקבלת התורה".

495. *שמ' ג* יב; ראה שמ"ר ג ה. זוהר, ח"א, פג ע"א. רש"י על שמ' ג יב. אברבנאל, ברא' טו (עמ' רג-רד): "...והוא שהאומה הזאת הנבחרת והמיוחדת להנהגה והשפעת האל, זרע אברהם, שהיו עתידים להיות יושבי הארץ הקדושה, היה ראוי שיהיו אנשים ראשונה גולים ומשועבדים... קודם שייוחדו להנהגה האלקית ושיקבלו תורתו ויזכו בירושת הארץ". – תורה אור, נ ע"ב; נא: נד; ער: צח. נאות הדשא, עמ' קצג; שפת אמת, ח"א, עמ' 56; ח"ב, עמ' 61.

496. השווה קיד' כב ע"ב: "אוזן ששמעה קולי על הר סיני בשעה שאמרתי: 'כי לי בני ישראל עבדים' (ויק' כה נה), ולא עבדים לעבדים". ראה גם ירוש' ד"ה ג ה: שמ"ד, ג. מהר"ל, גבורות ה', ט, עמ' לג; שפת אמת, ח"ב, עמ' 25. ח"ג עמ' 190, 196; משך חכמה, עמ' נט. ראה גם מכיל' יתרו, מסכתא דעמלק ב (שמ' יט א), סט ע"ב; אב' ג ה.

497. *תהל' קה* מה.

498. השווה רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א; אגרת תימן, עמ' קפא. של"ה, ח"ג, עג ע"ב: "יהי שם

ה' מבורך. תחילה יסורין, ולבסוף שלוה. וכביכול עמנו הוא בצרה... וכמ"ש רז"ל (מגי' כט ע"א): בכל מקום שגלו ישראל גלתה שכינה עמהם. וזהו שכתוב (תהל' צא טו): 'עמו אנכי בצרה'. והנה וזו סוד הסימן שהוא מסור בידם (שמ' ג טו): 'פקד פקדתי'. מי שאומר בלשון הזה, הוא הגואל האמתי. וקשה למה רוקא תיבה זו נתנה לסימן. ע"ק [עוד קשה] למה 'פקד' כתיב חסר... אלא הענין: השי"ת מקרים רפואה למכה. ואין לך מכה כמו צרה, המוזכר בפסוק: 'עמו אנכי בצרה'. והנה אותיות *פקד* הם מוקדמות לאותיות צרה. הרי הוקדם רפואה למכה להודיע שמכה אינה כמכת אויב, רק רפואה היא לנו, לזכך ולצרף החומר ואז נזכה לחומר זך ורק כבתחילת הבריאה בלבוש 'כתנות אור', ואור הגנוז, 'ומלאה הארץ דעה'". ראה גם של"ה, ח"ג, קסא ע"ב–קסב ע"א.– ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' שסו: "והוצרך הפיזור של הגלות לבוא כדי להשלים את החסרונות... והשלמת הצביון והזיכוך הארוך של הנפש הלאומית בכור הברזל של הגלות גרם לאפשר את החדרת האורה העליונה. זאת היא תכונת אורו של משיח, המיועדת לנו, בכל גדולתה".

499. השווה *מהר"ל, נצח ישראל, כו*; גבורות ה', ד, ה, יח, עמ' נא. שפת אמת, ח"ה, עמ' 5. שם משמואל, במדבר, עמ' שלה; ר' יהודה הלוי אשלג, מתן תורה, עמ' קמז־קמח. ראה משנה פסח' י ד.

500. השווה ברא' א ב־ג; *שבת עז ע"ב*: "כברייתו של עולם, ברישא חשוכא והדר נהורא" ועיין שם במהרש"א, תמיד ל ע"ב. *ויק"ר לא ז*: "מתוך חשיכה בראתי לך אורה". זוהר ח"ב, קפר ע"א: "...רלית נהורא אלא ההוא דנפיק מגו חשוכא, ולית טבא אלא מגו בישא". כוורי ד כג. רמב"ן על ברא' א ב־ג: "החשך הוא אפיסת הוויה... קדם יהיה לילה ואח"כ יום והנה קדם הערב לבקר"; רמב"ן, תורת השם תמימה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קסט. רש"ר הירש על ברא' א ד, ח"א, עמ' 9 (מהד' עברית, עמ' ה־ו). שפת אמת, ח"ה, עמ' פ. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' תסב.

501. השווה משנה ברכ' א ה. פסח' ב ע"ב. מכילי דרבי ישמעאל, שמ' יד לא. בר"ר א ח; ב ה; צא יג. שהש"ר, ג. פסיק"ז, וישלח, לב כה. זוהר, ח"ג, רלח ע"א. מהר"ל, גבורות ה', ח, עמ' לב. ראה סנהד' כד ע"א. ראה שמ"ב כ"ג ד; זכ' יד ו. ראה גם זוהר, ח"ג, רלח ע"ב. השווה בהגר"א על זוהר, ח"ב, קיט ע"ב. תורה אור, נא ע"א. נועם ורצון על תהלים, עמ' רכט. דברי יואל, ח"ר, עמ' כו. ראה גם מו"נ, ח"ב, פכ"ט.

502. השווה ירוש' יומא פ"ג ה"ב. זוהר, ח"ב, ז ע"ב. זו"ח, בראשית, יא. *שערי תשובה לרבינו יונה, שער ב*. תורה אור, נ ע"ב. תורת נתן, ח"א, עמ' רמד־רמה.

503. השווה מכילי', יתרו, מסכתא דעמלק ב (שמ' יט א), סט ע"ב; שמ"ר טו י; מה ב. תנח' נצבים א. חתם סופר, דרשות, עמ' שטו. כלי יקר, על דב' לג.

504. ברא' א ד.

505. השווה של"ה, ח"ג, כד ע"ב.

506. ברא' יב י; יג א.

507. השווה *קהלת* ב יג: "וראיתי אני שיש יתרון לחכמה כיתרון האור מן־החשך".

508. השווה בר"ר ב ה: "'וחושך' זו מלכות יון, שהחשיכה עיניהן של ישראל בגזירותיהן".

509. ברא' טו ו: "והאמן בה' ויחשבֶהָ לו צדקה". ברא' כח טו־יז: "וייקץ יעקב משנתו ויאמר אכן יש ה' במקום הזה ואנכי לא ידעתי; ויקרא ויאמר מה נורא המקום הזה אין זה כי אם בית אלהים וזה שער השמים".

510. ברא' טו ה: "ויוצא אתו החוצה ויאמר הבט־נא השמימה וספר הכוכבים אם־תוכל לספר

אתם ויאמר לו כה יהיה זרעך".

511. *ברא' טו יב.*

512. *ברא' טו א, ו.*

513. *ברא' מו ב־ד.*

514. *שבת פט ע"ב;* השווה בר"ר פו א; זוהר, ח"א, קצד ע"ב. שו"ט קג.

515. ראה *ברא' כח י־טו.*

516. השווה *ברכ' כו ע"ב;* זוהר, ח"א, קסג ע"א: "דיעקב בעא לאתקנה תפלה של ערבית"; השווה תהל' צב ג: "להגיד בבקר חסדך ואמונתך בלילות".

517. השווה בהגר"א על זוהר, ח"ב, קיט ע"ב. שם משמואל, הגדה של פסח, עמ' יח. בן איש חי, עמ' נו־נז; אבן שלמה, עמ' קנא.

518. *ירמ' ל ז;* השווה דב"ר ב ו; יחוק' כט כ־כא; זוהר, ח"ג, דיב ע"ב. רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קעו. ד' יונתן אייבשיץ, תפארת יונתן, וידא. שפת אמת, ח"ה, עמ' 34.

519. *אס' ט א.* ראה ספורנו על ברא' מא יד: "כדרך כל תשועת ה' שנעשית כמו דגע".

520. השווה ירוש' תענ' פ"ב ה"ה; שמ' יד יג.

521. השווה תהל' קיג ז: "מְקִימִי מעפר דל מאשפות ידים אביון".

522. "כִּי שָׁחָה לֶעָפָר נפשֵנו דָּבְקה לארץ בטננו: קומה עֶזְרָתָה לנו ופדנו למען חסדך" (תהל' מד כו־כז). *תהל' קלו כג:* "שבשפלנו זכר לנו כי לעולם חסדו". ראה *תקו"ז, תכ"א (מה ע"א).* נועם ורצון (פירוש על תהלים), עמ' קיב. תורת נתן, ח"א, עמ' רמד. ראה ראש השנה לא ע"ב; *ישע' נב ב.* ראה גם רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קנח־קנט.

523. השווה פסיק"ד טו; תנח' שמות ו: "כל זמן שישראל בירידה התחתונה הן עולין". שפת אמת, ח"א, עמ' 210. שם עולם (חפץ חיים), ח"ב, יד ע"א.

524. ראה רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א; אגרת תימן קעו־קפב.

525. השווה רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"ב ה"ב; דמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעט־דפ; מהר"ל, נצח ישראל, כד; לב; מד; מה. ראה גם פסח' נד ע"ב; סנהד' צט ע"א. קה"ר יב י. רמב"ם, אגרת תימן, קנב־קנה, קעב. שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' מג־מד.

526. השווה דא"ה קוק, אודות, עמ' עט. שם, עמ' פד: "מקובלים אנו שמרידה דוחנית תהיה בארץ ישראל ובישראל, בפרק שהתחלת תחית האומה תתעודד לבוא... עד אשר יבוא סעד ויהפך מהפיכה, ויראה אז בעליל כי חוסן ישראל הוא בקודש עולמים, באור ה' ובתורתו". ראה שם, עמ' צ. ראה גם אגרות הראיה, ח"א, עמ' שסט.

527. מרשימים הם דבריו של דא"א דסלד בספרו מכתב מאליהו, כרך ג, עמ' 352: "מה שאנו בו עכשיו בארץ הקדושה, קשה להגדירו כעת כאתחלתא דגאולה. אבל על כל פנים חסדים גדולים מן הקצה אל הקצה הם, מקצה היסורין של חורבן ששת אלפי אלפים מאחינו (יגדור ה' את הפרצה) אל קצה השני – התישבות עמנו במדינתו בארץ הקדושה. מזה צריך ללמוד ולקבוע אמונה בלב. אוי למי שיבא ליום הדין ועדיין סומא הוא מלראות דבר מוחשי כזה". ראה ד' מנחם מ' כשר, התקופה הגדולה; הנ"ל, מלחמת יום הכפורים. ד' צבי יהודה קוק, לנתיבות ישראל. ר' שלמה גורן, תורת המועדים. ד' יואל טייטלבוים מסטמר, ויואל משה. הנ"ל, קונטרס על הגאולה ועל התמודה. גדולי ישראל מתווכחים בעניין המפורסם שבמס' כתוב' (קיא ע"א): "שלש שבועות השביע הקב"ה: אחת שלא יעלו ישראל בחומה; ואחת שהשביע הקב"ה את ישראל שלא ימדדו באומות העולם; ואחת שהשביע הקב"ה את אומות העולם שלא ישתעבדו בהן בישראל יותר מדאי". המהר"ל, ב"באר הגולה" (הבאר השביעי,

ער ע"א) מעיר: "...הזהירו אותנו חכמים לקבל עלינו מלכות וממשלת האומות; מאחר שגזר הש"י שנהיה תחת רשותם, ראוי עלינו לקבל ממשלתם ושלא לבטל הגזירה... בכח...". וכך גם כתב המהר"ל ב"נצח ישראל" (כד). ברם, הרמב"ן ב"פירוש לשיר השירים", ח (ח"ב, עמ' תקטו) חזה מראש: "... ואחר כן יבואו הנפוצות המפוזרים בין העמים ושמו להם ראש א' הוא משיח בן דוד שהיה עמהם בגלות, *וברשיון מלכי האומות ובעזרתם* ילכו לארץ ישראל...". וכמו כן ה"חפץ חיים" ב"שם עולם" (ח"ב, טו ע"א–ע"ב) מעיר: "...ויש שהקב"ה נותן בלב מלכי האומות שיכירו כולם האמת ויצו להיטיב עם ישראל, כענין שנאמר בכורש...". ודעתו של בעל שו"ת אבני נזר (חיו"ד, ח"ב, סי' תנו) היא ברורה: "שאם יותן רשות לכולם לעלות לא יהי' שבועה...". ראה גם הקדמה לספר עץ חיים לר' חיים ויטאל.

528. השווה סנהד' צח צט; רב"ר ב ו. ראה ברכ' ו ע"ב. זוהר, ח"ב, קיט ע"ב. רש"י, שבת קיח ע"ב. סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תשיד. הגר"א, אבן שלמה, עמ' קיא. תורה אור, נה ע"א; קו ע"א. תורת נתן, ח"א, עמ' סב; ח"ב עמ' סב. נאות הדשא, עמ' קלט. שומר אמונים, ח"א, יא ע"ב.

529. *ישע' סו ז*. בר"ר פה ב.

530. השווה בר"ר נו יג: "אחר כל המעשים, ישראל נאחזים בעבירות ומסתבכין בצרות וסופן ליגאל בקרנו של איל". במרב"ר יא א; שהש"ר א כא. תרא"ר יג; תדא"ז יז. כוזרי ד כג; אברבנאל, ח"א, ברא' טו יב, עמ' ריר. ר' יוסף אלבו, עיקרים, ד ג. מהר"ל, נצח ישראל א: "הרבר הטוב נודע מהפכו יריעה אמתית... ולכן אין לפרש ענין הגאולה האחרונה, אם לא שנבאר ענין הגלות והחרבן, שבזה יורע הטוב והתשועה שאנו מקוין. ורמזו חכמים דבר זה בחכמתם בב"ר בפרשת לך (פ' מב): 'ויאמר ה' אל אברם: 'ירוֹע תרע'. 'ידוע' שאני מפזרן, 'תדע' שאני מקבצן... רצו לפרש כי בשתי אלו מלות: 'ידוע תדע', נרמז הגלות והגאולה. הגלות בלשון 'ידוֹע', והגאולה בלשון 'תדע', הוא לשון עתיד". גבורות ה', ג; ד; דרך חיים, אבות ה ה, עמ' קעב; דרשות, הספד, עמ' יב־יג. של"ה, ח"ג, עמ' קסא־קסב. רמח"ל: מסילת ישרים יט; קל"ח פתחי חכמה, יב, ט ע"א: "רצונו של המאציל ית"ש הוא רק טוב, ולכן לא יתקיים שום דבר אלא לטובו, וכל מה שהוא רע בתחלה... סופו הוא טוב"; וכן הנ"ל, דעת תבונות, עמ' קפד־קפה: תכלית מציאות הרע, לטוב. *הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 394*. קרושת לוי, כה ע"ב, נט ע"ב. שפת אמת, ח"א, עמ' 134, 199, 257. ח"ב עמ' 6; ח"ה עמ' 166. שם משמואל, ויקרא, עמ' צה, קד. *ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' תנד, תעט*. ראויה לציון הערתו מאירת העינים של בן איש חי על מאמר של רבי מאיר במסכת ברכות (מח ע"ב): "כשם שמברך על הטובה, כך מברך על הרעה. תלמור לומר: 'אשר נתן לך ה' אלקיך' (דב' כו יא). *נתן* בסדר יושר נקראת נתן, ולמפרע גם כן נקראת נתן. וירוע כל תיבה שהיא נקראת ביושר מורה על הטובה, שהוא סור אור ישר; אך קריאתה למפרע מורה להיפך שהוא אור חוזר. ונמצא בתיבת *נתן* יש רמז אל נתינה טובה ואל נתינה שנראית רעה לפי דעתו של אדם. אך באמת אין דבר רע יורד מן השמים, והרעה היא טובה. ע"כ יאמין שהכל לטובתו בלבר".

531. השווה במדב"ר ז י. רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ה; הלכ' מלכים, פי"א ה"א; רמב"ן על ויק' כו טז; דב' ל ו. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 50. ראה גם ירוש' תענ' פ"א ה"א. בבלי שבת קד ע"א; שהש"ר ה ג; פסיק"ר טו ו. ראה דב' ל א־ה.

532. השווה חבק' ב ג; סנהד' צח ע"ב. כוזרי ג יא־יב; רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"ב ה"ב; אגרת

תימן, עמ' קסט. ראי"ה קוק, אורות, עמ' ט.

533. השווה במדב"ר יג ג. ראה ברכ' ה ע"א; תהל' צר יב.

534. השווה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ט ה"ב; הלכ' מלכים, פי"ב ה"ד.

535. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 200.

536. *מיכה ז ח.*

537. *שו"ט כב.* השווה ירוש' תענ' פ"א ה"א: "מתוך חמשה דברים נגאלו ישראל ממצרים: מתוך הקץ, מתוך צרה, מתוך צוחה, מתוך זכות אבות, מתוך תשובה".

538. השווה מגי' כט ע"א: "בכל מקום שגלו שכינה עמהם". שמ"ר ב ז; טו יז. זוהר, ח"א, כח ע"א.

539. השווה ירוש' יומא פ"ג ה"ב; זוהר, ח"א, קע ע"א; תנח' דברים א. ראה ד' אברהם מרדכי מגור, אמרי אמת, במדבר, עמ' צה.

540. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 7. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' קעו.

541. *מי מרום, ח"ו, עמ' נב;* ראה שם, עמ' ס, רמב.

542. השווה מהר"ל, נצח ישראל, א; קרושת לוי, כה ע"ב.

543. ראה בר"ד עח א. השווה רמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רפ; מהר"ל, נצח ישראל, א: "מן הגלות נוכל ללמוד על הגאולה".

544. השווה מכ' כד ע"ב.

545. ויק"ר לה א: "אם זכיתן, הריני הופך לכם קללות לברכות". קה"ר ז כג: "כל ארור הוא מכלל ברוך". ראה ב"ב פח ע"ב.

546. השווה זוהר, ח"ג, קמג ע"ב; זו"ח, נט ע"ב.

547. *בר' א ה; זוהר, ח"ג, צג ע"א; ישע' מה ז, יב.*

548. *תהל' פט ג.* השווה ברכ' לג ע"א; זוהר, ח"ב, מז ע"ב. שלה"ק, ח"ג, כז ע"ב.

549. *מש' כט ד.*

550. *דש"י על בר' א א.*

551. ראה בר"ר ח ד; יב טו; יד א. זוהר, ח"א, ב ע"ב, נח ע"ב, קיר ע"ב, קפ ע"ב, דל ע"ב; ח"ב, קיג ע"ב, ריב ע"ב; ח"ג, לב ע"ב, לח ע"ב. תקו"ז, טז ע"א. זו"ח: שה"ש, סג; רות, פח. ר' חיים יוסף דוד אזולאי (חיד"א), מדבר קדמות, עמ' לא. ישע' יא ה.

552. *תפילה לימים נוראים. רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, קלו, קיב ע"א–ע"ב.*

553. השווה הרקאנטי, שמות, ב ע"ב. רמח"ל, דרך ה', עמ' 131. אוה"ח על שמ' כ ב. באר מים חיים, על שמ' יב א־ב. מי מרום, ח"ו, עמ' קנח: "היסורים ממקור הרחמים"; עמ' קנג, קנט.

554. השווה בר"ר פה ב ("קורם שלא נולד משעבד האחרון..."); שמ"ר מה ב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 7. ישע' סו ז. פסיק"ז, שמות, ג א. *מגי' יג ע"ב* ("אין הקב"ה מכה את ישראל..."). *שהש"ר ד יב* ("הקב"ה מקרים הרטיה ואח"כ הוא מכה").

555. השווה דב"ר ב יד: "כשנגאלו ישראל ממצרים לא נגאלו אלא מתוך ה"א דברים אלו: *מתוך צרה*, ומתוך תשובה ומתוך זכות אבות ומתוך רחמים ומתוך הקץ". ראה ירוש' תענ' פ"א ה"א.

556. השווה קרושת לוי, פקודי, נט ע"ב: "הכלל הוא שהשם יתברך משפיע תמיד על עמו ישראל חסר ורחמים. ומה שלפעמים, חס ושלום, בא איזה דבר רע על ישראל, הוא רק כדי שבסוף יבוא מזה טובה לישראל".

557. *חבק' ג ב;* ראה ספר הבהיר, עו, עמ' לג. רמב"ן על שמ' ב כה. בהגר"א על אגרות, ב, וליקוטי הגר"א.

558. *זוהר ח"ב, קנט ע"ב;* ח"ג, קמג ע"ב: "ולית דינא דלא הוו ביה רחמי". ראה גם זוהר, ח"ג, צט ע"ב.

559. ר' *חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער השופר א, עמ' כג.*

560. ראה *תולדות יעקב יוסף,* נוח; נועם אלימלך, ויגש.

561. תולדות יעקב יוסף, בראשית. ראה רמב"ן, על ברא' יט כג; מהרש"א, חיא"ג, יומא נד ע"ב. תורת נתן, ח"ב, עמ' קסז־קסח; ח"ה, עמ' קכז.

562. הגר"א, ספר האמונה וההשגחה, יב ע"ב–יג ע"א.

563. *דב' לא יח;* תולדות יעקב יוסף, בראשית. השווה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 120: "'הסתר אסתיר', הפירוש שגם זה נסתר, שלא יוכל האדם להבין שהוא רק בדרך הסתרה".

564. *עמוס ה ד, ו.* השווה ירמ' כט יג. רהי"ב טו ב. ראה ערבי נחל, וילך: "בכל צרה יחפש הניצוץ שבו, כי הניצוץ הוא ההיפוך מהצרה".

565. תקו"ז, תכ"ו. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 245; ח"ה, עמ' 158. בית אברהם, עמ' צא־צד: "כי הסתר ג"כ אהבה; הסתתר בכמה לבושין ובכמה כסויין".

566. השווה תולדות יעקב יוסף, בראשית; דגל מחנה אפרים, וילך. ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' צא, צד. תורת נתן, עמ' קסז־קסח.

567. שפת אמת, ח"ב, עמ' 3: "...ומי שהוא כן אין לו שם מיצר, שיודע שכל ההסתר הוא רק מבחוץ, אבל הפנימיות מהש"י, והכל לטוב. ולזה צריכין בחינת אמונה... ופירוש אמונה הוא הדביקות בשורש וחיות הש"י. שכל הגאולה תלוי בבחינת אמונה... וע"י שנמשכין אחר הפנימיות ויודעין שהוא רק הסתר, ממילא אין משגיחין על החיצוניות כלל, ועי"ז נגאלין מכל מיצר". השווה עמ' 7, 23; 25: "יש הסתר להנקודה שמתגלה בתוך הסתר". לכן מסיק שפת אמת, ח"א, עמ' 211: "כשיורע שהש"י עמו בגלות, זה מפתח הגאולה", כי "כל מי שיראה ויבין שיש גם בגלות פקידה, אף שהוא בהסתרה, הוא מוכן לגאולה"; שלאמיתו של דבר, "הצדיק מרגיש בחינת 'יוסף אונו' בגלות". השווה עמ' 216, 257. ראה גם מו"נ, ח"ג, פנ"א.

568. *שפת אמת, ח"ב, עמ' 7.* השווה נועם ורצון, עמ' יח־יט. ראה שם משמואל, דברים, עמ' רלו: "ראיה היא היפוך *הסתרת* פנים. וזה שאמר הכתוב (רב' לב כ): 'אסתירה פני מהם', ומובן שאז, 'ומצאהו רעות רבות וצרות' (שם, לא יז). אך הבטיח שהסתרת הפנים תהי' רק ממצבם הנוכחי, אבל 'אראה מה *אחריתם*' (שם, לב כ), שבענין *האחרית* שלהם, הייגו להיות נשארים נצחיים חיים וקיימים לעד, לענין זה *ידאה* אותם שהוא היפוך *הסתרת* פנים".– השווה מנח' גג ע"ב: "'זית רענן, יפה פרי תאר, קרא ה' שמך' (ירמ' יא טז): מה זית זו אחריתו בסופו, אף ישראל *אחריתן בסופן*". ראה גם שבת פט ע"ב.

569. שפת אמת, ח"א, עמ' 211, 257; ח"ה עמ' ו.

570. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 3, 25, 27.

571. שפת אמת, ח"ב, עמ' 23.

572. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' שז־שח.

573. *בר"ר ט ה:* "בתורתו של רבי מאיר מצאו כתוב: 'והנה טוב מאד' – והנה טוב מות"; השווה ברא' א לא; בר"ר ט ח־יב; ראה גם שמ"ר, לא. זוהר, ח"א, יר ע"א, מז ע"א, קמד ע"ב; ח"ב, סח ע"ב, קמט ע"ב, קסג ע"א, רמט ע"א, רסד ע"ב; ח"ג, סג ע"א, קפה ע"א. תקו"ז,

תכ"א (מט ע"א). שערי זוהר, קכח. ראה גם משנה ברכ' א ה.

574. *ישע' מ ה*; ראה גם ישע' נב ח; ראה גם במד' יד יד. רב' לב לט. השווה מהר"ל, גבורות ה', מז, עמ' קטז־קיז. ראה גם זוהר, ח"א, רטז ע"א. שו"ט יג ב. רמח"ל, דרך ה', עמ' 131.

575. השווה שמ' לג כ; מגי' יט ע"ב ומהרש"א על אתר. תניא, כו. ראה יבמ' מט ע"ב.

576. השווה תהל' לא כ: "מה רב טובך אשר צפנת לירא‍יך".

577. הגלות היתה לטובה: השווה בר"ר נו יג; שמ"ר לו א; ילק"ש, הושע, יד. משנה פסח' י ד. בבלי מגי' יג ע"ב ומהרש"א שם. זוהר, ח"ג, קצט ע"ב. רש"י, ע"ז ד ע"א; ב"ב יד ע"א. ר' יוסף אלבו, עיקרים, מאמר ד. אברבנאל, ברא' טו (ח"א, עמ' רג). של"ה, ח"ג, עמ' קסא־קסב. רמח"ל, דרך ה', עמ' 131; דעת תבונות, עמ' קמג, קנר, קנה, קנו, קפר, קפה, רכא. תניא, לז. אוה"ח על שמ' כ ב. תורת נתן, ח"א, עמ' פו־פז, צח, קג; נועם ורצון, עמ' י; קיצור ליקוטי הלכות, עמ' כא־כז. שפת אמת, ח"א, עמ' 134, 189, 199, 200, 229, 230; ח"ב, עמ' 141; ח"ר, עמ' 197; ח"ה, עמ' 166. ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' שמ, שמג, תנג־תנו, תעה, תעט, תפא; עולת ראיה, ח"ב, עמ' קע.

578. השווה במרב"ר י ה; יג ג. ראה רמב"ן על רב' לב מ; רש"י על רב' לב מג.

579. השווה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ח ה"א; רמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רעט־פ.

580. תהל' קיח כא: "אודך כי עניתני ותהי לי לישועה". ראה רש"י ואבן עזרא, על תהל' קיט ע"א. שפת אמת, ח"א עמ' 199: "'אודך כי עניתני', שרואה למפרע שזה היה חסר עליון".

581. *ישע' יב א*; השווה נרה לא ע"א: ויק"ר כז יב: שו"ט, קיח, קיט.

582. השווה נרה לא ע"א. רמח"ל, דרך ה', עמ' 65. אבני נזר, עמ' קיג.

583. פסח' נ ע"א: "העולם הזה, על בשורות טובות אומר: ברוך הטוב והמטיב; ועל בשורות רעות אומר: ברוך דיין האמת. לעולם הבא, כולו הטוב והמטיב". ראה ליקוטי מוהר"ן, ר ט, עמ' ה: "אין שום שינוי רצון, אלא ה' הוא האלקים היינו כולו הטוב והמטיב... אתה הראית לרעת, שממשיך אור א"ס לרעתו, שירע האחרות שה' הוא האלקים, ויברך הטוב והמטיב על הכל כמו לעתיד לבוא".– ראה ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' תסב.

584. השווה רש"י: על שמ' ו ב: "נאמן לשלם שכר טוב למתהלכים לפני"; על ויק' יח ה; על יט טז, ועור.

585. השווה בר"ר עח א.

586. שפת אמת, ח"א, עמ' 267. באר אברהם, עמ' צר־צה. השווה ויק"ר לב ז: "'ראיתי והנה מנרת זהב כלה וגלה על ראשה' (זכ' ד ב). תרין אמוראין: חד אמר: *'גולה'*, שגולה לבבל וגלתה שכינה עמהן; וחד אמר: *גואלה* פרוקא, שנאמר (ישע' מז ד) 'גואלנו ה' צבאות שמו'". שהש"ר ד טז. פסיק"ר ח; השווה רב סעריה גאון, אמונות ודעות א א. כוזרי ד כג, עמ' קעח: "ויש לאלוה חכמה נסתרת בהשאירו אותנו בגלות – מעין גרגיר הארמה, לאחר זמן ישַנה העפר נושא פרי".– מהר"ל, נצח ישראל א: "מן הגלות יכול לעמוד על הגאולה. כי לשון *גלה* ו*גאל* אותיות שניהם שוות, רק שבלשון גאל נרמז בו שהוא ית' גאל אותם מכל ד' רוחות עולם ומאחר את הפיזור שלהם. וכל אחרות בעולם הוא באמצע. ולכך האל"ף, שהוא האחרות, הוא באמצע התיבה. אבל גלה הוא בה"א, שהוא פיזור, והפיזור הוא בד' רוחות בכל הקצוות וגם באמצע... להורות כי נשאר בישראל כח אחרות (אף בגלותן)... ולומר לך כי הגלות בעצמו הוא סבה לגאולה... לכך אותיות *גלה*, הם אותיות *גאל*".– רמח"ל, דעת תבונות, קל, עמ' קכג־קכד. המגיר ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב,

קכא, עמ' 199. באר אברהם, עמ' צד־צה: "גולה אותיות גאולה, רק חסר אלף, כי מצד פגם הרעת כי הקב"ה אלופו של עולם".

587. השווה ר' יהושע מאוסטרובה, תולדות אדם, שבת הגדול.

588. השווה תקו"ז, ת"ע (קכ ע"א). פירוש הראב"ד על ספר יצירה, א א, יז ע"ב; תורה אור, עמ' 104. ראה שפת אמת, ח"א, עמ' 266.

589. השווה רמב"ן על דב' ל ו.

590. השווה *מהר"ל, נצח ישראל*, א גבורות ה', כג, עמ' סג. שם משמואל, במדבר, עמ' קצד: "אות אל"ף רומזת לאלופו של עולם שמחבר כל ההפכים. וע"כ כשנסתלקה האל"ף (מ"ארם") מתפרדים החלקים ונשאר דם". ר' יהודה הלוי אשלג, מתן תורה, עמ' קמו.

הערות לחלק א, פרק ג:
ירושלים
"לב ישראל, לב העולם"

1. על אבן השתיה "שת יה" את העולם. השווה משנה יומא ה ב; תוס' יומא ב; בבלי יומא נד ע"ב. זוהר, ח"א, עא ע"ב–עב ע"א, עח ע"א, רלא ע"א; ח"ב, קנז ע"א–ע"ב, רכב ע"א. תקו"ז, תי"ח (לו ע"ב); תס"ט (קי ע"א); ת"ע (קכו ע"ב). זו"ח, בראשית, ב; ד; ויצא, כח ע"א. במדב"ר יב ד; שהש"ר ג יח. תנח': פקודי ג; אחרי ג; קדושים י. ילק"ש, ויצא, כח קכ. רמב"ן, ברא' א א. ירושלים היא "תמצית העולם" (המקום הממצה את מהותו של העולם): "כל העולם כולו מקופל בה". היא המקום המובהק כי "ממנה נשתכלל כל העולם כולו" (רמב"ן, פירושי התורה, הקד' הרמב"ן, מהדורת שעוועל, כרך א, עמ' ו). הפוטנציאל של העולם מתפתח ממנה, אקלימו והמינים של כל הדברים מתגלים בה. על כן מקום זה הוא "שורש כל שאר המקומות". "א"י היא נשמת העולם וירושלים היא רוחו". השווה תענ' י ע"א. זוהר, ח"ב, כג ע"ב. כתבי הרמב"ן, מהדורת שעוועל, כרך ב, שה"ש ח, עמ' תקיח. שו"ת הרדב"ז, ח"א, סי' תקצא, עמ' יח; סי' תקלט, עמ' ט. מהר"ל: גור אריה, בראשית ב ז; פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, ח"ד, על כתוב' קי־קיא; נצח ישראל, ח; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, י, יח ע"ב. ר' משה אלשיך, תורת משה, ויצא, על ברא' כח יג: "כל העולם כלול בד' אמות הארץ, הוא מקום המזבח, שם נכללו כל הבחינות, כל טבעי הארץ". רבי שלמה אפרים לונשיץ, כלי יקר, ויצא, ברא' כח יג. רבי דוב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, טו, עמ' 29; כ, עמ' 32-33. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, לו ע"א–ע"ב; הגר"א, דברי אליהו, עמ' מט. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א, ד־ה; ט: "...המקדש היה כולל כל הכוחות והעולמות וכל הסדרי קדושות כולם". רבי יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"א, עמ' 229: "ארץ ישראל ובית המקדש הוא שורש כל המקומות". ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 83.

2. ירושלים היא "שער השמים": דרך שער זה, תפילות הבאות מכל קצווי תבל עולות השמיימה. השווה בר"ר סט ה־ו; רש"י, ברא' כח יז. השווה פסח' פח ע"א. זוהר, ח"ב, סט ע"ב. שו"ט פא. ליקוטי הרב חי גאון, ט ע"ב, מובא בסידור הגאונים והמקובלים, ח"א, עמ' י־יא. כוזרי ב יד; כג: "ציון... שער השמים. הנפשות נקבצות אליה וממֶנה מעלין אותן אל השמים". רמב"ן, תפילה על חורבות ירושלים (כתבי הרמב"ן, ח"א), עמ' תכד. הגר"א, מובא ב"הגאון והחסיד מוילנא" מאת ר' בצלאל לנדוי, עמ' רמא. ראה גם מהרש"א, סנהד' לח ע"א. ראה להלן, הערות 9, 33.

3. השווה ר"ה כג ע"ב ותוספות על אתר. סנהד' לז ע"א ורש"י על אתר. רש"י, סוטה מח ע"ב. זוהר, ח"א, רכו ע"ב, זו"ח, בראשית, ב; ט. פדר"א לה: "נקראת אבן השתיה שמשם הוא

טבור הארץ, משם נמתחה כל הארץ ועליה היכל ה' עומר...".

4. קו אמצעי הוא "הבריח התיכון הרוחני הכולל הכל, המחזק הכל, למעלה ולמטה ומקשר הכל לשרשו": השווה הרקאנטי: בראשית, ח ע"א; ויצא, עמ' כח וכט ע"א. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 192, 478. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 332. רבי שמואל שמעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' צר, קיט: "דרך קו זה נמשכת כל ההשפעה המחיה את היקום". רבי אברהם מסוכצ'וב, נאות הרשא, עמ' קו, קלו־קלז, קמא. רבי אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קט. השווה גם ספר הזוהר עם פירוש הסולם, כרך ד, יתרו, עמ' קמ (534), סי' תקמה.

5. ירושלים של מעלה מכוונת כנגד ירושלים של מטה; ירושלים של מטה מכוונת כנגד ירושלים של מעלה: יש התאמה ואפילו תלות הדדית בין ירושלים השמיימית והארצית. הורות למערכת יחסים זו הן חוברות יחד למלא את תפקידן המשותף – תפקיד יוצר ובונה, תפקיד של ישועה וגאולה. השווה מכילי בשלח (על שמ' טו יז), מסכתא רשירה, י, נא ע"ב–נב ע"א. ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה. בבלי תענ' ה ע"א. בר"ר נה ט; סט ו. שמ"ר לג ד; במרב"ר ד יג. שהש"ר ג יט; ד יא. תנח': משפטים יח; ויקהל ז; פקודי א־ג. שו"ט ל. ילק"ש: שמות, רנגג; מל"א, קפט. ארד"נ כו ב. זוהר, ח"א, ב ע"א, פ ע"ב, קכח ע"ב, קנט ע"א, קפג ע"ב; ח"ב, ה ע"א, קח ע"א. זו"ח, תרומה, מב. רש"י, ברא' כח יז. רמב"ן, ברא' יד יח. אבן עזרא, על שמ' טו יז ועל תהל' סח לו. ר' יצחק אייזיק מסובלק, באר יצחק (ביאור לארדת אליהו מאת הגר"א), עמ' 371-373.

6. "מלא כל־הארץ כבודו" (ישע' ו ג): "כבוד ה' נגלה במעשיו. ויחד עם זאת, גילוי שכינתו הוא במקום מיוחד: 'ברוך כבוד־השם ממקומו' (יחזק' ג יב)" (מהרש"א, חגי' יג ע"ב). "הִנֵּה מקום אִתי" (שמ' לג כא) – הוא נושא את מקום ההתגלות הזה לכל מקום בעולם, "[מפני] שהוא מקומו של עולם" (בר"ר סח ו). "לית אתר פנוי מניה" – "אין מקום פנוי בלא שכינה": שמ"ר ב ט; ויק"ר ד ח; במרב"ר יב ד; שהש"ר ג טו. *זוהר, ח"ג, רכה ע"א.* ברכ' י ע"א. השווה אלשיך, כי תשא, שמ' לד כב. רגל מחנה אפרים, כי תצא. באורי הגר"א על אגרות, ח"א, עמ' יג. באר מים חיים, מקץ, ברא' מב ז־יב. יוסף דן, עיונים בספרות חסידות אשכנז (רמת־גן תשל"ה), עמ' 83. אך ראה גם ב"ב כה ע"א; ראה להלן, הערות 22 ו־29.

7. *תקו"ז, תנ"ז (צא ע"ב);* השווה בר"ר סח י. שהש"ר ג ט. פסרד"כ, פיסקא "ויהי ביום כַּלות משה" (במר' ז א). פילון האלכסנדרוני, על בלילת הלשונות, 136. תניא, כא.

8. *ישע' יב ו;* השווה הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 332.

9. ירושלים, "שער השמים" (ראה לעיל, הערה 2), היא המקום המחבר את הארץ לשמים, "המקשר תחתונים בעליונים" (השווה הגר"א, ספר האמונה וההשגחה, י ע"ב. באר מים חיים, ברא' כח יז. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198, 200. אבני נזר, עמ' קיג). ירושלים היא המקום אשר יעקב ראה בחלומו (ברא' כח יב־יז) ואשר שם הוא התבשר על הארץ שהובטחה לו ולזרעו. הסולם שראה יעקב בחלומו, "אמצע שיפועו מגיע כנגד בית המקדש" שעתיד היה להיבנות בירושלים (רש"י, ברא' כח יז; בר"ר סט ה). סולם זה מחבר את השמים והארץ בשני הקצוות כדי שיהיו "לאחרים", לחטיבה אחת, בארץ (השווה זוהר, ח"א, קמט ע"א; כלי יקר, ברא' כח יב). ראה מי מרום, ח"ה, עמ' פו. תורת נתן, ח"א, עמ' קנג. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ירושלים מחברת שמים וארץ", עמ' 182.

10. *ב"ב עד ע"א.* השווה באר מים חיים, על ברא' א א ה; ראה ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום,

מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' ריח. ראה גם תרגום ורש"י על איכה ב א; אך ראה גם ישע' סו א וסנהר' ז ע"א.

11. **"נתאווה הקב"ה"**: **"לעשות שותפות בתחתונים"** (בר"ר ג יב), **"לדור עם בריותיו בתחתונים"** (במדב"ר יג ו, ח), **"שיהא לו דירה בתחתונים כשם שיש בעליונים"** (תנח', תשא, טז): השווה בר"ר ג יב; ד. במדב"ר יג ו, ח. תנח': בחוקותי ג; נשא טז. זוהר, ח"א, נז ע"ב, סא ע"א; ח"ב, לב ע"ב, סה ע"ב; קמו ע"א: "אמר קוב"ה: רעותי (רצוני) לרייא (לרור) ביניכו, אבל לא יכילנא (איני יכול) עד דתתקנון ההוא רוחא דילי (שלי) דישרי (שישרה) בגוויכו (בתוככם). הה"ר: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'". ח"ג מד ע"א. מהר"ל, דרך חיים, אב' ה א, עמ' קסו; שם, אבות ג ו, עמ' צה. של"ה, ח"א, ג ע"א. אוה"ח, בראׁ א א (כב). ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, א ג-ד. תניא, לו. ראי"ה קוק: אורות, עמ' קסט; אודות הקודש, ח"ב, עמ' תכז-תכט, תלג-תלה, תמד; עולת ראיה, ח"א, עמ' יג. בבית המקדש אבינו שבשמים רוצה לעבור בצוותא עם האדם והעבודה שעושים בירושלים צריכה להיות "מלאכת שמים" (השווה תוספות ב"ב כא ע"א). ראה גם: Esther Starobinski-Safran, *"De Fuga et Inventione" de Philon d'Alexandrie* (Paris: Editions du Cerf, 1970), 307-308

12. **"אתם קרויין אדם"**: השווה יבמ' סא ע"א: ב"מ קיר ע"ב. שמ"ר מ א. פסיק"ר י ו. זוהר, ח"א, כ ע"ב; כו ע"א: "'וייצר ה' אלהים את האדם': אלין ישראל". שם, ח"ב, כה ע"א-ע"ב, פו ע"א: ח"ג, צח ע"א, רלח ע"ב. הקד' תקו"ז, ו ע"א. זו"ח, יתרו, לז ע"א. אך ראה גם זוהר, ח"ג, קעג ע"ב; תוספות: יבמ' סא ע"א; ע"ז ג ע"א; ב"ק לח ע"א; סנהד' נט ע"א. ירוש' שקל' פ"א ה"ד. השווה גם חול' צא ע"ב. בר"ר סח יח. זוהר, ח"א, כר ע"א, עב ע"א, צז ע"א; ח"ב, רמא-רמב; ח"ג, כט ע"ב. תקו"ז, תכ"ב (סה ע"ב). זו"ח, בראשית, יד. שערי זוהר, עמ' 89. רמב"ן, בראׁ לג כ. פדר"א לה. כוזרי א צה, קג; ב מד; ג עג. הרקאנטי, בראשית, ט ע"א, י ע"ב. רבינו יונה, שער העבורה, כר. של"ה, ח"א, כא ע"א. פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, ח"ר, על כתוב' סו ע"ב, עמ' סח. מהר"ל: נצח ישראל, יד; גבורות ה', מד: סז. דרך חיים, אב' ג יז, עמ' 107-112. כתבי מהר"ל מפראג, מהד' אברהם קריב (ירושלים תש"כ), ח"א, עמ' לה, לז, מב. מגלה עמוקות, לך. רמח"ל, דרך ה', ח"ב, ד. תניא, יט. אוה"ח על דב' לב ח-ט: "שופריה דיעקב אבינו מעין שופריה דאדם קדמאה". ראי"ה קוק: אורות, עמ' קע; אודות הקודש, ח"ג, עמ' מג, סח, תלה, תמד-תמה.

13. **בנקודה נולד העולם**: השווה זוהר, ח"א, ב ע"א-ע"ב, רלא ע"א, קנו ע"א, רכב ע"א. דאה גם רמב"ן על בראׁ א א.

14. **ירושלים "באמצע העולם"**: השווה רמב"ן על בראׁ יד יח: "ממבחר המקום באמצע הישוב"; ראה להלן, הערה 41. **ירושלים כמרכז ההארה הרוחנית**: השווה כוזרי ב יא.

15. ראה ספרי, כי תבוא (דב' כו ב), פיסקא רצח: מהר"ל, דרך חיים, על אב' ה', עמ' 173: "מקרש השלישי הוא תמידי". בית עולמים.

16. השווה אבן עזרא, בראׁ ב יב. ראה גם כלי יקר, בראׁ ג כג: מ"ד קאסוטו, מאדם עד נוח, עמ' 101-103; ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום, ח"ה, על בראׁ ב טו, עמ' יא-יב. אך דאה גם כוזרי ב כ. השווה סנהד' לח ע"ב; פרר"א כ.

17. בר' ג יח: "וישמעו את-קול ה' אלהים מתהלך בגן לרוח היום ויתחבא האדם ואשתו מפני ה' אלהים בתוך עץ הגן: ויקרא ה' אלהים אל-האדם ויאמר לו אַיֵכה: ויאמר את-קלך

שמעתי בגן ואירא כי־עֵדֹם אנכי ואחֶבא". הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 51: "'איכה'. פי' התבונן בעצמך איך נפלת ממעלתך; איה מדרגתך?" ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ה'... שואל את האדם באיזו מדרגה רוחנית הוא עומד", עמ' 194-195.

18. ברא' ד ג; הקרבנות והתפילה נקראים מנחה. השווה רמב"ן, במד' טז טו; הנצי"ב, העמק דבר, ח"א, על ברא' ד ג־ה. השווה גם חול' ס ע"א; זוהר, ח"ב, לד ע"א; רמב"ן, ברא' ד ג.

19. ישראל קרוי "אדם": השווה יבמ' סא ע"א; ב"מ קיד ע"ב; כוזרי ב יד. ראה לעיל, הערה 12.

20. "עתידה ירושלים להעשות מטרופולין לכל המדינות" (שמ"ר כג יא; שהש"ר א לו); השווה גם אדר"נ לח; זוהר, ח"ב, רכ ע"א. דש"י, שה"ש א ה.

21. האדם – מרכבה לשכינה: השווה בר"ר מו ח: "האבות הן הן המרכבה..."; זוהר, ח"א, קכח ע"ב, קמד ע"ב. ר' חיים ויטאל, עץ חיים, א: "כשעלה ברצונו יתברך שמו לברוא את העולם כדי להיטיב לברואיו ויכירו גדולתו *ויזכו להיות מרכבה למעלה...*". ראה ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, ליקוטי אמרים, כג, כח ע"ב. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "העולם מקופל בירושלים", עמ' 183.

22. "ממלא כל עלמין ומסבב כל עלמין": *ישע' ו ג*. השווה בר"ר ד ג; שמ"ר ב ט; זוהר, ח"ג, רכה ע"א; תקו"ז, תנ"ז; רבי נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, לג, מו ע"ב. השווה פילון, על בלילת הלשונות, 136; על החלומות, ב, 211. ראה לעיל, הערה 6.

23. השווה זוהר, ח"א, פ ע"א; *שם, קמו ע"ב* (על קהלת א ה: "ואל מקומו שואף").

24. *סנהד' לח ע"א*; רש"י על ברא' ב ז: "'וייצר ה' אלהים את־האדם עפר מן־האדמה' – צבר עפרו מכל האדמה מארבע רוחות שבכל מקום שימות, שם תהא קולטתו לקבורה. דבר אחר: נטל עפרו ממקום שנאמר בו: 'מזבח אדמה תעשה־לי' (שמ' כ כא). [ה' אמר בלבו]: הלואי תהא לו כפרה ויוכל לעמוד". ירוש' נזיר פ"ז ה"ב. בר"ר יד ט. תנח' פקודי ג. זוהר, ח"א, לד ע"ב, פ ע"א, קל ע"ב, רה ע"ב; ח"ב, כג ע"ב, כד ע"ב; ח"ג, מו ע"ב, פג ע"א, קסא ע"ב. זו"ח, יתרו, לא. תקוז"ח, צח ע"א. כוזרי ב יד. רמב"ן, תורת האדם, שער הגמול (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' רצו. פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"ד, עמ' צג; מהר"ל, גור אריה, ברא' ב ז.

25. "'הר המוריה'. חד אמר: שיצא ממנו הוראה לישראל. וחד אמר: הר שיצא ממנו מורא לאומות העולם" (תענ' טז ע"א): "במתן תודה" (תוספות, שם). – מפסגת הר המוריה יוצאת לעולם ההוראה הגדולה, האלקית, בדבר האדם; ממדומיו נשמעת התורה לכל ישראל. במקומו, הר המוריה מייצג את ירושלים (השווה רש"י על ברא' כב ב); מרחוק, הר המוריה מייצג את הר סיני (השווה תוספות, תענ' טז ע"א). על כן בכל העולם ציון היא עם חכמי התורה (השווה סוטה מט ע"א ומהרש"א על אתר). על כן "מציון תצא תורה ודבר־ה' מירושלים" (ישע' ב ג). ראה ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה. בבלי ברכ' ח ע"א; תענ' טז ע"א; ב"ב כא ע"א; מכ' י ע"א. ספרי על דב' יז ח. תרגום, תהל' סח טז. בד"ד נה ט. שהש"ר ד ד. ילק"ש, ויחי (מט ט) קס; שם, ישע' ב שצא: "עתיד הקב"ה להביא סיני ותבור וכרמל ולבנות בית המקדש על גביהן..." (אבל ראה משנה ע"ז ג ה; בבלי, ע"ז מה ע"א). ילק"ר, וזאת הברכה. זוהר, ח"א, טו ע"א, קנא ע"א, רסו ע"ב; ח"ג, כ ע"א. זו"ח, חוקת, נ ע"א. רמב"ם, הלכ' ממרים, פ"א. רש"י ורמב"ן על ברא' כב ב. מאירי, סנהד' מב ע"ב. פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, ח"ב, שבת כא ע"ב, עמ' ט. ספר החינוך, מצוה שס, עמ' רי. של"ה, ח"א, כו ע"ב ואילך, דרוש הר המוריה; ח"ג, מו ע"ב. השווה חידושי וביאורי הגר"א על

אב' ה כב, עמ' קלב; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' פג, פה, צ; קיג: התורה יוצאת מציון ודבר ה' (בחסר הנבואה ובדיוקו של החוק) מירושלים (אבל ראה גם ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' סד). ראה כוזרי ג לט; רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ה; סידור הגאונים והמקובלים, ח"ג, עמ' תקי; דעת זקנים מבעה"ת על בר' כח יב: "סלם בגימטריא סיני". ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"ר, עמ' 85; ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' לג; ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' כ, שכא.

26. השווה מהר"ל, נצח ישראל, ה.

27. "אם תבא אל ביתי אני אבא אל ביתך; אם אתה לא תבא אל ביתי אני לא אבא אל ביתך שנאמר (שמ' כ כא) 'בכל המקום אשר אזכיר את שמי אבא אליך וברכתיך'" (סוכה נג ע"א; ראה תוספות על אתר). ראה גם רש"י ותוספות על סוטה לח ע"א; רמב"ן על שמ' כ כד. השווה הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 56; באורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' יב; סדור אשי ישראל, עמ' 333-334. השווה ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קפט. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "קדושה וקירוש", עמ' 190 ואילך.

28. הקב"ה הוא בכל מקום: השווה ספרי, עקב מ (דב' יא יב), תשפו; פסדר"כ, כי תשא; שמ"ר לד א; במרב"ר יב ד. ראה לעיל הערה 6.

29. "הקב"ה מקומו של עולם ואין עולמו מקומו" (בר"ר סח י): השווה ברכ' י ע"א; ויק"ר ד ח; פסיק"ר כא; פסיק"ז, ברכה, לג כז; שו"ט צט; תנח' בובר, וישב, א; רש"י, שמ' לג כא; רבינו בחיי, דב' טו יד (ח"ג, עמ' שמו). הקב"ה נקרא "מקומו של עולם", כי הוא בורא את כל המקומות ומקיים אותם בעולם, אומר המהר"ל. "מקומו של עולם" בא אל האדם (ראה לעיל, הערה 17), ופונה אליו ברברים אלה: "מאיזה מקום אתה? מה יחסך כלפי מי שהוא מקומו של עולם? מהו עבורך המקום העיקרי? האם ברצונך למצוא את מקומך לצד ה'?" (השווה ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום, ח"ב, על אב' ו ט, עמ' רמט; השווה גם מי מרום, ח"ה, על ברא' כח יא, עמ' פג. ראה גם תקו"ז, תכ"ו (עא ע"ב).)

30. דב' יב יא: "*המקום* אשר־יבחר ה' אלהיכם בו לשכן שמו שם"; השווה שם, טו יא. "המקום" הוא ירושלים (השווה ר' שלמה מרדומסק, תפארת שלמה, מסעי). ראה סוטה לח ע"א; במדב"ר יא ט; של"ה, ח"ג, צט ואילך; הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 399.

31. ה' "בחר" את העיר (מל"א ח מח: "העיר אשר בחרת"), "ובחר־עוד בירושלים" (זכ' א יז). הוא בחר בציון, "אוה למושב לו" (תהל' קלב יג), "ושכנתי בתוכך" (זכ' ב טו). "כי־יעקב בחר לו יה ישראל לסגלתו" (תהל' קלה ד). "ה' בחר בירושלים נחלה לשכינתו, ובחר בישראל כסגולתו" (רמב"ם, פיהמ"ש, על זב' יד ח); השווה רלב"ג, ברא' כח י; אברבנאל, ברא' כח יב; אלשיך, שמ' כג כ. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "בחירת דוד נעשתה לשם בחירת ירושלים", עמ' 197.

32. **בהתפללו, היהודי "מכוון את לבו כנגד ירושלים"**: השווה מל"א ח ל; דנ' ו יא; ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה; בבלי ברכ' ל ע"א; שהש"ר ד יא; זוהר, ח"א, רט ע"ב.

33. השווה ברכ' ל ע"א: "היה עומד בא"י, יכוין את לבו כנגד ירושלים" וגו'. ראה שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' עג. ראה להלן, חלק ב, פרק ג, עמ' 183.

34. "ועשו לי מקדש" (שמ' כה ח). רש"י (על אתר): "ועשו לשמי בֵּית קדושה". השווה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' פג.

35. השווה ברכ' ל ע"א: "היה עומד בבית המקדש, יכוין את לבו כנגד בית קדש הקדשים..."; ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה: "ואם אינו יכול להחזיר את פניו, יכַוֵּן את לבו כנגד [בית] קדש

הקדשים". שהש"ר ד יא.

36. ערכה של המנחה נקבע על־פי ההשתוקקות, הזריזות ונדיבות הלב שהאדם מפגין כאשר הוא בוחר אותה. מנחתו נרצית על־ידי הקב"ה כאשר היא משלבת את הביטוי המילולי הנאות ביותר עם הביטוי החומרי הטהור והמובחר ביותר: דיבור בתפילה; דבר בתרומה. ראה מפרשי התורה על ברא' ד ג־ד; רש"י על דב' יב יא; תוס', מנחות, ח; תוספות, מנחות י; יומא לד ע"ב; בר"ר א ו; כב ח־ט; ספרי ופסיק"ז, דב' יב יא; רמב"ם, הלכ' איסורי מזבח, פ"ר הי"א; הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 399. ראה גם מנח' סר ע"ב.

37. השווה תהל' מח ב־ג: "...בעיר אלהינו הר קדשו... משוש כל הארץ..."; שם, יב: "ישמח הר ציון למען משפטיך..."; שבת ל ע"ב: "אין שכינה שורה אלא מתוך דבר שמחה של מצוה". השווה זוהר, ח"א, קפ ע"ב, רטז ע"ב. פסיק"ז, תולדות, כז י. שו"ט כד. תוספות, סוכה נ ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ה, ה ע"ב: "הקב"ה הוא אחדות פשוט עם המצוות... ומי שעושה המצווה בשמחה מהמצווה בעצמה, נמצא כשנכנס בהשמחה שבמצווה הוא נכנס בשמחת הקב"ה, שמשמח במעשיו. וזה בחי' 'ישמח ישראל בעושיו'". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "בירושלים עיר השלום עוברים את ה' בשמחה", עמ' 200-201.

38. מתן צרקה רווח אצל אלה *העולים* לרגל למקום הקודש, לבית המקדש; הצדקה תורמת לשמחתם של הנותנים והמקבלים גם יחד. השווה ספרי, רְאֵה, קמג (דב' טו טז), קב ע"ב. ראה גם משנה שקל' ה.

39. כאשר הוא נעשה ראוי לאלקיו. היהודי מתקין עצמו כ"מעון לשכינה": על ידי לימוד תורה לשמה, שמירת מצוות בדחילו ורחימו, האדם עצמו נחשב כ"מקדש". תקו"ז, כב ע"ב: "זכאה איהו מאן דמתקן לה (לשכינה) דירה נאה בלביה". השווה תקו"ז, קלב ע"א, קלו ע"א. ברכ' ו ע"א. זוהר, ח"א, קטו ע"ב, קכ ע"א; ח"ב, קפה ע"א, ר ע"א; ח"ג, קלח ע"ב, יבמ' סר ע"א. רמב"ן, ברא' יז כב; לה יג. אלשיך, שמ' כה ח: "'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם', ולא אמר 'בתוכו'... כי עיקר השראת שכינה באדם הוא ולא בבית... והוא מאמר הכתוב (ירמ' ז ד): 'היכל ה', היכל ה', היכל ה' המה'... כי נפשותם הם המשכן האמיתי ומהם יתפשט אל המקום המיוחד ההוא. וזה אחשוב בכוונת הפסוק (תהל' עח ס) 'כי אֹהל שָׁכַן באדם'". ראה שפת אמת, ח"ב, עמ' 126 (השווה מל"א ו יב־יג.) השווה ספר חרדים, סה ע"א: "בקרבך קדושי (הושע יא ט)". ראשית חכמה, שער האהבה, ו. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, א, עמ' 143: "האדם עצמו נחשב כמו מקדש, שהאדם הוא כמו בית נחשב; ואם האדם הוא קדוש, נחשב האדם ביהמ"ק קדוש, ואם חטא טמא ביהמ"ק הזה. ולפיכך החוטא, שטמא בית המקדש שהוא האדם וחוזר בתשובה, כאילו בנה ביהמ"ק מחדש..."; מסילת ישרים, כו. אוה"ח, ברא' א א; בחוקותי כו יא. ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' קלח. ביאורי הגר"א על מס' דא"ז, עמ' סו: "עיקר שכינת כבודו יתברך בבית המקדש, אינו בשביל המקום רק בשביל ישראל". תניא, לד. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד, ח א. שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' רא. מלבי"ם, ירמ' ז ג־ד. רש"ר הירש, על שמ' טו ב ועל תהל' כז ד. דברי יואל, ח"ד, תרומה, עמ' רנו־רנז. שו"ת הרב"ז, ח"ג, עמ' סח. פילון האלכסנדרוני, על החלומות, א,37. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "האדם הוא המקום הקדוש האמיתי שה' חפץ בו", עמ' 193.

40. מנחות והודיות לא תתבטלנה בעתיד לבוא כי לעולם הן מבטאות את הכרת הטובה של האדם כלפי מיטיבו האלקי. ויק"ד ט ז: "לעתיד לבוא כל הקרבנות בטלין וקרבן תודה אינו בטל; כל התפילות בטילות, ההודאה אינה בטילה". השווה פסיק"ז, צַו, ז. תנח' צַו, ז.

שו"ט, נו ד; ק ר. ילק"ש, תהלים, נו תשעה. רמב"ן: ויק' כג יז; במד' טז טו.

41. ירושלים היא "ממבחר המקום באמצע הישוב" (רמב"ן על ברא' יד יח): השווה יומא נד ע"ב. השווה תנח': כי תשא ב; פקודי ג; קדושים י: "א"י יושבת באמצעיתו של עולם וירושלים באמצעיתה של א"י..."; זוהר, ח"ב, נה ע"ב, קנו ע"א; ח"ג, קסא ע"ב: "וירושלם באמצעיתא דכל ישובא שריא"; שם, רכא ע"ב. אבן עזרא, שמ' ח יח. הרקאנטי, יתרו, ט ע"א. מהר"ל, תפארת ישראל, יג, עמ' לז. הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 332. משך חכמה, ג.

42. בית המקדש של מעלה מכוון כנגד בית המקדש של מטה; בית המקדש של מטה מכוון כנגד בית המקדש של מעלה: השווה מכיל' בשלח (על שמ' טו: יז), מסכתא דשירה י, נא ע"ב–נב ע"א. ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה. בבלי תענ' ה ע"א. בר"ר נה ט. שמ"ר לג ד. שהש"ר ג יט; ד יא. תנח': משפטים יח; ויקהל ז; פקודי א. שו"ט, כו. זוהר, ח"א, פ ע"ב, פז ע"א, קכח ע"ב, קנט ע"א, קפג ע"א–ע"ב; ח"ב, קמג ע"א–ע"ב; קנ ע"א, רמא ע"א; ח"ג, סו ע"א, פד ע"א. זו"ח, בראשית, כ ע"ב. רש"י, על ברא' כח יז; על שמ' טו יז. רמב"ן: על ברא' ג כב; יד יח; תורת האדם, שער הגמול (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' רצו. הרקנאטי, ויצא, כט ע"א. אלשיך, תרומה, על שמ' כה ח. ר' משה קורדובירו, פרדס רמונים, שער כג.

43. ישע' א כו־כז: "ויקרא לך (ירושלים) עיר הצדק קריה נאמנה... ציון במשפט תפדה". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ירושלים – ישועה וצרק", עמ' 202.

44. השווה מד' הגדול, בראשית; בר"ר מג ו: "צדק נקראת ירושלים שנאמר צדק ילין בה"; שהש"ר ז י; תנח' שופטים א; זוהר, ח"ג, נו ע"א, רצא ע"ב. רמב"ן, דד"ק (עמ' פז) והרקאנטי (כב ע"א) על בראשית יד יח. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 197. תניא, לו.

45. השווה שמ"ר לג א; פסדר"כ, קמג ע"ב; שהש"ר ז י; תנח' צו יב; ילק"ש, ישעיה, ס תקג. ב"ב עה ע"ב ומהרש"א, חי"ג, שם. זוהר, ח"ב, רמא ע"א. מהרש"א, ב"ב עה ע"ב.

46. השווה כוזרי ה כו.

47. ירושלים היא "אורו של עולם": השווה בר"ר נט ח: "ירושלים אורו של עולם שנאמר (ישע' מ) והלכו גויים לאורך..."; פסדר"כ, כא; ילק"ש, ישעיה, ס תצט: "עתידה ירושלים לֵעשות פנס לאומות העולם והם מהלכים לאורה..."; שפת אמת, ח"ד, עמ' 85.

48. השווה תדא"ר ב.

49. הקב"ה מתאווה להקים לו דירה בתחתונים. ברצונו לדור בין הבריות. ברצונו להיות נוכח בעולם. ואולם הרשע, במעשיו הרעים, "דוחק רגלי שכינה" וגורם לה להסתלק השמיימה. החוטא מוציא את השכינה מהעולם הזה כי אינו רוצה שתפריע לו; הוא רוצה לפעול לבד. מאידך, הצדיק שרוצה לחיות "לפני ה'", "לאורו", מזמין את ה' "לדדת" אל העולם הזה, להצטרף אל דרי מטה. השווה בר"ר ג יב; ד ג; יט יג; נד ה. שמ"ר ב ב. במדב"ר יב ג; יג ד, ח. שהש"ר ה א. פתיח' דאיכ"ר, כר. תנח': תרומה לג; בחוקותי ג; נשא יב, טז. ילק"ש, מל"א (א ח), קצה. ברכ' מג ע"ב; חגי' טז ע"א; סוטה ה ע"א; ב"ק פ"ג ע"א. זוהר, ח"א, פד; ח"ב, צז ע"ב. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 59. נפש החיים, ב יז, כז ע"ב. תניא, לו. הנצי"ב, העמק דבר, על רב' לג כז, ח"ה, עמ' קנג.

50. אמר הקב"ה: "לא אבוא בירושלים של מעלה עד שאבוא בירושלים של מטה" (תענ' ה ע"א) – "עד שיכנסו ישראל בירושלים דלתתא"! (זוהר, ח"א, א ע"ב; ח"ג, טו ע"ב). ראה תנח', פקודי א. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "גאולת ירושלים של מטה בידי ה' תלויה

בגאולת ירושלים של מטה בידי האדם", עמ' 193-194.

51. תהל' קכז א: "...אם ה' לא־יִבנה בית שוא עמלו בוניו בו אם־ה'־לא־יִשמָר עיר שוא שקד שומר".

52. "ותהר ותלד את־קין ותאמֶר קניתי איש את־ה'" (ברא' ד א). – חוה רצתה שקין יבין שישנם "שלושה שותפים" בלידתו של האדם: "הקב"ה, אביו ואמו" (השווה קיד' ל ע"ב; נדה לא ע"א; קה"ר ה יג; פסיק"ז, תזריע, יב ג; זוהר, ח"ג, פג ע"א, ריט ע"ב; זו"ח, בראשית, טז ע"א. רמב"ן, שמ' כ יב). האדם צריך אפוא לכבד את בוראו ולעבוד אותו (השווה שמ"א א כ, כח), כי הוא הוא הבורא הראשון, הוא בוראם של ההורים כמו גם של ילדיהם; לכן הוא הבודא הממשי. ואולם קין אינו תופש את הודאתה של המלה "קניתי" בפי אמו; הוא מחשיב את עצמו כ"קניין עצמי" – הוא, קין, הינו בעת ובעונה אחת העושה והבעלים של עצמו (השווה דש"י, ברא' יד יט), הקונה והקִנְיָן: קין ש"מתעשה" ומתקיים מעצמו. בעיניו, הוא כשלעצמו הינו המציאות והממשות הבלבדית. פרעה גם הוא עתיד לומר: "ואני עשיתני" (יחזק' כט ג). תוצאותיה של חשיבה שקרית ויומרנית זו תהיינה הדות־אסון: האדם קיים כאשר הוא יודע שה' עשה אותו; הוא אינו קיים אם אינו יודע זאת. המסורה ביטאה רעיון־יסוד זה בקֶרי הולם של פסוק מתהלים (ק ג): "הוא עשנו ולו אנחנו", הממיר את הכתיב "דעו כי־ה' הוא אלהים הוא עשנו ולא אנחנו". כך היא רוצה שנהיה קשובים לעובדה שהאדם (העם) לא קיים כאשר אינו מכיר בכך שה' בדא אותו וכי על־כן הוא קניינו של ה'.

53. רב' ח יז: "ואמרת בלבבך כֹּחי ועֹצם ידי עשָׂה לי את־החַיִל הזה".

54. השווה רמב"ם, הלכ' יום טוב, פ"ו הט"ז־ה"כ: "שהשכרות והשחוק הרבה וקלות הראש אינה שמחה אלא הוללות וסכלות... ולא נצטוינו על ההוללות והסכלות אלא על השמחה שיש בה עבודת יוצר הכל...".

55. החטא יוצר פידוד בין האדם לאלקיו: "כי אם־עוֹנֹתיכם היו *מבדלים* בינֵכם לבין אלהיכם" (ישע' נט ב). השווה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ז ה"ז. אבל ראה דגל מחנה אפרים, כי תצא.

56. השווה סנהר' לח ע"ב. האדם, אשר בעטיו של חטאו "מגודש" מעל פני ה', "נע ונד בארץ". השווה ברא' ג כד ("ויגרש את האדם"), ד יב.

57. ברא' ג; ד. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג (על "אַיֵּכָּה" כמתייחס למצבו הרוחני של האדם), עמ' 194-195.

58. ברא' שם.

59. רב' יב יא: "והיה המקום אשר יבחר ה' אלהיכם בו לשכן שמו שמה...".

60. ארץ ישראל, במיוחד ירושלים, מייצגת את הפנימיות, את ה"בית" ה"פנימי" של העולם, את בית־חייו של העולם, ואליה מובילות דרכיהן של שאר ארצות. דרכים אלה "סובבות" את ארץ ישראל ובמיוחד את ירושלים. השווה שו"ט, סח ד; תענ' י ע"א; ד' דוד שלמה אייבשיץ, ערבי נחל, בלק.

61. מבית המקדש בירושלים הברכה מתפשטת בעולם כולו. בבית המקדש אומרים תפילה ומקריבים קרבנות למען דווחתם וישועתם של כל העמים. השווה ספרי, עקב, מ, על רב' יא יב. תענ' י ע"א; סוכה נה ע"ב; ויק"ד לה ח. שהש"ד ד: יא. זוהר, ח"א, קח ע"ב, דט ע"ב; ח"ב, נט ע"א, קנז ע"א, קפו ע"א; ח"ג, כד ע"ב, לו ע"א, נד ע"ב, קג ע"ב, קכג ע"ב, קנז ע"א, קסא ע"ב, רנו ע"א, דנט ע"א. תקו"ז, ת"ו (קמה–קמו). של"ה, ח"ג, צט

ע"ב. ראה הנצי"ב, העמק דבר, על דב' כח ח, ח"ה, עמ' רכד.

62. **מעצם הגלות מתחייב קיבוץ גלויות:** השווה מהר"ל, גבורת ה', עמ' סג. השווה רמב"ן על ויק' כו מא. "אפורם ואקבצם" (בר"ר מד כא).

63. השווה מהר"ל, נצח ישראל, א. ראה גם רמב"ן, ויכוח, מלחמות השם (כתבי רמב"ן, ח"א) עמ' שו. השווה גם ר"ה יח ע"ב; ר' יוסף קארו, שו"ע, או"ח, תקפ ב. ראה לעיל, חלק א, סוף פרק ב, סעיף "מגולה לגאולה", עמ' 113.

64. **החטא עצמו מכיל את גרעין התשובה:** "התשובה גנוזה בתוך העבירה. לפי שהתשובה היא מצות עשה מתרי"ג מצות, אבל אינו יכול לעשות תשובה אלא אם עשה עבירה תחילה, נמצא שהתשובה גנוזה בתוך העבירה" (ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קסג, עמ' 263). השווה ראי"ה קוק, אורות התשובה, עמ' כב.

65. "בַּצַּר לְךָ מצאוך כל הדברים האלה באחרית הימים ושבתָּ עד־ה' אלהיך ושמעתָ בקלו" (רב' ד ל; השווה תהל' קלט). השווה ירוש' תענ' פ"א ה"א. בבלי מגי' יד ע"א; סנהד' צז ע"ב. איכ"ר ד כו; תנח' בחוקותי ג. השווה רמב"ן, דרשה על דברי קוהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רא־רב. הריחוק מה' מעורר תשובה אל ה' (השווה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, ג־ד, קמה ע"א–קמו ע"ב), כי "ההתרחקות עצמה היא תחילת ההתקרבות" (ר' נחמן מברסלב, לקוטי מוהר"ן, ח"א, ער, פט ע"ב).

66. "אברח ממך אליך", קורא רבי שלמה אבן גבירול בפיוטו הגדול "כתר מלכות". השווה אסתר סטרובינסקי־שפרן (לעיל, הערה 11), עמ' 141.

67. בגלות, מקום מושבם הארעי, הם יתפללו "דרך ירושלים". כך הם יעשו "תשובה", ישובו אל ה'. ראה רד"ק ורלב"ג על מל"א ח מו, נב.

68. ראה לעיל, הערה 24.

69. "**ממקום כפרתו נברא":** אדם נברא מעפר המקום (בית המקדש) ושם תהא כפרתו. השווה בר"ר יד ט. ירוש' נזיר פ"ז ה"ב. זוהר, ח"א, לד ע"ב, פ ע"א, קל ע"ב, קמו ע"ב, רה ע"ב; ח"ב, כג ע"ב, כד ע"ב, נה ע"א; ח"ג, מו ע"ב, פג ע"א. זו"ח: יתרו, לא ע"ב; שה"ש, סז ע"ב; רות, עט ע"ב. רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ב ה"א־ה"ב. אלשיך, תרומה, על שמ' כה ח. כלי יקר, לך לך, על בראי יב א.

70. השווה אדר"נ, לה: "עתידה ירושלים שיתקבצו בתוכה כל האומות וכל הממלכות...".

71. "ומלכי־צדק מלך שלם" (בראי יד יח) – בתרגום אונקלוס: "ומלכי צדק מלכא דירושלם". רמב"ן על אתר: מלכי צדק "הלך מארצו (לירושלים) לעבוד את ה'". ראה בראי יד יח־כ, כב; יהושע י א, ג. השווה גם תהל' סו ג; קי ד. ראה לעיל, הערות 43 ו־44.

72. השווה אבן עזרא, רמב"ן וספורנו על בראי יד יח.

73. **מלכי צדק הינו שֵם – בנו של נח** (השווה נדר' לב ע"ב; זוהר, ח"א, פז ע"א; אבן עזרא ורמב"ן על בראי יד יח). רש"י על בראי יב ו: "והכנעני אז בארץ'. היה הולך וכובש את ארץ ישראל מזרעו של שֵם שבחלקו של שם נפלה כשחלק נח את הארץ לבניו שנאמר: 'ומלכי צדק מלך שלם' (בראי יד יח). לפיכך ויאמר אל אברם: 'לזרעך אתן את הארץ הזאת' (בראי טו יח). עתיד אני להחזירה לבניך שהם מזרעו של שֵם".

74. **שֵם ועֵבר ערבים להנחלת האמונה הטהורה:** השווה בר"ר סב ו; סג ז; סח ה. מד' הגדול, תולדות; תנח' ישן, וישלח. השוה רש"י על בראי כה טז, כב; רמב"ן על בראי יד יח.

75. השווה בר"ר מג ז־ח. השווה יוסף בן מתתיהו, קדמוניות היהודים, ח"א, י ב. השווה תרגום אונקלוס, תרגום יונתן בן עוזיאל, רש"י, אבן עזרא, רד"ק, רמב"ן, אוה"ח ורש"ר הירש

על ברא' יד יח. השווה הרקאנטי, לך לך, כא ע"ב–כב ע"א. השווה נדד' לב ע"ב; זוהר ח"ג, רצא ע"ב. השווה רש"י וכלי יקר על ברא' יד יט. השווה ר' דוד צבי הופמן על ברא' יד יח־כ, ספר בראשית, ח"א, עמ' רלב־רלג. השווה ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' כ; אך ראה גם מלבי"ם, ברא' יד יט.

76. השווה בדכ' ז ע"ב: "אברהם שקראך אדון"; זוהר, ח"א, צט ע"ב, קי ע"א.

77. השווה סוטה ד ע"ב: "אפילו הקנהו להקב"ה שמים וארץ כאברהם אבינו..."; נדר' לב ע"ב. השווה בר"ר מג ח; במדב"ד יד ז. תנח': שמיני ב; אחרֵי ט; בהר א.

78. ברא' יז ד. אברהם, אב "לכל העולם כולו" (ברכ' יג ע"א), "מאחה את כל באי־העולם" (בר"ר לט ג) באחווה המושתתת על הכרתם באבהותו של ה'. השווה מד' אגדה, בראשית יז; רמב"ם, הלכ' בכורים, פ"ד ה"ג.

79. השווה בר"ר לט. רש"י, ברא' יב ט.

80. השווה אבן עזרא, ברא' יא כט; יב א. רד"ק, ברא' יא כט. רמב"ן, מבוא לדרשה על דברי קוהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קעו. רבינו בחיי, על ברא' יא ל, ח"א, עמ' קלב; השווה יבמ' סד ע"ב. הנצי"ב, העמק דבר, על ברא' יא לא, ח"א, עמ' מ.

81. השווה באר מים חיים, על ברא' יא לא.

82. ראה לעיל, הערה 60.

83. ראה לעיל, הערה 14.

84. השווה רמב"ן, ברא' יב א; אך השווה גם אבן עזרא ורד"ק, על ברא' יא כט. ראה שם משמואל, ויקרא, עמ' מו: "וילך אברם כאשר דִבר אליו ה' (ברא' יב ד). היינו אף שנאמר לו, 'לך לך' ופירש"י: 'להנאתך', וכך קיים... שהלך להנאתו, אבל גם זה לא עשה לתשוקת טבעו, אלא כאשר דבר אליו ה', היינו למלאות רצון ה' שכך נצטוה. וכן היא מצות עונג לשבת, שלא יתכוון באכילה לצורך תשוקת טבעו, אלא גם בזה לעשות רצון השי"ת".

85. ראה אלשיך, על ברא' יב א ועל ויק' כה ב; כלי יקר, על ברא' יב א. נועם אלימלך, על ברא' יב א, ח"א, עמ' כה.

86. ברא' יב א; ראה רש"י על ברא' יב ב: "לא גִלה לו הארץ מיד כדי לחבבה בעיניו". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג (ביחס לקידוש המקום עפ"י רצון ה' וע"י האדם), עמ' 187-188.

87. אברהם אבינו עה"ש טעם טעם ארץ ישראל: ר' נחמן מברסלב (ליקוטי מוהר"ן, תניינא, מ, כה ע"ב) כותב: "טעם ארץ ישראל יכולין לצייר לפני מי שיודע טעם שכל, כי רק מי שהוא איש בור, אי אפשר לו לידע זאת... הלומדים או *חכמים... שמרגישים טעם שכל יכולין להבין טעם ארץ ישראל*". אמנם זהו ההבדל בין "אברהם אבינו זקן – שקנה *חכמה* – ויושב בישיבה" (יומא כח ע"ב), לבין "*עם הארץ*, בני חת", ו"עפרון החִתי" (ברא' כג)! ראה רמב"ן, ברא' יב א. השווה בר"ר לט ט; נח ו. רש"י, ברא' כב ב.

88. לֶךְ־לְךָ... אל־הארץ אשר אראֶךָּ (ברא' יב א): "לך לך" – לשורשך, לנשמתך, לעצמך. השווה זוהר, ח"א, קכז ע"ב. נועם אלימלך, ח"א, עמ' כה. אלשיך, אוה"ח וכלי יקר על ברא' יב א. עוללות אפרים, ברא' יב א; כלי יקר, ברא' יד א. שם משמואל, בראשית, עמ' שמא. תורת נתן, ח"א, עמ' נט, סז.

89. השווה ברא' כא יב: "כי ביצחק יִקרא לך זרע". ראה נדר' לא ע"א; זוהר, ח"א, קכ ע"א. ירוש' תענ' פ"ב ה"ד. בבלי שבת קד ע"א. משך חכמה, עמ' יח־יט, כה. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "המפגש בין פנימיותו של אברהם לבין פנימיותה של הארץ... צאצאיו נבחרים ע"י ה'", עמ' 188-189.

90. *ברא' כב ב.* השווה רש"י על אתר; בר"ד לט יב; רש"י, ברא' יב א.

91. "וישא אברהם את־עיניו וירא את המקום מֵרחק" (ברא' כב ד). ראה לקמן, חלק ב, פרק ג (ביחס לקידוש המקום עפ"י רצון ה' וע"י האדם), עמ' 187-188.

92. השווה ע"ז ח ע"א. בר"ר לר ח; ויק"ר ב ו; במדב"ר ד ו. פרד"א לא. תרגום, תהל' סח טו. רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ב ה"א־ה"ב. רמב"ן, ברא' כב ב; אך השווה גם אבן עזרא, ברא' ח כ. שו"ת חת"ס, יו"ד, רלג, רלה.

93. השווה *ברא' ח כ.* זב' קטז ע"א. בר"ר כב ט; לר ט. ויק"ר ז ד. רמב"ן, ברא' מו א.

94. "ויבאו אל־המקום אשר *אמר־לו* האלהים" (ברא' כב ט). ראה להלן, הערות 115-116.

95. "ויבן שם אברהם את־המזבח" (ברא' כב ט): השווה פרד"א לא; רמב"ן, ברא' כב ב; רבינו בחיי, על ברא' כב ט, ח"א, עמ' קצו.

96. השווה ויק"ר ז ב. השווה תנח' צַו, יג, יד. השווה רמב"ן, דרשת תורת ה' תמימה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קסה.

97. מוריה "דזה ירושלים": השווה רהי"ב ג א. השווה רש"י, רד"ק ורבינו בחיי על ברא' כב ב. השווה רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א ה"ג־ה"ד; פ"ב ה"א־ה"ב; פ"ה ה"א. ר' יצחק בן רבי יהורה הלוי, מאחרוני בעלי התוספות (המאה הי"ג), מעיר בפענח רזא כי צירוף המלים "אל־ארץ המוריה" (ברא' כב ב) הוא בגימטריא תקפ"ח, כגימטריה של "בירושלם".

98. השווה תוספות על זב' ס ע"ב: "ירושלים לא נתקדשה אלא בשביל הבית הקדוש".

99. השוה מכיל' בשלח (על שמ' יד טו), מסכתא דַיְהי ג. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ירושלים היא בית המקדש", עמ' 183.

100. בר"ר נו טז: "אמר הקב"ה: אם קורא אני אותו 'יראה', בשם שקרא אותו אברהם, שֵם – ארם צריק – מתרעם. ואם קורא אני אותו 'שלם', אברהם – ארם צריק – מתרעם. אלא הריני קורא אותו 'ירושלם' כמו שקראו שניהם; יראה שלם – ירושלם".

101. ירושלים היא עיר הקודש מתחילת ברייתו של העולם: השווה פסח' נר ע"א; נדר' לט ע"ב; בר"ר א ה; פדר"א ב. זוהר, ח"א, קיג ע"א; ח"ג, לר ע"ב. זו"ח, בראשית, ה ע"א. כוזרי ג עג. אוה"ח, ברא' כח יז. בני יששכר, ח"ב, כ ע"ב. ר' משה סופר, שו"ת חת"ס, יו"ד, רלר.

102. *"קודש" אלקי ו"קידוש"* אנושי מתאחדים ומשלימים זה את זה *ומהווים את שלמות ה"קדושה"*, שלמות של קרושה פעילה, עֲרה, יעילה ותוססת (קרושת עולם; ראה נאות הרשא, עמ' רלא־רלב). ירושלים נעשתה לעיר ה"קורש" ברצון הבורא; ברם היא נועדה ל"קירוש" בירי ישראל, באמצעות המצוות, הודות לקיום מצוות עשה ושמירת מצוות לא תעשה.

וכך ירושלים, שהיא בשורשה "קורש", נסתעפה ו"נתקרשה בקרושה ראשונה שקירשה שלמה, שהוא קירש העזרה וירושלים לשַעתָן וקירשן לעתיד לבוא" (רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"ר). קורש היא ירושלים מתחילת ברייתו של עולם, *מימי* בראשית. אמנם בהיותה לבה של האומה ותכליתה של הארץ, גם היא נתקרשה כבר בכוח, קירוש אחרי קירוש: קרושה ראשונה *בימי* יהושע וקרושה שנייה *בימי* עזרא. אכן, עשר קרושות הן: ארץ ישראל מקורשת מכל הארצות. *ומה היא קדושתה?* שמביאים ממנה העומר והביכורים ושתי הלחם" (משנה כלים א ו; רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ז הי"ג). "ירושלים *מקודשת* שאוכלין קרשים קלים ומעשר שני לפנים מחומתה" (רמב"ם, שם, שם הי"ר). (ראה גם רמב"ם, הלכ' תרומה, פ"א ה"ה ופיהמ"ש, ערו' ח ו. ראה בבלי חגי' ג ע"ב; יבמ' פב ע"ב:

שבוע' טו ע"א).

ובכן ה"קודש" וה"קידוש" משלימים זה את זה *במרחב*, כפי שהם משלימים זה את זה *בזמן* (השווה ויק' יט ל; יבמ' ו ע"א). "אלה מועדי ה' מקראי *קדש* אשר *תקראו* אתם *במועדם*" (ויק' כג ד). אַתֶּם כתיב. אם *קריתם* אותם (אַתֶּם, בני ישראל), הם מועדי; ואם לאו אינן מועדי" (ירוש' ר"ה פ"א ה"ג). (ראה שפת אמת, ח"ב, עמ' 227.) ולכן ה"קודש" האלקי וה"קידוש" האנושי זקוקים זה לזה כדי "להתחבר" זה לזה ולכונן, בצוותא חדא, שלימות של "קדושה", נוכחית ונצחית, בבת אחת" (ראה קדושת לוי, נט ע"א). השווה: "*כשבאו (ישראל)* לירושלים (נתקדשה העיד) ונאספו הבמות" (זבח' קיב ע"ב). "עד שלא *נכנסו ישראל* לארץ ישראל הוכשרו כל הארצות לומר שירה; משנכנסו לארץ לא הוכשרו כל ארצות לומר שירה" (ערכ' י ע"ב). ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "קדושה וקידוש; הבחירה האלקית והבחירה האנושית", עמ' 190 ואילך.

103. "ויֹאמֶר־לו אלהים שִׁמְךָ יעקב לֹא־יִקָּרֵא שמך עוד יעקב כי אם־ישראל יהיה שְׁמֶךָ ויקרא את־שמו ישראל" (ברא' לה י; ראה ספורנו על אתר). ה' קורא ליעקב בשם "ישראל", השם הראוי לו (השווה ברא' כב כט). ה' קורא את העיר הראויה להשכין בתוכה את בית המקדש בשם "ירושלים" (השווה מס' שמחות, פ"ח; ראה רש"י ורמב"ן על ברא' לג כ: "ורבותינו דרשו שהקב"ה קראו יעקב אל [מגי' יח ע"א]; "ודע כי המנהג הזה בישראל" כן שיקראו השמות בשבחי האל.. ושם ירושלים ה' שמה... כי הגבורה לאל ומי כמוהו...". ראה גם רמב"ן על ויק' יח כה).

104. השווה זוהר ח"ג, צג ע"ב. ראה לקמן חלק ב', פרק ג, סעיף "הזהות בין ירושלים וישראל...", עמ' 197 ואילך.

105. השווה ספרי, ראה (דב' יב י), פיסקא סו, פח ע"ב; סנהד' כ ע"ב; השווה גם ב"ב ד ע"א. ראה רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ה.

106. השווה זב' קיט ע"א; רש"י, ברא' יב ט.

107. ראה מלבי"ם על תהל' קלב יג: "בחירת ורע דוד היתה על שם בחירת ציון". ביחס לדוד וירושלים ראה גם לקמן, חלק ב, פרק ג, עמ' 197.

108. השווה ב"ק צו ע"ב: "איזהו מטבע של ירושלם? דוד ושלמה מצד אחד וירושלם עיר הקודש מצד אחד".

109. השווה זב' כד ע"א ותוספות על אתר: "...ואע"ג דשלמה בנה הבית, דוד קידשה". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "בחירת דוד נעשתה לשם בחירת ירושלים", עמ' 197.

110. השווה תהל' קלב יז: "שם אצמיח קרן לדוד ערכתי נר למשיחי". מגי' יז ע"ב–יח ע"א (אך ראה גם מהרש"א, מגי' יח ע"א); שמ"ב כג א; יחזק' לו כד; הושע ג ה. ברכ' מח ע"ב–מט ע"א; סנהד' צו ע"א. מס' סופ' יג, יג. זוהר, ח"ב, רלב ע"ב, במרב"ר יג יג. לק"ט, ברא' לב כ; כוזרי ג עג; רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א ה"א (ה"ד): "המלך המשיח עתיד לעמוד ולהחזיר מלכות דוד ליושנה..."; הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 133; ראה גם ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' מו. ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' נד. חידושי רי"ז הלוי, עמ' 106-107.

111. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "'עקידת יצחק'...", עמ' 185-186.

112. ברא' כב יד. במלים אלה אברהם מתכוון להשגחה העליונה. הקב"ה משגיח (על הכל) בעולמו: "מלכותו בכל משלה". השווה רמב"ן, ברא' כב ב; הגר"א, באורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' יח (פירוש ר' אברהם). ראה לעיל, הערה 99.

113. השווה מל"א ח כט: "להיות עֵינְךָ פְתֻחֹת אל הבית הזה לילה ויום..."; השווה גם דב' יא יב: "ארץ אשר ה' אלהיך דֹרֵשׁ אֹתָהּ, תמיד עיני ה' אלהיך בה מֵרֵשִׁית השנה ועד אחרית שנה". זוהר, ח"א, סא ע"ב: "...הוה קב"ה מסתכל ביה וחביב עליה...".

114. "והיה המקום אשר־יבחר ה' אלהיכם בו לשכֵּן שמו שם" (דב' יב יא). ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "בחירה ואישוד...", עמ' 190.

115. השווה מל"א ח נב. ליקוטי מוהר"ן, תניינא, מ, כה ע"ב–כו ע"א: "עיקר מעלת קדושת ארץ ישראל הוא רק על ידי השגחת השם יתברך. ומחמת שהש"י מסתכל בארץ ישראל תמיד, כ"ש (דב' יא): "תמיד עיני ה' אלהיך בה...", עי"ז ארץ ישראל מקודשת, ואוירה מחכים... ומהיכן נמשך ונתעורר זאת אצל הש"י, דהיינו בחי' עינים *להשגיח*... זה *נעשה ע"י נשמות ישראל*, שהש"י מתפאר בהם, בבחי' (ישע' מט) 'ישראל אשר בך אתפאר'... *ועל שם זה נקרא ארץ ישראל*, שמקבלת קדושתה מבחי' 'ישראל אשר בך אתפאר'".

116. דב' יב ה ("לשכְנוֹ תדרשו ובאת שָמה") ודמב"ן על אתר. השווה ירמ' ג ה. ד"ה ל ע"א: "ציון... מכלל דבעי דרישה". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "חיפוש וגילוי", עמ' 189.

117. השווה רש"י על ברא' כב יד; השווה גם רש"י על דב' ו ו. שפת אמת, ח"א, עמ' 198: "אחפש ירושלים בנרות. כי ענין המשכן וביהמ"ק נמצא בכל איש ישראל ג"כ, כענין 'ושכנתי בתוכם'... וכ"כ דודש אין לה, מכלל דבעי דרישה. והוא ע"י כח המצות שאדם עושה בכל החיות, נתעורר החיות הפנימית, שהיא נקודה הטהודה...".

118. ברא' כב יד; השווה תרגום אונקלוס ודש"י על אתר: "'היום'. הימים העתידין כמו עד היום הזה, שבכל המקרא, שכל הדודות הבאים הקודאים את המקרא הזה אומדים: עד היום הזה, על היום שעומדים בו". השווה דש"י, דב' ו ו. ראה כלי יקר, ברא' כב יד. השווה שמ' כג יז; לד כג; השווה דב' טז טז. השווה ברכ' סב ע"ב; פסח' פח ע"א. השווה דמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ה. השווה הגר"א: אדרת אליהו, עמ' 59; קול אליהו, עמ' ט־י.

119. "ויקרא אברהם שֵם־המקום ההוא ה' יִרְאֶה אשר יֵאָמֵר היום בהר ה' יֵרָאֶה" (ברא' כב יד). השווה שמ' לג כ: "כי לא ידאני האדם וחי". אך ראה גם דמב"ם, הלכ' יסודי התודה, פ"א ה"י; דמב"ם, מו"נ, ח"א, פ"ד־פ"ה.

120. השווה מל"א ח סא: "והיה לבבכם שלם עם ה' אלהינו ללכת בחֻקיו ולשמר מצותיו כיום הזה". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "בירושלים עיד השלֵמות האדם צדיך להיות שלם לפני אלקיו", עמ' 201.

121. השווה דב' כג יז ("עִמְךָ יֵשב בקרבך...")ועור.

122. ה', שהוא תמיד נוכח, כי הוא היה, הוא הווה, והוא יהיה, קורא לעיד בשם "ידושלים" (השווה בר"ד נו טז; פסיק"ז, וירא, כב יד; ילק"ש, תהל' עו תתיד). דוד, המכניס את העיד להיסטודיה הנוכחית ומכין אותה לקראת ימות המשיח קודא לה בשם "ירושלים" (השווה הרא"ש, ד' אשר בן יחיאל (המאות הי"ג־י"ד) על התודה, ברא' כב יד). ירו־שלם, עיד השלמות, עתידה להיות ידו־שלום, עיד השלום (השווה אבן עזרא, ברא' יד יח; דב"ד ה יד; במדב"ר יא כ; תנח', צַו, ז; ד' שלמה אפרים לונשיץ, שפתי דעת, האזינו; דש"ד הידש, ספר תהלים, עו ג, עמ' שט; השויה תהל' קכב ו).

123. השם ידושלים הוא בלשון רבים (השווה דבי מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' כ; ראה גם עמ' קמח); אך שם זה מצוי גם בלשון יחיד (השווה תוספות, תענ' טו ע"א). זוהר, ח"א, קכח ע"ב: "ירושלם לעילא ידושלם לתתא, אחידא לעילא ואחידא לתתא. ידושלם לעילא אחידת בתרין סטדין לעילא ותתא, ובגין כך כפלתא היא". דבינו בחי' על

במד' יט יג (ח"ג, עמ' קמ): "...'ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדו' (תהל' קכב ב). וזהו סור הלשון בשם 'ירושלים', המורה על שנים, כלשון עינים... (מקרש של מטה ומקרש של מעלה)". "...כנסת ישראל שהוא מקרש למקרש של מטה... כנסת ישראל שהוא מקרש למקרש של מעלה. והוא השם המיוחד". אמנם ירושלים נתחלקה לשניים: העיר העליונה, שנפלה בגורל שבט בנימין, והעיר התחתונה, שנפלה בגורל שבט יהודה. ראה יומא יב ע"א; סוטה לז ע"א; זב' נר ע"ב, קיח ע"ב.

124. השווה ברא' כב יב־יד. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ראיה ויראה; יראה ואהבה; יראה ומנוחת הנפש", עמ' 186-187.

125. השווה ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' כ'.

126. האדם "מוריד" את ה' אליו: השווה ארר"נ לר; בר"ר יט יג; הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 59. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 19. השווה שמ' יט כ; אך השווה גם סוכה ה ע"א; ספרא, ויקרא, א, עמ' 3. זוהר, ח"ב, פו ע"א, ער ע"ב. רש"י על שמ' ט כב. ראה גם הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 345.

127. ה' "מעלה" את האדם אליו: השווה שמ' יט ג (משה); ברא' כב ב (יצחק) ופירושים; ראה גם ברא' ה כב, כד (חנוך); מל"ב ב א, יא (אליהו).

128. יבמ' ו ע"א: "'ומקרשי תיראו' (ויק' יט ל): לא ממקדש אתה מתירא אלא ממי שהזהיר על המקרש". תוספות, שם: "שלא ישתחוה לו [למקדש] לשם אלקות". ראה רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו ה"א. רש"י ורמב"ן על ברא' לג כ: 'ויצב שם מזבח ויקרא לו אל אלהי ישראל' – "לא שהמזבח קרוי אלהי ישראל, אלא על שם שהיה הקב"ה עמו והצילו, קרא שם המזבח על שם הנס, להיות שבחו של הקב"ה נזכר בקריאת המזבח; כלומר מי שהוא אל הוא אלהים לי ששמי ישראל. וכן מצינו במשה (שמ' יז טו) 'ויקרא שמו ה' נסי' – "לא שהמזבח קרוי ה', אלא על שם הנס קרא שם המזבח, להזכיר שבחו של הקב"ה: ה' הוא נסי". ראה רש"י, שמ' יז טו. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "קרושה וקידוש: הבחירה האלקית והבחירה האנושית", עמ' 190 ואילך.

129. לא רק קדושתה התמידית של ירושלים מתבססת על שיתוף פעולה בין ה' לבין האדם, ישראל, אלא גם בניינה מחדש, אחרי החורבן: הזוהר הקדוש (ח"א, קעב ע"ב) אומר: "בוא וראה, כתוב: 'אם ה' לא יבנה בית, שוא עמלו בוניו בו' (תהל' קכז: א). 'אם ה'' – זהו *המלך העליון* שהוא *בונה תמיד* את הבית הזה. מָתַי? בעת שעולות כוונות העבורה *מלמטה* כראוי" (תרגום הסולם).

"בונה ירושלים ה'" (תהל' קמז ב): *הוא* 'בונה' – בהווה, תריר (כשם שהוא "מצמיח קרן ישועה" תמיר, בהווה): כל הזמן הוא עושה מלאכתו, מלאכת שמים, *ואנחנו* מבקשים ממנו ומבטיחים לו: "ובנֵה אותה בקרוב *בימינו* בנין עולם" (ו"אברהם וקן בא *בימים*"), בעבורתנו, עבודת הקודש, שבכל יום ויום, שבכל דור ודור.

ובעל "שפת אמת (ח"ה, עמ' 2) מעיר, במתיקות לשונו: "היעלה על הרעת שדור הגאולה יהיו כ"כ ראוין בזכותם בלבד לגאולה. רק שזכות כל דור ודור *עוזר* ומביא מעט בנין ביהמ"ק. והבנין נמשך כל ימי הגלות כמאמר 'בונה ירושלים'. וז"ש שכל דור שאינו מסייע לבנינו. וז"ש שאינו נבנה *בימיו*, שאין *ימיו* בכלל הבנין. וכל אדם בפרט ג"כ צריך לידע שכל מעשיו הם סיוע לבנין ביהמ"ק".

השווה ירוש' יומא פ"א ה"א: "כל דור שאינו נבנה (ביהמ"ק) *בימיו*. מעלין עליו כאילו הוא החריבו...".

ראה מהרש"א, ע"ז ג ע"ב ומנח' פז ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' 69. בני ישששכר, ח"א, קיב ע"א. משך חכמה, עמ' סח. כלי יקר, ברא' ב ה. תורת נתן, ח"א, עמ' פז, פח. נועם ורצון על תהל' (קמז ב), עמ' שיב־שיג.

ובכן, אנו מחכים לקב"ה שיבנה ירושלים מחדש, והקב"ה מחכה לנו, כביכול, *שנעזוד* לו בבניינו. אתערותא דלעילא נפגשה עם אתערותא דלתתא. אנחנו מתפללים שהקב"ה, כביכול, יקום *בעזרת* ישראל ויקומם את ירושלים ובית המקדש; והקב"ה רורש מאתנו שנקום *לעזרתו* בבנין ירושלים ובית המקדש. *"תנו עוז* לאלהים על ישראל גאותו ועזו בשחקים" (תהל' סח לה), ובכך "מוסיפין למעלה כח וגבורה". "א"ר ישמעאל בן אלישע... וראיתי אכתריאל יה ה' צבאות... ואמר לי: ישמעאל בני, ברכוני!" (ברכ' ז ע"א). "אמר ליה (הקב"ה למשה): היה לך *לעזרני* (שבת פט ע"א) והקב"ה מצהיר: "לא אבא בירושלם של מעלה עד שאבוא לירושלם של מטה" (תענ' ה ע"א). (ראה ב"ב עה ע"ב.) "ובגין כך, ישראל מפרנסי לאביהן שבשמים" (זוהר, ח"ג, ז ע"ב); "מפרנס" – עושה נחת רוח ליוצרו, מביא לו "תענוג" בקיימו את מצוותיו (קדושת לוי, עקב). השווה איכ"ר א לה. זוהר, ח"א, לה ע"א, סא ע"א; ח"ב, לב ע"ב: "וכד (ישראל) עוברין רכשָׁן והבין תוקפא וחילא דקדשא בריך הוא, ועל דא כתיב: 'תנו עוז לאלהים'"; שם, קפד עב; ח"ג, צב ע"א, קיב ע"ב; הרקאנטי, האזינו, נו ע"ב. פרי עץ חיים, שער ק"ש, פי"ב. אריה"ק, ליקוטי תורה, האזינו. מהר"ל, באר הגולה, באר השביעי, עמ' 64. שלה"ק, ח"ג, מו ע"ב. ר' יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), רעת ותבונה, פז ע"ב.

130. השווה תענ' ה ע"א; זוהר, ח"ג, טו ע"ב, רלח ע"ב. ליקוטי מוהר"ן, ה, ה ע"ב. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "סיני ומוריה...", עמ' 184.

131. השווה תוספות, ב"ב כא ע"א. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "קדושה וקידוש: הבחירה האלקית והבחירה האנושית", עמ' 190 ואילך.

132. בר"ר יט יג ("כיון שחטא ארם הראשון נסתלקה שכינה מרקיע הראשון..."); שמ"ר ב ב; במרב"ר יג ד. של"ה, ח"ג, עה ע"א. ראה חגי' טז ע"א; יבמ' סד ע"א. ראה לעיל, הערה 49 ביחס לפרק זה, וראה לקמן, חלק א, תחילת פרק ד, סעיף "התורה מלמדת כיצד לנצל את הזמן כראוי", עמ' 124 ואילך.

133. מגי' כט ע"א, דברי רשב"י: "בוא וראה כמה חביבין ישראל לפני הקב"ה שבכל מקום שגלו, שכינה עמהן". השכינה מלווה את ישראל כדי לשמור עליו. השווה במדב"ר ז י. זוהר, ח"ג, עה ע"א. השווה גם זוהר, ח"א, כח ע"א, סט ע"א, קכ ע"ב, קלד ע"א, קמט ע"א, קנט ע"ב, קפב ע"א, קפט ע"א, רי ע"א, ריא ע"א, ריב ע"ב, ריג ע"ב; ח"ב, ב ע"ב, מא ע"ב, פב ע"א, קצו ע"א, רטז ע"ב; ח"ג, ד ע"ב, סו עא, צ ע"ב, קיד ע"א, קצו ע"ב, רמב ע"א. הקר' תקו"ז, ט ע"א. תקו"ז, ת"ו (כא ע"ב), תי"ג (כח ע"א), תכ"א (נא ע"א), ת"ע (קכד ע"ב). זו"ח, אחרי, מז־מח; חוקת, נא. שערי זוהר, קיח. שם משמואל, רברים, נג.

134. ראה מל"א ח טז. תהל' קלב יג. השווה שמ"ר לו ה: "מכל הארצות בחר הקב"ה בארץ ישראל ומא"י בחר בבהמ"ק...".

135. השווה ברכ' ג ע"א; תקו"ז, ת"י (כג ע"א). באורי הגר"א על אגרות, ח"א, עמ' ג. ראה גם זוהר, ח"א, קסו ע"א. לב אליהו, עמ' קלח־קלט.

136. השווה ילק"ש, תהלים, קלב תתפא; רד"ק, מל"א ט ג.

137. השווה שמ' יט ה־ו ומכיל' על אתר. השווה אוה"ח, חוקת, במד' יט א.

138. השווה שמ"ר ב ב ("משחרב בית המקדש נסתלקה השכינה לשמים").

139. "והשמותי את מקדשיכם" (ויק' כו לא) – ואע"פ כן "קדושתן אף כשהן שוממים" (משנה מגי' ג ג; בבלי מגי' כח ע"א). בית המקדש חרב, ואע"פ כן "בקדושתו הוא עומד". שמ"ר ב ב; ויק"ר ב ב. השווה רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א ה"ג; פ"ו הי"ד־הט"ז; פ"ז ה"ז. רש"י, במד' כד ה. תוספות, יבמ' פב ע"ב; יומא מד ע"א; שבוע' יד ע"ב. ר' אליעזר ממץ (המאה הי"ב), ספר יראים, רעז. ר' משה מקוצי (המאה הי"ג), סמ"ג, מצוות עשה קסג. ר' שמעון בן צמח דוראן (המאה הט"ו), תשב"ץ, ג ה; רא. ראה ספרא, ויק' יט ל. ספרי, דב' לג יב. מגי' י ע"א, כה ע"א; שבוע' טז ע"א; ערכ' לב ע"ב וחזון איש על אתר (בני ברק תשכ"ו, עמ' של). מהרש"א, חיא"ג, תענ' כט ע"ב. שהש"ר ד ז; שמ"ר ב ב; שו"ט יא; ילק"ש, מל"א (א ח), קצה. אך ראה גם זב' קז ע"ב; יומא נד ע"א–ע"ב. ירוש' שקל' פ"ו ה"א. רמב"ן: מלחמות, על ע"ז נב ע"ב; חידושי הרמב"ן, על בבלי מכ' יט. הראב"ד (ר' אברהם בן דוד מפוסקייר, בן המאה הי"ב), על רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"ר; ואולם ראה גם פירוש הראב"ד על ספרא, קדושים (ח ח), צ ע"ב. ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, אור שמח, על רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הט"ז (השווה דהי"ב ז טז; ל ח). ר' דוד אבן זימרה, שו"ת הרדב"ז, ח"ב, סי' תרמח. ר' מנחם בן שלמה, מאירי, על מכ' יט ע"א ועל שבוע' טז ע"א. ר' יצחק אברבנאל, כי תבוא; ר' דוד שלמה אייבשיץ, ערבי נחל, בחוקותי. ראה גם מהרש"א, חיא"ג, תענ' טז ע"א.

140. השווה איכה ה יט: "על הר ציון ששמם שועלים הלכו בו"; מכ' כד ע"ב: "ועכשיו שועלים הלכו בו".

141. "כל המקודש מחברו. חרב יותר מחברו; ירושלים יותר חרבה מן הכל": ירושלים, עיר הקודש, סבלה יותר מכל המקומות; ישראל, גוי קדוש, סבל יותר מכל העמים. ראה רמב"ן, אגרת מירושלים לבנו נחמן (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' שסח. השווה הגר"א על ישע' ו יב (מצוטט ע"י בצלאל לנדוי בספרו, הגאון החסיד מוילנא, עמ' רמח). השווה גם שהש"ר ד ז; ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום (על שמונה פרקים לרמב"ם), עמ' ז־ח.

142. היבחרותו של ישראל מחייבת אחריות מיוחרת מצדו כלפי ה': עמוס ג ב: "רק אתכם ידעתי מכל משפחות אדמה על־כן אפקד עליכם את כל עונתיכם". יבמ' קכא ע"ב: "הקב"ה מרקרק עם סביביו (עם הצדיקים) כחוט השערה". השווה אדר"נ ד. ויק"ר כז א; במדב"ר כ כה; איכ"ר א. פתיח' דאיכה רבתי, א. תנח': אמור ה; בלק כ. זוהר, ח"א, קמ ע"א, קפה ע"ב. תקו"ז, תי"ח (לח ע"א). זו"ח, יתרו, לד. פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"ד: על יבמ' קכא ע"ב, עמ' נב; על כתוב' סו ע"ב, עמ' סז־סט.

143. שמ' יט ו: "ואתם תהיו לי ממלכת כהנים וגוי קדוש"; דב' ז ו: "כי עם קדוש אתה לה' אלהיך...".

144. ישראל הוא הלב הרגיש של האומות: השווה זוהר, ח"ג, רכא ע"ב: "ישראל בין שאר עמין כלבא בין שייפין"; כוזרי ב לו: "ישראל באומות כלב באברים"; רמב"ן, פירוש לשה"ש (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' תקג. הרקאנטי: בראשית, י ע"א; יתרו, ט ע"א. השווה גם ספר הבהיר, צו; ויק"ר ל יג; תענ' ג ע"ב, י ע"א. השווה פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"ד, על כתוב' קיא ע"א, עמ' צה.

145. השווה רמב"ן, במד' לה לג. השווה גם ויק' יח כח; כ כב. שבת לג ע"א; תקו"ז, תנ"ו (צ ע"א). השווה גם ספורנו על דב' יא ל.

146. ציון היא המרכז העדין של העולם: השווה זוהר, ח"ג, קסא ע"ב: "וירושלים באמצעיתא

רכל ישובא שריא"; השווה גם זוהר, ח"ב, קנז ע"א, קצג ע"א: "סטר קרושה לא שריא, אלא בלְבא רכל עלמא, ורא ירושלים". ראה פסיק"ר י ב; הרקאנטי, בראשית, י ע"א; יתרו, ט ע"א; ר' יצחק אייזיק מסובלק, באר יצחק (על ארדת אליהו להגר"א), עמ' 38, 530; ר' רור צבי הופמן (המאות הי"ט-כ), פירוש על ספר בראשית, ח"א, עמ' רי, ריא. ראה להלן, הערה 202.

147. ישע' א כו: "אחרי כן יקרא לך עיר הצרק קריה נאמנה". ראה לעיל, הערה 43.

148. *רמב"ן על ברא' יט ה*; ארץ ישראל, ובפרט ירושלים, "עיר הצרק", אינה סובלת אי-צרק. לירושלים עצמיות מוסרית משֶלה, רדישות אֶתיות משלה. היא נוהגת בחומרה ("מקיאה") כלפי אלה הפוגעים ברגישותה המוסרית, העוברים על חוקיה האֶתיים. השווה רמב"ן, ברא' א א; יט ה; ספרא ורמב"ן, על ויק' יח כה; רש"י, ויק' יח כח ("אינה מקיימת עוברי עבירה").

149. המקום אשר המלך-המשיח בוחר לשכון בו הוא הר ציון (מד"ש, יט), בירושלים, במקום קיבוץ גלויות (רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קפ-קפא), בהיכל ה' (מלא' ג א). השווה ילק"ש, ישעיה, מט תעב.

150. התהליך המשיחי כולל את בניין בית המקרש בירושלים ואת קיבוץ גלויות בארץ ישראל. ראה תהל' קמז ב: "בונה ירושלים ה' נרחי ישראל יכנס". ירוש' מעשר שני פ"ה ה"ב. בבלי ברכ' מט ע"א ורש"י על אתר; מגי' יז ע"ב-יח ע"א ורש"י על אתר. תנח' נוח יא. רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א ה"א. רבי יעקב בן אשר, טור, או"ח, קיח. הגר"א, סרור אשי ישראל, עמ' 132. סרור הגאונים והמקובלים והחסירים, ח"ב, עמ' תרז, תרכג. השווה גם זוהר, ח"א, קיר ע"א, קלר ע"א. השווה גם ירמ' לב יא; ברכ' ו ע"ב. ראה גם ישע' ס ח, יר; סנהר' כ ע"ב; רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קפ.

151. השווה ירמ' נא נ: "זִכרו מרחוק את ה', וירושלים תעלה על לבבכם". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג (הסעיף ביחס לגלות וירושלים), עמ' 195-196.

152. תהל' קלז ה: "אם אשכחך ירושלים תשכח ימיני...".

153. השווה של"ה, סירור שער השמים, עמ' 484.

154. השווה איכה רבתי ה יט. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "עלייה..." (לא"י ובפרט לירושלים), עמ' 199-200.

155. השווה אס' ב ה"ו ופירושים. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "הזהות בין ירושלים וישראל...", עמ' 197.

156. השווה תהל' פר ג"ה ("נכספה וגם כלתה נפשי לחצרת ה'...").

157. "ח-אני נאֻם ארני ה' אם-לא *ביד חזקה* ובזרוע נטויה ובחֵמה שפוכה אמלוך עליכם: כי בהר-קדשִי בהר מרום ישראל נאֻם ארני ה' שם יעבדֻני כל-בית ישראל כֻּלה..." (יחזק' כ לג, מ).

158. השווה מי' א ט. ראה ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג; תענ' פ"ד ה"ב. בבלי סנהר' צט ע"ב. שהש"ר א סג; ג כ. פסיק"ר יב. זוהר ח"ג לה ע"א. מהרש"א על ב"ב עה ע"ב. ר"ן על נדר' כ ע"ב. רבינו בחיי (דב' יב ט), ח"ג, עמ' שכד. ביאורי הגר"א על אגרות, ח"א, עמ' 46; על מס' ראש"ז, עמ' סז. נפש החיים, ב יז, כז. ראי"ה קוק: חזון הגאולה, עמ' לה; עולת ראיה, ח"א, עמ' שסג-שסר. ר' יעקב חרל"פ, מי מרום, ח"ה, עמ' רלה. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "הזהות בין ירושלים וישראל; ישראל נקראים ציון", עמ' 197.

159. מלא' ג ז; ראה רש"י ורד"ק על אתר; מגי' יא ע"א; סוטה ט ע"א; ויק' כו מר.

160. ברכ' נח ע"א: "והנצח זו ירושלים".
161. השווה איכ"ר א לב.
162. השווה ברכ' לב ע"א; גיט' נז ע"ב. תרא"ר כר; תרא"ז י; השווה גם סוטה ט ע"א; פרד"א כה; תנח' נצבים א; השווה גם שמ"ר ב י. ראה לעיל, הערה 159.
163. איכ"ר א לב: "וגזרו מן שמיא רלא יחרב [הכותל המערבי]. למה? ששכינה במערב"; שהש"ר ב כב. השווה במרב"ר יא ג; ילק"ש, שה"ש, ב; השווה גם זוהר, ח"א, קיר ע"א; השווה גם סוטה ט ע"א.
164. השווה ב"ב כה ע"א ותוספות על אתר. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "קרושה וקירוש; הבחירה האלקית והבחירה האנושית", עמ' 192.
165. השווה מגי' כט ע"א; ספרי ורש"י על במר' לה לר; זוהר, ח"ג, קעט ע"ב. ראה גם לעיל, הערה 132.
166. *שמ"ר ב ב.* תנח' בובר, שמות, נא; ילק"ש, מל"א (א ח), קצה; שה"ש ב. השווה זוהר, ח"ב, ה ע"ב, קטז ע"א. השווה גם זוהר, ח"ב, קמג ע"א. השווה רמב"ן, פירוש לשה"ש (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' תצא. אך ראה גם רבי רור אבן וימרה, שו"ת הררב"ו, ח"ב, סי' תרמח. ראה שבת כב ע"ב; מגי' כא ע"ב. ראה לעיל, הערה 139.
167. *שה"ש ב ט.*
168. השווה תנח' וירא טז. ראה רש"י, ברכ' מט ע"א: "בונה ירושלים תשועת ישראל היא, רכתיב (תהל' קמז ב): 'בונה ירושלים ה', ואז, 'נרחי ישראל יכנס'". ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ישועה והשיבה לציון", עמ' 202.
169. *ישע' כה ט,* תנח' צַו יב. השווה שמ' טו ב ורש"י על אתר; מכיל' בשלח, מסכתא רשירה ג, מך ע"ב; שמ"ר כג טו; שהש"ר ר ג; זוהר, ח"א, נה ע"ב, קיר ע"א.
170. השווה שה"ש ב ט. השווה שהש"ר ב כב. השווה רא"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' מב, מג.
171. השווה ישע' נב ח: "כי עין בעין יראו בשוב ה' ציון"; השווה גם כוזרי ב כג. השווה כלי יקר, רב' ג כו־כז.
172. ראה רמב"ן, פירוש לשה"ש (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' תצא.
173. השווה שמ"ר כג טו. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "ישועה והשיבה לציון", עמ' 202.
174. השווה מל"א ט ג: "והיו עיני ולבי שם כל־הימים".
175. *שה"ש ב ט;* שם ח: "קול דודי הנה־זה בא".
176. השווה ר' מ"מ כשר, התקופה הגרולה, עמ' תר. השווה רמב"ן, תפילה על חורבות ירושלים (כתבי הרמב"ן, ח"א), עמ' תכר. השווה תקו"ז, תי"א (כו ע"ב). השווה גם ברכ' לב ע"ב; ב"ב נט ע"א. ראה שיח לוחמים, הפרק על "ירושלים", מהר' שלישית (תל־אביב תשכ"ח), עמ' 223-244.
177. *ישע' סו יג;* השווה שם ח. השווה תהל' פז ה־ו.
178. "כאיש אחד בלב אחד" (רש"י על שמ' יט ב): השווה מכיל' יתרו, מסכתא רבהחורש א (שמ' יט ב), עמ' 70; פסדר"כ יב; השווה בר"ר צח ב, ד; ויק"ר ט ט; רב"ר ה.
179. ראה זוהר, ח"ב, קטז ע"א.
180. ראה עוב' א ח.
181. השווה ר' רור שלמה אייבשיץ, ערבי נחל, בלק.
182. חכמי ישראל מוכיחים את העם היהורי על התרשלות, על הערר מסוים של רבקות במטרה בעניין העלייה לציון ומפעל בניין ירושלים. חסרון זה גורם להערר השכינה מהמקום.

השווה יומא ט ע"ב ורש"י על אתר; שהש"ר ח יא; ראה גם שהש"ר ב יח. השווה זוהר, ח"ב, ט ע"ב; השווה כוזרי ב כג־כד; ה כו; ר' יעקב עמרין, סרור בית יעקב, ח"א, סולם בית אל, עמ' 20; אוה"ח, ויק' כה כב.

183. השווה הרקאנטי, יתרו, ט ע"א. ראה לקמן, פרק ג, סעיף "הזהות בין ירושלים וישראל...", עמ' 197.

184. השווה רבי אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קב, קט, רטו.

185. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "אחרות ירושלים, ישראל וה"", עמ' 202-203.

186. "ירושלים הבנויה כעיר שחֻברה־לה יחדו" (תהל' קכב ג): "עיר שמחברת ישראל זה לזה" (ירוש' ב"ק פ"ו ה"ו).

187. ירוש' חגי' פ"ג ה"ו; השווה משנה בכו' ג ג.

188. השווה רבי חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ב יז, עמ' 54; השווה ירמ' ב ב. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "הזהות בין ירושלים וישראל...", עמ' 198.

189. *יומא יב ע"ב*; השווה מגי' כו ע"א. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "אחרות ירושלים, ישראל וה"", עמ' 203-204.

190. בירושלים מתאחר עם ישראל לדורותיו: "מטבע של ירושלים דור ושלמה בצד אחד וירושלים עיר הקורש מצר אחר" (ב"ק צו ע"ב).

191. התנאי המוקדם לגאולת ישראל, אשר ירושלים מסמלת אותה, הוא אחרות ישראל, אחרות כל היהודים (השווה בר"ר צח ב: "נעשו בני ישראל אגודה אחת, התקינו עצמן לגאולה". תנח' בובר, נצבים, ה: "אין ישראל נגאלים עד שיהיו אגודה אחת". על הפסוק "ויהי בישֻרון מלך בהתאסף ראשי עם יחד שבטי ישראל" (רב' לג ה), ראה ספרי; רש"י: "'בהתאסף': בהתאספם יחד באגודה אחת ושלום ביניהם, הוא מלכם"; זוהר, ח"ב, רלה ע"א. על הפסוק: "לא תתגודדו", ראה ספרי: "... היו כולכם אגודה אחת"; יבמ' יר ע"א: "לא תעשו אגודות אגודות"; פסיק"ז. ראה עוד משנה ערו' ח ז; עוקצ' ג יב. בבלי ברכ' ו ע"א; יומא ט ע"ב; גיט' נה ע"ב; מנח' כז ע"א; ויק"ר ל יא; במרב"ר יא טז־יז. זוהר, ח"ג, ז ע"ב. מהר"ל, נצח ישראל, א. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ב יז, עמ' 54.

192. "כעיר שחֻברה־לה יחדו" (תהל' קכב ג): "ירושלים מהווה חטיבה בפני עצמה ונושאת את מרכזה בתוך עצמה" (רש"ר הירש, תהלים, על תהל' קכב ג, ח"ב, עמ' 235; מהר' עברית, מוסר הרב קוק, ירושלים תשכ"ב, עמ' 488).

193. "ירושלים הבנויה" (תהל' קכב ג): ירושלים המכוננת, המאוחדת מחדש, תורמת להתחברות ירושלים של מעלה וירושלים של מטה (השווה ר' מ"מ כשר, התקופה הגרולה, עמ' תצר, מבית מדרשו של הגר"א).

194. שמ"ב ז כג: "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ"; זוהר, ח"ג, צג ע"ב: "בירושלים רלתתא אקרון (נקראים) ישראל אחר ... גוי אחר".

195. רש"י על מגי' יח ע"א: "אחר ישובו [בני ישראל] לבית המקרש ויבקשו הקב"ה".

196. ירושלים וישראל ראויים זה לזה: השווה ויק"ר יג ב; במרב"ר כג ז; כוזרי ג עג; מהר"ל, דרך חיים, על אבות ה, עמ' קפט.

197. השווה ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' לה.

198. בימות המשיח "עתידה ירושלים להעשות מטרופולין (הבירה הרוחנית) לכל המדינות" (שהש"ר א לז; שמ"ר כג יא; רש"י, שה"ש א ה). ראה לקמן חלק ב, פרק ג, סעיף "שליחותה האוניברסלית, המשיחית של ירושלים, כסא ה'", עמ' 205.

199. ראה לעיל, הערה 1.

200. השווה תהל' מח ב; זוהר, ח"ב, רלה ע"א; ח"ג ה ע"א.

201. ידמ' ג יז. השווה זוהר, ח"א, פד ע"ב: "בסתר המדרגה' – דא אתר דאקדי בית קדש הקדשים, לְבא דכל עלמא".

202. ירושלים היא לב העולם: השווה זוהר, ח"א, פד ע"ב; ח"ב, קצג ע"א. ראה לקמן חלק ב, פרק ג, סעיף "ירושלים, אמצעיותו של עולם", עמ' 182; סעיף "שליחותה האוניברסלית, המשיחית של ירושלים, כסא ה'", עמ' 205-206.

203. ידמ' ג יז: "בעת ההיא יקראו לירושלים כסא ה' ונקוו אליה כל־הגויים לשֵם ה' לירושלים". ראה ריה"ל, "ציון הלא תשאלי": "אַת בית מלוכה ואַת כסא ה'". רעת וקנים מבעה"ת, על שמ' יז טז. ראה אודר"ע, דלי"ת. ראה גם מו"נ, ח"א, פ"ט. ראה לקמן, חלק ב, פרק ג, סעיף "שליחותה האוניברסלית, המשיחית של ירושלים, כסא ה'", עמ' 205-206.

הערות לחלק א, פרק ד:
הזמן היהודי: זמן שבתי

1. השוה פסרד"כ טו: "בכל מעשיהם ישראל משונין מן אומות העולם בחרישתן... במנינן ובחשבונן".

2. "סדר זמנים קודם": השווה בר"ר ג ח: "סדר זמנים קורם לכן היה (קורם לבריאת העולם)". השווה גם בר"ר א ב. ראה ויק"ר לו. ראה מהר"ל, גור אריה, בראשית, עמ' ז; מהר"ל, באר הגולה, ה, עמ' 78: "וזה שאמרו במדרש, שהיה סדר זמנים קורם לכן, ולא אמר שהיה זמן קורם, כי כל זמן וזמן מאלו ששת ימי המעשה, כל אחר ואחד זמן מיוחד... אבל הזמן שהיה קורם לכן הוא סדר זמנים, כלומר *ענין* הזמן, לא שהיה זמן מיוחד, עד שהיה נבדל הזמן ההוא מזמן אחר, כמו שהיה הזמן של ששת ימי המעשה". ראה לקמן, הערה 15. ראה רש"י על ברא' א א, יד; רש"י, משנה ברכ' א א. ראה ליקוטי מוהר"ן, תניינא, לט, כה ע"א: "הכל לא נברא אלא בשביל ישראל, וישראל בעצמו, עיקר בריאתן, בשביל בחינת שבת, שהוא התכלית, כי שבת הוא תכלית שמים וארץ". ראה לקמן, הערה 14. השווה של"ה, ה"א, ז ע"ב–ח ע"א; שפת אמת, ח"א, בראשית: שם משמואל, מועדים, עמ' קטז.

3. חיי היהידי ערוכים בהתאם לסדר התורה: השווה מהר"ל, דרך חיים, אב' ה כב, עמ' רי־ריא. ראה סנהד' קא ע"א; מש' טו כג; פירושי רבינו יונה מגרונדי, אב' ב א, עמ' יח. השווה ספר"א רצניעותא עם ביאור הגר"א, ליקוטי הגר"א, עמ' עח. שם משמואל, דברים, עמ' ריב. תוספת ברכה, ח"ה, עמ' שכט; קהלת ג יא.

4. "מצוה ראשונה שנצטוו בה ישראל" קשורה בזמן: "החדש הזה לכם": רש"י על ברא' א א. השווה עיר' כז ע"א; השווה גם שבת קכט ע"א; פסחים קה ע"ב; קיר' לג ע"א; סנהד' קא ע"א. תנח': ויחי טו; כי תצא, ב: "רמ"ח מצות עשה יש בתורה, כמנין איברין שבאדם, ובכל יום יום ויום צועקים על האדם: *עשה* אותנו שתחיה בזכותנו ותאריך ימים". *היהודי. שומר מצוות, אינו סובל את הזמן אלא עושה את הזמן.* "ותאמר שם האיש *עשיתי* עמו היום..." (רות ב יט). ראה סידור שערי רצון מאת ר' נחמן מברסלב, עמ' רו, שמה. ביאור הגר"א (ליקוטי הגר"א) על ספרא דצניעותא, עמ' 78: "האדם והזמן הוא זכר ונקבה, ולכן רמ"ח אברים נגד האדם ושס"ה ל"ת נגד ימות השנה".– שפת אמת, ח"ג, עמ' 207: "...וכן הוא בכל המצות, כי כל מצוה הוא לתקן אבר מיוחר. א"כ מתגלה באותו אבר חיות הפנימיות, ופושטת צורה ולובשת צורה. רק השבת הוא לבוש לכל הנפש... דשקולה כנגר כל המצות". עיין זוהר, ח"ג, יז ע"א; רנו ע"א.

5. "שס"ה לאוין כמניין ימות החמה ורמ"ח עשה כנגד איבריו של אדם": ראה מכ' כג ע"ב ורש"י על אתר. תנח' כי תצא ב: "שס"ה מצות לא תעשה, כמנין ימות החמה. ובכל יום ויום שההמה זורחת ער שהיא שוקעת צווחת ואומרת לאדם: גוזרני עליך במי שהגיע ימיך

ליום הזה: אל תעבור בי את העבירה הזאת, ואל תכריע אותך ואת העולם כולו לכף חובה". השווה זוהר, ח"א, רכד ע"א. מד' משלי, לא: "שס"ה מצות ל"ת. כל יום ויום אומר לאדם: בבקשה ממך, אל תעשה בי עבירה זו". זוהר, ח"א, קע ע"ב; ח"ג, קי ע"ב. ספר הבהיר, לה, לו, עמ' ט. רמב"ם, ספר המצוות, שורש יג. הרקאנטי, בראשית, ח ע"ב. מהר"ל, תפארת ישראל, ר, ז ע"א. של"ה, ח"א, רי ע"א; ח"ג, ג ע"א. רמח"ל, מסילת ישרים, ב, עמ' יט. ביאור הגר"א, מש' לא כא, עמ' 180: "'כי כל ביתה לבֻש *שנים*', כמו שאמרו, שס"ה לא תעשה כנגד שס"ה ימות השנה; וזהו מה שכתוב: "אם יהיו חטאיכם *כשנים* (ישע' א יח)"! ראה מגיד דבריו ליעקב, פו, עמ' קמט. עור יוסף חי, עמ' רלה.

6. הזמן נברא: מו"נ, ח"ב, פי"ג: "ה' יתעלה המציא כל הנמצאים וגם הזמן עצמו מכלל הנבראים". רמב"ן, על ברא' כא לג: "'ויקרא שם בשם ה' אֵל עולם'. שקרא בשם ה' המנהיג בכחו הזמן... היותו קודם לזמן". ספורנו על ברא' כא לג: "האֵל יתעלה הוא אלוה הזמן וממציאו". ספורנו על ברא' א א: "'בראשית', בתחלת הזמן והוא רגע ראשון בלתי מתחלק, שלא היה זמן קודם לו". מהר"ל, גור אריה, בראשית, עמ' י: "ויהי ערב ויהי בקר יום אחד' (ברא' א ה). הוי למכתב יום ראשון... וכתב יום אחר, להודיעך כי זה היום היה אחר, שלא היה ביום הזה שום שניות לגמרי... שכיון שהיו המים נבראים". מהר"ל, באר הגולה, ד, עמ' 78: "כי הבריאה הוא ענין זמן". ר' יוסף ראוין, הגאון הרוגצ'ובי (מפענח צפונות, פ"ג, זמן, סי' א, עמ' פז): "הזמן הוי מכלל הנבראים".

7. השימוש הנכון של הזמן: השווה ירוש' ר"ה פ"א ה"ג. ברכ' כו ע"א ותוספות על אתר; מט ע"א; שבת לב ע"ב; פסח' סח ע"ב; ביצה יז ע"א; ר"ה כד ע"א; סנהד' מב ע"א, צט ע"ב, קא ע"א. מס' כלה, א; שמ"ר טז; שהש"ר טו. מכיל', פסיק"ז ורש"י על שמ' יב יז; רש"י על תמו' יר ע"א. ספר החינוך, הקד', עמ' יא. של"ה, ח"א, קעו ע"א–קעז ע"א. רברי שמואל (מניקלשפורג), עמ' קנה. ליקוטי מוהר"ן, לג ג־ד, מז ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 229; ה"ג, עמ' 186, 197-198; ח"ה, עמ' 64. ראי"ה קוק, אורות, עמ' נה. ר' י' הוטנר, פחד יצחק, ירח האיתנים, עמ' קעא, קעד, קעו, רכב. ר' משה גרסברג, צפונות הרוגצ'ובי, עמ' א־כה. ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, פרקים ג, ה. מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 151-153.

8. "*אל תחטא מחמת שלא תהיה פנוי לחטוא*": השווה אמת ואמונה, עמ' נר. מאור ושמש, רברים, עמ' 347: "לא נברא שום רגע אשר תהי' עת פנאי בלי עבודתו"; ראה שם, עמ' 450.

9. "*למנות ימינו כן הודע*" (תהל' צ יב): השווה רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל פ"י ה"א ויק' כה ח ("וספרת לך שבע שבתות..."). ספר החינוך, מצוה פר. פירושי המהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, ח"ב, על שבת קלז ע"ב, עמ' קכד.

10. "*יש קונה עולמו בשעה אחת...*": ראה ע"ז י ע"ב: "יש קונה עולמו בשעה אחת ויש קונה עולמו בכמה שנים". השווה קיד' מ ע"ב; רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ג ה"ד. זוהר, ח"א, קכט ע"א–ע"ב. השווה יומא פו ע"א; סנהד' לז ע"א: "כל המאבר נפש אחת מישראל... כאילו איבר עולם מלא וכל המקיים נפש אחת מישראל... כאילו קיים עולם מלא". בר"ר סה יח: "בשעה קלה קדמני זה לגן ערן". ראה רבינו יונה גירונדי, שערי העבודה, עמ' כב. שערי תשובה ב י.– *כל יום הוא יחידה שאין לה תחליף*. כל יום הוא בריאה מיוחדת שיש לה תפקיד מיוחד: "'דבַר יום ביומו' (ויק' כג לז), ולא *דבר יום ליומא אחרא*" (זוהר ח"ג קה ע"ב); ראה קדושת לוי, ראה; תניא, מא; עבודת ישראל, אבות ו). כל יום יש לו "זמן

מיוחד" (מהר"ל, באר הגולה, ד, עמ' 78-79; השווה ליקוטי מוהר"ן, תנינא, לט, כה ע"ב). "'כי ששת ימים עשה ה' את השמים ואת הארץ' (שמ' לא יז), ולא אמר 'בששת ימים'. מלמד כי *כל יום ויום יש לו כחו*" (ספר הבהיר, פא, עמ' לה; פב, עמ' לו; הרקאנטי, ח ע"ב). "מלמד שכל יום ויום יש לו מאמר... שהוא פועל בו פעולה המסורה בידו" (ספר הבהיר, קנח, עמ' סח). כל יום אין לו תמורה אם לא נתקיימה בו המשימה שהוטלה לאותו יום; אותו היום כאילו הלך לאיבוד: "היום הזה אבד ואין בו תועלת", כלשונו של רש"י, שבת קכט ע"ב. (ראה גם זוהר ח"א רכא ע"ב, רכד ע"א, רמז ע"א, רסר ע"ב; ח"ב פט ע"ב; ח"ג, צר ע"ב, קג ע"ב.) אמנם, כידוע, ישנם "דברים שניתנו לתשלומין". ברם, "היום הזה" "אין לו תשלומין". ראה ברכ' סג ע"ב: "'הסכת ושמע ישראל: *היום הזה*' נהיית לעם (דב' כו ט)... שהרי אדם קורא קריאת שמע שחרית וערבית, וערב אחר אינו קורא, דומה כמי שלא קרא ק"ש מעולם". וכמו כן: "שכח ולא בירך (על ספירת העומר) כל הלילה, יספור ביום בלא ברכה; אם שכח לברך באחר מהימים... סופר בשאר ימים בלא ברכה" (שו"ע, או"ח, תפט, ז'-ח'). – "וכיון דעבר יומו, בטל קרבנו" (ברכ' כו ע"א ורש"י על אתר: "ואינו מקריב ביום אחר, אם זמנו קבוע, כגון מוספים של כל יום ויום"). – לכן, הוא מחשב הפסד מצוה כנגד שכרה" (אב' ב א; השווה בבלי שבת לב ע"ב, זוהר, ח"א, רכא ע"ב). לפיכך "כל המברך על החדש *בזמנו*, כאילו מקבל פני שכינה" (סנהר' מב ע"א) ו"כל הקורא פסוק *בזמנו* מביא טובה לעולם, שנאמר (מש' טו כג): 'ודבר בעתו מה טוב'" (סנהר' קא ע"א, מס' כלה, א). "בוא וראה כמה חביבה מצוה בשעתה" (מנח' עב ע"א); "שיעשה המצות *בזמן*, ודבר בעתו מה טוב" (פירושי רבינו יונה מגירונדי, על מס' אב' ב א, עמ' יח). "לכל זמן... יפה בעתו" (קהלת ג א, יא; קה"ר שם).

11. "מקדש ישראל והזמנים": ירוש' ר"ה פ"א ה"ג: "לשעבר: 'אלה מועדי ה'' (ויק' כג ד); מכאן ואילך: 'אשר תקראו אתם'. אם קריתם אותם, הם 'מועדי'". ראה גם שמ"ר טז ג. רב"ר ב ט: "כשמתכנסין מלאכי השרת לפני הקב"ה לומר: אימתי ר"ה ואימתי יוה"כ? הקב"ה אומר להם... אני ואתם נלך אצל בית דין של מטה. עד שלא נעשית אומה שלי: 'מועדי ה'', מכאן ואילך: 'אשר תקראו אותם'". השווה שו"ט ד; ילק"ש, תהלים פא תתלא. זוהר, ח"ב, קלה ע"ב (לפי זוהר עם פירוש הסולם): "אין התעוררות מתעוררת למעלה עד שישראל מתעוררים למטה. כמו שהעמדנו שכתוב (תהל' פא ג): 'ובכסה ליום חגנו'; 'ליום חג' לא כתוב, אלא 'ליום חגנו'". קרושת החג מתעוררת למעלה ע"י ישראל שמקדשים אותו למטה, וע"כ הוא "חגנו". – ברם לשבת יש קרושה עצמית, היא אינה תלויה בקידוש ב"ד ולאו "ישראל מקדשי ליה", כי "שבת מקדשא וקיימא" (ביצה יז ע"א), כי "קודש היא" (שמ' לא יד), ולא "מקרא קודש" (זוהר, ח"ג, צר-צה). שבת היא קודש, בהכילה קרושה עצמית, כשם שבן זוגה, ישראל, "קודש" הוא (שמ' כב י). קדש ישראל לה'" (ירמ' ב ג). (עיין רש"י קיד' נג ע"א; זוהר, ח"ב, קכא ע"א.) אמנם ישראל מסוגל לשלוט בזמן, "להחיותו": "עשה הזמן כדי שתחיה ותאריך ימים" (תנח' כי תצא ב); אך הוא גם עלול להשתעבד אליו, "להמיתו": "רשעים בחייהן קרויין מתים" (ברכ' יח ע"א); ראה לקמן, חלק ב, פרק ר, סעיף "ימות השבוע כלולים בשבת", עמ' 232.

12. *שמ' כ ח.*

13. "מונה לשם השבת": *מכיל' (שמ' כ ח) מסכתא דבהחודש ז (עז ע"א).* רמב"ן על שמ' כ ח כותב: "שהגויים מונין בימי השבוע לשם הימים עצמן וקראו לכל יום שם בפני עצמו או על שמות המשרתים או שמות אחרים שקראו להם וישראל מונים כל הימים לשם שבת אחד

בשבת שני בשבת כי זו מן המצוה שנצטוינו בו לזוכרו תמיד בכל יום". השווה זוהר, ח"ב, רד ע"א. השווה נועם אלימלך, ויגש. ראה כלי יקר, על שמ' כ ח. (ברם, ראה ירוש' ר"ה פ"א ה"א ובבלי ר"ה ג ע"א, על חשבון הימים לפי ימי החורש.)

14. "**שבוע חותמו בקודש, בשבת**": השווה בן איש חי, עמ' צח: "שאר האומות האיד שלהם *בראשית* השבוע, רמז וסימן שקבלו ימי טובתם בראשונה. אך ישראל *בסוף* השבוע, סימן שעדיין לא קיבלו ימי טובתם, אלא עתידין לקבל באחרונה... ולז"א 'לדורותם', העת"ל". ראה הרקאנטי, בראשית, יד ע"ב. אבל ראה גם תמיר פ"ז ה"ד ("מזמור שיר ליום השבת..."). שבת סט ע"ב (שמירה אחת – לכל שבת ושבת... לשבתות הרבה); דרך ה', עמ' 157-159; נאות הרשא, עמ' קלו־קלז; שפת אמת, ח"א, עמ' 244; שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' קסט; ר' מרדכי יוסף ליינר, מי השילוח, וילך. לרעת המהר"ל, נורעת חשיבות מרובה ל"דמיון והחיבור" בין שבת וישראל, ששניהם "נבראו *באחרונה*". הוא כותב (גור אריה, בראשית עמ' ז): "העולם נברא בשביל ישראל ובשביל התורה... כי ראשית כל הבריאה היא התורה שהיתה נבראת קודם שנברא העולם אלפיים... וממנה משתלשל הכל... ואין דבר *באחרונה* רק ישראל, שהם *שלמות* כל העולם... שהם *תכלית* הכל, ובשביל כך נקרא ג"כ ישראל 'ראשית', כי התכלית היא ראשית המחשבה, שהיא תכלית ושלימות הבריאה, שבו יושלם הכל, ובא *בסוף*, וזהו ישראל". ועוד מרייק מהר"ל (דרך חיים, על אב' ה ט, עמ' 187-188): "והרבר שהוא *שלם* ראוי עליו השביתה *והמנוחה*, ודבר זה דומה אל *ישראל*, כי *מצד שלימותם יש להם השבת והמנוחה*... כי מי שאין לו מנוחה לא הגיע אל השלימות, ולכך הוא מתנועע... והמנוחה שייך אל דבר שהושלם... ישראל מוכרח שיבוא לכלל שביתה, שאם לא יבוא לכלל שביתה, רק יהא לו תמיד *המלאכה*, שהיא *התנועה*, נחשב כאילו לא היה לו שלימות; כי *התנועה* היא לגשם... וישראל שיש להם מדרגה *קדושה*, *בלתי גשמית*, ראוי שיהיה להם השביתה מן *התנועה*, רהיינו *המלאכה*, שנקראת תנועה וטורח... ולפיכך נתן *לישראל*, שהם *קדושים*, *יום קדוש* ושביתה". ומהר"ל מסכם (תפארת ישראל, יז, יט ע"ב): "*שבת* היא השלמה לאדם... כך ישראל, שהם שלמות כל העולם, בהם *יושלם* הכל". עיין עור שם, פרק מ.– השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 244; שם משמואל, בראשית, עמ' יא, כח. ראה לעיל, הערה 2.

15. **השבת מורה על "שלמות המלאכה וגמרתה"**: בר"ר י ב: "ויכל אלהים' (בראׁ ב ב): נעשו כְּלים". זוהר, ח"א, יז ע"א, מז ע"ב; ח"ב, רכב ע"ב. כוזרי ה י: "ואמר על יום השביעי 'וישבות, ויברך, ויקדש' בעבור שנשלמו המעשים הטבעיים... המוגבלים בזמן... ועל כן נאמר בשבת שהוא מעין עולם הבא". ראה גם כוזרי א קג. שבת: "מעין עולם הבא", "רוגמא דעלמא דאתי". ראה מכילׁ כי תשא, מסכתא רשבתא א, קט ע"ב. ברכ' נו ע"ב; ויק"ר ג; רו"ר ג ג; ספר הבהיר, קס, עמ' סט. זוהר, ח"א, א ע"ב, מח ע"א; ח"ב קלה, רד ע"א. רמב"ן, בראׁ ב ג; הרקאנטי, בראשית, ח ע"א; פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, שבת קיח ע"א (ח"ב, עמ' צו). אוה"ח על שמות לא טו; ליקוטי מוהר"ן, תנינא, לט, כה ע"א; קרושת לוי, נה ע"א; אבני נזר, עמ' קב; שפת אמת, ח"א, עמ' 198; בן איש חי, דרשות, עמ' ק. ראה לקמן, הערה 270.– ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, שער ר; אברבנאל, על ברא' ב: "כמו שהאדם בעשותו מלאכה יקרה, יעשה אחר גמירתה משתה ויום טוב, כן אחר השלמת מלאכת שמים וארץ בא השבת המקודש להורות *על שלמות המלאכה וגמרתה*". ראה לקמן, הערה 37. מהר"ל, דרך חיים, אב' ה ט, עמ' 187-188: "המנוחה שייך אל רבר שהושלם והוא בפועל, ואז הוא בעל מנוחה". ראה גם מהר"ל, תפארת ישראל, יז.

16. **השבת היא היעד המוסרי. ה"תכלית"**: ספורנו על שמ' כ יא: "וינח ביום השביעי' שבו כבר *נשלם* כל הצריך להביא המכוון אל *תכלית*, ובשלמות תהיה *המנוחה*". שפת אמת, ח"א עמ' 211: "*השלימות* נקרא *מנוחה*". ראה גם שפת אמת, ח"א, עמ' 244. מהר"ל, דרך חיים, עמ' 9. קרושת לוי, סט ע"א. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, לט, כה ע"א–ע"ב. באר מים חיים, על ברא' ב א. שפת אמת, ח"א, עמ' 15; עמ' 190: "הכנה לשבת היינו ביטול ימי המעשה להשבת. כי יש לכל הרברים אחיזה בשורש השבת שנקרא *תכלית* שמים וארץ". שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כה־כז; שמות, ח"א, עמ' רמ: "להכניס הכחות מששת ימי המעשה שבעניני העוה"ז אל קרושת שבת".

17. השווה שמ' כ יא ("כי ששת ימים עשה ה'") עם שמ' כג יב ("ששת ימים תעשה מעשיך"); ברא' ב ב ("וישבת ביום השביעי") עם שמ' כג יב ("וביום השביעי תשבת"); ברא' ב ג ("ויקרש אתו כי בו שבת") עם שמ' כ יא ("וינח ביום השביעי"); שמ' לא יז ("כי ששת ימים עשה ה'... וביום השביעי שבת וינפש") עם שמ' כג יב ("ששת ימים תעשה מעשיך וביום השביעי תשבת למען ינוח... וינפש בן אמתך והגר").

18. **עבודה אחרי השביתה**: ראי"ה קוק, אורות הקורש, ח"ב עמ' רנח: "שביתה לשם עבורה... אחרי שביתה, שקרושת שבת יש בה, מתאמצת הנשמה לשוב ברב כוח לעבודה רוחנית ומעשית, שכל פרטיה יהיו רעננים, יונקים ממקור החיים של הרעת המלאה, מוארה באור החיים". ראה גם רש"ר הירש, אגרות צפון, עמ' 70-71, 81.

19. **"לא בעמל ולא ביגיעה ברא הקב"ה את עולמו אלא ברבר ה' וכבר שמים נעשו"**: (תהל' לג ה; בר"ר ג ב; י יב; יב ט־י. מכיל' יתרו (שמ' כ יא), מסכתא רבהחורש ז (עז ע"ב). "וינח ביום השביעי' (שמ' כ יא) – כביכול הכתיב בעצמו מנוחה ללמד הימנו ק"ו לארם שמלאכתו בעמל וביגיעה שיהא נוח בשבת" (רש"י על אתר). "ומי שכתוב בו (ישע' מ כח) 'לא ייעף ולא ייגע' וכל פעלו במאמר הכתיב מנוחה ה' לעצמו לשבר האוזן מה שהיא יכולה לשמוע" (רש"י על שמ' לא יז). השווה אבן עזרא על שמ' לא יז.

20. השווה ברא' א לא: "וירא אלהים את־כל־אשר עשה והנה־*טוב מאד* ויהי *ערב ויהי־בקר* יום הששי".

21. "שבת הוא שורש הקרושה" (ראה הרקאנטי, בראשית, ח ע"א): "הוא קודש קדשים" (של"ה, ח"א, קפח ע"א). הפעם הראשונה שנזכרה קרושה בתורה, היא ביחס לשבת (ראשית חכמה, שער הקרושה, ב): "בענין זמן ולא בענין מקום, אעפ"י ששניהם: הזמן המקודש, "השבת", והמקום המקורש, "בית המקרש", מהווים "לְבא דכל עלמא (זוהר, ח"ג, קסא ע"ב; תקו"ז, פה ע"א). קרושת הזמן, "תרומה בזמן", קדמה אפוא לקדושת המקום, "תרומה במקום". (ברא' ב ג: "*ויברך* אלהים את יום השביעי *ויקדש* אתו..." ומלבי"ם שם; השווה בר"ר יא ב). ובכן, שמירת שבת רוחה מלאכת המשכן (שמ' לא יג ורש"י וספורנו שם; יבמ' ו ע"א). בעל "בני ישכר" (כב ע"א) מעיר: "עולם שנה נפש הוא שיעור קומת העולם. יש גילוי שכינה במקום ובזמן ובנפש. והנה בעוה"ר בגלות נחסר לנו המקום וחסרון בשיעור קומת העולם כאחר. עכ"ז *ניתוסף לנו בקדושת הזמן* ונפש. בימים המקורשים הטעימנו מעין קרושת המקום גם בימי גלותנו, *בשבת*, בתוספת התגלות קדושת הזמן". השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 227. פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, שבת קיח ע"א (ח"ב, עמ' צו): "הקרושה שהיא בעולם הוא יום השבת שקרש אותו" (ראה גם מהר"ל, תפארת ישראל, כ). ראה לקמן, חלק ב, פרק ר, סעיף "השבת כקובעת ומתנה את הקרושה", עמ' 209.

22. השווה ישע' נה יג־יד. *תדא"ד א*: "אע"פ שאתם עושים מלאכה כל ששת ימים, שבת יעשה כולה תורה; לפי שאין לו מנוחה, להקב"ה, אלא עם עושי תורה בלבד". השווה תקו"ז 1 (לז), פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, ח"ב, על שבת קיח ע"ב, עמ' צח־צט; דרשות מהר"ל מפראג, דרוש על התורה, עמ' לט. נאות הדשא, עמ' קכח.

23. *ויק' יט כ־ג*. השווה זוהר, ח"ב, פט ע"א, רה. השווה של"ה, סידור שער השמים, עמ' 385.

24. לדעת מפרשים אחרים, "לקדשו" – לקדש אותו – מתייחס לשם העצם מלשון זכר "יום", המופיע לפני המלה "השבת", דהיינו לקדש את *יום* השבת. אבל השווה ישע' נו ב, ו: "שֹמֵר שבת מחללו" וישע' סו כג: "וּמִדֵּי שבת בשבתו"! בספרות הקבלה מצוות "זכור" – "זכור את־יום השבת" (שמ' כ ח) מתייחסת לשבת בלשון נקבה. השווה זוהר, ח"א, מח ע"ב; ח"ב, פח ע"ב, צב ע"א–ע"ב, קסה ע"ב. תקו"ז, נה. תקו"ח, קכ ע"א. השווה רמב"ן על שמ' כ ח ופירוש על אתר מאת ר' ח"ד שעוועל (פירושי הרמב"ן על התורה, ח"א, עמ' שצח־שצט). הרקאנטי, יתרו, ט ע"א: "ובעבוד כי בשבת נאמרו בו: זכור ושמור, ע"כ שבת הוא זכר ונקבה. 'שומר שבת מחללו', 'מחלליה מות יומת', שהרמז בו לזכור ושמור". ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, הקד'; ויצא; קדושת לוי, נה ע"א. ר' אברהם יהושע השל מאפטא, אוהל ישראל, ואתחנן. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' עא. בן איש חי', עמ' קמב. השווה ב"ק לב ע"ב. השווה גם מנח' מג ע"ב; ירוש' ברכ' פ"א ה"ה; במד' טו לט: "וראיתם אתו". ראה דרשות מהר"ל מפראג, דרוש על התורה, עמ' לט: "יום קדושה ומנוחה – מנוחה היא לנפש, ולכן נקראת המנוחה *כו* ['יום מנוחה וקדושה... יעקב ובניו ינוחו *כו*']. כאשר ברית והיבור לנפש עם *השי"ת*, יוכרח החיבור ההוא לכלל האדם, שלא יפרדו *מאתו יתברך*". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "הקידוש – תפילת קידוש השבת", עמ' 212-213.

25. "זכור את יום השבת לקדשו": ראה כלי *יקר על שמ' כ ח*: "וזכירה זו מועלת לקדש את השו"ת, וז"ש 'לקדשו', כי לא אמר: קדש את יום השבת, כי כבר הוא מקודש ועומד; אלא 'לקדשו' שב אל הש"ת, שהזכיר למעלה ב'לא תשא'". שמ"ר כה טז.

26. בקדשנו את השבת אנו מקדשים את ה' עצמו: השווה זוהר, ח"ב, פח ע"א–ע"ב; צב ע"א: "מי שזוכר את *המלך* צריך לברכו; מי שזוכר את *השבת* צריך לקדשו"; קכח ע"ב. השווה תקו"ז, ב ע"א. ספר הזוהר עם פירוש הסולם, כרך ד, ח"ה, יתרו, עמ' קמא. כרך ה, ח"י, ויקהל, עמ' סח. השווה זו"ח, בראשית, כב ע"א. בני יששכר, ח"א, עמ' א.

27. שש יחידות זמן לעבודה: השווה זוהר, ח"א, טו ע"ב.

28. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 209.

29. השווה שמ' כ ט: "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך".

30. השווה ברא' ב ג: "כי בו שבת מכל מלאכתו אשר ברא אלהים לעשות"; שמ' כ י: "ויום השביעי שבת לה' אלהיך לא תעשה כל מלאכה"; שמ' כג יב: "וביום השביעי תשבת". ראה הכתב והקבלה, ח"ב, מט ע"א.

31. השווה פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם ב, 15, 64. רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פל"א: "אמנם תתו לנו תורת השבת וצוותו אותנו לשמרו, הוא עלול נמשך לעלת היותנו עבדים במצרים. אשר לא היינו עובדים *כרצוננו ובעת שחפצנו* ולא היינו יכולים לשבות". השווה שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רצ, שנט.

32. "שביתה ותיקון העשיה": השווה *פילון האלכסנדרוני, על עשרת הדברות, 20, 100-101;*

על החוקים לפרטיהם ב, 15, 64. רש"ר הירש, אגרות צפון, עמ' 81: "ששת ימי המעשה נותנים לך את האמצעים החיוניים למלוי יעודך, והיום השביעי נועד לספק את [האמצעים] הפנימיים... למען תרכוש ותשתמש בראשונים ברוחה".

33. השווה *ספר החינוך, מצוה פד*: "ושורש המצוה ירוע שהשכל מעיר בהשווית הדין *שדבר ראוי וכשר הוא*". השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 234; ח"ב, עמ' 222: "'ויקהל... אלה הדברים אשר צוה ה' לעשות אתם. ששת ימים תֵעשה מלאכה... וביום השביעי... שבת' (שמ' לה א־ב). אם כי השבת היא השביתה ממלאכה, אעפי"כ היא תיקון *העשיה*. כי ביטולו של דבר זה קיומו... וז"ש '...כאלו כל מלאכתך עשויה'". שם, עמ' 228: "...בהיות נעשה המלאכות בששת ימים, וביום השביעי... קודש, זה תיקון העשיה". שם, עמ' 230: "'אלה הדברים אשר צוה ה' *לעשותו*, הגם כי שבת הוא שלא לעשות, אבל א"י [אינו יכול] *לתקן העשיה רק מי שיש לו כח למעלה מן העשיה*, ולכן *בני ישראל יכולין* לעשות ולתקן העשיה, מאחר שיש להם אחיזה בשבת שהיא למעלה מן העשיה".

34. "בכניסת שבת צריכים שמירה": השווה של"ה, ח"א, קצג ע"ב–קצר ע"א; סידור שער השמים, עמ' 308-309. שפת אמת, ח"ה, עמ' 190: "שבת קודש מאסף כל הז' ימים. לכן בכניסת שבת צריכין שמירה. אמנם אח"כ נמשך הארה יתירה בשבת קודש".

35. תשובה בערב שבת: ראי"ה קוק: עולת ראיה, ח"ב, עמ' א־ב; אורות התשובה, יר, לג, עמ' קא: "בערב שבת קדש, צריכים לעסוק בתשובה על כל העבר בימות החול, כדי לקבל קדושת שבת בלי שום מניעה מכל רבר חטא ועוון. ובמוצאי שבת קדש צריכים לשוב בתשובה על התכן של הארת השבת, שיהיה נקי בלא שום תערבת". אורות התורה, עמ' כר. השווה עיר' מ ע"ב. השווה כוזרי ג ה. השווה ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, עמ' תקיא. שפת אמת, ח"ה, עמ' 190. שם משמואל: בראשית, ח"ב, עמ' שנא, שנג; שמות, עמ' רמ; במרבר, עמ' קמא. ר' יוסף חיים מבגראד, רעת ותבונה, סה ע"א. ר' שניאור זלמן מלאדי כותב בתניא (אגרת התשובה, י, עמ' 198): "שבת היא בחינת תשובה עילאה ושב"ת אותיות תש"ב אנוש (תהל' צ ג) כי *בשבת היא עליות העולמות למקורם*". השווה קרושת לוי, בראשית, ב ע"א; בוא, לו ע"ב. בני יששכר, ח"ב, יט ע"א. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, ו ג, ו ע"ב; עט, צג ע"א. סידור שערי רצון, עמ' תעח, תרת. ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, רברי שמואל, עמ' ד. שפת אמת, ח"א, עמ' 5-7; ח"ב, עמ' 91; ח"ה, עמ' 164, 166, 168, 190. אבני נזר, עמ' קכה. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כח, רצה, שלה; ח"ב, עמ' רכג; ויקרא, עמ' קע; במרבר, עמ' קיא; דברים, עמ' ה, מט; מועדים, עמ' צג, צח־צט. באר אברהם, עמ' קט. דעת ותשובה, ער ע"א.

36. על היהודי לראות בערב שבת אם הוא ראוי לקבלת שבת: ראה זוהר, ח"ב, רר ע"א: "כשבא השבת צריכים עם קרוש לרחוץ עצמם משמוש של חול, לצאת מרוח ההוא, כרי שתשרה עליו רוח עליון הקרוש". השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 228; שם משמואל, בראשית, עמ' כא: "ענין ותרועה בע"ש הוא להיות לבו נשבר בקרבו, באיזה פנים באים לקבל שבת, וזה שבתקה"ז [תקו"ז, ת"ט, כר ע"ב]: 'ירא שבת', 'ירא בשת', שיש לו להיות מלא בושה בהעריך את עצמו איך הוא ראוי לקבלת שבת"; שם משמואל, רברים, עמ' רכו־רכז. ראה גם הגר"א, קול אליהו, ח"ב, עמ' פז, רו"ח על שלא עשה בשבת זו.

37. על היהודי לבחון בערב שבת אם עבודתו בימי החול תאמה את דרישותיו של הבורא: שאילתות (מהמאה השמינית), מובאות בתנח' בראשית ב: "שאילתא: רמחייבין בית ישראל למינח ביומא רשבתא, רכר ברייה הקב"ה לעלמיה, ברייה בשיתא יומין ונח ביומא רשבתא,

ברכיה וקרשיה כמאן דבנא ביתא וגומר לעבידתיה ועביד יומא טבא". השווה ספרי, בהעלותך עז (במד' י י), יט ע"ב. השווה ירוש' מגי' פ"א ה"ר; בר"ר ט. השווה אבן עזרא ובעל הטורים על במד' י י. השווה זוהר, ח"ב, קסה ע"ב. ספר הזוהר עם פירוש הסולם, כרך ה', ח"י, ויקהל, רד, עמ' סח. השווה כוזרי ה י. השווה פסח' סח ע"ב. ראה ר' רב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, לא, עמ' נ. קרושת לוי, בראשית, ב ע"א. סידור שערי רצון, עמ' תקל. רש"ר הירש, אגרות צפון, עמ' פא. שפת אמת, ח"א, עמ' 54: "השבת מגלה הקרושה הנסתרת שבימי המעשה"; ח"ב, עמ' 111; ח"ה, עמ' 182. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' י־יא; שמות, ח"א, עמ' רמ. בן איש חי, עמ' קב.

38. *שמ' כ ח; דב' ה יג.*

39. "שבות כאילו כל מלאכתך עשויה": *מכילי יתרו, מסכתא דבחדש ז (שמות כ ח), רעז ע"א.* אבני נזר, עמ' לה; שם משמואל, במרבר, עמ' רנו: "'כאילו מלאכתך עשויה' – היינו אפילו בעניני שמים"!

40. "העולם היה מרחיב והולך...": ראה בר"ר ה ז; י ה, יב; מו ב: "'אני אל שרי', אני הוא שאמרתי לעולמי ולשמים רי. ולארץ רי. שאלולא שאמרתי להם רי, עד עכשיו היו נמתחים והולכים...". חגי' יב ע"א. תנח' מקץ י. זוהר, ח"ג, קיט ע"ב; רנא ע"ב; רנו ע"א. נועם אלימלך, וארא. נאות הרשא, עמ' קו־קז. שפת אמת, ח"ב, עמ' 37: "שם שרי מורה על צמצום"; ח"ג, עמ' 28: "פירוש הפסוק: 'שמתי חול גבול לים' (ירמ' ה כב), כי ימות החול הם גבול להגבול שלא יתפשט החיות יותר מרי. והוא עצמו שם הנ"ל, שאמר לעולמו: רי". באר אברהם, עמ' ריג.

41. "היו נמתחים והולכים...": ראה שם משמואל, מוערים, עמ' קכ: "בששי נגמרה כל יצירת ז' ימי בראשית, ויום השבת היה יום נוסף על יצירת ז' ימי בראשית. והיינו שכל שעת היצירה היו שמים וארץ נמתחין והולכין, שהיו מתגשמים ומתרחקים מן השורש ממעלה למטה; וכשבא יום השבת, שבה כל הבריאה ונתעלתה לשרשה". ראה לקמן, הערה 123, וכמו כן חלק ב, פרק ד, סעיף "השבת, המוגבלת מבחינה חיצונית, הינה עמוקה לאין חקר", עמ' 232-233.

42. ביצה טו ע"ב: "לוו עלי ואני פורע". תוספות שם: "והא ראמר (פסח' רף ק) [שבת קיח ע"א]: 'עשה שבתך חול ואל תצטרך לבריות', ה"מ כשאין לו לפרוע". השווה ירוש' ברכ' פ"ב ה"ז: "'ברכת ה' היא תעשיר' (מש' י כב) – זו השבת"! השווה זוהר, ח"ב, רנה ע"א: "'והוא ילונו בעמלו' (קהלת ח טו)... הוא הארם ילוונו בהלוואה לקב"ה, והקב"ה נותן לו כפל כפליים על כל מה שהוציא בזה צרכי שבת...". השווה: "מלוה ה' חונן רל" (מש' יט טז). ראה *פירושי התורה לר' יהודה החסיד, עמ' ו*: "אעפ"י שבטלין ממלאכה ואין מרויחין באותו יום, לא יהיה חסר בשביל זה. והכי משמע... ששת ימים תעבד (שמ' כ ט), על כן ברך ה' את יום השבת' (שם, שם יא), בשביל שצויתי לשבות בו שלא תחסר ממונך. וכה"א (ויק' כה כ־כא): 'וכי תאמרו מה נאכל בשנה השביעית... וצויתי את ברכתי לכם בשנה הששית'...". ראה כוזרי ג י: "...ונמצא שהוצאתכם על הימים האלה הוא רוח לכם בזה ובבא, בהיותה כלה לשם שמים". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "המן, אות השבת", עמ' 227-228.

43. השווה כוזרי ג ה.

44. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' ז, קפח: השווה גם פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס על שבת קיג ע"ב (ח"ב, עמ' פח).

45. השווה שמ"ר כ יב. השווה מהרש"א על שבת י ע"ב. המנוחה, מתנת השבת, אשר הקב"ה נתן לאדם, מקילה על הקללה הרובצת עליו מאז חטאו של אדם הראשון: "בְּזֵעַת אַפֶּיךָ תאכל לחם" (ברא' ג יט). ואולם במכילתא (בשלח, מסכתא דויסע ה, נח ע"ב, על שמ' טז כא) נאמר: "'וילקטו אותו בבקר בבקר', בשחרית בשחרית. דורשי רשומות אמרו: מכאן שהיה במן 'בזעת אפך תאכל לחם'". ואכן המן ניתן לבני ישראל כדי להמחיש להם את אופיה המיוחד של השבת! ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "השבת כחוויה אישית של ההתגלות...", עמ' 225-226.

46. כוזרי ג ה.

47. **בשבת לא חסר כלום:** השווה ספורנו על שמ' כ ט. השווה אב' ד א; מש' יג כה; זוהר, ח"ב, קנג ע"ב. ראה גם שבת קיט ע"א: "בשבת לברך כי הכל מה'" (שפת אמת, ח"ה, עמ' 163). שומר השבת מסתפק במה שיש לו, ולאמיתו של דבר "'יש לו כל', כמו ליעקב אבינו (ברא' לג יא), כי השבת כשלעצמה אקרי כל" (זו"ח מר ע"ב); ובשבת הוא שָׂבֵע ומודה לה' על הכל: "שבע ביום הללתיך" (תהל' קיט קסר): "אלו שבע ברכות שמתפללין בשבת" (תנח' וירא א; עיין מגילה טו ע"ב). בשבע ברכות שבשבת יש השִׂביעות שנמצאת בי"ח ברכות שבימי החול, ולמעלה מזה, כי "כל המענג את השבת, נותנין לו משאלות לבו" (שבת קיח ע"א). "שבת היא כולה טוב, בלי תערובת רע, כמ"ש (תהל' צב): 'מזמור שיר ליום השבת *טוב* להודות לה'" (שם משמואל, מועדים, עמ' קכז; דברים, עמ' קפ; השווה אבני נזר, עמ' קא־קר.

48. השווה שמ' א יד: "וימררו את חייהם בעבודה קשה". ראה שמ' ג יב: "תעבדון את האלהים על ההר הזה".

49. "ולא עבדים לעבדים": ברא' ט כה: "ארור כנען עבד עבדים יהיה לאחיו". ראה קיד' כב ע"ב; ב"מ י ע"א; ב"ב קטז ע"ב. ירוש' קיד' פ"א ה"ב; תוס' ב"ק ז ב. זוהר, ח"ב, קצב ע"א. אבן עזרא על במד' ו ז: "כל בני אדם עבדי תאוות העולם. והמלך באמת, שיש לו נזר ועטרת מלכות בראשו, כל מי שהוא חפשי מן התאוות". רבינו יונה מגירונדי, שערי העבודה, עמ' טז־יז. אברבנאל, ח"ב, יתרו, כ, עמ' קצ. ויק' כה נה. ראה תוספות, פסח' קיז ע"ב: "...לפי שבמצרים עבדו בהם בישראל בפרך... ונ"ל שהם מלאכות ארבעים חסר אחת; וכשנגאלו ממצרים, הזהירם על השבת לשבות מאותן ל"ט מלאכות".

50. השווה שירי ריה"ל, עמ' ז: "עברי זמן עברי עברים הם; עבר ארנָי הוא לבר חפשי"! אבן עזרא על במד' ו ז. רבינו יונה, שערי העבודה, עמ' נ: "עבר ה' הוא לבר חפשי". השווה ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' סח־סט.

51. השווה ירוש' פסח' פ"ה ה"ה. רש"י על דב' ה טו: "על מנת כן פראך שתהיה לו עבד ותשמור מצותיו". משך חכמה, עמ' רנח. השווה זוהר, ח"ג, רכג ע"א.

52. השווה שבת קיח ע"ב: "אלמלא שמרו בני ישראל שבת ראשונה לא שלטה בהם אומה ולשון". אב' ו ב: "אין לך בן חורין אלא מי שעוסק בתלמוד תורה". זו"ח, מח ע"א. שירי ריה"ל, עמ' 335. ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רמב. רבינו יונה גירונדי, שערי העבודה, עמ' נ. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קפד.

53. השווה פילון האלכסנדרוני, על החוקים, ב, 15, 61-63; על חיי משה, ב, 39, 215. השווה זוהר, ח"ב, מז ע"א. השווה ב"ב ח ע"ב; זוהר, ח"א, כג ע"ב.

54. השווה יומא ער ע"ב: "וכל מלאכה לא תעשו... שב ואל תעשה". ראה אוה"ח על שמ' לה א.

55. השווה ירוש' שבת פט"ו ה"ג; פסיק"ר כג ט. השווה רד"ק על ברא' ב ג (מהר' קמלהר, עמ'

כד). השווה ספורנו על דב' ה יב. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "שבת, יום הרעת", עמ' 223.

56. רמב"ם, הלכ' שבת, פ"א ה"א: "שביתה בשביעי ממלאכה – מצות עשה, שנאמר: 'וביום השביעי תשבת' (שמ' כג יב). וכל העושה בו מלאכה – בִּטֵל מצות עשה ועבר על לא־תעשה, שנאמר: 'לא תעשה כל מלאכה' (שם, כ י)". ראה לקמן, הערה 247.

57. השווה ר' מאיר שמחה מרווינסק, משך חכמה, עמ' נא; צג: "'לעשות את השבת', עשיה אעפ"י שהיא הערר מלאכה". השווה גם רש"י על שמ' כג יג. שם משמואל, מועדים, עמ' צ. ר' יוסף ראזין, הגאון מרוגצ'וב, מפענח צפונות, עמ' קמו: "שבת לא הוה בגדר הערר, רק *פועל* מנוחה".

58. השווה *שמ' כ י'*.

59. השווה ביצה יג ע"ב וכרית' יט ע"ב: "מלאכת מחשבת אסרה תורה"; רש"י, שם: "שנסמכה פרשת שבת למלאכת המשכן בויקרא". רש"ר הירש על בר' ב ב (ח"א, עמ' לט); אגרות צפון, עמ' ע־עא. ר' יצחק ברייער, נחליאל, עמ' רלה. ראה גם אברבנאל, ח"ב, יתרו, שמ' כ, עמ' קצ.

60. השווה רמב"ם, הלכ' שבת, פ"א ה"א; פכ"א ה"א. השווה אוה"ח, על שמ' לא טו; לה א.

61. השווה אגרת הגאונים והמקובלים, בעריכת וינשטוק (ירושלים תשל"ד), עמ' ריג. ראה גם אברבנאל, ח"ב, יתרו, שמ' כ, עמ' קצ.

62. שמ' לא יז: "וביום השביעי שבת וינפש".

63. "ביום שבת ברא ה' את נפש העולם, והוא סוד אומרו: 'וביום השביעי שבת וינפש'": (אוה"ח על בר' ב ב); ראה גם שם, שמ' לה ב; השווה הרקאנטי, כי תשא, טו ע"ב; אלשיך על בר' ב; תולדות יעקב יוסף, הקד'; שפת אמת, ח"א, עמ' 246.

64. השווה ר' צבי אלימלך מדינוב, *בני יששכר*, *ח"א*, *ב ע"א*: "כשברא הקב"ה את עולמו, בששת ימים היה הכל כחומר בלא צורה; וברא אח"כ את יום השבת קודש, הוא צורה (היינו להנשמה) אל החומר, וקבלו כל הנבראים צורה, והוא כמו נשמה אל הגוף". עיין עוד שם, ט ע"א, לח ע"א; הגדה של פסח, עמ' עה.

65. ספר הבהיר, נז, עמ' כו־כז: "מאי 'וינפש' (שמ' לא יז): מלמד שיום השבת מקיים כל הנפשות". אוה"ח על בר' ב ב: "'וינפש', פירוש נשפע שפע החיוני בכל הנבראים, כי קודם השבת לא היה נפש לכל הנבראים". ו"שבת היא בחינת הנשמה הקדושה של כלל הבריאה" (ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, עמ' תקיא). השווה *שפת אמת*, ח"א, עמ' 9-10, 246-247; ח"ב, עמ' 88, 208: "'וינפש' הוא פועל יוצא שנותן האדת הנשמה לנפש האדם לימי המעשה... ז"ש 'שבת וינפש': בחינת *שבת* לעצמו, *וינפש* הוא שארית גם לימי המעשה"; שם, 210; ח"ג, עמ' 153, 196. ראה גם שם משמואל, בראשית, עמ' ה: "כל בריאה פרטית מבריאת שמים וארץ, טרם בוא יום השבת, הי' כל פרט ופרט בפני עצמו, כי הי' חסר בהם כח המאחד אותם; אך כאשר בא יום השבת, בא בכל בריאה פרטית 'רוח נפש', והי' השבת כמו הנפש בארם חי, וכמ"ש: 'שבת וינפש'"; שם, עמ' כ; עמ' לב: "זוהי מסגולת שבת עפ"י דברי אור החיים (פר' בראשית), שכל הבריאה היתה רק עד לשבת, ובשבת חוזרין לשרשם ומתחרשת הבריאה עוד לכל השבוע, וכך נוהג כל ימי עולם"; שם, דברים, עמ' רז: "'וינפש', הכניס בהם רוח נפש, שהוא לשון רצון והשתוקקות לאביהן שבשמים". שם משמואל, מועדים, עמ' רז: "שבת כולל חיות כל הבריאה, כמש"כ 'ויכל', לשון התכללות כל הבריאה ע"י שניתנו בה היים, וכן הוא לעולם"; שם, עמ' רט.

66. שבת – מנוחה: השווה בר"ר י י. רש"י (על ברא' ב ב) כותב: "מה היה העולם חסר? מנוחה. באת שבת באת מנוחה; כלתה ונגמרה המלאכה". השווה רש"י על מגי' ט ע"א. השווה זוהר, ח"ב, רכב ע"ב. השווה רבינו בחיי על ברא' ב ב (ח"א, עמ' נג). השווה גם ספורנו על אתר. הרקאנטי, בראשית, ח ע"ב: "ונתן בו מנוחה, לכך נקרא יום השביעי שבת". מהר"ל, גור אריה, בראשית, עמ' כה: "'מה העולם חסר? מנוחה!' פירש: הא רכתיב: 'ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו', היינו שקורם יום השביעי היה חסר מנוחה, ובשבת באה להם המנוחה. ומה שכתוב: 'ויכל אלהים ביום השביעי', כך פירושו: ביום ז' היה כלה המלאכה שנתן לה מנוחה... ובזה כלה המנוחה ביום השביעי". ר' רוב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, צ, עמ' 156: "'מה היה העולם חסר? מנוחה. בא שבת בא מנוחה'. דהעולם נברא בששת ימי המעשה, אבל עריין לא היה כח הפועל בנפעל, כי הקב"ה נקרא מנוחה...".

67. השווה במרב"ר י א. הרקאנטי, בראשית, ח ע"ב: של"ה, ח"א, יא ע"ב; אוה"ח על ברא' ב ב־ג; שפת אמת, ח"א, עמ' 211: "השלימות נקראה מנוחה, שזוכין לבוא אל השורש". שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רעו; ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' מז.

68. השווה בר"ר י י, יב; פרר"א יח; הרקאנטי, בראשית, ח ע"ב; אבני נחל, בראשית; מלבי"ם, על ברא' ב ב־ג; שם משמואל, מועדים, עמ' קכ.

69. השווה זוהר, ח"א, מז ע"ב; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' ה, לב. שפת אמת, ח"ב, עמ' 210.

70. "השבת היא נשמה לששת ימי המעשה" (שפת אמת, ח"ב, עמ' 208): השווה שם משמואל, במרבר, עמ' קכט: "רהנה במדרש (בר"ר י) שבשבת נעקר תוהו ובוהו מן העולם... רהנה אמרו ז"ל (בר"ר ה) שאמר לשמים וארץ: די, שאלמלא כן היו מתפשטין והולכין... ומ"מ נשארו עומדים לפי מהותם. ובאשר אז לא היתה תורה בעולם, היתה הארץ מושכת לרצון גשמי, והי' מתגשם והולך חומר בלי צורה, ער ששבה לתוהו ובוהו, אלא שבאה שבת ונתעלתה עכ"פ פנימיות הבריאה לשרשה, וזהו שנעקר תוהו ובוהו מן העולם (ותוהו ובוהו הוא שהי' הכל בתערובת)".

71. השווה זוהר, ח"א, רמז ע"א: ח"ב, פט ע"ב; ח"ג, צר ע"ב, קג ע"ב; תוספות, סנהר' לח ע"א. השווה מגי' ט ע"א. ראה רש"י על ברא' ב ג; שר"ל על ברא' ב ב, עמ' יט־כ.

72. ברא' ב ב.

73. "עבודת החול בא ע"י עבודת השבת; וכמו"כ עבודת החול הכנה לשבת" (שפת אמת, ח"ה, עמ' 70). ראה לעיל, הערות 63, 65, 67, 69.

74. השווה זוהר, ח"ב, פח ע"ב, רז ע"א; ח"ג, רלח ע"ב. זו"ח, בראשית, כב. תקו"ז, ת"ו, תכ"ר, תמ"ח. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, ב ע"א.

75. השווה כוזרי ג ה, עמ' קא–קב: "אי אפשר שיעבר שבוע בלא שיתקלקלו הגוף והנפש, כי במשך ימות השבוע מצטברים מותרות עוכרים שלא יתכן לצרפם ולבערם כי אם על ידי התמרה בעבודת ה' במשך יום תמים, נוסף על מנוחת הגוף... והנפש אף היא זוכרת ביום זה מה שאבר לה מתוך שעסקה בצרכי הגוף... ביום זה היא כאלו מתרפאת ומחלימה מחלי שהיה לה *ומצטידת* בכחות שירחו מעליה את החלי הזה לעתיד...". השווה גם פראנק רוזנצוויג, כוכב הגאולה, עמ' 338.

76. מגיד דבריו ליעקב, צ, עמ' 156: "העולם נברא בו' ימי המעשה, וברבודו של הש"י, דהיינו האורות התורה, ונעשה הכל מאי"ן. אבל עריין לא הי' כח הפועל בנפעל כי זהו קיומו, כי

הקב"ה נקרא מנוחה, שאינו שייך בו תנועה, כי תנועה לא שייך כ"א בדבר שהוא בזמן ובמקום, אבל הקב"ה הוא אין סוף, ואינו נעתק ממקום למקום, וגם אינו בגדר זמן...".

77. השווה זוהר, ח"ב, תרומה. תנח' ויחי יא: "'וידא מנוחה' (בראי מט טו) זו תורה".

78. בר"ר א ב: "כך היה הקב"ה מביט בתורה ובורא את העולם". ראה זוהר, ח"א, ה ע"א; ח"ב, קטו ע"ב: "המחדש בכל יום תמיד מעשה בראשית, יחַדש לו חידושין".

79. זוהר, ח"ב, דו ע"א: "ביום הזה (בשבת) צריכים לעלות לתורה שבעה אנשים, כנגד שבעה קולות, שהם סוד התורה". השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 80: "ובשבת ניתנה תורה *ומתעורר* זה הכח והשבועה, וזה קריאת התורה בשבת".- שבת פו ע"ב: "בשבת ניתנה תורה לישראל". השווה זוהר, ח"ג, רעג ע"א. ראה אבני נזר, עמ' קג: "יש חידושי תורה שאי־אפשר שיתחדשו אלא בשבת"; שם, עמ' קיח־קיט: "'בשבת ניתנה תורה לישראל', דבשבת שהיא *עליית* העולמות הי' זמן שלעומתו ירד ה' על הר סיני...". ראה שם משמואל, במדבר, עמ' י: "נצרכה שבת למתן תורה, כי תורה היא שלימות הכל לגוף ונפש... שגם הגוף יהא במדרגת השכל... ע"כ במרה נצטוו ולא המתין במצוות שבת עד סיני, כי לולי השבת לא היתה יכולה לנתינת התורה". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, תחילת הסעיף "המספר שבע הוא המקשר את הבריאה, התורה, ישראל והשבת זה לזה", עמ' 234.

80. השווה זוהר, ח"ב, רו ע"ב. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 15; פראנץ רוזנצוויג, כוכב הגאולה, עמ' 334-335. ראה ילק"ש, ויקהל לה תת: "אמר הקב"ה (למשה): עשה לך קהלות גדולות ודרוש לפניהם בדברים הלכות שבת, כדי שילמדו ממך דורות הבאים להקהיל קהלות בכל שבת ושבת... ולהורות לישראל דברי תורה...". אך ראה גם שו"ע, או"ח, הלכ' שבת, סי' שז, סעי' טז־יז, ובדמ"א שם, סעי' טז; ורמ"א בתשובה סי' ז.- ירוש' סוטה פ"א ה"ד: "רבי מאיר היה רגיל לדרוש בבהכ"נ של חמת כל לילי שבת". ילק"ש, משלי, לא תתקסד: "ר' מאיר היה יושב במנחה בשבת ודורש". השווה גם פילון, נגד אפיון, ב, 17.

81. השווה שפת אמת, ח"ג, עמ' 203: "ב' אלו מתחדשין ביום השבת" (בחינת עבדים - וכו ביציאת מצרים; בחינת בנים - זכו בקבלת התורה).

82. השווה רמב"ן על ויק' כו א־ב; תקו"ז, תכ"א (פו ע"ב); השווה זוהר, ח"ב, צב ע"א.

83. התחדשות העולם על ידי חידושי תורה: השווה זוהר, ח"ג, קעג ע"ב-קעד ע"א. השווה גם זוהר, ח"א, ד־ה. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' קכו; בני יששכר, ח"א, י ע"א; שפת אמת, ח"א, עמ' 80.

84. בני יששכר, ח"א, ב ע"ב.

85. *שבת קיט ע"ב על בראי ב א־ב*. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "דיבוד ומעשה, דיבור ועדות", עמ' 224.

86. חפץ חיים, על התורה, עמ' יג־יד, פח־פט.

87. הודות להזדהותו עם התורה ועם השבת. ישראל נעשה לגורם קוסמי: ראה שבת פח ע"א; אדר"נ לא. אוה"ח על בראי ב ג; תולדות יעקב יוסף, הקד'; קדושת לוי, סט ע"א; ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, לט, כה ע"א; באר מים חיים, על בראי ב א; שפת אמת, ח"א, עמ' 15, 244.

88. השווה זוהר, ח"א, ג ע"ב, טו ע"ב.

89. סדר היקום תלוי בסדר התורה: השווה מהרש"א על שבת קיט ע"ב; ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, עמ' כח־לב.

90. השווה ר' יוסף ג'יקטילא, גינת אגוז, עמ' לו.

91. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 224: "ולחשב מחשבת לעשת' (שמ' לה לא): להעלות המעשה

להמחשבה"; להעלות בשבת את ערך המעשה שבימי החול לדרגה של רוחניות. ראה בן איש חי, עמ' קב.

92. השווה פילון האלכסנדרוני, על חיי העיון; על עשרת הדברות, 20, 100-101. השווה אסתר סטרובינסקי־שפרן (לעיל, פ"ג, הערה 11), עמ' 82 ואילך. ראה מהר"ל, דרך חיים, עמ' 195: "מספר הששה הם חול, והם נגד ששה קצוות הגשם... ואלו השביעי הוא כנגד היכל הקודש, שהוא השביעי".– ליקוטי מוהר"ן, צד, צו ע"א: "וכל מעשהו באמונה" (תהל' לג ד): העשיה היא ששת ימי החול, והאמונה היא השביעית".– מהרש"א, חיא"ג, ברכ' סד ע"א: "'באת שבת באת מנוחה', כלתה ונגמרה מלאכה, כפרש"י בחומש, דהמנוחה שם הוא כילה, וסילוק מלאכה ופעולה. וקאמר הכא בת"ח, שהוא פעולת השכל והעיון...".

93. השווה *זוהר, ח"ב, רה ע"א*: "יומא דנשמתין איהו" – שבת: יום הנשמות. אבני נזר, עמ' קכ: "*בשבת שָבָה* כל הבריאה לשורשה, ונשמות ישראל דבוקים למקורן". ראה בני ישששכר, עמ' קכט־קל: ימי החול הם בבחינת חומר; יום השבת בבחינת צורה.– שפת אמת, ח"ב, עמ' 228: "עולם, שנה, נפש. השבת היא הצורה של כל הימים; וכמו כן בני ישראל, הצורה בנפשות; ומשכן ומקרש, הצורה בעולם. וכל עבודת האדם להפוך החומר ולבטלו אל הצורה". ראה באר אברהם, עמ' קפר. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' יח: "שבת הוא יומא דנשמתא וע"כ איש הזוכה לקבל שבת כראוי נתעלה ביום השבת ומעלתו גדולה ממעלת מלאה"ש; ווהו ענין 'שלום עליכם'".

94. המספר שבע הוא מספר שלם: ראה *מהר"ל, דרך חיים, על אב' ה טו, עמ' 194-195*; כא, עמ' 210. "ואמר: 'בן שבעים לשיבה', פירוש שהוא שלם בימים, כי ימי שנותינו שבעים שנה... ופירוש 'שוב ה'' מלשון שביעה שהוא שבע בימים... שכל אשר הוא שבע, הוא שלם". השווה בר"ר ל ח ומתנות כהונה על אתר: "כל מי שנאמר בו 'תמים', השלים שנָיו למדת שבוע". ויק"ר כט ז. פסדר"כ על ויק' כג כד; במרב"ד כט א ("ובחורש השביעי" של השנה, הוא תשרי; החורש הראשון של השנה הוא ניסן, "ראש חדשים"; השווה שמ' יב ב). יש "עורף" של מצוות הנובע מריבוי החגים באותו החודש. השווה ר"ה יא ע"א; זוהר, ח"ב, קפד ע"א. השווה דברי שמואל, עמ' צו. שפת אמת, ח"ה, עמ' 226-227. שם משמואל, ויקרא, עמ' נח; דברים, עמ' קפא; מוערים, עמ' קמו. השווה גם ר' יוסף חיים, עור יוסף חי, בשלח, עמ' קמט. גאון וצדיק זה מבגדאד קובע יחס בין "שִבעה" ו"שביעה". חו"ל ציינו את היחס בין "שובע" ל"שֶבע": "אל תקרי (בתהל' טז יא) שובע אלא שבע". השווה ערכ' יג ע"ב. ויק"ד כט ז; ל ב. במרב"ד טו ח. שו"ט טו. תנח' בהעלותך ז. ילק"ש: אמור, רמז תרמה; פנחס, רמז תשפב. השווה מגי' טו ע"ב. ראה הגר"א: קול אליהו, ח"ב, עמ' צה; ארזת אליהו, עמ' 17. מ"ר קאסוטו, פירוש על ספר בראשית, עמ' 5-6. ראה לקמן דיון מורחב לגבי המספר שבע, חלק ב, פרק ד, עמ' 235 ואילך.

95. פרי השבוע הוא יום השבת: כווריג ה, עמ' קא: "...וכשם שהיו לו שלש עתות התפלה שבכל יום – פרי יומו ולילו, כך יהיה לו השבת לפרי השבוע, כי יום זה מזמן להירבקות בענין האלוהי". שלה"ק, ח"א, כה ע"א: "רמז גדול בדברי התנא במשנה פסח' [ה ח; סוכה ד ו, י]: 'כמעשהו בחול כך מעשהו בשבת'". לפי המעשה בחול, הוא השבת..."'מי שטרח בערב שבת, יאכל בשבת' [ע"ז ג ע"א]. רק מעשהו בחול הוא גשמי, ובשבת – רוחני". שפת אמת, ח"ה, עמ' 160: "כפי מה שהאדם רופק בימי המעשה, פותח להם שער בשבת". "...וכפי מה שמתקנים בחול, כך יכולין לקבל הארת הנשמה יתירה בשבת קודש". השווה שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' שכט. ראה גם ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' שג.

96. **השבת כולה אור ובה נגלית בחינת הדעת:** ראה שבת קיג ע"ב. השווה תרא"ד א; ויק"ר ג א; השווה גם בר"ר יא ב; ויק"ר ג א; שהש"ר א לו. השווה זוהר, ח"ב, פט ע"א; ישע' יד ג. זו"ח, לג ע"ב. פרד"א יח: "ברא יום שביעי, לא נאמר בו מלאכה ולא נאמר בו 'ויהי ערב ויהי בוקר'... שנאמר: 'והיה יום אחד הוא יודע לה', לא יום ולא לילה' (זכ' יד ז)".– פירושי התורה לר' יהודה החסיד, עמ' ט: "ויהי ערב ויהי בוקר יום השביעי, למה לא נאמר כן? לפי שלא הי' בו ערב, שנאמר: 'ויברך אלהים את יום השביעי' (ברא' ב ג) – בירכו באור". עיין בר"ר יא ב; ירוש' ברכ' פ"ח ה"ה; ביאורי הגר"א על אגרות, ח"ב, עמ' 72. שפת אמת, ח"ג, עמ' 26: "בשבת לא כתיב: ויהי ערב, *שהוא בולו אור* ובוקר... לכן בשבת מעין עוה"ב, אין צריך להיות התיקון ע"י הבידוד".– ראה מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א, קט ע"ב. עיין קדושת לוי, נר ע"ב–נה ע"א. ליקוטי מוהר"ן, תניינא, יז, כא ע"ב: "על ידי שעבור, הדעת מבולבל; אבל בשבת הוא חירות, *וכשיש חירות אזי הדעת שלם*. ועיקר החירות ע"י התענוג והשמחה *של שבת*...". ראה לקמן, הערה 195. ראה שפת אמת, ח"ה, עמ' 31: *בשבת* זוכין לדעת, כי *'נתגלה בה בחינת הדעת'*. ראה שערי רצון, עמ' תרו. השווה באר אברהם, עמ' קיח. שם משמואל, בראשית, עמ' לז: "שבת הוא בחינת רעת כמ"ש: 'לדעת כי אני ה' מקדשכם' [שמ' לא יג. עיין שבת י ע"ב]; וע"כ מביא באדם בחינת *ישוב הדעת*" [עיין רש"י, חגי' יב ע"א]: "דעת דקדושה" (*ישמח משה*, בחינת דעת, ראה זוהר, ח"ב, כה ע"א, רכא ע"א.) "דעת שרבוק בשורש הקדושה, הבאה מהש"י" (שפת אמת, ח"ב, עמ' 203). ראה ראי"ה קוק, אודות הקודש, ח"ב, עמ' רנח.– ירוש' ברכ' פ"ה ה"ב: "תמה אני איך ביטלו 'חונן הדעת' בשבת"! ההסבר הוא כי השבת גופא היא הדעת. ראה גם פחר יצחק, ח"א, עמ' קעט: "בשעה שהכל שובת, הדעת יוצרת", כי "שביתת השבת נוצרת בכח הדעת".– שפת אמת, ח"ה, עמ' 163: *"ששת ימי המעשה יהי' סגור"*. והטעם כי בימי המעשה יש תערובות. וכן כתוב: 'ערב ובוקר'; ובשבת לא כתוב בו 'ערב'". ראה גם שפת אמת, ח"א, עמ' 246; ח"ב, עמ' 84, 198, 208, 209: "בשבת נגלה הפנימיות הנסתר". ראה שם משמואל, בראשית, עמ' שמט, שנט, ער; במדבר, עמ' שלג־שלד; דברים, עמ' קצט: "'יהיה סגור ששת ימי המעשה, וביום השבת יִפָּתֵח' (יחזק' מו א) – ביום השבת היהודי "יצא מן המיצר", "מן הסתומות", "מן ההֶסגרות, מן ההכרח"; הוא ייצא לחופשי, לגילוי, *לפתיחות*, למרחב. *כי ימי חול סתומים, ושבת פתוחה* (בן איש חי, רדשות, עמ' קב; אבני נזר, עמ' קנ). ימי המעשה הם ימים של מתח, כלומר של התרחקות מפנימיות, של "פסיעה גסה", של ריצה, טורח, טירדה, השתנות; ובו בזמן ימי המעשה מהווים מצב של מצור, הכרח, "סגירה", הסתר, כיסוי, אטימות, סתימות. אבל כיון ששבת "לכל מעשה", "ימי החול יש להם עלֶיה"; וכך השבת מביאה לאדם המשוחרר שלוות נפש, גילוי, "פתיחה", בהירות, הארה, דעת ברורה, ישוב הדעת, הרחבת הדעת, יציבות, קביעות.– הפילוסוף הנרי ברגסון עומד גם הוא על הדיאלקטיקה שבין עולם סגור ועולם פתוח. וכמוהו מישֶל פוּקו, הפילוסוף בן־זמננו, מגדיר את הציוויליזציה הנוכחית כ"שלטון הסגירה", כמצב של "מאסר", ובו בזמן כ"מסע של נרודים, של גלות". ראה לקמן, הערה 222. ראה גם פילון האלכסנדוני, על הבריחה והמציאה, 173-174; אסתר סטרובינסקי־שפרן על הנ"ל (לעיל, הערה 11 לפרק ג), עמ' 83.

97. השווה מכדרשב"י על שמ' כ ט. אב' א י: "אהוב את המלאכה". ארד"נ יא: "כשם שהתורה נִתנה בברית, כך המלאכה נִתנה בברית". אבל ראה גם ר' צבי אשכנזי, שו"ת חכם צבי, פג: "ששת ימים תעבוד", שפירשו רוב הפוסקים לרשות ולא לחובה. ראה גם אוה"ח על

שמ' לה ב: "'ששת ימים תעשה', ששת ולא בששת, כדי שלא תטעה כי יש מצוה בעשיית מלאכה בהם". עיין גם אוה"ח על שמות לא טו: "'יעשה', פירוש יעשה בהם התר מלאכה לעשות דבר המוכרח שהוא פרנסת אותו יום, ולזה לא אמר 'תעשה', אלא 'יֵעשה'"... ברם, בדרך כלל, למצוות התורה המתייחסות לשבת קודמת ההתייחסות לשבעת ימי המעשה. השווה ברא' ב טו, בר"ר טז ח. ראה שבת פח ע"ב–פט ע"א (משה למלאכי השרת): "כתיב: 'זכור את יום השבת לקדשו'. כלום אתם עושים מלאכה שאתם צריכין שבות?" השווה של"ה, ח"א, קעז ע"ב; שפת אמת, ח"ב, עמ' 88-89; 198, 208-209. שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' 260. ראה גם של"ה, ח"א, כה ע"א; הגר"א, דברי אליהו, עמ' ר.

98. **כפי הכנתו תהיה השגתו**: ראה זוהר, ח"ב, רד ע"א; ח"ג, קכה ע"א. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער השבת, סג ע"א. ליקוטי מוהר"ן, צד, צו ע"א. קדושת לוי, נה ע"א: "והנה באמת יש לאדם לצפות כל ימי החול על המתנות שבת, על קדושה וחיות זו הבאה לאדם. ובוראי בעי *הכנה* רבה כל ששת ימי המעשה על שבת; *כפי אשר יעשה הכנתו כן תהיה השגתו*. והכתוב אומר: 'והכינו את אשר יבואו' (שמ' טז ה): 'שאדם צריך להטריח א"ע בחול שיהא לו בשבת' ו'מי שטרח [בערב שבת יאכל בשבת]' (ע"ז ג ע"א); ואע"פ שאדם מכין א"ע, מ"מ מתנה טובה היא... אך דהכנה צריך להיות, להכין את עצמו האדם, להיות לו בית קבול וכח לקבל...". ר' שמואל מעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' צה־צו. ר' אברהם יהושע השל מאפטא, אוהב ישראל, ואתחנן; שפת אמת, ח"א, עמ' 16, 200: "השבת היא עדות על ימי המעשה"; ח"ב, עמ' 66, 88, 202; 226: "קודם החטא, סירר הכתוב מלאכת המשכן קודם מצות השבת, שהיו ימי המעשה הכנה לשבת; ואח"כ הוצרך להקרים השבת, שבכח השבת יכלו לתקן המעשה"; ח"ד, עמ' 168: "'כל המענג את השבת, נותנין לו משאלות לבו' (שבת קיח ע"א). וצריך האדם להכין לו רצון אמת להיות משאלות לבו להש"י ולעבודתו. וזה המשאלות לב, הוא כל ימי השבוע. דכתיב: 'ושמרו בני ישראל את השבת', פירוש: לשון המתנה, *ששומרין ומצפין* למנוחת השבת קודש, שיוכלו להתקרב להאמת, וליישר לבבם אליו ית', שזהו עיקר המנוחה בשבת... ועי"ז 'לעשות את השבת לדרתם ברית עולם' (שמ' לא טז), פירוש: ע"י התשוקה בכל השבוע לשבת קודש. עי"ז מקבלין השבת כראוי להיות להתקשרות כל המעשים בשבת קודש, להמשיך הארת השבת, 'לדורותם, ברית עולם'".– בן איש חי, דרשות, עמ' צח: "'את שבתתי *תשמרו*' (ויק' יט ג), *תצפו* אליו, מלשון: 'ואביו *שמר* את הדבר' (ברא' לז יא)". רש"י שם: "היה ממתין ומצפה מתי יבא".– שפת אמת, ח"ה, עמ' 16, 57, 70, 167, 182: "בימות החול מכינים לשבת, וכפי היגיעה בימי המעשה למצוא אור הגנוז ומוסתר בעשיה, זוכין לקבל הארת שבת". שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כ, צב־צג, רעו, רצה, שכט; במדבר, עמ' קכט: "ושבת אינה מועילה כ"כ אלא לפי הזדככות האדם בששת ימי המעשה, כאמרם ז"ל (ע"ז ג): 'מי שטרח בע"ש יאכל בשבת'. ושבת היא מעין עוה"ב. ע"כ, כמו עוה"ב שזוכין בו לפי מעשה הזדככות בעוה"ז, כן נמי שבת זוכין בה רק לפי המעשה שבששת ימי המעשה"; עמ' תיח. מועדים, עמ' רד. ראה אבני נזר, עמ' פח; נאות הדשא, עמ' פט. ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום, ח"ח, עמ' ס.

99. **השבת היא מתנה, אבל זקוקה גם להכנה**: ראה ברכ' ח ע"א; שבת קיז ע"ב, קיט; ביצה ב ע"ב, טו ע"א; ע"ז ג ע"א, ב"ק פב ע"א. בר"ר צב ד: "אין 'והכן' אלא שבת. המר"א (שמ' טז ה): 'והיה ביום הששי והֵכינו'". רו"ר ג ג; קה"ר א לו: "אם אין אדם מתקן בע"ש, מה יאכל בשבת?" ילק"ש, תהלים, צב תתמג. זוהר, ח"א, קצו ע"ב. רמב"ם, הלכ' שבת פ"ל

ה"ג, ה"ו. ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רפה; שו"ע, או"ח, ח"א, רנ. השווה במרב"ר יד ט. שהש"ד א. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' 9. ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, עמ' רצו, שלא ואילך. ר' שמואל שמעלקא הורוויץ מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' כד: "ששת ימי המעשה הם כלי הכנה לקבל השלהבת של שבת". תולדות יעקב יוסף, שמות. באר אברהם, עמ' קמה. שם משמואל, בראשית, עמ' כ: "ימי המעשה הם דק הכנה וצורך לבוא לשבת"; שם, עמ' רצה, שכט. ראה גם שם משמואל, ויקרא, עמ' צג, ק, קג: "שבת היא אהבה ורצון, מתנה מן השמים, אפילו לבלתי ראויים ומתוקנים לו". ראה גם שם משמואל, מועדים, עמ' קג:

100. השווה קדושת לוי, עמ' נה; בית אברהם, עמ' קסב.

101. ההכנה למצוה היא מצוה כשלעצמה: ראה ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), העמק דבר, על שמ' טז ה (ח"ב, עמ' סח): "והכינו": בתורת מצוה שיכינו". ראה גם העמק דבר על דב' ה טז (ח"ה, עמ' ס). לפי חידושי הרי"מ עה"ת, עמ' שלו, ההכנה היא יותר מן המצווה גופא, כי היא לפני ולאחרי המצווה. ראה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 176: "יש בהכנת המצוה מגוף קיום המצוה... כי עשיית המצוה היא רק לשעה, וההכנה היא לעולם... וכפי הטהרה יוכל לקיים המצוה... ולואת ההכנה והשמחה לבוא להמצוה חשוב מאד. ויש לדון קו"ח ממה שאמרו ז"ל: "הרהורי עבירה קשים [קשו] מעבירה' [יומא כט ע"א]: כש"כ מדה טובה, הדהורי מצוה שאדם מהרהר ומשתוקק לקיים פקודת הש"י, טובים מהמצוה". ראה גם נאות הדשא, עמ נב.

102. השווה אבן עזרא על שמ' לא טז. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער השבת, סג ע"א–ע"ב.

103. "מי שטרח בערב שבת, יאכל בשבת...": ראה ע"ז ג ע"א; רו"ד ג ג; פתיחתא דאיכ"ד, יח; קה"ר א לו. פרי עץ חיים, שער השבת, סב ע"ב–סג ע"א. ראה גם אברבנאל, ח"ב, יתרו, שמות כ, עמ' קפ, קצ. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' ט. אוהב ישראל, כי תשא: שפת אמת, ח"א, עמ' 16, 190, 234: "תכלית כל המלאכות בימי המעשה לברר ולהסיר הפסולת, ובכח זה הבירור זוכין לאור"; ח"ב, עמ' 105, 208: "הש"י רצה שיתמשך הברכה לכל ימי המעשה... לכן היה התיקון שע"י שחול מכין לשבת, בכח הכנה זו נמשך ברכת השבת גם לימי המעשה"; עמ' 226, 227; ח"ה, עמ' 176. מי מרום, ח"ח, עמ' ס: "השבת מאיר מתוך הימים של החול". משך חכמה, עמ' קמח־קמט: "השבת *מושפע* [מההכנה] *ומשפיע* [שע"ז] נותן שפע לששת ימי המעשה".

104. השווה כתוב' סב ע"ב; זוהר, ח"א, יד ע"א; ח"ב פט ע"א; ח"ג פב ע"א. שפת אמת, ח"ב, עמ' 86.

105. השווה מכיל' יתרו, מסכתא דבהחודש ז (שמ' כ ח), עז ע"א. ביצה טז ע"א; שבת קיח ע"ב, קיט ע"א. רש"י ורמב"ם על שמ' כ ח; רבינו בחיי על שמ' לא טז (ח"ב, עמ' שכד). ראה רש"י על במד' כה יז; ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 36-37.

106. הזמן היהודי הוא זמן שבתי: עיין משנה נדר' ח א ("קונם... שבת זו, אסור בכל השבת") ופידוש ר"ע מברטנורה: "ואמר *שבת* זו, אסור בכל *השבוע*". ועיין רש"י, נדר' ס ע"א: "שבת זו... אסור בששת ימי השבוע". עיין כתוב' עא ע"א–ע"ב ורמב"ם, הלכ' אישות, פי"ד ה"ו וה"ט: "המריר... שבת אחת (כלומר שבוע אחד), אדבע שבתות (כלומר אדבעה שבועות)" – שבעה שבועות, ודאי אית בהן "שבע שבתות" (תקו"ז, נו ע"א). אם כן, "השבוע נקרא שבת" (של"ה, ח"א, קעו ע"א, קפט ע"א, קצ ע"א; ח"ג קכט ע"ב). "שבת שהוא יום אחד, דק שכל ז' הימים נכללים בו" (הגד"א, אדרת אליהו ובאד יצחק, עמ'

129). ובכן, "שבת כוללֵ כל ימי בראשית", "כל ימי השבוע", "כולל כל הזמן" (שפת אמת, ח"א, עמ' 5-6; 51, 102). וכך, "ימי השבת, ראינון ימי השבוע, קיימין לישראל" – ימי השבת, שהם ששת ימי השבוע, עומדים לישראל (זוהר, ח"ב, דר ע"א).– ראה ג"כ רש"י על ויק' כג ג, עפ"י תו"כ: "מה ענין שבת אצל מועדות? ללמדך שכל המחלל את המועדות, מעלין עליו כאלו חלל את השבתות". אבני נזר, עמ' קנ: *"שבת הוא שורש זמן המקודש*, וימים טובים מסתעפין משבת. רשבת הוא קודש, עצם הקדושה, ויו"ט הוא מקראי קודש". השווה ר"מ גיפטר, פרקי תורה, ח"א, עמ' קמג־קמד.

107. השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 67: "וחול מכין לשבת, ושבת נותנת ברכה לכל ימי החול, שיוכלו להתדבק בימים העליונים בשורשים ע"י יום השביעי. וזהו 'ויברך ויקדש', שנותן ברכה ודביקות לכל הימים".– שם, עמ' 88: "ואיתא בזוה"ק... כל ברכאין דעילאי ותתאי בשביעאה תלי' כו'. פי' שהשבת נותן ברכה לכל הששה הימים. אמת, שהקב"ה מחדש בטובו בכל יום תמיד מעשה בראשית. אך הוא ע"י השבת. ובטובו הוא השבת... וכן הי' רצונו יתברך שכל ששת ימים תעבודו ויזכו ע"ז לברכת השבת... כי בימות החול, הוא עבודת האדם רק לשעבר הגוף להנשמה, להתקרב להקדושה. ובשבת קודש הוא רק להיות מוכן לקבל השפעת הקדושה הבאה לנשמה משורשה". ראה לקמן, הערה 113.

108. השווה הגד"א, סידור אשי ישראל, עמ' 254; שפת אמת, ח"א, עמ' 102: "שבת קודש הוא כלל כל הימי בראשית. והוא מחזיק ברכה לכל הימים. ובאמת כל הוא מלשון חמדה ורצון, כמ"ש: 'ותכל [נפש] דור' (שמ"ב יג יט). והאדם שיש בו נשמה, הרצון והתשוקה אל הבורא ית"ש נמסר בידו. וכמו כן הרצון של הקב"ה לבני ישראל, שנקרא אדם, כמ"ש: 'אדם אתם', וכמ"ש 'ועלי תשוקתו'... וכמו כן בעולם, בשבת קודש כתיב: 'וינפש', והוא הרצון שגם יום השבת עצמו משתוקק למעלה, כמ"ש: 'ויום השביעי משבח ואומר'". שם, ח"ב, עמ' 89; 208: "וינפש הוא פועל יוצא שנותן הארת הנשמה לנפש האדם לימי המעשה. והוא ע"י השתוקקות כל הימים אל השבת".

109. השווה רש"י על גיט' עז ע"א: "חר בשבא, תרי בשבא ותלת בשבא – קרי בתר שבת שעברה; אבל רביעי, חמישי וששי, נקראין על שם שבת הבאה: קמי שבתא". השווה פסח' קו ע"א וחידושי ר"י מלוניל שם. השווה ספר הבהיר, נא, עמ' טו. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, ח"ב, שער השבת, סג ע"א; פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צז). שפת אמת, ח"ב, עמ' 227-228; אבני נזר, עמ' פח, קה. שם משמואל, במדבר, עמ' קפח: "שבת היא רוגמת המנורה: תלת יומי דקמי שבתא, תלת יומי דבתר שבתא, שכולם פונים אל שבת, שהוא השביעי. רוגמת שלשה קני המנורה שמכאן, ושלשה קני המנורה שמכאן פונים אל האמצע". ראה גם שם משמואל: שמות, ח"א עמ' קסט; דברים, עמ' קעב.– שפת אמת, ח"ה, עמ' 44: "ששת ימי המעשה, כל יום הוא מדה בפני עצמו; כי יש עבודה בפרט באהבה יראה ושמחה, והן כמו ששה נרות של המנורה: שלשה מכל צד, דקמי שבתא ובתר שבתא, והשבת היא הנקודה כללית שצריך להיות התכלית". ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' א־ב. אם כן, ימי החול מתקיימים כהוגן בזכות השבת; "רק ע"י כח השבת אפשר לתקן מעשי ימי חול" (חידושי הרי"ם עה"ת, עמ' קמא; ראה גם עמ' קיא).

110. השווה זוהר, ח"ג, פב ע"א; פרי עץ חיים, שער השבת, פ"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 247; ח"ב, עמ' 204, 208-209. שם משמואל, בראשית עמ' רח. ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' כר. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' א־ב.

111. ראה שו"ע, או"ח, רצט ו. ליקוטי מוהר"ן, ה ב, עמ' ב. עבורת ישראל, על אב' א ה: "היינו ביום ר', ה', ו', להכין עצמו לשבת, כי 'מי שטרח בע"ש יאכל בשבת'. והא מ"ש הבעש"ט זצ"ל בפירוש הכתוב (שמ' לד כא) '...בחריש ובקציר תשבת', כי חרש הוא נוטריקון: חמישי, רביעי, ששי. ר"ל כמו שהחרישה היא הכנה לזריעה ולקצירה, כך אלו הימים שייכים לשבת הבא, ולהכין עצמו בכל מיני הכנות שיוכל לעבור את בוראו ביום השבת. ואח"כ בג' ימים שאחר שבת היינו א', ב', ג' יהיה הקצירה, שיקבל כל ההשקעות שירדו לו בתפילת שבת...". "ונוכל לרמז רבריו במאמר חז"ל (ר"ה כז ע"א): 'זכור ושמור בריבור אחר נאמרו', והיינו כמ"ש (מכיל' יתרו): 'זכור מלפניו, שמור מאחריו'. כי קורם השבת צריכים להכין את ההשפעה בבחינת זכירה – 'זכר', שענינו משפיע; ואחר השבת צריכים להזהר שלא לאבר את הקדושה, וזה 'שמור מאחריו'" (באר משה, שמות, ח"א, עמ' שיט).– שפת אמת, ח"ב, עמ' 124: "כתיב: 'אשר צוה ה' לעשות'. והקשו כי בשבת אין מעשה. אך הפירוש הוא: ע"י שמירת שבת נמשך מעשה ימי החול אחר השבת, שע"י השבת יש עלִיה לכל ימי המעשה; והוא תיקון המעשה". ראה עולת ראיה, ח"ב, עמ' מה־מו. ראה לקמן, הערה 114.

112. השבת היא "לב" הזמן: השווה תקו"ז, פה ע"א. *"השבת היא נקודה הפנימית של הזמן"*; כיון שהוא עולה, נקראת שבת" (זוהר, ח"ב, רד ע"א).– פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, על שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צז): "השבת היא באמצע הימים". (כמו כן ראה מהר"ל, דרך חיים, עמ' 195.) "כי 'ששת ימים *עשה*', גם ששת הימים בעצמן נבראו, והם בסור עגולה אל הנקורה הפנימית שהיא שבת" (ליקוטי מוהר"ן, תניינא, לט, כה ע"ב).– ראה קרושת לוי, נז ע"ב.– "שבת היא נקורה אמצעית (פנימית); ששת ימי החול הם נגר שש קצוות (חיצוניים) סביב העגולה" (אבני נזר, עמ' ח, מב, סא, קר). "יום השביעי הוא נקורה בתוך ההיקף" (שם משמואל, דברים, עמ' קפה). השווה של"ה, ח"א, קצ ע"א; ח"ג, מה ע"א: *"השבת שהוא מקוד שהוא קיבוץ לז' ימי השבוע"*. בני יששכר, הגרה של פסח, עמ' עו־עז. דברי שמואל (מניקלשפורג), עמ' כר, קלה. הגר"א, אררת אליהו, עמ' 216. ר' אברהם רנציג, חיי ארם, הלכות שבת, כלל א. ערבי נחל, בראשית. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, ה ב, ה ע"ב; ח"ב, לט, כה ע"ב. אוהב ישראל, ואתחנן. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' ח. נאות הרשא, עמ' קלו־קלז. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' פו־פז, רח, רכה, רצה; בראשית, ח"ב, עמ' רמג; במרבר, עמ' טז, רו; דברים עמ' קעב, רג־רר. שפת אמת, ח"א, עמ' 5-6: "שבת היא נקורה הפנימית של הימים... עיקר החיות"; שם, עמ' 13, 16, 123, 247; ח"ב, עמ' 88-89, 208: "ע"י *השתוקקות* כל הימים אל השבת... ע"ז יכולין למצוא הארה מן השבת גם בימי המעשה"; עמ' 227; ח"ר, עמ' 168, 194; ח"ה עמ' 163. בן איש חי, עמ' צט. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' מה־מז. הרב רוד כהן (הרב הנזיר), קול הנבואה, עמ' רמג. פילון האלכסנדרוני, על הבריחה והמציאה, 174; ראה אסתר סטרובינסקי־שפרן על הנ"ל (לעיל, הערה 11 בפרק ג), עמ' 84.

113. השווה זוהר, ח"ב, סג ע"ב: "כל שיתא יומין מתברכאן מיומא שביעאה"; פח ע"א: "כל ברכאן רלעילא ותתא, ביומא שביעאה תליין". זו"ח, וישב, כט ע"א. פסח' קג ע"א, קו ע"א, קיג ע"א. רמב"ן על בראי ב ג. שלה"ק, ח"א, קצ ע"א, קצב ע"א: "ששת ימי המעשה יונקים משבת", שמשפיעה עליהם. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, ה, ה ע"ב. קרושת לוי, נה ע"ב: "שבת היא מתנה טובה. רצה לומר: האור והקרושה הבא מלמעלה לתוך לבות בני ארם... חיות רוחנית, הבא מעולם עליון". שפת אמת, ח"א, עמ' 5, 51, 102, 119; ח"ג עמ' 153:

"בשבת נתגלה חיות הפנימית שבכל דבר... וממילא יכול להתקדש בנקל... 'וברכתו מכל הימים', פירוש: שבת הוא השפעת החיים לכל הימים וקדושה מכל הזמנים, ששבת מקושר בחיות שלמעלה מהטבע, ועי"ז יכול בשבת להמשיך קדושה בהזמן והטבע". נאות הדשא, עמ' קמה, קצ־קצא. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' פו־פז, רעו. נאות הדשא, עמ' קמה, קצ־קצא. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רעו. ר' דוד כהן (הרב הנזיר), קול הנבואה, עמ' רמג. ראה לעיל הערה 108.

114. כך יש להבין את המאמר התלמודי "אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלים" (שבת קיח ע"ב; ראה מהרש"א, חידושי אגדות, על אתר). אמנם כדי לשמור שבת אחת כהלכתה יש לקיים את השבת הקודמת לה, המשפיעה מרוחה על הימים החוצצים בינה לבין השבת הבאה. ראה קרושת לוי, נה ע"ב וכן עמ' יז, לו, סט. אך ראה גם תולדות יעקב יוסף, ויצא. ראה רבי נחמן מברסלב, הגרה של פסח, עמ' לא: "להמשיך קדושת שבת על ימי החול". השווה פירושי המהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צו־ק). דברי שמואל (מניקלשפורג), עמ' צט, קכה. שפת אמת, ח"א, עמ' 199: "בשבת קורש, דמינו מתברכין כל שיתא יומין. ובכל שבת ושבת *מתחדש* שורש הברכה"; ח"ב, עמ' 60: "עיקר שמירת שבת: להביא הארת שבת קורש לימות החול". עמ' 66: "שבת בסיוע עבורה כראוי בימי החול". ואח"כ שם, ח"ה, עמ' 160: "השבת מעלה ימי המעשה לשורש עליון". נאות הדשא, עמ' קו, קצא; אבני נזר, עמ' פח. באר אברהם, עמ' קיח. בן איש חי, עמ' קמב. מפענח צפונות, עמ' ק. ואולם אליבא דמאמר תלמודי אחר, "אם משמרים ישראל את השבת כראוי אפילו יום אחד, בן דוד בא" (השווה מכילי' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא טז), קי ע"ב; ירוש' תענ' פ"א ה"א; שבת קיח ע"ב; שמ"ר כה טז; שו"ט צה; תקו"ז, תכ"א (נז ע"א); השווה גם שבת יח ע"ב; זו"ח, בשלח, ל ע"א). ארוני אבי מורי ורבי ז"ל דן בקושי המתעורר לכאורה מהסתירה בין שני המאמרים התלמודיים האמורים (ביחס לשמירת שבת אחת או שתי שבתות כתנאי לביאת המשיח). ראה רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' יט.

115. השווה רמב"ן על שמ' כ ח (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' ת־תא: "הגויים מונין בימי השבוע לשם הימים עצמן, וקראו לכל יום שם בפני עצמו... וישראל מונים כל הימים לשם שבת"; אברבנאל על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קפט): "במנותם ימי השבוע יזכרו תמיד שהיום הז' קורש לה', ונכלל בזה עוד שלא יקראו לימי השבוע שמות השבעה כוכבי לכת, אבל יאמרו תמיד באחד בשבת [וכיו"ב]. כולם יזכרו את יום השבת...". השווה גם רמב"ן על שמ' יב ב; כוזרי ב כ. ראה גם משנה תמיד ז ד; ירוש' ר"ה פ"ג ה"א; ר"ה ג ע"א. ויק"ר א א; קה"ר יא ה. תוספת ברכה, ח"ב, עמ' 185-186.

116. ראה לעיל, הערה 10.

117. למזמור תהילים שקוראים בסיום תפילת שחרית, מקדימים ואומרים "היום יום ראשון (שני, וכיו"ב) בשבת": ימי השבוע כלולים בשבת. השווה של"ה, ח"א, קעו ע"א, קפח ע"א, קפט ע"א, קצ ע"א, קצב ע"א, קצג ע"ב, קצר ע"א; ח"ב יא ע"א, טז ע"א; ח"ג, מה ע"א. פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צו). ליקוטי מוהר"ן, ח"א, סג ע"א, עז ע"א. ארדת אליהו (באר יצחק), עמ' תכט. שפת אמת, ח"א, עמ' 5-6, 51, 102, 246: "השבת היא עיקר החיות", "שורש נקורת החיות שיש בכל דבר". שם משמואל, דברים, עמ' רכו־רכז. בית הלוי, עמ' ט. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "ימות השבוע כלולים בשבת", עמ' 232.

118. השווה רמח"ל, שלושה ספרים נפתחים, קל"ח פתחי חכמה, י ע"ב; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כה.

119. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 13; ח"ה, עמ' 163: "לברך כי הכח שלך מה"". שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' 11; ח"ב, עמ' ריח. ראה גם בר"ד י ב. השווה ר' יוסף הורוביץ מנובהרדוק, מדרגת האדם; ר' יחזקאל סרנא, דליות יחזקאל.

120. היחס בין השבת לבין שנת השבת־שבתון, הוא ענין שנדון בהרחבה. הרב קוק כותב כי לשבת נודעת השפעה מיוחדת על האומה היהודית (השווה שבת הארץ, עמ' ח). ר' שמואל מסוכצ'וב, בהתבססו על ספר הזוהר, גם מראה את הזיקה המהותית בין השמיטה לכנסת ישראל, בין שנת השבתון לקהילה היהודית (השווה שם משמואל, ויקרא, עמ' 318). השווה ספרא, רש"י, רמב"ן, הרקאנטי, עקידת יצחק, אברבנאל, מלבי"ם ומשך חכמה (עמ' קפה) על ויק' כה. משנה שביעית א ד. מכיל' כ (שמות כג יב), קו ע"א. שמ"ר ל יב. זוהר, ח"ג, רח ע"א, רי ע"ב. ספר החינוך, מצווה פר. מהר"ל, דרך חיים, על אבות ה ט, עמ' קפח־קפט. ר' אברהם המלאך, חסר לאברהם, עמ' כו. שפת אמת, ח"ג, עמ' 196. י' ברייער, נחליאל (תל־אביב תשי"א), עמ' דלו־דלז. תוספת ברכה, ח"א, עמ' 7. ר' יחזקאל אברמסקי, תוס' עם פירוש חזון יחזקאל, קדשים, ח"ב, עמ' א־ב.

121. ספרא, בהר ד (ויק' כה כג), עמ' קח: "כשתהיו שלי הרי היא שלכם"; ראה גם ספרא, בחוקותי, ז (ויק' כו לד), עמ' קיב: "אני אמרתי לכם שתהיו זורעים שש ומשמטים לי אחת. בשביל שתרעו שהארץ שלי היא"; השווה רש"י על ויק' כה כג: "'כי לי הארץ' – אל תרע עיניך בה 'שאינה שלך'"; כלי יקר על ויק' כה ג. שפת אמת, ח"ג, עמ' 197.

122. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 247; ח"ב עמ' 209; 225: "וצריכין *להבטל* אליו ית'. *שזה ענין השבת*: השבתות כל המעשים. *וזה הביטול הוא קיום כל המעשים*"; ח"ג, עמ' 207. השווה באר אברהם, עמ' קפר; שם משמואל, שמות, ח"ב, עמ' רעז. פחר יצחק, ח"א, עמ' קעט.

123. השווה תנח' שמיני ב: "אברהם הקנה להקב"ה שמים וארץ". פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צז): "*בשבת הכל שב אל השי"ת* והוא אחד". ראה קדושת לוי, מז ע"א. שר"ל על בראי ב ג (עמ' 20); על שמ' כ ח (עמ' 330): "'לקדשו': לעשותו נברל משאר ימים... תתנהו לגבוה כקרבן וכתרומה". שפת אמת, ח"ב, עמ' 111: "שבת הוא עצה לקרב כל מעשה בראשית להש"י; ח"ה, עמ' 160, 163: בשבת "'ישובו כל הדברים אליו".– במרב"ר י א: "'ויכלו השמים והארץ' (בראי ב א). ואין 'ויכלו', אלא *לשון תאוה*, שנאמר: 'נכספה וגם כלתה נפשי' (תהל' פר ג)". הרקאנטי, בראשית, ח ע"א: מלת 'ויכל' תרגם בתרגום ירושלמי: '*וחמיד*', מלשון 'נכספה וגם כלתה נפשי'". שם משמואל, בראשית, עמ' כ: "ויכל אלהים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה' (בראי ב ב). בכל ששת ימי המעשה היתה הבריאה נמתחת והולכת (כמדרש פ' ה). והנה בש"ס ר"ה (יא ע"א): 'כל מעשה בראשית לדעתן נבראו', וע"כ שניתן לה הכח והרצון להתפשט ולהתרחק ולהתגשם. ראה לעיל, הערה 40. והנה לשון 'כלה' פירשו המפרשים מלשון 'כלתה נפשי [לחצרות ה'' (תהל' פר ג)], והוא *השתוקקות מלמטה למעלה*, והיינו שניתן בשבת כח הרצון בהבריאה *לשוב להמקור*, היפוך הרצון שהי' לה בכל ששת ימי המעשה להתרחק מן המקור ולרדת מלמעלה למטה. נמצא כך הוא הפירוש: 'ויכל אלקים ביום השביעי מלאכתו אשר עשה', היינו שמלאכתו אשר עשה השיג כח השתוקקות מלמטה למעלה, הנקרא 'כלה'; ולשון 'ויכל' הוא שעשאה". ראה שם, עמ' לב. ראה גם שם משמואל, מועדים, עמ' קכ.– "יום

השבת עצמו משתוקק למעלה, כמ"ש: 'ויום השביעי משבח ואומר'" (שפת אמת, ח"א, עמ' 202). בשבת עליה מכל ימי החול: השווה רמח"ל, קל"ח פתחי חכמה, קט ע"ב. דברי שמואל, עמ' טו, כד: "בוי"ו ימי המעשה, עולים גם יורדים בו, נגד וי"ו קצוות; אבל בשבת קודש: רק עליה". ראה שפת אמת, ח"ה, עמ' 118, 160, 162.- השווה דש"ר הידש, אגרות צפון, עמ' ע-עא. ראה ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' סט-ע. ראה לעיל, הערה 65.

124. מאור פניו של הארם, של היהודי, ביום השבת אינו דומה למאור פניו בימות החול (השווה בר"ר יא ב). גם אמינותו של היהודי גבוהה יותר ביום השבת. (השווה משנה דמאי ד א ופירוש הרמב"ם על אתר; ירוש' דמאי פ"ד ה"א; רמב"ם, הלכ' מעשר, פי"ב ה"א; תוספות, כתוב' נה ע"ב; השווה גם משנה חגי' ג ו; רמב"ם, הלכ' מטמאי משכב ומושב, פי"א ה"ט.) ראה גם שפת אמת, ח"א, עמ' 51; ח"ב, עמ' 75, 203; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' קפ, שמט; ח"ב, עמ' רכג; מועדים, עמ' ק; ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, תרח.

125. ראה לעיל, הערה 47, וראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "אין תחנונים בתפילות שבת", עמ' 221.

126. השווה ירוש' שבת פט"ו ה"ג; סוטה פ"א ה"ד. זוהר ח"ג קעג ע"ב; שמ"ר ה כב: "...היו בידן מגילות, שהיו משתעשעין בהן משבת לשבת". תדא"ר א; שו"ט יט; השווה ילק"ש, ח"א, ויקהל תח; ח"ב, משלי, תתסד. פילון האלכסנדרוני: על חיי משה, ב, 39, 215-216; על החוקים לפרטיהם, ב, 15, 61-62; על הבריחה והמציאה, 176. יוסף בן מתתיהו, נגד אפיון, ב, יז. רש"י על סוטה מט ע"א; רמב"ן על שמ' כ ז; רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצה); השווה מל"ב ד כג; ר"ה טז ע"ב. השווה ר' יעקב בן אשר, טור, או"ח, רצ; ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רצ. השווה אסתר סטרובינסקי-שפרן על פילון (לעיל, הערה 11 בפרק ג), עמ' 83.

127. השווה פסיק"ר, עשרת הדברות ג.

128. השווה כוזרי ג י.

129. השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ג; רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצו); ר' שמואל דוד לוצאטו (שד"ל), פירוש על חמישה חומשי תורה, יתרו, שמ' כ יא, עמ' שלא.

130. שבת, מעין העולם הבא: ראה ברכ' נז ע"ב. זוהר, ח"א, א ע"ב, מח ע"א; ח"ב י ע"א; ח"ג צה ע"א. זו"ח, בראשית, טז. תקו"ז, תע"ז. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 385. השווה משנה תמיד ז ד. סנהד' צז ע"א; ר"ה לא ע"א. זוהר, ח"ב, י ע"א. השווה רמב"ן על בר' ב ג. רבינו בחיי על בר' ב ג (ח"א, עמ' נג-נד); על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצו-קצח); על במד' י לה (ח"ג, עמ' נו-נח). באר מים חיים, על בר' ב א.

131. בשמרו את השבת, היהודי "מעיד" על "חידוש העולם": השווה מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יד), קי ע"א; ישע' מג יב. השווה זוהר, ח"ב, צ ע"א.

132. בשמרו את השבת, היהודי "מעיד" על בריאת העולם "יש מאין": השווה מכיל' יתרו, מסכתא דבהחודש ח (שמ' כ טז), עח ע"ב; שם, כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יד), קי ע"א; ישע' מג יב. השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פל"א. רמב"ן על שמ' כ ח; על דב' ה טו; השווה גם רמב"ן על דב' ו כ.

133. "ברא" - יש מאין: השווה דב' ד לב; ישע' מ כו, כח. ראה מו"נ, ח"ב, פ"ל; ח"ג פ"י; אבן עזרא ואדרת אליהו (עמ' 10) על בר' א א. ראה גם אבן עזרא על במד' טו ל. השווה גם מ'

ר' קאסוטו, מארם עד נוח, עמ' 43-44. ראה ר' יוסף ראוין (הגאון מרוג'צוב), מפענח צפונות, עמ' קמב־קמג: "'ברא', מִלה שיש לה התלות בהעדר; כמו אמר 'בראשית' שהוא מהעדר".

134. הבריאה מורה על הבורא: השווה רמב"ם, מו"נ, ח"א, פ"א; השווה גם הלכ' יסודי התורה, פ"א ה"א־ה"ג. השווה כוזרי ה יח; ב נ.

135. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' סט: רעיון קדמות העולם, הוא רעיון "אטום".

136. השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פכ"ה; השווה גם שם, ח"ב, פל"א.

137. חידוש העולם מהווה יסוד לאמונה ולתורה: השווה רמב"ן על ברא' א א; על ויק' כט ל. השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פכ"ה. ראה גם ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, ויקהל, נה; ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, ג כו.

138. האמונה בחידוש העולם מביאה לידי אמונה באדנות הבורא: השווה ר' ישראל מאיר הכהן, חפץ חיים על התורה, עמ' יג־יד, פח־פט.

139. ראה ר"ה לב ע"א.

140. "שקולה שבת כנגד כל המצות": השווה ירוש' ברכ' פ"א ה"ה; נדר' פ"ג ה"ט. שמ"ר כה טז. זוהר, ח"ב, מז ע"א, פט ע"א, צא ע"א, צב ע"א. תקו"ז, יב ע"א; תי"ט (מ ע"ב); תכ"א (נז ע"א–ע"ב). זו"ח: בראשית, יז ע"א, כב ע"א; יתרו, לג ע"ב; כי תשא, מה ע"א. רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל הט"ו. רמב"ן על ויק' כו א. ר' ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים), משנה ברורה, שו"ע, או"ח, ג א.

141. השווה רמב"ן על ויק' יט ל. שמירת שבת היא שמירת התורה.

142. "המחלל שבת בפרהסיא – הרי הוא כעובד עבודה זרה": ראה רמב"ם, הלכות שבת, פ"ל הט"ו והלכ' מעשה הקרבנות, פ"ג ה"ד. ראה לקמן, הערה 206.

143. השווה עיר' סט ע"א; חול' ה ע"א. ראה תוספות, חול' יד ע"א.

144. רש"י על *יבמ' מת ע"ב*; השווה רש"י, על חול' ה ע"א; על במר' טו מא. השווה הור' ח ע"א. רמב"ם, פיהמ"ש, חול' א א; הלכ' שבת, פ"ל הט"ו; הלכ' גירושין, פ"ג הט"ו; הלכ' מעשי הקרבנות, פ"ג ה"ר; הלכ' שגגות, פ"ג ה"ו. טור, אבן העזר מר. שו"ע, יו"ד, ב ה. משנה ברורה, הקר', הלכ' שבת.

145. העולם נברא יש מאין על ידי בורא העולם מרצונו החפשי: השווה שבת קיח ע"ב; ב"ב י ע"א. בית יוסף, טור, או"ח, רמב. תוספות, סנהר' עח ע"ב וב"ב קיט ע"א. השווה רש"י על חול' ה ע"א. מאירי על קיד' נ; ראה יבמ' מז ע"ב. ראה רד"צ הופמן, שו"ת מלמד להועיל, או"ח, כט; יו"ר, נב. חזון איש, יו"ד ב כח. השווה רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' יט. המקרא מציג את מצוות השבת ביחד עם האיסורים על עבודה זרה. השווה ויק' יט ג־ד; שמ' כג יב־יג; לד יב־כא; נחמ' ט יג־יד. ראה ירוש' נדר' פ"ג ה"ט; רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל הט"ו. ספר החינוך, מצוה פר. השווה גם בעה"ט על ויק' כו א־ב. ראה גם משך חכמה, עמ' שטו.

146. האמונה בחידוש העולם מביאה לידי אמונה בהשגחה ובנבואה: השווה רמב"ן על שמ' כ ב, ח. רמב"ן, דרשה על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קפט. רבינו בחיי על שמ' כ ה (ח"ב, עמ' קצה). השווה גם פסח' קיז ע"ב. ספר החינוך, מצוה לא. ראה גם זוהר, ח"ב, צב ע"א; ח"ג, קטו ע"ב. השווה של"ה, ח"ב, י ע"ב; ח"ג, פח ע"ב, קיח ע"ב.

147. ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רמב.

148. שלוש הכרזות של השבת: ר' יעקב בן אשר, טור, או"ח, רצב. השווה זוהר, ח"ב, רה ע"ב.

תפילות שחרית וערבית הכוללות את ייחוד השֵם – קריאת שמע (דב' ו ד), הצהרת האמונה היהודית – מופנות לקב"ה, בורא העולם ומקיימו, נותן התורה לישראל וגואל ישראל. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' ח־ט. השווה פראנץ רוזנצוויג, כוכב הגאולה, עמ' 335-336. אבל ראה גם שם, ח"ב, צב ע"א. השווה גם שבת קיז ע"ב: "שלש סעודות" – תלתא 'היום' כתיב".

149. ראה מחזור ויטרי, עמ' 155. השווה מהר"ל, דרך חיים, עמ' ח־ט; שפת אמת, ח"א, עמ' 13: "בהבריאה נמצא מעשה, דיבור ומחשבה... ובשבת הי' השביתה בכל אלה... והם הג' סעודות וג' תפילות בשבת... שבת בראשית, *במעשה* בראשית; ובקבלת התורה בשבת... **כדיבור**; שבת לעתיד... *במחשבה* שלא יצא לפועל בעוה"ז". שפת אמת, ח"ב, עמ' 79. אבל ראה גם מגיד דבריו ליעקב, צ, עמ' 156.

150. סדר משולש של השבת: השווה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' צח־צט; סידור אשי ישראל, עמ' רנא.

151. ראה מיכה ב יב: "קבץ אקבץ שארית ישראל"; ה ו־ז: "והיה שארית יעקב בקרב עמים רבים כטל... כאריה בבהמות".

152. תכליתה של "שבת בראשית" – "שבת מתן תורה": השווה רש"י על ברא' א לא: "'יום הששי' – הוסיף (האות) ה' בששי בגמר מעשה בראשית לומר שהתנה עמהם ע"מ שיקבלו עליהם ישראל חמשה חומשי תורה. ר"א יום הששי שכלם תלויים ועומדים עד יום הששי הוא ששי בסיון (ס"א שביום ו' בסיון שקבלו ישראל התורה נתחזקו כל יצירת בראשית ונחשב כאלו נברא העולם עתה וזהו יום הששי בה"א שאותו יום ו' בסיון) המוכן למתן תורה". השווה של"ה, ח"ג, כג ע"א; שפת אמת, ח"א, עמ' 8. השווה שבת פח ע"א; זוהר, ח"א, מז ע"א; תקו"ז, תכ"ב (סז ע"א); תמ"ז (פג ע"א); השווה זו"ח, יתרו, לח ע"א.

153. מעשה בראשית תוכנן למען הופעתו של ישראל והתגלותה של התורה: השווה בר"ר א ה; זוהר, ח"א, כד ע"א, קיח ע"ב, קיט ע"א; ח"ב, קח ע"ב, קיט ע"א–ע"ב. הקד' תקו"ז, ו ע"א; תקו"ז, ת"ו (כג ע"ב); ת"מ (פ ע"א). זו"ח, יתרו, לז ע"א. השווה שבת פח ע"א; זוהר, ח"ג, קכה ע"א; זו"ח, יתרו, לח ע"א. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 244. השווה פסח' סח ע"ב; זוהר, ח"א, כד ע"ב. השווה ר"ה לב ע"א. השווה עקידת יצחק, ויקהל.

154. ימות המשיח יבואו הודות לכך שישראל יקיימו את מצוות התורה: השווה סנהד' צז־צח; שמ"ר כה; זוהר, ח"ב, קל ע"ב.

155. ראה שבת פו ע"ב: "בשבת ניתנה תורה לישראל". השווה זוהר, ח"ג, עג ע"א. השווה הקד' תקו"ז, יא ע"ב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' 8-9, 210. שלה"ק, ח"ג, כג ע"א.

156. השווה אודר"ע, אות א'. השווה שם משמואל, שמות, ח"ב, עמ' דער: "יובן את ענין ג' שבתות" באופן שכזה. "שבת בראשית לארה"ר הי' שבת רקודם ימי המעשה; ושבת של מתן תורה, הוא שבת שאחר ימי המעשה; ושבת של עתיד, נראה שיש בו ענין שתי השבתות יחד... ולפי דרכנו נאמר, שאף שישראל לעתיד יזכו בכח מעשיהם הטובים שעשו בעודם בגלות, ויהי' בבחינת שבת שאחר ימי המעשה, מכל מקום האור יהי' כ"כ גדול מאד מכפי ערך זכותם, וכימי צאתנו מארץ מצרים, שהיו אז בלתי קרימת זכותם' – שהרי היו 'ערום ועריה', כן יראנו נפלאות אלפי אלפים ככה מכפי ערך זכותם. והיינו הך שאמרנו שיהי' בו ענין שתי השבתות יחד".

157. השווה מכיל', כי תשא, מסכתא רשבתא א (שמ' לא טז), קי ע"ב.

158. "מאמרו של הקב"ה הוא מעשה" (בר"ר מד כו); זוהר, ח"א, קיז ע"א; ח"ג, לב ע"א, נד

ע"א. רש"י על ברא' טו יח; רמב"ן על ברא' א ד. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, סד ד, עט ע"א. ראה גם תמו' ג ע"ב; שם משמואל, מועדים, עמ' צ. ראה להלן, הערה 160. ראה גם חלק ב, פרק ד, סעיף "מאמר וריבור", עמ' 224. ראה גם שם, סעיף "הקידוש...", עמ' 212-213; סעיף "דיבור ומעשה...", עמ' 224.

159. השווה זוהר, ח"א, רלב ע"ב, פז ע"ב. אבן עזרא על ברא' ב יב. ראה לקמן, הערה 168.

160. **דיבור ומאמר**: השווה רש"י על שמ' לא יג.– ראה שם משמואל, מועדים עמ' קי: "דיבור הוא חיבור המדבר לנדבר; ומאמר הוא נפרד... השומע שומע ממילא. זהו ההפרש בין עשרה מאמרות לעשרת הדברות. בריאת העולם היתה ע"י צמצום; ראי לאו הכי הי' בטל במציאות; וע"כ נקרא המאמר שהוא נפרד; אבל עשרת הדברות הם החיבור שבין ישראל לאביהם שבשמים". ראה לעיל, הערה 159. על "הוא" ו"אתה" ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, עמ' 224-225.

161. "'אנכי עשיתי ארץ וארם עליה בראתי' (ישע' מה יב). 'אנכי עשיתי ארץ', ודאי. מ"ט עשיתי ארץ? בגין דארם עליה בראתי" (זוהר, ח"א, רה ע"ב; השווה ישע' מר כד).

162. "ויקרא ה' אלהים אל־האדם ויאמר לו איכה: ויאמר את־קלך שמעתי בגן ואירא כי־עירם אנכי ואחבא" (ברא' ג: ט־י). אדם אינו עונה על השאלה במישרין. תשובתו היא מתחמקת ומתחכמת.

163. "ערב שבת שבו נברא", חטא אדם הראשון את חטאו: השווה סנהד' לח ע"ב; ויק"ר כט א; פדר"א כ; השווה ילק"ש, פנחס, כט תקפב. השווה פסיק"ר מז; פסדר"כ, ראש השנה, ח"א, עמ' כג; ח"ב עמ' שלה.

164. "ארם נברא בערב שבת כדי שייכנס למצווה מייר" (סנהד' לח ע"א). השווה שפת אמת, ח"ה, עמ' 167.

165. אדם הראשון ניצל על ירי השבת: ראה זוהר, ח"ב, קלד ע"א; שו"ט, צב. פרר"א כ. קרושת לוי, נה ע"א: "אפילו עובר ע"ז כדור אנוש מוחלין לו, אם שומר שבת כהלכתו (שבת קיח ע"ב). והטעם הוא דע"י עבירה שארם עושה הוא נפרש משורש החיים ומביא פגם בנשמתו; אבל כשבאה קרושת שבת, או הקב"ה מאיר לארם הארה גדולה מהעולמות הגנוזים ומאיר נשמת האדם, ועי"ז יכולה הנשמה לחזור לשורשו". ראה שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' רכג. ראה גם שם משמואל, מועדים, עמ צג: "*שם שבת מודה על תשובה, מלשון שב...*"; שם, עמ' ק: "בשבת: אהבה ורצון; א"כ תשובה מאהבה". עיין חפץ חיים, עה"ת, פר' כי תשא, עמ' פו־פח.

166. **השַבָּת – אותיות תשובה**: ראה פרר"א יט; תנח' בראשית, י; קה"ר א ג; פסדר"כ כג, רה, א, עמ' 334 (סנהד' לח ע"ב; ויק"ר כט א; ילק"ש, פנחס, כט תשפב; שם, תהלים, צב תתמג. לפי המדרש (בר"ר כב כח), אחרי שזכותה של השבת עמדה לו לארם הראשון, והקב"ה, דיין עליון, אל מלא רחמים, חנן אותו הורות לתשובה אשר עשה, מייר עמר ארה"ר ואמר: "מזמור שיר ליום השבת" (תהל' צב א). אך השבת קראה: "אתה (ארם) ואני, עלינו לשבח לה' ולשיר לכבודו". ראה שו"ט, צב; ראה גם זוהר, ח"ב, קלח ע"א. תקו"ז, פה ע"א: בשבת ארם "מתפנה מיצה"ר". ראה זוהר, ח"ג, רעג ע"א. פירושי מהר"ל לאגרות הש"ס, שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צו־צח): בשבת "סילוק מן החטא". הואיל "והשבת היא רעת ולא עוון" (שפת אמת, ח"ב, עמ' 75, 203).– שפת אמת, ח"ה, עמ' 31: "בשבת נתגלה הפנימיות"; שם, עמ' 164: ביום זה "נפתח חיות הפנימי, ולכן שבת מסייע לתשובה"; שם, עמ' 163: "וזהו שורש *התשובה, לשוב, להתדבק בשורש שאין החטא*

פוגם שם: לכן השבת מסייע אל התשובה לעולם, היות ובשבת עולים העולמות במקומם שהיו קודם חטא אדה"ר". השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 145: "רש"י, כי תשא [שמ' לא יג], 'אך את שבתותי תשמרו': 'למעט שבת ממלאכת המשכן'. כי בשבת קודש, התגלות הקדושה כמו קודם החטא, ולא הוצרכו לצמצום המשכן".– תניא, אגרת התשובה, סוף פרק י', צט ע"ב: "השבת היא בחינת תשובה עילאה, ושב"ת אותיות תש"ב אנוש ['עד־דכא, ותאמר *שובו* בני־אדם' (תהל' צ ג)], כי בשבת הוא עליות העולמות למקומם".– ליקוטי מוהר"ן, ו ג, ו ע"ב: "וזה בחינת עוה"ב, שיהי' כולו *שבת*, דהיינו כולו תשובה, כמ"ש *ושבת* עד ה' אלהיך' (דב' ל ב)". ראה אבני נזר, עמ' קיח־קכ. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כ; שם, בראשית, ח"ב, עמ' שנג; ויקרא, עמ' שלט: שבת מעותר לתשובה". ראה ר' יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), רעת ותבונה, סה ע"א. ובעיקרו של דבר, כותב בעל חידושי הרי"מ על התורה, עמ' שכג: "הפגם מהחטא לא היה נוגע בשבת, ששבת גבוה יותר; ולכן בשבת הזמן תשובה לכל".

167. האבות היו שומרי שבת: השווה יומא כח ע"ב; זוהר, ח"ג, רעו ע"ב; השווה בר"ר יא ח; עט ז; צב ד; צה ב; השווה תנח', לך לך, יא. השווה ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רצב. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "ברית־מילה והשבת", עמ' 226-227.

168. השווה זו"ח, בראשית, יב ע"א, יג ע"א. ראה בר"ר יג ג: אחר בריאת האדם, "מזכיר שם מלא על עולם מלא"; אבן עזרא על ברא' ב יב: "ודע כי מהפסוק הראשון עד 'לעשות' הזכיר הכתוב 'אלהים' ואחר כן השם הנהדר והנורא עמו. ומה יקרו דברי קרמונינו ז"ל שאמרו: *נקרא שם מלא על עולם מלא, כי לא היה שם כח מקבל זה השם*. ובפרשת 'ואלה שמות' אפרש סוד השם...". ראה דרשות הר"ן, הדרוש הראשון; פחד יצחק, ח"א, עמ' צח, ק, קעה. ראה שפת אמת, ח"ה, עמ' 165; שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' קו: "'אל שדי', פירשו: 'שאמר לעולמו די'. הנה הוא שם מחורש בבריאת העולם, כי קודם שנברא העולם לא הי' למי לומר די, וע"כ נחשב זה השם לבוש בבריאה... אבל שם הוי', שפירושו הי' הוה ויהי', איננו נתלה בבריאה כלל, וזה שבפרד"א: שקודם שנברא העולם הי' הוא ושמו לבד, ופירשו ז"ל שהכוונה על שם הוי'. וע"כ נגלה אל האבות בשם 'אֵל שדי', ולמשה רבינו עה"ש בשם הוי', כ"א לפי מהותו".– ראה בר"ר ח ג: "'ויאמר אלהים נעשה אדם' (ברא' א כו). במי נמלך? במלאכת השמים והארץ נמלך". ראה לעיל, הערה 159.

169. "אלהים" (בורא הטבע), הוא בגימטריא פ"ו, דהיינו "הטבע" (השווה של"ה, שער האותיות, פט).

170. ברא' ב לא. השווה רשב"ם על שמ' כ ח; מהר"ל, תפארת ישראל, מד, עמ' נה.

171. B. Jacob, *Das erste Buch der Torah, Genesis*, 66. מ' ד' קאסוטו, מארם עד נוח, עמ' 39.

172. שבת ה' נעשית גם לשבת האדם: השווה רש"ד הירש על שמ' לא יג (מהר' גרמנית, עמ' 455; מהר' עברית, עמ' תטז) ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "הקב"ה וישראל יוצרים את השבת", עמ' 209-210.

173. השווה ברא' ב ג: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו"; שמ' לא יג: "כי אני ה' מקדשכם"; ביצה יז ע"א; זוהר, ח"ג, צה ע"א.

174. "לעשות את השבת": ראה מכיל' כי תשא (שמ' לא טז), מסכתא דשבתא קי ע"א. השווה רשב"ם על פסח' קא ע"א: יואל ב טז; זוהר, ח"ב, מז ע"א: ח"ג, סא ע"א, צג ע"א, צר ע"א, רצז ע"א. נאות הדשא, עמ' קי, קלג, קמא, קצז. אבני נזר, עמ' קג. ראה גם ביצה יז

ע"א. השווה שם משמואל, בראשית, עמ' שרמ. ראה גם גם סידור רש"ר הירש, עמ' 591.

בן איש חי, בן יהוידע, ח"ב, כה ע"ב: *"הקב"ה קידש* את השבת... 'ויברך'... 'ויקדש אותו'... ורצה *שכני אדם ישלימו* מעשיו.. 'זכור'... 'לקדשו'". זוהר, ח"ב, צב ע"ב: "ואם תאמר: 'זכור' אינו צריך *להתקדש מישראל*, שהרי ממנו יוצאות כל הברכות והקדושות של העולם, אינו כן. כי זה צריך להתקדש ביום השבת, וזה צריך להתקדש בליל שבת. וכל הקדושות מקבלים אח"כ ישראל, *ומתקדשים בקדושה של הקב"ה* (תרגום "הסולם").

175. ה"אנכי" של אלקי התודה מוצא איש־שיח באדם, והוא ישראל: השווה ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, צא, מא ע"א: "'וירבר אלקים את'. 'וירבר' לשון זווג והתקשרות, כמו 'וְאִוּהּ מדברת' [כתובות יג ע"א, במשנה]". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "השבת כחוויה אישית של ההתגלות היוצרת, ההשגחתית של ה'", עמ' 225.

176. השווה בר"ר א ה; תקו"ז, ו ע"א; זו"ח, יתרו, לז ע"א. השווה גם פרד"א יח; הרקאנטי, בראשית ח ע"א. מהר"ל, תפארת ישראל, יז: "אף שנתן לאומות מקצת מצות, במה שיש בהם מדרגת האדם במקצת; אבל ישראל שהיו אדם בכל, לא במקצת, נתן להם הכל כפי הראוי... ולכך ראויה התורה לישראל".

177. אתם קרויים אדם: השווה יבמ' סא ע"א ותוספות על אתר. השווה ב"מ קיד ע"א; תוספות, סנהר' נט ע"א. השווה זוהר, ח"א, כ ע"ב; ח"ב, כה ע"א–ע"ב; ח"ג, קכה ע"א, רלח ע"ב. השווה תקו"ז, מז. אבל ראה גם זוהר, ח"ג, קעג ע"ב. השווה ר' ראובן מרגליות, שערי זהר (ירושלים תשט"ז), עמ' 134, 178, 194. השווה כוזרי ב מד. השווה פירושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, על כתוב' סו ע"ב (ח"ר, עמ' סח). מהר"ל, תפארת ישראל, יז: "וכמו *האדם* שהוא *שלמות* כל מעשה בראשית, ובו נשלם כל מעשה בראשית, כך *ישראל* היו *שלמות כל העולם* בהם יושלם הכל. וזה אמרם: 'אתם קרויים אדם'...". – ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ב, עמ' תקנא: "מחשבתן של ישראל קודמת לכל *ותותמת* את הכל".

178. ישראל עולה למדרגת אתה: "לא תעשה כל מלאכה, *אתה*..." (שמ' כ י; רב' ה יד). "מלת *אתה* כוללת כל מי שהוא בן מצוה" (אבן עזרא על שמ' כ ח). ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, על "הוא" ו"אתה", עמ' 224-225.

179. השווה ירוש' נדר' פ"ג ה"ט: "...ה' נתן *לכם* את השבת" (שמ' טז כט) – "ואת שבת *קדשך* הורעת *להם*" (נחמ' ט יד).

180. בר' ב א.

181. השבת באה לעולם הודות לישראל ובזכותו תעמוד לעולם: ראה מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יז), קי ע"א: "'אות היא לעולם' (שמ' לא יז), מגיד שאין שבת בטלה מישראל"; השווה אוה"ח על בר' ב ג.

182. רק ישראל ישמור את השבת כשבת לה': ראה מהר"ל, גוד אריה, שלח לך (במר' טו לב), עמ' עג: "דעל כן נקרא יום השבת על שם שישראל שובתין בו; ואי בשבת ראשונה היה ועדיין לא שבתו בו, לא היה נקרא יום השבת" (ראה רש"י על אתר); ראה גם מהר"ל, תפארת ישראל, מר, נה ע"א–נב ע"ב.

183. תוס' ברכ' פ"ג ה"ז: *'ומאהבתך* ה' אלהינו שאהבת את ישראל עמך... *נתת* לנו ה' אלהינו את יום השביעי הגדול והקדוש הזה *באהבה*". ראה סידור רש"ד הירש (אנגלית), עמ' 276-277, 326, 328. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "היהודי הוא עבר ה' בימות החול ובן ה' ביום השבת", עמ' 225.

184. השווה שמ' טז כט: "ראו כי־ה' נתן לכם השבת"; "אמר לו הקב"ה למשה: מתנה טובה יש

לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל..." (שבת י ע"ב; ביצה טז ע"א); תוס' ברכ' ג ז. זוהר, ח"ג, קכב ע"ב.

185. השווה שבת פו ע"ב: "בשבת ניתנה תורה לישראל". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "מתנת השבת קדמה למתנת התורה", עמ' 228-229.

186. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, יז: לא ניתנה תורה בתחילת הבריאה, משום שעדיין לא נבראו ישראל. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "תורה, שבת וישראל", עמ' 229-230.

187. השווה שבת קיח ע"א-ע"ב: "כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים; נותנין לו כל משאלות לבו...". השווה גם בר"ר יא ט; ילק"ש, בשלח, טז רסא.

188. השווה דב' ה טו: "*וזכרת* כי עבד היית בארץ מצרים... על כן צִוְּךָ ה' אלהיך לעשות את־יום השבת". אעפ"י שניתנו *טעמים לשמירת שבת*, והם בריאת העולם ויציאת מצרים (וצריכים לכוון טעמים אלו, ראה ב"ח טור אורח חיים תתה), בכל זאת *שמירת השבת היא בבחינת חוק* וגזירת המלך: "כאשר צִוָּך" - במרה, ללא כל נימוקים וטעמים. עיין שבת פז ע"ב ותוספות שם. סנהד' נו ע"ב. ראה גם סנהד' סה ע"ב. ראה לקמן, הערה 250.

189. *שבת קיח ע"ב*; השווה ישעי' נח יג; שמ"ר כה טז.

190. *ישע' נו ב*; השווה שבת קיח ע"א.

191. השווה מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא טו), קי ע"ב: "כל המשמר את השבת כאלו עשה השבת... כל המשמר שבת אחת מעלה עליו הכתוב כאלו שומר כל השבתות מיום שברא הקב"ה את עולמו עד שיחיו המתים"; שבת קיח ע"ב: "כל המשמר שבת כהלכתו... אלמלי משמרין ישראל שתי שבתות כהלכתן מיד נגאלים".

192. השם "אלהים" מציין את מדת הדין: כוח, צדק, ריכוז. שם הוי"ה מציין את מדת הרחמים - אהבה, טוב, פתיחות. השווה Esther Starobinski-Safran, "Signification des noms divins d'après Exod. 3", *Revue de théologie et de philosophie* 6 (1973): 426-435 השווה רמב"ן ורבינו בחיי על שמ' כ ב. השווה שם משמואל, ח"א, עמ' קו.

193. השווה משנה מכ' ג טז; אב' ו יא.

194. בסיומו של סיפור מעשה בראשית בספר בראשית (א לא-ב א) שם הו"יה מוזכר בצורה סמלית, בראשי התיבות של המלים "יום הששי ויכלו השמים". ארבע מלים אלו - חלק משני פסוקים שונים הבאים בזה אחר זה - פותחות את הקירוש על היין ביום השבת. השווה שו"ע, או"ח, רעא, לבוש. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "הקידוש - תפילת קידוש השבת", עמ' 212; סעיף "דיבור ומעשה, דיבור ועדות", עמ' 224.

195. "ירא שבת": ראה תקו"ז, ת"ט (כר ע"ב); כר (סט ע"א); השווה זוהר, ח"ג, קכח ע"א; השווה יבמ' ו ע"א-ע"ב, צג ע"א. ראה משנה דמאי ד א; ירוש' דמאי פ"ד ה"א: "אימת שבת עליו". ראה אבני נזר, עמ' קד, קלו. השווה מד' הגדול, ויקרא (מהד' נחום אליהו רבינוביץ), ויק' יט ל, עמ' 497. ליקוטי מוהר"ן, תנינא, יז, כא ע"ב: "'ירא שבת', כי אז היראה בלי כסילות שיש בימי החול. (*בשבת*) *היראה* בשלימות, דהיותו עם *דעת*; כי בחול אפשר שיהיה היראה עם כסילות בבחינת 'הלא יראתך כסלתך' (איוב ד ו). עיקר הכסילות הוא מחמת השיעבור שיש בחול, כי ע"י השיעבור אין הדעת שלם... ועיקר הדעת הוא בשבת ע"י השמחה, שעי"ז יש חירות, ואזי הדעת בשלימות". ראה לעיל, הערה 96. "'ירא שבת' הוא *יראת הרוממות*. שחל עליו מורא גדול מרוממות האל ושובת מכל מעשיו ומחשבותיו, ומתבטל כולו לזו הוראה" (שפת אמת, ח"א עמ' 14; שם, ח"ה עמ' 240).-

השווה רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ב ה"ב. עיין גם יבמ' ו ע"א–ע"ב: "ואת שבתתי תשמרו" (ויק' יט ג): לא משבת אתה מתיירא, אלא ממי שהזהיר על השבת".– יבמ' צג ע"א: "למען תלמד ליראה את ה' *אלהיך* כל הימים' (דב' יר כג): אלו *שבתות* וי"ט". ראה ספר יראים, כג ע"ב. ראה לעיל, הערה 36.

196. השווה ירמ' *לא* ג: **השבת פונה לתבונתם של האנשים**: ספר הזהר עם פירוש הסולם, ח"א, פז ע"ב: 'אנכי' אחר בשעה שנברא העולם. 'אנכי' הוא שם *המלכות*, וזהו בסיני; אבל בבריאת העולם הוא שם *הבינה*". ראה לקמן, הערה 205. השווה תניא, ליקוטי אמרים, מג, סא ע"ב; דברי שמואל (מניקלשפורג), עמ' מב־מג, קכא, קלה; ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, יז, כא ע"ב. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רכר. שם משמואל, מוערים, עמ' קפ: "אהבה מתיחסת לבחינת לב, *וירְאָה לבחינת ראש*; ו'ירָאה' היא אותיות 'ראיה'". "וראיה היא בחכמה". שם משמואל, במדבר עמ' רט: "'ויכלו השמים והארץ'": *בשבת* נעשה משמים וארץ כלל אחר, ומזה נמשך לכל לב איש ישראל *שיתאחדו המוח והלב, שהם דוגמת שמים וארץ*; וממילא לא נמשך הלב אחרי המוח". ר' גם שם משמואל, ויקרא, עמ' שטו. עיין זוהר, ח"א, יא ע"א–ע"ב. ראה לקמן, הערה 199.

197. שפת אמת, ח"ב, עמ' 225: "'שלום לרחוק ולקרוב' [ישע' נז יט], פירוש: מי שיש בו ב' הבחינות, *שיודע שהוא מרוחק ושאעפ"כ הוא מקורב*, ושניהם אמת, ואין בזה סתירה": שם, עמ' 230: "מעלת בני ישראל אשר יש להם דביקות בהקב"ה גם בבחינת הריחוק, כמ"ש: 'מרחוק ה' נראה לי' [ירמ' לא ג] רייקא. *וזה עדות השבת*. רכתיב: 'ביני ובין בני ישראל אות הוא' [שמ' לא יז], בלי שום אמצעות הבריאה. רכתיב: 'ביום השביעי שבת' [שמ' שם, שם], לכן הוא קורש. ובני ישראל יש להם חלק בקרושה, כמ"ש: 'קרש ישראל לה', ראשית תבואתה' [ירמ' ב ג], הוא מקדם לבריאת עולם. וכן אמרו: 'האל הקרוש שאין כמוהו המניח לעמו ביום שבת קרשו', שגם במדריגה זו, רכתיב 'ואל מי תדמיוני' [ישע' מ כה], אעפ"כ יש לבני ישראל חלק בו".

198. השווה ירמ' לא ב: "*ואהבת* עולם אהבתיך". תוס' ברכ' פ"ג ה"ז: "*ומאהבתך* ה' אלהינו, שאהבת ישראל עמך נתת לנו את יום השביעי הגדול והקרוש הזה *באהבה*". שמ' לא יז; זוהר, ח"ב, פט ע"א; ביצה טז ע"א.

199. השווה מכילי' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא טז־יז), קי ע"ב; ביצה טז ע"א: "אמר רבי יוחנן משום ר' שמעון בן יוחי: כל מצות שנתן להם הקב"ה לישראל, נתן להם בפרהסיא, חוץ משבת שנתן להם *בצנעא*. שנאמר: 'ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם'". ראה כלי יקר, על שמ' כ ח: "...נאמרו דברות ראשונות בקולי קולות כדי שישמעו כל האומות... ולפי שמאנו לקבלם מחמת אותן מצות פרטיות שהם כנגדם, כמו 'לא תרצח', 'לא תנאף', על כן אמר אחר כך *דברות שניות בחשאי לישראל* לבד". ראה שפת אמת, ח"ב, עמ' 225-226.– ואני תפלה, ח"ג, עמ' תו: "השבת שנתנה בצנעא, שנאמר, 'ביני וביניכם אות היא לעולם', אעפ"י שהיא מכלל עשרת הדברות שנתנה *בקולות* וברקים, אבל גם אחר הגילוי והפרסום נשארה בהעלם *ובאתכסיא* "ביני – וביניכם", סור נסתר". שמ"ר כה טו; זוהר ח"ב סג ע"ב, פח ע"ב, דר ע"ב. הרקאנטי, כי תשא, טו ע"ב. רמב"ן על שמ' כ ח: "'זכור את יום השבת'. מרת *זכור* רמז *במצות עשה*, והוא היוצא ממרת *האהבה*, והוא למרת הרחמים; כי העושה מצות ארוניו אהוב לו, וארוניו מרחם עליו. ומרת *שמור במצות 'לא תעשה'*, והוא למדת הדין, ויוצא ממרת *היראה*, כי הנשמר מעשות רבר הרע בעיני ארוניו ירא אותו. ולכן מצות עשה גדולה ממצות לא

תעשה, כמו שהאהבה גרולה מהיראה. ראה גם רמב"ן על דב' ה טו; השווה גם שבת קיט ע"א. ראה ביאורי הגר"א על אגדות הש"ס, ח"ב, עמ' 72: 'מי החול, של עבד; שבת, של בן.– תקו"ז, עח ע"א: *"דחילו בשיתן* יומין רחול, רחימו בשבת".– ר' נחמן מברסלב, הגדה, עמ' לא: *חול*, בחינת עבד: *עובד מיראה; שבת*, בחינת בן: *עובד מאהבה*.– נועם אלימלך, ויגש: "השבת היא רק אהבה, 'מי החול הם יראה. מטעם זה אנו מונים ימי החול ע"י השבת... כדי לקשר השבת בימי החול, שגם בימי החול יהיה אהבה ויהיה יראה מתוך אהבה".– שפת אמת, ח"ה, עמ' 30: "בשבת, העיקר באהבה; בימי המעשה, ביראה"; ראה שם, עמ' 162; ח"ב, עמ' 229; ח"ג עמ' 189, 190, 192, 198. ראה גם דברי שמואל, עמ' טו, מב־מג. ראה לעיל, הערה 196; ראה לקמן, הערות 203, 205.

200. ראה לקמן, הערות 203, 205.

201. שמות לא טז־יז: "ושמרו בני־ישראל את השבת לעשות את־השבת לדרתם ברית עולם; ביני ובין בני ישראל אות הוא לעלם כי ששת ימים עשה ה' את־השמים ואת־הארץ וביום השביעי שבת וינפש".

202. השווה שמ' לה א־ג; ויק' יט ב־ג: "דַּבֵּר אל־כל־עדת בני־ישראל ואמרת אֲלֵהֶם קדשים תהיו כי קדוש אני ה' אלהיכם: איש אמו ואביו תיראו ואת־שבתותי תשמרו אני ה' אלהיכם". ראה ילק"ש, ישע' מג תנד: "'אתם עדי נאם ה' ואני אל' (ישע' מג יב). כל מי ששומר את השבת מעלין עליו כאלו מעיד לפני מי שאמר והיה העולם שבדא עולמו לששה ונח בשביעי". השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 225. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "הקב"ה, השבת וישראל", עמ' 210; סעיף "מאז יעקב אבינו, כל בית ישראל חוגג את השבת", עמ' 214-215.

203. השווה ברא' ט יב־יג: "את *קשתי* ... לאות *ברית ביני ובין הארץ*".

204. מכילי' כי תשא, מסכתא דשבתא א, קי ע"א: "'ביני ובין בני ישראל' (שמ' לא יז), ולא ביני ובין אומות העולם". דרשות מהר"ל, דרוש על התורה, עמ' לט: "ברית שבת... שהוא החבור בין ישראל ובין השי"ת... כי כל ברית הוא החבור". השווה של"ה, ח"א, קעח ע"א.

205. זוהר, ח"א, פו ע"ב: "'אנכי', 'אנכי': חד *בסיני* וחד בשעתא *דברא עלמא*. דכתיב (שמ' כ ב): 'אנכי ה' אלהיך', רא הוא בסיני; וחד כד ברא עלמא, דכתיב (ישע' מה יב): 'אנכי עשיתי ארץ, ואדם עליה בראתי' (כדי להראות שלא היה פירוד בין למעלה שהוא *בינה*, ובין למטה שהוא *מלכות*)". ראה זוהר, ח"א, רה ע"ב; פסיק"ר לד.– שהש"ר ז א: "ומי ביסס העולם, שנאמר: *'אנכי* תכנתי עמודיה סלה' (תהל' עה ד). בזכות *'אנכי* ה' אלהיך' (שמ' כ ב; דב' ה ו) 'תכנתי עמודיה'"! השווה שמ"ר ג ו.– רווקא באמצעות "מתנת" השבת לישראל, "מודיע" ה' לעם בחירו, מבחר היצורים, שהוא, יתברך, *בוראו* ו*בורא* העולם". "כה אמר ה' בוראך יעקב ויצרך ישראל" (ישע' מג א), ורד"ק מרייק על אתר: *"שתכיר* כי אני בוראך ובורא העולם". ובו בזמן, המנהיג לכל הברואים מעניק ומבטיח לישראל השגחה פרטית, מיוחדת בשבילו. הוא מצהיר על הר סיני: "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים". ואבן עזרא מרייק על אתר: "ולא אמר שעשיתי שמים וארץ ואני עשיתיך". (השווה כוזרי א יא, כה; סידור שלה"ק, הגדה, עמ 514). היות שביציאת מצרים התהווה שירוד מערכות ברצון בורא העולם, כלולה בה ה"ערות" על עצם הבריאה ועל קיומה. "אלולי שעמדו *ישראל* לפני הר סיני ואמרו: 'כל אשר דבר ה' נעשה ונשמע' (שמ' כד ז), כבר היה *העולם* מתנמנם והולך" (שהש"ר ז א). השווה כוזרי ב לר; מכילי' יתרו, מסכתא דבחודש ב (שמ' יט ה), עא ע"א; זוהר, ח"ב, צב ע"א; ח"ג, כט ע"א; תקו"ז, עג ע"א;

ילק"ש, ויקהל, לה תח; ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רצ; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רכג. ראה לעיל, הערה 196.

206. "מצות שבת שהיא שקולה כנגד כל מצותיה של תורה" (ירוש' ברכ' פ"א ה"ה): השווה ירוש' נדר' פ"ג ה"ט; שמ"ר כה טו. זוהר, ח"ב, מז ע"א, פט ע"א. תקו"ז, יב ע"א; תי"ט (מ ע"ב); תכ"א (נו ע"א–ע"ב). זו"ח, בראשית, יז ע"א; יתרו, לג ע"ב; תשא, מה ע"א. רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל הט"ו. רמב"ן על בראׁ כו ה. ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, ויקהל, שער נה. ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, ג כו. השווה בן איש חי, עמ' קטו, קמב. ראה לעיל, הערה 141.

207. "ושמרו בני ישראל את *השבת... ברית עולם*". השווה שמ' לא טז ומכיל' שם. "ושמרתם את בריתי' (שמ' יט ה) זה *ברית שבת*" (מכיל', שם). השווה ילק"ש, יתרו, יט רעו. ראה זוהר, ח"א, כד עב. זוהר, ח"ב, צב ע"א: "זכור את יום השבת לקדשו' (שמ' כ יח), זה הוא סוד *הברית* הקדוש, ומשום שבברית הזה נמצאים כל המקורות של אברי הגוף, והוא כלל הכל, כעין זה *שבת* היא כלל של התורה... וקיום השבת הוא כקיום כל התורה" (תרגום "הסולם"). אוה"ח, שמ' לא טז: "חשבון *ברית* עולה *תרי"ב*, וכולם תלויים *בשבת*, הרי *תרי"ג*. ולזה סמך תיבת 'ברית' ל'עולם', כי ע"י שמירת שבת הוא מקיים כל תרי"ג מצות, שהוא שקול כנגדם והוא עולמו".

208. *מכיל', כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יז), קי ע"ב; כוזרי ג י';* אס"ר ז: "ואם אתה מבקש לעקור אותם (את ישראל), עקור את השבת ובטל אותה, ואחר כך אתה מכלה אותם".

209. ראה ר' יעקב בן אשר, טור, או"ח, רצב: תוספות, חגי' ג ע"ב: "*ישראל והקב"ה מעידים על השבת* שהוא יום מנוחה. ישראל ושבת, על הקב"ה שהוא אחד; והקב"ה ושבת, על ישראל שהם יחידים באומות. ועל זה סמכינן לומר 'אתה אחד' במנחה בשבת, אע"פ שאינו מדבר מעניינא דיומא דשבת, כמו תפילת ערבית בשבת". ראה אודר"ע, נו"ן, עמ' 10. סידור רש"י, סי' תקיד, עמ' 256: "שלשה כיתות המעידים על הקב"ה ועל ישראל ועל השבת". השווה פירושי מהד"ל לאגדות הש"ס, שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צז־צט). מהר"ל, דרך חיים, א, עמ' 9: "הכל מודים שבשבת ניתנה תורה לישראל, שבתורה הם ישראל והם מיוחדים מכל האומות. הרי הווית ישראל הי' ביום השבת דוקא. וכמו שישראל הם עיקר פעולת הש"י בנמצאים, וכן השבת היא עיקר הזמן, ולפיכך *השבת וישראל הם מעידים על קב"ה* שהוא ית' אחר, כי הפעולה שהיא אחת כמו השבת שהוא אחד וכן ישראל שהם אחד, אע"ג שהם זוג ביחד, מ"מ בנמצאים ישראל אחד, וכן השבת הוא אחד בימים". ראה גם מהר"ל, תפארת ישראל, מ, נ ע"ב; מד, עמ' נה, נתיבות עולם, נתיב העבודה, ז; נצח ישראל, יא.– בן איש חי, דרשות, עמ' צח: "'כי אות היא ביני וביניכם', ר"ל השי"ת עצמו מורה על כך, והוא אות על הדבר, כי מספרו הוא ביני וביניכם, בין שמי אהי' במלואו, הוא קס"א, ובין שמכם ישראל, ששמי ושמכם עולה מספר שב"ת". ראה שם, עמ' קב: "'ברוך הבא בשם ה'' הוא השבת, שהוא 'יומא דקוב"ה' [זוהר, ח"ב, פח ע"ב; תקו"ז, ב ע"א: "קב"ה דאיהו יום השבת"]". ו"כנסת ישראל אקרי שבת" (זוהר, ח"ב, סג ע"ב; השווה שם, ח"ב, צ ע"א–ע"ב). זוהר, ח"ב, רה ע"ב: "בר נש דקא מחלל *שבתא* לית ליה חולקא בעמא דישראל, לית ליה חולקא *בקב"ה*" (אדם שמחלל *שבת*, אין לו חלק בעם *ישראל*, אין לו חלק *בקב"ה*). דהיינו, חטא נגד *שלשת* אלה שמעידין זה על זה. השווה גם זוהר, ח"ג, עא, צג ע"ב.– תדא"ר כו: "קדושת הקב"ה וקדושת שבת וקדושת ישראל, שלשתן חשובות

כאחר". השווה גם פרר"א כ; ילק"ש, ישע' מג תנד. ראה נועם אלימלך, בראשית. ראה לעיל, הערה 168.

210. בר"ר יא ט.

211. **כנסת ישראל – בן זוגה של שבת**: ראה שבת קיח ע"ב; ביצה טו ע"א. זוהר, ח"ג, סג ע"א. רמב"ן על ויק' כג לו. זוהר, ח"ב, סג ע"ב; השווה גם זוהר, ח"ב, צר ע"ב. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, מ: "השבת יש לו מעלה שהוא אחר ["ימים יוצרו ולא *אחד* בהם' (תהל' קלט טו) זה יום השבת לישראל", תרא"ר א]. מעלה זאת היא בערך שאר הימים. כי שאר הימים יש להם זוג בימים, *ומעלת השבת שאין לו זוג בימים*. ומכל מקום אי אפשר שיהיה אחד לגמרי מבלי הזרוגות בשום חבור אליו כלל, שאם כן היה חסר; שאי אפשר שיהיה נמצא דבר שהוא אחד לגמרי, רק השם יתברך, שהוא אחד שלם. אבל שאר הנמצאים, אם הוא אחד לגמרי, הוא חסר; שאם היה אחר והוא שלם היה הוא אלוה, כי הוא יתברך הוא אחר, ואין זולתו. ולכך אם לא היה נמצא שום זווג לשבת, היה חסר... וזה אמרם במדרש (פרד"א יב): 'לא טוב היות האדם לבדו אעשה לו עזר כנגדו' (ברא' ב יח), שלא יאמרו כשם שהוא יתברך אלוה בעליונים, כך האדם אלוה בתחתונים. ולכך אמר הקב"ה: 'כנסת ישראל יהיה בן זוגך'. כי כל דבר יש לו חבור אל זמן שלו, כמו שאמרו: 'אין לך אדם שאין לו שעה' (אב' ד ג), והזמן המיוחד לישראל הוא יום השבת, כי ראוי שיהיו ישראל מתחברים לשבת. כמו שהשבת נברל משאר הימים שהם ימי החול, כן ישראל נברל מעכו"ם שהם חול. ולכך השבת ראוי רוקא לישראל, וגוי ששמר את השבת חייב מיתה ["עכו"ם ששבת חייב מיתה", סנהר' נח עב]".– השווה הרקאנטי, כי תשא, טו ע"ב. ראה רב"ד א כא: "מלך ומטרונה יושבין ומסיחין זה עם זה, מי שבא ומכניס עצמו ביניהם...". ראה גם ילק"ש, כי תשא, לב שצא. השווה זוהר, ח"ב, דר ע"א: "ימי חול עומרים *לחוץ*, אל העמים; ימי השבת עומרים לישראל: הכל *נגנז*". ראה רבינו בחיי, שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח). ראה אוה"ח, שמ' לא טז־יז; פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, שבת קיח ע"ב (ח"ב, עמ' צט); דרך חיים, עמ' 8-9. ראה שפת אמת, ח"ב, עמ' 198; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' 98-99. ראה לעיל, הערה 199.

212. שבת (בדרך כלל בלשון נקבה, השווה לעיל, הערה 23) נקראת בפי היהורים שבת המלכה ושבת כלה (השווה שבת קיט ע"א; תקו"ז, תכ"ר, סט ע"א). ראה ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער השבת, סח ע"ב; מהר"ל, דרך חיים, עמ' 8-9; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' צח־צט.

213. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, מ.

214. "עיקר התורה היא ההלכה": ראה מהר"ל, דרך חיים, על אב' א טו, עמ' לה; על אב' ג יח, עמ' קכ: "וזה אשר רצה התנא באמרו: 'קינין ופתחי נרה, הן הן גופי הלכות', ולא אמר שהן הן גופי התורה; וזה מפני שעיקר התורה היא ההלכה". השווה מגי' כח ע"ב; נרה עג ע"א: "'הליכות עולם לו' (חבק' ג ו) – אל תקרא הליכות אלא הלכות". ההלכה אינה נוקשה או סטטית. היא נעה בשביל החיים, בררכי העולם. היא מכוונת את "הליכות העולם". השווה רמב"ם, הלכ' תמורה, פ"ד הי"ג. ראה גם דברי שמואל, עמ' פב.

215. השווה שבת יב ע"א; מכיל' בשלח, מסכתא רויסע א (שמ' טו כה), נד ע"א: "'ויאמר משה אכלֻהו *היום*, כי שבת *היום* לה', היום לא תמצאֻהו בשרה'... מכאן *שלוש* סעודות בשבת... אם תזכו לשמור את השבת, עתיד הקב"ה לתת לכם *שלושה* מועדות: פסח ועצרת וסוכות".

216. השווה פסיק"ד, עשרת הדברות: "לא ניתנה השבת אלא *לתענוג*... אלא לתלמוד תורה"! פילון האלכסנדרוני, על הגירת אברהם, 89-93.

217. שמירה הדדית – ישראל ושבת: השווה מכיל' בשלח, מסכתא דויסע ה (שמ' טז כט), נט ע"ב: "אמר להם משה לישראל: הזהרו כי ה' נתן לכם את השבת שתשמרוה; אם תשמרו שבת זו, תנצלו משלוש פורענויות: מחבלו של משיח, ומיומו של גוג, ומיום דין הגדול". השווה ילק"ש, בשלח, טז רסא. זוהר, ח"ב, קכג ע"ב, רה ע"א. ראה טושו"ע, או"ח, רסז: "בע"ש, בתפילת ערבית, בברכת 'השכיבנו', אינו חותם בה *'שומר* עמו ישראל'... אלא אומר: 'ופרס סֻכת שלום...'", וכתב הטור: "הטעם שבשבת אין צריכים שמירה, *שהשבת שומר*. ונוהגין לומר הפסוק: *'ושמרו בני ישראל'*, לומר: שאם ישמרו שבת אינם צריכים שמירה". השווה פדר"א כ: "אדם הראשון שמר שבת תחילה, והיה יום השבת משמרו מכל רע". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "תורה, שבת וישראל", עמ' 229-230.

218. השווה ילק"ש, בשלח, טז רסא. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "שמירת השבת נעשית בצוותא ע"י בני הזוג", עמ' 213-214.

219. *שמ' לא טז.*

220. זוהר ח"ג רלח ע"ב: "ואית דאינון במתניתא דלהון דידה לשכינתא, ה"ד ושמרו בני ישראל את השבת וגו' לדורותם, לדרתם חסר, לשון דירה"; רמג ע"ב–רמד ע"א. הזוהר מרשה לעצמו לקרוא *"לדרתם"* בהוראת *"לדירתם"*, כי המלה מופיעה בכתיב חסר, ללא שני הו"יים. ראה תקו"ז, פה ע"א. השווה ילק"ר, כי תשא. הרקאנטי, שלח, לט ע"א: "צריך היכר קדושה לדירת ישראל. ועל דא כתיב: 'לדרתם' בשבת ובציצית". ראה אוה"ח, שמ' לא טז. ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, עמ' רי.

221. "רשות היחיד איהו שכינתא" (תקו"ז, סט ע"א; ראה גם תקו"ז, קלו ע"א): ראה קדושת לוי, נו ע"ב: שפת אמת, ח"ד, עמ' 68. אבני נזר, עמ' צו, קה: "רה"י שהיא בקדושה, עולה עד לרקיע; רה"ר שהיא מעלמא דפרודא, אינה תופסת אלא עד עשרה. הנשמה, שהיא מעולם הייחוד, עולה עד לרקיע". ימי חול משתייכים ל"עולם הפירוד" (ר"א מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' 83-84).

222. רשות היחיד ורשות הרבים: ראה ר' משה אלשיך (בן המאה הט"ז), תורת משה, ויקהל. ראה גם זוהר ח"ג רמד ע"א: "ימי החול הם עומדים לחוץ; ימי השבת – הכל נגנז". תקו"ז, ת"ו; תמ"ח. פדר"א יח. אריה"ק, ליקוטי תורה; ר' חיים ויטאל, טעמי המצוות, עמ' ס־סא. של"ה, סידור שער השמים, עמ' 385. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, לו ע"א–ע"ב. ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, עמ' רה. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' פג־פד; בית אברהם, עמ' קנ. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' פח, צו, קה; נאות הרשא, עמ' קיג, קיח. שם משמואל: בראשית, ח"ב, עמ' רמב, שנ, שנט; שמות ח"א, עמ' קסו; במדבר, עמ' מו; דברים, עמ' נג. מועדים, עמ' קמד. השווה זוהר ח"ב רד ע"א. שבת קיג ע"ב; מהר"ל, פירושים לאגדות הש"ס, שבת קיג ע"ב (ח"ב, עמ' פח). ראה ראי"ה קוק, אורות התשובה, יב ה, עמ' עב־עג: "בשעה שהאדם חוטא הוא בעלמא דפרודא... וכשהוא שב מאהבה, מיד מתנוצץ עליו אור ההויה של עלמא דיחודא". ראה ר' יוסף חיים מבגראד, רעת ותבונה, סה ע"א, צר ע"ב. ראה לעיל, הערה 96.

223. שבת וכיבוד אב ואם: ראה אברבנאל (ח"ב, עמ' קצ־קצא) ומלבי"ם על יתרו, שמ' כ יב: "כיבוד אב ואם ושבת שייכים זה לזה; כי אם ה' לא הי' שובת ממלאכת הבריאה, לא היתה מציאות לאבות ולמולידים, בהיות הכל נברא תמיד יש מאין; וע"י בריאת יש מיש, יש

לאבות שותפות עם ה'". השווה קיד' ל ע"ב: "שלושה שותפין הן באדם: הקב"ה, ואביו ואמו". ראה גם מכילי בשלח, מסכתא דויסע א (שמ' טו כה), נד ע"א. זוהר ח"ב צג ע"א.

224. שמ' כ ח, יב: "ששת ימים תעבוד... כבד את אביך ואת־אמך..."; דב' ה יב־טז; ראה אלשיך, על ויק' יט ג. השווה סנהד' נו ע"ב: "עשר מצוות נצטוו ישראל במרה: שבע שקיבלו עליהן בני נח, והוסיפו עליהן דינים ושבת וכיבוד אב ואם". ברם, "יכול יהא כבוד אב ואם דוחה שבתז תלמוד לומד: 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו, אני ה'" (ויק' יט ג): כולכם חייבים בכבודי" (יבמ' ה ע"ב; השווה ב"מ לב ע"א; לדעת הסמ"ג והטור, יו"ד, רס: שאם אביו דשע, פטור מכיבוד אב. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "כיבוד ה', כיבוד השבת וכיבוד הורים", עמ' 214.

225. "לא תבערו אש (המחלוקת) בכל *מושבותיכם* ביום השבת" (שמ' לה ג). "מושבותיכם", דירותיכם. ראה תקו"ז, תכ"ד (סט ע"ב). השווה זוהר ח"ב פט ע"ב. פרי עץ חיים, שער השבת, יד: "כשתבוא לביתך תאמר בקול רם: שבת שלום". שפת אמת, ח"א, עמ' 159. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, ביחס לשמירת השבת בצוותא, עמ' 213-214.

226. נר שבת: שבת כג ע"ב: "נר ביתו... משום *שלום* ביתו... הרגיל בנר הוין ליה *בנים* תלמידי חכמים". זוהר, ח"א, מח ע"ב: שמירת שבת מביאה ל"סוכת *שלום*"; והדלקת נר של שבת, "למוכי *לבנין* קדישין, דיהון בוצינא דעלמא באורייתא". השווה תקו"ז, נז ע"א, סט ע"ב.

227. ראה מהר"ל, דרך חיים, עמ' 43. אבני נזר, עמ' קד. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "נר שבת וכותה של האשה היהודיה", עמ' 210-212.

228. "מתרצה עם בניו ועם בני ביתו": ראה ילק"ש, תהלים, קלט תתפח; תד"א, א; השווה ר' יהודה החסיד, ספר חסידים (מהד' מרגליות), עמ' תפז; שערי רצון, עמ' תרו; שפת אמת, ח"ב, עמ' 229.

229. השווה Hermann Cohen, *Die Religion der Vernunft aus den Quellen des Judentums* (Leipzig 1919), 183-184

230. השווה פראנץ רוזנצוויג, כוכב הגאולה (ירושלים תש"ל), עמ' 338-339. זוהר, ח"ב, רד ע"א: "השבת מתעטרת *באבות*... שבת היא *ש־בת*: העמידוה *שלשה* אבות המתייחדים *בבת* יחידה". ראה שפת אמת, ח"א, עמ' 80: "בשבת מתעוררים כח האבות, והם הארת שלוש סעודות". אבני נזר, עמ' קד.

231. השווה זוהר, ח"א, מח ע"א; ח"ב קלה ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כא ע"א). תוספות, כתוב' ז ע"א: השבת מפיחה בשומר השבת נשמה חדשה ומעניקה לו מאור פנים.

232. "יציאות השבת": ראה משנה, שבת א, עיר' י', סוטה ה ג; ירוש', עיר' פ"ג ה"ר; שבת פ"ב; בבלי עיר' יז ע"ב, פח ע"ב–פט ע"א. רמב"ם, הלכ' שבת, פי"ב הט"ו, פכ"ח ה"א. שו"ע, או"ח, שמה.

233. ראה שו"ת צמח צדק, יו"ד, צב.

234. השווה סוכה מד ע"ב; רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל הי"א: "אסור לו לאדם שיהלך בערבי שבתות יותר משלוש פרסאות מתחלת היום, כדי שיגיע *לביתו* ועוד היום רב". טור, שו"ע, או"ח, רמט. ראה במרב"ר טו א; ראה גם שבת יט ע"א, קיג ע"ב; ברכ' ו ע"ב. תוספת ברכה, ח"ה, עמ' 100; ישע' נח יג.

235. השווה שמ' טו כט. עיר' מח ע"א, נא ע"א. רמב"ם, הלכ' שבת, פכ"ח. ראה גם שו"ע, או"ח, רעג א. השווה ר' נחמן מברסלב, סידור שערי רצון, עמ' רה: "כי צריכין לכלול יחד הדרך שהיא במקומות *שמכחוץ לכוללו בבית*, שהוא בחינת כלליות אחר הבריאה באחד

שזהו עיקר התכלית". ראה גם ליקוטי מוהר"ן, תנייאנא, פג, לח ע"ב. ראה ר' צדוק הכהן מלובלין, דסיסי לילה, עמ' נב. ראה גם ספר החינוך, מצוה כד.

236. "יעקב שכתוב בו שמירת שבת... קבע תחומין מבעוד יום" (בר"ד יא ח; עט ז). השבת היא נחלת יעקב. "יעקב **ובניו** ינוחו בו". ראה שבת קיח ע"ב; השווה שבת, יד ע"ב.

237. השווה מהר"ל, תפארת ישראל, כ, כב ע"א: "השבת ראוי אל מדתו של יעקב בחינת *בית*. "יעקב קראו בית" (פסח' פח ע"א; ברא' כח יט). "'אבוא ביתך' (תהל' ה ח), דא יעקב" (זוהר, ח"ג, ח ע"ב; ראה שם, רמד ע"ב).– יעקב בחינת *מקום*: "'וירא את המקום' (ברא' כב ד), דא הוא יעקב, דכתיב (ברא' כח יא): 'ויקח מאבני המקום'" (זוהר, ח"א, קכ ע"א). ראה פדר"א לה; שו"ט כד (תהל' כד ג). ראה מהר"ל, תפארת ישראל, ד, כב ע"א: שפת אמת, ח"א, עמ' 159; שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' שלו; שם, ח"ב, עמ' מט, נ, נח, סה; ויקרא, עמ' צג; דברים, עמ' קעח.

238. השווה ספר החינוך, מצוה כד.

239. ראה ירוש' מו"ק פ"ב ה"ג.– יש קשר בין שבת ותורה שבעל פה, שהיא "מלכות". בענין זה, ראה זוהר ח"ב רה ע"ב ("ישמחו במלכותך שומרי שבת...").

240. רמב"ן על ויק' יט ל: "האזהרות בשבת רבות בתורה". ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "שבת ופסח... הנוקשות והמתיקות בדיני השבת", עמ' 217-218.

241. זכור ושמור: שמ' כ ח; רב' ה יב. ראה רמב"ן על שמות כ ח: זכור – מצוות עשה; שמור – מצוות לא תעשה. רבינו בחיי, שמ' כ ח (כרך ב, עמ' קצח): "'זכור' הוא מדת יסור שמשם נמשכים רמ"ח מצות...; 'שמור', שמשם נמשכים שס"ה מצות לא תעשה".– ראה ירוש', נדר' פ"ג ה"ב; שבוע' כ ע"ב; ברכ' כ ע"ב; ר"ה כז ע"א. השווה זוהר, ח"ג, צב ע"ב, קפ ע"ב. אבל ראה גם העמק דבר על דב' י ד, ה (ח"ה, עמ' צו).

242. השווה ברכ' כ ע"ב; שבוע' כ ע"ב. בהערה "כל שישנו בשמירה ישנו בזכירה" התלמוד בא ללמד אותנו שנשים, החייבות במצוות לא תעשה – בשמירה – הכוללות את מצוות השבת, חייבות גם במצוות עשה – בזכירה – של קירוש היום, קירוש היין בשבת. השווה גם רמב"ן על שמ' כ ח; שפת אמת, ח"א, עמ' 54; ח"ב, עמ' 64. שם משמואל, ויקרא, עמ' שטו; דברים, עמ' לר; תוספת ברכה, ח"ב, עמ' 183-184. ראה גם תניא, קונטרס אחרון, בסוף.

243. *פסח' קו ע"א.*

244. השווה שו"ע, או"ח, רעא; תוספת ברכה, ח"ב, עמ' 285. ראה לקמן, חלק ב, פרק ר, סעיף "הקידוש – תפילת קידוש השבת", עמ' 212.

245. ראה מגי' כז ע"ב.

246. "ראיה מביאה לזכירה; זכירה מביאה לעשיה": השווה מנח' מג ע"ב; במר' טו לט. השווה ירוש' ברכ' פ"א ה"ה. השווה גם ילק"ש, שלח לך, טו תשג. השווה גם תדא"ר כו. ראה ביאור הגר"א על ספר רעיא מהימנא (ירושלים תשל"ה), עמ' יא.

247. השווה של"ה, ח"א, כו ע"ב. ראה מהר"ל, תפארת ישראל, מר: "'שמור' אינו רק לא תעשה שלא יעשה מלאכה. ומה שהאדם יושב בטל ואינו עושה מלאכה, אין זה מעלת השבת, שהרי אין זה רבר נראה, שכמה בטלנים יש [השווה פסח' נה ע"א]. רק עיקר מעלת השבת על ידי מצות עשה להזכיר יום השבת, שזהו מעלת השבת בפעל. ולפיכך במצות 'שמור' לא נתן הטעם 'כי ששת ימים עשה ה'' כי זה מורה על מעלת השבת, רק נתן טעם למה שאמר 'שמור', שיהיו נזהרים ישראל בשמירתו...". ראה משך חכמה, עמ' נא. פחר יצחק, אגרות

וכתבים, עמ' מד־מז. "זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו" (ר"ה כז ע"א) – הם פועלים בצוותא חדא, משלימים זה את זה: "זכור" בקום ועשה, "שמור" – בשב ואל תעשה. ראה לעיל, הערה 56.

248. ישראל מצווה על קידוש השם: ראה רמב"ם, ספר המצוות, מצוות עשה, ט; מצוות לא תעשה, סג. משנה תורה, הלכ' יסודי התורה, פ"ה; מו"נ, ח"ג, פכ"ד: "[את שבתתי תשמרו] לרעת כי אני ה' מקדשכם (שמ' לא יג): אשר עניינו שידעו האומות". השווה גם כוזרי ב נד. אבל ראה גם סנהד' עד ע"א–ע"ב. השווה ירוש' שביע' פ"ד ה"ג; סנהד' פ"ג ה"ו. סנהד' עה ע"א וחירושי הר"ן על סנהד' עה. ראה גם מהרש"א על יבמ' מז ע"ב; השווה תוספות, בכור' ב ע"ב; אבל ראה גם ר' יחזקאל לנדאו (בן המאה הי"ח), נורע ביהודה, מהדורה תניינא, הלך יורה רעה, קמח. שם משמואל, בראשית, עמ' שנט. רש"ר הירש, סידור (אנגלית), עמ' 277.

249. השווה ר' יוסף קארו, בית יוסף, טור, או"ח, רצ. ראה רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פכ"ד; מהר"ל, תפארת ישראל מר, עמ' נה; ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' קעט, רנח־רנט.

250. אומות העולם והשבת: השווה פסיק"ר, עשרת הדברות, כג. ראה גם שמ"ר כה טו. (ראה גם סנהד' נח ע"ב; רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"י ה"ט). תורה תמימה, על ברא' ח כב: "לא ישבתו". הטבע לא שובת! לכן, "ולא נתתו לגויי הארצות", הואיל והם מתנהגים לפי חוקי הטבע. בכלל, הנהגתם היא הנהגה שבששת ימי המעשה, כלומר הנהגה טבעית. (ולפיכך מצוות שבת לא נמנות בין שבע מצוות בני נח:) בעוד ישראל, שמתנהג בקדושה וטוהרה לפי חוקי התורה, שהיא למעלה מהזמן והטבע, הנהגתם בכלל היא הנהגה אלקית, השגחתית, נסית. בפרט ביום השבת, יום שהוא בעצמו למעלה מהטבע, "מעין עוה"ב", הטבע שובת בשבילם; ובשבת קודש הם מתעלים לגמרי למעלה מהזמן והטבע ואז "מתגלה ההנהגה העליונה" לעיניהם ורואים הם כיצד "עולם התחתון קשור לעולם העליון" (שפת אמת, ח"ג, עמ' 191, וח"א, עמ' 247). לפיכך השבת שייכת להם, "לזרע יעקב אשר בם בחרת". רמב"ן על רב' ה ה. רבינו בחיי על שמ' כ א (ח"ב, עמ' קפא) ועל שמ' כ יז (ח"ב, עמ' רג). השווה ירוש' מו"ק פ"ב ה"ג. רעת תורה, עמ' לה. קרושת לוי, מז ע"א: "ורדרשו חז"ל: 'זכור ושמור ברבור אחד נאמרו'. הענין: כל המצות שיש בתורה יש בה גוף המצוה, דהיינו המעשה, וגם הטעם של המצוה; רק שהטעם אינו מצוה, רק גוף המעשה לבדו הוא מצוה. *אבל מצות השבת גם הטעם הוא מצוה*, כמו גוף המצוה של שבת, שצונו הבורא לשמור שבת, היינו קיום השבת ושמירתו, *כמו ששומר מצות המלך* ומקיימו מבלתי ידיעת הטעם של המלך, *רק מאמונה*. וטעמו של דבר הוא 'כי ששת ימים עשה ה' את השמים', והטעם גופא צריך אמונה... שה' חידש העולם יש מאין ובשביעי שבת וינפש. ולפי זה בחינת הזכירה, שהוא הטעם הנכלל במלת 'זכור' את יום השבת, הוא בסוג אחר. דהיינו שהזכירה הוא ג"כ מצוה כמו השמירה, עם שהזכירה הוא רק הטעם של דבר, 'כי ששת ימים עשה' וכו' אך שהטעם גופא תלוי בעיקר האמונה. [וזה] יוכל להשיג רק ישראל עם קדוש, שהם למעלה מכל העולמות. ולכך *אומות העולם אין משיגין אלא הבחינה שבתוך העולמות*, המרומז כנגד ששת ימי המעשה. ולכן *בחרו להם אחד מימי המעשה לשביתה*, שהוא מבחינת שבתוך העולמות, המרומז כנגד ששת ימי המעשה. ולכן בחרו להם אחד מימי המעשה לשביתה שהוא מבחינת שבתוך העולמות, מפני שאין משיגין יותר. *אבל ישראל משיגין גם למעלה מהעולמות, שומרים יום השבת*... ועל זה רומז ענין הקרושה, שהוא

הפרישה מן העוה"ז, להתדבקות בלמעלה מעוה"ז, והוא בבחינת בלתי השגה; וזה שאמר: 'שמור את יום השבת *לקדשו* רווקא... בבחינת הקדושה שנתדבקו במקום בלתי השגה על ידי שמירתה, ומשיג משם כי ישראל הם למעלה והן מקבלין למעלה מהעולמות ע"י שהם מתדבקים בבחינות *האין* ע"י פרישתם מטבעיות. לא כן חלק הגויים שהם בבחינת *יש*, ואין להם חלק שם כלל". (הגויים הם בבחינת "חומר", כהגדרתו של בעל בני יששכר, בבחינת "עם הרומה לחמור", ראה קיד' סח ע"א.) השווה פידושי מהר"ל לאגדות הש"ס, סוטה לה ע"ב (ח"א, עמ' סג־סה); בני יששכר, ח"א, א ע"ב; אוה"ח, על שמ' לא טז; כלי יקר, על שמ' כ ח; משך חכמה, דב' י כ; מלבי"ם, על ברא' ב ב; סידור רש"ד הידש (אנגלית), עמ' 327; פחד יצחק, ח"א, עמ' קיג־קיד. ראה הערות, לעיל 115, 188, לקמן 255. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "השבת וסתם יום של מנוחה", עמ' 220; ראה גם שם, סעיף "שמירת שבת ושברירויותה של תרבות הפנאי", עמ' 220.

251. השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ג; כוזרי ג '.

252. על מנוחת שבת לחי ולדומם (שביתת בהמה וכלים) ראה שמ' כ י; כג יב. דב' ה יד; משנה שבת א ה (ופידושים על אתר), ה ד. ירוש' שבת פ"ה ה"ב. שבת יח ע"א. ב"ק נד ע"א–ע"ב; ע"ז טו ע"א–ע"ב. רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ו הט"ז, ה"כ.

253. השווה לעיל, הערות 42, 43.

254. השווה שבת קכח ע"א; זוהר, ח"ב, כו ע"ב; ח"ג, רכג ע"א: "כל ישראל בני מלכים הם"!

255. שמ"ר ל יב: "מה אומר על עבד עברי: 'כי תקנה עבד עברי' (שמ' כא ב), אמר הקב"ה: כשם שבראתי את העולם ל"ו ימים ונחתי בז', כך יעשה עמך ו' שנים ויצא בן חורין".– מהר"ל, תפארת ישראל, מד: "...צריך טעם. שמאחר שהשם יתברך ברא עולם בששה ימי ונח ביום השביעי, ראוי שכל הנמצאים שומרים השבת, כי אין זה מגיע לישראל בלבד. ועל זה נתן טעם: 'וזכרת כי עבד היית במצרים', כלומר כי השבת מתיחס לישראל דוקא. כי כמו שקרא השם יתברך בששת ימי בראשית ולא היה בו מנוחה ואח"כ קבל העולם השלמות והמנוחה, כך, 'וזכרת כי עבד היית במצרים' ולא היה לך מנוחה. 'ויפרך מבית עבדים' והקנה לך ההשלמה והמנוחה. ועוד כי דבר זה שהוא יציאת מצרים, היה השלמת העולם לגמרי, כי לא הושלם העולם עד שהיו ישראל במציאות... ולפיכך דבר זה עצמו מה שישראל יצאו ממצרים הוא מתחבר עם השבת כי עתה היה השלמת העולם לגמרי". ראה לעיל, הערות 205, 211. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "שבת היחיד ושבת הציבור", עמ' 230.

256. השבת – "יסוד עולם": ראה רמב"ן, על ברא' ב ג: "כי הברכה ביום השבת היא מעין הברכות (שם מתרבין כל הברכות) והיא יסוד עולם. ויקדש אותו כי ימשך מן הקדש. כי בשבת נפש יתירה באמת... היום השביעי שבת רמז לעולם הבא שכולו שבת ומנוחה לחיי העולמים...."; על שמ' לא יג: "ביום השביעי שהוא שבת שבתון קדש לה' בעבור שהוא יסוד עולם... ברית עולם... היום אות והשבת היא אות לעולם וזה טעם שבת וינפש והיא נשמה יתירה הבאה ליסוד עולם אשר בידי נפש כל חי"; השווה דבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח). השווה הרקאנטי, בראשית, ח ע"א–ע"ב: "שבת רומז ליסוד עולם, שהוא יסוד הנשמות". השווה גם ספר הזוהר עם פידוש הסולם, כרך ד, ח"ח, יתרו, עמ' קלד, תקכז; תקו"ז, ת"י (כא ע"ב); תכ"ד (פה ע"א).

257. בשמרו את השבת, ישראל מחיש את הגאולה המשיחית, האוניברסלית: השווה ירוש' תענ' פ"א ה"א; שבת קיח ע"ב. שמ"ר כה טז; ויק"ר ג א; קה"ר ד י; השווה גם ויק"ר כג ו.

השווה גם אבן עזרא על שמ' כ י.

258. **בהבדילו את יום השבת מימי החול, ישראל מביא ברכה לעולם:** ראה זוהר, ח"א, יד ע"ב; פרד"א כ.

259. השווה שפת אמת, ח"ה, עמ' 163, 167; ח"ד, עמ' 29; ח"ג, פרשת בהר; ח"א עמ' 11; ח"ב, עמ' 89, 198: "בשבת כתיב: 'ביני ובין בני ישראל'. רק לבני ישראל מתגלה בשבת כבורו ית' ועל ידיהם נמשך חיות לכל העולמות. ועפ"ז מובן כי לאומות גם בשבת בא השפע ע"י אמצעי, והוא עמו בני ישראל". השווה הרמן כהן (לעיל, פרק ב, הערה 95), עמ' 184; השווה גם שם, עמ' 423; השווה גם סידור הירש, עמ' 543, 595.

260. רב' ה יב. ראה לעיל הערות 247, 255.

261. ד' *יוסף קארו, בית יוסף, טור או"ח*, רצ. ראה זוהר, ח"ב, רט ע"א.

262. השווה ישע' מג יב: "...ואתם עֵדַי... ואני אֵל"; ילק"ש, יחזקאל, מג תנד. מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יד, טו-יז), קי ע"א-ע"ב: "כל המשמר שבת אחת כתקנה, מעלה עליו הכתוב כאילו שומר שבתות מיום שברא הקב"ה את עולמו עד שיהיו מתים, שנאמר: 'ושמרו בני ישראל את השבת... ביני ובין בני ישראל אות היא *לעולם*'". ויק"ר ג א; קה"ר ר י. זוהר, ח"ב, צ ע"א. של"ה, ח"ב, יב ע"ב: "אם תחשוב כל השבתות של השמטה, עולים ס' רבוא שבתות כמספר בני ישראל; כל אחר מישראל אצולה משבת אחת...". באר מים חיים, על ברא' ב א. ראה רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' יט.

263. "רעוא דרעוין": ראה זוהר, ח"ב, פח ע"ב, קנו ע"א. מהר"ל: דרך חיים, עמ' ט; גבורות ה', לו, עמ' פג; שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' פו-פז; במדבר, עמ' תח.

264. "יום אחד" – יום המשיח: השווה תהל' קלט טז: "ימים יֻצָרו ולא אחד בהם"; זכ' יד ז: "והיה יום אחד יִוָדע לה' לא יום ולא-לילה והיה לעת-ערב יהיה אור"; זוהר, ח"א, ריט ע"ב: "יומא רקב"ה אתער דינוי בעלמא ורינין יתעוררו בעולם שכתוב 'והיה יום אחד יִוָדע לה'"; שם, ח"ב, קלה ע"א-ע"ב. ארר"נ א. ויק"ר ג א. פרד"א יח. ראה מהר"ל, דרך חיים, עמ' 9; תפארת ישראל, מ, נ ע"ב. בני יששכר, עמ' קכח: גאולה בזכות שמירת שבת. ראה גם סנהר' צז ע"א.

265. ישראל הוא אחד כי אחדותו, ייחודו, מבוססת על אחדותו וייחודו של ה': ישראל משקפים ייחוד זה בעולם (השווה ברכ' ו ע"א). השבת, שהיא "שמו של ה'" (השווה זוהר, ח"ב, פח ע"ב, קכח ע"א) מחזקת את אחדות ישראל (כמו גם את אחדותו של כל אחד מישראל). ראה מהר"ל, דרך חיים, עמ' 9. של"ה, ח"א, כא ע"א; ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' מז.

266. השווה ישע' מה יז.

267. זוהר, ח"ב, קלה ע"א-ע"ב, תקו"ז, פג ע"ב. מהר"ל, דרך חיים, עמ' 8-10. שפת אמת, ח"א עמ' 260. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "שבת, יום התגלות וגילוי", עמ' 233.

268. מהר"ל, דרך חיים, עמ' 9: "ובזה השבת הוא *אחד*, לכן נתן השבת לישראל, שהם עם *אחד*. כאשר הש"י יהיה *אחד* ושמו *אחד*, או יהיה ישראל ג"כ אחד לגמרי, אז יהיה השבת ג"כ אחד, שלא יהיה רק הכל שבת ומנוחה, ולא יהיה עמל ויגיעה, כמו שהוא עכשיו... וכמו שאמרו: 'ליום שכֻלו שבת...'. וכנגר המעלה האחרונה תקנו במנחה בשבת: 'אתה אחד ושמך אחד ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ'. ומפני שישראל הם עם אחד, שייך להם מנוחת שלום... כי הדבר שהוא אחד, אין כנגדו רבר מתנגר לו". ראה גם שם, עמ' 43, 46, 188. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "בימות השבת שלעתיד לבוא... העולם... ישוב למקורו...", עמ' 234.

269. סוד השבת – "רזא דאחד": השוה זוהר, ח"ב, קלה ע"א. שפת אמת, ח"ב, עמ' 124: "'בשבת מתאחדין ברוא דאחר', היינו להיות דבוק בשורש החיות". שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' שנ. נאות הדשא, עמ' קכ. ראה לעיל הערה 209. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "אחדות השבת", עמ' 233-234.

270. משנה, סוף מסכת תמיד. ר"ה לא ע"א. אדר"נ א. זוהר, ח"א, א ע"ב. באר מים חיים, על ברא' ב א. שפת אמת, ח"ה, עמ' 31: "בשבת נתגלה הפנימיות והיא גאולה". ראה לעיל, הערה 15. ראה לקמן, חלק ב, פרק ד, סעיף "השבת כולה... אור", עמ' 233.

271. תהל' צב: "מזמור שיר ליום השבת". ראה משנה תמיד ז ד: "בשבת היו אומרים מזמור ליום השבת. מזמור שיר לעתיד לבוא ליום שכלו שבת מנוחה לחיי העולמים". ר"ה לא ע"א; סנהד' צז ע"א. אדר"נ א; ילק"ש, תהל' קלט תתפח; שו"ט צב; פדר"א יח. רמב"ן על ברא' ב ג; על ויק' כה ב; פירוש לשה"ש (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' תקיח. רבינו בחיי על ויק' כה ב (ח"ב, עמ' תקסד). פרי עץ חיים, שער השבת, סו ע"א. של"ה, ח"א, נה ע"ב, קעז ע"ב; ח"ג קיד ע"ב, קיח ע"ב.

272. תהל' צב ב.

הערות לחלק א, פרק ה:
הזהות היהודית

1. "על כרחך אתה נוצר": אב' ד כב; עיר' יג ע"ב ותוספות שם. ליקוטי מוהר"ן, תנינא, ו, יט ע"ב; דב' ל ט; ראה נדה ל ע"ב; זוהר, ח"א, עו ע"ב, רלג ע"ב; ח"ב, קסא ע"ב; ח"ג, יג ע"א–ע"ב. זו"ח, אחרי, מו ע"א, מט ע"א.

2. "כל העושה תורה לאמתה... מעלין עליו כאִלו הוא עשה את עצמו" (תנח' כי תבוא א): השווה ויק"ר לה: "אם שמרתם את התורה הריני מעלה עליכם כאִלו עשיתם עצמכם"; ילק"ש, בחוקותי. סנהד' צט ע"ב. ראה רש"י על ברא' כה כה; על איוב יא יב: "ועיר פרא אדם יולד": ילמד עצמו להיות אדם חדש... ויכוין דרכו"; על קהלת ד: יד: "ישתנה לו ממה שהיה כ'עיר פרא' ויעשה אדם".– האדם מסוגל לא רק לעשות את עצמו, אלא: "מאן דעביד פקודי ראורייתא ואזיל באורחוי, כביכול, כאִלו עביד ליה לעילא. אמר הקב"ה: כאִלו עשאני" (של"ה, ח"ג, עה ע"ב; השווה שם, עז ע"א).– (אדם זה, ה"עושה את עצמו", אינו כפרעה שאמר: "לי יארי ואני עשיתני" [יחוק' כט ג; השווה ישע' י יג; דב' ד כז].) ראה גם אוה"ח על ברא' מז כט: "והימים שעושה בהם המצוות, נתקן ניצוץ אחד של הצלם ההוא".

3. "אמר הקב"ה: אני קדוש אני ולעצמי אני מקדש? אלא הריני מקדש את ישראל והן מקדישין אותי": שמ"ר טו כד.

4. השווה Jean-Paul Sartre, *Réflexions sur la question Juive* (Paris,1954)

5. ראה במד' כב; כד.

6. השווה יומא פו ע"א.

7. השווה דב' כח י.

8. "'זה אלי ואנוהו' (שמ' טו ב): הוי דומה לו. מה הוא חנון ורחום, אף אתה היה חנון ורחום" (שבת קלג ע"ב): השווה מכילי' (ג) ורש"י על שמ' טו ב. סוטה מט ע"ב; סוטה יד ע"א: "להלך אחר מרותיו של הקב"ה". רמב"ם, הלכ' דעות, פ"א ה"ו; מו"נ, ח"א, פנ"ד. השווה יומא פו ע"א. תניא, לד. ראה זוהר, ח"ג, רעח ע"א. עיין בספר המצוות להרמב"ם, שורש א, וברמב"ן שם, שורש ג. השווה קדושת לוי, בסוף הספר.

9. "אפילו אדם צריך תיקון": בר"ר יא ז; פתיח' דאסתר רבה: "כל מה שנברא בששת ימי בראשית צריכין עשייה".

10. "צריך אדם לומר בכל יום: ברוך שלא עשאני גוי": ירוש' ברכ' פ"ט ה"א. רמב"ם, הלכ' תפילה, פ"ז ה"ו; שו"ע, או"ח, מו ר, וטו"ז על אתר; ראה גם מגן אברהם על אתר. ראה מנח' מג ע"ב. בית יוסף, טור, או"ה מו. השווה של"ה, ח"א, רו ע"ב. ר' בצלאל לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, עמ' קנב. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' תא. ר' אברהם

מסלונים, באר אברהם, עמ' רטו. ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"ב, עמ' 176. ר' יואל טייטלבוים מסטמר, ויואל משה, עמ' תק. ר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), מפענח צפונות, עמ' קמט-קנ.

11. "חביבה תורה על לומדיה בכל יום ויום כיום שנתנה מהר סיני": ברכ' סג ע"ב; פסיק"ז, דב' ו ו; תנח' בובר, שמ' יג י. רש"י על דב' ו ו; כו טז; כז ט. ליקוטי מוהר"ן, תנינא, ו, יט ע"ב: "יש לו לשמוח במה שזכה להיות מזרע ישראל, שלא עשני גוי, וכמו שאנו אומרין: ברוך אלהינו שבראנו לכבודו והבדילנו וכו' ונתן לנו תורת אמת".

12. "אני היום ילדתיך": השווה ר' יהודה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"ד, עמ' 7: "אומרים משם היהודי הקדוש מפרשיסחא ז"ל שנתעלה בכל יום כמו מאינו-יהודי להיות יהודי". ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' יד. ר' שמואל מסוכצ'וב, שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' צב; שם, עמ' רכח: "אם האדם מתחיל לגמרי מחדש, בכח והתלהבות כשעה ראשונה, מחשבין לו כאילו נולד היום... וכמ"ש (תהל' מב ז): 'אני היום ילדתיך'". השווה תורת נתן, ח"א, עמ' קטז.

13. שבת קה ע"ב.

14. השווה תהל' צד יא ("ה' ידע מחשבות אדם"); ירמ' כט יא ("ידעתי את-המחשבת"); יא כ ("בחן כליות ולב"); יז י ("חקר לב בחן כליות"); תהל' ז י ("ובחן לבות וכליות"); מש' יז ג ("ובחן לבות"); דהי"א כט יז ("בחן לבב").

15. "אפילו לא קרא אדם אלא קרית [קריאת] שמע שחרית וערבית, קיים: 'לא ימוש ספר התורה הזה מפיך' (יהושע א ח)": השווה מנח' צט ע"ב; סנהד' מד ע"א; יבמ' מז ע"ב; בכור' ל ע"ב; ראה גם שו"ע, או"ח, נה א; טושו"ע, יו"ד, שמה; רי"ף ורא"ש, מו"ק, בסוף; משנה ברורה, או"ח, נה מו. ראה שבת צו ע"א; ר"ה כח ע"א; סוטה מב ע"א. ראה גם רמב"ם, הלכ' אישות, פ"ד הט"ו; הלכ' גרושין, פ"ב ה"כ. השווה זוהר, ח"א, קצא ע"ב. רמב"ן על ויק' כו טו. מהר"ל, גבורות השם, מב. ר' צבי אלימלך מדינוב, בני יששכר, ח"א, קיב ע"א. אוה"ח, על במדבר טז טו. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קלב. ר' אלימלך מליז'נסק, נועם אלימלך, דברים. ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, לא. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יד ג, יט ע"א; יז, כב ע"א; ח"ב, לח ע"ב; שם, קכה, מד ע"א. ר' יוסף דב בער מבריסק, בית הלוי, ח"ב, עמ' ס. ר' אברהם מסלונים, עבודת ישראל, עמ' רסז; באר אברהם, עמ' ריד, רפט, רצז. ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הדשא, עמ' צו, קכז-קכח; אבני נזר, עמ' י, כג. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רפו; מועדים, עמ' רו, רנט. ראי"ה קוק, אודות, עמ' יב, סג-סד, צד, קלח, קמב, קמז. ר' יצחק הוטנר, פחד יצחק, שעד חודש האביב, עמ' רכח-רלו. ר' ברוך הלוי עפשטיין, ברוך שאמר, אבות, עמ' יד-טו. ר' אליהו אליעזר דסלר, מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 21. דב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' כא.

16. "יש להזהר באב החוטא, שכן הוא הנושא את זרע הסגלה, אשר בהזדככו תתגלה בבנו או בן בנו": השווה במדב"ר יט א. ראה כוזרי א צה; רמב"ן על דב' ז ט; תוספות, יבמ' כד ע"ב. ראה גיט' נז ע"ב; תנח' ויקהל ח; שו"ט א טז. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' לט.

17. "מתוך שלא לשמה, את בא לשמה": השווה ירוש' הגי' פ"א ה"ז. בבלי פסח' נ ע"ב; ראה גם ברכ' יז ע"א. השווה מס' כלה, ח; פתיח' דאיכה רבה, ב; זוהר, ח"א, קפד ע"ב; ח"ג, פה ע"ב. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים, ד ג. ראה גם ראי"ה קוק, אורות, עמ' יב.

18. "אבוך במאי זהיר טפי": ראה שבת קיח ע"ב, קל ע"א; תענ' כא ע"ב; כתוב' יז ע"א; סנהד' קיא ע"א; מו"ק כח ע"ב. ראה גם סוטה ג ע"ב; קיד' לט ע"ב. ירוש' קיד' פ"א ה"ט. אדר"נ לא ב. תנח' כי תבוא א. השווה רב סעדיה גאון, אמונות ודעות, ה ד. אלכסנדר שפרן, מוסר וחברה בעירן המורדני (לעיל, הערה 703 בפרק א), עמ' 216-217.

19. יש והיהודי מגלה העדפה למצווה אחת הנוגעת בשורשי נשמתו: השווה מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, ג; ר. ליקוטי מוהר"ן, לד, מח ע"א. באר מים חיים, בשלח (חומש, ח"ב, לעמבערג תרכ"ט), עמ' פו. ר' ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, עמ' קעא. ר' ח"י ליפקין, מסילת ישרים לר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), עמ' רכו-רכז. באר אברהם, עמ' קטו, שמג. נאות הרשא, עמ' כו, קמא-קמב, קצו. שם משמואל, במדבר, עמ' שלו, שנט; ראה גם שם משמואל, מועדים, עמ' לא. שפת אמת, ח"ד, עמ' 7. ר' נפתלי צבי יהודה ברלין (הנצי"ב), העמק דבר, ח"ה, דברים, על רב' י יב, עמ' נא. ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק, משך חכמה, עמ' שכ, שכח.

20. השווה תניא, יד: "אפילו קל שבקלים יכול למסור נפשו על קדושת ה'"; שם, יח: "ופושעי ישראל מוסרים נפשם על קדושת ה'". השווה שם, ט; שם, מד: "אהבה רבה מסותרת בכל נפש מישראל, בירושה מאבותינו".

21. "ותן חלקנו בתורתך" (אב' ה כ): השווה ירוש' סנהד' פ"א ה"ב. בבלי שבת קיח ע"ב; סנהד' קיא ע"א; מו"ק כח ע"ב. תנח' כי תבוא א. ראה גם ירוש' חגי' פ"ב ה"ב. בר"ר ב ה; מר כ. ויק"ר טו ט. תנח' תוריע יא. ספר הזהר עם פירוש הסולם, כרך ה, ח"י, רח, עמ' סח. וו"ח, סוף שה"ש. ראה גם רמב"ם, הלכ' קידוש החודש, פ"א ה"ח. השווה ראב"ד על ספר יצירה, פ"ג מ"א. אוה"ח, על במד' טו א. תניא, מ. ר' אברהם "המלאך", חסד לאברהם, עמ' קי. הגר"א, קול אליהו, ח"ב, עמ' פט, צה. שפת אמת, ח"ג, עמ' 202, 206; ח"ד, עמ' 6-7, 134, 174; ח"ה, עמ' 169: "שם ישראל לעולם אינו מתבטל. ומזה אמרו אע"פ שחטא ישראל הוא, כי יש חלק לכל איש ישראל בזה השם". ר' יעקב משה חרל"פ, מי מרום, מסביב לשמונה פרקים להרמב"ם, עמ' קפו. אבני נזר, עמ' לז-לח. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רפה-רפו.

22. השווה מהר"ל, דרשות, עמ' לט: "כי כל המצוות הם רבר אחר. וכל רבר גדול ורב שהוא כולו כאחד ביחר, אם האדם שומר קצתו, נמשך אחר זה לשמור בנקל את כולו, במה שכולו אחר". אליעזר שטיינמן, שער החסידות (תל-אביב תשי"ז) עמ' לט, לפי הבעש"ט: "ראוי לידע סוד אחרותו, יתברך, כי בכל מקום שאני תופס ואוחז בקצה וחלק מן האחרות, הרי אני תופס כולו". ראה זוהר, ח"ג, קכד ע"א, רכח ע"ב.

23. "מצוה גוררת מצוה" (אב' ד ב). השווה אדר"נ כה ד. תנח' כי תצא א. זוהר, ח"ג, קכד ע"א: "לית פקודא דלאו איהי כלולא מכולהו רמ"ח". שם, רכח ע"ב: "כל מצוה איהי שקילא לתרי"ג". ראה שפת אמת, ח"ר, עמ' 47, 78. ראה פסח' נ ע"ב. ירוש' חגי' פ"א ה"ו. פתיח' ראיכה רבתי, ב. זוהר, ח"א, קפד ע"ב. נפש החיים, ד ג.

24. *משנה מכ' ג טז.*

25. *רמב"ם, פיהמ"ש, מכ' ג טז.* השווה שם, סנהד' י א. השווה רש"י על מכ' כד ע"א: רמב"ן על ויק' כו יא-יב. אבל ראה גם שבת נה ע"א: "אל תקרי 'מקדשי' אלא 'מקודשי', אלו בני אדם שקיימו את התורה כולה מאלף ועד תיו".

26. ר' יוסף אלבו, *עיקרים, מאמר שלישי, פרק כט.*

27. עם ישראל מורכב משלוש כיתות תורשתיות: כהנים, לויים וישראל. שבת פח ע"א: "ברוך

רחמנא דיהב אוריאן תליתאי לעם תליתאי..." ופירש"י על אתר: "'לעם תליתאי' – כהנים לוים וישראלים".

28. "כל אחד יעשה היכולת שבידו ויזכהו זה לזה..." (אוה"ח על שמ' לט לב): השווה ויק"ר ל; במדב"ר יג. ראה כרית' ו ע"ב; רש"י על מנח' כז ע"א; טור, או"ח, תקיט. השווה זוהר ח"ב קעד ע"א. כוזרי ג יט. ר' אהרן הלוי מברצלונה, ספר החינוך, אגרת המחבר, עמ' ז, יא. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' עז. ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, בראשית; שם, לך לך. תניא, ליקוטי אמרים, לב, לו. ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' צה. ר' ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, עמ' קנא. חת"ס, הגדה, עמ' קמח. אבני נזר, עמ' ע, קמו; נאות הדשא, עמ' סה־סו, קכח, רמג, רצו. שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' רפה־רפו; ויקרא, עמ' רפו־רפז; במדבר, עמ' נ־נא, קכח; דברים, עמ' נה, קסח, ר, רט־רי; מועדים, עמ' קלו, קצט, ר־רא, רד, רז. שפת אמת, ח"ג, עמ' 207-209; ח"ד, עמ' 7. משך חכמה, עמ' ריז. ראה גם סוטה ג ע"ב; יבמ' סד ע"א; בכור' ל ע"ב. בר"ר ע ח; שמ"ר כח ד; דב"ר ז ט. אדר"נ ל כ; לא ב. זוהר, ח"א, ב ע"ב. השווה איש שוב, טעמי המנהגים, עמ' קו; שם משמואל, במדבר, עמ' ה, ז, ח. ראה תניא: אגרת התשובה, ה; אגרת הקודש, ז. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, אב' ו ג, עמ' צז.

29. "כל ישראל ערבים זה בזה" (שבוע' לט ע"א): סנהד' כז ע"ב; חול' צא ע"ב. סוטה לז ע"ב; ר"ה כט ע"א ורש"י שם. מכיל' ה (שמ' כ ב); תרא"ר יא; ויק"ר ל יא; תנח' נצבים ב; ילק"ש, קהלת, ז תתקעו; רש"י על ר"ה כט ע"א–ע"ב; ריטב"א, ראש השנה, כט ע"א. רמב"ם, הלכ' ברכות, פ"א הי"ג; הלכ' מַלְוֶה ולוֶה, פכ"ה ה"ט. ספר חסידים, דלג, עמ' רז. ר' משה קורדובירו, תומר דבורה, א: "מטעם זה *ישראל ערבים זה לזה*, מפני שממש יש בכל אדם חלק אחד מחבירו, וכשחוטא האדם פוגם את עצמו, ופוגם חלק אשר לחבירו בו. נמצא, מצד החלק ההוא, חבירו ערב עליו". ר' חיים ויטאל, "טעמי המצות", לקוטי תורה לאריה"ק ז"ל, קדושים, עמ עז: "דע כי כל ישראל סוד גוף אחד... וכל אחד מישראל הוא אבר פרטי. כי זה הערבות שאדם ערב בשביל חבירו אם יחטא... ולכן תקנו בלשון רבים, 'חטאנו', ולא 'חטאתי', כי כל ישראל גוף אחד. ולכן אעפ"י שאין בו אותו עון ראוי להתודות, כי כשעשהו חבירו כאלו עשהו עצמו, ולכן נאמר בלשון רבים... כי מה שחטא אחד נחשב כאלו חטאו ביחד מצד *ערבות* נשמות". ראה ר' נחמן מברסלב, קיצור ליקוטי הלכות, קפו. אוה"ח על שמ' לט כב. חפץ חיים על התורה, עמ' דלז.

30. "אפילו ריקנין שבך מלאין מצות כרימון"; "כל אחד מישראל, לפי מדרגתו, הוא אבר מקומה שלימה של כלל ישראל": השווה אב' ב ד ומהר"ל, דרך חיים, על אתר; א יד; ג ז. תענ' יא ע"א; סנהד' לז ע"א; מנח' כז ע"א; מכ' כג ע"ב ורש"י על אתר.– שבת קה ע"ב: "העומד על המת בשעת יציאת נשמה, חייב לקרוע. הא למה זה דומה? לספר תורה שנשרפה". ורש"י על אתר: "'לס"ת שנשרף': הרואה ס"ת שנשרף חייב לקרוע... אף נשמת ישראל הניטלה דומה לו, *שאין לך דיק בישראל שאין בו תורה ומצוות*". ויק"ר ד; תדא"ר כה. רש"י על שבת קה ע"א; חול' קלה ע"א. השווה ברכ' נז ע"א; עיר' יט ע"א; סנהד' לז ע"א. בר"ר לב טז; שהש"ר ד ד, ה, ז. זוהר ח"ב ק ע"א. השווה ויק"ר ד. כוזרי ג י־יט. מהר"ל: גבורות ה', ז; נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, ב. ר' משה קורדובירו, תומר דבורה, א. של"ה, ח"א, כא ע"א; ח"ג, רא ע"א. תניא, ליקוטי אמרים, לב. הגר"א: אדרת אליהו, עמ' 483, 514; קול אליהו, ח"ב, עמ' צד. ר' ב' לנדוי, הגאון החסיד מוילנא, עמ' קמה. תולדות יעקב יוסף, חיי שרה. ליקוטי מוהר"ן, לו א, נ ע"א. שפת אמת, ח"ג, עמ'

207. ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב־יג, עד, עז, צד, קמב, קמד, קמו־קמט, קעא; אורות הקודש, ח"ג, עמ' קלח, שיט־שכ; אורות התשובה, יג ג, עמ' פא; שבת הארץ, עמ' ז; חזון הגאולה, עמ' רעה; משפט כהן, קכד; עולת ראיה, ח"א, עמ' רעט; ח"ב, עמ' ב, קנו, רנד־רנה. מי מרום, ח"ו, עמ' יא־יב. סידור הירש, עמ' 414, 435-536. נאות הרשא, עמ' קיט; אבני נזר, עמ' לד־לה, לו־לח. שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' רכד, רסו, רפה־רפו; בראשית, ח"ב, עמ' נח; שמות, ח"ב, עמ' לט, עד־עז; במדבר, עמ' נח־נט, צד, שנט; דברים, עמ' נה, רי, רנד. משך חכמה, עמ' קנו. שפת אמת, ח"ד, עמ' 7. פחד יצחק, חנוכה, עמ' עא–עב; שער חוז"ש האביב, עמ' כט, סח־סט. מפענח צפונות, עמ' קפב, קפט, רלט. אהלי יעקב, עמ' קסט. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"ג, סי' צא.

31. "נכנס בכלל ישראל על־ידי קיום המצוות": ראה ירוש' פסח' פ"י ה"ד; מכיל', סוף פרשת בא. השווה סנהד' מז ע"א; יבמ' כב ע"ב; ר"ה יז ע"א; ברכ' ל ע"א. מס' שמח' פ"ב ה"י; ירוש' סנהד' פ"א ה"ב. ארר"נ טו ה. רמב"ם, הקד' לפרק חלק, יסוד יג; הלכ' תשובה, פ"ג הי"א; הלכ' אבל, פ"א ה"י; טושו"ע, יו"ד, שמה. רש"י על סנהד' מז ע"א. השווה ספר יראים, רכא. השווה ראי"ה קוק, אורות התורה, עמ' יג. שם משמואל, במדבר, עמ' שעב; שם, דברים, עמ' רי. פחד יצחק, שער חודש האביב, עמ' קעב־קעג. ר' אברהם יפהן, המוסר והרעת, ח"א, עמ' צו. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' רסז.

32. כל יהודי אחראי ליהרותם של אחיו היהודים: השווה פסח' קיג ע"ב; רמב"ם, הלכ' רוצח ושמירת נפש פי"ג הי"ד; ספר החינוך, מצוה רלח. ראה ירוש' שבת פ"ה ה"ד. בבלי שבת נד ע"ב–נה ע"א; ע"ז יח ע"א: "כל מי שיש בידו למחות, ואינו מוחה, נענש".

33. לאהוב את היהודי "מצד בחינת הטוב הגנוז בו" (תניא, לב): ראה תקו"ז ס. ר' משה קורדובירו, תומר דבורה, ב: "ירגיל אדם עצמו להכניס אהבת בני אדם בלבו, ואפילו הרשעים כאילו הם אחיו... ובמה יאהב? בהיותו מוכיח במחשבתו טובות אשר בהם". עיין בליקוטי תורה של האר"י, בא, עמ' נח. השווה מאור עינים, חוקת: "אם רואה בחבירו שום דבר רע, ישנא הרע שבו, אך החלק הקדוש יאהבנו מאד כנפשו".

34. סנהר' מד ע"א: "אף־על־פי שחטא, ישראל הוא", ורש"י על אתר: "עריין שם קדושתם עליהם". ראה תניא, ליקוטי אמרים, ב: יד: טו; טז; יח; יט; לד: מב: "אוצר של יראת שמים, הצפון ומוסתר בבינת הלב של כל אדם מישראל... והיא היראה הטבעית, המסותרת... רק שכדי שתבא לידי מעשה, צריך לגלותה... עד שתצא פעולתה מהכוח אל הפועל". אגרת הקודש, ד. תורה אור, נג ע"א. חסד לאברהם, עמ' מב. אבני נזר, עמ' כג. שפת אמת, ח"א, עמ' 108; ח"ד, עמ' 2; ח"ה, עמ' 18: "האדה נמצא בכל איש ישראל. וכשמבטל עצמו ומאסף כל *רצונותיו להנקודה הפנימית* נקראת עבודה שבלב, תפלה... וזה כיס שלעולם פתוח, ששם אין החטא נוגע, רק שצריכין להיות בביטול ממש להדבק בשורשו"; עמ' 28, 80, 158: "כי כשלת בעונך" (הושע יד ב), זה נאמר לכל איש ישראל. ואף שחטא והרשיע הרבה, צריך להאמין כי עיקר *נקודה* ישראלית שבו היא במקומה... ונקרא *מכשול* וז"ש: 'ער ה' אלהיך', חיות אלקי שיש בכל איש ישראל. כמ"ש '[אלהי] נשמה שנתת בי טהורה' (ברכ' ס ע"ב)".– שם משמואל, נשא, עמ' קסא: "כל נפשות ישראל יש בהן אהבה מוסתרת לאביהן שבשמים, ומזה בא אשר אפילו פשוטי ישראל מוסרין נפשם על קדושת השם, כמ"ש הרב ז"ל בספר התניא [ראה לעיל, הערה 20]". שם משמואל, נצבים, עמ' קצו־קצח: "ישראל הם פנימיות, ואף שיש אצלם מעט רע ח"ו איננו אחר עם עצמיותם, כי עצמיותם היא טוב והחטא הוא רק במקרה" (כמו שהורה המהר"ל!). ראה תורת נתן, פירוש

על ליקוטי מוהר"ן, עמ' רמט. תורת נתן, ח"ב, עמ' קע: "'אעביר כל טובי' (שמ' לג יט) גילה לו כל הטוב שלו ית', כביכול, כדי שירע שהשי"ת טוב לכל תמיר, ויכולין לעורר הטוב בהגרוע שבגרועים ולהכניסו בכל זכות ולהחזירו בתשובה". ראה ראי"ה קוק: אורות, עמ' יב; אגרות הראי"ה, ח"ב, עמ' לד, קנג. השווה רמב"ם, הלכ' גירושין פ"ב ה"כ: "מי שתקפו יצרו הרע... אנס עצמו ברעתו הרעה... מאחר שהוא *רוצה* להיות מישראל... וכיון שהכה ואמר: *רוצה* אני..." ראה משך חכמה, עמ' שכר. השווה ברכ' יז ע"א: "*רצונו* לעשות רצונך. ומי מעכב? שאור שבעיסה". (השווה רש"י, סנהר' עו ע"ב: "כנסת ישראל שצמאה ותאבה ליראת יוצרה ולקיים מצותיו". השווה גם רש"י, שבת פו ע"ב.) ראה ג"כ רמב"ם, הלכ' רוצח ושמירת נפש, פי"ג הי"ד: "התורה הקפידה על נפשות בישראל, בין רשעים בין צדיקים, מאחר שהם גלויים אל ה' ומאמינים בעיקר הרת". ראה לעיל, הערה 15.

35. הנקורה הפנימית שבלב היהורי: זו"ח (מר ע"ב) מגדירה בשם "*מחשבה סתימאה*", דלית רירע ביה אלא קוב"ה בלחודה". השווה זוהר, ח"ג, רנו ע"ב.– שפת אמת, ח"ב עמ' 155: "'ואתה תצוה' (שמ' כז כ): הה"ד (ירמ' יא טז): 'זית רענן' (שמ"ר לו א). יש בנפשות בני ישראל *נקודה טמונה*, אשר על זה נאמר: 'אם תבקשנה כַּכֶּסֶף וכַמַּטמנים תחפשנה' (מש' ב ה). וע"י רוב יגיעות נפש ויגיעות בשר לזכך החומר, מתגלה *הפנימיות*. וזה הרמיון ל'זית רענן', שצריך כמה יגיעות להוציא השמן". שם, עמ' 247: "בכל איש נמצא עצה איך לתקן דרכיו, כי הש"י נתן בלב כל איש ישראל יראתו, ויש *נקודה גנוזה* בכל איש ישראל, רק עמוק, שצריכין לייגע למצוא זאת הנקודה".– תורת נתן, ח"ר, עמ' ח: "הנקודה טובה היא בחינת החלק אלוה ממעל שיש בכל אחר מישראל". השווה שם, ח"ה, עמ' יט: "'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד', זה בחינת אור *הנקודה* שיש בכל אחר מישראל". השווה שם, ח"ו, עמ' עג.– ר' נתן מברסלב, נועם ורצון (פירוש על ספר תהלים), עמ' ר: "'שמרה נפשי כי חסיד אני' (תהל' פו ב): לדון [גם] את עצמו לכף זכות [אב' א ו: "והוי דן את כל האדם לכף זכות", *גם* את עצמך, שגם *אתה* בכלל: 'כל האדם'!] ולמצוא בעצמו איזה זכות *ונקודה טובה*, אשר בבחינת הנקורה טובה הזאת הוא בחינת 'חסיד'". השווה שם משמואל, הגרה, עמ' קכט: *נקודה טובה* יש באיש הישראלי...".

36. השווה זוהר, ח"א, קח ע"ב: "כך מתחברים כלהו כחרא ברזא חרא בחילא עלאה, כרין אקרי ויריד, כלא בכללא חדא"; ח"ג, ז ע"ב: "'הנה מה טוב ומה נעים שבת אחים גם יחד'... ישראל אחוזים בו [בקב"ה] והוא אחוז בהם...בשעתא דכנסת ישראל באחדותא בקב"ה, ישראל דלתתא שריין בחרוותא גם אינו בקב"ה"; שם, רצה ע"ב. מש' טז טו. ראה ר' משה קורדובירו, פרדס רמונים, שער מהות והנהגה, פ"ד.

37. השווה באר אברהם, עמ' קב, קט, קנט, ריד־רטו, רצו, שלה. נאות הרשא, עמ' קכח. ר' מ' גרסברג, צפונות הרוגצ'ובי, עמ' קכו. מפענח צפונות, עמ' קפב, קפט, רלט.

38. ראה ברכ' ו ע"א: "אמר להם הקב"ה לישראל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם. אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, שנאמר: 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' *אחד*' (דב' ו ד); ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם, שנאמר: 'ומי כעמך ישראל גוי אחר בארץ' (שמ"ב ז כג)". השווה פסח נו ע"א.

הערות לחלק ב, פרק א:
עם ישראל וארץ ישראל

1. "שש מאות אלף רגלי" שמ' יב לז; במד' יא כא; ראה מכילתא ג (שמ' יט א). ירוש' שקל' פ"ו ה"א. ברכ' יג ע"ב; נז ע"ב; נח ע"א: "בן זומא ראה אוכלוסא על גב מעלה בהר הבית, אמר: בדוך חכם הרזים". רש"י על אתר: "'אוכלוסי': חיל גדול של ששים רבוא". 'חכם הרזים': היודע מה שבלב כל אלו". והמהרש"א שם: "יש בהן ג"כ ששים רבוא רעות מחולקות, והוא כלל כל הריעות; שעל כן ניתנה תורה לס' רבוא להיות התורה כלולה מכל דעה והכמה ואין להוסיף עליה". עיין גם המאירי שם. שו"ע, או"ח, רכד ה. (ראה גם שו"ע, יו"ד, צח א.) שבת קמו ע"א; עיד' נד ע"א; ר"ה לא ע"א; חגי' טו ע"א; כתוב' יז ע"א; קיד' ל ע"א; ב"מ פה ע"ב; ב"ב טו ע"א; ע"ז ט ע"א; סנהר' צג ע"א, צו ע"א, קיא ע"א; שבוע' לט ע"א; מנח' כט ע"ב–ל ע"ב. בד"ד ע ח: "אילו היו ישראל חסרים עוד אחד, לא היו מקבלין את התורה". שמ"ר כח ד. ויק"ר א ג, ז; ז ג. במדב"ר יד יח; יט יז: "משה הוא ישראל וישראל הן משה...". דב"ר ז ט: "אילו היו ישראל חסרים אפילו אדם אחד, לא היתה השכינה נגלית עליהן". (זוהר, ח"א, ב ע"ב: "עה"כ [ישע' מ כו]: 'איש לא נעדר' מאינון שתין רבוא דאפיק בחילא דשמיא... ולא אעדר מאינון שתין רבוא אפילו חד, בגין למיהוי כולא דיוקנא חדא: כמה ד'איש לא נעדר' לעילא, אוף הכי 'לא נעדר' לתתא". ראה תקו"ז, פו ע"א.) שהש"ר א סד; ב ו; ד ו; ו יד־טו; ז ב: "כי נפקו ממצרים, הני ליה שית מאה אלפין גברא, ועל כל חד וחד יהיבנא לך מאה זוו...". עיין מתנות כהונה על אתר (ועיין תוספות מגי' טז ע"א). מד' אגדה, בראשית. תנח': בראשית א; בשלח י. פסיק"ז, ואתחנן, רב' ח ג. תרא"ז ד. פדר"א לט: "כשעלו ישראל ממצרים, נתיחסו כל הגברים ששים רבוא חסר אחד. מה עשה הקב"ה? נכנס במנין עמהם ועלה מספרם ששים רבוא. הוא שנאמר (ברא' מו ד): 'ואנכי אעלך גם עלה'". ראה שם, מו. ילק"ש, הושע, ב תקית. זוהר, ח"א, ב ע"ב, יב ע"א, יח ע"ב; כה ע"א: "רלית דוד פחות מס' רבוא"; מב ע"א, קנח ע"א, רנג ע"א; ח"ב, ד ע"ב, יד ע"ב, סו ע"ב, קכו ע"ב (עיין תקו"ז, פו ע"א); קצא ע"ב: "משה ראיהו היהודים, כללא דיהודאי"; רמ ע"א; ח"ג, צח ע"ב: "'שש שעורים' (רות ג טו): "אורייתא דבע"פ רשית סדרא משנה". שם, קמה ע"א: "מאי טעמא שתין אתוון בברכן אלין (ברכת כהנים)? בגין דישראל שתין רבוא אינון, ובדוא רשתין רבוא קיימין תדיר בעלמא. שם, קמח ע"ב, רטו ע"א, רנג ע"ב, רעג ע"א, רעו ע"א, רפב ע"ב. זו"ח, עד ע"ב; קח ע"א: "'כל הנפש הבאה ליעקב מצרימה... ששים ושש' (ברא' מו כו)... ד"א אינון שתין מסכתות ושית סדרי משנה... "ששים גבורים' דנטלין מגבודה דתמן אורייתא דבעל פה". תקו"ז, כו ע"ב, כט ע"ב, מד ע"א, עו ע"ב: פו ע"א: "וכל נשמתין דשתין רבוא דישראל דכל דרין עלאין ותתאין, דאתמר בהון (דב' כט יד): 'כי את אשר ישנו פה עמנו עומד

היום', כולהו תמן 'איש לא נעדר', לא חסר מינייהו מחושבנא כגוונא דצבא השמים"; ק ע"א; קיב ע"א: "עֲלֵיה [על משה] אתמר (קהלת א ד): 'דור הולך ודור בא' ולית דור פחות משׁשים רבוא; ועליה משה אתמר (דהי"א טז טו): 'דבר צוה לאלף דור', ואתפשטותיה הוא בכל דרא ודרא, בכל צדיק וחכם דמתעסק באורייתא, עד שתין רבוא, לאשלמא כולהו מפגימו דלהון". שם, קיד ע"א, קמר ע"ב, קמז ע"ב. תקוז"ח, קד ע"א: "מארי מתניתין דמלאכין עילאין ותתאין וס' רבוא נביאים...". אונקלוס על דב' לג כא. רש"י על שבת קה ע"ב. תוספות, מגי' טז ע"א: "שמעתי שעשרת אלפי ככר כסף עולים חצי שקל לכל אחד מישראל שהיו ת"ר אלף כשיצאו ממצרים, ואמר שיתן לאחשורוש כל פריונם". תוספות, ב"מ קו ע"ב. רמב"ן, הקד' בראשית; ברא' ב ג; רבינו בחיי, ברא' מו ד (ח"א, עמ' שסב): "...עד שעלו לששים רבוא שבהם נתנה התורה ונראית להם השכינה". שו"ע, או"ח, סא. ר' משה קורדובירו, עבודת יוה"כ, אות טז: "...סוד הנשמות הם ששים רבוא; וכדי להמשיך מאור העליון צריך שיהיו ששים רבוא לבבות, לב אחד, כדי שיתייחדו בשמא קדישא עילאה רברבא דלא שריא אלא באחדות השלם, בענין שהוא אחד. ולכן צריך שיתאחדו למטה הלבבות, ולמעלה הנפשות והרוחות והנשמות, ואז ודאי שריא עלייהו שמא קדישא בסוד האחדות". פירושי התורה לרבי יהורה החסיד, עמ' 133-134. אברבנאל, ח"ב, עמ' 161. מהר"ל, גבורות השם, ג: "בני ישראל היו מתגדלים ומתהוים בתוך מצרים עד שנעשו שלמים, להיות שש מאות אלף; וזהו שלימות ישראל, ואז יצאו. ובראייה לזה ששלימות ישראל זה המספר, שהרי כשיצאו ממצרים היו שש מאות אלף, וכשנפלו בעגל היו שש מאות אלף, ובפרשת במדבר היו שש מאות אלף, ובפרשת פנחס היו גם כן שש מאות אלף; שמזה נראה כי צורת ישראל ושלימותם שש מאות אלף. ומה שנתוספו אחר כן, זהו מפני הברכה שנתברכו. אבל שלימות ישראל, המספר שראוי להם, הוא שש מאות אלף. וטעם הוא ידוע, כי שש הוא מספר שלם... ומה שהיה המספר שש מאות אלף, לא שש מאות או שש אלף. וטעם זה ידוע, כי צריך להיות להם כל שלש מדרגות של מספר, דהיינו שש ומאה ואלף. שאם היה שש מאות, עדיין היה מספר חסר, בעבור שלא היה בו מספר אלף, שהוא יותר גדול. וכן אִלו היה שש אלף, היה מספר חסר, בעבור שחסר מאה, שהוא בין שש ובין אלף. ולפיכך המספר השלם מספר שש מאות אלף, כי עתה יש כאן כל המספרים... ועור כי לשון רבוא מלשון רב, בעבור שהוא החשבון היותר גדול... והרבוי יש בו תוספת שהוא רבוי... ועור מצד שישראל הם אומה יחידה, ראוי לישראל זה המספר... ומאחר שמספר ששה הוא מספר שלם, הוא מורה אחדות גם כן. ומפני זה ראוי לאומה היחידה ושלימה בעולם המספר הזה, והוא שש מאות אלף, כאשר היו ביציאת מצרים".– שם (גבורות ה'), ט: "שלימות ישראל, כאשר הם ס' רבוא, ואז הם לחלקו יתברך".– שם (גבורות ה'), יב: "ויש לך להתבונן במה שאמרו ז"ל בשמ"ר (פר' א), 'ובני ישראל פרו וישרצו': כל אחת ואחת ילדה ששה בכרס אחר... ויש אומרים: ששים בכרס אחר. ויש לתמוה למה ילדו ששה רוקא, לא פחות ולא יותר; וכן למאן דאמר 'ששים', טעמא מאי? שלא נוכל לומר שדבר זה במקרה... ולפיכך נגד העונה פרו ורבו ששה בכרס אחר בלי הפסק, כמו שהיו עושים מלאכה ששה ימים... ולמאן דאמר 'ששים בכרס אחד', דעתו כיון דכתיב: 'כאשר יענו... כן ירבה', והוי למכתב: 'כאשר יענו כן יפרה', כי לשון 'ירבה' פירושו יותר מאחר. ולפי פירושו שהיו יולדות 'ששים בכרס אחד', כי היו נגד כל יום ויום מימי השבוע רבוי; וזהו עשרה שנקרא רבוי... כדכתיב: 'כאשר יענו... כן ירבה', עד שהיו ששים... במצרים היו שש מאות אלף, וכן היו תמיד במדבר, לא נתרבו על המספר דבר

חשוב, שנראה מזה כי מספר בני ישראל מסוגל במספר הזה. ואחר שהכלל של ישראל מסוגל במספר שש מאות אלף, הוא הפרט ראוי להוליד שש פרטים... כדי שתבין ענין מספר ששה ומספר ששים, איך שייך לישראל, דע כי ישראל בלבד נקראו אומה יחידית, ובשביל כך שייך מספר ששה לישראל שהיו שש מאות אלף. וזה כי מי שהוא יחיד אינו חלק, שכל שהוא חלק אינו אחד, וכל אשר הוא צד אחד בלבד אינו דבר שלם... וכאשר יש בהם כל הצדדים, שהם ששה צדדים, אז אין כאן חלק כלל והוא כולל הכל שיש בו שש צדדין, ובזה הוא אחד לגמרי. ולפיכך בא מלכות שמים בשש תיבות 'שמע ישראל ה' אלקינו ה' אחד', וזה מפני שאנו מורים שהוא יחיד בכל הצדדין [ייחוד ה' בשש קצוות העולם: מזרח ומערב, צפון ודרום, מעלה ומטה]... ולפיכך היו ישראל מסוגלים במספר זה שש מאות אלף, כי המספר שש מורה על יחידות הגמור... כי המספר ששה מסוגל לישראל, כי הוא מספר שלם, וישראל הם אומה שלימה". תפארת ישראל, יז: "כי לא שייך התורה שהיא סדר השם יתברך אשר הוא תמידי, רק אל המקבל אשר עומד בלי שנוי, כי שם הכללי שמו נשאר תמיד. ואין שם עם שהוא כללי על אברהם ויצחק ויעקב... רק כאשר יצאו ממצרים אז היו לעם. ובשביל זה לא נתנה התורה עד שהיו ששים רבוא, כי מפני כי מספר ששים הוא מספר שלם..., הוא מספר כללי".– שם (תפארת ישראל), מא: "השעור והמספר שהוא יותר רב הוא ס' רבוא, כי מספר זה זכרו בכל מקום על ההפלגה". באר הגולה, ה; נצח ישראל, ו; פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס: סוטה י ע"א, גיט' נז ע"א, ב"ק צב ע"ב, ב"מ פד ע"ב. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' 47, 158; פירוש האר"י על ספר יצירה, כט ע"א. פירוש הר"מ בוטריל על ספר יצירה, יד ע"ב. של"ה, ח"א, כז ע"א, ע ע"א; ח"ב, יב ע"ב: "כל השבתות של השמטה עולים ס' רבוא שבתות, כמספר בני ישראל". שם, לב ע"ב; ח"ג, ט ע"א, יא ע"א, קנג ע"א. ר' חיים יוסף דוד אזולאי, החיד"א, מדבר קדמות, י ו. אוה"ח, על במד' טו א; כז טז: "משה היה שורש כל הנשמות של דור המדבר, בסוד אומרו 'משה עמו' (ישע' סג יא)". ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קצב, קצו. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, ע ע"א. ר' צבי אלימלך מדינוב, בני יששכר, הגדה, עמ' 40, 44. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יד ג: "כי התורה הם ששים רבוא אותיות כנגד ששים רבוא נשמות. ויש לכל הנשמות שורש למעלה במחשבה רקב"ה... וגם הפושע ישראל יש לו אחיזה ושורש במחשבה עליונה, וע"י התנוצצות יתנוצץ גם שורש נשמתו". תורת נתן, פירוש על ליקוטי מוהר"ן, עמ' קסז: "ששים רבוא וכ"א מישראל יש לו אות בתורה".– שכל טוב, חידושים ופירושים עפ"י פרד"ס, לוקטו מספרי רבינו נחמן מברסלב, עמ' ע: "וזה שאמר רב עמרם חסידא על המלאך: 'אנא בשרא'... בשר"א ר"ת: 'ששים רבוא בכרס אחר' היינו שאני אוחז עצמי בשרשי ששים רבוא נשמות ישראל, החצובים מתחת כסא הכבוד, אם כל חי, בבחינת 'ששים רבוא בכרס אחד' (גם כרס בלשון תרגום הוא כסא)". ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, ליקוטי אמרים, ד: לז; מב: "כל נפש ונפש מבית ישראל, יש בה מבחינת משרע"ה, שממשיך בחי' הדעת לכללות ישראל, לידע את ה', כל אחד כפי השגת נשמתו ושרשה למעלה ויניקתה משורש נשמת משרע"ה... ועוד זאת יתר על כן, בכל דור ודור יורדין ניצוצין מנשמת משרע"ה ומתלבשין בגוף ונפש של חכמי הדור, עיני העדה, ללמד דעת את העם ולידע גדולת ה' ולעבדו בלב ונפש...". עיין רש"י, חול' צג ע"א: "'משה': תלמיד חכם". עיין תקו"ז, קיב ע"א; ליקוטי תורה, בהר; תורה אור, לב ע"א, מט ע"א, סד ע"א: "התורה היא בחי' אותיות. ס"ר [שישים ריבוא] אותיות כנגד ס"ר נשמות. והענין כי אותיות מלשון 'אתא בוקר' (ישע' כא יב), שהוא לשון המשכה

מלמעלה למטה, מבחי' סוכ"ע [סובב כל עלמין], בבחי' ממכ"ע [ממלא כל עלמין]. כי לכן נקרא אותיות סוסים, 'כי תרכב על סוסיך' (חבק' ג ח).... וכל נשמה יש לה אות אחת בתורה שהיא ממשכת אותו אות"; שם, סה ע"א, סו ע"ב. הגר"א: ארדת אליהו, עמ' 483; האמונה וההשגחה, ח"א, ג ע"א; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' יח. ר' חיים מוולוז'ין: נפש החיים, ר יא; רוח חיים, עמ' ו. מגלה עמוקות, אופן קפו: "ישראל: יש ששים רבוא אותיות לתורה". ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מאור עינים, ויצא; שם, חוקת: "ירוע שיש ששים רבוא אותיות בתורה וכנגדן יש ששים רבוא שרשי נשמות. אף שיש בישראל כהנה וכהנה, על כל פנים העיקר הם ס' רבוא... וכל אחר מישראל יש לו אות בתורה, ואורייתא וקב"ה חד הוא... חלק אלקי שבקרב הארם הוא ממש אותו האות, שמשם שורש נשמתו... וכל עבורת ה', הכל הוא בזה שצריך הארם לקרב לשורשו, רהיינו התורה, שהיא קומה שלימה: תרי"ג מצות, והארם כלול גם כן רמ"ח אברים ושס"ה גידים, וכמו שחסר אות אחת מן הס"ת אינה בשלימות...": שם (מאור עינים), ואתחנן. ר' קלונימוס קלמן, מאור ושמש, שמות א, עמ' ג: "כל הברואים יש להם אחיזה בתורה או באות או בנקורה, וזולת זה לא היו יכולין להתקיים. וע"י שיש להם אחיזה באותיות התורה ובנקורותיה, ואותיות התורה ונקורותיה כולם נאצלו ויצאו משם הויה ב"ה, וע"י זה יש יכולת ביד הארם לחזור ולקשר עצמו לשרשו". ר' יהורה אריה ליב מגור, שפת אמת, ח"ב, עמ' 61: "חקק הקב"ה אותיות התורה בנפשות בני ישראל. אך שצריכין להוציא אלה האותיות מכח אל הפועל להיות תורת ה' בפיך"; שם, עמ' 63-65; שם, ח"ד, עמ' 6: "כמו שהתורה שיש אותיות ותיבות במנין, אעפ"כ שורש התורה אין מכל זה; כמו כן נפשות בני ישראל, אם כי בעוה"ז יש להם מספר, אבל שורשם למעלה ממספר". שם, עמ' 7: "ע"י התורה יכולין למצוא כל אחר מקום שורשו"; שם, עמ' 64: "'תורת ה' תמימה' (תהל' יט ח). פי' 'תמימה', שבכל אות ואות נמצא כל התורה... ולכן אין מוקרם ומאוחר בתורה, כי בכל אות יש הכל... וכל התשובה היא בכח התורה שהיא 'תמימה'; ולכן יכול כל אחר למצוא תקונו ושורשו ע"י אות אחת שבתורה". שם, ח"ה, עמ' 30, 49, 132. ר' שלום מרדכי שוודרון, תכלת מרדכי, בהעלותך. ר' אברהם מסלונים, בית אברהם, עמ' 224; יסור העבודה, עמ' 273. נאות הרשא, עמ' רו. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' שכא, שכח־שכט. באר משה, במדבר. נחל קדומים, בהעלותך. ראי"ה קוק: אורות הקורש, ח"ג, עמ' קלח־קלט; אורות, עמ' יא־יב; אורות התורה, עמ' יט־כב, ס; עולת ראיה, ח"א, עמ' שפז־שפח. ר' מאיר שמחה כהן מרווינסק, משך חכמה, עמ' 28, 48. ר' בצלאל לנרוי, הגאון החסיר מוילנא (הגר"א), עמ' לה. רבי יצחק הוטנר, פחר יצחק, שבועות, עמ' 137. ר' מנחם מ' כשר: התקופה הגדולה, עמ' 41, 442-443; מלחמת יום הכפורים, עמ' 30-31. ר' שמחה בונים מפרשיסחה, מררש שמחה, ח"א, עמ' 135. ר' יוסף חיים מבגראר: עור יוסף חי, עמ' 27: אוצרות חיים, עמ' רחצ; דעת ותבונה, עב ע"א–ע"ב. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' 68, 70.

2. *שמ"ד לג לד*; ראה זוהר, ח"א, קנט ע"א.
3. השווה זוהר, ח"א, ב ע"א.
4. *ישע' מו כו*; *זוהר ח"א ב ע"א–ע"ב* (ספר הזוהר עם פירוש הסולם).
5. *מהר"ל, גבורות ה'*, יב, *כא ע"א*; ראה מהר"ל, באר הגולה, הבאר החמישי, מג ע"ב.
6. מהר"ל, גבורות ה', יב, כ ע"ב–כא ע"א.
7. *מהר"ל, גבורות ה', שם*; ראה גבורות ה', ג, ט ע"א.

8. ר' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קצב, עמ' 305.
9. בר"ר א ד; זוהר, ח"א, ה ע"א.
10. *יומא נד ע"ב:* "מציון נברא העולם"; זוהר, ח"א, קפו ע"א: "מההוא אתר אשתכלל כל עלמא ואתעביד".
11. תקו"ז, תי"א (כו ע"ב).
12. *הגר"א, דברי אליהו, עמ' מט.*
13. *תקו"ז, שם.*
14. ר' שניאור זלמן מלאדי, תורה אור, סה ע"א, סו ע"ב; ראה ג"כ נה ע"ב.
15. *פירוש הרמב"ן על ספר יצירה (ירושלים תשכ"ב), פ"א, מ"ד, לו ע"ב.*
16. *פירוש האר"י על ספר יצירה (ורשה תרמ"ד), כט ע"א.*
17. *תקו"ז, תס"ו (צו ע"ב).*
18. *ספר הבהיר (מהד' מרגליות, מוסד הרב קוק, ירושלים תשל"ח), קעד, עמ' עו.*
19. ליקוטי הגר"א לספר יצירה (ורשה תרמ"ד), כד ע"א.
20. שלה"ק, ח"א, ע ע"א. השווה יבמ' סא ע"א; ב"מ קיד ע"ב.
21. מהר"ל, דרך חיים, אב' א יח, כא ע"ב.
22. *ברכ' יג ע"ב;* זוהר, ח"א, יב ע"א; יח ע"ב.
23. ראה זוהר, ח"א, יב ע"א: "שית סיטרין עלאין" (= ששה קצוות עליונים); יח ע"ב; ח"ב, קלג ע"ב, קלט ע"ב; ח"ג, רנג ע"ב.
24. זוהר, ח"א, מב ע"א.
25. ראה זוהר, ח"א, מו ע"ב.
26. ראה פירוש הר"מ בוטריל על ספר יצירה (ירושלים תשכ"ב), פ"א מ"א, יד ע"א.
27. תקו"ז, תי"ח (לה ע"ב).
28. ראה ויק"ר ז ג.
29. *פסח' צד ע"א.*
30. *ר"ה לא ע"א;* סנהד' צז ע"א: "ששת אלפים שנה הוי עלמא"; ע"ז ט ע"א: "ששת אלפים שנה הוי העולם".
31. ראה זוהר, ח"א, קיז ע"א, רסא ע"א.
32. *דהי"ב ט יח.*
33. אסת"ר א יב; ראה במ"ר יב כא; זוהר, ח"א, רמג ע"א.
34. *זוהר, ח"א, מב ע"א:* "מכללא דנהורין אלין אתבריאו אינון שרפים דשית גדפין, כמה דא"ת אמר (ישע' ו ב): 'שרפים עומדים ממעל לו שש כנפים, שש כנפים לאחד'".
35. זו"ח, עד ע"ב (סוף שיר השירים): "...תרי דרגין בחד. עד דסלקין אתוון לשתין רבוא, כחושבן שבטיהון דישראל, דאינון תריסר, וסלקין לשתין רבוא. אוף הכי אתוון, כד אתמלו סלקין לשתין". ראה מהר"ל, גבורות ה', יב, כ ע"ב. שפת אמת, ח"ד, עמ' 3.
36. *שה"ש ג ז.*
37. *זוהר, ח"ב, סו ע"ב.*
38. *ספר יצירה, פ"ה מ"א, נד ע"א.* פירוש רב סעדיה גאון על ספר יצירה, פ"ו מ"א.
39. *ספר יצירה, פ"ה מ"ב, נו ע"ב,* פירוש רב סעדיה גאון על ספר יצירה, פ"ו מ"ד. ברכ' לב ע"ב. תקו"ז, תי"ח, לו ע"א.
40. *פירוש הראב"ד על ספר יצירה, פ"ד מי"ב, נה ע"א.* ליקוטי הגר"א על ספר יצירה (ורשה

תרמ"ד), עמ' 61. שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' שכא; בראשית, ח"ב, עמ' מ; שמות, ח"א, עמ' סט. ראה גם שפת אמת, ח"ר, עמ' צ.

41. זוהר, ח"א, רלא ע"ב: "'והאבנים על שמת בני ישראל הנה שתים עשרה' (שמ' לט יד): כמו שיש י"ב שבטים למטה, כן יש למעלה י"ב שבטים..."; זוהר, ח"ג, קיח ע"ב. זו"ח, עו ע"ב. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער קריאת שמע, פכ"ח. שפת אמת, ח"א, עמ' 212: "השבטים הם ראשונים המקבלים שפע קדושה ממלכות שמים דרך המיוחד לבני ישראל, כמ"ש שהם במקום י"ב גבולי אלכסון"; שם, עמ' 230: "כ': 'פתחו לי שערי צדק' (תהל' קיח יט), והם י"ב פתחים ושערים שהיו במקדש, והם בזכות י"ב שבטים, כמ"ש: 'שער ראובן אחד' (יחזק' מח לא). ובכל ר"ח נפתח שער אחד; ויש שער שכולל כל הי"ב שבטים, והיא בזכות יוסף הצדיק"; שם, ח"ב, עמ' 33: "העולם עומד על י"ב שבטים. וכ"א ממשיך שער והתחדשות מיוחד בי"ב דברים שהעולם צריך להם. ואלה הדברים הם י"ב חדשים בשנה". שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' מ. השווה: ידוש' ברכ' פ"ד ה"ה; שהש"ר ג יט; זוהר, ח"ב, נט ע"ב.

42. *הקדמת הראב"ד לפירוש על ספר יצירה, ה ע"א*; ראה שם, ג ע"א; ראה גם פירוש הראב"ד לספר יצירה, פ"א מ"ב, כ ע"א. השווה ספר הבהיר, צה, עמ' מ; תקו"ז, תס"ט, ק ע"א; מהר"ל, דרך חיים, אב' א יח, כא ע"ב–כב ע"א. מאור ושמש, ויקרא כו, עמ' 471. שם משמואל, בראשית, ח"א, ויצא, עמ' שכא: "י"ב שבטים שבהם כח התכללות: לאו משום שהם כל קהל ישראל לבד. ואילו לא הי' ליעקב רק ששה בנים, היו שש אבנים בלבד כנגד כל הכלל כולו. אלא שמספר י"ב הוא מספר הכולל י"ב צרופי הוי', י"ב גבולי אלכסון, י"ב מזלות, י"ב חדשים בשנה. וע"כ גזר הקב"ה ששבטי ישראל יהי' י"ב, כמספר זה. באשר ישראל הם כלל העולם כולו, ע"כ צריך להיות מספר השבטים כמספר כלל העולם שהוא י"ב".

43. *מהר"ל, גבורות ה', יא, כ ע"ב*. ראה שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' שכט: "בראשונה האבות היו שרשים: ואח"כ י"ב שבטים, עם יעקב אבינו, היו י"ג, כמספר אחד, והוא מספר י"ג מדות שהתורה נדרשת בהן, מקביל לי"ג מדות של רחמים; ואח"כ כשנעשו שבעים נפש, הם מספר שבעים פנים לתורה, והם כנגד שבעים מלאכים הסובבים את הכסא שמהם נשתלשלו שבעים שרי אומות; ואח"כ ששים רבוא כנגד ששים רבוא אותיות שבתורה... שבעים פנים לתורה".

44. *שמ' טו כז.*

45. *ספר הבהיר, קסו, עמ' עב.*

46. *במדב"ד יד כד*; זוהר, ח"א, ה ע"ב. מכילי' בשלח, מסכתא דויסע א, עמ' 55.

47. *אדיה"ק, לקוטי תורה, מו ע"א.*

48. *במדב"ד יג טו*: זוהר, ח"א, כו ע"א: ח"ג, רטו ע"א.

49. סוכה נה ע"א; מגי' יג ע"ב; תקו"ז, תכ"ד, סט ע"א.

50. *מהר"ל, גבורות ה', יב, כא ע"א.*

51. *שה"ש ו ה.*

52. *שהש"ד ו יד.*

53. "שיתין פולסי דנורא": יומא עז ע"א: הגי' טו ע"א; זוהר, ח"א, רכג ע"ב: זוהר, ח"ג, ס ע"א, ער ע"ב.

54. *שה"ש ו ה.*

55. *במדב"ר ו יד*; זוהר, ח"ג, רטז ע"א.
56. *שה"ש ג ז.*
57. *במדב"ר יח יז*; ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, שער ק"ש שעל המטה, א, עמ' נג. ראה הרקאנטי, בהעלותך, לז ע"א. מהרש"א, פסח' קי ע"א: "'שלום', שהוא סיום כל הג' ברכת כהנים, ומשלים לס' אותיות לטובה מצטרף להציל מן המזיקין".
58. *רבינו אלעזר מגרמייזא, פירוש הרוקח על התורה, ח"ג, נשא, עמ' כג.*
59. *זוהר, ח"ג, רעג ע"א.*
60. *קהלת א ד.*
61. *דב' א לה.*
62. *קה"ר א ה*; ראה זוהר, ח"ג, רטז ע"ב.
63. *זוהר, ח"ג, רעג ע"א*; ח"א, כה ע"א: "דלית דור פחות מס' רבוא".
64. *שלה"ק, ח"א, ח ע"א.*
65. *שלה"ק, ח"ב, יב ע"ב.*
66. בר"ר א א; זוהר, ח"א, ה ע"א.
67. ראה ספר הכוזרי לריה"ל, ג יו, עמ' קיג; מהר"ל, תפארת ישראל, יו, יט ע"ב; יט, כא ע"א.
68. *אב' ג יד.*
69. *דב' כט ט"ב*; ראה ברכ' סג ע"ב; זוהר, ח"ג, קעט ע"ב.
70. *תקו"ז, ת"נ, (פו ע"א).*
71. *מש' ח כב.*
72. *זו"ח, רות, פח ע"ב.*
73. *זו"ח, שה"ש, עד ע"ב.*
74. *שבת פח ע"א.* ראה שם משמואל, במדבר, עמ' נג.
75. *זוהר, ח"ג, קמה ע"א*: "כל חד וחד איהו חד רבוא".
76. *מהר"ל, גבורות ה', ג, ט ע"א.*
77. *מהר"ל, שם, יב, כ ע"ב–כא ע"א.*
78. *שמ' יב לז.*
79. *מהר"ל, שם, ג, ט ע"א.*
80. *מהר"ל, תפארת ישראל, יז, כ ע"א*; ראה מהר"ל, גבורות ה', ג, ט ע"א–ע"ב.
81. *זוהר, ח"ב, קפג ע"ב–קפד ע"א*: "דההיא שעתא דנפקו ישראל ממצרים ואשתלימו לשיתין רבבן, אתתקף מלכותא קדישא, ואסתליק על כלא, וסיהרא אתנהירת".
82. *שה"ש ו ח.*
83. *שהש"ר ו טו.*
84. *סוכה כט ע"א*: "ישראל מונין ללבנה". זוהר, ח"א, רלו ע"ב: "דלהוון אומות העולם עבדין חשבן לשמשא, וישראל לסיהרא".
85. ר"ה כה ע"א; זוהר, ח"א, קצב ע"ב.
86. שמ"ר טו כו.
87. *סנהד' כ ע"ב.*
88. *סנהד' קיא ע"א* ורש"י על אתר; שמ"ר ה כא; ילק"ש, הושע, ב תתקית.
89. *ברכ' נה ע"א.* ראה הרמב"ן במלחמות ה' ומהרש"א, שם. ראה ליקוטי תורה להאר"י

הקדוש, בהעלותך, עמ' 164: "דע כי משה כולל כל הנשמות של כל ישראל מצד החסדים; ואליהו מצד הגבורה".

90. רמב"ם, *הלכ' ברכות, פ"י הי"א*, וכ"מ שם. עיין בטוש"ע סי' רכד, סעי' ה, וב"ח שם.
91. *קול התור, פ"ב, אות קיח*; שם, פ"א, אות טו.
92. *ראי"ה קוק, עולת ראיה, כרך א, עמ' שפז-שפח.*
93. *ר' שניאור זלמן מלאדי, לקוטי אמרים, תניא, לז, עמ' מה.*
94. *ד' דב בער ממזריטש, מגיד דבריו ליעקב, קצב, עמ' 305.* השווה זוהר, ח"ג, קכד ע"א; שם, רכח ע"ב.

הערות לחלק ב, פרק ב:
הגולה והגאולה

1. *ברא' כו ג.*
2. *ברא' לה כז.*
3. *ברא' מז ט.*
4. השווה פירוש אברבנאל על התורה, ברא' לז א (ח"א, עמ' שסא־שסב). כלי יקר, על ברא' לז א: "וישב יעקב בארץ מגורי אביו, בארץ כנען'. הי' לו לומר: וישב יעקב בארץ ישיבת אביו... ועיד בארץ כנען ל"ל [למה לו]. אלא לפי שמאשים את יעקב על שביקש בעוה"ז ישיבה של קבע, להיות כתושב בעוה"ז, במקום מגורי אביו, כי אביו לא כן עשה, אלא הי' לו לומר בעוה"ז כגר וכאורח נטה ללון. לפי שאמר לו הקב"ה: 'גור בארץ הזאת', הזכיר לשון 'גור', כי רצה ה' שלא יבקש ישיבה של קבע בעוה"ז... ע"ז אמר 'בארץ כנען'... שכן שלא יבקש לי ישיבה של שלום – אפילו בארץ שלו".
5. *אוה"ח על שמ' ו ד:* "[לתת להם את ארץ כנען] את ארץ מגוריהם'. למה לא הספיק במה שהזכיר שמה 'ארץ כנען', וחזר ואמר 'את ארץ מגוריהם'? ואולי שנתכוון לומר כי הגידות כבר התחיל מימי האבות".– ראה אוה"ח על ברא' לז א: "להוריע מרת טובו [של יעקב] שלא התנהג בארץ אלא בגרות, הגם שראה עשו ירש ירושתו, והארון רקרק לומר אליו שנתן לו בייחור את הארץ... אעפ"כ לא עשה בו רושם והיה מתגורר בארץ בגרות, כמו שהיה אביו בארץ כנען. פי' שהיה מתנהג בו כארץ לא לו, אלא ארץ כנען".
6. *ויק' כה כג.*
7. *ברא' כג ג.*
8. *תהל' קיט יט.*
9. ראה חובות הלבבות, שער חשבון הנפש, ג ל.– אוה"ח, שמ' ב כב: "'ויקרא את שמו גרשם, כי אמר גר הייתי בארץ נכריה'. 'גר הייתי', לשון עבר... ע"ר אומרו: 'גר אנכי בארץ' (תהל' קיט יט), כי הצדיקים אינם בעולם הזה אלא כגרים, בלא שום ישוב. והוא אומר: 'גר הייתי', מעורי; ונוסף לו 'בארץ נכריה', לצד שהי' חוץ מאחיו ובית אביו".– אוה"ח, שמ' יח ג־ד: "'שם האחר גרשם, כי אמר גר הייתי בארץ נכריה. ושם האחר אליעזר, כי אלהי אבי בעזרי, ויצלני מחרב פרעה'... 'גר הייתי', שיכוין על גרותו בעוה"ז; בחינה זו קדמה להצלתו מחרב פרעה, ולזה הקדימו. ולצד בחינת גרות ב', 'בארץ נכריה', קדם לו כוונה הרמוזה בקריאת שם אליעזר".– עיין רש"י, פסח' סח ע"א: גרים: צדיקים.
10. *ברא' מז ד.*
11. *כלי יקר על ויק' יח ג:* "הכתוב מאשים את ישראל על אשר בקשו לישב ישיבה של קבע במצרים... במקום אשר אמר אלהים להם כי יהיו שמה גרים ולא תושבים".– משך חכמה, עמ' קצא: בכל גלות ירעו שבאו רק לגיר, ולא להשתקע.

12. *בר"א טו יג.*
13. ראה גם העמק דבר על בר"א יב י (ח"א, הוספות, עמ' ה): "לגור שם', להיות כגר, ולא להשתקע חו"ש".
14. *ויק' יט לג.* ב"מ נט ע"ב: "הזהירה תורה בל"ו מקומות, ואמרי לה במ"ו מקומות, בגר, דכתיב: 'וגר לא תונה ולא תלחצנו, כי גרים הייתם בארץ מצרים' (שמ' כב כ). תוספות על הגמרא שם: "'ואמרי לה במ"ו': יש מפרש משום דחשיב: 'כי גרים הייתם' וכיוצא בה". עיין זוהר, ח"ב, צח ע"ב.
15. *ויק' כה לג-לד.*
16. *ויק' יט לד.*
17. ויק' כג מג: "למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את-בני ישראל בהוציאו אותם מארץ מצרים *אני ה' אלהיכם*". תנח', לך לך, ו: "חביב הגר לפני הקב"ה מן אותן אוכלוסין שעמדו על הר סיני. למה? שכל אותן אוכלוסין אלולי שראו הקולות והלפידים... לא קבלו עליהם מלכות שמים. וזה לא ראה אחר מכולם ובא ומשלים עצמו להקב"ה וקבל עליו עול מלכות שמים. יש חביב מזה?".– ספר חסידים, קטז, עמ' קמא: "'ואהבתם את הגר' (דב' י יט). מצוה אותנו לאהוב את הנכנס תחת כנפי השכינה לקיים את כל המצות והתורה. ובל"ו מקומות הזהירה תורה על אהבתו... וגדולה אהבתן וחביבה לפני המקום יותר מאהבתן של ישראל. משל לשני בני אדם: אחד אוהב את המלך, והאחר המלך אוהבו. מי גדול? אותו שהמלך אוהבו. נמצא ישראל אוהבים הקב"ה והקב"ה אוהב את הגר שנאמר (שם, שם יח), 'ואוהב גר...'. על כן מצווה עלינו לאהוב את מי שהמלך אוהב אותם. לפיכך כתיב: 'ואהבתם את הגר'".
18. השווה הרמן כהן (לעיל, פרק ד, הערה 259), עמ' 248, 179; כתבים (1924), עמ' 179.
19. *ויק' כג לג-לד, מב-מג.*
20. *סוכה כה ע"ב;* שו"ע, או"ח, תרלט א: "כיצד מצות ישיבה בסוכה... ודר בסוכה כל שבעת הימים... כדרך שהוא דר בביתו בשאר ימות השנה; *וכל ז' ימים עושה אדם את ביתו ארעי ואת סוכתו קבע*".– מו"ן, ח"ג, פמ"ג: "ואמנם סכות, אשר הכונה בו הששון והשמחה, הוא *שבעת* ימים, מפני *שיתפרסם* הענין".
21. *סוכה כה ע"ב;* השווה שו"ע, או"ח, תרמג; זוהר, ח"ג, קג ע"א-ע"ב: "כל מאן דאיהו משרשא וגזעא קדישא דישראל, *ישבו בסכות, תחות צלא מהימנותא*...; וכל מאן דאיהו ברזא דמהימנותא, יתיב בסכה".
22. *משנה סוכה ב ט;* השווה רמב"ם, הלכ' סוכה, פ"ו ה"ה; ראה מו"ן, ח"ג, פמ"ג.
23. *סוכה כג ע"א.*
24. ויק' כג מג: "למען ידעו דרתיכם כי בסכות הושבתי את-בני ישראל בהוציאו אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם". ראה אבן עזרא, שם: "והנה גם זה המועד, זכר ליציאת מצרים. ואם ישאל שואל: למה בתשרי זאת המצוה? יש להשיב כי ענן ה' היה על המחנה יומם והשמש לא יכם. ומימות תשרי החלו לעשות סוכות בעבור הקור".– רמב"ן על ויק' כג מג: "אמר *סתם*: 'כי בסכות הושבתי', שעשיתי להם ענני כבודי, סכות, להגן עליהם. והנה צוה בתחלת ימות החמה בזכרון יציאת מצרים בחדשו *ובמועדו*; וצוה בזכרון הנס הקיים הנעשה להם כל ימי עמידתם במדבר, בתחלת ימות הגשמים. ועל דעת האומר: 'סכות ממש' עשו להם, החלו לעשותן בתחלת החורף מפני הקור".– אבל ראה רש"ר הירש על ויק' כג לט: "המעיין בחג הסוכות – על פי יסודו ההיסטורי ועל פי משמעותו הנצחית – יכול להעלות

על הדעת, שחג זה ראוי לחול בכל זמן, בכל חודש ובייחוד גם בחודש ניסן. העובדה ההיסטורית, שה' הושיבנו במדבר בסוכות, נמשכה ארבעים שנה; ואין היא קשורה בייחוד לחודש וליום מסויים. יתר על כן: הכתוב קושר את סוכות ליציאת מצרים (להלן פסוק מג); ולפי זה אפשר היה לצפות שמצוות ישיבה בסוכה תהא נוהגת בפסח. ומשום כך אמרו בתורת־כהנים לפסוק לד על 'לחדש השביעי הזה': 'חג הסוכות זה טעון סוכה, ואין חג המצות טעון סוכה'. ואילו הרעיון הנלמד מחג הסוכות – גם הוא איננו קשור לשום זמן: כי ה' שמר על ישראל במדבר והושיבם בסוכות בצל כנפיו; ומכאן ילמדו כל דורות ישראל לבנות את סוכתם בצל כנפי ה', ויזכו לשמחת חיים בגידולי הארץ שה' נתן להם".

25. שמ' יב יא: "ואכלתם אתו בחפזון פסח הוא לה'". דב' טז ג: "כי בחפזון יצאת מארץ מצרים". ישע' נב יב: "כי לא בחפזון תצאו ובמנוסה לא תלכון כי־הלך לפניכם ה' ומאספכם אלהי ישראל".

26. *ויק' כג מג.*

27. השווה גם ישע' ד ו: "וסכה תהיה לצל־יומם מחרב ולמחסה ולמסתור מזרם וממטר".

28. *סוכה מו ע"א*; רמב"ם, הלכ' סוכה, פ"ו הי"ב: "אשר קדשנו במצותיו וצונו לישב בסוכה".

29. השווה טור, או"ח, תרכה; ראה בית יוסף על אתר.

30. שמ' יג כא: "וה' הלך לפניהם יומם בעמוד ענן לנחתם הדרך, ולילה בעמוד אש להאיר להם ללכת יומם ולילה". שמ"ר לב ה: "כל הנסים שעשיתי לכם.... שהייתם מהלכים אחרי, ואני מהלך לפניכם ומאיר לכם...". ילק"ש, בשלח, יג רכח: "שבעה עננים הן... וענן עומד עליהם". ראה באר אברהם, עמ' ריג.

31. *סוכה יא ע"ב*: "כי בסוכות הושבתי את בני ישראל': *ענני כבוד* היו, דברי ר' *אלעזר*; *ר"ע* אומר: *סוכות ממש* עשו להם". *ילק"ש, אמור, כג תרנה*; ראה גם מכיל' בשלח, מסכתא דויהי א (שמ' יג כ), ל ע"א. אבל ראה ספרא, ויקרא, אמור כג, רז, עמ' תקמו: "ר' *אליעזר* אומר *סוכות ממש* היו, *רע"א* סוכות *ענני כבוד* היו". ראה שו"ע, או"ח, תרכה א.

32. השווה יחוק' כ לה־לו: "והבאתי אתכם אל־מדבר העמים...".

33. *תהל' כז ה* (יצפנני); *קמ ח* (סכותה). ראה גם הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' 182; רבי נתן מברסלב (תלמידו של רבי נחמן מברסלב), ספר תהלים עם פירוש נועם ורצון, עמ' סד.

34. השווה ר' אלכסנדר זיסקינד מהורודנא, יסוד ושורש העבודה, עמ' רכא. ראה גם זוהר, ח"א, מח ע"א: "בשעתא דישראל מברכין ומזמנין להאי סכת שלום..., כדין דקדושתא עלאה נחתא ופירסת גדפהא עלייהו דישראל [או הקדושה העליונה יורדת ופורשת כנפיה על ישראל]..., ויתבי ישראל תחות קדושתא דמאריהון".

35. בני יששכר, מאמרי חודש תשרי, מאמר י, צלא דמהימנותא, כח ע"ב: "והנה סוכה בגימטריא הו"י אדנ"י". השווה ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' רט; שם משמואל, מועדים, עמ' קמו, קמח: "הקב"ה מכניס את ישראל לביתו, היא הסוכה שחל שם שמים עלי': וסוכה גימטריא צ"א, כגימטריא שני השמות הוי' אד'".

36. *סוכה יא ע"ב על דב' טז יג.* ראה אבני נזר, או"ח, תנט י; העמק שאלה על שאילתות, שאילתא קסט; ראה גם חת"ס, יו"ד, רעא.

37. "ראשו ורובו בסוכה": *משנה סוכה ב ז*; השווה שו"ע, או"ח, תרלד.

38. השווה ר' אברהם מרדכי מגור, אמרי אמת, עמ' פה, ביחס למיקווה, שיש להטביל בה את כל הגוף.

39. השווה ר' ב' לנדוי, הגאון והחסיד מוילנא (על הגר"א), עמ' רמו־רמז: "שתי מצוות הן

שהאדם מישראל נכנס בהן בכל גופו: מצות סוכה וא"י; ואין האדם נקרא שלם עד שיזכה בהן".

40. שו"ע, או"ח, תרלא ג: "דרך הסיכוך צריך להיות קל, כדי שידאו ממנו הכוכבים הגדולים". ראה גם משנה סוכה ב ב; בבלי סוכה כב ע"א–ע"ב.

41. "שאו מרום עיניכם... וראו מי ברא אלה" (ישע' מ כו).

42. דב' יא יב.

43. ראה שבת לג ע"ב: "ויבא יעקב שלם' (ברא' לג יח): שלם בגופו, שלם בממונו, שלם בתורתו". רש"י על ברא' לג יח. ראה גם דבינו בחיי על ברא' לג יח (כרך א, עמ' רפח). "יעקב נקרא 'שלם', שהגיע לארץ ישראל" (לנדוי, הגאון והחסיד מוילנא (על הגר"א), עמ' רמז).

44. דב' טז יג: "חג הסכות *תעשה* לך..."; סוכה יא ע"ב: "תניא גבי סוכה תעשה ולא מן העשוי". שם, טו ע"א, כז ע"ב.

45. השווה *זוהר, ח"ג, קג ע"א–ע"ב:* "מאן דאיהו ברוא דמהימנותא, ומזרעא ושרשא דישראל ישבו בסכות... 'בצלו חמדתי' (שה"ש ב ג)".

46. דב' *ח יז* (י"ח).

47. רבינו בחיי על דב' טו יד (ח"ג, עמ' שמה־שמו): "לשון סוכה ברוח הקודש. וכן אמרו: למה נקרא שמה 'סכה', שסוכתה ברוח הקודש" [שסכתה ברוח הקודש", מגילה יד ע"א]. וזהו: 'אדני בם סיני בקדש' (תהל' סח יח), כלומר בחכמה, שהרי מצות הסכה דמז לחכמה... וכן החכמה נרמזת בבי"ת של 'בראשית', והסוכה נקרא *בית*, שנאמר: 'ויעקב נסע *סכותה* ויבן לו *בית*' (ברא' לג יז). וכן הוא אומר: '*בחכמה* יבנה בית' [מש' כד ג]... והחכמה *מקפת* וסובבת את הכל, ודוגמתה אות הבי"ת, שהיא מוקפת משלשה צדדים, כנגד הכשר הסכה, שהיא שלש דפנות, 'שתים כהלכתן ושלישית אפילו טפח' (סוכה ו ע"ב)." – ראה הרקאנטי, אמד, כט ע"ב: "סוד *הסוכה*... רומזת *לחכמה* העליונה שהיא חופף להקב"ה, *מקפת* הכל... ע"כ הכשר הסוכה בג' דפנות, שכן הב' מוקפת מג' רוחותיה...". בני יששכר, מאמרי חודש תשרי, מאמר י', צלא דמהימנותא, כח ע"ב: "נקרא חג הסוכות מלשון סוכ"ה ברוה"ק. סגולת רוה"ק בחג הסוכות דווקא. כשמקיימין מצות סוכה, יוכל לבא ידי דוח הקודש". – שם משמואל, מועדים, עמ' קמח: "והנה רוה"ק הוא מחמת דביקת כחות הנפש לשורש נשמתו, ומשם מושכים לרוה"ק. וע"כ סוכה, שהוא גימטריא שילוב שם הוי' אדני', פועלת נמי בארם התחתון דביקת כחות הנפש לשורש הנשמה. ע"כ הסוכה מביאה לרוה"ק".

48. *תהל' כז ה.* השווה תהל' יח יב; לא כא: "...תצפנם בסכה מריב לשנות...".

49. השווה זוהר, ח"ג, קג ע"ב: "בשעתא דבר נש יתיב במדורא דא [סוכה], צלא דמהימנותא, שכינתא פרסא גדפהא [כנפיה] עליה מלעילא, ואברהם וחמשה צדיקייא, ודוד מלכא, שויין מדוריהון עמיה [שמים משכנם עמו]... רב המנונא סבא, כד הוה עייל לסוכה, הוה חדי [כשנכנס לסוכה היה שמח], וקאים על פתחא לסוכה מלגאו, ואמר: נזמן לאושפיזין...".

50. השווה משנה סוכה א א; בבלי סוכה ב ע"א; ילק"ש, אמור, כג תרנד; שו"ע, או"ח, תרלג.

51. השווה משנה סוכה ב ב; בבלי סוכה כב ע"א–ע"ב; שו"ע, או"ח, תרכו, תרלא.

52. *שו"ע, או"ח תרכט א.*

53. השווה משנה, סוף סוטה ט טו: "על מי יש להשען? על אבינו שבשמים". ראה גם זוהר, ח"ג, קג ע"א: "'בסכות תשבו שבעת ימים'. מאי קא מיירי? בגין דכתיב: 'בצלו חמדתי וישבתי'... ובעי ברנש לאחזאה דיתיב תחות צלא דמהימנותא [צריך אדם לראות עצמו

יושב בצל האמונה]".

54. השווה ילק"ש, אמור, כג תרנה.

55. *בר"א לג יז*; ראה מגי' יז ע"א. השווה מנורת המאור, הלכ' ראש חודש.

56. השווה זוהר, ח"א, קעב ע"ב; ראה גם זוהר, ח"ג, ק ע"ב: "כיון ריתבי בסכות, הא אשתזיבו [ניצלו] מן מקטרגא, וקב"ה חדי [שמח] בבנוי".

57. *בר"א לג יז*: "ויעקב נסע סכותה *ויבן לו בית* ולמקנהו עשה *סכות*". רבינו בחיי על רב' טז יד (ח"ג, עמ' שמו): "והסוכה נקראת בית". רבי נתן מברסלב, תורת נתן, עמ' קצ: "על־ידי בחינת סוכות... עיקר ההתקרבות אל הישיבה הקדושה שהוא בחינת בית... אי אפשר לאספם לתוך בית הקדושה כי אם על ידי בחינת סוכה... עיקר שלימות בחינת הבית הוא על ידי בחינת סוכה".

58. *בר"א לג יז*: "על כן קרא שם המקום סכות". רבינו בחיי על *בר"א לג יח* (ח"א, עמ' רפח) ועל רב' טז יד (ח"ג, עמ' שמו).

59. ראה ר' אלעזר בן שמואל, מעשה רוקח, על משניות, מסכת סוכה.

60. השווה מל"א ח ב; רה"י"ב ז ח.

61. השווה סנהר' כ ע"ב: "ג' מצוות נצטוו ישראל בכניסתן לארץ: להעמיד להם מלך, ולהכרית זרעו של עמלק, ולבנות להם בית הבחירה".– תנח' כי תשא יב: "אמר שלמה: "מה שהיה כבר נקרא שמו ונודע אשר הוא אדם... אמר הקב"ה: משהתקנתי מראש לעשות את המשכן, כבר קראתי לו שם, ונודע אשר הוא אדם... והראהו (הקב"ה) לדוד מיסר את הבית, ולשלמה בנו בונהו". תורת נתן, ח"א, עמ' סא.

62. השווה ברכ' ו ע"ב. זוהר, ח"ב, לט ע"ב.

63. השווה זוהר, ח"א, מח ע"א: "'הפורש סכת שלום... ועל ירושלים'. אמאי 'על ירושלים'? אלא רא (ירושלים) היא מדורא דההיא סכה".

64. *נחמ' ח יז*: "ויעשו כל הקהל, השבים מן־השִׁבי, סֻכות, וַיֵּשבו בסכות... ותהי שמחה גדולה מאד". השווה עז' ג ד; ראה ערכ' לב ע"ב: "מקיש ביאתם בימי עזרא לביאתם בימי יהושע"; ראה גם מלבי"ם על נחמ' ח.

65. ראה שפת אמת, ויצא.

66. *בר"א כח כא*.

67. *ויק' כה כג*.

68. *ויק' כג מב־מג; ספרא, ויק', אמר, כג, רה, עמ' תקמו*: "'בישראל' – לרבות גֵּרים ועבדים משוחררים". רש"י על ויק' כג מב־מג: "'בישראל' – לרבות את הגֵּרים".

69. *קהלת ה ז*.

70. *שמ' כ י; דב' ה יד*.

71. *דב' טז ג*.

72. השווה מכיל' בא, מסכתא דפסחא טו (שמ' יב מט), כב ע"א: "'תורה אחת יהיה לאזרח'... בא הכתוב והשוה את הגר לאזרח בכל מצות שבתורה". ראה גם תנח' בוא י; שמ' יב יט־כ; רש"י על שמ' יב מט.

73. *בר"א כח כ*: "וידר יעקב נדר לאמר: אם יהיה אלהים עמדי... ונתן לי לחם לאכול ובגד ללבוש". על ה' נאמר: "ואוהב הגֵּר לתת לו לחם ושמלה" (דב' י יח), ורש"י (על אתר) מציין: "דבר חשוב הוא זה שכל עצמו של יעקב אבינו על זה התפלל". ראה לקמן, הערה 78.

74. חזוקוני על אמור, ויק' כג מב (עמ' תח); ראה גם רשב"ם על ויק' כג לט; שם, שם, מב: "'כל האזרח', אפי' אותן שיש להם בתים ישבו בסכות".
75. *עמוס ט יא* ומלבי"ם על אתר. השווה רמב"ם, ספר המצוות, הכללים, עמ' נג.
76. רבי נתן מברסלב, תהלים עם פירוש נועם ורצון, עמ' ח.
77. ישע' ד ב: "ביום ההוא יהיה צמח ה' לצבי ולכבוד ופרי הארץ לגאון ולתפארת לפליטת ישראל"; *ישע' ד ה"ו*.
78. ראה רבינו בחיי על ויק' כג מג (ח"ב, עמ' תקנח).
79. השווה *זוהר, ח"ג, קג ע"א–ע"ב:* "ענני כבוד בזכות אהרן... ואהרן רישא לכל שבעה עננין הוא... מית אהרן, אסתלקו אינון עננין". ראה סוכה יא ע"ב: "ענני כבוד היו, דברי ר' אליעזר; ר"ע אומר: סוכות ממש עשו להם". ראה לעיל, הערה 31.
80. *שם משמואל, מועדים, עמ' קמו:* "סוכות הוא חג של אהרן. הענין: מִדתו של אהרן: אוהב שלום ורודף שלום, אוהב את הבריות ומקרבן לתורה [אבות א יב]". השווה באר אברהם, עמ' ריח.
81. השווה *זוהר, ח"א, מח ע"א:* "...סוכת שלום אתפריסא על עלמא".
82. שופ' ו כד: "ויקרא לו ה' שלום". שבת נה ע"א ויומא סט ע"ב: "חותמו של הקב"ה אמת". השווה בר"ר פא ב; זוהר, ח"א, ב ע"ב, קסב ע"א; ח"ב, רכ ע"ב; ח"ג, נר ע"ב, קסב ע"א, רצז ע"א.
83. השווה זוהר, ח"א, מח ע"א.
84. ראה סוכה ה ע"א.
85. *שו"ט, עו ג*.
86. השווה ישע' מ טו: "הן גויים כְּמַר מדלי וכשחק מאזנים נחשָבו הן איים כַּדַק יִטול".
87. *ע"ז ג ע"א:* "אמר להן (לאומות העולם) הקב"ה: '...מצוה קלה יש לי וסוכה שמה, לכו ועשו אותה'. מיד כל אחד ואחד נוטל והולך ועושה סוכה בראש גגו, והקב"ה מקריר עליהם חמה בתקופת תמוז, וכל אחד ואחד *מבעט* בסוכתו ויוצא".– בני ישששכר, מאמרי חודש תשרי, מאמר י, צלא דמהימנותא, ל ע"א: "...לא תמצא בכל האומות מי שיעשה איזה מצוה ברקדוק ובמילי דחסידי. אפי' אם תמצא אחד מריב' רבבות שישמור מצות בני נח, הנה לא ישמר רק דבר המצטרך בהכרח, אבל לא יחמיר בחומרות ובמילי דחסידי בשום אופן; כי החומרות מילי דחסידי הם מפאת אור *מקיף*, והעכו"ם אין להם מקיף... ומעתה תבין למה יהי' הנסיון לאומות במצות סוכ"ה, והוא ע"פ מש"ל דמצותו סוכ"ה היא בחינת אור מקיף. והנה במצוה הזאת שהיא בחינת או"ר מקיף, בזאת יבחנו מה בין ישראל לאוה"ע. והנה כאשר יקבלו לעשות המצוה הזאת, הנה הקב"ה יוציא חמה מנרתיקה. והנה באמת מצטער פטור מן הסוכה, אבל ישראל, הגם שהוא פטור *אינו מבעט* ואינו בורח מן המצוה, רק אדרבא מבקש עילה וסיבה לקיים מצותיו בתוספת; כי ישראל יש להם או"ר מקיף, משא"כ העכו"ם... אין להם או"ר מקיף, ומעשיהם גם בעשית המצות הוא רק מה שהוא בהכרח, לעול ולמשא, ותיכף כשמוצאין עילה וסיבה להפטר מבעטין במצות ובורחין. וזאת הוא המבחן".– שם משמואל, מועדים, עמ' קמז: "'(ע"ז ג ע"א) מצוה קלה יש לי וסוכה שמה... הוציא חמה מנרתיקה, מיד בועטין בסוכתן'. נמי מהאי טעמא הוא שניתנה להם [לאומות העולם] מצוה שבה תיבחן מעלת ישראל. שישראל כהאי גוונא, נעשו *נכנעים* ע"י מצוה זו; אבל האומות השיגו מזה גיאות ותושבין שמגיע להם זה בדין. וע"כ הם כועסין כשמקריר עליהם החמה ובועטין, כי זה תורת גס הרוח; אבל ישראל יוצאין בבושת פנים ונכנעין.

ובזה ניכרת מהות הגוי ומהות הישראל".

88. השווה עמוס ז ב: "מי יקום יעקב כי קטן הוא"; באר אברהם, עמ' 212.

89. *דב' ז ז.*

90. *חול' פט ע"א;* באר אברהם, עמ' ריב, ריח.

91. *זכ' יד טז-יט.* ראה לעיל, הערה 87.

92. בני יששכר, מאמרי חודש תשרי, מאמר י, צלא דמהימנותא, ל ע"א.

93. "שמיני רגל בפני עצמו הוא": סוכה מז ע"א, מח ע"א, נה ע"ב; ראה יומא ג ע"א; תקו"ז, תי"ג (כט ע"ב); תקוז"ח, צג ע"ב; ראה גם רש"ר הירש על ויק' כג לו (ח"ג, עמ' תקכח).

94. *זכ' יד ט.*

95. *ישע' ב יז.*

96. ישע' יא ו: "וגר זאב עם כבש ונמר עם־גדי ירבץ ועגל וכפיר ומריא יחדו ונער קטן נהג בם".

97. *ישע' יא ט.*

98. השווה *ברא' כח כ;* רבינו בחיי, רלב"ג וכלי יקר על אתר. ראה גם מש' ל ח; בר"ר ע ה. השווה גם דב' ח ג־ד. ראה לעיל, הערה 73.

99. השווה *שמ' טז ד־ה:* "...הנני ממטיר לכם לחם מן־השמים ויצא העם ולָקטו דבר יום ביומו... והיה ביום הששי והיה משנֶה על אשר־ילקטו יום יום". וכן מל"א ח נט; תהל' סח כ; סוטה מח ע"ב: "כל מי שיש לו פת בסלו ואומר מה אוכַל למחר הרי זה מקטני אמנה"; תנח' בשלח כ: "כל מי שיש לו מה יאכל היום ואמר מה אוכל למחר הרי זה מחוסר אמונה".

100. *אב' ד א;* מהר"ל, דרך חיים, אב' ד א, עמ' 122-124; נתיבות עולם, ח"ב, נתיב האושר א, עמ' קסט. השווה תהל' קלו כה; קמה טו־טז. פסח' קיח ע"א: "הקב"ה יושב ברומו של עולם ומחלק מזון לכל בריה".

101. חול' צא ע"א: "צדיקים אין פושטין ידיהן בגזל".

102. *תת"ס על ברא' לג יא;* השווה כלי יקר על אתר: "*יש לי כל*". תהל' לד יא: "ודרשי ה' לא יחסרו *כל טוב*". ראה גם ברכ' מח ע"ב (על ברכת המזון).

103. *אבן עזרא על ברא' כח כב.* ראה גם רשב"ם ובעה"ט על אתר.

104. *רמב"ם, הלכ' שכירות, פי"ג ה"ז:* "כדרך שמוזהר בעל הבית שלא יגזול שכר עני..., כן העני מוזהר שלא יגזול מלאכת בעל הבית ויבטל מעט... וכן חייב לעבוד בכל כחו, שהרי יעקב הצדיק אמר: 'כי בכל כחי עבדתי את אביכן (ברא' לא ו)". השווה רש"י על ברא' כט ל: "ויעבֹד עמו עוד שבע שנים אחרות'... מה ראשונות באמונה, אף האחרונות באמונה".

105. *דב' לא י;* שם, יא־יג.

106. השווה ויק' כה; דב' טו.

107. *ויק' כג לט:* "אך בחמשה עשר יום לחדש השביעי באספכם את־תבואת הארץ...".

108. השווה תהל' קכא א; *ישע' מ כו.*

109. תהל' קכא א: "אשא עיני אל ההרים מאין יבֹא עזרי"; השווה בר"ר סח ב: "'מאין יבא עזרי' – אליעזר בשעה שהלך להביא את רבקה מה כתיב ביה? 'ויקח העבד עשרה גמלים' וגו' ואף לא נום אחד ולא צמיד אחד... אלא 'עזרי מעם ה'".

110. ראה רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ג. ראה רש"ד הירש על ויק' כג לט.

111. השווה שמ' כג טז: "וחג האסִף בצאת השנה באספך את־מעשיך מן השדה"; שם, לד כב: "וחג האסיף תקופת השנה".

112. דב' טז טו ורש"י ואבן עזרא על אתר; סוכה מח ע"א.

113. השווה ויק' כג לו: "ביום השמיני... עצרת הוא כל־מלאכת עבֹדה לא תעשו"; במד' כט לה; ראה גם נחמ' ח יח: "וביום השמיני עצרת כמשפט".

114. רש"י *על ויק' כג לו*: "'עצרת היא'. עצרתי אתכם אצלי, כמלך שזימן את בניו לסעודה לכך וכך ימים; כיון שהגיע ומנן להיפטר, אמר: 'בני, בבקשה מכם, עכבו 'עמי עוד יום אחד. קשה עלי פרידתכם'". השווה רש"י על במד' כט לה: "'עצרת תהיה לכם'... לפי שבכל ימות החג הקריבו כנגד ע' אומות; וכשבאין ללכת, אמד להם המקום: 'בבקשה מכם, עשו לי סעודה קטנה כדי שאהנה מכם'". ספרי על במד' כט לה. ראה רש"ד הירש על ויק' כג לו. השווה במדב"ר כא כב; סוכה נה ע"ב: "משל למלך בשר ודם שאמד לעבדיו: 'עשו לי סעודה גדולה'. ליום אחדון אמר לאוהבו: 'עשה לי סעודה קטנה כדי שאהנה ממך'"; זוהר, ח"א, סד ע"ב: "...ואחדי מלכא עם דחימוי בלחודוהי, 'ולא אתעדבין אחדנין בינייהו. כך ישראל עם קב"ה. בגין כך כתיב: 'ביום השמיני *עצרת* תהיה *לכם*' (במד' כט לה)"; שם, ח"ג, קד ע"ב: "...דהא יומא דא, ממלכא הוא בלחודוי, חדוותא דיליה בהו בישראל..."; שם, שם, רנו ע"ב: "למלכא דזמין אושפיזין; לבתר דשלח לון, אמר לאלין בני ביתא דיליה: 'אנא ואתון נעביד סעודה קטנה'... אוֹרַח ארעא איהו: בתר דמזמין בעלה אושפיזי, למיכל על פתורא [שולחן] עם בעלה; ואי אינון אושפיזין נכראין [זָרים] לא אכלי עמהון...".

115. דב' *טז* י; ראה רבינו בחיי על דב' טז יד־טו (כרך ג, עמ' שמה־שמו).

116. דב' *טז* יג־*טו*. השווה ויק' כג כט־מ; ראה תגי' יח ע"א: "...חג האסיף. אי זהו חג שיש בו אסופה? הוי אומר: זה חג הסוכות... חג הבא בזמן אסיפה... עצרת – עצור בכל מלאכה". ילק"ש, אמור, כג תרנד: "אתה מוצא שלש שמחות כתיב בחג: 'ושמחת בחגך', 'והיית אך שמח', 'ושמחתם לפני ה' אלהיכם'... לפי שנטלו הנפשות דימוס ביום הכפורים, כמו שנאמר (ויק' טז ל): 'כי ביום הזה יכפר עליכם', ועוד, שהתבואה ופירות האילן בפנים".– עיין סוכה מח ע"א: "והיית אך שמח לרבות לילי יום טוב האחרון... שיש שמחה לפניו"; רש"י על דב' טז טו: "'והיית אך שמח'. לפי פשוטו – לשון הבטחה; לפי תלמודו... לרבות לילי יו"ט האחרון לשמחה".

117. השווה *שבת ל ע"ב*; פסיק"ז, ויגש, מה כז: "אין שכינה שורה... אלא מתוך דבר שמחה של מצוה". ירוש' סוכה פ"ה ה"א: "אין דוח הקֹדש שורה אלא על לב שמח". ראה זוהר, ח"א, קפ ע"ב, רטז ע"ב.

118. ראה סוכה מח ע"א; ירוש' סוכה פ"ה ה"א. ראה גם ילק"ש, אמור, כג תרנד; מחזור ויטרי, שפה, עמ' 446: "יום תשיעי, ספק שמיני, קודין 'וזאת הברכה', כדי לסמוך שמחת התורה, שזכו לסיימה, לשמחת החג, שכן נכפלה לשמחה במקרא, בשמיני עצרת, לפי ששמחת החג מרובה".

119. רש"י *על דב' טז טו*, "'והיית אך שמח'. לפי פשוטו: אין זה לשון צווי, אלא לשון הבטחה; ולפי תלמודו: למדו מכאן לרַבות לילי יו"ט האחרון לשמחה". *אבן עזרא על דב' טז טו*: "'והיית אך שמח'. מצוה לשמוח בחג הסוכות, וי"א: כי יברכך לעתיד ותהיה לעולם שמח. וטעם 'אך': כי לא תהיה כי אם כן".

120. השווה דב' טז טו; ראה רש"י ואבן עזרא על אתר. סוכה מח ע"א.

121. במשך ימי חג הסוכות היהודי "לוקח" בידו "ארבעה מינים" מעולם *הצומח* ו"מברך עליהם", מגביה אותם, מעלה אותם לעולם החי והמדַבר. ואלה הם ארבעת המינים: אתרוג,

לולב (ענף עץ תמר), הדסים (שלושה ענפי הדס) וערבות (שני ענפים של ערבי נחל). ראה ויק"ר ל.

122. ראה שו"ע, או"ח, תרלח, תרנג, תרסו, תרסז.

123. *דב' טז טז*; ראה רש"י ואבן עזרא על אתר.

124. השווה ברכ' יא ע"ב.

125. השווה משנה מכ' ג טז; אדר"נ מא יז. תניא, לז.

126. *הלכ' יום טוב, פ"ז ה"כ.*

127. *דבינו בחיי על דב' טז יד (ח"ג, עמ' שמו)*: "והיית אך שמח' (דב' טז טו), כדי למעט השמחה, שהרי 'כל אכין ורקין [שבתורה] מעוטין' (רש"י ויק' כג כז). ולמדך הכתוב שיתנהג האדם בשמחת העולם הזה בררך בינוני. ואף בזמן עשית המצות ראוי לו שישמח וירעד, וכענין שררשו רז"ל (ברכ' ל ע"ב): 'עבדו את ה' ביראה וגילו ברעדה' (תהל' ב יא): 'במקום גילה שם תהא רעדה'. לפי שבעולם הזה יש בו יצר הרע שהוא נמשך אחר השמחה, ואין הצדיקים בטוחים בעצמם, אבל עיקר השמחה ושלמותה הוא לעולם הבא, בראית פני שכינה, בשפע שאין לה הפסק, ובתוספת השגה ותענוג שאין לו תכלית; וכן אמר ישעיה ע"ה: 'ויספו ענוים בה' שמחה ואביוני אדם בקדוש ישראל יגילו' (ישע' כט יט)".

128. ראה לעיל, הערה 127. השווה ילק"ש, אמור, כג תרנד: "מהו 'אך שמח'? את מוצא אף על פי שארם שמח בעולם הזה, אין שמחתו שמחה שלמה. היאך? נולדו לו בנים, הוא מיצר עליהן לומר שמא אינן של קיימא. אבל לעתיד לבא הקב"ה מבלע את המות לנצח. אותה השמחה תהיה שלמה, שנאמר (תהל' קכו ב): 'אז ימלא שחוק פינו ולשוננו רנה'".

129. ראה ויק' כג מ; דב' טז יד־טו. ראה רבינו בחיי על דב' טז יד (ח"ג, עמ' שמה).

130. *קהלת א א.*

131. *קה"ר ג.*

132. *קהלת א ב.*

133. *קהלת יב יג־יד*. ראה לעיל הערה 127.

134. *שבת ל ע"ב.*

135. *שבת ל ע"ב*; ויק"ר כח א: "'מה יתרון לאדם בכל עמלו' (קהלת א ג). יכול אף בעמלה של תורה במשמע? חזרו ואמרו: אילו אמר 'בכל עמל' ושתק, היינו אומרים: אף בעמלה של תורה במשמע... אלא: 'בכל עמלו', בעמלו הוא שאינו מועיל, אבל בעמלה של תורה מועיל". קה"ר א ד. פסדר"כ ח.

136. רב' טז טו ("ותבא לו מנוחה ושקט") ובחיי על אתר.

137. ברכ' ל ע"ב: "במקום גילה שם תהא רעדה". ראה עיר' יג ע"ב: "...נוח לו לאדם שלא נברא יותר משנברא. עכשיו שנברא, יפשפש במעשיו". תוספות על אתר: "הכא אמרי בסתם בני אדם. אבל צדיק, אשריו ואשרי דורו". זוהר, ח"ב, פט ע"ב: "רווי לאינון בני עלמא, דארחיהון כבעירי, ולא ידעי ולא מסתכלי דטב לון דלא אתבריאו". ראה תורת נתן, ו, עמ' ח.

138. *ברכ' ל ע"ב–לא ע"א*. עיין תוספות שם: "מכאן נהגו 'לשבר *זכוכית* בנשואין'. והובא להלכה ברמ"א או"ח תקסא, ובאה"ע סה, לזכור חורבן ביהמ"ק. ופרמ"ג כתב רתחת החופה כוס *זכוכית* דווקא. עיין ע"ו עה ע"ב.– ראה בן איש חי, חלק ההלכות, שנה ראשונה ושניה, עמ' נז־נח: "הטעם דמזכירין מדת לילה ביום, ומדת יום בלילה. דהאור רמז למדת הרחמים, שממנה ימשך הטוב; והחשך רמז למדת הדין, שממנה ימשך היסורין והצרות.

ורמזו אנשי כנה"ג לאדם בתיקון השבת הזה בכל יום (בברכת ק"ש: יוצר אור ובורא חושך, וכן בערבית: גולל אור מפני חושך וחושך מפני אור). שאם יראה עומד בטובה ושלוה, שהוא האור, לא יבעט, כמ"ש: 'וישמן ישֻרון ויבעט' (דב' לב טו), אלא יחשוב ויעלה על לבו את החשך, שממנו יבואו צרות ויסודין; ואם יראה עצמו עומד בחשך, בצרות ויסודין, אל יתיאש מן הרחמים, אלא יעלה על לבו את האור שיזרח עליו בטובה ומנוחה".

139. ראה ברא' א כח: "פרו ורבו"; ישע' מה יח: "לא תהו בראה, לשבת יצרה" (עיין יבמ' סב ע"א-ע"ב); ישע' מג ז: 'כל הנקרא בשמי ולכבודי בראתיו, יצרתיו, אף עשיתיו'; אב' ו יב.– ראה ברכ' ו ע"ב: "'כל הנהנה מסעודת *חתן* ואינו *משמחו* עובר בחמשה קולות...". *החתן*, היהודי, מצוּוה על פרייה ורבייה (אשתו עוזרתו למצוה); הוא מודע לכך שתכלית הנישואין היא קיום המין האנושי לכבוד הבורא, יתברך ויתעלה. ברם דווקא מודעות זו מביאתו ש"יזכור לו יום המיתה" (ראה ברכ' ה ע"א). ולפיכך מוטל על "הנהנה מסעודת *חתן*" – *לשמחו*...

140. השווה ברכ' ו ע"ב; כלבו עה; תשב"ץ קטן, קס. מהר"ם מינץ, קט; טעמי המנהגים, תו. ראה גם הג' מימוניות על רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל ה"ב.

141. השווה סוכה כח ע"ב: מעלים לסוכה "כלים נאים" ו"מצעות נאות".

142. ויק' כג מ: "ולקחתם לכם ביום הראשון פרי עץ הדר כפת תמרים וענף עץ־עבת וערבי־נחל ושמחתם לפני ה' אלהיכם שבעת ימים"; ברכ' נז ע"א; ויק"ר ל י־יא, יג; רבינו בחיי על ויק' כג מ (ח"ב, עמ' תקנב־תקנג); שו"ע, או"ח, תרלח, תרלט. ראה סוכה כח ע"ב; שבת קלג ע"ב: "'ואנוהו' (שמ' טו ב): התנאה לפניו במצות. עשה לפניו סוכה נאה ולולב נאה...". ראה גם רש"ר הירש על ויק' כג מ: "'עץ הרר' הוא אילן, המצויין מאחרים בהופעתו החיצונית ובסימניו המובהקים: אילן פאר".– ראה אב' ו ח.– "שופריה *דיעקב* אבינו" (ב"מ פר ע"א; ב"ב נח ע"א; זוהר, ח"א, לה ע"ב; ח"ב קיא ע"ב). "וידוע שחג *הסוכות* הוא נגד *יעקב*, בסוד הפסוק: 'ויעקב נסע סכֻתה (ברא' לג יז)'" (מעשה רוקח, על משניות, מס' סוכה, עמ' לח).– "הנוי [והכח והעושר והחכמה והשיבה והכבוד והבנים] נאה לצדיקים ונאה לעולם" (אב' ו ח; השווה ירוש' סנהד' יא; כלה ח ע"ב; תרא"ז יז).

143. השווה ויק' כג מג: "למען ידעו דרֹתיכם כי בסכות הושבתי את־בני ישראל בהוציאי אותם מארץ מצרים אני ה' אלהיכם". ראה ב"ח על טור, או"ח תרכח.

144. השווה רבינו בחיי על רב' טז טו (ח"ג, עמ' שמו).

145. אב' ד טז ופסיק"ז ברא' א א: "התקן עצמך בפרוזדור כדי שתכנס לטרקלין". ראה רבינו בחיי (אבן פקודה), חובות הלבבות, שער חשבון הנפש, ג ל. כלי יקר על ברא' לז א. ראה לעיל, הערות 1, 2.

146. השווה ברכ' יז ע"א: עולם הבא – "צדיקים יושבין ועטרותיהם בראשיהם *ונהנים מזיו השכינה*".

147. *רבינו בחיי על דברים טז טו (ח"ג, עמ' שמו)*; ישע' נח יד: "אז תתענג על־ה'". ראה לעיל הערה 127; זוהר, ח"ג, קג ע"ב–קד ע"א: "...ועל דא 'בסכות תשבו שבעת ימים'. מאי קא מירי. בגין דכתיב, 'בצלו חמדתי וישבתי ופריו מתוק לחכי'. ובעי בר נש לאחזאה גרמיה, *דיתיב תחות צלא דמהימנותא*". זוהר, ח"ג, קג ע"ב (רעיא מהימנא): "פקודא דא, לישב בסוכה. והא אוקימנא, בגין לאתחזאה דישראל יתבי *בדוא דמהימנותא, בלא דחילו כלל*. דהא מקטרגא אתפרש מנייהו וכל מאן דאיהו ברוא מהימנותא, יתיב בסוכה...".

148. זוהר, ח"ג, ק ע"ב: "בעיה קב"ה למחרי בבנוי [רצה הקב"ה לשמוח בבניו]. מה כתיב

'ויעקב נסע'? כתיב 'ויבנה לו בית' וכו' 'ע"כ קרא שם המקום סכות'. כיון שיתיב בסכות... והקב"ה חרי בבנוי. זכאה חולקיהון [אשרי חלקם] בהאי עלמא ובעלמא דאתי"; ראה גם מכיל' בשלח, מסכתא דויהי א (שמ' יג כ), ל ע"א.

149. ראה בני יששכר, מאמרי חודש תשרי, מאמר י, צלא דמהימנותא, ל ע"א. שם משמואל, מועדים, עמ' קמו.

150. השווה ישע' ד ה־ו: "וברא ה' על כל־מכון הר־ציון ועל־מקראה ענן יומם ועשן ונגה אש להבה לילה כי על־כל־כבוד חֻפה: וְסֻכָּה תהיה לצל־יומם מחרב ומחסה ולמסתור מזרם וממטר".

151. *זכ' יד ח*: "והיה לעֵת ערב יהיה אור"; ישע' נח י: "וזרח בחשך אוֹרֶךָ ואפֵלָתְךָ כצהרים".

152. *ישע' כה ח*.

הערות לחלק ב, פרק ג:
ירושלים
"לב ישראל, לב העולם"

1. זוהר, ח"ב, קצג ע"א: "לבא דכל עלמא דא ירושלים"; השווה ח"ג, קסא ע"ב, רכא ע"ב; ח"א, פד ע"ב; פתיח' ראיכה רבתי, טז; ויק"ר א; כוזרי ב: לב; הרקאנטי, יתרו, ט ע"א; מהר"ל, נצח ישראל ח; גבורות ה', עא. ר' שמואל מסוכצ'וב, שם משמואל, מועדים, עמ' רח. ראה לקמן, הערות 133, 135.
2. *זוהר ח"ג רכא ע"ב:* "ירושלם... באמצעיתא כולי עלמא". השווה כוזרי ב כ, לו; הרקאנטי, יתרו ט ע"א; מהר"ל, נתיבות עולם, נתיב התורה, י; נצח ישראל ה.
3. לירושלים תפקיד עיקרי בהיסטוריה: השווה פסיק"ר י ב. דא"ז עם פירוש הגר"א, ט לד, עמ' נח. תנח' קדושים י. פדר"א ג. זוהר, ח"א, עח, קפו ע"א, רכו ע"א, רל"א ע"א; ח"ב, קנו ע"ב; ח"ג סה ע"ב, קסא ע"ב, רכא ע"ב; אגרת של אריסטיאס, 83. פילון האלכסנדרוני, המשלחת לגאיוס, 294. כוזרי ב כ; רש"י על יומא נד ע"ב; סנהד' לו ע"א. אבן עזרא על ברא' א ב. רמב"ן על ברא' יד יח. הרקאנטי: בראשית, ח ע"א; יתרו, ט ע"א. ראה מהר"ל: פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על כתוב' קיא ע"א (ח"ר, עמ' צג, צה). נתיבות עולם, ח"א, נתיב האמת א, עמ' עח־עט; שם, ח"ב, נתיב הצדק ג, עמ' קמא ע"א–ע"ב; גבורות ה', הקד' שלישית, עמ' יב־יג. גור אריה על ברא' ב ז; באר הגולה ו, עמ' קכא; דרך חיים על אבות, הקד', עמ' ג; ה ח, עמ' קפח; ו, עמ' רכו, רנב. השווה ביאור הגר"א על אגדות, ח"ב, לו ע"ב. ר' אברהם סלונים, באר אברהם, עמ' קב, קט; בית אברהם, עמ' רטו, ריז. ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' קיג; נאות הדשא, עמ' קכ. השווה גם חול' צא ע"ב. זוהר, ח"א, עב ע"א, קנו ע"א; ח"ג, פד ע"א. זו"ח, ויצא, כח ע"ד; הרקאנטי, ויצא, כח ע"ב. אלשיך, ויצא, על ברא' כח יג.
4. עמי העולם מכירים בערכה של ירושלים: ראה כוזרי ד יא; רמב"ן על ברא' יד יח: "...כי מאו ידעו הגויים כי המקום ההוא ממבחר המקום...".
5. בעלי העצמה בעולם רוצים להשתלט על ירושלים: שמ"ר לב ב: "'ואתן לך ארץ חמדה' (ירמ' ג יט). למה נקראת חמדה? שביהמ"ק נתון בתוכה... 'ארץ חמדה', שחמדו לה המלכים". השווה חול' ס ע"ב. פסיק"ז, דברים ג ט. ספרי, ואתחנן, לא (דב' ו ד), עמ' עב; עקב לז (דב' יא י), עו ע"ב. במדב"ר כג ז. תנח': משפטים יז; מסעי ו; ראה ח. ילק"ש, ירמיה ג רעא. זוהר, ח"א, רט ע"ב; ח"ג, קסא ע"ב. תקו"ז ת"ו (קמו ע"א). כוזרי ב כ. רש"י על דב' לג יז. ספורנו על ברא' יא לא; יב ה. תוספות, ר"ה כג ע"ב.
6. ירושלים מהווה מושא לקנאה מצד אומות העולם: השווה ויק"ר ל ה. שו"ט קיח;

תוספות, תענ' טז ע"א; ועור.

7. ירושלים היא שער השמים: ראה הערה 2 לעיל והערה 9 לקמן.

8. ירושלים היא המקום המחבר שמים וארץ: ב"ב ער ע"א: "אתא אחוי לך. היכא דנשקא ארעא ורקיעא ארדי" ורש"י על אתר. השווה הגר"א: ספר האמונה וההשגחה, י ע"ב; ביאור הגר"א על ישע' ח. באר מים חיים, על ברא' כח יז. שפת אמת, ח"ג, עמ' 198, 200. אבני נזר, עמ' יג.

9. ירושלים היא המקום אותו ראה יעקב בחלומו: ברא' כח יז ("אין זה כי אם בית אלהים...") ורש"י על אתר: "נעקר הר המוריה ובא לכאן..."; בר"ר סט ז: "'וזה שער השמים' (ברא' כח יז). הראה הקב"ה ליעקב בית המקדש בנוי וחרב ובנוי...". ראה כלי יקר, על ברא' כח יב.

10. *רש"י על ברא' כח יז.*

11. סולם יעקב מפגיש שמים וארץ: השווה זוהר, ח"א, קמט ע"א–ע"ב; כלי יקר, על ברא' כח יב: "המקדש הוא המחבר בין... העליונים אשר ראשם בשמים ותחתונים מוצבים ארצה, כי שם מרור לשכינה עם התחתונים, כמ"ש: 'ושכנתי בתוכם'".

12. העולם מקופל בירושלים: ראה אלשיך, ויצא, על ברא' כח יג.

13. הצדיק מפרסם את התגלות השכינה: זוהר ח"א קכח ע"ב: "לעשות לה' משכן כעין מרכבה של מעלה". השווה בר"ר מז ח. זוהר, ח"א, צז ע"א; ח"ב, רמא. רמב"ן: על ברא' יז כב; לה יג; הקד' לספר שמות; ספר האמונה והבטחון (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' טו. ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, לקוטי אמרים, כט, עמ' לז.

14. שליחותה של ירושלים היא נצחית: השווה מכיל' בשלח, מסכתא דויהי ג (שמ' יד טו). ספרי, וזאת הברכה (דב' לג יב) שנב. זבח' קיח ע"ב. מס' שמחות, ח. תרגום אונקלוס, ברא' כב יד. תרגום יונתן בן עוזיאל, דב' ג כה. בר"ר סב ב; סט ו. שו"ט פא. רש"י על ברא' כב יד. רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ה. רמב"ן על ברא' כב ב. מהרש"א, חידושי אגדות, על תענ' טז ע"א. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' פג.

15. בית המקדש הוא "עיקר ירושלים": רמב"ן, ספר הגאולה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רפג.

16. ירושלים היא עיקרה של ארץ ישראל כולה: זוהר, ח"א, קכח ע"ב: "ירושלם – כל ארעא דישראל אתכפל תחותה". שמ"ר לב ב: "למה נקראת *ארץ חמדה* שביהמ"ק נתון בתוכה...". הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 426: "'ולא תטמא את אדמתך' (דב' כא כג): הוא בהמ"ק... זה כלל *הארץ*".

17. *תוספות, זבח' ס ע"ב:* "ירושלים לא נתקדשה אלא בשביל הבית".

18. *זו"ח מט ע"א.*

19. "ירושלים היא ליבא דכל עלמא, מקום המקדש הוא ראש עפרות תבל" (ר' שמואל מסוכצ'וב, שם משמואל, במדבר, עמ' שעה): השווה פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם, ב, 148. מכדרשב"י, בשלח, טו יח. ספרי, כי תבוא, רחצ. משנה בכו' ג ב; ר"ה ר א; זבח' ה ו־ח. ירוש' סוכה פ"ג הי"א; ראה גם רש"י על ר"ה כט ע"ב; אב' ה ה. יומא כא ע"א; סוכה מא ע"א; ב"ב עה ע"ב ומהרש"א על אתר. סנהר' כ ע"ב. שמ"ר טו ט; לב ב. ויק"ר יב ה; יג ב; פתיח' ראיכה רבתי, ח; איכ"ר א סב. ילק"ש, ירמיהו, שכ. רש"י על מגי' יז ע"ב ועל כתוב' סב ע"ב; ראה גם מהרש"א על מגי' יח ע"א. פיהמ"ש, על שקל' א ג, על סוכה ג יב, ועל ר"ה ר א. רמב"ם, הלכ' בכורים, פ"א; הלכ' שופר, פ"ב ה"ח; הלכ' בית הבחירה, פ"ו הט"ז; הלכ' כלי המקדש, פ"ה ה"ז. רמב"ן, דרשה לראש השנה (כתבי

רמב"ן, ח"א), ע' רנב. מאירי על בבלי סנהד' מב. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' שנו־שנז. רש"ר הירש, סידור תפילות ישראל, עמ' תרז. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' קפה.

20. **היהודי מכוון בתפילתו אל ירושלים**: מל"א ח ל: "אשר יתפללו אל המקום הזה"; השווה רנ' ו יא; ירוש' ברכ' פ"ר ה"ה; בבלי ברכ' ל ע"א; שהש"ר ר יא; זוהר, ח"א, רט ע"ב. רמב"ם, הלכ' תפילה, פ"ו ה"ו.

21. *מל"א ח מח; דהי"ב ו כא.*

22. "...**היה עומד בא"י יכוין את לבו כנגד ירושלים**" (ברכ' ל ע"א): השווה משנה ברכ' ר ה"ו; תוס', ברכ' ג טו. שהש"ר ר יא; זוהר, ח"א, רט ע"ב; ח"ב קטו ע"א; ח"ג קט ע"א; רמב"ם, הלכ' תפילה פ"ה ה"ג. שו"ע, או"ח, צר ב. רש"י ורמב"ן על ברא' כח יז. רר"ק על מל"א ח מו, נב. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 387. ראה גם ירוש' ברכ' פ"ר ה"ר.

23. השווה ברכ' ל ע"א: "נמצאו כל ישראל *מכוונין את לבם* למקום אחר".

24. **היהודי עובד את הבורא ב"כוח החיות" של לבו**: השווה סנהד' קו ע"ב; זוהר ח"ב קסב ע"ב; ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' רא.

25. ישע' מ ב: "רברו על־לב ירושלים".

26. שם משמואל, רברים, עמ' נו: "'לב ירושלים' נקראים לבבות ישראל, שנכנסה בהם *האהבה המכונה בלשון דיבוק*".

27. **היהודי המדבר אל ירושלים בכנות־הלב נקרא ירושלים**: השווה ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, רברי שמואל, עמ' קמא.

28. רש"י על שמ' כה ח: "'ועשו לי מקרש': ועשו לשמי בית קרושה". השווה ר' אהרן הלוי, ספר החנוך, מצוה צה: "ציונו לקבוע מקום שיהיה טהור ונקי... ומתוך הכשר המעשה וטהרת המחשבה שיהיה לנו שם, יעלה שכלינו אל הרבקות...". השווה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' פג (עם פירוש מאת ר' אברהם).

29. השווה ברכ' ל ע"א: "היה עומר בחוצה לארץ יכוין לבו לא"י" וגו'.

30. **מהלכה המתקדם של הקדושה בארץ ישראל**: משנה כלים א ו; ח ט: "עשר קרושות הן: ארץ ישראל...". ראה זבח' יר ר־ח; כתוב' יג יא. ירוש' בכו' פ"ג ה"ב; ב"ב פ"י ה"ב. בבלי מגי' י ע"ב ורש"י על אתר; מו"ק כו ע"א: כתוב' קי ע"ב; מנח' צח ע"ב ותוספות על אתר; סנהד' יא ע"ב; זבח' קיט ע"א. שמ"ר לב ב; לו ה; במרב"ר ז ח; איכ"ר א נט. תנח': בוא ה; תרומה, ט. זוהר, ח"א, פר ע"ב; ח"ב, קנז ע"א; ח"ג, קסא, ע"ב. רמב"ם: הלכ' קירוש החורש, פ"ר הי"ב; הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"ר־הט"ז; פ"ז הט"ו; הלכ' בית המקרש, פ"ג ה"ח. רמב"ן, דרשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' רנב. שו"ע, או"ח, תקסא ב־ג; אבן העזר, עה ג־ה. אברבנאל על רב' לב ח; אלשיך על ברא' כח יג. ספר החנוך, הקר', עמ' ט. ר' משה סופר, שו"ת חת"ס, יו"ר, רלד; ראי"ה קוק, שו"ת משפט כהן, צו. של"ה, סירור שער השמים, עמ' 471. רברי שמואל, עמ' פה. קג. ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הדשא, עמ' קלו־קלז: שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' רנב: שם, מוערים, עמ' קלה. ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קב, קח־קט, קטו, רטו, רצו. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' שנב.

31. "**צד הקדושה אינו שורה אלא בלב כל העולם. וזו ירושלים**" (זוהר ח"ב קצג ע"א).

32. השווה שם משמואל, שמות, ח"ב, עמ' רמו: "...ירושלים..., היא השתוקקות של ישראל לאביהן שבשמים... ובאמצעות תשוקה זו, היא השראת השכינה במקומות הקדושים, במשכן ובירושלים ובהמ"ק".

33. *שמ' כ כא.*
34. *תהל' פד ג.*
35. *תהל' קלב יד.*
36. השווה ר' יעקב צבי מקעלענבורג, הכתב והקבלה, ח"א, על שמ' כ כד, עמ' מב.
37. השכינה שורה בבית המקדש מאהבת ה' את ישראל: ראה דא"ז, סו; ראה גם יומא נד ע"א; זוהר, ח"ב, קנב ע"ב; באר מים חיים, מקץ, על בראׁ מב ז, יב.
38. השווה שמ' יט כ; ראה שמ"ר יב ג: "התחתונים יעלו לעליונים, והעליונים ירדו לתחתונים, ואני המתחיל, שנאמר (שמ' יט כ): "וירד ה' על הר סיני"; השווה תנח' וארא טו.
39. השווה בראׁ כב ב: "ויאמר קח־נא את בנך... *והעלהו* שם לעלה".
40. השווה רמב"ן על שמ' ג ה: "כי המקום אשר אתה עומד עליו אדמת קודש הוא', כי *נתקדש כל ההר ברדת השכינה* אל ראש ההר". ראה גם אלשיך על שמ' ג ה. שמ"ר מו ב: "*הר סיני קדושתו לשעה*". ראה ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"ב, עמ' סה; Esther Starobinski-Safran, "Le role des signes dans l'épisode du buisson ardent", *Le buisson et la Voix* (Paris 1987), 29-45 ראה גם ילק"ש, תהלים נג תשפה.
41. שמ' יט יב־יג: "והגבלת את־העם מסביב לאמר השמרו לכם עלות בהר... במשך היובל המה יעלו בהר". רש"י, שם: "כשימשוך היובל קול ארוך, הוא סימן סלוק שכינה והפסקת הקול, וכיון שנסתלק הם רשאין לעלות". ביצה ה ע"א–ע"ב. ר' פנחס הלוי איש הורוויץ, ספר הפלאה, ח"ב, ספר המקנה, עמ' ז.
42. רש"י על שמ' יט יב: "'והגבלת', *קבע להם תחומין*, לסימן שלא יקרבו מן הגבול והלאה".
43. בראׁ כב ב: "קח־נא את בנך... ולך־לך אל־ארץ המריה והעלהו שם לעלה על *אחד ההרים* אשר אמר אליך".
44. ישע' יא ט ("הר קדשי"); ירמ' לא כב ("הר הקדש"); ועוד.
45. ראה לעיל, הערות 40, 41.
46. שבוע' טז ע"א–ע"ב; זבח' קז ע"ב. רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"ד־הט"ז: "כל מקום *שלא נעשה* בכל אלו... *אין קדוש גמור*... ובמה נתקדשה, בקדושה ראשונה שקדשה שלמה, שהוא *קידש* העזרה וירושלים *לשעתן וקידשן לעתיד לבא*... לפי שקדושת המקדש וירושלים מפני השכינה, ושכינה אינה בטלה. והרי הוא אומר: 'והשמותי את מקדשיכם' (ויק' כו לא), ואמרו חכמים (מגי' כח ע"א, במשנה): אף על פי ששמומין, בקדושתן הם עומדים".
47. *שמ' כ כד*: "מזבח אדמה *תעשה* לי". זבח' סא ע"ב: "ומאי מזבח אדמה? שהוא מחובר באדמה". ראה הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 426.
48. *שמ' כ כא.*
49. סוטה לח ע"א: "והיכן אבוא אליך וברכתיך? בבית הבחירה".
50. ירוש' ברכ' פ"ד ה"ד: "'בכל המקום אשר אזכיר...' – *צריך אדם לייחד לו* מקום בבית הכנסת להתפלל".
51. השווה ספר החנוך, מצווה צה. ראה לעיל, הערה 28.
52. רש"י על בראׁ כח יז: "נעקר הר המוריה ובא לכאן... שבא בית המקדש *לקראתו*". חולין צא ע"ב: "קפלה הקב"ה לכל ארץ ישראל *והניחה תחת יעקב אבינו*". ראה לעיל, הערה 9.
53. השווה במרב"ר יא ג.

54. תוספות, תענ' טז ע"א: *"המוריה זה סיני"*, ונקרא מוריה ע"ש שממנו יצא מורא לעובדי כוכבים במתן תורה".

55. שמ' יט י־יט.

56. אהלי יעקב, עמ' קנג: "הרב מצאנז אמר: 'יש שני הרים חשובים. יש הר סיני שנתנה תורה עליו, והר המוריה, שעקר אברהם אבינו את יצחק בנו. ויש לשאול: למה נבנה בית המקדש על הר המוריה? התשובה: 'ושמתי משכני בתוכם' ['ונתתי משכני בתוככם", ויק' כו יא], הוא במקום שיש מסירות נפש, והיינו הר המוריה".– ראה שו"ט סח ט: "אמר הקב"ה: הואיל ויצחק אביכם נעקר על הר המוריה, נאה לבניו לקבל עליהם תודה". וכן היה. "...באין לב"ד הגדול שבלישכת הגזית שממנו יוצאת תורה לכל ישראל" (סנהד' פו ע"ב, במשנה). "בית דין הגדול שבירושלים הם עיקר *תורה* שבעל פה... ומהם חוק ומשפט יוצא לכל ישראל" (רמב"ם, הלכ' ממרים, פ"א ה"א; ראה גם הלכ' קידוש החודש, פ"ה הי"ג). ראה לעיל הערה 46.

57. הגר"א, אדרת אליהו, עמ' 345: "מתחלה לא ירדה *שכינה* לארץ אלא ע"י הרקיע ירדה על *הר סיני*, ואח"כ ירדה לאה"מ, *אבל לא בקביעות*... ואח"כ בא"י *ירדה בקביעות*". ר' בצלאל לנדוי, הגאון והחסיד מוילנא, עמ' רמג־רמד.

58. על היחס בין סיני לירושלים, ובין סיני להר המוריה, ראה בר"ד סח טז; שמ"ר נב ד; שהש"ר ג כא.

59. השווה אבן עזרא על ברא' כב ד: "היה ראוי שתהיה צרקת יצחק גלויה ויהיה שכרו כפול משכר אביו, שמסר עצמו ברצונו לשחיטה; ואין בכתוב מאומה על יצחק". ברם, עקירת *יצחק* היא היא שתיזכר לדורות ע"י *"שופרו* של איל", ע"י "שופרו של *יצחק*", וזכותו של *יצחק* תעמוד לזרעו אחריו, עד סוף כל הדורות. ראה קרושת לוי, קב ע"ב.– אמנם, אור החיים הקדוש, בפירושו על הפסוק "אברהם הוליד את יצחק" (ברא' כה יט) כותב: "בחינת הטוב שבו (*שכיצחק*) באה מכח המוליד (אברהם). משא"כ אברהם, כי אביו עע"ז היה. והוא נתעצם להשיג בוראו. *ומעלת אברהם נשגבה*. ולזה נקרא אברהם אוהבו יתברך. פי' הוא קרם להיות אוהב לקונו, קודם שיאיר ה' אליו אהבתו... משא"כ יצחק, כי בנה בו אברהם בנין אהבת הטוב, וכשפקח עינו בעולם כבר נחה עליו רוח ה'".– אבל הנה, לפי ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, כאשר נעקר יצחק, והוא בן ל"ז שנה, היה צריך לתקן חטא הריגת "הבל", שהוא בגימטריא ל"ז (דברי שמואל, עמ' קמ־קמא).

60. "והאלהים נסה את *אברהם*" (ברא' כב א): ראה אב' ה ג. נסיון העקידה הוא בראש וראשונה של אברהם. אמנם, איזו רבותא יש בזה ש"ראש המאמינים", אברהם אבינו, מוסר את נפשו למען אלקיו!? הלא הוא כבר עשה זאת כשנמרוד גזר עליו לדרת לכבשן האש! ברם, קל יותר למאמין להקריב *את עצמו* קודבן לה' מאשר להקריב את *בנו* האהוב עליו. לפיכך, נסיון העקידה הוא הוא שייזכר לעולמי־עד כשיא כל הנסיונות שנתנסה בהם אברהם אבינו, כאישורם וחיזוקם באחת. הרבותא היא בכך שבהתכוננו למסור את בנו אהובו ל"עולה *תמימה*" לה', אברהם לא שאל לפשר הדבר ואף לא התפלל בעד יצחק כפי שעשה ביחס לאנשי סדום *הרעים*. כאשר השתדל להצילם מאברון ואף התמקח בפני "שופט כל הארץ" לטובתם. בעניין העקידה לא ניסה אברהם להתחקות על שורשיה של הסתירה בין *בקשת* ה' להקריב את בנו, את יצחק, והבטחתו כי 'ביצחק יקרא לך זרע' (ברא' כא יב). הוא לא ניסה לעמוד על טעמיה ומשמעותה אלא הזדרז ושמח למלא את רצון ה', וזאת מבלי לגלות ולו גם שמץ של התנגדות ומבלי להגיב בהיסוס כלשהו. ולא זו אף זו. אברהם

לא התחשב אף לרגע קט בניגוד בין טבעו שכולו חסר ומזגו שכולו אהבה כלפי כל יציר נברא, לרבות בנו, לבין רדישת ה', שמילויה עלול היה להיראות בעיני הבריות שהוא מכבדן כעבירה על הלאו של שפיכות דמים! אברהם לא התעניין כלל ביישוב הסתירות הללו, בפתרון הקשיים שבדיאלקטיקה *המסוככת* הזאת. כל אהבתו רבת־הגוונים כלפי ברואי תבל נתבטלה לחלוטין לנוכח אהבתו הפשוטה את ה', כורא העולם ומנהיגו. אכן הוא חש שהמענה לכל הבעיות שבהן יתלבטו בני האדם לנוכח המחזה הנורא הלז מחכה לו ולהם; אברהם נאחז ב"סבך" העתיד המסוגל לתרץ את כל הקושיות. לפיכך אברהם הוא כולו אמונה וזכה. אם כי ה' "נראה לו" לעת עתה "מרחוק", בהסתר פנים, בטוח הוא שבקרוב הוא "ייראה" לו מקרוב, בהארת פנים שלמה.

61. ירמ' יט ה: "ובנו את־במות הבעל לשרף את־בניהם באש עלות לבעל *אשר לא־צויתי* ולא דברתי *ולא עלתה על־לבי*"; *תענ' ד ע"א*. ראה רבינו בחיי על ויק' כז כט (ח"ב, עמ' תקפה) אודות "טעותו של יפתח" "בהקריבו את בתו עולה". "הוא עשה בית לבתו מחוץ לעיר והתבודדה שם... ואיש לא ידעה". ראה הראי"ה קוק, אגרות הראיה, ח"ב, עמ' מג.

62. רש"י *על* בר' *כב כ*. ראה גם מלבי"ם על אתר.

63. בר' *כב ה* ורש"י *על אתר*. בר"ר נו ב: "'נשתחוה ונשובה אליכם' (בר' כב ה) – בְּשרו שהוא חוזר מֵהר המוריה בשלום"; תנח' וירא כג: "בשרו פיו שיחזרו שניהם בשלום"; השווה מו"ק יח ע"א: "ברית כרותה *לשפתים*, שנאמר: 'ונשתחוה ונשובה אליכם', ואיסתייעא מלתא דהדור תרוייהו"; ראה רש"י על אתר. אברבנאל על בר' כב ה. ראה גם אבן עזרא על בר' כב ד; רבנו בחיי על בר' כב ה (ח"א, עמ' קצה).

64. בר' *כב י*. נרד' לב ע"ב: "כתיב 'אברם' וכתיב 'אברהם'. בתחלה המליכו הקב"ה על מאתים וארבעים *ושלשה* אבדים, ולבסוף המליכו על מאתים וארבעים *ושמונה* איבדים". – מכות כג ע"ב: "שש מאות ושלש עשרה מצות נאמרו לו למשה: שלש מאות וששים וחמש לאוין, כמניין ימות החמה; ומאתיים וארבעים ושמונה עשה, כנגד איבריו של אדם".

65. השווה שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' ז; במרבר, עמ' קה: "על פי דברי הארמו"ד מקאצק, בפסוק: 'וישלח אברהם את ידו ויקח את המאכלת לשחט את בנו' (בר' כב י): היינו שהוצרך לשלוח את ידו, ולא היתה היד נמשכת מעצמה לעשות; כי מחמת שבאמת לא היתה כוונת השי"ת לשוחטו אלא להעלהו בלבד, לא היתה היד נמשכת מעצמה לעשות פעולה זו, והוצרך לשליחת ידו; כי בכ"מ היתה ידו של אאע"ה נמשכת מעצמה לרצון השי"ת".

66. בר' *כב כ*; *רמב"ם, מו"נ, ח"ג פכ"ד*; רמב"ן על בר' כב א: "ענין הנסיון הוא בעבור היות מעשה האדם רשות מוחלטת בידו, אם ירצה יעשה ואם לא ירצה לא יעשה; יקָרֵא *נסיון מצד המנוסֶה*. אבל המנסה יתברך יצוה בו להוציא הרבר מן הכח אל הפועל... ודע כי 'ה' צדיק יבחן' (תהל' יא ה); כשהוא יודע בצדיק שיעשה רצונו וחפץ להצדיקו, יצוה אותו בנסיון; ולא יבחן את הרשעים אשר לא ישמעו. והנה כל הנסיונות שבתורה *לטובת המנוסֶה*". השווה בר"ר נה א: "'ה' צדיק יבחן ורשע ואוהב חמס שנאה נפשו'. הפשתני הזה, כשפשתנו לוקה, אינו מקיש עליה ביותר מפני שהיא פוקעת. וכשפשתנו יפה, הוא מקיש עליה ביותר, למה שהיא משתבחת והולכת". השווה תנח', וירא, כ. – ראה אברבנאל, ח"א, עמ' רסח. ר' יוסף אלבו, ספר העיקרים, ה יג. הכתב וההלכה (ח"א, עמ' 39-40), על בר' כב א: "אמרו המפרשים שאין המכוון בנסיון זה ענין בחינה לדעת מה שלא היה יודע מקודם. כי לפניו יתברך כל הדברים העתידים להיות גלויים מקודם. אבל ענייננו שהביא

את אברהם לעשות דבר קשה ונפלא, כי גם השלם בתכלית השלמות והיראה בכח, אם בא לירי נסיונות קשות וחזקות והוא מנצח אותם וגובר עליהם בפעל, תגדל מעלתו וערכו בעבור התאמצות כחותיו בפועל להתגבר עליהם. ופעולת העקידה אף שלא הוסיפה ידיעה וביורר ספק בעצם המנסה, הלא הוסיפה שלמות וערך במנוסה... ולרבותינו 'נסה' גדלו כנס הזה... כי הפעל הנפלא הלזה שעשה אברהם בדבר ה' עומד לנס עמים... ובזה אברהם כדגל ונס לכל העולם ללמוד ממנו... לעבוד את ה' בכל לבבינו ובכל נפשינו...".– יסוד נאמן לדברי הכתב והקבלה נמצא בזוהר הקדוש, ח"א, קמ ע"א. וז"ל: "כגוונא דא עבד ליה לאברהם, דכתיב (ברא' כב א): 'והאלהים נסה את אברהם'. מאי 'נסה'? הרמת נס, כמה דאת אמר (ישע' סב י): 'הרימו נס', שאו נס, ארים דגלא דיליה בכל עלמא". השווה מכיל', יתרו, מסכתא דבחדש, פרשה ט, עט ע"א: "'כי לבעבור נסות אתכם' (שמ' כ כ): בשביל לגדל אתכם, 'בא האלהים'".– ילק"ש, יתרו, כ שא: "'כי לבעבור נסות אתכם': בשביל לגדל אתכם בין האומות, כנס הזה של ספינה". ראה לקמן, הערה 89.

67. השווה חגי' ב ע"א.

68. ברא' כב יב: "אל תשלח ידך אל־הנער... כי עתה ידעתי כי־*ירא אלהים* אתה"; דב' יד כג: "ואכלת לפני ה' אלהיך... למען תלמד *ליראה* את ה' אלהיך".

69. שפת אמת, ח"ר, ע' 47: "על ידי הראיה אל היראה". אבל גם "באותה מדה שיש בו *ירא*ה, וזכה לבחינת *ראי*ה" (שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' קפז).

70. השווה זבח' סב ע"א: "מובח מנא ידעי?... אפרו של יצחק ראו שמונח באותו מקום".

71. "שלש פעמים בשנה יֵרָאֶה" (שמ' כג יז; לד כג־כד; דב' טז טז): דב' לא יא: "בבוא כל ישראל לֵ*ראות* את פני ה'". ראה גם תהל' פד ח: "ילכו מחיל אל־חיל יֵ*ראה* אל־אלהים בציון".

72. *ויק' יט ל*; רב' יד כג ("למען תלמד *ליראה*") וספרי על אתר. תוספות, ב"ב כא ע"א: "'כי מציון תצא תורה'. לפי שהיה *רואה* קדושה גדולה וכהנים עוסקים בעבודה, היה מכוון לבו יותר ל*יראת שמים* וללמוד תורה, כדדרשינן בספרי: 'למען תלמד ליראה' וגו'".

73. *שמ' כה ח.*

74. עיר' ב ע"א: "*משכן* דאיקרי *מקדש*, דכתיב: '*ועשו לי מקדש* ושכנתי בתוכם' (שמ' כה ח)". רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א ה"א: "מצות עשה לעשות בית לה'... וחוגגין אליו שלש פעמים בשנה, שנאמר: 'ועשו לי *מקדש*'. וכבר נתפרש בתורה *משכן* שעשה משה רבינו. והיה לפי שעה". הלכ' מלכים פ"א ה"א: "'שלש מצות נצטוו ישראל בשעת כניסתן לארץ' (ספרי לדב' יב י; וכן בסנהד' כ ע"ב)... ולבנות בית הבחירה, שנאמר '*לשכנו* תדרשו ובאת שמה' (דב' יב ה)". ספר החנוך, מצווה צה: "לבנות *בית לשם ה'*, כלומר שנהיה מקריבים שם קרבנותינו אליו, ושם תהיה העליה לרגל וקיבוץ כל ישראל בכל שנה, *שנאמר 'ועשו לי מקדש*...'"; ראה גם תנח', כי תשא, י. שבוע' טו ע"ב: "מנין שאין *בית המקדש* בלילה, שנאמר: "*וביום* הקים את *המשכן*" (במד' ט טו).

75. *יבמ' ו ע"ב*; השווה גם דב' יד כג: "ואכלת לפני ה' אלהיך במקום אשר־יבחר לשַׁכֵּן שמו שם... למען תלמד *ליראה* את־ה'"; בר"ר נה ט: "מקום שיִרְאָה יוצא לעולם".

76. השווה דב' יד כג.

77. העקידה – מאהבה ליראה ומיראה לאהבה: השווה ישע' מא ח: "אברהם אהֹבי". במדב"ר טו ג: "והאוהב – זה אברהם". תנח' לך לך ג: "...חיבתו של אברהם לפני בוראו". – אחרי נסיון העקידה הגיע אברהם, *אוהב ה'*, למדרגה של "*ירא אלהים*": "*ירא אלהים, מאהבה*"

(סוטה לא ע"א). כך הוא נתעלה למדרגה הגבוהה של "יראת הרוממות", אשר באה מחמת עצם אהבתו לה' (בן איש חי, בן יהוידע; ראה גם אוה"ח על ברא' כה יט; נועם אלימלך, ויגש). יראת הרוממות (שהיא למעלה ממדת יראת העונש) היא "יראה מתוך השלימות, ולא מתוך החסרון, כרכתיב (תהל' לד י): 'אין מחסור ליראיו'" (שפת אמת, ח"ד, עמ' 47). ולכן "אין צריך לירא משום רבד ואין לו רק יראה עליונה, יראת הרוממות" (ליקוטי מוהר"ן, קנד, עמ' קה). "אמנם עיקר היראה היא הבאה ע"י אהבה ומזה נולד נקודה של אמת" (שפת אמת, ח"א, עמ' 108). "וזה שבח הגדול בנסיון הזה (העקידה) שלא נאמד לו (לאברהם) בלשון ציווי, רק אם חפץ ברבר זה. ואברהם אע"ה *באהבתו* לקיים רצון המקום הלך *בשמחה* לשוחטו" (שפת אמת, ח"א, עמ' 63). ו"כשזוכין אל הידאה מתוך השמחה, היראה היא יראת הרוממות".– "'אברהם הוליד את יצחק' (ברא' כה יט): אברהם – שעָבד את השי"ת דק *באהבה* – הוליד את יצחק. פירוש: אח"כ בא *לידאה* עילאה, יראת הרוממות" (מאור ושמש, על ברא' כה יט, עמ' 365).– שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' קח, קטז: "אתא בספה"ק (עיין זוהר, ח"א, קיט ע"ב) שעיקר הרבותא דעקידה באשר היא היפוך מדתו (של אברהם). שמדתו לעשות חסד עם כל באי עולם, ולבש חימה ואכזריות לשחוט את בנו יחידו האהוב לו מכל... אף שגם זה בשביל אהבת ה' וגם זה על סוג אהבה יחשב, מ"מ צריך להתגברות אהבה כ"כ למעלה מן הכלים בלי שיעור וגבול עד שהגיע למעלה מהתחלקות קו המדות. וזהו הענין שנשתבח כאן במדת היראה. היינו שמדת אהבה איננה כ"כ רבותא אצלו באשר זוהי מדתו; אבל מדת הידאה שאיננה ממדתו, בהכרח לומר שהי' דבוק כ"כ למעלה למעלה מכל התחלקות הקוים, *עד שאחת היו לו האהבה והיראה*". ולפיכך יש לומר כי "אברהם הכניס יראת ה', *יראת הרוממות, שהוא מדרֵגת אהבה*" (מאור ושמש, על ברא' יב, עמ' 174).– ואת היתה אפוא המדרֵגה המיוחדת של אברהם אבינו: הוא הגיע מאהבה לירא – ליראת הרוממות, ליראה עילאה שהיא עצמה אהבה. זוהי מדרגה ראשונית: "אחד היה אברהם" (יחזק' לג כד); "יחיד בעולמו" (פסח' קיח ע"א)! כי "באמת שאר בני אדם צריכים מתחלה לעבוד את השי"ת ביראה תתאה, היינו יראת העונש, ואח"כ יוכל לבא לאהבה, ומאהבה יבא לידאה עילאה שהיא יראת הרוממות" (מאור ושמש, על ברא' כה יט, עמ' 364-365). "וכדילפינן ממאה"כ (דב' י יב): 'ועתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעמך, כי אם ליראה' וגו'. מה כתיב אחריו: 'ולאהבה אתו'. משמע ד'ראשית חכמה יראת ה'' (תהל' קיא י)" (דברי שמואל, עמ' קמא). "כי אם יתחיל באהבה יוכל לבא לכמה מכשולות מפני היצה"ר, שמפני שיהי' בשמחה יבא לידי גאוה ולידי שחוק והוללות, ע"כ צריך למדת אהבה. וזה הי' כוונת יצחק שלמד את בני אדם לילך ביראה בעבדות השי"ת... וכן אנחנו בניו מחוייבים לילך כך בתחלה ביראה ואח"כ באהבה. וזה מדמו הפסוק: 'ואלה תולדות יצחק בן אברהם, אברהם...'. פירוש: זה הי' התולדות והולדת של יצחק בן אברהם, שירוע שמדתו הי' לעבוד את ה' ביראה, הי' הולדה שלו, אח"כ: 'אברהם', פירוש: מדת אהבה, שע"י שהאדם הולך בעבדות השי"ת ביראה, באמת ובתמימות, נולד לאדם: 'אברהם', היינו מדת אהבה" (מאור ושמש, על ברא' כה יט, עמ' 365). אבל ראה רמב"ם בפיהמ"ש, סנהד' פ"י מ"א, והלכ' תשובה, פ"י ה"א־ה"ב. ראה לקמן, הערה 87.

78. ברא' כב יב; ראה שפת אמת, ח"א, עמ' 64: "'עתה ידעתי כי־ירא אלקים אתה'. אף כי הכל נגלה לפניו ית'. אך כי מקודם הי' היראה בכחו ולא בפועל. וביאור הענין, כי המעשה שהאדם עושה ע"י היראה, מעשה זו מחזרת את היראה, והשלמת היראה הוא במעשה, ולא

נקרא ירא שמים בשלימות כשאינו מביא היראה בפועל ובמעשה. לכן עתה נעשה 'ירא אלקים' בשלימות. פי': שע"י עשיית מעשה בהיראה יש לו רביקות בהיראה, ונקרא 'ירא אלקים אתה'".– ויש להעיר כי אמנם שיא הרביקות בקב"ה של עושה תשובה מאהבה היא היראה. ודמז לזה: 'כי עמך הסליחה למען תִּוָרֵא' (תהל' קל ד).

79. השווה רמב"ן על ברא' כב ב: "ושם מוריה עשאו מן מורא, ששם יראו האלקים ויעבדו לפניו...".

80. רב' לד ה: "משה *עבד־ה'*", כי לפי שלה"ק, הוא נכנס *מאהבה* פנימית *ליראה*, שהיא לפני ולפנים. השווה יהושע א טו ופירושים; מלא' ג כב ("זכרו תורת *משה עבדי*").

81. השווה אב' א ג: "אל תהיו *כעבדים* המשמשין את הרב על מנת לקבל פרס... ויהי *מורא שמים* עליכם".

82. השווה קהלת ג יד: "והאלהים עשה שיראו מלפניו".

83. השווה תהל' קיא י: "יראת ה' שכל טוב". השווה גם מש' א ז: "יראת ה' ראשית דעת". קהלת יב יג: "סוף דבר... את האלהים ירא ואת מצותיו שמור *כי זה כל האדם*".

84. רב' י יב: "ועתה ישראל מה ה' אלהיך שאל מעִמָּך כי אם־*ליראה את ה' אלהיך* ללכת בכל־דרכיו *ולאהבה אתו* "; השווה שבת לא ע"ב; ר' בחיי אבן פקודה, חובות הלבבות, שער אהבת השם א; רמב"ן על שמ' כ ח: "וכן מצות עשה גדולה ממצות לא תעשה, *כמו שהאהבה גדולה מהיראה*". ראה לעיל, הערה 77. ר' שניאור זלמן מלאדי, תניא, לקוטי אמרים, מא, עמ' נו־נט; שפת אמת, ח"ה, ע' 113.

85. השווה סוטה כז ע"ב: "לא עבר איוב את הקב"ה אלא *מאהבה*... מי גילה עפר מעיניך רבן יוחנן בן זכאי, שהיית דורש כל ימיך שלא עבר איוב את המקום אלא *מיראה*".

86. יראה *המקרבת* את האדם אל ה': ראה רבי פנחס הלוי איש הורוויץ מפראנקפורט על המיין, ספר הפלאה, ח"ב, ספר המקנה, עמ' סב.

87. *העקידה* – "*יראה עילאה*", "*יראת הרוממות*": ראה רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ב ה"ב: "היאך היא *הדרך לאהבתו וירא*תו. בשעה שיתבונן האדם במעשיו וברואיו הנפלאים הגדולים *וירא*ה *מהן חכמתו* שאין לה ערך ולא קץ, *מיד הוא אוהב* ומשבח ומפאר *ומתאוה* תאוה גדולה *לידע* השם הגדול... *ויפחד* ויודע שהוא בריה קטנה שפלה, אפלה, עומדת ברעת קלה, מעוטה לפני תמים דעות". שם, שם, פ"ד הי"ב: "*יראה חכמתו* של הקב"ה... מוסיף *אהבה* למקום... *ויירא ויפחד משפלותו*..." שם, הלכ' תשובה, פ"י ה"ו: אינו *אוהב הקב"ה* אלא בדעת שירעהו, *ועפ"י הדעת תהיה האהבה*...". תניא, ליקוטי אמרים ג, עמ' ז: "...השכל שבנפש המשכלת כשמתבונן ומעמיק מאד בגדולת ה', איך הוא ממלא כל עלמין וסובב כל עלמין, וכולא קמיה כלא חשיב, נולדה ונתעוררה מדת *יראת הרוממות* במוחו ומחשבתו, לידע ולהתבושש מגדולתו ית' שאין לה סוף ותכלית, *ופחד* ה' בלבו; ושוב יתלהב לבו *באהבה* עזה כרשפי אש, בחשיקה וחפיצה ותשוקה ונפש שוקקה לגדולת אין סוף ב"ה, והיא כלות הנפש...". עיין בית הלוי, ד ע"א-ע"ב.– השווה גם שפת אמת, ח"א, עמ' 108: "אברהם תיקן את העולם בבחינת אהבה *וחסד*. ויצחק בבחינת יראה... ומזה נולד נקודה של *אמת* וז"ש: *אברהם* הוליד את *יצחק*; כלומר שע"י *שיראת* יצחק באה מכללות אהבה של אביו, עי"ז נולד ממנו יעקב". מאור ושמש, על ברא' כר כז; כד מט: "נולד מדת אמת מהתמזגות חסד וגבורה, וזוהי מדתו של יעקב". "וזהו 'תתן אמת ליעקב חסד לאברהם' (מי' ז כ), שהאיש ההולך בדרך אמת מכונה לשם יעקב".– דברים אלה של ה"שפת אמת" וה"מאור ושמש" יסודתם בהדרי קודש, בזוהר הקדוש (ח"א, קיט

ע"ב) המאיר את עינינו בזיו וטוהר משנתו: "כתוב: 'והאלקים נסה את אברהם'. 'את יצחק' היה צריך לומר: שהרי יצחק כבר היה בן שלשים ושבע שנה, ואביו כבר לא היה בן עונשין עליו (שייענש בשבילו). ואלמלי אמר יצחק: 'איני רוצה', לא היה אביו נענש עליו. ואם כן, מה הטעם שכתוב: 'והאלקים נסה את אברהם', ולא כתוב: 'נסה את יצחק'? אלא ודאי שצריך לומר: 'את אברהם'. שהוא היה צריך להיכלל בדין, כי לא היה שום דין באברהם מקודם לכן (אלא כולו חסד). ועתה נכללו מים באש (חסד בדין); ואברהם לא היה *שלם* עד עתה... ועל ידי מעשה העקידה נכלל ביצחק (שהוא כולו דין), ונתעטר על ידו לעשות דין, בעקידה. ומשום זה, 'והאלקים נסה את אברהם' ולא 'את יצחק', כי הקב"ה הזמין את אברהם שיהיה נכלל בדין, וכשעשה מעשה העקידה נכנסה האש במים, שהדין נכנס בחסד, *ונשלם זה עם זה*... אף על פי שאמרנו שכתוב 'אברהם' ולא 'יצחק', הנה יצחק גם כן נכלל במקרא הזה, שכתוב: 'והאלקים נסה *את* אברהם'. 'נסה לאברהם' אינו כתוב, אלא שכתוב: '*את* אברהם'. '*את*' דומז על יצחק. כי בשעה ההיא, היה יצחק שורה בגבורה תהתונה. כיון שנעקד ונועד ברין על ידי אברהם כדאוי, אז נתעטר יצחק במקומו עם אברהם, ונכללו אש ומים ועלו למעלה: אברהם בחסד ויצחק בגבורה... עד שבא יעקב (קו האמצעי), ועושה שלום ביניהם ונתתקן הכל כדאוי ונעשו שלושה אבות שלמים" (תרגום הסולם; עיין זוהר, ח"ב, כד ע"א; ח"ג, יב ע"ב, דל ע"ב). "יעקב הוא שלימות הכל: איש תם". הוא איזן ואיחד ומיזג את מידות החסד והגבורה וכללן יחד במידתו, שהיא המידה הממוצעת: "תפארת", "רחמים": "ויבא יעקב שלם" (עיין גם ילק"ש, דיש פרשת תולדות).– היוצא מזה כי העקידה מורה לא רק על התבטלות גמורה, מוחלטת של היהודי מול רצונו של השי"ת. על כך העיד גם הפילוסוף הנוצרי קירקגור – להבריל – במסתו המפורסמת על העקידה, ואולם הוא הוסיף שהעקידה מסמלת "הפסקה תכליתית של האֶתיקה", ואילו ממה שאנו למֵדים כאן, העקידה מכילה לימוד לדורות דווקא איך לעבוד את השי"ת *גם* בגשמיות (במה שקירקגור מכנה בשם "אתיקה"!). עבודתנו צריכה להיות עבודה תמה, שלמה, אמיתית. עליה להיעשות במידת ה"אהבה" ובמידת ה"יראה" שהצטיינו בהן אברהם אבינו ויצחק אבינו. מידות אלו של אהבה וידאה, חסד וגבורה, מצאו את איחודן והשלמתן ההדדית במעשה העקידה ואצל יעקב נמזגו במדת ה"אמת" והועלו למדרגת "תפארת" ו"רחמים". וזוהי – מעיד המגיד ממזריטש – משמעות הפסוק: "'אלה תולדות יצחק. אברהם הוליד את יצחק'. פירש: אברהם שהוא חסד, הוליד – מדת יעקב שהיא רחמנות, את יצחק – עם יצחק" (מגיד דבריו ליעקב, כה, עמ' 42).– על היהודי לעבוד את השי"ת במידה יעילה וכוללת זו של "אמת", הנובעת ממידות החסד והגבורה במעשה העקידה. בתתו את משפט הבכורה בין למידת החסד ובין למידת הגבורה – וזאת לפי שודש נשמתו, או נטייתו האישית – היהודי אינו מעניק זכות בלעדית לאחת מהן. הוא אינו מזניח את האחת לטובת רעותה. להיפך, הוא מכוון את שתי המידות המנוגדות הללו, והן "אש" ו"מים", השדויות ב"מחלוקת" בלשון הזוהר, ומביאן לידי איחוד, להתכללות. בכך הוא מגבש, מחזק ומבסס את מידתו האישית שלו.– פרשת העקידה משמשת דוגמה ומופת לעבודת ה' תמה ושלמה, עבודה של "אמת": עבודה *חיובית ויצירתית*, הנעשית ב"*מסירות־נפש*" ומתוך "*קידוש השם*". באמצעות הביטוי ההרמוני של *כל* כוחות הנפש (ראה אוה"ח, על בראי כה יט; משך חכמה, על בראי כד כז; שם, פרשת חיי שרה; מכתב מאליהו, ח"ב, עמ' 160; עולת ראיה, ח"א, עמ' צג. ראה לעיל הערה 77.)

88. השווה תהל' לד י: "...ודרשי ה' לא־יחסרו כל־טוב". השווה גם תהל' כג.

89. ברא' כב יב: "עתה ידעתי כי־ירא אלקים אתה". רש"י, שם: "*מעתה* יש לי מה להשיב לשטן ולאומות התמהים מה היא חבתי אליך... 'כי ירא אלהים אתה'". רשב"ם שם: "עתה אני רואה ונתפרסם לכל העולם 'כי ידא אלהים אתה'". כלי יקר, שם: "אין כל לשון 'עתה' ממעט הזמן הקודם לו... [אלא] כך, 'עתה ידעתי', כאִלו אמר 'הנה ידעתי'... כי תכלית נסיון זה היה כדי להרים דגל נס להראות העמים יופי מעשיו. ויהיה מאמר 'והאלהים נסה' לשון הרמת נס, הנראה לכל ארם...". ראה לעיל, הערה 66. השווה רמב"ן, על רב' יא א; רמב"ם ור' יעקב משה חרל"פ, על אב' א ג (מי מדום, ח"ב, עמ' כא־כג); ברכ' ו ע"ב; סוטה לא ע"א. רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ב ה"א־ה"ב; מהר"ל, דרך חיים, על אבות א ג, עמ' כג. תניא, לקוטי אמרים, מג, סא ע"ב; ארדת אליהו, עמ' 500, ופירוש באר יצחק על אתר; הגר"א, סירור אשי ישראל, עמ' צז; ר' יעקב יוסף הכהן מפולנאה, צפנת פענח; רבי אברהם המלאך, חסר לאברהם, עמ' קח; דברי שמואל, עמ' כר, נ, נז, קג, קכא, קמא; שפת אמת, ח"ה, ע' 240; ד' מאיר שמחה כהן מרווינסק, משך חכמה, עמ' טו; ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' צג: "'כי עתה ידעתי כי־ירא אלקים אתה'. לא רק אוהב... כי אם גם 'ירא אלקים', שהאהבה הנפלאה והתמימה שלך נצטרפה ונזדככה ע"י אור הידאה הטהודה". ראה להלן בפרק זה, סעיף "בירושלים עיד השלֵמות האדם צריך להיות שלם לפני אלקיו", עמ' 201; ראה גם לעיל, חלק א, פרק ג, סעיף "השם ירושלים בלשון רבים...", עמ' 119-120.

90. *זכח' קיט ע"א*; ספרי, דברים א (רב' א א), סה ע"א: "ואין מנוחתי אלא ירושלים שנא' 'זאת מנוחתי ערי עד' (תהל' קלב יד)"; ראה ספרי, ראה סו (דב' יב ט), פח ע"ב. מגי' י ע"א. ילק"ש, ישע' מט תעב; תהל' קלב תתפב. ישע' לג כ. רש"י על זכ' ט א ועל רב' יב ט; ראה גם רש"י על תהל' קכב ג. זוהר, ח"ב, רמ. מהר"ל, דרך חיים, על אב' ה א, עמ' קפח. השווה תהל' עו ט: "ארץ יראה ושקטה".

91. *רש"י על ברא' יב ב*; רש"י על ברא' כב ב: "'אחר ההרים'. הקב"ה מתהא הצדיקים (ס"א משהא לצדיקים) ואח"כ מגלה להם. וכל זה כרי להרבות שכרן. וכן (לעיל יב): 'אל הארץ אשר אראך'". השווה רמב"ן על ברא' יב א. השווה בר"ר לט יב, נה ו: "'אל הארץ אשר אראך'. ולמה לא גלה לו מיד? כרי לחבבה בעיניו וליתן לו שכר על כל דבור ודבור ועל כל פסיעה ופסיעה". ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"ג פמ"ה. באר מים חיים, על ברא' יב א; השווה גם שפת אמת, ח"א, עמ' 46, 48.

92. השווה רמב"ן, על ברא' יב א: "'אל הארץ אשר אראך'. היה נודד והולך מגוי אל גוי וממלכה אל עם אחר, עד שבא אל ארץ כנען". רמב"ן, מבוא לדרשה על דברי קהלת (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קלב. ראה גם אלשיך, על ברא' יב א ובאר מיים חיים, על ברא' יב ה. ראה להלן בפרק זה, סעיף "המפגש בין פנימיותו של אברהם לבין פנימיותה של הארץ...", עמ' 188-189.

93. *ברא' כב ד*.

94. *תנח'*, *וירא*, *כג*.

95. ברא' כב ב: קח נא את בנך... ולך־לך אל *ארץ המוריה* והעלהו שם לעלה על *אחד ההרים* אשר אמר אליך...". השווה מהרש"א, תענ' טז ע"א.

96. השווה רהי"ב ל א: "וגם אגרות *כתב* (חזקיהו)... לבוא לבית ה' בירושלים". ובח' סב ע"א: "והא כתיב 'הכל בכתב מיד ה' עלי השכיל' (דהי"א כח יט) אלא... קרא אשכח ורש"; רש"י על אתר: "שכל מקומות הקדושות ומדותיהן נכתבו לדוד". סוטה מח ע"ב; רמב"ם,

הלכ' בית הבחירה, פ"ב.

97. השווה יחזק' מ; ילק"ש, יחזקאל, שפב: "בשעה שנגלה הקב"ה והראה ליחזקאל צורת הבית ותכונתו ומוצאיו, אמר הקב"ה: 'הגד את בית ישראל את הבית'. א"ל יחזקאל: 'מרי וכי עכשו הם בונים?'... א"ל: 'לאו! אע"פ שאינם עושים אותו עכשיו, יהו קורים בצורת הבית'". זבח' סב ע"א: "שלושה נביאים עלו עמהן מן הגולה אחר *שהעיד להם על המזבח ועל מקום המזבח*". ראה מקבים א ד, מו.

98. השווה רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א ה"ד: "בנין שבנה שלמה כבר מפורש במלכים (מל"א ו). וכן בנין העתיד להבנות, אע"פ שהוא כתוב ביחזקאל (פרק מ'), אינו מפורש ומבואר ואנשי בית שני כשבנו בימי עזרא בנוהו כבנין שלמה ומעין דברים המפורשים ביחזקאל [על הבניין שלעתיד, מדות ב ה]". הלכ' מלכים, פי"א ה"א: "*המלך המשיח* עתיד לעמוד... *ובונה המקדש*". אבל ראה גם רש"י על סוכה מא ע"א: "*מקדש העתיד* שאנו מצפין בנוי ומשוכלל הוא יגלה ויבא *משמים*, שנאמ' (שמ' טו) 'מקדש ה' כוננו ידיך'". וכן תוספות שם. וראה רש"י על ר"ה ל ע"א: "*בנין העתיד לבא בידי שמים הוא*". ראה גם רש"י, זבח' מה ע"א: "הילכתא למשיחא": הלכה הצריכה לנו לימות המשיח, כשיבנה בית המקדש". עיין מכילתא דר"י, שירה, פ"י ותנח' בהעלותך ו: "*הקב"ה יבנה ביתו*". ירוש' ברכ' פ"ד ה"ה. ראה זוהר, ח"ג, רכא ע"א. כלי יקר, על שמ' מ יז: "'הוקם המשכן': מקדש שלישי מאליו יבנה, לכך נאמר: 'הוקם', מאליו משמע".

99. השווה שמ"ב כד טז ("ומלאך ה' היה עם־גֹּרֶן הָאֹרְנָה הַיְבֻסִי") ומלבי"ם על אתר; שמ"ב כד יה־יט, כה; דבהי"א, כא יח־יט, כו; כב א; דהי"א כא כה ומלבי"ם על אתר; יחזק' כח יט; מג י. זבח' סב ע"א; ילק"ש, שמ"ב כד קסה. ראה גם אוה"ח על ברא' יב א.

100. קדושת האדם וקדושת המקום: זוהר, ח"ג, פר ע"א: "...ארץ ישראל היא תחת מדרגת יעקב, *שהוא* עומד עליה, והורישה הקב"ה לישראל מחמת *האהבה שלהם* שתדור עמהם..." (תרגום הסולם). מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב התורה, י, יט ע"א: "כל ענין ארץ ישראל ומעלתה, שהיא נבדלת מן הגשמי, שהרי היא קדושה... וכאשר הוא דר *בא"י*, *אדמה קדושה*, ובזה מקדש ג"כ אדמה שלו הוא בגופו, והגוף של אדם נברא מן האדמה של א"י; וכאשר יש לו קדושה מצד הגוף, יש אליו הכנה אל עוה"ב". ראה גם ספרא, מכיל' דמלואים, פרשת שמיני ז; ילק"ש: כי תשא, לב שצא; פקודי, לט תיז. ראה גם רש"י על דהי"ב ה א; תנח' נשא יד: "ועשו משכן, ושאם יחטאו יהא מתמשכן על ידם". ילק"ש, ירמיה שכ; ויק"ר יב ה. ראה גם מלבי"ם על ירמ' א ה.

101. ברא' יב א.

102. השווה ברא' כג.

103. א"י מגלה את סגולותיה לזה אשר נפשו מגלה את "שורשיה", הטמונים במעמקי אדמתה: ראה זוהר, ח"א, קכז ע"ב–קכח ע"א: "אילו ראה עפרון במערה מה שראה בה אברהם, לא היה מוכר אותה לעולם. אלא וראי שעפרון לא ראה בה מאומה, כי אין דבר מתגלה זולת לבעליו. ומשום זה רק לאברהם נתגלה הדבר ולא לעפרון... משום *שעפרון לא היה לו חלק בה*" (לפי תרגום הסולם).– שפת אמת, ח"ר, עמ' 202: "לכן כתיב: 'זאת הארץ אשר תפול לכם' (דב' לד ב), כשבני ישראל נכנסו לא"י נגלה להם פנימיות א"י וע"ז כ' [תהל' לא כ]: 'מה רב טובך אשר צפנת ליראיך פעלת כו' נגד בני אדם', שאין הכל מבינים פנימיות ארץ ישראל, רק בנ"י, לכן נקרא ארץ ישראל, שלהן נגלה זו המתנה גנוזה". השווה מהר"ל, גור אריה, על רש"י, ברא' יב ב. השווה משך חכמה, עמ' ט. השווה

שם משמואל, בראשית, עמ' שמ. השווה מי מרום, ח"ה, עמ' לו; ח"ח, עמ' סב.

104. בר"א כא יב.

105. השווה ברא' טו יג: "כי־גֵר יהיה זרעך... ועֲבדום ועִנו אתם ארבע מאות שנה..."; ויק' כה; ברכ' ה ע"א: "שלש מתנות טובות נתן הקב"ה לישראל וכולן *לא נתנן אלא ע"י יסורין*. אלו הן: תורה וארץ ישראל והעולם הבא". השווה ברא' יח יט; כב יח; כו ד־ה.

106. **הברית נגעה רק לאברהם, יצחק ויעקב:** ראה ברא' יב ז; יג טו; טו יח; יו ו־ח,יט,כא; כא יב; כו ג; כח ד, יג; לא מב. השווה אברבנאל, על ברא' כח יב; לה א; אלשיך, על ברא' לה יב. אוה"ח, על ברא' טו ה, כה ה. העמק דבר, על ברא' כה ה, כח יג. השווה רש"י, על ברא' כח ד; לו ז; על רב' לב ט. רמב"ן, על ברא' יו ו; כה יט; כו ג. רד"ק, על ברא' יז ז; ספורנו על ברא' כה יט. השווה משנה נדר' ג יא. ירוש', נדר' פ"ג ה"ח. נדר' לא ע"א; רש"י ור"ן על אתר. סנהר' נט ע"ב. בר"ר נג יב; סג יא. שמ"ר ה כו. זוהר, ח"א, קכ ע"א. רמב"ם: פיהמ"ש, נדר' ג יא; הלכ' נדרים, פ"ט הכ"א; הלכ' מלכים, פ"י ה"ו; אגרת תימן (ירושלים תש"ך), עמ' קמ־קמא. שו"ע, או"ח, תקצא ז. מהר"ל, גבורות ה', נר, קמו ע"ב. ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' רב־רג. משך חכמה, עמ' יח־יט, כה. ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"א, עמ' קנו־קנח; ח"ב, עמ' קלה־קלו; ח"ה, עמ' לר, עו.

107. *יהושע כד ג־ד, יג.*

108. דב' יב ה; *ספרי על אתר, ראה, סב, פז ע"ב;* ראה גם מי מרום, ח"ה, עמ' רלה־רלו.

109. דב' יב ה; השווה רמב"ן ורבנו בחיי על אתר.

110. דב' יא יב; השווה ספרי על אתר, עקב מ, עח ע"ב; מכיל' מסכתא דעמלק ב (שמ' יח כז), עמ' סט.

111. **דרישה הדרית – הארם וה':** זוהר, ח"ב, קטו ע"א; השווה גם שם, ח"א רט ע"ב.

112. *ד"ה ל ע"א.*

113. *אבן עזרא על תהל' קכב ז* ("שאלו שלום ירושלים").

114. "אנה דרך בית ה'": דב' יב ה *ורמב"ן על אתר;* השווה ירמ' ג ה ("ציון ישאלו דרך"); פסדר"כ ג.

115. **אין להגיע לירושלים אלא על־ידי תפילה:** השווה ילק"ש, שמ"ב כד קסה: "התקינו... שיהיו ישראל מתפללין בכל יום שלשה פעמים: אנא השב שכינתך לציון". ראה שפת אמת, ח"א, עמ' 198: "'אחפש את ירושלים בנרות' (צפ' א יב). כי ענין *המשכן* וביהמ"ק *נמצא בכל איש ישראל* ג"כ כענין 'ושכנתי בתוכם' (שמ' כה ח)... והיינו שיש בקורה אחת טהורה בכל איש. והיינו כשמחפשין בכל לב ונפש לעשות המצוה בכל החיות. שנ"ר הוא נפש רוח וג"כ רמ"ח איברים העושין המצוה בדחילו ורחימו. שגי' נ"ר... או הוא הכנה וכח למצוא ע"י בחי' המשכן שהוא לבוא לנקודה הגנווזה". ראה שם, עמ' 211; ח"ר, עמ' 102; ח"ה עמ' 29.

116. השווה ברא' יב א; בר"ר לט יב; רש"י על ברא' יב ב. ראה לעיל, הערה 91.

117. השווה ברא' כב ב: "והעלהו שם לעֹלה על אחד ההרים...".

118. השווה סנהר' פט ע"ב: "אף הקב"ה אמר לאברהם *ניסיתיך בכמה נסיונות* ועמדת בכולן; *עכשיו עמוד לי בנסיון* זה שלא יאמרו: אין ממש בראשונים".

119. השווה ברא' יא לא–יב א.

120. השווה ברא' כב ג־ד.

121. ראה העמק רבר, על ברא' לה יד־טו (ח"א, עמ' קלא).

122. השווה דב' יב יא ורש"י על אתר; השוה גם ספרי, ראה סז (רב' יב י); סנהר' כ ע"ב; תנח' כי תצא יא; שו"ט ז ז.

123. ראה ירוש' נז' פ"ז ה"ב; רב' סב ע"א. פרר"א לא. ראה רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"א, ה"ג; פ"ב ה"א־ה"ב: "המזבח מקומו מכֻוון ביותר... ומסורת ביד הכל: שהמקום שבנה בו רוב ושלמה המזבח... הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקר עליו יצחק. והוא המקום שבנה בו נח כשיצא מן התֵבה, והוא המזבח שהקריב עליו קין והבל, ובו הקריב אדם הראשון קרבן כשנברא ומשם נברא. אמרו חכמים: אדם ממקום כפרתו נברא". רש"י על רב' יב יא; רמב"ן על בר' כב ב; רבינו בחיי על בר' כט ט; על רב' יב ה.

124. השווה מל"א ח טז; רהי"ב ו ו.

125. תהל' ל א: "מזמור שיר־*חנכת הבית* לדוד"; השווה שם, קלב א־ה; זבח' סב ע"א; רר"ק על מל"א ח יג; ח טז; זוהר, ח"ב, קצח ע"א.

126. השווה זבח' כד ע"א.

127. השווה תהל' קלב יג־יד: "כי־בחר ה' בציון אִוה למושב לו; זאת־מנוחתי עדי־עד פֹּה אשב כי אִויתיה"; הכוזרי, ב נ.

128. דרישת האדם והסכמת ה': השווה אררת אליהו, עמ' 397: "ונאמר: 'לשכנו תדרשו', משמע בעצמן ידרשו. *בתחילה צריך דרישה* ואח"כ 'אשר יבחר', *שהקב"ה מסכים לדבריהם*... ולמה כתב בתחילה 'אשר יבחר ה'' וגו' ואח"כ 'לשכנו תדרשו'? ובאמת דרישה הוא בתחילה, אלא 'אשר יבחר' קודם במעלה; לכך קאמר 'אשר יבחר' תחילה". השווה מי מרום, ח"ח, עמ' סב. ראה תהל' קלב יב: "אם־ישמרו בניך בריתי ועֵדֹתי זו אלמדם גם־בניהם עדי־עד ישֵבו לכסא־לָך".

129. המקום הקדוש מתקרש על־ידי הקידוש: השווה חגי' ג ע"ב; שבוע' טז ע"א; זבח' כר ע"א; ראה גם רמב"ם, הלכ' תרומות פ"א ה"ה והלכ' בית הבחירה פ"ו הט"ז. ראה מהר"ל, נצח ישראל, כח; חת"ס, עה"ת, תרומה.

130. על־ידי הקידוש, המקדשים מוסיפים על הקדושה הקיימת מקודם: ראה גם משנה שבוע' ב ב; סנהד' א ה. בבלי שבוע' יר ע"א – טז ע"א; סנהד' טז ע"א. רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"א; ראה גם ב"ב עג ע"ב. שפת אמת, ח"ד, עמ' 199: "'זאת הארץ אשר תפול לכם בנחלה' (במד' לר ב). מהו 'לכם'!? 'לכם היא ראויה' (במרב"ר כג יא). והפי' כי בנ"י וא"י הם רביקות וחיבור א'. וכשבנ"י נכנסו לא"י קבלו הם נשמה היתירה והארץ קיבלה תוספת קרושה".

131. השווה בר"ר סח יג.

132. ראה גם ספר החנוך, מצווה צה. ראה לעיל, הערה 115, ולקמן הערה 159.

133. "*אבן שתיה, שמשם נשתל העולם, ועליה נבנה בית המקדש*" (זוהר, ח"א, עב ע"א): השווה זוהר ח"א רלא ע"א: "'והאבן הזאת אשר שמתי מצבה' (ברא' כח כב). וכי אבן זו שם אותה יעקב? הרי היא נבראה מתחילה, כשברא הקב"ה את העולם. אלא ששם אותה *לקיום* למעלה ולמטה; וע"כ 'אשר שמתי מצבה' כתוב. מהו 'אשר שמתי'? הוא שכתוב 'יהיה בית אלקים', ששם כאן המרור שלמעלה" (תרגום הסולם). זו"ח, ויצא; ילק"ש, ויצא, כח קכ; ראה לעיל, הערה 1.

134. ילק"ש, ויצא, כח קיט: "לקח יעקב י"ב אבנים *מאבני המזבח שנעקד עליו יצחק אביו* ושם אותם מראשותיו". ראה לעיל, הערה 123.

135. השווה פרר"א לה: "לפיכך נקראת אבן השתיה, שמשם הוא טבור־הארץ, ומשם נמתחה כל

הארץ, *ועליה היכל ה' עומד*, שנאמר (ברא' כח כב): 'והאבן הזאת אשר־שמתי מצבה יהיה בית אלהים'". רמב"ם, הלכ' בית הבחירה פ"ב ה"ב: "ומסורת ביד הכל *שהמקום שבנה בו דוד ושלמה המזבח בגורן ארונה הוא המקום שבנה בו אברהם המזבח ועקד עליו יצחק*" וגו'; ראה בר"ר סח טו; ראה גם יוסף היינמן, אגרות ותולדותיהן (ירושלים תשל"ד) עמ' קצב, רמה. השווה רלב"ג על ברא' כח י ועל דב' ג כה; ר' יצחק עראמה, עקידת יצחק, שער כה; אברבנאל על ברא' כח יב ("והאבן הזאת אשר שמתי מצבה יהיה *בית אלהים*"); אלשיך על שמ' כג כ, כה ח; ר' יוסף חיים מבגדאר, בן איש חי, עמ' לא. ראה לעיל, הערות 1, 123.

136. *רש"י על ברא' כח יז*.

137. השווה זוהר, ח"א, ריד ע"ב: "לוז זא ירושלם עלאה". ראה חול' צא ע"ב; השווה פסח' פח ע"א; בר"ר ע ח; זוהר, ח"א, רמז ע"ב.

138. ברא' יג ג־ד: "וילך [אברהם] למסעיו... *אל־מקום המזבח אשר עשה שָם בראשנה* ויקרא שָם... בשֵם ה'". הגר"א, אררת אליהו, עמ' 56; השווה ברכ' ו ע"ב; זוהר, ח"ב, לט ע"ב.

139. זוהר ח"ב לט ע"ב: "'ויצא יצחק לשוח בשרה לפנות ערב' (ברא' כד סג). וכי לא הוה ליה ביתא, או מקום אחר להתפלל? אלא אותה השרה היה אשר קנה אברהם סמוך למערה, דכתיב 'השדה אשר קנה אברהם מאת בני חת' (ברא' כה י). ובשעתא דהוה יצחק עאל גביה (בא אל השרה), חמא (ראה) שכינתא עליה... ובגיני כך היה מצלי תמן (מתפלל שם), וקבעי לצלותיה (וקבע אותו מקום תפילה)". השווה ברכ' ו ע"ב: "'וישכם אברהם אל המקום אשר עמד שם' (ברא' יט כז). *ואין עמידה אלא תפילה*". השווה מנח' כט ע"א; ראה גם רמב"ן וספורנו על ברא' כד סב ביחס לבחירת מקום תפילה על ידי יצחק, מקום שכבר התקדש לפניו הודות לתפילה כנה מאד. ראה גם מחשבתו של המהר"ל (נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, עמ' לד) ביחס למאמר התלמודי (ברכ' ו ע"ב): "כל הקובע מקום לתפילתו אלהי אברהם בעזרו".

140. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' צר.

141. דב' יב יא; השווה שם, יב יד, יח, כא, כו; טז יא; יז ח. מכיל' יתרו ב, מסכתא רבחודש (שמ' יט ד), עא ע"א. מעשר שני ה יב. תוס', סנהד' ד ה; מנח' ז ח. במדב"ר יא ט. השווה גם מל"א ח טז, מח, השווה גם זכ' א יז; ב טז.

142. השווה מל"א ח מח: "הבית אשר־בנית *לשמֶך*".

143. הרב קוק, שו"ת משפט כהן, עמ' קפה.

144. מהר"ל, גבורות ה', ע, עמ' קצז־קצח: "ואם כי הוא יתברך מצד עצמו אין לו מקום וגבול מקיף אותו, מכל מקום רבר זה הוא *מצד המקבל*". השווה כלי יקר, על ברא' יג יז.

145. זוהר, ח"ב, קטז ע"א: "דשכינתא תתאה, כותל מערבי, דיורא דיליה". השווה ברכ' ל ע"א: "נמצאו כל ישראל מכוונין את לבם למקום אחד".

146. "שכינה במערב": השווה ב"ב כה ע"א ותוספות על אתר: "משום דשכינה במערב ופני השכינה למזרח, לכך קרוי מערב אחור... משום שכינה בבית המקדש שהיה במערב, ופני השכינה כלפי ישראל שהיו במזרח ומשתחוים שם". שבת כב ע"ב: "ערות היא לבאי עולם שהשכינה שורה בישראל. מאי עדות? זו נר מערבי". מגי' כא ע"ב: "ונר מערבי כלפי שכינה". מנח' צח ע"ב; זוהר ח"ב ה ע"ב. רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ד ה"א; פ"ז ה"ט. רמב"ם, מורה נבוכים, ח"ג פמ"ה. ר' רוד אבן וימרה, שאלות ותשובות הרדב"ז, ח"א, ריט; ח"ב, תקמח. מהר"ל, גבורות ה', ה, עמ' קצח. ר' יום־טוב ליפמן הלר, תוסיו"ט על

המשנה, יומא ה; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' קה. תניא, לקוטי אמרים, מב, עמ' סא, הגהה. שפת אמת, ח"א, עמ' 198, 234, 243. ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הדשא, עמ' קסה, קסז-קסח. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' ריט.

147. מל"א ח כז: "כי האמנם ישב אלקים על-הארץ *הנה השמים ושמי השמים לא יכלכלוך* אף כי-הבית הזה אשר בניתי".

148. *מהר"ל, גבורות ה', ע, עמ' קצז-קצח.* השווה גם מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב העבודה, ר, עמ' לד: "מצד המקום שהוא קובע מקום מיוחד לתפלתו, מורה שיש לו מקום אצל השם יתברך". השווה גם תרגום ורש"י על מל"א ט ג; רמב"ם, מו"נ, ח"א פכ"ה. השווה יהושע יח כח; ספרי על דב' לג: יב; זבח' נר ע"ב; מנח' נג ע"א-ע"ב.

149. קדושת ירושלים מתמלאת מקדושת אנשיה: השווה ספרי, ראה קמג (דב' טז טז), קב ע"ב. משנה גיט' ט ח: "וכך היו *נקיי הדעת שבירושלים* עושין; אב' ה ה. מגי' כו ע"א; יבמ' צג ע"א; גיט' פו ע"ב; ב"ק פב ע"ב; ב"ב צג ע"ב; סנהד' כג ע"א. מס' סופרים יד יד. כוזרי ג כא. רמב"ם, הלכ' מעשר שני, פ"ג ה"א. רשב"ם על דב' יד כג. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, ח"ב, עמ' פג.

150. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה, ג, קמה ע"א: "באדם הוא הכל".

151. השווה דברי שמואל, ויקרא, עמ' קלח: "כל דבר שבקדושה מעורר באדם את הנקודה הפנימית שבלב". ראה להלן בפרק זה, סעיף "האדם הוא המקום הקדוש האמיתי שה' חפץ בו", עמ' 193.

152. קדושתה של ירושלים צומחת משיתוף הפעולה בין ה' לאדם": השווה ב"ב עה ע"ב: "ירושלים של עולם הבא אין עולין אלא המוזמנין לה... ג' נקראו על שמו של *הקב"ה*, ואלו הן: *צדיקים* ומשיח *וירושלים*". רש"י על סוכה נג ע"א: "אם אני כאן, הכל כאן. כל זמן שאני חפץ בבית הזה, ושכינתי שדויה בו, יהא כבודו קיים ויבוא הכל כאן; ואם תחטאו ואסלק שכינתי, מי יבא כאן?". רד"ק על מל"א ח טז; אוה"ח על ברא' כח יז; ר' יצחק זאב הלוי מבריסק, חידושי מר"ן ריי"ז הלוי, עמ' צד. ראה גם שהש"ר ד יא.

153. תוספות על ב"ב כא ע"א: "לפי שהיה עומד בירושלים... והיה רואה שכולם *עוסקים במלאכת שמים* ובעבודה, היה גם הוא מכוון ליראת שמים ועוסק בתורה".

154. *רש"י על שה"ש ג י* ("[אפריון עשה לו המלך שלמה] תוכו רצוף אהבה מבנות ירושלים"). ראה גם רמב"ם: הלכ' מאכלות אסורות, פי"א הכ"ה; הלכות מקוואות, פ"י ה"ה: "כל המקוואות הנמצאים בארץ ישראל – בחזקת טהרה".

155. במדב"ר כא כא: "מעולם לא היה אדם בירושלים ובידו עוון" (כי קרבנות מכפרים: ראה שם משמואל, ויקרא, עמ' לז). ראה ויק"ר ז ב: "מנין לעושה תשובה שמעלין עליו כאלו עלה לירושלים ובנה את בית המקדש ובנה את המזבח ומקריב עליו כל הקרבנות". עיין תוספות, ב"ב כ"א ע"א. ראה מהד"ל, נתיבות עולם, נתיב התשובה, א. ראה להלן בפרק זה, סעיף "עלייה..." (לא"י ובפרט לירושלים), עמ' 199-200.

156. קדושת המקום מזמינה ומטפחת את קדושת האדם: השווה דב' יד כג-כו; ספרי ורשב"ם על דב' יד כג. משנה חגי' ג ו; סנהד' ח ב. בבלי חגי' כו ע"א; קיד' עו ע"ב; ב"ק פב ע"ב; סנהד' ע ע"א; נידה לד ע"א. פסיק"ר טו כד. ברא"ר כח ט; שמ"ר נב ד; במדב"ר כא יט. תנח' פנחס יג. כוזרי ג כא. רמב"ם, הלכ' מטמאי משכב ומושב, פי"א הי"ט; הלכ' טומאת אוכלין, פט"ו ה"י. ר' אהרון הלוי, ספר החנוך, מצווה שס. ר' חיים מוולוז'ין, רוח חיים, על אב' ה ה, עמ' עח-עט. העמק דבר, על דב' יד כג, עמ' סח, על ברא' לד כה. העמק דבר,

עמ' קכח. שפת אמת, ח"ה, עמ' 234; ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קט; הרב קוק, אורות התשובה, עמ' ק"ג.

157. השווה מל"א ח כז.

158. ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, נו, כח ע"א: "כשיש לאדם לב, אין שייך אצלו מקום כלל, כי אדרבא הוא מקומו של עולם. כי האלקות הוא בלב, כ"ש (תהל' עג כו): 'צור לבבי'". השווה בר"ר סח י.

159. "ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם" (שמ' כה ח): אלשיך על אתר: "ובפרשת ויקהל, ועה"פ (תהל' עח ס): 'אהל שכן באדם': *כי עיקר משכנו באדם*. כמו שנאמר: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם'. *'בתוכו' לא נאמר, אלא 'בתוכם'*". השווה ויק' כו יא"יב וספורנו על אתר ואוה"ח על אתר: "'ונתתי משכני בתוככם': פי' ע"ד אומרו: 'אהל שכן באדם'. שעיקר משכנו ית' הוא תוך נשמות עם קדושו". מל"א ו יג; ירמ' ז ד: "היכל ה' המה", לפי האלשיך: כוונת השי"ת בנתינת התורה לישראל שעם ישראל "המה" יעשה בעצמו "היכל ה'". יחזק' יא טז, לז כז-כח; שמ"ר לג ד. ראה כוזרי ג כג. תולדות יעקב יוסף, תרומה: "בבנין המשכן היתה כונה כפולה. (א) לעשות משכן לשכינה, כביכול, בחוץ, בצורה מוחשית, ככתוב (שמ' מ לד): 'וכבוד ה' מלא את המשכן'. (ב) *משכן לשכינה בפנימיותו של ישראל*, במוח ובלב ('ושכנתי בתוכם' – 'בתוכו' לא נאמר, אלא 'בתוכם'). כי המשכן הפנימי התכלית העיקרית. עניין זה מרומז: 'אלה פקודי המשכן, משכן הערות' (שמ' לח כא) – שתי פעמים 'משכן'. הראשון, משכן היריעות; השני, משכן הפנימי". ראה אהלי יעקב, עמ' רט; קסו-קסט. עיין חול' צב ע"א: "'בית ה'" (זכ' יא יג): צדיקים...". עיין כתוב' קר ע"א: "נח נפשיה דדבי... ונשבה *ארון הקודש*". השווה מוהר"ן, ספר המדות, ערך 'צ-יק'. תורת נתן (פירוש על ליקוטי מוהר"ן), עמ' עב. שפת אמת, ח"א עמ' 198. שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' שלח: הצדיק – מעון לשכינה. ר' ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים), שם עולם, ח"ב, ו ע"א-ע"ב: "'בתוכם' ממש. לכן נתן הקב"ה תורתו הק' לעמו, ישראל, האמצעי בין הקב"ה לבין הנפש, והוא ישרה אור שכינתו על תורתו, ממילא יש מקום לאור ה' לחול על נפש האדם. וזש"כ: 'אני ה' שכן בתוך בני ישראל' (במד' לה לד), והיינו ממש נפש האדם, באמצעות התורה; וזהו שאחז"ל: 'אורייתא וקוב"ה וישראל חד הוא' [זוהר, ח"ג, עג ע"א: "תלת דרגין אינון מתקשרן רא ברא: קדשא בריך הוא, אורייתא וישראל"]". ראה לעיל, הערות 115, 132, 150, 151.

160. *רמב"ן על דב' יא כב*; השווה הרקאנטי, עקב, מט ע"א. השווה ר' מנחם נחום מצ'רנוביל, מאור עינים, שמות. ראה גם רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פי"ג הי"ג: "ולא שבט לוי בלבד... אלא כל איש ואיש אשר נדבה רוחו אותו... הרי זה נתקדש קדש קדשים". השווה זוהר ח"ג כט ע"ב: "כל אינון דמשמשי תלמידי חכמים אתקריאו קדש; ותלמידי דרב... אתקריאו קדש קדשים. ורזא דמלה קא רמיז בהון (שמ' כו לג): 'והבדילה הפרכת לכם בין הקדש ובין קדש הקדשים'".

161. מהר"ל, נתיבות עולם, ח"ב, נתיב התשובה א, קמג ע"א: "האדם עצמו נחשב כמו מקדש...".

162. *דברי שמואל, עמ' כז*: "אדם השלם נקרא בית ה'"; ראה גם שם, עמ' כו. השווה כוזרי ג עג; יסוד העבודה, ח"ב, עמ' פג; בית אברהם, עמ' קלא; באר אברהם, עמ' קסו. רש"ר הירש, ספר תהלים עם פירוש, על תהל' כו ד, עמ' קלא-קלב. ראה ביאורי הגר"א על אגרות, ח"א, עמ' מו.

163. ר' חיים מוולוז'ין, נפש החיים א ד, עמ' ח: "האדם המתקדש נעשה למקדש". ידמ' ז ד. ראה שמ"ר לג ד; ר' ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ח"ב, עמ' רמג.

164. *תענ' ה ע"א*; זוהר, ח"א, א ע"ב: "הכי אומינא לך דלא איעול אנא לעילא עד דיעלון בך אכלוסך לתתא"; *שם, ח"ג טו ע"ב*. תנח' פקודי א. אוה"ח, על שמ' כו טו: "'ועשית את הקרשים למשכן'. אין קרשים אלא קשרים שבאמצעותו יתחברו ויתיחדו כל בחינת הקרושה, העליונים ותחתונים". ראה לקמן, הערה 168.

165. זוהר ח"ב נה ע"ב.

166. הקר' הזוהר, זוהר ח"א א ע"ב.

167. *זוהר ח"א קכח ע"ב*.

168. סוכה נג ע"א: "אם אתה תבוא אל ביתי, אני אבוא אל ביתך"; ראה רש"י ותוספות על אתר. השווה רוח חיים על אב' ה א, עמ' עה. רבי יואל טייטלבוים מסאטמר, ויואל משה, עמ' ט. תרא"ז כא. תנח' פקודי א. ילק"ש, ישע' ס תצט. זוהר, ח"א, א ע"ב, רלא ע"א; ח"ב, רמ ע"ב; ח"ג, טו ע"ב; סח ע"ב; צג ע"ב; קמז ע"ב; רסב ע"ב; רסז ע"א. הקר' תקו"ז, יז ע"ב. תקו"ז, ת"ו (כא ע"א), תכ"ו (עא ע"א); זו"ח, נח, כ ע"ד. הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' שלג־שלד. משך חכמה, עמ' קמח, קפח. ר' דאובן מרגליות, שערי זהר, עמ' נה. ר' מנחם מ' כשר, התקופה הגדולה, עמ' תצד. ר' יעקב משה חרל"פ, מכתבי מרום, עמ' ער. ראה לעיל, הערות 152, 164.

169. *זוהר ח"ג ה ע"א*.

170. *אוה"ח, ברא' א (כב)*. תנח' פקודי א: "'ועתה מה לי פה, נאם ה', כי לָקח עַמי חנם' (ישע' נב ה): מה אני מבקש פה בירושלים אחרי שלוקח עַמי ממנה".

171. הגר"א, אדרת אליהו, ע' 51: "'ויקרא [ה' אלהים אל האדם ויאמר לו אַיֶּכָּה'] (ברא' ג ט). הקריאה היתה כ"א להכניס עמו ברברים: 'ויאמר לו איכה'. פי': התבונן בעצמך איך נפלת ממעלתך. איה מרגתך?" השווה סנהד' לח ע"ב; ראי"ר ה; אורר"ע, יו"ד; רש"י על ברא' ג ט; רש"ר הירש, בראשית, עמ' 67 (מהר' גרמנית).

172. השווה ברא' ג ח, כר ("ויגרש את האדם); ד יב: "הן *גרשת אתי היום* מעל פני האדמה *ומפניך אסתר* והייתי *נע ונד בארץ* והיה כל־מצאי יהרגני"; ד יר; ד טז: "ויצא קין מלפני ה' וישב בארץ־נוד קדמת־עדן"; תרגום על אתר: "ונפק קין מן קדם ה' *ויתיב בארעא גלי ומטלטל* דהוה עבידא עלוהי מלקדמין בגנתא דעדן". השווה גם תרגום על מל"ב יז יח. השווה סנהד' קו ע"ב; יונה א ג. השווה בר"ר יט יח; כוזרי ב יר; רמב"ן על ברא' א א.

173. השווה סנהד' לח: "'איכה' – אן נטה לבך". בר"ר יט יח: "'ויקרא ה' אלהים אל האדם'. אין הויתי? אתמול לרעתי, ועכשיו לרעתו של נחש. אתמול מסוף העולם ועד סופו, ועכשיו בתוך עץ הגן... 'המה כאדם הראשון'... קוננתי עליו איכה...". השווה ישע' לט ג; מל"ב כ יר.

174. איכה א א: "איכה ישבה *בדד* העיר רבתי עם". שם, א ג: "גלתה יהודה מעֹני ומרֹב עבֹדה היא ישבה בגויים *לא מצאה מנוח*...".

175. "'אַיֶּכָּה', 'אֵיכָה' כתיב..." (בר"ר יט יח): פתיח' ראיכה רבתי ד: "'והמה כאדם עברו ברית' זה אדם הראשון... ורנתי אותו בגירושין ובשילוחין וקוננתי עליו איכה..."; איכ"ר א א. השווה רב' א יב; ישע' א כא.

176. השווה מנח' לו ע"א.

177. *זוהר ה"א כט ע"א*.

178. ר' *אברהם מסוכצ'וב, שו"ת אבני נזר, יו"ד, ח"א, קכו* 7.

179. *תהל' קלז ה-ו*; ראה תוספות, ע"ז ג ע"ב.

180. *ירמ' נא נ*. תהל' קלז ז: "זכר ה' לבני אדום את יום ירושלים". ראה רעת וקנים מבעה"ת על רב' כה יח.

181. ראי"ה קוק, חבש פאר, עמ' לז: "ציון מקום מרכזה של כנס"י... והיא שעמדה להם לישראל להוליכם בעמקי הגלויות וים הסוער של המון עמים רבים".

182. ברכ' *מט ע"א*. שהש"ר ד יא.

183. ראה תענ' ד ו. ירוש', תענ' פ"ר ה"ח. ר"ה יח ע"ב; תענ' כו ע"ב; כח ע"ב. רמב"ם, הלכ' ברכות, פ"ב ה"ר והלכ' תענית, פ"ה. השווה ירמ' לט ב; יחזק' כד א-ב. זכ' ח יט.

184. השווה ירוש' ברכ' פ"ר ה"ג. תנח' צַו ב: "מתנחמים ונגאלים באש, שנא' (זכ' ב ט): 'ואני אהיה לה, נאם ה', חומת אש סביב'". סידור רב סעדיה גאון, עמ' שיח. סדר רב עמרם גאון, ח"ב, קלב ע"א. שפת אמת, ח"ה, עמ' 57-58: "בכל מקום שיש השראת קרושה, נשאר לעולם רְשומה... 'לשכנו תדרשו ובאת שמה' (דב' יב ה). כי על ידי הזכירה שמבקשין בנ"י תמיד בפה ובלב... בנין בהמ"ק. ע"ז תעודר כח הרשומה הנשאר קיים לעולם, ויהי' גאולה ע"י, במהרה בימינו, אמן".

185. השווה ירוש' סוכה, פ"ר ה"ו; בבלי סוטה מח ע"ב; איכ"ר ר; שו"ט קלו.

186. תהל' קלו ו: "תרבק לשוני לחכי... אם לא אעלה את ירושלם *על ראש שמחתי*". השווה תוספות על ברכ' לא ע"א: "אייתי כסא דזוגיתא חיורתא. מכאן נהגו לשבר זכוכית בנשואין". ראה גם שו"ע, או"ח, תקס; אבן העזר, סב ופירושים.

187. ראה תוס' ב"ב ב; ב"ב ס ע"ב: "סר אדם ביתו בסיר ומשייר בו דבר מועט... אמה על אמה". ראה גם נדר' יב ע"א. ילק"ש, תהלים קלו תתפה. השווה שו"ע, או"ח, תקס.

188. "מלכות שמים ומלכות בית דוד": מלכות דור - מלכות ה'. ראה רמב"ם, פיהמ"ש, סנהר', סוף פרק י' (היסור הי"ב). רמב"ם, הלכ' מלכים, פי"א ה"א: "המלך המשיח עתיר לעמוד ולהחזיר מלכות דוד". "ויעבר מַלכם לפניהם וה' בראשם' (מי' ב יג). רד"ק על אתר: "'מלכם' זה צמח בן דוד". כש"יעבר מלכם" מבית דוד, "לפניהם", אז: וה' בראשם"! ראה זוהר, ח"א, רנז ע"א; ח"ב, פה ע"א, קעה ע"ב: "ולא גלו ישראל מארצם עד שכפרו בהקב"ה ובמלכותא רבית דוד". ראה מר"ש יג. ילק"ש, שמואל קו. השווה יהושע יב י; טו סג; השווה שמ"ב ה. מל"א א מח; ב יב. רהי"א כח ה. ראה לקמן, הערה 319.

189. "בחירת זרע דוד היתה על שם בחירת ציון" (מלבי"ם על תהל' קלב יג): ראה גם מל"א ח טז; מל"ב ו ו; השווה מל"א ח טו-טז; טו ר. תהל' קכב: ג-ה, קלב י-יא. רהי"ב ו ו. ירוש' ברכ' פ"ב ה"ר; פ"ר ה"ג. בבלי ברכ' מח ע"ב-מט ע"א. ב"ק צז ע"ב. רמב"ם, הלכ' ברכות פ"ב ה"ר; הלכ' מלכים פ"א ה"י; פי"א ה"א. זוהר ח"א רט ע"ב. ר' ישראל שציפנסקי, ארץ ישראל בספרות התשובות, ח"ב, עמ' רמח-רמט. ר' יצחק זאב הלוי מבריסק, חידושי מר"ן ריי"ז הלוי, עמ' נר.

190. ר' שלמה מרדומסק, תפארת שלמה, ראה.

191. *אסתר ב ה-ז*; השווה ירמ' כט ד; עוב' א כ.

192. *שו"ט קמו*: "מיום שגלו מירושלם לא זקפו קומתם, אלא הן כפופים לפני שונאיהם". שהש"ר ד יא: "כל ימים שהיה בהמ"ק בנוי וקיים, היה צוארן של ישראל פשוט בין אוה"ע. וכיון שחרב בהמ"ק, כביכול נכפף צוארן של ישראל". השווה ישע' נב ט; ברכ' מט ע"א.

193. הזהות המהותית בין ישראל וירושלים: השווה ישע' נב ט: "כי-נחם ה' *עמו* גאל *ירושלים*";

מי' א ט: "נגע עד־שער עמי עד־ירושלם"; דנ' ט טו; במדב"ר יד כד: "שבעים שמות שיש לו להקב"ה. שבעים שמות שיש *לישראל*. שבעים שמות לתורה. שבעים שמות *לירושלים*". ראה פתיח' דאיכה רבתי טז; ירמ' ד יח. ירוש' תענ' פ"ד ה"ב: "'ולאמר לציון עַמי אתה' (ישע' נא טז), אלו ישראל. חוזרני על כל המקרא ולא מצאנו *שנקרא ישראל ציון*, אלא זה: 'ולאמר לציון עַמי אתה'". ירוש' מגי' פ"ג ה"ו. זוהר ח"א ה ע"א. זוהר ח"ג לה ע"א: "'ולאמר לציון עמי אתה', מכאן אוליפנא *דישראל אקרון בשמא דציון*". ישע' נא טז. רש"י על ברא' מט יא: "'אסרי לגפן עירה'... גפן הם *ישראל*; עירה זו *ירושלים*". עץ חיים לר"ח ויטאל, הארת המוחין, סא ע"א–ע"ב. באר אברהם, עמ' קב, קט, רטו.

194. **לב ישראל ולב ירושלים**: השווה ישע' מ א; ברכ' ל ע"א; פתיח' דאיכה רבתי טז; זוהר, ח"א, פד ע"ב; ח"ב, קמב ע"ב; ח"ג, רכא ע"ב; כוורי ב לב; אדרת אליהו, עמ' 491.

195. **ישראל – ירושלים של האומות; ירושלים – ישראל של הארצות**: השווה הרקאנטי, יתרו ט ע"א; אדרת אליהו, עמ' 340-341; השווה גם שם, עמ' 102, 109, 115, 297. באר אברהם, עמ' רטו.

196. **ישראל וירושלים – "בחירי" ה'**: השווה תהל' קלב יג; קלה ד; פיהמ"ש, על ובח' יד ו־ח; השווה תהל' צד יד; ובח' קיט ע"א; רבינו בחיי על רב' יב ט (ח"ג, עמ' שכד).

197. השווה פתיח' דאיכה רבתי טו: "'אמר הקב"ה כי נגע *עד לבך*' (ירמ' ד יח) *זה בית המקדש*...". השווה זוהר ח"א פר ע"ב: "'יונתי בחגוי הסלע' (שה"ש ב יד) – כנסת *ישראל בירושלים*".

198. בר"ר ע ח: "'וירא יעקב והנה באר' (ברא' כט ב) – זו ציון". רמב"ן על ברא' כט ב: "'על פי הבאר' ירמוז לבית המקדש"; "'ויצא ממנו ורע' ווכה לרמז הזה".

199. שהש"ר ד יא: "כל ישראל מתפללין אל מקום אחר". ראה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' מו.

200. השווה שמ' לד כג־כד.

201. ראה מל"א יב כז־כח; ירוש' תענ' פ"ד ה"ז; בבלי תענ' כח ע"א. השווה נפש החיים, ב יז, כו ע"ב.

202. השווה ירמ' יז יב־יד; רש"ר הירש, ספר תהלים, על תהל' עח ד (מהד' גרמנית, עמ' 303; מהד' עברית, עמ' שיז).

203. ר' *דוד שלמה אייבשיץ, ערבי נחל, בלק, נג ע"ב*.

204. דנ' *ט יט*. ראה לעיל הערה 193.

205. ציון, הר ה': ישע' ב ג; ישראל, עַם ה': שמ' ז ד; יחוק' לו כ; א"י, ארץ ה': יחוק' שם.

206. השווה זוהר, ח"א, פד ע"ב, רמד ע"א. ישע' ב ג ומיכה ד ב: "כי מציון תצא תורה"; משנה סנהד' יא ב.

207. ציון – עַמי: ישע' נא טו; ירוש' תענ' פ"ד ה"ב; זוהר, ח"א, ה ע"א: "אל תקרא: עַמי, אלא: עִמי – שותף"; השווה זוהר, ח"ג, כ ע"א: אם טועים בירושלים, טועים בכל ישראל. "'ואם כל עדת ישראל ישגו' (ויק' ד יג). 'ואם כל ישראל ישגו' מבעי ליה! מאי 'כל עדת ישראל'? אלא אינון (כלהו) דאשתכחן *בירושלם*, דהא מתמן נפקא אורייתא לכל עמא. ואי אינון דהוו תמן טעאן, כל *ישראל* טעאן". השווה זוהר ח"ג לה ע"א. השווה גם תהל' קכב ב; קכה ב.

208. השווה בר"ר א ד; תנח' נשא יא; השווה גם פדר"א ג.

209. השווה תהל' עד ב.

210. השווה ירמ' לג יא; ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג; בבלי ברכ' ו ע"ב, לב ע"ב, מט ע"א.
211. השווה הרקאנטי, יתרו ט ע"א.
212. השווה שהש"ר ד יא.
213. ארץ ישראל מקופלת בירושלים: דאה זוהר, ח"א, קיג ע"ב, קכח ע"ב; השווה רש"י על ברא' כח יג; חול' צא ע"ב; בר"ר סט ג; זוהר, ח"א, עב ע"א, קנו ע"א; השווה גם זוהר ח"ג פר ע"א; זו"ח, ויצא, כח; רמב"ן, רדשה לראש השנה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' רנב; הרקאנטי, ויצא, כח ע"ב; אלשיך, ויצא, ברא' כח יג; אדרת אליהו, עמ' 491; שפת אמת, ח"ד, עמ' 105; שם משמואל, בראשית, עמ' שלו; ראי"ה קוק, אגרות הראי"ה, ח"א, עמ' לד; מי מרום, ח"ו, עמ' רצ.
214. "עוצמתן של מדינות ושלטונן של ממשלות, קנאותן של כנסיות... השתדלו... להקים מחיצות בין 'ירושלים' ל'ישראל', מאדריאנוס שאסר על היהודים לבוא ירושלימה ומקונסטאנטינוס שחידש גזידה זו ועד הצלבנים שהרגו את יהודי ירושלים, ממאמציהם של שלטונות המוסלמים במקום להגביל את מספר משפחות היהודים בעיר ועד האיסור הכללי על הכניסה ל'מחוז ירושלים' בימי שלטון התורכים, מתוכניותיה של ממשלת המאנדאט ל'סידור הענינים בעירית ירושלים' ועד להצעות המרובות של כל מיני ועדות בריטיות ובינלאומיות ל'סידורה' של ירושלים – עמדו היהודים מול כותות אדירים שרצונם היה איתן להפקיע את העיד מתחום הוייתה הישראלית..." (בן ציון רינור, במאבק הדורות, ירושלים תשל"ה, עמ' 299-300).
215. *תהל' פד ג"ה*; השווה שם סג ב"ג; קב טו.
216. *תהל' קב טו; כוזרי ה כז.* השווה שם (גניזי, כוזרי המפודש): "התעוררותם הנפשית של בני ארם לאהבת המקום הקדוש ההוא תמהר ותחיש את הגשמת התקוה המיוחלת [לשיבת ציון ובנין ירושלים]... וכן כתוב בתהלים (קב יד-טו): 'אתה תקום תרחם ציון... כי רצו עבדיך את אבניה ואת עפרה יחננו'". ראה כתובות קיב ע"א-ע"ב; השוה כוזרי ב כג. ראה ירוש' שביע' פ"ד ה"ז; תנח' שלח לך; רמב"ם, הלכ' מלכים, פ"ה ה"י; תוספות, כתוב' קיב ע"א; הראי"ה קוק, אורות התשובה, עמ' קלה. השווה גם ברכ' מח ע"ב; במדב"ר כג ז; זוהר, ח"א, קעב ע"ב.
217. *דהי"ב, לו כג.*
218. השווה תנח', לך לך, ט: "סימן נתן לו הקב"ה לאברהם שכל מה שאירע לו, אירע לבניו". רמב"ן על ברא' יב: ו; יד א; כו א; לב ד,יז,כו; לג יח; מג יד; מח ו-ז, כב; רמב"ן על שמות, הקד'.
219. השווה ירמ' כז ה: "אנכי עשיתי את-הארץ... ונתתיה לאשר ישר בעיני".
220. *דהי"ב לו כג.*
221. כל עלייה היא עלייה לארץ ישראל ולהפך: השווה ברא' יב י; מו ד: "אנכי *אדד* עמך מצרימה ואנכי *אעלך* גם-עלה; שמ' ג ח, יז; ועור; שמ"ר לד.
222. העלייה לארץ ישראל, ובמיוחד לירושלים, מלווה בעלייה רוחנית: "א"י גבוהה מכל הארצות": השווה ספרי, דברים, על דב' א כה; ספרי, שופטים על דב' יז ח; ספרי, האזינו, על דב' לב יג; ספרי, וזאת הברכה, על דב' לג יב. קיד' סט ע"א-ע"ב; סנהד' פז ע"א; זבח' נד ע"ב. שהש"ר ד יא. רש"י על ברא' מה ט ועל שמ' לג א. ראה גם ב"ב עה ע"ב. השווה גם משנה סוטה א ד-ה; קיד' ו א; סנהד' יא ד. השווה גם במד' יג קל; ירמ' כג ח; תהל' קכב ד. בבלי סנהד' כא ע"ב. ראה ירוש' מגי' פ"א ה"ט: "ראוי היה עזרא שתנתן

תורה על ידו לישראל, אלמלא (לא) קדמו במשה. במשה הוא אומר: 'ומשה עלה אל האלהים' (שמ' יט ג); בעזרא הוא אומר: 'הוא עזרא עלה מבבל'. מה *עלייה* האמור כאן: *תודה*, אף *עלייה* האמור להלן: *תודה*...". ראה מהר"ל, תפארת ישראל סד, פב ע"א. ראה גם ספר החנוך, מצווה פח.

223. *שמ' כג יז; לד כג-כד; דב' טז טז*. יומא כא; *שהש"ר* א ד, ח.

224. *דב' כו ב*.

225. בכו' ג ב; תנח' כי תבוא ד; רמב"ם, הלכ' בכורים, פ"ב הכ"א.

226. "עולה" לארץ ישראל: השווה ר' יצחק שמואל רג"ו, "ישר", על שמ' לג א ("לך עלה מזה..."). השווה ר' משה סופר, שו"ת חת"ס, יו"ד, רלד, עמ' צז.

227. "הכל מעלין לארץ ישראל": ראה משנה כתוב' יג יא; כתוב' קי ע"ב: "הוא אומר *לעלות* והיא אומרת לא לעלות, כופין אותה לעלות...". ראה רמב"ם, הלכ' אישות, פי"ג הי"ז. שו"ע, אבן העזר, עה ג-ה. ראה רמב"ן בהשגותיו לספר המצות של הרמב"ם, סוף מצוות עשה, מצוה ד; רמב"ן בפירושו על התורה: במד' לג נג, דב' יא כד. ראה זוהר, ח"א, עט ע"א; כוזרי ב כב.

228. השווה ר' וולף קרנץ, המגיד מדובנא, אהל יעקב, שלח לך, על במד' יג ל ("עלה נעלה...").

229. עלייה פיזית ועלייה רוחנית: השווה ישע' ב ג ומיכה ד ב: "לכו *ונעלה* אל הר-ה'... ויורנו מדרכיו". בר"ד טז ז: "אין תורה כתורת א"י ולא חכמה כחכמת א"י". כוזרי ב כג: "ציון... שער השמים. הנפשות נקבצות אליה וממנה *מעלין* אותן אל השמים". אבן עזרא על במד' טז יב: "מי שילך לעבודת ה' או אל המקום הנבחר יקרא *עולה*".

230. לעלות... ולראות: "עֲלֵה... וּרְאֵה את ארץ..." (דב' לב מט): ראה שם, לד א; השווה גם רש"י על דב' ג כה; זוהר, ח"ג, רעט ע"ב-רפ ע"א.

231. "עולים" כדי לקיים את מצוות ה': ראה סוטה יד ע"א; דב' כו יט; "ולתתך עליון". תנח' כי תבוא ב; ילק"ש, כי תבוא, כו.

232. בירושלים עובדים את ה' בשמחה: *תהל' מת ב-ד*. ראה זוהר ח"ג קיח ע"א: "שמחו את ירושלים", היינו עבדו את ה' בשמחה. השווה שמ"ר נב ד; שהש"ר ז י; השווה גם ישע' סו י. שו"ט מח. השווה גם הראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' סג. ראה גם אוה"ח על דב' כא א.

233. *שבת ל ע"ב*. זוהר ח"א קפ ע"ב. ספר חרדים, הקדמה, עמ' 12: "...השמחה הגדולה במצוה; דכל מצוה ומצוה שתזדמן לו, דורנא הוא דשביר ליה הקב"ה... וכן גילה הרב החסיד המקובל מהר"ר יצחק אשכנזי זצ"ל לאיש סודו, שכל מה שהשיג שנפתחו לו שערי החכמה ורוח הקודש בשכר שהיה שמח בעשית כל מצוה שמחה גדולה לאין תכלית. ואמר דהיינו דכתי'ב: (דב' כח מז): 'תחת אשר לא עבדת את ה' אלקיך בשמחה ובטוב לבב מרב כל'. פירוש: 'מרב כל' – מכל מיני תענוג שבעולם...".

234. השווה תהל' ק ב: "עבדו את-ה' בשמחה"; השווה שם, ב יא: "עבדו את-ה' ביראה וגילו ברעדה"; דב' כח מז; זוהר ח"א רטז ע"ב: "דלית פולחנא דקב"ה, אלא מגו חדוה".

235. ערכ' יא ע"א: "איזהו עבודה שצריכה עבודה, הוי אומד זו שירה... עבודת הקודש...".

236. תוספות על סוכה נ ע"ב: "שואבה – שמשם שואבים רוה הקודש, שהשכינה שורה מתוך שמחה"; ראה גם ירוש' סוכה פ"ה ה"א; השווה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 12.

237. תהל' ב יא: "עִבדו את-ה' ביראה וגילו ברעדה". השווה ישע' ס ה: "אז תראי ונהרת ופחד

ורחב לבבך".

238. "למען תלמד ליראה את ה' אלהיך" (רב' יד כג): ראה רשב"ם על רב' יד כג; הראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' קפה: "ושם נעבדך ביראה... מתוך השאיפה הבלתי־פוסקת להקלט בהדרת הקדש הנוראה... וזהו הענין המתגלה בהדרת קדשו במקום הכולל כל ערכי מקומות... שם בהר מרום הרים יופיע עלינו אור יראה קדושה זו, ובחיינו וכל מעבדינו נוציא אותה אל הפֹּעל...". ראה שפת אמת, ח"ה, עמ' 34.

239. ציון היא שמחה: ראה זו"ח, ויצא.

240. השווה רמב"ם, הלכ' ביאת המקדש, פ"ב הי"א; ראה חגי' ד ע"א.

241. ביחס לעבודת הבורא בשמחה בירושלים ראה גם רב' יד כו; טז יא; כו יא; רב' טז יז ורב' כו ז וספרי על אתר. תוס', פסח' ה ג. ירוש' חגי' פ"א ה"ב. חגי' ח ע"א; פסח' ע ע"א; קט ע"א. זו"ח, בראשית, כח ע"ד. שו"ט קיח. ילק"ש, תהלים, מח תשעה. ספר החנוך, מצווה תפט. של"ה, סדור שער השמים, עמ' 486. ארדת אליהו, עמ' 427; ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' כה. שם משמואל: דברים, עמ' קפג; במדבר, עמ' קצו. השווה ילק"ש, איכה, תתרט. הראי"ה קוק, אורות התשובה, עמ' קיג.

242. תהל' עו ג: "ויהי **בשָׁלֵם** סֻכּו". ראה תרגום ואבן עזרא על אתר: "היא ירושלם. אולי נקראה כן, כי היא *שלימה* כנגד שער השמים, או שהיא ראויה להיות *כשלום* או קראוה כן על דרך תפלה, כדרך 'שאלו שלום ירושלם' (תהל' קכב ו)". ראה תוס', ברכית, א; השווה גם זוהר, ח"א, פו ע"ב; קעב ע"ב.

243. *מל"א ח סא.*

244. ראה רמב"ן על ברא' כב ב. תוספות, תענית טז ע"א: "'הר המוריה', הר שממנו יצא מורא..." פדר"א כח. משך חכמה, עמ' כ.

245. ראה גם ליקוטי מוהר"ן, קנר, עמ' קה: "מקום היִראה הוא **כלכ**. כמו שפרש"י (ויק' יט יד): 'דבר המסור ללבו של אדם, נאמר בו 'ויראת' [מאלקיך]'. והיראה צריכה להיות עם דעת, כי בלא דעת נאמר (איוב ד ו): 'הלא יראתך כסלתך'. והדעת צריך להיות בלב... כמ"ש (דב' ד לט): 'וידעת היום והשבֹתָ אל לבבך'".

246. ברא' כב יד: "ויקרא אברהם שֵם המקום ההוא ה' יִראֶה אשר יאמר היום בְּהר ה' יֵראה". השווה שמ' כג יז; לד כג־כד; רב' טז טז; השווה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"א, עמ' פג; קול אליהו, עמ' פט.

247. השווה שמ' כג יז; רב' טז טז: "לא יֵראה את פני ה' ריקם"; חגי' ב ע"א, ג ע"א; ירוש' חגי' פ"א ה"א; אבני נזר, עמ' פט.

248. השווה פסח' נר ע"א.

249. ראה לעיל, הערה 96.

250. ישועה וצדק: *ישע' א כו־כז*; השווה ישע' א כא: "...קריה נאמנה מלאת משפט צדק ילין בה"; ירמ' לא כב: "...בשובי את שבותם יברכך ה' נוה צדק הר הקדש; תהל' קיח יט: "פתחו לי שערי צדק".

251. *ברא' יח יט.*

252. *דב' טז כ*; ראה רמב"ן על אתר.

253. "צדיק וצדק יתחברו" (של"ה, סדור שער השמים, עמ' 197-198): השווה שמ"ר ל יב, טו; תנח': צַו, יד; אהרי, י. לק"ט, עקב; ילק"ר, שופטים. השווה גם תהל' קכב ה. משנה סנהר' יא ב; מרות ה ד. בבלי סנהר' פו ע"ב; פח ע"ב. ראה גם זוהר, ח"ג, יג ע"א.

254. מובא ע"י ר' מנחם מנדל כשר, התקופה הגדולה, עמ' תקיט.

255. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' שד: "נטל יעקב אבינו את וא"ו מאליהו משכון שיבוא ויבשר גאולת בניו; האות וא"ו נקראת אות אמת.. *בעוד לא באה הגאולה, הרי האמת נסתרת*... ועל אליהו מוטל הדבר לעורר מדת האמת, באשר מדתו מדת האמת".

256. *תהל' פה יב.* מהר"ל, נתיבות עולם, ח"א, נתיב האמת, ג, עח ע"ב.

257. השווה תהל' לא ו: "ואני אל ה' בטחתי".

258. *תהל' ט יב; שו"ט ט יב.*

259. "הואיל ואורי הוא אורכם... אני ואתם... נאיר בציון" (ילק"ש, ישעיה, ס תצט): פסדר"כ כא. השווה שהש"ר א לא; דב"ר ד יא; טור, או"ח, קיב; זוהר ח"ג ו ע"א–ע"ב. השווה גם יחזק' לו כב־כז; זכ' ט ט.

260. האחדות בין ה', ישראל וירושלים: *זוהר, ח"ג, לה ע"א;* ירוש' תענ' פ"ד ה"ב; מגי' פ"ג ה"ו; ישע' א כז; נא טז; ב"ב עה ע"ב; זוהר ח"א צג ע"ב; ראה גם ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג. השווה נפש החיים, ב יז, כז ע"ב; רב"ז שפרן, דורש לציון, עמ' ד.

261. *זוהר, ח"ג, צג ע"כ.*

262. *דב' יב ט; ספרי ורש"י על אתד.* ראה גם זבח' קיט ע"א (על דב' יב ט): "נחלה זו ירושלים".

263. *מי מרום, ח"ה, עמ' רלה,* עין זוהר, ח"א, קיג ע"ב, קכח ע"א.

264. ראה ירוש' סוטה פ"ז ה"ד־ה"ה; סוטה לז ע"ב; סנהד' מג ע"ב: "לא ענש על הנסתרות עד שעברו ישראל את הירדן". רש"י על דב' כט כח. עיין עוד עיר' מג ע"א–ע"ב; שבוע' לט ע"א-ע"ב.

265. שו"ת אבני נזר, יו"ד, ח"א, קכו ד: השווה שם משמואל, דברים, עמ' רי, רנד; שם, מועדים, עמ' קמד־קמה; השווה גם מהר"ל, נצח ישראל, ה: "ע"י בית המקדש וירושלים נעשה כל ישראל *כאיש אחד*, לפי שהיה להם מזבח אחר, ולא היו רשאים לבנות כל אחד ואחד במה לעצמו... וכאשר היה חלוק ביניהם נחרב המקום הזה, שהוא נעשה לאחדות ישראל. ולפיכך ע"י שנאת חנם של קמצא נחרבה העיר והמקדש".

266. ר"ן על נדר' כח ע"א. ראה גם ספרא, בהר, ב ג ב (ויק' כה י), קו ע"ב. ערכ' לב ע"ב; רמב"ם, הלכ' שמיטה ויובל, פ"י ה"ח.

267. *תהל' קכב ג; ירוש' ב"ק פ"ז ה"ז.*

268. "יחדיו' פירושו יחודיות ואחדות: שמ' יט ח: "ויענו כל־העם *יחדו*". ראה אבן עזרא, שם: "'יחדו' היא מלה יחידה במקרא... כאדם *יחיד* לברו...". ראה ברא' כב ו: "וילכו שניהם יחדו" (ורש"י על אתר). תנח' וירא כג: "*זה* לשחוט *וזה* להישחט". ראה גם ברא' יג ו. ראה לקמן, הערה 283.

269. *זוהר ח"ג צג ע"כ.*

270. ירושלים מאחדת את ישראל: ראה משנה חגי' ג ו; בבלי חגי' כו ע"א; רמב"ם, הלכ' מטמאי משכב ומושב, פי"א ה"ט; שופטים, פ"כ הי"א; מהר"ל, פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על גיט' נה ע"ב (ח"ד, עמ' קמ); נצח ישראל, ה. שם משמואל, דברים, עמ' קיג: "א"י מאחד כל גופות ישראל... וביהמ"ק מאחד את הנשמות". מלבי"ם על מל"א ח טז. השווה גם תהל' מב ה; איכ"ר א נט.

271. החיבור של ירושלים של מעלה עם ירושלים של מטה: *תהל' קכב ג.* רש"י על ברכ' מח ע"ב: "בנין ירושלים קרי נחמה"; רש"י על ברכ' מט ע"א: "בונה ירושלים תשועת ישראל

היא". השווה זוהר, ח"א, א ע"ב, קכח ע"ב. ילק"ש, ויחי, נ קסב. משך חכמה, עמ' כ, קמח. ראה ר' מנחם מ' כשר (לפי משנת הגר"א), התקופה הגדולה, עמ' תצד: "'עיר שחברה לה יחדו' – היינו החִבור השלם של ירושלים של מעלה ושל מטה. ומתיז כשתהא 'ירושלם הבנויה'... חִבור זה בא ע"י ב' המשיחין שהם רגלי ה'... כמו"ש: 'עמדת היו רגלינו בשעריך ירושלם'".

272. *תהל' קכב ג*; רש"ד *הירש על אתר* (ח"ב, עמ' 235 בגרמנית): "ירושלים מהווה חטיבה בפני עצמה ונושאת את מרכזה בתוך עצמה".

273. "'ירושלים הבנויה כעיר שחוברה לה יחדיו': עיר שהיא עושה כל ישראל לחברים" (ירוש' חגי' פ"ג ה"ו). שו"ט קכב. השווה משנה בכו' ג ג: "הגיעו קרוב לירושלים... ושואלין *בשלומם: אחינו* אנשי המקום פלוני, באתם *לשלום*".

274. ירושלים מסמלת את אחדות ישראל: ראה ירוש' ב"ק פ"ו ה"ו. השווה נפש החיים, עמ' נד; השווה ירמ' ב ב.

275. שמ"ב ז כג: "ומי כעמך ישראל גוי אחד בארץ"; *זוהר, ח"ג, צג ע"ב*: "בירושלים איקרון ישראל אחד; גוי אחד".

276. "כל ישראל שותפים" בירושלים: ראה יומא יב ע"א ורש"י, תוספות וריטב"א (ר' יום־טוב בן אברהם) על אתר; מגי' כו ע"א; ב"ק פב ע"ב ותוספות על אתר. זבח' נד ע"ב; קטז ע"ב; מנח' נג ע"א–ע"ב; תוס' נגעים ו; ספרי על רב' לג יב; אדר"נ לה; בר"ד צט א; פיהמ"ש, נדר' ה ד"ה; רמב"ם, הלכ' רוצח ושמירת נפש, פ"ט ה"ד; הלכ' בית הבחירה פ"ז הי"ד; מו"נ, ח"ג, פמ"ה. רש"י על רב' יב יד (השוה שמ"ב כד; רהי"א כא); רבינו יונה מגירונדי, שערי העבודה, עמ' נא; כלי יקר על ברא' כח יא; שפת אמת, ח"ה, ע' 80. ראה גם זוהר ח"ב רנא ע"א ובית יוסף, או"ח, צ.

277. ירושלים – קנין לאומי: ראה תוס', מעשר שני, א; סוכה ב. ירוש' מעשר שני, פ"ג; ערלה, פ"א; סוטה, פ"ט. בבלי יומא יב ע"א; מגי' כו ע"א; ב"ק פב ע"ב. פילון, על החוקים לפרטיהם, א,70. יוספוס פלביוס, קרמוניות, ח"ד, ח,7. שמואל ספראי, העליה לרגל בימי הבית השני (תל־אביב, תשכ"ה), עמ' קלג, קסג־קסד. שאול ליברמן, תוספתא כפשוטה, סדר זרעים (ניו יורק תשט"ו), עמ' 724.

278. אחדות ישראל – התנאי לגאולת ישראל: השווה בר"ר צח ב: "...בני ישראל אגודה *אחת* – התקינו עצמכם *לגאולה*". במדב"ר יא טו־יז; ספרי, וזאת הברכה, שמו (דב' לג ה), עמ' קמד; משנה עוקצ' ג יב; השווה גם ערו' ח ז: "אין אליהו בא... אלא *לקדב... להשוות המחלוקת, לעשות שלום* בעולם".

279. רש"י על ברכ' מט ע"א: "תשועת ישראל היא בנין ירושלים". ב"ב צג ע"ב: "מנהג גדול היה בירושלים: מפה פרוסה על גבי הפתח – כל זמן שמפה פרוסה, אורחין נכנסין". יופיה של ירושלים הוא אהבת ישראל.

280. מהר"ל, נצח ישראל, א: "ולכך האל"ף שהוא האחדות והקיבוץ מן הפיזור הוא באמצע התיבה...".

281. *דב' לג ה*. שם משמואל, במדבר, עמ' צא.

282. *במדב"ד טו יד*.

283. *רש"י על דב' לג ה*. השווה מנח' כז ע"א: "אין ארם יוצא חובתו בהן (בארבעת המינים) עד שיהו כולן באגודה אחת. וכן ישראל בהרצאה עד שיהו כולן *באגודה אחת* שנאמר (עמוס ט ו): 'הבונה בשמים מעלותיו ואגודתו על ארץ יסדה'". רש"י, שם: 'בהרצאה' – כשהן

מתענין אין נענין עד שיהו כולם *באגודה אחת*, צדיקים ורשעים, דומיא רעושין ואין עושים פירות; 'על הארץ יסרה' – בזמן שאגודתו ביחד, או "סדה". השווה כרית' ו ע"ב: "כל תענית שאין בה מפושעי ישראל אינה תענית". אבל ראה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 220: "לכל שבט ושבט יש התאספות בפני עצמו, כמו כל מין מהד' מינים. אבל כולן מתאספין ומתבטלין ללולב, שהוא בחי' יוסף הצריק". ראה לעיל, הערה 268. רמב"ן על ברא' כו כ־כב.

284. **אחדות ישראל אחדות בה'**; אחדות וייחוד: השווה ברא' מט א; "תשועת ישראל היא בנין ירושלים"; השווה פסח' נו ע"א; השווה זוהר, ח"א, נר ע"ב; ח"ב, מג ע"ב; השווה גם ברכ' ו ע"א. ספר חרדים, ז, עמ' 247, בסוף: "'הקבצו ושמעו בני יעקב' (ברא' מט ב) וקשה: מאי 'הקבצו', הרי אמר להם, 'האספו ואגידה לכם' (שם, מט א), והרי הם לפניו! אלא פי': האספו על הגופים, ואחר שהיו לפניו, צוה אותם שיסירו מלבם קנאה ושנאה ותחרות, כאלו הם איש *אחד* ונפש אחד, שאם לא יעשו כן, אי אפשר לקבל עליהם *יחוד* שירצה וישרה עליהם... והוא יתברך אינו שורה כי אם כשישראל *כיחוד* לב *אחד*... וזהו לשונו, *'שמע* ישראל', שאמרו המקובלים שהוא לשון *קיבוץ*, כמו 'וישמע שאול את העם' (שמ"א טו ד). וכל אחר בעת ק"ש מיחר לבו עם כל עדת ישראל ומחבר עליהם שמע ישראל. כלנו באהבה וקשר לב *אחד*... מקבלים *יחוד* אלקינו עלינו ואומרים: 'ה' אלקינו ה' אחד'".

285. תהל' מח יב.

286. "מתי נקרא הקב"ה גדול? בזמן שכנסת ישראל עמו" (זוהר ח"ג ה ע"א): ראה זוהר, ח"ב, רלה ע"א. השווה זו"ח, כי תשא, מד ע"א; חוקת, נא ע"ב; שה"ש ז א ורש"י על תהל' מח ב ("גדול ה' ומהולל מאד בעיר אלהינו").

287. *יומא ט ע"ב*; שם, שם: "מקדש שני... מפני מה חרב? מפני שהיתה בו שנאת חנם". השווה פסח' כה ע"ב; סנהד' עד ע"א. ירוש' פאה פ"א ה"א: רמב"ם, הלכ' דעות פ"ו ה"ג. גיט' נה ע"ב: "בגלל קמצא ובר קמצא חרבה ירושלים". (מהר"ל, נצח ישראל, ה: "וכאשר תדקדק בלשון קמצא כי השם הזה מורה על חלוק ופירוד".) תוס', מנח' יג כ"ב: "מפי מה גלו מפני... שונאין איש את רעהו". ראה זו"ח, וישב, כט.

288. ראה אוה"ח על ברא' מז כז ושאר פירושים על אתר.

289. *ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' שכד; שמ' לג יט*. השווה גם תניא, אגרת הקודש, קנב ע"ב: "'אתם נצבים היום כולכם לפני ה' אלקיכם' – *כולכם* רייקא, ולפני רייקא. כי חורבן בית שני ונפילת ישראל בגלות והסתלקות השכינה וירידתה לאדום בבחי' גלות כביכול, הכל היה בעון שנאת חנם ופירוד לבבות ר"ל...".

290. "עתידה ירושלים להעשות מטרופולין לכל הארצות" (שמ"ר כג יא): *שהש"ר א לז*; רש"י על שהש"ר א ה; רמב"ם, אגרת תימן, עמ' קפא. ראה אדר"נ לה. השווה מהר"ל, גבורות ה', ה, עמ' קצט.

291. *ישע' ב ג*; ירמ' ג יז: "בעת ההיא יקראו לירושלים כסא ה' ונקוו אליה כל הגויים לשם ה' לירושלים"; *מיכה ד ב* ופירושים; זכ' ב יד־יז; ח כב ופירושים; שהש"ר ד יא.

292. במדב"ר יד כד: השווה סוכה נה ע"א ורש"י על אתר; במדב"ר כא כא; פסדר"כ ל; זוהר, ח"ב, נט ע"א, קפו ע"א; ח"ג, כר ע"ב, נד ע"ב.

293. *במדב"ר א ג*; השווה מל"א ח מא־מג; דהי"ב ו לב־לג; תנח' תצווה יג; אוה"ח על ברא' כח יד.

294. "ושערי ירושלים עתידים להיות מגיעים עד דמשק... וגליות באות חונות בתוכה" (ספרי,

רברים א (רב' א א), עמ' סה): השווה פסח' נ ע"א; ישע' נד ב: "הרחיבי מקום אוהלך"; ויק"ר י ט; שהש"ר ז א: "עתידה ירושלים להתרחב ולעלות ולהיות מגעת עד כסא הכבוד"; אסת"ר א; תנח' צו יב: "הקב"ה *מרחיב* את ירושלים... עד שמגעת לכסא הכבוד". פסיק"ר, שבת וראש חודש, ב; אדר"נ לה; ילק"ש: ישעיה, מט תעב, ס תצט, תקג; זכריה, ט תקעה; רש"י על זכ' ט א; השווה גם ירמ' לא לז; השווה זוהר, ח"א, קיד ע"א, קכח ע"ב; ח"ב רכ ע"א, דלד ע"א; ח"ג נו ע"א; השווה הגר"א, ביאור ספר משלי (על מש' טו כה), עמ' מח; השווה גם ב"ב עה ע"ב; אבל ראה גם משנה שבוע' ב ב; בבלי, שבוע' יר־טו; רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"א; ר' יוסף ראוין, הגאון מרוגצ'וב, צפנת פענח, דברים, ח"א, עמ' ב. ראה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 28-29; נאות הרשא, עמ' סט־ע.

295. *שה"ש* ד ד.

296. שהש"ר ד יא; תקו"ז, ת"ו (קמה־קמו); פסרר"כ כ: "עתידה ירושלים להיות רמה ועולה ער שתהא מגעת לכסא הכבוד". השווה זוהר, ח"א, רט ע"ב.

297. ירושלים – כסא ה': ירמ' ג יז; ראה ויק"ר י ט; פסיק"ר יב. השווה רעת וקנים מבעה"ת על שמ' יז טז. ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"א, פ"ט; מהר"ל, גבורות ה', ה, עמ' קצט.

298. השווה מכיל' ודש"י על שמ' טו יז; תנח' כי תצא יא; רמב"ן, דרשת תורת השם תמימה (כתבי רמב"ן, ח"א), עמ' קסה; ראי"ה קוק, אורות הקורש, ח"ג, עמ' קצא; ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"א, עמ' קפה. ר' יהורה הלוי, שירים (מהר' ברנשטיין), עמ' רלב ("ציון הלא תשאלי").

299. השווה זוהר, ח"א, קכח ע"ב; זוהר ח"ב נה ע"ב; זוהר, ח"ג, סו ע"א, צג ע"ב. קסא ע"ב.

300. השווה זוהר, ח"ב, רמ ע"א.

301. ישע' ס ג: "והלכו גויים לאורך ומלכים לנגה זַרחֵך; ילק"ש, ישעיה, ס תצט: "עתירה ירושלים לֵעשות פנס לאומות העולם והם מהלכים לאורה. מה טעם? 'והלכו גויים לאורך'".

302. *ישע' ס יט.* בר"ר נט ז: "'ירושלים אורו של עולם, שנאמר 'והלכו גויים לאורך'. ומי הוא אורה של ירושלים? הקב"ה, רכתיב 'והיה לך ה' לאור עולם'"; ילק"ש, ישעיה ס תצט.

303. פסדר"כ כא.

304. השווה זב' קיט ע"א; רש"י על דב' יב ט; אלשיך על שמ' כב ד; מי מרום, ח"ה (דב' יב ט), עמ' רלה.

305. זכ' ב טז: "ונחל ה' את־יהורה חלקו על *אדמת הקדש* ובחר עור בירושלים".

306. השווה ישע' נב א: "עורי עורי לבשי עֻזך ציון לבשי בגרי תפארתך *ירושלים עיר הקדש* כי לא יוסיף יבא־בך עור ערל וטמא".

307. השווה פתיח' דאיכ"ר א; ח:"...כי עזבנו *ארץ. זה בית המקדש*".

308. ארץ ישראל כולה תהיה לכסא ה': ראי"ה קוק, אורות הקודש, ח"ג, עמ' קצא.

309. *זוהר ח"ג נו ע"א.* השווה שהש"ר ח, בסוף: "אני ה' בעתה אחישנה... זכיתם – אחישנה. *כן יהיה רצון כמהרה בימינו אמן*".

310. השווה מהרש"א על סוטה מט ע"א. אבל ראה רמב"ם, הלכ' בית הבחירה, פ"ו הי"ר, ספר הרדים פרק ז, "הקרמה על מצות התלויות בארץ ישראל".

311. "ציון זה ההר": השווה ישע' ד ה; ח יה; י יב, כר, לב; טז א; יח ז; כד כג; כט ה. יואל ג ה. עוב' א יז, כא. מי' ר ז. זכ' ח ג. תהל' מג יב: מח ב; עח סו. רהי"ב לג טו. השיוה גם מל"א ח א. ישע' ס יד. בר"ר מח ב.

312. "בשרה זו ציון" (תנח' כי תבוא ר): השווה ירמ' כו יח; מי' ג יב.

313. "באר בשדה זו ציון" (בר"ר ע ח): השווה פדר"א, לה; באר מים חיים, על ברא' כו לב.
314. "ירושלים היא העיר": השווה תהל' קכב ג. ירוש' ברכ' פ"ד ה"ג. בבלי שבת נט ע"א; תענ' ה ע"א; כתו' קיא ע"ב; סנהד' ב ע"א ורש"י על אתר. תנח' כי תבוא ד. תקוז"ח, קיג ע"א. ראה גם מל"א ח א; ישע' סו כ; זוהר, ח"ב, ריח ע"א. אבל ראה גם דנ' ט טז.
315. "ציון איהו רחמים" (זוהר ח"ג לא ע"א): השווה תהל' קב יד; קלג ג; קמג ג.
316. ציון וירושלים – דין ורחמים: *זוהר, ח"א, קפו ע"א*; ח"ג, לא ע"א, רסב ע"ב; השווה גם ישע' א כז.
317. *זוהר, ח"ג, לו ע"א.*
318. *זוהר, ח"ג, סה ע"ב*; השווה שם, לו ע"א. השווה תהל' קכח ה: "יברכך ה' מציון וראה בטוב ירושלים כל ימי חייך".
319. *אדרת אליהו, עמ' 500-501 (504-)*; *שם, באר יצחק, עמ' 500-501.* ראה לעיל, הערה 188.
320. *ברכ' ח ע"א על תהל' פו ב.*
321. השווה זוהר, ח"א, ה ע"א: "ולאמר לציון עמי אתה. ולאמר לאינון תרעין (שערים) ומלין *דמצוויינין* אלין על אלין, 'עמי אתה'...".
322. השווה ראי"ה קוק, חזון הגאולה, עמ' לה-מא; שם, עמ' לז: "שתי מתנות טובות נשתלמו לנו במלואן מירושלים, עיר מקרש מלך: גאון הקודש וגבורת החיל".
323. *שם, עמ' רפב.*
324. זוהר, ח"ג, רסב ע"ב. ראה לעיל, הערה 316.
325. *של"ה, סדור שער השמים, עמ' 471.* ראה זוהר, ח"ג, רסב ע"ב.
326. השווה דברי שמואל, עמ' קמא; השווה ירמ' לא כ ("שתי לבך למסלה").
327. השווה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' סד.
328. רבינו יונה מגירונדי, שערי העבודה, עמ' נא.

הערות לחלק ב, פרק ד:
הזמן היהודי: זמן שבתי

1. *ברא' ב ג*; השווה ראשית חכמה, שער הקדושה ב.
2. *ברא' א כב, כח.*
3. *ישע' מה יח.*
4. "עונה של ת"ח מערב שבת לערב שבת": ראה כתוב' סב ע"ב; זוהר, ח"א, יד ע"א; ח"ב, סג ע"ב; ח"ג, מט ע"ב. שו"ע, או"ח, רפ. שלה"ק, ח"ב, ו ע"א; ט ע"א; ח"ג, קיח ע"ב. ראשית חכמה, שער הקדושה ו. בית הלוי, ג ע"ב. ראה לקמן הערה 67.
5. השווה וי"ח לג ע"ב; זוהר ח"ג צד ע"א. אבני נזר עמ' קג: "שבת קודש, הוא עצם הקדושה", עצם "הטוב". ראה באר אברהם, עמ' קטו.
6. רש"ר הידש על ברא' ב ג (ח"א, מהד' גרמנית, עמ' 41; מהד' עברית עמ' ל): "חינוך האדם למעלתו הרוחנית והמוסרית הופקד בידי השבת". השווה ר' אבדהם מסלונים, באר אברהם, קיו ע"ב.
7. פסח' קיו ע"ב: "שבת דקביעא וקיימא...".
8. "לעשות את השבת": *מכילי' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמות לא טז), קי ע"ב.* השווה דבינו בחיי על שמ' לא טו (ח"ב, עמ' קכד): "*לעשות* את השבת': כל המשמר השבת מלמטה כאלו *עשה* אותה למעלה... כי המקיים מצוות שבת למטה, הנה זה עדות שהוא מודה ומאמין בשרשה ועקרה התקוע למעלה". אוה"ח על שמ' לה א: "'לעשות את השבת': שבתות אתם *עושים* אותם. שיהיו בגדר מעשה... הקהלת העדה ודרשת התודה צוה ה' לעשות אותם...". שפת אמת, ח"ד, עמ' 29; ר' יוסף חיים מבגדאד, בן יהוידע, ח"ב, כה ע"ב.
9. השווה ברא' ב ג: "ויאמר אלהים יהי אור ויהי אור".
10. השווה שמ' כ ח: "ששת ימים תעבד ועשית כל מלאכתך"; דב' ה יב: "שמור את־יום השבת לקדשו כאשר צוך ה' אלהיך".
11. השבת היא שמו של הקב"ה: *זוהר, ח"ב פח ע"ב*, קכח ע"א.
12. כנסת ישראל נקראת שבת: *זוהר, ח"ב, סג ע"ב*, רה ע"ב.
13. השווה ברכ' ו ע"א: "אמר להם הקב"ה לישראל: אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם".
14. נר שבת, זכותה של האשה היהודיה: ראה זוהר ח"א מח ע"ב. השווה רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ה ה"ג: "נשים מצוות על דבר זה (להדליק נר שבת), יותר מן האנשים, לפי שהן מצויות בבית והן העוסקות במלאכת הבית". שו"ע או"ח דסג ג, ו וחפץ חיים (ר' ישראל מאיר

משנה ברורה, על אתר.

15. חווה "כיבתה" את נשמתו של אדם הראשון: נשמת האדם היא "נר ה'", כמו שכתוב (משלי כ כז) "נר ה' נשמת אדם".

16. השווה בר"ר יז יג; ירוש' שבת פ"ב ה"ו: "אדם הראשון נרו של עולם היה... וגרמה לו חוה מיתה. לפיכך מסרו מצוות הנר לאשה...". השווה שבת לא ע"ב–לב ע"א; תנח' נוח א; זוהר ח"א מח ע"ב: "אבל *סוד* הדבר הוא, כי סוכת שלום זו, אֵם העולם היא והנשמות שהם נרות העליונים שורים בה. וע"כ אמא, כלומר אשה, צריכה להדליק הנרות, כי עומדת במקום אם הבנים העליונה, שהוא סוכת שלום, ועושה המעשה. ובמעשה זו גורמת שאם הבנים למעלה תשפיע נשמות קדושות לבניה שה"ס נרות הרוחנים העליונים" (תרגום "הסולם"). ראה גם רש"י על שבת לב ע"א.

17. השווה שבת כג ע"ב: "נר ביתו ונר חנוכה – נר ביתו עדיף משום *שלום ביתו*. נר ביתו וקירוש היום – נר ביתו עדיף משום *שלום ביתו*". ראה משנה שבת ב ז.

18. "ביתו זו אשתו" (משנה יומא א א): השווה בבלי שבת קיח ע"ב: "מימי לא קדיתי לאשתי אשתי... אלא *לאשתי ביתי*"; יומא יג ע"א :"ביתו היא רְמַקדש לה"; יבמ' סב ע"ב: "כל ארם שאין לו אשה שרוי בלא שמחה... דכתיב 'ושמחת אתה *וביתך*' (רב' יד כו)". גיט' נב ע"ב; סוטה מר ע"א: "ובנית ביתך (משלי כד כז) זו אשה"; זוהר, ח"ב, ד ע"א: ח"ג, קעח ע"ב; תקו"ז, תנ"ה (פט ע"א).

19. השווה בר"ר ס טו: "כל ימים שהיתה שרה קיימת היה נר דלוק מלילי שבת ועד לילי שבת". זוהר ח"א קלג ע"א.

20. השווה ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' קר.

21. השווה זוהר ח"ג צד ע"א; ר' אברהם מסוכצ'וב, נאות הרשא, עמ' פט: "בשבת – מנוחה מיצר הרע".

22. ברא' ב יז; השווה זוהר ח"ב קלה ע"א–ע"ב; באר אברהם, עמ' קט, שכג; נאות הדשא, עמ' א, ה.

23. השווה אברהם סלונים, באר אברהם עמ' קפד; נאות הרשא עמ' ה; תהל' צב ב: "טוב להודות לה' ולזמר לשמך עליון".

24. רש"ר הירש, סידור הירש, עמ' 281.

25. זוהר ח"א מח ע"א: "מאן סוכת שלום, רא שבתא". השווה שם, ח"ג, קעו ע"ב.

26. "אין שלום בבית בלא נר" (שו"ע, או"ח, רסג ג): ראה שם, רעא ב־ג; ראה גם רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ה ה"א; הלכ' חנוכה, פ"ד ה"ד. השווה *שבת כג ע"ב*, כה ע"ב, לד ע"א.

27. ישע' מט ג: "ישראל אשר־בך אתפאר"; *זו"ח, אחרי, מה ע"ב*: "כך אתי שכינתא ומלאכין ויחזו שרגא... ואיניש ואיתתיה בחדוה... האי שעתה שכינתא אמרת: זה שלי הוא, ישראל אשר בך אתפאר". השווה זוהר ח"ג קעט ע"ב. ראה גם זוהר ח"ב רט ע"א.

28. "איש ואשה, זכו – שכינה ביניהן; לא זכו – אש אוכלתן" (סוטה יז ע"א): ראה פירושי מהר"ל על אתר (ח"א, עמ' מח). פסיק"ז, ברא' ב כג: "'ה, יו"ד באיש וה"א באשה, זכו – שכינה ביניהן ומתברכין. לא זכו – שכינה מסתלקת מביניהן ונדבקות שתי האשות ואש אוכלתן". השווה פדר"א יב.

29. *סוטה יז ע"א*; השווה זוהר, ח"א, נה ע"ב, קכב ע"א, רכח ע"ב. הקד' תקו"ז, י ע"ב; תקו"ז, תכ"ב (סח ע"א). רמב"ן, אגרת הקודש (כתבי רמב"ן, ה"ב), עמ' שכר, שכו: "בזמן שהאדם מתהבר לאשתו בקרושה, שכינה ביניהם, בסוד איש ואשה... ומה שאמרו נתחממו, שכינה

מסתלקת מביניהם, בסוד אש ואש". השווה של"ה, ח"א, קסד ע"א.– שפת אמת, ח"ב, עמ' 229: "בשבת כתיב: 'לא תבערו אש'. דיש אור המאיר ואור שורף. ובימי המעשה הוא בחי' שורף, כי האור, שכתוב בכל יום, 'וירא אלקים כי טוב', הוא בהסתר... וצריכין לברר האור ע"י הבדלה וביעור הפסלות. והוא בכח האש, ראיתא אש באיש ואשה. ובכח זה האש יכולין להוציא מכח אל הפועל כלי למעשהו. אבל בשבת, שנקרא חותם, בו מתגלה השם שיש באיש ואשה, והוא אור המאיר, והוא בחי' אהבה שאינה תלוי' בדבר... ובימי המעשה צריכין לעורר האהבה בכח האש... ובימי המעשה, ימי החול, נק' 'חולת אהבה', שאינה אהבה שלימה, שאינה תלוי' בדבר, כמו בשבת... ולכן אמר: לא תבערו אש... ביום השבת. כי בחי' אש הוא זו המחלוקת שבאדם לשם שמים, שזה 'בית יעקב אש', להלחם עם עשו ועמלק. אבל שבת בחי' אור הבא מלמעלה, בחי' שם ישראל והוא יום מנוחה. לכן, 'לא תבערו אש'".

30. השווה פסח' נד ע"א: "אין מברכין על האור אלא במוצאי שבת..."; זוהר ח"ב רז ע"ב–רח ע"א; פדר"א כ; ר' יוסף ג'יקטילא, גינת אגוז כח: "בהיותנו מברכין במוצ"ש בורא מאורי האש, לדעת כי התחלת העולם ומחודשיו כולם מיסוד האור חדשם. והרי אנו מעידים עליו במוצ"ש, שהוא ית' ברא יש מאין, ושהאש הוא תחלת החידוש". שלה"ק, ח"ב, יא ע"א: "בריאות אור האש כולל כל בריאות *מלאכות* שברא השם יתברך כולם ימי בראשית". שפת אמת, ח"ב, עמ' 228: "...בשבת בחי' מאורי אוד. ומאורי *אש* מסתלקין בשבת. לכן במוצאי שבת מברכין מאורי אש, להחזירן למקומם". ראה שו"ע, או"ח, רצח.

31. *שמ' לה* ג; השווה מכיל' ויקהל, מסכתא דשבתא א (שמ' לה ג), קיא ע"ב – קיב; שבת ע ע"א.

32. "לא תבערו אש בכל משבתיכם ביום השבת" – "והיא אש המחלוקת": השווה זוהר, ח"א, מח ע"א; ח"ב, רג ע"ב; תקו"ז, תכ"ד, תכ"ח, תס"ט. השווה סנהר' לה ע"א–ע"ב; ירוש' סנהד' פ"ד ה"ו; רמב"ם: ספר המצוות, מצווה שכב; הלכ' שבת, פכ"ד ה"ז: "אין עונשין בשבת". ספר החינוך, מצווה קיד. של"ה, ח"ג, קיד ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 310: "יום שבת צריך להיות כולה בחן ובחסד ובשלום ובאהבה רבה כי בו שובתים אפי' רשעים שבגיהנם...". ראה יסוד ושורש העבודה, עמ' רכא.

33. השווה סנהד' סה ע"ב: "מי אמר דה אידנא שבתא? נהר סמבטיון יוכיח!" ופירש"י על אתר: "נהר אחד של אבנים, ובכל ימות השבת שוטף והולך, וביום השבת שוקט ונח". השווה זוהר ח"א מח ע"א; תנח' כי תשא לג; פסיק"ר כג; זו"ח, רות, עט ע"ב; זוהר, ח"ב, קל ע"א, קלה ע"ב; ח"ג, קה ע"א. רבינו בחיי על שמ' כח (ח"ב, עמ' קצו). שלה"ק, סידור שער השמים, עמ' 310, 385: "שב"ת – נוטריקון: שלום בשבת תדבר".

34. השווה שם משמואל, ויקרא, עמ' קמ, שנג: "ישראל הם בעצם פנימיים... ע"כ זכו ליום מנוחה, הוא יום השבת".

35. זכור – "זכור את יום השבת לקדשו" (שמ' כ ח); "זכירה במוחא" (זוהר ח"ג רכד ע"א). "זכור בפה ושמור בלב" (השווה מד' תנאים, ואתחנן, ה יב. השווה ספרא על ויק' כו ד. השווה זוהר ח"ג רכד־רכה. השווה גם מגילה יח ע"א). ראה לקמן, הערה 38.

36. קידוש השבת וקידוש האדם המקדש את השבת: שפת אמת, ח"ד, עמ' 29: "קדושת השבת גדולה מאד. ואיך מצווין אנחנו לקדש השבת?! אבל באמת קדושת השבת תלוי בקדושת בני ישראל... כפי קדושתנו מקבל השבת קדושה ביותר. כי כפי קבלת המקבל כך נתרבה כח המשפיע. ולכן צריך לזכור תמיד לקדש את עצמו, כדי שיוכל לקבל השבת

כראוי".

37. זוהר ח"ג צה ע"א: "כתיב זכור את יום השבת לקדשו, ותנינן: 'זכרהו על היין'... בגין דְיֵין חרוותא דאורייתא...".

38. ר' *אהרן הלוי מברצלונה, ספר החינוך, מצווה כו:* "נתעורר מתוך מעשה זה לזכור גדולת היום (יום השבת)... ועל־כן נתחייבנו לעשות המעשה עם היין לפי שטבע האדם מתעורר בו הרבה שהוא סועד ומשמח... כי לפי התעוררות האדם ומעשהו יתפעל אל הדברים (שבמחשבה) לעולם". השווה העמק דבר על דב' יא לא (ח"ה, עמ' נח): "כל פעולה במעשה פועל זכרון בנפש". ראה לעיל, הערה 35. ראה פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, שבת כג ע"ב (ח"ב, עמ' יא): "יין רומה ומתיחס אל עוה"ב". "יין המשומר" (שלה"ק, ח"ב, קיר ע"ב). ראה ברכ' לד ע"ב; שמ"ר כה; ויק"ר יב. ראה תקו"ז, תכ"ד (סט ע"ב): "בשבעין תבין דקידוש ויכולו, כחושבן דְיֵין". ראה לעיל, הערה 35.

39. השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פל"א: "העילה הראשונה (לשמירת השבת) של חידוש העולם, היא כלולה לכל בני האדם; ובאה התורה והוסיפה כי ליום השבת יש ערך מיוחד לבני ישראל... היותם עבדים במצרים... ובא הצווי... לקבץ שני הענינים של הבחנת האמת. והוא חידוש העולם המורה על מציאות השם... והזכרת חסד ה' וטובו בהוציאו אותנו מסבלות מצרים. ודבר ענין השבת כולל בקרבו את הדעת העליונה העיונית ואת החסר של החיים הגשמיים אשר לאומה".

40. *שמ' כ ב;* איוב לח ד: "איפה היית ביסדי ארץ". ראה לקמן הערות 173, 174, 181, וראה פרק זה להלן, סעיף "השבת כחוויה אישית...", עמ' 225-226.

41. פסח' קו ע"א: "*לילי שבת* ויום טוב יש בהן קדושה של הכוס".

42. "זָכוֹר את־יום השבת לקדשו" (שמ' כ ח): השווה רב' טז ג; פסח' קיז ע"ב; שמ"ר יט ח.

43. עצם השמעת קידוש השבת, בהעידה על השבתת כל מלאכה אנושית ובקשרה את המקדש אל הקב"ה אשר חונן אותו בריבור, הופכת להיות היא עצמה מעשה (השווה זוהר ח"ג צב ע"ב) הדומה למעשהו הראשון של הקב"ה שהיה מאמר (השווה תהל' לג ו); השווה שבת קיט ע"ב: *מנין שדיבור כמעשה*, שנא' 'בדבר ה' שמים נעשו'"; ראה רמב"ם, הלכ' שבת, פכ"ט ה"א: "מצות עשה מן התורה *לקדש* את יום השבת *בדברים*. השווה תוספת ברכה, ח"ב, עמ' 285-286. ראה להלן בפרק זה, סעיף "ריבור ומעשה, ריבור וערוה", עמ' 224.

44. ראה לעיל, הערות 35, 43, ביחס לקידוש.

45. רב' ה יב: "שָׁמוֹר את־יום השבת לקדשו".

46. תניא, קונטרס אחרון, עמ' קסג: "*בכל המצות יש פנימיות וחיצוניות*. וחיצונית מהשבת היא שביתה מעשיה גשמית, כמו ששבת ה' מעשות שמים וארץ גשמיים; ופנימית השבת היא הכוונה בתפלת השבת ובת"ת לדבקה בה' אחר, כמ"ש: 'שבת לה' אלהיך'. וזו היא בחי' זכור. ובחי' שמור בפנימיות היא השביתה מדיבורים גשמיים, כמו ששבת ה' מיו"ד מאמרות שנבראו בהם שמים וארץ גשמיים. כי זה לעומת זה כו'".

47. השווה זוהר ח"ב פט ע"א: "כתוב: 'זכור את יום השבת לקדשו'; וכתוב: 'קדושים תהיו כי קדוש אני ה'"; וכתוב: 'וקראת לשבת ענג לקדוש ה' מכובד'. ביום ההוא (של שבת), כל נשמות הצדיקים מתערנות בתענוגי עתיקא קדישא... ורוח אחר מעונג עתיקא קדישא ההוא מתפשט בכל העולמות...".

48. השווה רמב"ן על שמ' כ ח (המקור לדבריו: זוהר ח"ב קיח ע"ב): "מדת זכור רמזו במצות עשה והוא היוצא ממדת האהבה והוא למדת הרחמים... ומדת שמור במצות לא תעשה, והוא

למדת הדין ויוצא ממדת הידאה". ראה לקמן, הערה 57.

49. "כל מקום שנאמר 'הישמר', 'פן' ו'אל' אינן אלא בלא תעשה": עיר' צו ע"א; שבוע' לו ע"א.

50. השווה רמב"ן על שמ' כ ח. *פחד יצחק, פסח, עמ' קכז*: "זכור, בחינת התפשטות; שמור, בחינת התכווצות".

51. מתגעגעים. "מחכים לשבת": ראה זוהר ח"ב פט ע"א; אוה"ח על שמ' לא טז; השווה גם ר' יעקב עמדין, סידור בית יעקב, עמ' שלב.

52. *בר' לז יא.*

53. השווה שבת קלז ע"ב: "משמר את היין" – מטהדו ומוקקו. ראה נאות הרשא, עמ' ק'.

54. "זכור" הוא פנימיות: ראה זוהר ח"ב פט ע"א. השווה באר אברהם, עמ' סא, קיד, קסד; נאות הרשא, עמ' קי, קיא, קכא, קכה, קמ; שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' צט; שפת אמת, ח"ב, עמ' 208. ראה תולדות יעקב יוסף, הקד': "ושפיר צרקו דברי חז"ל במ"ש שמור וזכור ברבור א' נאמרו. ד"ל כי שמור בנוקבא, שהם גופי אותיות התורה, שהם כלים ולבושים, כמו גוף, וזכור הוא הנשמה שבתוך האותיות ואו נעשה זכור ושמור חיבור אחד. וז"ס זכור ושמור ברבור אחד נאמרו... רזה כוונת הפסוק 'ואביו שמר את הדבר...'".

55. *זוהר ח"ג קפ ע"ב*; השווה גם שם, צב ע"ב. ראה גם שבוע' כ ע"ב: "כל שישנו בשמירה איתנהו נמי בזכירה".

56. השווה זוהר, ח"א, כז ע"א, קצט ע"ב; דבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח): "'זכור'... הוא מדת יסוד שמשם נמשכים רמ"ח מצות... והוא יום השבת...; 'שמור', שמשם נמשכים שס"ה מצות לא תעשה".

57. השווה זוהר ח"ב צא ע"א; רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח); נאות הרשא, עמ' נה; שם, עמ' קר: "כל ששת ימי המעשה הם הכנה לשבת, שביום השבת ישראל מתדבקים בהקב"ה ומקבלים נשמות יתירות. וזה לשון שבת – ששבים אל הקב"ה...". שפת אמת, ח"ב, עמ' 64. ראה מהר"ל, תפארת ישראל, מר: "מצוות עשה שיש להם מעלה: יותר קרובים אל השם יתברך; ומצוות לא תעשה קרובים אל המקבל". ראה לעיל, הערה 48.

58. "כל עיסקא דשבתא כפול" (שו"ט צב; ילק"ש, בשלח, טז רסא): השווה מהר"ל, תפארת ישראל, מר. ראה זוהר ח"ג רעג ע"א. שלה"ק, ח"ג, ו ע"א. שפת אמת, ח"א, עמ' 74: "כל דבריה של שבת כפולין, לחם משנה וכו'. פירוש: שבשבת עולה ומתקשר החלק שלמטה בהשורש, וזה השלימות".

59. יומא סג ע"ב.

60. זוהר ח"א מח ע"ב: "'זכור' – לרכורא; 'שמור' – לנוקבא". השווה של"ה, ח"ג, ו ע"א: השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 74; ח"ה, עמ' 164; ראה גם שו"ע, או"ח, רסג א.

61. "אחד כנגד 'זכור' ואחד כנגד 'שמור'": "בשבת חייב אדם לבצוע על שתי ככרות". "לעשות נר יפה: ב' פתילות" (ברכ' לט ע"ב ושו"ע, אוה"ח, רסג א): השווה ברכ' לט ע"ב; שבת לג ע"ב, קיז ע"ב; זוהר, ח"ג, צח ע"א, רעב ע"ב–רעג ע"א; תקו"ז, תכ"א (דף נז); השווה גם שו"ע, או"ח, רסג א, רעג ז, רעד א ופירושים על אתר.

62. השווה זוהר, ח"ב, רו ע"א; ח"ג, רעג ע"א; השווה גם פסח' קט ע"ב; זוהר ח"ג רמה ע"א; תקו"ז, תמ"ז.

63. שבת קיט ע"ב: "שני מלאכי השרת מלַוין לו לאדם בע"ש...". השווה זוהר, ח"א, קמד ע"ב: קסה ע"ב; ח"ב, קו ע"ב; תקו"ז, תכ"ד (סט ע"ב).

64. *זוהר ח"ב* דז ע"א: "ועל־כן אזהרה היא לארם המתעטר בעטרה הקדושה של מעלה שלא יצא ממקומו ביום השבת.. זהו מקום הכבוד הקדוש". השווה גם עיר' יז ע"ב, נא ע"א; זוהר, ח"א, ה ע"ב; ח"ב, סד ע"א; תקו"ז, תכ"ג (סט ע"א); השווה ר' נחמן מברסלב, ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, פג, לח ע"ב.

65. השווה תוספות על פסח' קא ע"א; ראה שו"ע, או"ח, רעג: "אין קידוש אלא במקום סעודה".

66. "ונתתי מטר ארצכם בעתו'. **מלילי שבת ללילי שבת**" (ספרי (רב' יא יד), עקב מב): דש"י על דב' יא יד. אבל ראה גם ספרא, בחוקותי, א ג (ויק' כו ד); תענית כב ע"ב–כג ע"א.

67. "**עונה של תלמידי חכמים מערב שבת לערב שבת**": כתוב' סב ע"ב ורש"י על אתר. השווה ב"ק פב ע"א. זוהר, ח"א, יר ע"א, נ ע"א, קיב ע"א, רנז ע"א; ח"ב, סג ע"ב, פט ע"א, קלו ע"א–ע"ב, דד ע"ב; ח"ג, מט ע"ב, עא ע"א, עח ע"א, פא ע"א, קמג ע"א. תקו"ז, ת"ו (כא ע"א), תי"ט (לח ע"ב), תכ"א (נז ע"א, סא ע"א), תל"ו (עח ע"א), תנ"ו (צ ע"א–ע"ב). שערי זוהר, עמ' ע. רמב"ם: פיהמ"ש, נדר' ח ו; הלכ' שבת, פ"ל הי"ד; הלכ' אישות, פי"ר ה"א. רמב"ן, אגרת הקורש (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' שכו־שכז. הרקאנטי, ברא' ב ג, ח ע"א. ר' יצחק אבואב, מנורת המאור, ג ו. ר' חיים ויטאל, פרי עץ חיים, ח"ב, שער השבת, נח ע"א–ע"ב, סב ע"ב. של"ה, ח"ב, ו ע"א, ט ע"א; ח"ג, קיח ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 385. ליקוטי מוהר"ן, יא ז, טו ע"א. ר' שמואל שמעלקא מניקלשפורג, דברי שמואל, עמ' לא. לקוטי מוהר"ן, ח"ב, ה־ו־ז, טו ע"א. סידור בית יעקב, עמ' קסב: "כיוונו בעונת ת"ח בליל שבת, להיות כונתם לנפש השכלית, דהיינו להוליר צורה ראויה לעבורת הבורא השי"ת, בעלת נשמה שכלית עליונה וטהורה, כאמרו: 'וביום השביעי שבת וינפש'. לא שמו העונה בימי הגופניות, שהם ששת ימי המעשה, כי אם ביום שכולו שבת, והוא עולם הנפשות"; שם, עמ' שלב־שלג. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' ה; ח"ב, עמ' שנ. ר' יוסף חיים מבגראד, עור יוסף חי, עמ' קצג. ראה בעה"ט, על שמ' כא יח: "עיקר עונה בשבת ולא בששת ימי החול". ראה לעיל, הערה 4.

68. **מצוות כיבוד אב ואם שקולה כנגד מצוות כיבוד שבת**: *זוהר ח"ג* פא ע"ב.

69. "**איש אמו ואביו תיראו ואת שבתתי תשמרו**": "**ככד** את אביך ואת אמך" (שמ' כ יב; דב' ה טז). "וקראת לשבת ענג **וכבדתו**" (ישע' נח יג). "כשם שבעשרת הדברות נאמר כיבוד אב ואם אצל שמירת שבת שהושוו כבודם לכבוד המקום, אף כאן סמכן הכתוב" (רש"י, אבן עזרא ורשב"ם על ויק' יט ג). רבינו בחיי על שמ' כ יב (ח"ב, עמ' קצט): כשם שצויתיך בכבודי, כן אני מצוך היום בכבוד אביך ואמך שהם שותפין עמי ביצירתך".

70. *קיד' ל ע"ב*: "השוה הכתוב כבוד אב ואם לכבוד המקום".

71. השווה תענ' ב ע"א: "ג' מפתחות בירו של הקב"ה שלא נמסרו ביר שליח, ואלו הן: מפתח של גשמים ומפתח של חיה ומפתח של תחיית המתים".

72. קיד' ל ע"ב: "שלושה שותפין הן בארם: הקב"ה ואביו ואמו. בזמן שארם מכבר את אביו ואת אמו, אמר הקב"ה: מעלה אני עליהם כאילו דרתי ביניהם וכבדוני...". השווה ירוש' פאה פ"א ה"א: "הקיש כיבור אב ואם לכיבור המקום... ששלשתן שותפין בו". השווה קה"ר ה יג: "בזמן שהולר נוצר במעי אמו שלשה הם שותפין בו: הקב"ה ואביו ואמו". זוהר, ח"ב, צג ע"א; ח"ג, פג ע"א, ריט ע"ב; זו"ח, בראשית, טז ע"א; רמב"ם, הלכ' ממרים, פ"ו ה"א: "כיבור אב ואם מצות עשה גדולה... בדרך שצוה על כבוד שמו הגדול ומוראו, כך צוה על כבודם ומוראם"; רמב"ן על שמ' כ יב: "הנה השלים כל מה שאנו חייבים ברברי הבורא

בעצמו ובכבודו, וחזר לצוות אותנו בענייני הנבראים, והתחיל מן *האב*, שהוא לתולדותיו כענין *בורא משתתף כיצירה*, כי *השם אבינו הראשון והמוליד אבינו האחרון*... הוא הכבוד נלמד מן הכבוד הנאמר למעלה באב הראשון, שיורה בו שהוא אביו, ולא יכפור בו לאמר על אדם אחר שהוא אביו, ולא יעבדנו כבן לירושתו או לענין אחר שיצפה ממנו...". השווה גם קיד' לב ע"א; משך חכמה, עמ' קנט: "בכבוד אביו ואמו יש מה שנוגע לאדם ולמקום; וזה הדגש דק. שכל מוסדות הקבלה מהר סיני היא הקבלה הנאמנה ונתנה למשה מסיני ומסרוה דור אחר דור לזרעם אחריהם, והודיעו בנים לבני בניהם יום אשר עמדו בחורב וכן עד עולם. ואם דור יבוה אביו וילעג למוסר הקבלה, אז פסק תורה מישראל. ולכן בזה הגדר יש בכבוד אביו גם דברים הנוגעים אל מצוות ה' וכלל התורה".

73. רמב"ן, אגרת הקודש, עמ' שכה: "וזהו סוד 'נעשה אדם בצלמנו כדמותנו' (בר' א כו), כלומר: גם אני שותף בעשיית האדם".

74. יבמ' ה ע"ב–ו ע"א: "יכול יהא כבוד אב ואם רוחה שבת, ת"ל: 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו', כולכם חייבים בכבודי"; ב"מ לב ע"א: "מנין שאם אמר לו אביו: היטמא, או שאמר לו: אל תחזור – שלא ישמע לו, שנא': 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו', אני ה': כולכם חייבין בכבודי... הואיל והקיש כיבוד אב ואם לכבודו של מקום...". זוהר ח"ג פא ע"ב; רש"י על ויק' יט ג; רמב"ם, הלכ' ממרים, פ"ו הי"ב: "מי שאמר לו אביו לעבור על דברי תורה... הרי זה לא ישמע לו, שנא' 'איש אמו ואביו תיראו ואת שבתותי תשמורו', כולכם חייבין בכבודי". שו"ע, יו"ד, רמ טו; השווה יצחק ברייער, נחליאל, נז ע"א.

75. ראה בית יוסף, טור, אורח חיים רצב.

76. *שבת קיח ע"ב*. ראה במרב"ר י ג; זו"ח מד ע"א. ביאור הגר"א על אגדות, ח"ב, עמ' 72.– ראה גם ספר יצירה, ב: ד: "אין בטובה למעלה מענג". שם משמואל, מועדים, עמ' צט.

77. "תן חלק לתלמוד תורה וחלק לאכול ולשתות": ירוש' שבת פט"ו ה"ג. חידושי הרב המאירי על מסכת שבת קיח, סו ע"א–ע"ב. השווה פסח' סח ע"ב: "עצרת *לה'* אלהיך – עצרת *תהיה לכם*".

78. שבת קיג ע"א–ע"ב: "'וכבדתו מעשות דרכיך' – שלא יהא הלוכך של שבת כהלוכך של חול; 'ודבר דבר' – שלא יהא דבורך של שבת כדבורך של חול". ראה שבת קיח ע"ב.

79. זוהר ח"ב מז ע"א: "'וקראת לשבת עונג'. מהו 'וקראת'? שיזמין אותו [את השבת]". ראה רשב"ם על פסחים קא ע"א. ראה שלה"ק, סידור שער השמים, עמ' 385. מגיד דבריו ליעקב, פז, עמ' 151: "כתיב, 'וקראת לשבת עונג'. דקריאה לשון הזמנה היא, שמזמין עונג לשבת ומביאו לעולם התענוג ולבחינת טעמים ומתקן ניצוצות קדושות. וכך הוא בשרשו שהעולם התענוג בא מהטעמים". אבני נזר, עמ' קג: "וקראת לשבת עֹנג': וקראת לשבת (כמו לחבירו): עונג, שתבוא ותשרה עליהם מרום המעלה עד למטה". שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' שנט.

80. "כבוד השבת": ראה רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל ה"א והט"ו וכן משנה תענ' ד ג; שו"ע, או"ח, רמב. ראה חידושי הרב המאירי, על מסכת שבת קיח, סו ע"א–ע"ב. שו"ת הרב"ז, עמ' 27.

81. "אע"פ שאתם עושים מלאכה כל ששת ימים, *שבת יעשה כולו תורה*": תדא"ר א; ילק"ש, תהלים, קלט תתפח.

82. השווה משלי טו יז.

83. השווה רמב"ן לויק' יט ב; משלי יג כה.

84. ישע' נח יג־יד; זוהר ח"ב פח ע"ב.

85. "וקראת לשבת עונג": זוהר ח"ב מז ע"א: "'וקראת לשבת עונג': היינו עונג כל, עונג של הנפש והגוף, של העליונים והתחתונים"; באר אברהם, עמ' שלג. ראה שבת כה ע"ב, לג ע"ב, קיג ע"א, קיח, קיט. פסח' קא ע"א; ביצה טו ע"ב–טז ע"א; כתוב' סב ע"ב; גיט' לח ע"ב; ב"ק לב ע"ב, פב ע"א; ירוש' פאה פ"ח ה"ז; שבת פט"ו ה"ב. בר"ר י י; יא ב; במדב"ר י ג; תנח': בראשית, ב־ג; מצורע, ט. ילק"ר, ואתחנן. רמב"ם: הלכ' תפילה, פי"ג הכ"ה; הלכ' שבת, פ"ל הט"ו: "וכל השומר את השבת כהלכתה ומכבדה *ומענגה* כפי כחו, כבר מפרש בקבלה שכרו בעולם הזה, יתר על השכר הצפון לעולם הבא". שו"ע, או"ח, רמב, רמט, רנ, רס, רסב, רסג, רעא, רפא, רפח. ספר החינוך, מצוה לא. ר' יהודה החסיד, ספר חסידים, תפו. ספר יצירה, ב ד. זוהר, ח"א, יד ע"א, כד ע"ב, לב ע"א, מח ע"ב, נ ע"א, קמד ע"ב; ח"ב, מז ע"ב, סג ע"ב, פח ע"ב, פט ע"א, קלו ע"א–ע"ב, קסה ע"ב, רד ע"א–ע"ב, רה ע"א, רו ע"א; ח"ג, כט ע"א, מט ע"ב, עא ע"א, צד ע"א–ע"ב, רכו ע"א, רמג ע"ב, רעב ע"ב, רעג. זו"ח: אחרי, ס ע"א; רות, קג ע"ב. הקר' תקו"ז, יא ע"א. תקו"ז, תכ"א (נז ע"א, פו ע"א); תכ"ד (סט ע"א–ע"ב): תמ"ח (פה ע"א), תנ"ו. רבינו יונה, שערי העבודה, יו. רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצה). ספר יראים, כג ע"ב. הרקאנטי, בראשית, ח ע"א. פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על שבת קיו ע"ב (ח"ב, עמ' צר). של"ה, ח"א, קמב ע"א; ח"ב, ז ע"ב; סידור שער השמים, עמ' 385. ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, עו ע"ב. ר' יעקב מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, קרושים. ר' רב בער ממוריטש, מגיד דבריו ליעקב, פו, עמ' 151. שו"ע הרב (ר' שניאור זלמן), או"ח, הלכ' שבת, רמב. ליקוטי מוהר"ן, ח"א, יא ו, טו ע"א; לא א, עמ' מג; ח"ב, עב, לג ע"א; פג, לח ע"ב. שנת רצון, עמ' ט־י. תורת נתן, כרך ב, עמ' קג. סידור שערי רצון, עמ' תקמא. שפת אמת, ח"ג, עמ' 26. נאות הרשא, עמ' נג. שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רכא, שנט; ח"ב, עמ' שנ; שמות, ח"א, עמ' רסג־דסר; במדבר, עמ' צג; דברים, עמ' נא, צט, קפ; מוערים, עמ' צג, קלה. ר' אברהם מסלונים, יסוד העבודה, עמ' 215; באר אברהם, עמ' קי. ר' אלכסנדר ויסקינר מהוראדנא, יסוד ושורש העבודה, עמ' רכז־רכח. הראי"ה קוק: עולת ראיה, ח"א, עמ' יו; ח"ב, עמ' קנח. ר' יוסף חיים מבגדאד, בן איש חי, עמ' קג. תוספת ברכה, ח"ב, עמ' קפא, רפה, רפו. משך חכמה, עמ' רנח. רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כו־כח.

86. שבת ופסח: שמ"ר יט ח: "אמר הקב"ה למשה...: "כשם שבראתי את העולם ואמרתי להם לישראל לזכור את יום השבת, זכר למעשה בראשית, שנא' (שמ' כ): זכור את יום השבת, כך היו זוכרים הנסים שעשיתי לכם במצרים וזכרו ליום שיצאתם משם, שנא' (שם, יג): זכור את היום הזה אשר יצאתם ממצרים". ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, עמ' סח־סט: "...מאמר חז"ל (בר"ר א): 'בראשית', בשביל ישראל; נמצא כל העולמות נבראו בשביל ישראל. ובאמת עד שעת יציאת מצרים לא נתגלה עריין אהבת ה' לישראל, רק בשעת יציאת מצרים נעשה הגמר לבריאת עולם ונתגלה הטעם מבריאת עולם, כי אז נתגלה החיבה מן ה' לישראל ונמצא *פסח הוא כמו שבת*". – ר' יוסף דובער מוולוז'ין, בית הלוי, ה ע"ב: "...וזהו שאנחנו אומרים בקידוש של שבת: תחילה למקראי קודש זכר ליציאת מצרים. ולכאורה קשה מאי שייך שבת ליציאת מצרים, והרי הוא זכר להבריאה. רק דכמו דקורים אדם הראשון, יען שהוא ראשון לכל האנשים וממנו יצאו כולם, כמו כן שבת

הוא ההתחלה למקראי קודש, דהשפעת הקדושה והנסים הכל בא בזכות שבת, וההתחלה לכל הגלויים והנסים היא יציאת מצרים. וע"כ *שבת הוא יסוד ליציאת מצרים*". שפת אמת, ח"ג, עמ' 75; שם משמואל, שמות ח"א, עמ' קפח.

87. "כל שמירה בתורה אזהרה היא" (רש"י על שמ' כג יג): השווה משך חכמה, עמ' נא; רש"ר הירש על שמ' לא יג (ח"ב, עמ' 454; מהר' עברית, עמ' תטז-תיז). ראה אבן עזרא על שמ' כ ב.

88. ראה עיר' צו ע"א; שבוע' ו ע"א.

89. "אבות מלאכות... כנגד עבודות המשכן" (שבת מט ע"ב): ראה שמ' לא; לה. ראה ירוש' שבת פ"ז ה"ב; בבלי שבת צו ע"ב: "גמרינן מלאכת שבת ממלאכת המשכן". ראה משנה שבת ז ב. השווה בית הלוי ג ע"א–ע"ב.

90. השווה ב"ק ב ע"א. ראה רבי יואל, ח"ר, עמ' שיר: "כתבו גורי האר"י ז"ל בשמו, שכל הל"ט מלאכות שנמצאו בכל מלאכת העבודה, כולם נתהוו מן הל"ט קללות שנתקללו אדם וחוה והנחש, שבזה נתקללה האדמה וכל צבאי', שלא תוציא הארץ צמחה כ"א ע"י המלאכות. וע"כ החיוב בששת ימי המעשה לברר ענפי הקרושה מכל רבר בל"ט מלאכות. ולפיכך בעת שיהי' התיקון השלם, לא יהיו צריכין עוד לשום מלאכה, כאו"ל (שבת ל ע"ב): 'עתידה ארץ ישראל שתוציא גלוסקאות וכלי מילת'".

91. שבת ומשכן: יבמ' ו ע"א: "יכול יהא בנין המקדש רוחה שבת, ת"ל: 'את שבתותי תשמרו ומקדשי תיראו' – כולכם חייבין בכבודי". תורת נתן, כרך ב, עמ' קער: "עיקר בנין המשכן, שהוא בחינת בנין היכל הקודש, הוא רווקא ע"י שמירת שבת. כי שבת הוא בחינת ביטול גמור אל האור א"ס, ששם תכלית המנוחה".

92. שמ' לה ג: "לא־תְבַעֲרו אש *בכל מושבתיכם* ביום השבת"; ויק' כג ג: "...שבת הִוא לה' *בכל מושבתיכם*". שבת קיט ע"ב: "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחללו בה את השבת". תענ' כט ע"א: "כשחרב בית המקרש בראשונה... ערב תשעה באב היה ומוצאי שבת היה". ראה אסת"ר א; איכ"ר א לו; שלה"ק, ח"ג, קיר ע"ב, קטו ע"א: "הרי המשכן מתאחר עם השבת... שבת ומשכן ענין אחר לעוה"ב". ראה גם בני יששכר, ח"א, כב ע"א. שפת אמת, ח"ב, עמ' 227: "'ויקהל משה'. סמך מצות השבת לתרומת המשכן. כי שניהם ענין אחר. השבת הוא תרומה בזמן... וכמו"כ יש *תרומה במקום לעשות משכן וביהמ"ק*. וזה משייר ברכה וקרושה לכל המקומות".– דליות יחזקאל ח"ב, עמ' שי: "'את שבתתי תשמרו ומקדשי תיראו' (ויק' כו ב). גם השבת הוא מקרש. לפיכך אין בנין ביהמ"ק רוחה שבת. וכמ"ש הרמב"ן... הזֵכר למעשה בראשית הוא הזֵכר לשבת בראשית שהיה מקרש ה' כוננו ירין, ע"י ויקרש אותו. וההכנה לשבת היא כמו ההכנה לעלות לרגל, ששם נאמר, ולא יראו פני ריקם". ראה מהרש"א, בחיא"ג, כתוב' סב ע"ב: "כי ישראל, ע"י נתינת התורה להם (בשבת), שהיא כמו שטר קירושין להם ממנו ית' ב"ה. ושריית שכינתו בתוכנו ע"י המקרש הוא הזיווג והנשואין עמנו".

93. השווה שבת פח ע"ב ורש"י על אתר: "...בעגל שאמר 'הורד עדיך'... אמר מיד לעשות לו משכן".

94. השווה שבת קיח ע"ב: "כל המשמר שבת כהלכתה, אפילו עובר ע"א [כדור] אנוש מוחלין לו".

95. תגי' י ע"א (במשנה א ח): "הלכות שבת... הרי הם כהררים התלוין בשערה".

96. ישע' כו יט: "יִחיו מתיך, נבלתי יקומון, הקיצו ורננו שוכני עפר *כי טל אורות טלך* וארץ

רפאים תפיל". שבת פח ע"ב: "כל ריבוד ודיבוד שיצא מפי הקב"ה יצתה נשמתן של ישראל... ומאחר שמדיבור ראשון יצתה נשמתן, דיבור שני היאך קיבלוז הוריד *טל שעתיד להחיות בו* מתים, והחיה אותם".– מכילתא יתרו א (שמ' כ יח), עמ' 79: "אמר הקב"ה לענני כבוד: הזילו *טל חיים* על בניי". ירוש' ברכ' פ"ה ה"ב: "אין המתים חיים אלא בטללים". ראה פרד"א, לג; לד. זוהר, ח"א, קל ע"ב; ח"ג קכח ע"ב, רצב ע"ב. השווה אוה"ח על שמ' לה א.

97. תוספות על חגי' ג ע"ב: "אמרינן במדרש: שלשה מעידין זה על זה: ישראל ושבת והקב"ה". ראה מהר"ל, תפארת ישראל, מ, נ ע"ב.

98. "אין בנין בית המקדש דוחה שבת" (רש"י על ויק' יט ל): ראה ספרא על אתר; מכיל' ויקהל, מסכתא דשבתא א (שמ' לה א), עמ' קיא; רש"י על שמ' לה ב; השווה שבת קיט ע"ב. ביחס לעבודת המקדש בשבת ראה גם ספרי, פנחס קמב (במד' כח ב), נג ע"א; תוס', שבת טז; ילק"ש, פנחס, תשפב. "לא חרבה ירושלים אלא בשביל שחללו בה את השבת" (*שבת קיט ע"ב*). "חורבן – בשביל חילול שבת, תיקון – בשביל שמירת שבת" (שנת רצון, עמ' פה).

99. *מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יד), קי ע"א–ע"ב.* באר אברהם, עמ' קסו: "הנפש היא עיקר הקדושה בישראל. נפש ישראל היא נעלה במדרגה מביהמ"ק. כי לא דוחה שבת (שבת קיט ע"ב), ופקוח נפש דוחה שבת (שם, קלב ע"א)".

100. "חלל עליו שבת והוא יושב ומשמר שבתות הרבה" (ירוש' יומא פ"ח ה"ה); תנח' יתרו ח.

101. השווה זוהר ח"ג קכב ע"ב.

102. שמ' כה ח: "ועשו לי מִקדש *ושכנתי בתוכם*". שם, כט מה־מו: "*ושכנתי בתוך בני ישראל... לשכני בתוכם*"; יחזק' לז כו: "והיה *משכני עליהם*". השווה תיקוני הזוהר כב ע"ב; אלשיך על שמ' כה ח: "'ושכנתי בתוכם – ולא אמר בתוכו... כי עיקר השראת שכינה באדם הוא ולא בבית, מאומרו: "בתוכם"... 'היכל ה' המה' – כי הלא היכל ה' המה; וכאשר המה ראויים להשרות שכינה בנשמותם, ישתלשל ויתפשט השפע אל היכל ה', כי למענם להיות אתם משֶכַן את שמו ית' במקום ההוא. כי לא עשה הוא ית' עיקר רק מהאנשים, כי 'אהל שכן באדם', אך לא בעצים ובאבנים...". של"ה, ח"א, יז ע"א: "האדם הנקרא עולם קטן הוא נקרא ג"כ מקדש, כמ"ש: 'ועשו לי מקדש ושכנתי בתוכם', ולא כתיב בתוכו, אלא בתוכם, ר"ל בתוכיות המקודשים והלב של אדם נגד קודש קדשים". נפש החיים, א ד, עמ' ח: "עיקר ענין הקרש והמקדש ושריית שכינתו יתברך הוא האדם; שאם יתקדש עצמו כראוי בקיום המצות כולן שהם תלויין גם כן בשורשן העליון, או הוא עצמו המקדש ממש ובתוכו ה' יתברך שמו, כמ"ש (ירמ' ז) 'היכל ה' היכל ה' המה'. וכמאמרם ז"ל 'ושכנתי בתוכם', בתוכו לא נאמר אלא בתוכן... אל תחשבו שתכלית כוונתי היא עשיית המקדש החיצוני, אלא תדעו שכל תכלית רצוני בתבנית המשכן וכל כליו רק לדמו לכם שממנו תראו וכן ותעשו אתם את עצמכם, שתהיו אתם במעשיכם הרצויים כתבנית המשכן וכליו, כולם קדושים ראויים ומוכנים להשרות שכינתי בתוככם ממש...". ד' זאב וואלף מז'יטומיר, אור המאיר, דברים; ראה ראשית חכמה, שער האהבה ו; אוה"ח על ויק' כא ו.

103. "פיקוח נפש דוחה את השבת": ראה שבת קלב ע"א; יומא פב ע"א, פג ע"א, פד ע"ב, פה ע"א. תנח' מסעי א. השווה שבת קנא ע"ב; במדב"ר כג א.

104. "ספק נפשות דוחה את השבת" (משנה יומא ח ו): ראה בבלי יומא פג ע"א. ירוש' יומא

פ"ח ה"ה; תנח' יתרו ח, שו"ע, או"ח, שכח. השווה רמב"ן על שמ' לא יג; ראה שו"ע, יו"ד, רסג א־ג; השווה אבינועם בצלאל שפרן, רפואה ויהדות (פורום למחשבה יהודית, תל־אביב תשל"א).

105. "דין חולה בשבת". "משפטי התורה: רחמים וחסד...": ראה *רמב"ם, הלכ' שבת ב*; שו"ע, או"ח שכח, ופירושים על אתר; שו"ע הרב (ר' שניאור זלמן מלאדי), או"ח, שכח־שכט; השווה ירוש' יומא פ"ח ה"ה; ראה צבי אלימלך מרינוב, בני יששכר, ח"א, קר ע"א–ע"ב; ראה גם בבלי יומא פג־פד; כתוב' טו ע"ב; השווה Avinoam Bezalel Safran, "Médecine et Halakhah: Les transplantations," *Revue Juive* (Zurich, 14 and 21 January, 1972)

106. "נפש תלמיד חכם נקראת שבת". "שבת ביומין דחול". "שבת דכולהו יומי": ראה תקו"ז מו ע"א; *זוהר, ח"ג, כט ע"א–ע"ב*, קכד ע"ב, קנב ע"ב. חול' קיא ע"א. השווה שבת קיט. ראה שנת רצון, עמ' יא, יח, יט, כא, כב. קיז. ראה שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' יט.

107. "פקוח נפש דוחה שבת". "וחי בהם" – "ולא שימות בהם" (רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ה ה"א); *ויק' יח ה*; ספרא, אחרי, יג יד, עמ' פו. יומא פה ע"ב). ראה יחזק' כ יא־יב: "ואתן להם את־חקותי ואת־משפטי... אשר יעשה אותם האדם *וחי בהם*"; הרא"ש, יומא, פרק יוה"כ, סי' יה. רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ב ה"א וה"ג; שם, פי"ב ה"ג. רמב"ן במלחמות, סנהד' פח. שו"ע, יו"ד, קנו; ויק' כב לב: "אני ה' מקדשכם"; סנהד' ער ע"א; ע"ז נד ע"א; רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ה ה"א וה"ב. עין שו"ת רדב"ז, ח"ג, סי' תתפה וח"ד סי' אלף קלט. שו"ת חת"ס, או"ח, סי' עט, פב. שו"ת אבני נזר, או"ח, ח"ב, סי' קכ; שו"ת הרב"ז ח"א, סי' יד.

108. "'אשר יעשה אותם האדם וחי בהם' – לעוה"ב, שאם תאמר בעוה"ז והלא סופו הוא מת" (ספרא, אחרי, יב, עמ' פה, ורש"י על ויק' יח ה): השווה שמ"ר כה טז.

109. השבת היא מעין עולם הבא. "נחלה בלי מצרים": ראה זו"ח, בראשית, כב ע"א; תקו"ז, ת"ו, תי"ט; רמב"ם, הלכ' שבת, פ"ל הט"ו. רקאנטי, בראשית, ט ע"א. פרושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס על שבת קיח ע"א (ח"ב, עמ' צו־צז): "המענג השבת דבק בעולם [הבא], כי השבת היא מעין עולם הבא (ברכ' נז ע"ב), ועונג שבת היא מעין עולם הבא, שהיא כֻּלה עונג טוב. לכך, נותנין לו נחלה בלי מצרים, כאשר דבק בעוה"ב, שאין לו קץ וסוף". ראה מהר"ל, דרך חיים, עמ' ר־ה; תפארת ישראל כ. אבדבנאל על שמ' לא יב: "השבת תדמוו אל העולם הרוחני, שבו המנוחה והנחלה האמיתית... שם יתקדשו ויהיו קדושים בשבת הנפש מפני ששמרו בעוה"ז שבת הגוף". שפת אמת, ח"א, עמ' 198: "יש גם בעוה"ז מעין עוה"ב, רק שנסתר; ובשבת נתגלה"; ח"ב, עמ' 91. שם משמואל, מוערים, עמ' קא. השווה גם ילק"ש, בשלח, טז רסא. ראה לקמן, הערה 168.

110. שמ' טו כה: "כי שבת היום לה'"; ויק' כג ג: "שבת הוא לה'"; דב' ה יד: "ויום השביעי שבת לה' אלהיך".

111. שמ' לא טו: "וביום השביעי שבת שבתון *קדש לה'*".

112. "חוק ומשפט": השווה מכיל' בשלח, מסכתא דויסע (שמ' טו כה) נד ע"א: "חק זה השבת ומשפט זה כיבוד אב ואם..."; מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא, א (שמ' לא יג) קט ע"א: "כי אני ה' מקדשכם', לעולם הבא; כגון קדושת שבת בעולם הזה. נמצינו למדין שהוא מעין קדושת העולם הבא. וכן הוא אומר: 'מזמור שיר ליום השבת', לעולם שכֻּלו שבת". השווה זוהר ח"ג קיג ע"א: "'אם בחֻקתי תלכו ואת מצותי תשמרו' (ויק' כו ג). 'בחֻקתי' –

והו תורה שבעל פה (כל אלו הגזרות והדינים והעונשים והמצות); 'משפטי' – זהו תורה שבכתב. וזה אחוז בזה וזה בזה, והכל אחד... משום שחוק ומשפט הוא השם של הקב"ה".

113. שבת – "מנוחת הגוף ומנוחת הנפש, מנוחה שאין מלכים יכולים להגיע לשֶׂכְמוֹתה, הואיל ואין דעתם מישבת עליהם ביום מנוחתם...". ראה כוזרי ג י.

114. ראה רמב"ם, מו"נ, ח"ב פל"א; תניא, קונטרס אחרון, עמ' קסג; משנה ברורה, ח"ג, הקד', הלכות שבת.

115. השווה מכילי יתרו, מסכתא דבחדש ז (שמ' כ ח), ע ע"א; כוזרי ג ט; פירושי התורה לרבי יהודה החסיד, יתרו כ יא, עמ' צט; פירוש המהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על סוטה לה ע"ב (ח"א, עמ' סג-סד): "הם [אֻמות העולם] מתנגדים אל התורה כאשר אין [הם] הנצים בתורה... מדריגת ישראל היא התורה". אוה"ח על שמ' לא טז: "ביום שבת באה נשמה יתירה לישראל, והוא סוד נעלם שלא גלהו ה' לאומות". ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, עמ' מז; ראה הרמן כהן (לעיל, הערה 95 ביחס לח"א, פ"ב) עמ' 181. ראה סנהד' נח ע"ב; דב"ר א יח, כא.

116. ר' חיים ויטאל, עץ החיים, א: "כשעלה ברצונו יתברך שמו לברוא את העולם כדי *להיטיב לכרואיו* ויכירו גדולתו ויזכו להיות מרכבה למעלה...". פילון האלכסנדרוני, על בריאת העולם, 5, 21; רש"י על סנהד' פא ע"ב.

117. השווה מ' ד' קאסוטו: מאדם עד נוח, עמ' 40-43; פירוש על ספר שמות, עמ' 169.

118. "אין מזל לישראל" (שבת קנו ע"א-ע"ב): תקו"ז, ת"ע (קכד ע"ב). השווה זוהר ח"ג רכז ע"ב; ראה גם פרר"א ו; מהרש"א על שבת קנו ע"א. ברברי יואל, ח"ה, עמ' תיח, מצוטטת הערתו של ר' יונתן אייבשיץ, ביערות דבש, ח"ב, סה ע"ב, שביאר מאו"ל (שבת קיח ע"ב): "כל המשמר שבת כהילכתה, אפי' עובד ע"א [כדור] אנוש, מוחלין לו'. הלא הרמב"ם בהלכ' עכו"ם פ"א ה"א כתב שאנוש טעה וחשב: אף שהקב"ה הוא סיבת כל הסיבות, הוא חלק כח לצבאיו [וחֵלק להם כבוד], עד שנתרבו הטעות ברורות שאחריו, שכחו לגמרי ה' ולא עבדו רק לכוכבים וצלמיהם. וביאר כי חז"ל הרבו להזהיר *לשמוח* בשבת, וחד מן הטעמים משום דבשבת שולט *כוכב שבתאי*, וכל השמחים בו יקרם רעה, ולכן עלינו לשמוח הפך גזירת הכוכב, להורות כי אין בגזרת הכוכב ממש; נסתרת אף דעת אנשי דור אנוש, החושבים כי לצבא השמים הממשלה, כי רואים *שביום השבת* אנו *שמחים* וחוגגים. וזהו או"ל: 'כל המשמר שבת כהילכתה דווקא', כמו שאמרו ז"ל לשמוח בו כראוי, אזי לא בלבד שנמחל דעת ע"ז אחרת, אלא אפילו עוע"ז כאנוש, דמודה בבריאה, מ"מ מוחלין לו, כי בזה מודה שאין בדבריהם ממש".– שבת נקרא יום שמחה: "וביום שמחתכם' – אלו שבתות" (ספרי, במד' י י). עיין בירוש' מגי' פ"א ה"ד.– ברם, ראה שם משמואל מועדים, עמ' קלה: "אך במקדש הנה כתיב (במד' י י), 'וביום שמחתכם ובמועדיכם', ובספרי (פ' בהעלותך) חד מ"ד 'וביום שמחתכם, אלו שבתות'. ולכאורה אינו מובן, שבשבת אין בה שמחה רק עונג. ומכאן דבמקדש, שהוא הנקודה הפנימית, שם הכל הוא פנימיות... וע"כ במקדש נקרא גם שבת יום שמחתכם".

119. אין אבלות בשבת – "השבת ניתנה לישראל לקדושה לעונג ולמנוחה ולא לצער" (תנח' וירא א): ראה מו"ק כד ע"א; בר"ר ק ז; זוהר ח"א מח ע"א-ע"ב; ספר החינוך, מצוה קיד; של"ה, ח"ב, ז ע"א; ח"ג, קיד ע"ב; ראה גם תענ' כט ע"ב; שו"ע, או"ח, תקנב י. ראה תענ' ד ג: "ואנשי המעמד... ולא היו מתענין ערב שבת, מפני כבוד השבת...". ספר חסידים, קנ, עמ' קנב: "אל יכנס אדם לשבת כשהוא מעונה; לפיכך אין להתענות בערב

שבת". ראה יסוד העבודה, עמ' 215.

120. "שבת – הכל נמצא בו". שבת הוא הכל": זוהר, ח"ב, פח ע"א; צב ע"א: "שבת איהו כלא". ראה זו"ח מר ע"א; רבנו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח): השבת – "הכל בכל". תנח' בראשית ג: "אסור להתענות בשבת; ובערב שבת נמי אסור, מפני טורח שבת... וכבוד שבת עריף מאלף תעניות". ראה שלה"ק, ח"ב, ז ע"א. שם משמואל: בראשית, ח"א, עמ' רצא; שמות, ח"ב, עמ' רעז; רברים, עמ' ק; מוערים, עמ' צט. השווה שפת אמת ח"ה, עמ' 164; באר אברהם, עמ' קפר.

121. "שבת הוא שומר": השווה ירוש' שבת, פט"ו ה"ג: "אסור לתבוע דרכיו בשבת". השווה תנח' וירא א. זוהר ח"ב קסט ע"א; של"ה, סדור שער השמים, עמ' 385: "אסור לדאוג בשבת". השווה גם זוהר ח"ב רה ע"א; פסח' קיב ע"ב; השווה הגר"א, סידור אשי ישראל, עמ' ריז: "אין חותמין בשבת שומר עמו ישראל לעד, כמו בחו"ל, מפני שבשבת אין צריכין שמירה, כי שבת הוא שומר...". ר' יוסף חיים מבגראד, שו"ת תורה שלמה, עמ' פה־פו.

122. "ביום השבת כל הדינים נכנעים... ביום הזה שמחה ועונג...": זוהר ח"ב פח ע"ב. ראה שם, קלה ע"ב, רד ע"א: ח"ג, צה ע"א, קה ע"א; שבת סה ע"ב; תנח' כי תשא לג; פסיק"ד כג: "לא ניתנה שבת אלא לתענוג"; זוהר, ח"ב, קל ע"א, קלה ע"ב; ח"ג, רמג ע"ב; זו"ח, רות, עט, צז.

123. השווה מו"ק כר ע"א; תענ' כט ע"ב; זוהר ח"ג קלה ע"א, קעו ע"ב; ילק"ש, משלי, לא תקסד; שו"ע, או"ח, רפז, רפח, תרנב; של"ה, ח"ב, ז ע"א; אוה"ח על בראשית מז כח. ליקוטי מוהר"ן תנינא, יז, כא ע"ב.

124. "השבת נתנה על ידי משה והתורה ע"י משה": תנח' כי תשא לג. ראה שבת י ע"ב: "אמר לו הקב"ה למשה: מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל. לך והודיעם". השווה זוהר ח"ג קכב ע"ב. זו"ח, יתרו, מא ע"א.

125. השווה זכ' יד ט: "והיה ה' למלך על־כל־הארץ ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד".

126. שמ"ב ז כג; השווה ברכ' ו ע"א: "אמר להם הקב"ה לישראל אתם עשיתוני חטיבה אחת בעולם, ואני אעשה אתכם חטיבה אחת בעולם". במרב"ר יד יא.

127. תקו"ז, תי"ח (לד ע"ב): "תלת צלותין אלין בשבת, ורביעאה צלותא רמוסף".

128. השווה זוהר ח"ג קעו ע"ב: "ומאי הוא שבת? דאיהו שלמא דעלאי ותתאי".

129. "שלש סעודות בשבת": ראה זוהר ח"ב פט ע"א. שלה"ק, ח"ב, ה ע"ב; טו–טז ע"א. השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 13; ח"ב, עמ' 79. שם משמואל, ויקרא, עמ' שמג.

130. "שלש סעודות של שבת הן שלש מדרגות של אמונה": ראה שבת קיז ע"ב–קיח ע"א; פסח' סח ע"ב, קה ע"א; זוהר, ח"א, מח ע"ב; ח"ב, פח ע"א–ע"ב, רד ע"ב; ח"ג, רעג ע"א.

131. שלוש סעודות של שבת מזכירות את שלושת האבות: ראה זוהר, ח"ב, רד ע"א: השווה שפת אמת ח"א, עמ' 80; נאות הדשא, עמ' קלו־קלז; שם משמואל, במרבר, עמ' קיד, קמר.

132. ראה מכיל' בשלח, מסכתא דויסע ה (שמ' טז כה), נט ע"א; שבת קיז ע"ב; ראה גם שו"ע, או"ח רצא ורמ"א על אתר, רצא א. בן איש חי, דרשות, עמ' קלו.

133. השווה ברא' ב ד: "אלה תולדות השמים והארץ בהבראם ביום עשות ה' אלהים ארץ ושמים".

134. השווה רב' כז ט: "הסכת ושמע ישראל היום הזה נהיית לעם לה' אלהיך". ראה ברכ' סג

ע"ב.

135. השווה יואל ג ד: "בוא יום ה' הגדול והנורא".

136. ראה ר' יצחק לוריא (האר"י הקדוש), לקוטי תורה, עמ' יג.

137. השווה זוהר ח"ב פח ע"א–ע"ב.

138. השווה שבת קיז־קיט; זוהר, ח"ב, רד ע"ב; ח"ג, רעג ע"א.

139. שבת קיט ע"ב: "לעולם יסדר אדם שלחנו במוצאי שבת", ורש"י שם: "כבוד שבת לַלַוות ביציאתו דרך כבוד, כאדם המלוה את *המלך* בצאתו מן העיר". פרי עץ חיים, שער השבת, כה: "סעודה דרוד *מלכא*". ראה טוש"ע, או"ח, ש.

140. ראה שם משמואל, במדבר, עמ' שמא: "אמרו ז"ל רכל בציר משבעה ימים הוא ארעי. וע"כ ניתן שבת אחת לשבעה, כרי שלא יהיו שבעה ימי המעשה יחדיו, שיחשב קביעות, אלא ששת ימי המעשה לבד, שאין בהם קביעות, למען לא יתגשמו כ"כ".

141. "כילוי וסילוק מלאכה; עיון שכלי": ראה מהרש"א, חידושי אגדות, על ברכ' סד ע"א. השווה של"ה ח"א כה ע"א; ר' י"צ מעקלענבורג, הכתב והקבלה, ח"א מא ע"א; שפת אמת ח"א, עמ' 211; שם משמואל, מועדים, עמ' צ; רבי ברוך הלוי עפשטיין, תוספת ברכה, ה, עמ' לח־לט; פילון האלכסנדרוני, על החוקים לפרטיהם, ב,64; על הבריחה והמציאה, 176 וראה אסתר סטרובינסקי־שפרן על הנ"ל (לעיל ח"א פ"ג הערה 11), עמ' 83-84.

142. שבת, יום הדעת: ראה שמ' לא יג: "את־שבתותי תשמרו... אני ה' מקדשכם"; שבת י ע"ב. השווה לקוטי מוהר"ן, ח"א, פג, לח ע"ב; קיא, קא ע"א; ח"ב, יו, כא ע"ב; סדור שערי רצון, עמ' 608, 610; הגדה של פסח, עמ' יז; שפת אמת, ח"ב, עמ' 75, 203; ר' אברהם מסלונים, באר אברהם, עמ' קיח; בית אברהם, עמ' קצו; תורת נתן, כרך ב, עמ' קג. אמרי אמת, עמ' 164.

143. "אם אין דיעה, הבדלה מנין...": ירוש' ברכ' פ"ה ה"ב; ראה זוהר ח"ב, כה ע"א, קמא ע"ב.

144. "בשבת באה לנו "הדעת", "המחברת" אותנו לבורא: ראה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"י ה"ו: "אינו אוהב הקב"ה אלא ברעת שירעהו; ועל פי הרעה תהיה האהבה". השווה זוהר ח"ג יב ע"א; שפת אמת, ח"ב, עמ' 198; ח"ה, עמ' 163, 165. ראה ברא' ד א: "והארם ירע את חוה אשתו", שמ"א א יט: "וידע אלקנה את חנה אשתו". השווה רש"י על ברא' יח יט: "'כי ידעתיו', לשון חבה".

145. כיום־דעת, השבת מקרבת אותנו למקור הקדושה, המצוי בה': *שמ'* לא יג. השווה רש"ר הירש על שמ' לא יג (ח"ב, עמ' 455; מהר' עברית, עמ' תטו-תיז); שפת אמת ח"ב עמ' 203.

146. דעת השבת משקפת את דעת משה: ראה שבת י ע"ב: "אמר לו הקב"ה למשה מתנה טובה יש לי... ואני מבקש לִתנה לישראל. לך ו*הודיעם*". תנח' כי תשא לג: השבת נִתנה על ידי משה... והתורה ע"י משה". – "ישמח משה במתנת חלקו"! השווה זוהר ח"ב כה ע"א, רכא ע"א; ח"ג קכב ע"ב; תקו"ז, תי"ח (לז ע"א). של"ה, ח"א, יא ע"א; סירור שער השמים, עמ' 525: "משה הוא מבחינת הרעת". ראה גם "רמתים צופים" על תרא"ר א. ר' אברהם מסלונים, יסור העבורה, עמ' פט. ראה לעיל, הערה 124.

147. דעת השבת של משה מבשרת את דעת־השבת של ימות המשיח: *ישע'* יא ט; (השווה גם שם ה יג: "לכן גלה עמי *מבלי־דעת*"). השווה זו"ח, יתרו, מא ע"א; זוהר ח"ב רכא ע"א.

148. "מעיד בשבת" – "בעמידה": ראה טור, או"ח, רסח; שו"ע, או"ח, רסח; טו"ז על שו"ע, או"ח, רסח ה; השווה גם רש"ר הירש, סדור הירש, עמ' 277-279; השווה שפת אמת ח"ב,

עמ' 6, 84. השווה זוהר ח"ב צ ע"א: "שבת סהדותא איקרי". ראה שבוע' ל ע"ב; השווה רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' כ־כא.

149. השווה רמ"א על שו"ע, או"ח, רכא י. ראה לעיל בפרק זה, סעיף "הקידוש – תפילת קידוש השבת", עמ' 212.

150. ברא' א ג: "*ויאמר* אלהים יהי אור...". השווה תהל' לג ט: "כי הוא *אמר* ויֶהי"; ראה רמב"ם, מו"נ, ח"א, פס"ז. מכיל' יתרו, מסכתא דבהחדש, ג, עמ' עז: "'וינח ביום השביעי'. וכי יש לפניו יגיעה ונח ביום השביעי?! ...מי שאין לפניו יגיעה... *בדבר ה'* שמים נעשו!" בר"ר ג ב: "*לא בעמל ולא ביגיעה* ברא הקב"ה את עולמו...".

151. השווה ברא' ב ז: "ויהי האדם *לנפש חיה*" ותרגום אונקלוס על אתר: "והות באדם *לרוח ממללא*".

152. הדיבור כמעשה – "*בדבר ה' שמים נעשו*" (תהל' לג ו); שו"ט קיט פט: "מהו 'דברך נצב בשמים'". איזהו דבר הנצב בשמים. אלא אמר הקב"ה: על מה השמים עומדים על אותו דבר שאמרתי (ברא' א), 'יהי רקיע בתוך המים ויהי כן'. וכתיב (תהל' לג), 'כי הוא אמר ויהי': אותו הדבר שאמר הוא עשה. לכך נאמר (שם), 'הוא צוה ויעמוד', 'בדבר ה' שמים נעשו', ובאותו הדבר שברא אותן בו הם עומדים לעולם. לכך נאמר: 'לעולם ה' דברך נצב בשמים'". ויק"ר מד כו: "מאמרו של הקב"ה הוא מעשה". *שבת קיט ע"ב*. השווה ר"ה לב ע"א: "בראשית נמי מאמר היא דכתיב בדבר ה' שמים נעשו"; השווה נאות הדשא, עמ' נה: בשבת האדם "מבדיל את עצמו מזה העולם, שב למקורו ודבק בעולם העליון ושם *הדבור נחשב מעשה*...". ראה בר"ר מד כו. השווה בית הלוי, ג ע"ב.

153. *אב' ה א*: בעשרה מאמרות נברא העולם".

154. השווה שמ' לד כח: "ויכתֹב על־הלֻחֹת את דברי הברית *עשרת הדברים*"; ב"ק נד ע"ב–נה ע"א. זוהר, ח"ג, יא ע"ב: "כתיב 'עשרה' (במד' ז) למאי קא אתייא? אלא עשרה למעשה בראשית, ועשרה למתן תורה". ראה שלה"ק, ח"א, קעו ע"ב–קעז ע"א: "עשרה זמנים סובבים בכל שנה ושנה, אשר יהיו בהם נזכרים ונעשים אלו עשרה: עשרת הדברות". השווה שלה"ק, ח"א, רי ע"א. ראה גם שפת אמת, ח"ב, עמ' 24: "בעשרה מאמרות נברא העולם, כי נעשה מהם עשרת הדברות, באמצעות גלות מצרים ועשר מכות...".

155. ליקוטי מוהר"ן, תנינא, צא, עמ' מא: "'וידבר אלקים את'. '*וידבר*', *לשון זווג והתקשרות*, כמו, 'ראוה מדברת' (כתוב' יג ע"א)..." 'הדברים האלה לאמר', היינו ע"י הצדיק שמלביש 'הדברים האלה', היינו דיבורי התורה. וזהו '*לאמר*', לשון הלבשה, כמ"ש (איכה ב יז), 'בצע אמרתו', שפירושו לבוש". שם משמואל, מועדים, עמ' קי, מציין, בשם אביו בעל 'אבני נזר', את ה"הפרש בין מאמר לדיבור. שדיבור הוא חיבור המדבר לנדבר, ומאמר הוא נפרד. שמאמר יכול להיות אפילו בלי כוונה להשמיע לשומע זה, אלא שהשומע שומע ממילא. וזהו ההפרש בין עשרת מאמרות לעשרת הדברות. שבריאת העולם היתה ע"י צמצום, ראי־לאו־הכי הי' בטל במציאות. וע"כ נברא במאמר שהוא נפרד. אבל עשרת הדברות הם החיבור שבין ישראל לאביהן שבשמים". אבל ראה מלבי"ם, אילת השחר, חומש ויקרא, פרק לז.

156. מו"נ, ח"א, פס"ז: "כאשר הושאל לשון *אמירה* לרצון בכל מה שנברא בששת ימי בראשית, ונאמר 'ויאמר', הושאלה לו השביתה ביום השבת, *כאשר לא היתה שם בריאה*...". השווה אבני נזר, עמ' צה; ראה שבת סג ע"א: "אין דיבור אלא נחת". ראה גם מכ' יא ע"א: "כל דיבור לשון קשה". רש"י, במד' יב א: "אין דבור בכל מקום אלא לשון קשה. וכן הוא אומר

(בדא' מב), דבר האיש אדוני הארץ אתנו קשות. אין אמירה בכל מקום אלא לשון תחנונים, וכן הוא אומר (שם יט) 'ויאמר אל נא אחי תרעו'". אבל ראה רש"י תענ' ל ע"ב: "'לא היה הדיבור עם משה: ("עד שלא כלו מתי מדבר") ביחוד וחיבה, דכתיב 'וידבר ה' אלי'...".

157. השווה אבן עזרא והעמק דבר על דב' כו יז; שפת אמת, ח"ד, עמ' 62; ח"ב, עמ' 24: "ההפרש בין אמירה לדיבור הוא להיות ניכר ומתגלה חיות הפנימיות, שאין שום חיות לשום הווה רק ממנו, ית'. ודיבור מלשון הנהגה כמ"ש בזוהר על 'ודברת בם', להנהיג הכל ע"י דברי תורה. וכמו 'ידבר עמים'". ראה גם שפת אמת, ח"ה, עמ' 1: "ההפרש בין מאמר לדיבור שהוא לנוכח, כמו 'דבר מלך שלטון' (קהלת ח ד), שהדיבור הוא להיות נעשה כן. ואמירה שייך אף על מה שאין לעשות. משא"כ דיבוד, הוא גזירה להיות כך". אולם ראה ראי"ה קוק, עולת ראיה, ח"ב, עמ' נד: "'אין אומר ואין דברים' (תהל' יט ד). ההופעה המלולית, הבאה מסגולת כח הבטוי שבאדם... ומפני שראשית היסוד, של צמיחת ההבטאה, באה מתוך הרעיון, נקרא זה בשם אמירה, והמקור הוא אמר, כמו ראש אמיר, כלומר התגלות הדבור ביחוסו להמדבר בעצמו, טרם שבא להתגלם בצורה המשפעת כבר על השומע, שמקבל הנהגה ע"י הצורה הדבורית... שזה הוא התוכן של דבור, המתלוה לאמירה. והוא משותף עם דברות והנהגה". ראה גם פחד יצחק, פסח, עמ' צח־קא. ראה *בני יששכר, ח"ב, כ ע"ב*; שם משמואל, מועדים, עמ' 110; ראה גם רמב"ן ואוה"ח על ויק' כא א; ראה מכילי' יתרו, מסכתא דבחדש, ורש"י על שמ' יט ג: "'תאמר' – בלשון רכה". זוהר, ח"ב, עט ע"ב; אר"י הקדוש, לקוטי תורה, יתרו, עמ' קכב; של"ה, סידור שער השמים, ח"ב, עמ' 11.

158. "עשה בה מאמר" (משנה יבמ' ב א, ועוד): ראה זוהר ח"ג יז ע"ב; דברי שמואל, עמ' צו־צח. על האופי המוחלט של מאמר ה' במעשה הבריאה ראה זוהר ח"א רלב ע"ב. ראה גם רמב"ם, מו"נ, ח"א, פס"ה, פס"ו, פס"ז; על "אמירה" ו"דיבור" ראה גם ספרי, בהעלותך צט (במד' יב א), כו ע"ב; פסיק"ז, וארא, ו ב; שמ"ר מב: א־ב: אין דבור האמור כאן אלא דברים קשים... ואין אמירה אלא לשון רך"; תנח' צו יג: "אין דיבור בכל מקום אלא לשון קשה... ואין אמירה אלא תחנונים". מכ' יא ע"א; רש"י על במד' יב א.

159. "תיבת הוא מורה על ההסתר שלא מושג לעינים ולא בשם: ומי שמזדמן לעינינו, אומרים לו *אתה*". נוכח (ספרא דצניעותא פ"ב סי' יא עם פירוש נתיבות יאיר, מאת ר' בנציון משה יאיר וינשטוק (ירושלים תשל"ה), עמ' קמ"ה): השווה זוהר ח"א סז; ח"ג קפה ע"א. רבינו בחיי, על שמ' טו ג (ח"ב, עמ' קכח): "הוא יתברך נסתר ונעלם מהשגת כל משיג... שאע"פ שהוא נסתר ונעלם, נגלה הוא ונמצא בלבבות. והוא כענין נוסח הברכות שתקנו: 'ברוך אתה', לנוכח, ו'אשר קדשנו' נסתר". ראה בספרו "כד הקמח" אות ברכה.– פחד יצחק, פסח, עמ' רמט.– שפת אמת, ח"ב, עמ' 225. "'שלום שלום לרחוק ולקרוב'. פירוש מי שיש בו ב' הבחינות שיודע שהוא מרוחק ושאף־על־פי־כן הוא מקורב, ושניהם אמת, ואין בזה סתירה". שם, עמ' 230: "זאת מעלת בנ"י אשר יש להם דביקות בהקב"ה גם בבחי' הריחוק, כמ"ש, מרחוק ה' נראה לי דווקא". השווה זוהר ח"ב צ ע"א: "ושבת קדשו [בלשון נסתר] זכרון למעשה בראשית; זכר ליציאת מצרים... ושבת קדשך [בלשון נוכח]"!

160. השווה זוהר ח"א קנח ע"ב; השווה גם בר"ר א ד.

161. *שמ' כ י* (ורב' ה יד) ואבן עזרא על אתר.

162. *שהרית לשבת; רש"י על שמ' לא יג.* שפת אמת, ח"א, עמ' 61: "בימי המעשה, בחינת עבדים; ובשבת בחינת בנים".

163. פרד"א יח: "למה הדבר דומה. לאחד שהיה לו כלי חמדה, ולא רצה להנחילו אלא לבנו העובר אותו. כך הקב"ה, יום שבת... לא רצה להנחילו אלא לישראל". ביצה טז ע"א: "אמר לו הקב"ה למשה: מתנה טובה יש לי בבית גנזי, ושבת שמה, ואני מבקש ליתנה לישראל". זוהר ח"ב סג ע"ב; השווה שמ' ד כב.

164. אבני נזר, עמ' קא, קג, קד: "בשבת אין העבודה (עבודת ה') מן המיצר"; "בששת ימי המעשה (העבודה) באתכפיא, מתהפך בשבת לששון: מרירא למתקא". השווה שם משמואל, בראשית, ח"א עמ' רכג. ראה גם ויק"ד ג א; תרא"ר א.

165. שבת ותפילין: ראה עיד' צו ע"א ורש"י שם. ראה תרא"ר כו. השווה ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, בשלח: *"שבת היא קדושת המחשבה* שאסור להסיח דעתו כל היום מקדושת שבת; ק"ו מתפילין שאסור בהסח הדעת, שהוא רותמא... משום דקדושתו הוא יותר מתפילין. כ"ש שצריך שלא להסיח *כל היום* מקדושה שבת... כי מכח רשבת עיקר דקרשתן שיקרש מחשבתו בו... בימי החול שולט היצה"ד ויצה"ט נכנע; ובשבת אקדי היצה"ט בעל הבית, ויצה"ד עני...". השווה ביאורי הגר"א על אגדות, ח"ב, ליקוטי הגר"א, עמ' עב; דברי שמואל, עמ' טו; ר' נחמן מברסלב, הגדה, עמ' לא; שפת אמת, ח"א, עמ' 13, 54, 102, 134: "יש בכל איש ישראל ב' אותות: מילה ותפילין, ובשבת מילה ושבת; ומצות תפילין מימים ימימה למעט לילות [ראה עיד' צו ע"א] שאין אוד התפילין מתגלה בלילה. אבל אות שבת, שהוא כמו תפילין, מאיר ביום ובלילה. וכן מזה הכח יכולין לקבל הארה לתקן כל הלילות"; שם ח"ב עמ' 145; ח"ג עמ' 189, 192; ח"ד עמ' 194; ח"ה עמ' 30, 31, 99, 167; באר אברהם, עמ' קנא (בשבת קבלת עול מלכות שמים היא *כלב*); אבני נזר, עמ' קג־קד; שם משמואל, בראשית, ח"א עמ' רכג; שמות ח"ב עמ' רסו, רעט; תוספת ברכה, ח"ר, עמ' 103. ראה גם כוזרי ג ה: *"ופרי השבוע יום השבת*. מפני שהוא מועמד *להדבק בענין האלוהי, ועבודתו בשמחה לא בכניעה...".*

166. *שבת לג ע"ב.*

167. רש"י ר"ה כח ע"א: "מצות לא ליהנות ניתנו לישראל להיות קיומם להם הנאה, אלא לעול על צואריהם ניתנו". אבל השבת ניתנה ל"מנוחה ועונג". (משנה תענ' ד ג: "ואנשי המעמד... לא היו מתענין... באחד בשבת, כדי שלא יצאו ממנוחה ועונג ליגיעה ותענית..."). השווה נאות הרשא, עמ' קכא.

168. עונג שבת הוא מעין עונג עוה"ב: ראה תקו"ז, תי"ט (לח ע"א); של"ה ח"א קמב ע"א. ראה פירושי מהר"ל לאגדות הש"ס, שבת קיח ע"א (ח"ב עמ' צו): "המענג השבת דבק בעולם [הבא]. כי השבת היא מעין עולם הבא (ברכ' נו ע"ב), ועונג שבת הוא מעין עולם הבא". תולדות יעקב יוסף, ויחי: "מי שטרח בע"ש – בעה"ז, כדי ש'יאכל בשבת' בעה"ב... אדם שעושה הכנה לעצמו שיהיה לו כל טוב לעה"ב, כי שם ביתו העיקרי". השווה דברי שמואל, עמ' ב; ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, עב, לג ע"א; שם משמואל, בראשית ח"א, עמ' רג, רע; ח"ב עמ' שלה; במדבר, עמ' שצח; דברים, עמ' קצט; ראה גם ביצה טז ע"א; שפת אמת, ח"ב עמ' 208; ספר יצירה ב ד; שם משמואל, דברים, עמ' צט; השווה ר' יוסף חיים מבגראד, בן איש חי, עמ' קכ. ראה לעיל, הערה 109.

169. "נשמה יתירה נותן הקב"ה בארם ערב שבת" (ביצה ט"ז ע"א): השווה זוהר, ח"א, מח ע"א: ח"ב, פה ע"ב, רד ע"א; ח"ג, צה ע"א, קעג ע"א, רמב ע"ב; תקו"ז, הקר', יג ע"ב. הרקאנטי, בראשית ח ע"ב.

170. יראה ואהבה. מוח ולב: השווה משלי א ז: "יראת ה' ראשית דעת": תהל' קיא י: "יראת ה'

שכל טוב לכל־עֹשיהם"; זוהר, ח"א, יא ע"ב; ח"ג, קכב ע"ב; השווה גם רמב"ם, הלכ' יסודי התורה, פ"ב ה"ב; שם משמואל, מוערים, עמ' קפ. באר אברהם, עמ' ריא.

171. "אימת שבת עליו" (ירוש' רמאי פ"ד ה"א): רמב"ן על שמ' כ ח; תקו"ז, עג ע"א.

172. לא משבת אתה מתירא אלא ממי שהזהיר על השבת" (יבמ' ו ע"ב): השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 14; ח"ה, עמ' 240; באר אברהם, עמ' קיא, קצר; השווה זוהר ח"א יא ע"ב; ראה גם רמב"ן על שמ' כ ח; הרקאנטי, יתרו, ט ע"א.

173. "אנכי ה' אלהיך אשר הוצאתיך מארץ מצרים מבית עבדים" – לא אמר לישראל: 'אני בורא העולם ובוראכם'" (כוזרי א כה). השווה אבן עזרא על שמ' כ ב. ראה רמב"ן על שמ' כ ב (כתבי רמב"ן, ח"א, עמ' שפח־שפט): "וזה טעם אשר הוצאתיך כי הם היודעים ועדים בכל אלה". רבינו בחיי על שמ' כ ב (ח"ב, עמ' קפו־קפז): "ואמר 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים', כדי לתת מופת על אלהותו וקבלת מלכותו מכל מה שראו בעיניהם, והם יכולים להעיד עליו". קדושת לוי, מה ע"ב, מו ע"א, פח ע"ב–סט ע"א; ויק' כג טו; מנח' סה ע"ב.

174. הארם לא היה נוכח בבריאת העולם. אך לבן ישראל היתה הזכות *לראות כמו עיניו* את שירור מערכות הטבע בעת יציאת מצרים, שהעיד לא רק על *"מציאות הפועל*, אלא גם על מציאות *פועל ברצון* ומשגיח תמיד" (ספר העיקרים ג כו). *שמ' יד לא*; ראה שמ' יט ד; רש"י על רב' יא ז; רמב"ן על שמ' ו ג; כ ב ועל רב' ה יב, טו; רבינו בחיי על שמ' כ ב (ח"ב, עמ' קפו־קפז): "ואמר: 'אשר הוצאתיך מארץ מצרים'... ומפני זה לא אמר: 'אשר בראתי השמים והארץ'; כי לא ראו זה בעיניהם, ורצה להביא להם ראיה על האלהות ממה שראו הם בעצמם בעיניהם. ועוד כי ההוצאה מארץ מצרים כוללת בריאת עולם, שהנסים הנמשכים אחר ההוצאה ההיא רבים. וממה שנשתנה הטבע בהם יתבאר מזה חרוש העולם, כי עם הקרמות לא ישתנה רבר מטבעו כלל. ומפני זה אמר: 'אשר הוצאתיך', כי בוראי היתה ההוצאה מורה על החדוש ועל ההשגחה ועל היכולת שתקבלו עליכם אלהותי ומלכותי..."; אוה"ח על שמ' י א; כלי יקר על שמ' ו ג; כוזרי ב נר; ספר העיקרים ג כו; ספר החינוך, לא, שו; מהר"ל, תפארת ישראל, יב, מר; של"ה, סידור שער השמים, עמ' 514; ר' רב בער ממזריטש, מגיד רבריו ליעקב, סב, קלג; לקוטי מוהר"ן, ח"א, סר ו, עט ע"ב; שפת אמת, ח"ב, עמ' 60: "עיקר תכלית הבריאה להעיד על הבורא. ולכן ביציאת מצרים שנתברך כבור מלכותו בעולם הוא ממש חירוש העולם. ולכן כתיב: 'החדש הזה לכם', אין לכם חירוש אחר מזה... ולכן ניסן ר"ה המיוחר לבני ישראל, כי המה יודעים כי זה תכלית הבריאה, ולהם הוא חרש וראשון לחרשי השנה. והאומות שמחים בעצם הבריאה, ולהם תשרי ר"ה, שבו נברא העולם; אבל שמחת בנ"י בתכלית ומכוון הבריאה לעשות רצונו ית' ולהעיד על מלכותו, כמ"ש 'כי הם חיינו'; ולכן להם ניסן ר"ה". שם, עמ' 88; ח"ר, עמ' 42: "זמן חירותנו, תיקון בחי' מעשה בראשית, כמ"ש: 'וירא ישראל כו' היר הגרולה אשר עשה כו' בשינוי הטבע; ח"ה עמ' 165; שם משמואל, במדבר, עמ' מב־מה; שם משמואל, הגדה, עמ' צז: "הגאולה ע"י עשר מכות הן כנגר עשרה מאמרות. רכמו שהי' אצל המצריים ביטול עשרת המאמרות, כן נפתחו אצל ישראל עשרת המאמרות; וא"כ אז בריאה חרשה". ר' שמחה בונים מפרשיסחה, מררש שמחה, ח"א, עמ' 108; תוספת ברכה, ח"ב, עמ' 176; ראה גם פסח' קטו ע"ב.

175. *משנה פסח' י ה; הגרה של פסח.*

176. "וכל העם ראים את־הקל ת" (שמ' כ טו; השווה זוהר ח"ב פא ע"א): בכל יום יהא התורה חביבה עליכם כאלו היום הזה קבלתם אותה מהר סיני" (תנח' על רב' כו טו; השווה רש"י

על אתר). ראה שמ' כ יח. השווה רש"י על דב' ו ו. שפת אמת ח"ב עמ' 88: "בכל *שבת* מתעורר עצם היום דנתינת התודה. 'שמוע תשמעו בקולי' (שמ' יט ה), ר"ת שב"ת. פי' כי הש"ת נותן התודה תמיד, כדכ' ולא פסק ["קול גדול ולא יסף", דב' ה יט]. דק שבשבת קודש מתקרבין לבני ישראל לשמוע הקול". בני יששכר, מאמרי השבתות, י ע"א: "ועתה תבין מה שקראו בזוהר לקדושת יום השבת יומא דנשמתא, יומא דאודייתא, והוא כיון דכל נשמה מסוגלה להוציא תודה חדשה מן הישנה, בכל זמן ועידן. והנה *בשבת קודש* שבאים נשמות יתידות לכל אחד מישראל, הנה ע"כ יש עמה *תודה חדשה הצריכה להתגלות ע"י הנשמה הלזו ביום הלזה*, כפי אשר שיערה החכמה האלקית מבראשית, לפי צורך נשמות הדור". השווה רמב"ן על דב' ד ט: "שלא תשכח *מעמד הר סיני* מכל הדברים אשר ראו שם עיניך... כי כשנעתיק ג"כ הדבר לבנינו... יאמינו בודאי שראינו כולנו *בעינינו*".

177. ביחס לשבת שלפני פסח, הנקראת בפי המסורת שבת הגדול, ראה טור ושו"ע, או"ח, תל. מהר"ל, תפארת ישראל, מד, נה ע"ב: "ולפיכך שבת שלפני הפסח ראוי לקדא *שבת הגדול*, כי שם הש"י בכח השלמת הבריאה של שבת בראשית לצאת לפועל לגמרי מה שיושלם העולם על ישראל, והוא גדול יותר ויותר ממה שהוא שבת בראשית, שהשלים הטבע בלבד, ושבת שסמוך לפסח שיצאו ישראל ממצרים, בשביל *יציאת מצרים שהיה בכח השבת*, ראוי שיהיה נקרא שבת הגדול, כי היציאה ממצרים הוא השלמה העליונה וגדול".

178. השווה כוזרי א כה. קדושת לוי, קכט ע"ב.

179. "ב'אנכי' בראתי את אדם הראשון; ב'אנכי' נתתי את הדבדות" (פסיק"ד לג): השווה זוהר ח"א פז ע"ב: "תרי וימני אנכי, אנכי. אלא חד בסיני, וחד בשעתא דברא עלמא. דכתיב: 'אנכי ה' אלהיך', דא הוא סיני; וחד כד בדא עלמא, דכתיב (ישע' מה יב), אנכי עשיתי ארץ ואדם עליה בראתי'". שם, דה ע"ב: "מאי טעמא 'עשיתי ארץ', בגין ד'אדם עליה בראתי'". ראה בר"ר א ד; ישע' מד כד; מה יב; שהש"ד ז א; תהל' עה ד; שמ"ד ג ו. הבריאה השיגה את "השלמתה", את הערבות לקיומה, במתן תורה. "מלמד שהתנה הקב"ה עם מעשה בראשית ואמר להם: אם ישראל מקבלים התודה, אתם מתקיימין, ואם לאו, אני מחזיר אתכם לתוהו ובהו" (שבת פח ע"א). "'יום הששי' (ברא' א לא): כולם תלויים ועומדים עד יום הששי הוא ו' בסיון המוכן למתן תורה... שיום ו' בסיון שקבלו ישראל התורה נתחזקו כל יצירת בראשית" (רש"י על ברא' א לא). כי "התודה היא תיקון כל מעשה בראשית" (שפת אמת, ח"ב, עמ' 88). ראה מהר"ל, תפארת ישראל, לו.

180. "השבת זכר ליציאת מצרים ויציאת מצרים זכר לשבת" (רמב"ן על דב' ה טו): השווה זוהר ח"ב לח ע"א. שלה"ק, ח"ג, פח ע"ב: "'זכור ושמור בדיבור אחד נאמרו'. כי ב'זכור' כתיב חידוש העולם, וב'שמור' כתיב יציאת מצרים אשר שם נודע ידו"ד המחדש והיכול..." (שפת אמת, ח"ב, עמ' 67: "קרי"ס הי' ביום הו', כדמיון שבת אחרי ימי המעשה").

181. "פסח הוא שבת" (קדושת לוי, סח ע"ב–סט ע"א): תודת נתן, כרך ג, עמ' מ: "'וספרתם לכם ממחרת השבת', דהיינו פסח, כשרז"ל (מנח' סה), כי עיקר תוקף הנס של פסח נמשך משבת שהוא עלמא דאתי".

182. שמ' לא טז–יז.

183. בדית – מילה ושבת: ויק"ר כז י: "אין מילה בלא שבת". אוה"ת, על ויק' יב ג: "['ביום השמיני ימול'] כדי שיעבור עליו שבת, ותגיעהו נפש החיונית, הנשפעת בעולם ביום השבת". ראה כלי יקר על ויק' ט א. שפת אמת, ח"ד, עמ' 21: "וכעין שכתבו חז"ל שצדיק

לעבור השבת על הילד קודם שנכנס לברית מילה, כמו כן בכלל ניתן השבת קודם שנכנסנו בברית התורה בהר סיני". השווה רמב"ן על ברא' כו ה; השווה גם יבמ' מו ע"א ורש"י על אתר; השווה גם רמב"ם, הלכ' איסורי ביאה, פי"ג. רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב עמ' קצח).

184. **שבת ושלשת האבות**: ראה זוהר ח"ב דד ע"א. השווה גם במדב"ד יד יז; זו"ח, תולדות, לד ע"א; השווה גם שמ"ר א לב.

185. שמ' טז; השווה כוזרי א פו־פז. ראה מלב"ים על ברא' ב א־ג: "המן שהיה ענין נסי הושפע מעולם העליון ביום השבת שהוקצה לנס".

186. המן מהווה הזמנה להאמין ולבטוח בה'. ראה כלי יקר על שמ' טז טו־יח ועל ויק' כה כ. ראה שמ"ר כה יר. השווה סוטה מח ע"ב.

187. ראה שמ' טו כה.

188. *שמות טז* 7.

189. השווה ביצה טז ע"א; תנח' בשלח כ; אברבנאל על שמ' טו: "הזהירם משה רבינו: 'איש אל יותר ממנו עד בקר' (שמ' טו יט). וצוה זה לפי שהיותו נשאר עד בקר היה מורה מיעוט אמונה, שלא יתנהו לו השי"ת למחרתו... יש לו לתלות בטחונו בבעל הרחמים שבראו ויתן לו פרנסתו... כי אין מעצור ביד השם להושיע. וראוי לאדם שיסתפק בהכרחי, די ספוקו". ראה גם קרושת לוי, עמ' לז, נה.

190. עד כה רק *רעיון* השבת התגלה לבני ישראל. מעתה הם יראו את השבת בעליל. "'ראו כי ה' נתן לכם את השבת'. לא היה צריך לומר אלא 'דעו'. מהו 'ראו'? אלא ראו שאין המן יורד *כשבת*" (שמ"ר כה טו). השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 74; השווה רש"ד הירש על שמ' טז כג, עמ' 174; השווה מ"ד קאסוטו, פירוש על ספר שמות, עמ' 131-132. ראה לקמן, הערה 208.

191. *שמ' טז כט־ל*.

192. *שמ' טז טז־כ*; השווה זוהר ח"ג קה ע"ב.

193. **המן חייב כל אחד לשמור אמונים למשפחתו**: ראה יומא עה ע"א: "המן מגיד להם לישראל מה שבחורין ומה שבסרקין... איש ואשה שבאו לפני משה לדין, זה אומר: היא סרחה עלי, והיא אומרת: הוא סרח עלי; אמר להם משה: לבוקר משפט. ולמחר אם נמצא עומרה בבית בעלה, בירוע שהיא סרחה עליו; נמצא עומרה בבית אביה, בירוע שהוא סרח עליה...".

194. **המן: מתנה והזמנה. מתנה והגבלה. מתנה ונסיון. מתנה והתחייבות**: השווה יומא עו ע"א; רש"י, רשב"ם, אבן עזרא, ספורנו ואוה"ח על שמ' טז ד ("*למען אנסנו* הילך בתורתי").

195. ראה גם תגי' יב ע"ב; של"ה, סידור שער השמים, עמ' 525.

196. השווה זוהר ח"ב פח; השווה יומא עד ע"ב; זיהר ח"ג קה ע"ב; רש"י על שמות טז כב; רמב"ן, ספר האמונה והבטחון (כתבי רמב"ן, ח"ב), עמ' שנג; משך חכמה עמ' סר; באר אברהם, עמ' נ.

197. המן מביא "ברכה" ו"קדושה": "ברכו' במן וקדשו במן" (בר"ר יא ב).

198. השווה מהר"ל, תפארת ישראל כו, נה ע"ב.

199. "נשמה יתירה": ראה ביצה טז ע"א: "נשמה יתירה נותן הקב"ה בארם ערב שבת ולמוצאי שבת נוטלין אותה הימנו"; זוהר ח"ג רמב ע"ב; הקר' תקו"ז, יט ע"ב; תקו"ז, תכ"ט, תכ"א; ראה אבן עזרא על שמ' כ ח: "כי קדש זה היום וזימנו *לקבל הנפשות תוספת חכמה*

יותר מכל הימים".

200. שמ"ד כה ג: "'משביע לכל חי רצון'. הקב"ה נותן לכאו"א רצונו מה שהוא מבקש... כ"א מישדאל טעם [במן] כל מה שהיה רוצה". ראה לקמן, הערה 204.

201. "לא נתנה *התורה* לדרוש אלא לאוכלי *המן*" (תנח' בשלח כ). ראה יומא עה ע"א.

202. ראה שמ' טו לב.

203. **תבשיל של שבת**: ראה שבת קיט ע"א: "מפני מה תבשיל של שבת ריחו נודף? תבלין אחד יש לנו ושבת שמו...".

204. ראה מכילי' בשלח, מסכתא דויסע ה (שמ' טו כב), נד ע"ב; רש"י על שמ' טו כב. ראה לעיל, הערה 200.

205. שמ' טז ד: "ויאמר ה' אל משה: *הנני ממטיר לכם לחם מן־השמים* ויצא העם ולקטו דבר־יום ביומו למען אנסנו הילך בתורתי אם־לא".

206. **לחם אבידים, שנבלע באיבדים** (יומא עה ע"ב; במדב"ר ז ד): שם משמואל, שמות, ח"א עמ' רסד: "...סעודת שבת שהיא זכר למן נמי אין הדוחניות שבמאכלי שבת נטבעת בגשם המאכל, כשאר מאכלי חול, וע"כ איתא בכתבי האריז"ל שמאכל של שבת אינו מגשם. – ר' חיים מוולוז'ין, דוח חיים, על אב' ג ג (עמ' מח־מט): "ובזה האדם ניזון. גוף האדם ניזון מגשמית הלחם ודוח אלקים ניזון מרוחניות כח המקיים את הדבר. לו"א 'לא על הלחם לבדו', ר"ל גשמיותו. רק 'על כל מוצא' פיו ית"ש [דב' ח ג: "על־כל־מוצא פי ה' יחיה האדם"]. ולכן ע"י אכילה יחובר הגוף והנפש... קודם חטא של אדם הראשון היה מאכלו דוחני... אך מעת חטאו נעשה כל מאכל מעורב טוב ורע... *וכן הי' המן* היורד מן השמים כולו טוב, כי אין רע יורד מן השמים, ולכן לא היה בו פסולת. ונבלע באיברים".

207. **סעודת שבת, סעודת אמונה**: השווה מכילי' בשלח, מסכתא דויסע ד, ה; יומא עד ע"ב, עה ע"ב; זוהר, ח"ב, סב ע"א–סג ע"ב; פח ע"ב: "דבי אבא, כד הוה יתיב בסעודתא דשבתא... הוה אמר, דא היא סעודתא קדישא... בסעודתא אחרא הוה אמר, דא היא *סעודתא דקודשא* ב"ה. וכן בכלהו סעודתי... כד הוה אשלים סעודתי, אמר אשלימו סעודתי דמהימנותא"... דבי שמעון כד הוה אתי לסעודתא, הוה אמר הכי, אתקינו *סעודתא דמהימנותא* עלאה, אתקינו *סעודתא דמלכא*"; קנו ע"ב.

208. "ראו כי ה' נתן לכם את השבת" (שמ' טו כט). *שמ"ד כה טו*: השווה שבת פו ע"ב: "ואותו היום שבת היה, דכתיב (שמ' טו ט): 'ובקר *וראיתם* את כבוד ה'"; ראה תוספות על אתר. סנהד' נו ע"ב. ילק"ש, בשלח, טז רמא; שו"ט צב: רש"י על דב' ה יב. ראה לעיל, הערה 190.

209. שו"ט צב: "עד שלא נתן להם את התורה, נתן להם את השבת". השווה אבדבנאל ורשב"ם על שמ' כ ח ("זכור את יום השבת לקדשו"). שפת אמת, ח"ד, עמ' 21: "השבת ניתנה קודם התורה, שהיא הכנה לקבלת התורה". אמרי אמת, ז ע"א–ע"ב: "שבת שלפני קבלת התודה הוא המפתח לקבלת התורה; ולכן נתן להם השבת מקודם – שבת, נצטוו ישראל במרה – שהקב"ה נתן לבני ישראל כח שיוכל להיות להם הכנה". ראה לקמן, הערה 216.

210. השווה ספודנו על דב' ה יב.

211. שמ' טו כט: "ראו כי־ה' *נתן* לכם *השבת* על כן הוא *נתן* לכם ביום הששי *לחם* יומים...". שפת אמת, ח"ג, עמ' 209: "ה' משפיע לבנ"י שגם הגשמיות ... יהיה נמשך משורש העליון".

212. ראה רש"י על שמ' טו כט. ראה לעיל בפרק זה, סעיף "המן, אות השבת", עמ' 227-228.

213. *כוזרי א פו־פז*. ראה לעיל, שם.

214. מתנת השבת ניתנה לבני ישראל *אחרי* שקיבלו את חוק השבת. כדי שידעו כיצד להשתמש בה: השווה שמ' טו כה: "שם [במרה] שָׂם לו חק ומשפט ושם נִסהו"; סנהד' צו ע"ב; השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 74; ח"ד עמ' 21. השווה מכיל', בשלח, מסכתא דויסע א (שמ' טו: כה), נד ע"א; ראה גם רמב"ן על שמ' טו כה. השווה שמ' טז ד: "הנני ממטיר לכם לחם מן השמים... למען אנסנו הילך בתורתי אם־לא".

215. השווה פרד"א יח: "שתי שבתות שבתו ישראל עד שלא נתן להם את התורה". שפת אמת, ח"ד, עמ' 21: "השבת ניתנה קודם התורה, שהיא הכנה לקבלת התורה". באר אברהם, עמ' רפה; שם משמואל, במדבר, עמ' י'.

216. השווה שמ' יט ה; השווה גם שמ' כד ז־ח; השווה שפת אמת, ח"ד, עמ' 21. ראה לעיל, הערה 209.

217. ויק"ר כז י': "אמר הקב"ה לא תביאו לפני קרבן, עד שתעבוד עליו שבת; שאין ז' ימים בלא שבת... ואין מילה בלא שבת". פרושי מהר"ל מפראג לאגרות הש"ס, על נדר' לא ע"ב (ח"א, עמ' ז): "שבעה ימים הם נגד שבעה ימי בראשית; והמילה היא הויה למעלה מן [הטבע, לכך] היא ביום השמיני... אין לה צירוף אל ימי החול... היא על הזמן". השווה טו"ז וביאורי הגר"א על שו"ע, יו"ד, רסה; כלי יקר על ויק' ט א: "כל מספר ז' חול, ומספר שמיני קודש". ר' ישראל מקוזניץ, עבודת ישראל, עמ' ער. ראה גם שפת אמת, ח"ד, עמ' 21. ראה לעיל בפרק זה, סעיף "ברית־מילה והשבת", עמ' 226-227.

218. ויק"ר כז י'. השווה גם רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח־קצט); שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' צג.

219. "בשבת ניתנה תורה לישראל" (שבת פו ע"ב): השווה זוהר ח"ג רעג ע"א. ראה שלה"ק, ח"ג, קיח ע"ב: "וכ"ע מורים דבשבת ניתנה התורה. הנה נתפרסמו ג' העקרים הכוללים הכל. דהיינו מציאת הש"י ותורה מהשמים ושכר ועונש. כי שבת מורה על חידוש העולם, והחידוש על המחרש, שהוא מציאות הש"י, אשר יתגלה לעתיד לעולם שכולו שבת, ואמר: ביום ההוא הנה אלהינו זה, ואז יהיה השכר הנצחי לעושי רצונו יתברך ומקיימין התורה והמצות... *כי השבת מורה על עולם שכולו שבת שנזכה לו לעה"ב מכח שמירת שבת*". ראה שם, שם פח ע"ב. השווה שם, שם קיד ע"ב. ראה גם שם, ח"ב, י ע"ב.– (לפי המהרש"א, בחיא"ג, כתוב' סב ע"ב, "נתינת התורה לישראל [בשבת] היא כמו שטר קידושין להם ממנו ית'". לפי האריה"ק [פרי עץ חיים, שער השבת, סח ע"ב]: "אתה קרשת [בתפילת ליל שבת], רמז לסוד קידושין שלה, שנותן לה החתן... בסוד ז' ברכות...". ולפי המהר"ל, תפארת ישראל, כו, לא ע"א: "קבלת התורה ביום השבת, וזה מפני שהוא יום שבו תהא הברכה מעליונים לתחתונים, רכתיב: 'ויברך אלהים את יום השביעי'... הרי יום השביעי מוכן שתבא הברכה מן עליונים לתחתונים, ומפני זה הוא מוכן שתבא התורה מן עליונים לתחתונים גם כן, שאין לך יותר מן התורה, שכולה ברכה; ואין לך יום שראוי שתבא לעולם רק יום השבת, שהוא יום מיוחד להגעת הברכה אל התחתונים. ועוד כי יום השבת הוא קדוש ונברל מן הגשמי, במה שאין בו מלאכה, ולפיכך ראוי שתנתן התורה בו, שהיא שכל גמור מופשט מן הגשמי. ומכ"ש שיום השבת הוא השלמת העולם, ונתינת התורה לעולם הוא השלמת העולם").

220. "ישראל נעשו לעם ישראל ביום השבת... ומפני כן כנסת ישראל בן זוג לשבת" (מהר"ל, דרך חיים, עמ' ט). השווה מהר"ל, תפארת ישראל מ, נ ע"ב.

221. שבת "ממוצע" "מחבר שמיא וארעא": דברי שמואל, עמ' ר; שם משמואל, מועדים, עמ' קא.

222. ישראל משמרים את השבת, והשבת משמרת את ישראל (מכיל' בשלח, מסכתא דויסע ה (שמ' טז כט), נט ע"א): השווה ילק"ש, בשלח, טז רסא; השווה זו"ח, יתרו, מב ע"ב; השווה זוהר, ח"ב, עמ' רד־רה; השווה כוזרי ג י: "יש לאלוה סור בראנו להשארתכם... וכי את השבתות והמועדים שם האלוה בין הסבות החזקות ביותר להשתמרות דמותכם וצביונכם". השווה טור ושו"ע, או"ח רסז; השווה נאות הדשא, עמ' קט; השווה אס"ר ז יא: "שבת 'ביני ובין בני ישראל אות היא לעולם'. ואם אתה מבקש לעקור אותם, עקור את השבת ובטל אותה, ואח"כ אתה מכלה אותם". אוה"ח על ברא' ב ג: "שומר קדושתו (של שבת)... ובאמצעותו מתקיים העולם".

223. *שמ' כג יב־יג, זוהר, ח"ב, קכג ע"ב.*

224. הרמן כהן (לעיל, הערה 95 ביחס לח"א, פ"ב), עמ' 184.

225. *שבת פו ע"ב.*

226. השווה תרא"ר א: "אע"פ שאתם עושים מלאכה כל ששת ימים, שבת יעשה כולו תורה". השווה ילק"ש, תהלים קלט תתת: "יום שבת יעשה כולו תורה... ישכים אדם ביום השבת וילך לבית הכנסת... ויקרא כתורה... ואח"כ ילך לביתו ויאכל...". השווה גם שפת אמת, ח"ב, עמ' 77.

227. של"ה, ח"ב, י ע"ב; ר' יואל טייטלבוים מסטמר, הגדה של פסח עם פירוש מהריט"ב (ניו יורק תשכ"ט), עמ' 11. דברי יואל, ח"ר, עמ' שצח: "'אות הוא' [שמ' לא יז]. כל שבת נחצב מאות אחת בתורה".

228. *רש"י על שמ' לא יג.*

229. *מכיל' כי תשא, מסכתא דשבתא א (שמ' לא יד), קי ע"א.*

230. מן הראוי לציין כאן הערה שהעיר הגאון ר' מאיר שמחה כהן מדווינסק (בעל "אור שמח", פירוש חשוב ליצירתו ההלכתית של הרמב"ם), וכך הוא כותב: "...רלא יהיה לפלא, הלא השבת גופיה נרחית מפני פקוח נפש אחת מישראל, והרי היא קלה אף מפני ספק פיקוח נפשו של אדם שעובר על השבת נהרג ונסקל. אכן באמת קדושת השבת נרחית מפני נפשו של ישראל כי אם אין ישראל לירא שבת בעולם ומי יעידו על שביתות השם ממעשיו ועל קרמותו בעולם. אכן אם הישראלי לא שמר את השבת הוא גרוע ונבזה אף מן הבהמה, ונסקל וזה כפרתו, כי גם אם אינו נסקל נפשו נכרתת מן הקשר האמיץ אשר קשורה כנסת ישראל בה' ובתורתו" (משך חכמה, עמ' צב־צג). ראה לעיל בפרק זה, סעיף "פיקוח נפש דוחה שבת", עמ' 218-220.

231. לדעת ר' שמואל מסוכצ'וב, שתי הבחינות של השבת מתגלות ב"זכור" (שמ' כ ח) וב"שמור" (דב' ה יב). מצוות זכור, "זכור את יום השבת" קוראת לכל היהודים באופן אישי לחשוב על השבת, כל אחד לפי כוחו. מצוות שמור, "שמור את יום השבת", קוראת לכל קהילת ישראל, על כל בניה, לשמור את השבת הלכה למעשה (שם משמואל, ויקרא, עמ' שיח; השווה שם, במדבר, עמ' ח). לדעת ר' אברהם מסוכצ'וב (אביו של ר' שמואל מסוכצ'וב) שתי הבחינות של השבת נתגלו באופן היסטורי: שבת הציבור במדה (שמ' טו־טז; השווה שבת פז ע"ב) והשבת האישית בסיני (שמ' כ) (אבני נזר, עמ' עה).

232. *שמ' לא טז.*

233. "איש אמו ואביו תיראו ואת־שבתתי תשמרו" (ויק' יט ג); השווה ביצה טז ע"א.

234. שמ' לה א־ב: "ויקהל משה את כל *עדת* בני ישראל, ויאמר אליהם אלה הדברים אשר־צוה ה' *לעשות* אתם: ששת ימים תעשה מלאכה, וביום השביעי יהיה לכם קדש, שבת שבתון לה'...".

235. *שבת קיח ע"ב.*

236. ישראל הוא שומר השבת. לכן התלמוד והפוסקים מוכיחים בחומרה כל יהודי המחלל את השבת בפרהסיא. אותו יהודי נחשב כעובד עבודה זרה, התורם לחיזוק העבודה הזרה בעולם. לכן כל יהודי חייב להימנע מלעבור על ריני השבת, במיוחד מפני "מראית העין" (ראה ביצה ט ע"א), כדי שהדוגמה הרעה שנותן מחלל השבת לא תעורר אחרים לעשות כמוהו. היהודי המקדש את השבת מקדש את שם ה' ואילו היהודי המחלל את השבת מחלל את שם ה'.

237. *בית הלוי ה ע"ב.* ראה גם הדקאנטי, בראשית, ח ע"א: "ויברך אלהים את יום השביעי', שהוא העולם הבא... כי באלף השביעי יהיו כל הנשמות צרורות בצרור החיים...". ראה אברבנאל, יתרו יא, ע' קצ: "כי הנה להמציא מצואים יש מיש לא שבת לעולם, כמו שאמר: 'אשר ברא אלהים לעשות'". הגר"א, סדור אשי ישראל, עמ' 222.

238. שפת אמת, ח"ב, עמ' 88: "בכל שבת נמשך ברכה מהשורש טוב הצפון לששת ימים. עד שיזכו בנ"י במעשיהם לעשות כל השבת ברית עולם. פי' להמשיך כל ההארה והשורש לכל הימים ואז יהי' יום שכולו שבת לעתיד לבוא ב"ב אמן".

239. בריאת יום השביעי תבוא אל קיצה עם הופעתה של שבת לעתיד לבוא: ראה ספר הבהיר, נב, עמ' ל; ספרא דצניעותא (מהר' וילנא תרמ"ב), ח"א, עם ביאור הגר"א, עמ' יד־טז; ח"ה, עם ביאור הגר"א, עמ' סו; מהר"ל, תפארת ישראל, מ; באר אברהם, עמ' נא; ר' יוסף חיים מבגראד, בן איש חי, עמ' פט, ק; ר' מ' גרסברג, צפונות הרוגצ'ובי, עמ' 3.

240. כל שעה היא הזדמנות בלתי חוזרת: השווה ויק' כג טו־טז; מנחות סה ע"ב; שו"ע, או"ח, תפט ז"ח; ספר החינוך, מצווה שו. ראה גם ברכ' סג ע"ב: "אדם קורא קריאת שמע שחרית וערבית, וערב אחד אינו קורא, דומה כמי שלא קרא ק"ש מעולם". ראה לקמן, הערה 242.

241. *אב' א יד.*

242. השווה ר' נחמן מברסלב, סדור שערי רצון, עמ' רו, שמה, תתמג־תתמו: "עיקר כוונת הספירה בפשיטות, הוא שצריכין לרעת שימי האדם מנויים וספורים במספר ובמנין כל יום ויום. והאדם יצטרך ליתן רין וחשבון מכל יום ויום, כי אין שום יום הולך לבטלה ח"ו... מי שרוצה לדבק עצמו בהשי"ת... ולקבל עליו עול תורה ועבודת ה', צריך לידע בכל יום ויום שהעיקר הוא היום הזה דווקא שהוא עומד בו...". השווה שפת אמת, ח"ג, עמ' 207; ראה גם זוהר, ח"א, רכר ע"א; או"ח על ברא' מז כט: "היום שאין עושה בו מצוה נשאר פגום".

243. "שבת קודש הוא שורש כל הימים": ראה של"ה, ח"ב, יא ע"א, טו ע"א; ח"ב, מה ע"א; השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 5-6; השווה ר' יוסף רובער מוולוז'ין, בית הלוי, עמ' ט. תורת נתן, כרך ב, עמ' צה: "ששת ימי המעשה כלולין בשבת; כל חיותם וקיומם הוא משבת".

244. ימות השבוע נקראים "ימי שבת": השווה ברי"ר יא ב; קה"ר יא ה; פסיק"ר, עשרת הרברות, ג; השווה זוהר ח"ב רצ ע"א; ספר הזוהר עם פירוש הסולם,כרך ה, ח"י, ויקהל, עמ' ס; ראה רש"י על ב"מ נח ע"א; רמב"ם, הלכ' אישות, פי"ר ה"ו, ה"ט.

245. השבועות נקראים שבתות: השווה ויק' כג טו; השווה של"ה, ח"ג, קכט ע"ב.

246. העיקרון של מועדי ישראל, אשר הם שבעה במספר, במקביל לימות השבוע, כלול בעצם השם שבת: השווה ויק' כג טו: השווה ספרא, רש"י ומפרשים אחרים של התורה על

ויק' כג ב־ג; השווה יבמ' צג ע"א; השווה אברבנאל, יתדו, שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קפ, קצ); השווה של"ה ח"א קעו ע"א, קצה ע"ב–קצו ע"א; השווה מהרש"א, חידושי אגדות, על יומא ב ע"א; השווה בר"ד ס טו; זוהר ח"א קלג ע"א; הגר"א, דברי אליהו, עמ' דט; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' קכג; השווה יצחק ברייער, נחליאל, עמ' 65; בן איש חי, עמ' קלג.

247. השבת היא מקוד הזמן הקדוש והמועדים נובעים מהשבת: השווה של"ה ח"א קפח ע"א; אבני נזר, עמ' קג; השווה ויק' כג ב; השווה זוהר ח"א ה ע"א–ע"ב; ח"ג צד–צה; ראשית חכמה, שער הקדושה ב; של"ה, ח"א, קפח ע"א; שם משמואל, שמות, ח"א, עמ' שיח; ירוש' ר"ה פ"א ה"ג; ביצה יז ע"א; שמ"ר טו ג; השווה בן איש חי, עמ צט.

248. שבת ויום טוב. קודש ומקרא קודש: *קדושת לוי, לז ע"א* ראה גם ר"ה כד ע"א; ירוש' סנהד' פ"א ה"ב; ויק' כג ב, ד: "אלה מועדי ה' מקראֵי קדש". ראה לעיל, הערה 227.

249. ראה זוהר, ח"ג, פא ע"ב, צד ע"א (ראה גם זוהר, ח"ב, מז ע"א). השווה רב"ז שפרן, שו"ת הרב"ז, ח"א, עמ' יט.

250. "שבת היא התגלות הפנימיות... אין לה מדה וגבול, כי היא מתוספות שלמעלה מהטבע" (שפת אמת, ח"א, עמ' 9): ראה שם, עמ' 87. ראה נאות הדשא, עמ' צב; השווה רש"י על שמ' לא טו; השווה גם מהר"ל, גבורות ה', נח, עמ' קנט; תפארת ישראל, כ, עמ' כב; דרך חיים, עמ' ד־ה; פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על שבת קיח ע"א (ח"ב, עמ' צו־צז): "השבת היא *הלב*".

251. השבת היא מעין עולם הבא: *מתוך "תִּכנת שבת" (תפילת מוסף לשבת)*: "מענגיה לעולם כבוד ינחלו טועמיה חיים זכו". השווה ברכ' נז ע"ב; זוהר ח"א, א ע"ב, ה ע"ב, מח ע"א; ח"ג, צה ע"א; אודר"ע א; כוזרי ה י; רמב"ן על ברא' ב ג; קדושת לוי, עמ' נא; ר' נחמן מברסלב, לקוטי מוהר"ן, ח"ב, עב, לג ע"א; ר' אהרן מקרלין, בית אהרן, קמר ע"א; שפת אמת, ח"א, עמ' 6, 17, 247; ח"ב, עמ' 153; ח"ה, עמ' 57, 198; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' רסה; מוערים, עמ' קי. שפת אמת, ח"ב, עמ' 198: "השבת מדבק עוה"ז לשורש החיות שבעולם העליון".

252. "כל המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים" (שבת קיח ע"א): רש"י על אתר: "כלומר אין לה קץ": כי היא באה מעולם הנצח. ראה פסח' קיג ע"א; פרד"א יח; רש"י על שמ' לא טו: "'שבת שבתון' – מנוחת מרגוע ולא מנוחת ארעי". תניא, יג; ראה פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, על שבת קיח ע"א (ח"ב עמ' צה־צו). ליקוטי מוהר"ן, תנינא, עב, לג ע"א: "תענוג עוה"ב אי אפשר לנו להשיג עכשיו, וזה מחמת שאנו עכשיו בגבול; וכל דבר שיש לו גבול, אי אפשר לו להשיג תענוג עוה"ב הרוחני. וע"כ גם עונג שבת שהוא מעין עוה"ב, ארז"ל: 'כל המענג את השבת נותנין לו נחלה *בלי מצרים*', היינו בלי גבול... וע"כ עיקר חיים נצחיים של לעתיד לבוא, בחינת תענוג עוה"ב".– שפת אמת ח"א, עמ' 134: "...בשבת קודש ההנהגה מאתו ית' בלבד, והיא המיוחדת לבני ישראל. ובזה בחר יעקב אע"ה. ולכן אמרו חז"ל, המענג את השבת נותנין לו נחלה בלי מצרים, נחלת יעקב, ופרצת ימה כו', כי היא בלי גבול וקצבה... פי' שהשבת הוא ביטול הטבע והמעשים, ולכן ווכין בו לנשמה יתירה וצלם הפנימי...". ראה דאי"ה קוק, אודות הקודש, כרך ג, עמ' קסו. ראה לקמן, הערה 262. ראה גם ר' יוסף חיים מבגראד, בן יהוידע, ח"ב, עמ' יט־כ. נאות הדשא, עמ' צב: "השבת בעצם הוא מנוחת עולם, לא מנוחת יום אחד בלבד". ראה הרב קוק, אודות הקודש, כרך ב', עמ' תקיו.

253. בר"ר יא ח: "יעקב קבע *תחומין* מבעוד יום. ירש את העולם *שלא במדה*".
254. שמ' טו כה; מכיל' ומהר"ל (גור אריה) על אתר: "*חק* זה השבת".
255. חגי' יב ע"א: "'אני אל שדי', אני הוא שאמרתי לעולם די". ראה אר"י הקדוש, לקוטי תורה ור' חיים ויטאל, טעמי המצוות, בשלח, עמ' ס.
256. ישע' מ כח: "ה' בורא קצות הארץ".
257. השווה זוהר, ח"ג, קיט ע"ב; ח"ב רנו ע"א; פילון האלכסנדרוני, עשרת הדברות, 20, 100-101: "ביום השביעי, משנסתיים מפעל היצירה, התחיל אלקים להתבונן אל הנברא..."; השווה גם מכיל' על שמ' כ יא; השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 159; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כ, כה, כח; ח"ב, עמ' נו-נח.
258. "תחום שבת" וגם "נחלה בלי מצרים": ראה בר"ר יא ח; *שבת קיח ע"א*; שם משמואל, בראשית, ח"א, עמ' כח-כט; ח"ב עמ' נז-נט. ביחס לעונג שבת, ראה בפרק זה לעיל, עמ' 215-217.
259. של"ה, ח"ג, קכט ע"ב: "השבוע נקרא שבת, ככל יום מעין שבת, להתקדש ממלאכתם ולירבק בעולם שכולו שבת. נמצא *חולין שלנו נעשה על טהרת הקודש*".
260. בשבת של ימות המשיח, יום התגלות הסודות, יבין האדם שכל מעשיו של ה' מוליכים אל הטוב: השווה קרושת לוי, נז ע"ב; תניא, קונטרס אחרון, עמ' קסג; השווה שפת אמת, ח"א, עמ' 9, 13; ח"ב עמ' 198, 208, 210; ח"ר, עמ' 153; ח"ר, עמ' 68; השווה שם משמואל: בראשית, ח"ב, עמ' שנט; דברים, עמ' נג, קפג; מוערים, עמ' קלה; השווה ר' יוסף חיים מבגראד, שו"ת תורה שלימה, עמ' שכט; ראה ביצה טז ע"א; זוהר ח"ב רה ע"א. ראה רש"י על תהל' צב טו (מזמור שיר ליום *השבת*): "'רשנים ורעננים יהיו', ואו יגידו, 'כי ישר ה' '". ראה שלה"ק, ח"ג, קיח ע"ב.
261. שבת הוא יום הגילוי, אפילו בעולם הזה. ברבר העולם הבא: אז יבינו את "דרכי ה'": השווה באר אברהם, עמ' נ, קמו; השווה זו"ח, יתרו, מו ע"ב; תקו"ז יט; השווה שפת אמת ח"א, עמ' 198, 247; ח"ב, עמ' 84-85; שם משמואל, דברים, עמ' ו; השווה ברכ' נז ע"ב; זוהר ח"א, מה ע"א; ח"ג צה ע"א; זו"ח, בראשית, טז. השווה שו"ט יג; השווה שמ' לג יג; ברכ' ז ע"א; ישע' נה ח-ט; משנה ברכ' ט ב; בבלי ברכ' נר ע"א, נח ע"ב, נט ע"ב; *זכ' יד ט*. פסח' נ ע"א; זוהר, ח"ב, קער ע"א. ראה גם שמ"ר כה טו: "אם משמרים ישראל את השבת כראוי, אפילו יום אחר, בן דוד בא. למה? שהיא שקולה כנגד כל המצות".
262. בימות המשיח, ברומה לימי בראשית, השבת תתגלה במהותה כיום שכולו אור: השווה ישע' ס ב-יט ("קומי אורי כי בא אורך..."); בר"ר יא ב; צא יג; שמ"ר יח ט; ישע' ל כו ("והיה אור-הלבנה כאור החמה..."); ויק"ר ל ב; רב"ר א יג; ילק"ש, בראשית, ו מז ("אין את מוצא בשבת [בראשית] לילה..."); תענ' ח ע"ב; זוהר, ח"א, כא ע"א, דג ע"ב; ח"ב קלה ע"ב; רמב"ן על ברא' ב ג; פירושי התורה לרבי יהורה החסיד, על ברא' ב ג (עמ' ו); שלה"ק, ח"ג, קיח ע"ב; שפת אמת, ח"ב, עמ' 81; ח"ג, עמ' 26; ר' יוסף חיים מבגראד, בן איש חי, עמ' פג.
263. השבת הראשונה היתה כולה אור: ראה ירושלמי, ברכות פ"ח ה"ה. "האור הגנוז, נגנז בשבת": ראה בני יששכר, מאמרי השבתות, ו ע"ב.
264. *זכ' יד ז*; השווה זוהר, ח"א, קיג ע"א; ח"ב, יז ע"א; פרד"א יח. חוקוני על ברא' ב ג: "מה שלא נכתב: ויהי ערב ויהי בוקר יום שביעי, לפי שלא היה בו ערב אלא כולו אור". ביאורי הגר"א על אגרות, ח"ב, ליקוטי הגר"א, עמ' 73: "שבת אין יום ולילה. ולכן לא נאמר

בשבת: 'ויהי ערב ויהי בקר'.

265. השווה זוהר, ח"ב, סג ע"ב; שם, רר ע"א: "כל אינון שית יומין אתאחדן ברזא חד נקודה קדישא (שבת)... נקודה טמירא...".

266. ה' הכליל את כל מלאכתו ביום השביעי: השווה זוהר ח"ב סג ע"ב; ר' יוסף דובער מוולוז'ין, בית הלוי, עמ' ט; שפת אמת, ח"א, עמ' 5; ח"ג, עמ' 188-189; ח"ר, עמ' 67.

267. השבת היא אחת ובה מתמצות כל המצוות: זוהר ח"ג צב ע"ב: "'ושמרתם מצותי ועשיתם אתם (ויק' כב לא): 'ושמרתם' – דא 'שמור'; 'ועשיתם' – דא 'זכור'. דכלא רזא חדא. זכירה דא איהי עשיה...". ראה רבינו בחיי על שמ' כ ח (עמ' קצח): "'זכור'... הוא מדת יסור, שמשם נמשכים רמ"ח מצות... 'שמור', שמשם נמשכים שס"ה מצות לא תעשה". מהר"ל, דרשות, דרוש על התורה, עמ' לט; ר' יעקב יוסף מפולנאה, הקדמה; ר' אברהם יהודה השל מאפטא, אוהב ישראל, ואתחנן; שפת אמת, ח"ר, עמ' 21; שם משמואל, ויקרא, עמ' שכה. על "זכור" ו"שמור" ראה לעיל בפרק זה, סעיף "הקידוש...", עמ' 212-213.

268. השבת היא אחדות הכוללת את שבת של מטה ואת שבת של מעלה: השווה זוהר ח"א, ה ע"א–ע"ב; ח"ב, צז ע"ב. אריה"ק, ליקוטי תורה, עמ' יג: ע"י תפלתנו ביום השבת אנו מעלין העולמות אל מקומם ומדרגותם". ר' יעקב יוסף מפולנאה, תולדות יעקב יוסף, ויצא; קדושת לוי, סט ע"א; דברי שמואל, עמ' עז; שפת אמת, ח"א, עמ' 14, 17, 102, 126: "בשבת, רזא דאחד, מתכללין כל הנבראים". שם, ח"ב, עמ' 230; שם משמואל, הגדה של פסח: "באמת הכל שורש אחד, וכולם מתיחדים בשורשם; אלא שכל ימות החול, הטבע מפריד, ובשבת שנסתלק הטבע, ושבים לשורשם, שוב נתכללו ונעשה הכל אחד, שמים וארץ, עליונים ותחתונים. וזהו שבת רזא דאחד". ראה גם שם משמואל, דברים, עמ' קעח: "ע"י השבת, שהיא נשמת הברואים, נעשית כל הבריאה כלולה, וזהו שבת רזא דאחד". ראה באר אברהם, עמ' קי.– השבת משקפת את אחדות ה' בקוסמוס. ליקוטי מוהר"ן, ח"ב, ב ו, עמ' ד: "ע"ז שממשיכין קדושה של שבת לששת ימי החול, ע"ז נתגלה האחדות הפשוט ית'. כי בששת ימי החול הם פעולות משתנות, שבכל יום נברא פעולה משונה. וזה כנגד השכל האנושי... שפעולות משתנות יהיו נמשכין מאחד הפשוט ית' ויתי... רק ע"י שבת... נתגלה אחדות הפשוט. כי שבת מודה על אמונת היחוד, שאנו מאמינים שכל הפעולות משתנות נמשכין מאחד הפשוט ית', שברא כולם בששת ימי החול, ושבת בשבת. נמצא שע"י השבת נתגלה אחדות הפשוט ית'".

269. השבת היא שלום בעולם של מעלה ובעולם של מטה: השווה זוהר ח"ג קעו ע"ב: "שבת, ראיהו שלמא דעלאי ותתאי"; של"ה, סידור שער השמים, עמ' 385; שפת אמת, ח"א, עמ' 74; ח"ב, עמ' 198.

270. בשבת שהיא פנימיות, העולם שב לשורשו: ראה אר"י הקדוש, לקוטי תורה, עמ' יג.

271. "בשבת זמן עלית העולמות" (שם משמואל, ויקרא, עמ' קמ): בשבת שלעתיד לבוא, העולם ישוב לשורשו גם בחיצוניותו. השווה מהר"ל, גבורות ה', ל; קדושת לוי, עמ' נה; נאות הדשא, עמ' קה; שם משמואל, בראשית, ח"ב, עמ' רכג; ויקרא, עמ' קמ, שנב־שנג.

272. השווה זוהר ח"א ט ע"א; ראה גם הגר"א, דברי אליהו, עמ' ד.

273. בעה"ט על בר' א א: "בראשית נוטריקון בראשית ראה אלהים שיקבלו ישראל תורה. וס"ת: אמת. מלמד שברא את העולם באמת". הגר"א, אדרת אליהו, על בר' א א, עמ' 17: "בפסוק הראשון (שבתורה) שבעה תיבות לעומת שבעת ימי הבנין". אדרת אליהו, עמ' 17. השווה מ' ד' קאסוטו, מאדם עד נוח, עמ' 6; Esther Starobinski-Safran,

"Sabbats, années sabbatiques et jubilés," in E. Bréguet, *Mélanges* (Geneva, 1975)

274. השווה ברכ' כט ע"א: "הני שבע דשבתא כנגד מי? כנגד שבעת קולות שאמר דוד על המים". השווה זוהר, ח"א, כר ע"א; ח"ב, רו ע"א: "ז' אנשים (עילים לתורה) כנגד ז' קולות". השווה של"ה, סדוד שער השמים, עמ' 372: "יקורין שבעה כנגד שבעה ימי בראשית ושבעה קולות שנתנה בהם התורה... כנגד ז' ספירות...". השווה שמ"ר כח ד: "את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם, 'קול גדול ולא יסף' (דב' ה יט): קול אחד נחלק לז' קולות, והם נחלקים לע' לשון". רמב"ן על שמ' יט כ: "במתן תורה... למשה רבינו נתנה בשבעה קולות... אבל לישראל בקול אחד". דבינו בחיי על שמ' כ א (עמ' קפד): "משה ע"ה השיג במעמד הקדוש הזה שבעה קולות שהן שבע ספירות... ומשה לבדו הוא המתבונן בשם והמשיג אותם; אבל ישראל שלא עלתה השגתם כל כך היו שומעים הרבור... בקול אחד בלבד"; ראה גם דבינו בחיי על דב' ה יט (עמ' רעב); ראה גם הרקאנטי, בראשית, עמ' ח"ט.

275. במדב"ר יג טו: "עשרת הדברות... וכן את מוצא תרי"ג אותיות יש מן 'אנכי' עד 'אשר לרעך', כנגד תרי"ג מצות; וז' יתירות, כנגד ז' ימי בראשית. ללמדך שכל *העולם לא נברא אלא בזכות התורה*". ראה חגי' ו ע"א–ע"ב, סוטה לז ע"ב, זב' קטו ע"ב: "ר' עקיבא אומר: כללות ופרטות נאמרו בסיני" (הכללות בכתב והפרטות בעל פה).

276. בעה"ט על שמ' כ ח: "זה הפסוק (שמ' כ ח) הוא פסוק ז; ומתחיל בו בשביל שהשבת הוא שביעית; וז' מוזכרים בפסוק, 'אתה ובנך ובתך עבדך ואמתך ובהמתך וגרך' (שמ' כ י) וכנגדם תקנו מנוחות ב'אתה אחד'". על משמעות המספד שבע ראה דיון מורחב בהמשך הפרק, עמ' 235 ואילך.

277. תהל' סח ה: "*שירו לאלהים זמרו שמו סלו לָרֹכב בערבות*".

278. תהל' צו י: "אף תכון *תבל* בל־תמוט".

279. ברא' ה כב: "ויתהלך *חנוך* את האלהים".

280. שמ' יט ג: "*ומשה* עלה אל האלהים...".

281. דהי"א ב טו: תולדות: "אצם הששי, *דויד השביעי*".

282. שמ' כג יא: "*והשביעית* תשמטנה ונטשתה".

283. ויק' כה י: "וקדשתם את *שנת החמשים שנה*...".

284. ברא' ב ג: "ויברך אלהים את *יום השביעי* ויקדש אותו".

285. ויק' כג כד: "*בחדש השביעי* באחד לחדש יהיה לכם שבתון זכרון תרועה מקרא קדש".

286. ויק"ר כט יא: "כל השביעין חביבין לעולם" וגו'. השווה זוהר ח"ג קח ע"ב; השווה זוהר ח"א רנג ע"ב; וז"ח, בראשית, ט ע"א, יב ע"א; פרד"א יט; השווה ר' יוסף ג'יקטילא, גינת אגוז, עמ' מ; דבינו בחיי על ויק' כה ב (ח"ב, עמ' תקסג־תקסד). ראה גם מהר"ל, גבורות ה', יט.

287. השווה זוהר ח"ב רכב ע"ב; תקו"ז, תכ"ב (סז ע"ב); הרקאנטי, יתרו ט ע"א; דבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח־קצט): "...השבת ביום השביעי, כי יום השביעי הוא יסוד עולם, שהוא הספירה השביעית והשבת בו". מהר"ל, גבורות ה', הקד' שלישית, עמ' יג: "השביעי הוא האמצעי ונקרא היכל הקודש... לפי שהאמצעי נבדל מהכל... ומפני כך מתיחס תמיד אל הקדושה, והמעלה הנבדלת מן הגשמיות".

288. השביעי הוא הצדיק: השווה תקו"ז, תכ"ב (סז ע"א); תמ"ח (פח ע"א). מהר"ל, תפארת

ישראל, מ.

289. "הכל תלוי על שבעה": השווה וי"ח, *בראשית ג, ב ע"א*.

290. השווה תנח' נשא טז: "בדא הקב"ה ימים וכרך לו אחד מהם: זה יום *השבת*. ברא שָׁנים, וכרך לו אחת מהן: זו *שביעית*. ברא שבועים וכרך לו אחד מהם: זה *יובל*". פרד"א, יב; יח; שו"ט צב ב: "שבעה דקיעים בראתי, ובכולם לא *בחרתי* למכון שבתי, אלא *ערבות*... שבע ארצות בראתי, ומכולן לא *בחרתי* אלא א"י... שבע ימים בראתי, ומכולם לא *בחרתי* אלא ים *כנרת*... שבעה עולמות בראתי, ומכולם לא *בחרתי* אלא *שביעי* ... שבעה ימים בראתי ומכולם לא בחרתי אלא שביעי... שבע שנים בראתי, ומכולם לא *בחרתי* אלא שנת *השמיטה*". ילק"ש, תהלים קלט תתפח.

291. השווה של"ה, סדור שער השמים, עמ' 385: *"יז"ן פונה לכאן ולכאן*, רמז שצריך להוסיף מחול על הקודש, בין בכניסתו ובין ביציאתו".

292. השווה רבינו בחיי על שמ' כ א (ח"ב, עמ' קפר) ועל שמ' כ ח (ח"ב עמ' קצז); השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ג, פמ"ג; השווה מהר"ל, תפארת ישראל, מ, מט ע"א–ע"ב; השווה באר אברהם עמ' קח; נאות הדשא, עמ' קכ.

293. תהל' צב ב: "טוב להודות לה' ולזמר לשמך *עליון*". השווה תגי' יב ע"ב: "שבעה דקיעים, ואלו הן: וילון, דקיע, שחקים, זבול, מעון, מכון, ערבות...". השווה אדר"נ לו ט; פרד"א יח; שו"ט, צב ב; קיד ב; השווה תנח' נשא טז; השווה זוהר, ח"א, לב ע"ב; ח"ב ל ע"ב, קסד ע"ב.

294. שבעה כוכבי לכת: במדב"ר טו ז: אל מול פני המנורה יאירו שבעת הנרות' – כנגד ז' *כוכבים* שמשוטטין בכל הארץ". פרד"א ו; זוהר, ח"א, לד ע"א; ח"ב, קג ע"א.

295. שבעה יַמים: ב"ב עד ע"ב: "'כי הוא על ימים יסדה ועל נהרות יכוננה', אלו שבעה ימים וארבעה נהרות שמקיפין את ארץ ישראל. ואלו הן שבעה ימים: ימה של טבריה וימה של סדום וימה של חולת וימה של חולתא וימה של סיבכי וים אספמיא וים הגדול. ואלו הן ארבעה נהרות: ירדן וירמוך וידומין ופיגה". דאה ירוש' כלאים, פ"ט ה"ג. השווה זוהר, ח"א, נב ע"א, רס ע"ב; ח"ב, כג ע"א; ח"ג, ט ע"ב; השווה תקו"ז, תכ"א (מג ע"ב); וי"ח, עו ע"א.

296. שבע יבשות: אדר"נ לו ט: "קרא לארץ ז' שמות"; השווה זוהר, ח"א, ט ע"ב, כד ע"ב, לט ע"ב; השווה תקו"ז, תל"ב (עו ע"ב); תס"ה (צה ע"ב); השווה ויק"ר כט ט.

297. שבעה קולות במתן תורה: שמ"ר כח ד: "'את הדברים האלה דבר ה' אל כל קהלכם, קול גדול ולא יסף'... קול אחד נחלק לז' קולות, והם נחלקים לע' לשון". השווה תקו"ז, תכ"א (מה ע"ב; מז ע"ב).

298. שבעה קולות במתן תורה; שבעה קולות בטבע: השווה זוהר, ח"א, כר ע"א; ח"ב, רו ע"א; רש"י על דב' ד לה; רמב"ן על שמ' יט כ: "שבעה קולות במתן תודה; שבעה למשה דבינו אחד לישראל". דבינו בחיי על שמ' כ א (ח"ב, עמ' קפד); השווה גם ברכ' כט ע"א: "שבע דשבתא כנגד שבעה קולות שאמר דוד על המים"; פסח' קיב ע"א: "שבעה דברים שאמר דוד על המים". דוד קילס את "שבעת הקולות" של עוצמת ה' בטבע (השווה תהל' כט).

299. שבעת קני המנורה: שמ"ר טו כח: "הראהו (הקב"ה למשה) מעשה המנורה". במדב"ר טו ה: "שבעת הנרות (של המנורה), כנגד ז כוכבים שמשוטטין בכל הארץ".

300. שבעה עמודי עולם: זוהר ח"ב כג ע"א: "'כי הוא על ימים יסדה' אלין שבעה עמודים".

301. שבעה היכלות: זוהר ח"א כד ע"א: "בההיא זמנא מתפתחין שבעה היכלין". השווה תקו"ז,

תי"א (כו ע"ב); ראה זוהר ח"א כד ע"ב.

302. **שבעה דברים בטרם נברא העולם**: פסח' נד ע"א: "שבעה דברים נבראו קודם שנברא העולם: תורה ותשובה וגן עדן וגיהנם וכסא הכבוד ובית המקדש ושמו של משיח". השווה פרר"א ג; תדא"ר לא. תנח' נשא יא: "שבעה דברים נבראו עד שלא נברא העולם. אלו הן: כסא הכבור, והתורה, ובית המקדש, אבות העולם, וישראל, ושמו של משיח והתשובה". השווה זוהר ח"ג לד ע"ב.

303. **שבעת עקרונות החכמה**: השווה משלי ט ט. סנהר' לח ע"א: "'חצבה עמודיה שבעה' (משלי ט א) בחכמה חצבה עמודיה שבעה, אלו שבעת ימי בראשית"; רבינו בחיי על ויק' כה ח (ח"ב, עמ' תקסד, תקסה); ר' נחמן מברסלב, לקוטי מוהר"ן, ח"ב, עמ' כב.

304. **שבעה עמודים. עולם הטבע ועולם המוסר**: השווה פסח' נר ע"ב; בר"ר סח ז. ראה ויק"ר לו ר: "שמים וארץ לא נבראו אלא בזכות יעקב... בזכות ישראל... בזכות משה".

305. **שבעה צדיקים**: ספרי, דברים (רב' א י), סז ע"א: "ז' כתות של צדיקים בגן עדן". ב"ב יז ע"א: "שבעה לא שלט בהן רמה ותולעה. ואלו הן: אברהם יצחק ויעקב משה אהרן ומרים ובנימין בן יעקב". השווה מסכת כלה ג; ארד"נ לז; בר"ר ל ב; שמ"ר מד ז: "כמה דורות מאברהם עד עכשיו: שבעה (צדיקים): אברהם, יצחק ויעקב, לוי, קהת עמרם, משה". ויק"ר ל ב. תנח' בלק יא: "'ויאמר בלעם אל בלק, 'בנה לי בזה שבעה מזבחות' (במד' כג א). למה שבעה? כנגד שבעה מזבחות שבנו שבעה *צדיקים* מאדם ועד משה ונתקבלו". שו"ט יא ו: "'כי צדיק ה' צדקות אהב, ישר יחזו פנימו' (תהל' יא ז). אלו שבע כתות של *צדיקים*". השווה זוהר ח"א פב ע"א, רמז ע"א.

306. **שבעה רועים**: מיכה ה ד: "והקמנו עליו שבעה רעים ושמנה נסיכי אדם". סוכה נב ע"ב: "שבעה רועים' – דור באמצע". השווה מסכת כלה ז; דא"ז א. שהש"ר ח יא: "שבעה רועים – דוד באמצע". השווה זוהר, ח"ג, קג ע"א–ע"ב, שא ע"ב. השווה זו"ח, תולדות כו.

307. **שבעה אבות**: השווה ב"ב יז ע"א; מסכת כלה ג; ז. דא"ז א: "ז' אבות כרתו ברית: אברהם, יצחק, יעקב, משה ואהרן ופינחס ודוד...". השווה שמ"ר מד ו; תנח' בלק יא; זוהר ח"ג שב ע"א.

308. **שבעה בנים**: יומא מז ע"א: "שבעה בנים היו לה לקמחית, וכולן שמשו בכהונה גדולה". תנח' אחרי ז. השווה ויק"ר כ ז.

309. **"שבע נביאות"**: ראה מגי' יד ע"א, טו ע"א. "שבעה נביאים נתנבאו לאומות העולם": ב"ב טו ע"ב; תרא"ר כח.

310. **שבעה ענני כבוד**: השווה פרר"א נב. ילק"ש, לך לך, טו עז: "שבעה דברי מופת נעשו בעולם". השווה ספרי, בהעלותך פג (במד' י לד), כב ע"א: שבעה עננים הם...". השווה סוכה יא ע"ב; במדב"ר א ב; תנח' בשלח ג; זוהר ח"ג קג ע"א; תקו"ז, תכ"א (נה ע"א); רש"י על במד' י לד.

311. **א"י מוקפת שבעה יַמים**: ירוש' כלאים פ"ט ה"ג: "שבעה ימים סובבין את א"י: ימא דבא, ימא דטבריא, ימא דסמכו, ימא דמילחא, ימא דחולתא, ימא דשליית, ימא דאפמיא". השווה ירוש' כתוב' פ"ב ה"ג; ב"ב ע"ד ה"ב.

312. **שבעה חבלי ארץ**: זוהר ח"א כד ע"ב: "ז' ארצות כנגד ז' רקיעים...".

313. **שבעת העמים**: השווה רב' ז א; יהושע כר יא; ויק"ר יז ה; רש"י על בר' טו יט; אבל ראה גם זבח' קיח ע"ב; רש"י על במדב"ר כו נג; השווה גם ר' פינחס הלוי הורוויץ, פנים יפות, על רב' ז א־ו.

314. **שבעת המינים**: ראה רב' ח ח; ברכ' לז ע"א; זוהר ח"א קנז ע"א.

315. **הביכורים "טעונין שבעה דברים"** (רמב"ם, הלכ' בכורים, פ"ג הי"ד): משה התחנן לה' במשך *שבעה* ימים לתת לו להיכנס לארץ המובטחת. השווה שהש"ר א יג. "וירדיחו סגרת ומסגרת... ויאמר ה' אל־יהושע ראה נתתי בידך את־ירדיחו... וסבותם את־העיר כל אנשי המלחמה הקיף את־העיר פעם אחת כה תעשה ששת ימים. *ושבעה* כהנים ישאו *שבעה* שופרות היובלים לפני הארון וביום *השביעי* תסבו את־העיר *שבע* פעמים והכהנים יתקעו בשופרות: והיה במשך בקרן היובל בשמעכם את קול השופר ידיעו כל־העם תרועה גדולה ונפלה חומת העיר תחתיה ועלו העם איש נגדו" (יהושע ו א־ה). לפני תחית המתים ה' יתקע בשופר שבע פעמים. השווה אורד"ע, י'.

316. **הכפלת מספר שבע במספר הקודש עשר**: מגי' כג ע"ב: "כל דבר שבקדושה לא יהא פחות מעשרה...". השווה הקר' תקו"ז, טז ע"ב; תקו"ז, ת"י, תכ"ר.

317. **"ימי שנותינו בהם שבעים שנה"** (תהל' צ י): תענ' כג ע"א: "חוני המעגל... שבעין שנין..."; מו"ק, כח ע"א; במרב"ר יד כר: "שבעים שמות שיש לו להקב"ה; ע' שמות שיש לישראל; ע' שמות לתורה: ע' שמות לירושלים; ר"א... ע' שנה שחיסר חודש משנותיו ונתן לדוד בן ישי...". השווה זוהר ח"א, נה ע"א, קמ ע"א; ח"ב, קלג ע"ב, רלה ע"א. השווה גם זוהר, ח"א, עח ע"ב. השווה גם אב' ה כא. ראה לקמן, הערה 327.

318. **"כל הנפש לבית־יעקב הבאה מצרימה שבעים"** (ברא' מו כז): ראה שמ' א ר; רב' י כב. במרב"ר יד כב: "בשבעים נפש ירדו אבותיך מצרימה, וכולם היו קרושים". השווה זוהר ח"ב קפט ע"ב.

319. **"שבעים איש מזקני ישראל"**: במד' יא טז; יא כר; ירוש' מגי' פ"א ה"ט; סוכה פ"ה ה"א: "...שבעים קתידראות... כנגד שבעים זקנים". השווה מגי' ט ע"א; סנהר' ב ע"א; מס' סופרים א ח; במרב"ר יג יט; שהש"ר א סג ("עיני הערה"); זוהר ח"ג כ ע"א: "עיני הקהל אלין סנהדרין", ועור; תקו"ז, תכ"א (עמ' ע).

320. **שבעים אומות העולם**: השווה במרב"ר יד כר; זוהר ח"א קעז ע"א. ראה שנת רצון, עמ' קל: "ע' נפש [שירדו עם יעקב מצרימה], מכניעין ע' אומות".

321. **"שבעים פנים לתורה"** (במרב"ר יג טו): ראה זוהר, ח"א, כו ע"א, מז ע"ב, נר ע"א; ח"ב, קי ע"ב; ח"ג כ ע"א, רטז ע"א; תקו"ז, תכ"א (מז ע"ב; נ ע"ב); ישנן גם קבוצות של שבעים מצוות (השווה ויק"ר כר ה).

322. **שבעים אומה, שבעים לשון**: השווה משנה שקל' ה א; ירוש' מגי' פ"א ה"ט; בבלי שבת פח ע"ב: "כל ריבור וריבור שיצא מפי הגבורה נחלק לשבעים לשונות"; השווה סוכה נה ע"א–ע"ב; מגי' יג ע"א: "מרדכי מיושבי לשכת הגזית היה, והיה יודע בשבעים לשון". השווה סוטה לב ע"א: "כיון שעברו ישראל את נהר הירדן... כתבו (על המזבח שבנו) את כל דברי התורה בשבעים לשון"; שם, לו ע"ב; סנהר' יז ע"א; במרב"ר יד כב: ע' בני נח. שם, כא כב: "את מוצא בחג ישראל מקריבין לפניך ע' פרים על ע' אומות. אמרו ישראל, רבון העולמים, הרי אנו מקריבין עליהם ע' פרים, והיו צריכין לאהוב אותנו, והם 'תחת־אהבתי, ישטנוני' (תהל' קט ד)!" השווה שהש"ר ד ב; איכ"ר א כר; תנח' פנחס טז; פרר"א כר; זוהר, ח"א, קעז ע"א; ח"ב, נט ע"א, קמו ע"א, קפז ע"א; ח"ג, כ ע"א, כר ע"ב, נר ע"ב, קג ע"ב, ריג ע"ב; תקו"ז, ת"ו (כ"ג ע"א); תכ"ב (סר ע"א).

323. **שבעים עולמות**: השווה זוהר, ח"א, כר ע"ב, ריח ע"א; ח"ב, קכט ע"א.

324. **שבעים עמודים בחצר המשכן**: השווה במרב"ר יג יח. שלמה בנה את בית המקדש במשך

שבע שנים תמימות. השווה מל"א ו לח; ויק"ר יב ד: "כל אותן ז' שנים שבנה שלמה בהמ"ק...". דלתות השער המזרחי בירושלים נשאו שבעים שמות. השווה ירוש' עיד' פ"ה ה"א.

325. **שבעים – נקודת המפגש של הכל**: השווה זוהר ח"א, דיח ע"א; ח"ב, קכט ע"א.

326. **שבעים בקודות העם והעמים**: מעשה בראשית "הושלם" באמצעות אברהם, אבי האומה העברית ואביה הרוחני של האנושות (השווה ברא' יז ד); מאז ואילך הבריאה נשענת עליו. תולדות "בהבראם" (ברא' ב ד) מזוהים עם שמו של אברהם (ראה בר"ר יב ז; זוהר, ח"א, ג ע"ב, כה ע"ב, פו ע"ב, קה ע"א, קכח ע"ב). "ז' ברכות בירך הקב"ה את אברהם... כנגד *שבעה* פסוקים שבמעשה בראשית שכתוב בהן כי טוב" (במדב"ר יא ב; השווה זוהר ח"א עח ע"א). אברהם היה בן *שבעים* שנה כאשר נגלה אליו ה' (השווה במדב"ר יד כג; השווה גם זוהר ח"א עח ע"ב).

327. **שבעים שמות לקב"ה**: השווה במדב"ר יד; זוהר, ח"א, ה ע"ב; השווה זוהר, ח"ב, טז ע"ב, קכג ע"א, קס ע"ב, רטז ע"א; ח"ג, רכג ע"ב, רסג ע"א; השווה ספר הבהיר צד; בעה"ט על במד' יא טז. ראה לעיל, הערה 227.

328. **שבעים מלים בקידוש של שבת**: השווה זוהר, ח"ב, רז ע"ב; תקו"ז כד. ראה שנת רצון, עמ' ז: "ע' תיבות שבקידוש, כנגד ע' פנים לתורה, שמאירין בשבת. כי יין עולה שבעים, וע"י הקידוש ממשיכין כל הע' פנים לתורה".

329. **שבע עטרות לשבת**: השווה זוהר, ח"א, ה ע"ב; זוהר, ח"ב, רז ע"ב.

330. "**שבעים שנה של גלות בבל כנגד שבעים שמטות שבוטלו**" (רש"י על ויק' כה יח); השווה רש"י, שם, כו לה; השווה נזיר לב ע"ב; ראה גם ב"ב עה ע"א; זוהר ח"ב לה ע"ב; תקו"ז, תכ"א (מג ע"א) ביחס למחזוריות של שבעים שנה בתופעות טבע.

331. "**ימות המשיח – שבעים שנה**" (סנהד' צט ע"א): השווה זוהר ח"ב ו ע"ב–ז ע"ב.

332. השווה מעשי תורה, טו.

333. "ע' ימים טובים שנתן הקב"ה לישראל": במדב"ד יד כד.

334. "**שבת ה'**" ו"**שבת לה'**": השווה רש"י ורמב"ן על ויק' כה ב ("ושבתה הארץ שבת לה'"); רבינו בחיי על ויק' כה י (ח"ב, עמ' תקסה); השווה מהרש"א על סנהד' צז ע"א.

335. השווה ברא' ב ג: "ויברך אלהים את יום השביעי ויקדש אותו". ראה שלה"ק, ח"ב, פה ע"א: "סוד שמיטות ויובל ז' פעמים ז'... אמנם שורשם הוא ז' ספירות הבנין, וכל אחת כלולה מז' מתפשטות מהבינה והיא שער החמשים".

336. השווה ויק' כה יא־יג: "יובל הוּא שנת החמשים שנה... קדש תהיה לכם... בשנת היובל הזאת **תשבו** איש אל אחֻזתו".

337. "יומו של הקב"ה אלף שנים, שנאמר (תהל' צ ד) 'כי אלף שנים בעיניך כיום אתמול'" (במדב"ר יד כד). ראה סנהד' צז ע"א. השווה זוהר, ח"א, רסא ע"א; ח"ב, יז ע"א.

338. ר' אברהם בן דוד (ראב"ד), רבינו בחיי, ר' יצחק עראמה, אברבנאל, ר' עובדיה מברטנורה.

339. רמב"ם, ר' משה קורדובירו ובאופן חלקי רש"י, על ע"ז ט ע"א ומהרש"א על סנהד' צז ע"א.

340. השווה פרד"א נא: ברכ' לב ע"א.

341. המשיח יראה לישראל שבעה מעשי פלא. השווה ילק"ש, סוף; ראה גם ד"ה כא ע"ב.

342. "יום שכולו שבת"; העולם ייעשה לתורה: השווה משנה תמיד ז ד: "בשבת היו (הלויים)

אומרים מזמור שיר ליום השבת לעתיד לבוא ליום שכלו שבת מנוחה לחיי העולמים"; ראה ר' עובדיה מברטנורא ותפארת ישראל על אתר; השווה ברכ' לב ע"א; ד"ה כא ע"ב, לא ע"ב; סנהד' צז ע"א; ע"ז ט ע"א; ארד"נ א ח; פרד"א יח; נא; תרא"ר ב. השווה זוהר ח"א ד ע"א, קכה ע"א; ח"ב, י ע"א, כ ע"ב; ח"ג ט ע"ב, טז ע"א, קמב ע"א; אודד"ע ב; זו"ח, בראשית, טז; תקוו"ח, שה"ש, סא. השווה אבן עזרא על שמ' לא יג; הרקאנטי: בראשית, ח ע"ב; בהר, לא ע"א; השווה רמב"ן על בראׁ ב כ ועל ויק' כה ב; השווה רבינו בחיי על בראׁ ב ב–ג א (עמ' נג־נד); על ויק' כה ב־י (ח"ב, עמ' תקסג־תקסו); השווה ר' יצחק עראמה, בראשית, ח"ר, לח־לט; אברבנאל על ויק' כה; השווה ד' יוסף ג'יקטילא, שערי אורה, כב־כג; ד' משה קורדובירו, שעור קומה, פג; השווה רמב"ם, הלכ' תשובה, פ"ח ה"ח ודאב"ד על אתר; השווה רמב"ם, מו"נ, ח"ב, פכ"ח־פכ"ט; השווה שפת אמת, ח"ב, עמ' 66, 68, 91; השווה אסתר סטרובינסקי־שפרן על שבת, שמיטה ויובל (לעיל, הערה 273).

343. השווה תקו"ז, ת"ל (עה ע"ב).

344. "כל הסודות כולם תלויים בשביעי (זוהר ח"ב קפד ע"א): השווה גם זוהר ח"א קנג ע"ב–קנד ע"א ביחס למספר שבע ולהתפתחויותיו על בסיס הפסוק "וַיֶּאֱהַב יעקב את־רחל ויאמר אֶעֱבָדְךָ שבע שנים ברחל בתך הקטנה" (בראׁ כט יח).

345. "זכו – אחישנה" (סנהד' צח ע"א): השווה ירוש' תענ' פ"א ה"א; שהש"ר ח טז; זוהר ח"א קיז ע"ב.

346. המספר שבע מציין את יסוד הקיום ואת ראשיתה של כל היווצרות והתהוות: השווה ויק' ח לג; יב ב; יג ד, כא; כג טו, לד; כו לה. השווה רנ' ט כד־כז; השווה נז' לב ע"ב; בר"ר נד ה; מדרש תדשֵׁא ו; השווה פרד"א נא; רבינו בחיי על בראׁ ב ג (ח"א, עמ' נד); השווה רש"י על ויק' כה יח; כז לה; הגר"א על ישע' יא א.

347. השווה אב' ג טו: *"הכל צפוי והרשות נתונה* ובטוב העולם נדון והכל לפי רב המעשה".

348. שבע, מספר של ברכה: השווה תהל' טז יא: "תודיעני אֹרח חיים, שבע שמחות". ויק"ר ל ב: "אל תהי קורא כן [שובע שמחות] אלא שבע שמחות. אלו שבע מצות שבחג...". במדב"ר טו ח; תנח' בהעלותך ז; שו"ט טז ב: "'שובע שמחות' – אל תיקרי שובע אלא שבע. אלו ז' כתות של צדיקים...". פרד"א טז.

349. מספר שבע מִנְגד...: השווה משנה ערלה ג ז; יומא א א; אב' ה ז; מנח' ג ו־ז; אהל' א א; פרה ג א; בבלי עיד' יט ע"א: "ז' שמות יש לגיהנם". פסח' קיג ע"ב: "שבעה מנודין לשמים". מגי' יד ע"א; מו"ק כ ע"א–ע"ב: "מנין לאבילות שבעה...". כתוב' נט ע"ב; סוטה י ע"ב: "שבעה מדורי גיהנום". סנהד' צ ע"א, במשנה: "ואלו שאין להם חלק לעולם הבא...". זבח' צח ע"א; מנח' כז ע"א; נדה לא ע"ב, עג ע"א; מס' כלה ד; ארד"נ לו ד: "שבעה אין להם חלק לעולם הבא"; שם, לו ה: "שלושה מלכים וארבעה הריוטות אין להם חלק לעולם הבא"; שם, לז; פרד"א, יא; טז; נג; פסיק"ז וירא כ טז; בר"ר יח ג; נב יג; סה ו; פט ז; ויק"ר ל ב; במדב"ר ד כא; יד ה; כ ה (ז' גאולות... ז' עבודות כוכבים); כ טז. תנח': וישב, ו; צַו א; בלק יא. שו"ט יא ו. זוהר, ח"א, כג ע"ב, לח ע"א, מ ע"א, מא ע"א, סב ע"ב, רטז ע"ב, דס"ג ע"א; ח"ג, סא ע"א, קכז ע"א, שא ע"א. זו"ח, בראשית, ז ע"ב. השווה בראׁ מא (שבע הפרות הרזות – שבע הפרות השמנות); זוהר ח"א רד ע"א. השווה במדׁ כג א (בלעם: שבעה מזבחות); שם משמואל, במדבר, עמ' שמח. השווה בראׁ ד טו, כד: "כי שבעתים יָקם קין". תהל' עט יב; משלי ו לא; יב ז; ישע' ל כו.

350. "שבעה מיני פורעניות": השווה אב' ה ח; ארד"נ ח א; מגי' טו ע"ב; יומא נד ע"א: "שבע

שנים נתקיימה גפרית ומלח בא"י"; גיט' נז ע"א; תרא"ד ל: "שבע שנים בצדו עכו"מ כרמיהם מדמם של ישראל"; שמ"ר ט יב: "ז' ימים המכה משמשת בהם"; שם, יד ג: "ז' ימים של חושך היו" (במכת חושך במצרים); ויק"ר יא ב: "ז' שנים של גוג... ואותן ז' שנים הן הן פרטגמיא [קבול שכר] של צדיקים לעתיד לבוא". במרב"ר י ה; יד כד; דב"ר ז י; תנח' וארא יג; קדושים טו; זוהר ח"ב יח ע"א; רש"י על ויק' כג יח; כו לה; כלי יקר על ויק' כו מג.

351. שבעה ימי אבל. שבעה להספד: ראה מו"ק כ ע"א, כז ע"ב, כח ע"א. השווה מס' שמחות ג ט; אדר"נ לב א: "שבעת ימי אבלו של צדיק שעיכב את הפורענות". בר"ר ג ו; כז ז; לב י: "ז' ימי אבילות של מתושלח הצדיק, כדי שיעשו תשובה ולא עשו... ז' ימים נתאבל הקב"ה על עולמו קודם שיבא מבול לעולם". תנח' שמיני א: "אמר להם משה לאהרן ולבניו: שמור אבלות שבעה ימים עד שלא יגיע בכם... שכך שמר הקב"ה שבעת ימים אבילות עד שלא הביא את המבול כביכול...".

352. "וירא אלהים... כי טוב" (ברא' א ד, י, יב, יח, כא, כה, לא): השווה במרב"ר יא ד; השווה זוהר ח"א עח ע"א.

353. שבע ברכות לחתן ולכלה...: השווה כתוב' ז ע"ב; זוהר ח"ג רסו ע"ב; תקו"ז, תמ"ז (פר ע"א); השווה גם זוהר ח"ג דח ע"ב; תקו"ז, ת"ע (קכד ע"א); השווה לקוטי מוהר"ן ח"א, לא, מד ע"א; השווה בר"ר סד ז; פדר"א לה; האבות חפרו *שבע* בארות. השווה תנח' וזאת הברכה א: ישראל קבלו *שבע* ברכות. על שבע ברכות ביחס לקריאת שמע, קריאת התורה וחג הסוכות ראה ברכ' יא ע"א, כט ע"א; מגי' כא ע"א. ויק"ר ל ב.

354. "ז' הבלים שאמר קהלת כנגד שבעת ימי בראשית" (קה"ר א ג): ראה שו"ט צב ב. השווה תנח' פקודי ג; זוהר ח"א קמו ע"ב.

355. השווה זוהר ח"א רמז ע"א.

356. שבע מדות טובות: השוה ספרי, דברים (דב' א טו), סח ע"א: "ז' מדות שאמר יתרו למשה". מס' כלה ח; תוס' ברכ' ו ה; ירוש', ברכ' פ"א ה"ה (שבע תפילות הוריה). אב' ו ח: "שבע מדות שמנו חכמים לצדיקים". אדר"נ לז ח"ט; תרא"ז יז; ויק"ר ל ב; שו"ט ו א; זו"ח, בראשית, ח ע"א; רש"י על דב' א טו. שם משמואל, דברים, עמ' קצג: "מדת מלכות שמים כוללת כל שבע המדות העליונות, כמ"ש (רהי"א כט יא) 'לך ה' הגדולה וגו'' ואח"כ 'לך ה' הממלכה'. וע"כ המקבל עליו עול מלכות שמים צריך שיכלול בו כל ז' מדות, שיהיו כולן בטלין ונכנעין לרצון השי"ת". ראה שנת רצון, עמ' קיט.

357. שבע מדות של החכם: השווה אב' ה ז; אדר"נ לז ד; ירוש' ברכ' פ"ט ה"ה; סוטה פ"ה ה"ה; בבלי סוטה כב ע"ב: "שבעה פרושין הן...".

358. שבע מצוות בני נוח: השווה סנהר' נו ע"ב; ע"ז ב ע"ב; בר"ר לד ז; שמ"ר ל ו; שהש"ר א טז; רבינו בחיי על שמ' כ יז (ח"ב, עמ' רא).

359. שבע מצוות דרבנן: ראה ספר החינוך (אשכול, ירושלים תשי"א), עמ' שעד-שעז.

360. "שבעה דברים בגולם" (אב' ה ז): השווה תוס' ב"ק ז ג; מכילי' משפטים, מסכתא דנזיקין יג (שמ' כא א) צו ע"א; פסיק"ז משפטים כב; פסח' קיג ע"ב; סנהר' צ ע"א; רב"ר ח ז: "ז' דברים אמר שלמה על העצל".

361. "שבעה גופי עבירה" (אב' ה ח): השווה ירוש' תענ' פ"ד ה"ה ומגי' פ"א הי"ב. בבלי ביצה כה ע"ב; יבמ' מ ע"א, קג ע"א; סנהר' ס ע"ב; ויק"ר כב ו; במרב"ד ט ז; יד ה; איכ"ר ב ה; פתיח' ראיכה רבתי כג: "שבע עבירות עשו ישראל באותו היום". תנח' נשא א; רא"ז ו

(שבעה שלבים של עבירה). רש"י על ויק' כו טו: "כופר בעיקר הרי שבע עבירות". רש"י על תמו' כח ע"ב ("אין איסור מוקצה אלא ז' שנים"). זוהר ח"ב קנ ע"ב. ספר חסידים, קנט, עמ' קסד־קסה: "כנגד שבעה רבדים שהם דעות לנשמה ומושכים אותה לחטאים... כנגדם שבעה כתות מקבלי [פני] שכינה...".

362. "שבע תועבות" (משלי כו כה): השווה בר"ר סה ו; באר אברהם, עמ' קטו; הגר"א על משלי כו כה (משלי, הוצאת פרדס, תל־אביב, עמ' קנו). הגר"א רואה בשבע תועבות את השורש לשבעים תועבות של עובדי עבודה זרה.

363. "שבעה שמות יש לו ליצר הרע" (סוכה נב ע"א): השווה זוהר, ח"א, יח ע"א; ח"ב, רסג ע"א: זו"ח, רות, עט ע"א. ראה מהרש"א, חי"ג, יומא נג ע"ב: "...נחש בז' חשון. בכל כריעה מז' כריעות נפל חד רישיה דנחש, והם ז' כחות הטומאה של נחש הקדמוני...".

364. "נהנים מזיו השכינה...": השווה ברכ' יז ע"א; ארד"נ א ח; זוהר, ח"א, קלה ע"ב; ח"ב, פג ע"א.

365. "מי שטרח בערב שבת יאכל בשבת" (ע"ז ג ע"א): השווה קה"ר א לו: "בעוה"ז מי שהוא מעוות יכול להתקן. שהעוה"ז דומה לשבת. אם אין אדם מתקן מערב שבת מה יאכל בשבת".

366. זכ' יד ז: "והיה יום אחד יודע לה' לא־יום ולא לילה והיה לעת ערב יהיה אור". השווה זוהר ח"ב יז ע"א: השווה גם תהל' קלט טז: "ימים יָצָרו ולא אחד בהם". תרא"ר א.

367. השווה ר' אברהם מסוכצ'וב, אבני נזר, עמ' קיב.

368. צירוף והזדככות: השווה תהל' יב ז: "אִמרות ה' אֲמָרות טהורות כסף צרוף בעליל לארץ מזֻקק שבעתים". השווה גם רש"י על ר"ה כא ע"ב: "'מזוקק שבעתיים' – שבע שביעיות, והם חמשים חסר אחת שנמסרו למשה...".

369. השווה הרקאנטי, יתרו, ט ע"א.

370. השווה זוהר ח"ב רכב ע"ב.

371. השווה זוהר ח"ג קעו ע"ב.

372. השווה באר אברהם, עמ' קמו, קפר.

373. השווה זו"ח, בראשית, טז: ר' משה קורדוביו, שעור קומה, פג.

374. "עיקר שכינה בתחתונים היתה... כיון שחטא אדה"ר נסתלקה שכינה לרקיע הראשון. ומצדים בימי אברהם לו'. וכנגדן עמדו ז' צדיקים... עמד אברהם הודירה לו'... עמד עמדם והודירה מן הב' לא'. עמד משה והודירה מלמעלה למטה". ראה בר"ר יט יג; במדב"ר יג ד; שהש"ר ה א; השווה גם בר"ר נר ה.

375. תנח' בחקותי ג: "נתאוה הקב"ה, כשם שיש לו דירה למעלה, שיהא לו דירה למטה".

376. השווה ישע' נר ט: "כי־מי נח זאת לי אשר נשבעתי מעבֹר מי־נח עוד על הארץ...".

377. שבועה ששרשיה בשבעה: השווה ברא' כא לא: "על־כן קרא למקום ההוא באר שֶבע כי שם נשבעו שניהם". ראה רבינו בחיי על שמ' כ א (ח"ב עמ' קפד).

378. השְבעה השבתי, המשיחי מציין את "הכל": השווה זוהר ח"ב צב ע"א; זו"ח, תולדות, כז ע"א. ראה רבינו בחיי על שמ' כ ח (ח"ב, עמ' קצח): "ויום השביעי שבת לה' אלהיך'. ביאורו: כי השבת ביום השביעי: כי יום השביעי הוא יסוד עולם, שהוא הספירה השביעית, והשבת בו, כי *הכל בכל* ". השווה גם רמב"ן על ברא' כד א ("וה' ברך את אברהם בכל").

379. כל תולדות ישראל הם תהליך כואב של קירוש השם; עליו להוליך לימות המשיח של קירוש השם בשמחה. את תפילת קריש, המקדשת את קירוש השם ומכינה ומפארת את

מלכות ה', קורא החזן בציבור שבע פעמים ביום (השווה שו"ט ו א).

380. **בשבת – "תפילת שבע"**: השווה תוס', ברכ' ג יד; ירוש' ברכ' פ"ח ה"א; שבת פט"ו ה"ג. בבלי ברכ' כא ע"א, כט ע"א: "הני שבע שבשבתא כנגד שבעה קולות שאמר דוד על המים". תנח' וירא א: "לפיכך אמר דוד: 'שבע ביום הללתיך', אלו ז' ברכות שמתפללין בשבת". השווה גם יומא פז ע"ב: "אור יום הכפורים מתפלל שבע...".

381. השווה ירוש' ברכ' פ"ח ה"א.

382. השווה ויק"ר ט ג: "לעתיד לבא כל הקרבנות בטלין, וקרבן תורה אינו בטל; כל התפילות בטילות, ההוראה אינה בטילה". תנח' אמור יד: "לעתיד לבא כל ההודיות בטלין, והודית תורה אינה בטלה לעולם".

383. **שבע הודיות**: השווה תהל' קיט קסד: "שֶבַע ביום הללתיך על משפטי צדקך". השווה תוס' ברכ' ו ה. ירוש' ברכ' פ"א ה"ה.

384. **שבע ברכות ה' לנשמה**: ראה זו"ח, לך לך, כד ע"א: "בשעה ששולח הקב"ה אותה (את הנשמה) ממקום הקודש, מברך אותה בשבע ברכות".

385. "עתיד הקב"ה לעשות שבע חֻפות לכל צדיק וצדיק" (ב"ב עה ע"א): השווה פסיק"ר לח ע"א; פרד"א יב: זוהר ח"ב רמה ע"א; רש"י על ישע' ד ה.

386. **זיווג ופריון**: השווה זוהר ח"א רמז ע"א: "'(ויעש שלמה... את החג) שִבְעַת ימים ושִבְעַת ימים...(וילכו לאהליהם...) (מל"א ח סה־סו). שבעה ימים ושבעה ימים, אלין רכורין ואלין נוקבין..." השווה גם סנהד' לח ע"ב (על ארם הראשון): "שעה ראשונה הוצבר עפרו... שביעית נזרווגה לו חווה ...".

387. **שבע גאולות**: ראה במדב"ר כ ה: "בוא וראה ז' גאולות שגאלתי אתכם, והייתם חייבין לשבחני ז' פעמים כנגד ז' גאולות".

388. ר' לוי יצחק מברדיצ'ב, קדושת לוי, לז ע"א–ע"ב: "יש להבין שאנו קורין את יו"ט המכונה בתורה בשם חג המצות, אנו קורין אותו: פסח... היינו שאנו מספרים שבחו של הקב"ה, והקב"ה מספר שבח של ישראל שאפו את הבצק עוגות מצות; ולזה בתורה נקרא יו"ט זה בשם חג המצות, כביכול הש"י מספר שבח של ישראל. ואנו קורין היום טוב בשם: פסח, על שם שבח הש"י: "ואמרתם זבח־פסח הוא לה' אשר פסח כו' (שמ' יב כז), שהוא שבח הש"י על דרך הפסוק: "אני לדודי ודודי לי".

389. "חופות..." – "ביומא דייתי משיחא...": ב"ב עה ע"א: "עתיד הקב"ה לעשות שבע חופות לכל צדיק וצדיק...". מהרש"א, שם, חיא"ג: " רהחופות יהיו בזכות מצות סוכה שקיימו בעוה"ז... וע"כ יהיו ז', שמצות סוכה כל שבעה". ראה זוהר ח"א ח ע"א; (השמטות) רסא ע"א–ע"ב. ראה גם ויק"ר ל ב: "'שובע שמחות' (תהל' טז יא): אלו שבע כיתות של צדיקים עתידים להקביל פני שכינה...".

כתבים נבחרים

אבודרהם לר׳ דוד יוסף אבודרהם, אמשטרדם תפ״ו; אבודדהם השלם, ירושלים תשכ״ג.

אבן עזרא על התורה לר׳ אברהם אבן עזרא, בחומש עם פירושים, וילנא תרנ״ט.

אבן שלמה לר׳ יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), בני־ברק תש״מ.

אבני נזר לר׳ אברהם מסוכצ׳וב, ירושלים תשל״ג.

אברבנאל, פירוש על התורה, ג חלקים, ירושלים תשכ״ד.

אגרא דכלה לר׳ אלימלך מדינוב, ירושלים תשכ״ה.

אגרות צפון לר׳ שמשון דפאל הירש, תל־אביב תש״ח.

אגרות הראיה לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשכ״ב.

אגרות הרמב״ם לרבינו משה בן מימון, ירושלים תש״ך.

אגרת תימן לרמב״ם, ירושלים תש״ך.

אדרת אליהו לר׳ אליהו הגאון מוילנא (הגר״א), תל־אביב [חש״ד].

אהל יעקב לר׳ יעקב קרנץ, המגיד מדובנא, ורשה תרמ״ד.

אהלי יעקב לר׳ יעקב מהוסיאטין, ירושלים תשד״ם.

אוצרות חיים לר׳ יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), ירושלים תשמ״ט.

אור זרוע לר׳ יצחק בן ר׳ משה מוינא, ירושלים תרמ״ז.

אור החיים לר׳ חיים אבן עטר, בחומש עם פירושים, וילנה תרנ״ט.

אור הצפון לר׳ נתן צבי פינקל, הסבא מסלובודקא, ב כרכים, ירושלים תשי״ט.

אורות לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשכ״א.

אורות הקודש לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ג כרכים, ירושלים תש״י, תשכ״ג, תשכ״ד.

אורות התורה לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל״ג.

אורות התשובה לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תרפ״ה.

אורח לחיים לר׳ אברהם חיים הלוי מולוצ׳וב, וילנא תרל״ט.

אלשיך על התורה, לר׳ משה אלשיך, ברוקלין תשכ״א.

האמונה הרמה לר׳ אברהם בן דוד הלוי, ברלין תרע״ט.

אמונות ודעות לרב סעדיה גאון – ראה: **ספר האמונות והדעות**.

אמרי אמת לר׳ אברהם מרדכי מגור, ירושלים–תל־אביב תשל״ח.

אמת ואמונה לר׳ מנחם מנדל מקוצק, ירושלים תש״ח.

ארץ ישראל בספרות התשובות לר׳ ישראל שציפנסקי, ג כרכים, ירושלים תשכ״ז, תשכ״ח, תשל״ט.

אש קדש לר׳ קלונמוס שפירא, ירושלים תש״ך.

באר אברהם לר׳ אברהם מסלונים, ירושלים תש״ל.

באר הגולה למהר״ל, ר׳ יהודה ליוואי בן ר׳ בצלאל, תל־אביב תשט״ו.

באר מים חיים לר׳ חיים מצ׳רנוביץ, לבוב תרכ״ח.

בוצינא דנהורא לר' ברוך ממזיבוז, לבוב תרמ"ד; לובלין תרפ"ו.

רבינו בחיי, פירוש על התורה, ג כרכים, מהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ו ותשכ"ח.

ביאור הגר"א על מסכת דרך ארץ זוטא להגאון ר' אליהו מוילנא, ירושלים–תל־אביב תשל"א.

ביאור הגר"א על ספר משלי להגאון ר' אליהו מוילנא, תל־אביב [חש"ד].

ביאור הגר"א על ספרא דצניעותא להגאון ר' אליהו מוילנא, וילנא תרמ"ב.

ביאור הגר"א על הרעיא מהימנא להגאון ר' אליהו מוילנא, ירושלים תשל"ה.

ביאורי הגר"א על אגדות להגאון ר' אליהו מוילנא, ישראל תשל"א.

בינה לעתים לר' עזריה פיגו, ורשה תרס"ח.

בית אברהם לר' אברהם מסלונים, ירושלים תשכ"ט.

בית הלוי לר' יוסף דב בער הלוי, ורשה תרמ"ד.

במעגלי הנגלה והנסתר לר' ישראל וינשטוק, ירושלים תש"ל.

בן איש חי לר' יוסף חיים מבגדאד, חלק ההלכות, שנה ראשונה ושניה, ירושלים תשי"ז.

בן איש חי, דרשות לר' יוסף חיים מבגדאד, ירושלים תשל"ב, תשל"ג.

בן יהוידע לר' יוסף חיים מבגדאד, ג כרכים, ירושלים תשכ"ד־תשכ"ה.

בני יששכר לר' צבי אלימלך מדינוב, ישראל [חש"ד].

בני יששכר, הגדה של פסח לר' צבי אלימלך מדינוב, ירושלים תשל"ג.

בעל הטורים לר' יעקב בן אשר, חומש עם פירושים, וילנא תרנ"ט.

ר' ישראל בעל שם טוב לר' אברהם חנוך גליצנשטיין, ניו־יורק–כפר חב"ד תש"ך.

ברוך שאמר. על פרקי אבות, לר' ברוך הלוי עפשטיין, תל־אביב תשכ"ה.

ברטנורה, פירוש לר' עובדיה מברטנורה, במשניות.

ברכת פרץ לר' יעקב קנייבסקי, בני־ברק תשל"ז.

הגאון החסיד מוילנא (הגר"א) לר' בצלאל לנדוי, ירושלים תשכ"ח.

גבורות ה' למהר"ל, ר' יהודה ליוואי בן ר' בצלאל, תל־אביב תשט"ו.

גור אריה למהר"ל, ר' יהודה ליוואי בן ר' בצלאל, בני־ברק תשל"ב.

גינת אגוז לר' יוסף ג'יקטילא, רמת־גן תש"מ.

דברי אליהו להגאון ר' אליהו מוילנא, ירושלים [חש"ד].

דברי חיים לר' חיים הלברשטם מצאנז, מונקטש תרל"ז.

דברי יואל לר' יואל טייטלבוים מסטמר, ניו־יורק תשל"א, תשל"ה.

דברי שמואל לר' שמואל שמעלקא הורוויץ מניקלשפורג, ירושלים תשל"ד.

דגל מחנה אפרים לר' משה חיים אפרים מסדילקוב, פיטריקוב תרע"ב.

דורש לציון לר' בצלאל זאב שפרן, סעאיני תרצ"ג.

דליות יחזקאל לר' יחזקאל סרנא, ב כרכים, ירושלים תשל"ה ותשל"ו.

דעת חכמה ומוסר לר' יוחם הלוי ליבוביץ, ירושלים תשל"ב.

דעת ותבונה לר' יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), ירושלים תשכ"ה.

דעת ותבונה לר' יוחם הלוי ליבוביץ, ירושלים תשל"ו.

דעת תורה לר' יוחם הלוי ליבוביץ, ירושלים תשל"ו.

דרך ה' לרמח"ל, ירושלים תשמ"א.

דרך חיים למהר"ל, ר' יהודה ליוואי בן ר' בצלאל, תל־אביב [חש"ד].

דרך תבונות לרמח"ל, בני־ברק תשל"ג.

דרכי האגדה לר' יצחק היינמן, ירושלים תש"י.

דרשות מהר"ל מפראג לר' יהודה ליוואי בן ר' בצלאל, ירושלים תשכ"ח.

דרשות הר"ן לרבינו נסים גירונדי, ירושלים תשל"ו.

הגדה של פסח עם פירוש בני יששכר – ראה: בני יששכר.

הגדה של פסח עם פירוש חתם סופר – ראה: חתם סופר.
הגדה של פסח עם פירוש מהריט"ב לר' יואל טייטלבוים מסטמר, ניו־יורק תשכ"ט.
הגדה של פסח עם פירוש מי מרום – ראה: מי מרום.
הגדה של פסח עם פירוש ר' נחמן מברסלב, בני־ברק תשל"ד.
הגדה של פסח עם פירוש שם משמואל – ראה: שם משמואל.
הלכות תלמוד תורה משלחן ערוך ארמו"ר הזקן, ר' שניאור זלמן מלארי, מהדורת אשכנזי, ניו־יורק–כפר חב"ד תשמ"ג.
העמק דבר לר' נפתלי צבי יהורה ברלין מוולוז'ין (הנצי"ב), ה כרכים, ירושלים תשי"ט.
הקדמת הרמב"ם לפירוש המשנה לרבינו משה בן מימון, ירושלים תשכ"א.

ויואל משה לר' יואל טייטלבוים מסטמר, ברוקלין תש"ך, ניו־יורק תשכ"א.

זהר – ראה: ספר הזהר.

חבש פאר לר' אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל"ג.
חובות הלבבות לרבינו בחיי אבן פקורה, וינה תרכ"ג.
חזון הגאולה לר' אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תש"א.
חזקוני לר' חזקיה בר' מנוח, וילנא תר"מ; ירושלים תשמ"ב.
חידושי בני ישששכר לר' צבי אלימלך מדינוב, ישראל תשל"ד.
חידושי הרב המאירי לר' מנחם מאירי – ראה: המאירי.
חירושי מרן ריז"ז הלוי לר' יצחק זאב הלוי, ירושלים תשכ"ג.
חידושי הריטב"א לרבינו יום־טוב בן אברהם מסיבילית, סלוויטא תרכ"א.
חידושי הרי"ם לר' יצחק מאיר מגור, ורשה תרט"ו; ירושלים תשמ"ו.
חידושי הרמב"ן לר' משה בן נחמן, ירושלים תרפ"ח־תרפ"ט.
חידושי הרשב"א לר' שלמה בן אברהם אדרת, ורשה תרכ"ג.
חידושי וביאורי הגר"א להגאון ר' אליהו הגאון מוילנא, ישראל תשל"ר.
חידושי חתם סופר על אגדות הש"ס לר' משה סופר, מונקטש תרס"ב.
חיי אדם לר' אברהם ראנציג, וילנא תק"ע.
חינוך וחינוך עצמי לר' אלכסנדר י' שפרן, "מעינות", ירושלים תשי"ב.
חכמה ומוסר לר' שמחה זיסל זיו מקלם, ב, ירושלים תשכ"ר.
חסדי אבות לר' יוסף חיים מבגראר (בן איש חי), ירושלים תש"מ.
חפץ חיים לר' ישראל מאיר הכהן מראדין, ירושלים תשכ"ז.
חפץ חיים על התורה לר' ישראל מאיר הכהן מראדין, ניו־יורק תש"ג.
חפץ חיים על סידור התפילה לר' ישראל מאיר הכהן מראדין, ירושלים תשכ"ט.
חתם סופר, הגדה של פסח, בני־ברק תשל"ו.

טהרת הקודש לר' אהרן ראטה, ב' כרכים, ירושלים תשל"ר.
טורים לר' יעקב בן אשר, וילנא תר"ס.
ט"ז: טורי זהב לר' רור בן שמואל הלוי, בשלחן ערוך.
טעמי המנהגים לאיש שוב (ר' אברהם יצחק שפרלינג, שו"ב), ירושלים תש"ר.
טעמי המצוות לר' חיים ויטאל, ליקוטי תורה ד'אר"י הקדוש, ירושלים תשל"ב.

יד החזקה לרמב"ם – ראה: משנה תורה.
ילקוט ראובני, ורשה תרצ"ב.
ילקוט שמעוני, וילנא תרס"ט.
ימי מהרנ"ת לר' נתן, תלמידו של ר' נחמן מברסלב, ב, ניו־יורק תשכ"ה.
יסוד העבודה לר' אברהם מסלונים, ירושלים תשי"ט.
יסוד ושורש העבודה לר' אלכסנדר זיסקינר מהוראדנא, ירושלים תשל"ח.
ישועות מלכו, שאלות ותשובות לר' יהושע מקוטנא, פיטרקוב תרפ"ז.

כד הקמח לרבינו בחיי בן אשר, לבוב תר״מ.
כוזרי: ספר הכוזרי לר׳ יהודה הלוי, מהדורת אבן שמואל, תל־אביב תשל״ג.
כוכב הגאולה מאת פראנץ רוזנצויג, ירושלים תש״ל.
כוכבי אור לר׳ יצחק בלאזער, ירושלים תשל״ד.
כלי יקר לר׳ שלמה אפרים לונשיץ, בחומש עם פירושים, וילנא תרנ״ט.
כסא רחמים לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (חיד״א), אונגוואר תרכ״ח.
הכתב והקבלה לר׳ יעקב צבי מעקלענבורג, פרנקפורט על המיין תר״מ.
כתבי רבינו משה בן נחמן (רמב״ן), מהדורת שעוועל, ב כרכים, ירושלים תשכ״ג־תשכ״ד.

לב אליהו לר׳ אליהו לאפיאן, ירושלים תשל״ה, תשל״ט.
לחם מן השמים לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (חיד״א), ליוורנו תרט״ו.
ליקוטי אמרים לר׳ שניאור זלמן מלאדי – ראה: תניא.
ליקוטי הגר״א להגאון ר׳ אליהו מוילנא, ישראל תשל״א.
ליקוטי מוהר״ן לר׳ נחמן מברסלב, ירושלים תשכ״ט.
ליקוטי תורה לאר״י הקדוש, ר׳ יצחק לוריא, ירושלים תשל״ב.
ליקוטי תורה לר׳ שניאור זלמן מלאדי, ניו־יורק–כפר חב״ד תשל״ט.
ליקוטי תפילות לר׳ נחמן מברסלב, ירושלים תשי״ז.

מאדם עד נח, פירוש על ספר בראשית מאת מ׳ ד׳ קאסוטו, ירושלים תשי״ג.
מאור ושמש לר׳ קלונימוס קלמן (תלמידו של ״החוזה מלובלין״), בחומש ״פנינים״, ירושלים תשל״ו.
מאור עינים לר׳ מנחם נחום מצ׳רנובל, לובלין תרפ״ח.
המאירי על מסכת שבת לר׳ מנחם מאירי, וינה תרכ״ב.
מאמרי הראי״ה לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תש״א.
מגיד דבריו ליעקב לר׳ דב בער ממזריטש, מהדורת שץ־אופנהיימר, ירושלים תשל״ו.
מגלה עמוקות לר׳ נתן נטע שפירא, לעמבערג תרמ״ב; מהדורא תנינא, בני־ברק תשמ״ב.
מדבר קדימות לר׳ חיים יוסף דוד אזולאי (חיד״א), ירושלים תשי״ז.
מדריגת האדם לר׳ יוסף הורביץ מנובהרדוק, ירושלים תש״ל.
מדרש אגדה, מהדורת ש׳ בובר, וינה תרנ״ד.
מדרש הגדול, ספר שמות, מהדורת הופמן, ברלין תרע״ד.
מדרש הגדול, ספר ויקרא, מהדורת רבינוביץ, ניו־יורק תר״ץ.
מדרש לקח טוב, וילנא תר״מ.
מדרש פנחס לר׳ פנחס מקורץ, ורשה תרל״ו.
מדרש רבה, וילנא תרע״ד.
מדרש שמחה לר׳ שמחה בונים מפשיסחא, ב כרכים, ירושלים תשל״ה.
מדרש תנאים, ספר דברים, מהדורת הופמן, ברלין תרס״ח־תרס״ט.
מדרש תהלים, שוחר טוב, וילנא תרנ״א.
מדרש תנחומא, ניו־יורק–ברלין תרפ״ד.
מדרש תנחומא הקדום והישן, וילנא תרמ״ה.
מוסר אביך לר׳ אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל״א.
המוסר והדעת לר׳ אברהם יפהן, ירושלים תשל״ו.
מוסר וחברה בעידן המודרני לר׳ אלכסנדר י׳ שפרן, ״הגות עברית באירופה״, תל־אביב תשכ״ט.
מור וקציעה לר׳ יעקב עמדין, אלטונא תקכ״א־תקכ״ח, ניו־יורק תשי״ג.
מורה נבוכים לרמב״ם, רבינו משה בן מימון, מהדורת אבן שמואל, ירושלים תשי״ט; מהדורת קפאח, ירושלים תשל״ב.
מחיר יין לר׳ משה איסרל׳ש, קראקא תרמ״א.
מי מרום לר׳ יעקב משה חרל״פ, מסביב לשמונה פרקים להרמב״ם, ירושלים תש״ו; ב, תשי״ג; ה, תשי״ז; ו, תשכ״ג; ז, תשכ״ט; הגדה של פסח, תשט״ו.

מי השילוח לר׳ מרדכי יוסף מאישביצה, ירושלים תשט״ו.
מכילתא, מהדורת וייס, וינה תרכ״ה.
מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, מהדודת אפשטיין־מלמד, ירושלים תשט״ו.
מכתב מאליהו לר׳ אליהו אליעזר דסלר, ג כרכים, ירושלים תשי״ט; תשכ״ג; תשכ״ד.
מכתבי מרום לר׳ יעקב משה חרל״פ, ירושלים תשמ״ח.
מלבי״ם, ר׳ מאיר ליבוש מלבים, התורה והמצווה, חומש עם פירושים, וילנא תרפ״ב; מיקראי קודש, נ״ך, ורשה תרל״ה.
מלחמת יום הכפורים לר׳ מנחם מנדל כשר, ירושלים תשל״ד.
מנורת המאור לר׳ יצחק אבואב, מץ תקפ״ט.
מנחת חינוך לר׳ יוסף באב״ד, וילנא תרע״ב.
מנחת שבת על מסכת אבות לר׳ יוסף קרא, וילנא תרס״ה.
מסילת ישרים לר׳ משה חיים לוצאטו (רמח״ל), תל־אביב תשי״ז.
מסכת אבות עם פירושי רבינו ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים), בלטימור תשכ״ו.
מעשה רוקח על משניות לר׳ אלעזר בן ר׳ שמואל לנדא, אמשטרדם תקע״ו.
משך חכמה לר׳ מאיר שמחה כהן מדווינסק, ירושלים תשי״ד.
משנה: ששה סדרי משנה, מפורשים על ידי ר׳ חנוך אלבק, ירושלים תשי״ט.
משנה ברורה לר׳ ישראל מאיר הכהן מראדין (חפץ חיים), ירושלים תשכ״ד.
משנה תורה, יד החזקה לרמב״ם לרבינו משה בן מימון, וילנא תר״ס.
משנה תורה, הוא היד החזקה לרמב״ם, הוצאת מוסד הרב קוק, ירושלים תשל״ב.
מתן תורה לר׳ יהודה הלוי אשלג, ירושלים תשל״ו.

נאות הדשא לר׳ אברהם מסוכצ׳וב, תל־אביב תשל״ד.
נועם אלימלך לר׳ אלימלך מליז׳נסק, מהדורת נגאל, ב״כ, ירושלים תשל״ח.
נועם ורצון – ראה: ספר תהלים עם פירוש נועם ורצון.
נחל קדומים לר׳ יוסף דוד אזולאי (חיד״א) בחומש עם פירושים, לבוב תרכ״ט.
נחליאל לר׳ יצחק בדייער, תל־אביב תשי״א.
נפלאות אליהו להגר״א, פיטרקוב תרע״א.
נפש החיים לר׳ חיים מוולוז׳ין, וילנא תרל״ד.
נצח ישראל למהר״ל, ר׳ יהודה ליוואי בן ר׳ בצלאל, ניו־יורק תשכ״ט; ירושלים תשי״א.
נתיבות עולם למהד״ל, ר׳ יהודה ליוואי בן ר׳ בצלאל, ב כרכים, תל־אביב תשט״ו.
נתיבות עולם לר׳ שמואל הלוי מגלנטא, לבוב תקס״ו.

סדר אליהו רבא ואליהו זוטא – ראה: תנא דבי אליהו רבא.
סדר רב עמרם גאון, א, ורשה תרכ״ה.
סדור רש״י, ברלין תרע״ב; בני־ברק תש״מ.
סידור האר״י, זאלקווא תקמ״א; ירושלים התשד״ם.
סידור אשי ישראל להגאון ר׳ אליהו מוילנא, ירושלים תשכ״ח.
סידור בית יעקב לר׳ יעקב עמדין, ז׳יטומיר תרמ״א.
סידור הגאונים והמקובלים, מהדורת וינשטוק, ירושלים תשל״א־תשל״ב.
סידור הירש לר׳ שמשון רפאל הירש, ירושלים–ניו־יורק תשל״ב.
סידור צלותא דאברהם לר׳ אברהם מצ׳כנוב, תל־אביב תשט״ז ותשכ״ב.
סידור רבינו שלמה מגרמייזא, מהדורת הרשלר, ירושלים תשל״ב.
סידור שער השמים להשל״ה הקדוש, ר׳ ישעיהו הלוי הורוויץ, ירושלים תשל״ג.
סידור שערי רצון לר׳ נחמן מברסלב, מהדודת קעניג, בני־ברק [חש״ד].
סמ״ג – ראה: ספר מצוות גדול.
ספורנו, ר׳ עובדיה ספורנו, בחומש עם פירושים, וילנא תרנ״ט.
ספר אבודרהם – ראה: אבודרהם.

ספר האורה לרבינו שלמה יצחקי (רש"י), מהדורת ש' בובר, לבוב תרס"ה.
ספר האמונה וההשגחה להגאון ר' אליהו מוילנא, ישראל [חש"ד].
ספר האמונות והדעות לרב סעדיה גאון, ורשה תרע"ג.
ספר בראשית, מפורש על־ידי ר' דוד צבי הופמן, בני־ברק, תשכ"ט, תשל"א.
ספר הבהיר, וילנא תרמ"ד; ירושלים תשל"ח (מהדורת ר' ראובן מרגליות).
ספר הדמעות לר' שמעון ברנפלד, א, ברלין תרפ"ד.
ספר ויקרא, מפורש עלידי ר' דוד צבי הופמן, ירושלים תשי"ד, תשכ"ג.
ספר הזהר, מהדורת ר' ראובן מרגליות, ירושלים תשט"ז.
ספר הזהר עם פירוש אור יקר לר' משה קורדובירו, ירושלים תשט"ז.
ספר הזהר עם פירוש הסולם לר' יהודה הלוי אשלג, ישראל תשל"ה.
ספר החינוך לר' אהרן הלוי מברצלונא, ירושלים תשכ"א.
ספר החסידות לר' יצחק רפאל, תל־אביב תשט"ו.
ספר חסידים לר' יהודה החסיד, מהדורת מרגליות, ירושלים תשכ"ד.
ספר חרדים לר' אלעזר אזכרי, ירושלים תשל"ב.
ספר יונה עם פירוש הגר"א, ורשה תרצ"ז.
ספר הכוזרי לר' יהודה הלוי – ראה: כוזרי.
ספר יצירה עם פירוש הגר"א, ורשה תרמ"ד.
ספר יצירה, ירושלים תשכ"ב.
ספר יראים לר' אליעזר ממיץ, זאלקווא תקס"א.
ספר הליקוטים דא"ח "צמח צדק" לר' מנחם מענדל מלובאוויטש, ניו־יורק תשמ"ב.
ספר המידות לר' נחמן מברסלב, בני־ברק תש"ל.
ספר המצוות לרמב"ם, רבינו משה בן מימון, ירושלים תשל"ב.
ספר מצוות גדול (סמ"ג) לר' משה מקוצי, וילנא תר"ס.
ספר המקנה והוא חלק שני מספר הפלאה לר' פינחס הלוי איש הורוין, אופיבאק תקע"א.
ספר משלי עם פירוש הגר"א, תל־אביב.
ספר העיקרים לר' יוסף אלבו, לבוב תרכ"ה.
ספר הפרד"ס לרבינו שלמה יצחקי (רש"י), מהדורת אהרנרייך, בודפסט תרפ"ד.
ספר הרוקח לר' אלעזר בן ר' יהודה מגרמייזא, פאנו רס"ה.
ספר תהלים עם פירוש נועם ורצון לר' נתן (מוהרנ"ת), מהדורת המסדר ר' נתן צבי קעניג, בני־ברק תשל"ט.
ספר תהלים עם פירוש רוממות אל לר' משה אלשיך – ראה: רוממות אל.
ספר תהלים עם פירוש ר' שמשון רפאל הירש – ראה: תהלים.
ספר תורת כוהנים – ראה: ספרא.
ספרא דבי רב – תורת כוהנים, מהדורת וייס, וינה תרכ"ב.
ס פ ר א – תורת כוהנים, מהדורת פינקלשטיין, ניו־יורק תשי"ז.
ספרא דצניעותא עם ביאור הגר"א, וילנא תרמ"ב.
ספרא דצניעותא עם פירוש הגר"א, ירושלים [חש"ד].
ספרא דצניעותא עם פירוש נתיבות יאיר לר' בן ציון משה יאיר וינשטוק, ירושלים תשל"ה.
ספרי, במדבר, דברים, עם הגהות הגר"א, מהדורת צוקרמן, וילנא תרכ"ו.
ספרי דבי רב, מהדורת פרידמן, וינה תרכ"ד.

עבודת ישראל לר' ישראל מקוזניץ, ירושלים תשט"ו.
עוד יוסף חי לר' יוסף חיים מבגדאד (בן איש חי), ירושלים תשי"ח.
עוללות אפרים לר' שלמה אפרים לונשיץ, אמשטרדם ת"ע.
עולת ראיה לר' אברהם יצחק הכהן קוק, ב כרכים, ירושלים תש"ט ותשכ"ב.
עץ חיים לר' חיים ויטאל, לבוב תרכ"ד.
עץ חיים להאר"י הקדוש, מהדורת אשלג, ירושלים תר"ץ.

עקידת יצחק לר' יצחק עראמה, לבוב תרכ"ח.
ערבי נחל לר' דוד צבי שלמה אייבשיץ, לבוב תרכ"ד.

פחד יצחק לר' יצחק הוטנר, ניו־יורק תשכ"ד.
פירוש הגר"א על מסכת אבות להגאון ר' אליהו מוילנא, ירושלים [חש"ד].
פירוש המשנה לרמב"ם, תרגום קאפח, ב, ירושלים תשכ"ד.
פירוש הרוקח על התורה לר' אלעזר מגרמייזא, בני־ברק תשמ"א.
פירוש על ספר שמות מאת מ' ד' קאסוטו, ירושלים תשי"ט.
פירושי מהר"ל מפראג לאגדות הש"ס, לר' יהודה ליוואי בן ר' בצלאל, א, ירושלים תשי"ח; ב, תשי"ט; ג, תש"ך; ד, תשכ"ג.
פירושי רבינו יונה גירונדי על מסכת אבות, ירושלים תשכ"ו.
פירושי רבינו ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים) על סידור התפלה – ראה: חפץ חיים.
פירושי התורה לרבי יהודה החסיד, מהדורת לנגה, ירושלים תשל"ה.
פני יהושע לר' יעקב יהושע פאלק, ורשה תרל"ו־תרמ"ג.
פסיקתא דרב כהנא, מהדורת מנדלבוים, ב כרכים, ניו־יורק תשכ"ב.
פרדס רמונים לר' משה קורדובירו, ירושלים תשכ"ב.
פרי עץ חיים לר' חיים ויטאל, לבוב תרפ"ה.
פרקי אמונה לר' מרדכי גיפטר, ח"א, ירושלים תשכ"ט.
פרקי עיון בתולדות החינוך היהודי לר' יוסף שפרן, ירושלים תשמ"ג, תשמ"ו.

צדקת הצדיק לר' צדוק מלובלין, ירושלים תשכ"ח.
צל"ח: ציון לנפש חיה, על מסכת ברכות לר' יחזקאל לנדאו, לבוב תרל"ו.
צפונות הרוגצ'ובי לר' משה גרסברג, ירושלים תשי"ח.
צפנת פענח לר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), ירושלים תשל"ו.
צפנת פענח, על התורה לר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), ירושלים תש"ך־תשכ"ה.
צפנת פענח לר' יעקב יוסף מפולנאה, פיטרקוב תרמ"ר.

הקבלה: חוקת עולם ורזי עולם: הנגלה והנסתר בהשתלבותם לר' אלכסנדר י' שפרן, מוסר הרב קוק, ירושלים (ברפוס).
קדושת לוי לר' לוי יצחק מברדיצ'ב, מונקטש תרכ"ג.
קובץ שיחות לגר"ח שמואלביץ (ראש ישיבת "מיר"), ירושלים תשל"א, תשל"ג.
קל אליהו להגאון ר' אליהו מוילנא, ירושלים [חש"ר].
קל הנבואה לר' דוד כהן ("הנזיר"), ירושלים תש"ל.
קונטרס על הגאולה ועל התמורה לר' יואל טייטלבוים מסטמר, ניו־יורק תשכ"ז.
קל"ח פתחי חכמה לר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), קראקא תר"מ.

ראשית חכמה לר' אליהו די וידאש, וינציה של"ט.
רד"ק: פירוש על התורה לר' דוד קמחי, מהדורת קמלהר, ירושלים תש"ל.
רוח חיים על פרקי אבות לר' חיים מוולוז'ין, ירושלים [חש"ר].
רוממות אל, פירוש על ספר תהלים לר' משה אלשיך, אמשטרדם תנ"ה.
רמ"א: ר' משה איסרל'ש, בשלחן ערוך.
רמב"ם – ראה: משנה תורה.
רמב"ן: פירוש על התורה לרבינו משה בן נחמן, ב כרכים, מהדורת שעוועל, ירושלים תשכ"ז־תשכ"ח.
רפואה ויהדות לר' אבינועם בצלאל שפרן, תל־אביב תשל"א.
רקאנטי לר' מנחם רקאנטי, לבוב תר"מ.
רשב"ם, פירוש מאת ר' שמואל בן מאיר, בחומש עם פירושים, וילנא תרנ"ט.
שאילתות דרב אחאי גאון, דירנפורט תקמ"ו.
שאלות ותשובות חכם צבי לר' צבי אשכנזי, אמשטרדם תע"ב.

שאלות ותשובות חתם סופר, חלק יורה דעה, לר' משה סופר, פרסבורג תר"מ.
שאלות ותשובות ישועות מלכו לר' יהושע מקוטנא – ראה: ישועות מלכו.
שאלות ותשובות מבי"ט לר' משה בן יוסף מטראני, לבוב תרכ"א.
שאלות ותשובות מהרי"ט לר' יוסף מטראני, וינציה שפ"ט.
שאלות ותשובות נודע ביהודה לר' יחזקאל לנראו, ורשה תר"מ.
שאלות ותשובות צפנת פענח לר' יוסף ראזין (הגאון מרוגצ'וב), ורשה–ניו־יורק.
שאלות ותשובות הרב"ז לר' בצלאל זאב שפרן, א, ורשה תר"ץ; ב, ירושלים תשכ"ב; ג, בני־ברק תשל"ט; מהדורה חדשה, חלקים א, ב, ג, ירושלים תשנ"ב.
שאלות ותשובות הרדב"ז לר' רור בן זימרה, ורשה תרמ"ב.
שאלות ותשובות הרשב"א לר' שלמה בן אברהם אררת, לבוב תקע"א, ווין תקע"ב.
שבלי הלקט לר' צדקיהו בן ר' אברהם הרופא־ענו, מהרורת בובר, וילנא תרמ"ז.
שבת הארץ לר' אברהם יצחק הכהן קוק, ירושלים תשל"ב.
שד"ל, פירוש על התורה לר' שמואל רור לוצאטו, תל־אביב תשל"ב.
שוחר טוב – ראה: מדרש תהלים.
שולחן הטהור לר' אהרן ראטה, ירושלים תש"מ.
שומר אמונים לר' אהרן ראטה, ירושלים תשי"ט.
שיעור קומה לר' משה קוררוביו, ורשה תרמ"ג.
שירי ר' יהודה הלוי, ניו־יורק תש"ה.
שכל טוב, חירושים ופירושים עפ"י פרר"ס, לוקטו מספרי רבינו נחמן מברסלב ע"י ר' שמואל טוקצינסקי, בני־ברק תש"מ.
של"ה הקדוש, שני לוחות הברית לר' ישעיהו הלוי הורוויץ, ג כרכים, ירושלים תש"ל־תשל"ב.
שלושה ספרים נפתחים לר' משה חיים לוצאטו (רמח"ל), קראקא תר"מ.
שלחן ערוך הרב (ר' שניאור זלמן מלאדי), יוזפוף תרט"ו.
השליחות וההרשאה במשפט העברי, מאת נ' רקובר, ירושלים תשל"ב.
שם משמואל לר' שמואל מסוכצ'וב, ח כרכים, ירושלים תשל"ד.
שם משמואל, הגדה של פסח, לר' שמואל מסוכצ'וב, ירושלים תשכ"ה.
שם עולם לר' ישראל מאיר הכהן (חפץ חיים), ב, ורשה תרנ"ח.
שנת רצון לפי מוהרנ"ת, מהדורת ר' נתן צבי קענ'יג, בני־ברק תשל"ט.
שעורי דעת לר' יוסף יהודה ליב בלוך מטלז, תל־אביב תש"ט, תשי"ג, תשט"ז; קליבלנר–ניו־יורק תשכ"ד.
שער השמים, סידור השל"ה הקדוש, ירושלים תשל"ג.
שערי אורה לר' יוסף ג'יקטילא, רמת־גן תש"ך.
שערי זהר לר' ראובן מרגליות, ירושלים תשט"ז.
שערי העבודה לרבינו יונה גירונדי, בני־ברק תשכ"ז.
שערי תשובה לרבינו יונה גירונדי, פאנו רס"ב.
שפת אמת לר' יהודא ארי' ליב מגור, ה כרכים, ירושלים תשל"א.

תהלים – ראה: ספר תהלים.
תהלים עם פירוש רוממות אל לר' משה אלשיך – ראה: רוממות אל.
תהלים עם פירוש ר' שמשון רפאל הירש, ירושלים תשל"א.
תולדות אדם לר' יהושע מאוסטרובה, יוזפוף תרל"ה.
תולדות יעקב יוסף לר' יעקב יוסף מפולנאה, ירושלים תשכ"ב.
תומר דבורה לר' משה קורדוביו, ברדיוב תרפ"ז.
תוספות יום־טוב לר' יום־טוב ליפמן הלר, במשניות.
תוספת ברכה לר' ברוך הלוי עפשטיין, ה' כרכים, פינסק תרצ"ז; תל־אביב תשל"ו.
תוספתא, עם פירוש חזון יחזקאל לר'

יחזקאל אברמסקי, סדר קדשים, ב, ירושלים תשל"ז.
תוספתא כפשוטה, עם ביאור ר' שאול ליברמן, ניו־יורק תשט"ו־תשכ"ב.
תורה אור לר' שניאור זלמן מלאדי (בעל התניא), ניו־יורק–כפר חב"ד תשל"ח.
תורת כוהנים – ראה: ספרא.
תורת המועדים לר' שלמה גורן, תל־אביב תשכ"ד.
תורת נתן, פירוש על ליקוטי מוהר"ן, לר' נתן צבי קעניג, בני־ברק [חש"ד].
תורת נתן על התורה ועל נ"ך לר' נתן מברסלב (מוהרנ"ת), ה כרכים, בני־ברק [חש"ד].
תורת נתן, חלק ערכי התיקונים לר' נתן צבי קעניג, בני־ברק [חש"ד].
תורת העולה לרמ"א (ר' משה איסרל'ש), תל־אביב תש"ל.
תיקוני הזוהר, יוזפוף תרי"ט; ירושלים תשל"ח (מהדורת מרגליות).
תלמוד עשר הספירות לר' יהודה הלוי אשלג, ירושלים תשט"ז, תשכ"ו, תשכ"ח.
תנא דבי אליהו רבא ותנא דבי אליהו זוטא, לבוב תר"ל.
תניא לר' שניאור זלמן מלאדי, כפר חב"ד–ניו־יורק תשכ"ו.
תפארת ישראל לר' יהודה ליוואי בן ר' בצלאל (מהר"ל), תל־אביב תשי"ד.
התקופה הגדולה לר' מנחם מ' כשר, ירושלים תשכ"ט.
תשב"ץ לר' שמעון בר צמח דוראן, אמשטרדם תצ"ח.

Translated
by
Ruth Bar-Ilan

from

Israël dans le Temps et dans l'Espace:
Thèmes fondamentaux de la spiritualité juive
Payot, Paris, 1980;

Israel in Zeit und Raum:
Grundmotive des jüdischen Seins
Francke Verlag Bern and München, 1984;

Israel in Time and Space:
Essays on Basic Themes
in Jewish Spiritual Thought
Feldheim, Jerusalem/New York, 1987.

ISRAEL AND ITS ROOTS

BASIC THEMES IN JUDAISM

by

DR. ALEXANDRE SAFRAN

Chief Rabbi of Geneva, Switzerland

Formerly Chief Rabbi of Romania

MOSSAD HA-RAV KOOK, JERUSALEM